

οαταλος
δπθω
υρωδ.

η των σωτηριων πολις

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ & ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΝΙΚΟΣ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ

**Εικονογραφημένοι χρησμοί τού Λέοντος του Σοφού
Από τη βυζαντινή εποχή στην πρώτη έντυπη έκδοση (1596)**

Πρώτο Μέρος: χειρόγραφα, τεχνικές, μέθοδοι

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΕΠΙΒΛΕΠΟΥΣΑ: Όλγα Γκράτζιον

είχοι θεωνων σωτηριων πολις ου αιθεροφορος
χαριδι παυταλανα βαβυλωννα
κων των ο δε αξιου μουτος
και ου καλοκρηρα σεωρι βλω ακραν
λοιπν δεδουσαι κω χαριν κεκαρμενικω

Ρέθυμνο 2018

Η παρούσα διδακτορική διατριβή συντάχθηκε από τον Νίκο Καστρινάκη τού Ιωάννη (Α.Μ. 735) με βάση απόφαση της Γενικής Συνέλευσης Ειδικής Σύνοψης (Ν. 2083/92) του Τμήματος Ιστορίας & Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης, την 20η Σεπτεμβρίου 2006.

Η τριμελής συμβουλευτική επιτροπή ορίστηκε ως εξής:

Όλγα Γκράτζιου, Ομότιμη Καθηγήτρια (επιβλέπουσα)

Αντωνία Κιουσοπούλου, Καθηγήτρια

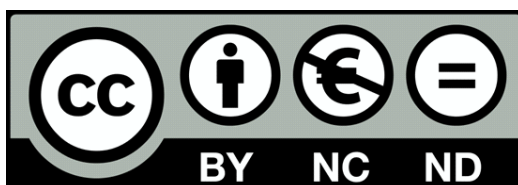
Παναγιώτης Ιωάννου, Επίκουρος Καθηγητής

Γράφτηκε στην Αθήνα από τον Οκτώβριο του 2015 έως τον Ιανουάριο του 2018.

Υποστηρίχθηκε και εξετάστηκε στις 13 Ιουνίου 2018 στην αίθουσα 56 του Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο ενώπιον επταμελούς εξεταστικής επιτροπής, αποτελούμενης από τους:

1. Ελευθερία Ζέη, Επίκουρη Καθηγήτρια
2. Παναγιώτη Ιωάννου, Επίκουρο Καθηγητή
3. Αγλαΐα Κάσδαγλη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια
4. Αντωνία Κιουσοπούλου, Καθηγήτρια
5. Ευγένιο Ματθιόπουλο, Καθηγητή
6. Κωνσταντίνο Μουστάκα, Επίκουρο Καθηγητή
7. Βασιλική Φωσκόλου, Επίκουρη Καθηγήτρια

Εγκρίθηκε ως έχει με βαθμό Άριστα.

Περιεχόμενα

Πρόλογος	i
Βιβλιογραφία	xix
Συντομογραφίες	xix
Κατάλογοι Βιβλιοθηκών και ευρετήρια κωδίκων και εντύπων	xix
Πηγές και λεξικά	xxiv
Δευτερογενής βιβλιογραφία	xxxvii

Πρώτο Μέρος: Χειρόγραφα, τεχνικές, μέθοδοι

1. Κατάλογος των κωδίκων	1
1.1 Εισαγωγικά στον κατάλογο	1
1.2 Κατάλογος	7
1.2.1 (Amb) Ambrosianus R115 Supplementus	8
1.2.2 (Ams) Amstelodamensis VI E 8	10
1.2.3 (BB1) Bodleianus Barocci Graecus 145	13
1.2.4 (BB2) Bodleianus Barocci Graecus 170	21
1.2.5 (BC1) Bodleianus Canonici Graecus 126	26
1.2.6 (BC2) Bodleianus Canonici Miscellaneus 521	28
1.2.7 (BL) Bodleianus Laud Graecus 27	30
1.2.8 (Berg) Bergamaschus MM 696	33
1.2.9 (Bero) Berolinensis Graecus fol. 62 (=297)	35
1.2.10 (E1) Escorialensis Graecus Y.I.16	37
1.2.11 (E2) Escorialensis M.II.1, απωλεσθείς	40
1.2.12 (E3) Escorialensis M.IV.16, απωλεσθείς	41
1.2.13 (Ho) Holmiensis Va 4a	42
1.2.14 (Ha) Hauniensis Graecus GkS 2147	43
1.2.15 (Hi) Hierosolymitanus Sancti Sepulchri 121	45
1.2.16 (I) Athoniensis Ivion 181	46
1.2.17 (Lo) Londinensis Wellcome MS. 413	48
1.2.18 (Man) Mancunensis MS. Gr. 22	52
1.2.19 (M3) Marcianus Graecus VII, 3 (546)	54
1.2.20 (M6) Marcianus Italicus XI, 6 (7222)	59

Περιεχόμενα

1.2.21 (M22) Marcianus Graecus VII, 22 (1466)	62
1.2.22 (M32) Marcianus Graecus XI, 32 (1143)	83
1.2.23 (M34) Marcianus Graecus IV, 34 (1382)	86
1.2.24 (M38) Marcianus Graecus IV, 38 (1365)	88
1.2.25 (M46) Marcianus Graecus IV, 46 (1464)	90
1.2.26 (Mo) Mosquensis 3629	92
1.2.27 (P) Parisinus Supplementus Graecus 82	99
1.2.28 (PP) Parisinus Collectionis Privatae (ex Bute)	102
1.2.29 (Pan) Panormitanus I. E. 8	106
1.2.30 (S) Serdicensis Dujčev Graecus 353	108
1.2.31 (T) Taurinensis B. V. 27 (168, b.Π.22), απωλεσθείς	111
1.2.32 (V1) Vaticanus Graecus 1188	113
1.2.33 (V2) Vaticanus Graecus 1713	116
1.2.34 (V3) Vaticanus Graecus 1902	117
1.2.35 (V4) Vaticanus Graecus 2269	124
1.2.36 (VB) Vaticanus Barberinianus Graecus 233	125
1.2.37 (VO) Vaticanus Ottobonianus Graecus 260	127
1.2.38(Vin1) Vindobonensis Historicus Graecus 80	130
1.2.39 (Vin2) Vindobonensis Supplementus Graecus 172	133
1.2.40 (Vin3) Vindobonensis Theologicus Graecus 21	136
1.3 Άλλα χειρόγραφα	138
2. Εποπτεία των κειμένων	143
2.1 Γενικές παρατηρήσεις	143
2.2 Οργάνωση των κειμένων στα χειρόγραφα	149
2.3 Σχέσεις των χειρογράφων βάσει τού επιπέδου οργάνωσης	153
3. Ο Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας (K1)	155
3.1 Περιεχόμενο & Μορφή	155
3.2 Η έκδοση αναφοράς	160
3.3 Αναζητώντας το «κείμενο»	163
3.3.1 Ισοτιμία των παραλλαγών	163
3.3.2 Υπάρχει «ορθό» ή «αρχικό» κείμενο;	165
3.3.3 Τα Vaticinia de Summis Pontificibus	176
3.4 Χρονολόγηση	186
3.5 Η εικονογράφηση του K1	195

3.5.1 Μέθοδος και κριτική	195
3.5.2 Κριτικό υπόμνημα στην εικονογράφηση	208
3.5.3 Η καταγωγή της εικονογράφησης του Κ1	238
3.5.4 Οι Χρησμοί 4 και 5 (5+4)	241
3.5.5 Σχέσεις των χειρογράφων βάσει τής εικονογραφίας τού Κ1	246
4. Σχέση κειμένου και εικόνας	259
4.1 Γενικές παρατηρήσεις	259
4.2 Ο Χρησμός 1	261
4.2.1 Ένας ή δύο Χρησμοί;	261
4.2.2 Η αρκούδα	273
4.3 Ο Χρησμός 6	278
4.4 Ο Χρησμός 7	284
4.5 Ο Χρησμός 11	293
4.6 Σχέσεις των χειρογράφων βάσει τής διευθέτησης κειμένου και εικόνας στο Κ1	300
4.7 Συμπεράσματα	312
5. Οι σχέσεις μεταξύ των χειρογράφων	317
5.1 Οι οικογένειες των χειρογράφων	317
5.2 Τα χειρόγραφα περί το Ams	320
5.3 Κριτική τής βιβλιογραφίας	328
6. Παραγωγή των χειρογράφων	339
6.1 Η αντιγραφή	340
6.2 Ο κύκλος των Μαλαζών: διαμόρφωση και εξέλιξη της οικογένειας A	344
6.2.1 Πρώτη φάση: 1535-1545 (Vin1)	347
6.2.2 Δεύτερη φάση: 1545-1555 (Ho, V2, BLd, VO+V3)	350
6.2.3 Τρίτη φάση: 1555-1570 (Vin2, Ha)	374
6.2.4 Τρίτη φάση: 1555-1570 (V1, Bero, BB1e, E1)	382
6.2.5 Ο κώδικας BB1	417
6.3 Ο Ζαχαρίας Σκορδύλης: διαμόρφωση και εξέλιξη της οικογένειας B	437
6.4 Ο κύκλος τού Μπαρότσι: διαμόρφωση και εξέλιξη της οικογένειας Γ	449
6.4.1 Η αφετηρία	459
6.4.2 Πρώτη φάση: 1575-1576 (BB1d)	465
6.4.3 Δεύτερη φάση: 1577-1587 (Berg, PP, BB2)	477
6.4.4 Τρίτη φάση: 1590-1595 (M22, Berg)	506

Δεύτερο Μέρος: Άνθρωποι, τόποι, ερμηνείες

7. Βυζαντινές ερμηνείες	533
7.1 Ερμηνευτικά στρώματα	533
7.2 Τα βυζαντινά χρησιμολόγια	538
7.3 Η απόδοση στον Λέοντα τον Σοφό	548
7.4 Ερμηνείες 1204-1261	559
7.4.1 Το Κ1	561
7.4.2 Το Κ52	562
7.4.3 Δύο ανταγωνιστικές αφηγήσεις	571
7.5 Ερμηνείες 1261-1453	576
7.5.1 Αφήγηση του θρυλουμένου βασιλέως (Κ5)	576
7.5.2 Η σχέση του Κ5 με το Κ1	586
7.5.3 Χρησιμολογικός και αποκαλυπτικός λόγος	591
7.5.4 Ο τελευταίος βασιλιάς	598
7.5.5 Σύγκριση Κ52, Κ1, Κ5 ως προς τον τελευταίο βασιλιά	602
7.6 Το 1453	611
8. Νεώτερες ερμηνείες	619
8.1 Ο καμβάς των νεώτερων ερμηνειών	619
8.1.1 Εσχατολογία και νομιμοποίηση	621
8.1.2 Οικουμενικότητα	627
8.1.3 Το τέλος των Οθωμανών	630
8.1.4 Οι χρησιμοί του Αλβίξε Γκρίτι	635
8.1.5 Οι χρησιμοί του Ιωάννη Αξαγιώλη	644
8.2 Πρώτες υλοποιήσεις	653
8.3 Ο κύκλος των Μαλαξών: οικογένεια Α	664
8.3.1 Η αφήγηση στην οικογένεια Α	664
8.3.2 Η εικονογράφηση στην οικογένεια Α	679
8.4 Ο Ζαχαρίας Σκορδύλης: οικογένεια Β	710
8.5 Ο κύκλος του Μπαρότσι: οικογένεια Γ	720
8.5.1 Η αφήγηση στην οικογένεια Γ	720
8.5.2 Η εικονογράφηση στην οικογένεια Γ	732
8.5.3 Ο Μ22	757

9. Το υπεσχημένο βασίλειο	809
9.1 Πολιτική ιδεολογία: αποκλίσεις και σύγκλιση	810
9.2 Βασιλεία και εκκλησία οὐκ ἔνι δυνατόν διαιρεθῆναι	818
9.3 Το ιστορικό υποκείμενο των χρησμολογίων	835
9.4 Από την πατριογραφία στην ιδεολογία τῆς γεωγραφίας και τοῦ πολιτισμοῦ	846
9.4.1 Κωνσταντινούπολη	850
9.4.2 Βενετία και Κρήτη	879
9.5 Η υπόσχεση της βασιλείας	923
10. Συμπεράσματα	925
Πηγές	945
Πίνακες	967
Πίνακας στεμμάτων	1099
Βραχύ ευρετήριο	1105

Πρόλογος

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ υπέστη σημαντική εδαφική συρρίκνωση στα τέλη τού 11ου αιώνα. Οι Νορμανδοί πίεζαν από τα δυτικά, οι Σελτζούκοι από τα ανατολικά. Τα πράγματα πήγαν άσχημα και το 1204 η συμπαγής εξουσία που έδρευε επί αιώνες στην Κωνσταντινούπολη κατέρρευσε. Μέρος τής ιθύνουσας τάξης που την περιέβαλλε κατέφυγε στη Νίκαια της Μικράς Ασίας. Εκεί συνέπηξε ένα νέο κράτος, που διεκδικούσε την παλινόρθωση της αυτοκρατορικής Αρχής στην προαιώνια νόμιμη έδρα της, την Κωνσταντινούπολη. Στα ιδεολογικά όπλα της περιλήφθηκε ένα ιδιότυπο κείμενο, μια πολιτική προφητεία που συντάχθηκε εκείνη την εποχή και αναφέρεται στην παρούσα εργασία με τη συντομογραφία Κ1. Το κείμενο προφήτευε την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης και την ανασύσταση της αυτοκρατορίας. Αυτό θα συνέβαινε όταν η θεϊκή πρόνοια θα φανέρωνε έναν «άριστο βασιλιά», που ενώ ήταν νεκρός θα ζούσε τώρα μια δεύτερη ζωή. Το ποιος θα ήταν, αν ήταν βασιλιάς ήδη πριν πεθάνει ή αν θα γινόταν βασιλιάς τώρα για πρώτη φορά, έμενε αμφίσημο. Το Κ1 αποτελεί έκτοτε τον ακρογωνιαίο λίθο τής ελληνικής χρησιμολογικής γραμματείας.

Το επίθετο «ελληνική» σημαίνει βέβαια «γραμμένη σε ελληνική γλώσσα», ίσως όμως σημαίνει και κάτι περισσότερο από μια εποχή κι έπειτα, όπως θα δούμε στις σελίδες που ακολουθούν. Χρησμοί γραμμένοι στα ελληνικά υπήρχαν φυσικά πολλούς αιώνες πριν γραφτεί το Κ1 και συνέχισαν να γράφονται πολλούς αιώνες μετά. Γράφονται και αντιγράφονται ακόμη σήμερα σε θρησκώληπτα περιβάλλοντα. Η κύρια ιδιότητα των χρησμών είναι το ότι παράγονται μέσα στη σφαίρα τής πολιτικής, τής ανθρώπινης δράσης που στοχεύει να διαχειριστεί, να προαγάγει ή να αναστείλει τις ιστορικές μεταβολές. Σε εποχές όπου η σφαίρα τής πολιτικής ήταν εγκλωβισμένη στη σφαίρα τής θρησκείας, η χρησιμολογία φάνταζε «κοσμική» ενασχόληση: οι χρησμοί δεν φανερόνταν αμέσως από τον θεό, αλλά είχαν μάλλον άδηλη προέλευση, ενώ η επικέντρωσή τους στην ανθρώπινη βούληση και δράση υποβάθμιζε εμμέσως τον ρόλο τής θεϊκής πρόνοιας στην ιστορική αλλαγή. Σήμερα οι χρησμοί εμφανίζονται αναγκαστικά ως επιστροφή στην εποχή πριν τον Διαφωτισμό, αλλά ο

αναγνώστης πρέπει να λάβει σοβαρά υπόψη ότι στην εποχή μας η σφαίρα τής θρησκείας κείται εγκλωβισμένη στη σφαίρα τής πολιτικής τού έθνους-κράτους και να κατανοήσει ότι αυτό που μοιάζει με επαναφορά στο «προνεωτερικό» πνευματικό σύμπαν δεν είναι κατά κυριολεξία πισωγύρισμα, παρά μία άλλη «νεωτερικότητα», που εξελίσσεται παράλληλα προς αυτή του Διαφωτισμού.

Οι ελληνικοί χρησμοί εμφανίζονται ιστορικά με διττή μορφή: προφορικοί και γραπτοί. Η προφορική μορφή που είχαν οι χρησμοί σε παλαιότερες εποχές είναι φυσικά προσιτή εμμέσως, μέσω γραπτών αποτυπώσεων. Η παρούσα εργασία δεν ασχολείται με αυτές τις προφορικές μορφές. Το ενδιαφέρον μας εδώ επικεντρώνεται στις γραπτές μορφές των χρησμών, που αποτυπώνονταν συνήθως σε ειδικά βιβλία, τα *χρησμολόγια*. Αυτά ήταν μονάχα χειρόγραφα μέχρι τα τέλη τού 16ου αιώνα, αν και τέτοια χειρόγραφα εξακολουθούσαν να γράφονται τουλάχιστον έως τις αρχές τού 19ου αιώνα. Τα *χρησμολόγια* είναι οι κύριοι φορείς τής χρησμολογικής γραμματείας. Από τη στιγμή που το κεντρικό κείμενο της ελληνικής χρησμολογικής γραμματείας, το K1, ήταν σχεδόν πάντοτε εικονογραφημένο και περιλαμβάνεται στην πλειονότητα των σωζόμενων χρησμολογίων, τα *χρησμολόγια* διακρίνονται αυτομάτως σε δύο ετεροβαρείς μεταξύ τους κατηγορίες: τα εικονογραφημένα, που είναι τα περισσότερα, και τα μη εικονογραφημένα. Υπάρχει και μία τρίτη, ενδιάμεση κατηγορία *χρησμολογίων*, στα οποία οι χώροι για τις εικόνες αφέθηκαν κενοί και οι εικόνες δεν εκτελέστηκαν ποτέ, σκόπιμα ή μη. Η εργασία επικεντρώνεται στα εικονογραφημένα *χρησμολόγια*, αναφέρεται όμως ενίοτε και σε *χρησμολόγια* των άλλων κατηγοριών.

Χρησμολόγιο από τη βυζαντινή εποχή, εικονογραφημένο ή μη, δεν σώζεται κανένα, με εξαίρεση ελάχιστα σπαράγματα, ούτε έχουμε πληροφόρηση για το τι θα μπορούσε να περιλαμβάνει μία αντιπροσωπευτική συλλογή βυζαντινών χρησμών. Καθ' όλη τη διάρκεια της εδώ συγγραφής επανερχόταν διαρκώς το ερώτημα για το ποιο ήταν τελικά το ισοζύγιο ανάμεσα στη γραπτή και την προφορική εκφορά των χρησμών κατά τη βυζαντινή εποχή και για το πώς συνέβη να μη σωθεί τελικά ούτε ένα βυζαντινό εικονογραφημένο *χρησμολόγιο*. Το ζήτημα έμεινε όμως και αυτό έξω από το πεδίο τής παρούσας έρευνας, μολονότι ορισμένες απαντήσεις προκύπτουν ίσως έμμεσα από την πραγμάτευσή μου. Η εργασία μου αναφέρεται στη βυζαντινή εποχή μονάχα όσο το έκρινα απολύτως απαραίτητο, και η μελέτη μου επικεντρώθηκε στα σωζόμενα εικονογραφημένα χειρόγραφα *χρησμολόγια* του 16ου αιώνα. Όπως θα φανεί, αυτό ήταν αρκετό.

Στόχοι

Την ιδέα να μελετήσω τα εικονογραφημένα χειρόγραφα χρησμολόγια την οφείλω στην Όλγα Γκράτζιου. Το 2000 μου πρότεινε τα χρησμολόγια του 16ου αιώνα ως θέμα σε ένα μεταπτυχιακό σεμινάριο με τίτλο «1453. Η άλωση, η ιστοριογραφική τομή και οι επιπτώσεις τους». Στη συνέχεια, το 2002, μια μικρή ομάδα χρησμολογίων, όσα ορίζονται εδώ ως οικογένεια Α, αποτέλεσαν το θέμα τής τελικής μου εργασίας για την απόκτηση του ΜΔΕ.¹ Τέλος, στις 20 Σεπτεμβρίου 2006 το Πανεπιστήμιο Κρήτης μού έκανε την τιμή να με δεχθεί ως υποψήφιο διδάκτορα με το θέμα: «Εικονογραφημένοι χρησμοί τού Λέοντος του Σοφού (από τη βυζαντινή εποχή στην πρώτη έντυπη έκδοση: 1596)». Αυτή είναι με δυο λόγια η θεσμική διαδρομή μιας σημαντικής για μένα πνευματικής περιπέτειας, την οποία αδυναμίες, φόβοι, ματαιοδοξίες και βιοτικές μέριμνες με έφεραν να την εκθέτω δημόσια στην παρούσα μορφή πολλά χρόνια αφότου υποσχέθηκα ότι θα τη φέρω σε πέρας.

Οι λόγοι για τους οποίους διεξήγαγα αυτή τη μελέτη δεν μου ήταν σαφείς από την αρχή. Τα χρησμολόγια με γοήτευσαν κυρίως επειδή δεν μπορούσα να κατανοήσω τη σκοτεινή πολιτική ρητορική τους: ως κατανόηση εννοώ την ιστορική ερμηνεία. Έχοντας εμπρός μου τα χειρόγραφα με τις παράξενες αυτές εικόνες, αισθάνθηκα να πλέω στον «σκοτεινό ωκεανό» της μεταφυσικής, που ο Καντ τον περιγράφει ωραία «χωρίς ακτές και φάρους, γεμάτο από φιλοσοφικά ναυάγια». Η περιέργεια οδηγεί συχνά τον άνθρωπο να αποφασίσει ταξίδια που δεν υπόσχονται πολλές ευχάριστες στιγμές.

Το ιστορικό πρόβλημα των χρησμολογίων είχε τεθεί από τον μεσοπόλεμο, στο άρθρο τού Νίκου Βέη που συνιστά την αφετηρία τής επιστημονικής προσέγγισής τους. Ο Βέης δημοσίευε το χρησμολόγιο που βρίσκεται στην κρατική Βιβλιοθήκη τού Βερολίνου (στην παρούσα εργασία αναφέρεται με τη συντομογραφία *Bero*), τους χρησμούς του οποίου θεώρησε σχετιζόμενους προς τον «εθνικό θρύλο» τού «Μαρμαρωμένου Βασιλιά». Μετά από εκτενή επισκόπηση της ελληνικής χρησμολογικής και αποκαλυπτικής παράδοσης συμπέρανε την «παλαιότητα και λαϊκότητα» του θρύλου, με τεκμήριο την εικονογράφησή του στα χρησμολόγια.² Η

¹ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, *Κίονας*, 2003.

² ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 244λστ': «Εἰς τὰς παραστάσεις τοῦ θρύλου τοῦ «Μαρμαρωμένου Βασιλιά» ἐπανερχόμενοι τονίζομεν, ὅτι οἱ Ἕλληνας τῶν δούλων ἡμερῶν οὐχὶ μόνον πρῶτως ἠθέλησαν τὸν θρῦλον αὐτὸν ν' ἀποδώσωσι, ἀλλὰ καὶ ὀλόκληρον κύκλον παραστάσεων περὶ αὐτὸν νὰ δημιουργήσωσι. Αἱ δὲ σχετικαὶ εἰκονογραφικαὶ παραστάσεις εἶναι μαρτύρια ἀψευδῆ καὶ τῆς παλαιότητος καὶ τῆς λαϊκότητος τοῦ ἐθνικοῦ τούτου θρύλου».

άποψη αυτή ερχόταν ως αντίλογος στην άποψη του Γιάννη Κορδάτου ότι ελληνική εθνική συνείδηση δεν είχε σχηματιστεί, ούτε μπορούσε να έχει σχηματιστεί πριν από τον 18ο-19ο αιώνα.¹ Κατά τον Βέη, ο Κορδάτος έκανε λάθος: τα χρησολόγια αποδείκνυαν ότι ελληνική εθνική συνείδηση είχε διαμορφωθεί ήδη από την εποχή τής άλωσης, και μάλιστα στα λαϊκά στρώματα. Η συζήτηση αυτή δεν προχώρησε σημαντικά μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, διότι τα χρησολόγια έμειναν στο ερευνητικό περιθώριο. Αυτό οφείλεται κατά τη γνώμη μου σε δύο λόγους.

Ο πρώτος λόγος ήταν ότι η ιστορική μελέτη των ιδεολογικών φαινομένων τής νεώτερης εποχής τού ελληνικού κόσμου (1453-1821) επικεντρώθηκε στη «φωτεινή» πλευρά, τον νεοελληνικό Διαφωτισμό. Ήδη οι ξένοι μελετητές τού 18ου και 19ου αιώνα, συναντώντας στον δρόμο τους τα ελληνικά χρησολόγια, τα τοποθετούσαν στη «σκοτεινή» πλευρά τής ιστορίας. Ο Giuseppe Pasini στον κατάλογό του των κωδίκων της Βιβλιοθήκης τού Τορίνου γράφει το 1749 για ένα χαμένο σήμερα ελληνικό χρησολόγιο (εδώ *T*): “Multa complectitur opuscula Graecae superstitionis plena”.² Είναι βέβαια αλήθεια ότι σε κάποιες τουλάχιστον περιπτώσεις η χρησολογία έλαβε μια θέση στο πλαίσιο της ιστορίας τού νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η θέση αυτή, έκκεντρη, αφορούσε την ανάδυση της ελληνικής εθνικής ιδεολογίας, το πέρασμα από μία ιδεολογία βασικά θρησκευτική, που ανέμενε τους ξένους απελευθερωτές, συνήθως τους Ρώσους, σε μία άλλη, πιο πολιτική, που ευαγγελιζόταν την απελευθέρωση με ίδιες δυνάμεις, την εθνική απελευθέρωση. Στο πλαίσιο αυτό θεωρήθηκε ότι οι χρησολογοί συνέβαλαν στο εθνικό κίνημα, εν μέρει κατά παράβαση της ίδιας της εσωτερικής τους λογικής: τούς επικαλέστηκαν οι φορείς τής εθνικής ιδεολογίας χωρίς να τους ενστερνίζονται, εργαλειακά, εξαιτίας τής απήχησής τους στις συντηρητικές, παραδοσιακές κοινωνικές δυνάμεις, ιδίως τις λαϊκές μάζες και το ιερατείο, προκειμένου να τις συνεγείρουν στον εθνικό σκοπό. Η θέση αυτή συνδυάζει τις θέσεις τού Κορδάτου και του Βέη: η εθνική ιδεολογία εμφανίστηκε μεν τον 18ο-19ο αιώνα, αλλά καθώς οι χρησολογοί εξέφραζαν τη λαϊκή πολιτική ιδεολογία τής προηγούμενης εποχής, η ενσωμάτωσή τους ή το μπόλιασμά τους από την εθνική ιδεολογία ήταν προϋπόθεση για την εθνικοποίηση των λαϊκών μαζών και της εκκλησίας.

¹ ΒΕΗΣ, «Χρησολόγιο», 1936-37, 244δ' με υποσημ. 2.

² PASINI, *Codices*, 1749, 254. Παρόμοια ο MINGARELLI, *Codices*, 1784, 449 (για τον εδώ *M34*) και ο VAPEREAU, *Dictionnaire*, 1876, 1229 (αναφερόμενος γενικά στα χρησολογικά έργα τα αποδιδόμενα στον Λέοντα τον Σοφό και στις έντυπες εκδόσεις των Χρησμών τού 1618 και του 1655). Το απόσπασμα του Vapereau έχει κολληθεί σε φωτοτυπημένο απόκομμα στο εσώφυλλο τού κώδικα τής συλλογής Wellcome του Λονδίνου (εδώ *Lo*).

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο τα εικονογραφημένα χρησολόγια έμειναν στο ερευνητικό περιθώριο ήταν ότι αξιολογήθηκαν υποδεέστερα σε σχέση προς τα βυζαντινά εικονογραφημένα χειρόγραφα. Ο Pasini χαρακτήρισε τις εικόνες τού χρησολογίου τού Τορίνου “rudes” (χοντροκομμένες) και “inconcinnes” (ανάρμωστες),¹ ενώ ο Giovanni Luigi Mingarelli αποκάλεσε “vanissimas figuras” τις εικόνες ενός από τους κώδικες της Μαρκιανής βιβλιοθήκης (εδώ *M34*).² Έναν αιώνα αργότερα ο Νικόδημος Κοντακόφ αποκαλούσε “bonnes miniatures vénitiennes” τις εικόνες ενός άλλου κώδικα της Μαρκιανής (εδώ *M3*), αλλά λίγες γραμμές πιο κάτω αποφαινόταν ότι: “toutes ces illustrations n’ont aucune signification artistique ou intellectuelle; elles ne font que terminer en fait l’histoire des miniatures byzantines, cette histoire qui en réalité était finie depuis longtemps déjà”.³ Έτσι, από την πλευρά της εικονογράφησης δεν ήταν εύκολο να ανοιχτεί δρόμος για τη μελέτη των χρησολογίων και, με εξαίρεση το μεσοπολεμικό άρθρο τού Βέη, μόνο από τα τέλη τής δεκαετίας τού 1970 δύο από τα πιο εντυπωσιακά εικονογραφημένα χρησολόγια έγιναν αντικείμενο μελέτης (εδώ *BB2* και *M22*),⁴ καθώς συνδέονταν με δύο πρόσωπα που είχαν εν τω μεταξύ αναδειχθεί σημαντικά στη σπουδή τής ιστορίας και της τέχνης τής βενετοκρατούμενης Κρήτης: τον ευγενή Φραγκίσκο Μπαρότσι και τον ζωγράφο Γεώργιο Κλόντζα.

Τις τρεις τελευταίες δεκαετίες ορισμένοι νεοελληνιστές, οι οποίοι μελετούν ελληνικά εικονογραφημένα χειρόγραφα τής περιόδου από τον 12ο έως τον 18ο αιώνα, έχουν επισημάνει τη σημασία τής εικονογράφησης στη σχέση της με το κείμενο. Οι νεοελληνιστές αυτοί έχουν συγκροτήσει από το 1986 έναν χώρο διεθνούς διεπιστημονικού διαλόγου που διεξάγεται προγραμματικά μέσω των συνεδρίων “Neograeca Medii Aevi”, όπου συμμετέχουν εκτός άλλων και ιστορικοί τής τέχνης. Στο πλαίσιο του διαλόγου αυτού τα χρησολόγια έχουν ήδη θεωρηθεί ιδιαίτερη και δύσκολη περίπτωση, εξαιτίας τού ότι τα κείμενά τους, άλλα λόγια και άλλα δημώδη, οδηγούν τα χειρόγραφα εκτός φιλολογικής ταξινόμησης με βάση το σημαντικό κριτήριο της γλωσσικής μορφής.⁵

Η έρευνά μου σκόνταψε λοιπόν πριν απ’ όλα στο ότι η γνώση μας για τα χρησολόγια ήταν αποσπασματική και άνιση: τα περισσότερα χειρόγραφα μένουν

¹ PASINI, *Codices*, 1749, 255.

² MINGARELLI, *Codices*, 1784, 449.

³ KONDAKOV, *Histoire*, τ. 2, 1891, 178.

⁴ Τη βιβλιογραφία βλ. παρακάτω, στα κεφ. 1.2.4 και 1.2.21.

⁵ ΔΟΥΛΑΒΕΡΑ, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», 2002, 571-573.

ακόμη αδημοσίευτα, και δεν ήταν εύκολο να γνωρίζει κάποιος ποια κείμενα περιέχονται σε ποια χειρόγραφα, πού υπήρχε εικονογράφηση και ποια ακριβώς ήταν η εικονογραφία. Η διατριβή της Κατερίνας Κυριακού, η οποία υποστηρίχθηκε το 1988 και εκδόθηκε το 1995,¹ δεν πληροφορούσε μεθοδικά σε αυτά τα θέματα, ενώ οι τρεις ακόμη μονογραφίες που εμφανίστηκαν μεταξύ 1988-2002, μία από τον Antonio Rigo (συζητά τους εδώ κώδικες *BB2*, *M22* και *M3a*), μία από τις Jeaninne Vereecken & Lydie Hadermann-Misguich (δημοσίευσε τον εδώ *PP*), και μία από τον Walter Brokkaar (δημοσίευσε τον εδώ *Ams*),² προσέθεσαν λίγες μόνο ψηφίδες σε σχέση με την απόσταση που έπρεπε να καλυφθεί. Τη συμβολή αυτών των μελετών συζητώ στους οικείους τόπους εντός της εργασίας μου.

Η αποσπασματική και άνιση γνώση τού υλικού έθετε βέβαια σοβαρά προσκόμματα και στην ιστορική συζήτηση, η οποία έμεινε και μένει αποκομμένη από τη συζήτηση περί τα ίδια τα χειρόγραφα. Η ιστορική συζήτηση, επικεντρωμένη στη σχέση της χρησμολογίας τού 18ου και 19ου αιώνα με τον ελληνικό εθνικισμό, ήταν μία άλλη συζήτηση: αγνοούσε και αγνοεί τον κύριο όγκο τής ελληνικής χρησμολογικής γραμματείας, δηλαδή τα χειρόγραφα του 16ου αιώνα. Μολονότι τα χρησμολογικά κείμενα του 18ου και 19ου αιώνα είναι και αυτά καταγεγραμμένα και σε χειρόγραφα, κάποια μάλιστα εικονογραφημένα, ούτε καν αυτά λήφθηκαν υπόψη στην ιστορική συζήτηση, η οποία αναφέρεται συνήθως γενικόλογα σε «χρησμούς και προφητείες», χωρίς να κάνει διάκριση ανάμεσα στα πολλά και ποικίλα κείμενα διαφορετικών εποχών, άλλα βυζαντινά κι άλλα νεώτερα, που παρατίθενται συνδυασμένα κατά ποικίλους τρόπους στα χειρόγραφα αυτά, και χωρίς να διακρίνει ειδολογικά τα χρησμολογικά από τα αποκαλυπτικά κείμενα.

Έχοντας εκτιμήσει έτσι την υπάρχουσα κατάσταση, θεώρησα ότι η εργασία μου, εφόσον περιλάμβανε τον κύριο όγκο των χρησμολογίων, αυτά τού 16ου αιώνα, όφειλε να εκπληρώσει τρεις στόχους. Πρώτο, να τα παρουσιάσει με τρόπο ώστε να γίνουν σαφή τα περιεχόμενά τους. Δεύτερο, να οργανώσει μια μέθοδο για την ανάλυσή τους, με δεδομένη τη σύνθετη φύση τους εξαιτίας τής στενής σχέσης τού κειμένου με την εικονογράφηση. Τρίτο, να καταλήξει σε μία ιστορική ερμηνεία, η οποία να πιάνει το νήμα από εκεί όπου το άφησε ο Βέης, λαμβάνοντας υπόψη την ιστορική συζήτηση που υπήρξε στο μεταξύ. Στόχος μου δηλαδή ήταν αφενός να

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000· BROKKAAR, *Oracles*, 2002.

καταλήξω σε μία πρόταση για το τι ήταν τελικά τα χρησμολόγια, για ποιον λόγο τα έγραφαν οι γραφείς, τα εικονογραφούσαν οι ζωγράφοι, και τα διάβαζαν οι άνθρωποι της εποχής εκείνης, αφετέρου όμως και να εκθέσω τα χρησμολόγια με τέτοιο τρόπο, ώστε οι μελετητές που θα θελήσουν να συμπληρώσουν ή να αναθεωρήσουν την ερμηνεία μου να μπορούν να προσεγγίσουν τις ιστορικές αυτές πηγές με μεγαλύτερη ευχέρεια από μένα. Αυτήν όρισα ως συμβολή μου.

Το υλικό των χρησμολογίων παρουσιάζει πράγματι ορισμένες ιδιαιτερότητες που δυσχεραίνουν την προσέγγισή τους. Τα χρησμολόγια εκθέτουν μία αφήγηση που συνήθως δεν έχει τη μορφή ενός κειμένου, αλλά *πολλών*, τα οποία συνδέονται μεταξύ τους σε αλυσιδωτές διατάξεις, διαφορετικές ανά ομάδες χειρογράφων. Οι γραφείς αντλούσαν τα κείμενα από παλαιότερα χρησμολόγια, που και αυτά περιείχαν ανάλογες αλυσίδες κειμένων. Συνήθως όμως δεν τα αντέγραφαν, αλλά εφαρμόζαν μια σύνθετη διαδικασία, η οποία περιέκοπτε, επέκτεινε, αναδιέτασσε, συμπλήρωνε και «διόρθωνε» τις παλαιότερες αλυσίδες και τους κρίκους τους: τα επιμέρους κείμενα. Λίγες είναι οι περιπτώσεις όπου ένα χρησμολόγιο αντιγράφει ένα άλλο, και ακόμη και σε αυτές τις περιπτώσεις υπάρχουν διαφορές έμφασης. Η αιτία αυτής της σύνθετης διαδικασίας ήταν ότι οι γραφείς δεν επιδίωκαν απλώς να αναπαραγάγουν τους χρησμούς με κάθε νέο χειρόγραφο, αλλά να τους ερμηνεύσουν. Καθώς νέα ιστορικά και πολιτικά γεγονότα μεσολαβούσαν, εμφανιζόταν τακτικά η ανάγκη της επανερμηνείας, διότι η ερμηνεία των χρησμών εξαρτιόταν ευθέως από την πολιτική συγκυρία. Η ανάγκη της επανερμηνείας ήταν ο άξονας με το κεντρικό γρανάξι τού μηχανισμού αναπαραγωγής τής χρησμολογικής παράδοσης και των κύριων φορέων της: των χρησμολογίων.

Η μορφή των «αντιγράφων» άλλαζε λοιπόν γρήγορα, από τη μία εποχή στην άλλη, από τη μία δεκαετία στην άλλη, από το ένα χειρόγραφο στο άλλο: αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο τα κείμενα, η εικονογράφιση και η ερμηνεία εμφανίζονται σήμερα όλα ρευστά. Η ερμηνεία δεν προέκυπτε από τα ίδια τα κείμενα, αλλά *από την αλυσίδα των κειμένων στο σύνολό της*: ποια κείμενα επιλέγονταν και ποια απορρίπτονταν σε κάθε χειρόγραφο, ποια μορφή λάμβανε το καθένα, σε ποια σειρά τοποθετούνταν, ποια από αυτά εικονογραφούνταν και με ποιο τρόπο. Η ιδέα τής κριτικής έκδοσης των κειμένων, επομένως, εμφανίζεται εξ αρχής προβληματική, διότι αυτό που απαιτεί εδώ κριτική έκδοση δεν είναι το τάδε ή το δείνα κείμενο, αλλά οι ερμηνείες, δηλαδή το κάθε χειρόγραφο στο σύνολό του, και μάλιστα μαζί με την εικονογράφησή του.

Η ύπαρξη της εικονογράφησης αποδίδει στα χρησμολόγια ιδιαίτερη σημασία ως ιστορικές μαρτυρίες, αλλά ταυτοχρόνως περιπλέκει τη μελέτη τους. Οι εικόνες των χρησμολογίων δεν κοσμούν απλώς τα χειρόγραφα. Μετέχουν στην αφήγηση ως παράλληλο «κείμενο» γραμμένο στη δική του εικαστική «γλώσσα». Η εικονογράφηση συμπληρώνει και ερμηνεύει το καθαυτό κείμενο, το οποίο είναι τόσο αμφίσημο και αινιγματικό, ώστε από μόνο του λέει πολύ λίγα, ίσως και τίποτε. Η ερμηνευτική λειτουργία που επιτελεί η εικόνα στα χρησμολόγια διαφοροποιείται από τη λειτουργία που επιτελεί σε άλλα εικονογραφημένα χειρόγραφα. Οι χρησμολογικές εικόνες πολύ συχνά αποδίδουν στο κείμενο ιστορικά νοήματα, η παρουσία των οποίων παρέχουν το κλειδί για την κατανόησή του. Ως παρελκόμενο αυτής της λειτουργίας, το κείμενο συχνά περιβάλλει την εικόνα με ασυνήθιστους τρόπους, γεγονός που του προσδίδει πρόσθετη μορφολογική αξία. Ιδίως στο K1, κείμενο και εικόνα είναι πλεγμένα σε έναν αξεδιάλυτο χορό και μπορεί κάποιος να πει ότι δεν είναι η εικόνα που συνοδεύει το κείμενο, αλλά αντιστρόφως, το κείμενο που συνοδεύει τις εικόνες. Γι' αυτόν τον επιπλέον λόγο το K1 είναι αδύνατο να εκδοθεί κριτικά, δεδομένου μάλιστα ότι όχι μόνο η κειμενική μορφή του, αλλά και η εικονογράφηση του, η οποία σχεδόν πάντοτε το συνοδεύει, μεταβάλλονται εντυπωσιακά ανά ομάδες χειρογράφων.

Διάρθρωση

Η διατριβή είναι διαρθρωμένη σε δύο μέρη. Το πρώτο μέρος, το τεχνικό-μεθοδολογικό (κεφ. 1-5), παρουσιάζει το υλικό και αναπτύσσει τρόπους για την επεξεργασία του. Το δεύτερο μέρος, το ερμηνευτικό (κεφ. 7-9), εκθέτει τις ερμηνείες που έλαβαν οι χρησμοί από τον 13ο έως τον 16ο αιώνα, και επιχειρεί να εξηγήσει ιστορικά πώς προέκυψαν οι ερμηνείες αυτές. Στο πρώτο μέρος πρωταγωνιστούν τα χειρόγραφα και στο δεύτερο οι άνθρωποι. Το κεφ. 6 γεφυρώνει τα δύο μέρη: διερευνά τον τρόπο παραγωγής των χρησμολογίων, φέρνοντας στο προσκήνιο τους ανθρώπους που τα έφτιαξαν.

Ο αντικειμενικός στόχος τού πρώτου μέρους είναι να φτάσει να καθορίσει τις σχέσεις μεταξύ των χειρογράφων. Στην παρούσα περίπτωση οι κλασικές φιλολογικές μέθοδοι δεν είναι αποτελεσματικές, διότι δεν μπορούν να οδηγήσουν στην κατάρτιση στέμματος κωδίκων. Η αιτία είναι το ότι οι γραφείς των χρησμολογίων συνήθως

έχουν μπροστά τους και συμβουλευονται ένα ή περισσότερα προγενέστερα χειρόγραφα όχι με σκοπό να τα αντιγράψουν, αλλά να τα αναθεωρήσουν. Αν δύο χρησιμολόγια ομοιάζουν λοιπόν μεταξύ τους, η συγγενειά τους είναι βέβαιη, *αν όμως διαφέρουν δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι δεν είναι συγγενή*. Στην τελευταία περίπτωση χρειάζεται επιπλέον διερεύνηση. Αυτή ενδέχεται να αποκαλύψει ίχνη που τεκμηριώνουν ότι, παρά τις διαφορές, το μεταγενέστερο χειρόγραφο έλαβε κατά ορισμένο τρόπο υπόψη το προγενέστερο, γνωρίζοντάς το είτε άμεσα, με το να έχει ο γραφέας ή/και ο ζωγράφος διαθέσιμο αυτό το ίδιο, είτε έμμεσα, με το να έχει διαθέσιμο ένα «αδελφό» (*gemellum*) ή απόγραφο του. Κατέστρωσα μία μέθοδο προκειμένου να εντοπίσω τέτοια ίχνη, πρακτικά δηλαδή να σταθμίσω τους βαθμούς ομοιότητας και διαφοροποίησης ανάμεσα στα χειρόγραφα.

Τρία κριτήρια κατασκεύασαν το πεδίο σύγκρισης ανάμεσα στα χειρόγραφα: πώς οργανώνονται οι αλυσίδες των κειμένων (κεφ. 2), ποια είναι η εικονογραφία τού K1 (κεφ. 3), και πώς σχετίζεται το κείμενο με την εικόνα (κεφ. 4). Τα συμπεράσματα από την παρατήρηση των ομοιοτήτων και των διαφορών σε καθέναν από τους τρεις τομείς γενικά συνέκλιναν, με την έννοια ότι τα ίδια περίπου χειρόγραφα εμφανίζονταν συγγενή κάθε φορά. Η συγκριτική αυτή διαδικασία βρίσκεται σε διαλεκτική σχέση με τη διαδικασία χρονολόγησης των χειρογράφων. Ορισμένα από τα χειρόγραφα χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια βάσει εξωτερικών στοιχείων. Αυτά τα χειρόγραφα παρέχουν έτσι μία αντικειμενική αφετηρία για τη χρονολόγηση και των υπόλοιπων, σε συνδυασμό όμως με τα συμπεράσματα της συγκριτικής εξέτασης. Ίσως υπερέβαλα σε σχολαστικότητα – ευελπιστώ ότι τελικά απέδωσε στην εργασία περισσότερα απ' όσα της στέρησε. Τα τελικά συμπεράσματα ως προς τη διαπίστωση των σχέσεων ανάμεσα στα χειρόγραφα εκτίθενται στο κεφ. 5.

Ο στόχος τού δεύτερου μέρους είναι να προσεγγίσει τις ερμηνείες που δίνονταν στους χρησμούς. Προσπάθησα να αντιληφθώ με ιστορικό τρόπο την ερμηνευτική διαδικασία στην οποία υπέβαλλαν το χρησιμολογικό υλικό οι επιμελητές, οι γραφείς, οι ζωγράφοι και οι αναγνώστες των χειρογράφων. Διαπίστωσα ένα εξελικτικό σχήμα, ένα διαρκώς επαναλαμβανόμενο εγχείρημα επικαιροποίησης και εκσυγχρονισμού των χρησμών. Εφόσον χρονολόγησα το θεμελιώδες χρησιμολογικό κείμενο (το K1) στον 13ο αιώνα, προσπάθησα να πιάσω το νήμα των ερμηνειών από την εποχή αυτή (κεφ. 7). Παρά την έλλειψη βυζαντινών χρησιμολογίων, βασίστηκα σε διάφορα τεκμήρια, τα οποία υπέβαλλα σε κριτική. Με τον τρόπο αυτό θέλησα να κατανοήσω το ρήγμα ή ίσως το άλμα στην εξέλιξη, που συνιστά η εμφάνιση των

πρώτων σωζόμενων χρησολογίων στις αρχές τού 16ου αιώνα, και να κατακτήσω εσωτερική εποπτεία τής βυζαντινής χρησολογικής παράδοσης ώστε, όταν θα έπεφτα επάνω της στα χρησολόγια του 16ου αιώνα, να είμαι σε θέση να εκτιμήσω τι ήταν αυτό που μεταβλήθηκε, πώς και σε ποιον βαθμό.

Η παράδοση δεν ταυτίζεται με τη βούληση να μείνουν τα πράγματα ως έχουν, αλλά με την πρόσληψη, αιτιολόγηση, επιδίωξη και ερμηνεία τής αλλαγής τους βάσει συσχετίσεων, κανόνων, στόχων και νοητικών εργαλείων, που αντλούν την αξία τους από την πραγματική ή πλασματική παλαιότητά τους. Σε τέτοιες περιπτώσεις, συχνά η παλαιότητα αποδεικνύεται βραχύτερη απ' όσο υποθέτει κάποιος αρχικά. Κάθε παράδοση, ωστόσο, έχει εγγενή σχέση με την ιστορική γνώση και, όπως εκείνη, μετέχει καθοριστικά στην αντίληψη που σχηματίζουν τα άτομα και οι κοινωνικές κατηγορίες για τον εαυτό τους και για τους δεσμούς με τους οποίους συνδέονται μεταξύ τους. Ως αποτέλεσμα, οι παραδόσεις που αναγνωρίζουν ως δικές τους τα άτομα και οι κοινωνικές ομάδες επηρεάζουν τους στόχους τους, το πώς κοινοποιούνται οι στόχοι αυτοί, καθώς και τα μέσα που μετέρχονται για να τους πετύχουν. Η χρησολογική παράδοση είναι ιδιότυπη, από την άποψη ότι περισσότερο από κάθε άλλη επικεντρώνεται ρητά στη μεταβολή των ανθρώπινων πραγμάτων και αναφέρεται στο μέλλον προγραμματικά. Αυτό το «μέλλον» όμως δεν είναι ανοιχτό, άγνωστο και χωρίς νόημα, αλλά ένα μέλλον που έχει προβλεφθεί και προκαθοριστεί. Οι χρησολογικοί γράφουν ξανά και ξανά τον προκαθορισμό πάνω στην ταινία τού παρόντος, παρακολουθώντας τις μεταβαλλόμενες πολιτικές συνθήκες και αναδιατυπώνοντας το νόημά του. Από την άποψη αυτή η χρησολογική παράδοση είναι παράδοση και εκσυγχρονισμός ταυτοχρόνως.

Την εκσυγχρονιστική παράμετρο προσπάθησα να τη συλλάβω ως διαδικασία στη σταδιακή εξέλιξή της, με τη βοήθεια μιας αναλυτικής κατηγορίας που αποκάλεσα «ερμηνευτικό στρώμα». Τα ερμηνευτικά στρώματα είναι οι διαφορετικές διαδοχικές εγγραφές τού χρησολογικού νοήματος, *όπως αποτυπώθηκαν σε συγγενή μεταξύ τους χειρόγραφα*. Βάσει αυτού του ορισμού δεν μπορεί να γίνει λόγος για βυζαντινά ερμηνευτικά στρώματα, εφόσον δεν σώζονται βυζαντινά χρησολόγια, αλλά μονάχα για βυζαντινές ερμηνείες ή για βυζαντινές ερμηνευτικές φάσεις, τις οποίες προσπάθησα να εντοπίσω στο κεφ. 7.

Στο κεφ. 7 επιχείρησα επίσης μία πιο αφαιρετική αντιμετώπιση του χρησολογικού υλικού με διττό στόχο: αφενός τη διάκριση ορισμένων εννοιών, όπως της χρησολογικής γραμματείας από την αποκαλυπτική γραμματεία, και αφετέρου τη

χρονολόγηση δύο βυζαντινών κειμένων (εδώ K5 και K52), τα οποία είναι σημαντικά για τη μετά το 1453 χρησμολογική γραμματεία. Αμφότερες οι ενέργειες έχουν σημασία για το πώς διαβάζουμε τα χρησμολόγια του 16ου αιώνα. Αμέσως μετά, στο κεφ. 8.1, επιχειρώ να καταδείξω τις ιστορικές παραμέτρους που κατά τη γνώμη μου καθόρισαν την αναβίωση της χρησμολογικής παράδοσης στα νεότερα χρησμολόγια, έναν αιώνα μετά το 1453. Το κεφ. 7 συνιστά ένα είδος παρένθεσης, ενώ το κεφ. 8.1 δεν αναφέρεται συγκεκριμένα στα χειρόγραφα τού 16ου αιώνα – επομένως ο αναγνώστης που επιθυμεί να ακολουθήσει απερίσπαστος το νήμα των χειρογράφων μπορεί να προσπεράσει, μπορεί δηλαδή μετά το κεφ. 6 να περάσει στο κεφ. 8.2.

Ερωτήματα & μέθοδος

Η έρευνά μου διεξήχθη σε ένα επιστημονικό πεδίο που, όχι τυχαία, χαρακτηρίζεται από τη ρευστότητα και την αποσπασματικότητα η οποία χαρακτηρίζει και τα χρησμολόγια, και υπέστη αναγκαστικά τις συνέπειες αυτού του γεγονότος. Τα περισσότερα από τα χειρόγραφα που θα εξετάσω παράχθηκαν τον 16ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, τη Βενετία, τη Ρώμη, τον Χάνδακα, και στον γεωγραφικό χώρο που ορίζουν οι θέσεις αυτών των πόλεων (βλ. τον χάρτη στην εικόνα 9.1). Από τον 13ο αιώνα γειτνιάζαν εδώ περισσότεροι του ενός κοινωνικοί σχηματισμοί και είχαν κυριαρχικά δικαιώματα πάνω από ένα κράτη ή οιονεί κρατικές οντότητες. Αυτό το ιστορικό γεγονός διαιρεί κάθετα το επιστημονικό πεδίο, πρώτα-πρώτα εξαιτίας των διαφορετικών γλωσσικά και ειδολογικά πηγών, σε δύο κύριες ειδικεύσεις: μία που αφορά τη φραγκική, λατινική και βενετική κυριαρχία και μία που αφορά την οθωμανική. Οι εκπαιδευμένοι στις βυζαντινές σπουδές, όπως ο γράφων, είθισται να υπεισέρχονται κατά βούληση, ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους και το αν μπορούν να αντεπεξέλθουν στους γλωσσικούς περιορισμούς των πηγών, και στα δύο αυτά υποπεδία. Κατά τη γνώμη μου (και δεν νομίζω ότι επισημαίνω κάτι άγνωστο) υπάρχουν δύο τουλάχιστον σημαντικοί λόγοι που επιβάλλουν τη συνεργασία μεταξύ των αντίστοιχων ειδικεύσεων.

Ο πρώτος λόγος είναι το ότι οι κρατικές κυριαρχίες επί των κοινωνιών που διαβιούσαν στα εδάφη τού κράτους (ή του πρώην κράτους) της βυζαντινής αυτοκρατορίας μεταβάλλονται μεταξύ 13ου και 19ου αιώνα πολύ συχνότερα απ' όσο μεταξύ 4ου και 12ου αιώνα. Η Πελοπόννησος, για να πάρουμε το πιο χαρακτηριστικό

ίσως παράδειγμα, ανήκε σε τρεις διαφορετικούς κυρίαρχους τον 13ο αιώνα (Φράγκους, Βυζαντινούς, Βενετούς), τον 14ο αιώνα το οθωμανικό κράτος απέκτησε επ' αυτής δικαιώματα επικυριαρχίας, τον 15ο αιώνα οι Οθωμανοί σταδιακά εκτόπισαν τους Φράγκους και τους Βυζαντινούς, ενώ από τον 16ο μέχρι τις αρχές του 18ου αιώνα η περιοχή μοιράστηκε ποικιλοτρόπως ανάμεσα σε ηγεμόνες Οθωμανούς και Δυτικοευρωπαίους, κυρίως Βενετούς.

Ο δεύτερος και σημαντικότερος λόγος που επιβάλλει τη συνεργασία των επιστημονικών υποπεδίων είναι ότι στις κοινωνίες των ανωτέρω κρατών αναπτύχθηκαν πολύ ισχυρές κάθετες διαρέσεις, οι οποίες διεμβόλιζαν την ταξική διαστρωμάτωση, έχοντας θρησκευτικό, πολιτισμικό και εθνολογικό χαρακτήρα. Η βαθύτερη ιστορική αιτία που δικαιολογεί την από κοινού εξέταση των χειρογράφων που μελέτησα (μολονότι αυτά παρήχθησαν σε διαφορετικές κοινωνίες, σε διάφορα από τα ανωτέρω κράτη) είναι ότι, ανεξαρτήτως του πού παρήχθησαν, όλα έχουν κοινό θρησκευτικό, πολιτισμικό, εθνολογικό και τελικά ιστορικό υπόβαθρο, και όλα συγκλίνουν ιδεολογικά σε έναν ελάχιστο, αλλά ικανό κοινό παρονομαστή. Πρέπει να αποδώσουμε σε αυτή τους την τάση τόση σημασία, όση και στην αντίρροπη τάση που παρουσιάζουν να διαφοροποιούνται μεταξύ τους ανά οικογένειες χειρογράφων. Στη συντριπτική τους πλειονότητα τα χειρόγραφα είναι γραμμένα στα ελληνικά, ορισμένα όμως παραθέτουν τα κείμενά τους εκτός από τα ελληνικά, στα λατινικά και στα ιταλικά, ένα δε από αυτά (εδώ *Berg*) μόνο στα λατινικά και στα ιταλικά. Κατά τη διάρκεια της μελέτης και της συγγραφής της εργασίας γινόταν όλο και πιο φανερό ότι το κοινό ιστορικό υπόβαθρο προσλαμβάνονταν διαφορετικά από κάθε οικογένεια χρησμολογίων, γεγονός που οφειλόταν πρώτο στη διαφορετική χρονική συγκυρία, δεύτερο στη διαφορετική κρατική κυριαρχία στον τόπο παραγωγής, η οποία διαφοροποιούσε και τους κύκλους των ανθρώπων που τα δημιούργησαν (γραφείς, ζωγράφους, επιμελητές) ιδίως ως προς τους διαφορετικούς πολιτικούς στόχους που αυτοί έθεταν, και τρίτο στο ποικίλο αναγνωστικό κοινό όπου απευθύνονταν τα χειρόγραφα αυτά, κοινό που αποτυπώνεται σχηματικά σε πολλούς τεμνόμενους κύκλους και όχι σε έναν ενιαίο κύκλο.

Οι διαφοροποιήσεις αυτές στο σύνολό τους φέρουν έντονο ταξικό, αλλά και εθνολογικό, θρησκευτικό και πολιτισμικό αποτύπωμα. Δεν ανήκαν όλοι οι επιμελητές των χρησμολογίων στην ιθύνουσα τάξη του τόπου παραγωγής. Σε πολύ λίγες περιπτώσεις, επίσης, αποδεικνύεται ότι οι επιμελητές εργάστηκαν στο πλαίσιο παραγγελίας που δόθηκε από μέλη της ιθύνουσας τάξης. Η ίδια η έννοια της

ιθύνουσας τάξης αντιμετωπίζει εδώ μία πρόκληση, διότι για τον ιστορικό προσδιορισμό της επιβάλλεται να ληφθούν υπόψη με καθοριστικό τρόπο θρησκευτικοί, πολιτισμικοί και εθνολογικοί παράγοντες. Η ιθύνουσα τάξη τον 16ο αιώνα στον γεωγραφικό χώρο που μας απασχολεί δεν ήταν τελικά μία, αλλά πολλές, διότι είναι πολλές και σύνθετες οι κοινωνίες που διαβιούν στον χώρο, και αυτό το γεγονός αντανακλάται στις πολιτικές και ιδεολογικές προτάσεις που καταγράφονται στα χρησμολόγια. Στην παραγωγή όλων των χρησμολογίων τού 16ου αιώνα που περιέχουν κείμενα στην ελληνική γλώσσα εμπλέκονται με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ελληνόφωνοι ορθόδοξοι, αλλά σε ορισμένα από αυτά πρωταγωνιστούν και πρόσωπα, στα οποία δεν μπορεί να αποδοθεί αυτός ο ούτως ή άλλως αμφιλεγόμενος χαρακτηρισμός: ο καθολικός Φραγκίσκος Μπαρότσι, Κρητικός βενετικής καταγωγής είναι το εμβληματικότερο από αυτά τα πρόσωπα.

Οι κάθετες διαιρέσεις, οι οποίες είναι καθοριστικές στην περίπτωση των χρησμολογίων, αποδείχτηκαν ως γνωστόν σημαντικές στον ιστορικό ρου, διότι καθόρισαν τη δημιουργία και εξέλιξη των νεότερων εθνικών κρατών στη νοτιοανατολική Ευρώπη τον 19ο και 20ο αιώνα. Τις τελευταίες δεκαετίες η ιστορική περίοδος ανάμεσα στον 15ο και στον 18ο αιώνα μελετάται στις περισσότερες χώρες της δυτικής Ευρώπης σε ένα σχετικά θεσμοθετημένο πλαίσιο ως πρώιμη νεώτερη εποχή (“early modern period”), όχι όμως απ’ όσο ξέρω και στις περισσότερες χώρες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η κύρια αιτία κατά τη γνώμη μου είναι ότι η καταγωγή των περισσότερων εθνών-κρατών της δυτικής Ευρώπης μπορεί να αναχθεί σε κράτη ή σε αρκετά ενοποιημένες γεωγραφικά, πολιτικά και πολιτισμικά περιοχές της πρώιμης νεώτερης εποχής, ενώ τα έθνη-κράτη της νοτιοανατολικής Ευρώπης, στερούμενα τη δυνατότητα να αναχθούν σε κράτη ή ενοποιημένες περιοχές της εποχής εκείνης, αναζητούν την καταγωγή τους ακριβώς στις κάθετες διαιρέσεις εντός των πολυεθνικών και πολυπολιτισμικών κρατών της περιοχής, όπως ήταν οι αυτοκρατορίες των Αψβούργων και των Οθωμανών ή το βενετικό κράτος, αφενός με τη βοήθεια πολιτικών κριτηρίων όπως οι τοπικές αυτονομίες ή την υπόδειξη συγκεκριμένων θρησκευτικών-πολιτισμικών «θυλάκων», και αφετέρου με τη βοήθεια οριζόντιων «τομών», που «αποκόπτουν» και οικειοποιούνται ως «δικά τους» συγκεκριμένα κοινωνικά στρώματα ή ομάδες.

Ειδικά στην ελληνική περίπτωση, ο γεωγραφικός και οικονομικός χώρος που ορίστηκε στο πρωτόκολλο της ανεξαρτησίας τού ελληνικού εθνικού κράτους το 1830 ήταν από κάθε άποψη (πολιτική, γεωγραφική, ιστορική, θρησκευτική, πολιτισμική,

εθνολογική) εντελώς «αυθαίρετος». Από μια σκοπιά αυτός ο ορισμός ήταν «παραδοσιακός» και από μία άλλη «επαναστατικός», καθώς δεν οφειλόταν σε αρχές, αλλά αποκλειστικά στη συγκυρία και στην ισχύ ως συνισταμένη δυνάμεων ασκούμενων έσωθεν και έξωθεν. Έτσι, αν δεν αναγνωριστεί στην εποχή που προηγείται, στην πρώιμη νεώτερη εποχή, μια ελληνική εθνική ιδεολογία ή μια ιδεολογία *ορισμένη σε σχέση με την εθνική*, τότε είμαστε υποχρεωμένοι είτε να παραδεχθούμε ένα σχεδόν απόλυτο ρήγμα ανάμεσα στην πρώιμη και στην ύστερη νεώτερη εποχή τής ελληνικής ιστορίας (οπότε καλούμαστε να εξηγήσουμε και την προκύπτουσα ιστορική ανακολουθία), είτε να παραδεχθούμε λιτά ότι η ελληνική ιστορία ξεκινά στα τέλη του 18ου ή στις αρχές του 19ου αιώνα (παραδοχή που νομίζω ότι είναι σήμερα ο κανόνας).

Τα χρησιμολόγια έχουν πολλά να πουν πάνω στο ζήτημα αυτό όχι μόνο διότι αποτυπώνουν ό,τι θα ονομάζαμε πολιτική ιδεολογία των δημιουργών τους, οι οποίοι όλοι ήταν ελληνόφωνοι, ή και ελληνόφωνοι, και θεωρούσαν τους εαυτούς τους κληρονόμους τής βυζαντινής πολιτικής και πολιτισμικής παράδοσης, αλλά και επειδή με τους χρησμούς οι δημιουργοί οραματίζονται ρητά και ειδικά ένα δικό τους κράτος. Το ότι το κράτος αυτό το οραματίζονται ως αυτοκρατορία δεν τους φέρνει αυτομάτως σε αντινομία με την ιδεολογία που συνέβαλε στη δημιουργία τού νεώτερου ελληνικού κράτους, στον βαθμό που και αυτή η ιδεολογία περιλάμβανε στις προτάσεις της, ή εν πάσει περιπτώσει δεν απέκλειε, μία μοναρχία με επεκτατικές βλέψεις.

Η μελέτη μου διαφοροποιείται στο ζήτημα της σχέσης των ελληνικών χρησμών τής πρώιμης νεώτερης εποχής με την ελληνική εθνική ιδεολογία από τη θέση άλλων σύγχρονων μελετητών, όπως ο Μάριος Χατζόπουλος, διότι θεωρεί ότι η ελληνική εθνική ιδέα δεν ήταν εξωτερική προς τους χρησμούς, αλλά σε μεγάλο βαθμό γεννήθηκε μέσα από τους χρησμούς. Διαφοροποιείται όμως και από τη θέση παλαιότερων μελετητών, όπως ο Νίκος Βέης και ο Γιάννης Κορδάτος. Αφενός διότι θεωρεί ότι οι χρησμοί δεν ήταν ανέκαθεν φορείς τής εθνικής ιδέας, αλλά κατέληξαν σε αυτήν σταδιακά, παρατηρώντας το πολιτικό περιβάλλον και κάνοντας μια σειρά από βήματα στο πλαίσιο της διαδικασίας τού εκσυγχρονισμού τους. Αφετέρου διότι θεωρεί ότι η εθνική ιδέα, ακόμη κι αν «γεννήθηκε» τον 18ο-19ο αιώνα, είχε μία μακρά, δύσκολη, παράξενη κυοφορία, που διαπιστώνεται τουλάχιστον από τον 16ο αιώνα. Οι χρησμοί δεν «συναντήθηκαν» με έναν ελληνικό εθνικισμό που ήλθε από το «εξωτερικό»: μετασηματίστηκαν στη βάση ιδίων πόρων σε ελληνικό εθνικισμό, και συγκεκριμένα σε μία μοναρχική εθνική ιδεολογία, εντός τής οποίας η ορθοδοξία είχε

κυρίως πολιτικό, παρά δογματικό νόημα. Ο εκσυγχρονισμός και η νεωτερικότητα δεν ταυτίζονται απαραίτητως με τον φιλελευθερισμό και τον Διαφωτισμό: μπορεί να είναι και αυταρχικοί και αντιορθολογικοί.

Πριν απ' όλα αυτά, όμως, τα ελληνικά χρησιμολόγια είναι μάρτυρες του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι που τα δημιούργησαν και που ζούσαν στα πρώην βυζαντινά εδάφη, στην οθωμανική αυτοκρατορία, στις βενετοκρατούμενες χώρες, στην ίδια τη Βενετία και την Ιταλία, προσάρμοζαν τις πολιτικές τους αντιλήψεις, οι οποίες είχαν βαθιές ρίζες στο βυζαντινό παρελθόν, σε ένα διαρκώς μεταβαλλόμενο και διαφοροποιημένο περιβάλλον. Η ιστορία τους μας φέρνει σε επαφή με μια ευρύτερη διαδικασία εκσυγχρονισμού, της οποίας αυτά τα χειρόγραφα αποτελούν προϊόντα, και η οποία αντιμετώπιζε σοβαρά αντικειμενικά και υποκειμενικά εμπόδια και προκλήσεις. Μαρτυρούν το πώς ο ελληνικός κόσμος τής πρώιμης νεώτερης εποχής ξεχώριζε τα στοιχεία του παρελθόντος που κρατούσε ζωντανά από εκείνα που άφηνε στη λήθη, και θέτουν ερωτήματα για τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες διεξαγόταν εξακολουθητικά αυτή η πράξη της επιλογής. Τα χρησιμολόγια μας θυμίζουν κυρίως κάτι που ίσως το έχουμε ξεχάσει. Ότι το παρελθόν μάς δεσμεύει όχι μόνο ως άτομα, αλλά και ως συλλογικό σώμα, ως κοινωνία, και ότι η δέσμευση αυτή δεν επιμερίζεται με «δίκαιο» τρόπο: είναι καθολική και εξισωτική, επιβαίνει στην παράδοση αλλά και στην ουτοπία, δεν έρχεται μόνο από το παρελθόν, έρχεται και από το μέλλον.

Τα εργαλεία που χρησιμοποίησα για να προσεγγίσω το υλικό μου προέρχονται κατά πρώτο λόγο από το πεδίο τής ιστορίας τής τέχνης, μέσα στο οποίο έχω διαμορφωθεί επιστημονικά. Σε αυτό ήμουν τυχερός, διότι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, οι χρησιμοί στη γραπτή τους μορφή είναι πρώτα και πριν απ' όλα εικόνες. Όσον αφορά τα κείμενα και πάλι στάθηκα τυχερός, διότι αυτά είναι τόσο δύστροπα, ώστε οι κλασικές φιλολογικές μέθοδοι ούτως ή άλλως δεν επαρκούν για την αντιμετώπισή τους. Ελπίζω μόνο οι αυτοσχεδιασμοί μου να μην αντίκεινται σε βασικές αρχές τής φιλολογικής επιστήμης. Η κύρια μέριμνά μου, αυτή που συνέχει όλες τις ενέργειές μου, είναι η προσπάθειά μου να ιστορικοποιήσω το υλικό, να το καταναίμω στον χρόνο και να ερευνήσω τις αιτιώδεις σχέσεις που συνδέουν τα επιμέρους στοιχεία του. Προσπάθησα να μη χάσω από τα μάτια μου τη θεμελιώδη διάκριση που οφείλει να κάνει κάθε ιστορικός ανάμεσα στα τρία επίπεδα της ιστορικής ανάγνωσης, διάκριση η οποία έχει ίσως και αυτή σχεδόν ξεχαστεί: πώς έγιναν τα πράγματα, πώς τα προσέλαβαν οι πρωταγωνιστές τους και οι σύγχρονοί

τους, και πώς τα προσλαμβάνουμε σήμερα εμείς. Ομολογώ ότι αυτή η προσπάθεια αποδείχθηκε πολύ δυσκολότερη απ' όσο νόμιζα πως θα είναι.

Συγγραφή & ευχαριστίες

Η εργασία μου ολοκληρώθηκε σε εποχή άλλη από αυτή που ξεκίνησε. Το 2009-2010 σκέφθηκα να την παρατήσω, αλλά τότε άρχισα να φέρω το βάρος τού ανεκπλήρωτου χρέους που μου είχαν εμπιστευθεί. Ίσως η καθυστέρηση ωφέλησε την έρευνά μου, αν και με απροσδόκητο τρόπο. Ο γοργός μετασχηματισμός που ζούν οι αναπτυγμένες κοινωνίες τα τελευταία δέκα τουλάχιστον έτη (2018) επηρέασε πολλές από τις διανοητικές μου βεβαιότητες, γεγονός το οποίο με ανάγκασε να σκεφτώ τα πράγματα εξ αρχής και, νομίζω, βαθύτερα. Καθώς παρατηρούσα τη χρησιμολογική ερμηνεία των δημιουργών των χειρογράφων μου να επηρεάζεται από τις αλλαγές τής πολιτικής συγκυρίας κατά τη διάρκεια του 16ου αιώνα, έβλεπα και τη δική μου ιστορική ερμηνεία να επηρεάζεται από την αλλαγή τής πολιτικής συγκυρίας στο πέρασμα από τον 20ο στον 21ο αιώνα. Πολλά από τα πολιτικά ερωτήματά μου αναδιατυπώθηκαν και νέα ερωτήματα προέκυψαν.

Ένα κυρίως ξεχώρισε, και από κάποια στιγμή κι έπειτα άρχισα να αισθάνομαι ότι εμπεριείχε σχεδόν όλα τα άλλα: ποιος ήταν ο λόγος για τον οποίο οι δημιουργοί των χρησιμολογιών αντιμετώπιζαν με τόσο επαμφοτερίζοντα τρόπο (αποδοχή και ταυτόχρονα απόρριψη) τους Δυτικοευρωπαίους και τους Οθωμανούς; Πού οφειλόταν ο επαμφοτερισμός και ποιους τομείς αφορούσαν η αποδοχή και η απόρριψη; Τελικά οι δημιουργοί των χρησιμολογιών μιλούσαν κυρίως για τους Δυτικοευρωπαίους και τους Οθωμανούς, ή μήπως μιλούσαν πριν απ' όλα για τους εαυτούς τους; Ήταν άραγε δυνατό οι αντιφάσεις των χρησιμολογιών τού 16ου αιώνα να έχουν κάποια σχέση με τις αντιφάσεις τής σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας έναντι της «Ευρώπης»;

Την έρευνά μου την ολοκλήρωσα και την έβαλα στο χαρτί στον ιδιωτικό χώρο τής οικίας, όχι σε ακαδημαϊκό περιβάλλον. Δεν είχα στη διάθεσή μου τα σημαντικά πλεονεκτήματα που προσφέρει η διεξαγωγή τής έρευνας αυτού του είδους στον χώρο τού πανεπιστημίου ή του ερευνητικού κέντρου, ιδίως όσα αφορούν τον διάλογο που μπορεί να αναπτυχθεί εκεί κατά τη διάρκεια της συγγραφής. Αυτή η συνθήκη με έκανε να επιδοθώ πέραν ίσως του συνήθους στην ανάπτυξη «διαλόγου» με την υπάρχουσα βιβλιογραφία, ως αντιστάθμισμα στην έλλειψη αυτή. Ο αναγνώστης θα

κρίνει και η μελλοντική έρευνα θα δείξει πού υπερέβαλα και πού έσφαλα σε αυτόν τον διάλογο.

Ωστόσο, είχα στη διάθεσή μου και πλεονεκτήματα. Η δυνατότητα να γράφω επί δύο συναπτά έτη λαμβάνοντας στο ακέραιο τον μισθό μου μού δόθηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού, και την ευγνωμοσύνη μου προς αυτό θα ήθελα να εκφράσω στο πρόσωπο της Διευθύντριας του Βυζαντινού & Χριστιανικού Μουσείου, κ. Αικατερίνης Δελλαπόρτα, η οποία συναίνεσε ευχαρίστως να μου χορηγηθεί η σχετική εκπαιδευτική άδεια. Τις ευχαριστίες μου εκφράζω και στην προϊσταμένη τού Τμήματος φορητών εικόνων τού Μουσείου, κ. Φαίδρα Καλαφάτη, για την κατανόηση που έδειξε, καθώς και στους συναδέλφους και συνεργάτες, τους οποίους επιβάρυνε η διετής απουσία μου.

Οι ευχαριστίες στην αγαπητή μου δασκάλα, Όλγα Γκράτζιου, δεν αρκούν για να περιγράψουν τη συμβολή της στο περιεχόμενο της δουλειάς μου. Το πρόγραμμα «Η Δυτική τέχνη στην Κρήτη», που διευθύνει στο Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, μου παραχώρησε πλήρες ψηφιακό αντίγραφο του κώδικα του Μπέργκαμο (*Berg*). Η ίδια αναπλήρωσε όσο ήταν δυνατό την ανάγκη για επιστημονικό αντίλογο, με τον ιδιαίτερο τρόπο της. Καθώς γνωρίζομαστε επί εικοσαετία, ήξερε τις αδυναμίες μου, κι εγώ με τη σειρά μου μπόρεσα να επωφεληθώ πολλά. Η εργασία μου έχει αφομοιώσει τη σπουδή μου στις αίθουσες διδασκαλίας, στη βιβλιοθήκη και στο ευρύτερο περιβάλλον τού Πανεπιστημίου Κρήτης στο Ρέθυμνο, όπου είχα την τύχη να γνωρίσω συγκεντρωμένους πολλούς σπουδαίους ανθρώπους με ήθος, γνώσεις, χιούμορ και σπάνια αίσθηση καθήκοντος. Πολλά απ' όσα μου έμαθαν θέλω να πιστεύω ότι περιδιαβαίνουν στις σελίδες που ακολουθούν. Οφείλω πολλά σε όλους, αλλά θέλω να απευθύνω ξεχωριστές ευχαριστίες στα μέλη τής επιτροπής παρακολούθησης, Τόνια Κιουσοπούλου και Παναγιώτη Ιωάννου.

Τις αυτοψίες που σχεδίαζα δεν μπόρεσα να τις πραγματοποιήσω κυρίως για οικονομικούς λόγους. Η έλλειψη αυτή μού στέρησε φυσικά σημαντικές πληροφορίες, και προσπάθησα όσο ήταν δυνατό να την αναπληρώσω με τη βοήθεια των ψηφιακών ή φωτομηχανικών αντιγράφων και των πληροφοριών που μου παραχώρησαν οι διάφοροι φορείς, οι οποίοι κατέχουν τα υλικά κατάλοιπα που μελέτησα. Αναφέρονται όλοι στον Κατάλογο των κωδίκων (κεφ. 1). Θα ήθελα να κάνω ονομαστική μνεία στους Allesandro Moro και Annalisa Bruni στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη, Pierre Sozanski d'Alancaisez, Samantha Sherbourne και Linda Townsend στη Βιβλιοθήκη τής Οξφόρδης, Romana Berg και Dieter Lange στην Κρατική Βιβλιοθήκη τού

Βερολίνου, Άννα Λυσικάτου στο Πατριαρχικό Ίδρυμα Πατερικών Μελετών της Θεσσαλονίκης.

Τη συνάδελφο Γιασμίνα Μωυσειδου, τους φίλους μου Αντώνη Αντωνίου, Μάρκο Δεσποτίδη, Γιώργο Πέππα και τον αδελφό μου θερμά ευχαριστώ για το θάρρος που μου ενέπνευσαν, γνωρίζοντάς το ή και όχι, σε στιγμές που το είχα χάσει. Η σύντροφός μου, Παναγιώτα Κακύρη, όχι μόνο με συμβούλεψε σε κρίσιμες για μένα ώρες πάνω στο περιεχόμενο των γραφομένων μου, αλλά σήκωνε και τα περισσότερα από τα βάρη τού 21ου αιώνα, όσο εγώ βρισκόμουν στον 16ο. Η Μαργαρίτα συνέδραμε και με μηνύματα που άφηνε στο γραφείο μου, όταν έβλεπε ότι δυσκολεύομαι να διανύσω τη χρονική απόσταση.

Αθήνα, 9 Ιανουαρίου 2018

Βιβλιογραφία

Συντομογραφίες

Α΄ Βασ.:	Βασιλειών Α΄ = Σαμουήλ Α΄
Δ΄ Βασ.:	Βασιλειών Δ΄ = Βασιλέων Β΄
Α΄ Κορ.:	Παύλου προς Κορινθίους α΄ επιστολή
Αποκ. Ιω.:	Αποκάλυψη Ιωάννου
Β΄ Θεσσ.:	Παύλου προς Θεσσαλονικείς β΄ επιστολή
Β΄ Πέτ.:	Πέτρου β΄ επιστολή
Γεν.:	Γένεσις
Δαν.:	Δανιήλ
Εκκλ.:	Εκκλησιαστής
Ησα.:	Ησαΐας
Ιεζ.:	Ιεζεκιήλ
Ιησ.:	Ιησούς του Ναυή
Ιω.:	Ευαγγέλιο κατά Ιωάννην
Ιωβηλ.:	Ιωβηλαία
Λου.:	Ευαγγέλιο κατά Λουκάν
Μαρ.:	Ευαγγέλιο κατά Μάρκον
Ματ.:	Ευαγγέλιο κατά Ματθαίον
Παρ.:	Παροιμιαί Σολομώντος
Ψαλ.:	Ψαλμοί
Ζαχ.:	Ζαχαρίας

Κατάλογοι Βιβλιοθηκών & Ευρετήρια κωδίκων και εντύπων

- [ANEY], *Catalogus*, 1711: *Catalogus Bibliothecae publicae Amstelaedamensis, apud Joannem Rieuwertsz*, Άμστερνταμ 1711.
- [ANEY], *Royal Commission*, 1872: *Third Report of the Royal Commission on Historical Manuscripts, presented to both Houses of Parliament by Command of Her Majesty*, George Edward Eyre & William Spottiswoode, Λονδίνο 1872.
- [ANEY], *Sotheby's*, 1934: *Catalogue of the Very Extensive and Important Library of Early Books and Manuscripts Relating to Alchemy and the Occult and Physical Sciences, the Property of M. Lionel Hauser*, Auction in London, Sotheby's, April 16-18, 1934, Sotheby's & Co, Λονδίνο 1934.
- [ANEY], *Greek Manuscripts*, 1966: *Greek Manuscripts in the Bodleian Library. An Exhibition held in connection with the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Κατάλογος έκθεσης (Οξφόρδη, 1966), Bodleian Library, Οξφόρδη 1966.
- [ANEY], *Old Balkan Manuscripts*, 1997: *Κατάλογος έκθεσης (Τόκιο, Japan Calligraphy Museum, 10/11-7/12/1997)*, Nakaniwa Printing Co., Τόκιο 1997.
- [ANEY], *Sotheby's*, 2002: *Sotheby's Sale L02240A, Lots 33 and 34, London, Tuesday 18 June 2002: The Oracles of Leo the Wise and the Pontifical of Ferry de Clugny*, Sotheby's, Λονδίνο 2002.
- ADLER, *Catalogue*, 1916: *Ada Sara Adler, Catalogue supplémentaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque royale de Copenhague; avec un extrait du Catalogue des manuscrits grecs de l'Escurial rédigé par D. G. Moldenhawer*, Det Kongelige Danske Videnskabernes selskabs skrifter Historiske og

Βιβλιογραφία

- AMBROSIANA WEB 2015: <http://ambrosiana.comperio.it/opac/detail/view/ambro:catalog:93551> (25-09-2015)
- ANGELO MAI WEB 2015: http://www.bibliotecamai.org/frame.asp?page=cataloghi_inventari/cataloghi_inventari.html (28-09-2015)
- ASTRUC & CONCASTY & BELLON & FÖRSTEL, *Catalogue*, 2003: Charles Astruc & Marie-Louise Concasty & Cécile Bellon & Christian Förstel (επιμ.), *Catalogue des manuscrits grecs. Supplément grec, numéros 1 à 150*, Bibliothèque nationale de France, Παρίσι 2003.
- BAV WEB 2017: <http://www.mss.vatlib.it/guii/console?service=scan> & <http://digi.vatlib.it/> (09/04/2017)
- BEER, “Inventar 1576”, 1902: Rudolf Beer, “Die Handschriftenschenkung Philipp. II, an den Escorial von Jahre 1576. Nach einem bisher unveröffentlichten Inventar des Madrider Palastarchivs”, *Jahrbuch der kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses* 23/2 (1902), I-CXXV. <http://archivsetmanuscripts.bnf.fr/cdc.html> (28/03/2016)
- BnF WEB 2016: Petros Bouras-Vallianatos & Georgi R. Parpulov, “Greek Manuscripts at the Wellcome Library in London: A Descriptive Catalogue”, *Medical History* 59 (2015), 275-326.
- BOURAS-VALLIANATOS & P ARPULOV, “Wellcome Library”, 2015: Paul Buberl & Hans Gerstinger, *Die byzantinischen Handschriften* [der Wiener Nationalbibliothek] 2: *Die Handschriften des X.-XVIII. Jahrhunderts*, Beschreibendes Verzeichnis der illuminierten Handschriften in Österreich, τ. 8 = Neue Folge: Die illuminierten Handschriften und Inkunabeln der Nationalbibliothek in Wien, 4, Karl W. Hiersemann, Λυψία 1938.
- BUBERL & GERSTINGER, *Byzantinischen Handschriften*, 1938: Paul Canart, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti. Codices Vaticani Graeci. Codices 1745-1962*, τ. 1-2, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Πόλη του Βατικανού 1970-73.
- CANART, *Codices*, 1970/1973: Paul Canart, *Les Vaticani graeci 1487-1962. Notes et documents pour l'histoire d'un fonds de manuscrits de la Bibliothèque Vaticane*, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Studi e Testi, 284, Πόλη του Βατικανού 1979.
- CANART, *Notes et documents*, 1979: Francisco Boll, Francisco Cumont & άλλ. (επιμ.), *Catalogus Codicum Astrologorum Graecorum*, τ. 1-12, Henri Lamertin, Βρυξέλλες 1898-1953.
- CCAG: Henry Octavius Coxe, *Catalogi Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae*, pars prima, recensionem codicum graecorum continens, e typographico academico, Οξφόρδη 1853.
- COXE, *Catalogi*, 1853: Henry Octavius Coxe, *Catalogi Codicum Manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae*, pars tertia, codices graecos et latinos Canonicianos complectens, e typographico academico, Οξφόρδη 1854.
- COXE, *Catalogi*, 1854: Henrik Constantin Cras, *Catalogus Bibliothecae publicae Amstelaedamensis*, apud Petrum Henricum Dronsberg [Αμστερνταμ] 1796.
- CRAS, *Catalogus*, 1796: Gregorio De Andrés, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial*, τ. 2, Μαδρίτη 1965.
- DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965: Gregorio De Andrés, *Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, Εσκοριάλ 1968.
- DE ANDRÉS, *Desaparecidos*, 1968: Carl De Boor, *Verzeichniss der griechischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, τ. 2, Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin 11:2, A. Asher & Co, Βερολίνο 1897.
- DE BOOR, *Verzeichniss*, 1897: Jon Erichsen, *Udsigt over den gamle Manuskript-Samling i det store kongelige Bibliotek*, Κοπεγχάγη 1786.
- ERICHSEN, *Udsigt*, 1786: Ernesto Feron & Fabiano Battaglini, *Codices manuscripti graeci Ottoboniani Bibliothecae Vaticanae*, Bibliothecae Apostolicae Vaticanae-Codices Manuscripti Recensiti, typographico Vaticano, Ρώμη 1893.
- FERON & BATTAGLINI, *Codices*, 1893: Boris L'novich Fonkič (επιμ.), *Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories*, Κατάλογος έκθεσης με αφορμή το διεθνές συνέδριο “Crete, East Mediterranean and Russia in 17th c.” (Μόσχα, 3-7 Οκτωβρίου 1995), ed. Indrik, Μόσχα 1995.
- FONKIČ, *Greek documents*, 1995: Cyrus Giannelli & Paul Canart, *Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti. Codices Vaticani Graeci. Codices 1684-*

- GRAUX, *Copenhagen*, 1879: 1744, Biblioteca Apostolica Vaticana, Πόλη του Βατικανού 1961.
Charles Henri Graux, *Notices sommaires des manuscrits grecs de la Grande Bibliothèque Royale de Copenhague*, Imprimerie Nationale, Παρίσι 1879.
- GRAUX, “Copenhagen”, 1880: Charles Henri Graux, “Rapport sur les manuscrits grecs de Copenhague”, *Archives des Missions Scientifiques et Littéraires*, 3e Ser., τ. 6/2 (1880), 133-242+4 εικόνες.
- GRAUX, *Essai*, 1880: Charles Henri Graux, *Essai sur les origines du fonds grec de l’Escorial: épisode de l’histoire de la renaissance des lettres en Espagne*, Bibliothèque de l’Ecole des Hautes Etudes, Sciences philologiques et historiques 46, F. Vieweg, Παρίσι 1880 [= Gregorio De Andrés (επιμ.), *Los orígenes del fondo griego del Escorial*, Fundación Universitaria Española, Biblioteca de Hispanismo 8, Μαδρίτη 1982].
- HAJDÚ, *Katalog*, 2002/2003/2004/2012/2013/2014: Kerstin Hajdú κ.άλλ. (επιμ.), *Katalog der griechischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*, pars 1-συνεχίζεται, *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Monacensis*, Tomus 2, pars 1-συνεχίζεται, Harrassowitz Verlag, Βισμπάντεν 2002-συνεχίζεται.
- HARDT, *Catalogus*, 1806/1810/1812: Ignaz Hardt (επιμ.), *Catalogus codicum manuscriptorum Bibliothecae Regiae Bavaricae*, τ. 1-5, Typis J. E. Seidel, Μόναχο 1806-1812.
- HUNGER, *Signaturenkonkordanz*, 1953: Herbert Hunger, *Codices Vindobonenses Graeci. Signaturenkonkordanz der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, Biblos-Schriften, 4, Brüder Hollinek, Βιέννη 1953.
- HUNGER, *Supplem. gr.*, 1957: Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek. Supplementum graecum*, Biblos-Schriften, 15, & Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek, Neue Folge, 4, Βιέννη 1957.
- HUNGER, *Katalog*, 1961/1969/1976/1984/1992/1994: Herbert Hunger, *Katalog der griechischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek*, τ. 1: Codices historici, philosophici et philologici· τ. 2 (& Otto Kresten): Codices juridici, codices medici· τ. 3.1 (& Otto Kresten): Codices theologici 1-100· τ. 3.2 (& Otto Kresten & Christian Hannick): Codices theologici 101-200· τ. 3.3 (& Wolfgang Lackner): Codices theologici 201-337· τ. 4 (& Christian Hannick): Supplementum graecum 1-201, Museion. Veröffentlichungen der Österreichischen Nationalbibliothek, Neue Folge, 4, Βιέννη 1961-94.
- HUNT, *Catalogue*, 1953: Richard William Hunt, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford*, τ. 1: Historical Introduction and Conspectus of Shelf-Marks, The Clarendon Press, Οξφόρδη 1953.
- HUTTER, *CBM*, 1977/1978/1982/1992/1993: Irmgard Hutter, *Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften*, τ. 1-5, Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften zu Wien, Anton Hiersemann, Στουτγάρδη 1977-1993.
- IRHT: Data Base of the Institute de recherche et d’histoire des textes, CNRS-France / Πίνακες-Textes et manuscrits grecs <<http://pinakes.irht.cnrs.fr/>>
- KOLLÁR, *Supplementum*, 1790: Adam František Kollár, *Ad Petri Lambecii Commentariorum de Augusta Bibliotheca Caesarea Vindobonensi libros VIII Supplementorum liber primus posthumus*, typis Joan. Thomae de Trattnern, Βιέννη 1790 (θεωρείται ένατος τόμος του LAMBECK & KOLLÁR, *Commentariorum*).
- KRISTELLER, *Iter Italicum*, 1963/1967/1967/1989/1990/1992/1997: Paul Oskar Kristeller, *Iter Italicum. A Finding List of Uncatalogued or Incompletely Catalogued Humanistic Manuscripts of the Renaissance in Italian and Other Libraries*, τ. 1-6, The Warburg Institute & E. J. Brill, Λονδίνο & Λέιντεν 1963-1992· τ. 7 (Index), E. J. Brill, Λέιντεν 1997.
- ΛΑΔΑΣ & ΧΑΤΖΗΔΗΜΟΣ, *Βιβλιογραφία 1796-1799*, 1973: Γεώργιος Γ. Λαδάς & Αθανάσιος Δ. Χατζηδήμος, *Ελληνική βιβλιογραφία των ετών 1796-1799*, Alfa Press, Αθήνα 1973.
- LAMBECK & KOLLÁR, *Commentariorum*, 1766/1769/1776/1778/1778/1780/1781/1782: Peter Lambeck, *Commentariorum de Augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi*, τ. 1-8, επανέκδοση από τον Adam František Kollár, typis Joan. Thomae de Trattnern Βιέννη 1766-1782.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 1895/1900: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς Βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους Ἑλληνικῶν κωδίκων*, τ. 1-2, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1895 & 1900.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλογος», 1910: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Κατάλογος των κωδίκων των εν Αθήναις

Βιβλιογραφία

- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λογοτεχνικοί κώδικες», 1914/1915/1916: Βιβλιοθηκών πλην της Εθνικής: Β'. Κώδικες της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας», *Νέος Ελληνομνήμων* 7 (1910), 321-337. Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Εικονογραφημένοι λογοτεχνικοί κώδικες», *Νέος Ελληνομνήμων* 11 (1914), 433-440· 12 (1915), 119, 379-380· 13 (1916), 133-134.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΡΟΖ'», 1923: Σπυρίδων Π. Λάμπρος [επιμ. Κωνσταντίνος Δυοβουνιώτης], «Το υπ' αριθμόν ΡΟΖ' κατάλοιπον [του Σπυρίδωνος Λάμπρου]», *Νέος Ελληνομνήμων* 17 (1923), 252-254.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925: Σπυρίδων Π. Λάμπρος [επιμ. Κωνσταντίνος Δυοβουνιώτης], «Το υπ' αριθμόν ΛΘ' κατάλοιπον [του Σπυρίδωνος Λάμπρου]», *Νέος Ελληνομνήμων* 19 (1925), 97-124.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΡΙΑ'», 1925: Σπυρίδων Π. Λάμπρος [επιμ. Κωνσταντίνος Δυοβουνιώτης], «Το υπ' αριθμόν ΡΙΑ' κατάλοιπον [του Σπυρίδωνος Λάμπρου]», *Νέος Ελληνομνήμων* 19 (1925), 125-138.
- LEGRAND, *Bibliographie XV-XVIs.*, 1885/1885/1903/1906: Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en Grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*, τ. 1-4, Ernest Leroux Éditeur, Παρίσι 1885-1906.
- LEGRAND, *Bibliographie XVIs.*, 1894/1895/1896/1903: Émile Legrand, *Bibliographie Hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés par des Grecs au dix-septième siècle*, τ. 1-5, Alphonse Picard et fils, Παρίσι 1894-1903.
- LILLA, “Codices”, 1987: Salvatore Lilla, “Codices Vaticani Graeci 2644-2647 (Pars I: Codices 2644-2645)”, *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 1 (1987), 55-109.
- LILLA, *Manoscritti*, 2004: Salvatore Lilla, *I manoscritti vaticani greci. Lineamenti di una storia del fondo*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi, 415, Πόλη του Βατικανού 2004.
- LITZICA & CAMARIANO, *Catalogul*, 1909/1940: Constantin Litzica & Nestor Camariano, *Catalogul manuscriselor grecești*, τ. 1-2, Biblioteca Academiei Române, Βουκουρέστι 1909, 1940.
- LOBEL, *Poetics*, 1933: Edgar Lobel, *The Greek Manuscripts of Aristotle's Poetics*, The Bibliographical Society Transactions, Supplement No 9, Oxford University Press, Οξφόρδη 1933.
- MADAN, *Catalogue*, 1897: Falconer Madan, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, which have not hitherto catalogued in the quarto series*, τ. 4: Collections received during the first half of the 19th Century, Nos. 16670-24330, The Clarendon Press, Οξφόρδη 1897.
- MADAN & CRASTER, *Catalogue*, 1922: Falconer Madan & Herbert Henry Edmund Craster, *A Summary Catalogue of Western Manuscripts in the Bodleian Library at Oxford, which have not hitherto catalogued in the quarto series*, τ. 2.1: Collections received before 1660 and miscellaneous Mss. acquired during the first half of the 17th Century, Nos. 1-3490, The Clarendon Press, Οξφόρδη 1922.
- MARTINI, *Catalogo*, 1893/1896/1902: Emidio Martini, *Catalogo di manoscritti greci esistenti nelle Biblioteche Italiane*, τ. 1A-1B-2, Ulrico Hoepli, Μιλάνο 1893-1902.
- MARTINI & BASSI, *Catalogus*, 1906: Emidio Martini, Domenico Bassi, *Catalogus codicum Graecorum Bibliothecae Ambrosianae*, τ. 1-2, Vincentio Bona, Μιλάνο 1906.
- MENDES DA COSTA, *Catalogus*, 1902: Maurits Benjamin Mendes da Costa, *Bibliotheek der Universiteit van Amsterdam. Catalogus der handschriften*, τ. 2: De handschriften der stedelijke bibliotheek met de latere aanwinsten, De Bussy, Άμστερνταμ 1902.
- MENHARDT, *Älteste Handschriftenverzeichnis*, 1957: Hermann Menhardt, *Das älteste Handschriftenverzeichnis der Wiener Hofbibliothek von Hugo Blotius 1576. Kritische Ausgabe der Handschrift 'Series nova 4451' vom Jahre 1597 mit vier Anhängen*, Österreichische Akademie der Wissenschaften, Denkschriften der Philosophisch-historische Klasse, 76, Rohrer Verlag, Βιέννη 1957.
- MILLER, *Catalogue*, 1848: Emmanuel Miller, *Catalogue des manuscrits grecs de la Bibliotheque de l'Escorial*, Imprimerie Nationale, Παρίσι 1848.
- MINGARELLI, *Codices*, 1784: Giovanni Luigi Mingarelli, *Graeci codices manu scripti apud Nanios patricos Venetos asservati*, typis Laelli a Vulpe, Μπολόνια 1784.
- MIONI, *Codices*, 1972/1960/1972: Elpidio Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices Graeci manuscripti*, τ. 1-3, Ministero della Pubblica Istruzione, Indici e Catalogi, Nuova Serie VI, Istituto poligrafico dello Stato, Ρώμη 1960-1972.

- MIONI, *Indices*, 1986: Elpidio Mioni, *Bibliothecae Divi Marci Venetiarum codices Graeci manuscripti. Indices omnium codicum Graecorum – Prefatio, Supplementa, Addenda*, Ministero per i beni culturali e ambientali, Indici e Cataloghi, Nuova Serie, Ρώμη 1986.
- MOGENET, *Codices*, 1958/1989: Joseph Mogenet, *Codices Barberiniani Graeci*, τ. 1: Codices 1-163· τ. 2: Codices 164-281, Bibliothecae Apostolicae Vaticanae codices manu scripti recensiti, Πόλη του Βατικανού 1958/1989.
- MOORAT, *Catalogue*, 1962: Samuel Arthur Joseph Moorat, *Catalogue of Western Manuscripts on Medicine and Science in the Wellcome Historical Medical Library*, I: Mss. written before 1650 A.D., The Wellcome Historical Medical Library, Λονδίνο 1962.
- ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, «Χρησιμολόγια», 1971: Φαίδων Μπουμπουλίδης, «Ιστορημένα χρησιμολόγια του Μουσείου Δ. Λοβέρδου», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 37 (1971), 208-223.
- NESSEL, *Catalogus*, 1690: Daniel de Nessel, *Catalogus sive Recensio Specialis omnium Codicum Manuscriptorum Graecorum, nec non Linguarum Orientalium, Augustissimae Bibliothecae Caesariae Vindobonensis*, τ. 1-2, typis Leopoldi Voigt & Joachimi Baltasaris Endteri, Βιέννη & Νυρεμβέργη 1690.
- OLIVIER, *Répertoire*, 1995: Jean-Marie Olivier, *Répertoire de bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs de Marcel Richard*, Corpus Christianorum, Brepols, Turnhout ³1995.
- OMONT, *Inventaire BnF*, 1886/1888/1898: Henri August Omont, *Inventaire sommaire des manuscrits grecs de la Bibliothèque nationale*, τ. 1-4, Alphonse Picard & Ernest Leroux, Παρίσι 1886-88 & 1898.
- OMONT, “Catalogue Pays-Bas”, 1887: Henri August Omont, “Catalogue des manuscrits grecs des bibliothèques publiques des Pays-Bas (Leyde exceptée)”, *Centralblatt für bibliothekswesen* 4 (1887), 185-214.
- OMONT, “Manuscrits datés”, 1892: Henri August Omont, “Les manuscrits grecs datés des XVe et XVIe siècles de la Bibliothèque nationale et des autres bibliothèques de France”, *Revue des Bibliothèques* 2 (1892), 1-32, 145-176, 193-215.
- OMONT, “Manuscrits donnés par Bessarion”, 1894: Henri August Omont, “Inventaire des manuscrits grecs et latins donnés à Saint-Marc de Venise par le cardinal Bessarion en 1468”, *Revue des Bibliothèques* 4 (1894), 129-187 [ανάτυπο με σελιδαρίθμηση 1-59]
- ÖNB WEB 2015: http://www.onb.ac.at/ev/collections/manuscripts/Bestandsrecherche_ev.htm (23/12/2015)
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, 1891/1894/1897/1899/1915: Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, *Ιεροσολυμιτική Βιβλιοθήκη, ήτοι Κατάλογος των εν ταις βιβλιοθήκαις του αγιωτάτου αποστολικού τε και καθολικού πατριαρχικού θρόνου των Ιεροσολύμων και πάσης Παλαιστίνης αποκειμένων ελληνικών κωδίκων*, τ. 1-5, Β. Κηρσπάουμ, Πετρούπολη 1891-1915 (ανατύπωση: Βρυξέλλες 1963).
- PASINI, *Codices*, 1749: Giuseppe Luca Pasini, *Codices manuscripti Bibliothecae Regii Taurinensis Athenaei*, τ. 1-2, typographia Regia, Τορίνο 1749.
- PASINI, *Inventario*, 2003: Cesare Pasini, *Inventario agiografico dei manoscritti greci dell'Ambrosiana*, Bibliothèque des Bollandistes, Subsidia hagiographica 84, Βρυξέλλες 2003.
- PFDP: Polonsky Foundation Digitization Project – A collaboration between the Bodleian Libraries and the Biblioteca Apostolica Vaticana <<http://bav.bodleian.ox.ac.uk/digitized-items-greek-manuscripts>> (18/12/2015)
- ΠΟΛΙΤΗΣ, *Κατάλογος*, 1991: Λίνος Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. 1857-2500*, Πραγματεία της Ακαδημίας Αθηνών, 54, Αθήνα 1991.
- REVELLI, *Codici*, 1929: Paolo Revelli, *I codici Ambrosiani di contenuto geografico*, Fontes Ambrosiani 1, Luigi Alfieri, Μύλανο 1929.
- REVILLA, *Catálogo*, 1936: Alejo Revilla, *Catálogo de los códices griegos de la Real Biblioteca de El Escorial*, τ. 1, Imprenta Helénica, Μαδρίτη 1936.
- RICHARD, *Répertoire*, 1948/1958/1963/1972: Marcel Richard, *Répertoire de bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Publications de l'Institut de Recherche et d'Histoire des Textes, I, Centre de documentation du C.N.R.S., Παρίσι 1948 (21958) + Supplement I (έτη 1958-1963, Παρίσι 1963) και Supplement II (έτη 1963-

- 1972, Παρίσι 1972).
- RIVOLTA, *Catalogo*, 1933: Adolfo Rivolta, *Catalogo dei codici Pinelliani dell' Ambrosiana*, Tipografia Pontificia Archivescovile S. Giuseppe, Μιλάνο 1933.
- ΣΑΚΚΕΛΙΩΝ, *Κατάλογος*, 1892: Ιωάννης & Αλκιβιάδης Σακκελιών, *Κατάλογος των χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος*, Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, Εθνικό Τυπογραφείο και Λιθογραφείο, Αθήνα 1892.
- SCHARTAU, *Codices*, 1994: Bjarne Schartau, *Codices Graeci Haunienses: Ein deskriptiver Katalog des griechischen Handschriftenstandes der Königlichen Bibliothek Kopenhagen*, Museum Tusulanum Press, Κοπεγχάγη 1994.
- SCHOENBERG MS. DB 2015: Pennsylvania University Libraries, Schoenberg Database of Manuscripts <http://dla.library.upenn.edu/cocoon/dla/schoenberg> (24/10/2015)
- SLADUS, *Catalogus*, 1648: [Matthaeus Sladus], *Catalogus Bibliothecae publicae Amstelodamensis*, apud Abrahamum De Wees, Άμστερνταμ 1648.
- SLADUS, *Catalogus*, 1668: [Johannes Sladus], *Catalogus Bibliothecae publicae Amstelodamensis*, apud Casparum Commelinum, Άμστερνταμ 1668.
- STAATSBIBLIOTHEK BERLIN WEB 2015: <http://staatsbibliothek-berlin.de/die-staatsbibliothek/abteilungen/handschriften/abendlaendische-handschriften/signatureuebersicht/?action=permalink&request=31120335> (30/9/2015)
- STAMPINI & all., “Inventario”, 1904: Ettore Stampini & Gaetano De Sanctis & Carlo Cipolla & Carlo Frati, “Inventario dei codici superstiti Greci e Latini antichi della Biblioteca Nazionale di Torino”, *Rivista di filologia* 32 (1904), 385-588 [καταγραφή των άθικτων από την πυρκαγιά της 26ης Ιανουαρίου 1904 χειρογράφων].
- STEFANOVIĆ & WILSON, *Manuscripts*, 1963: Dimitrije I. Stefanović & Nigel Guy Wilson, *Manuscripts of Byzantine Chant in Oxford*, Bodleian Library, Οξφόρδη 1963.
- STEFFENHAGEN, “Untersuchungen”, 1883/1884: Emil Steffenhagen, “Die Klosterbibliothek zu Bordesholm und die Gottorfer Bibliothek. Zwei bibliographische Untersuchungen”, *Zeitschrift der Gessellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte* 13 (1883), 65-142· 14 (1884), 1-40.
- TOMASINI, *Bibliothecae*, 1650: Giacomo Filippo Tomasini, *Bibliothecae Venetae Manuscriptae publicae e privatae quibus diversi scriptores hactenus incogniti recensentur*, Typis Nicolai Schiratti, Ούντινε 1650, 64-92 [= Giacomo Barozzi, *Indice de' libri graeci antichissimi scritti a penna, che si trovano nella Libreria, che fu del q. illustrissimo sig. Giacomo Barocci, nobile veneto*, Βενετία 1617].
- VOELLUS & IUSTELLUS, *Bibliothecae*, 1661: Guillaume Voellus, Henri Iustellus (Justel), *Bibliothecae iuris canonici veteris duos tomos distributa: quorum unus canonum ecclesiasticorum codices antiquos, tum Graecos, tum Latinos complectitur, subiunctis vetustissimis eorumdem canonum collectoribus Latinis: alter vero insigniores iuris canonici veteris collectores Graecos exhibet, ex antiquis codicibus mss.*, τ. 1-2, Louis Billaine, Παρίσι 1661.
- WARTELLE, *Inventaire*, 1963: André Wartelle, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs contribution à l'histoire du texte d'Aristote*, Société d'Édition Les Belles Lettres, Παρίσι 1963.
- WELLCOME WEB 2015: http://search.wellcomelibrary.org/iii/encore/record/C__Rb1918372?lang=en (03/11/2015)
- WARTELLE, *Inventaire*, 1963: André Wartelle, *Inventaire des manuscrits grecs d'Aristote et de ses commentateurs contribution à l'histoire du texte d'Aristote*, Société d'Édition Les Belles Lettres, Παρίσι 1963.
- ZURETTI, “Indice”, 1896: Carlo Oreste Zuretti, “Indice dei mss. greci Torinesi non contenuti nel Catalogo del Pasini”, *Studi italiani di filologia classica* 4 (1896), 201-223.

Πηγές & Λεξικά

- [ANEY], *Presagi & Pronostici*, 1564: *Li presagi et pronostici di M. Michele Nostradamo, quale principiando l'anno M.D.LXV diligentemente discorrendo di Anno in Anno sino al 1570. Chiaramente ci dimostra tutto quello che gl'influssi Celesti dinotano, tanto di bene, quanto di male, si delli raccolti boni, quanto delli rei. Ancora predice nelli detti anni 1565 fina al 1570 tutte le perverse calamitadi che*

- deve incorrere, cioè guerre, carestie, pestilentie, certissimamente cose horrende da intendere. Come per vere ragioni Astronomiche Io dimostro, con una bellissima dichiarazione, ove ciacheduno facilissimamente potra difendersi delle perverse Costellazioni minacciate, con l'aiuto de l'omnipotente Iddio Optimo, qual per sua infinita bontà, et misericordia voglia vietare tal corso de gli influssi Celesti. Diligentemente estratti dalli Originali francesi, nella nostra Italica lingua. Michele Nostradamo Medico di Salon di Craux in provenza. Alla Santita di Papa Pio III di questo nome Composto, Con Privilegio del Re & di S.S. [χωρίς ένδειξη τυπογραφείου, τόπου και χρόνου στην πρώτη σελίδα, αλλά στην τελευταία: In Genova, con licenza de Superiori. 1564].*
- [ANEY], *Vaticinium Severi & Leonis*, 1596: *Vaticinium Severi, et Leonis Imperatorum, in quo videtur finis Turcarum in praesenti eorum Imperatore, unà cum alijs nonnullis in hac re Vaticinijs / Profetia di Severo, et Leone Imperatori, nella quale si vede il fine de Turchi nel presente loro Imperatore, con alcune altre Profetie in questo proposito*, Appresso Pietro Maria Marchetti, Μπρέσια 1596.
- [ANEY], *Rerum Anglicarum*, 1601: *Rerum Anglicarum scriptores post Bedam praecipui, ex vetustissimis codicibus manuscriptis nunc primum in lucem editi: WILLIELMI Monachi Malmesburiensis (...), HENRICI Archdiaconi (...), ROGERI HOVEDENI Annalium (...), Chronicorum ETHELVVERDI (...) INGULPHI Abbatis...*, Typis Wecheliani apud Claudium, Φρανκφούρτη 1601 (α' έκδοση G. Bishop, R. Nuberie, & R. Barker Typographi Regii, Λονδίνο 1596).
- [ANEY], *Βιβλίον Ιστορικών*, 1631: *Βιβλίον ιστορικόν περιέχον έν συνόψει διαφόρους και έξόχους ιστορίας. Αρχόμενον από Κτήσεως Κόσμου, μέχρι της άλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και επέκεινα. Συλλεχθέν μέν έκ διαφόρων άκριβών Ιστοριών και είς την κοινήν γλώσσαν μεταγλωτισθέν παρά του Ίερωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου. Νεωστί δε τυπωθέν μετά έξόδων του εύγενεστάτου κυρίου Αποστόλου Τζιγαρά του έξ Ίωαννίνων και Ίωάννου Αντωνίου του Ίουλιανού είς κοινήν ώφέλειαν, παρ' Ίωάννη Αντωνίω τῷ Ίουλιανῷ, Βενετία 1631.*
- [ANEY], *Νέα Σύνομις ιστοριών*, 1637: *Νέα σύνομις διαφόρων ιστοριών. Αρχομένη από κτίσεως κόσμου και λήγουσα έως τη νῦν έχρονία. Συναχθέντα από πολλών ιστορικών βιβλίων. Και μεταφρασθέντα είς πεζήν φράσιν. Παρά του εύλαβεστάτου έν ιερεῦσι, Κυρίου Ματθαίου Κιγάλα του Κυπρίου. Παρά Ίωάννη Αντωνίω τῷ Ίουλιανῷ, Βενετία 1637.*
- [ANEY], *Βιβλίον Ιστορικών*, 1676: *Βιβλίον ιστορικόν περιέχον έν συνόψει διαφόρους και έξόχους ιστορίας. Αρχόμενον από Κτήσεως Κόσμου, μέχρι της άλώσεως της Κωνσταντινουπόλεως και επέκεινα. Συλλεχθέν μέν έκ διαφόρων άκριβών Ιστοριών και είς την κοινήν γλώσσαν μεταγλωτισθέν παρά του Ίερωτάτου Μητροπολίτου Μονεμβασίας κυρίου Δωροθέου. Διορθωθέν δε παρά του Σοφ. και Πανος. Κυρίου Άμβροσίου του Γραδενίγου, Άββᾶ και Βιβλιοφύλακος της τών Ένετών Γαληνοτάτης Αριστοκρατίας, Παρά Νικολάω τῷ Γλυκεῖ, τῷ έξ Ίωαννίνων, Βενετία 1676.*
- [ANEY], *Έρωτος Αποτελέσματα*, 1836: *Έρωτος Αποτελέσματα, ήτοι ιστορίαί ήθικοερωτικά με διάφορα έν τῷ μεταξύ χαρήη και έρωτικά τραγούδια. Νεωστί έκδοθέντα μετά της προσηκούσης έπιμελείας και διορθώσεως, Ελληνική Τυπογραφία Φραγκίσκου Ανδρεάλα, Βενετία 1836.*
- AERTS & KORTEKAAS, *Pseudo-Methodius*, 1998: Willem J. Aerts & Georg A. A. Kortekaas (επιμ.), *Die Apokalypse des Pseudo-Methodius. Die ältesten Griechischen und Lateinischen Übersetzungen*, τ. 1-2, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 569-570 = Subsidia, 97-98, Peeters, Λέουβεν 1998.
- ALEXANDER, *Oracle of Baalbek*, 1967: Paul J. Alexander, *The Oracle of Baalbek: The Tiburtine Sibyl in Greek Dress*, Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Ονάσινγκτον 1967.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ισκεντέρης*, 1978: Μήτσος Αλεξανδρόπουλος (απόδοση), *Η πολιορκία και η Άλωση της Πόλης από τους Τούρκους το 1453 (Το Ρωσικό Χρονικό του Νέστορα Ισκεντέρη)*, Κέδρος, Αθήνα 1978.
- ALLATIUS, "De Georgiis", 1651: Leo Allatius, *Georgii Acropolitae Magni Logothetae Historia*, κεφ. "De Georgiis et eorum scriptis diatriba", e typographia Regia, Παρίσι 1651, 374-382.

Βιβλιογραφία

- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανάγλυφα*, 1999: Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, *Ανάγλυφα μιας τέχνης νομικής. Βυζαντινό δίκαιο και μεταβυζαντινή «νομοθεσία»*, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 69, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1999.
- ARCUDIUS, *Opuscula*, 1670: Petrus Arcudius, *Opuscula aurea theologica quorundam clarissimorum virorum posteriorum graecorum*, Typis Sacrae Congregatii de Propaganda Fide, Ρώμη 1670.
- BANDURI, *Imperium Orientale*, 1711: Amselmo Banduri, *Imperium Orientale sive Antiquitates Constantinopolitanae*, τ. 1-2, Joannis Baptistae Coignard, Παρίσι 1711.
- BAROZZI, *Pronostico*, 1566: Francesco Barozzi, *Pronostico universale di tutto il mondo. Il qual comincia dal principio dell'anno 1565 & finisce al principio dell'anno 1570. Raccolto dalli Presagi del Divino Michiele Nostradamo, & dalli Pronostici di molti altri Eccellentissimi Autori & con brevi annotationi illustrato, per M. Francesco Barozzi fù figliuolo di M. Iacomo, Gentilhuomo Venetiano*, Alla libreria del Mercurio [= Giovanni Rossi], Μπολόνια 1566.
- BEKKER, *Leo Diaconus*, 1828: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Leo Diaconus*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1828.
- BEKKER, *Ducas*, 1834: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Ducac Historia Byzantina*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1834.
- BEKKER, *Choniates*, 1835: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Nicetae Choniatae Historia*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1835.
- BEKKER, *Pachymeris*, 1835: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Georgii Pachymeris, De Michaelae et Andronico Palaeologis libri tredecim*, τ. 1-2, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1835.
- BEKKER, *Manasses*, 1838: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Constantinus Manasses, Ioel, Georgius Acropolita*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1837.
- BEKKER, *Continuatus*, 1838: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1838.
- BEKKER, *Phrantzes*, 1838: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Georgius Phrantzes, Ioannes Cananus, Ioannes Anagnostes*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1838.
- BEKKER, *Cedrenus*, 1838/1839: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Georgius Cedrenus, Ioannis Scylitzae ope*, τ. 1-2, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1838-39.
- BEKKER, *Chalcocondylas*, 1843: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Laonici Chalcocondylae Atheniensis historiarum libri decem*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1843.
- BEKKER, *Historia Politica & Patriarchica*, 1849: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos. Epirotica*, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1849.
- BEKKER, *Suida*, 1854: Emmanuel Bekker (επιμ.), *Suidae Lexicon*, Georg Reimer, Βερολίνο 1854.
- BELFOUR, *Travels*, 1836: Francis Cunningham Belfour (επιμ.), *The Travels of Macarius, Patriarch of Antioch, written by his Attendant Archdeacon, Paul of Aleppo, in Arabic*, τ. 1-2, Oriental Translation Fund of Great-Britain and Ireland, Λονδίνο 1836.
- BERGER, *Daniel-Diegesese*, 1976: Klaus Berger (επιμ.), *Die griechische Daniel-Diegesese: Text, Übersetzung und Kommentar*, Studia Post-Biblica, 27, E. J. Brill, Λέιντεν 1976.
- BHG, 1957: François Halkin (επιμ.), *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, τ. 1-3, Subsidia Hagiographica 8a, Société des Bollandistes, Βρυξέλες³ 1957.
- BHG, *Auct.*, 1969: François Halkin (επιμ.), *Bibliotheca Hagiographica Graeca. Auctarium*, Subsidia Hagiographica 47, Société des Bollandistes, Βρυξέλες 1969.
- BODIN, *Methodus*, 1566: Jean Bodin, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem*, apud Martinum Invenem, Παρίσι 1566.
- BRAMBS, *Christus Patiens*, 1885: Johann Georg Brambs (επιμ.), *Christus Patiens. Tragoedia christiana, quae inscribi solet Χριστός Πάσχων*, Gregorio Nazianzeno falso attribuita, B. G. Teubner, Λιψία 1885.
- BRIQUET, *Filigranes*, 1907: Charles-Moïse Briquet, *Les filigranes. Dictionnaire historique des marques du papier dès leur apparition vers 1282 jusqu'en 1600*, τ. 1-4, A.

- BROKKAAR, *Oracles*, 2002: Jullien, Γενεύη 1907 (Λιψία ²1923, ανατ. Άμστερνταμ 1968, 1977, 1997). Walter Gerard Brokkaar (επιμ.), *The Oracles of the Most Wise Emperor Leo & the Tale of the True Emperor (Amstelodamensis Graecus VI E 8)*, Leerstoelgroep Nieuwgriekse taal- en letterkunde en Byzantinologie, Universiteit van Amsterdam, Άμστερνταμ 2002.
- BURNETT, “Apocryphal Letter”, 1984: Charles Burnett, “An Apocryphal Letter from the Arabic Philosopher al-Kindī to Theodore, Frederick II’s astrologer, concerning Gog and Magog, the enclosed nations, and the scourge of the Mongols”, *Viator* 15 (1984), 151-167 [= ο ίδιος, *Magic and Divination in the Middle Ages: Texts and Techniques in the Islamic and Christian Worlds*, Collected Studies, 557, Variorum, Άλντερσοτ 1996, αριθ. XX].
- BUSBECQ, *Epistolae*, 1595: Augerius Gislénus Busbequius, *Legationis Turcicae Epistolae Quatuor*, Officina Plantiniana, Παρίσι 1595.
- BUSBECQ, *Letters*, 2001: Ogier Ghislen de Busbecq, *Turkish Letters*, Sickle Moon Books, μετάφρ. Edward Seymour Forster, Λονδίνο 2001 (ανατύπωση α΄ έκδοσης, Clarendon Press, Οξφόρδη 1927).
- CAMERON & HERRIN, *Parastaseis*, 1984: Averil Cameron & Judith Herrin (επιμ.), *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Columbia Studies in the Classical Tradition, 10, E. J. Brill, Λέιντεν 1984.
- CANT, 1992: Maurice Geerard (επιμ.), *Clavis apocryphorum Novi Testamenti*, Corpus Christianorum, Brepols, Turnhout 1992.
- CAVT, 1998: Jean-Claude Haelewyck (επιμ.), *Clavis apocryphorum Veteris Testamenti*, Corpus Christianorum, Brepols, Turnhout 1998.
- CHAMBERS & PULLAN, *Venice*, 1992: David Chambers & Brian Pullan (επιμ.), *Venice: A Documentary History, 1450-1630*, Renaissance Society in America Reprint Texts, 12, Blackwell, Οξφόρδη & Κέμπριτζ Μασσ. 1992.
- CPG, 1983/1974/1979/2003/1980/1987/1998: Maurice Geerard κ.άλλ. (επιμ.), *Clavis patrum graecorum: qua optima quaeque scriptorum graecorum recensione a primaevis saeculis usque ad octavum commode recluduntur*, τ. 1 (1983), 2 (1974), 3 (1979), 3A (2003), 4 (1980), 5 (1987), 6 (1998), Corpus Christianorum, Brepols, Turnhout 1974-2003.
- CRUSIUS, *Turcograecia*, 1584: Martin Crusius, *Turcograeciae Libri Octo : Quibus Graecorum Status Sub Imperio Turcico, in Politia et Ecclesia, Oeconomia et Scholis, iam inde ab amissa Constantinopoli, ad haec usque tempora, luculenter describitur. Cum Indice Copiosissimo*, per Leonardum Ostenium, Sebastiani Henricpetri Impensa, Βασιλεία 1584.
- DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979: Gilbert Dagron & Joseph Paramelle, “Une texte patriographique. Le ‘Récit merveilleux, très beau et profitable sur la colonne de Xèrolophos’ (Vind. Suppl. Gr. 172, fol. 43v-63v)”, *Travaux et Mémoires* [Collège de France-Centre de Recherche d’histoire et civilisation de Byzance] 7 (1979), 491-509.
- DARKÓ, *Chalcocondylas*, 1922/1927: Eugenius (Jenő) Darkó (επιμ.), *Laonici Chalcocondylae historiarum demonstrationes*, Editiones criticae scriptorum Graecorum et Romanorum a Collegio Philologico Classico Academiae Litterarum Hungaricae publici iuris factae, typis Societatis Franklinianae, τ. 1-2, Βουδαπέστη 1922 & 1927.
- DARROUZÈS, “Lettres”, 1964: Jean Darrouzès, “Lettres de 1453”, *Revue des Etudes Byzantines* 22 (1964), 72-127.
- DE ANDRÉS, *Documentos*, 1964 : Gregorio De Andrés (επιμ.), *Documentos para la historia del Monasterio de San Lorenzo el Real de El Escorial*, τ. 7 (Fuentes para la historia de la Real Biblioteca), Ed. Escorialense, Μαδρίτη 1964.
- DE BRY, *Vaticinia Severi & Leonis*, 1597: I. *Acta Mechemeti I Saracenorū principis, natales, vitam, victorias, imperium et mortem eius ominosam complectentia. Genealogia successorum eiusdem ad modernum vsqs Mechemetem III. Ex variis hinc inde Autoribus fide dignis diligenter congesta. II. Vaticinia Severi et Leonis in Oriente Impp. cum quibusdam aliorum aliis, interitum regni Turcici sub Mechemete hoc III praedicientia. Iconibus artificiose in aere sculptis passim exornata, recens foras data*, per Io. Theodorum & Io. Israellem de Bry fratres, χ.τ. [Φρανκφούρτη] 1597.
- DELLA VALLE, *Vite*, 1792: Guglielmo Della Valle (επιμ.), *Vite de’ più eccellenti pittori scultori e*

- architetti scritte da M. Giorgio Vasari pittore e architetto Aretino, in questa prima edizione sanese arricchite più che in tutte l'altre precedenti di rami, τ. 1-11, a spese de' Pazzini Carli e Compagno, Σιένα 1791-94 (τ. 5: 1792).
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 1964: Δημήτριος Δημητράκος (επιμ.), *Μέγα Λεξικόν όλης της ελληνικής γλώσσης: δημοτική, καθαρεύουσα, μεσαιωνική, μεταγενεστέρα, αρχαία*, τ. 1-15, εκδόσεις Δομή, Αθήνα 1964.
- DOUSA, *Itinere Constantinopolitano*, 1599: Georgius Dousa, *De itinere suo Constantinopolitano epistola. Accesserunt veteres Inscriptiones Byzantio & ex reliqua Graecia nunc primum in lucem editae, cum quibusdam doctorum virorum epistolis*, ex Officina Plantiniana, apud Christophorum Raphelengium, Λέιντεν 1599.
- DOWNEY & NORMAN, *Themistius*, 1965/1974: Glanville Downey & Albert Francis Norman (επιμ.), *Themistii orationes quae supersunt*, τ. 1-3, Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana, B. G. Teubner, Λιψία 1965-1974.
- DU CANGE, *Glossarium Graecitatis*, 1688: Charles du Fresne, sieur du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Graecitatis in quo Graeca vocabula novatae significationis (...) reteguntur*, τ. 1-2, apud Anissonios, Posuel & Rigaud, Λυόν 1688.
- DU CANGE, *Glossarium Latinitatis*, 1733/1734/1736: Charles du Fresne, sieur du Cange, *Glossarium ad scriptores mediae et infimae latinitatis (...) editio nova locupletior et auctior*, τ. 1-6, sub Oliva Caroli Osmont, Παρίσι 1733-1736 (α' έκδοση: τ. 1-3, apud Ludovicum Billaine, Παρίσι 1678).
- DUFFY & PARKER, *Synodikon*, 1979: John Duffy & John Parker (επιμ.), *The Synodikon Vetus*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 15: Series Washigtonensis, Dumbarton Oaks, Ουάσινγκτον 1979.
- DÜMMLER, *Liutprandus*, 1877: Ernst Dümmler (επιμ.), *Liutprandi episcopi Cremonensis Opera Omnia*, Impensis Bibliopolii Hahniani, Αννόβερο 1877.
- DUCHESNE, *Liber Pontificalis*, 1886/1892: Louis Duchesne (επιμ.), *Le Liber Pontificalis. Texte, introduction et commentaire*, τ. 1-2, Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome, 2e série, Ernest Thorin, Παρίσι 1886-1892.
- EHRAHARD, *Überlieferung*, 1965: Albert Ehrhard, *Überlieferung und Bestand der hagiographischen und homiletischen Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, τ. 1-3, Text und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur, 50-52, J. C. Hinrichs, Λιψία 1937-1952 (ανατύπωση: τ. 1-3, Otto Zeller, Osnabrück 1965).
- EIDENEIER, *Τετράποδα & Πουολόγος*, 2016: Hans Eideneier, *Μεσαιωνικές ιστορίες ζώων: Διήγησις των Τετραπόδων Ζώων & Πουολόγος*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2016.
- FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca*, 1705-28: Johann Albert Fabricius, *Bibliotheca Graeca*, τ. 1-14, Christian Liebezeit, Αμβούργο 1705-28 και συνεχείς ανατυπώσεις.
- FAILLER & LAURENT, *Pachymérès*, 1984/1999/2000: Albert Failler & Vitalien Laurent (επιμ.), *Georges Pachymérès, Relations Historiques*, τ. 1-5, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 53: Series Parisiensis, Société d'édition "Les Belles Lettres" & Institut Français d'Études Byzantines, Παρίσι 1984 & 1999/2000.
- FEATHERSTONE & SIGNES-CODOÑER, *Continuatus I-IV*, 2015: Jeffrey Michael Featherstone & Juan Signes-Codoñer (επιμ.), *Chronographiae quae Theophanis Continuati nomine fertur, Libri I-IV*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 24.1-24.5: Series Berolinensis, De Gruyter, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 2015.
- FIORILLO, *Geschichte*, 1798: Johann Dominik Fiorillo, *Geschichte der Zeichnenden Künste von ihrer Wiederauflebung bis auf die neuesten Zeiten*, τ. 1-5, Johann Georg Rosenbusch, Γκέτινγκεν 1798-1808 (τ. 1: 1798).
- FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999: Martha Hitchcock Fleming, *The Late Medieval Pope Prophecies: the "Genus nequam" group*, Arizona Center for Medieval and Renaissance Studies, 204, Arizona State University, Tempe Αριζόνα 1999.
- FÖRSTER, *De antiquitatibus et libris*, 1877: Richard Förster, *De antiquitatibus et libris manuscriptis Constantinopolitanis commentatio*, Formis Academicis Adlerianis, Rostock 1877.
- GAMILLSCHEG & HARLFINGER, "Specimen", 1978: Ernst Gamillscheg & Dieter Harlfinger, "Specimen eines Repertoriums der griechischen Kopisten", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978), 293-322.
- GAMILLSCHEG & HARLFINGER, Ernst Gamillscheg & Dieter Harlfinger & Herbert Hunger & Paolo

- RGK, 1981/1989/1997: Eleuteri, *Repertorium der griechischen Kopisten, 800-1600*, τ. 1-3 (Bibliotheken Großbritanniens, Frankreichs, Roms mit dem Vatikan), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Veröffentlichungen der Kommission für Byzantinistik, III/1-III/3, Βιέννη 1981/1989/1997.
- GEFFCKEN, *Oracula Sibyllina*, 1902: Johannes Geffcken, *Die Oracula sibyllina*, σειρά: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten Drei Jahrhunderte, Kirchenväter-Commission der Königl. Akademie der Wissenschaften, J. C. Hindlische Buchandlung, Λιψία 1902.
- GEORGIEVIĆ, *De Turcarum ritu*, 1544: Bartholomeus Georgiević, *De Turcarum ritu et caeremoniis, autore Barptolomeo Georgievich Hungaro peregrino Hierosolymitano, qui tredecim annos apud eosdem servitutum serviendo, omnia experientia didicit*, Gregorius Bontius, Αμβέρσα 1544.
- GEORGIEVIĆ, *Prognoma*, 1545: Bartholomeus Georgiević, *Prognoma, sive praesagium Mehemetanorum, primùm de Christianorum calamitatibus, deinde de suae gentis interitu, ex Persica lingua in Latinum sermonem conversum*, Eg. Copenius, Αμβέρσα 1545 [;].
- GEORGIEVIĆ, *De Afflictione*, 1545: Bartholomeus Georgiević, *De Afflictione, tam captivorum quam etiam sub Turcae tributo viventium Christianorum, cum figuris res clare exprimentibus*, Gregorius Comiander, Βορμς 1545.
- GEROLA, *Monumenti*, 1905/1906/1908/1917/1932-40: Giuseppe Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. 1-4, Real Istituto di Scienze, Lettere ed Arti, Βενετία 1905-40.
- GÉVAY, *Urkunden & Actenstücke*, 1838/1839/1840/1841/1842: Anton von Gévay (επιμ.), *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte der Verhältnisse zwischen Österreich, Ungern und der Pforte im XVI. und XVII. Jahrhunderte. Gesandtschaft König Ferdinands I. an Sultan Suleiman I. (1527-1541)*, τ. 1-3, Schaumburg und Comp., Βιέννη 1838-1842.
- GIDEL & LEGRAND, "Oracles", 1874: Charles Gidel & Emile Legrand, "Les oracles de l'Empereur Léon le Sage, expliqués et interprétés en grec vulgaire au XIIIe siècle, et publiés pour la première fois", *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des études grecques en France* 8 (1874), 150-192 [= LEGRAND, E., *Les oracles*, 7-50].
- GUARDUCCI, *IC*, 1935/1939/1942/1950: Margarita Guarducci (επιμ.), *Inscriptiones Creticae, opera et consilio Friderici Halbherr collectae*, τ. 1-4, Real Istituto di Archeologia e Storia dell'Arte, Libreria dello Stato, Ρώμη 1935-50.
- GYLLES, *Topographia Constantinopoleos*, 1561: Pierre Gylles, *De topographia Constantinopoleos, et de illius antiquitatibus libri quatuor*, apud Gulielmum Rovillum, Λυών 1561.
- HAIMENDORF, *Itinerarium*, 1620: Christoph Führer von Haimendorf, *Itinerarium Aegypti, Arabiae, Palaestinae, Syriae, aliarumque regionum Orientalium*, ex officina Abrahami Wagenmanni, Νυρεμβέργη 1620.
- HARLFINGER, *Textgeschichte*, 1971: Dieter Harlfinger, *Die Textgeschichte der pseudo-aristotelischen Schrift Περί ἀτόμων γραμμῶν. Ein kodikologisch-kulturgeschichtlicher Beitrag zur Klärung der Überlieferungsverhältnisse im Corpus Aristotelicum*, διδακτορική διατριβή (Freie Universität Berlin 1970), Adolf M. Hakkert, Άμστερνταμ 1971.
- HARLFINGER, *Wasserzeichen*, 1974/1980: Dieter & Johanna Harlfinger, *Wasserzeichen aus griechischen Handschriften*, τ. 1-2, Nikolaus Mielke, Βερολίνο 1974 και 1980.
- HOPF, "Cronaca di Morea", 1873: Charles Hopf, "Versione italiana inedita della Cronaca di Morea", Ο ίδιος (επιμ.), *Chroniques Gréco-Romanes inédites ou peu connues*, Librairie de Weidmann, Βερολίνο 1873, 414-468.
- HOUSLEY, *Later Crusades*, 1996: Norman Housley (επιμ.), *Documents on the Later Crusades, 1274-1580*, Documents in History, Macmillan & St Martin's Press, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 1996.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, *Κυριακοδρόμιον*, 1796: Νικηφόρος [Θεοτόκης], *Κυριακοδρόμιον, ἥτοι ἐρμηνεία καὶ μετ' αὐτὴν ἠθικὴ ὁμιλία εἰς τὸ κατὰ πᾶσαν Κυριακὴν ἐν ταῖς ἀγίαις τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησίαις ἀναγινωσκόμενον εὐαγγέλιον, συντεθὲν ὑπὸ τοῦ πανιερωτάτου ἀρχιεπισκόπου Νικηφόρου τοῦ πρώην Ἀστραχανίου καὶ Σταυρουπόλεως, ἀφιερωθὲν δὲ τῇ πανσέπτῳ τετρακτῶν τῶν ἀγιοτάτων πατριαρχῶν ὑπὸ τοῦ τιμιωτάτου κυρίου Ἀναστασίου Ζωσιμᾶ τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων καὶ τῶν αὐταδέλων αὐτοῦ, ἰδίᾳ τε αὐτῶν δαπάνῃ ἐκδοθὲν, ἵνα δωρεὰν διανεμηθῇ ἐν ταῖς ἀγίαις τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαις*, τ. 1-2, Ἐν τῷ τῆς Κοινότητος

Βιβλιογραφία

- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Εκθεση Καβάλλι», 1933: Τυπογραφείω παρά Ῥηδηγέρω και Κλαυδίω, Μόσχα 1796. Σπυρίδων Θεοτόκης, «Η Κρήτη το 1570» [Εκθεση του Μαρίνου Καβάλλι, Γενικού Προβλεπτή Κρήτης, 1571-1572], *Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος* 12 (1933), 313-337.
- ISSAVERDENS, *Uncanonical Writings*, 1901: Jacques Issaverdens, *The Uncanonical Writings of the Old Testament found in the Armenian Mss. of the Library of St. Lazarus*, Armenian Monastery of St. Lazarus, Βενετία 1901.
- ISTRIN, *Otkrovenie*, 1897: Василий Михайлович Истрин (Vasilij Mikhailovich Istrin), *Откровение Мефодія Патарскаго и апокрифическія Видѣнія Даниїла въ Византийскоѣ и Славяно-Русскоѣ литературахъ: изслѣдование и тексты* (Η αποκάλυψη του Μεθοδίου Πατάρων και τα απόκρυφα οράματα του Δανιήλ στη βυζαντινή και σλαβορωσική λογοτεχνία), *Чтеніи въ Императорсомъ Обществѣ Исторіи и Древностей Россійскихъ при Московскомъ университетѣ*, Μόσχα 1897.
- JAHN, *Joannis Glycae*, 1839: Albert Jahn (επιμ.), *Joannis Glycae Patriarchae Constantinopolitani, Opus de vera syntaxeos ratione tribus e codicibus Monacensibus edidit*, C. A. Jenn, Βέρνη 1839.
- JANSZ, *Prophetien*, 1627: Broer Jansz, *Prophetien, of voorseggingen der beyde Keyseren Severi en Leonis, die beyde in Orienten gheregeert hebben, in de welcke het hem laet aensien als of het Turksche Rijck onder desen teghenwoordigen Sultan wel een eynde mocht nemen*, Άμστερνταμ 1627.
- KALEMKIAR, “Siebente Vision”, 1892: Gregoris Kalemkiar, “Die siebente Vision Daniels”, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* 6 (1892), 109-136 & 227-240.
- KAKLAMANHΣ, *Descrittione*, 2004: Στέφανος Κακλαμάνης, *Francesco Barozzi, Descrittione dell'isola di Creta (Περιγραφή της Κρήτης) 1577/8: Μια γεωγραφική και αρχαιολογική περιγραφή της Κρήτης στα χρόνια της Αναγέννησης*, Βενετικές Πηγές της Κρητικής Ιστορίας, 3, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2004.
- ΚΑΛΟΝΑΡΟΣ, *Χρονικόν Μορέως*, 1940: Πέτρος Π. Καλονάρος (επιμ.), *Το Χρονικόν του Μορέως: το ελληνικόν κείμενον κατά τον κώδικα της Κοπεγχάγης μετά συμπληρώσεων και παραλλαγών εκ του Παρισινού*, Δημ. Δημητράκος, Αθήνα 1940.
- KHITROWO, *Itinéraires russes*, 1889: Sofia Petrovna (Mme B. de-) Khitrowo, *Itinéraires russes en Orient*, Société de l'Orient Latin, Imprimerie Jules-Guillaume Fick, Γενεύη 1889.
- KIESSLING, *Chiliades*, 1826: Theophilus Kiessling (επιμ.), *Ioannis Tzetzae Historiarum Variarum Chiliades*, Fr. Chr. Guil. Vogelii, Λιψία 1826.
- KLOSTERMANN, *Analecta*, 1895: Erich Klostermann, *Analecta zur Septuaginta, Hexapla und Patristik*, A. Deichert, Λιψία 1895, 113-127.
- KOLOVOU, *Choniatae epistulae*, 2001: Foteini Kolovou (επιμ.), *Michaelis Choniatae epistulae*, *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*, 41: Series Berolinensis, De Gruyter, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 2001.
- KOYMPIANOY, *Λυτικά φύλλα*, 2004: Αικατερίνη Κουμαριανού, *Ενημερωτικά Λυτικά Φύλλα (1570-1572). Ο Πόλεμος της Κύπρου. Συλλογές Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, Λευκωσία 2004.
- KOYPOYΣΗΣ, «Αντιλήψεις», 1969-70: Σταύρος Ι. Κουρούσης, «Αί αντιλήψεις περί ἐσχάτων τοῦ κόσμου καὶ ἡ κατὰ τὸ ἔτος 1346 πτώσις τοῦ τρούλλου τῆς Ἁγίας Σοφίας», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 37 (1969-1970), 211-250.
- KOVACS, *Euripides*, 1995: David Kovacs (επιμ.), *Euripides: Children of Heracles, Hippolytus Andromache, Hecuba*, Loeb Classical Library, 484, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασ. 1995.
- KURTZ, *Zwei Texte*, 1898: Eduard Kurtz (επιμ.), *Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaisers Leo VI.*, *Mémoires de l'Académie Impériale des Sciences de St.-Petersbourg*, VIIIe série, Classe Historico-Philologique, vol. III. No 2, Αγία Πετρούπολη 1898.
- KURTZ & DREXL, *Pselli minora*, 1936/1941: Eduard Kurtz & Franz Drexl (επιμ.), *Michaelis Pselli scripta minora: magnam partem adhuc inedita*, τ. 1-2, *Orbis romanus: Biblioteca dei testi medievali a cura dell'Università cattolica del Sacro cuore*, 12, Società editrice “Vita e pensiero”, Μιλάνο 1936 & 1941.
- LSJ 1996: Henry George Liddell & Robert Scott, *A Greek-English Lexicon*, revised and augmented throughout by Henry Stuart Jones with the assistance of Roderick McKenzie, Clarendon Press, Οξφόρδη⁹ 1940 (1996).
- LACHMANN, *Genesisius*, 1834: Karl Lachmann (επιμ.), *Genesisius*, *Corpus Scriptorum Historiae*

- LAMBECK, *Georgii Codini*, 1655: Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1834.
Peter Lambeck, *Georgii Codini et alterius cuiusdam anonymi excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*, Typographia Regia, Παρίσι 1655 [οι Χρησμοί του Λέοντος στις σ. 241-294: “Imp. Leonis cognomine Sapientis oracula, cum figuris, atque antiqua Graeca paraphrasi”].
- LAMBECK, *Georgii Codini*, 1729: Peter Lambeck, *Georgii Codini et alterius cuiusdam anonymi excerpta de antiquitatibus Constantinopolitanis*, Typographia Bartholomaei Javarina, Βενετία 1729 [οι Χρησμοί του Λέοντος στις σ. 155-188 : “Imperatoris Leonis cognomine Sapientis oracula, cum figuris et antiqua Graeca paraphrasi”].
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Χρονικόν σύντομον*, 1900: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Χρονικόν σύντομον*, Εστία, Αθήνα 1900 [=BEKKER, *Ducas*, 1834, 513-527].
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Σημειώματα περί αρχαίων Ελληνικών επιγραφών εν μεσαιωνικοίς κώδιξι και χειρογράφοις συλλογαίς Εσπερίων λογίων», *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), 29-48.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ισθμός», 1905: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Τα τείχη του Ισθμού της Κορίνθου κατά τους μέσους αιώνας», *Νέος Ελληνομνήμων* 2 (1905), 435-489.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ανδριτζόπουλος», 1906: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Η πρόρρησις του Ανδριτζοπούλου», *Νέος Ελληνομνήμων* 3 (1906), 474-476.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Προσθήκη», 1907: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Προσθήκη εις τα περί των τειχών του Ισθμού της Κορίνθου κατά τους μέσους αιώνας», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), 20-26.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Θρήνοι», 1908: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Μονωδίαί και θρήνοι επί τη άλώσει της Κωνσταντινουπόλεως», *Νέος Ελληνομνήμων* 5 (1908), 190-269.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Σύμμεικτα», 1915: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Σύμμεικτα – Έμμετρον μαρτύριον του νεομάρτυρος Ανδρέου και δημώδης Ομιλία», *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), 378-379.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Σύμμικτα», 1921: Σπυρίδων Π. Λάμπρος [επιμ. Κωνσταντίνος Δυοβουνιώτης], «Σύμμικτα», *Νέος Ελληνομνήμων* 15 (1921), 290-296.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Επίκλησις Μιχαήλ Αποστόλη», 1953: Βασίλειος Λαούρδας, «Η προς τον αυτοκράτορα Φρειδερίκον τον τρίτον επίκλησις του Μιχαήλ Αποστόλη», *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα, 1953, 516-527.
- LEGRAND, *Oracles*, 1875: Émile Legrand, *Les oracles de Léon le Sage. La bataille de Varna. La prise de Constantinople. Poèmes en grec vulgaire, publiés pour la première fois d’après les manuscrits de la Bibliothèque National, σειρά Collection de monuments pour servir à l’étude de la langue néo-hellenique*, Nouvelle Série, No 5, Παρίσι & Αθήνα 1875 [ιστορική εισαγωγή από τον Charles Gidel, ανατυπωμένη στο: Charles Gidel, *Nouvelles études sur la littérature grecque moderne*, Παρίσι 1875, 303-312] [πρβλ. GIDEL & LEGRAND, “Les oracles”, 1874].
- LEGRAND, *Grecque Vulgaire*, 1880/1881/1881/1888/1890/1902/1902/1896/1902: Émile Legrand, *Bibliothèque Grecque Vulgaire*, τ. 1-9, Maisonneuve et Cie & H. Welter, Παρίσι 1880-1902.
- LESMÜLLER-WERNER & THURN, *Genesisius*, 1978: Annie Lesmüller-Werner & Hans Thurn (επιμ.), *Iosephi Genesisii Regum libri quattuor*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 14: Series Berolinensis, Walter De Gruyter, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 1978.
- LEUNCLAVIUS, *Manassis*, 1573: Johannes Leunclavius, *Annales Constantini Manassis*, ex Officina Episcopiana, Βασιλεία 1573.
- LONGNON, *Chronique de Morée*, 1911: Jean Longnon (επιμ.), *Livre de la conquête de la princée de l’Amorée. Chronique de Morée (1204-1305)*, Librairie de la Société de l’Histoire de France, Renouard, Παρίσι 1911.
- LYBYER, *Ottoman Empire*, 1913: Albert Howe Lybyer (επιμ.), *The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleiman the Magnificent*, Harvard Historical Studies, 18, Harvard University Press, Κέμπριτζ 1913.
- MABILLON & GERMAIN, *Museum Italicum*, 1687/1689: Jean Mabillon & Michel Germain, *Museum Italicum*, τ. 1-2 [τ. 1: *Collectio veterum scriptorum ex bibliothecis Italicis* τ. 2: *Antiquos libros rituales sanctae Romanae Ecclesiae cum commentario praevio in ordinem Romanum*], apud Edmundi Martin, Johannem Boudot & Stephanum Martin, Παρίσι 1687-1689.
- MACLER, “Apocalypses de Daniel”, Frédéric Macler, “Les apocalypses apocryphes de Daniel”, *Revue de*

- 1896: *l'histoire des religions* 33 (1896), 37-53, 163-176, 288-319.
- MAGOULIAS, *Choniates*, 1984: Harry J. Magoulias, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Byzantine Texts in Translation, Wayne State University Press, Ντιτρόιτ 1984.
- MAIR, *Lycophron*, 1921: Alexander William Mair & Gilbert Robinson Mair (επιμ.), *Callimachus, Lycophron, Aratus*, The Loeb Classical Library, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 1921.
- MAISANO, *Apocalisse*, 1975: Riccardo Maisano, *L'Apocalisse apocrifa di Leone di Costantinopoli*, Morano editore, Νάπολη 1975.
- MAJESKA, *Russian Travelers*, 1984: George P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks Studies, 19, Dumbarton Oaks Research Library and Collection, Ουάσινγκτον 1984.
- MERCATI, “Editto 1166”, 1925: Silvio Giuseppe Mercati, “Sull’editto di Manuele I Comneno del 1166 inciso nel tempio di Sante Sofia”, *Rendiconti. Atti della Pontificia Accademia Romana di Archeologia*, s. III, 3 (1925), 206-211.
- MEURSIUS, *Glossarium*, 1614: Johannes Meursius, *Glossarium Graeco-Barbarum, in quo prater vocabula quinque millia quadringenta, officia atque dignitates imperii Constantinopolitani tam in palatio, quam Ecclesia aut militia, explicantur, et illustrantur*, apud Ludovicum Elzevirium, Lugduni Batavorum [Leiden] 1614 (ανατύπωση 1800).
- MICHELL & FORBES, *Novgorod Chronicle*, 1914: Robert Michell & Nevill Forbes (επιμ.), *The Chronicle of Novgorod, 1016-1471*, Camden Third Series, 25, Offices of the Society, Λονδίνο 1914.
- MIGNE, PG 101, 1860: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Φωτίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 101, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1860.
- MIGNE, PG 53, 1862: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Ιωάννου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως τοῦ Χρυσοστόμου, τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 53, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1862.
- MIGNE, PG 107, 1863: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Τοῦ σοφωτάτου βασιλέως Λέοντος τὰ εὑρισκόμενα ἅπαντα*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 107, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1863.
- MIGNE, PG 94, 1864: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Ιωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, μοναχοῦ καὶ πρεσβυτέρου Ἱεροσολύμων, τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 94, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1864.
- MIGNE, PG 90, 1865: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ ὁμολογητοῦ, ἅπαντα*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 90, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1865.
- MIGNE, PG 97, 1865: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Κρήτης τὰ εὑρισκόμενα πάντα, accedunt Joannis Malalae, Theodori Abucarae*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 97, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1865.
- MIGNE, PG 156, 1866: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Κυροῦ Μανουὴλ τοῦ Παλαιολόγου τὰ εὑρισκόμενα πάντα, Georgii Phrantzae Chronicon, Joannis Anagnostae, Joannis Canani, Manuelis Chrysolorae scripta historica, epistolae*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 156, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1866.
- MIGNE, PG 159, 1866: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Λαονίκου Χαλκοκονδύλου Ἀπόδειξις Ἱστοριῶν, Iosephi Methonensis episcopi seu Joannis Plusiadeni, Leonardi Chiensis archiepiscopi, Isidori cardinalis*, Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca, τ. 159, Imprimerie Catholique, Παρίσι

- 1866.
- MIGNE, *PG* 160, 1866: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Γενναδίου τοῦ Σχολαρίου τὰ εὑρισκόμενα ἅπαντα*, *Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca*, τ. 160, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1866.
- MIGNE, *PG* 161, 1866: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Τοῦ σοφωτάτου καρδινάλεως Βησσαρίωνος τὰ εὑρισκόμενα πάντα*, *Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Graeca*, τ. 161, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1866.
- MIGNE, *PL* 40, 1845: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Sancti Aurelii Augustini, Hipponensis Episcopi. Opera Omnia*, *Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Latina*, τ. 40, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1845.
- MIGNE, *PL* 163, 1853: Jacques Paul Migne (επιμ.), *Ratherii Veronensis episcopi Opera Omnia, Liutprandi Cremonensis, Folquini S. Bertini monachi, Gunzonis diaconi Novariensis, Richardi abbatis Floriacensis, Adalberti Metensis scholastici*, *Patrologiae Cursus Completus Omnium SS. Patrum, Doctorum, Scriptorumque Ecclesiasticorum, sive Latinorum, sive Graecorum: Series Latina*, τ. 136, Imprimerie Catholique, Παρίσι 1853.
- MIKLOŠIČ & MÜLLER, *Acta & Diplomata*, 1860/1862/1865/1871/1872/1890: Franc Miklošič & Joseph Müller (επιμ.), *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi, Sacra et Profana*, τ. 1-6, Carolus Gerold, Βιέννη 1860-1890.
- MONTENAY, *Emblèmes*, 1571: Georgette de Montenay, *Emblèmes ou devises chrestiennes*, Jean Marcorelle, Λυόν 1571 (α' έκδοση 1567).
- MOREL-FATIO, *Cronica de Morea*, 1885: Alfred Morel-Fatio (επιμ.), *Chronique de Morée aux XIIIe et XIVe siècles : Libro de los fechos et conquistas del Principado de la Morea compilado por comandamiento de Don Fray Johan Ferrandez de Heredia, maestro del Hospital de S. Johan de Jerusalem*, Société de l'Orient Latin, Imprimerie Jules-Guillaume Fick, Γενεύη 1885.
- MOŠIN, *Watermarks*, 1973: Vladimir Mošin, *Anchor Watermarks*, The Paper Publications Society, Monumenta chartae papyraceae historiam illustrantia 13, J. S. G. Simmons, Άμστερνταμ 1973.
- MYNORS & ESTES, *Erasmus Correspondence*, 1989: Roger Aubrey Baskerville Mynors & James M. Estes (επιμ.), *The Correspondence of Erasmus. Letters 1252 to 1355 (1522-1523)*, The Correspondence of Erasmus series, 9, University of Toronto Press, Τορόντο & Μπάφαλο & Λονδίνο 1989.
- NASONOV, *Novgorodskaia letopis'*, 1950: Арсений Николаевич Насонов (Arseni Nikolayevich Nasonov) (επιμ.), *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов* (Το πρώτο Χρονικό του Νόβγκοροντ, μακρά και βραχεία εκδοχή), Институт истории Академия наук СССР, Μόσχα & Λένινγκραντ 1950.
- ODB: Alexander P. Kazhdan (επιμ.), *The Oxford Dictionary of Byzantium*, τ. 1-3, Oxford University Press, Νέα Υόρκη & Οξφόρδη 1991.
- ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ, *Ανεπίσημα*, 1988: Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου, *Ανεπίσημα από το πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως. Προσχέδια και μαρτυρίες τού 1476*, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 36, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 1988.
- ΠΑΪΖΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΥ & ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Στοχαστικές προσαρμογές*, 2006: Μάχη Παΐζη-Αποστολοπούλου & Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, *Μετά την κατάκτηση. Στοχαστικές προσαρμογές τού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σε ανέκδοτη εγκύκλιο του 1477*, Θεσμοί και Ιδεολογία στη νεοελληνική κοινωνία, 91, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2006.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Νικόλαος Παπαδόπουλος», 1979: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Νικόλαος Παπαδόπουλος, Κρητικός στιχουργός τού 16ου αιώνα στη Βενετία», *Θησαυρίσματα* 16 (1979), 113-152.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Εδικτο 1166», 1902: Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Διορθωτικά εις χριστιανικάς επιγραφάς», *Журнал Министерства народного просвещения* 343 (1902), 411-443.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Σκορδύλης», 1905: Αθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Η επιγραφική συλλογή του Ζαχαρίου Σκορδυλίου», *Νέος Ελληνομνήμων*, 2 (1905), 487.

Βιβλιογραφία

- PASHLEY, *Travels*, 1837: Robert Pashley, *Travels in Crete*, Pitt Press, τ. 1-2, Κέμπριτζ & Λονδίνο 1837.
- PERTUSI, *Caduta*, 1976: Agostino Pertusi (επιμ.), *La caduta di Costantinopoli*, τ. 1: Le testimonianze dei contemporanei· τ. 2: L'eco nel mondo, Fondazione Lorenzo Valla – Arnoldo Mondadori editore, Βερόνα 1976.
- PERTUSI, *Fine*, 1988: Agostino Pertusi, *Fine di Bisanzio e fine del mondo: significato e ruolo storico delle profezie sulla caduta di Costantinopoli in Oriente e in Occidente*, μεταθανάτια έκδοση με επιμέλεια Enrico Morini, Istituto Storico Italiano per il Medio Evo, Nuovi Studi Storici – 3, Editoriale Pàtron, Ρώμη 1988.
- PETIT & SIDÉRIDÈS & JUGIE, *Scholarios*, 1928/1929/1930/1935/1931/1933/1936/1936: Louis Petit & Xenophon A. Sidéridès & Martin Jugie (επιμ.), *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, τ. 1-8, Maison de la bonne presses, Παρίσι 1928-36.
- PHILIPPIDES, *Ἐκθεσις χρονική*, 1990: Marios Philippides (επιμ.), *Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513: An Anonymous Greek Chronicle of the Sixteenth Century*, The Archbishop Iakovos Library of Ecclesiastical and Historical Sources, 13, Hellenic College Press, Μπρούκλιν 1990 [=ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 7, 1894, 557-610 & Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Ecthesis Chronica and Chronicon Athenarum*, Methuen & Co., Λονδίνο 1902].
- PICCARD, *Wasserzeichen*, 1961-97: Gerhard Piccard, *Die Wasserzeichenkartei Piccard im Hauptstaatsarchiv Stuttgart*, τ. 1-17, Veröffentlichungen der staatlichen Archivverwaltung Baden-Württemberg, Στουτγάρδη 1961-97 [= <http://www.piccard-online.de/start.php> και http://www.ksbm.oeaw.ac.at/_scripts/php/PPO.php]
- PINDER & BÜTTNER-WOBST, *Zonaras*, 1841/1844/1897: Moritz Pinder & Theodor Büttner-Wobst (επιμ.), *Ioannis Zonarae Annales*, τ. 1-3, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόννη 1841-97.
- POSTEL, *Orientales Histoires*, 1560: Guillaume Postel, *La tierce partie des Orientales Histoires, ou est exposée la Condition, Puissance & Revenu de l'Empire Turquesque : avec toutes les provinces & païs generalement depuis 950 ans en ça par tous Ismaelites conquis. Pour donner, avec telle cognoissance, vouloir & moyen de tels païs & richesses conquerir aus Princes & peuples Treschrestiens, & ainsés au Droict du Monde*, De l'imprimerie d'Enguilbert de Marnef, Πουατιέ 1560.
- PREGER, *Scriptores*, 1975: Theodor Preger, *Scriptores Originum Constantinopolitanarum*, τ. 1-2, Arno Press, Νέα Υόρκη 1975 (ανατύπωση α' έκδοσης, B. G. Teubner, Λιψία 1901-1907).
- REGISELMO, *Vaticinia*, 1589: Pasqualino Regisello, *Vaticinia, sive Prophetiae Abbatis Ioachimi & Anselmi Episcopi Marsicani cum imaginibus [...] / Vaticinii overo Profetie dell'Abbate Gioachino & Anselmo Vescovo di Marsico con l'imagini [...]*, Hieronymus Porrus, Βενετία 1589.
- REINSCH & KAMBYLIS, *Alexias*, 2001: Diether R. Reinsch & Athanasios Kambylis (επιμ.), *Annae Comnenae Alexias*, τ. 1-2, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 40.1-40.2: Series Berolinensis, Walter de Gruyter & Socios, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 2001.
- REYNOLDS, *Method*, 1969: Beatrice Reynolds (επιμ.), *Method for the Easy Comprehension of History by Jean Bodin*, W. W. Norton & Company Inc., Νέα Υόρκη 1969 (ανατύπωση α' έκδοσης: Columbia University Press, 1945).
- RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618: Janus Rutgers, *Variarum Lectionum libri sex ad Gustavum II Suecorum & C. Regem*, officina Elzeviriana, Lugdunum Batavorum [=Leiden] 1618.
- RYDÉN, “Andreas Salos”, 1974: Lennart Rydén, “The Andreas Salos Apocalypse. Greek Text, Translation and Commentary”, *Dumbarton Oaks Papers* 32 (1974), 199-261.
- RYDÉN, *Andrew the Fool*, 1995: Lennart Rydén (επιμ.), *The Life of Saint Andrew the Fool*, τ. 1-2, Studia Byzantina Upsaliensia, 4:1-2, Acta Universitatis Upsaliensis, Ουψάλα 1995.
- ST.-GENOIS & YSSEL DE SCHEPPER, “Missions diplomatiques”, 1857: Jules de St.-Genois & Gerhard Anthony Yssel de Schepper (επιμ.), “Missions diplomatiques de Corneille Duplicius de Schepper”, *Mémoires de l'Académie Royale des Sciences, des Lettres et des Beaux-Arts de Belgique* 30 (1857), 1-222 [και ανάτυπο με χρονολογία 1856].
- ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, Κωνσταντίνος Σάθας, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 1-7, Τύποις του Χρόνου,

- 1872/1873/1872/1874/1876/1877/1894: Βενετία, 1872-94.
- SANSOVINO, *Predittioni*, 1570: Francesco Sansovino, *Lettera o vero discorso di M. Francesco Sansovino sopra le predittioni fatte in diversi tempi da diverse persone illustri le quali pronosticano la nostra future felicità, per la Guerra del Turco con la Serenissima Republica di Venetia l'anno 1570. Con un pienissimo albero della casa Othomana, tratto dale autentiche scritture Greche & Turchesche*, χ.ε., χ.τ. [Βενετία] χ.χ. [1570].
- SCHAEER, *Lycophron*, 1881/1908: Eduard Scheer (επιμ.), *Lycophronis Alexandra*, τ. 1: Κείμενο τ. 2: Σχόλια Τζέτζη, Weidmann, Βερολίνο 1881 & 1908.
- SCHOPEN & BEKKER, *Gregoras*, 1829/1830/1855: Ludwig Schopen & Emmanuel Bekker (επιμ.), *Nicephori Gregorae Byzantina Historia*, τ. 1-3, Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae, E. Weber, Βόνην 1829-55.
- ŠEVČENKO, “Unpublished Texts”, 2002: Ihor Ševčenko, “Unpublished Byzantine Texts on the End of the World About the Year 1000 AD”, *Travaux et Mémoires* [Collège de France-Centre de Recherche d'histoire et civilisation de Byzance] 14 (2002) [= *Mélanges Gilbert Dagron*], 561-578.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ, *Relazione Mocenigo*, 1940: Στέργιος Γ. Σπανάκης (επιμ.), *Zuanne Mocenigo, Relazione presentata nell' eccellentissimo Consiglio nel 17 Aprile MDLXXXIX*, Μνημεία τής κρητικής ιστορίας, 1, Ηράκλειο 1940.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ, *Relazione Moro*, 1958: Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Benetto Moro, Relazione letta in Pregadi a 25 Giugno 1602*, Μνημεία τής κρητικής ιστορίας, 4, Ηράκλειο 1958.
- ΣΤΕΦΑΝΙΤΖΗΣ, *Συλλογή*, 1838: Πέτρος Δ. Στεφανίτζης, *Συλλογή διαφόρων προρρήσεων (...), όλοκληρωθείσης έκ 12 παλαιών χειρογράφων με σημειώσεις*, έκ τής τυπογραφίας Α. Αγγελίδου, Αθήνα 1838.
- SCHMOLDT, *Daniel*, 1972: Hans Schmoldt, *Die Schrift “Vom jungen Daniel” und “Daniels letzte Vision”*, διδακτορική διατριβή, Αμβούργο 1972.
- THURN, *Scylitzis*, 1973: Hans Thurn (επιμ.), *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 5: Series Berolinensis, Walter de Gruyter & Socios, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 1973.
- TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964: Erich Trapp, “Vulgärorakel aus Wiener Handschriften”, Johannes Koder & Erich Trapp (επιμ.), *Ακροθίνια. Sodalium Seminarii Byzantini Vindobonensis Herberto Hunger oblata*, Institut für Byzantinistik der Universität Wien, Βιέννη 1964, 83-120.
- TREU, «Επιστολή Γρηγορίου Παλαμά», 1889: Maximilian Treu, «Επιστολή Γρηγορίου τού Παλαμά προς Δαυίδ μοναχόν τον Δισύπατον», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας τής Ελλάδος* 3 (1889), 227-234.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Κώδικας 287», 1955: Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Η έν τῷ πατριακῷ κώδικι 287 μικρά χρονογραφία», *Επιστημονική Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 25 (1955), 28-37.
- VAN DER VIN, *Travellers*, 1980: Joseph Paul Anton van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople: Ancient Monuments and Old Traditions in Medieval Travellers' Tales*, τ. 1-2, Uitgaven van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut te Istanbul, 49, Λέιντεν 1980.
- VAN DIETEN, *Choniates*, 1975: Johannes Aloysius Van Dieten, *Nicetae Choniatae Historia*, τ. 1 (Κείμενο) – 2 (Ευρετήρια), Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 11/1-11/2: Series Berolinensis, Walter de Gruyter & Socios, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 1975.
- VAN RUITEN, *Jubilees*, 2000: Jacques T. A. G. M. Van Ruiten, *Primaeval History Interpreted. The Rewriting of Genesis 1-11 in the Book of Jubilees*, Supplements to the Journal for the Study of Judaism (Formerly Studia Post-Biblica), 66, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη & Κολωνία 2000.
- VANDERKAM, *Jubilees*, 1989: James C. Vanderkam (επιμ.), *The Book of Jubilees*, Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, 511 – Scriptorum Aethiopicum, 88, E. Peeters, Λουβέν 1989.
- VAPEREAU, *Dictionnaire*, 1876: Gustave Louis Vapereau, *Dictionnaire universel des littératures*, Hachette, Παρίσι 1876.
- VASSILIEV, *Anecdota*, 1893: Afanasij Vassiliev, *Anecdota Graeco-Byzantina: pars prior*, typis Universitatis Caesariae, Μόσχα 1893, 33-47 (*Visiones Danielis*), 47-50 (*Anonymi de rebus Byzantinis vaticinium*), 50-58 (Βίος Ανδρέα σαλού). Cesare Vecellio, *Degli Habiti Antichi, et Moderni di Diverse Parti del*

Βιβλιογραφία

- moderni*, 1590:
VECELLIO, *Habiti antichi & moderni*, 1598:
VECELLIO, *Habiti antichi*, 1664:
VEREECKEN, *Orakels*, 1986:
VESELOVSKIĬ, “Oпыты”, 1875/1876/1877:
VIGENÈRE & ARTUS, *Chalcondyle & Prophéties*, 1612:
VIGENÈRE & ARTUS & MEZERAY, *Chalcondyle & Prophéties*, 1650:
VIGNOLIO, *Pontificum Denarii*, 1734:
VITTI, *Ερωτος Αποτελέσματα*, 1993:
VIVES, *Commentaria*, 1569:
VOGEL & GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 1909:
WOLF, *Libanius*, 1738:
YERASIMOS, *Fondation*, 1990:
Mondo Libri Due, Presso Damian Zenaro, Βενετία 1590.
Cesare Vecellio, *Habiti Antichi et Moderni di tutto il Mondo*, Appresso i Sessa, Βενετία χ.χ. [21598].
Cesare Vecellio, *Habiti Antichi ovvero Raccolta di Figure Delineate dal Gran Titiano, e da Cesare Vecellio suo Fratello, diligentemente intagliate, conforme alle Nationi del Mondo*, per Combi, & LaNoù, Βενετία 31664.
Jeaninne Vereecken, *Τον σοφωτάτου βασιλέως Λέοντος χρησμοί. De Orakels van de zeer wijze keizer Leo. Kritische editie van de Griekse tekst en van Latijnse bewerking, de “Vaticinia Pontificum”. Met historische inleiding, tekstgeschiedenis en commentaar*, τ. 1-3, διδακτορική διατριβή (αδημοσίευτη), Γάνδη 1986.
Александр Николаевич Веселовский (Aleksandr Nikolaevich Veselovskii), “Опыты по истории развития христианской легенды” (Δοκιμές στην ιστορία των χριστιανικών μύθων), *Журнал Министерства народного просвещения* 178 (Απρίλιος 1875), 283-331· 179 (Μάιος 1875), 48-130· 184 (Μάρτιος 1876), 50-116· 185 (Μάιος 1876), 326-367· 191 (Μάιος 1877), 76-125.
Blaise de Vigenère & Thomas Artus, *L’Histoire de la decadence de l’Empire Grec, et établissement de celui des Turcs, par Chalcondile Athenien. De la traduction de B. de Vigenere Bourbonnois, & illustrée par luy de curieuses recherches trouvées depuis son décès. Avec la continuation de la mesme Histoire depuis la ruine du Peloponese jusques à present & des considerations sur icelle: A laquelle ont esté adioustez les Eloges des Seigneurs Othomans: Plusieurs descriptions & figures representans au naturel les accoustrements des officiers de l’Empire Turc, & les tableaux prophetiques predisans la ruine de la mesme Monarchie, par Artus Thomas sieur d’Embry, Parisien, Abel L’Angelier & M. Guillemot*, Παρίσι 1612.
Blaise de Vigenère & Thomas Artus & François Eudes de Mezeray, Τόμος 1: *L’Histoire de la decadence de l’Empire Grec, et établissement de celui des Turcs, par Chalcondile Athenien. De la traduction de B. de Vigenere Bourbonnois, & illustrée par luy de curieuse recherche trouvées depuis son décès. Avec la continuation de la mesme Histoire depuis la ruine du Peloponese jusques à l’an 1612. Par Thomas Artus S^r. d’Embry, Tome I*, chez Claude Sonnius & Denys Bechet, Παρίσι 1650· Τόμος 2: *Histoire des Turcs, Second Tome. Contenant ce quiu sest passé dans cet Empire depuis l’an 1612. iusqu’a l’année presente 1649. Par Franc. de Mezeray. Avec l’Histoire du serrail par le Sr Baudiér. Les illustrations sur l’Histoire de Chalcondyle par Blaise de Vigenere. Les descriptions et figures des habits des officiers et autres personnes de l’Empire Turc. Et les Tableaux prophetiques sur la ruine du mesme Empire*, chez Mathieu Guillemot, Παρίσι 1650.
Giovanni Vignolio, *Antiquiores Pontificum Romanorum Denarii olim in lucem editi, notisque illustrate*, Typis Rochi Bernabò, Ρώμη 1734.
Mario Vitti (επιμ.), *I*** K**** Ερωτος Αποτελέσματα. Ιστορία ηθικοερωτικά-1792*, Οδυσσέας, Αθήνα 21993.
Juan Luis Vives (επιμ.), *De civitate Dei libros XXII ad priscae venerandae que vetustatis exemplaria iam iterum post virum undequaque doctissimum Ioannem Lodovicum Vivem summo studio collatos, ac eiusdem Commentariis eruditissimis illustratos continens*, Opera D. Aurelii Augustini Hipponensis Episcopi, tomus V, Ex officina Frobeniana, Βασιλεία 1569 (α’ έκδοση: 1522).
Marie Vogel & Victor Gardthausen, *Die griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, XXXIII. Beihefte zum Zentralblatt für Bibliothekswesen, Otto Harrassowitz, Λιψία 1909 (Hildesheim 21966).
Johann Christoph Wolf, *Libanii Sophistae Epistolae quas nunc primum maximam partem e variis codicibus manu exaratis*, apud Janssonio Waesbergios, Αμστερνταμ 1738.
Stéphane Yerasimos, *La fondation de Constantinople et de Sainte-Sophie dans les traditions turques: Légendes d’Empire*, Bibliothèque de l’Institut

- YERASIMOS, *Voyageurs*, 1991: Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul, 31, Institut Français d'Études Anatoliennes d'Istanbul & Librairie d'Amérique7e et d'Orient, Παρίσι 1990.
- Stéphane Yerasimos, *Les voyageurs dans l'Empire Ottoman (XIVe-XVIe siècles. Bibliographie, Itinéraires et Inventaire des lieux habités*, Conseil Suprême d'Atatürk pour culture, langue et histoire, Publications de la Société Turque d'Histoire, Serie VII – No. 117, Imprimerie de la Société Turque d'Histoire, Άγκυρα 1991.
- ZACHARIAΔΟΥ, *Δέκα έγγραφα*, 1996: Ελισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την μεγάλη εκκλησία (1483-1567)*, Πηγές, 2, Ι.Β.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1996.
- ZΩΡΑΣ, «Κάρολος Ε΄», 1954-55: Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Κάρολος ό Ε΄ τής Γερμανίας και αί πρòς άπελευθέρωσιν προσπάθειαι (Ανέκδοτον στιχούργημα εκ του έλληνικού Βατικανού κώδικος 1624)», *Επιστημονική Επετηρίς Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Αθηνών* 5 (1954-1955) [= Αφιέρωμα εις Νικόλαον Έξαρχόπουλον], 420-472 [Ανακοίνωση στο Θ΄ Διεθνές Βυζαντινολογικό συνέδριο (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953). Περίληψη δημοσιεύθηκε στη *Νέα Εστία* 27 (1953), 755-767].
- ZΩΡΑΣ, *Αζαγιώλου Διήγησις*, 1964: Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Ιωάννου Αζαγιώλου: Διήγησις συνοπτική Καρόλου του Ε΄ (κατά τον Βατικανόν ελληνικόν κώδικα 1624)*, Σπουδαστήριο Βυζαντινής και Νεοελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών, 38, Αθήνα 1964.

Δευτερογενής βιβλιογραφία

- [ANEY], *Affreschi e icone*, 1986: *Affreschi e icone dalla Grecia (X-XVII secolo)*, Κατάλογος έκθεσης (Palazzo Strozzi, Φλωρεντία 1986), Υπουργείο Πολιτισμού, Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών, Αθήνα 1986.
- [ANEY], *Difesa del Levante*, 1986: *Venezia e la difesa del Levante. Da Lepanto a Candia 1570-1670*, Κατάλογος έκθεσης (Palazzo Ducale, Βενετία 1986), Arsenale Ed., Βενετία 1986.
- AGATI, “Pietro Devaris”, 2000: Maria Luisa Agati, “Pietro Devaris di Corfú, scriba librarius Vaticanus: l'identificazione di uno ‘Pseudo-Onorio’”, *Η Ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες*, Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα, 18-20 Οκτωβρίου 1996), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 7, Αθήνα 2000, 215-259.
- AKSULU, *Georgievics*, 2005: Nurdan Melek Aksulu, *Bartholomäus Georgievics Türkenchrift “De Turcarum ritu et cerimoniis” (1544) und ihre beiden deutschen Übersetzungen von 1545. Ein Beitrag zur Geschichte des Türkenbildes in Europa*, Stuttgarter Arbeiten zur Germanistik, 417, Hans-Dieter Heinz Verlag, Στουτγκάρδη 2005.
- ALEXANDER, “Facsimiles, Copies, Variations”, 1989: Jonathan J. G. Alexander, “Facsimiles, Copies, and Variations: The Relationship to the Model in Medieval and Renaissance European Illuminated Manuscripts”, Kathleen Preciado (επιμ.), *Retaining the Original: Multiple Originals, Copies, and Reproductions*, Studies in the history of art, 20; Symposium series, 7: Proceedings of the Symposium (Βαλτιμόρη, 8-9 Μαρτίου 1985), Center for Advanced Study in the Visual Arts, National Gallery of Art-Washington & The Johns Hopkins University, Ουάσινγκτον 1989, 61-72.
- ALEXANDER, *Medieval Illuminators*, 1992: Jonathan J. G. Alexander, *Medieval Illuminators and Their Methods of Work*, Yale University Press, Νιού Χέιβεν & Λονδίνο 1992.
- ALEXANDER, “Last Roman Emperor”, 1971: Paul J. Alexander, “Byzantium and the Migration of Literary Works and Motifs: The Legend of the Last Roman Emperor”, *Medievalia et Humanistica*, n.s., 2 (1971), 47-68a [= Ο ίδιος, *Religious and Political History and Thought in the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Collected Studies, 71, Λονδίνο 1978, αριθ. XII].
- ALEXANDER, “Last Roman Emperor”, 1978: Paul J. Alexander, “The Medieval Legend of the Last Roman Emperor and its Messianic Origin”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 41 (1978), 1-15.

Βιβλιογραφία

- ALEXANDER, *Apocalyptic Tradition*, 1985: Paul J. Alexander, *The Byzantine Apocalyptic Tradition*, μεταθανάτια έκδοση με επιμέλεια Dorothy deF. Abrahamse, University of California Press, Μπέρκλεϊ & Λος Άντζελες & Λονδίνο 1985.
- ALEXANDROPOULOS, “Lord giveth, Lord taketh away”, 1997: John Ch. Alexandropoulos (Alexander), “The Lord giveth and the Lord taketh away: Athos and the confiscation affair of 1568-1569”, *Ο Άθως στους 14ο-16ο αιώνες*, Πρακτικά ημερίδας (Αθήνα, 17 Οκτωβρίου 1995), Αθωνικά Σύμμεικτα, 4, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 1997, 149-200.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΣ, «Γκρίζες ζώνες», 2011: Ιωάννης Χ. Αλεξανδρόπουλος, «Χριστιανικές προσηλώσεις και ισλαμικά αφιερώματα: οι γκρίζες ζώνες τής Ορθόδοξης μοναστηριακής ιδιοκτησίας», Ηλίας Κολοβός (επιμ.), *Μοναστήρια, οικονομία και πολιτική. Από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους*, Πρακτικά συνεδρίου (Ρέθυμνο, 17-19 Δεκεμβρίου 2009), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2011, 225-233.
- ALLARD, “Arithmétiques”, 1982-83: André Allard, “La tradition du texte grec des ‘Arithmétiques’ de Diophante d’Alexandrie”, *Revue d’histoire des textes* 12-13 (1982-83), 57-138.
- ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Άρκτος», 2011: Ηλίας Αναγνωστάκης, «Ο φράκτης, ο αγριόχοιρος και η άρκτος», Ηλίας Αναγνωστάκης & Ταξιάρχης Κόλλιας & Ευτυχία Παπαδοπούλου (επιμ.), *Ζώα και περιβάλλον στο Βυζάντιο (7ος-12ος αι.)*, Διεθνές συμπόσιο (Αθήνα, 6-7 Ιουνίου 2008), Διεθνή Συμπόσια 21, I.B.E.-E.I.E., Αθήνα 2011, 195-233.
- ANDERSON, *Απολυταρχικό κράτος*, 1986: Perry Anderson, *Το απολυταρχικό κράτος*, Οδυσσέας, Αθήνα 1986 (α’ έκδοση: αγγλικά, New Left Books, Λονδίνο 1974).
- ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Βενετία των Ελλήνων*, 1999: Έφη Ανδρεάδη (επιμ.), *Η Βενετία των Ελλήνων - Η Ελλάδα των Βενετών: Σημάδια στο χώρο και το χρόνο*, Κατάλογος έκθεσης (Αθήνα, Μέγαρο Μουσικής Αθηνών, 15 Μαρτίου-30 Απριλίου 1999), Οργανισμός Μεγάλου Μουσικής Αθηνών, [Αθήνα] 1999.
- ANGELOV, “Ideological Reactions”, 2004: Dimiter Angelov, “Byzantine Ideological Reactions to the Latin Conquest of Constantinople”, Angeliki Laiou (επιμ.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences*, Réalités Byzantines, 10, Lethielleux, Παρίσι 2005, 293-310.
- ANGELOV, *Imperial Ideology*, 2007: Dimiter Angelov, *Imperial Ideology and Political Thought in Byzantium, 1204-1330*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ & Νέα Υόρκη 2007.
- ANGOLD, *Byzantine Empire*, 1997: Michael Angold, *Η βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204. Μια πολιτική ιστορία*, Παπαδήμα, Αθήνα 1997 (α’ έκδοση: αγγλικά, Longman, 1984).
- ANTONOPOULOU, *Leo VI*, 1997: Theodora Antonopoulou, *The Homilies of the Emperor Leo VI, The Medieval Mediterranean*, 14, Brill, Λέιντεν & Νέα Υόρκη & Κολωνία 1997.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιδεολογικοί προσανατολισμοί*, 1995: Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, *Οι ιδεολογικοί προσανατολισμοί του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μετά την Άλωση*, διάλεξη στη σειρά «Τα Πατριαρχικά κέντρα τής Ορθοδοξίας» (8 Δεκεμβρίου 1992), Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1995.
- ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Στοχαστικές προσαρμογές», 2005: Δημήτρης Γ. Αποστολόπουλος, «Η ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών. Μια αποτίμηση είκοσι περίπου χρόνια μετά την Άλωση», Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (Πρακτικά συμποσίου, Ρέθυμνο, Οκτώβριος 2002), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 61-71.
- ΑΡΓΥΡΙΟΥ, «Χρησμολόγιον Παρπαρίγου», 2009-10: Αστέριος Αργυρίου, «Το χρησμολόγιον του Νικολάου Παρπαρίγου εκ νήσου Λέσβου», *Δωδώνη* (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων) 38-39 (2009-2010), 200-236.
- ARNESANO, “Giovanni Santamaura”, 2006: Daniele Arnesano, “Un nuovo codice di Giovanni Santamaura (Galatinensis 25)”, *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 13 (2006) [=Studi e Testi, 433], 7-25.
- ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Ελληνική οικονομική ιστορία*, 2003: Σπύρος Ι. Ασδραχάς, και άλλοι, *Ελληνική οικονομική ιστορία, ΙΕ’-ΙΘ’ αιώνας*, τ. 1-2, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς, Αθήνα 2003.
- AURELL, “Jean de Roquetaillade”, 1990: Martin Aurell, “Prophétie et messianisme politique. La peninsule Ibérique au miroir du Liber Ostensor de Jean de Roquetaillade”, André Vauchez (επιμ.), *Les textes prophétiques et la prophétie en Occident (XIIIe-XVIe*

- siècle), Actes de la table ronde organisée par l'U.R.A. 1011 du CNRS et le Centre de recherche «Histoire sociale et culturelle de l'Occident, XIIe-XVIIIe siècle» de l'Université de Paris X – Nanterre (Σαντιγί, 30-31 Μαΐου 1988) [=Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes 102/2 (1990)], École Française de Rome, Ρώμη 1990, 317-361.
- Μυρτάλη Αχεμιάστου-Ποταμιάνου, «Η Κοίμηση της Θεοτόκου σε δύο εικόνες της Κω», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 13 (1985-86), 125-156.
- AXEIMASTOY-ΠOTAMIANOY, «Εικόνες Κω», 1985-86:
- BACKUS, *Reformation Apocalypse*, 2000: Irene Backus, *Reformation Readings of the Apocalypse: Geneva, Zurich, and Wittenberg*, Oxford Studies in Historical Theology, Oxford University Press, Οξφόρδη & Νέα Υόρκη 2000.
- BALIVET, “Thèmes communs”, 1999: Michel Balivet, “Textes de fin d’empire, récits de fin du monde: à propos de quelques thèmes communs aux groups de la zone byzantino-turque”, Benjamin Lellouch & Stéphane Yerasimos (επιμ.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d’Istanbul (13-14 avril 1996), Varia Turcica, 33, Institut Français d’Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil d’Istanbul, L’Harmattan, Παρίσι & Μόντρεαλ 1999, 1-18.
- BARBARICS-HERMANIK, “Türkengefahr”, 2016: Zsuzsa Barbarics-Hermanik, “Türkengefahr (Spätmittelalter/Frühe Neuzeit)”, *Historisches Lexikon Bayerns* [https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Türkengefahr_\(Spätmittelalter/Frühe_Neuzeit\)](https://www.historisches-lexikon-bayerns.de/Lexikon/Türkengefahr_(Spätmittelalter/Frühe_Neuzeit)) (18-12-2017).
- BAPBOYNHΣ, «Θεοσημείες», 1994: Μανόλης Γ. Βαρβούνης, «Διηγήσεις περί θεοσημειών πριν από την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453)», *Βυζαντινά* 17 (1994), 121-140.
- BARBOUR, “North West Africa”, 1969: Nevill Barbour, “North West Africa from the 15th to 19th Centuries”, Frank R. Ch. Bagley κ.άλλ., *The Last Great Muslim Empires*, The Muslim World: A Historical Survey, 3, E. J. Brill, Λέιντεν 1969, 97-152.
- BARNES, “Hope & Despair”, 1998: Robin Barnes, “Images of Hope and Despair: Western Apocalypticism: ca. 1500-1800”, Bernard McGinn (επιμ.), *The Encyclopedia of Apocalypticism*, τ. 2: “Apocalypticism in Western History and Culture”, Continuum, Νέα Υόρκη & Λονδίνο 1998, 143-184.
- BATIFFOL, “Lollino”, 1889: Pierre Batiffol, “Les manuscrits grecs de Lollino évêque de Bellune. Recherches pour servir à l’histoire de la Vaticane”, *Mélanges d’archéologie et d’histoire* 9 (1889), 28-48 [=Journal de l’école française de Rome].
- BEAUNE & LEMAÎTRE, “Prophétie et politique”, 1990: Colette Beaune & Nicole Lemaître, “Prophétie et politique dans la France du midi au XVe siècle”, André Vauchez (επιμ.), *Les textes prophétiques et la prophétie en Occident (XIIe-XVIe siècle)*, Actes de la table ronde organisée par l’U.R.A. 1011 du CNRS et le Centre de recherche «Histoire sociale et culturelle de l’Occident, XIIe-XVIIIe siècle» de l’Université de Paris X – Nanterre (Σαντιγί, 30-31 Μαΐου 1988) [=Mélanges de l’École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes 102/2 (1990)], École Française de Rome, Ρώμη 1990, 597-616.
- BECK, “Mitre & Tiara”, 1913: Egerton Beck, “The Mitre and Tiara in Heraldry and Ornament”, *The Burlington Magazine* 23 (1913), 221-224, 261-264, 330-332.
- BECK, *Δημόδης λογοτεχνία*, 1999: Hans-Georg Beck, *Ιστορία της Βυζαντινής δημόδους λογοτεχνίας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ³1999 (¹1989) (α΄ έκδοση: γερμανικά, C. H. Beck, Μόναχο 1971).
- BECKWITH, *Calendar & Chronology*, 2001: Roger T. Beckwith, *Calendar and Chronology, Jewish and Christian: Biblical, Intertestamental and Patristic Studies*, Brill Academic Publishers, Λέιντεν 2001.
- BEHΣ, «Βυζαντινά αινίγματα», 1902: Νικόλαος Α. Βέης, «Βυζαντινά αινίγματα (Nün τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα ἐκ τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος)», *Ἐπετηρίς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός» ΣΤ΄* (1902), 103-110.
- BEHΣ, «Χρησολόγιο», 1936-37: Νικόλαος Α. Βέης, «Περὶ τοῦ ιστορημένου χρησολογίου τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Βερολίνου (Codex Graecus fol. 62=297) καὶ τοῦ θρόλου τοῦ «μαρμαρωμένου βασιλιά», *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* 13 (1936-37), 203-244λστ΄ [ανατυπώθηκε τὸ 1938 στα *Πρακτικά τῆς Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, περ. Γ΄, τ. Γ΄ (1934-36), 1-32μστ΄].
- BENNASSAR & JACQUART, *XVIe* Bartolomé Bennassar & Jean Jacquart, *Le XVIe siècle*, Histoire moderne –

Βιβλιογραφία

- siècle*, 1997:
BERGER, *Patria*, 1988: Collection “U”, Armand Colin, Παρίσι³ 1997 (1972).
Albrecht Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinopoleos*, Πουκίλα Βυζαντινά, 8, Freie Universität Berlin, Byzantinisch-Neugriechisches Seminar, Dr. Rudolf Habelt GmbH, Βόννη 1988.
- BERNARDI, “Biblioteca colocciana”, 2008: Marco Bernardi, “Per la ricostruzione della biblioteca colocciana: lo stato dei lavori”, Corrado Bologna & Marco Bernardi (επιμ.), *Angelo Colocci e gli studi romanzi*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi, 449, Πόλη του Βατικανού 2008, 21-83.
- BERNIER, “Women’s Religion”, 2001: Barbara L. Bernier, “The Praxis of Church and State in the (Under)Development of Women’s Religion from France to the New World”, *William & Mary Journal of Women and the Law* 7 (2001), 659-704.
- BETTINI, *Ravenna*, 1940: Sergio Bettini, *Pitture cretesi-veneziane, slave e italiane del Museo Nazionale di Ravenna*, Cassa di Risparmio di Ravenna, Ραβέννα 1940.
- BICK, “Vind. Phil. Gr. 231”, 1914: Josef Bick, “Die kryptographische subscriptio im cod. Vind. phil. Graec. 231”, *Wiener Studien* 36 (1914), 332-337.
- BLAKE, *Time in Islam*, 2013: Stephen P. Blake, *Time in Early Modern Islam: calendar, ceremony, and chronology in the Safavid, Mughal, and Ottoman empires*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2013.
- BOSTICK, *Antichrist & Lollards*, 1998: Curtis V. Bostick, *The Antichrist and the Lollards: Apocalypticism in Late Medieval and Reformation England*, Studies in Medieval and Reformation Traditions, 70, Brill, Λέιντεν 1998.
- BLUMENFELD-KOSINSKI, *Poets, Saints, Visionaries*, 2006: Renate Blumenfeld-Kosinski, *Poets, Saints, and Visionaries of the Great Schism, 1378-1417*, The Pennsylvania State University Press, University Park 2006.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Εικόνα Σεράγεβο», 1984: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, «Μία άγνωστη κρητική εικόνα στο Σεράγεβο», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 12 (1984), 383-398.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Εικόνα Σεράγεβο», 1985: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, «Κρητική εικόνα με παράσταση κηρύγματος», *Πέμπτο συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης: Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* (Θεσσαλονίκη, 7-9 Ιουνίου 1985), Αθήνα 1985, 12.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μικρογραφίες», 1985-86: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, «Οι μικρογραφίες ενός κρητικού χειρογράφου του 1600», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 13 (1985-86), 191-208.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εικόνες*, 1990: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Θείον Πάθος*, 2005: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, *Το θείον Πάθος σε πίνακα του Γεωργίου Κλόντζα*, Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη (Ακαδημία Αθηνών, 18 Μαρτίου 2003), Ακαδημία Αθηνών – Κέντρο Έρευνας της Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης, Αθήνα 2005.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Τρίπτυχο Βουκουρεστίου», 2006: Παναγιώτης Λ. Βοκοτόπουλος, «Ένα τρίπτυχο τέχνης Γεωργίου Κλόντζα στο Βουκουρέστι», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 27 (2006), 335-352.
- BONCOMPAGNI, “Francesco Barozzi”, 1884: Baldassarre Boncompagni, “Intorno alla vita ed ai lavori di Francesco Barozzi”, *Bullettino di Bibliografia e di storia delle Scienze Matematiche e Fisiche* 17 (1884), 795-848.
- BOUDIGNON, *Mystagogia*, 2011: Christian Boudignon, *Maximi Confessoris Mystagogia una cum Latina interpretatione Anastasii Bibliothecarii*, Corpus Christianorum Series Graeca, 69, Brepols, Turnhout 2011.
- BOUWSMA, *Concordia Mundi*, 1957: William J. Bouwsma, *Concordia Mundi: The Career and Thought of Guillaume Postel (1510-1581)*, Harvard Historical Monographs, 33, Harvard University Press, Κέμπριτζ Μασαχουσέτης 1957.
- BOUWSMA, *Venice & Republican Liberty*, 1968: William J. Bouwsma, *Venice and the Defense of Republican Liberty: Renaissance Values in the Age of the Counter Reformation*, University of California Press, Μπέρκλεϊ & Λος Άντζελες 1968.
- BRADY & BUTTERWORTH, *Uses of the Future*, 2009: Andrea Brady & Emily Butterworth (επιμ.), *The Uses of the Future in Early Modern Europe*, Routledge Studies in Renaissance Literature and Culture, 12, Routledge, Νέα Υόρκη & Λονδίνο 2009.
- BRANOYΣΗΣ, «Η σημαία του Λεάνδρος Βρανούσης, «Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της

- Ρήγα», 1992: “Ελληνικής Δημοκρατίας” του Ρήγα», *Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος* 8 (1992) [=Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης, 24-26 Νοεμβρίου 1986], 347-388.
- BRANDES, “Antikaiserlicher Propaganda”, 2008: Wolfram Brandes, “Kaiserprophetien und Hochverrat. Apokalyptische Schriften und Kaiservaticinien als Medium antikaiserlicher Propaganda”, Wolfram Brandes & Felicitas Schmieder (επιμ.), *Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E., 16, Walter de Gruyter, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 2008, 157-200.
- BRAUDEL, *Μεσόγειος*, 1991 (2^η 1993)/1997/1998: Fernand Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου Β΄ της Ισπανίας*, τ. 1-3, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991-1998 (α΄ έκδοση γαλλικά: Armand Colin, Παρίσι 1949).
- BRAVO GARCÍA, “Fin del mundo”, 2003: Antonio Bravo García, “Fin del mundo y fin de Constantinopla en las fuentes griegas”, Pedro Bádenas de la Peña & Inmaculada Pérez Martín (επιμ.), *Constantinopla 1453: Mitos y Realidades*, Nueva Roma 19, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Μαδρίτη 2003, 75-148.
- BREISACH, *Historiography*, 2007: Ernst Breisach, *Historiography: ancient, medieval, and modern*, The University of Chicago Press, Σικάγο & Λονδίνο 3^η 2007 (α΄ έκδοση: 1983).
- ΒΡΥΩΝΗΣ, *Παρακμή μεσαιωνικού ελληνισμού*, 2000: Σπύρος Βρυώνης, *Η παρακμή του μεσαιωνικού ελληνισμού της Μικράς Ασίας και η διαδικασία του εξισλαμισμού (11ος έως 15ος αιώνας)*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000 (α΄ έκδοση: αγγλικά, University of California Press, Μπέρκλεϊ & Λος Άντζελες & Λονδίνο 1986).
- BUONOCORE, “Orazio”, 2000: Marco Buonocore, “Orazio in greco. Un postilla”, *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 54 (2000), 315-400.
- BURKE, “Patria Texts”, 2014: John Burke, “Mainstream Texts, Viral Media and Hidden Agendas in the Tradition of *Patria Texts*”, Dean Sakel (επιμ.), *Byzantine Culture*, Papers from the Conference “Byzantine Days of Istanbul” held on the occasion of Istanbul being European Cultural Capital 2010 (Κωνσταντινούπολη, 21-23 Μαΐου 2010), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu yayınları, VIII. Dizi – Sayı 12, Üç S Basım Ltd., Άγκυρα 2014, 387-398.
- BURR, *Spiritual Franciscans*, 2001: David Burr, *The Spiritual Franciscans: From Protest to Persecution in the Century After Saint Francis*, The Pennsylvania State University Press, University Park Πενσυλβάνια 2001.
- CANART, “Provataris”, 1961-62: Paul Canart, “Un crétois scriptor de la Bibliothèque Vaticane: Emmanuel Provataris”, *Κρητικά Χρονικά* 15-16 (1961-1962) [= *Πεπραγμένα του Α΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 22-28 Σεπτεμβρίου 1961), τεύχος II], 86-96.
- CANART, “Scribes grecs”, 1963: Paul Canart, “Scribes grecs de la Renaissance. Additions et corrections aux répertoires de Vogel-Gardthausen et de Patrinélis”, *Scriptorium* 17 (1963), 56-82 [= *Études de paléographie grecque et de codicologie*, Reproduites avec la collaboration de Maria Luisa Agati & Marco D’Agostino, τ. 1, Studi e Testi, 450, Πόλη του Βατικανού 2008, 1-32].
- CANART, “Provataris”, 1964: Paul Canart, “Les manuscrits copiés par Emmanuel Provataris (1546-1570 environ). Essai d’étude codicologique”, *Mélanges Eugène Tisserant VI*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi 236, Πόλη του Βατικανού 1964, 173-287 [= *Études de paléographie grecque et de codicologie*, Reproduites avec la collaboration de Maria Luisa Agati & Marco D’Agostino, τ. 1, Studi e Testi, 450, Πόλη του Βατικανού 2008, 33-166].
- CANART, “Alvise Lollino”, 1970: Paul Canart, “Alvise Lollino et ses amis grecs”, *Studi Veneziani* 12 (1970), 553-587.
- CANART, “Glynzounios”, 1972-73: Paul Canart, “Nouveaux manuscrits copiés par Emmanuel Glynzounios”, *Επιστημονική Επετηρίς Βυζαντινών Σπουδών* 39-40 (1972-73), 527-544 [= *Études de paléographie grecque et de codicologie*, Reproduites avec la collaboration de Maria Luisa Agati & Marco D’Agostino, τ. 1, Studi e Testi, 450, Πόλη του Βατικανού 2008, 267-284].
- CANART, “Jean Nathanaël”, 1973: Paul Canart, “La carrière ecclésiastique de Jean Nathanaël, chapelain de la communauté grecque de Venise (XVIe siècle)”, *La Chiesa greca in Italia dall’VIII al XVI secolo*, Atti del Convegno storico interecclesiale (Μπάρι,

- 30 Απριλίου-4 Μαΐου 1969), τ. 2, Italia Sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica, 21, ed. Antenore, Πάδοβα 1973, 793-824.
- CANART, “Jean Nathanaël”, 1977: Paul Canart, “Jean Nathanaël et le commerce des manuscrits grecs à Venise au XVIe siècle”, Hans-Georg Beck & Manoussos Manoussacas & Agostino Pertusi (επιμ.), *Venezia, centro di mediazione fra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, Atti del II Convegno Internazionale di storia della civiltà veneziana (Βενετία, 3-6 Οκτωβρίου 1973), τ. 2, Fondazione Giorgio Cini, Civiltà veneziana-Studi 32, L. S. Olschki, Φλωρεντία 1977, 417-438.
- CANART, “Thomas Trivizanos”, 1979: Paul Canart, “Les épigrammes de Thomas Trivizanos”, *Θησαυρίσματα* 8 (1979), 205-248.
- CANART, “Vingt ans”, 1980: Paul Canart, “De la catalographie à l’histoire du livre. Vingt ans de recherches sur les manuscrits grecs”, *Byzantion* 50 (1980), 563-616 [= *Études de paléographie grecque et de codicologie*, Reproduites avec la collaboration de Maria Luisa Agati & Marco D’Agostino, τ. 1, Studi e Testi, 450, Πόλη του Βατικανού 2008, 523-576].
- CANART, “Compte-rendu”, 2008: Paul Canart, “Paul Moore, Iter Psellianum: A Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography, Toronto 2005”, *βιβλιοκρισία, Scriptorium* 62 (2008), 350-355.
- CANART & PERI, *Sussidi*, 1970: Paul Canart & Vittorio Peri, *Sussidi bibliografici per i manoscritti greci della biblioteca vaticana*, Studi e Testi, 261, Πόλη του Βατικανού 1970.
- CANART & ΜΑΡΚΟΥ, «Νομοκάνων», 1980: Paul Canart & Γεώργιος Σ. Μάρκου, «Ο αυτόγραφος Νομοκάνων (Νόμμυον) του Μανουήλ Μαλαξού», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών* 55 (1980), 290-303.
- CAPIZZI, “Inventario”, 1974: Carmelo Capizzi, “Un inventario inedito in rapporto col Bessarione. La ‘descriptio bonorum mobilium’ del monastero ravennate di S. Giovanni Evangelista del 16 novembre 1442”, *Storiografia e storia: studi in onore di Eugenio Dupré Thesaidier*, τ. 2, ed. Bulzoni, Ρώμη 1974, 786-808.
- CAPIZZI, “Bessarione”, 1982: Carmelo Capizzi, “Il Bessarione tra affari e carità: a proposito di tre atti notarili inediti”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6 (1982), 27-42.
- CATALDI PALAU, “Ioannes Mauromates”, 2000: Annaclara Cataldi Palau, “Il copista Ioannes Mauromates”, Giancarlo Prato (επιμ.), *I manoscritti greci tra riflessione e dibattito*, Atti del V Colloquio Internazionale di Paleografia Greca (Κρεμόνα, 4-10 Οκτωβρίου 1998), Papyrologica Florentina, 31, Gonelli, Φλωρεντία 2000, 335-399.
- CATALDI PALAU, “Colleghi”, 2008: Annaclara Cataldi Palau, “I colleghi di Giorgio Baiophoros: Stefano di Medea, Giorgio Chrisococca, Leon Atrapes”, *Studies in Greek Manuscripts*, Testi, studi, strumenti 24, Σπολέτο 2008, 303-344 και πίν. I-VII [= Η ίδια, Βασίλης Ατσαλός & Νίκη Τσιρώνη (επιμ.), *Πρακτικά του ΣΤ’ Διεθνούς Συμποσίου Ελληνικής Παλαιογραφίας* (Δράμα, 21-27.9.2003), τ. 1, Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοδεσίας, Αθήνα 2008, 191-224 και 1041-1048 (εικόνες)].
- CERBU, “Allacci & Caracciolo”, 2014: Thomas Cerbu, “Tra servizio e ambizione: Allacci studioso e bibliotecario nella corrispondenza con Antonio Caracciolo”, Claudia Montuschi (επιμ.), *La Vaticana nel Seicento (1590-1700): una biblioteca di biblioteche*, Storia della Biblioteca Apostolica Vaticana, 3, Πόλη του Βατικανού 2014, 175-204.
- CESARETTI & RONCHEY, *Exegesis*, 2014: Paolo Cesaretti & Silvia Ronchey, *Eustathii Thessalonicensis Exegesis in Canonem Iambicum Pentecostalem*, Supplementa Byzantina: Texte und Untersuchungen, 10, De Gruyter, Βερολίνο & Μόναχο & Βοστώνη 2014.
- CHATZIDAKIS, *Icônes*, 1962: Manolis Chatzidakis, *Icônes de Saint-George des Grecs et de la Collection de l’Institut*, Bibliothéque de l’Institut Hellenique d’Etudes Byzantines et Post-Byzantines de Venise, 1, Neri Pozza, Βενετία 1962.
- CIPOLLA, *Προβιομηχανική Ευρώπη*, 1988: Carlo M. Cipolla, *Η Ευρώπη πριν από τη βιομηχανική επανάσταση. Κοινωνία και οικονομία 1000-1700 μ.Χ.*, Θεμέλιο, Αθήνα 1988 (α΄ έκδοση ιταλικά: *Il mulino*, Μπολόνια 1974).
- ÇIZAKÇA, “Ottoman Government”, 2013: Murat Çizakça, “The Ottoman government and economic life: Taxation, public finance and trade controls”, Suraiya N. Faroqi & Kate Fleet (επιμ.), *The Cambridge History of Turkey*, τ. 2: “The Ottoman Empire as a World

- CLARK & McMUNN, *Beasts*, 1989: Power, 1453-1603”, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2013, 241-275. Willene B. Clark & Meradith T. McMunn (επιμ.), *Beasts and Birds of the Middle Ages: the Bestiary and its Legacy*, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια 1989.
- CLUCAS, “Hesychastic Eschatology”, 1977: Lowell M. Clucas, “Eschatological Theory in Byzantine Hesychasm: A Parallel to Joachim da Fiore?”, *Byzantinische Zeitschrift* 70 (1977), 324-346.
- CLUCAS, “Triumph of Mysticism”, 1985: Lowell M. Clucas, “The Triumph of Mysticism in Byzantium in the Fourteenth Century”, Speros Vryonis, Jr. (επιμ.), *Byzantine Studies in Honor of Milton V. Anastos* [= *Byzantina kai Metabyzantina* 4 (1985)], Μαλιμπού 1985, 163-224.
- COHN, *Έλευση της χιλιετούς βασιλείας*, 1999: Norman Cohn, *Αγώνες για την έλευση της χιλιετούς βασιλείας του Θεού. Επαναστάτες χιλιαστές και μυστικιστές αναρχικοί του Μεσαίωνα*, Νησίδες, Σκόπελος 1999 (α΄ έκδοση: αγγλικά, Secker & Warburg, Λονδίνο 1957).
- ÇOLAK, *Co-existence & Conflict*, 2008: Hasan Çolak, *Co-existence and Conflict between Muslims and non-Muslims in the 16th Century Ottoman Istanbul*, Master’s Thesis, Bilkent University, Άγκυρα 2008.
- ÇOLAK, “Tekfur, fasiliyus, kayser”, 2014: Hasan Çolak, “*Tekfur, fasiliyus and kayser*: Disdain, Negligence and Appropriation of Byzantine Imperial Titulature in the Ottoman World”, Marios Hadjianastasis (επιμ.), *Frontiers of the Ottoman Imagination: Studies in Honour of Rhoads Murphey*, Brill, Λέιντεν & Βοστόνη 2014, 5-29.
- CONGOURDEAU, “Fin du monde”, 1999: Marie-Hélène Congourdeau, “Byzance et la fin du monde. Courants de pensée apocalyptiques sous les Paléologues”, Benjamin Lellouch & Stéphane Yerasimos (επιμ.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d’Istanbul (13-14 avril 1996), *Varia Turcica*, 33, Institut Français d’Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil d’Istanbul, L’Harmattan, Παρίσι & Μόντρεάλ 1999, 55-97.
- CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007: Marie-Hélène Congourdeau, “Les oracula Leonis”, Cosimo Damiano Fonseca (επιμ.), *Giachimismo e profetismo in Sicilia (secoli XIII-XVI)*, Atti del terzo Convegno internazionale di studio (Παλέρμο-Μονρεάλε, 14-16 Οκτωβρίου 2005), Ρώμη 2007, 79-91.
- COOTE, *Prophecy & Public Affairs*, 2000: Lesley Ann Coote, *Prophecy and Public Affairs in Later Medieval England*, The University of York – York Medieval Press & The Boydell Press, Γούντμπριτζ & Ρότσεστερ 2000.
- COOTE & THORNTON, “Richard III”, 2000: Lesley Coote & Tim Thornton, “Richard, Son of Richard: Richard III and Political Prophecy”, *Historical Research* 73 (2000), 321-330.
- CORMACK, «Ζωγραφική εικόνων», 2010: Robin Cormack, «Η ζωγραφική των εικόνων στην Κωνσταντινούπολη γύρω στο 1400», Μαρία Βασιλάκη (επιμ.), *Χειρ Αγγέλων. Ένας ζωγράφος εικόνων στη βενετοκρατούμενη Κρήτη*, Κατάλογος έκθεσης (Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα, 16 Νοεμβρίου 2010-31 Ιανουαρίου 2011), Lund Humphries & Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2010, 48-57.
- CUPANE, “Kaiser Bild”, 2001: Carolina Cupane, “Der Kaiser, sein Bild und dessen Interpret”, Claudia Sode & Sarolta Takács (επιμ.), *Novum Millennium: Studies on Byzantine History and Culture Dedicated to Paul Speck, 19 December 1999*, Ashgate, Άλντερσοτ & Μπάρλινγκτον 2001, 65-79.
- ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Στίχοι», 2012: Δημήτρης Σ. Γεωργακόπουλος, «Στίχοι των Λόγων Διδακτικών του Μαρίνου Φαλιέρου στον κώδικα Marc. gr. IV.38», *Ελληνικά* 62 (2012), 197-201.
- ΓΙΑΛΑΜΑ, «Αντιθέσεις στο Ρέθυμνο», 1991: Διονυσία Γ. Γιαλαμά, «Εκκλησιαστικές και κοινωνικοπολιτικές αντιθέσεις στο Ρέθυμνο στα τελευταία χρόνια τού ΙΣΤ΄ αιώνα», *Πεπραγμένα τού ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Χανιά 24-30 Αυγούστου 1986), τ. Β΄, Χανιά 1991, σσ. 103-115.
- ΓΙΑΛΑΜΑ, «Φραγκίσκος Μπαρότσι», 1990: Διονυσία Γ. Γιαλαμά, «Νέες ειδήσεις για τον Βενετοκρητικό λόγιο Φραγκίσκο Μπαρότσι», *Θησαυρίσματα* 20 (1990), 300-403.
- ΓΙΑΛΑΜΑ, *Ελληνίδες μάγισσες*, 2009: Διονυσία Γ. Γιαλαμά, *Ελληνίδες μάγισσες στη Βενετία (16ος-18ος αι.). Με βάση τις δικογραφίες της Ιεράς Εξέτασης της Βενετίας*, Βιβλιοπωλείον της «Εστίας» Ι. Δ. Κολλάρου & Σίας Α. Ε., Αθήνα 2009.
- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Τέταρτος βενετοτουρκικός πόλεμος*, 1978: Γιάννης Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Γρηγόρη, Αθήνα 1978.

Βιβλιογραφία

- ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Τσιταντίνοι*, 2011: Γιάννης Γιαννόπουλος, *Τσιταντίνοι. Οι snob της βενετικής περιφέρειας. Δοκίμιο εννοιολογικής και κοινωνικής ιστορίας*, εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2011.
- ΓΚΙΟΛΕΣ, «Αυτοκρατορικά διάσημα», 2001: Νικόλαος Γκιολές, «Τα βυζαντινά αυτοκρατορικά διάσημα», *Ωρες Βυζαντίου: Το Βυζάντιο ως οικουμένη*, Κατάλογος έκθεσης (Βυζαντινό & Χριστιανικό Μουσείο, Αθήνα, Οκτώβριος 2001-Ιανουάριος 2002), Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 2001, 63-75.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικόνα Σεράγεβο», 1987-88: Όλγα Γκράτζιου, «Η εικόνα του Γεωργίου Κλόντζα στο Σεράγεβο και τα επάλληλα επίπεδα σημασιών της», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 14 (1987-1988), 9-32.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», 1991: Όλγα Γκράτζιου, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα του 16ου αιώνα. Προβλήματα της έρευνας», *Ενδέκατο συμπόσιο Βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης: Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων* (Αθήνα, 31 Μαΐου – 2 Ιουνίου 1991), Αθήνα 1991, 14-16.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Αναμνήσεις*, 1996: Όλγα Γκράτζιου, *Αναμνήσεις από τη χαμένη βασιλεία. Σελίδες εικονογραφημένης χρονολογίας του 17ου αιώνα*, Ιστορία της τέχνης, 1, Πατάκης & Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1996.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Ζωναράς», 1996-1997: Όλγα Γκράτζιου, «Μαρτυρίες για τους χρήστες του Ζωναρά της Μόδενας», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 19 (1996-97), 39-62.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000: Όλγα Γκράτζιου, «Επαγγελματίες γραφείς και περιστασιακοί μικρογράφοι κατά το 16ο αιώνα», *Η Ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες*, Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα, 18-20 Οκτωβρίου 1996), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 7, Αθήνα 2000, 465-483.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Ιστορία και επικαιρότητα», 2000: Όλγα Γκράτζιου, «Ιστορία και επικαιρότητα στα χρησιμολόγια του Γεωργίου Κλόντζα», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996), τ. Β1, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, 151-162.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικονογραφημένα αναγνώσματα», 2002: Όλγα Γκράτζιου, «Εικονογραφημένα αναγνώσματα την εποχή της μετάβασης από τη χειρόγραφη στην έντυπη λογοτεχνία», Παναγιώτης Αγαπητός & Μιχάλης Πιερής (επιμ.), «*T' ἄδονιν κείνον πὸν γλυκὰ θλιβᾶται*». *Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέρασμα από τον Μεσαίωνα; στην Αναγέννηση*, Πρακτικά του 4ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Λευκωσία, Νοέμβριος 1997), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, 597-613.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005: Όλγα Γκράτζιου, «Κείμενο και εικόνα στο Μαρκανό χειρόγραφο του Γεωργίου Κλόντζα», David Holton, Τίνα Λεντάρη, Ulrich Moennig, Peter Vejleskon (επιμ.), *Κωδικογράφοι, συλλέκτες διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης Βυζαντινής και πρώιμης Νεοελληνικής λογοτεχνίας* (Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 215-241.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Μεταβυζαντινή τέχνη», 2005: Όλγα Γκράτζιου, «Μεταβυζαντινή τέχνη: Χρονολογικός προσδιορισμός ή εννοιολογική κατηγορία;», Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Η ἄλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (Πρακτικά συμποσίου, Ρέθυμνο, Οκτώβριος 2002), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 183-196.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», 2011: Όλγα Γκράτζιου, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα της εποχής του έντυπου βιβλίου», Μαρία Πολίτη & Ελένη Παππά (επιμ.), *Εξερευνήσεις στα χειρόγραφα της Γενναδείου Βιβλιοθήκης*, Μονογραφίες Γενναδείου, 6, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών στην Αθήνα & Ελληνική Παλαιογραφική Εταιρεία, Πρίνστον 2011, 49-57.
- ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «A la latina», 2012: Όλγα Γκράτζιου, «*A la latina*. Ζωγράφοι εικόνων προσανατολισμένοι Δυτικά», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ', 33 (2012), 357-368.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Λατίνοι», 1994: Πάρις Γουναρίδης, «Η εικόνα των Λατίνων την εποχή των Κομνηνών», *Σύμμεικτα* 9Α (1994) [=Νίκος Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Μνήμη Δ. Α. Ζακυθηνού*, τ. 1], 157-171.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, *Γένος Ρωμαίων*, Πάρις Γουναρίδης, «*Γένος Ρωμαίων*»: Βυζαντινές και νεοελληνικές

- 1996: *ερμηνείες, διάλεξη στη σειρά «Βυζαντινή πραγματικότητα και νεοελληνικές ερμηνείες»* (11 Ιανουαρίου 1994), Ίδρυμα Γουλανδρή-Χορν, Αθήνα 1996.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Ιωσήφ Βρυέννιος», 2005: Πάρις Γουναρίδης, «Ιωσήφ Βρυέννιος, προφήτης της καταστροφής», Τόνια Κιουσοπούλου (επιμ.), *Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεότερους χρόνους* (Πρακτικά συμποσίου, Ρέθυμνο, Οκτώβριος 2002), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 133-145.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Λατίνοι», 2008: Πάρις Γουναρίδης, «Η εικόνα των Λατίνων», Νίκος Γ. Μοσχονάς (επιμ.), *Η τέταρτη σταυροφορία και ο ελληνικός κόσμος*, Ερευνητικό πρόγραμμα «Βυζάντιο και Δύση», Το Βυζάντιο σήμερα, 5, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών – Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα 2008, 43-60.
- ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης», 2008: Πάρις Γουναρίδης, «Μεταξύ Ανατολής και Δύσης: δύο επεισόδια από την ιστορία του Βυζαντινού κλήρου της Κωνσταντινούπολης μετά το 1204», *Θησαυρίσματα* 38 (2008), 9-22.
- ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μαλαξός», 1966: Τάσος Γριτσόπουλος, «Μαλαξός Μανουήλ», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαιδεία* 8 (1966), 535-537.
- DAGRON, *Patria*, 1984: Gilbert Dagron, *Constantinople imaginaire: Etudes sur le recueil des «Patria»*, Bibliothèque Byzantine – Études, 8, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1984.
- DAGRON, *Γέννηση*, 2000: Gilbert Dagron, *Η γέννηση μιας πρωτεύουσας. Η Κωνσταντινούπολη και οι θεσμοί της από το 330 έως το 451*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2000 (α' έκδοση: γαλλικά, Bibliothèque Byzantine – Études, 7, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1974).
- DARK, “Peribleptos”, 1999: Ken Dark, “The Byzantine Church and Monastery of St Mary Peribleptos in Istanbul”, *The Burlington Magazine* 141 (1999), 656-664.
- DANEU LATTANZI, “Vaticinia”, 1943: Angela Daneu Lattanzi, “I ‘Vaticinia Pontificum’ ed un codice monrealese del sec. XIII-XIV”, *Atti della Reale Accademia di Scienze Lettere e Arti di Palermo*, σειρά 4, τ. 3, μέρος 2 (1943), 757-792.
- DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953: Angela Daneu Lattanzi, “Il codice degli oracoli di Leone della Biblioteca Nazionale di Palermo”, *Atti dello VIII Congresso Internazionale di Studi Bizantini* (Παλέρμιο, 3-10 Απριλίου 1951), τ. 1, Associazione nazionale per gli studi bizantini, Studi bizantini e neoellenici 7, Ρώμη 1953, 35-39 και πίν. VII-VIII.
- DANZI, *Pietro Bembo*, 2005: Massimo Danzi, *La biblioteca del cardinal Pietro Bembo*, Droz, Γενεύη 2005.
- DARROUZÈS, *Όφφίκια*, 1970: Jean Darrouzès, *Recherches sur les Όφφίκια de l'Église byzantine*, Archives de l'Orient chrétien, 11, Institut Français d'Études Byzantines, Παρίσι 1970.
- DAVIS, *Liber Pontificalis*, 2000: Raymond Davis, *The Book of Pontiffs (Liber Pontificalis). The ancient biographies of the first ninety Roman bishops to AD 715*, Translated Texts for Historians, 6, Liverpool University Press, Λίβερπουλ 2000 (1989).
- DE CONIHOUT, “Jean et André Hurault”, 2007: Isabelle de Conihout, “Jean et André Hurault: deux frères ambassadeurs à Venise et acquéreurs de livres du cardinal Grimani”, *Italique. Poésie italienne de la Renaissance* 10 (2007), 105-148.
- DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991: Giuseppe De Gregorio, *Il copista greco Manouel Malaxos. Studio biografico e Paleografico-Codicologico*, Scuola Vaticana di Paleografia, Diplomatica e Archivistica, Littera Antiqua 8, Πόλη του Βατικανού 1991 [≈ διδακτορική διατριβή, Università degli Studi di Roma “La Sapienza”, 1986].
- DE GREGORIO, “Studi I”, 1995: Giuseppe De Gregorio, “Studi su copisti greci del tardo Cinquecento: I. Ancora Manuel Malaxos”, *Römische historische Mitteilungen* 37 (1995), 97-144.
- DE GREGORIO, “Studi II”, 1996: Giuseppe De Gregorio, “Studi su copisti greci del tardo Cinquecento: II. Ioannes Malaxos e Theodosios Zygomalas”, *Römische historische Mitteilungen* 38 (1996), 189-268.
- DE MARIA, “Oracles”, 2013: Blake De Maria, “Jacopo Foscarini, Francesco Barozzi, and the Oracles of Leo the Wise”, Nebahat Avcioglu & Emma Jones (επιμ.), *Architecture, Art and Identity in Venice and its Territories, 1450-1750: Essays in Honour of Deborah Howard*, Ashgate, Σάρεϊ και Μπάρλινγκτον 2013, 219-229 [=

- ανακοίνωση στο *Renaissance Encounters: A Symposium in Honour of Professor Deborah Howard*, University of Cambridge, 28 Ιουνίου 2013]. Giovanni Battista de Toni, “Spigolature Aldrovandiane XVII. Lettere inedite di Francesco Barozzi matematico del secolo decimosesto”, *Ateneo Veneto* 40 (Ιούλιος-Οκτώβριος 1917), 133-140.
- DE TONI, “Francesco Barozzi”, 1917:
- DEISSER, “Oracles”, 1990: André Deisser, “Les oracles de Léon VI le Sage, leurs origines et leur posterité”, *Kernos* 3 (1990), 135-145.
- DESSÌ, “Michele Carcano”, 1990: Rosa Maria Dessi, “Entre prédication et réception. Les thèmes eschatologiques dans les *reportationes* des sermons de Michele Carcano de Milan (Florence 1461-1466)”, André Vauchez (επιμ.), *Les textes prophétiques et la prophétie en Occident (XIIe-XVIe siècle)*, Actes de la table ronde organisée par l’U.R.A. 1011 du CNRS et le Centre de recherche «Histoire sociale et culturelle de l’Occident, XIIe-XVIIIe siècle» de l’Université de Paris X – Nanterre (Σαντιγί, 30-31 Μαΐου 1988), École Française de Rome, Ρώμη 1990, 457-479.
- DEVREESSE, *Fonds grec*, 1965: Robert Devreesse, *Le fonds grec de la Bibliothèque vaticane des origines à Paul V*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi, 244, Πόλη του Βατικανού 1965.
- ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890: Гавриил С. Дестунис (Γαβριήλ Σ. Δεστούνης), “Рукописный греческий лицевой сборник проречений, относящийся къ концу хvī в.” (Σπάραγμα ελληνικού χειρογράφου προφητικού χρονικού από τα τέλη του 16ου αι.), *Древности. Труды Московского археологического общества* 14 (1890), 29-72.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Ρέθυμνο 1573», 1971: Ιορδάνης Δημακόπουλος, «Το Ρέθυμνο στα 1573. Μια σελίδα από τις “memorie” του Francesco da Molin», *Κρητικά Χρονικά* 23 (1971), 322-340.
- ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Παραστάσεις», 1980-81: Ιορδάνης Δημακόπουλος, «Παραστάσεις εκκλησιών της Κωνσταντινούπολης, της Βενετίας και της Κρήτης σε φορητές μεταβυζαντινές εικόνες», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, 10 (1980-81), 181-197.
- ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Ορθόδοξος Έλλάς*, 1872: Ανδρόνικος Δημητρακόπουλος, *Ορθόδοξος Έλλάς, ήτοι περι τῶν Ἑλλήνων τῶν γραμάντων κατὰ Λατίνων καὶ περι τῶν συγγραμμάτων αὐτῶν*, τύποις Μέτζγερ καὶ Βίττιγ, Λιψία 1872.
- ΔΟΥΛΑΒΕΡΑ, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», 2002: Βίκη Δουλαβέρα, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα δημοδών κειμένων. Η συμβολή τής εικόνας», Παναγιώτης Αγαπητός & Μιχάλης Πιερής (επιμ.), *«Τ’ άδόνιν κείνον πού γλυκά θλιβάται». Εκδοτικά και ερμηνευτικά ζητήματα της δημόδους ελληνικής λογοτεχνίας στο πέραςμα από τον Μεσαίωνα; στην Αναγέννηση*, Πρακτικά του 4ου διεθνούς συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Λευκωσία, Νοέμβριος 1997), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002, 561-596.
- DI LELLO FINUOLI, “Ateneo e Stobeo”, 1999: Anna Lucia Di Lello Finuoli, “Ateneo e Stobeo alla Biblioteca Vaticana: tracce di codici perduti”, *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 53 (1999), 13-55.
- DI LELLO FINUOLI, “Ateneo”, 2000: Anna Lucia Di Lello Finuoli, “Per la storia del testo di Ateneo”, *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 7 (2000) [=Studi e Testi, 396], 129-182.
- DITCHFIELD, *Pietro Maria Campi*, 1995: Simon Ditchfield, *Liturgy, Sanctity and History in Tridentine Italy: Pietro Maria Campi and the Preservation of the Particular*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ & Νέα Υόρκη 1995.
- DONNET, “Jean Glykys”, 1981: Daniel Donnet, “Jean Glykys, ‘De la correction syntaxique’: inventaire préalable à l’histoire du texte”, *Revue d’histoire des textes* 11 (1981), 81-97.
- DOREZ, “Bibliothèque Sirleto”, 1891: Léon Dorez, “Recherches et documents sur la bibliothèque du cardinal Sirleto”, *Mélanges d’archéologie et d’histoire* 11 (1891), 457-491.
- DOUIE, *Fratricelli*, 1932: Decima Langworthy Douie, *The Nature and the Effect of the Heresy of the Fraticelli*, Manchester University Press, Μάντσεστερ 1932.
- DURSTELER, *Venetians in CP*, 2006: Eric R. Dursteler, *Venetians in Constantinople: Nation, Identity, and Coexistence in the Early Modern Mediterranean*, The Johns Hopkins University Press, Βαλτιμόρη 2006.
- DŽUROVA, *Rayonnement*, 2011: Aksinia Džurova (επιμ.), *Le rayonnement de Byzance. Les manuscrits grecs enluminés des Balkans (VIe-XVIIIe siècles)*, Κατάλογος έκθεσης

- DŽUROVA & VELINOVA, *Pismenite*, 2006: (XXIIe Congrès International d'Études Byzantines, Σόφια, 22-27 Αυγούστου 2011), Galerie Nationale d'Art étranger, Σόφια 2011. Aksinia Džurova & Vasja Velinova (επιμ.), *Pismenite tradicii na Balkanite IX-XIX v.: Gracki, slavjanski i orientalski rakopisi ot sbirkata na Centra za slavjano-vizantijski proučvanija "Prof. Ivan Dujčev kam SU "Sv. Kliment Ochridski" (Les traditions écrites dans les Balkans IXe-XIXe s.: Manuscrits grecs, slaves et orientaux de la collection du Centre de recherches slavo-byzantines "Prof. Ivan Dujčev" auprès de l'Université de Sofia)*, Κατάλογος έκθεσης (Σόφια, Εθνικό Μουσείο Εικαστικών Τεχνών, 12/5-2/6/2006), Series catalogorum "Ivan Dujčev", 12, Σόφια 2006.
- EASTMOND, "Andronikos I", 1994: Antony Eastmond, "An Intentional Error? Imperial Art and 'Mis'-Interpretation Under Andronikos I Komnenos", *The Art Bulletin* 76 (1994), 502-510.
- EASTMOND, "Subversion", 2013: Antony Eastmond, "'It began with a picture': Imperial art, texts and subversion between East and West in the twelfth century", Dimiter Angelov & Michael Saxby (επιμ.), *Power and Subversion in Byzantium*, Papers from the Forty-third Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Birmingham (Μάρτιος 2010), Society for the Promotion of Byzantine Studies, Ashgate, Σάρει & Μπάρλινγκτον 2013, 121-143.
- EIDENEIER, «Προφορική παράδοση», 1999: Hans Eideneier, «Τι σημαίνει 'προφορική παράδοση' στα κείμενα της δημόδους γραμματείας;», Hans Eideneier & Ulrich Moennig & Νότης Τουφεξής (επιμ.), *Θεωρία και πράξη των εκδόσεων της υστεροβυζαντινής, Αναγεννησιακής και μεταβυζαντινής δημόδους γραμματείας*, Πρακτικά του Διεθνούς Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Αμβούργο, 28-31 Ιανουαρίου 1999), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2001, 47-58.
- EIDENEIER, «Συλλογικά κατά συμμεϊκτων», 2005: Hans Eideneier, «Συλλογικά χειρόγραφα κατά συμμεϊκτων», David Holton, Τίνα Λεντάρη, Ulrich Moennig, Peter Vejleskov (επιμ.), Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστές και εκδότες. Χειρόγραφα και εκδόσεις της όψιμης βυζαντινής και πρώιμης νεοελληνικής λογοτεχνίας, Πρακτικά συνεδρίου προς τιμήν των Hans Eideneier και Arnold van Gemert (Αθήνα, 23-26 Μαΐου 2002), Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2005, 247-249.
- ELEUTERI, "Francesco Filelfo", 1991: Paolo Eleuteri, "Francesco Filelfo copista e possessore di codici greci", Dieter Harlfinger & Giancarlo Prato (επιμ.), *Paleografia e codicologia greca*, Atti del II Colloquio Internazionale (Βερολίνο & Wolfenbüttel, 17-21 Οκτωβρίου 1983), τ. 1, Alessandria 1991, 163-179.
- ELLIOTT, *Providence*, 2015: Mark W. Elliott, *Providence Perceived: Divine Action from a Human Point of View*, Arbeiten zur Kirchengeschichte, 124, De Gruyter, Βερολίνο & Βοστώνη 2015.
- EVANS, "Mishna and Messiah", 1993: Craig A. Evans, "Mishna and Messiah 'In Context': Some Comments on Jacob Neusner's Proposals", *Journal of Biblical Literature* 112 (1993), 267-289.
- EVANS, *Faith & Power*, 2004: Helen C. Evans (επιμ.), *Byzantium: Faith and Power (1261-1557)*, Κατάλογος έκθεσης (Metropolitan Museum of Art, Νέα Υόρκη 2004), Yale University Press, Νιού Χέιβεν & Λονδίνο 2004.
- FINE, *Late Medieval Balkans*, 1987: John Van Antwerp Fine, Jr., *The Late Medieval Balkans: A Critical Survey from the Late Twelfth Century to the Ottoman Conquest*, The University of Michigan Press, Ann Arbor 1987.
- FINLAY, "Prophecy & Politics", 1998: Robert Finlay, "Prophecy and Politics in Istanbul: Charles V, Sultan Süleyman, and the Habsburg Embassy of 1533-1534", *Journal of Early Modern History* 2 (1998), 1-31.
- FISCHER, "Süleymân I", 1993: Alan Fischer, "The Life and Family of Süleymân I", Halil İnalçık & Cemal Kafadar (επιμ.), *Süleymân the Second and His Time*, The Isis Press, Ισταμπούλ 1993, 1-19.
- FLEISCHER, "Lawgiver as Messiah", 1992: Cornell H. Fleischer, "The Lawgiver as Messiah: The Making of the Imperial Image in the Reign of Süleymân", Gilles Veinstein (επιμ.), *Soliman le magnifique et son temps*, Actes du Colloque de Paris (Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 Μαρτίου 1990), Rencontres de l'École du Louvre, Ecole du Louvre & Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales, La Documentation Française, Παρίσι 1992, 159-177.

Βιβλιογραφία

- FLEISCHER, “Ottoman Imperial Ideology”, 2000: Cornell H. Fleischer, “Mahdi and Millennium: Messianic Dimensions in the Development of Ottoman Imperial Ideology”, Kemal Çiçek (επιμ.), *The Great Ottoman-Turkish Civilization*, τ. 3: “Philosophy, Science and Institutions”, Yeni Türkiye, Άγκυρα 2000, 42-54.
- FLEISCHER, “Seer to the Sultan”, 2001: Cornell H. Fleischer, “Seer to the Sultan: Haydar-i Remmal and Sultan Süleyman”, Jayne S. Warner (επιμ.), *Cultural Horizons: Festschrift in Honor of Talat S. Halman*, τ. 1, Syracuse University Press, Συρακούσες Νέας Υόρκης 2001, 290-299.
- FLEISCHER, “Shadows of Shadows”, 2007: Cornell H. Fleischer, “Shadows of Shadows: Prophecy in Politics in 1530s Istanbul”, *International Journal of Turkish Studies* 13 (2007), 51-62.
- FLEMMING, “Türkische Endzeiterwartungen”, 1987: Barbara Flemming, “Şāhib-kirān und Mahdī: Türkische Endzeiterwartungen im ersten Jahrzehnt der Regierung Süleymāns”, György Kara (επιμ.), *Between the Danube and the Caucasus*, Akadémiai Kiadó, Βουδαπέστη 1987, 43-62.
- FLORISTÁN, “Metrófanos III & Peruschi”, 2003: José Manuel Floristán Imízcoz, “Epístola literaria de Camillo Peruschi Isidoro, rector del Estudio de Roma, al patriarca ecuménico Metrófanos III (1569)”, *Rivista di studi bizantini e neoellenici* 40 (2003), 171-207.
- FLORISTÁN, “Herencia política bizantina”, 2004: José Manuel Floristán Imízcoz, “El emperador y la herencia política bizantina (1519-1558): ἸΚάρολος Ε΄ βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαιοῶν?”, Inmaculada Pérez Martín & Pedro Bádenas de la Peña (επιμ.), *Bizancio y la península Ibérica. De la Antigüedad tardía a la edad moderna*, Nueva Roma, 24, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Μαδρίτη 2004, 449-496.
- FLORISTÁN, “Herencia imperial de Constantinopla”, 2014: José Manuel Floristán Imízcoz, “‘Bizancio después de Bizancio’: La herencia imperial de Constantinopla y la política exterior de los Austrias Españoles (1517-1621)”, José María Maestre Maestre & άλλ. (επιμ.), *Baetica Renascens*, Aportaciones al V Congreso Andaluz de Estudios Clásicos (Κάντιθ, 24-28 Οκτωβρίου 2006), τ. 2, Federación Andaluza de Estudios Clásicos & Instituto de Estudios Humanísticos & Grupo Editorial 33, Κάντιθ & Μάλαγα 2014, 863-875.
- FONKIČ, *Studies*, 2014: Boris L’vovich Fonkič, *Исследования по греческой палеографии и коδικοлогии IV–XIX вв. - Studies in Greek Paleography and Codicology 4th-19th centuries*, Russian Academy of Sciences, Institute of World History, Centre “Paleography, Codicology, Diplomatic”, The Manuscript Heritage of Ancient Rus, Μόσχα 2014.
- FONKIČ, “Retsenziia”, 2014: Boris L’vovich Fonkič, “Vereecken J., Hadermann-Misguich L. Les Oracles de Leon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans le Codex Bute. Venise, 2000”, βιβλιοκρισία, στου ίδιου, *Studies in Greek Paleography and Codicology, 4th-19th centuries*, Monfokon 3, Russian Academy of Sciences, Institute of World History, Centre “Paleography, Codicology, Diplomatic”, The Manuscript Heritage of Ancient Rus, Μόσχα 2014, 646-649 [= πρώτη δημοσίευση στο Monfokon 1, 537-541].
- FOSCOLOS, “Vescovi di rito greco”, 1984: Marco Foscolos, “I vescovi ordinanti per il rito greco a Roma: nota bibliografica ed archivistica”, Antonis Fyrigos (επιμ.), *Il Collegio Greco di Roma. Ricerche sugli alunni, la direzione, l’attività*, Pontificio Collegio Greco S. Atanasio, Analecta Collegii Graecorum, 1, Ρώμη 1984, 290-291.
- FOTIĆ, “Confiscation & Sale”, 1994: Aleksandar Fotić, “The Official Explanations for the Confiscation and Sale of Monasteries (Churches) and their Estates at the Time of Selim II”, *Turcica* 26 (1994), 33-54.
- FRUGONI, *Distant City*, 1991: Chiara Frugoni, *A Distant City: Images of Urban Experience in the Medieval World*, Princeton University Press, Πρίνστον 1991 (α΄ έκδοση ιταλικά: Giulio Einaudi, Τορίνο 1983).
- GALAVARIS, “Sinaitic Manuscripts”, 2000: George Galavaris, “The Ornamentation of 15th/16th Century ‘Sinaitic’ Manuscripts”, *Η Ελληνική γραφή κατά τους 15ο και 16ο αιώνες*, Πρακτικά Συμποσίου (Αθήνα, 18-20 Οκτωβρίου 1996), Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών-Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, Διεθνή Συμπόσια, 7, Αθήνα 2000, 443-463.
- GALAVARIS, “Theatrical Aesthetics”, 2001: George Galavaris, “The Taste for Theatrical Aesthetics. The Evidence of Painting. Venice and Crete”, Chryssa A. Maltezos (επιμ.), *Il contributo*

- veneziano nella formazione del gusto dei Greci (XV-XVIII sec.)*, Atti del Convegno (Βενετία, 2-3 Ιουνίου 2000), Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia – Convegno 2, Βενετία 2001, 93-104 και πίν. XIII-XVIII και 49-58.
- GALBIATI, *Cenacolo*, 1920: Giovanni Galbiati, *Il Cenacolo di Leonardo da Vinci del pittore Giuseppe Bossi nei giudizi d'illustri contemporanei*, Analecta Ambrosiana, Alfieri & Lacroix, Μιλάνο & Ρώμη 1920.
- GAMILLSCHEG, “Scordylia”, 1977: Ernst Gamillscheg, “Scordylia”, *Codices manuscripti. Zeitschrift für Handschriftenkunde* 3 (1977), 17-22.
- GASPARI, “Francesco Zanetti”, 2010: Anna Gaspari, “Francesco Zanetti stampatore, copista e ‘instaurator’ di manoscritti greci”, Daniel Galadza & Nina Glibetić & Gabriel Radle (επιμ.), *Τοξότης. Studies for Stefano Parenti*, Ανάλεκτα Κρυπτοφέρρης, 9, Monastero Esarchico, Κρυπτοφέρρη-Ρώμη 2010, 155-175.
- GAUL, “Andronikos Komnenos”, 2003: Niels Gaul, “Andronikos Komnenos, Prinz Belthandros und der Zyklus: Zwei Glossen zu Niketas Choniates’ Chronikē diēgēsis”, *Byzantinische Zeitschrift* 96 (2003), 623-660.
- GENTILE, “Giano Lascaris”, 1986: Sebastiano Gentile, “Giano Lascaris, Germain de Ganay e la ‘prisca theologia’ in Francia”, *Rinascimento* [Rivista dell’Istituto di studi di Rinascimento] 26 (1986), 51-76.
- GILLET, *Étienne Baluze*, 2008: Patricia Gillet, *Étienne Baluze et l’Histoire du Limousin*, Droz, Γενεύη 2008.
- GRAFINGER, “Ausleihe”, 1992: Christine-Maria Grafinger, “Die Ausleihe vatikanischer Handschriften durch Observanten und Kapuziner im 17. Jahrhundert”, *Collectanea Franciscana* 62 (1992), 333-348.
- GEANAKOPOLOS, *Michael VIII*, 1959: Deno John Geanakoplos, *Emperor Michael Palaeologus and the West, 1258-1282: A Study in Byzantine-Latin Relations*, Harvard University Press, Κέμπριτζ-Μασαχουσέτη 1959.
- GIACOBBE, “Francesco Barozzi”, 1972: Giulio Cesare Giacobbe, “Francesco Barozzi a la Questio de certitudine mathematicarum”, *Physis: rivista internazionale di storia della scienza* 14 (1972), 357-374.
- GOLDISH & POPKIN & KOTTMAN & FORCE & LAURSEN, *Millenarianism & Messianism*, 2001: Matt D. Goldish & Richard H. Popkin & Karl A. Kottman & James E. Force & John Christian Laursen (επιμ.), *Millenarianism and Messianism in Early Modern European Culture*, τ. 1-4, Springer, Ντόρντρεχτ 2001.
- GRAFTON, *What Was History?*, 2007: Anthony Grafton, *What Was History? The Art of History in Early Modern Europe*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2007.
- GRATZIOU, *Matthaios von Myra*, 1982: Olga Gratziou, *Die dekorierten Handschriften des Schreibers Matthaios von Myra (1596-1624). Untersuchungen zur griechischen Buchmalerei um 1600*, διδακτορική διατριβή (Χαϊδελβέργη, 1979), Παράρτημα του περιοδικού «Μνήμων», 1, Αθήνα 1982.
- GRATZIOU, “Rezension”, 2003: Olga Gratziou, “Jeannine Vereecken/Lydie Hadermann-Misguich, ‘Les Oracles de Leon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans le Codex Bute’. [Oriens Graecolatinus, 7.] Venice, Institut Hellénique de Venise & Bibliothéque Vikelaiia d’Hérakleion 2000. 352 S.”, βιβλιοκρισία, *Byzantinische Zeitschrift* 96 (2003), 793-796.
- GRATZIOU, “Juxtaposition”, 2006: Olga Gratziou, “Displaying Meaning Through the Juxtaposition of Styles: Illuminated Books Between East and West (15th and 16th Centuries)”, Elizabeth Jeffreys (επιμ.), *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies* (Λονδίνο, 21-26 Αυγούστου 2006), τ. 3: Communications, Ashgate, Χάμπσαϊρ & Μπάρλινγκτον 2006 [=δακτυλόγραφο της ιδίας].
- GREENE, *Κρήτη*, 2005: Molly Greene, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι στη Μεσόγειο των Πρόιμων Νεότερων Χρόνων*, Εκδόσεις τού Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2005 (α’ έκδοση αγγλικά: Princeton University Press, Πρίνστον 2000).
- GREENE, “Ottomans in Mediterranean”, 2007: Molly Greene, “The Ottomans in the Mediterranean”, Virginia H. Aksan & Daniel Goffman (επιμ.), *The Early Modern Ottomans: Remapping the Empire*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2007, 104-116.
- GREENE, *Πειρατές & Έμποροι*, 2015: Molly Greene, *Καθολικοί πειρατές και Έλληνες έμποροι. Μια ναυτική ιστορία τής Μεσογείου*, Εκδόσεις τού Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2015 (α’

Βιβλιογραφία

- GREISIGER, *Messias, Endkaiser, Antichrist*, 2014: έκδοση αγγλικά: Princeton University Press, Πρίνστον 2010). Lutz Greisiger, *Messias, Endkaiser, Antichrist: politische Apokalyptik unter Juden und Christen dea Nahen Ostens am Vorabend der arabischen Eroberung*, διδακτορική διατριβή (Halle-Wittenberg, 2011), *Orientalia Biblica et Christiana*, 21, Harrassowitz Verlag, Βισμπάντεν 2014.
- GRENDLER, “Erasmus’ Survival”, 1976: Paul F. Grendler, “The Survival of Erasmus in Italy”, *Erasmus in English* 8 (1976), 2-22 [= Ο ίδιος, *Culture and censorship in late Renaissance Italy and France*, Variorum Reprints, Collected Studies, 138, Ashgate, Λονδίνο 1981, αριθ. XI].
- GRENDLER, *Inquisition & Venetian Press*, 1977: Paul F. Grendler, *The Roman Inquisition and the Venetian Press, 1540-1605*, Princeton University Press, Πρίνστον 1977.
- GRIERSON & BLACKBURN, *MEC I*, 1986: Philip Grierson & Mark Blackburn, *Medieval European Coinage. With a Catalogue of the Coins in the Fitzwilliam Museum, Cambridge, I: The Early Middle Ages (5th-10th centuries)*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1986.
- GRÜNBART, “Andronikos I”, 2011: Michael Grünbart, “Die Macht des Historiographen – Andronikos (I.) Komnenos und sein Bild”, *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 48 (2011), 77-87.
- GRUNDMANN, “Papstprophetien”, 1929: Herbert Grundmann, “Die Papstprophetien des Mittelalters”, *Archiv für Kulturgeschichte* 19 (1929), 77-159 [= Herbert Grundmann, *Ausgewählte Aufsätze*, τ. 2: *Joachim von Fiore*, Schriften der Monumenta Germaniae Historica, 25.2, Anton Hiersemann, Στουτγάρδη 1977, 1-57].
- GUERRINI, “Vaticinia”, 2014: Paola Guerrini, “Usò e ri-usò della profezia nel tardo Medioevo: Il caso dei Vaticinia de summis pontificibus”, Christine Barralis & Jean-Patrice Boudet & Fabrice Delivré & Jean-Philippe Genet (επιμ.), *Église et État, Église ou État ? Les clercs et la genèse de l’État moderne*, Actes du Colloque international en l’honneur d’Hélène Millet (Μπουρς, 8-10 Ιουνίου 2011), *Le pouvoir symbolique en Occident (1300-1640)*, 10, Publications de la Sorbonne & École française de Rome, Παρίσι & Ρόμη 2014, 391-415.
- GUILLAND, *CB*, 1969: Rodolphe Guilland, *Études de topographie de Constantinople byzantine*, τ. 1-2, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Institut für griechisch-römische Altertumskunde, Berliner byzantinistische Arbeiten, 37, Akademie Verlag & Adolf M. Hakkert, Βερολίνο & Άμστερνταμ 1969.
- GURAN, “Last Roman Emperor”, 2006: Petre Guran, “Genesis and Function of the Last Roman Emperor-Myth in Byzantium”, *Byzantinistica. Rivista di Studi Bizantini e Slavi* (ser. 2) 8 (2006), 273-303.
- GURAN, “Empire to Church”, 2006: Petre Guran, “From Empire to Church, and Back. In the Aftermath of 1204”, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 44 (2006), 59-69.
- GURAN, “Eschatology & Political Theology”, 2007: Petre Guran, “Eschatology and Political Theology in the Last Centuries of Byzantium”, *Revue des Études Sud-Est Européennes* 45 (2007), 73-85.
- HADERMANN-MISGUICH, “Enfers”, 1995: Lydie Hadermann-Misguich, “Les Enfers du ‘jeune’ Klontzas et leur source gravée”, *Annales d’histoire de l’art et d’archéologie* 17 (1995), 39-45.
- HADERMANN-MISGUICH, “Espace et temps”, 1996: Lydie Hadermann-Misguich, “L’espace et le temps dans l’illustration des Oracles de Léon par Georges Klontzas”, Karsten Fledelius (επιμ.), *Byzantium. Identity, Image, Influence*, XIX International Congress of Byzantine Studies (Κοπεγχάγη, 18-24 Αυγούστου 1996), Danish National Committee for Byzantine Studies, Eventus Publ., Κοπεγχάγη 1996, αριθ. 5231.
- HADERMANN-MISGUICH, “Union”, 1996: Lydie Hadermann-Misguich, “Georges Klontzas et l’image de l’Union des Églises”, *Byzantion* 66 (1996), 346-350.
- HADERMANN-MISGUICH, “Mort et survie”, 1996: Lydie Hadermann-Misguich, “Mort et survie dans l’œuvre de Georges Klontzas”, *Zograf* 25 (1996), 71-74.
- HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997: Lydie Hadermann-Misguich, “Les livres d’oracles illustrés par Georges Klontzas. Leur chronologie”, *Zograf* 26 (1997), 133-138.
- HADERMANN-MISGUICH, “L’exploitation”, 1997: Lydie Hadermann-Misguich, “L’exploitation d’une gravure maniériste du Jugement dernier dans le codex de Georges Klontzas à la Biblioteca Marciana (Gr. VII.22)”, Kristoffel Demoen & Jeannine Vereecken (επιμ.), *La spiritualité de l’univers byzantin dans le verbe et l’image. Hommages offerts à Edmond Voordeckers à l’occasion de son éméritat*, Instrumenta

- HADERMANN-MISGUICH, “Klontzas’ Venice”, 2001: Lydie Hadermann-Misguich, “Klontzas’ Vision of Venice”, Chryssa A. Maltezos (επιμ.), *Il contributo veneziano nella formazione del gusto dei Greci (XV-XVIII sec.)*, Atti del Convegno (Βενετία, 2-3 Ιουνίου 2000), Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia – Convegno 2, Βενετία 2001, 43-47 και πίν. 11-16.
- HALBRONN, *Prophéties en France*, 1999: Jacques Halbronn, *Le texte prophétique en France. Formation et fortune*, τ. 1-2, διδακτορική διατριβή, Université de Paris X – Nanterre, Presses Universitaires du Septentrion, Villeneuve-d’Ascq 1999.
- HANKINS, “Renaissance Crusades”, 1995: James Hankins, “Renaissance Crusades: Humanist Crusade Literature in the Age of Mehmed II”, *Dumbarton Oaks Papers* 49 (1995) [= Πρακτικά συνεδρίου: “Byzantium and the Italians, 13th-15th centuries” (Ουάσινγκτον, 30 Απριλίου-2 Μαΐου 1993), 111-207.
- HARAN, *Le lys & le globe*, 2000: Alexandre Y. Haran, *Le lys et le globe. Messianisme dynastique et rêve imperial en France aux XVIe et XVIIe siècles*, Epoques, Collection d’histoire, Ed. Champ Vallon, Seyssel 2000.
- HATZOPOULOS, “From resurrection to insurrection”, 2009: Marios Hatzopoulos, “From resurrection to insurrection: ‘sacred’ myths, motifs, and symbols in the Greek War of Independence”, Roderick Beaton & David Ricks (επιμ.), *The Making of Modern Greece: Nationalism, Romanticism & the Uses of the Past (1797-1896)*, Ashgate, Σάρεϊ 2009, 81-93.
- HATZOPOULOS, “Oracular Prophecy”, 2011: Marios Hatzopoulos, “Oracular Prophecy and the Politics of Toppling Ottoman Rule in South-East Europe”, *The Historical Review / La Revue Historique* 8 (2011), 95-116.
- HEESAKKERS, *Praecidanea Dousana*, 1976: Chris L. Heesakkers, *Praecidanea Dousana. Materials for a Biography of Janus Dousa Pater (1545-1604). His Youth*, Holland University Press, Άμστερνταμ 1976.
- HERBERMANN, *CE*, 1907/1908/1909/1910/1911/1912: Charles G. Herbermann (επιμ.), *The Catholic Encyclopedia: an International Work of Reference on the Constitution, Doctrine, Discipline, and History of the Catholic Church*, τ. 1-15, Robert Appleton Co., Νέα Υόρκη 1907-1912.
- HERDE, “Herbert Grundmann”, 2014: Peter Herde, “Die Auseinandersetzungen über die Wahl Herbert Grundmanns zum Präsidenten der Monumenta Germaniae Historica (1957-1959)”, *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte* 77 (2014), 69-135.
- HERING, *Οικουμενικό πατριαρχείο*, 1992: Gunnar Hering, *Οικουμενικό πατριαρχείο και ευρωπαϊκή πολιτική, 1620-1638*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1992 (α΄ έκδοση γερμανικά: Franz Steiner Verlag Wiesbaden GmbH, Στουτγάρδη 1968).
- HOFFMANN, “Paris. Suppl. Gr. 681”, 1987: Philippe Hoffmann, “Un recueil de fragments provenant de Minoïde Mynas: le Parisinus Suppl. gr. 681”, *Scriptorium* 41 (1987), 115-127.
- HOLDER-EGGER, *Salimbene Adam*, 1905-1913: Oswald Holder-Egger (επιμ.), *Cronica Fratris Salimbene de Adam Ordinis Minorum*, Monumenta Germaniae Historica – Scriptores, 32, Bibliopolium Hahniani, Αννόβερο & Λιψία 1905-1913.
- HOUSLEY, *Religious Warfare*, 2002: Norman Housley, *Religious Warfare in Europe, 1400-1536*, Oxford University Press, Οξφόρδη 2002.
- HOUSLEY, *Crusading 15th c.*, 2004: Norman Housley (επιμ.), *Crusading in the Fifteenth Century: Message and Impact*, Palgrave Macmillan, Μπέισινγκστούκ & Νέα Υόρκη 2004.
- HOUSLEY, *Reconfiguring Crusade*, 2017: Norman Housley (επιμ.), *Reconfiguring the Fifteenth-Century Crusade*, Palgrave Macmillan, Λονδίνο 2017.
- HULTGÅRD, “Armenian Apocalypticism”, 2014: Hultgård Anders, “Medieval Armenian Apocalypticism in Context”, Kevork B. Bardakjian & Sergio La Porta (επιμ.), *The Armenian Apocalyptic Tradition: A Comparative Perspective. Essays Presented in Honor of Professor Robert W. Thomson on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Studia in Veteris Testamenti Pseudepigrapha, 25, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη 2014, 343-361.
- HUNGER, “Markos Bathas”, 1972: Herbert Hunger, “Markos Bathas, ein griechischer Maler des Cinquecento in Venedig”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 21 (1972), 131-137 [= Herbert Hunger & Marcell Restle (επιμ.), *Festschrift für Otto Demus zum 70. Geburtstag*].
- HUNGER, *Λόγια κοσμική γραμματεία*, 1987/1992/1994: Herbert Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Η λόγια κοσμική γραμματεία των Βυζαντινών*, τ. 1-3, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1987,

- HUNYADI & LASZLOVSZKY, *Crusades & Military Orders*, 2001: 1992 & 1994 (α' έκδοση: γερμανικά, C. H. Beck, Μόναχο 1978). Zsolt Hunyadi & József Laszlovszky (επιμ.), *The Crusades and the Military Orders: Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity*, Πρακτικά συνεδρίου (Βουδαπέστη, 26-28 Φεβρουαρίου 1999), Department of Medieval Studies, Central European University, Βουδαπέστη 2001.
- ΘΕΟΤΟΚΑΣ, «Παράδοση & Νεωτερικότητα», 1992: Νίκος Θεοτοκάς, «Παράδοση και νεωτερικότητα: Σχόλια για το 'Εικοσιένα'», *Τα Ιστορικά* 17 (1992), 345-370.
- ΘΕΟΤΟΚΗΣ, «Ιάκωβος Φοσκαρίνης», 1938: Σπυρίδων Θεοτόκης, «Ιάκωβος Φοσκαρίνης ή η Κρήτη το 1570», *Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* 1 (1938), 186-206.
- IHM, *Ps.-Maximus*, 2001: Sibylle Ihm, *Ps.-Maximus Confessor. Erste kritische Edition einer Redaktion des sacro-profanen Florilegiums Loci Communes: nebst einer vollständigen Kollation einer zweiten Redaktion und weiterem Material*, Palingenesia, 73, Franz Steiner, Στουτγάρδη 2001.
- IMBER, *Ottoman Empire*, 2002: Colin Imber, *The Ottoman Empire, 1300-1650: the structure of power*, Palgrave Macmillan, Μπέισινγκστούκ & Νέα Υόρκη 2002.
- İNALCIK, "Policy of Mehmed II", 1969-70: Halil İnalcık, "The Policy of Mehmed II Toward the Greek Population of Istanbul and the Byzantine Buildings of the City", *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), 229-249.
- İNALCIK, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, 1995: Halil İnalcık, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία: η κλασική περίοδος 1300-1600*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1995 (α' έκδοση: αγγλικά, George Weidinfeld & Nicolson Ltd, Λονδίνο 1973).
- IRIGOIN, "Commerce des mss.", 1977: Jean Irigoin, "Les ambassadeurs à Venise et le commerce des manuscrits grecs dans les années 1540-1550", Hans-Georg Beck & Manoussos Manoussacas & Agostino Pertusi (επιμ.), *Venezia, centro di mediazione fra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI). Aspetti e problemi*, Atti del II Convegno Internazionale di storia della civiltà veneziana (Βενετία, 3-6 Οκτωβρίου 1973), τ. 2, Fondazione Giorgio Cini, Civiltà veneziana-Studi 32, L. S. Olschki, Φλωρεντία 1977, 399-415.
- ISOM-VERHAAREN, *Allies with Infidel*, 2011: Christine Isom-Verhaaren, *Allies with the Infidel: The Ottoman and French Alliance in the Sixteenth Century*, I. B. Tauris, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2011.
- ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005: Παναγιώτης Κ. Ιωάννου, «Γεώργιος Κλόντζας ή Natale Bonifacio; Σχετικά με την πατρότητα της εικονογράφησης του Marc. Gr. VII 22», *Θησαυρίσματα* 35 (2005), 213-242.
- JACKSON, "Greek Manuscripts", 2004: Donald F. Jackson, "The Greek Manuscripts of Jean Hurault de Boistaillé", *Studi italiani di filologia classica* 97 (2004), 209-252.
- JACOBY, "Greeks of Constantinople", 2008: David Jacoby, "The Greeks of Constantinople Under Latin Rule, 1204-1261", Thomas F. Madden (επιμ.), *The Fourth Crusade: Event, Aftermath, and Perceptions*, Papers from the Sixth Conference of the Society for the Study of the Crusades and the Latin East (Κωνσταντινούπολη, 25-29 Αυγούστου 2004), *Crusades – Subsidia*, 2, Ashgate, Άλντερσοτ & Μπάρλινγκτον 2008, 53-74.
- JANIN, *CB*, 1950: Raymond Janin, *Constantinople Byzantine. Développement urbain et répertoire topographique*, Archives de l'Orient Chrétien, 4, Institut Français d'Études Byzantines, Παρίσι 1950.
- JANIN, *GE*, 1981/1975/1969: Raymond Janin, *La géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin – Première partie: Le Siège de Constantinople et le Patriarcat oecuménique*: tome 1 (Jean Darrouzès): *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes*: tome 2: *Les églises et les monastères des grands centres byzantins (Bithynie, Hellespont, Latros, Galèsios, Trébizonde, Athènes, Thessalonique)*: tome 3: *Les églises et les monastères [Constantinople]*, Institut français d'études byzantines & Centre National de la Recherche Scientifique, Παρίσι 1981, 1975, 1953 (²1969).
- JANSEN JAECH, "Henry VIII", 1985: Sharon L. Jansen Jaech, "The 'Prophesies of Rymour, Beid, and Marlyng': Henry VIII and a Sixteenth-Century Political Prophecy", *The Sixteenth Century Journal* 16 (1985), 291-300.
- JARITZ & MORENO-RIAÑO, *Time & Eternity*, 2003: Gerhard Jaritz & Gerson Moreno-Riaño (επιμ.), *Time and Eternity: the Medieval Discourse*, International Medieval Research, 9, Brepols, Turnhout 2003.

- JEFFREYS, *After Byzantium*, 2000: Elizabeth M. Jeffreys, *After Byzantium: Greek Manuscripts and Printed Books after the Fall of Constantinople*, φυλλάδιο έκθεσης (Bodleian Library, 1 Ιουλίου-28 Οκτωβρίου 2000), Οξφόρδη 2000.
- JIL, “Fin del Imperio”, 2003: Juan Jil, “El fin del Imperio bizantino y su proyección escatológica”, Pedro Bádenas de la Peña & Inmaculada Pérez Martín (επιμ.), *Constantinopla 1453: Mitos y Realidades*, Nueva Roma, 19, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Μαδρίτη 2003, 29-73.
- ΚΑΔΑΣ, *Άγιο Όρος*, 2008: Σωτήρης Ν. Καδάς, *Τα εικονογραφημένα χειρόγραφα του Αγίου Όρους*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, Μελέτες 15, Θεσσαλονίκη 2008.
- KAGAN, *Lucrecia’s Dreams*, 1990: Richard L. Kagan, *Lucrecia’s Dreams: Politics and Prophecy in Sixteenth-Century Spain*, University of California Press, Μέρκλεϊ & Λος Άντζελες & Οξφόρδη 1990.
- ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Μάρκος Μπαθάς», 2000: Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Οι μικρογραφίες του Κρητικού ζωγράφου Μάρκου Μπαθά (1598-1578) σε κώδικα της Βιέννης (Vind. Phil. Gr. 182)», *Πεπραγμένα του Η’ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996), τ. Β1, Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, 267-282.
- ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Εικόνες», 2000: Μαρία Καζανάκη-Λάππα, «Εφορεία Αρχαιοπωλείων και Ιδιωτικών Συλλογών», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 55 (2000), Χρονικά Β2, 1229-1236.
- ΚΑΛΛΙΝΙΚΟΣ, *Χριστιανικός ναός*, 1921: Κωνσταντίνος Ν. Καλλίνικος, *Ο χριστιανικός ναός και τὰ τελούμενα ἐν αὐτῷ*, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, Αλεξάνδρεια 1921.
- KANE, “Christine de Pisan”, 1998: Stuart S. Kane, “Now the First Stone is Set: Christine de Pisan and the Colonial City”, *Comitatus. A Journal of Medieval and Renaissance Studies (UCLA)*, 29 (1998), 76-94.
- ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Χρησμολογία*, 2000: Αλέξανδρος Καριώτογλου, *Ισλάμ και χριστιανική χρησμολογία. Από τον μύθο στην πραγματικότητα*, Αρμός, Αθήνα 2000.
- KALDELLIS, “Chalkokondyles”, 2012: Anthony Kaldellis, “The Date of Laonikos Chalkokondyles’ *Histories*”, *Greek, Roman, and Byzantine Studies* 52 (2012), 111-136.
- ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, «Κλόντζας», 1915: Ιωάννης Καλιτσουνάκης [επιστολή], «Ο Γεώργιος Κλόντζας και η συγγραφή του Παύλου Ιοβίου», *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), 374-375.
- ΚΑΠΩΝΗΣ, «Ανδριτζόπουλος», 2002-03: Νικόλαος Χ. Καπώνης, «Η πρόρρησις του αγιωτάτου Ανδριτζόπουλου προς τον Ζωριάνον κύριν Μιχαήλ. Μια νέα προσέγγιση», *Βυζαντινός Δόμος* 13 (2002-2003), 129-141.
- KARLIN-HAYTER, “Andronic I”, 1987: Patricia Karlin-Hayter, “Le portrait d’Andronic I Comnène et les *Oracula Leonis Sapientis*”, *Byzantinische Forschungen* 12 (1987), 103-116.
- KARPOZIOS, “Akindynos”, 1977: Apostolos Karpozilos, “Seventeen Letters of Gregorios Akindynos (Cod. Monac. Gr. 223)”, Bernard Leib (επιμ.), *Collectanea Byzantina*, Pontificium Institutum Orientalium Studiorum, Orientalia Christiana Analecta, 204, Roma 1977, 65-117.
- ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, *Κίονας*, 2003: Νίκος Καστρινάκης, *Ένας κίονας με προφητείες στην Κωνσταντινούπολη του 16ου αιώνα: πέντε εικονογραφημένα χειρόγραφα με τους «Χρησμούς του Λέοντος του σοφού»*, τελική εργασία για την απόκτηση του Μεταπτυχιακού Διπλώματος Ειδίκευσης, Μεταπτυχιακό πρόγραμμα Βυζαντινών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Κρήτης 2003 <<http://elocus.lib.uoc.gr/dlib/6/3/c/metadata-dlib-2003kastrinakis.tkl>>
- ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, «Χρησμολογία», 2012: Νίκος Καστρινάκης, «Η ανανέωση της βυζαντινής παράδοσης στα χειρόγραφα εικονογραφημένα χρησμολόγια του 16ου αιώνα», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ’, 33 (2012), 391-403.
- KASTRINAKIS & KONSTANTIOS, “Eloquent Icons”, 2016: Nikos Kastρινakis & Nikolas Konstantios, “Eloquent Icons: Sacred Icons in Uncommon Use”, Yuliana Boycheva (επιμ.), *Routes of Russian Icons in the Balkans (16th-early 20th Centuries)*, Πρακτικά συνεδρίου, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών (Ρέθυμνο, 15-18 Ιανουαρίου 2014), La Pomme d’or, Seyssel 2016, 229-284.
- ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009: Βασίλης Κατσαρός, «Έργα του Θεοδοσίου Ζυγομαλά σε λανθάνον χειρόγραφο από τη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών στη Σόφια (κώδ. Dujčev gr. 353)», Σταύρος Περεντίδης & Γεώργιος Στείρης (επιμ.), *Ιωάννης και Θεοδόσιος Ζυγομαλάς: Πατριαρχείο-Θεσμοί-Χειρόγραφα* (Πρακτικά Συμποσίου, Άργος, Ιούνιος 2006), Δαίδαλος-Ι. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα 2009, 207-253.
- KAUP, “Endkaiser”, 1999: Matthias Kaup, “Antichrist oder Endkaiser: Friedrich II. in der

- eschatologischen Propaganda des 13. Jahrhunderts”, Walter Koller (επιμ.), *Apokalypse oder Goldenes Zeitalter. Zeitenwenden aus historischer Sicht*, Ζυρίχη 1999, 105-123.
- KELLY, “Visio Fratris Johannis”, 1994-95: Samantha Kelly, “The *Visio Fratris Johannis*: Prophecy and Politics in Late-Thirteenth-Century Italy”, *Florensiæ: Bollettino del Centro Internazionale di Studi Gioachimiti* 8-9 (1994-95), 7-42.
- KERMELI, “Confiscation & Repossession”, 2000: Eugenia Kermeli, “The Confiscation and Repossession of Monastic Properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568-1570”, *Bulgarian Historical Review* 28 (2000), 39-53.
- KIEL, “Aegean Islands”, 2007: Machiel Kiel, “The Smaller Aegean Islands in the 16th-18th Centuries According to Ottoman Administrative Documents”, Siriol Davies & Jack L. Davis (επιμ.), *Between Venice and Istanbul: Colonial Landscapes in Early Modern Greece*, Hesperia Supplement, 40, The American School of Classical Studies at Athens, χ.τ. 2007.
- KIESER, “Osmanische Reichsideologie”, 2005: Hans-Lukas Kieser, “Djihad, Weltordnung, ‘Goldener Apfel’. Die osmanische Reichsideologie im Kontext west-östlicher Geschichte”, Richard Faber (επιμ.), *Imperialismus in Geschichte und Gegenwart*, Königshausen & Neumann, Βύρτσμπουργκ 2005, 183-203.
- KIOUSSOPOULOU, “La ville”, 1998: Antonia Kioussopoulou, “La ville chez Manuel Chrysoloras: Σύγκρισις Παλαιάς καὶ Νέας Ῥώμης”, *Byzantinoslavica* 59 (1998), 71-79.
- KIOUSSOPOULOU, *Βασιλεύς ἢ Οικονόμος*, 2007: Τόνια Κιουσοπούλου, *Βασιλεύς ἢ Οικονόμος. Πολιτική ἐξουσία καὶ ἰδεολογία πρὶν τὴν ἄλωση*, Πόλις, Αθήνα 2007.
- KIRIMTAYIF, *Converted Churches*, 2001: Süleyman Kırimtayif, *Converted Byzantine Churches in Istanbul. Their Transformation into Mosques and Masjids*, Ege Yayınları, Κωνσταντινούπολη 2001.
- KIPKIKAKHΣ, *Σκορδύλιος*, 2011: Ιωάννης Κιρκικάκης, *Ζαχαρίας Σκορδύλιος: βίος καὶ ἔργο*, διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεολογική Σχολή, Τμήμα Ποιμαντικής, Θεσσαλονίκη 2011.
- KISS, *Cyprus*, 2016: Tamás Kiss, *Cyprus in Ottoman and Venetian Political Imagination, c. 1489-1582*, διδακτορική διατριβή, Central European University, Βουδαπέστη 2016.
- KLEINGHÜNTHER, *Πρῶτος εὔρετής*, 1933: Adolf Kleingünther, «*Πρῶτος εὔρετής*»: *Untersuchungen zur Geschichte einer Fragestellung*, Philologus. Supplementband ; 26, Heft 1, Dieterich'sche Verlagsbuchhandlung, Λιψία 1933 (διδακτορική διατριβή, Γκέτινγκεν 1930).
- KLINGENDER, *Animals*, 1971: Francis Klingender, *Animals in art and thought to the end of the Middle Ages*, The M.I.T. Press, Κέμπριτζ – Μασαχουσέτη 1971.
- KNEUPPER, *Empire & End of Time*, 2016: Frances Courtney Kneupper, *The Empire at the End of Time: Identity and Reform in Late Medieval German Prophecy*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 2016.
- KNÖS, “Oracles”, 1960: Börje Knös, “Les Oracles de Léon le Sage. D’après un livre d’Oracles byzantins illustrés récemment découvert”, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Μανόλη Τριανταφυλλίδη*, Θεσσαλονίκη 1960, 155-188+9 σελ. με εικόνες.
- ΚΟΛΟΒΟΣ & ΣΑΡΗΓΙΑΝΝΗΣ, «Ναυμαχία Ναυπάκτου», 2017: Ηλίας Κολοβός & Μαρίνος Σαρηγιάννης, «Η ναυμαχία τής Ναυπάκτου από τη σκοπιά των ηττημένων», *Τα Ιστορικά* 65 (2017), 131-148.
- KOMINHΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61: Αθανάσιος Δ. Κομίνης, «Παρατηρήσεις εις τους χρησμούς Λέοντος του σοφού», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30 (1960-61), 398-412.
- KONDAKOV, *Histoire*, 1886/1891: Nikodim Pavlovich Kondakov, *Histoire de l’art byzantine considérée principalement par les miniatures*, τ. 1-2, Παρίσι 1886 & 1891.
- KORŠ, “Primchaniia”, 1890: Θεόδωρος Ε. Κορσ (Theodor E. Korš), “Примчания и дополнения Θ. Е. Корша къ изследованию Г. С. Дестуниса” (Σημειώσεις και προσθήκες στην πραγμάτευση του Γ. Σ. Δεστούνη), *Древности. Труды Московского археологического общества* 14 (1890), 73-80.
- KOSTER, *Accounts*, 1995: Daniël Koster (επιμ.), *To Hellen’s Noble Land... Dutch accounts of travellers, geographers and historians on Greece (1488-1854)*, Κατάλογος έκθεσης (Αθήνα, 1995), Stichting Archeologische School der Nederlanden te Athene-Gennadius Library, Styx, Χρόνινγεν-Αθήνα 1995.
- KRAFT, *Last Roman Emperor*, 2011: András Kraft, *The Last Roman Emperor Topos in the Byzantine Apocalyptic Tradition*, MA Thesis in Medieval Studies, Central European University, Βουδαπέστη 2011.

- KRAFT, “Last Roman Emperor”, 2012:
 KRAFT, “Last Roman Emperor”, 2013:
 KRESTEN, “Nugae Syropulianae”, 1974:
 KRESTEN, “Styppeiotes”, 1978:
 KRESTEN, “Rezension”, 1995:
 KRETSCHMAYR, *Ludovico Gritti*, 1896:
 KRISTELLER, “Jewish Contributions”, 1985:
 KRISTELLER, *Studies*, 1956/1985/1993/1996:
 KRSTIĆ, “Ottoman Interpreters”, 2012:
 KRUMBACHER, *Byzantinische Literatur*, 1897:
 KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 1897/1900:
 KYRIAKOY, “Parallelismi”, 1991:
 KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988:
 KYPIAKOY, «Τουρκική απειλή», 1994:
 KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995:
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, «Μαρτυρίες», 1975:
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, «Σύνθετο έργο», 1993-94:
 ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, «Conducere apothecam», 2001:
 LAMBROS, *Empereurs*, 1911:
 András Kraft, “The Last Roman Emperor *Topos* in the Byzantine Apocalyptic Tradition”, *Byzantion* 82 (2012), 213-257.
 András Kraft, “The Last Roman Emperor and the Mahdī – On the Genesis of a Contentious Politico-Religious *Topos*”, Απόστολος Κραλίδης & Ανδρέας Γκουτζιουκόστας (επιμ.), *Βυζάντιο και Αραβικός κόσμος. Συνάντηση πολιτισμών*, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου (Θεσσαλονίκη, 16-18 Δεκεμβρίου 2011), Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, [Θεσσαλονίκη] 2013.
 Otto Kresten, “Nugae Syropulianae. Betrachtungen zur Überlieferungsgeschichte der Memoiren des Silbestros Syropulos”, *Revue d’histoire des textes* 4 (1974), 75-138.
 Otto Kresten, “Zum Sturz des Theodoros Styppeiotes”, *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 27 (1978), 49-103.
 Otto Kresten, “Giuseppe De Gregorio, Il copista greco Manouel Malaxos. Studio biografico e paleografico-codicologico. Prefazione di Paul Canart (Littera Antiqua 8). Città del Vaticano 1991” (βιβλιοκρισία), *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 45 (1995), 379-384.
 Heinrich Kretschmayr, *Ludovico Gritti. Eine Monographie*, Carl Gerold’s Sohn, Βιέννη 1896.
 Paul Oskar Kristeller, “Jewish Contributions to Italian Renaissance Culture”, *Italia* 4 (Ιερουσαλήμ, 1985), 7-20 [= KRISTELLER, *Studies*, τ. 4, 1996, 215-226].
 Paul Oskar Kristeller, *Studies in Renaissance Thought and Letters*, τ. 1-4, Storia e Letteratura, Raccolta di Studi e Testi, 54/166/178/193, Edizioni di Storia e Letteratura, Ρώμη 1956-1996.
 Tijana Krstić, “Of Translation and Empire. Sixteenth-century Ottoman imperial interpreters as Renaissance go-betweeners”, Christine Woodhead (επιμ.), *The Ottoman World*, Routledge, Λονδίνο & Νέα Υόρκη 2012.
 Karl Krumbacher, *Geschichte der byzantinischen Literatur, von Justinian bis zum Ende des Oströmischen Reiches (527-1453)*, C. H. Beck Verlags., Μόναχο ²1897 (α΄ έκδοση: 1891).
 Karl Krumbacher, *Ιστορία της Βυζαντινής [sic] λογοτεχνίας*, τ. 1-3, Π. Δ. Σακελλαρίου, Αθήνα 1897-1900.
 Katerina Kyriakou, “Parallelismi e influssi reciproci fra la tradizione pseudogioachimita e la tradizione profetica bizantina nell’età moderna”, Gian Luca Potestà (επιμ.), *Il profetismo gioachimita tra Quattrocento e Cinquecento*, Atti del III Congresso Internazionale di studi Gioachimiti (S. Giovanni in Fiore, 17-21 Σεπτεμβρίου 1989), Opere di Gioachino de Fiore, Strumenti 3, Marietti, Γένοβα 1991, 305-312.
 Κατερίνα Κυριακού, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντα του σοφού. Ιστορική τοποθέτηση και εικονογραφική εξέταση 15ος-17ος αι.*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1988.
 Κατερίνα Κυριακού, «Η Τουρκική απειλή στην Ανατολική Μεσόγειο τον 16^ο αιώνα. Χρησμοί και προφητείες στον Marc. Ital. XI.6 (7222)», *Ροδωνιά. Τιμητικός τόμος στον Μ. Ι. Μανούσακα*, τ. 1, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 1994, 247-252.
 Κατερίνα Κυριακού, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντος ΣΤ΄ του σοφού. Χειρόγραφη παράδοση και εκδόσεις κατά τους ΙΕ΄-ΙΘ΄ αιώνες*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης [1988], Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, αριθ. 54, Αθήνα 1995.
 Μαρία Κωνσταντουδάκη, «Μαρτυρίες ζωγραφικών έργων στο Χάνδακα σε έγγραφα του 16ου και 17ου αι.», *Θησαυρίσματα* 12 (1975), 35-136.
 Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ενθρονη Βρεφοκρατούσα και άγιοι. Σύνθετο έργο ιταλοκρητικής τέχνης», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περ. Δ΄, 17 (1993-1994), 285-302.
 Μαρία Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «“Conducere apothecam, in qua exercere artem nostram”. Το εργαστήριο ενός Βυζαντινού και ενός Βενετού ζωγράφου στην Κρήτη», *Σύμμεικτα* 14 (2001), 291-299.
 Spyridon P. Lambros, *Empereurs byzantins: catalogue illustré de la collection de portraits des empereurs de Byzance d’après les statues, les*

Βιβλιογραφία

- ΛΑΜΠΑΚΗΣ, «Παχυμέρης», 1987: *miniatures, les ivoires et les autres œuvres d'art, Athènes-Rome. Exposition internationale de Rome en 1911. Section Hellénique*, Κατάλογος έκθεσης (Ρώμη, 1911), Εστία, C. Meissner & N. Cargadouris, Αθήνα 1911.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, *Ευγενείς*, 1999: Στέλιος Λαμπάκης, «Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην Ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 7 (1987), 77-100.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Καθολική εκκλησία Ρεθύμνου», 2003: Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Κοινωνία και διοίκηση στο βενετοκρατούμενο Ρέθυμνο: το ανώτερο κοινωνικό στρώμα των ευγενών (1571-1646)*, διδακτορική διατριβή, Κέρκυρα 1999.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, «Ιωάννης Quartano», 2015: Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Η Καθολική εκκλησία στο Ρέθυμνο. Μαρτυρίες των Λατίνων επισκόπων (τέλη 16ου-μέσα 17ου αι.)», Χρύσα Μαλτέζου & Ασπασία Παπαδάκη, *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Πρακτικά συμποσίου (Ρέθυμνο, 1-2 Νοεμβρίου 2002), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών & Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης & Γ.Α.Κ.-Αρχαία Νομού Ρεθύμνης, Βενετία 2003, 161-209.
- ΛΑΜΠΡΙΝΟΣ, *Cittadini*, 2015: Κώστας Ε. Λαμπρινός, «Ιωάννης Quartano: ένας επιφανής κερκυραίος στην κοινωνία τής Κρήτης (τέλη 16ου-αρχές 17ου αι.)», *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Πανιόνιου Συνεδρίου* (Κέρκυρα, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 2014), τ. 1, Κέρκυρα 2015 [= *Κερκυραϊκά Χρονικά*, περ. Β', 8 (2015)], 623-634.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Εικόνες Κωνσταντίνου», 1906: Κώστας Ε. Λαμπρινός, *Οι cittadini στη βενετική Κρήτη. Κοινωνικο-πολιτική και γραφειοκρατική εξέλιξη (15ος-17ος αι.)*, Ακαδημία Αθηνών – Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 2015.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Προσθήκη», 1907: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Αι εικόνες Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου», *Νέος Ελληνομνήμων* 3 (1906), 229-256.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νέαι εικόνες Κωνσταντίνου», 1907: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Αι εικόνες Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), 20-26.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Εικόνες Ιωάννου», 1907: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Νέαι εικόνες Κωνσταντίνου του Παλαιολόγου», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), 238-240.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ελληνες ζωγράφοι», 1909: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Εικόνες Ιωάννου Η' του Παλαιολόγου και του πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ιωσήφ», *Νέος Ελληνομνήμων* 4 (1907), 385-408.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Σημειώματα», 1910: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Άλλοι Έλληνες ζωγράφοι προ της αλώσεως και η εν Ρώμη Καρδιάτισσα», *Νέος Ελληνομνήμων* 6 (1909), 210-224.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Μαρκιανός κώδιξ», 1915: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ενθυμήσεων, ήτοι Χρονικών σημειωμάτων συλλογή πρώτη», *Νέος Ελληνομνήμων* 7 (1910), 113-313.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Γεώργιος Κλόντζας», 1915: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ο Μαρκιανός κώδιξ του Κρητός Γεωργίου Κλόντζα», *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), 41-52.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ειδήσεις», 1916: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ο Γεώργιος Κλόντζας και η συγγραφή του Παύλου Ιοβίου», *Νέος Ελληνομνήμων* 12 (1915), 374-375.
- ΛΑΜΠΡΟΣ, *Λεύκωμα*, 1930: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, «Ειδήσεις», *Νέος Ελληνομνήμων* 13 (1916), 374-380.
- LANDES, “Apocalyptic Expectations”, 1988: Σπυρίδων Π. Λάμπρος, *Λεύκωμα Βυζαντινών αυτοκρατόρων*, Ελευθερουδάκης, Αθήνα 1930.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 1», 1948: Richard Landes, “Lest the Millennium be fulfilled: Apocalyptic Expectations and the Pattern of Western Chronography 100-800 CE”, Werner Verbeke & Daniel Verhelst & Andries Welkenhoysen (επιμ.), *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, Mediaevalia Lovaniensia, s. I, 15, Leuven University Press, Λέουβεν 1988, 137-211.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951: Βασίλειος Λαούρδας, «Κρητικά Παλαιογραφικά 1: Ο κώδιξ του Φραγκίσκου Βαροτσι», *Κρητικά Χρονικά* 2 (1948), 539-540.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 12», 1951: Βασίλειος Λαούρδας, «Κρητικά Παλαιογραφικά 10: Ο Μαρκιανός κώδιξ του Γεωργίου Κλόντζα και οι περί Κρήτης χρησμοί», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), 231-245.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 18», 1952: Βασίλειος Λαούρδας, «Κρητικά Παλαιογραφικά 12: Ιωάννου του Πλουσιαδηνού, Υποθήκαι προς τους ιερείς της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 5 (1951), 252-262.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ [επιστολή], 1952: Βασίλειος Λαούρδας, «Κρητικά Παλαιογραφικά 18: Ο Παΐσιος Λιγαρίδης και οι περί Κρήτης χρησμοί», *Κρητικά Χρονικά* 6 (1952), 204-210.
- ΛΑΟΥΡΔΑΣ [επιστολή], 1952: Βασίλειος Λαούρδας, [άτιτλη επιστολή προς τα *Κρητικά Χρονικά*], *Κρητικά Χρονικά* 6 (1952), 462-464.

- LAUXTERMANN, “Private Libraries”, 2013: Marc D. Lauxtermann, “ ‘And many, many more’: A Sixteenth-Century Description of Private Libraries in Constantinople, and the Authority of Books”, Pamela Armstrong (επιμ.), *Authority in Byzantium*, Publications of the Centre for Hellenic Studies, King’s College London, 14, Ashgate, Σάρει & Μπάρλινγκτον 2013, 269-281.
- LAYTON, *Greek Book*, 1994: Evro Layton, *The Sixteenth Century Greek Book in Italy. Printers and Publishers for the Greek World*, Library of the Hellenic Institute of Byzantine and post-Byzantine Studies, 16, Βενετία 1994.
- LE GOFF, *Μεσαιωνική Δύση*, 1993: Jacques Le Goff, *Ο πολιτισμός της Μεσαιωνικής Δύσης*, Βάνιας, Θεσσαλονίκη 1993 (α’ έκδοση: γαλλικά, Arthaud, Παρίσι 1964).
- LE GOFF, *Χρήμα*, 2016: Jacques Le Goff, *Ο Μεσαίωνας και το χρήμα: Δοκίμιο ιστορικής ανθρωπολογίας*, Εκδόσεις τού Εικοστού Πρώτου, Αθήνα 2016 (α’ έκδοση: γαλλικά, Perrin, Παρίσι 2010).
- LEMERLE, *Ουμανισμός*, 1985: Paul Lemerle, *Ο πρώτος Βυζαντινός ουμανισμός: σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2^η 1985 (α’ έκδοση: γαλλικά, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1971).
- LENOWITZ, *Jewish Messiahs*, 1998: Harris Lenowitz, *The Jewish Messiahs, from the Galilee to Crown Heights*, Oxford University Press, Οξφορδη & Νέα Υόρκη 1998.
- LEONARDI, “Concili ecumenici”, 1964: Claudio Leonardi, “Per la storia dell’edizione romana dei concili ecumenici (1608-1612): da Antonio Agustín a Francesco Aduante”, *Mélanges Eugène Tisserant* VI, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi 236, Πόλη του Βατικανού 1964, 583-637.
- LERNER, “Origins”, 1988: Robert Lerner, “On the Origins of the Earliest Latin Pope Prophecies: A Reconsideration”, *Fälschungen im Mittelalter*, τ. 5, Internationaler Kongreß der Monumenta Germaniae Historica (Μόναχο, 16-19 Σεπτεμβρίου 1986), Monumenta Germaniae Historica, Schriften, 33.5, Ανόβερο 1988, 611-635.
- LERNER, “Recent Work”, 1993: Robert Lerner, “Recent Work on the Origins of the *Genus nequam* Prophecies”, *Florensia: Bollettino del Centro Internazionale di Studi Gioachimiti* 7 (1993), 141-157.
- LEVTCHENKO, *Ιστορία*, 1955: Mitrofan Vasilevich Levtchenko, *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (απ’ τις αρχές της ως τα 1453)*, εκδόσεις Γερ. Αναγνωστήδη, χ.χ. (α’ έκδοση ρωσικά: Ογιζ, Γοσ. социално-экономическое изд-во, Μόσχα 1940· α’ ελληνική έκδοση: εκδ. Πολικός / Στρατής, Αθήνα 1955).
- ΛΙΑΚΟΣ, *Αποκάλυψη, Ουτοπία, Ιστορία*, 2011: Αντώνης Λιάκος, *Αποκάλυψη, Ουτοπία και Ιστορία. Οι μεταμορφώσεις τής ιστορικής συνείδησης*, Πόλις, Αθήνα 2011.
- LOWRY, *Venetian Political Change, 1970-1971*: Martin John Clement Lowry, *The Church and Venetian Political Change in the Later Cinquecento*, διδακτορική διατριβή, University of Warwick 1970-1971.
- LOWRY, “Monastic Properties”, 1991: Heath W. Lowry, “The Fate of Byzantine Monastic Properties under the Ottomans: examples from Mount Athos, Limnos and Trabzon”, *Byzantinische Forschungen* 16 (1991), 275-311.
- LUCÀ, “Sirleto & Vaticana”, 2012: Santo Lucà, “Guglielmo Sirleto e la Vaticana”, Massimo Ceresa (επιμ.), *La Biblioteca Vaticana tra riforma cattolica, crescita delle collezioni e nuovo edificio (1535-1590)*, Storia della Biblioteca Apostolica Vaticana, 2, Πόλη του Βατικανού 2012, 145-188.
- LUCÀ, “Mss. greci Sirleto”, 2012: Santo Lucà, “La silloge manoscritta greca di Guglielmo Sirleto. Un primo saggio di ricostruzione”, *Miscellanea Bibliothecae Apostolicae Vaticanae* 19 (2012) [=Studi e Testi, 474], 317-355.
- MAGDALINO, “Prophétie de 965”, 2002: Paul Magdalino, “Une prophétie inédite des environs de l’an 965 attribuée à Léon le Philosophe (Ms Karakallou 14, f. 253r-254r)”, *Travaux et Mémoires* [Collège de France-Centre de Recherche d’histoire et civilisation de Byzance] 14 (2002) [= *Mélanges Gilbert Dagron*], 491-509.
- MAGDALINO, “Year 1000”, 2003: Paul Magdalino, “The Year 1000 in Byzantium”, Paul Magdalino (επιμ.), *Byzantium in the Year 1000*, The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, 45, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη 2003.
- MAGDALINO, “Prophecies on the Fall”, 2005: Paul Magdalino, “Prophecies on the Fall of Constantinople”, Angeliki Laiou (επιμ.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its Consequences*, Réalités Byzantines, 10, Lethielleux, Παρίσι 2005, 41-53.

Βιβλιογραφία

- MAGDALINO, “Occult Science”, 2006: Paul Magdalino, “Occult Science and Imperial Power in Byzantine History and Historiography (9th-12th Centuries)”, Paul Magdalino & Maria Mavroudi (επιμ.), *The Occult Sciences in Byzantium*, La Pomme d’or, Γενεύη 2006, 120-162.
- MAGDALINO, “End of Time”, 2008: Paul Magdalino, “The End of Time in Byzantium”, Wolfram Brandes & Felicitas Schmieder (επιμ.), *Endzeiten: Eschatologie in den monotheistischen Weltreligionen*, Millennium Studies in the culture and history of the first millennium C.E., 16, Walter de Gruyter, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 2008, 119-133.
- MAGDALINO, “Prophecy & Divination”, 2009: Paul Magdalino, “Prophecy and Divination in the History”, Alicia Simpson & Stephanos Efthymiadis (επιμ.), *Niketas Choniatis: A Historian and a Writer*, La Pomme d’Or, Γενεύη 2009, 59-75.
- MAGDALINO & NELSON, “Emperor”, 1982: Paul Magdalino & Robert Nelson, “The Emperor in Byzantine Art of the Twelfth Century”, *Byzantinische Forschungen* 8 (1982), 123-183 [= Paul Magdalino, *Tradition and transformation in medieval Byzantium*, Variorum Reprints, Collected Studies, 343, Ashgate, Άλντερσοτ 1991, αριθ. IV].
- MAILLARD, “Harmonia Mundi”, 1971: Jean-François Maillard, “Le *De Harmonia Mundi* de Georges de Venise. Aperçus sur la genèse et la structure de l’oeuvre”, *Revue de l’histoire des religions* 179 (1971), 181-203.
- MÄKINEN, *Property Rights*, 2001: Virpi Mäkinen, *Property Rights in the Late Medieval Discussion on Franciscan Poverty*, Peeters, Λέουβεν 2001.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ, «Κρήτη & βενετοκρατία», 1988: Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η Κρήτη στη διάρκεια της περιόδου της βενετοκρατίας (1211-1669)», Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων δήμων & κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988, 105-161.
- ΜΑΛΤΕΖΟΥ & ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ & ZORZI, *Venetiae quasi alterum Byzantium*, 1993/1994: Χρύσα Μαλτέζου & Θεανώ Χατζηδάκη-Μπαχάρα & Marino Zorzi (επιμ.), *Venetiae quasi alterum Byzantium*, τ. 1-3 [1: *Όψεις τής ιστορίας τού βενετοκρατούμενου ελληνισμού: αρχαιακά τεκμήρια*· 2: *Από τον Χάνδακα στη Βενετία: ελληνικές εικόνες στην Ιταλία, 15ος-16ος αιώνας*, Κατάλογος έκθεσης (Μουσείο Correr, Βενετία, 17 Σεπτεμβρίου-30 Οκτωβρίου 1993)· 3: *Ελληνικά χειρόγραφα στη Μαρκανή Βιβλιοθήκη από βενετσιάνικες συλλογές*, Κατάλογος έκθεσης (Βιβλιοθήκη Sansoviniana, Βενετία, 16 Σεπτεμβρίου-15 Οκτωβρίου 1993)], Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, Αθήνα 1993-1994.
- MANGO, “Anonymous Russian”, 1952: Cyril Mango, “The Date of the Anonymous Russian Description of Constantinople”, *Byzantinische Zeitschrift* 45 (1952), 380-385.
- MANGO, “The Legend”, 1960: Cyril Mango, “The Legend of Leo the Wise”, *Zbornik radova Vizantološkog Instituta* 6 (1960), 59-93 + 4 σελίδες με φωτογραφίες [= Ο ίδιος, *Byzantium and its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, Variorum Reprints, Collected Studies, 191, Ashgate, Λονδίνο 1984, αριθ. XVI].
- MANGO, “Edict 1166”, 1963: Cyril Mango, “The Conciliar Edict of 1166”, *Dumbarton Oaks Papers* 17 (1963), 315-330 [= Ο ίδιος, *Studies on Constantinople*, Collected Studies, 394, Variorum, Άλντερσοτ 1993, αριθ. XVIII].
- MANGO, “Byzantinism”, 1965: Cyril Mango, “Byzantinism and Romantic Hellenism”, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 (1965), 29-43 [= Ο ίδιος, *Byzantium and its Image. History and Culture of the Byzantine Empire and its Heritage*, Variorum Reprints, Collected Studies, 191, Ashgate, Λονδίνο 1984, αριθ. I· εκδόθηκε μεταφρασμένο ελληνικά στις *Εποχές* 46 (Φεβρουάριος 1967, 133-143].
- MANGO, *Βυζάντιο*, 1990: Cyril Mango, *Βυζάντιο: η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1990 (α΄ έκδοση: αγγλικά, Weidenfeld & Nicolson, Λονδίνο 1980).
- MANGO, “Peribleptos”, 1992: Cyril Mango, “The monastery of St. Mary Peribleptos (Sulu Manastır) at Constantinople revisited”, *Revue d’Études Arméniennes* 23 (1992), 473-493.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Παρατηρήσεις», 1952: Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Παρατηρήσεις στα Κρητικά Παλαιογραφικά», *Κρητικά Χρονικά* 6 (1952), 423-438.
- ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, *Εκκλήσεις*, 1965: Μανούσος Ι. Μανούσακας, *Έκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Αναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση*

- της Ελλάδος: λόγος έκφωνηθείς τὴν 25ην Μαρτίου 1963 εἰς τὴν μεγάλην αἶθουσαν τῶν τελετῶν (Ἀριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1965.
- MANOYΣAKAC, «Ἑλληνική Κοινότης», 1969-70: Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Ἡ ἐν Βενετία ἑλληνική κοινότης καὶ οἱ μητροπολίται Φιλαδελφείας», *Ἐπετηρίς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν* 37 (1969-1970), 170-210.
- MANOYΣAKAC, «Ἐκκλήσεις», 1984: Μανούσος Ι. Μανούσακας, «Ἐκκλήσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων πρὸς τοὺς ηγεμόνες τῆς Ευρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ελλάδος» (λόγος στὴν πανηγυρική συνεδρία τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὴν 24η Μαρτίου 1984), *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 59/2 (1984), 194-249.
- MANSEL, *Κωνσταντινούπολη*, 1999: Philip Mansel, *Κωνσταντινούπολη, ἡ περιπόθητη πόλη (1453-1924)*, Ὀδυσσεύς, Ἀθήνα 1999 (ἀ΄ ἐκδοσὴ ἀγγλικά: John Murray, Λονδίνο 1995).
- MARCONI, “Raccolta”, 1946-47: Sandra Marconi, “La raccolta di icone veneto-cretesi della Comunità greco-ortodossa di Venezia”, *Atti dell’Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* 105 (1946-47), 104-147.
- ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975: Ἀθανάσιος Μαρκόπουλος, «Ἐνα χειρόγραφο ἀπὸ τὸ Μελένικο στὴ Βιβλιοθήκη John Rylands τοῦ Μάντσεστερ (Ψευδο-Δωρόθεος, Λέων ΣΤ΄ ὁ Σοφός)», *Μνήμων* 5 (1975), 35-48.
- MARKOPOULOS, “Last Oracle”, 1985: Athanasios Markopoulos, “Kedrenos, Pseudo-Symeon, and the Last Oracle at Delphi”, *Greek, Roman and Byzantine Studies* 26 (1985), 207-210.
- ΜΑΡΜΑΡΕΛΗ-ΔΡΑΚΑΚΗ, «Ὁ λοιμὸς τοῦ 1592-1595», 1995: Ἀντωνία Μαρμαρέλη-Δρακάκη, «Ὁ λοιμὸς τοῦ 1592-1595 στὸν Χάνδακα», *Πεπραγμένα τοῦ Ζ΄ Διεθνούς Κρητολογικῆ Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 25-31 Αυγούστου 1991), τ. Β2, Δήμος Ρεθύμνης & Ἱστορική καὶ Λαογραφική Ἐταιρεία Ρεθύμνης, Ρέθυμνο 1995, 549-564.
- MARTIN, *Livre, pouvoirs et société*, 1999: Henri-Jean Martin, *Livre, pouvoirs et société a Paris au XVIIe siècle*, τ. 1-2, Droz, Γενεύη³ 1999 (1969) [=Print, Power and People in 17th Century France, Λονδίνο 1993].
- MARTINELLI TEMPESTA, “Marginalia”, 2004: Stefano Martinelli Tempesta, “Marginalia Plutarchea (A systematic inquiry about marginal notes in certain exemplaria of the 16th century printed editions of Plutarch’s *De tranquillitate animi*: first results”, *Bollettino dei Classici*, s. III, 25 (2004), 79-110.
- MARTINELLI TEMPESTA, *Studi*, 2006: Stefano Martinelli Tempesta, *Studi sulla tradizione testuale del De tranquillitate animi di Plutarco*, Leo S. Olschki, Φλωρεντία 2006.
- ΜΑΤΑΛΑΣ, *Ἔθνος & Ὀρθοδοξία*, 2002: Παρασκευάς Ματάλας, *Ἔθνος καὶ ὀρθοδοξία: οἱ περιπέτειες μιᾶς σχέσης. Ἀπὸ τὸ «ελλαδικό» στὸ βουλγαρικό σχίσμα*, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 2002.
- MAYPOEIDH, *Ἀδελφότητα Βενετίας*, 1976: Φανή Μαυροειδή, *Συμβολή στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς ἀδελφότητας Βενετίας στὸ ἸΣΤ΄ αἰῶνα. Ἐκδοσὴ τοῦ Β΄ μητρώου ἐγγράφων (1533-1562)*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ἰωαννίνων, Βιβλιοθήκη Ἱστορικών Μελετῶν, 103, Βιβλιοπωλεῖον Νότη Καραβία, Ἀθήνα 1976.
- MAZAL, *Byzanz & Abendland*, 1981: Otto Mazal, *Byzanz und das Abendland. Ausstellung der Handschriften- und Inkunabelsammlung der Österreichischen Nationalbibliothek. Handbuch und Katalog*, Κατάλογος ἐκθεσῆς (Βιέννη, 25 Μαΐου-10 Οκτωβρίου 1981), Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Γκρατς 1981.
- McGINN, *Visions*, 1979: Bernard McGinn, *Visions of the End: Apocalyptic Traditions in the Middle Ages*, Records of civilization, sources and studies, 96, Columbia University Press, Νέα Υόρκη 1979.
- McGINN, “Gioachimiti Veneziani”, 1986: Bernard McGinn, “Circoli gioachimiti veneziani (1450-1530)”, *Cristianesimo nella Storia. Ricerche Storiche Esecutive Teologiche Bologna* 7 (1986), 19-39.
- McGINN, “Apocalypticism”, 1998: Bernard McGinn, “Apocalypticism and Church Reform: 1100-1500”, Bernard McGinn (επιμ.), *The Encyclopedia of Apocalypticism*, τ. 2: “Apocalypticism in Western History and Culture”, Continuum, Νέα Υόρκη & Λονδίνο 1998, 74-109.
- MERCATI, “Noterella”, 1964: Silvio Giuseppe Mercati, “Noterella sulla tradizione manoscritta dei *Mirabilia urbis Athenarum*”, *Mélanges Eugène Tisserant* III, Biblioteca Apostolica Vaticana, Studi e Testi 233, Πόλη του Βατικανού 1964, 77-84.
- MESCHINI, “Teodoro Rendios”, 1982: Anna Meschini, “Altri codici di Teodoro Rendios”, *Studi in onore di Elpidio Mioni*, Miscellanea. Istituto di studi bizantini e neogreci, Università di Padova, 3, ed. Liviana, Πάδοβα 1982, 55-66.

Βιβλιογραφία

- MESLER, “True Emperor”, 2007: Katelyn Mesler, “Imperial Prophecy and Papal Crisis: The Latin Reception of ‘The Prophecy of the True Emperor’”, *Rivista di Storia della Chiesa in Italia* 2 (2007), 371-415.
- MESSINIS, “Osservazioni”, 1964: Sotiris Messinis, “Osservazioni sui disegni di Giorgio Klontzas nel codice Marciano Gr. Cl. VII/22”, *Θησαυρίσματα* 3 (1964), 146-149.
- MILHOU, “Le roi caché”, 1982: Alain Milhou, “La chauve-souris, le nouveau David et le roi caché (trois images de l’empereur des derniers temps dans le monde ibérique: XIIIe-XVIIe s.)”, *Mélanges de la casa de Velázquez* 18 (1982), 61-78.
- MILLET, *Libro dei papi*, 2002: Hélène Millet, “*Il libro delle immagini dei papi*”: *Storia di un testo profetico medievale*, La corte dei papi, 9, Viella, Ρώμη 2002.
- MILLET & RIGAUX, “Puzzle prophétique”, 1992: Hélène Millet & Dominique Rigaux, “Un puzzle prophétique dans le manuscrit 6213 de la Biblioteca Nacional de Madrid”, *Revue Mabillon*, v.σ. 3 [=64] (1992), 139-177.
- MILLET & RIGAUX, “Aux origines”, 1992: Hélène Millet & Dominique Rigaux, “Aux origines du succès des Vaticinia de summis pontificibus”, *Fin du monde et signes du temps: visionnaires et prophètes en France méridionale (fin XIIIe-début XVe siècle)*, Cahiers de Fanjeaux, 27, Τουλούζη 1992, 129-156.
- MILLINGEN, *BC*, 1899: Alexander Van Millingen, *Byzantine Constantinople. The Walls of the City and Adjoining Historical Sites*, John Murray, Λονδίνο 1899.
- MIONI, “Oracoli”, 1984: Elpidio Mioni, “Gli oracoli dello pseudo-Leone (tre carmi dell’ età dei Paleologi)”, *Lirica greca da Archiloco a Elitis. Studi in onore di Filippo Maria Pontani*, Università di Padova – Studi Bizantini e Neogreci, 14, Liviana editrice, Πάδοβα 1984, 291-308.
- MIONI, *Εισαγωγή*, 1994: Elpidio Mioni, *Εισαγωγή στην ελληνική παλαιογραφία*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα ⁴1994 (α’ έκδοση: ιταλικά, Liviana, Πάδοβα 1973).
- MÖHRING, *Weltkaiser*, 2000: Hannes Möhring, *Der Weltkaiser der Endzeit: Entstehung, Wandel, und Wirkung tausendjähriger Weissagung*, Jan Thorbecke Verlag, Στουτγάρδη 2000.
- MÖHRING, “Endkaiser”, 2002: Hannes Möhring, “Der Araber Sturm, die Endkaiser-Weissagung der Christen und die Mahdī-Erwartung der Muslime”, Jan A. Aertsen & Martin Pickavé (επιμ.), *Ende und Vollendung. Eschatologische Perspektiven im Mittelalter*, Miscellanea Mediaevalia – Veröffentlichungen des Thomas-Instituts der Universität zu Köln, 29, Walter de Gruyter, Βερολίνο & Νέα Υόρκη 2002, 193-206.
- MOORE, *Iter Psellianum*, 2005: Paul Moore, *Iter Psellianum. A Detailed Listing of Manuscript Sources for All Works Attributed to Michael Psellos, Including a Comprehensive Bibliography*, Pontifical Institute of Mediaeval Studies, Subsidia Mediaevalia, 26, Τορόντο 2005.
- MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, 1958: Gyula Moravcsik, *Byzantinoturcica*, τ. 1-2 (1: Die byzantinische Quellen der Geschichte der Türkvolker 2: Sprachreste der Türkvolker in der byzantinischen Quellen), σειρά Berliner byzantinistische Arbeiten, 10-11, Deutsch Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Akademie Verlag, Βερολίνο 1958 (α’ έκδοση: Βουδαπέστη 1942-43).
- MOSSHAMMER, *Christian Era*, 2008: Alden A. Mosshammer, *The Easter Computus and the Origins of the Christian Era*, Oxford Early Christian Studies, Oxford University Press, Οξφόρδη 2008.
- ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, «Μαμάμι», 2008: Κωνσταντίνος Μουστάκας, «Μαμάμι: συμβολή στη μελέτη της χρησιμολογικής παράδοσης κατά την εποχή της Άλωσης», *Αριάδνη* (Επιστημονική Επετηρίδα της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Κρήτης) 14 (2008), 119-155.
- MOUSTAKAS, “Ottoman Legitimacy”, 2011: Konstantinos Moustakas, “Byzantine ‘Visions’ of the Ottoman Empire: Theories of Ottoman Legitimacy by Byzantine Scholars after the Fall of Constantinople”, Angeliki Lymberopoulou (επιμ.), *Images of the Byzantine World: Visions, Messages and Meanings. Studies Presented to Leslie Brubaker*, Ashgate, Σάρεϊ & Μπάρλινγκτον 2011, 215-229.
- MOUSTAKAS, “Historia Politica & Historia Patriarchica”, 2014: Konstantinos Moustakas, “The Logic of Historical Thematology in the *Historia Politica Constantinopoleos* and the *Historia Patriarchica Constantinopoleos*”, Evangelia Balta & Georgios Salakidis & Theoharis Stavrides (επιμ.), *Studies on the Ottoman Empire and Turkey. Festschrift in*

- Honor of Ioannis P. Theocharides*, The Isis Press, Κωνσταντινούπολη 2014, 363-374.
- ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ, *Άγιος Γεώργιος Βενετίας*, 1995: Έρση Μπρούσκαρη, *Η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 148, Αθήνα 1995.
- MÜLLER-WIENER, *Bildlexikon*, 1977: Müller-Wiener Wolfgang, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls. Byzantion – Konstantinupolis – Istanbul bis zum Beginn des 17. Jahrhunderts*, Deutsches Archäologisches Institut, Verlag Ernst Wasmuth, Τόμπινγκεν 1977.
- MUZZEY, *Spiritual Franciscans*, 1907: David Saville Muzzey, *The Spiritual Franciscans*, διδακτορική διατριβή, American Historical Association, Νέα Υόρκη 1907.
- NAGEL, *Mittelaltersforschung*, 2005: Anne Christine Nagel, *Im Schatten des Dritten Reichs. Mittelaltersforschung in der Bundesrepublik Deutschland 1945-1970*, Vandenhoeck & Ruprecht, Γκέτινγκεν 2005.
- NECIPOĞLU, *Topkapi Palace*, 1991: Gülru Necipoğlu, *Architecture, Ceremonial, and Power: The Topkapi Palace in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Architectural History Foundation, Inc., The MIT Press, Κέμπριτζ Μασσ. & Λονδίνο 1991.
- NECIPOĞLU, “Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry”, 1993: Gülru Necipoğlu, “Süleyman the Magnificent and the Representation of Power in the Context of Ottoman-Hapsburg-Papal Rivalry”, *The Art Bulletin* 71 (1989), 401-427 [=Halil İnalçık & Cemal Kafadar (επιμ.), *Süleymân the Second and His Time*, The Isis Press, Ισταμπούλ 1993, 163-194].
- NECIPOĞLU, “Dome of the Rock”, 2008: Gülru Necipoğlu, “The Dome of the Rock as Palimpsest: ‘Abd Al-Malik’s Grand Narrative and Sultan Süleyman’s Glosses”, *Muqarnas* 25 (2008) [= Gulru Necipoglu & Julia Bailey (επιμ.), *Frontiers of Islamic Art and Architecture: Essays in Celebration of Oleg Grabar’s Eightieth Birthday*, The Aga Khan Program for Islamic Architecture Thirtieth Anniversary Special Volume, Brill, Λέιντεν & Βοστόνη 2008], 17-105.
- NEMETH & PAPO, “Ludovico Gritti”, 1999: Gizella Nemeth & Adriano Papo, “Ludovico Gritti, la carriera di un principe-mercante”, *Rivista di Studi Ungheresi* 14 (1999), 47-85.
- NEPANTZH-BAPMAZH, «Ταβουλλάριου», 1984: Βασιλική Νεράντζη-Βαρμάζη, «Οι Βυζαντινοί ταβουλλάριου», *Ελληνικά* 35 (1984), 261-274.
- NEUSNER, “Messianic Themes”, 1984: Jacob Neusner, “Messianic Themes in Formative Judaism”, *Journal of the American Academy of Religion* 52 (1984), 357-374.
- NICCOLI, *Prophecy & People*, 1990: Ottavia Niccoli, *Prophecy and People in Renaissance Italy*, Princeton University Press, Πρίνστον 1990 (α΄ έκδοση ιταλικά: G. Laterza & Figli, Ρώμη & Μπάρι 1987).
- NICOL, “Nicomachean Ethics”, 1968: Donald Mac Gillivray Nicol, “A Paraphrase of the Nicomachean Ethics Attributed to the Emperor John VI Cantacuzene”, *Byzantinoslavica* 29 (1968), 1-16 [= Ο ίδιος, *Studies in Late Byzantine History and Prosopography*, Collected Studies, 242, Variorum Reprints, Λονδίνο 1986, αριθ. VII].
- NICOL, *Church & Society*, 1979: Donald Mac Gillivray Nicol, *Church and Society in the last centuries of Byzantium: The Birkbeck Lectures, 1977*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ & Λονδίνο & Νέα Υόρκη & Μελβούρνη 1979.
- NICOL, *Αθάνατος αυτοκράτορας*, 2010: Donald Mac Gillivray Nicol, *Ο αθάνατος αυτοκράτορας. Η ζωή και ο θρόνος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου*, Eurobooks, Αθήνα 2010 (α΄ έκδοση: αγγλικά, Cambridge University Press, 1992).
- NORWICH, *Venice*, 1989: John Julius Norwich, *A History of Venice*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 3^η 1989 (1^η 1977 & 1981: τ. 1-2, Allen Lane, Λονδίνο 2^η 1982, Alfred A. Knopf, Νέα Υόρκη).
- ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ, *Ένετοκρατία έν Κρήτη*, 1939: Στέφανος Ξανθουδίδης, *Η Ένετοκρατία έν Κρήτη και οί κατά τών Ένετῶν άγώνες τών Κρητῶν*, Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie, Zwanglose Beihefte zu den “Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbüchern, 34, Verlag der “Byzantinisch-Neugriechischen Jahrbücher, Αθήνα 1939.
- ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, *Βενετοκρατούμενη Ανατολή*, 1934: Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, *Η βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος*, τύποις Φοίνικος, Αθήνα 1934.
- ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, 1957: Ανδρέας Ευγγόπουλος, *Σχεδιάσμα της ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την άλωσιν*, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής

Βιβλιογραφία

- OMONT, “Martin Crusius”, 1897: Εταιρείας, 40, Αθήνα 1957.
Henri August Omont, “Martin Crusius, Georges Dousa et Théodose Zygomalas”, *Revue des Études Grecques* 10 (1897), 66-70.
- OSTROGORSKY, *Ιστορία*, 1989: Georg Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. 1-3, Ιστορικές εκδ. Στέφανος Βασιλόπουλος, Αθήνα 1989 (α΄ έκδοση: γερμανικά, C. H. Beck, Μόναχο 1940).
- OUSTERHOUT, “Column”, 2014: Robert Ousterhout, “The Life and afterlife of Constantine’s Column”, *Journal of Roman Archaeology* 27 (2014), 304-326.
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977: Αθανάσιος Παλιούρας, *Ο ζωγράφος Γεώργιος Κλόντζας (1540 ci-1608) και οι μικρογραφίες του κώδικος αυτού*, διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών [1975], Γρηγόρης, Αθήνα 1977.
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981: Αθανάσιος Παλιούρας, «Οι μικρογραφίες του χρησμολογικού κώδικα 170 Barozzi», *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976), τ. Β΄, Αθήνα 1981, 318-328 [=Ο ίδιος, *Μεταβυζαντινή ζωγραφική: συλλογή άρθρων*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2000].
- ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Το Ρέθυμνο», 2003: Αθανάσιος Παλιούρας, «Το Ρέθυμνο κατά τον 16ο αιώνα με το πενάκι του ζωγράφου Γεωργίου Κλόντζα», Χρύσα Μαλτέζου & Ασπασία Παπαδάκη (επιμ.), *Της Βενετίας το Ρέθυμνο*, Πρακτικά συμποσίου (Ρέθυμνο, 1-2 Νοεμβρίου 2002), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών & Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία Ρεθύμνης & Γ.Α.Κ.-Αρχαία Νομού Ρεθύμνης, Βενετία 2003, 392-393.
- ΠΑΛΛΑΣ, «Υπέρθυρο», 1960: Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Βυζαντινόν υπέρθυρον του Μουσείου Κορίνθου: απλώς αισώπειος μύθος ή το Συναξάριον του Τιμημένου Γαδάρου;», *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 30 (1960), 413-452 [=Ο ίδιος, *Συναγωγή Μελετών Βυζαντινής Αρχαιολογίας (τέχνη – λατρεία – κοινωνία)*, τ. Β΄, Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων, Αθήνα 1987-88, 420-459].
- ΠΑΛΛΑΣ, «Εικόνα τού αγίου Ευσταθίου», 1966: Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Εικόνα τού αγίου Ευσταθίου στη Σαλαμίνα», *Χαριστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον*, τ. 3, Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 54, Αθήνα 1966, 328-369.
- ΠΑΛΛΑΣ, «Ζωοδόχος Πηγή», 1971: Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Η Θεοτόκος Ζωοδόχος Πηγή. Εικονογραφική ανάλυση και ιστορία τού θέματος», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), Α΄. Μελέται, 201-224.
- ΠΑΛΛΑΣ, «Ρόδον το Αμάραντον», 1971: Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Η Θεοτόκος Ρόδον το Αμάραντον. Εικονογραφική ανάλυση και καταγωγή τού τύπου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), Α΄. Μελέται, 225-238.
- ΠΑΛΛΑΣ, «Ζωγραφική στην Κωνσταντινούπολη», 1971: Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Η ζωγραφική στην Κωνσταντινούπολη μετά την άλωση. Ζητήματα μεθόδου», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), Α΄. Μελέται, 239-263.
- ΠΑΛΛΑΣ, «Ζωγραφική στην Κωνσταντινούπολη και στη Θεσσαλονίκη», 1975-76: Δημήτριος Ι. Πάλλας, «Περί της ζωγραφικής εις την Κωνσταντινούπολιν και την Θεσσαλονίκην μετά την άλωσιν (Μεθοδολογικά)», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 42 (1975-1976), 101-211.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Έρευνα», 1968: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Έρευνα εν Βενετία», *Θησαυρίσματα* 5 (1968), 45-118.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Francesco Barozzi», 1974: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Ο Francesco Barozzi και η Ακαδημία των Βίνι του Ρεθύμνου», *Πεπραγμένα του Γ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ρέθυμνο, 18-23 Σεπτεμβρίου 1971), τ. Β΄, Αθήνα 1974, 232-251.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Παιδεία», 1988: Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης, «Η παιδεία κατά τη βενετοκρατία», Νικόλαος Μ. Παναγιωτάκης (επιμ.), *Κρήτη: Ιστορία και πολιτισμός*, τ. 2, Σύνδεσμος τοπικών ενώσεων δήμων & κοινοτήτων Κρήτης, Ηράκλειο 1988, 163-195.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ελληνικό Κολλέγιο Ρώμης», 1978: Θωμάς Ι. Παπαδόπουλος, «Μαθητές του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης καταγόμενοι από την Μεσσηνία», *Πρακτικά του Α΄ Συνεδρίου Μεσσηνιακών Σπουδών* (Καλαμάτα, 2-4 Δεκεμβρίου 1977), *Πελοποννησιακά* (Παράρτημα 5), Εταιρεία Πελοποννησιακών Σπουδών, Αθήνα 1978, 305-322.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Σταμπάδα βιβλία», 1981: Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, «Τα ‘σταμπάδα’ βιβλία της βιβλιοθήκης του Αντωνίου Καντακουζηνού», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/6 (1981) [= XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten (Βιέννη,

- 4-9 Οκτωβρίου 1981), Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Βιέννη 1982.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες*, 1983: Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, *Βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη του ΙΣΤ' αιώνα (κώδ. Vind. Hist. Gr. 98)*, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Κατάλογος», 1985: Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, «Ο Th. Phillipps και μία άγνωστη έκδοση καταλόγων ιδιωτικών βιβλιοθηκών της Κωνσταντινούπολης», *Scriptorium* 39 (1985), 292-293.
- PARAZOGLU, “Michel Cantacuzène”, 1988: Georges K. Parazoglou, “Le Michel Cantacuzène du codex Mavrocordatianus et le possesseur homonyme du psautier de Harvard”, *Revue des Études Byzantines* 46 (1988), 161-165.
- ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μιχαήλ Καντακουζηνός», 1989: Γεώργιος Κ. Παπάζογλου, «Χειρόγραφα του Κωνσταντινουπολίτη άρχοντα του 16ου αιώνα ‘κυρού Μιχαήλ Καντακουζηνού’», *Byzantinische Forschungen* 14 (1989) [= Χαράλαμπος Μπακιρτζής (επιμ.), *Byzantine Thrace: Image and Character*, First International Symposium for Thracian Studies (Κομοτηνή, 28-31 Μαΐου 1987)], 527-541.
- PARANI, *Reality of Images*, 2003: Maria G. Parani, *Reconstructing the Reality of Images. Byzantine Material Culture and Religious Iconography (11th-15th Centuries)*, The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 41, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη 2003.
- PASINI, “Progetto”, 2005: Cesare Pasini, “Il progetto biblioteconomico di Federico”, *Studia Borromasca* 19 (2005), 247-280.
- PASINI, *Bibliografia*, 2007: Cesare Pasini, *Bibliografia dei manoscritti greci dell'Ambrosiana (1857-2006)*, Bibliotheca erudita 30, Vita e Pensiero, Μιλάνο 2007.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Σκορδύλης», 1967: Χρήστος Γ. Πατρινέλης, «Σκορδύλης Ζαχαρίας», *Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια* 11 (1967), 231.
- PATRINELIS, “Seizure of Churches”, 1969: Christos Patrinelis, “The Exact Time of the First Attempt of the Turks to Seize the Churches and Convert the Christian People of Constantinople to Islam”, *Actes du premier Congrès international des Etudes Balkaniques et Sud-Est Européennes* (Σόφια, 26 Αυγούστου-1 Σεπτεμβρίου 1966), τ. 3, Academie Bulgare des Sciences, Σόφια 1969, 567-572.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Πρώμη τουρκοκρατία», 1991-92: Χρήστος Γ. Πατρινέλης, «Ο ελληνισμός κατά την πρώμη τουρκοκρατία (1453-1600). Γενικές παρατηρήσεις και συσχετισμοί με την ιστορική εξέλιξη της μεταβυζαντινής τέχνης», *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 16 (1991-1992), 33-37.
- ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Επιστολές», 1992: Χρήστος Γ. Πατρινέλης, «Επιστολές του Ιππολύτου Βάρελη και του Μανουήλ Γλυτζούνη, Ελλήνων εκδοτών στη Βενετία», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 4 (1992), 283-319.
- PEDANI, *Ottoman-Venetian Border*, 2017: Maria Pia Pedani, *The Ottoman-Venetian Border (15th-18th Centuries)*, Hilâl. Studi turchi e ottomani, 5, Edizioni Ca'Foscari, Βενετία 2017.
- PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003: Inmaculada Pérez Martín & Antonio Bravo García, “Los oracula Leonis entre Oriente y Occidente. A propósito del Escorialensis Y.I.16 y otros códices copiados por Manuel Malaxós”, Pedro Bádenas de la Peña & Inmaculada Pérez Martín (επιμ.), *Constantinopla 1453: Mitos y Realidades*, Nueva Roma 19, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Μαδρίτη 2003, 421-468.
- PÉREZ MARTÍN, *Bizancio en España*, 2003: Inmaculada Pérez Martín (επιμ.), *Bizancio en España: De la Antigüedad tardía a El Greco*, Κατάλογος έκθεσης (Μαδρίτη, Απρίλιος-Ιούλιος 2003), Μαδρίτη 2003.
- PERI, “Chiesa latina & Chiesa greca”, 1973: Vittorio Peri, “Chiesa latina e Chiesa greca nell'Italia posttridentina (1564-1596)”, *La Chiesa greca in Italia dall'VIII al XVI secolo*, Atti del Convegno storico interecclesiale (Μπάρι, 30 Απριλίου-4 Μαΐου 1969), τ. 1, Italia Sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica, 20, ed. Antenore, Πάδοβα 1973, 271-472.
- PERTUSI, “Profezie”, 1979: Agostino Pertusi, “La profezie sulla presa di Costantinopoli (1204) nel cronista veneziano Marco (c. 1292) e le loro fonti bizantine (Pseudo-Costantino Magno, Pseudo-Daniele, Pseudo-Leone il Saggio)”, *Studi Veneziani* 3 (1979), 13-46 [= Giovanni Battista Parente (επιμ.), *Saggi Veneto-bizantini / Agostino Pertusi, Olschki, Φλωρεντία 1990, 315-348*].
- PHILIPPIDES & HANAK, *Siege & Fall*, 2010: Marios Philippides & Walter K. Hanak, *The Siege and Fall of Constantinople in 1453: Historiography, Topography, and Military*

Βιβλιογραφία

- PHILLIPS, “Florilegium”, 1982: *Studies*, Ashgate, Σάρει και Μπάρλινγκτον 2010.
Margaret B. Phillips, “Some Remarks on the Manuscript Tradition of the Maximus Florilegium”, *Illinois Classical Studies* 7 (1982), 261-270.
- PINGREE, “Horoscope CP”, 1977: David Pingree, “The Horoscope of Constantinople”, Yasukatsu Maeyama & Walter Gabriel Saltzer (επιμ.), *Πρίσματα. Naturwissenschaftsgeschichtliche Studien. Festschrift für Willy Hartner*, Franz Steiner Verlag, Βισμπάντεν 1977, 305-315.
- PINTO, “Giorgio Sfrantzès”, 1983: Emilio Pinto, “In vista dell’edizione del ‘Chronicon minus’ di Giorgio Sfrantzès”, Pietro Luigi Leone (επιμ.), *Studi bizantini e neogreci*, Atti del IV Congresso nazionale di studi bizantini (Λέτσε-Καλημέρα, 21-24 Απριλίου 1980), Saggi e ricerche, Università degli Studi di Lecce, Facoltà di Lettere e Filosofia, Istituto di Storia Medioevale e Moderna, 7, Galatina (Lecce) 1983, 413-415.
- PLEKET, “Religious History”, 1981: Henri Willy Pleket, “Religious History as the History of Mentality: The ‘Believer’ as Servant of the Deity in the Greek World”, Hendrik Simon Versnel (επιμ.), *Faith, Hope and Worship: Aspects of Religious Mentality in the Ancient World*, Studies in Greek and Roman Religion, 2, E. J. Brill, Λέιντεν 1981, 152-192.
- PODSKALSKY, *Reichseschatologie*, 1972: Gerhard Podskalsky, *Byzantinische Reichseschatologie. Die Periodisierung der Weltgeschichte in den vier Grossreichen (Daniel 2 u. 7) und der tausendjährigen Friedensreiche (Apok. 20); eine motivgeschichtliche Untersuchung*, München Universitätsschriften, Reihe Philosophische Fakultät, 9, Fink Verlag, Μόναχο 1972.
- PODSKALSKY, *Θεολογία*, 2005: Gerhard Podskalsky, *Η Ελληνική θεολογία επί Τουρκοκρατίας, 1453-1821. Η Ορθοδοξία στη σφαίρα επιρροής των Δυτικών δογμάτων μετά τη Μεταρρύθμιση*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 2005 (α’ έκδοση: γερμανικά, C. H. Beck, Μόναχο 1988).
- POGOSSIAN, “Last Emperor”, 2014: Zaroui Pogossian, “The Last Emperor or the Last Armenian King? Some Considerations on Armenian Apocalyptic Literature from the Cilician Period”, Kevork B. Bardakjian & Sergio La Porta (επιμ.), *The Armenian Apocalyptic Tradition. A Comparative Perspective: Essays Presented in Honor of Professor Robert W. Thomson on the Occasion of His Eightieth Birthday*, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη 2014, 457-503.
- ΠΟΛΙΤΗΣ, *Βίος & Γλώσσα*, 2013: Νικόλαος Πολίτης, *Μελέται του βίου και της γλώσσης του ελληνικού λαού*, τ. 1-2, έκδοση φωτοαναστατική Pelekanos Books, Αθήνα 2013 (1904, 21965).
- PONTANI, “Giano Lascaris-Biografia”, 1992: Anna Pontani, “Per la biografia, le lettere, i codici, le versioni di Giano Lascaris”, Mariarosa Cortesi & Enrico Valdo Maltese (επιμ.), *Dotti bizantini e libri greci nell’Italia del secolo XV*, Atti del Convegno Internazionale (Τρέντο, 22-23 Οκτωβρίου 1990), Collectanea, 6, ed. D’Auria, Νάπολη 1992, 363-433.
- PONTANI, “Giano Lascaris-Maiuscole”, 1992: Anna Pontani, “Le maiuscole greche antiquarie di Giano Lascaris. Per la storia dell’alfabeto greco in Italia nel’400”, *Scrittura e civiltà* 16 (1992), 77-227.
- PONTANI, “Calcondila”, 2002-03: Filippomaria Pontani, “Omero, Appiano e l’ombra di un padre. Giovanni Basilio Romolo Calcondila”, *Bollettino della Badia greca di Grottaferrata* 56-57 (2002-03), 263-284.
- POPESCU, *Oriente*, 1999: Grigore Arbore Popescu (επιμ.), *Cristiani d’Oriente. Spiritualità, arte e potere nell’Europa post bizantina*, Κατάλογος έκθεσης (Τεργέστη, Scuderie del Castello di Miramare, 27 Ιουλίου 1999 - 9 Ιανουαρίου 2000), Electa. Μιλάνο 1999.
- POUMARÈDE, *Finir la Croisade*, 2004: Géraud Poumarède, *Pour en finir avec la Croisade. Mythes et réalités de la lutte contre les Turcs aux XVIe et XVIIe siècles*, Presses Universitaires de France, Παρίσι 2004.
- PRZYCHOCKI, *Patriarchali Bibliotheca*, 1938: Gustaw Przychocki, *De Menandri comici codice in Patriarchali Bibliotheca Constantinopolitana olim asservato: accedunt tabulae II et catalogus Bibliothecae Patriarchalis Constantinopolitanae*, Arciwum filologiczne, 13, Sumptibus Academiae Polonae Litterarum, Gebethner & Wolff, Κρακοβία 1938.
- QUELLER & MADDEN, *Fourth* Donald E. Queller & Thomas F. Madden, *The Fourth Crusade: The*

- Crusade*, 1999: *Conquest of Constantinople*, Middle Age Series, University of Pennsylvania Press, Φιλαδέλφεια ²1999.
- REEVES, *Jewish Apocalypse*, 2005: John C. Reeves, *Trajectories in Near Eastern Apocalyptic: A Postbiblical Jewish Apocalypse Reader*, Society of Biblical Literature – Resources for Biblical Study, 45, Society of Biblical Literature, Ατλάντα 2005.
- REEVES, “World Emperor”, 1961: Marjorie Reeves, “Joachimist Influences on the Idea of a Last World Emperor”, *Traditio* 17 (1961), 323-370.
- REEVES, *Influence of Prophecy*, 1969: Marjorie Reeves, *The Influence of Prophecy in the Later Middle Ages. A Study in Joachimism*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1969 (ανατύπωση: 1993).
- REEVES, “Popular Prophecies”, 1972: Marjorie Reeves, “Some Popular Prophecies from the Fourteenth to the Seventeenth Centuries”, G. J. Cuming & D. Baker (επιμ.), *Popular Belief and Practice*, Papers Read at the Ninth Summer Meeting and the Tenth Winter Meeting of the Ecclesiastical History Society, σειρά Studies in Church History 8, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1972, 107-133.
- REEVES, “Vaticinia”, 1992: Marjorie Reeves, “The Vaticinia de Summis Pontificibus: A Question of Authority”, Lesley Smith & Benedicta Ward (επιμ.), *Intellectual Life in the Middle Ages: Essays Presented to Margaret Gibson*, The Hambleton Press, Λονδίνο & Ρίο Γκράντε 1992, 145-156.
- REEVES, *Prophetic Rome*, 1992: Marjorie Reeves (επιμ.), *Prophetic Rome in the High Renaissance Period*, Clarendon Press, Οξφόρδη 1992.
- REHBERG, “Kardinalsorakel”, 1991: Andreas Rehberg, “Der ‘Kardinalsorakel’-Kommentar in der ‘Colonna’-Handschrift Vat. lat. 3819 und die Entstehungsumstände der Papstvatizininien”, *Florensia: Bollettino del Centro Internazionale di Studi Gioachimiti* 5 (1991), 45-112.
- REININK, “Römischen Endkaiser”, 1984: Gerrit Jan Reinink, “Die syrischen Wurzeln der mittelalterlichen Legende zum römischen Endkaiser”, Martin Gosman & Jaap van Os (επιμ.), *Non nova, sed nove*, Mélanges de civilisation médiévale dédiés à Willem Noomen, Bouma’s Boekhuis bv, Γκρόνινγκεν 1984, 195-209.
- REININK, “Römischen Endkaiser”, 1988: Gerrit Jan Reinink, “Pseudo-Methodius und die Legende vom römischen Endkaiser”, Werner Verbeke & Daniel Verhelst & Andries Welkenhoysen (επιμ.), *The Use and Abuse of Eschatology in the Middle Ages*, Mediaevalia Lovaniensia, s. I, 15, Leuven University Press, Λέουβεν 1988, 82-111.
- RIGO, *Oracula Leonis*, 1988: Antonio Rigo, *Oracula Leonis. Tre manoscritti greco-veneziani degli oracoli attribuiti all'imperatore bizantino Leone il Saggio (Bodl. Baroc. 170, Marc. gr. VII.22, Marc. gr. VII.3)*, Centro Veneto Studi e Ricerche sulle Civiltà Orientali – Venezia, Editoriale Programma, Πάδοβα 1988.
- RIGO, “L’anno 7000”, 1992: Antonio Rigo, “L’anno 7000, la fine del mondo e l’impero cristiano. Nota su alcuni passi di Giuseppe Briennio, Simeone di Tessalonica e Gennadio Scolario”, Giuseppe Ruggieri (επιμ.), *La cattura della fine. Variazioni dell’escatologia in regime di cristianità*, Testi e ricerche di scienze religiose, nuova série, 7, Γένοβα 1992, 151-185.
- RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996: Antonio Rigo, “L’opera ‘profetica’ di Francesco Barozzi tra Creta e Venezia”, Roberto Rusconi (επιμ.), *Storie e figure dell’Apocalisse fra ‘500 e ‘600*, Atti del 4° Congresso internazionale di studi gioachimiti (San Giovanni in Fiore, 14-17 Σεπτεμβρίου 1994), Centro internazionale di studi gioachimiti, Opere di Gioachinno da Fiore: testi e strumenti 7, Viella, Ρώμη 1996, 77-106.
- RIGO, “Andritzopoulos”, 2002: Antonio Rigo, “La profezia di Cosma Andritzopoulos”, Anna di Benedetto Zimbone & Francesca Rizzo Nervo, *Κανίσκιν. Studi in onore di Giuseppe Spadaro*, III Colloquio internazionale (Βενετία, 10-13 Οκτωβρίου 1996), Medioevo romano e orientale. Il viaggio dei testi: Studi, 12, Rubbettino, Soveria Mannelli 2002, 195-201.
- RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013: Antonio Rigo, “Profetizzare Lepanto”, Κώστας Γ. Τσιγκάκης (επιμ.), *Η απήχηση της ναυμαχίας της Ναυπάκτου στον ευρωπαϊκό κόσμο*, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης (Ναύπακτος, 13 Οκτωβρίου 2012), Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας – Συνέδρια 16, Αθήνα & Βενετία 2013, 139-156.
- ROGERS & WARD, *Süleyman*, 1988: John Michael Rogers & Rachel Ward (επιμ.), *Süleyman the Magnificent*, Κατάλογος έκθεσης (Λονδίνο, 1988), The Trustees of the British Museum, Λονδίνο 1988.

Βιβλιογραφία

- ROSE, “Francesco Barozzi”, 1977: Paul Lawrence Rose, “A Venetian Patron and Mathematician of the Sixteenth Century: Francesco Barozzi (1537-1604)”, *Studi Veneziani*, n.s. 1 (1977), 119-178.
- POTZΩΚΟΣ, *Εθναφύπνιση & εθνογένεση*, 2007: Νίκος Β. Ροτζώκος, *Εθναφύπνιση και εθνογένεση: Ορλωφικά και ελληνική ιστοριογραφία*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2007.
- ROUSSEVA, “Last Emperor”, 2008: Ralitsa Rousseva, “The Legend of the Last Emperor and the Unpublished Eschatological Scene from St. Nicholas Church in Perhondi Village (Albania, 14th Century)”, M. Rakocija (επιμ.), *Niš and Byzantium: Symposium VI* (Νις, 3-5 Ιουνίου 2007), Νις 2008, 231-243.
- RUSCONI, “Collections prophétiques”, 1990: Roberto Rusconi, “Les collections prophétiques en Italie à la fin du Moyen Âge et au début des temps modernes. Remarques à propos de divers manuscrits italiens conservés dans les bibliothèques de Paris”, André Vauchez (επιμ.), *Les textes prophétiques et la prophétie en Occident (XIIe-XVIe siècle)*, Actes de la table ronde organisée par l’U.R.A. 1011 du CNRS et le Centre de recherche «Histoire sociale et culturelle de l’Occident, XIIe-XVIIIe siècle» de l’Université de Paris X – Nanterre (Σαντιγί, 30-31 Μαΐου 1988), École Française de Rome, Ρώμη 1990, 481-511.
- RUSSO, “Biblioteca Sirleto”, 1989: Francesco Russo, “La Biblioteca del Card. Sirleto”, Leonardo Calabretta & Gregorio Sinatora (επιμ.), *Il Card. Guglielmo Sirleto (1514-1585)*, Atti del Convegno di studio nel IV centenario della morte (Guardavalle, S. Marco Argentano, Catanzaro-Squillacce, 5-7 Οκτωβρίου 1986), Istituto di scienze religiose di Catanzaro-Squillacce, Catanzaro-Squillacce 1989, 219-300.
- ΡΩΜΑΙΟΣ, «Κόκκινη μηλιά», 1953: Κωνσταντίνος Ρωμαίος, «Η ‘κόκκινη μηλιά’ των εθνικών μας θρύλων. Προβλήματα σχετιζόμενα με την καταγωγή της», *Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* 23 (1953), 676-688.
- ŞAHİN, “CP and the End Time”, 2010: Kaya Şahin, “Constantinople and the End Time: The Ottoman Conquest as a Portent of the Last Hour”, *Journal of Early Modern History* 14 (2010), 317-354.
- SAINT-GUILLAIN, “Venetian Historiography”, 2011: Guillaume Saint-Guillain, “Tales of San Marco: Venetian Historiography and Thirteenth-Century Byzantine Prosopography”, Judith Herrin & Guillaume Saint-Guillain (επιμ.), *Identities and Allegiances in the Eastern Mediterranean after 1204*, Ashgate, Σάρεϊ & Μπάρλινγκτον 2011, 265-290.
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, «Η έννοια του λαού», 1980: Νίκος Γ. Σβορώνος, «Η έννοια του λαού στη νεοελληνική ιστοριογραφία: διάρκειες και τομές», *Δελτίο τής εταιρείας σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας Σχολής Μωραΐτη* 4β (1980), 76-98 [= Νίκος Γ. Σβορώνος, *Ανάλεκτα νεοελληνικής ιστορίας και ιστοριογραφίας* (επιμ. Ξενοφών Γιαταγάνας), Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα ⁴1995 (¹1981), 85-91].
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Επισκόπηση*, 1994: Νίκος Γ. Σβορώνος, *Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας*, Ιστορική Βιβλιοθήκη, Θεμέλιο, Αθήνα ³1994 (¹1976 και α’ έκδοση γαλλικά: “Que sais-je?”, Presses Universitaires de France, Παρίσι 1953).
- ΣΒΟΡΩΝΟΣ, *Ελληνικό έθνος*, 2004: Νίκος Γ. Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος. Γένεση και διαμόρφωση του νέου ελληνισμού*, Πόλις, Αθήνα 2004.
- SCHAMP, “Compte rendu”, 2003: Jacques Schamp, “Jeannine Vereecken et Lydie Hadermann-Misguich, *Les Oracles de Léon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans le Codex Bute*. Venise, Institut hellénique, 2000. 1 vol. 22 x 29,5 cm, 352 p., 55 pl. (ORIENS GRAECOLATINUS, 7)”, *L’antiquité classique* 72 (2003), 674-676.
- SCHNEIDER, “Pammakaristos”, 1939: Alfons Maria Schneider, “Arbeiten an der Pammakaristoskirche (Fetihiye camii)”, *Archäologischer Anzeiger. Beiblatt zum Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 1939, 188-196.
- SCHRADER, *Bestiary*, 1986: Jack Schrader, *A Medieval Bestiary*, The Metropolitan Museum of Art Bulletin, 44, Καλοκαίρι 1986.
- SCHREINER, “John Malaxos”, 2001: Peter Schreiner, “John Malaxos (16th Century) and His Collection of *Antiquitates Constantinopolitanae*”, Nevra Necipoğlu (επιμ.), *Byzantine Constantinople: Monuments, Topography and Everyday Life*, The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400-1453, 33, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη & Κολωνία 2001, 203-214.
- SCHWARTZ & LERNER, Orit Schwartz & Robert E. Lerner, “Illuminated Propaganda: the Origins of

- “Ascende calve”, 1994: the *Ascende calve* Pope Prophecies”, *Journal of Medieval History* 20 (1994), 157-191.
- SCODELLARO, *Oracolo sulla caduta*, 2013: Alberto Scodellaro, *Un oracolo inedito sulla caduta di Costantinopoli*, tesi di laurea, Università Ca’ Foscari, Βενετία 2013.
- SCOTT, “Byzantine Chronicles”, 2009: Roger Scott, “Byzantine Chronicles”, Erik Kooper (επιμ.), *The Medieval Chronicle*, τ. 6, Rodopi B. V., Αμστερνταμ & Νέα Υόρκη 2009, 31-57.
- SECRET, “Guillaume Postel”, 1957: François Secret, “Guillaume Postel et les courants prophétiques”, *Studi Francesi* 3 (1957), 375-395.
- SECRET, “Courants prophétiques”, 1967: François Secret, “De quelques courants prophétiques et religieux sous le règne de Henri III”, *Revue de l’histoire des religions* 172 (1967), 1-32.
- SECRET, “Courants prophétiques”, 1968: François Secret, “Aspects oubliés des courants prophétiques au début du XVIe siècle”, *Revue de l’histoire des religions* 173 (1968), 173-201.
- SECRET, *Guillaume Postel*, 1969: François Secret, *Guillaume Postel. Le trésor des prophéties de l’univers*, Archives internationales d’histoire des idées, 27, Martin Nijhoff, Χάγη 1969.
- SETTON, *Papacy & Levant*, 1976/1978/1984/1984: Kenneth M. Setton, *The Papacy and the Levant (1204-1571)*, τ. 1-4, Memoirs of the American Philosophical Society, 114/127/161/162, The American Philosophical Society, Φιλαδέλφεια 1976-1984.
- SETTON, *Hostility & Prophecies*, 1992: Kenneth M. Setton, *Western Hostility to Islam and Prophecies of Turkish Doom*, American Philosophical Society, Memoirs, 201, Φιλαδέλφεια 1992.
- ŠEVČENKO, “Decline”, 1961: Ihor Ševčenko, “The Decline of Byzantium Seen Through the Eyes of Its Intellectuals”, *Dumbarton Oaks Papers* 15 (1961), 167-186 [= Ο ίδιος, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, Variorum Reprints, Collected Studies, 137, Λονδίνο 1981, αριθ. II].
- SHAPIRO, “Legitimizing”, 2014: Henry R. Shapiro, “Legitimizing the Ottoman Sultanate in Early Modern Greek”, *Journal of Turkish Studies* 42 (2014), 285-316.
- SHAW, “Last Emperor”, 2001: Frank Shaw, “Friedrich II as the ‘Last Emperor’”, *German History* 19 (2001), 321-329.
- SINGER, “Ottoman Charity”, 2005: Amy Singer, “Serving Up Charity: The Ottoman Public Kitchen”, *Journal of Interdisciplinary Studies* 35 (2005), 481-500.
- SIVERTSEV, *Judaism and Imperial Ideology*, 2011: Alexei M. Sivertsev, *Judaism and Imperial Ideology in Late Antiquity*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ & Νέα Υόρκη 2011.
- ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Μονόφυλλο», 1978: Τριαντάφυλλος Ε. Σκλαβενίτης, «Χρησμολογικό εικονογραφημένο μονόφυλλο των αρχών του 18ου αι.», *Μνήμων* 7 (1978), 46-59.
- SKOLNIK, *EJ*, 2007: Fred Skolnik (επιμ.), *Encyclopaedia Judaica*, τ. 1-22, Thomson Gale, Ντιτρόιτ & Νέα Υόρκη 2007 (α’ έκδοση: Keter Publishing House & Macmillan Co, Ιερουσαλήμ & Νέα Υόρκη 1971-1972).
- ΣΚΟΠΕΤΕΑ, *Πρότυπο βασίλειο*, 1988: Έλλη Σκοπετέα, *Το «πρότυπο βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα (1830-1880)*, εκδόσεις Πολύτυπο, Αθήνα 1988.
- SKRIPIL, “Skazanie”, 1953: Михаил Осипович Скрипил (Mikhail Osipovich Skripil), “Сказание о вавилоне граде” (Αφήγηση της Βαβυλώνας), *труды отдела древнерусской литературы* (Институт русской литературы Академия наук СССР) 9 (1953), 119-144.
- SOMOS, *Leiden Circle*, 2011: Mark Somos, *Secularisation and the Leiden Circle*, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη 2011.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ, «Πόλεις», 1957: Στέργιος Γ. Σπανάκης, «Ανέκδοτος κατάλογος των 100 πόλεων της Κρήτης», *Κρητικά Χρονικά* 11 (1957), 277-301.
- ΣΠΑΝΑΚΗΣ, *Πόλεις & Χωριά*, 1991/1993: Στέργιος Γ. Σπανάκης, *Πόλεις και χωριά τής Κρήτης στο πέρασμα των αιώνων (μητρών των οικισμών)*, τ. 1-2, Γ. Δετοράκης ΑΕΒΕ, Ηράκλειο 1991-1993.
- SPATHARAKIS, *Portrait*, 1976: Iohannis Spatharakis, *The Portrait in byzantine illuminated manuscripts*, Byzantina Neerlandica, E. J. Brill, Λέιντεν 1976.
- SPERANZI, “Musuro & Stobeo”, 2010: David Speranzi, “Vicende umanistiche di un antico codice. Marco Musuro e il Florilegio di Stobeo”, *Segno e testo* 8 (2010), 313-350.
- ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Βιβλιοκρισία», 2004: Σωτηρία Σταυρακοπούλου, «W. G. Brokaar (επιμ.), *The Oracles of the Most Wise Emperor Leo and the Tale of the True Emperor* (Amstelodamensis Graecus VI E 8), Αμστερνταμ 2002, σελ. 122», *Ελληνικά* 54 (2004), 373-374.
- ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ, *Εκκλησιαστική Βασιλείος Κ. Στεφανίδης, Εκκλησιαστική Ιστορία απ’ αρχής μέχρι σήμερα*,

Βιβλιογραφία

- Ιστορία*, 1990:
STEFEC, “Buchproduktion”, 2014: εκδοτικός οίκος «Αστήρ» Αλ. & Ε. Παπαδημητρίου, Αθήνα ⁵1990 (¹1947).
Rudolf S. Stefec, “Aspekte griechischer Buchproduktion in der Schwarzmeerregion”, *Scripta* 7 (2014), 205-234.
- STICHEL, “Andronikos I”, 2000: Rudolf H. W. Stichel, “Ein byzantinischer Kaiser als Sensenmann? Kaiser Andronikos I. Komnenos und die Kirche 40 Märtyrer in Konstantinopel”, *Byzantinische Zeitschrift* 93 (2000), 588-608.
- STONEMAN, *Κλασική Ελλάδα*, 1996: Richard Stoneman, *Αναζητώντας την κλασική Ελλάδα*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1996 (α΄ έκδοση αγγλικά: University of Oklahoma Press, Νόρμαν & Λονδίνο 1987).
- SUBRAHMANYAM, “Connected Histories”, 1997: Sanjay Subrahmanyam, “Connected Histories: Notes towards a Reconfiguration of Early Modern Eurasia”, *Modern Asian Studies* 31 (1997), 735-762.
- SUERMANN, “Endkaiser”, 1987: Harald Suermann, “Der byzantinische Endkaiser bei Pseudo-Methodios”, *Oriens Christianus* 71 (1987), 140-155.
- SUGAR, *Οθωμανική κυριαρχία*, 1994: Peter F. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία (1354-1804)*, τ. 1-2, Σμίλη, Αθήνα 1994 (α΄ έκδοση αγγλικά: University of Washington Press, Σιάτλ & Λονδίνο 1977).
- SVORONOS, “Cadastre byzantin”, 1959: Nicolas G. Svoronos, “Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes”, *Bulletin de correspondance hellénique* 83 (1959), 1-145.
- SZÉPE, “Civic & Artistic Identity”, 2001: Helena Katalin Szépe, “Civic and Artistic Identity in Illuminated Venetian Documents”, *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts* 95 (2001), 59-78.
- TANOYΛΑΣ, «Θηβαΐς», 1998: Τάσος Τανούλας, «Θηβαΐς. Αυτή η πλευρά του Παραδείσου», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 20 (1998), 317-334.
- THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013: Vera Tschentsova, “Eschatologie byzantine et pensée historique à la cour d’Alexis Romanov: Païsius Ligaridès, Nicolas le Spathaire et Francesco Barozzi aux origines du messianisme russe (1656-1673)”, Pierre Gonbeau & Ecatherina Rai (επιμ.), *Écrire et réécrire l’histoire russe d’Ivan le Terrible à Vasilij Ključevskij (1574-1917)*, Collection historique de l’Institut d’études slaves, 51, Institute d’études slaves, Παρίσι 2013, 41-51.
- THORNDIKE, *History of Magic*, 1923/1934/1941/1958: Lynn Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science During the First Thirteen Centuries of Our Era*, τ. 1-8, Macmillan Co. – Columbia University Press, Νέα Υόρκη & Λονδίνο 1923-1958.
- THOMAS, *Christian-Muslim Relations*, 2009/2010/2011/2012/2013/2014/2015: David Thomas & Barbara Roggema & Alex Mallett & John Chesworth (επιμ.), *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History*, τ. 1-7, The History of Christian-Muslim Relations, 11, 14, 15, 17, 20, 22, 24, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη 2009-2015.
- THORNTON, *Prophecy, Politics & People*, 2006: Tim Thornton, *Prophecy, Politics and the People in Early Modern England*, The Boydell Press, Σάφοκ 2006.
- TORRES PRIETO, “Fall of Constantinople”, 2014: Susana Torres Prieto, “Between the Third Rome and the New Jerusalem: the Fall of Constantinople Viewed by Russians”, Ana de Francisco Heredero & David Hernández de la Fuente & Susana Torres Prieto (επιμ.), *New Perspectives on Late Antiquity in the Eastern Roman Empire*, Πρακτικά 4ου Διεθνούς Συνεδρίου “New Perspectives on Late Antiquity. From the Frontiers to the New Rome: profiles of the Eastern Empire” (Σεγκόβια, 24-26 Οκτωβρίου 2012), Cambridge Scholars Publishing, Νιούκασλ 2014, 258-277.
- TREADGOLD, *Byzantine Revival*, 1988: Warren Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford University Press, Στάνφορντ 1988.
- TREADGOLD, “Prophecies”, 2004: Warren Treadgold, “The Prophecies of the Patriarch Methodius”, *Revue des Études Byzantines* 62 (2004), 229-237.
- TREU, *Moralia*, 1884: Maximilian Treu, *Zur Geschichte der Überlieferung von Plutarchs Moralia III*, τ. 3, Druck von O. Gutschman, Μπρεσλάου 1884.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Μελέτες*, 2002: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, *Μελέτες για τη μεταβυζαντινή ζωγραφική. Ενετοκρατούμενη και τουρκοκρατούμενη Ελλάδα και Κύπρος*, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωεφελίμων Βιβλίων, αριθ. 84, Αθήνα 2002.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Κήρυγμα & Ζωγραφική», 2012: Δημήτριος Δ. Τριανταφυλλόπουλος, «Κήρυγμα και ζωγραφική τον 16ο αιώνα. Μία όψη των ελληνορθόδοξων υπό τη Γαληνοτάτη», Γιάννης Μαυρομάτης & Νίκος Αγιώτης (επιμ.), *Πρώιμη νεοελληνική δημόδης γραμματεία: Γλώσσα, παράδοση και ποιητική*, Πρακτικά του 6ου Διεθνούς

- ΤΣΑΚΙΡΙΔΟΥ, *Μελπομένη*, 2007: Συνεδρίου Neograeca Medii Aevi (Ιωάννινα, 29 Σεπτεμβρίου-2 Οκτωβρίου 2005), Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 2012, 115-141.
- ΤΣΙΡΙΠΑΝΑΗΣ, *Κληροδότσημα*, 1967: Αναστασία Τσακιρίδου, «Μελπομένη». Έκδοση χειρόγραφης μισμαγιάς του Νικηφόρου Καντουνιάρη (1818): εισαγωγή, σχόλια, πίνακες, Διπλωματική εργασία, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2007.
- TURAN, *Sultan's Favorite*, 2007: Ζαχαρίας Ν. Τσιρπανλής, *Το κληροδότσημα του καρδινάλιου Βησσαρίωνος για τους φιλενωτικούς της βενετοκρατούμενης Κρήτης (1439-17ος αι.)*, διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 1967.
- TURAN, "Ibrahim Pasha's Marriage", 2009: Ebru Turan, *The Sultan's Favorite: Ibrahim Pasha and the Making of Ottoman Universal Sovereignty in the Reign of Sultan Süleyman (1516-1526)*, διδακτορική διατριβή, University of Chicago 2007.
- TURNER, "Oracular Interpretation", 1968: Ebru Turan, "The Marriage of Ibrahim Pasha (ca. 1495-1536). The Rise of Sultan Süleyman's favorite to the grand vizierate and the politics of the elites in the early sixteenth-century Ottoman Empire", *Turcica* 41 (2009), 3-36.
- ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Επισκοπή Κυδωνίας», 1957: C. J. G. Turner, "An Oracular Interpretation attributed to Gennadius Scholarius", *Ελληνικά* 21 (1968), 40-47.
- UBIERNA, "Notes", 2008: Νικόλαος Β. Τωμαδάκης, «Επισκοπή και επίσκοποι Κυδωνίας (Αγιάς, Κυδωνίας και Κισάμου και Αποκορώνου)», *Κρητικά Χρονικά* 11 (1957), 1-42.
- VALENSI, *Δεσπότης*, 2000: Pablo Ubierna, "Notes sur l'apocalyptique et l'eschatologie byzantines aux Xe-XIe siècles", *Bulletin du centre d'études médiévales d'Auxerre*, Hors série 2 (2008): "Le Moyen Âge vu d'ailleurs", χωρίς σελιδαρίθμηση [2-17] <https://cem.revues.org/10891> (27/02/2016)
- VAN DEUN, "Sinaiticus graecus 1726", 1990: Lucette Valensi, *Βενετία και Υψηλή Πύλη. Η γένεση του δεσπότη, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2000 (α' έκδοση: ιταλικά, Hachette, 1987).*
- VAN DEUN, *Maximus Confessor*, 1991: Peter van Deun, "Le Sinaiticus graecus 1726 de Maxime Margounios: son contenu et son modèle", *Byzantion* 69 (1990), 436-440.
- VAN DORSTEN, *Poets, Patrons and Professors*, 1962: Peter van Deun (επιμ.), *Maximi Confessoris opuscula exegetica duo*, Corpus Christianorum: series graeca 23, Brepols, Turnhout 1991.
- VAN OMMEN, "Legatum Scaligeri", 2010: Jan A. Van Dorsten, *Poets, Patrons and Professors. Sir Philip Sidney, Daniel Rogers and the Leiden Humanists*, The University of Leiden & Oxford University Press, Λέιντεν & Λονδίνο 1962.
- VAN TRICHT, *Renovatio of Byzantium*, 2011: Kasper Van Ommen, "Je suis pauvre en tout, mesmement en livres: Reconstructing the Legatum Scaligeri in Leyden University Library", Robert M. Keer & Thomas Milo (επιμ.), *Writings and Writing from another World and another Era: Investigations in Islamic Text and Script in Honour of Dr Januarius Justus Witkam, Professor of Codicology and Palaeography of the Islamic World at Leyden University*, Archetype, Κέμπριτζ 2010, 1-37 [= *Renaissance and Reformation / Renaissance et Réforme* 34 (2011), 143-184].
- VASILIEV, "End of the World", 1942-43: Filip Van Tricht, *The Latin Renovatio of Byzantium*, The Medieval Mediterranean: Peoples, Economies and Cultures, 400-1500, 90, Brill, Λέιντεν & Βοστώνη 2011.
- VASILIEV, "Michael III", 1946: Alexander Alexandrovich Vasiliev, "Medieval Ideas of the End of the World: West and East", *Byzantion* 16 (1942-43), 462-502.
- VAUCHEZ, *Temps nouveaux*, 2002: Alexander Alexandrovich Vasiliev, "The Emperor Michael III in Apocryphal Literature", *Byzantina Metabyzantina* 1 (1946), 237-248.
- VEREecken, "Un manuscrit", 1991: André Vauchez (επιμ.), *L'attente des temps nouveaux. Eschatologie, millénarismes et visions du futur, du Moyen Âge au XXe siècle*, Communications présentées au XIXe Congrès international des Sciences Historiques (Όσλο, 6-13 Αυγούστου 2000), Brepols, Turnhout 2002.
- VEREecken, "Découverte", 1994: Jeannine Vereecken, "Un manuscrit illustré inconnu avec 'Les oracles de Léon', signé: Georges Klontzas", *XVIIIe Congrès international des études byzantines. Resumés de communications* (Μόσχα 1991), τ. 2, Μόσχα 1991, 1220-1221.
- VEREecken, "Le sabot", 1997: Jeannine Vereecken, "Découverte d'un manuscrit illustré avec 'Les oracles de Léon le sage', signé: Georges Klontzas. Rapport préliminaire", *Byzantion* 44 (1994), 485-489.
- VEREecken, "Le sabot", 1997: Jeannine Vereecken, "La sort de l'empire dans le sabot d'un cheval. Le

- cavalier-gardien de Constantinople”, Kristoffel Demoen & Jeannine Vereecken (επιμ.), *La spiritualité de l’univers byzantin dans le verbe et l’image. Hommages offerts à Edmond Voordeckers à l’occasion de son éméritat*, Instrumenta Patristica, 30, Turnhout 1997, 355-369.
- VEREECKEN, “Profetieën”, 2002: Jeannine Vereecken, “Profetieën sterven niet: Byzantijnse orakels in de politieke en religieuze propaganda op Kreta in de zestiende eeuw”, *Tetradio* [Universiteit Gent: Griekelandcentrum] 11 (2002), 125-147.
- VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000: Jeannine Vereecken & Lydie Hadermann-Misguich, *Les oracles de Léon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans le Codex Bute*, Ελληνολατινική Ανατολή, 7, Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Βενετία 2000.
- VESPIGNANI, “Crociana di Alesandro VI”, 2007: Giorgio Vespignani, “Attorno al progetto di Crociata di Alesandro VI (1492-1503). Andrea Paleologo nell’affresco dell’Appartamento Borgia del Palazzo Vaticano”, *Erytheia* 28 (2007), 99-112.
- VIKAN, «Walters W.535», 1994: Gary Vikan, «Το ευαγγελιστάριο της Πινακοθήκης Walters W.535 (1594 μ. Χ.) και η αναβίωση της παραγωγής ελληνικών πολυτελών χειρογράφων μετά την άλωση», John J. Yiannias (επιμ.), *Η βυζαντινή παράδοση μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης*, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1994, 227-322 (α΄ έκδοση αγγλικά, University Press of Virginia, Σάρλοτσβιλ & Λονδίνο 1991).
- VISONÀ, “Pseudo-Ippolito”, 1980: Giuseppe Visonà, “Pseudo-Ippolito: ‘In sanctum pascha’. Il ruolo della comunità greco-veneta del sec. XVI nella storia della trasmissione del testo”, *Aevum. Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche* 54 (1980), 456-472.
- VISONÀ, “Pseudo-Ippolito”, 1985: Giuseppe Visonà, “Pseudo-Ippolito: ‘In sanctum pascha’: note di storia e di critica del testo”, *Aevum. Rassegna di scienze storiche, linguistiche e filologiche* 59 (1985), 107-123.
- VOLAN, “Last Judgements & Last Emperors”, 2000: Angela Volan, “Last Judgements and Last Emperors: Byzantine Imperial Ideology and Eschatology in the Church of Agios Pavlos, Crete”, περίληψη ανακοίνωσης στο 26th Annual Byzantine Studies Conference (Harvard University, Κέμπριτζ-Μασαχουσέτη, 26-29 Οκτωβρίου 2000) http://www.bsana.net/conference/archives/2000/abstracts_2000.html (17/01/2016)
- VOLAN, *Last Judgements & Last Emperors*, 2005: Angela Volan, *Last Judgements and Last Emperors: Illustrating Apocalyptic History in Late- and Post-Byzantine Art*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, University of Chicago 2005 (δεν το είδα).
- VON LEYDEN, “Antiquity & Authority”, 1958: Wolfgang Von Leyden, “Antiquity and Authority: A Paradox in the Renaissance Theory of History”, *Journal of the History of Ideas* 19 (1958), 473-492.
- VRYONIS, “Byzantine Legacy”, 1969-70: Spyros Vryonis, Jr. “The Byzantine Legacy and Ottoman Forms”, *Dumbarton Oaks Papers* 23-24 (1969-1970), 251-308.
- VRYONIS, “Constantinople & Istanbul”, 1991: Spyros Vryonis, Jr., “Byzantine Constantinople and Ottoman Istanbul: Evolution in a millennial imperial iconography”, Irene A. Bierman & Rifa’at Ali Abou-EI-Haj & Donald Preziosi (επιμ.), *The Ottoman City and its Parts: Urban Structure and Social Order*, Subsidia Balcanica, Islamica et Turcica, 3, Aristide D. Karatzas Publisher, Νιού Ροσέλ 1991, 13-52.
- ΦΕΙΔΑΣ, *Εκκλησία Ρωσίας*, 1988: Βλάσιος Ι. Φειδάς, *Εκκλησιαστική ιστορία τής Ρωσίας (988-1988)*, Αποστολική Διακονία τής Εκκλησίας τής Ελλάδος, Αθήνα 3 1988.
- ΦΡΑΝΤΖΗ, *Μισμαγιά*, 1993: Άντεια Φραντζή (επιμ.), *Μισμαγιά. Ανθολόγιο Φαναριώτικης ποίησης κατά την έκδοση Ζήση Λαούτη (1818)*, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, Αθήνα 1993.
- ΦΩΣΚΟΛΟΣ, «Κωνσταντίνος Πατρίκιος», 1973: Μάρκος Φώσκολος, «Άγνωστα στοιχεία και κείμενα του ουμανιστή Κωνσταντίνου Πατρικίου του Χίου», *Παρνασσός* 15 (1973), 54-68.
- WALTER, “Review”, 2002: Christopher Walter, “Jeannine Vereecken & Lydie Hadermann-Misguich (Ed.), *Les oracles de Léon le Sage illustrés par Georges Klontzas. La version Barozzi dans le Codex Bute*. – Institut hellénique de Venise & Bibliothèqve Vikelaia d’Hérakleion, Oriens graecolatinus 7, Venice 2000. 29 x 22. 352 p., 31 illustrations in colour, 34 in black & white, βιβλιοκρισία, *Revue des Etudes Byzantines* 60 (2002), 291.
- WATSON, *Tradition & Translation*, Christine Watson, *Tradition and Translation: Maciej Strykowski’s Polish*

- 2012: *Chronicle in Seventeenth-Century Russian Manuscripts*, διδακτορική διατριβή, Acta Universitatis Upsaliensis, Studia Slavica Upsaliensia, 46, Ουψάλα 2012.
- WEINSTEIN, *Savonarola & Florence*, 1970: Donald Weinstein, *Savonarola and Florence: Prophecy and Patriotism in the Renaissance*, Princeton University Press, Πρίνστον 1970.
- WILLIAMS, *Klontzas*, 2008: Mary Simpson Williams, *After Lepanto: Visualizing Time, History, and Prophecy in the Chronographia of Georgios Klontzas*, διπλωματική εργασία (MA), Department of Art, Art History and Design – University of Notre Dame, Ιντιάνα 2008.
- WOODS, “Julian’s Reburial”, 2006: David Woods, “On the Alleged Reburial of Julian the Apostate at Constantinople”, *Byzantion* 76 (2006), 364-371.
- WORTLEY, “Warrior-Emperor”, 1970: John Wortley, “The Warrior-Emperor of the Andrew Salos Apocalypse”, *Analecta Bollandiana* 88 (1970), 43-59.
- ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, «Κομήτης 1577», 2011-12: Παντελής Γ. Χαραλαμπάκης, «Ο κομήτης του 1577 στον κώδικα του Γεωργίου Κλόντζα», *Νέα Χριστιανική Κρήτη* 30-31 (2011-12), 405-412.
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Μελισσηνοί*, 1966: Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Μακάριος, Θεόδωρος και Νικηφόρος οι Μελισσηνοί (Μελισσοουργοί), 16ος-17ος αι.*, διδακτορική διατριβή, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 91, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1966.
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Ναυμαχία Ναυπάκτου*, 1970: Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου (1568-1571)*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου 120, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Τουρκοκρατία*, 2001: Ιωάννης Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της τουρκοκρατίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2001.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Ζωγραφική στην Πόλη», 1966-69: Μανόλης Χατζηδάκης, «Η ζωγραφική στην Πόλη μετά την άλωση», *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας* 5 (1966-1969), 186.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Περί σχολής Κωνσταντινουπόλεως», 1972: Μανόλης Χατζηδάκης, «Περί σχολής Κωνσταντινουπόλεως ολίγα», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27 (1972), Α΄. Μελέται, 121-137.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Εικόνες Πάτμου*, 1977: Μανόλης Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής*, Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1995 (α΄ έκδοση 1977).
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994: Μανόλης Χατζηδάκης, «Παρατηρήσεις σε άγνωστο χρησμολόγιο του Γεωργίου Κλόντζα», *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 1994, 51-60.
- ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι*, 1987/1997: Μανόλης Χατζηδάκης & Ευγενία Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την άλωση (1450-1830)*, τ. 1-2, Κ.Ν.Ε.-Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1987 & 1997.
- ΧΑΤΖΗΝΙΚΟΛΑΟΥ, «Κρητική Αναγέννηση», 2000: Νίκος Χατζηνικολάου, «Σκέψεις για την “κρητική Αναγέννηση”», Στέφανος Κακλαμάνης & Αθανάσιος Μαρκόπουλος & Γιάννης Μαυρομάτης (επιμ.), *Ενθύμησις Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης & Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2000, 777-812.
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, «Εις το θέατρον του κόσμου», 2013: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister, «‘Εις το θέατρον του κόσμου’: Αποτυπώσεις του μπαρόκ στα Φαναριώτικα στιχουργήματα», Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister & άλλ. (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* (Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου «Φαναριώτικα στιχουργήματα», Λευκωσία, 9-12 Ιουνίου 2012), Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Αθήνα 2013, 27-88.
- ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, «Ευρετήριο», 2013: Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister & άλλ. (επιμ.), «‘Ευρετήριο πρώτων στίχων’. Ποιήματα και άσματα σε έντυπες και χειρόγραφες πηγές της εποχής του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister & άλλ. (επιμ.), *Φαναριώτικα και αστικά στιχουργήματα στην εποχή του Νεοελληνικού Διαφωτισμού* (Πρακτικά του επιστημονικού συμποσίου «Φαναριώτικα στιχουργήματα», Λευκωσία, 9-12 Ιουνίου 2012), Ακαδημία Αθηνών-Κέντρον Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού, Πανεπιστήμιο Κύπρου, Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών, Αθήνα 2013, 489-543.

Βιβλιογραφία

- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Κωνσταντινούπολη», 2007: Μάριος Χατζόπουλος, «Ο μύθος τής ανακατάληψης της Κωνσταντινούπολης και η σημασία του για τον ελληνικό εθνικισμό», ανακοίνωση στο 7ο σεμινάριο τής Ελληνικής Εταιρείας Οικονομικής Ιστορίας, 5 Φεβρουαρίου 2007, Ηλεκτρονικό Δελτίο Οικονομικής Ιστορίας (ΗΔΟΙΣΤΟ), 1-14 <<https://hdoisto.gr/gr/activities/history-seminar/2006-2007/>>
- ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, «Μεσσιανισμός & Μοναρχία», 2014: Μάριος Χατζόπουλος, «Μεσσιανισμός και μοναρχία. Σχετικά με τους όρους νομιμοποίησης της δυναστικής εξουσίας στην Ελλάδα τον ύστερο 19ο αιώνα», Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης & Μάριος Χατζόπουλος (επιμ.), *Διακυμάνσεις τού νεοελληνικού πολιτικού στοχασμού από τον 19ο στον 20ο αιώνα*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών [= *Τετράδια Εργασίας* 35], Αθήνα 2014, 13-45.
- ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, «Παλαιογραφικά», 1979: Κρίτων Χρυσοχοΐδης, «Παλαιογραφικά Ύδρας», *Βυζαντινά Σύμμεικτα* 3 (1979), 194-195.
- YATES, *Astraea*, 1975: Frances A. Yates, *Astraea. The Imperial Theme in the Sixteenth Century*, Routledge & Kegan Paul, Λονδίνο 1975 (ανατύπωση: Peregrine Books, Χάρμοντσοουορθ 1977).
- YERASIMOS, “Arbre & pomme”, 1999: Stéphane Yerasimos, “De l’arbre à la pomme: la généalogie d’un thème apocalyptique”, Benjamin Lellouch & Stéphane Yerasimos (επιμ.), *Les traditions apocalyptiques au tournant de la chute de Constantinople*, Actes de la Table Ronde d’Istanbul (13-14 avril 1996), Varia Turcica, 33, Institut Français d’Etudes Anatoliennes Georges-Dumézil d’Istanbul, L’Harmattan, Παρίσι & Μόντρεαλ 1999, 153-192.
- YILDIRIM, “Battle of Lepanto”, 2007: Yildirim Onur, “The Battle of Lepanto and its Impact on Ottoman History and Historiography”, Rossella Cancila (επιμ.), *Mediterraneo in armi (secc. XV-XVIII)*, Quaderni – Mediterranea. Ricerche storiche, 4, Associazione “Mediterranea”, Παλέρμιο 2007, 533-556.
- ZACHARIADOU, “Great Church in Captivity”, 2006: Elizabeth A. Zachariadou, “The Great Church in captivity, 1453-1586”, Michael Angold (επιμ.), *Eastern Christianity*, The Cambridge History of Christianity, τ. 5, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 2006, 169-186.
- ZAKYTHINOS, “Crise monétaire & économique”, 1948: Dionysios A. Zakythinos, “Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle”, *L’Hellenisme contemporain* 1948 [ανάτυπο], 1-149.
- ZAKYΘΗΝΟΣ, *Αλωσις*, 1954: Διονύσιος Α. Ζακυθηνός, *Η άλωση της Κωνσταντινουπόλεως και η τουρκοκρατία*, χωρίς ένδειξη εκδότη, Αθήνα 1954.
- ZARRI, “Prophètes de cour”, 1990: Gabriella Zarrì, “Les prophètes de cour dans l’Italie de la Renaissance”, André Vauchez (επιμ.), *Les textes prophétiques et la prophétie en Occident (XIIe-XVIe siècle)*, Actes de la table ronde organisée par l’U.R.A. 1011 du CNRS et le Centre de recherché «Histoire sociale et culturelle de l’Occident, XIIe-XVIIIe siècle» de l’Université de Paris X – Nanterre (Σαντιγί, 30-31 Μαΐου 1988) [= *Mélanges de l’École française de Rome. Moyen-Âge, Temps modernes* 102/2 (1990)], École Française de Rome, Ρώμη 1990, 649-675.
- ΖΩΡΑΣ, *Τραπεζούντιος*, 1954: Γεώργιος Θ. Ζώρας, *Γεώργιος ὁ Τραπεζούντιος καὶ αἱ πρὸς Ἑλληνοτουρκικὴν συνεννόησιν προσπάθειαι αὐτοῦ (Ἡ «Περὶ τῆς τῶν Χριστιανῶν πίστεως» ἀνέκδοτος πραγματεία)*, Σπουδαστήριον Βυζαντινῆς καὶ Νεοελληνικῆς Φιλολογίας τοῦ Πανεπιστημίου Αθηνῶν, 4, Αθήνα 1954.
- ΖΩΡΑΣ, «Δύο προφητεία», 1963: Γεώργιος Θ. Ζώρας, «Δύο προφητεία περί της απελευθέρωσης του Βυζαντίου», *Byzantion* 33 (1963), 473-482 [= *Παρνασσός* 7/2 (Απρίλιος-Ιούνιος 1965)].

1 Κατάλογος των κωδίκων

Nam Sibyllam quidem Cumis ego ipse
oculis meis vidi in ampulla pendere, et
cum illi pueri dicerent: Σίβυλλα τί θέλεις;
respondebat illa: ἀποθανεῖν θέλω.
T. S. Eliot, *The Waste Land*, 1922
(από το *Σατυρικόν* τού Πετρώνιου)

1.1 Εισαγωγικά στον κατάλογο

Ο ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΚΩΔΙΚΩΝ είναι το εφαλτήριο της παρούσας έρευνας. Δεν καταγράφει χειρόγραφα, όπως η Κατερίνα Κυριακού,¹ αλλά κώδικες, οι οποίοι περιέχουν χειρόγραφα. Τα περισσότερα από τα χειρόγραφα αυτά είναι χρησμολόγια: οι κύριες πηγές και το αντικείμενο της διατριβής. Για να τα επιλέξω διεξήλθα τους καταλόγους των σημαντικότερων Βιβλιοθηκών της Ευρώπης, της Αμερικής και της Εγγύς Ανατολής, όσες περιλαμβάνουν στις συλλογές τους ελληνικά χειρόγραφα, καθώς και το σύνολο της δευτερογενούς βιβλιογραφίας, και επιβεβαίωσα τις καταγραφές μου στη διαδικτυακή βάση δεδομένων του Institut de recherche et d'histoire des textes του CNRS.² Δεν έχω συμπεριλάβει όλα τα γνωστά χρησμολόγια. Η σταχυολόγησή μου βασίστηκε στην απόφαση ότι τα χρησμολόγια ήταν μια διακριτή κατηγορία βιβλίου, στο οποίο κομβική και ηγεμονική θέση είχε το σπονδυλωτό κείμενο που θα αναφέρω ως Βυζαντινό χρησμολογικό πυρήνα, Χρησμούς,³ ή K1 (βλ. Πίνακα 1.2).⁴ Ως γνωστόν, το K1 συνήθως παραδίδεται εικονογραφημένο. Ακόμη και όταν ο γραφέας έξερε ότι η εικονογράφηση δεν θα πραγματοποιηθεί (ή δεν ήταν βέβαιος), η σχέση τού K1 με την

¹ Η καταλογογράφηση της Κυριακού αφορά μάλλον το K1, παρά χρησμολόγια ή κώδικες. Καταχωρίζει ξεχωριστά τα χρησμολόγια του κώδικα M3: εδώ M3a (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 62-63)· M3b (στο ίδιο, 34 υποσημ. 16, 46)· M3c (στο ίδιο, 44-48), και μόνο τα τρία από τα πέντε χρησμολόγια του κώδικα BB1, διότι μόνο αυτά περιλαμβάνουν το K1: εδώ BB1a (στο ίδιο, 34 υποσημ. 16)· BB1d (στο ίδιο, 65-66)· BB1e (στο ίδιο, 59-60). Τέλος, αναφέρεται μόνο στο ένα από τα δύο χρησμολόγια του κώδικα BC1: εδώ BC1a (στο ίδιο, 72-73).

² IRHT <<http://pinakes.irht.cnrs.fr/>>

³ Γράφω «οι Χρησμοί» με το X κεφαλαίο όταν αναφέρομαι στο K1 ως όλον. Γράφω «Χρησμός» ή «Χρησμός 1», «Χρησμός 2», κ.ο.κ., πάλι με το X κεφαλαίο, όταν αναφέρομαι στα δεκαέξι επιμέρους στιχουργήματα που απαρτίζουν το K1. Η αραβική μου αριθμηση συμπίπτει με τη λατινική αριθμηση της *Πατρολογίας*. Γράφω τέλος «χρησμοί» με το χ πεζό, όταν αναφέρομαι σε άλλα χρησμολογικά κείμενα ή στη χρησμολογική γραμματεία ως όλον.

⁴ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1129-1140.

εικονογράφηση παρέμενε τόσο σημαντική, ώστε η καταγραφή τού κειμένου φτάνει σε σημείο ενάντιο της οικονομίας: στο χαρτί αφήνεται κενός ο χώρος των εικόνων (BB1a, Man, M3b, V3, VO, Vin2). Προκύπτει έτσι ένα ερώτημα αναφορικά με το αν, σε ποιο βαθμό και με ποια κριτήρια ένα χειρόγραφο χρησιμολόγιο μπορεί να θεωρηθεί ή όχι ολοκληρωμένο, ερώτημα που η τοποθέτηση απέναντί του αντανακλά την άποψή μας για το τι λογής βιβλία ήταν τελικά τα χρησιμολόγια.

Τα κριτήρια βάση των οποίων καταρτίστηκε ο κατάλογος ενσωματώνουν την οπτική μου ως ιστορικού τής τέχνης. Με συγκίνησε ιδιαίτερος το ότι ορθόδοξες κοινότητες της πρώιμης νεώτερης εποχής πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, ζώντας σε σύνθετα δογματικά, εθνοτικά και πολιτικά περιβάλλοντα, όπως της Κωνσταντινούπολης, του Χάνδακα και της Βενετίας, παρήγαγαν όχι μόνο με κείμενα, αλλά και με εικόνες, αυτόν τον ιδιαίτερο τύπο χειρόγραφου βιβλίου, ο οποίος συμπύκνωνε το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον σε ένα είδος αφήγησης δυσπρόσιτο σήμερα για εμάς. Θέλησα να ακούσω και να καταλάβω αυτές τις ακατανόητες για μένα φωνές, να παρατηρήσω ομοιότητες και διαφορές ανάμεσα στις εκδοχές της αφήγησης μελετώντας τη σχέση τού κειμένου με την εικόνα, καθώς και να ξεκλειδώσω την εικονολογική και υφολογική ιδιόλεκτο της εικονογράφησης. Με διευκόλυνε αφάνταστα το γεγονός ότι τα χρησιμολογικά κείμενα εικονογραφούνταν, καθώς διαπίστωσα, *μόνον όπου το K1 ήταν παρόν*, και έτσι περιέλαβα στον κατάλογο καταρχήν όλα τα χειρόγραφα που παραδίδουν το K1, χρονολογούμενα από τα παλαιότερα σωζόμενα, των αρχών τού 16ου αιώνα, μέχρι το 1630 περίπου, ακόμη και όταν η εικονογράφηση του κειμένου δεν είχε πραγματοποιηθεί (BB1a, BC1b, Man, M3b, Pb και Pc, V3+VO, Vin2, Vin3), ή ακόμη και αν τα χειρόγραφα έχουν απολεσθεί (E2, E3, T). Περιέλαβα επίσης δύο χρησιμολόγια του δεύτερου μισού τού 17ου αιώνα: το χειρόγραφο του πατριαρχείου των Ιεροσολύμων (Hi), εξαιτίας της σχέσης που παρουσιάζει με το σημαντικότερο M22, και το Lo, το οποίο αποτελεί (μαζί με το παρόμοιο αλλά προγενέστερο M32) σημαντικό κρίκο που συνδέει τα χρησιμολόγια του 16ου αιώνα με τα χρησιμολόγια του 18ου αιώνα.

Αν και στον κατάλογο καταχωρίζω κώδικες, ώστε να γίνεται σαφές το κωδικολογικό περιβάλλον των χειρογράφων, αντικείμενο της πραγμάτευσής μου είναι τα χειρόγραφα – όχι όμως στο επίπεδο της «εικονογραφίας των χρησμών»,¹ αλλά στο συνολικότερο δυνατό επίπεδο, ως διακριτό είδος χειρόγραφου βιβλίου, το

¹ Βλ. την αντίστοιχη τοποθέτηση της Κυριακού στη δημοσιευμένη εκδοχή της διατριβής της: ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 31.

οποίο το συνέθεταν κείμενα και εικόνες, και αποκρυστάλλωνε, αναπαρήγαγε και αναδιαμόρφωνε νοητικές κατηγορίες, πολιτικούς συλλογισμούς, ιδεολογικές προτάσεις και αναπαραστάσεις, αλλά και, καθώς φαίνεται, κινούσε την περιέργεια, ψυχαγωγούσε και διασκέδαζε.

Ο κατάλογος αριθμεί 40 κώδικες, οι οποίοι περιέχουν 53 χειρόγραφα (βλ. Πίνακα 1.1). Οι κώδικες BB1, BL και P περιλαμβάνουν εκτός από χρησιμολόγια που περιέχουν το K1, τα οποία πρωτίστως με ενδιαφέρουν εδώ, και κάποια άλλα που δεν το περιέχουν (BB1b, BB1c, BLa, BLb, BLc, BLe, Pa). Ο μοναδικός κώδικας του καταλόγου μου που δεν περιλαμβάνει καθόλου τον Βυζαντινό χρησιμολογικό πυρήνα είναι ο κώδικας της Κοπεγχάγης (Ha), τον οποίο συμπεριέλαβα επειδή όλα δείχνουν ότι ο κώδικας αυτός ήταν δίδυμος του Vin2, και μάλλον κάπου έχασε τα φύλλα του που περιείχαν το K1.

Τα χειρόγραφα του καταλόγου είναι αρκετά γνωστά και ορισμένα έχουν μελετηθεί πιο συστηματικά. Δύο από αυτά έχουν αποτελέσει αντικείμενο αντίστοιχων μονογραφιών (Ams, PP).¹ Τρία άλλα περιλήφθηκαν από κοινού σε τρίτη μονογραφία (BB2, M22, M3a).² Τα BB2, PP και M22 έχουν αποτελέσει αντικείμενα εκτεταμένης αρθρογραφίας. Καθένα από τα Bero, E1 και Man έχει και ένα δικό του άρθρο.³ Δύο τουλάχιστον μεταπτυχιακές εργασίες έχουν επικεντρωθεί στα χρησιμολόγια: μία στα Bero, BB1e, E1, V1, T,⁴ και μία στο M22.⁵ Δύο διδακτορικές διατριβές έχουν επίσης γραφτεί με αφορμή τα χρησιμολόγια,⁶ και η παρούσα είναι η τρίτη στη σειρά, σε διάστημα τριάντα μόλις χρόνων.

Η βασική βιβλιογραφική αναφορά στα χρησιμολόγια είναι μέχρι σήμερα η διδακτορική διατριβή της Κατερίνας Κυριακού. Σε σχέση με τη δική της καταγραφή, ο κατάλογός μου άφησε έξω ορισμένα από τα μεταγενέστερα εικονογραφημένα χρησιμολόγια στα οποία αναφέρθηκε εκείνη. Αντιστρόφως, σε σχέση με τον δικό μου κατάλογο η διατριβή της Κυριακού δεν καταλογογράφησε τα Berg, BC2, E2 και E3, Ha, Lo, Mo, P, T, V3+VO, VB, Vin3, καθώς και ορισμένα χειρόγραφα των BB1 (BB1b και BB1c) και BL (BLa, BLb, BLc και BLe). Η Κυριακού παρέλειψε τα

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988.

³ BEHΣ, «Χρησιμολόγιο», 1936-37· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, «Oracula», 2003· ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975.

⁴ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, *Κίονας*, 2003.

⁵ WILLIAMS, *Klontzas*, 2008.

⁶ VEREECKEN, *Orakels*, 1986· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988.

χειρόγραφα αυτά είτε επειδή δεν περιείχαν το K1, είτε επειδή δεν ήταν εικονογραφημένα, είτε επειδή δεν της ήταν γνωστά. Από βιβλιογραφική άποψη οι λιγότερο γνωστοί από τους κώδικες του καταλόγου μου είναι οι I, Berg, BC2, Ha, Hi, Lo, Mo (κυρίως λόγω της ρωσικής γλώσσας στην οποία δημοσιεύτηκε), P και S.

Περιέλαβα αυτούς τους σχετικά άγνωστους κώδικες για λόγους πληρότητας, και επειδή ένας από τους στόχους του καταλόγου είναι να συνοψίσει τα δεδομένα των χρησμολογίων. Η εκπλήρωση αυτού του στόχου σκόνταψε στο ότι οι γνώσεις μου δεν μπόρεσαν τελικά να καλύψουν όλα τα χειρόγραφα σε ίσο βαθμό, γεγονός που αντανακλάται στον κατάλογο. Παρ' όλα αυτά ένα πλεονέκτημα του καταλόγου είναι ίσως ότι τα χειρόγραφα μπορούν σε κάποιο βαθμό να συγκριθούν μεταξύ τους, στόχο που είχα επίσης θέσει εξ αρχής.

Η ακριβής αντίληψη του περιεχομένου των χρησμολογίων είναι σημαντική για την κατανόηση των μεταξύ τους σχέσεων. Ο κατάλογος αποκαλύπτει ότι τα ελληνικά χρησμολογικά κείμενα δεν είναι τελικά και τόσα πολλά. Σε μεγάλο βαθμό επαναλαμβάνονται από το ένα χειρόγραφο στο άλλο, και η εντύπωση ότι είναι πολυάριθμα οφείλεται περισσότερο στις διαφορετικές τους εκδοχές, στη διαφορετική τους διάταξη, και στις διαφορές της εικονογράφησης από το ένα χειρόγραφο στο άλλο. Η ανομοιογένεια στην καταγραφή των περιεχομένων από την Κυριακού δεν επέτρεπε ασφαλείς συγκρίσεις μεταξύ των χειρογράφων, και συχνά οδηγούσε σε αμηχανία ή λειτουργούσε παραπλανητικά. Η καταφυγή στους καταλόγους των Βιβλιοθηκών δεν κάλυπτε επίσης αυτή την ανάγκη στον βαθμό που κάποιος φαντάζεται, διότι, όπως διαπίστωσα, το ίδιο κείμενο παρουσιάζει διαφορετικές αρχοτέλειες ή αποδίδεται σε διαφορετικό συγγραφέα στα χειρόγραφα, ή έχει κωδικοποιηθεί με διαφορετικό τίτλο από τους καταλογογράφους. Κωδικοποίησα λοιπόν τα κείμενα που περιέχονται στα χρησμολόγια του καταλόγου με ένα ενιαίο σύστημα, ώστε να υπερβώ το πρόσκομμα της ανομοιογένειας (βλ. Πίνακα 1.2). Απέδωσα στα χρησμολογικά κείμενα κωδικό αριθμό (π.χ. K1) και κωδικό τίτλο, τον οποίο καταγράφω με αραιά στοιχεία. Ο κωδικός τίτλος δεν ταυτίζεται πάντοτε με τον τίτλο που φέρει (αν φέρει) το κείμενο στο ίδιο το χειρόγραφο, μολονότι μπορεί να τον θυμίζει. Η κωδικοποίηση, αν και ουσιαστικά συμβατική, λαμβάνει υπόψη το περιεχόμενο του κειμένου, και όχι την απόδοσή του σε ορισμένο συγγραφέα, η οποία ούτως ή άλλως είναι ψευδώνυμη και μπορεί να μεταβάλλεται.

Οι πληροφορίες που παρέχει το δελτίο κάθε κώδικα στον κατάλογο, τυποποιημένες, τεκμηριώνονται με βιβλιογραφικές παραπομπές. Η τεκμηρίωση σε

ορισμένες περιπτώσεις απουσιάζει επειδή κρίνεται περιττή ή επειδή η πληροφορία βασίζεται σε αυτοψία. Επανελέγξα τα στοιχεία με βάση τα αντίγραφα των χειρογράφων που μου έγιναν προσιτά για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας. Η διαδικασία της μεταφοράς των κειμένων στον Πίνακα 1.2 προσαρμόστηκε στις ανάγκες που θεώρησα ότι πρέπει να εξυπηρετηθούν. Δεν είμαι ειδικευμένος φιλόλογος. Οι μεταγραφές των αρχοτελειών είναι προσεκτικές, αλλά εμπειρικές: ούτε κριτικές, ούτε διπλωματικές. Στόχος είναι να μπορούν να συγκριθούν σε ένα αρχικό επίπεδο τα περιεχόμενα των χειρογράφων. Τείνω συνειδητά να διατηρώ, όσο έκρινα ανεκτό, ιδιωτισμούς ή σφάλματα στις γραφές, καθώς οι συγκεκριμένες μορφές με τις οποίες εμφανίζονται λέξεις ή φράσεις των κειμένων αποτελούν ίχνη για τη διαπίστωση ή τον έλεγχο σχέσεων ανάμεσα στα χειρόγραφα: ιδίως τη σχέση προτύπου-απογράφου. Οι αρχοτέλειες του K1 δεν δίδονται στον κατάλογο, καθώς το συγκεκριμένο κείμενο και ιδιαίτερα οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζει από το ένα χειρόγραφο στο άλλο θα με απασχολήσουν εκτενώς στο τρίτο κεφάλαιο. Στον Πίνακα 1.2 γίνεται παραπομπή στις εκδόσεις των χρησμολογικών κειμένων, κριτικές ή μη. Προσπάθησα, όσο μου ήταν δυνατό, να παραπέμψω εκεί όπου μπορεί να βρει κάποιος εκδομένο το σύνολο του σχετικού κειμένου. Όπου δεν υπάρχει τέτοια έκδοση, παρέπεμψα εκεί όπου μπορεί να βρεθεί εκδομένο μέρος του κειμένου, οι αρχοτέλειές του, ή έστω ορισμένες αράδες ή χαρακτηριστικές φράσεις του. Χρησμολογικό κείμενο το οποίο δεν συνοδεύεται από εκδοτική παραπομπή πρέπει να λογίζεται ανέκδοτο. Σε ορισμένες περιπτώσεις το συγκεκριμένο κείμενο συσχετίζεται με άλλα κείμενα. Επίσης, περιγράφεται κωδικοποιημένα η γλωσσική μορφή του κειμένου: πεζή ή έμμετρη, λόγια ή δημώδης.

Οι περισσότεροι από τους κώδικες που απαρτίζουν τον κατάλογο, διασκορπισμένοι σήμερα στις Βιβλιοθήκες πολλών διαφορετικών χωρών, περιλαμβάνουν άνω του ενός χειρόγραφο. Παρ' όλα αυτά είναι υψηλό το ποσοστό των κωδίκων που απαρτίζονται από ένα μόνον χειρόγραφο (Ams, Berg, Bero, BB2, E1, Ho, Lo, M34, M22, Pan, PP, V1, V2, Vin1, Vin2). Από τους υπόλοιπους άλλοι είναι συλλογικοί (Hi, I, BC2, M46, M3, M6, Man, P, VB) και άλλοι σύμμεικτοι (Amb, BB1, BC1, BL, Ha, M32, M38, S, V2, V3, V4, VO, Vin3).¹ Ένας κώδικας (Mo) σώζεται σήμερα σπαραγμένος, και τρεις χάθηκαν (E2, E3, T), κατεστραμμένοι

¹ Στη διάκριση συλλογικών και σύμμεικτων κωδίκων ακολουθώ τον EIDENEIER, «Συλλογικά κατά σύμμεικτων», 2005. Συλλογικοί: συναρθρωμένοι από διάφορα χειρόγραφα με βάση μια κοινή, θεματική ή άλλη σύλληψη. Σύμμεικτοι: απαρτισμένοι από άσχετα μεταξύ τους χειρόγραφα.

από πυρκαγιές, περιλαμβάνονται όμως και αυτοί στον κατάλογο διότι η μορφή που είχαν (ιδίως του T) τεκμηριώνεται ικανώς. Ένας από τους συλλογικούς κώδικες (M3), περιέχει τρία χρησιμολόγια και ένας άλλος (P) δύο. Τρεις από τους σύμμεικτους (BB1, BC1, BL) περιέχουν ο πρώτος πέντε χρησιμολόγια ή τμήματα χρησιμολογίων, ο δεύτερος δύο, και ο τρίτος πέντε. Οι Παρατηρήσεις στο τέλος του δελτίου κάθε κώδικα, δίνουν πρόσθετες πληροφορίες γύρω από τη φυσική του μορφή, τα περιεχόμενα, ή την ιστορία του. Κάποιες φορές καταπιάνονται με συγκεκριμένα ερευνητικά ζητήματα και επιχειρούν να συνοψίσουν τον έως τώρα διάλογο.

1.2 Κατάλογος

Σύμβολα

Inc.	Αρχή τού κειμένου
Des.	Τέλος τού κειμένου
	Αλλαγή αράδας ή στίχου
	Αλλαγή σελίδας
[]	Κωδικοί τίτλοι κειμένων, παραπομπές σε εκδόσεις ή βιβλιογραφία, παρατηρήσεις ή σχόλια
()	Ανάλυση συντμήσεων του γραφέα και εννοούμενες συμπληρώσεις
< >	Ακριβής μεταγραφή
{ }	Συμπληρώσεις σε σφάλμα ή παράλειψη του γραφέα
† †	Περιοχή που δεν μπορεί να αποκατασταθεί
[...]	Περιοχή που απαιτεί αυτοψία
(;)	Πιθανώς ή αγνώ
1/2, 2/2, 3/4	Χρονολόγηση κατά ήμισυ ή τέταρτο αιώνα
αρ.	Αράδα / -ες
αριθ.	Αριθμός / -οί
φ.	Φύλλο / -α
σ.	Σελίδα / -ες
στ.	Στήλη / -ες
στίχ.	Στίχος / -οι
σтчμ.	Στιχούργημα / -ήματα
αβγ	Διαγραμμένο από τον γραφέα
<u>αβγ</u>	Υπογραμμισμένο από τον γραφέα
·	Υποστιγμή, τελεία ή μέση στιγμή
- + : ~	Σημάδια τού γραφέα στο τέλος κειμένου ή περιόδου

1.2.1 (Amb) Ambrosianus R115 Supplementus

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Μιλάνο.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Ambrosiana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Ambrosianus R115 Supplementus [= Gr. 723].¹

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 2, 1907, 6301 (Βερόνα 1542-1548).²

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 36,9 x 26,2 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 230.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική (λίγα στη Λατινική και στην Ιταλική).

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r, 8v, 9r, 9v, 10r, 10v, 11r, 11v, 12r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Gian Vincenzo Pinelli. Το 1609 μεγάλο μέρος τής βιβλιοθήκης του Pinelli πέρασε στην Αμβροσιανή Βιβλιοθήκη.³

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.⁴

16ος αι. (μέσα) (άνευ αιτιολόγησης).⁵

16ος αι. (2/2) (Pinelli και υδατόσημο).⁶

1570-1601 (άνευ αιτιολόγησης).⁷

16ος αι. (μέσα ή 2/2).⁸

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁹

		1r-4r κενές
I	1	4v-12r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 16 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Ατιτλο] 12v κενή
	2	13r-15v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ατιτλο]
	2α	15v [Σημείωση, λίγα εκατοστά πιο κάτω] <+ ή τιαύτη γραφή μετεγράφη από παλαιοτ(ά)τ(ου) βιβλίου, ως λέγ(εται) εἶναι γραφή χρονῶν, ὄ, καὶ ἐπέκεινα:~>
	3	15v-16r [K9 Ὁραμα αγίου Ανδρέα σαλού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἀρχὴ ὠδίνων, καὶ περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως> 16v-17v κενές
II	4	18r-41v [Πλούταρχος, αποσπάσματα ποικίλα] 42r-42v κενές
III	5	43r-54v [Γεώργιος Σχολάριος, Περί του βιβλίου του Γεμιστού, και κατά της ελληνικής πολυθεΐας] ¹⁰

¹ MARTINI & BASSI, *Catalogus*, 1906, 835.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 53 υποσημ. 61.

³ MARTINI & BASSI, *Catalogus*, 1906, τ. 1, x-xii· τ. 2, 836.

⁴ MARTINI & BASSI, *Catalogus*, 1906, 836.

⁵ PASINI, *Inventario*, 2003, 154.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 53.

⁷ AMBROSIANA WEB 2015.

⁸ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 67.

⁹ MARTINI & BASSI, *Catalogus*, 1906· DANZI, *Pietro Bembo*, 2005· IRHT· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου για τα φ. 4v-12r.

¹⁰ MIGNE, *PG* 160, 1866, 633-648.

		55r-56v κενές
IV	6	57r-78v [Επιτομή συνοδικών κανόνων από την πρώτη οικουμενική σύνοδο έως και την όγδοη επί Φωτίου και πάπα Ιωάννη] ¹ 79r-v κενές
V	7	80r-91r [Λέων Στ', Τακτικά (διάταξη περί ναυμαχίας)] ² 91v-92v κενές
VI	8	93r-108v [Κωνσταντίνος Ζ', Περί της βασιλείου τάξεως (αποσπάσματα)]
VII	9	109r-198v [50 ποικίλα κείμενα: γενεαλογία των θεών· περί καρδινάλιων· στρατιωτικά· περί Ερρίκου Η' της Αγγλίας· γενεαλογικά δένδρα αρχαίων και σύγχρονων ηγεμόνων και ευγενών· Πλίνιος, Περί υδάτων· πίνακες και σχέδια σχετικά με έννοιες και θέματα φιλοσοφίας, λογικής, τέχνης, φυσικής, ορυκτολογίας, δικαίου, γεωγραφίας, ηθικής, ιστορίας, ρητορικής, γραμματολογίας] με σχέδια και πίνακες, στην ελληνική, λατινική και ιταλική
VIII	10	199r-201r [Επαινος στον καρδινάλιο Federico Borromeo, με αναγράμματα]
IX	11	201r [Ανάγραμμα για τον Federico Borromeo] [έντυπο]
X	12	202r-203r [Στίχοι για τον ερχομό στη Ρώμη του βασιλιά της Πολωνίας Βλαντισλάβ] [έντυπο] 203v κενή
XI	13	204r-206v [Στίχοι για το λείψανο του αγίου Αμβροσίου, του Gio. Ambrogio Lonato, 1629] 207r-207v κενές
XII	14	208r-209v [Στίχοι για τον καρδινάλιο Francesco Barberini, Ρώμη 29 Δεκεμβρίου 1623] 210r-211v κενές
XIII	15	212r [Ψαλμός 126 για τον Gian Vincenzo Pinelli, εκδομένο το 1582 από τον Friedrich Sylburg, 1536-1596] [έντυπο, στην ελληνική] 212v κενή
XIV	16	213r [Στίχοι για τον Κόζιμο Μέδικο, του Giovanni Battista Strozzi, 1551-1634] [έντυπο] 213v κενή
XV	17	214r-215r [Αναστάσιμο για τον Ιησού Χριστό] 215v κενή
XVI	18	216r-217v [Γενεαλογία των πριγκίπων της Angleria και του Μιλάνου (Angera, πόλη της Λομβαρδίας, έδρα της οικογένειας Borromeo)]
XVII	19	218r-220r [Απάντηση στο ερώτημα γιατί το νερό υγραίνει τον αέρα] 220v-221v κενές
XVIII	20	222r-224r [Απόψεις περί της ροής του ποταμού Νείλου] 224v-225r κενές
XIX	21	225v [Επιτύμβιο για τον Carlo Sigonio, περ. 1520-1584, εκδομένο από τον Friedrich Sylburg, 1536-1596] [έντυπο]
	22	226r [Περί συμβόλων, του προτεστάντη μαθητή του Joachim Camerarius, Jakob Monau, 1546-1603, εκδομένο από τον Friedrich Sylburg, 1536-1596] 226v-230v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Αποτελείται από χειρόγραφα παλαιότερων κωδίκων της βιβλιοθήκης του Pinelli, που συνενώθηκαν μεταξύ τους και έφεραν ταυτότητες F 493, N 277 [παλαιότερα N 283] (βλ. φ. 57) και F 491 (βλ. φ. 92).

¹ VOELLUS & IUSTELLUS, *Bibliothecae*, 1661, τ. 2, 1166-1214.

² MIGNE, *PG* 107, 1863, 989-1013.

2. Τα κείμενα 1, 2 και 3 έχουν προσθήκες και εναλλακτικές γραφές στα περιθώρια («γλώσσες»).
3. Η Κυριακού θεώρησε ότι ο Pinelli απέκτησε το Amb στη Βενετία, από αντιγραφή του M3c, την ενότητα III του κώδικα M3, ο οποίος ανήκε στον φίλο του Giacomo Contarini.¹ Για τις σχέσεις του Αμβροσιανού με το χειρόγραφο του Άμστερνταμ και με τα M3b (ενότητες II+IV του κώδικα M3) και M3c, βλ. και στον M3: Παρατήρηση 7.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

TREU, *Moralia*, 1884, 14· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 1900, 446· MARTINI & BASSI, *Catalogus*, 1906, τ. 2, 835-836 (πρβλ. τ. 1, xlix, και τ. 2, 812, 1017)· REVELLI, *Codici*, 1929, 130-131 αριθ. 347· RIVOLTA, *Catalogo*, 1933, 244· KRISTELLER, *Iter Italicum*, 1963, τ. 1, 311· 1967, τ. 2, 533· 1991, τ. 6, 46· DUFFY & PARKER, *Synodikon*, 1979, xx· VAN DEUN, “Sinaiticus graecus 1726”, 1990, 436, υποσημ. 4· VAN DEUN, *Maximus Confessor*, 1991, xxxix, υποσημ. 121· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 1694, 1699a· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 52-53· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 67· PASINI, *Inventario*, 2003, 154· PASINI, “Progetto”, 2005, 251-253, υποσημ. 13· DANZI, *Pietro Bembo*, 2005, 270· MARTINELLI TEMPESTA, “Marginalia”, 2004, 83, 89, 90 υποσημ. 47· MARTINELLI TEMPESTA, *Studi*, 2006, 173, 180 υποσημ. 45· PASINI, *Bibliografia*, 2007, 313· AMBROSIANA WEB 2015.

1.2.2 (Ams) Amstelodamensis VI E 8

ΧΩΡΑ: Ολλανδία.

ΠΟΛΗ: Άμστερνταμ.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Universiteitsbibliothek.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Amstelodamensis VI E 8 (αναφέρεται εσφαλμένα και ως gr. 70).²

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 2, 1907, 7590 (Προβάνς 1569), 7603 (Μασσαλία 1561). Παράφυλλα: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 1370 (Soleure 1595-1596), 1371 (Loosduinen 1599).³

ΣΤΑΧΩΣΗ: Περγαμηνή.⁴

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 22 x 16 εκ.

ΦΥΛΛΑ: VI+14+VI.⁵

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα: “Watercolour illuminations”.⁶

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 1v, 2r, 2v, 3r, 3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r, 8v, 9r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.⁷

Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (;).⁸

Θεοδόσιος Ζυγομαλάς σε συνεργασία με Ιωάννη Μαλαξό.⁹

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Απόγραφο χειρογράφου του Γεωργίου Καντακουζηνού (;).¹ Φαίνεται ότι οι Χρησμοί του VI E 8 είναι το ένα από τα είκοσι ένα φιλολογικά έργα

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 53.

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 11.

³ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 13.

⁴ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 13.

⁵ Βλ. και BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 12 υποσημ. 4.

⁶ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 13.

⁷ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 13.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 62 και υποσημ. 88· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 254-255.

⁹ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 448.

που έφερε γραμμένα σε άγνωστο αριθμό κωδίκων από την Κωνσταντινούπολη στην Ολλανδία ο Georgius Dousa (Joris van der Does) το 1597, το οποίο σε χειρόγραφο κατάλογο της 23ης Οκτωβρίου 1597 αναφέρεται ως “Leonis Imp. Oracula”.² Μετά τον θάνατο του Γεωργίου οι κώδικες πέρασαν στον νεότερο αδελφό του Θεόδωρο (Dirk van der Does, 1580-1663) και αργότερα, κάποιος από αυτούς, άγνωστο ποιου ακριβώς, στον Bonaventura Vulcanius (1538-1614) και στον Petrus Scriverius (1576-1660). Ο VI E 8 πέρασε οπωσδήποτε από τα χέρια του Scriverius, καθώς αυτός έχει σημειώσει το όνομά του στο κάτω μέρος του φ. 1r. Το χειρόγραφο δεν αναφέρεται στους καταλόγους της πανεπιστημιακής βιβλιοθήκης του Άμστερνταμ του 1612 και του 1622, βρισκόταν όμως εκεί το αργότερο το 1645, ίσως με δωρεά του ίδιου του Scriverius, ενώ η παλαιότερη καταγραφή του απαντάται το 1668.³ Το υδατόσημο αριθ. 1371 των παραφύλλων θεωρείται ενδεικτικό της οικογένειας Düring.⁴

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.⁵1561/1569 – 21.11.1597 (υδατόσημο και ημερομηνία αναχώρησης του Γεωργίου Dousa από την Κωνσταντινούπολη).⁶

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

«Προέρχεται από τον χώρο της ελληνικής Ανατολής».⁷
Κωνσταντινούπολη.⁸ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁹

Ir-IIr κενές

Iv Βλ. Παρατήρηση 1.

- 1 IIIr [Σημείωση] <Leonis Sapientis, Imperatoris Oracula, | Graece, adjectis figuris pictis illustrata. | Hoc scriptum exemplar memorat Fabricius | Bibliothecae Graecae Vol. VI. p. 363⁴> [BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 14 και υποσημ. 11]

IIIv-VIv κενές

- 2 1r [Τίτλος & Κτητορικό σημείωμα] <+Τοῦ σοφωτάτου βασιλέως λέοντος χρησμοί [στο μέσον της σελίδας]> <P. Scriverij> [στο κάτω άκρο της σελίδας] [BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 14 και υποσημ. 12]
- 3 1v-9r [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 16 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Άτιτλο] [MIGNE, *PG* 107, 1863, 1129-1140 και 1151-1158]
- 4 9v [Σημείωση] <Oraculu(m) de restituti- | one Constantinopolis | Leonis Imp. quaere | in fine Annaliu(m) Const. | Manassis.> [πιθανότατα από το χέρι του Γεωργίου Dousa: BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 14 και υποσημ. 13]
- 5 10r-12v [Κ5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Άτιτλο]
- 5α 12v [Σημείωση] [Τρία εκατοστά πιο κάτω] <+ ή τοιαύτη γραφή μετεγράφη από παλαιώτατον βιβλίον ως λέγ(εται) | εἶναι γραφή χρόνων ὃ και ἐπέκεινα:+>

13r-14v κενές

Ir-VIv κενές

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 15.² OMONT, “Martin Crusius”, 1897, 70· FÖRSTER, *De antiquitatibus et libris*, 1877, 25· BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 16.³ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 14-21.⁴ BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 112, αριθ. 1371.⁵ OMONT, “Catalogue Pays-Bas”, 1887, 197· MENDES DA COSTA, *Catalogus*, 1902, 15· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 61.⁶ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 13.⁷ KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 62.⁸ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 13.⁹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Στο παράφυλλο Πν έχει επικολληθεί φωτοτυπημένη η περιγραφή του χειρογράφου από τον MENDES DA COSTA, *Catalogus*, 1902, 15, αριθ. 70.¹
2. Κατά μία άποψη, ο VI E 8 φαίνεται ότι αποσπάστηκε από τον κώδικα Vulcanianus 64, ο οποίος βρίσκεται τώρα στη Βιβλιοθήκη του πανεπιστημίου του Λέιντεν, ανήκε όμως στη βιβλιοθήκη του Γεωργίου Dousa.² Η σύγκριση ανάμεσα στον VI E 8 και στην *editio princeps* των Χρησμών του Λέοντος στην ελληνική γλώσσα του Jan Rutgers (1589-1625),³ δείχνει ότι μάλλον δεν ήταν ο VI E 8 το χειρόγραφο που ο Rutgers αναφέρει ως πηγή του, το οποίο, όπως γράφει στον πρόλόγο του, έλαβε από τον Petrus Scriverius και το οποίο, κατά δήλωση του Scriverius, προερχόταν από τον Γεώργιο Dousa. Κατά τον Brokaar, το χειρόγραφο που χρησιμοποίησε ο Rutgers ίσως ήταν ολλανδικό απόγραφο (και μάλιστα με λάθη) του VI E 8.⁴ Αυτό σημαίνει ότι στις αρχές του 17ου αι. δεν ήταν ένα, αλλά δύο τα χειρόγραφα με τους Χρησμούς του Λέοντα που υπήρχαν στην Ολλανδία. Το 1645, πάντως, ο Peter Lambeck (1628-1680) βρήκε και μελέτησε τον VI E 8 στη Βιβλιοθήκη του Άμστερνταμ,⁵ αλλά τον χρησιμοποίησε κυρίως για τη δική του ελληνική έκδοση της Αφήγησης του θρυλουμένου βασιλέως παρά για την έκδοση του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα για την οποία ακολούθησε μάλλον την έκδοση του Rutgers.⁶
3. Η παρατήρηση με μεγεθυντικό φακό έδειξε ότι πρώτα σχεδιάστηκαν πρόχειρα με κάρβουνο τα περιγράμματα των εικόνων, έπειτα γράφτηκε το κείμενο, και τέλος ολοκληρώθηκε η εικονογράφηση.⁷
4. Η σειρά των στιχουργημάτων σε σχέση με την έκδοση του Migne είναι: 1-2-3-6-7-4-5-8-9-10-11-12-13-14-15-16.
5. Για την πιθανή σχέση του χειρογράφου του Άμστερνταμ με το χειρόγραφο της ενότητας I του Αμβροσιανού κώδικα και με τα χειρόγραφα των ενοτήτων II+IV και III του κώδικα M3, βλ. στον M3: Παρατήρηση 7.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

SLADUS, *Catalogus*, 1648, 62· SLADUS, *Catalogus*, 1668, 83· ANEY, *Catalogus*, 1711, 102, αριθ. 7· FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca*, τ. 6, 1714, 364· CRAS, *Catalogus*, 1796, 229, αριθ. 44· OMONT, “Catalogue Pays-Bas”, 1887, 197-198, αριθ. 7 (16)· MENDES DA COSTA, *Catalogus*, 1902, 15, αριθ. 70· BEHΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 215· KNÖS, “Oracles”, 1960, 163· MIONI, “Oracoli”, 1984, 295· VEREECKEN, *Orakels*, 1986, 9· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 61-62· KOSTER, *Accounts*, 1995, 250· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 254-255· BROKKAAR, *Oracles*, 2002· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 448 και υποσημ. 88· ΣΤΑΥΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, «Βιβλιοκρισία», 2004· DŽUROVA, *Rayonnement*, 2011, 259, 260 αριθ. 2.

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 12 υποσημ. 2.

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 17-18 και υποσημ. 31-34.

³ RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618, βιβλ. V, κεφ. VIII (= σ. 467-484).

⁴ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 19-20 και υποσημ. 45.

⁵ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 19.

⁶ LAMBECK, *Georgii Codini*, 1655.

⁷ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 13.

1.2.3 (BB1) *Bodleianus Barocci Graecus 145*

ΧΩΡΑ: Μεγάλη Βρετανία.

ΠΟΛΗ: Οξφόρδη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Bodleian Library (Weston Library) – University of Oxford.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Bodleianus Barocci Graecus 145.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: ενότητα I: λέων Αγ. Μάρκου χωρίς παράλληλο· II: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 2, 1907, 3865 (Φλωρεντία 1549/1560, Βενετία 1469/1472, Ρώμη 1470/72)· III: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 3, 1907, 8941 (Παλέρμο 1467)· 11656 (Γένοβα 1438-1444, Πάδοβα 1440-1446, Ούντινε 1452, Παλέρμο 1453, Ρώμη 1472)· IV: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 1, 1907, 50 (Ρώμη 1535, Νεάπολη 1564)· 57 (Νεάπολη 1530)· 613 (Φλωρεντία 1529)· V: αταύτιστο· VI: MOŠIN, *Watermarks*, 1973, 856 (Βενετία 1540-1560)· BRIQUET, *Filigrales*, τ. 2, 1907, 4718 (Μιλάνο 1541)· VII: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 1, 1907, 662 (Ούντινε 1587)· VIII: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 4, 1907, 14472 (Μιλάνο 1560).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα με διακόσμηση.²

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: I: 28 x 20,5 εκ· II-IV: 27,7 x 20,4/21 εκ· V: 27,5 x 20,8 εκ· VI-VIII: 27,5 x 21 εκ.³

ΦΥΛΛΑ: I+289 [=280+φ. 63b, 63c, 63d, 206b, 259b, 260b, 260c, 260d, 260e, όλα κενά και στις δύο όψεις, εκτός του 259b, που είναι γραμμένο και στις δύο όψεις].

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα (BB1d γκούας, BB1e ακουαρέλα).⁴

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 46r-επίτιτλο, 80v, 81v, 82v, 83v, 84v, 85v, 86v, 87v, 88v, 89v, 90v, 91v, 92v, 94r-επίτιτλο, 94v-επίτιτλο, 96v-επίτιτλο, 98r-επίτιτλο, 233v, 236v, 241v, 245v, 246r, 246v, 247r, 247v, 248r, 248v, 249r, 249v, 250r, 250v, 251r, 251v, 252r, 252v, 257v, 258r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Christophe Auer (φ. 179r-195r).⁵

Μανουήλ Μαλαξός και συνεργάτης, και άλλοι γραφείς: Γραφέας I,A (φ. 46r-50r)· Γραφέας I,B (φ. 59v-79r)· Γραφέας I,Γ (φ. 80v-97v)· Γραφέας III,A (φ. 113r-144v)· Γραφέας III,B: Μιχαήλ Λυγίζος (φ. 145r-178v)· Μανουήλ Μαλαξός (φ. 234r-235v, 237r-241r, 242r-244v, 253r-256v, 258v-259r, ορισμένοι στίχοι και όλοι οι τίτλοι των εικόνων των Χρησμών στα φ. 245v-252v)· συνεργάτης Μανουήλ Μαλαξού (φ. 233v, 236r, 236v, 241v, 245r, 257r-258r, ορισμένοι στίχοι των Χρησμών στα φ. 245v-252v).⁶

Μανουήλ Μαλαξός και συνεργάτης (BB1e).⁷

Μανουήλ Μαλαξός και συνεργάτες (BB1e).⁸

Μανουήλ Μαλαξός και βοηθοί (BB1e).⁹

Μανουήλ Μαλαξός και συνεργάτης (φ. 244r-252v), Ανδρέας Δώνος (Κρητικός, δάσκαλος του Φραγκίσκου Μπαρότσι) και εργαστήριο (φ. 50r-58r).¹⁰

“Manuele Malaxos e la sua scuola” (BB1e).¹

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 74.

² HUTTER, *CBM*, 1978, 75 (“Italo-griechisch, 16. Jahrhundert”)· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160, υποσημ. 11 (“La reliure est crétoise et date du XVIe siècle”).

³ HUTTER, *CBM*, 1978, 74.

⁴ HUTTER, *CBM*, 1978, 75· πρβλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 59, 66.

⁵ HARLFINGER, *Textgeschichte*, 1971, 409.

⁶ HUTTER, *CBM*, 1978, 74, 75: “Besondere Bemerkungen”: c.

⁷ GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, αριθ. 250.

⁸ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 17· DE GREGORIO, *Manuel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64.

⁹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 59.

¹⁰ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 437 και υποσημ. 51.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Εργαστήριο Γεωργίου Κλόντζα (BB1d).²

Μάρκος Μπαθάς (BB1e).³

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Τα χρησιμολόγια του κώδικα, αρχικά αυτόνομα το ένα από το άλλο, βρίσκονταν στην κατοχή του Φραγκίσκου Μπαρότσι το αργότερο το 1576/77, ο οποίος φαίνεται ότι τα συνέλεξε και τα χρησιμοποίησε για τη δημιουργία της «αποκαθααρμένης» (“gereinigte”) εκδοχής των Χρησμών του PP και του BB2.⁴ Το BB1d υπήρξε πιθανόν δική του παραγγελία, στο πλαίσιο αυτής της εργασίας.⁵ Ο Μπαρότσι σε επόμενο χρόνο βιβλιοδέτησε μαζί τα επιμέρους περιεχόμενα σε έναν κώδικα.⁶ Ο κώδικας αυτός, πιθανότατα μαζί με άλλους της βιβλιοθήκης του Φραγκίσκου Μπαρότσι, μεταφέρθηκε στη Βενετία μετά το 1581, όταν αυτός εγκαταστάθηκε σχεδόν μόνιμα εκεί.⁷ Μετά τον θάνατό του πέρασε στην κατοχή του ανηψιού του, Ιακώβου, στη Βενετία. Εκεί, το 1629 ο Ιάκωβος τον πώλησε στον William Herbert, 3ο Κόμη του Pembroke, μαζί με άλλα βιβλία της βιβλιοθήκης του Φραγκίσκου Μπαρότσι, τα οποία ο Κόμης τα πώλησε έπειτα με τη σειρά του στη Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.⁸

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

15ος (2/2) και 16ος αι. για το σύνολο των περιεχομένων (υδατόσημα).⁹

1571-1576/77 (BB1d) (χρησμός Κύπρου και σχέση με BB2) και

1563-1576/77 (BB1e) (σημείωμα κίονα και σχέση με BB2).¹⁰

1574 και εξής (BB1e) (κατάλογος σουλτάνων στο φ. 257v – θεωρεί ότι ο κατάλογος γράφτηκε μαζί με το υπόλοιπο κείμενο).¹¹

16ος αι. (μέσα) (BB1e).¹²

1570-1571 (BB1d) (χρησμός Κύπρου) και

1563-1574 περίπου (BB1e) (σημείωμα κίονα και κατάλογος σουλτάνων).¹³

1571 και εξής, αλλά πριν τον PP (BB1d) και

1563 και εξής (BB1e).¹⁴

1574 και εξής (BB1e).¹⁵

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βενετία.¹⁶

Κρήτη για το BB1d (λόγω γραφέα και ζωγράφου),¹⁷ ενώ για το BB1e: «Η παρουσία του Μανουήλ Μαλαξού δεν μαρτυρείται στην Ιταλία μετά το 1560-1561, επομένως πρέπει ή να αναζητήσουμε εκτός Ιταλίας τον τόπο παραγωγής του χειρογράφου ή να θεωρήσουμε ότι αντιγραφή και ιστόρηση του

¹ RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, 142 με υποσημ. 9. Μολονότι παραπέμπει στον BB1 συνολικά, ο Rigo πιθανότατα εννοεί μόνο το BB1e.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 59 υποσημ. 45: λανθασμένα αναφέρει ότι η Κυριακού θεώρησε ως ζωγράφο τον Μπαθά – είτε πρόκειται για δική του άποψη, είτε συγχέει (όπως και στην υποσημ. 46) τον BB1 με τον BL.

⁴ HUTTER, *CBM*, 1978, 75: “Besondere Bemerkungen”: d.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

⁶ Πρβλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160.

⁷ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 69.

⁸ HUTTER, *CBM*, 1978, 75: “Provenienz”.

⁹ HUTTER, *CBM*, 1978, 74

¹⁰ HUTTER, *CBM*, 1978, 75: “Besondere Bemerkungen”: e.

¹¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 17.

¹² DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64.

¹³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66 και 59-60.

¹⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160.

¹⁵ RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, 142 (“poco dopo il 1574”).

¹⁶ HUTTER, *CBM*, 1978, 74.

¹⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

χρησμολογίου ολοκληρώθηκαν αφ' ότου ο Μαλαξός είχε αναχωρήσει από την Ιταλία».¹

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:²

- I**
- 1 1r-41v [Ιωάννης Χρυσόστομος, Ωριγένης, Αθηναγόρας, τέσσερις Ομιλίες] [Άτιτλο] [φ. 1r-7v, 7v-12r, 12r-21r, 21r-41v].³
- 2 42r-45r [Πίνακας των αριθμητικών επιθέτων σε τέσσερις στήλες] [Άτιτλο] 45v κενό
- 3 46r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Χρησμοί λέοντος τοῦ σοφοτάτου βασιλέως> [Πάνω από τον τίτλο ημιτελές επίτιτλο κόσμημα ερυθρού χρώματος, που εικονίζει πλοχμό]
- 4 46r-47v [T2 Χρησμοί Θεοφίλου] [Τίτλος γενικός] <Έτερος χρησμός θεοφίλου πρεσβυ | τέρου ρωμαίων κ(αι) κληρικοῦ τῆς μεγάλης εκκλησίας τῆς παλαιᾶς ρώμης· μεταβληθεῖς | ἀπὸ ρωμαῖκ(ὰ) εἰς τὴν ἑλλάδα διάλεκτον παρὰ νοταρίου κύρ ιωάννου τοῦ ρίζινου:>
- 4α 46r-46v [K39 Χρησμός των δύο νυμφίων] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 4β 46v [K40 Χρησμός αετού της λουμπαρδίας] [Συνεχόμενα με τίτλο] <+ ὄρα καινόν>
- 4γ 46v [K41 Χρησμός βασιλέως-πάπα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <+ ὄρα καινόν>
- 4δ 47r [K26 Χρησμός ξανθού γένους] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 4ε 47r [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 4στ 47r [K59 Χρησμός μεираκίου και πίτας] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος ως κατάληξη στον προηγούμενο χρησμό]
- 4ζ 47r-47v [K33 Χρησμός πτωχού βοόπτη και πετριώτη] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 4η 47v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] χωρίς εικονογράφηση [Άτιτλο]
- 4θ 47v [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 5 47v-50r [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Συνεχόμενα με τίτλο γενικό] <+Δανίλ μοναχοῦ περὶ τῆς ἐπταλόφου | κ(αι) περὶ τὰς νήσους τί ἔστιν το μέλλον αὐτῶν.>
- 5α 47v-49r [K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 5β 49r [K54 Χρησμός υιών άριστου βασιλιά] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 5γ 49v [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 5δ 49v-50r [K67 Χρησμός αποδοχής Αντιχρίστου] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 6 50r-58r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 17 στιχουργήματα. Εικονογράφηση προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Συνεχόμενα με τίτλο] <Χρησμοί λέοντος τοῦ σοφοτάτου βασι | λέ(ως) περὶ τῶν ἔθνῶν τί ἔστιν τὸ μέλλον αὐτῶν· ἰουδαί(ας) ἰσπανί(ας) κ(αι) αραβί(ας) ὁμόνοια.>
- 58v-59r κενός
- 7 59v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <{X}ρησμός ὃς εὔρετο ἐν πλακῖ κεχαραγμένος ἐν γράμμασῖ τοιοῖσδε, ἐν βυζαντίῳ | λέοντος τοῦ σοφοῦ>
- 7α 60r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου]
- 7β 60v-61r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου]

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 60.

² COXE, *Catalogi*, 1853· HUTTER, *CBM*, 1978· IRHT· PFDP· εξέταση ψηφιακών και φωτομηχανικών αντιγράφων.

³ CPG τ. 2, 1974, 4419 και 4626· CPG, τ. 1, 1983, 1494 και 1070.

	[Τίτλος] <λ ο τ τ σ φ λέωντος τοῦ σοφοῦ> [Ο γραφέας έχει υπογραμμίσει φράση του κειμένου, την οποία ξανάγραψε στο αριστερό περιθώριο χαμηλότερα, εννοώντας ότι πρέπει να αποκοπεί και να ενσωματωθεί αλλού. Προσδιόρισε με ακρίβεια το σημείο εντός του κειμένου με τη χρήση του συμβόλου (^)].
8	61v-63a r [K10 Εσχάτη όραση Δανιήλ] [Τίτλος] <{Ο}ρασις τοῦ προφήτου δανιήλ· ἀπὸ τῆς πεντεκαϊδεκάτης ἡμέρας τ(ῆ)ς αἰχμαλω- σίας, ἕως τῆς Χ(ριστο)ῦ καταβάσεως. Καὶ ἀπὸ τῆς Χ(ριστο)ῦ καταβάσεως, ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος.~>
9	63a r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα με τίτλο] <{Δ}ανιήλ {μ}οναχοῦ>
9α	63a r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα με τίτλο] <{Α}λλος>
9β	63a r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα με τίτλο] <{Α}λλος> [προβλέπει την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης το 1539]
	63a v-63d v κενές
10	64r-69r [T1 Χρησμοί Λέωντος Στ΄] [Τίτλος γενικός] <λέωντος σοφωτάτου βασιλέως>
10α	64r-64v [K23 Χρησμός μουσουλμανικής επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους] [Συνεχόμενα άτιτλο]
10β	65r-65v [K24 Χρησμός λατινικής επέκτασης, αυτοκρατορίας Νίκαιας και Μιχαήλ Παλαιολόγου] [Ατιτλο]
10γ	65v-66r [K25 Χρησμός μουσουλμανικής επέκτασης εις βάρος των λατίνων] [Συνεχόμενα άτιτλο]
10δ	66r-66v [K79 Χρησμός Κύπρου] [Συνεχόμενα άτιτλο]
10ε	66v [K27 Χρησμός τελικής αναμέτρησης χριστιανών και απίστων και εμφάνιση αγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα άτιτλο]
10στ	66v-67r [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] χωρίς εικονογράφηση [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχος περί τῆς κωνσταντινουπόλ(εως) τοῦ ἀγγελοφόρου>
10ζ	67r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα άτιτλο]
10η	67r [K32 Χρησμός τλήμονος και πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχ{οι}>
10θ	67r-67v [K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχ{οι} ἕτερ{οι} πρὸς αὐτόν>
10ι	67v-68r [K31 Χρησμός ρωγολόγου ή πτωχολέοντος Ιωάννη] [Συνεχόμενα άτιτλο]
10ια	68r-68v [K36 Χρησμός λύκου και αρκούδας] [Συνεχόμενα άτιτλο] [στο δεξί περιθώριο: <ὁ ἀντίχριστος>]
10ιβ	68v [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχ{οι} τ(ῆ)ς κωνσταντινουπόλ(εως)>
10ιγ	68v-69r [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἔτ{ερα} τοῦ κυροῦ λέωντος τοῦ σοφοῦ περὶ τ(ῆ)ς κωνσταντινουπ(ό)λ(εως)> 69v κενή
11	70r-79r [T3 Χρησμοί Δανιήλ] [Τίτλος γενικός] <{Ε}κ τῶν ὁράσεων τοῦ ἀγ(ίου) προφήτου δανιήλ καὶ ἐκ διαφορῶν ἀγίων ἀνδρῶν :->
11α	70r [K57 Χρησμός μεираκίου Κώνωπος] [Συνεχόμενα με τίτλο] <{Ε}κ τῶν ὁράσεων τ(ο)ῦ ἀγίου προφήτ(ου) δανιήλ.>
11β	70r-79r [K52 Παρεκβόλαιον] [Συνεχόμενα με τίτλο] <{Π}αρεκβόλαιον σὺν θ(ε)ῶ ἀγίω ἐκ τῶν ὁράσεων τ(ο)ῦ ἀγίου προφήτου δανιήλ· καὶ ἐκ διαφορῶν ἀγίων ἀνδρῶν· ὧν ὁ βασιλεὺς φιλοσοφώτατος λέων συνῆξεν· ἔκτισε του θ(εο)ῦ λευῖτηκῶ κ(αὶ) ἐξῆστόρησεν· ~> [έχουν παραλειφθεῖ τα ἔμμετρα μέρη του κειμένου]

	79v-80r κενές
12α	80v-92r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 24 στιχουργήματα με 13 εικόνες αντιστοιχισμένες ως εξής: εικ. 1 (2 στιχμ.), εικ. 2 (1 στιχμ.), εικ. 3 (3 στιχμ.), εικ. 4 (3 στιχμ.), εικ. 5 (3 στιχμ.), εικ. 6 (1 στιχμ.), εικ. 7 (2 στιχμ.), εικ. 8 (3 στιχμ.), εικ. 9 (1 στιχμ.), εικ. 10 (2 στιχμ.), εικ. 11 (1 στιχμ.), εικ. 12 (2 στιχμ.), εικ. 13 (1 στιχμ.) [Τίτλος] <Χρησμοί λέοντος του σοφωτάτου βασιλέως κωνσταντινουπόλεως> [Στα περιθώρια έχουν σημειωθεί δευτερες γραφές (γλώσσες)]
12β	92v [K63 Χρησμός ιεροφάντη Ηρακλή] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [Τίτλος] <Δύστιχον εις τὸν ιεροφάντην ἡρακλέα ἰπότην τὸν ἐν τῷ τετραπλεύρῳ ἐστῶτα μαρμάρῳ τῆς βυζαντίδος· ὃς ἐν τῷ ἔμπροσθεν δεξιῷ ποδι· τοῦ ἵππου αὐτοῦ ἔνδοθεν τοῦ ὄνυχος ἔχει τὸ σημεῖον τὸ μέλλον τὴν πόλιν ἀλῶναι· ὡς ἐν τῷ σχήματι γράφεται: ->
13	93r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Χρησμός ὃς εὑρητο ἐν πλακί κεχαραγμένος ἐν γράμμασι τοιοῖςδε ἐν βυζαντίῳ>
13α	93v-94r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <λ ο τ τ σ φ λέοντος τοῦ σοφοῦ.>
13β	94r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Ἀτίτλο] [Επαναλαμβάνεται το κείμενο πιο πυκνογραμμένο, με ελάχιστες συντμήσεις και χωρίς κρυπτογραφημένη αποτύπωση]
14	94v-96r [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Τίτλος γενικός] <Δανιήλ μοναχοῦ περὶ τῆς ἑπταλόφου, καὶ περὶ τῶν νήσων, τί ἐστὶ τὸ μέλλον αὐτῶν: ~>
14α	94v-95v [K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
14β	95v [K54 Χρησμός υιών ἀριστου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
14γ	96r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
14δ	96r [K67 Χρησμός αποδοχής Αντιχρίστου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
15	96v-97v [K10 Εσχάτη ὄραση Δανιήλ] [Τίτλος] <Ὅρασις τοῦ προφήτου δανιήλ, ἀπὸ τῆς πεντεκαιδεκάτης ἡμέρας τῆς αἰχμαλωσίας, ἕως τῆς χ(ριστο)ῦ καταβάσεως, κ(αι) ἀπὸ τῆς χ(ριστο)ῦ καταβάσεως, ἕως τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος:~>
II	
16α	98r-109v [Μάρκος Ευγενικός, υπόμνημα στον προφήτη Ηλία] [Τίτλος] <+Υπόμνημα εις τὸν ἅγιον καὶ ἔνδοξον μέγαν προφήτην καὶ θεόπτην, ἡλίαν τὸν θεσβίτην: ~ +Μάρκου ἱερομο(νάχου):>. ¹
16β	110r-112v [Μάρκος Ευγενικός, ακολουθία στον προφήτη Ηλία] [Τίτλος] <+ Μάρκου ἱερομονάχου: +ἀκολουθία εις τὸν ἅγιον καὶ ἔνδοξον μέγαν προφήτην καὶ θεόπτην, ἡλίαν τὸν θεσβίτην: χρ(ι)στ(ῶ) ἡ δ(όξα)· ὁ ἐξ ὑψίστου κληθεῖς>
III	
17	113r-144v [Πλωτίνος, Εννεάδες] [Ακέφαλο και κολοβό: περιέχει τρία κεφ. από την πρώτη Εννεάδα και σχεδόν πλήρη τα της δεύτερης, με την εξής σειρά: 1ζ-1η-1θ-2α-2ζ-2η-2θ-2β-2γ-2δ-2ε-2στ] [Ἀτίτλο]
18α	145r-152r [Ιωάννης Φιλόπονος, σχόλια στο Περί των πέντε φωνών του Πορφύριου] [Τίτλος] <Εξήγησις τοῦ σοφωτάτου φιλοπόνου, εις τὰς πέντε φωνὰς πορφυρίου>
	152v-154v κενές
18β	155r-164v [Ιωάννης Φιλόπονος, σχόλια στο Περί των πέντε φωνών του Πορφύριου] [συνέχεια, κολοβό]
19	165r-170v [Δαβίδ Θεσσαλονίκης, προλεγόμενα στη φιλοσοφία] [Τίτλος] <προλεγόμενα τῆς φιλοσοφίας· ἀπὸ φωνῆς δα(υῖ)δ τοῦ φιλοσόφου:>
20α	171r-177v [Αριστοτέλης, Προβλήματα] [Τίτλος] <ἀριστοτέλους

¹ BHG, τ. 1, 1957, 573b.

		προβλήματα: :όσα ιατρικά:>
	20β	177v-178v [Αριστοτέλης, Προβλήματα] [κολοβό] [Τίτλος] <ἀριστοτέλους φυσικά προβλήματα κατ' εἶδος συναγωγῆς· ὅσα περὶ ἰδρωῶτα:>
IV	21	179r-206a v [Σχόλια στα Αναλυτικά πρότερα, βιβλίο δεύτερο, του Αριστοτέλη] [Τίτλος] <σχόλια εἰς τὰ δεύτερα τῶν προτέρων ἀναλυτικῶν:> 206b r-206b v κενές
V	22	207r-232v [Διονύσιος Περιηγητής, Περιήγησις, με σχόλια] [Τίτλος] <ΔΙΟΝΥΣΙΪΟΥ ΟΪΚΟΥΜΕΝΗΣ ΠΙ(Ε)ΡΙΗΓΗΣ(Ι)Σ>
VI		233r κενό
	23	233v-234v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 233v) με 1 κείμενο (φ. 234r-234v) [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς μνημεῖον μαρμαρένιο τοῦ τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντί- νου, ἐξηγήθη ταῦτα ὁ μέγας π(ατ)ριάρχης σχολάριος:>
	24	235r [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Τίτλος] <Ἔτερος χρησμός> [Δύο εκατοστά πιο κάτω με μεγάλα γράμματα σημείωση: <Ἐμπροσθεν εἰσιν ἕτεροι χρησμοὶ>]
	25	235v [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] [Το κείμενο ἔχει μείνει ημιτελές – το φύλλο αὐτὸ εἶχε ἐπικολληθεῖ στο ἐπόμενο, βλ. Παρατηρήσεις] [Τίτλος γενικός] <Ἔτεροι χρησμοὶ θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥωμαίων, καὶ κληρικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησί(ας) τῆς παλαιᾶς ῥώμης· μεταβληθεῖς ἀπὸ ῥωμαϊκὰ εἰς τὴν ἐλλάδα διαλέκτον παρὰ νοταρίου κυρίου ἰωάννου τοῦ ῥυζανοῦ ~.>
	25α	235v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	26	236r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Το κείμενο ἔχει μείνει ημιτελές – το φύλλο αὐτὸ εἶχε ἐπικολληθεῖ στο προηγούμενο, βλ. Παρατηρήσεις]: [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς μνημεῖον μαρμαρένιον τοῦ ταφου τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου· ἐξηγήθη ταῦτα ὁ μέγας π(ατ)ριάρχης σχολάριος: +>
	27	236v-241r [T2 & T5 Χρησμοὶ Θεοφίλου & Χρησμός μοναχοῦ Λεοντίου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 236v) με 7 κείμενα (φ. 237r-241r). [Τίτλος γενικός] <Ἔτεροι χρησμοὶ θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥωμαίων, καὶ κληρικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς ῥώμης· μεταβληθεῖς ἀπὸ ῥωμαϊκὰ εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον πα- ρά νοταρίου κῦριου ἰωάννου τοῦ ῥυζανοῦ> [Πάνω ἀπὸ τον γενικό τίτλο σημειώνεται και δεύτερος τίτλος: <Τινὲς ἐπιγράφων(τες) λέγουσιν, οὕτως, διὰ τοὺς κάτωθ(εν) χρησμοῦς· ὅτι περ εἰσὶ λέοντος τοῦ σοφοῦ βασιλέ(ως) παρ παρεκβολαὶ σὺν θ(ε)ῶ ἕκ τινος μοναχοῦ λεοντίου ἐκ τῶν συμβόλων τῆς κωνσταντινουπόλε(ως).>]
	27α	237r-238v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο] [Το κείμενο συνοδεύεται ἀπὸ πυκνά ἐρμηνευτικὰ σχόλια στα περιθώρια, συμπληρώσεις ἢ ἄλλες γραφές στα διάστιχα (γλώσσες), διαγραφές και υπογραμμίσεις]
	27β	238v-239r [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρος των λατίνων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	27γ	239r-239v [K27 Χρησμός τελικῆς ἀναμέτρησης χριστιανῶν και ἀπίστων και ἐμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	27δ	239v-240r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	27ε	240r [K32 Χρησμός τλήμονος και πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <+ ΣΤΙΧΟΙ+>
	27στ	240r-240v [K34 Χρησμός ἀναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι ἕτεροι πρὸς αὐτὸν>
	27ζ	240v-241r [K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος

	Ιωάννη] [Συνεχόμενα άτιτλο]
28	241v-244r [T1 Χρησμοί Λέοντος Στ΄] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 241v) με 3 κείμενα (φ. 242r-244r). [Τίτλος γενικός] <Χρησμοί του κυρου λέωντος του σοφωτάτου βασιλέως, περι τής κωνσταντινουπόλεως.>
28α	242r-243r [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Συνεχόμενα άτιτλο]
28β	243r-243v [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτεροι του αυτού κυρου λέοντος του σοφωτάτου βασιλέως+>
28γ	243v-244r [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτερα του αυτού κυρου λέοντος:~>
29	244r, συνεχίζεται στα 245v-252v [K1 Βυζαντινός χρησιμοποιολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Τίτλος] <Έτεροι χρησμοί του αυτού κυρου λέοντος του σοφου φιλοσόφοι: άστρολόγοι: αίμα σπανίας: αρμενίας: ιουδαίας κ(αι) άραβίας όμόνια+:~>
30	244v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ακέφαλο και ανολοκλήρωτο – τα φ. 244v-245r είχαν επικολληθεί μεταξύ τους, βλ. Παρατηρήσεις]
31	245r [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Τίτλος] <χρησμός του κυρου λέοντος του σοφωτατου βασιλ(εως) περι τής κωνσταντινουπόλε(ω)ς:~> [έμεινε ανολοκλήρωτο]
32	253r-256v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <Περι του θρυλλουμένου και έκλεκτου βασιλέως> [Το κείμενο έχει διαγραφές και υπογραμμίσεις, ενώ στα περιθώρια ή, σπανιότερα, στα διάστιχα συμπληρώσεις και άλλες γραφές (γλώσσες)]
33	257r-257v [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] με εικονογράφηση: 1 κείμενο (φ. 257r-257v) με 1 εικόνα (φ. 257v) [Τίτλος] <Έτερος χρησμός ώραιος διαλαμβάν(ων) και ούτος π(ε)ρι του τέλους τής βασιλείας του ίσμαήλ.>
33α	257v [K3 Κατάλογος σουλτάνων] [από τον Οσμάν έως τον Μουράτ Γ΄]
34	258r-258v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 258r) με 1 κείμενο (φ. 258r-258v) [Τίτλος] <Στίχοι τής κωνσταντινουπόλε(ω)ς του άγγελοφόρου>
35	258v-259a r [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτεροι στίχοι τής αυτ(ή)ς κωνσταντινουπόλεως> [Αμέσως κάτω από το κείμενο, με μεγάλα γράμματα: <Τέλος τών παρόντων χρησμών.>]
36	259a v [K19 Αφήγηση εύρεσης κίονα] [Τίτλος] <+μηνι νοεμβρίω, στ΄ ή(μέρα) του α ^{ov} φ ^{ov} ξ ^{ov} γ ^{ov} έτους [6 Νοεμβρίου 1563]>
VII	37 259b r-260a v [Πρακτικά Συνόδου Φλωρεντίας, απόσπασμα] [Άτιτλο] 260b r-260e v κενές
VIII	38 261r [Βησσαρίων (;), Εισαγωγή από επιστολή] [Άτιτλο] [Κάτω δεξιά της σελίδας: λε΄]
	39 261v-265v [Νικόλαος Ε΄, πάπας (1447-55), επιστολή προς τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο] [Τίτλος] <Επιστολή νικολάου πέμπτου ρώμησ άρχιερέως μεγίστου προς κωνσταντίνο βασιλ(έα) ρωμαίων έκ τής λατινικ(ής) μεθερμηνευ- θεΐσα φωνής: ύπο θεωδώρου του γ(α)ζή:>. ¹
	40 266r-274r [Βησσαρίων, εγκύκλιος επιστολή προς τους Έλληνες] [Τίτλος] <έτέρα επίστολή καθολικη προς γραικουσ: του σοφωτάτου βισσαρίωνος: π(ατ)ρίάρχ(ου) κωνσταντινουπόλεως: καρδηνα λίου ρωμαίων: του κοινῶς

¹ ARCUDIUS, *Opuscula*, 1670, 685-699.

λεγο- | μένου νικάιας;>.¹

274v κενή

- 41 275r-279v [Ιωάννης Πλουσιαδηνός, Κανόνας και Συναξάριο για τη σύνοδο της Φλωρεντίας] [Τίτλος] <κανών τῆς ὀγδόης συνόδου τῆς ἐν φλωρεντ(ία)· γενομένης· | ποίημα ἱερέως ἰωάννου τοῦ πλουσιαδίνου·~·~ | Eñ [sic] ἡ ἄκροστιχ(ίς): ἔπεσι τερπνοῖς τὴν σύνοδον γεραίρω· | ἰωάννης: ὠδή α¹· ἦχος πλ(ἄγιος) δ: ἄρματηλατ(οῦντες):~>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο κώδικας φέρει στα φύλλα του τέσσερις διαφορετικές αριθμήσεις, όλες αποσπασματικές: καμία δηλαδή δεν τον διατρέχει από την αρχή έως το τέλος. Η **πρώτη**, του 16ου αιώνα, μετρά 1-59 τα φ. 1r-59r. Στο φ. 60r η πρώτη αρίθμηση χάνεται και ξεκινά η **δεύτερη** αρίθμηση, και αυτή του 16ου αιώνα, η οποία μετρά 30-255 τα φ. 60r-280r. Αυτή η δεύτερη αρίθμηση παρουσιάζει τις εξής ασυνέχειες: α) αριθμεί «70» το φ. 97r, και «72» το φ. 98r· β) ξεκινά να αριθμήσει τα φ. 146r, 180r, 196r, 198r. Στο φ. 60r ξεκινά η **τρίτη**, η σύγχρονη αρίθμηση της Βιβλιοθήκης της Οξφόρδης, η οποία μετρά 60-280 (συνεχίζει δηλαδή και συμπληρώνει την πρώτη αρίθμηση). Τέλος, μία **τέταρτη** αρίθμηση του 16ου αιώνα, ίσως του ίδιου του γραφέα, μετρά τα 29 φύλλα της ενότητας IV (φ. 179r-206b v) με τους αριθμούς 1-28 (επαναλαμβάνει δύο φορές τον αριθμό «18»).
2. Τα φ. 50r-58r αποτελούν απόγραφο των φ. 74v-82v του BLd.²
3. Τα φ. 80-92 και 179-259 του κώδικα αρχικά είχαν μεγαλύτερο μέγεθος. Είτε ο αρχικός βιβλιοδέτης που συγκρότησε τον κώδικα, είτε κάποιος από τους διαδοχικούς βιβλιοδέτες που τον συντήρησαν τα έκοψε στις σημερινές σωζόμενες διαστάσεις (έτσι έχει χαθεί και η τέταρτη αρίθμηση σε ορισμένα φύλλα). Ορισμένα φύλλα, ωστόσο, διατήρησαν κατά τόπους το αρχικό μέγεθος, καθώς ο βιβλιοδέτης αποφάσισε να μην κόψει, αλλά να αναδιπλώσει και να διασώσει τα «περισσευόμενα» τμήματα των φύλλων εφόσον αυτά περιείχαν κείμενο, σχόλια ή μέρος της εικονογράφησης. Εξαιτίας αυτής της πρόνοιας, εμφανίζονται σήμερα προεξοχές στα φ. 82v, 83v, 84v, 86v, 87v, 88v, 91v, 181r, 192v, 210r, 227r, 236v, 237r, 238r, 245v, 246r, 246v, 247r, 247v, 248v, 249v, 251v, 252r, 253r, 257v, 258r, 264r. Έτσι, μπορούμε να ξέρουμε ότι αρχικά τα φ. 233-259 (= BB1e) είχαν διαστάσεις τουλάχιστον 32 x 21,5 εκ.³
4. Η κωδικολογική ενότητα VI (φ. 233-259) ήταν κάποτε αυτόνομο χειρόγραφο, καθώς το πρώτο και το τελευταίο φύλλο είναι βρώμικα και φθαρμένα (233r και 259v). Επιπλέον, το φ. 235v ήταν κολλημένο στο φ. 236r, και το φ. 244v ήταν κολλημένο στο φ. 245r, πιθανότατα από το ίδιο το εργαστήριο που συνέθεσε το συγκεκριμένο χειρόγραφο, με κόλλα από την οποία σήμερα σώζονται μόνο ίχνη.
5. Το φύλλο 241 αποτελείται από δύο φύλλα χαρτιού που έχουν κολληθεί μεταξύ τους «πλάτη με πλάτη». Οι επικολημένες όψεις τους φαίνονται λευκές. Από τις ορατές όψεις, η 241r φέρει κείμενο, ενώ η 241v φέρει την απεικόνιση του Λέοντος του Σοφού. Το τετράδιο 253-256, το οποίο περιέχει την Α φ ή γ η σ η του θ ρ υ λ ο υ μ έ ν ο υ β α σ ι λ έ ω ς, έχει και αυτό εισαχθεί εκ των υστέρων, όντας γραμμένο σε διαφορετικό χαρτί.⁴

¹ MIGNE, *PG* 161, 1866, 449-480.

² HUTTER, *CBM*, 1978, 75· πρβλ. VEREecken & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160 και PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, υποσημ. 51.

³ HUTTER, *CBM*, 1978, 75: “Besondere Bemerkungen”: a.

⁴ HUTTER, *CBM*, 1978, 74 υποσημ. και 75: “Besondere Bemerkungen”: c.

6. Ο κατάλογος των σουλτάνων στο φ. 257ν από τον Οσμάν (1288-1326) έως τον Μουράτ Γ' (1574-95) είναι γραμμένος από χέρι «όχι πολύ μεταγενέστερο» σε σχέση με το υπόλοιπο κείμενο του φύλλου.¹
7. Το χρησιμολόγιο των φ. 233ν-259ν είναι «δίδυμο [*gemellum*] με το χρησιμολόγιο του Εσκοριάλ» (E1).²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

TOMASINI, *Bibliothecae*, 1650, 77· COXE, *Catalogi*, 1853, στ. 247-251· LOBEL, *Poetics*, 1933, 57· ΒΕΗΣ, «Χρησιμολόγιο», 1936-37, 206 υποσημ. 4, 222, 224 υποσημ. 2, 228 υποσημ. 2 και 3· VASILIEV, “Michael III”, 1946, 244· DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953, 38· MANGO, “The Legend”, 1960, 79· WARTELE, *Inventaire*, 1963, αριθ. 1231, 90· EHRAHARD, *Überlieferung*, 1965, τ. 3, 970· TURNER, “Oracular Interpretation”, 1968, 40· WORTLEY, “Warrior-Emperor”, 1970, 55· HARLFINGER, *Textgeschichte*, 1971, 409· HUTTER, *CBM*, τ. 2, 1978, αριθ. 8, 74-79, εικ. 588-620· PERTUSI, “Profezie”, 1979, 21· HUTTER, *CBM*, τ. 3.1, 1982, 352 (προσθήκες)· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 17, 19, 27, 31, 32, 37, 47, 97, 98· PERTUSI, *Fine*, 1988, 169-172· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 34 υποσημ. 16 (φ. 50r-58r), 59-60 (φ. 233ν-253ν), 65-66 (φ. 80r-92ν)· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 212 υποσημ. 62· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, 1997, τ. 3, αριθ. 613· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 133 υποσημ. 7, 136· VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160 και passim (βλ. Ευρετήριο)· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, υποσημ. 51, 444-447· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Μεταβυζαντινή τέχνη», 2005, 195-196· GRATZIOU, “Juxtaposition”, 2006· PFDP.

1.2.4 (BB2) *Bodleianus Barocci Graecus 170*

ΧΩΡΑ: Μεγάλη Βρετανία.

ΠΟΛΗ: Οξφόρδη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Bodleian Library (Weston Library) – University of Oxford.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Bodleianus Barocci Graecus 170*.

ΥΛΙΚΟ: Περγαμηνή.

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα με διακόσμηση.³

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 27,7 x 19,8 εκ.⁴

ΦΥΛΛΑ: I+91 [η αριθμηση μετρά 92 φύλλα λόγω άλματος από το 31 στο 33].

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική, Λατινική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με αδιαφανή υδατοχρώματα (γκουάς).⁵ Με χρυσό ο τίτλος της αφιέρωσης,⁶ καθώς και τα γράμματα «V» (*Vaticinium*) και «L» (*Leonis*) στον τίτλο της λατινικής μετάφρασης του χρησμού του Γενναδίου.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 5ν, 6ν, 7ν, 8ν, 9ν, 10ν, 11ν, 12ν, 14r, 14ν, 15ν, 16ν, 17ν, 18r, 18ν, 19ν, 20ν, 21ν, 22ν, 23ν, 24ν, 25ν, 26ν, 27ν-28r. Τις σελίδες που περιέχουν τα κείμενα στην ενότητα 3 τις περιβάλλει και τις διαιρεί κάθετα πλαίσιο από πλοχμούς, δημιουργώντας σε κάθε σελίδα δύο πινακίδες: αριστερά για το ελληνικό και δεξιά για το λατινικό κείμενο.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Φραγκίσκος Μπαρότσι.¹

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 79.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 59.

³ HUTTER, *CBM*, 1978, 80 (“Italo-griechisch, 1577”).

⁴ HUTTER, *CBM*, 1978, 80.

⁵ HUTTER, *CBM*, 1978, 81.

⁶ HUTTER, *CBM*, 1978, 80.

Γεώργιος Κλόντζας.²

Άγνωστος συνεργάτης του εργαστηρίου του Γεωργίου Κλόντζα.³

Μάρκος Μουσούρος, γραφέας του κώδικα Bodl. Cromwell 10.⁴

Άγνωστος για την ώρα, αλλά ο ίδιος με του Μο.⁵

Ο Μπαρότσι «ίσως να έγραψε ένα μέρος τού κειμένου».⁶

Ο ίδιος με των PP και M22.⁷

Ο ίδιος με των PP, M22 και Μο, είτε συνεργάτης τού Γεωργίου Κλόντζα είτε ο ίδιος ο Κλόντζας, με εξαίρεση τα φ. 29v-30r.⁸

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Φραγκίσκος Μπαρότσι.⁹

Γεώργιος Κλόντζας.¹⁰

Εργαστήριο Γεωργίου Κλόντζα, ίσως και με δική του συμμετοχή.¹¹

Εργαστήριο Γεωργίου Κλόντζα.¹²

Γεώργιος Κλόντζας ή εργαστήριο.¹³

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

¹ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 1», 1948, 539: «ὁ ἄρχων Jacopo Foscarini ἔδωκεν εἰς τὸν Barocci ἐν Κρήτῃ παλαιὸν εἰκονογραφημένον χειρόγραφον τῶν Χρησμῶν καὶ τοῦ ἐζήτησεν νὰ ἀντιγράψῃ τὸ κείμενον, νὰ τὸ μεταφράσῃ λατινιστί, νὰ τὸ ἀποκαταστήσῃ, καθαίρων τοῦτο ἐκ τῶν μεταγενεστέρων τοῦ Λέοντος παρεμβολῶν καὶ νὰ τὸ διακοσμήσῃ μὲ εἰκόνας. Ο Barocci ἐτελείωσε τὴν ἐργασίαν (...)»· ΚΟΜΙΝΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 402 υποσημ. 3: «ὁ Baroc. gr. 170 γραφεὶς ὑπὸ Francesco Barozzi (...)».

² GAMILLSCHEG & HARLFINGER, “Specimen”, 1978, 301· HUTTER, *CBM*, 1978, 80: “Besondere Bemerkungen”· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981, 328 («τα γράμματα στο χειρόγραφο 170 εἶναι τα ἴδια με τα ἀντίστοιχα του κώδικα Κλόντζα [M22]»)· VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1220-1221: “Grâce à la découverte du *Cod. Bute* nous pouvons maintenant confirmer la thèse de Paliouras [ὅτι ο Κλόντζας ἔγραψε καὶ ζωγράπισε τον BB2] (...) Quant à l’écriture de ces deux mss. [BB2 & PP], on y reconnaît bien le *ductus* du Marc. gr. VII,22 signé par Klontzas. Il n’est pas étonnant que le Marc. soit écrit d’une façon moins calligraphiée et plus hâtive, si on tient compte du volume de ce ms. et du fait qu’il fût exécuté 13 ans plus tard (1590-1592)”.

³ GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 59, ἀριθ. 64e· HUTTER, *CBM*, 1982, 352.

⁴ MIONI, “Oracoli”, 1984, 296 υποσημ. 16 (πιθανότατα πρόκειται για *lapsus*, ὅπως υποθέτει ο RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 29).

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 29 καὶ 70: “non è, almeno per il momento, identificabile, [ma] lo scriba del ‘frammento Uvarov’ [è] lo stesso che aveva copiato per conto di Francesco Barozzi il Baroc. 170”.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 67.

⁷ VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 489: “Quant à l’écriture de ces deux manuscrits [PP & BB2], il s’agit sans aucun doute du même *ductus* que celui du *Marcianus gr. VII, 22*, qui est signé par Klontzas”.

⁸ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60: “Le Baroccianus a été exécuté par les mêmes copistes que le Bute, c’est-à-dire par des collaborateurs du peintre Georges Klontzas, qui – avec son atelier – a enluminé le manuscrit, ou par l’artiste lui-même. Seuls les ff. 29v-30 sont écrits par une autre plume...”· 82: “L’examen des écritures montre aussi que le copiste principal du Marcianus est le scribe de tous les autres recueils d’oracles illustrés par Klontzas, à savoir: le codex Bute, le Baroccianus 170 et le fragment Uvarov”.

⁹ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 1», 1948, 539 (νομίζω υπονοείται).

¹⁰ HUTTER, *CBM*, 1978, 80: “Besondere Bemerkungen”· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981, 328· HUTTER, *CBM*, 1982, 352· VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1220-1221: “Grâce à la découverte du *Cod. Bute* nous pouvons maintenant confirmer la thèse de Paliouras” (δηλ. τη θέση ὅτι ο Κλόντζας ἔγραψε καὶ ζωγράπισε τον BB2)· VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 489: “Cette indication précise sur le peintre du *Codex Bute* [οι υπογραφές τού Κλόντζα] confirme en même temps l’identité de l’artiste du *Baroccianus*”.

¹¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 53 καὶ 56-57· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 135· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 255.

¹² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 67-68.

¹³ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο καὶ εἰκόνα», 2005, 230 υποσημ. 14: «ἀπὸ τον ἴδιο ἢ στο εργαστήριό του».

Ο κώδικας δεν φαίνεται να παραδόθηκε στον Ιάκωβο Φοσκαρίνι, ο οποίος τελικά έλαβε το χειρόγραφο Bute. Ο κώδικας της Οξφόρδης παρέμεινε στη βιβλιοθήκη του Φραγκίσκου Μπαρότσι, ο οποίος από το 1581 είχε εγκατασταθεί σχεδόν μόνιμα στη Βενετία.¹ Μετά τον θάνατό του πέρασε στην κατοχή του ανηψιού του, Ιακώβου, στη Βενετία. Εκεί, το 1629 ο Ιάκωβος τον πώλησε στον William Herbert, 3ο Κόμη του Pembroke, μαζί με άλλα βιβλία της βιβλιοθήκης του Φραγκίσκου Μπαρότσι, τα οποία ο Κόμης τα πώλησε έπειτα με τη σειρά του στη Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.²

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ: φ. 3v: (Cretae. vi. Idus Aprilis. M.D.LXXVII. [= 7 Απριλίου 1577]).

16ος αι.³

1576-1577.⁴

1577.⁵

1577-1580.⁶

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: φ. 3v: (Cretae. vi. Idus Aprilis. M.D.LXXVII.)

Βενετία.⁷

Κρήτη.⁸

Χάνδακας.⁹

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹⁰

1 1r [Σελίδα τίτλου] <Λ'ΕΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΣΟΦΩΤ'ΑΤΟΥ | ΒΑΣΙΛ'ΕΩΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠ'ΟΛΕ | ΩΣ ΧΡΗΣΜΟ'Ι: | LEONIS SAPIENTISSIMI | CONSTANTINOPOLITANAE | URBIS IMPERATORIS | VATICINIA | A FRANCISCO BAROCIO MENDIS | INFINITIS EXPURGATA AC PRIMUM | IAM LATINO SERMONE DONATA.>

1v κενή

2 2r-3v [Αφιέρωση] <Inc. ILLUSTRISSIMO | IACOBO FOSCARENO | EQUITI | CRETAE IMPERATORIA | AUTORITATE CONSULI | HEROI AMPLISSIMO | FRANCISCUS BAROCIUS S.(alutem) P.(lurimam) D.(icit) | Quum undecimo abhinc mense Consul | amplissime, atq(ue) Illustrissime libellum | quendam Graecum manu scriptum – Des. hoc unum pracipue | eximium praeclarumq(ue) opus tot annis ab omnibus per- | optatum tanquam preciosissimam gemmam secu(m) affe- | rendum esse censeo. Vale. | Cretae. vi. Idus Aprilis. M.D.LXXVII.>

4r-5r κενές

3α 5v-16r [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 21 στιχουργήματα με 11 εικόνες, αντιστοιχισμένες ως εξής: εικ. 1 (3 στιχμ.), εικ. 2 (1 στιχμ.), εικ. 3 (2 στιχμ.), εικ. 4 (2 στιχμ.), εικ. 5 (2 στιχμ.), εικ. 6 (1 στιχμ.), εικ. 7 (2

¹ RIGO, *Oraacula Leonis*, 1988, 69.

² HUTTER, *CBM*, 1978, 80: “Provenienz” και “Besondere Bemerkungen”.

³ COXE, *Catalogi*, 1853, στ. 285.

⁴ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 1», 1948.

⁵ KOMINHS, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 402 υποσημ. 3· HUTTER, *CBM*, 1978, 80· HUTTER, *CBM*, 1982, 352· VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1220· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 58· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oraacles*, 2000, 257 (και πρβλ. 223: “Nous avons fortement l’impression que la date du manuscrit d’Oxford ne renvoie pas à l’exécution du manuscrit”).

⁷ HUTTER, *CBM*, 1978, 80: “Besondere Bemerkungen” (με βάση την συνήθη ακόμη τότε υπόθεση ότι το εργαστήριο του Κλόντζα βρισκόταν στη Βενετία)· MIONI, “Oracoli”, 1984, 296 (“scritto e miniato a Venezia per Francesco Barozzi”, αλλά, όπως σημειώνει ο RIGO, *Oraacula Leonis*, 1988, 29, ο Mioni δεν συνειδητοποίησε ότι, παραλείποντας την αναφορά στον Κλόντζα, δεν έμενε κανένα στοιχείο που να υποστηρίζει το ότι ο κώδικας παρήχθη στη Βενετία).

⁸ VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1220.

⁹ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981, 328· HUTTER, *CBM*, 1982, 352· RIGO, *Oraacula Leonis*, 1988, 29 (“inequivocabilmente...sia stato eseguito a Creta”)· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

¹⁰ COXE, *Catalogi*, 1853· HUTTER, *CBM*, 1978· RIGO, *Oraacula Leonis*, 1988· PFDP· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

	συχμ.), εικ. 8 (3 συχμ.), εικ. 9 (1 συχμ.), εικ. 10 (2 συχμ.), εικ. 11 (2 συχμ.) [Ατιτλο]
3β	16v-17r [K53 Χρησμός τέλους άριστου βασιλιά] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 12 (1 συχμ.)]
3γ	17v-18r [K56 Χρησμός μειρακίου Κόνωνος] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [εικ. 13 (1 συχμ.), εικ. 14 (1 συχμ.)]
3δ	18v-20r [K60 Χρησμός βασιλιά Αργυρού] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [εικ. 15 (1 συχμ.), εικ. 16 (1 συχμ.)]
3ε	20v-21r [K61 Χρησμός αλλόφυλης Μαρίας] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 17 (1 συχμ.)]
3στ	21v-22r [K62 Χρησμός υιού αλλόφυλης Μαρίας] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 18 (2 συχμ.)]
3ζ	22v-23r [K63 Χρησμός ιεροφάντη Ηρακλή] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 19 (2 συχμ.)]
3η	23v-24r [K64 Χρησμός καταποντισμού Κωνσταντινούπολης] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 20 (1 συχμ.)]
3θ	24v-25r [K65 Χρησμός βασιλείας Δαν] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 21 (1 συχμ.)]
3ι	25v-26r [K69 Χρησμός αρχεκακίας Αντιχρίστου] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 22 (1 συχμ.)]
3ια	26v-27r [K67 Χρησμός αποδοχής Αντιχρίστου] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 23 (1 συχμ.)]
3ιβ	27v-29r [K70 Χρησμός Δευτέρας Παρουσίας] με εικονογράφηση: 3 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 24 (3 συχμ.)]
4	29v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Χρησμός ός εύρητο έν πλακι κεχαραγμένος έν γράμμασι τοιοίςδε έν βυζαντίω: ->
4α	30r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <λ ο τ τ σ φ λέοντος του σοφου>
4β	30v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Ατιτλο] [Επαναλαμβάνεται το κείμενο πιο πυκνογραμμένο, με ελάχιστες συντμήσεις και χωρίς την κρυπτογραφημένη αποτύπωση]
4γ	31r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] χωρίς εικονογράφηση [Τίτλος] <Vaticinium quod in marmore solis literis exculptum in Byzantio refertum fuit Leonis sapientissimis.> 31v-92v κενά

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο κώδικας διατηρείται σε άριστη κατάσταση.¹
2. Σύμφωνα με την αφιέρωση (φ. 2r-3v), τον Μάιο του 1576 ο Φραγκίσκος Μπαρότσι έλαβε από τον διοικητή της Κρήτης Ιάκωβο Φοσκαρίνι ένα σχισμένο, σπαραγμένο, ελλιπές, «εσφαλμένο» και «παραπλανητικό» ως προς την εικονογράφηση ελληνικό χειρόγραφο των Χρησμών του Λέοντα, με την παραγγελία να το αποκαταστήσει, να το μεταφράσει στα λατινικά και να το ερμηνεύσει: <2r: Quum undecimo ab hinc mense ... libellum quendam Graecum manu scriptum Leonis sapientissimi Imperatoris Constantinopolitani vaticinia multum lacera, fragmentata, diminuta et falsissimis, ac mendosi figuris adumbrata continentem Amplitudo tua mihi in medium attulisset, eiusque restaurationem, atque in Latinum sermonem conversionem, nec non sensorum interpretationem a me petiisset.> Ο Μπαρότσι αναζήτησε και συγκέντρωσε και άλλα χρησμολόγια από διάφορα μέρη «της Κρήτης», και παρουσίασε μια «αποκαθαρμένη» εκδοχή των Χρησμών <2r-2v: Cum enim plura quo ad potui exemplaria ex diversis huius Regni locis collegerim, ex eis omnibus (licet valde corruptis || depravatisque) unum id integrum feci, quippe quod innumeris

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 80.

mendis expurgavi, in linguam latinam converti figurisque exquisitis illustravi, ac demum locupletissimis commentariis dilucidavi.>

3. Στα χρησμολόγια που χρησιμοποιήσε περιλαμβάνονται οπωσδήποτε εκείνα του κώδικα BB1, ιδίως το BB1d. Χρησμολογικές σημειώσεις περιλαμβάνονται στο φ. 1r του Bodl. Barocci Gr. 88, στα φ. 1r-1v του Bodl. Barocci Gr. 91, καθώς και στα φ. 100r-105v του Paris. Lat. 7218, αυτόγραφο κώδικα της βιβλιοθήκης του Μπαρότσι.¹
4. Ο κώδικας είναι δίδυμος (*gemellus*) του κώδικα Bute: και οι δύο έχουν μείνει ανολοκλήρωτοι, καθώς στα τελευταία κενά φύλλα τους τελικά δεν γράφτηκαν τα ερμηνευτικά σχόλια, τα οποία αναφέρει ο Μπαρότσι στην αφιέρωσή του, περιέχονται όμως στο χειρόγραφο του Μπέργκαμο υπό τον τίτλο *Sommario breve* (...). Η έλλειψη αυτή ίσως σχετίζεται με την καταδίκη του Μπαρότσι από την Ιερά Εξέταση, η οποία ωστόσο συνέβη στις 16 Οκτωβρίου 1587,² δηλ. πολύ αργότερα από τη δημιουργία των χειρογράφων.
5. Σχετικά με τη χρονολόγηση της αφιέρωσης: για τον μήνα Απρίλιο οι Ειδοί σημαίνουν τη 13η ημέρα του μήνα. Η φράση (*[ante diem] VI Idus Aprilis*) σημαίνει την 6η ημέρα πριν τις Ειδούς του Απριλίου, δηλ. 13η Απριλίου μείον 6 ημέρες = 7η Απριλίου. Επομένως, οι Vereecken & Hadermann-Misguich,³ μολονότι ορθώς επιτιμούν τους μελετητές στην υποσημ. 16 επειδή εντόπισαν λάθος την ημερομηνία, σφάλουν και οι ίδιες όταν την εντοπίζουν στην 8η Απριλίου.
6. Οι Vereecken & Hadermann-Misguich, δηλώνοντας την άποψή τους για τον γραφέα,⁴ δεν ανέφεραν ότι ο μεν Rigo είχε ήδη ταυτίσει τον γραφέα του BB2 με αυτόν του σπαράγματος Uvaron (πρβλ. στη σελίδα τους 78, υποσημ. 28), ο δε Παλιούρας είχε ήδη ταυτίσει τον γραφέα του BB2 με αυτόν του M22.
7. Αναφορικά με τη θέση της Καθολικής Εκκλησίας στη χρησμολογική αφήγηση η Γκράτζιου επισήμανε την απόκλιση ανάμεσα στην επιστολή του Μπαρότσι προς τον Persio Crispo της 5ης Μαρτίου 1577 (όπου ο αναμενόμενος μονάρχης θα ενώσει όλον τον χριστιανικό κόσμο υπό την Αγία Έδρα) και στα μηνύματα της εικονογράφησης (όπου όποτε εικονίζεται ο κλήρος, εκπροσωπείται από τέσσερις ορθόδοξους πατριάρχες).⁵

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

TOMASINI, *Bibliothecae*, 1650, 76· COXE, *Catalogi*, 1853, στ. 285· KRUMBACHER, *Bυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 446· BEHΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 215-216, 222, 228 υποσημ. 3· ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 1», 1948· KNÖS, “Oracles”, 1960, 162 υποσημ. 3· MANGO, “The Legend”, 1960, 78-79· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 402 υποσημ. 3, 405· [ANEY], *Greek Manuscripts*, 1966, 47, αριθ. 89· TURNER, “Oracular Interpretation”, 1968, 40· ROSE, “Francesco Barozzi”, 1977, 144-145· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 19 υποσημ. 3, 20, 21, 199, 245-250· HUTTER, *CBM*, τ. 2, 1978, αριθ. 9, 80-85, εκ. 621-646· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, “Specimen”, 1978, 301-302· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 58-59, αριθ. 64e· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981· HUTTER, *CBM*, τ. 3, 1982, 352 (Προσθήκες και διορθώσεις στους προηγούμενους τόμους)· MIONI, “Oracoli”, 1984, 295-296· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 14, 17-48, 69-70· KYRIAKOU, “Parallelismi”, 1991· XATZHΔAKHΣ, «Παρατηρήσεις», 1994· KYRIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66-68· HADERMANN-MISGUICH,

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 80: “Besondere Bemerkungen”· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 17, 27, 47 σημ. 12.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 19 και 23.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82.

⁵ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Ιστορία και επικαιρότητα», 2000· πρβλ. κώδικες PP: Παρατήρηση 5, και M22: Παρατήρηση 9.

“Espace et temps”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Union”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Mort et survie”, 1996· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, 1997, 91· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 59-61, 81-82, 253-259, 267-268· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Ιστορία και επικαιρότητα», 2000· JEFFREYS, *After Byzantium*, 2000, αριθ. 1· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, υποσημ. 51· PFDP.

1.2.5 (BC1) *Bodleianus Canonici Graecus 126*

ΧΩΡΑ: Μεγάλη Βρετανία.

ΠΟΛΗ: Οξφόρδη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Bodleian Library (Weston Library) – University of Oxford.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Bodleianus Canonici Graecus 126.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: ενότητα X: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 667 (Βιτσέντζα 1598)· τ. 3, 1907, 9447 (Ρέτζιο Εμίλια 1597).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα (εν μέρει) καφέ χρώματος.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: I: 21 x 13 εκ· II: 19 x 13 εκ· III-VI: 20,5/21,5 x 14 εκ· VII: 21,7 x 14,5 εκ· VIII-IX: 21,5 x 15/15,5 εκ· X-XI: 21,5 x 15 εκ.²

ΦΥΛΛΑ: III+272+II.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.³

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 260r, 260v, 261r, 261v, 262r, 262v, 263r, 263v, 264r, 264v, 265r, 266r, 266v, 267r, 267v· η εικονογράφιση του τελευταίου Χρησμού στο φ. 265v δεν πραγματοποιήθηκε.⁴

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Λέων Ατράπης (φ. 209r-225v).⁵

Στην ενότητα X έχουν επέμβει χέρια μεταγενέστερα του πρώτου γραφέα, τουλάχιστον δύο, τα οποία προσθέτουν μικρές φράσεις ή επαναλαμβάνουν ολόκληρους στίχους ως σχόλια.⁶ Οι περισσότερες από τις παρεμβάσεις, οι οποίες εν συνόλω εντοπίζονται στα φ. 262v, 263r, 263v, 264r, 264v, 265r, 266v, 267r, πρέπει να οφείλονται στο χέρι του διακόνου Θεοφάνη.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: «Οι έγχρωμες μικρογραφίες [είναι] έργο του πρώτου γραφέα [διότι] υστερούν πολύ κατά το σχέδιο».⁷

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

Η ενότητα X περιήλθε τον 17ο αι. στην κατοχή του Κερκυραίου ιεροδιακόνου Θεοφάνη (βλ. κτητορικά σημειώματα στα φ. 262v, 263v και 264r) και τον 18ο αι. πέρασε στη συλλογή του επισκόπου Matteo Luigi Canonici στη Βενετία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας πωλήθηκε το 1817 στη Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.⁸

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

15ος και 16ος αι. για το σύνολο των περιεχομένων.⁹

15ος, 16ος αι. και 17ος αι. για το σύνολο των περιεχομένων.¹⁰

16ος αι. (τέλη) για την ενότητα X (υδατόσημα και εκτίμηση βασισμένη στην εικονογράφιση).¹

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 72.

² HUTTER, *CBM*, 1978, 72.

³ HUTTER, *CBM*, 1978, 72.

⁴ HUTTER, *CBM*, 1978, 72-73.

⁵ CATALDI PALAU, “Colleghi”, 2008, 335 υποσημ. 138, 342 υποσημ. 179.

⁶ HUTTER, *CBM*, 1978, 72.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 73.

⁸ MADAN, *Catalogue*, 1897, 313· HUTTER, *CBM*, 1978, 72.

⁹ COXE, *Catalogi*, 1854, στ. 106.

¹⁰ HUTTER, *CBM*, 1978, 72.

2. Οι τίτλοι και τα πρωτογράμματα είναι εν μέρει «ξαναπερασμένα» σε δεύτερο χρόνο.¹
3. Στο χρησιμολόγιο της ενότητας X τα 16 στιχουργήματα εμφανίζονται με την εξής σειρά σε σχέση με την έκδοση του Migne: 5-6-7-8-9-10-11-12-13-14-15-16-1-2-3-4.
4. Δεν πραγματοποιήθηκε η εικονογράφηση του τελευταίου Χρησμού (Χρησμός 16) στο φ. 265v.
5. Σε μία προσπάθεια αφομοίωσης του περιεχομένου του χειρογράφου, δύο μεταγενέστερα χέρια σημείωσαν δίπλα σε ορισμένες από τις εικόνες μία λέξη ή φράση, ή έχουν αντιγράψει στίχους ως εξής: Χέρι Β (πιθανότατα του ιεροδιακόνου Θεοφάνη): φ. 262v: <έρημος ή πόλις [δισ]>, φ. 263r: [αντιγραφή στίχου], φ. 263v: <οί παιδαις εὐσεβία> <οί δύο φωστήραις οί τὴν οἰκουμένην | καταυγάζονται, ταῖς αὐτῶν | ἀκτίνας> <πόλις>, φ. 264r: [αντιγραφή στίχων] <πούλι>, φ. 264v: <ᾧ κωνσταντίνε μέγιστε αὐτοκράτωρ> [αντιγραφή στίχου], φ. 265r: <ᾧ ἄγγελε θεῖε οὐ καὶ βοθηεῖς μοι τῷ πεπτωκότι>. Χέρι Γ: φ. 266v: [αντιγραφή στίχων], φ. 267r: [αντιγραφή στίχων].

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

COXE, *Catalogi*, 1854, στ. 106-107· MADAN, *Catalogue*, 1897, 317 αριθ. 18579· STEFANOVIĆ & WILSON, *Manuscripts*, 1963, 20· HUTTER, *CBM*, τ. 2, 1978, αριθ. 7, 72-73, εικ. 573-587· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 72-73· CATALDI PALAU, “Colleghi”, 2008, υποσημ. 138 και 179· DŽUROVA, *Rayonnement*, 2011, 259.

1.2.6 (BC2) *Bodleianus Canonici Miscellaneus 521*

ΧΩΡΑ: Μεγάλη Βρετανία.

ΠΟΛΗ: Οξφόρδη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Bodleian Library (Weston Library) – University of Oxford.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Bodleianus Canonici Miscellaneus 521.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 26,6 x 17,8 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 79.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική, Λατινική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με μελάνι.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 3v, 4v, 5v, 6v, 7v, 8v, 9v, 10v, 11v, 12v, 13v, 14v, 15v, 16v. Τα φ. 4v, 5r, 14r, 15r, εκτός από τις εικόνες των Χρησμών, περιέχουν και δυτικότερες εικόνες με κάρβουνο.

ΓΡΑΦΕΑΣ:

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

Τον 18ο αι. πέρασε στη συλλογή του επισκόπου Matteo Luigi Canonici στη Βενετία, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας πωλήθηκε το 1817 στη Βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.²

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος και 15ος αι.³

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 72.

² MADAN, *Catalogue*, 1897, 313.

³ COXE, *Catalogi*, 1854.

1550 περίπου.¹

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:²

- 1 1r-2v [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν ἐν μῆνη μείω† | μαρμαρίῳ τοῦ τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταν:(τίνου) | ἄτινα ὕστερον ἐξήγησεν ὁ ἐν ἀγίοις | π(ατ)ρίάρχης κύρις γεννάδιος ὁ σχολάριος>
- 1α 2v [Σημείωση] [Αμέσως κάτω από το κείμενο] <ὡς εὐρέθη ἐγράφη· | quemadmodu(m) referta sunt, sunt et descripta, et catinitate | eadem sic donata.>
- 2 3r-17r [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 14½ στιχουργήματα με 14 εικόνες [Ατιτλο]
- 3 17v-20r [Κ15 Ερμηνεία Λασκάρεως] [Ατιτλο]
- 3α 17v & 18r [Σημείωση] [Στην αρχή του ελληνικού και του λατινικού κειμένου] <etsi in Graecè(m) scripti non nihil desidero tame(n) | [δύο αδιάγνωστες λέξεις]. || δέεται (ὡς ἐγῶμαι) διορθώσεως.>
- 4 19v-28r [Κ5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ατιτλο]
- 4β 27v & 28r [Σημείωση] [Στο τέλος του ελληνικού και του λατινικού κειμένου] <ἐγράφη ὡς εὐρέθη· || quemadmodu(m) referta sunt, sunt et es>
- 5 28v-36v [De aquarum ductibus, et rotarum, ac aedificiorum perpetuis motibus cum figuris] <Inc. Consideratis et cognitis principiis de vacuo, cui natura locum non dat. – Des. MDV idibus Aprilis exscripta>
- 6 37r-79v [De tubarum sonis, aliaque experimenta mathematica, partim ex Heronis spiraminibus confecta, figuris instructa] [ακέφαλο] < [κεφ.] De sono tubarum : Consimili modo et tubarum soni perficiuntur – [κεφ.] De organi constructione aquatici : semper ad spirantem ventum, ut violentior et magis continua conversio fiat.>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Δεν γνωρίζουμε αν η απουσία του Χρησμού 1 (ελληνικό και λατινικό κείμενο) και του Χρησμού 2 (ελληνικό κείμενο) οφείλεται σε τυχαία απώλεια ή σε απόρριψη.
2. Οι δυτικότερες εικόνες στα φ. 4v, 5r, 14r, 15r, ανεξαρτήτως του αν έγιναν πριν, ταυτοχρόνως ή μετά τις εικόνες των Χρησμών, δεν είναι άσχετες με το χρησμολογικό περιεχόμενο του κάθε φύλλου: στα φ. 4v και 5r (Χρησμός 4) απεικονίζονται προτομές, στο φ. 14r (Χρησμός 13) απεικονίζεται προτομή γενειοφόρου άνδρα (ο άριστος βασιλιάς;), και στο φ. 15r (Χρησμός 14) απεικονίζονται τρεις γυναικείες μορφές. Με εξαίρεση το φ. 4v, οι υπόλοιπες δυτικότερες εικόνες βρίσκονται στη σελίδα που περιέχει το λατινικό κείμενο των οικείων Χρησμών.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

COXE, *Catalogi*, 1854, 832· MADAN, *Catalogue*, 1897, 410· THORNDIKE, *History of Magic*, τ. 2, 1923, 803 υποσημ. 2· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 66· SCHOENBERG MS. DB 2015, αριθ. 109918.

¹ SCHOENBERG MS. DB 2015.

² COXE, *Catalogi*, 1854· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

1.2.7 (BL) *Bodleianus Laud Graecus 27*

ΧΩΡΑ: Μεγάλη Βρετανία.

ΠΟΛΗ: Οξφόρδη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Bodleian Library (Weston Library) – University of Oxford.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Bodleianus Laud Graecus 27.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: ενότητα V: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 617 (Βερόνα 1545), 623 (Βιτσέντζα 1581)· MOŠIN, *Watermarks*, 1973, 629-631 (Βενετία 1530/1540).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα καφέ χρώματος.²

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: I-II: 21,5 x 15,5 εκ.· III-VI: 22/22,5 x 15,5 εκ.· VII: 22,8 x 16 εκ.· VIII: 22,5 x 17 εκ.³

ΦΥΛΛΑ: I+137.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με πένα και καφέ μελάνι.⁴

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 75r, 75v, 76r, 76v, 77r, 77v, 78r, 78v, 79r, 79v, 80r, 80v, 81r, 81v, 82r, 82v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Μανουήλ Μώρος (φ. 69r-82v)⁵

Ιωάννης Ναθαναήλ.⁶

Ανδρέας Δώνος (φ. 85r-111r, 118r-125v).⁷

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Μάρκος Μπαθάς.⁸

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

Ο κώδικας αποκτήθηκε το 1635 από τον William Laud, αρχιεπίσκοπο του Κάντερμπερι και επικεφαλής της Αγγλικανικής εκκλησίας.⁹ Το 1636 ο κώδικας δωρήθηκε στη βιβλιοθήκη της Οξφόρδης.¹⁰

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

15ος αι. και 16ος αι.¹¹

1540-1550 (ειδικά για την εικονογράφηση).¹²

15ος αι. (π.χ. φ. 24r-46v) και 16ος αι. (π.χ. φ. 58r-65v).¹³

16ος αι. (μέσα).¹⁴

15ος αι. (π.χ. φ. 28r-49v) και 16ος αι.¹⁵

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βενετία.¹⁶

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 70.

² HUTTER, *CBM*, 1978, 70.

³ HUTTER, *CBM*, 1978, 70.

⁴ HUTTER, *CBM*, 1978, 70.

⁵ HUTTER, *CBM*, 1978, 70· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, "Specimen", 1978, 316-317· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, αριθ. 252· τ. 3, 1997, εικ. 252· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 54, 174.

⁶ GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 101.

⁷ GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, αριθ. 14.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 54· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 59 υποσημ. 45.

⁹ HUNT, *Catalogue*, 1953, 128 με υποσημ. 3.

¹⁰ MADAN & CRASTER, *Catalogue*, 1922, 13, 31, αριθ. 722· HUNT, *Catalogue*, 1953, 131 και 136.

¹¹ COXE, *Catalogi*, 1853, στ. 508· HUTTER, *CBM*, 1978, 70.

¹² HUTTER, *CBM*, 1978, 70.

¹³ PERTUSI, *Fine*, 1988, 171.

¹⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 54.

¹⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160-161.

¹⁶ HUTTER, *CBM*, 1978, 70.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹

		1r-1v (;)
		2r [Ex Libris] <Liber Guilielmi Laud Archiepi(scopi) Cantuar(iensis) et Cancelarii Universitatis Oxon(iensis). 1635.>
I	1	2r-6v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ατίτλο]
	2	6v-8v [K9 Όραμα αγίου Ανδρέα σαλού] [Τίτλος] <ἀρχὴ ὠδίνων· περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως> 9r-9v κενές
	3	10r-23v [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. I.1- XIV:14 [Τίτλος] <Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν μεθοδίου, ἐπισκόπου πατάρων, τοῦ μάρτυρος, λόγος ἰκρυβόμενος περὶ τῆς βασιλείας τῶν ἔθνῶν, καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους καιροὺς ἀκριβεῖς ἀποδείξεις, ἀρχόμενος ἀπὸ ἀδάμ ἕως συντελείας κόσμου>
II	4	24r-25v [K72 Χρησμός Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Πρόρρησις τοῦ ἐν ἀγίοις κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου περὶ τῆς ἀναλώσεως τῆς μεγάλης τῶν πόλεων>
	5α	25v [K57 Χρησμός μεираκίου Κώνωπος] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἐκ τῶν ὁράσεων τοῦ προφήτου δανιὴλ καὶ ἐκ διαφορῶν ἀγίων ἀνδρῶν>
	5β	25v-26r [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] [Τίτλος] <Στίχοι ἴαμβοι εἰς τὴν πύλην τῆς νέας ρώμης>
	5γ	26r-46v [K52 Παρεκβόλαιον] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Παρεκβόλαιον σὺν θεῷ ἐκ τῶν ὁράσεων τοῦ ἀγίου προφήτου δανιὴλ καὶ ἐκ διαφορῶν ἀγίων ἀνδρῶν ὧν ὁ βασιλεὺς φιλοσοφώτατος λέων συνῆξε· ἔκτισε Ἰσωθουλεντίκῳ† καὶ ἐξηστόρησεν>
III	6	47r-56r [Γεώργιος Σχολάριος, Ομολογία πίστεως] [Τίτλος] <Γεωργίου μοναχοῦ, τοῦ ποτὲ πατριάρχου κωνσταντινουπόλεως, ἀπολογία πρὸς τὸν ἀμηρὰν [=Μουράτ] ἐρωτήσαντα περὶ τῆς τῶν χριστιανῶν ἀγίας καὶ ἱερᾶς πίστεως>. ²
	7	56r [Ἐπίγραμμα στον Γεώργιο Σχολάριο] 56v-57v κενές
IV	8	58r-59v [K72 Χρησμός Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Πρόρρησις τοῦ ἐν ἀγίοις Κωνσταντίνου τοῦ μεγάλου περὶ τῆς ἀναλώσεως τῆς μεγάλης τῶν πόλεων>
	9α	60r [K57 Χρησμός μεираκίου Κώνωπος] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἐκ τῶν ὁράσεων τοῦ ἀγίου προφήτου δανιὴλ καὶ ἐκ διαφορῶν ἀγίων ἀνδρῶν>
	9β	60v [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] [Τίτλος] <Στίχοι ἴαμβοι εἰς τὴν πύλην τῆς νέας ρώμης>
	9γ	60v-68v [K52 Παρεκβόλαιον] [Τίτλος] [Παρεκβόλαιον σὺν θεῷ ἀγίῳ ἐκ τῶν ὁράσεων τοῦ ἀγίου προφήτου Δανιὴλ καὶ ἐκ διαφορῶν ἀγίων ἀνδρῶν ὧν ὁ βασιλεὺς φιλοσοφώτατος Λέων συνῆξεν] [κολοβό]
V	10	69r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Χρησμός λέοντος τοῦ σοφοτάτου βασιλέως>
	11	69v-71v [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] [Τίτλος γενικός] <Ἄλλος χρῆσμος θεοφίλου πρεσβυτέρου ρωμαίων, καὶ κληρικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς ρώμης, μεταβληθεὶς ἀπὸ ρωμαϊκὰ εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον παρὰ νοταρίου κῦρ ἰωάννου τοῦ ῥιζινοῦ> <Inc. – Des. >
	11α	69v-(:) [K39 Χρησμός των δύο νυμφίων] [Συνεχόμενα

¹ COXE, *Catalogi*, 1853· MANGO, “The Legend”, 1960· HUTTER, *CBM*, 1978· PERTUSI, *Fine*, 1988.

² MIGNE, *PG* 160, 1866, 319-332.

		άτιτλο]
		(;)-(:)
		(;)-(:)
11(:)		(;)-71v
12		71v-74v [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Τίτλος γενικός] <Δανιήλ μοναχοῦ περι τῆς ἐπταλόφου καὶ περι τὰς νήσους τὶ ἔστι τὸ μέλλον αὐτῶν>
12a		71v-74v [K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχού]
13		74v-82v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 17 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Τίτλος] <χρησμοὶ λέοντος τοῦ σοφοτάτου βασιλέως περι τῶν ἐθνῶν, τὶ ἔστι τὸ μέλλον αὐτῶν, ἰουδαίας, ἰσπανίας καὶ ἀραβίας ὁμόνοια> 83r-84v κενές
VI	14	85r-101v [Λιβάνιος, 20 επιστολές προς διαφόρους]. ¹
	15	102r-109r [Ερμογένης, Σύνοψη περί σχημάτων] [Τίτλος] <σύνοψις περι σχημάτων, ὧν ἐρμογένης ἐμνημόνευσε ἐν τοῖς περι εὐρέσεων καὶ περι ἰδεῶν βιβλίοις>
	16	109r-111r [Ηθικοί ορισμοί]
	17	111r [Περί των αισθήσεων των ζώων] 111v-117v κενές
	18	118r-125v [Απόψεις των Ελλήνων φιλοσόφων περί ψυχῆς] [Τίτλος] <δόξαι τῶν παρὰ ἔλλησι φιλοσόφων περι ψυχῆς> 126r-126v κενές
VII	19	127r-132v [Χρονική σύνοψη από Αδάμ έως την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης] [Τίτλος] <χρονικὸν σύνταγμα ἀπὸ ἀδάμ μέχρι τῆς παρουσίας Χριστοῦ, καὶ ἀπὸ ταύτης μέχρι τῆς οἰκοδομῆς κωνσταντινουπόλεως καὶ πέρατος αὐτῆς> <Inc. χρῆ γινώσκειν τοὺς ἐντυγχάνοντας τῷ παρόντι χρονικῷ συντάγματι ἔτη ἀπὸ τοῦ ἀδάμ...> 133r-133v κενές
VIII	20	134r-134v [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] [Τίτλος] <στίχοι ἰαμβικοὶ τοῦ κῦρ λέοντος τοῦ σοφοῦ, ἦτοι θεμάτων πρὸς κωνσταντίνου πόλιν, ἐν ἑπτὰ καὶ εἴκοσι στίχοις τὸν ἀριθμόν.>
	21	134v [Χρονολογικό σημεῖωμα περί Κωνσταντινουπόλεως]
	22	135r-135v [K85 Χρησμοὶ ἐπτὰ σοφῶν] [Τίτλος] <προφητεῖαι τῶν ἑπτὰ φιλοσόφων> 136r-137v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Οι κωδικολογικές ενότητες δημιουργήθηκαν σε διαφορετικές χρονικές στιγμές ως ανεξάρτητα χειρόγραφα, όπως δείχνει η εμφανώς διαφορετική κατάσταση διατήρησης της ενότητας II και της ενότητας V. Για την μεμονωμένη χρήση πείθουν ιδίως στην ενότητα V οι λεκέδες στα φ. 69r και 84v. Αργότερα, ίσως εντός του 16ου αι., τα διαφορετικά χειρόγραφα συσταχώθηκαν.²
2. Η Κυριακού παρεξηγεί την Hutter, ισχυριζόμενη ότι η ενότητα V συσταχώθηκε με τις υπόλοιπες το 1635, από τον αρχιεπίσκοπο Laud.³
3. Η διευθέτηση των στίχων στον Βυζαντινό χρησμολογικό πυρήνα των φ. 74v-82v είναι ταυτόσημη με τη διευθέτηση των φ. 50r-58r στον BB1 (BB1a).⁴

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

¹ WOLF, *Libanius*, 1738, αριθ. 819, 810, 127, 136, 131, 150, 210, 242, 248, 251, 258 [κολοβή], 1114, 1120, 1124, 1115, 1128, 1117, 1129, 1130, 1116, 1121, 1123, 891, 936, 968.

² HUTTER, *CBM*, 1978, 70: "Besondere Bemerkungen".

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 54.

⁴ HUTTER, *CBM*, 1978, 75.

COXE, *Catalogi*, 1853, στ. 508-510· ISTRIN, *Otkrovenie*, 1897, *passim*· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 446-447· MADAN & CRASTER, *Catalogue*, 1922, 31, αριθ. 722· ΒΕΗΣ, «Χρησιμολόγιο», 1936-37, 222, 242, 244γ· HUNT, *Catalogue*, 1953, 131 και 136· MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 1, 1958, 426· KNÖS, “Oracles”, 1960, 162 υποσημ. 3· MANGO, “The Legend”, 1960· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 405· TURNER, “Oracular Interpretation”, 1968, 40· HUTTER, *CBM*, τ. 2, 1978, αριθ. 6, 70-71, εικ. 557-572· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, “Specimen”, 1978, 316-317· PERTUSI, “Profezie”, 1979, 20-25, 45· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, αριθ. 14 και 252· τ. 3, 1997, εικ. 252· HUTTER, *CBM*, τ. 3, 1982, 352 (Προσθήκες και διορθώσεις στους προηγούμενους τόμους)· VEREECKEN, *Orakels*, 1986, τ. 2, 86-91· PERTUSI, *Fine*, 1988, 169-172· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 59 υποσημ. 45 και 46· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 53-54· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 1843· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 85, 160-162· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 449· CANART, “Compte-rendu”, 2008, 354.

1.2.8 (Berg) Bergamaschus MM 696

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Μπέργκαμο.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca civica Angelo Mai.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Bergamaschus MM 696 (πρώην Alpha I 21).

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Περγαμηνή (;).

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 30,5 x 21 εκ.

ΦΥΛΛΑ: I+40.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Λατινική, Ιταλική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με μελάνι σέπια.¹

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 2v, 3v, 4v, 5v, 6v, 7v, 8v, 9v, 10v, 11v, 12v, 13v, 14v, 15r, 15v, 16v, 17v, 18v, 19v, 20v, 21v, 22v, 23v, 24v-25r, 34v-35r.

ΓΡΑΦΗ: Μικρογράμματη με καφέ μελάνι.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Φραγκίσκος Μπαρότσι.²

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Γεώργιος Κλόντζας.³

Γεώργιος Κλόντζας ή και εργαστήριο.⁴

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Βρισκόταν στην κατοχή του Andrea Cornaro στη Βενετία, στις αρχές του 18ου αι.⁵

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.⁶

1587-1588 και μετά (υδατόσημο).⁷

¹ RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, υποσημ. 7.

² RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90-92· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, υποσημ. 7 και υποσημ. 14· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 50, 200, 217.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 228 υποσημ. 12.

⁴ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 230 υποσημ. 14.

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21-23 και σημ. 19 και 20· πρβλ. RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90-92.

⁶ KRISTELLER 1990, τ. 5, 476.

⁷ RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90.

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹

- 1 1r [Σελίδα τίτλου] [Τίτλος] <LEONIS SAPIENTISSIMI | CONSTANTINOPOLITANAE | URBIS IMPERATORIS MAGNI | VATICINIA | a Francisco Barocio | mendis infinitis expurgata ac primum iam Latinitate | donata. | Ad Illustrissimum JACOBUM FOSCARENUM equitem | Cretae imperatoria auctoritate Consulem Heroem | incorporabilem.>
1v κενή
- 2 1r-2r [Αφιέρωση] <Inc. Illustriss.(i)mo JACOBO FOSCARENO equiti, | Cretae Imperatoria autoritate Consuli, | Heroi amplissimo | Franciscus Barocius S.(alutem) P.(lurimam) D.(icit) | Quum undecimo abhinc mense Consul amplissime atq(ue) Illustrissime libel- | lum quendam graecum manuscriptum – Des. hoc unum praeipue eximium praeclarumq(ue) opus tot annis ab omni- | bus peroptatum tanquam preciosissimam gemmam secum afferen- | dum esse censeo. Vale>
- 3α 2v-13r [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 21 στιχουργήματα με 11 εικόνες, αντιστοιχισμένες ως εξής: εικ. 1 (3 στχγμ.), εικ. 2 (1 στχγμ.), εικ. 3 (2 στχγμ.), εικ. 4 (2 στχγμ.), εικ. 5 (2 στχγμ.), εικ. 6 (1 στχγμ.), εικ. 7 (2 στχγμ.), εικ. 8 (3 στχγμ.), εικ. 9 (1 στχγμ.), εικ. 10 (2 στχγμ.), εικ. 11 (2 στχγμ.) [Άτιτλο]
- 3β 13v-14r [Κ53 Χρησμός τέλους άριστου βασιλιά] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 12 (1 στχγμ.)]
- 3γ 14v-15r [Κ56 Χρησμός μειρακίου Κόνωνος] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [εικ. 13 (1 στχγμ.), εικ. 14 (1 στχγμ.)]
- 3δ 15v-17r [Κ60 Χρησμός βασιλιά Αργυρού] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [εικ. 15 (1 στχγμ.), εικ. 16 (1 στχγμ.)]
- 3ε 17v-18r [Κ61 Χρησμός αλλόφυλης Μαρίας] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 17 (1 στχγμ.)]
- 3στ 18v-19r [Κ62 Χρησμός υιού αλλόφυλης Μαρίας] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 18 (2 στχγμ.)]
- 3ζ 19v-20r [Κ63 Χρησμός ιεροφάντη Ηρακλή] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 19 (2 στχγμ.)]
- 3η 20v-21r [Κ64 Χρησμός καταποντισμού Κωνσταντινούπολης] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 20 (1 στχγμ.)]
- 3θ 21v-22r [Κ65 Χρησμός βασιλείας Δαν] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 21 (1 στχγμ.)]
- 3ι 22v-23r [Κ69 Χρησμός αρχεκακίας Αντιχρίστου] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 22 (1 στχγμ.)]
- 3ια 23v-24r [Κ67 Χρησμός αποδοχής Αντιχρίστου] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 23 (1 στχγμ.)]
- 3ιβ 24v-26r [Κ70 Χρησμός Δευτέρας Παρουσίας] με εικονογράφηση: 3 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 24 (3 στχγμ.)]
26v κενή
- 4 27r [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] χωρίς εικονογράφηση [Τίτλος] <Vaticinium quod in marmore quodam grecis litteris | exculptum in Bizantio repertum fuit | LEONIS sapientissimi.>
27v-28v κενές
- 5 29r [Κ2 Ερμηνεία της εικονογράφησης των χρησμών] [Τίτλος] <DECCHIARATIONE | overo | discorso breve fatto sopra le figure, e versi di | LEONE SAPIENTISS(IM)O IMPERATOR DI CONSTANT(INO)POLI | da | Francesco Barocci. | All' Illust(rissi)mo et Eccell(entissi)mo Sig(nor) Giacomo Foscarini Cavaliere.>
29v κενή

¹ KRISTELLER 1990, τ. 5, 476· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

6 30r-40v [K2 & K3 Ερμηνεία της εικονογράφησης των Χρησμών & Κατάλογος σουλτάνων]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Οι κώδικες Alpha της Βιβλιοθήκης Angelo Mai είναι γνωστοί και ως Fondo Locatelli. Υπάρχει μία αμφιβολία για το ποια είναι η ταυτότητα του χειρογράφου κατά την νέα αρίθμηση του υλικού της Βιβλιοθήκης: στον ιστότοπο της Βιβλιοθήκης το χειρόγραφο αναφέρεται ως MM 696 (MM=Manoscritti Moderni), αλλά ο P. O. Kristeller και η μεταγενέστερη βιβλιογραφία το αναφέρουν ως MM 686.
2. Οι εικόνες έχουν ζωγραφιστεί σε ανεξάρτητα φύλλα, τα οποία κολλήθηκαν σε δεύτερο χρόνο πάνω στα φύλλα του χειρογράφου, στα προκαθορισμένα σημεία.¹
3. Στο κενό σήμερα φ. 28r φαίνεται ότι είχαν γραφεί πέντε αράδες, οι οποίες έχουν αποξεσθεί.²
4. Η εικονογράφηση ταυτίζεται με αυτήν του κώδικα Bute.³ Η χρήση του ρήματος *reproduire* από τη Misguich σημαίνει ότι θεωρεί το χειρόγραφο του Μπέργκαμο μεταγενέστερο του κώδικα Bute.
5. Ο A. Rigo παρουσίασε το 1988 δύο βενετικές πηγές του πρώτου μισού του 18ου αι., τον Apostolo Zeno και τον Giovanni degli Agostini, οι οποίοι ανέφεραν και περιέγραφαν έναν χαρτώο (όχι περγαμηνό) κώδικα του Μπαρότσι. Ο κώδικας βρισκόταν ακόμη στη Βενετία στις αρχές του 18ου αι., στην κατοχή του Andrea Cornaro, και ο Agostini τον συνέδεσε με τον BB2. Λίγα χρόνια αργότερα ο Rigo εντόπισε το χαρτώο χειρόγραφο του Μπέργκαμο. Η πληροφορία ότι το χειρόγραφο του Cornaro περιείχε και το ελληνικό κείμενο των Χρησμών δεν μας επιτρέπει να ταυτίσουμε το Berg με το αναφερόμενο στις δύο βενετικές πηγές.⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι στο περιθώριο του φύλλου του χειρογράφου της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, στο οποίο παραδίδεται η πληροφορία και κείται η περιγραφή του Apostolo Zeno, έχει σημειωθεί: “L’opuscolo [οι χρησμοί του Μπαρότσι που παραδίδει το χειρόγραφο του Μπέργκαμο] stampato in lat. e in volg. col titolo di *Vaticinium Severi et Leonis imp.* nel 1596 col segno della stamperia Aldina in 8o (...)”.⁵

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21-23· KRISTELLER 1990, τ. 5, 476· RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90-92· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, υποσημ. 7· ANGELO MAI WEB 2015.

1.2.9 (*Bero*) *Berolinensis Graecus fol. 62 (=297)*

ΧΩΡΑ: Γερμανία.

ΠΟΛΗ: Βερολίνο.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Staatsbibliothek zu Berlin – Preussischer Kulturbesitz (Potsdamer Strasse).

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Berolinensis Graecus fol. 62 (=297)*.

¹ RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90.

² Πρβλ. RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90.

³ RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90-92· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, υποσημ. 7· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 228, 258.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 217· πρβλ. RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21-23 και σημ. 19 και 20· RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 90-92.

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21· πρβλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 217.

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 1, 1907, 500 (Μπρέσια 1512). Παράφυλλα: BRIQUET, *Filigrales*, τ. 1, 1907, 1441 (Νάπολη 1582) [με διαφορές].

ΣΤΑΧΩΣΗ: Περγαμινή.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 32 x 22 εκ.

ΦΥΛΛΑ: I+14+V.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με μελάνι χρώματος σέπια· ορισμένες λεπτομέρειες με κόκκινο μελάνι.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 1r, 2v, 4v, 6v, 7r, 7v, 8r, 8v, 9r, 9v, 10r, 10v, 12v, 13r.

ΓΡΑΦΗ: Μικρογράμματη με καφέ και κόκκινο μελάνι.

ΓΡΑΦΕΑΣ:

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Αγοράστηκε σε δημοπρασία του οίκου Franchi στη Φλωρεντία από την Κρατική Βιβλιοθήκη του Βερολίνου τον Μάιο του 1885, αντί 52,50 ιταλικών λιρών.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.²

16ος αι. (μέσα).³

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁴

- 1 1r-1v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 1r) με 1 κείμενο (φ. 1v): [Στο φ. 1r γράφτηκε:] <+ἵππον ἔχων τρέχοντος ἐν τῷ λευκῷ πεδίῳ:+> [το οποίο έπειτα αποσβέστηκε πλημμελώς και ξαναγράφηκε δύο εκατοστά πιο κάτω] <+ἵππον ἔχων τρέχοντα ἐν τῷ λευκῷ πεδίῳ> [ΒΕΗΣ, «Βυζαντινά αἰνίγματα», 1902, 109, αριθ. Η'] [Στο φ. 1v:] [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς μνημεῖον μαρμαρένιον | τοῦ τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου. Ἐξηγήθη ταῦτα ὁ μέγας | πατριάρχης σχολάριος:+ + + + + + + + + >
- 2 2r [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Ἄτιτλο]
- 3 2v-4v [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 2v) με 7 κείμενα (φ. 2v-4v). [Τίτλος γενικός] <Ἕτεροι χρησμοὶ θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥωμαίων, καὶ κληρικοῦ | τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς ῥώμης, μεταβληθεὶς ἀπὸ ῥῶ | μαῖκᾶ εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον· παρὰ νοταρίου κυροῦ ἰωάννου τοῦ ῥυζανοῦ:+>
- 3α 2v-3v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης καὶ κατάληψης τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3β 3v [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρος τῶν λατίνων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3γ 3v-4r [K27 Χρησμός τελικῆς αναμέτρησης χριστιανῶν καὶ ἀπίστων καὶ ἐμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3δ 4r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3ε 4r [K32 Χρησμός τλήμονος καὶ πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι>
- 3στ 4r-4v [K34 Χρησμός ἀναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι ἕτεροι π{ρ}ὸς αὐτόν. +>
- 3ζ 4v [K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

¹ DE BOOR, *Verzeichniss*, 1897, 163· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 219.

² DE BOOR, *Verzeichniss*, 1897· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 55.

³ ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 219.

⁴ Αυτοψία 2002· εξέταση ψηφιακοῦ αντιγράφου· DE BOOR, *Verzeichniss*, 1897· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37.

4	4v-6r [T1 Χρησμοί Λέοντος Στ´] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 4v) με 3 κείμενα (φ. 5r-6r). [Τίτλος γενικός] <Χρησμοί του κῶρ λέοντος του σοφοῦ βασιλέως περι τῆς κωνσταντίνου πόλεως:+>
4α	5r [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Συνεχόμενα άτιτλο]
4β	5v [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <“Ετερα του αὐτοῦ κυροῦ λέοντος του σοφωτάτου βασιλέως>
4γ	5v-6r [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <“Ετερα>
5	6r-10v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 16 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Συνεχόμενα με τίτλο] <“Ετερα του αὐτοῦ ὁ φιλοσόφοι· ἀστρολόγοι· αἶμα· σπανίας· ἀρμενίας· ιουδαίας· κ(αι) ἀραβίας· ὁμόνοια:+>
6	10v-12r [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Περὶ του θρυλλουμένου πτωχοῦ και ἐκλεκτοῦ βασιλέως>
7	12r-12v [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] με εικονογράφηση: 1 κείμενο (φ. 12r-12v) με 1 εικόνα (φ. 12v) [Συνεχόμενα με τίτλο] <+ “Ετερος χρησ- μὸς ὠραῖος διαλαμβάνων και οὔτος περι του τέλους τῆς βασιλείας του ἰσμαηλήμ: +>
8	13r-13v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 13r) με 1 κείμενο (φ. 13v) [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι τῆς κωνσταντίνου πόλεως του ἀγγελοφόρου.>
9	13v-14r [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Τίτλος] <+++ “Ετεροι τῆς αὐτῆς. +> 14v κενή

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Σε πολλούς στίχους και αράδες το πρώτο γράμμα έχει γραφεί με κόκκινο μελάνι, με σκοπό να είναι οπτικά ορατή η διάρθρωση των κειμένων σε «ενότητες», «υποενότητες», κ.ο.κ., καθώς και να αποτυπωθεί ο ρυθμός της ανάγνωσης.
2. Τα τρία κείμενα των φ. 1v και 2r ξεκινούν με πρωτόγραμμα (κόκκινο μελάνι) – ωστόσο, με εξαίρεση μία περίπτωση στο φ. 4v, η προσπάθεια σχεδίασης πρωτογραμμάτων εγκαταλείφθηκε στη συνέχεια, ίσως επειδή ο γραφέας απορροφήθηκε από το πρόβλημα της διευθέτησης των εικόνων σε σχέση με τα κείμενα.
3. Σε όλα τα κείμενα ο γραφέας χρησιμοποιεί συνήθως στιγμή στα (ι), και συχνά διπλή στιγμή στα (υ).
4. Στον Χρησμό 15 το δεξιό φτερό του αγγέλου δεν έχει ζωγραφιστεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

DE BOOR, *Verzeichniss*, 1897, 163· BEHΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 55-57· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 449· STAATSBIBLIOTHEK BERLIN WEB 2015.

1.2.10 (E1) *Escorialensis Graecus Y.I.16*

ΧΩΡΑ: Ισπανία.

ΠΟΛΗ: San Lorenzo de El Escorial.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Escorialensis Graecus Y.I.16*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

BRIQUET, *Filigraes*, τ. 1, 1907, 529 (Βερόνα 1601).¹

¹ DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 100.

PICCARD, *Wasserzeichen*, τ. 6, 1978, 234 (Τεργέστη 1561)· MOŠIN, *Watermarks*, 1973, 884 (χ.τ. 1560-1570).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα με διακόσμηση.²

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 30,5/8 x 21,5/6 εκ.

ΦΥΛΛΑ: Π+ι (μη αριθμημένο)+32+ΠΙ.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα (ακουαρέλα).³

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. i verso, 3v, 11v, 16r, 16v, 17r, 17v, 18r, 18v, 19v, 20r, 20v, 21r, 21v, 22r, 22v, 23v, 24r, 30v, 31r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Ο ίδιος με του V1.⁴

Μανουήλ Μαλαξός και συνεργάτες.⁵

Μανουήλ Μαλαξός και βοηθοί.⁶

Μανουήλ Μαλαξός.⁷

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: Εργαστήριο Μανουήλ Μαλαξού.⁸

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Σε κατάλογο του 1576 αναφέρεται μεταξύ των “Libros que están en Palacio” και μεταξύ των 130 κωδίκων που είχε λάβει από τη βασιλική βιβλιοθήκη κάποιος Serojas από τον Μάρτιο του 1574.⁹ Βρισκόταν ήδη στο Εσκοριάλ το 1566/67.¹⁰ Αρχικά ανήκε στον Θεόφιλο Βεντούρα,¹¹ ο οποίος καταγόταν από τον Μυστρά και ήταν συνεργάτης του Μακάριου Μελισσηνού και των Ισπανών κατά τη δεκαετία 1570-79.¹²

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.¹³

16ος αι. (μέσα).¹⁴

1563/1566.¹⁵

1560-1570 (ομοιότητα με BB1 και υδατόσημο).¹⁶

1561 και πριν, ή 1563 και μετά.¹⁷

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: Ρώμη αν πριν το 1561, αλλά Κωνσταντινούπολη ή Βενετία αν μετά το 1563.¹

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 61 υποσημ. 85.

² GRAUX, *Essai*, 1880, 141 (“La reliure ... est en veau noir”)· DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 100 (“Enc.[uadernación especial con un rectángulo, un cuadrado y rombo con dibujos en seco de motivos y ornamentación fitaria, gastada por el uso y obscurecida tal vez por el fuego”)· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 438 (“... recibió en el Monasterio de San Lorenzo la característica encuadernación en *becerro colorado*”).

³ MILLER, *Catalogue*, 1848, 192· DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 100.

⁴ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47, σημ. 11 (“...sia stato copiato dallo stesso scriba del Vat. Gr. 1188...”).

⁵ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64 (“ma l’attribuzione sarebbe da controllare”).

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 60-61: «Το χρησμολόγιο αντιγράφηκε και ιστορήθηκε στο ίδιο εργαστήριο με τον κώδικα Bodl. Barocci 145 [φ. 233v-259v]» (λόγω του σημειώματος του 1563 και της «εντυπωσιακή[ς] συνάφεια[ς] στις εικονογραφικές και τεχνοτροπικές επιλογές»).

⁷ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 436 και υποσημ. 51.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 60-61.

⁹ GRAUX, *Essai*, 1880, 140-141· REVILLA, *Catalogo*, 1936, XXVI.

¹⁰ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47, σημ. 11.

¹¹ DE ANDRÉS, *Documentos*, 1964, 328 και υποσημ. 17.

¹² ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Μελισσηνοί*, 1966, 40-41· ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Ναυμαχία Ναυπάκτου*, 1970, 103.

¹³ MILLER, *Catalogue*, 1848, 191· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ’», 1925, 97.

¹⁴ DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 99· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64.

¹⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47, σημ. 11.

¹⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 61.

¹⁷ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 434, 454, 461.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:²

- 0 i recto [Κατάλογος περιεχομένων] στην ελληνική και λατινική, γραμμένος διαδοχικά από τρία διαφορετικά χέρια, σε τρεις διαφορετικούς χρόνους <Inc. & Des. σχολαρίου π(ατ)ριάρχου κωνσταντινουπόλεως ἐξήγησις | γραμμάτων εὐρεθέντων ἐν μνημείῳ μαρμαρίνῳ | του τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου. | θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥωμαίων, κ(αὶ) κληρικοῦ τ(ῆς) μεγά- | λης ἐκκλησίας χρησμός διαλαμβάνων τὰ περὶ τ(ῆς) ἀρχ(ῆς) | κ(αὶ) του τέλους τ(ῆς) βασιλείας τοῦ ἰσμαήλ, μετενεχθεὶς ἀπὸ | ῥωμαϊκῆς εἰς τ(ὴν) ἑλληνικὴν διάλεκτον παρὰ νοταρίου | ἰωάννου του ριζανοῦ | λέοντος βασιλέως κωνσταντινουπόλεως [του σοφωτάτου υπέρκειται] ἕτεροι χρη- | σμοὶ | περὶ τ(ῆς) κωνσταντινουπόλεως, κ(αὶ) περὶ του θρυλλου- | μένου κ(αὶ) ἐκλεκτου βασιλέως.>³
- <Inc. & Des. Gennadii scholarii Patriarche Constantinop. expositio litte- | rarum, quae inventi sunt in sepulchro marmoreo Constantini | Mag. in quibus, de principio et fine Imperii Ismaelis, et de | famigerato, et electo Imperatore agitur— | Theophili Presbyteri, Vaticinium explicans principium, et fi- | nem Imperii Ismaelis, ex Latina in graecam linguam à no- | tario Ioanne Bizano translatum.>⁴
- <Leonis imperatoris, vaticinium de Constantinopolitana ur- | be, et de famigerato, et electo imperatore>⁵
- 1 i verso-2r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. i verso) με 1 κείμενο (φ. 1r-2r): [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς μνη- | μεῖον μαρμαρένιο τοῦ τάφου τοῦ μεγάλου | κωνσταντίνου, ἐξηγήθη ταῦτα ὁ μέγας | π(ατ)ριάρχης σχολάριος:+>
- 2 2v-3r [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Τίτλος] <Ἐτερος χρησμός> [Δύο εκατοστά πιο κάτω με μεγάλα γράμματα σημείωση: <Ἐμπροσθεν | εἰσὶν ἕτεροι | χρησμοὶ: +>]
- 3 3v-11r [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 3v) με 3 κείμενα (φ. 4r-11r). [Τίτλος γενικός] <Ἐτεροι χρησμοὶ θεοφίλου πρε- | σβυτέρου ῥωμαίων, καὶ κληρικοῦ | τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς | ῥώμης· μεταβληθεὶς ἀπὸ ῥωμαϊκᾶ | εἰς τὴν ἑλλάδα διάλεκτον παρὰ νοτα- | ρίου κυρου ἰωάννου τοῦ ριζανοῦ:->
- 3α 4r-6v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3β 6v-7r [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρους των λατίνων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3γ 7r-8r [K27 Χρησμός τελικῆς αναμέτρησης χριστιανῶν και ἀπίστων και ἐμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3δ 8v-9r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 3ε 9r [K32 Χρησμός τλήμονος και πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι>
- 3στ 9v [K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι ἕτεροι πρὸς αὐτόν: +>
- 3ζ 9v-11r [K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 4 11v-15r [T1 Χρησμοὶ Λέοντος Στ´] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 11v)

¹ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 434, 454, 461.

² DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 99-100 αριθ. 255· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

³ Γραμμένο ἀπὸ τον Κρητικὸ Nicolás de la Torre, βασιλικὸ ἀντιγραφέα του Φιλίππου Β΄: GRAUX, *Essai*, 1880, 489· DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 100.

⁴ Γραμμένο ἴσως ἀπὸ τον Lucas de Alaejos: DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 100.

⁵ Γραμμένο τον 18ο αἰ., διαγράφηκε ἀπὸ τον καταλογογράφου του Εσκοριάλ Francisco Pérez Bayer γύρω στα 1750 με τη σημείωση στα περιθώρια: “Homo | rudis | simus | pesima manu.”: DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 100.

- με 3 κείμενα (φ. 12r-15r). [Τίτλος γενικός] <Χρησμοί τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ | σοφωτάτου βασιλέως, περὶ τῆς | κωνσταντινουπόλεως:->
- 4α 12r-13r [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 4β 13r-14r [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἔτερα τοῦ αὐτοῦ κυροῦ | λέοντος τοῦ σοφωτάτου | βασιλέως:->
- 4γ 13r-15r [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἔτερα τοῦ αὐτοῦ κυροῦ λέοντος:->
- 5 15v-24r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Τίτλος] <Ἔτεροι χρησμοί τοῦ αὐτοῦ | κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ+ | φιλοσόφοι· άστρολόγοι· αἷμα | σπανίας· αρμενίας· ιουδαίας | και άραβίας όμόνοια: +>
- 6 24v-29v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <Περὶ τοῦ θρυλλουμένου και έκλε | κτοῦ βασιλέως:->
- 7 30r-30v [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] με εικονογράφηση: 1 κείμενο (φ. 30r-30v) με 1 εικόνα (φ. 30v) [Τίτλος] <Ἔτερος χρησμός ώραῖος διαλαμβάνων | και οὔτος περὶ τοῦ τέλους τῆς βασιλείας | τοῦ ἱσμαήλ: +>
- 8 31r-31v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 30r) με 1 κείμενο (φ. 31r-31v) [Τίτλος] <Στίχοι τῆς κωνσταντινουπόλεως τοῦ | άγγελοφόρου:->
- 9 31v-32r [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Τίτλος] <Ἔτεροι στίχοι τῆς αὐτῆς κων- | σταντινουπόλεως:->
- 10 32v [K19 Αφήγηση εύρεσης κίονα] [Τίτλος] <+μηνὶ νοεμβρίω, στ' ἡ(μέρα) | τοῦ α^{ov} | φ^{ov} ξ^{ov} γ^{ov} | ἔτους. [6 Νοεμβρίου 1563]>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Σε πολλούς στίχους και αράδες το πρώτο γράμμα έχει γραφεί με κόκκινο μελάνι, με σκοπό να είναι οπτικά ορατή η διάρθρωση των κειμένων σε «ενότητες», «υποενότητες», κ.ο.κ., καθώς και να αποτυπωθεί ο ρυθμός της ανάγνωσης.
2. Το χειρόγραφο αποτελείται από τέσσερα τετράδια.
3. Το χρησμολόγιο του Εσκοριάλ «είναι δίδυμο [*gemellum*] του Bodl. Barocci Gr. 145 [φ. 233v-259v] και ανήκει στην ίδια ομάδα με το χρησμολόγιο του Βερολίνου και τον Vat. Gr. 1188».¹
4. Ο κώδικας του Εσκοριάλ εκτελέστηκε πιθανώς βάσει του Vat. Gr. 1188.²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

MILLER, *Catalogue*, 1848, 191-192, 382-383· GRAUX, *Essai*, 1880, 141, 468, 489· BEER, "Inventar 1576", 1902, XXXIV αριθ. 167, LXXIV αριθ. 30· ΛΑΜΠΠΟΣ, «Σημειώματα», 1910, 176-177 αριθ. 201· ΛΑΜΠΠΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 97-98· REVILLA, *Catálogo*, 1936, XXVI· DE ANDRÉS, *Documentos*, 1964, 327-328· DE ANDRÉS, *Catálogo*, 1965, 99-100 αριθ. 255· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 60-61· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003· PÉREZ MARTÍN, *Bizancio en España*, 2003, 204-205, αριθ. 119 με εικόνα.

1.2.11 (E2) *Escorialensis M.II.1*, απωλεσθείς

ΧΩΡΑ: Ισπανία.

ΠΟΛΗ: San Lorenzo de El Escorial.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Escorialensis M.II.1*.

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 60.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47, σημ. 11.

ΥΛΙΚΟ:
ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:
ΣΤΑΧΩΣΗ:
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ:
ΦΥΛΛΑ: 37 περίπου.
ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική (;)
ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Ναι.
ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ:
ΓΡΑΦΕΑΣ:

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ανήκε στην προσωπική βιβλιοθήκη του Φιλίππου Β'.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι. (;)

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:²

1	1-3 [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση
2	3-6 [Τ2 Χρησμοί Θεοφίλου] με εικονογράφηση
3	6-(;) [Τ1 Χρησμοί Λέοντος Στ'] με εικονογράφηση (;)
4	(;)-37 [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση (;)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο κώδικας έχει χαθεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

DE ANDRÉS, *Desaparecidos*, 1968, 283-284· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 436.

1.2.12 (E3) *Escorialensis M.IV.16*, απωλεσθείς

ΧΩΡΑ: Ισπανία.

ΠΟΛΗ: San Lorenzo de El Escorial.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Real Monasterio de San Lorenzo de El Escorial.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Escorialensis M.IV.16.

ΥΛΙΚΟ:

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ:

ΦΥΛΛΑ: 14 και άνω.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική (;)

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Ναι.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ:

ΓΡΑΦΕΑΣ:

¹ DE ANDRÉS, *Desaparecidos*, 1968, 283-284.

² DE ANDRÉS, *Desaparecidos*, 1968, 283-284· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 436· IRHT.

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ανήκε στον Antonio Agustín.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι. (;)

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:²

1	1-3 [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση
2	4-(:) [Oraculum de fine imperii Ottomani]
3	(:)-14v [Τ2 Χρησμοί Θεοφίλου] με εικονογράφηση
4	(:)-(:) [Τ1 Χρησμοί Λέοντος Στ΄] με εικονογράφηση (:)
5	(:)-(:) [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση (:)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο κώδικας έχει χαθεί.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

DE ANDRÉS, *Desaparecidos*, 1968, 299· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 436.

1.2.13 (Ho) *Holmiensis Va 4a*

ΧΩΡΑ: Σουηδία.

ΠΟΛΗ: Στοκχόλμη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Kungliga biblioteket – Sveriges nationalbibliotek.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Holmiensis Va 4a*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Χαρτί.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 29 x 22 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 14.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 2r, 2v, 3r, 3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r, 8v, 9r, 9v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.³

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο δωρήθηκε στη Βιβλιοθήκη κατά τα μέσα του 20ου αι. από τους κληρονόμους του ιδιοκτήτη του. Σύμφωνα με πληροφορία του επικεφαλής του τμήματος των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης, Nils Afzelius, την οποία παραδίδει ο Knös, είχε αγοραστεί στην Τουρκία στα τέλη του 19ου ή στις αρχές του 20ου αι.⁴

¹ DE ANDRÉS, *Desaparecidos*, 1968, 299.

² DE ANDRÉS, *Desaparecidos*, 1968, 299· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 436· IRHT.

³ KNÖS, “Oracles”, 1960, 165.

⁴ KNÖS, “Oracles”, 1960, 164 υποσημ. 3.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1546 και πριν.¹
 1520-1566.²
 1566 και πριν.³

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: Το ότι το χειρόγραφο αγοράστηκε στην Τουρκία «δεν περιέχει καμία ένδειξη για τον τόπο αντιγραφής και ιστόρησης του χρησιμοποιήσιμου».⁴

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁵

	1r κενή
1	1v [Κ3 Κατάλογος σουλτάνων] [Κατάλογος των Οθωμανών σουλτάνων από τον Μωάμεθ Β΄ έως τον Σουλεϊμάν Α΄]
2	2r-9v [Κ1 Βυζαντινός χρησιμοποιολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 16 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Άτιτλο] 10r-14v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Στο εμπροσθόφυλλο έχει γραφεί: “Libro di varie figure alla greca con lettere greche”.⁶
2. Η αρίθμηση των φύλλων στο ίδιο το χειρόγραφο εξαιρεί το εμπροσθόφυλλο, στην πίσω όψη του οποίου έχει γραφεί ο κατάλογος των σουλτάνων. Ο Κνös, αντιλαμβανόμενος τη σημασία του καταλόγου, αρίθμησε το εμπροσθόφυλλο ως φ. 1 στις φωτογραφίες που δημοσίευσε στο άρθρο του, αναπροσδιορίζοντας την αρίθμηση και των επόμενων φύλλων. Ακολουθώ την επιλογή του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΝÖS, “Oracles”, 1960, 164-188· ΚΟΜΙΝΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 398-399, 405-412· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 55.

1.2.14 (Ha) *Hauniensis Graecus GkS 2147*

ΧΩΡΑ: Δανία.

ΠΟΛΗ: Κοπεγχάγη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Det Kongelige Bibliotek – Danmarks Nationalbibliotek og Københavns Universitetsbibliotek.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Hauniensis Graecus GkS 2147*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα πάνω σε χαρτόνι με ίχνη χρυσού στη ράχη, μονόγραμμα του βασιλιά Χριστιανού ΣΤ΄ (1730-1746) και ραχιαίο τίτλο DE | CON= | STAN= | TINOP.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 20,5 x 13,3 εκ.

ΦΥΛΛΑ: I+27.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Όχι.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Δύο γραφείς (φ. 1r-23r, και φ. 24r-26v).

¹ ΚΝÖS, “Oracles”, 1960, 165.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47 σημ. 24 (“lista [di sultani] redatta durante il regno di Suleymân I”).

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 55.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 55.

⁵ ΚΝÖS, “Oracles”, 1960, 164-188: εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

⁶ ΚΝÖS, “Oracles”, 1960, 164.

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

Ιωάννης Μαλαξός (φ. 1r-23r).¹
Άγνωστος (φ. 24r-26v).²

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ο κώδικας βρισκόταν στα ανάκτορα του Gottorp στο Σλέσβικ και αποτέθηκε στη Βιβλιοθήκη το 1735.³

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

15ος-16ος αι.⁴

16ος αι. (μέσα-2/2) και (1/2, φ. 24v-26v).⁵

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁶

I	1	1r-1v [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Τίτλος] <στίχοι
ιαμβικοί εις τὴν κωνσταντίνου πόλιν, περὶ τῶν παθημάτων αὐτῆς>
	2	2r-3v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου]
[Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς μνημεῖον μαρμαρένιον γεγραμμένα
τοῦ τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου· ἐξηγήθη δὲ ταῦτα ἐς ὕστερον κύρις
γεννάδιος ὁ σχολάριος πατριάρχης κωνσταντινουπόλεως>
	2α	3v-4v [K15 Ἑρμηνεία Λασκάρεως] [Τίτλος] <Ἑρμηνεία τοῦ
λασκάρεως>
	3	5r-10v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ἄτιτλο]
	4	10v-11r [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Τίτλος]
<Χρησμός τῆς πόλεως>
	5	11r-11v [K29 Μονωδία και χαρά Βυζαντίδος] [Τίτλος]
<Μονωδία και χαρά βυζαντίδος>
	6	11v [K58 Χρησμός ξανθοῦ μειρακίου] [Τίτλος] <Χρησμός δανὴλ
τοῦ προφήτου περὶ τῆς βυζαντίδος· και σημείωσαι πρὸ τοῦ κτισθῆναι ὑπὸ
κωνσταντίνου· μᾶλλον εἰπεῖν και τοῦ βύζα:+>
	7	11v-12r [K71 Χρησμός ανακατάληψης
Κωνσταντινοῦπολης] [Τίτλος] <Χρησμός μεθοδίου ἐπισκόπου πατάρων>
	8	12r-12v [K83 Χρησμός Χοσρόη] [Τίτλος] <Χρησμός Χοσρόου
βασιλέως περσῶν>
	8α	12v-13r [K4 Χρησμολογική αριθμολογία] [Τίτλος] <Ἑρμηνεία τοῦ
λασκάρεως>
	9	13r-13v [K81 Χρησμός Χαλκηδόνας] [Τίτλος] <χρησμός
χαλκηδόνας>
10	13v-14r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Τίτλος] <χρησμός κρήτης>	
11	14v-23r [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <περὶ
τοῦ θρυλουμένου πτωχοῦ και ἐκλεκτοῦ βασιλέως>
23v κενή	
II	11	24r-26v [Περιγραφή της Πελοποννήσου] [Τίτλος] <διαγραφή ἀπάσης
πελοποννήσου παραλίου τε και μεσογείου, και πρῶτον τὰ παράλια>
27r-27v κενές (παρένθετο φύλλο)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Το αρκτικόλεξο GkS στην ταυτότητα του κώδικα αποδίδει την «Παλαιά βασιλική Συλλογή» (Gamle kongelige Samling).

¹ DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 505, 508-509 (αναγνώριση του γραφέα από τον Otto Kresten)· SCHARTAU, *Codices*, 1994, 221.

² GRAUX, *Copenhagen*, 1879, 79 (“Les trois derniers feuillets sont d’une autre écriture”).

³ SCHARTAU, *Codices*, 1994, 221.

⁴ GRAUX, *Copenhagen*, 1879, 77· MANGO, “The Legend”, 1960, 79-80.

⁵ SCHARTAU, *Codices*, 1994, 220.

⁶ GRAUX, *Copenhagen*, 1879, 77-79· SCHARTAU, *Codices*, 1994, 220-221.

2. Το χειρόγραφο των φ. 1r-23r είναι «δίδυμο» (*gemellum*) των φ. 1r-43r του κώδικα Vin2.¹ Η παρατήρηση αυτή δεν είναι απολύτως ακριβής.
3. Ο Joseph Paramelle δίνει την εσφαλμένη εντύπωση ότι τα φ. 20-23 δεν είναι γραμμένα από τον Ιωάννη Μαλαξό.²
4. Η Ada Adler έχει αναφέρει την ύπαρξη και άλλων χρησμολογίων σε “*raquets non inventoriés*” της Βιβλιοθήκης της Κοπεγχάγης.³

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ERICHSEN, *Udsigt*, 1786, 79· GRAUX, *Copenhagen*, 1879, 77-79 [=GRAUX, “Copenhagen”, 1880, 217-219]· STEFFENHAGEN, “*Untersuchungen*”, 1884, 10, 28· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, 1897, 446· ADLER, *Catalogue*, 1916, 6/306· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 203, 211 υποσημ. 1, 222· MANGO, “The Legend”, 1960, 79-80· ΚΟΜΙΝΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 401· TURNER, “Oracular Interpretation”, 1968, 40· DAGRON & PARAMELLE, “*Récit*”, 1979, 505, 508-509· SCHARTAU, *Codices*, 1994, 220-221· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 1369· DE GREGORIO, “*Studi I*”, 1995, 97-144.

1.2.15 (Hi) *Hierosolymitanus Sancti Sepulchri 121*

ΧΩΡΑ: Ισραήλ.

ΠΟΛΗ: Ιερουσαλήμ.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Ορθόδοξο Πατριαρχείο Ιεροσολύμων – Πατριαρχική Βιβλιοθήκη.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Hierosolymitanus Sancti Sepulchri 121.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 30,5 x 21,5 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 56.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 34r, 34v, 35r, 35v, 36r, 36v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Ιωάννης ιερέας Χίου (σημείωμα γραφέα). Πρόκειται ίσως για τον Ιωάννη Σακουλή από τη Χίο, συνεργάτη του Παΐσιου Λιγαρίδη (βλ. Μο: Παρατήρηση 4).

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: Ο ίδιος ο γραφέας (λόγω «αδεξιότητας»)⁴.

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Στην κατοχή του Γρηγορίου Κυπρίου το 1674.⁵

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1667.⁶

17ος αι.⁷

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Μόσχα.⁸

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁹

¹ DAGRON & PARAMELLE, “*Récit*”, 1979, 505.

² DAGRON & PARAMELLE, “*Récit*”, 1979, 505.

³ ADLER, *Catalogue*, 1916, 326.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 164.

⁵ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 201.

⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 201.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 75.

⁸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 201· MANGO, “The Legend”, 1960, 69.

⁹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 201-202.

- 1 1r-9v [(Ψευδο-) Ιωάννης Φιλόπονος] [Τίτλος] <Σύνθεσις ἐν ἐπιτόμῳ Ἰωάννου τοῦ ἐπικληθέντος Φιλοπόνου, περὶ χρόνων τινῶν καὶ κτίσεως κόσμου καὶ τῆς Ἀλεξάνδρου βασιλείας, ἐν ἧ καὶ περὶ Μακάρων>
- 2 10r-12v [K12 Λόγος Χρυσοστόμου στα οράματα του Δανιήλ] [Τίτλος] <(…) ἐκ τῶν ὁράσεων του προφήτου δανιήλ· καὶ περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως καὶ περὶ τῆς συντελείας τοῦ κόσμου καὶ περὶ τοῦ χρυσοστόμου [sic]>
- 3 13r-32v [Κύρος καὶ ἀποκάλυψη του ἀγγέλου Γαβριήλ στον Δανιήλ] [Τίτλος] <Ὅρασις καὶ ἀποκάλυψις δανιήλ τοῦ προφήτου> <Inc. Ἔτους τρίτου τοῦ κύρου (...)> [ἔμμετρο οκτάστιχο προηγείται του κειμένου]
- 4 33r-33v [(Ψευδο-) Ιωάννης Χρυσόστομος] [Τίτλος] <Λόγος περὶ τῆς δημιουργίας τῆς ψυχῆς>¹
- 5 34r-36v [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 10 στιχουργήματα με 10 εἰκόνες [Ἄτιτλο]
- 6 37r-54r [T5 Χρησμός μοναχοῦ Λεοντίου] [Τίτλος γενικὸς] <Λέοντος τοῦ σοφωτάτου καὶ βασιλέως παραβόλ(αι)ον σὺν θεῷ ἀγίῳ ὡς μυθικόν, ἐκ τινος μοναχοῦ Λεοντίου, ἐκ τῶν συμβολικῶν ἀνδριάντων τῆς Κωνσταντινουπόλεως>
- 6α 37r [K63 Χρησμός ἱεροφάντη Ηρακλή] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 6β 37r-(:) [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης καὶ κατάληψης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 6γ (:)-(:) [:]
- 7 54v [K84 Χρησμός Σίβυλλας Ερυθραίας] [Τίτλος] <Στίχοι σιβύλλας ἐρυθραίας>
- 8 55r [K84 Χρησμός Σίβυλλας Ερυθραίας] [Τίτλος] <Ἐτεροι στίχοι>
- 9 55r [Κωδικογραφικὸ σημεῖωμα] <Inc. & Des. χεῖρ Ἰωάννου ἱερέως Χίου, 1667 ἰουλίῳ 19, ἐν Μοσχοβίᾳ>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Οἱ Χρησμοὶ παρατίθενται με τὴ σειρά: 6 & 7 (φ. 34r), 8 & 10 (φ. 34v), 14 (φ. 35r), 16 & 9 (φ. 35v), 11 & 12 (φ. 36r), 13 (φ. 36v).²
2. Ο κώδικας ἐνσωματώνει στο κείμενο 3 υλικὸ που ἀπαντάται μόνον στον M22, καὶ συγκεκριμένα στα φ. 6r-28v (Δανιήλ καὶ Ναβουχοδονόσορ), στα φ. 120r-121r (αχτναμές πρὸς τοὺς κατοίκους τῆς Ρόδου) καὶ στα φ. 129v-130v (φιρμάνι ἐνάντια στη Βενετία)³

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 201-202·τ. 3, 1897, 326· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 212· MANGO, “The Legend”, 1960, 69· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 75-76· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 ὑποσημ. 66.

1.2.16 (I) Athoniensis Iviron 181

ΧΩΡΑ: Ελλάδα.

ΠΟΛΗ: Ἅγιο Ὄρος.

¹ Πρβλ. MIGNE, *PG* 53, 1862, 105-107.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 75.

³ Πρβλ. τα περιεχόμενα του M22, ὅπως παρατίθενται στον ἐδῶ Κατάλογο, με τὸ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 202·τ. 3, 1897, 326.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Μονή Ιβήρων.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Athoniensis Iviron 181.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 8° (;).

ΦΥΛΛΑ: 343.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα.¹

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 37v, 38r, 38v, 39r, 39v, 40r, 40v, 41r, 41v, 42r, 42v, 43r, 43v, 44r, 44v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ο γραφέας μοιάζει πολύ με του BB1d.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: Ο ίδιος ο γραφέας (λόγω «αδεξιότητας»)²

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.³

1571 και μετά (Χρησμός Κύπρου στο φ. 28r).

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁴

- 1r-1v κενές
- 1 2r-11r [Αιλιανός, Περί παλμῶν μαντική]
- 2 11v-13r [Ανώνυμος, Περί ἐλαίων τοῦ σώματος τοῦ ἀνθρώπου (μαντική)]
- 3 13v-23r [(Ψευδο-) Αριστοτέλης, Φυσιογνωμονικό (μαντεία χαρακτήρων)]
- 4 23v-24r [K14 Χρησμός τᾶ φου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <χρησμός λέοντος τοῦ σοφωτάτ(ου) ἐν | χ(ριστ)ῶ βασιλέ(ως) κ(αί) αὐτοκράτ(ο)ρ(ος) ῥωμαί(ων) διαστοιχεί(ων) γραμμάτ(ων) | ὅπερ ἐξήγησ(εν) αὐτὰ ὁ π(ατ)ριάρχ(ης) κωνστ(αντινου)πολε(ως) κύρις Γεννάδιος:>
- 5 24v-25r [K38 Χρησμός θ και κ] [Τίτλος] <χρησμός λέοντος τοῦ σοφοῦ περὶ τ(ῆς) κωνστ(αντινου)πόλε(ως):>
- 6 25r-28v [T5 Χρησμός μοναχοῦ Λεοντίου] [Τίτλος γενικός] <κ(αί) τοῦτο εὔρηται ἐν τινι παλαιὸν | βιβλίον· λέοντος τοῦ σοφοῦ κ(αί) βασιλέ(ως) αἰνίγμα | σὺν θ(ε)ῶ ἀγίω κ(αί) προφητεία εἰς τὸ μέλλον τὰς βασιλεί(ας), | συντεθὲν ὡς μυθικὸν ἕκτινος μοναχοῦ λεοντίου, || ἐκ τῶν συμβόλων ἀδιάντως τ(ῆς) κωνσταντινουπόλε(ως):>
- 6α 25v [K63 Χρησμός ιεροφάντη Ηρακλή] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 6β 25v-26v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινουπόλης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 6γ 26v-27v [K24 Χρησμός λατινικῆς επέκτασης, αυτοκρατορίας Νίκαιας και Μιχαήλ Παλαιολόγου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 6δ 27v-28r [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρος τῶν λατίνων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 6ε 28r-28v [K79 Χρησμός Κύπρου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 6στ 28v-29v [K27 Χρησμός τελικῆς αναμέτρησης χριστιανῶν και ἀπίστων και εμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 7 29r-30r [K28 Χρησμός ἀγγελοφόρου] [Τίτλος] <περὶ τ(ῆς) κωνστ(αντινου)πολε(ως) τοῦ ἀγγελοφόρου:>
- 8 30r-30v [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 9 30v [K32 Χρησμός τλήμονος και πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

¹ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 1900, 48.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 164.

³ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 1900, 48· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 62.

⁴ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 1900· εξέταση ψηφιακοῦ αντιγράφου· IRHT.

10	30v-31r [K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἕτεροι στίχοι εἰς τὸν νέον βασιλεα:>
11	31r-32r [K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
12	32r-33r [K36 Χρησμός λύκου και αρκούδας] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
13	33v [K20 Χρησμός της αὐλῆς του Βύζαντα] [Τίτλος] <στίχ(οι) τ(ῆς) κωνστ(αντινου)πολε(ως):> 34r-37r κενές
14	37v-44v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εἰκόνες [Ατίτλο] 45r-45v κενές
15	46r-51v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ακέφαλο] 52r-52v κενές
16	53r-59v [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. XII:5 (:)-XIV:9 [Τίτλος] <ἔκθεσις ἐν ταῖς ἐσχάτ(αις) ἡμέραις ἐν ἐπιτομῇ τοῦ ὀσίου π(ατ)ρὸς ἡμῶν μεθοδίου πατάρ(ων):>
17	60r-62v [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Τίτλος γενικός] <Δανιήλ τοῦ προφήτου περὶ τῆς Ἑπταλόφου και περὶ τὰς νήσους τί ἐστὶ τὸ μέλλον αὐτῶν.>
17α	60r-62v [K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχού]
18	62v-63r [K54 Χρησμός υἰῶν ἀριστου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
19	63r-65v [K84 Χρησμός Σίβυλλας Ἐρυθραίας] [Τίτλος] <περὶ τοῦ χ(ριστο)ῦ: εὐσεβίου τοῦ παμφυλ(ου) περὶ τῆς σιβύλλης τῆς ἐρυθραίας χρησμοῖς γραφ(εῖσι) εἰς τὸν βί(ον) κωνσταντίνου οὕτως ἰ λέγ(οντες):>
20	66r-100v [Ἐξήγηση της σύλληψης του ἀνθρώπινου ἐμβρύου και ἄλλα] [Τίτλος] <περὶ πῶς τυπώνεται ὁ ἄν(θρωπ)ος εἰς τὴν μήτραν τ(ῆς) γυναικός· ἔχει δὲ οὕτως:>
21	101r-115v [Ονειροκρίτης] [Τίτλος] <Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τοῦ Ὀνειρολύτου κατὰ διὰ στίχων ἀλφαβήτου πάνυ θαυμαστόν.>
22	116r-130v [Ονειροκρίτης] [Τίτλος] <Ἄτερος ὄνειροκρίτης ἀπλός.>
23	131r-337v [(Ψευδο-) Δωρόθεος, Χρονικό] [Ακέφαλο, ἀπὸ αυτοκράτορα Θεόφιλο ἕως το 1574]. ¹
24	338r-338v [Γιατροσόφι] [Τίτλος] <Ἑρμινία τῆς σελήνης διὰ ἕμα [=φλεβοτομία].>
25	339r-343v [Προγνωστικό]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Η Κυριακού παρατηρεῖ «εἰκονογραφική και τυπολογική ομοιότητα με το χρησμολόγιο του Ἀμστερνταμ», το οποίο θεωρεῖ «πρότυπο του χρησμολογίου της μονῆς Ἰβήρων».²
2. Το κενό φ. 45r προοριζόταν για τον Χρησμό 16, και το κενό φ. 45v προοριζόταν για τις πρώτες ἀράδες της Αφήγησης του θρυλουμένου βασιλέως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, 1900, 48-49, αριθ. 4301· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 211-212, 218-219· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ἱστορημένοι χρησμοί*, 1995, 62· ΚΑΔΑΣ, *Άγιο Όρος*, 2008, 122-123, πίν. 675-685.

1.2.17 (Lo) *Londinensis Wellcome MS. 413*

ΧΩΡΑ: Μεγάλη Βρετανία.

ΠΟΛΗ: Λονδίνο.

¹ ANEY, *Βιβλίον Ἱστορικών*, 1631, ἕως σ. φπγ'.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ἱστορημένοι χρησμοί*, 1995, 61, 62.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Wellcome Library.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Londinensis Wellcome MS. 413.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Χαρτόνι με υφασμάτινη ραχιαία ενίσχυση (τέλη 19ου-αρχές 20ου αι.).

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 21,8 x 15,8 εκ.

ΦΥΛΛΑ: Π+14+Π.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 1v, 2r, 2v, 3r, 3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r, 8v, 9r, 9v, 10r, 10v, 11r, 11v, 12v, 13r, 13v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας (Χέρι Α).

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο βρισκόταν στη βιβλιοθήκη του λόγιου Γεωργίου Π. Βεγλερή (1850-1923), στην Κωνσταντινούπολη (φ. 1r: Ex Libris = ωσειδής σφραγίδα “Georges P. Beglery, Constantinople” και στο κέντρο της γραμμένο από Χέρι Β: «Αριθ. 79»). Αργότερα βρέθηκε στο Παρίσι, στη βιβλιοθήκη του τραπεζίτη και πάτρωνα του Marcel Proust, Lionel Hauser (αυτοκόλλητη κυκλική ετικέτα στο εσωτερικό του νεότερου εμπροσθόφυλλου: “LH 8”). Αποκτήθηκε από τη Βιβλιοθήκη Wellcome σε δημοπρασία των Sotheby’s (Hauser Sale, Lot 331, 17/4/1934), με αριθμό αγοράς 66627.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1600 περίπου.²

16ος αι.³

16ος αι. (τέλη).⁴

1800 περίπου (υδατόσημα).⁵

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁶

- 1 Αρχικό εμπροσθόφυλλο recto [Σημειώσεις] <αί παραδόσεις τῶν κειμένων | αὐτῶν δὲν ἐξηρευνήθησαν ἔτι ικανῶς.> [Λίγα εκατοστά πιο κάτω:] <Χρησιμοί Λέοντος τοῦ Σοφοῦ | μετὰ 22 εἰκόνων ἐγχρῶμων> [Και οι δύο σημειώσεις από το Χέρι Γ, τέλους του 19ου-αρχών 20ου αι.].
- 2 Αρχικό εμπροσθόφυλλο verso [Σημείωμα] <θεός μαιτάνοιαν νὰ ~~φανορίζουσαι~~ | ἴγῖνωροίσουσαι τοῖν ἀλοῖθιοιαν καὶ νὰ | ἐξοιπονοῖσουσαι ἀπὸ τοῖν ~~παροῖγ~~ παροῖ | δα τοῦ διαβόλου ὀπού τούς ἐπλάνοισαι | κέ τούς σέρνοι οἰς τό θελοιμάτου ὀ | σκοπόσας νὰ μοί οἶναι ἄλος παρά πὸς νὰ | οἰθέλαιται καιρδοῖσοι ὄλους ἐκοίνους ὀπού | καταδοινα(σ)τεύονται ἀπὸ τόν διάβολον νὰ | ἴτοῖς φέρεται οἰς τοῖν ποιμόνοιν τοῦ θ(ε)ου (;) | ἴ.....ἴ καὶ νὰ τούς θραῖθαιται τό | πνευματικόν γάλα | τοῖν διδασκαλοῖαν τοῦ ἐβανγκελοῖου | καθὸς καὶ οἱ παλαιοὶ ἄγιοι παταίρες | κέ σοιμποιμαίνοντες ἔκαμνον νὰ | οἶστε πάντοτα ἐνομαῖνοι μαὶ αὐτό μέ ψοιχ | ἴν καὶ μαὶ καρδίαν ἔν ἀγάποι κέ | ὁμονοία θεοῦ νὰ ~~λογοιάζουσαι~~ λογοιάζεται | τοῖν σοτοιροῖαν του τοιμοῖουσας (;) καὶ | στερανούσας (;) καθὸς και ὀ ἀπόστολος | νὰ ~~καυχάσθε~~ καυχάσθε καὶ ἐδό | κέ ἐκοί οἰς τοῖν βασιλοῖαν τοῦ | θεοῦ διὰ τό ~~σεσομαίνον~~ σεσοσμέ | {vo}ν σας> [Χέρι Δ, 19ου αι., συνεχίζει στο Αρχικό

¹ WELLCOME WEB 2015.

² ANEY, *Sotheby's*, 1934.

³ OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 1588.

⁴ WELLCOME WEB 2015.

⁵ BOURAS-VALLIANATOS & PARPULOV, “Wellcome Library”, 2015, 319.

⁶ Εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

- οπισθόφυλλο recto]
- 3 1r [T1 Χρησμοί Λέοντος Στ'] [Τίτλος γενικός] <Λέοντος τοῦ σοφοτάτου βασιλέως τῆς κωνσταντίνου | πόλεως>
- 3α 1r [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] [Συνεχόμενα ἀτίτλο] [Στο κάτω μέρος του φύλλου, Χέρι Ε σημείωσε: <ὁ βα(λ)δουίνος>, και ἀπό κάτω δις: <λέοντος τοῦ σοφοτάτου βασιλέως τῆς κωνσταντινουπόλεως> [Για το χέρι Ε βλ. ἐδώ παρακάτω, Παρατηρήσεις]
- 3β 1v-8v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Ατίτλο]
- 3γ 9r [K42 Χρησμός των πέντε δέντρων] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Τίτλος] <εἰς τὸ εὐδομον και πέμπτον ἰσμαῖλ τὸ τέλος | ἀποκαληφθήσεται.>
- 3δ 9r-9v [K43 Χρησμός μέθυσου λύκου] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Ατίτλο]
- 3ε 10r [K44 Χρησμός μονοκέφαλου θηρίου] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Τίτλος] <κύρου ἀρσενίου τοῦ λα^λ και προτονότου | πατριάρχου.>
- 3στ 10v [K45 Χρησμός πολυκέφαλου θηρίου] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Ατίτλο]
- 3ζ 11r [K46 Χρησμός ἀρκτου, αλεπούς, λύκου και λέοντος] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Ατίτλο]
- 3η 11v [K47 Χρησμός κουρούνων και λέοντος] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Ατίτλο]
- 3θ 11v-12r [K48 Χρησμός των τεσσάρων θηρίων] χωρίς εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα [Ατίτλο]
- 3ι 12r-12v [K49 Χρησμός του περιβολιού] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Ατίτλο]
- 3ια 13r [K50 Χρησμός κανδήλας, λύκου, βουβαλιού και αλεπούς] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Ατίτλο]
- 3ιβ 13v-14r [K51 Χρησμός πλατάνου και βασιλιά] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Ατίτλο]
- 4 14v [Μισμαγιά] <Εἰς τὸ θέατρον τοῦ κόσμου με τα μέτρα τοῦ νοός μου, | σαν τὸν χορισμὸν πληγῆν. | Δέν εὐρήσκο νὰ ἐστάθη, μεταξὶ σε τόσα πάθη που | εὐρήσκοντε στὴν γῆν. | ὅθεν εἶναι ἀναγκέον ἕνας που χορήση πλέον πάντα | νὰ μελανχολή: | ὅλοι ἄθληη ἢ φίλοι: εἰς τοῦ στεναγμοῦ τὴν ὕλην κ(αι) | ἀυτὴ ἢ συγκενής- | ἱατροῦς μου σιναθρίζουν πού πονὸ δεν το γνορήζουν διὸρήζουν | γιαιτρικὰ. | Αροτοῦν τὴν αροστιάν μου δεν γνορήζουν τὴν καρ | διάν μου ἀγνοοῦν που με πονεῖ. | που πονὸ δεν το γνορήζουν, ἱατροῦς με σιναθρι | ζουν, διὸρήζουν γιαιτρικὰ. | μιτρικὰ τὸ ὄνομάζουν, ὑποχόνδρια τὸ κρά | ζουν, τόνομά του ἀγνοοῦν. | πὸς τοῦ χορεσμοῦ ἢ ζάλη μέφερε σε τέτιο χάλη | δέν εἶναι ἕνας ναγρικὰ. | ιατρὸς δεν χρισημέβη ἱατρὸς δεν θεραπεβη ἀλά οὔτε | ὄφελῆ.> [γραμμένο ἀπὸ Χέρι ΣΤ, τέλους 18ου-αρχὸν 19ου αἰ. Βλ. Παρατηρήσεις]
- 5 Αρχικό οπισθόφυλλο recto [Σημείωμα] [συνεχίζει το Χέρι Δ] <παρά θεοῦ τὸ †.....† | καιταίραν ἀπόλοι†.....†σιν διά | †.....†βόρος χροιστοῦ ταῖλ†.....† οἰς τὸ τρίτον | ευρισκομαιν τὸ τρίτον τοῖς ἀγίοις τριάδ{ος} | πρόσοπον τὸ ὁποῖον οἶναι θαιός τὸ πνεύ{μα} | τὸ ἄγιοιον και τὸν ἀγιοισμὸν ἡμόν | ὁπία ὅλα σιμβάλουσοιν οἰς τὸ ναμάς καταστοί | σοιν ἐνδαίμονας και μακαρίους μαθοιτοῖς | οἶναι οἰ ποῖστοις δάσκαλος οἰ ποῖστοις οἶνε, | †...† τοῦ θεοῦ διά τοῦ ὁποῖου ποισταίβομαιν ἀδοιστ- | †...† μαί τοῖν καρδίαν και ὁμολογοῦμαιν μαί | †...† στόμα ὅτοι οἶναι ἀληθὴ και ὀρθὰ ὅσα | παιροιαίχοι τὸ σῖμβολον: ... παιροί τοῦ αἰνός τρισ†...† | θαιου μαθοιτοῖς παρακαλοῦμαιν νὰ μὰς ἀπο†.....† | †...†αι θεός δεῦταιρος περοί τὰ ὅτοι οἶναι θαιό†...† | †...†~~φοιβάλοι~~ ἀμοφιβάλοι πάρεξ ὅστοις οἶναι ἀνόι{τος} | †...†θεν οἶναι θαιός δευταιρόν παιρή τοῦ ὅτοι οἶναι | †...† μαθοιτοῖς ἡθαίλαμαιν ὄμος νὰ πλοιοφοροῖθ{ού} | μαιν παιροισόταιρον παιροί τοῦτο· δευταιρον | †...† ὁ θαιός ἐφαναίροσας τὸν ἐαυτόν του>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Το χειρόγραφο διαθέτει δύο εμπροσθόφυλλα και δύο οπισθόφυλλα: τα Νεώτερα και τα Αρχικά, καθώς έχει εγκολληθεί ολόκληρο σε νεώτερη χαρτονένια στάχωση, η οποία διαθέτει υφασμάτινη ενίσχυση. Τα Αρχικά του εξώφυλλα διατηρούνται και δεν συναριθμούνται. Ανάμεσα στις δύο σταχώσεις παρεμβάλλονται δύο νεώτερα φύλλα χαρτιού, εξαρτημένα από τη Νεώτερη στάχωση: ένα εμπρός και ένα πίσω.
2. Στο άνω μέρος του φ. 1r, ανάμεσα στο επίτιτλο κόσμημα και στον γενικό τίτλο, μέσα σε πινακίδα που μιμείται το μοτίβο του επιτίτλου, γραμμένη η λέξη: «άντίγραφον». Τόσο η λέξη όσο και η πινακίδα μάλλον από μεταγενέστερο χέρι – ίσως το ίδιο με αυτό που έγραψε το «Αριθ. 79» στη σφραγίδα του Βεγλερή.
3. Στην κάτω δεξιά γωνία όλων των verso ο γραφέας έχει σημειώσει την πρώτη λέξη από το κείμενο του επόμενου recto, ως οδηγό για τη σελιδοποίηση (*reclamantes*).
4. Το Χέρι E, σε μια προσπάθεια αφομοίωσης του περιεχομένου του χειρογράφου, ίσως συγκρίνοντας με κάποιο άλλο χειρόγραφο, έχει σημειώσει δίπλα σε ορισμένες από τις εικόνες μία λέξη ή φράση ως εξής (πρβλ. BC1: Παρατήρηση 4): φ. 1r: <ό βα(λ)δουίνος>, φ. 1v: <αγούπα{ς}> [=γύπας], φ. 2r: <{ζ}αρκάδι>(;), φ. 2v: <δαυίδε>, φ. 3r: <το δραπανι της δικεοσιν{ι}ς το{υ} βασηλιεος>, φ. 3v: <λαφι | {ε}λαφος>, φ. 4r: <λικος>, φ. 5r: <θιριον>, φ. 6r: <λάφι>, φ. 8r: <βασιλεη>, φ. 9r: <θιριον ης το δεντρο>, φ. 10r: <μονοκεφαλοοθιρ{ι}ο>. Είναι πιθανό το Χέρι E να ταυτίζεται με το Χέρι ΣΤ.¹
5. Ένα ακόμη Χέρι Z, το οποίο μπορεί να ταυτίζεται με το Χέρι B, έχει σημειώσει ως εξής: φ. 1v: [δύο λέξεις δυσανάγνωστες], φ. 4v: [δύο λέξεις δυσανάγνωστες] και από κάτω <ά·β·γ·δ·ε·ζ·η·θ·ι·κ·λ·μ·ν·ξ·ο·π·ρ·σ·τ·υ·φ·χ·ψ>.
6. Στο φ. 13v ένα μολύβι, το οποίο έχει αφήσει εξίτηλη και μία απόπειρα σχεδιασμού της εικόνας του φύλλου αυτού στο απέναντι φ. 14r, σημείωσε τη χρονολογία <αημζ> [=1847]. Σίγουρα δεν είναι το ίδιο μολύβι με εκείνο που σχεδίασε τον άγγελο στο φ. 3v.
7. Στο φ. 14r, κάτω από τη λέξη <ΤΕΛΟΣ>, που σημειώνει την ολοκλήρωση του χειρογράφου ο γραφέας (Χέρι A) έχει γράψει πέντε στίχους από τον χρησμό που βρίσκεται στο φ. 12r. Στη συνέχεια τους διέγραψε, σχηματίζοντας από πάνω τους δύο μεγάλα, καλλιγραφημένα και διασταυρούμενα ΧΧ με κόκκινο μελάνι.
8. Στο εσωτερικό του Νεώτερου εμπροσθόφυλλου βρίσκεται κολλημένο απόκομμα τυπωμένης σελίδας, προερχόμενο μάλλον από τον κατάλογο της δημοπρασίας των Sotheby's, το 1934. Περιέχει κωδικοποιημένη περιγραφή και χρονολόγηση του χειρογράφου και συνεχίζει ως εξής: “Greek alchemical manuscripts are exceedingly rare. Mr. André Berthelot in his ‘Rapport sur les Manuscrits Alchimiques de Rome’ states that he only found one of any importance in the Vatican Library (...)”. Το χειρόγραφο, δηλαδή, εντάχθηκε στη δημοπρασία και αποκτήθηκε από τη Βιβλιοθήκη Wellcome ως σχετιζόμενο με την ελληνική αλχημική παράδοση. Συνακόλουθα ο Samuel Moorat, στον κατάλόγο του, διατηρεί ένα ίχνος αυτής της ερμηνείας, γράφοντας: “On verso of fol. 14, medical notes by a later hand”.
9. Το έμμετρο στιχούργημα στο φ. 14v, με την οιονεί ιατρική ορολογία, είναι μία *μισμαγιά*. Το βρίσκουμε στο βιβλίο *Έρωτος Αποτελέσματα*, γραμμένο από τον Ιωάννη Καρατζά και εκδομένο για πρώτη φορά στη Βιέννη το 1792, καθώς και στον κώδικα Petropol. Gr. 734 (αρχές 19ου αι.) και στον κώδικα Βατοπαιδίου 1428 (1818). Αποδελτιώθηκε από την Άντεια Φραντζή,² από την Αναστασία

¹ Για τον «Βαλδουίνο» βλ. ΑΡΓΥΡΙΟΥ, «Χρησμολόγιον Παρπαρίγου», 2009-10, 232.

² ΦΡΑΝΤΖΗ, *Μισμαγιά*, 1993, 270.

Τσακιρίδου,¹ και από την Ίλια Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister.² Αν και η καταγραφή του Χεριού ΣΤ του κώδικα Wellcome 413 ακολουθεί την ιδιοτυπία του *Έρωτος Αποτελέσματα* στη διάταξη των στίχων,³ εντούτοις η διαφορετική σειρά των στίχων, η παράλειψη στίχων και η παρεμβολή άλλων, καθώς και οι παραλλαγές ορισμένων λέξεων αφήνουν αμφιβολία ως προς το αν είχε μπροστά του κάποιο έντυπο αντίτυπο, ή αν αντέγραφε από κάποιο χειρόγραφο που περιείχε κάποια παραλλαγή.

10. Ο Χρησμός 1 δεν εξέπεσε, αλλά απαλείφθηκε, εφόσον στο φ. 1r κείται το Κ20 και στο φ. 1v ο Χρησμός 2.
11. Στο φ. 2v (Χρησμός *Έπαρσις*) προστίθεται σε συνέχεια του χρησμολογικού στιχουργήματος το εξής κείμενο: <Καί δ' έπιτηρεΐν τῶν ὀκτώ μερῶν μῆνας τουτέστιν ή(μέρα)ς: ιδ: | ήμέρας τῆς σελήνης· καί έξ' εκείνης άριθμή ήμέρας· ρπ: | καί εύρήσεις τήν ήμέραν τοῦ πότε μέλλει γενέσθαι τό πάσχα | τό μέγα· ++>. Το κείμενο αυτό συνοδεύει τον Χρησμό *Έπαρσις*, και στον κώδικα V2 (φ. 62v).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[ANEY], *Sotheby's*, 1934, 36-37· MOORAT, *Catalogue*, 1962, 280-281· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 1588· BOURAS-VALLIANATOS & PARPULOV, "Wellcome Library", 2015, 319-321· WELLCOME WEB 2015.

1.2.18 (Man) Mancunensis MS. Gr. 22

ΧΩΡΑ: Μεγάλη Βρετανία.

ΠΟΛΗ: Μάντσεστερ.

ΚΑΤΟΧΟΣ: The John Rylands Library-The University of Manchester Library.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Mancunensis MS. Gr. 22.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 19,4 x 14 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 286.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Προβλέφθηκε, αλλά δεν εκτελέστηκε.⁴

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ:

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.⁵

Γαβριήλ Ολυμπιώτης (:).⁶

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο ανήκε στον (και μάλλον γράφτηκε για τον) μητροπολίτη της μητρόπολης Μελενίκου Γαλακτίωνα (1602-1628), και στη συνέχεια πέρασε στα χέρια του μητροπολίτη Μελενίκου Θεοφάνη (1654-1658). Άγνωστη η πορεία του έως τη Μεγάλη Βρετανία. Δωρήθηκε στη Βιβλιοθήκη τον Ιούλιο του 1923 από τον μελετητή της Βίβλου και επιμελητή της συλλογής χειρογράφων της, James Rendel Harris.⁷

¹ ΤΣΑΚΙΡΙΔΟΥ, *Μελπομένη*, 2007, 83.

² ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, «Ευρετήριο», 2013, 505· και πρβλ. ΧΑΤΖΗΠΑΝΑΓΙΩΤΗ-SANGMEISTER, «Εις το θέατρον του κόσμου», 2013, υποσημ. 108.

³ Βλ. π.χ. ANEY, *Έρωτος Αποτελέσματα*, 1836, 102· VITTI, *Έρωτος Αποτελέσματα*, 1993, 151-152.

⁴ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 40-41.

⁵ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 45.

⁶ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 45.

⁷ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 44 υποσημ. 32, 45, 48 υποσημ. 38.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1622, Μαΐου 23, ημέρα Πέμπτη (κτητορικό και κωδικογραφικό σημείωμα).

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: Μελένικο Μακεδονίας (κτητορικό και κωδικογραφικό σημείωμα).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹

- 1 1r-258v [(Ψευδο-) Δωρόθεος] [Τίτλος] <Χρονογράφος, περιέχων περί τοῦ πότε ἐκτίσθη ἡ ρώμη καὶ περὶ τῶν βασιλέων αὐτῆς καὶ περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως πότε ἐκτίσθη καὶ πόσοι βασιλεῖς ἐβασίλευσαν ἐν αὐτῇ καὶ περὶ τῆς ἀλώσεως αὐτῆς ὑπὸ τῶν ἀγαρηνῶν> [απὸ Αἰνεΐα ἕως τὸ 1574].²
- 2 258v [Κτητορικό και χρονολογικό σημείωμα] <Inc. & Des. Κτῆμα μὲν ἔοικα τοῦ πανιερωτάτου μ(ητ)ροπολίτου τῆς ἀγι | ωτάτης μ(ητ)ροπόλεως μελενίκου κυροῦ γαλακτίνοιο· πόνος | δὲ τοῦ ἐν ἐλαχίστοις καὶ ἀμαθοῦς γαβριήλ τοῦ ὀλτ..†πι | ὠτου ἐτελειώθη δὲ ἐν τῷ ζρλ^ω ἔτος [=1622] ἐν μηνὶ μαῖω κγ' | ἡμέρα (π)έ(μπτη) ἐν τῇ πόλει μελενίκου>³
- 3 259r-266v [Κ8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] [Τίτλος] <τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν μεθοδίου ἐπισκόπου πατάρων τοῦ θαυματουργοῦ πρόγνωσις περὶ τοῦ ἐβδόμου αἰῶνος καὶ περὶ τῆς βασιλείας τὸ τί γενήσεται ἐν ταῖς ἐσχάταις ἡμέραις>
- 4 266v-267r [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ὀρισμός εὐρέθη ἐν τῷ μαρμάρῳ ἐν τῷ ἵπποδρομίῳ μετὰ τὴν ἄλωσιν τῶν πόλεων>
- 5 267r-270r [Κ10 Εσχάτη ὄραση Δανιήλ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ὄρασις τοῦ προφήτου δανιήλ>
- 6 270v [Κ79 Χρησμός Κύπρου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Προφητεία>
- 7 270v-271v [Κ82 Χρησμός Ρώμης] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἐτέρα προφητεία τῆς ρώμης>
- 8 271v [Κ9 Ὁραμα αἰγίου Ανδρέα σαλού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Προφητεία λέοντος τοῦ σοφοῦ>
- 9 271v-272r [Κ78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα με τίτλο] <χρησμός τῆς κρήτης>
- 10 272r-272v [Κ5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Συνεχόμενα με τίτλο] <περὶ τοῦ θλιβομένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀγνώστου τοῦ κατοικοῦντος ἐν τῷ ἄκρῳ τῆς βυζαντίδος>
- 10α 272v-273v [Κ15 Ἐρμηνεία Λασκάρεως] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 11 273v-274r [Κ38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <χρησμός λέοντος τοῦ σοφοῦ περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως>
- 12 274r(;) [Τ5 Χρησμός μοναχοῦ Λεοντίου] [Συνεχόμενα με τίτλο γενικό] <καὶ τοῦτο εὔρηται ἐν τινὶ παλαιῷ βιβλίῳ· λέοντος τοῦ σοφοῦ βασιλέως αἰνιγμα σὺν Θεῷ ἀγίῳ καὶ προφητεία εἰς τὸ μέλλον τῆς βασιλείας συντεθὲν ὡς μυθικὸν ἕκ τινος μοναχοῦ Λεοντίου ἐκ τῶν συμβολικῶν ἀνδριάντων τῆς κωνσταντινουπόλεως>
- 13 (;-)277v [Κ32 Χρησμός τλήμονος καὶ πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 14 277v-278r [Κ34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἕτεροι στίχοι εἰς τὸν νέον βασιλέα>
- 15 278r-279r [Κ31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 16 279r-279v [Κ20 Χρησμός τῆς αὐλῆς τοῦ Βύζαντα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι τῆς κωνσταντινουπόλεως>
- 17 279v-284r [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 8

¹ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 45-48.

² ANEY, *Βιβλίον Ἱστορικόν*, 1631, ροζ' -φπγ'.

³ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 46.

- στιχουργήματα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 18 284v [Κ2 Ερμηνεία της εικονογράφησης των Χρησμών] <Inc. & Des. Ἰδού και ὁ ἄγγελος ὁποῦ ἀνασταίνει τὸν ἰωάννην ὡς ὄντα νεκρὸν και στέφει ἄνω μὲ τὴν κορῶνα και εὐλογεῖ αὐτόν> [υπομνηματισμός στην εικόνα του Χρησμού 15]
- 19 284v [Κτητορικό και χρονολογικό σημείωμα] <τοῦ εὐτελοῦς μητροπολίτου μελενίκου θεοφάνους τοῦ †...† ἡγοράσθη παρ' αὐτοῦ οἰκείων ἄσπρων ἐν ἀληθείᾳ θ(εο)ῦ α^οχ^ον^οζ^ο [=1657]>
- 20 284v [Σημειώματα] <γενόθη, ἐγεννήθη ὁ γεωργ†...†>
- 21 285r [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 2 (τουλάχιστον) στιχουργήματα χωρίς εικονογράφηση [Άτιτλο]
- 22 285v-286r [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Χρησμός ὅστις εὐρέθηκεν ἐν μαρμάρῳ τῷ μεγάλῳ κωνσταντινουπόλεως και ταῦτα ἐν ἀγίοις πατριάρχης κῦρ σχολάριος σοφῶς ἐξηγήσατο>
- 23 286r [Χρονολογικό σημείωμα] <δαλματία ἢ νῦν ζέτα και ἢ σκλαβονία ἰλυρικὸν ὁ αὐλῶνας ἀραβικὴ γένουβα ἡτταλία ἢ ρώμη ἡπειρος τὰ ἰωάννινα θετταλία ἢ λάρισσος ἀπολωνιάδα ἢ ερισσὸς 1763 ια ἰνδικτιῶν>
- 24 286v [Χρονολογικό σημείωμα] <θὰ ἐβαπτήσαμεν †...† ἢ θάλασα ἢ κυρία †...† θε†...† ἐδόθηκα εἰς τὸ λάζαρο †...† ρια μαθητῆς ἡμέρα δευτέρα 1731 ἢ ἀ†...† ἐγενήθη μερα σαβᾶτο και τοῦ δὴλ†...†>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Τα φ. 279v-284r περιέχουν τους Χρησμούς ή τμήμα των Χρησμών 6, 7, 8, 9, 12, 13, 14, 15. Οι κενοί χώροι ανάμεσα στους στίχους, τα γραμμένα στην ὠα ονόματα των ζώων (βοῦς, ἄρκτος, πόλις, ἀλώπηξ, μονόκερως), καθώς και το κείμενο στο φ. 284v, το οποίο υπομνηματίζει την (απούσα) εικόνα του Χρησμού 15, δηλώνουν χωρίς αμφιβολία ότι προβλεπόταν εικονογράφηση.¹
2. Στο φ. 285r περιλαμβάνονται δύο ακόμη τουλάχιστον στιχουργήματα του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα. Ο Αθ. Μαρκόπουλος, καταγράφει εδώ κείμενο με τίτλο <Ἰωάννου εὐχαριστία και κωνσταντίου τοῦ πτωχοῦ ἐπικράτησις> <Inc. Βλέπω δὲ σὺ - Des. οὐκ ἀστοχῆσει τῆς ἄνω κληρουχίας>.² Ο τίτλος και η αρχή [αντί «κωνσταντίου» γρ. «κωνσταντίνου» (;), και αντί «βλέπω» γρ. «βλέπε» (;)] εἶναι τμήμα του Χρησμού 11, ενώ το τέλος εἶναι τμήμα του Χρησμού 16. Και οι δύο αυτοί χρησμοί απουσιάζουν από τα φ. 279v-284r.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 34 υποσημ. 16.

1.2.19 (M3) Marcianus Graecus VII, 3 (546)

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Βενετία.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Marciana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Marcianus Graecus VII, 3 (546).

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

¹ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 41.

² ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 48.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: ενότητες I, II+IV: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 1884 (Λούκα 1569-1586, Φαμπριάνο 1572, Ρώμη 1576-1591, Συρακούσες 1591)· III: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 2, 1907, 6273 (Βιτσέντζα 1467, Μάντοβα 1468).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα (περί το 1713).²

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: I: 32 x 21,6 εκ.· II-IV: 37,5 x 26,2 εκ. (με εξαίρεση το φ. 39).

ΦΥΛΛΑ: 54.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα (για τα φ. 23-38).³

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 1r, 1v, 2r, 2v, 3r, 3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r, 23v, 24v, 25v, 26v, 27v, 28v, 29v, 30v, 31v, 32v, 33v, 34v, 35v, 36v, 37v, 38v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Γραφέας Α (φ. 1-8), Γραφέας Β (φ. 9-22+47-54), Γραφέας Γ (φ. 23-46).⁴

Αντώνιος Επισκοπόπουλος (M3a).⁵

Ζαχαρίας Σκορδύλης (M3a).⁶

Scriptorium Camillo Zanetti και Μανουήλ Μώρου (M3b και M3c).⁷

Άγνωστος (M3b και M3c).⁸

Γεώργιος Τριβίζιος (M3c).⁹

Camillus Venetus (= Camillo Zanetti) (M3b).¹⁰

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Μάρκος Μπαθάς (M3a).¹¹

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Τα χειρόγραφα του κώδικα ανήκαν στη βιβλιοθήκη του Βενετού ευγενούς Giacomo Contarini (1536-1595). Το 1713, βάσει της διαθήκης του Giacomo, η οικογενειακή βιβλιοθήκη των Contarini πέρασε στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.¹²

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

15ος αι.¹³

1566-1574.¹⁴

16ος αι. (M3a), 17ος αι. (M3b και M3c).¹⁵

1572-1573 (M3a) (χρησμός Κύπρου και εικονογραφική ένδειξη).¹⁶

1570-1573 (M3a, βάσει εικονογραφικής ένδειξης), 1467-1490 (M3c, βάσει υδατοσήμου), 16ος αι. (τέλη) (M3b, βάσει υδατοσήμων).¹⁷

1571-1573 (M3a), 16ος αι. (M3b και M3c).¹⁸

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63 υποσημ. 91 (I)· 45 υποσημ. 40 (III)· 46 υποσημ. 43(II+IV).

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 86· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 48.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 45.

⁴ MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960, 19.

⁵ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Μονόφυλλο», 1978, υποσημ. 15.

⁶ MIONI, «Oracoli», 1984, 296· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 85· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 220 υποσημ. 101.

⁷ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 96-97.

⁸ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 67.

⁹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 46.

¹⁰ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 46-47.

¹¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63.

¹² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 86 και σημ. 31· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 47-48 και υποσημ. 46.

¹³ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 110.

¹⁴ DANEU LATTANZI, «Oracoli», 1953, 39, και 36 υποσημ. 2 («il primo ms. [I] più antico [di altri due] »).

¹⁵ MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960, 19.

¹⁶ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 85 και 93· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60.

¹⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63, 45, 46.

¹⁸ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 67, 220 υποσημ. 101.

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:
Βενετία.¹

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:²

I	1	1r-8v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Τίτλος] <1 χρησμοί του εϋσεβεστάτου βασιλέως κυρ(οῦ) λέοντος τοῦ φίλοσόφου, περὶ τῶν μελλόντων βασιλεῦσαι ἀγαρηνῶν ἐν τῷ βύζαντίῳ, καὶ περὶ τοῦ εἰρηνικοῦ βασιλέως: ὁ σουίδας δὲ φησὶ, 2 ὅτι οἱ χρησμοὶ οὗτοι καὶ ὁ ξηρόλοφος ἔνθα νῦν εἰσιν οἱ χρησμοί, ἐποιήθησαν παρὰ σεβήρου βασιλέως τῆς παλαιᾶς ρώμης· καὶ ζήτει ἐν τῷ ξ΄ στοιχείῳ· ξηρόλοφος: ->
	2	8v [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Τίτλος γενικός] <χρησμός δανιήλ τοῦ προφήτου ἀ΄ περὶ τῆς ἐπταλόφου, καὶ περὶ τῆς νήσου κρήτης, καὶ ἐτέρων, τί ἐστι τὸ μέλλον αὐτῶν>
	2α	8v [K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	2β	8v [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ιεζεκήλ τοῦ προφήτου κεφ. κε΄>
	2γ	8v [K79 Χρησμός Κύπρου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <περὶ τῆς νήσου κύπρου τοῦ αὐτοῦ δανιήλ> 9r-9v κενές
II	3	10r κενή 10v-22v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 13 στιχουργήματα χωρὶς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκε [Ατίτλο (:)] [συνεχίζει στο φ. 47v]
III	4	23r-38v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 16 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Τίτλος] <τοῦ σοφωτάτου κυρ(οῦ) λέοντος στίχοι ἰαμβικοὶ χρησμῶδε {ι}ς ἐπὶ τῇ μεγαλοπόλει κωνσταντίνου ληφθέντες ἐκ τῶν τοῦ προφήτου δανιήλ ὁράσεων> [τα <i>recto</i> τῶν φύλλων 24-38 εἶναι κενά]
	4α	23r [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] [Ατίτλο]
	5	39r-39v [Παρέμβλητο φύλλο, 21,1 x 15,1 εκ., στο οποίο κάποιο χέρι του 18ου αι. ἀντέγραψε κείμενα τῶν φ. 38 καὶ 40]. ³
	6	40r-41r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <χρησμός ὃς εὑρέθη εἰς τὴν κωνσταντινούπολιν εἰς μίαν κολώναν μαρμαρίτικην διὰ ψηφίων γεγραμένος, ὃς ἐσαφηνίσθη παρὰ τινῶν ὡς κάτωθεν· ἄλλοι λέγουσιν ὅτι εὑρέθησαν ταῦτα σημειωμένα ἐν μαρμάρῳ τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου κωνσταντίνου καὶ ἐξήγησε ταῦτα ὁ ἐν ἁγίοις πατριάρχης κῦρ σχολάριος ὁμοῦ μὲ τὸν ἀλέξανδρον βασιλέα>
	7	42r-45v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <περὶ τοῦ θρυλουμένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀγνωστοῦ, τοῦ κατοικοῦντος ἐν τῇ πρώτῃ ἄκρῃ τῆς βυζαντίδος>
	8	45v-46r [K9 Ὁραμα ἁγίου Ἀνδρέα σαλού] [Τίτλος] <ἀρχὴ ὠδίνων καὶ περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως> 46v κενή
IV	9	47r κενή 47v-49v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 3 στιχουργήματα χωρὶς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκε [Ατίτλο (:)] [συνέχεια ἀπὸ το φ. 22v]

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 96-97· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 47 (II+IV), 48 (III), 63 (I).

² MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 73-99· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995.

³ MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960, 19.

	50r-50v κενές
10	51r-54r [Κ5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <περι του θρυλουμένου πτωχού και έκλεκτου βασιλέως του γνωστού και άγνωστου, του κατοικοῦντος ἐν τῇ πρώτῃ ἄκρᾳ τῆς βυζαντίδος>
10α	54r [Σημείωση, λίγα εκατοστά πιο κάτω] <ἡ τοιαύτη γραφή μετεγράφη ἀπὸ παλαιότητας βιβλίου, ὡς λέγ(εται) εἶναι γραφή χρόνων ὅ και ἐπέκεινα> ¹
11	54r-54v [Κ9 Ὁ ρα μα α γίου Α ν δ ρ έ α σα λ ού] [Τίτλος] <ἀρχὴ ὠδίνων και περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο κώδικας περιλαμβάνει τρία χειρόγραφα, αρχικά ανεξάρτητα μεταξύ τους. Το πρώτο, η ενότητα I, αποτελείται από ένα τετράδιο. Το δεύτερο, οι ενότητες II+IV, αποτελείται από επτά δίφυλλα συν ένα τετράδιο. Το τρίτο, η ενότητα III, αποτελείται από ένα πεντάδιο συν επτά δίφυλλα.²
2. Τα χειρόγραφα του κώδικα συσταχώθηκαν περί το 1713, όταν περιήλθαν στην κατοχή της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης.³
3. Η Κυριακού θεώρησε ότι η στάχωση έγινε με «προχειρότητα και από άτομο ανίδεο», επειδή στα φ. 23-38 οι Χρησμοί εμφανίζονται όχι *in recto*, αλλά *in verso*.⁴ Αλλά, εφόσον ο τίτλος του χρησμολογίου βρίσκεται στο φ. 23r, ο Χρησμός 1 (τόρα φ. 23v) είχε εξαρχής σχεδιαστεί να βρίσκεται *in verso*, και σωστά τοποθετήθηκε έτσι από τον βιβλιοδέτη. Το πιθανότερο είναι ότι η διαμόρφωση του χρησμολογίου προέβλεπε την καταγραφή λατινικής μετάφρασης των Χρησμών στα *recto* των φύλλων, πρακτική που βλέπουμε να εφαρμόζεται στην περίπτωση του BC2, ένα χειρόγραφο που αγνοούσε η Κυριακού.
4. Το χρησμολόγιο των φ. 23-46 αντιγράφει εκείνο των φ. 10-22+47-54: τα κείμενα είναι τα ίδια, στην ίδια σειρά, ενώ κάποιες λέξεις που στον Βυζαντινό χρησμολογικό πυρήνα του δεύτερου είχαν γραφτεί στο περιθώριο ως γλώσσες, στο πρώτο έχουν ενσωματωθεί στο κείμενο – επιπλέον, το πρώτο συμπληρώθηκε με δύο παραπάνω κείμενα (βλ. εδώ αριθ. 4α και 6).⁵
5. Σύμφωνα με την Κυριακού, τα φ. 23-38 αποτελούν απόγραφο άγνωστου χρησμολογίου του α΄ μισού του 15ου αι.⁶
6. Κατά την ίδια, τα φ. 10-22+47-49 αποτελούν απόγραφο των φ. 23-38. Έχουν αφηθεί κενοί χώροι για την εικονογράφηση, η οποία τελικά δεν πραγματοποιήθηκε. Ο κωδικογράφος αντέγραψε άγνωστο πρότυπο, και στο τέλος αντιπαρέβαλε το χρησμολόγιο των φ. 23-38, σημειώνοντας στο περιθώριο όσες λέξεις του διέφεραν από το πρότυπο (γλώσσες).⁷
7. Ο Rigo βρίσκει μία πρώτη επιβεβαίωση αναφορικά με τον εντοπισμό του γραφέα των φ. 10-54 στο *scriptorium* των Camillo Zanetti και Μανουήλ Μώρου στο γεγονός ότι το χέρι του γραφέα αυτού ταυτίζεται με εκείνο που, μαζί με το χέρι του Camillo Zanetti, έγραψαν τον κώδικα Marc. Gr. XI, 30b, c, d, και f. Το σκριπτόριο του Zanetti εργαζόταν για λογαριασμό του Gian Vincenzo Pinelli, φίλου του Giacomo Contarini. Πρόσθετη επιβεβαίωση της συσχέτισης αυτής είναι ότι η σημείωση στο τέλος της Αφήγησης του θρυλουμένου βασιλέως του Μαρκιανού κώδικα (φ. 54r) απαντάται και στον Αμβροσιανό κώδικα (φ. 15v), ο οποίος ανήκε στον Pinelli, και ότι και στους δύο κώδικες μετά τη σημείωση ακολουθεί το ίδιο κείμενο, το Ὁ ρα μα

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 96.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 93-95.

³ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 86· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 48.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 48.

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 96.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 46, 47.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 34 με υποσημ. 16, 46-47.

- αγίου Ανδρέα σαλού. Ο Rigo συμπέρανε, έτσι, ότι τα τρία χειρόγραφα, δηλαδή το II+IV (M3b) και το III (M3c) του Μαρκιανού κώδικα, καθώς και αυτό του Αμβροσιανού (Amb), αλλά και το χειρόγραφο του Άμστερνταμ (Ams), το οποίο περιλαμβάνει την ίδια σημείωση στο τέλος της Α φήγησης του θρυλουμένου βασιλέως (φ. 12v), είναι όλα «gemelli», και αντιγράφουν ένα κοινό πρότυπο. Τέλος, ο Rigo παρατηρεί ότι τα δύο και μόνα χρησμολογικά κείμενα του κώδικα του Giacomo Contarini Marc. Gr. IV, 30 (1406), ο Χρησμός της αυλής του Βύζαντα (φ. 44r) και ο Χρησμός του τάφου του Μεγάλου Κωνσταντίνου (φ. 45r-46r), είναι ακριβώς αυτά που λείπουν από το M3b σε σχέση με το M3c. Φέρουν τους ίδιους ακριβώς τίτλους με τα κείμενα 4a και 6 του M3c, και το δεύτερο από τα δύο είναι κατά τον Mioni γραμμένο από το χέρι του Camillo Zanetti.¹
8. Οι Vereecken & Hadermann-Misguich, διορθώνοντας την Κυριακού σχετικά με τη χρονολόγηση του χειρογράφου III (M3c) και με την απόδοση των χειρογράφων III (M3c) και II+IV (M3b) σε δύο διαφορετικούς γραφείς και σε δύο διαφορετικές εποχές, προτείνουν μετά από «ενδελεχή εξέταση» (“examen approfondi”), ότι το M3c αποτελεί απόγραφο του Amb, ότι το M3c είναι «δίδυμο» (*gemellum*) του M3b (“se présente comme doublet”), και ότι τα φ. 9-54 του Μαρκιανού είναι γραμμένα από το ίδιο χέρι τον 16ο αι. – όλα αυτά, χωρίς αναφορά στον Rigo.²
 9. Το χειρόγραφο των φ. 1-8 (M3a) είναι δίδυμο (*gemellum*) του Panorm. I.E.8 (φ. 1r-8r).³
 10. Σύμφωνα με πληροφορία του Paolo Eleutheri στον Antonio Rigo, στο Μουσείο Correr υπάρχει και άλλο αντίγραφο του χειρογράφου των φ. 1-8 (M3a), με ταυτότητα: Correr 1174/2082.⁴
 11. Το χειρόγραφο των φ. 1-8 (M3a) χρησίμευσε ως πρότυπο για την έντυπη έκδοση του 1596.⁵ Οι Vereecken & Hadermann-Misguich επαναλαμβάνουν την άποψη αυτή, πάλι χωρίς βιβλιογραφική παραπομπή.⁶
 12. Ο τίτλος του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα στο φ. 23r απαντάται ο ίδιος στους κώδικες M22 (φ. 86v), Marc. Gr. IV, 30 (1406) (φ. 44r).⁷

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 446-447· KONDAKOV, *Histoire*, τ. 2, 1891, 178· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 110-113· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 216· DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953, 36-39 (I)· MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960, 19-21· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Μονόφυλλο», 1978, υποσημ. 15· MIONI, *Indices*, 1986, 51· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 14, 73-99 (I)· ΜΑΛΤΕΖΟΥ & ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ & ΖΟΡΖΙ, *Venetiae quasi alterum Byzantium*, τ. 3, 1994, 68, αριθ. 47 (Carlo Campana) και έγχρωμη φωτογραφία του φ. 30v στη σ. 39· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60 (I)· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 62-63 (I), 34 υποσημ. 16, 46 (II & IV), 44-48 (III)· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2396, 2398· ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Βενετία των Ελλήνων*, 1999, 92-93, αριθ. 21 (Susy Marcon) και έγχρωμη φωτογραφία του φ. 30v στη σ. 92· POPESCU, *Oriente*, 1999, 330-331, αριθ. 5 (Susy Marcon) και έγχρωμη φωτογραφία του φ. 27v στη σ. 145· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 67, 220 υποσημ.

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 96-97 και σημ. 57.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 67.

³ DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953, υποσημ. 2· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 85.

⁴ RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, υποσημ. 10.

⁵ GRUNDMANN, “Papstprophetien”, 1929, 88 υποσημ. 3· DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953, 36· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 402· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 86 και σημ. 34.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 220 υποσημ. 101.

⁷ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 95, και πρβλ. 52, και 71 σημ. 27.

101· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 425 υποσημ. 9 (I), 427 υποσημ. 19 (III), 449· RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013.

1.2.20 (M6) *Marcianus Italicus XI, 6 (7222)*

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Βενετία.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Marciana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Marcianus Italicus XI, 6 (7222)*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δερμάτινη.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 22,8 x 17,5 εκ.

ΦΥΛΛΑ: III+227 (+98b, 194b· στην αρίθμηση των φύλλων παραλείφθηκαν από σφάλμα οι αριθμοί 150-159).

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ιταλική, Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 70r, 72r, 73r, 75r, 77r, 79r, 81r, 83r, 85r, 87r, 89r, 91r, 93r, 95r, 97r, 98b r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Η ενότητα IV όλη από έναν γραφέα.¹

Η ενότητα IV από έναν Ιταλό (εξαιτίας λαθών).²

Φραγκίσκος Μπαρότσι.³

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ο κώδικας αποκτήθηκε το 1794 από τη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη από τον Amadeo Swayer (Svajer), “*riputatissimo mercante di Venezia*” σύμφωνα με τον χειρόγραφο κατάλογο της Μαρκιανής, του οποίου το οικόσημο βρίσκεται εσωτερικά του εμπροσθόφυλλου.⁴

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1578 και μετά.⁵

1578.⁶

1588.⁷

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βενετία (λόγω του περιεχομένου).⁸

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁹

		I
1		II [Πίνακας περιεχομένων]
		III
I	2	1r-22r [Leonardo Quirini, Περιγραφή της Κρήτης] [Τίτλος] <Descrizione et

¹ MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972, 179.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 74 (“La grafia e il gran numero di errori che costellano il testo greco ci fanno pensare che il copista di queste pagine [69v-98v] fosse un italiano”).

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 68 («το χρησμολόγιο αποτελεί μέρος αυτόγραφου κώδικα του Φραγκίσκου Μπαρότσι»).

⁴ MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972, 179· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 68, υποσημ. 102.

⁵ MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972, 179.

⁶ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 74.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 68.

⁸ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 74.

⁹ MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995· IRHT.

particular nota di tutta l'isola di Candia, con tutte le sue città, ville, castelli, cavallaria et ogni sorte d'antiquità che se vi ritrovano, con la dechiaratione de tutti gli porti, e nel termine nel qual hora si trovano tutte le fortezze con quanto li manca a redurle a perfettione, e gli altri luoghi ove possono sbarcar galere nemiche et modo anchora dela diffesa loro. Anno M.D.LXXXVIII [1588]>.¹

II	3	22v-25v (;)
III	4	26r-47r [Χρονικό κρητικής ιστορίας από το 1204 έως το 1341]
	5	47v-63v [Χρονικό Κυπριακού πολέμου, 1570]
	6	64r-69r (;)
IV	7	69v-98b r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 16 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Ατιτλο]
	8	98b v-99v (;)
	9	100r-103r [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ατιτλο]
	10	103v-104r [K9 Όραμα αγίου Ανδρέα σαλού] [Τίτλος] <ἀρχή ὠδίνων καὶ περὶ τῆς κονσταντίνου πόλεως>
	11	104v-106v (;) [Ιταλική μετάφραση του 9]
	12	107r-122v [Περιγραφή αρχαίων κρητικών πόλεων αλφαβητικῶς] [Τίτλος] <Ἐκατὸν πόλις παλαίαι [sic] νήσου κρήτης> <Inc. Ὁ σοφὸς τῶν ποιητῶν ὄμηρος – Des. ὄλερος τόπος καὶ χώρα>
	12α	109r [Πατριάρχες Βενετίας, 1450-1556]
	12β	122r [Χρονολογικό σημείωμα] <ἐγρά(φε)το ,αφοη´ [=1578] μηνί δικεῦριος [sic] στὰς ια´>
	13	122v-125v (;)
	14	126r-131v [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. X:6-XIV:5 [Τίτλος] <Μεθοδίου ἐπισκόπου παταρῶν περὶ τῶν ἐσχάτων ἡμερῶν>
	15	132r-134v [Κατάλογος των εκατὸ αρχαίων κρητικῶν πόλεων] [Τίτλος] <Ἐκατὸν πόλεις πό 'χεν ἡ νήσος Κρήτης, ὧν τὰ ὀνόματα ἐκτέθηκαν ὑπὸ τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου καὶ τοῦ Πτολεμαίου> <Inc. Ἀερία πόλις – Des. ἄκτος πόλις>
	16	135r-135v (;)
	17	136r-138v [Λατινική μετάφραση του 15] [Τίτλος] <Centum antiquae urbes insulae Cretae quarum nomina apud Stephanum Byzantium et apud Ptolomeum extant>
	18	139r-144v (;)
	19	145r-146v [T5 & K23 Χρησμός μοναχού Λεοντίου & Χρησμός μουσουλμανικής επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους] [Τίτλος] <Λέοντος τοῦ σοφοῦ βασιλέως παραβολαὶ σὺν θεῷ ἐκ τινος μοναχοῦ λεοντίου ἐκ τῶν συμβόλων τῆς κωνσταντινουπόλεως>
	20	146v-147r [K6 Αινίγματα Λέοντος σοφοῦ] [Τίτλος] <Στίχοι εἰς τὰ αἰνίγματα λέοντος τοῦ σοφοῦ>
	21	147v-149v/160r-162v [K23 Χρησμός μουσουλμανικής επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους] [Ατιτλο]
	22	163r-164v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] [Ατιτλο (;)]
	23	165r-166v (;)
	24	167r-171v [Χρονικό Κυπριακού πολέμου, 1571]
	25	172r-173r [Ιταλική μετάφραση του 10]
	26	173v-174v [K78 Χρησμός Κρήτης] [Τίτλος] <Pronostico del detto Daniele sull'isola di Candia> [=ὄρασις τοῦ προφήτου δανιὴλ περὶ τῆς νήσου κρήτης, σε ιταλική μετάφραση]

¹ Πρόκειται για την *Περιγραφή της Κρήτης* του Leonardo Quirini, μέλους της Ακαδημίας των Stravaganti του Χάνδακα, ἔργο του 1583, το οποίο ἔγραψε ο Quirini προσθαφαιρώντας ὕλη στο ομώνυμο ἔργο του Φραγκίσκου Μπαρότσι (1577/78). Βλ. ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrizione*, 2004, 140.

- 27 175r-180v [K89 (Ψευδο-) Ιωάννης ο Πρεσβύτερος (βασιλιάς Prete Gianni), Επιστολή στον αυτοκράτορα Φρειδερίκο Α']
- 28 182r-189v [Lettera o vero discorso di M. Francesco Sansovino sopra le predittioni fatte in diversi tempi da diverse persone illustri le quali pronosticano la nostra future felicità, per la Guerra del Turco con la Serenissima Republica di Venetia l'anno 1570] <Al Clar.(issi)mo & honor.(issi)mo Sig.(no)re Aluigi Michele (...)> <Inc. Non si fece mai guerra alchuna col Turcho – Des. Il dì XX aprile MD[L]XX... Francesco Sansovino. Con licenza dell'illustrissimo Consiglio di X et con privilegio del Senato per anni tre >¹
- 29 190r-198v (;)
- 30 199r-223v [Tommaso Mocenigo, Λόγοι κατά του Francesco Foscarì στη Σύγκλητο]
- 31 224r-227v (;)

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας παραδίδεται στην ελληνική και στην ιταλική. Στο recto καταγράφεται η ελληνική εκδοχή και η εικόνα κάθε χρησμού, ενώ στο απέναντι verso η ιταλική εκδοχή χωρίς εικόνα, αλλά στις αντίστοιχες θέσεις πάνω στο φύλλο, ώστε οι δύο εκδοχές να μπορούν να παρακολουθούνται παράλληλα.²
2. Στο φ. Π ο Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας περιγράφεται ως “Prognostici espressi con figure gieroglifiche”.³
3. Κατά την Κυριακού «ο ζωγράφος είχε οπωσδήποτε υπόψη του τον Marc. Gr. VII, 3 [φ. 23r-38v] γιατί μιμήθηκε τις συνθέσεις εκείνου όχι μόνον κατά την εικονογραφία, αλλά και κατά τους χρωματισμούς».⁴
4. Κατά την Κυριακού «ο κώδικας αποτελεί το προσχέδιο για έναν ακόμη χρησμολογικό κώδικα –ίσως και για την έκδοση που ο Barozzi είχε προαναγγείλει, με άξονες την βυζαντινή χρησμολογία από την μια πλευρά και την ιστορία και το γεωφυσικό περιβάλλον της Κρήτης από την άλλη».⁵
5. Η επιστολή των φ. 182r-189r επισημαίνει την ανάγκη σύναψης ευρέος χριστιανικού αντιτουρκικού συνασπισμού με χρησμολογικές και εσχατολογικές αναφορές ποικίλης προέλευσης, που δείχνουν άνθρωπο γνώστη τόσο της Ανατολικής όσο και της Δυτικής φιλολογικής παράδοσης. Παρά τη χρονολογία 1520 που φέρει η επιστολή, είναι συνταγμένη μετά το 1570, επειδή γνωρίζει τη στέψη του Κόζιμου Α΄ των Μεδίκων (5 Μαρτίου 1570).⁶ Ο Mioni, βασισμένος στο σημείωμα του φ. 189v, θεώρησε συντάκτη της επιστολής τον Francesco Sansovino.⁷ Ωστόσο, η Κυριακού, βασισμένη στην ομοιότητα του γραφικού χαρακτήρα με άλλα κείμενα του κώδικα, τα οποία θεωρεί αυτόγραφα του Φραγκίσκου Μπαρότσι, καταλήγει στο ότι «τίποτα δεν αποκλείει» να είναι αυτός ο συντάκτης της επιστολής, και μάλιστα γύρω στο 1587, έτος της καταδίκης του από την Ιερά Εξέταση. Ο αποδέκτης της επιστολής, Alvisè Michel, δεν έχει ταυτιστεί με κάποιο μέλος της ομώνυμης βενετσιάνικης οικογένειας.⁸

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

¹ SANSOVINO, *Predittioni*, 1570.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, υποσημ. 105.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 69.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 69.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 70.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Τουρκική απειλή», 1994, 247-250.

⁷ MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972, 180.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Τουρκική απειλή», 1994, 251.

KRUMBACHER, *Byzantinē logotechnia*, τ. 2, 1900, 446· ΣΠΑΝΑΚΗΣ, «Πόλεις», 1957· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Έρευνα», 1968, 83· ΜΙΟΝΙ, *Codices*, τ. 3, 1972, 179-180· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 74 και σημ. 11-14· ΜΑΛΤΕΖΟΥ & ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ & ZORZI, *Venetiae quasi alterum Byzantium*, τ. 3, 1994, 112 (αριθ. 92) και 107, 110-111 (έγχρωμες φωτογραφίες)· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, «Τουρκική απειλή», 1994· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 68-70· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2397· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 262· ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 140, 509.

1.2.21 (M22) Marcianus Graecus VII, 22 (1466)

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Βενετία.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Marciana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Marcianus Graecus VII, 22 (1466).

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 563 (Φεράρα 1583), 564 (Βερόνα 1590), 565 (Βερόνα 1595), 567 (Μάντοβα 1588), 568 (Βερόνα 1591-1593)· τ. 2, 1907, 6247 (Bernay 1586).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα με διακόσμηση.²

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 20,5 x 15,3 εκ.

ΦΥΛΛΑ: V+217+III.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με πένα και καφέ μελάνι, υδατοχρώματα (τέμπερα), χρήση χρυσού και ασημιού.³

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: βλ. Πίνακα.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Γεώργιος Κλόντζας και ένας βοηθός (κατά τον Rigo, ίσως ένας από τους γιους).⁴

Γεώργιος Κλόντζας.⁵

Γεώργιος Κλόντζας ή/και εργαστήριο.⁶

Γεώργιος Κλόντζας (ίσως).⁷

¹ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 70· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 υποσημ. 3.

² ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 63 («Εάν δεν επεμελήθη της σταχώσεως ο ίδιος ο ζωγράφος ή εις εκ των υιών του ή των απογόνων του, θα πρέπει να αναζητήσωμεν τον δημιουργόν της εις το πρόσωπον του αξιολόγου συλλέκτου και συγγραφέως χειρογράφων κωδίκων Ιωάννου Τρουλλινού (...) εις το δεύτερον τέταρτον του 17ου αιώνος (...) από βιβλιοδετικών εργαστήριον του Χάνδακος»)· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 σημ. 3 («la rilegatura in marocchino rossastro è dell'epoca (fine xvi secolo), di fattura veneto-cretese»).

³ Πρβλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 256-262, 264, 266-267· HADERMANN-MISGUICH, «Les livres», 1997, 138· ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 232-233 και υποσημ. 80, 82-84.

⁴ MINGARELLI, *Codices*, 1784, 433, αριθ. 244: «exaratus est a duobus, quorum primus Georgius Clontza ... Scriptor vero, a pictore alius, ut equidem conjicio, graecus homo fuit...»· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 σημ. 3: «Due scribi hanno copiato il codice nella parte sottoscritta da Giorgio Klontzas (ff. 1-204). È lecito supporre che il secondo di essi sia un aiutante (uno dei figli?) di Giorgio K.».

⁵ GEROLA, *Monumenti*, τ. 1Α, 1905, 45· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Προσθήκη», 1907, 20· ΒΕΗΣ, «Χρησιμολόγιο», 1936-37, 205, 216· ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951 (υπονοείται)· ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, 1957, 174· ΜΙΟΝΙ, *Codices*, τ. 2, 1960, 36 (βάσει του σημειώματός του, αλλά εξαιρεί ορισμένα φύλλα)· CHATZIDAKIS, *Icônes*, 1962, 74· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 60· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 70: «Πρόκειται για ένα συμπίλημα από χρονογραφίες, ιστορίες και χρησιμολογικά κείμενα που εκπόνησε ο Γεώργιος Κλόντζας, για να πλαισιώσει τις εκατοντάδες μικρογραφικές συνθέσεις του, με τις οποίες εικόνισε την συνέχεια της ζωής του ανθρώπου στην γη και το τέλος του κόσμου».

⁶ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 57.

⁷ HADERMANN-MISGUICH, «Les livres», 1997, 134.

Γεώργιος Κλόντζας (μέρος τουλάχιστον του κειμένου).¹

Ο ίδιος γραφέας με των BB2, PP.²

Ο «πρωτεύων» γραφέας είναι ο ίδιος με των BB2, PP και Mo.³

Δύο τουλάχιστον γραφείς.⁴

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Natale Bonifazio.⁵

Γεώργιος Κλόντζας (*inventor*), Natale Bonifazio (*pictor*).⁶

Κρητικός ζωγράφος.⁷

Γεώργιος Κλόντζας.⁸

Γεώργιος Κλόντζας ή/και εργαστήριο.⁹

Γεώργιος Κλόντζας και εργαστήριο.¹⁰

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Πιθανώς στην κατοχή του Γεωργίου Κλόντζα έως τον θάνατό του, το 1608. Δεν είναι σαφές αν αφορά τον συγκεκριμένο κώδικα η συμβολαιογραφική πράξη της 5ης Απριλίου 1597, με την οποία ο Γεώργιος Κλόντζας παραδίδει στον γιο του Λουκά ένα χρησολόγιο γραμμένο στα ελληνικά (άγνωστο αν εικονογραφημένο) [πρβλ. εδώ Παρατήρηση 3]. Ο κώδικας φαίνεται ότι πέρασε έπειτα στον γιο του Γεωργίου Κλόντζα, Γιακουμή (σημείωμα φ. 207v). Στη συνέχεια αποκτήθηκε από τον λόγιο ιεροδιάκονο Ιωάννη Τρουλινό (δύο

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49: “due note autografe di Giorgio Klontzas”. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000, 471.

² VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 489 (“Quant à l’écriture de ces deux manuscrits [Bute & Barocci Gr. 170], il s’agit sans aucun doute du même *ductus* que celui du *Marcianus gr. VII*, 22, qui est signé par Klontzas”).

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82: “L’examen des écritures montre aussi que le copiste principal du Marcianus est le scribe de tous les autres recueils d’oracles illustrés par Klontzas, à savoir: le codex Bute, le Baroccianus 170 et le fragment Uvarov”.

⁴ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 217, 239, 240 (οι γραφείς «εναλλάσσονται από την αρχή ως το τέλος του χειρογράφου... Διακρίνουμε τη συμμετοχή των μελών ενός εργαστηρίου στην κατασκευή του βιβλίου»): ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 219, 230, 240 («κανένα από τα [δύο τουλάχιστον διαφορετικά χέρια] δεν συμπίπτει εντελώς με τη γραφή των κωδίκων που έχουν αποδοθεί στον Κλόντζα», γεγονός που «μας οδηγεί μάλλον στην απόρριψη της ιδιότητάς του ως γραφέα, με μόνη πιθανότητα να του ανήκει μια από τις δύο διαφορετικές γραφές του μαρκιανού»).

⁵ MINGARELLI, *Codices*, 1784, 433-434: “Marcellus Oretti Bononiensis... acerrimi in diagnoscendis picturis iudicii... anno 1783... meo rogatu inspexisset... suspicatur, picturarum auctorem fuisse Dalmatam, nempe Natalem Bonifazio Sebenicensem...”.

⁶ DELLA VALLE, *Vite*, τ. 5, 1792, 21: “disegni e figure da Giorgio Clatza Greco fatte fare a penna da un certo Natale Dalmatino”.

⁷ ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 7, 1894, ρη': «Κρης δε ζωγράφος περί το 1575 εξήσκησε την επιτυχή γραφίδα του εις απεικόνισιν...» (γνωρίζοντας την άποψη του Mingarelli).

⁸ GEROLA, *Monumenti*, τ. 1A, 1905, 45· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Εικόνες Κωνσταντίνου», 1906, 240· ΒΕΗΣ, «Χρησολόγιο», 1936-37, 205, 216· ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951 (υπονοείται)· ΕΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδίασμα*, 1957, 174· ΜΙΟΝΙ, *Codices*, τ. 2, 1960, 36 (βάσει του σημειώματός του)· CHATZIDAKIS, *Icônes*, 1962, 74· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 60: «ο Κλόντζας εξωγράφησε μόνος τον κώδικα άνευ της βοήθειας των ζωγράφων υιών του»· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 70: «Πρόκειται για ένα συμπίλημα από χρονογραφίες, ιστορίες και χρησμολογικά κείμενα που εκπόνησε ο Γεώργιος Κλόντζας, για να πλαισιώσει τις εκατοντάδες μικρογραφικές συνθέσεις του, με τις οποίες εικόνισε την συνέχεια της ζωής του ανθρώπου στην γη και το τέλος του κόσμου»· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 134 (βάσει του σημειώματός του)· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000, 471· ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 230 (βάσει του σημειώματός του και μέχρι αποδείξεως του αντιθέτου).

⁹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 57· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 81-82.

¹⁰ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 217-218, 240 («Οι εικόνες φαίνεται να έγιναν από το ίδιο [ένα] χέρι... [τα] διακοσμητικά πλαίσια... είναι ανόμοια και άνισα ως προς την ποιότητα και ίσως προέρχονται από διαφορετικά χέρια... Διακρίνουμε τη συμμετοχή των μελών ενός εργαστηρίου στην κατασκευή του βιβλίου»).

κτητορικά σημειώματα, φ. 1ν και 2r), κατόπιν εφημέριο του ναού της Οδηγήτριας στον Χάνδακα, ο οποίος κατέφυγε το 1669 στην Κέρκυρα. Ο Τρουλινός πιθανότατα πήρε μαζί του τη βιβλιοθήκη του. Έναν αιώνα περίπου αργότερα το χειρόγραφο, μαζί με άλλα τέσσερα της βιβλιοθήκης του Τρουλινού, βρίσκονται στη βιβλιοθήκη της οικογένειας του Βενετού ευγενούς, πολιτικού και στρατιωτικού, Giacomo Nani (1725-97), με τη διαθήκη του οποίου περιήλθαν στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος και 17ος αι. (εν μέρει).²

1575 περίπου.³

17ος αι.⁴

1590.⁵

1590 περίπου.⁶

1590-1592.⁷

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Κρήτη, Επτάνησα ή Ιταλία.⁸

Βενετία (;).⁹

Κρήτη ή Ιταλία.¹⁰

Βενετία.¹¹

Κρήτη.¹²

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹³

- 1 I-II [Σημείωμα του διευθυντή της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης Ιωάννη Βελούδου] [Τίτλος] <Saggio sopra il manoscritto | intitolato, Opera di S: Metodio:> <Inc. Il compositore di questo chirografo – Des. ed il compimento di qualche' | vago considerabile trattato: ~>
- 2 1r [Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] [Τίτλος γενικός] <ΤΟΥ ἘΝ ΑΓΙΟΙΣ Π(ΑΤ)ΡΟΣ ἩΜῶΝ ΜΕΘΟΔΪΟΥ, ἘΠΙΣ | ΚΟΠΟΥ ΠΑΤΑΡΩΝ, ΛΟΓΩΣ ἩΚΡΪΒΩΜΕΝΟΣ | ΠΕΡΪ ΤΑΣ ΒΑΣΪΛΕΪΑΣ ΤῶΝ ἘΘΝῶΝ ~>
- 3 1r-6ν [Κ8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] [κεφ. I-IV:4]
- 3α 1r-3r [Αδάμ και Εύα, Κάιν και Άβελ] [Άτιτλο] <Inc. Ἰστέον ὅτι ἐξεληθόντες ὁ τε ἀδάμ (καί) ἡ εὐά ἐκ τοῦ παραδείσου παρθένοι | ἐτύγγανον· - Des. Ετελεῦτησε δὲ ἀδάμ

¹ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 65-67.

² MINGARELLI, *Codices*, 1784, 433, αριθ. 244.

³ ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 7, 1894, ρη΄.

⁴ KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 447.

⁵ GEROLA, *Monumenti*, τ. 1A, 1905, 45· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Προσθήκη», 1907, 20· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 205, 216· ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951, 231· CHATZIDAKIS, *Icônes*, 1962, 74.

⁶ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, 1957, 174· MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960, 36.

⁷ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 67-70· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 70· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 83· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 216· ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 230.

⁸ MINGARELLI, *Codices*, 1784, 433 (“Scriptor vero... graecus homo fuit, Cretensis puta, aut Zacynthius, aut Corcyraeus, sed Venetiis, aut Patavii aliquamdiu commoratus: praesertim cum in iconismo paginae 21 literis plerisque latinis adscripserit *Mane Thetel φανές*”).

⁹ MARCONI, “Raccolta”, 1946-47, 116.

¹⁰ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951, 231.

¹¹ ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, 1957, 176 (ο Κλόντζας «παρέμεινε ίσως το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του εις την πόλιν ταύτην»): CHATZIDAKIS, *Icônes*, 1962, 74 και πρβλ. 98 (Klontzas “probablement il a vécu plus tard [de 1576] à Venise”).

¹² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49, 69· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 58· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 71· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 73.

¹³ MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988· αυτοψία 2015· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

- τῷ ἄλ^ο χρόνω· τῆς πρώτης χιλιάδος·>
- 3β 1v [Κτητορικό σημείωμα] <ἐκ τῶν τοῦ ἰω(άννου) ἱεροδ(ιακόνου): τρουλινοῦ τοῦ κρητὸς>
- 3γ 2r [Κτητορικό σημείωμα] <ἐκ τῶν τοῦ ἰω(άννου): ἱεροδιακώ(νου) τρουλινοῦ τοῦ κρητὸς ->
- 3δ 3v [Γιοί του Κάιν, Κατακλυσμός] [Ἄτιτλο] <Inc. Τῷ δὲ μ^ο χρόνω· τοῦ ἰάρεδ, ἐπανεστησαν ἄνδρες· ἐκ τῶν νυιῶν [sic] τοῦ καίν· - Des. (καί) ὠργίσθη ὁ θε(ε)ός· (καί) ἐποί | ησε κατακλῦσμον:>
- 3ε 4r-5v [Νῶε, Ιώνητος, Νεαρῶδ] [Ἄτιτλο] <Inc. Καὶ ἐν τῷ χιβ' ἔτει τῆς ζωῆς τοῦ νῶε - Des. ἐκτίσθη βαβυλῶν ἢ μ{ε}γάλη· (καί) ἐβασίλευ | σεν ἐν αυτοί· ὁ νεαρῶδ· :>
- 3στ 6r-6r [Χοσδρῶν, Νεβρῶδ, Ναβουχοδονόσορ] [Ἄτιτλο] <Inc. Μετα δὲ τ(ὴν) βασιλείαν νεαρῶδ, τῷ ζ^ο ἔτει τῆς δ' χιλιάδος· ἐβα | σίλευσεν· χοσδρῶν· - Des. Καὶ μετα ταῦτα· ἐγγώνει ναβουχοδονόσορ· ἐκ πατρὸς λουζία· | (καί) μ(η)ρ(ὸ)ς βασιλίσσης σαβὰ:>
- 3ζ 6v [δύο εἰκόνες ἀνευ κειμένου, με λεζάντες: <Ἡ ΓΕΝΝΗΣΙΣ ΤΟΥ ΝΑΒΟΥΧΟΔΟΝΟΣΟΡ> καὶ <Ἡ ΜΕΓΑΛΗ ΒΑΒΥΛῶΝ>]
- 4 7r-28v [Δανιήλ]
- 4α 7r [Ἡ χρυσή εἰκόνα του Ναβουχοδονόσορα στη Βαβυλώνα] [Τίτλος] <ὄρασις δ'·> <Inc. & Des. Ἔτους ὀκτωκαιδεκατῶ, ναβουχοδονόσορ ὁ βασιλεὺς ἐποίησεν εἰκόνα χρυσῆν | πηχέων αὐτῆς ἐξήκοντα· καὶ εὖρος αὐτῆς, πηχέων ἕξ, καὶ ἔστησεν αὐτὴν ἐν | πεδίῳ δεηρᾶ, ἐν χώρᾳ βαβυλῶνος:> [Δαν. 3:1]
- 4β 7v-9v [Ἡ κατάληψη τῆς Ἱερουσαλήμ ἀπὸ τον Ναβουχοδονόσορα καὶ ἡ εμφάνιση του Δανιήλ] [Τίτλος] <ὄρασις β'·> <Inc. Ἐν ἔτη τρίτῳ τῆς βασιλείας ἰωακειμ βασιλέως ἰούδα ἦλθεν ναβουχοδονόσορ ὁ βασιλεὺς, | βαβυλῶνος· εἰς ἱερουσαλήμ, καὶ ἐπολύρκει αὐτὴν· - Des. καὶ ἐγένετο δανιήλ ἕως ἔτους ἐνὸς κύρου τοῦ βασιλέως· ~> [μία εἰκόνα στο ἐπόμενο φ. 9v με λεζάντα: <ὍΤΑΝ ἩΛΘΕΝ Ὁ ΔΑΝΙΗΛ ΜΕ ΤΟΥΣ ΤΡΕΙΣ ΠΑΙΔΑΣ ἘΜΠΡΟΣΘΕ {N} ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΩΣ>] [Δαν. 1:1-21]
- 4γ 9v-10v [Πρώτο ἐνύπνιο Ναβουχοδονόσορα] [Ἄτιτλο] <Inc. Ἐν τῷ ἔτη τῷ δευτέρῳ τῆς βασιλείας ναβουχοδονόσορ· ἐνυπνιάσθη ναβουχοδονόσορ | ἐνύπνιον· - Des. ἀλλ' οἱ θεοὶ ὧν οὐκ ἔστιν ἡ κα | τοικία μετὰ πασης σαρκός:> [ἔμμετρο οκτάστιχο ἐπισυνάπτεται στὴν εἰκόνα του φ. 10r] [Δαν. 2:1-11]
- 10α r-10β v κενές [δύο φ., ἀρχικά πρὶν το φ. 1, τώρα παρατοποθετημένα]
- 4γ 11r-11v [Πρώτο ἐνύπνιο Ναβουχοδονόσορα] [συνέχεια] <Inc. Τότε ὁ βασιλεὺς ἐν θυμῷ καὶ ὀργῇ πολῆ εἶπεν· - Des. καὶ τὸ ὄραμα | τοῦ βασιλέως ἐγνώρισάς μοι:> [ἔμμετρο ἐννιάστιχο ἐπισυνάπτεται στὴν εἰκόνα του φ. 11v] [Δαν. 2:12-23]
- 4δ 12r-13v [Ἡ ἐρμηνεία του ἐνυπνίου ἀπὸ τον Δανιήλ] [Τίτλος] <Ὅρασις καὶ ἀποκάλυψις τοῦ προφήτου δανιήλ· περὶ τοῦ ἐνυπνίου τοῦ βασιλέ(ως) | ναβουχοδονόσορ, ὃ εἶδε περὶ τῆς εἰκόνας:> <Inc. Καὶ ἦλθε δανιήλ πρὸς ἀριώχ, - Des. ὁ δὲ δανιήλ ἦν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ βασιλέ(ως)> [ἔμμετρο πεντάστιχο ἐπισυνάπτεται στὴν εἰκόνα του φ. 13r] [Δαν. 2:24-49]
- 4ε 14r-16r [Κύρος καὶ ἀποκάλυψη του ἀγγέλου Γαβριήλ στον Δανιήλ] [Τίτλος] <ΔΑΝΙΗΛ ὍΡΑΣΙΣ ΠρώΤΗ | Ὅρασις καὶ ἀποκάλυψις δανιήλ τοῦ προφήτου:> <Inc. Ἔτους τρίτου τοῦ κύρου βασιλεύοντος τῶν περσῶν· ἀπεστάλη ἄγγελος γαβριήλ, πρὸς | τὸν προφήτην δανιήλ λέγων αὐτῷ· ἀνήρ ἐπιθυμιῶν, σύνες καὶ κλῖνον | τὸ οὖς σου - Des. ἵνα σωθῶσιν οἱ ἐκλεκτοί· πᾶσα σὰρξ τότε ἐξομολογηθήσεται τῷ κ(υρί)ῳ· ~> [ἔμμετρο οκτάστιχο ἐπισυνάπτεται στὴν εἰκόνα του φ. 14r] [ἀπαντῶμενο καὶ στον Hi]
- 16v-17v κενές
- 4στ 18r-20r [Δεύτερο ἐνύπνιο Ναβουχοδονόσορα] [Τίτλος] <ΟΡΑΣΙΣ Ε'> <Inc. Ναβουχοδονόσορ ὁ βασιλεὺς πᾶσι τοῖς λαοῖς· φυλαῖς γλῶσσαις τοῖς κατοικοῦ | σιν ἐν πᾶσῃ τῇ γῆ· - Des. καὶ πάντας τοὺς πορευομένους ἐν ὑπερηφανείᾳ, δύναται ταπεινώσαι:> [Δαν. 3:31-33, 4:1-34]
- 4ζ 20v <Ὁ ΘΑΝΑΤΟΣ ΤΟΥ ΝΑΒΟΥΧΟΔΟΝΟΣΟΡ> καὶ <ΒΑΛΤΑΣΑΡ Ὁ ΒΑΣΙΛΕΥΣ> [δύο εἰκόνες ἀνευ κειμένου]
- 4η 21r-22r [Το δειπνο του Βαλτάσαρ με το ὄραμα τῆς χειρός, ἐρμηνεία Δανιήλ, θάνατος Βαλτάσαρ καὶ ἀνάρρηση Δαρείου] [Τίτλος] <ΟΡΑΣΙΟΙΣ ΣΤ'> <Inc.

Βαλτάσαρ ὁ βασιλεὺς ἐποίησε δεῖπνον τοῖς μεγιστᾶσιν αὐτοῦ – Des. αὐτῇ τῇ νυκτὶ, ἀνηρέθη βαλτά | σαρ, ὁ χαλδέος· καὶ δάρειος ὁ μῆδος, παρέλαβε τὴν βασιλείαν, ὦν ἐτῶν, ξβ΄:> [Δαν. 5:1-8, 5:17-31]

4θ 22v-23r [Δαρείος, Χοσρόης, καὶ ανοικοδόμησις τοῦ ναοῦ τῶν Ἱεροσολύμων] [Ἄτιτλο] <Inc. Καὶ μετὰ τὴν τελευταίαν τοῦ ναβουχοδονόσορ· (καὶ) βαλτάσαρ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, ἔβα | σῖλευσε δάρειος ὁ μῆδος – Des. καὶ γέγωνεν κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ βασιλέως χάσ | ρου:> [κείμενο μὴ εντοπισμένο]

4ι 23v-28v [Ἀποκάλυψη τοῦ ἀγγέλου Γαβριήλ στον Δανιήλ: ὄραμα τῶν τεσσάρων θηρίων] [Τίτλος] <ὄρασις, ια΄.> <Inc. Ἐν ἔτει τρίτῳ τῆς βασιλείας κύρου βασιλέως περσῶν· λόγος ἀπεκαλύφθη τῷ δανιήλ· – Des. ἐγὼ δανιήλ, ἐπὶ πολὺ οἱ συλλογισμοὶ | μου συνετάρασόν με· τῇ καρδίᾳ μου συνετήρισα:> [ἐπισυνάπτονται: ἔμμετρο ἐννιάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 23v, ἔμμετρο ἐξάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 26v, ἔμμετρο τρίστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 27r, ἔμμετρο τετράστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 27v, ἔμμετρο ἐπτάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 28r] [Δαν. 10:1-21, 11:1-45, 12:1-13, 7:4-28]

5 29r-29v [Οκτάβιος καὶ Αντόνιος, βασιλεία Αυγούστου καὶ διάταγμα ἀπογραφῆς] [Τίτλος] <+ ὁ βασιλεὺς, αὐγουστος καίσαρ:~> <Inc. Τῷ (δὲ) ,εφ΄, ἔτη ἀπὸ κτίσεως κόσμου· καὶ τῷ τεσσαρακοστῷ δευτέρῳ ἔτη τῆς αὐτοῦ βασι- | λείας· ἐξῆλθε δόγμα παρ’ αὐτοῦ, ἀπογράφεσθαι πᾶσαν τὴν οἰκουμένην – Des. ἰ(ησοῦ)ς χ(ριστὸ)ς ὁ τοῦ θ(εο)ῦ υἱός, | τὴν ἐκ γυναικὸς ἀειπαρθένου γέννησιν, δι’ ἡμᾶς ὑποστῆναι κατεδέξατο· ὦ | ἡ ἐπου(ρά)νιος, ἀπόκειται βασιλεία:~>

6 29v-33v [Εὐαγγέλιο Λουκά: Εὐαγγελισμὸς, Γέννησις Προδρόμου, Γέννησις Χριστοῦ] [Τίτλος] <ΕὐΑΓΓΕΛΙΟΝ ἘΚ ΤΟΥ ΚΑΤΑ ΛΟΥΚΑΝ> <Inc. Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις, συνέλαβεν ἐλισάβετ ἡ γυνὴ ζαχαρίου· κ(αι) περιεκρύβεν | ἑαυτ(ήν) μῆνας πέντε – Des. κ(αι) ὑπεστρεψαν | οἱ ποιμένες· δοξάζοντες κ(αι) ἐνοῦντες τ(ὸν) θ(εὸ)ν· ἐπὶ πάσ(ιν) οἷς ἤκουσαν (καὶ) εἶδον κα || θῶς ἐλαλήθη πρὸς αὐτούς:> [ἐπισυνάπτονται: ἔμμετρο ἐπτάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 30r, ἔμμετρο ἐξάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 32v] [Λουκ. 1:24-56, 1:1-25, 1:57-80, 2:1-20]

7 33v-38r [Κ8 Ἀποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] [κεφ. VIII-XI:1]

7α 33v-35r [Γέννησις Αλεξάνδρου, ἐγκλεισμὸς ἀκαθάρτων ἐθνῶν, προφητεία Ἰεζεκιήλ, θάνατος Αλεξάνδρου καὶ μετάβασις τῆς Χουσήθ στὴν Αἰθιοπία] [Ἄτιτλο] <Inc. Σύνήχθησαν δὲ βασιλείαι· δ΄, ἀλήλοις· αἰθίοπες· μακεδόνες· (καὶ) ρωμαῖ | οἱ (καὶ) ἔλληνες· αὗται εἰσὶν αἱ τέσσαρες ἄνεμοι· οὓς ἔθεασατο δανιήλ σεί | ὄντες τὴν μεγάλην θάλασσαν· – Des. ταυτεῖσαντος· δὲ τοῦ αλεξάνδρου· ἐβασίλευσαν δὲ ἀντ’ αὐτοῦ οἱ | τέσσαρες παῖδες αὐτοῦ:- || Χουσήθ δὲ ἡ μ(ή)τηρ αὐτοῦ, ἀνέλυσεν ἐν τῇ ἰδία π(ατ)ρίδι ἐν τῇ αἰθίοπων χώρα>

7β 35v-36r [Βύζας καὶ Χουσήθ, Βυζαντία καὶ Ρωμύλος] [Ἄτιτλο] <Inc. Βιζας οὖν ὁ κτίσας τὸ βοϊζάντιον [sic]· ἀπεστειλέν ἐν τῇ αἰθιοπία πρὸς φολ· | βασιλέα ἐθιῶπων· – Des. ταύτην) τὴν βιζάντιαν· ἔγημε ῥωμηλος· ὁ βασιλεὺς | ὅς καὶ τ(ήν) ῥομην· ἔκτισεν:>

7γ 36v-38r [Ρωμύλος Β΄, Ουρβανός, Κλαύδιος καὶ προφητείες Δανιήλ καὶ Παύλου] [Ἄτιτλο] <Inc. Τέτοκε δὲ αὐτὴ ἡ βηζαντια τρεῖς υἱούς· καὶ τὸν μὲν πρότον· ὠνόμασε κατ(ά) | τ(ήν) προσιγοῦσαν· τοῦ π(ατ)ρός· ῥωμίλον· τὸν δὲ δεύτερον οὐρβανόν· τὸν δὲ τρί | τον κλαυδίον· – Des. ἐν γάρ | τι ἐσχάτη χιλιετηρίδι εἰ τι τις ἐβδόμης· ἐν αὐτῇ· ἐκριζοῦται· καὶ | ἡ τὸν περσῶν βασιλία· (καὶ) ἐν αὐτῇ ἐξελεῖσεται τὸ σπέρμα τοῦ εἰσμαῆλ· | ἐκ τῆς ἐρίμου· εἰτὶ τοῦ ἐθρίβου:>

8 38v-55v [Εμφάνισις καὶ ἐξέλιξις τοῦ ἰσλάμ]

8α 38v-39v [Γέννησις καὶ βίος τοῦ Μωάμεθ καὶ συμφωνία τοῦ μετὰ τὸν διάβολο] [Τίτλος] <ΙΩ(ΑΝΝΗΣ) Ὁ ΔΙΑΚΟΝΟΣ> <Inc. Ἄνωθεν ἐδιηγήθημεν εἰς πο | λούς τόπους πολλὰ πράγματα | περὶ τῶν τουρκῶν κ(αι) μαχουμέτου· | εἰ κ(αι) ἐπειδὴ ὅσον πλέον διηγῆται | τινὰς περὶ τοιοῦτου σπητίου· τό- | στον πλέον γνωρίζεται ἡ ἐπιβουλία | καὶ φαλιστὰ, τῆς αὐτῆς ὁμονίας· | – Des. μὰ ἀκομή ἤθελεν | πλατῆνει τὴν βασιλείαν τοῦ εἰς τὴν περσίαν· εἰς τὴν μιδήαν καὶ εἰς | τοὺς χαλδαίους· καὶ ἕως τὴν ἄκραν τῆς

- ἀνατολῆς:>¹
- 8β 40r [Εξέλιξη του Μωάμεθ] [Τίτλος] <+ φρά γιάκουμο, ντι βορεγίνε:-> <Inc. Λέγει λοιπόν· ὅτι κάπιος | παπὰς νικόλαος, ἔστον | τας νὰ γένει εἰς τὴν κόρτεν | τῆς ῥώμης· ἄν(θρωπ)ος μεγάλης | φάμας· – Des. βάνοντας τὸν μπίκον του, εἰς τὸ αὐτὴν τοῦ μαχουμέτου:>²
- 8γ 40v-42r [Ο Μωάμεθ βασιλιάς των σαρακηνών] [Τίτλος] <+ ἡ σύνταξις ὅπου ἤκαμεν ὁ μαχουμέτης τοῦ διαβόλου:> <Inc. Καὶ ἔστοντας ὁ μαχουμέτης νὰ χαρῆ πολλὰ διὰ τέτιον τάσημον· ἐγίνετον ὑποτακτι- | κός του· καὶ ἔταξε νὰ εἶναι κρατημένος νὰ κάμει ὅσον τοῦ εἶπε· καθὼς καὶ ὕ- | στερον ἔκαμεν· τοῦτα τὰ πράγματα εὐρίσκονται γραμμένα εἰς κάποιαις | κρόνικαις, πολλὰ αὐτέντικαις· μὰ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ φρά ρικάρδου, φι- | ωρεντίνου· ἀπὸ τὴν ὀρδινίαν τῶν περδικαδόρων· ὅπου αὐτὸς ἐμεταγλώττη- | σεν, ἀπὸ ἀραπικὸν εἰς λατῖνον:- – Des. ἔχοντας ἕως τότε σχεδὸν εἰπεῖν ὅλοι οἱ ἀραποῖδες, εἶχασι τὸν νοῦντος· καὶ τὴν | ὄρεξίν των, συνκλειμένην εἰς τὴν εὐλάβειάν του· ἀνοίγοντας ὁ μαχουμέτης | τὸ κρυπτόν τῶν αὐτοῦ λογισμῶν, ἐλεύθερον· οἱ ὅποιοι του λογισμοὶ ἦσαν γεμάτοι | κάκितαν καὶ ὁμότητα:>³
- 8δ 42r-45r [Ο Μωάμεθ πρόδρομος του αντιχρίστου] [Τίτλος] <περὶ τῶν ἰσμαίλητῶν καὶ τοῦ μωάμεθ:> <Inc. Ἔστι δὲ καὶ μέχρι τοῦ νῦν κρατοῦσα λαοπλάνος· θρησκία τῶν ἰσμαίλητῶν· | πρόδρομος οὐσα τοῦ ἀντιχρίστου – Des. τα μὲν τὰ τῷ νόμῳ ἁ- | πηγορευμένα, ἐσθίειν· τὰ δὲ, ἀπέχεσθαι παραδούς· οἰνοποσίαν παν- | τελῶς ἀπηγόρευσεν:>⁴
- 8ε 45v-46r [Αποκάλυψη του αγγέλου Γαβριήλ στον Δανιήλ: ὄραμα των τεσσάρων θηρίων] [Τίτλος] <ὄρασις δανιήλ, ἐνδεκάτη:> <Inc. Ἐν τῷ πρωτῷ ἔτη βαλτάσαρ βασιλέως χαλδέων· ἐνυπνιον εἶδε· καὶ ἡ ὄ | ρασις τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ἐπὶ τῆς κοίτης αὐτοῦ· κ(αι) τὸ ἐνυπνιον ἔγραψε: – Des. ἐγὼ δανιήλ, ἐπὶ πολὺ οἱ συλλογισμοὶ | μου συνετάρασόν με· τῆ καρδία μου συνετήρισα:> [Δαν. 7:1-16]
- 46v-47v κενές
- 8στ 48r-51v [Η εγκατάσταση και οι κατακτήσεις των ισμαηλιτών στις χώρες της Ανατολής] [Ατιτλο] <Inc. Εἰσὶ δὲ ἄφ' οὗ ἀνεφάνη ὁ κατάρατος μωάμεθ· ἐκ τῆς ἀλώσεως κων- | σταντινουπόλεως, ἔτη· ὠμζ'· ἀνεφάνη δὲ οὗτος ὁ ἀσεβὴς ἐν ἔτη | ἀπὸ κτίσεως κόσμου· στριδ'· ἀπὸ δὲ τῆς τοῦ κ(υρί)ου γεννήσεως, χστ'· | ἐν ἔτει, ιε', τῆς βασιλείας ἡρακλείου τοῦ βασιλέως τῶν ῥωμαίων: | – Des. Καὶ ἀπαντόθεν ὁ μαχουμέτης γυρίζοντας πρὸς τὴν ἀντιοχίαν καὶ κάμνοντας | ἕνα πολλὰ αἱματορέοντα πόλεμον· εἰς τὸν ὅποιον ἐπόθανεν ἀναρίθμητος | λαὸς, ἀπὸ ἀμφοτέρων τῶν μερίδων· τὴν ἐπόρθησεν καὶ ἐπῆρεν τὴν εἰς τέλος:> [ἐπισυνάπτονται: ἔμμετρο ἐξάστιχο καὶ ἔμμετρο ἐπτάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 48r, ἔμμετρο τετράστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 48v, ἔμμετρο δεκαπεντάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 49r, ἔμμετρο δίστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 50r, ἔμμετρο ἐπτάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 50v]
- 52r-52v κενές
- 8ζ 53r-55v [Η εγκατάσταση και οι κατακτήσεις των ισμαηλιτών στις χώρες της Ανατολής] [συνέχεια] [Ατιτλο] <Inc. Ἄμποτες ὅποιας νίκαις, ἐπήρθησαν καὶ ἐσουμπέρμπησαν τόσον οἱ σαρακηνοὶ | ὅπου ἔδωκαν πόλεμον, εἰς τὴν κυλικίαν· καὶ εἰς τὴν καππαδοκίαν, καὶ λι- | καονίαν: – Des. καὶ εὐρίσκοντ(ας) | τὸν μαχουμέτην, ὅπου ἐκίτετον μὲ τὴν μαριὰμ· τὸν ἐρώτησαν, ἀνίσως καὶ τέτοια | πράγματα ἔπρεπε νὰ κάμνει· ἕνας προφήτης ἄγιος· διὰ τὸ ὅποιον αὐτὸς ἐντρα- | πην, καὶ ὤμοσε νὰ μὴν τὸ κάμει πλέα:~> [ἐπισυνάπτεται: ἔμμετρο δεκατετράστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 54v]
- 9 56r-59v [Το Βυζάντιο μεταξύ Αράβων και Λατίνων]
- 9α 56r-58v [Πολιορκία της Κωνσταντινούπολης και κατάληψη της Κρήτης από τους

¹ Πηγή: Ιωάννης Διάκονος Βερόνας, π. 1320.

² Πηγή: Giacomo di Voragine, δομινικανός χρονικογράφος και αρχιεπίσκοπος Γένοβας, π. 1230-1298.

³ Πηγή: διάφορα δυτικοευρωπαϊκά έργα, μεταξύ των οποίων Riccoldo da Monte di Croce, *Contra legem Sarracenorum*, γραμμένο στη Βαγδάτη περί το 1300, πρώτη έκδοση: *Confutatio Alcorani*, Σεβίλη 1500: το έργο είχε ήδη μεταφραστεί στα ελληνικά από τον Δημήτριο Κυδώνη.

⁴ Πηγή: Ιωάννης Δαμασκηνός, *Περὶ αἰρέσεων*, MIGNE, PG 94, 1864, 764-773.

Αραβες] [Ατιτλο] <Inc. Τῆ αὐτῆ ἡμέρα, τὸν ἀκάθιστον ὕμνον ἐορτάζομεν τῆς ὑπεραγίας θεοτόκου, καὶ ἀειπαρ- | θένου μαρίας, καὶ μεσητριάς τῶν ψυχῶν, κ(αὶ) τῶν σωμάτων ἡμῶν – Des. καὶ δορυαλότου εἰλη- | φότα· ἠχμαλωτίσθη χριστιανῶν πλῆθος ἄπειρον· κ(αὶ) ἡ πόλις κατερυπώθη:-> [ἐπισυνάπτονται: ἔμμετρο δεκατριάστιχο στην εικόνα του φ. 57r, ἔμμετρο οκτάστιχο στην εικόνα του φ. 58v].¹

9β 59r [Κ78 Χρησμός Κρήτης] [Τίτλος] <ἕτερον τοῦ δανιήλ τοῦ προφήτου περὶ τῆς νήσου κρήτης:> <Inc. & Des. Ἀλλαμὴν καὶ πλῆθος πλοιάρια ἐξελθόντα, τὰς κοιλάδας νήσους ἐρίωσαν· | καὶ κρήτην, καὶ σικελίαν παρέλαβον· καὶ ψυχὸς γέγονε πολὺ· δρυ | μιτάτη, καὶ λιμὸς ἰσχυρὸς· καὶ ἄερος ἀχμοὶ· καὶ δισκρασίαι, καὶ ἀνο- | μαλία· καὶ συσμοὶ φοβεροί:> [ἐπισυνάπτεται: ἔμμετρο δεκάστιχο στην εικόνα του φ. 59r].²

9γ 59v [Κατάληψη τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους καὶ Σύνοδος Φεράρας-Φλωρεντίας] [Ατιτλο] <Inc. Αυτὴ ἡ κωνσταντινούπολις, ἐτελειώθη, καὶ ἀπηρτίθη, εἰς τὰς ιβ' τοῦ μαί(ου) | μηνός, εἰς τὰς, γ', τῆς σελήνης· τῷ πεντακισχιλιωστῷ ἔτη τοῦ κόσμου· τῆς δὲ θεοῦ | σαρκώσεως ἔτη· τλγ'· καὶ ἐάλω παρὰ μὲν τῶν λατίνων, – Des. παρέλαβον δὲ αὐτήν, ἐξ αὐτῶν μιχαὴλ ὁ πρῶτος τῶν | παλαιολόγων, διὰ καίσαρος τοῦ στρατιγοπούλου, εἰς τὰς κε', τοῦ ἰουνίου μηνός· | εἰς τὰς ε', τῆς σελήνης, τῷ ,στιψο' ἔτη:~>

10 60r-61v [Θάνατος τοῦ Μωάμεθ, νόημα τῆς Οθωμανικῆς επέκτασης καὶ προέλευση τοῦ «ἔθνους» τῶν Οθωμανῶν] <Inc. Ὅταν λοιπὸν αὐτὸς ὁ μαχουμέτης ἐπὶ | θνησκεν, παρήγγειλεν ἵνα μετὰ τὴν | τελευτὴν αὐτοῦ, βαλόντες αὐτὸν εἰς ἓν | κιβότιον θαψωσιν αὐτὸν εἰς τὰ ὄρη | τῆς καλαμίτου πέτρ(ας) ὁ καὶ ἐποίη | σαν, ὃ λέγεται μέκα, – Des. Καὶ ἔτζη τοὺς κράζει ὁ πλίνιος κ(αὶ) ὁ πομπόνιος ὁ μέλας· καὶ κοινῶς τὴν σήμερον κράζουσι | ται πανταχοῦ ἔτζη, καθὼς βεβαιώνει ὁ ὀτόνες, ὁ ἀρχιεπίσκοπος:>³

11 62r-78v [Ἡ ἐγκατάσταση τῶν Οθωμανῶν στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ ἡ επέκτασή τους στὴ Βαλκανικὴ] [Ατιτλο] <Inc. Ἐτζη καθὼς βεβαιώνει ὁ ὀτόνες ὁ ἀρχιεπίσκοπος· εἰς τὴν ἱστορίαν του· εἰς τοὺς ὀκτακο- | σίους χρόνους, τῆς γεννήσεως τοῦ χ(ριστο)ῦ· καλὰ καὶ ἄλλοι νὰ λέγουσιν προτιήτερα ἤλθασιν | ἀπὸ τὴν σ{κ}υθίαν, εἰς τὴν περιοχὴν τῆς ἀσίας τῆς μικρῆς· – Des. καὶ ἀπῆλθεν ὁ βασιλεὺς ἀμουράτ μπεῖς ἄπρακτος μὴ δυνάμενος τί ποι | ἦσαι κατ' αὐτῆς τῆς μαγαλοπόλεως:>

11α 70v [Κ23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης καὶ κατάληψης τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Ατιτλο] <Inc. & Des. ἐδῶ πληρώνεται ὁ μῦθος τοῦ κῦρ λέοντος τοῦ σοφοῦ· ὅπου λέγει, εἰς οὐγκρίαν ἀκούω σημαίνουσιν:->

11β 77v [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Ατιτλο] <Inc. & Des. †...† καὶ πληρώνεται ὁ μῦθος τοῦ κυροῦ | λέοντος τοῦ σοφοῦ ὅπου λέγει: τῆ ὀγδὴ τῆς ἰνδίκτου πελοπόνησον | κατάρξει:>

12 79r [Βασίλειος Α', Κεφάλαια παραινεντικά πρὸς τὸν εαυτοῦ υἱὸν Λέοντα] [Τίτλος] <βασίλειος ἐν χ(ριστ)ῷ τῷ θε(ε)ῷ βασιλεὺς ῥωμαίων, λέωντι τῷ πεποθημένῳ υἱῷ κ(αὶ) σὺν βασιλεῖ:> <Inc. Βιοφελὲς τι χρῆ, καὶ σπουδαιότατον· οὐ μόνον βασιλεῦσι καὶ ἰδιῶταις ἢ παιδείουσιν | – Des. ὠφίλουσι γὰρ οἱ μὲν ζωγράφοι, τοὺς χαρακτῆρας ἀναστηλοῦν· οἱ δὲ | τῶν βασιλέων παῖδες, ἔμπνοοι ἐπήκοες [=εἰκόνες], ταῖς [=τῆς] τῶν

¹ Πρβλ. BHG, τ. 3, 1957, 1143t.

² ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951, 232.

³ Πηγές: Enea Silvio Piccolomini (πάπας Πίος Β'), *Cosmografia*, 1455-58· Raffaello Maffei (σερβίτης μοναχός), *Commentariorum rerum urbanarum libri XXXVIII*, Ρώμη 1506· Niccolò Sagundino (Νικόλαος Σακουνδινός), *De origine et rebus gestis Turcarum*, 1456· Francesco Filelfo, *Epistolarum familiarum libri XXXVII ex eius exemplari transumpti*, Βενετία 1502, 57-58·(ἐπιστολή στον Κάρολο Η', Μιλάνο, xiii.Kal.Martias.M.cccc.li=17 Φεβρ. 1451)· Marcantonio Cocchio, ο λεγόμενος Sabellico, *Enneades Marci Antonii Sabellici* (τ. 1: *ab orbe condito ad inclinationem Romani imperii*, Βενετία 1498· τ. 2: *ab inclinationem Romani imperii usque annum MDIII*, Βενετία 1504)· Paolo Giovio, *Commentario delle cose de' Turchi*, Ρώμη 1532· Γάιος Πλίνιος Σεκούνδος, ο πρεσβύτερος (1ος αι. μ.Χ.), *Historia Naturalis*, βιβλ. 6:16, 6:19, 6:39-40, 6:219· Πομπόνιος Μέλα (1ος αι. μ.Χ.), *De chorographia* (γνωστό καὶ ὡς *De situ orbis libri III*)· Otto του Freising, *Chronica sive Historia de duabus civitatibus*, 1143-45.

- π(ατέ)ρων ἀναδεί- | κνυσθαι ἀρετῆς:>¹
- 13 79v-83v [K6 Αινίγματα Λέοντος σοφού] [Τίτλος γενικός] <Στίχοι λεοντίου βασιλέως εἰς κωνσταντινούπολιν· | Αινίγματα συγγραφέντα, μυθογραφικῶς παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέ(ως) | κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ· καὶ ἐξηγηθέντα, παρὰ τοῦ εὐσεβεστάτου με | θοδίου ἀρχιεπισκόπου πατάρων:> [επισυνάπτεται: ἔμμετρο δεκατριάστιχο ὡς εἰσαγωγή στους χρησμούς].²
- 13α 80r-80v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Ἀτίτλο] <Inc. ΤΑΤΙ ΗΒΤΙΜΗΛ ΟΚΛΑΜΝΜΑΜ· | ΜΛΔΝΤΠΙΣΓΝΤΠΛΟΛΓ· | – Des. ΦΛΓΑ | ΡΕΜΥΠΧ· ΚΑΥΤΠΡΑΒΤ· | ΘΛΜΕΜΠΛΑΡΤ> [χωρίς ερμηνεία]
- 13β 80v-81r [K6 Αινίγματα Λέοντος σοφού] [Ἀτίτλο] <Inc. Λέγομεν δὲ καὶ οὗτος λέξων εἶπε, ἐρμήνευσον ἡμῖν τοῖς μὴ νοῦσι τὸ αἶνιγμα | τὸ μυθικὸν τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σωφωτάτου: | – Des. καὶ κα- | θαρὸς· ἀπὸ τὰς πονηρὰς συμφορὰς τοῦ ἀντιχρίστου· καὶ τὸ τρισσόνυμον | κλέος τῆς ἀγίας τριάδος, προσκυνεῖν καὶ δοξάζειν πασας τὰς ἡμέρας τῆς ζωῆς μου:>
- 13γ 81r-81v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης καὶ κατάληψης τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Τίτλος] <Ἀρχὴ τῆς ἐξηγήσεως τοῦ λόγου τοῦ μυθικοῦ τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ:> <Inc. κείμενον: | Εἰς οὐγκρίαν ἀκουω σημένουσιν: | ἐρμηνεία: | Τὰ δυτικὰ μέρη λέγει οἶον οὐγκρους· ζήκχους· ἀλαμάνους· βάκχους· κουμανους: | τὸ δὲ σημένουσιν, ἀντὶ τοῦ βοῶσι, καὶ κράζουσιν: – Des. κ(αι) | ταυροῦσιν [sic] οὔτοι μεριοῦσιν, εἰς ἑπτὰ καὶ ὀκτῶ μερίδες· τὰς χώρας· καὶ τοὺς | τόπους· καὶ φιλονικοῦσιν ἀλλήλως· ποῖος νὰ ἐξουσιάζει πλέα εἰς τὴν ζωὴν του:>
- 13δ 82v-83r [K24 Χρησμός λατινικῆς επέκτασης, αυτοκρατορίας Νίκαιας καὶ Μιχαήλ Παλαιολόγου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο] <Inc. κείμενον: | Καὶ ἡ βάτος ἀπὸ πέρα, ἤπλωσε καὶ πιάσε τόπον· τὸ λεγόμενον σκουτάρην -- | ἔχων ῥόδον λασκαράτον· με τάρμενικὸν ἀκάνθη: ἐρμηνεία: | Βάτος ἐστίν, ὁ βασιλεὺς βατάκης· – Des. Ὁ βασιλεὺς ἀλαμανίας· ἐλθὼν ἐν μέσω τόπου· ὑπὸ κάτω τῆς κωνσταντινου- | πόλεως· εἰς μάχην σκηνορίας· εἰς τὸ ἔθνος τῶν ρουφιανῶν· εἰς τόπον κα- | καλούμενον ἀμπέλην· ἤλθεν εἰς βοήθειαν τοῦ γένους τῶν ῥωμαί(ων):> [= M22, φ. 145v-146r]
- 13ε 83r-83v [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρος τῶν λατίνων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο] <Inc. Καὶ τὸ νέφος ἀπὸ πάνω· με χυμόνα καὶ κουκούδη· καὶ βροχὴν ἀναμιγμέ- | νην, κ(αι) ἐμπικάτζει τὸ ἀκάνθη, κ(αι) ἐνυξεν αὐτοῦ τὴν ρίζαν: - | Τὰ ἐκ νότου λέγεται – Des. καὶ σαμμὴ [=Σάμος] || καὶ σταδία· κ(αι) ῥάβενα· κ(αι) νῆσοι παράλιοι· ἐκ (δὲ) ἠπείρου ῥωμανίας· ἔφε- | σος· μαλαγίνα· μαϊανδρος· πέργαμος· ἕως βυζαντίου: ->
- 14 84r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Τίτλος] <ἑτέρα ὄρασις, τοῦ προφήτου δανιὴλ, περὶ τῆς νήσου, κρήτης:> <Inc. & Des. Πολλοὶ φόνοι ἐν τῇ νήσῳ κρήτης· ἐν αὐτῇ τῇ νήσῳ ἀνδρῶν μεγιστάνων ἄ- | πόλειαν· καὶ οἶκοι μεγάλοι ἐξαληφθήσονται· καὶ οὐαῖ σοι κρήτης ἐν τῷ και | ρῷ ἐκεῖνῳ· ὅτι οἱ κατοικοῦντες ἐν αὐτῇ, μετὰ κλαυθμοῦ, καὶ ὄδυρμου, | βοήσουσιν ἐν τῷ καιρῷ ἐκεῖνῳ· ὅτι μιανθήσεται ἡ νῆσος αὕτη ὑπὸ τῶν | ἀθέων ἐθνῶν:>
- 14α 84r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα ἀτίτλο] <Inc. Οὐαῖ, οὐαῖ σοι κρήτης πολυορκουμένη, ὅτι αἵματα πολλὰ χυθήσονται ὑπὲρ | σοῦ· καὶ ὁ λαός σου εἰς φυγὴν τραπήσεται· καὶ αἱ ἐκκλησίαι σου ἐρημία ἐρη- | μιωθήσονται· ἕως ἐνιαυτοῦς γ´· – Des. καὶ πρὸ ἐκεῖνου τοῦ καιροῦ γενήσονται σημεῖα ἐν τῷ | οὐ(ρα)νῷ· ἦγουν ἐν ἡλίῳ, καὶ σελήνῃ, καὶ ἄστροις:>
- 15 84v [Τὸ ὄραμα τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <ὁ μέγας βασιλεὺς κωνσταντίνος, ὅταν οἶδε τὸ σημεῖον τοῦ τιμίου στ(αυ)ρου ἐν τῷ οὐ(ρα)νῷ δι’ ἀστέρ(ων):> [εἰκόνα ἀνευ κειμένου]
- 16 85r-85v [K21 Χρησμός πρώτου καὶ τελευταίου Κωνσταντίνου] [Ἀτίτλο] <Inc. ἡ οὖν βασιλεία τῶν χριστιανῶν ἦτις καὶ βασιλεία τῶν ῥωμαί(ων) ἦν

¹ MIGNE, PG 107, 1863, XXI-XXIV.² TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 86.

- ἀρχὴν εἶχεν τὸν μέ | γα βασιλέα κωνσταντίνον· κ(αι) τὴν μ(ητέ)ρα αὐτοῦ ἐλένην· | – Des. ὁ δὲ υἱὸς αὐτῆς κωνσταντίνος ὁ βασιλεὺς ἐφονεύθη ἐν τῇ ἀλώσει· καὶ ἀπὸ τοῦ πρῶ | του τοῖνον κωνσταντίνου κ(αι) ἐλένης τῆς μ(ητ)ρ(ὸ)ς αὐτοῦ, μέχρι τουτων τῶν τελευταίων· | κωνσταντίνος κ(αι) ἐλένη μ(ή)τηρ, ουκ ἐβασίλευσαν ἄλλοι:~>
- 17 86r-86v [K22 Χρησμός πρώτου και τελευταίου Μητροφάνη] [Ατιτλο] <Inc. ὁμοίως δὲ καὶ ὁ πρῶτος π(ατ)ριάρχης τῆς κωνσταντινουπόλεως μ(ητ)ροφάνης ἦν· κ(αι) ὁ τελευταῖος | ἐν τῇ ἀλώσει τῆς πόλεως μ(ητ)ροφάνης ἦν· – Des. Ἔτερος π(ατ)ριάρχης μητροφάνης, μεταξὺ τοῦ πρώτου καὶ τελευταίου, οὐ γέγονεν ἐν τῇ | κωνσταντινουπόλει:>
- 18 86v [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] [Τίτλος] <τοῦ σοφωτάτου βασιλέως κυρου λέοντος, στίχοι ἴαμβικοὶ χρησμοὶ ἐπὶ τῇ | μεγαλοπόλει κωνσταντίνου· λειφθέντες ἐκ τῶν τοῦ προφήτου δαυὶδ ὁ- | {ράσεων?} [λέξη καλυμμένη ἀπὸ ἐπιτίτλο] | τρεῖς τρεῖς ἑκατὸν γίνονται χρόνοι ἑνεακόσιοι, ἐκ γὰρ τοῦ χρόνου ἀπο κτι | σεως κωνσταντινουπόλεως, γίνονται ὅλοι χρόνοι ἑνεακόσιοι, καὶ εἰς τὸ τέ- | λος τῶν χρόνων ἐνιακοσίων, τὴν ἐπῆραν οἱ τοῦρκοι· ὅπου λέγονται, ἰσμα- | ἰληται· καὶ ἐδῶ πληρῶνεται ὁ χρῆσμός τοῦ κυρου λέοντος τοῦ σοφοῦ, ὅπου | λέγει τρεῖς τρεῖς ἑκατὸν, καὶ συ συνάρξεις ἔτος, μῖσ ἐν αὐτοῖς ὑστερούσης | εἰκάδος:> <Inc. Βύζαντος αὐλῆ, ἐστία κωνσταντίνου· | Ρῶμη βαβυλῶν κ(αι) σιῶν ἄλλη νέα· | – Des. τοῖς ἴγνεσί σου προσπεσόντων τὸ πέλ(ας)· | δόξης γὰρ οἶκος σὺ θε(ο)ῦ χρηματίσης:>
- 19 86v-87v [K13 Χρησμός Δαυιὴλ μοναχοῦ] [Τίτλος] <ὁ χρῆσμός τῆς ἐπταλόφου: ~> <Inc. Οὐαὶ σοι πόλις ἐπτάλοφε· μέλλει τὰ ὠραῖα σου τείχη πεσοῦνται· καὶ πατίσει τὸ μυρά- | κιον· τὸ σκῆπτρον θήσει κ(αι) ἐν αὐτῷ οἷα μὴ μείνης· διὰ τὴν δυσωδίαν τῶν ἀν(θρώπων)· – Des. ἔστι πλην ἐμοῦ ἕτερος βασιλεὺς ἐν τῇ ἐπταλόφῳ· κ(αι) | αὐτὴ ἐπὶ ὀλίγον, κ(αι) οὕτως αὐτὴ ἀφανίζεται:>
- 20 87v [H ἀλωση της Κωνσταντινουπόλης από τους Οθωμανούς] [Τίτλος] <μετὰ δὲ χρόνους, λθ', ἐν ἔτει, τῷ ἀπὸ κτίσεως τοῦ κόσμου, ,στῆξά· ἀπὸ | τῆς τοῦ κ(υρίου) γεννήσεως, ,αυγγ':> <Inc. Ἦλθεν ὁ υἱὸς τοῦ αὐτοῦ ἀμουράτμπεϊ ὄντος κβ' ὁ ρηθεὶς μεγεμὲτ μπεῖς· μετὰ | τριακοσίων χιλιάδων στρατῶν· – Des. εἰσὶ δὲ | ἀφ' οὗ ἀνεφάνη δὲ οὗτος ὁ ἀσεβῆς, ἐν ἔτει ἀπὸ κτήσεως κόσμου· ,στριδ'· ἀπὸ | δὲ τῆς τοῦ κ(υρίου) γεννήσεως· ,χστ', ἐν ἔτει, ἰε' τῆς βασιλείας ἡρακλείου τοῦ βασι- | λέως τῶν Ῥωμαίων:>
- 88r κενή
- 21 88v [Ψαλμός 79] [Ατιτλο] <Inc. Ο ποιμαίνων τὸν, ἰ(σρα)ήλ, πρόσχες, – Des. (καὶ) | σώθησόμεθα:> [Ψαλ. 79:1-4]
- 22 89r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 1 κείμενο με 1 εικόνα, και 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [Τίτλος] <Ο ΜΑΟΥΜΕΤ> και <ἡ πρώτη ἄρκτος:>
- 22α 89r [Κείμενο] [Ατιτλο] <Inc. Ἔτζη ἐπέτυχεν ἐτοῦτος ὁ μαουμέτης | ἀφέντης πολλὰ καλῶς· ὄξο ἀποῦ ἦτον πο | λλά σκληρὸς κ(αι) ὠμότατος – Des. ἀμάδι με ὄλους | τοὺς τόπους ὅπου ἦσαν ἀπὸ κατοθίων τῆς | πόλεως ἐκείνης:>
- 22β 89r [Στιχούργημα] [Ατιτλο] <Inc. & Des. Ἀρκτος τὸ πρῶτον, καὶ τὸ τέλος ἐκφέρει· Σκόπει τὰ πάντα καλῶς διερευνήζας· | Ρυζοῖ γὰρ πτόρθος, μὴ ἴσχυούσης ρίζης:>
- 23 89v [Ο θάνατος του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου] [Ατιτλο] <Inc. & Des. Ἡ ἄλωση τῆς κωνσταντινουπόλεως· γέγονε δὲ, ἐν ταῖς ἡμέραις τοῦ βασιλέως | κωνσταντίνου τοῦ παλαιολόγου, ἐπὶ νομαζομένου δράγασι· παρὰ | τῶν ἀσεβῶν ἰσμαίλητῶν· | ἔτους ἀπὸ τῆς τοῦ κ(υρίου) ἡμῶν ἰ(ησο)ῦ χ(ριστο)ῦ ἐνσάρκου οἴκο | νομίας, {,α}υγγ', μηνὸς μαΐου, κθ', ἡμέρα τρίτη:>
- 24 90r [H ἀλωση της Κωνσταντινουπόλης από τους Οθωμανούς] [Τίτλος] <ὁ πόλεμος τῆς κω {ν} σταντίνουπόλεως, ἥτις καὶ ἀλωση:> [εἰκόνα ἀνευ κειμένου]
- 25 90v-91v [Α πο κάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. XI-XIII:10
- 26 91v-97v [Οι κατακτήσεις και ο θάνατος του Μωάμεθ Β'] [Ατιτλο] <Inc. Καὶ ἀπῆν ἐπεῖρε τὴν κωνσταντινουπόλιν, ἦλθεν ἀπάνω εἰς τὴν χώραν τοῦ μπελογράδου· | – Des. καὶ πᾶσα εἰς ἀπὸ τοὺς λεγομένους- | τοῦ υἱοῦ τοὺς δύο, ἐγύρευεν νὰ κυριεύσει τὸ βασίλειον· | ἐδῶ τελειώνει ὁ χρῆσμός τῆς πρώτης | ἄρκτου:>
- 27 98r-98v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [Τίτλος] <ἐδῶ εἶναι ὁ χρῆσμός· μετάνοια·

- τοῦ μπαϊσίτ:>¹
- 28 98v-100r [Η κατάκτηση του θρόνου από τον Βαγιαζήτ Β΄] [Ατιτλο] <Inc. Ἐτρεξεν τοῦτος ὁ μπαϊσίτ εἰς τὴν πόλιν με μεγάλην γλυγοροσύνην καὶ πολὴν δυ- | ναμιν, διὰ νὰ πάρει ἐκεῖνος τὸ βασιλεῖον – Des. καὶ με τοιουτον με- | σον ἐπόμηνεν ὁ μπαϊσίτ μοναχὸς ἀφέντης:>
- 29 100v [Κ1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 2 εἰκόνες ἀνευ κειμένου [Τίτλος] <ὁ χρισμὸς του σολτάν μπαγιασίτ λέγωντας· ἔν μέσο δίω κοράκ(ων) | (καὶ) εἰποπτέρον ἀναλοθίς:>²
- 30 101r-107v [Οἱ κατακτήσεις καὶ ὁ θάνατος του Βαγιαζήτ Β΄] [Ατιτλο] <Inc. Καὶ τόσα ἐπιδεξένταν καλὰ, ὅτι ὁ υἱὸς του τοῦ ἔδωκε τὴν βασιλείαν, καὶ ἐπόμειν(εν) | ἀφέντης: – Des. Καὶ διὰ τοῦτο ὁ προρηθεὶς μπαϊσίτ, ἤκαμεν ἀγάπην με τοὺς βενετζάνους, ἢ ὅποια | ἀγάπη ἐντουράρισην, ἕως εἰς τοὺς καιροὺς μας· κ(αὶ) ἕως ἐδῶ ἐτελείωσεν ὁ θυμὸς τοῦ μπαϊσίτ:>
108r-108v κενές
- 30a 109r-112r [Κ1 Οἱ κατακτήσεις καὶ ὁ θάνατος του Βαγιαζήτ Β΄ & Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] [συνέχεια] [Ατιτλο] <Inc. Διότις ἐφῆκεν τὸν πόλεμον, ὁ λεγόμενος μπαϊσίτ· θορῶντας πῶς ἦτον γέροντας· καὶ διὰ | ἐπιθυμίαν ἀναπαύσεως ὅπου εἶχεν ἀσπουδάξει ἀκόμη· εἰς τὰ γράμματα – Des. καὶ πληρώνεται ὁ χρισμὸς, | τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ ὅπου λέγει· ἐν μέσω δύο κοράκων, καὶ | ὑποπτέρων ἀναλωθήση: | Καὶ εἰς τοῦτον τὸν τρόπον, ἦλθεν ἡ βασιλεία τῶν τουρκῶν εἰς τὸν σελήμ τὸν ἐπίβουλον· | καὶ τοῦ π(α)τ(ρ)ός του φονέα· καὶ ἦτον ὁ μικρότερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀδελφούς· καὶ ἐκο | ρωναρίσθη βασιλεὺς με μεγάλας χαραῖς:>³
- 31 112v [Κ1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 1 στιχοῦργημα με 1 εἰκόνα [Τίτλος] <ὁ χρισμὸς τοῦ σολ | τάν σελήμ: τοῦ ἐπὶ | βουλου>⁴
- 32 113r-119r [Κ1 Οἱ πόλεμοι καὶ ὁ θάνατος του Σελήμ Α΄ & Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] [Ατιτλο] <Inc. Ετοῦτη ἡ κορωνατζιάν τοῦ βασιλέως τοῦ σελήμ, ἐγινεν· τὴν ἡμέραν τὴν ἰδί(αν) | εἰς τὴν ἰτάλιαν, ὁ πόλεμος ὁ μέγας· καὶ εἰς τὴν ραβέναν, – Des. Εἰς τοῦτον τὸν ἀφέντην τὸν σελήμ, ὅπου ἐπόθανεν εἰς τοὺς ,αφκ´· | τὸν μῆναν τὸν σεπτεῦριον· ἐτελείωσεν ἐτοῦτος ὁ χρισμὸς, τοῦ | λέων κόρνου καὶ τοῦ ἀετοῦ· ὅπου ἔδειξεν ὁ κῦρ λέων, ὁ σοφὸς | τατος βασιλεὺς τῆς κωνσταντινουπόλεως:>
- 33 119r-119v [Η ἀνάρρηση του Σουλεϊμάν Α΄] <Inc. & Des. Δὲν ἐπόμεινεν ἄλλον παιδὶ τοῦ σελήμ· παρὰ ὁ σουλαϊμάνης· τὸν ὅποῖον | ἐνήφισαν τὴν ἰδίαν ἡμέραν ἀφέντην, ὅπου εἰς τὸ ακουϊστράνον, εἶχεν | κορωναριστῆ, ὁ κάρλο κίντος ὁ διὰ βασιλεὺς:>
- 34 119v-120r [Κ1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 2 στιχοῦργήματα με 1 εἰκόνα [Τίτλος] <ὁ σολτάν · τομῆ: σουλαϊμάνης:>⁵
- 35 120r-121r [Αχτναμές προς τοὺς κατοικοὺς της Ρόδου, μετὰ τὴν κατάκτηση του νησιού] [Τίτλος] <ἡ κοντζεσιὼν ὅπου ἔκαμεν ὁ σουλαϊμάνης τῶν ροδίτων, ὅταν ἐπεῖρεν | τὴν χωραν των:> <Inc. Σημείωμα μέγα βασιλικὸν τῆς δικαιοσύνης· παρὰ τοῦ μεγαλειωτάτου | καὶ μεγίστου βασιλέως τῶν βασιλευόντων· κυρίου καὶ ὑψηλωτάτου· | σολτάν σουλαϊμάνη· – Des. καὶ εἰς αὐτὸν τὸν ὀρισμένον ὀρισμὸν νὰ δώσου πίστιν βεβαίαν | Ἐγράφη ἐν ρόδῳ εἰς τὰς γ´ τῆς σελήνης, εἰς τοὺς ἄκθ´, εἰς τὸ οἰκη- | τήριον τῆς ρόδου:>
- 36 121r-128v [Κ1 Οἱ πόλεμοι καὶ ὁ θάνατος του Σουλεϊμάν Α΄ & Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] [Ατιτλο] <Inc. Καὶ ἔστοντας νὰ μάθουν τὸν θάνατον τοῦ σελήμ κάτω εἰς τὴν σουριαν· ἐ- | ρεβέλεψεν ἕνας μέγας ἄν(θρωπος) τῆς βασιλείας ἐκεῖνης· ὀνόματι, γαν- | τζέλης· – Des. ἐδῶ πληρώνεται ὁ χρισμὸς τοῦ

¹ MIGNE, PG 107, 1863, 1129, ORACULUM I+ORACULUM II.² MIGNE, PG 107, 1863, 1129, ORACULUM I.³ MIGNE, PG 107, 1863, 1129, ORACULUM I.⁴ MIGNE, PG 107, 1863, 1129-1132, ORACULUM II+ORACULUM III.⁵ MIGNE, PG 107, 1863, 1132-1133, ORACULUM IV+ORACULUM V+ORACULUM VI.

- 36α 123v-124r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 2 κείμενα με 1 εικόνα [Κείμενο 1] [Ατιτλο] <Ἐδῶ εἶναι τὸ φαμόζον νησι τῆς ρόδου, ὅπου ἐπεῖρεν ὁ σουλαϊμάνης· | καὶ ἐτελείωσεν ὁ χρισμὸς τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ, ὅπου λέγει· πῶς μὲ τὸ δραπάνυ | θέλει κόψειν τοὺς ἀν(θρά)πους νὰ πάρει τὸ ρόδον· καθὼς καὶ ἐτελείωσεν:> [Κείμενο 2] [Ατιτλο] <ἔδῶ πληρώνεται(αι) ὁ χρισμὸς τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ ὅπου λέγει, ὅρα γοῦν πάλιν | καὶ ξένον ὄντως τρόπον, δρέπανον καὶ δωρον ὅπερ φέρει:>¹
126v κενή
- 36β 128r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Ατιτλο] <Inc. & Des. πάλιν ἐδῶ πληρώνεται ὁ χρισμὸς, τοῦ σοφώτατου βασιλέως λέοντος ὅπου λέγει, εἰς τὰ | μυθικὰ του· τῆ ἐνάτη τῆς ἰνδίκτου εἰς τὰ βόρια τὰ μέρη· μέλλει διὰ να στρατεύσει:>
- 37 129r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 1 κείμενο και 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [Τίτλος] <ὁ βασιλεὺς, ἔπαρσις· σελήμ·>³
- 38 129v-130v [Ο σουλτάνος Σελήμ Β΄ συντάσσει δια του Ιωσήφ Νάζι φιρμάνι εναντίον της Βενετίας] [Ατιτλο] <Inc. Σολτὰν σελήμ, βασιελὺς κωνσταντινουπόλεως· ἀφρικῆς· ἀσίας· τραπεζοντίας· | φρυγίας τῆς πατανίας· κύπρου· καππαδοκίας· - Des. Δοθήτω ἀπὸ τὴν κωνσταντινούπολιν· ὅπου ἐκεῖ ἦσαν ἐξεκουμισμένοι, ἀποθαμένοι, καὶ σφορτζάδοι, ὅλοι σας οἱ παραπρωτίτεροι, διατὶ εἶχα- | σιν ἀποκοτίαν, καὶ δὲν ἐτεντέρασιν, τὴν χρεωστικὴν ὑποταγὴν, τῶν | θελημάτων μου· καταπῶς κ(αι) εἰς ἐσᾶς θέλει ἔλθειν:>
- 39 130v-131r [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρος των λατίνων] [Τίτλος] <[λέξη δυσανάγνωστη] | Ἐδῶ ἀρχίζει ὁ χρησμὸς τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ ὅπου λέγει περὶ τῆς ἀ- | θλιωτάτης, καὶ ταλαιώρου κύπρου:> <Inc. καὶ ἐνεφύσεισε καὶ ὁ νότος· | Νότον λέγει τοὺς πέρσας, ὁ τῶν ἐπιθυμιῶν δανιὴλ λέγει αὐτοὺς - Des. ἦγουν θέλουσι κρουσέψει πλήθη πολλὰ· ἕως μέσα εἰς τὴν ἀρμενίαν | καὶ κυλικίαν καὶ κύπρον:>
- 40 131r [K79 Χρησμός Κύπρου] [Τίτλος] <ὁ χρισμὸς τῆς κυπρου:> <Inc. Οὐαὶ σοι τότε ἀθλοτάτη καὶ ταλαίπωρε κύπρος καὶ βεβορβωρομένη, καὶ μεμαλα{νω}μ(έν)η· | ὑπὸ τοῦ ζόφου τῶν ἀμαρτημάτων σου· - Des. καὶ οὐ δυνήσει ἐκφυγεῖν τὴν ὀργὴν τοῦ θε(ο)ῦ, ὑπὸ τοῦ πλήθους τῶν ἀμαρτιῶν σου:>
- 41 131r [K27 Χρησμός τελικῆς αναμέτρησης χριστιανῶν και ἀπίστων και εμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτιτλο] <Inc. & Des. ἐδῶ πληρώνεται(αι) | ὁ χρησμὸς τοῦ κυροῦ | λέοντος τοῦ σοφοῦ | ὅπου κάμνει περὶ τοῦ μακαρίου | πάπ(α), ὅπου μέλλει | νὰ κάμει τὴν λέγ(α): ὡς καθὼς κ(αι) | ἐγένετο: | Λέγοντας | φιλοσοφικά· | εἰς τὸν ἔπαρ | μὸν τῆς κύπρου· | Ἰδὼν δὲ ὁ βα | σιλεὺς χριστιαν(ῶν), | καὶ ὁ αἰγίδης, | τραπεζωνταῖος· | καὶ ὁ κυλικίας | καὶ ἀρμενίας· | λαμπρὸς ὄρῶν:>
- 42 131v-133v [Η πολιορκία της Κύπρου, η αποστολή βοήθειας των χριστιανῶν και η αναστροφή και μερική καταστροφή της έξω από την Κρήτη] [δύο δισέλιδες εικόνες ἀνευ κειμένου]
- 43 134r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Τίτλος] <Ἀκόμι λέγει ὁ σοφώτατος λέων ὁ βασιλεὺς, εἰς ἄλλον ἕναν τοῦ χρισμ(όν)· | πῶς εἰς τὸν καιρὸν τοῦ ἔπαρμου τῆς κυπρου· μέλλει νὰ κάψει καὶ | ὅλλα τὰ παραθαλάσσια· καθὼς καὶ ἐγένεν εἰς τὸν χρόνον τὸν ἐρ- | χόμενον:> <Inc. Λέγει λοιπὸν ὁ αὐτὸς βασιλεὺς λέων ἀκοῖ...† ἐρημωθήσεται ἐκ τῶν | ἰσμαῖλητῶν· πᾶσα παράλιος καὶ σικελία, - Des. κρουσεύοντας καὶ αἰχμαλωτεύοντας πλήθη ἀναρίθμητα· | ἕως καὶ τὰ παραθαλάσσια τῆς νήσου κρήτης:> [επισυνάπτεται εικοσιεξάστιχο στιχούργημα-χρησμός για τον Γενικό Προβλεπτή Marino Cavalli και τα γεγονότα του Ρεθύμνου το 1571]
- 44 134v-139r [Οι Οθωμανικές επιδρομές στο Ρέθυμνο, Σούδα, Χανιά, Ζάκυνθο και

¹ MIGNE, PG 107, 1863, 1132, ORACULUM IV

² MIGNE, PG 107, 1863, 1132-1133, ORACULUM IV

³ MIGNE, PG 107, 1863, 1132-1133, ORACULUM IV+ORACULUM VI.

Κέρκυρα το 1571, με αναφορά στον Ματθαίο Καλλέργη και τον δούκα Pasquale Cicogna) [Ατιτλο] <Inc. Καί μετὰ τὴν θραῦσιν καὶ ἐμπρησμὸν τῆς χώρας ῥυθύμνης, τῶν ἐνδὸ- | ζων καὶ μάλλα περιβοήτων εἰς ἀνδρῶν· τ' οὖνομα, ματθαῖος, τὸ (δὲ) γένος | καλιέργης, – Des. με τὴν πρώτην ὀκαζιὸν ὅπου ἔλαχεν· τόνεψηφήσασι | πρίντζηπε· καὶ εἶναι ἕως τὴν σήμερον ὅπου ἐγὼ γράφω, εἰς τοὺς ,αφ', | μηνὶ φευρουαρίῳ, δ':> [επισυνάπτονται ἐξάστιχο στιχούργημα στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 135v καὶ τετράστιχο στιχούργημα στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 136r]

137v κενή

- 45 139v [K27 Χρησμός τελικῆς ἀναμέτρησης χριστιανῶν καὶ ἀπίστων καὶ ἐμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Ατιτλο] <Inc. & Des. Ἐδῶ ἀρχίζει ὁ χρησμός, τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ ὅπου λέγει· | Τὸ ἀκουσεῖτο καὶ ὁ πάρδος, καὶ ὁ λέων καὶ ὁ βασιλίσκος· κ(αι) ἡ ἀλώπηξ· | συνῆλθον, καὶ ἐκεῖ ὅπου ἀναμίξουν, ἦλιε μὴ ἀνατείλῃς:>
- 46 140r [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εἰκονογράφηση: 1 κείμενο καὶ 1 εἰκόνα [Τίτλος] <ἐδῶ πληρώνεται ὁ χρησμός, τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ ὅπου λέγει | περὶ τοῦ σελήμ:>¹
- 47 140v-141r [K27 Χρησμός τελικῆς ἀναμέτρησης χριστιανῶν καὶ ἀπίστων καὶ ἐμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Ατιτλο] <Inc. Ἰδὼν δὲ ὁ βασιλεὺς χριστιανῶν, καὶ ὁ αἰγίδης τραπεζωνταῖος, καὶ ὁ κυλικίας· | καὶ ἀρμενίας· λαμπρὸς ὁ ῥώμης· ὁ τῆς δυσσεως ἀλαμάνος, ὁ κουτρούλης· | – Des. καὶ τὸ κρασὶν ἀναπλημένοι· | δῆλον ὅτι τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ, ὡς | βροχὴ ἀφόρητος δραμεῖ· ὡς κα | θως κ(αι) ἔγινεν ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ:> [Στο κάτω μέρος τοῦ δισέλιδου ἐπαναλαμβάνεται μέρος τῶν ἀνωτέρω γραφέντων· <Inc. & Des. Καὶ διὰ τοῦτο λέγει ὁ προφητικώτατος λόγος τοῦ βασιλέως λέοντος ὅτι τὰ σταφύλια | ἐξερογύζουν· ἦγουν χωρίζει μ(ητέ)ρας ἀπὸ τέκνα κ(αι) π(ατέ)ρας ὁ πικρὸς θάνατος τοῦ πολέμ(ου) | καὶ κουρβούλια εἶπε, τοὺς γονεῖς τῶν παιδίων· καὶ σταφύλια τὰ τέκνα αὐτῶν· | τὸ κρασὶν ἀναπλημένοι, ἦγουν τὸ αἷμα τοῦ λαοῦ ὡς βροχὴ ἀφόρητος δρᾶμη:>]
- 48 141v-142r [Ἡ σύγκρουση χριστιανικοῦ καὶ Οθωμανικοῦ στόλου στὴ Μεθώνη καὶ Κορώνη το 1572 με αναφορά στὸν Giacomo Foscarini] [Ατιτλο] <Inc. τὸν δὲ ἐρχόμενον χρόνον, ἦλθεν ὄξω ἀπὸ τὴν πόλιν με μεγαλώτατη ἀρμάδα, με ἓνα | μπασὰ γενεράλε τῆς ἀρμάδας, ὀνόματι ἀλουτζαλη, ὁ ὁποῖος ἦλθεν ἀπόξω ἕως | τα μοθοκωρονα· - | Ἡ δὲ ἀρμάδα τῶν βενετζάνων, – Des. διὰ νὰ ρεποσάρουν κ(αι) νὰ ἀφίσουν τὴν [ἄλλην;] | ἀρμάδα, ναύγει ἕξω· ἀπὸ κείνην τὴν δυνατὴν φύλαξιν ἀποῦ ἦτονε:>
- 49 142v [Σύναψη συνθήκης εἰρήνης Βενετῶν καὶ Οθωμανῶν το 1573] [Ατιτλο] <Inc. ἡ δὲ ἀρμάδα ἢ τούρκικη· ὡς οἶδεν καὶ ἐπαρῶσασι οἱ χριστιανοί, ὅπου ἐκεῖ | ὅπου τὸν ἐβλέπασιν· – Des. ἡ πούρη καὶ με τὸ θέλημα τοῦ θεοῦ· διὰ νὰ πληρωθοῦσιν ἀ- | κομῖ, κ(αι) ἄλλα προφητικὰ λόγια· ἐλογιασασι πῶς ἠθελεν ἦστε πολλὰ καλὸν νὰ καμουσιν | ἀγάπην, κ(αι) οὕτως ἐκάμασιν:>
- 50 143r-144r [Ο Giacomo Foscarini] [Ατιτλο] <Inc. Ὁ τοῖνον ἐξοχότατος, καὶ τῶν συνετῶν πρώτιστος, κυριος Ἰακωβος φωσκα- | ρήνης· γενικῶς ὢν, καὶ ἀρχὸς τοῦ τῶν ἐνετῶν στόλου· – Des. τὴν ἀργατινὴν, ὅπου ἐμπαρκαρίσθη, ὁ ἐκλαμπρώτατος Ἰακωβος | φωσκαρίνης ἀπὸ τὰ χανία, νὰ πάγει εἰς τὴν βενετιάν· ἐφάνη ἐτοῦτο | τὸ ἄστρον ὅπου τὸ ὀνομάσασι κομέτα· εἰς ,αφοστ', μηνὶ νοεμβρίῳ- ἡ· | εἰς τὸν ἑσπερινὸν, τῆς ἀγίας, παρασκευῆς:>
- 144v κενή
- 51 145r [Ο θάνατος τοῦ Σελήμ Β'] [Ατιτλο] <Inc. & Des. Καὶ εἰς ὀλίγον διάστημα καιροῦ , καθὼς ὀπίσω φαίνεται, με τὴν μεντζαρόλα | τοῦ χάρο, ἔδωκε τὸ τέλος τοῦ καὶ ἐπόθανεν ὁ λεγόμενος σολτὰν σελήμ· εἰς τοὺς | ,αφοδ', Ἰαννουαρίῳ, δ', ὅπου ἐφανερῶθην ὁ θάνατός του:>
- 52 145v-146r [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εἰκονογράφηση: 1 στιχούργημα καὶ 2 εἰκόνες [Τίτλος] <ὁ χρησμός τοῦ σολτὰν ἀμοράτ:> καὶ <μελιζμός:>¹

¹ MIGNE, PG 107, 1863, 1133, ORACULUM VI.

- 53 146v [Η περιτομή του γιου του Μουράτ Γ΄] [εικόνα άνευ κειμένου]
- 54 147r-148r [K13 & K1 Οι πόλεμοι του Μουράτ Γ΄ στην Περσία & Χρησμός Δανιήλ μοναχού & Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] [Άτιτλο] <Inc. & Des. Έδῶναι ἡ μεγαλώτατη μάχη· ὅπου ὁ σολτὰν ἀμουράτ ἔκαμε, με τὸν ρύγα τῆς περσί(ας) | ὁ ποῖος ἐπεμπε κόντρα του, μεγαλώτατα φουσάτα· ὅσα ἡ γλώσσα τοῦ ἀν(θρώπου), δὲν μπο- | ρεῖ νὰ κάμει νομερον· εἰς τοὺς τόσους χρόνους ὅπου ἐντουράρησεν ἡ μάχη· καὶ ἀκο- | μῆ κρατεῖ ἕως τὴν σήμερον, ἀποῦ στὰν ἐκάθησε βασιλεὺς· καὶ καθημερηνὸν ἔ | πεμπε καὶ πέμπει σεκόρσον· με τοὺς ὁποῖους ὄσους ἐπεμπε τόσους ἐκόφτασι· | καὶ τοῦτο ἦτον ἀπὸ ὀριζμὸν τοῦ θ(εο)ῦ· διὰ νὰ ἀ(να)παντεῖ καμπόσον ἡ χριστιανοσύνη· | καὶ ἔτζη ἀφήνω χαρτὶν ἄσπρο θ(εο)ῦ θέλοντος, νὰ γραψω τὸ τέλος καὶ τὸν χαλασμὸν | μονοτάρου τῆς βασιλείας του· διὰ νὰ πληρωθῆ κ(αὶ) τοῦτος ὁ χρησμός· ὅπου ὁ σοφώτατος | βασιλεὺς λέων, ἔχει καμωμένον εἰς τοῦτο, καὶ λέγει· καὶ ἐν τῷ ὀγδοηκοστῷ πρῶ- | τον ἔτος ὁ ἰσμαῖλ ἐκ τῆς ἐπταλόφου ἐκβληθήσεται· καὶ ἀλλαγου πάλιν λέγει | ὁ αὐτὸς βασιλεὺς λέ(ων)· ἡ ἐσχάτη γὰρ γράφεται τῆς ἐσχάτης· | τὸ ἀπώγονον αὐτοῦ βασιλεύσει ἔλαττον μικρὸν ὀλίγον.>²
- 148v-149r κενές
- 55 149v-150r [Ο λοιμός ενσκήπτει στον Χάνδακα] [μία εικόνα άνευ κειμένου]
- 150v κενή
- 56 151r-151v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 4 στιχουργήματα με 2 εικόνες [Τίτλοι] <σύνδεσμος>, <συμφωνία>, <συμχουσις [=σύγχυσις]>, <εὐχαριστία:>³
- 57 151v-152r [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. XIII:10 [Άτιτλο] <Inc. Καὶ αἰρεῖ κ(ύριο)ς τότε τὴν διλειαν ἐκ τῶν ρωμαίων· (καὶ) ἐμβαλεῖ εἰς τὰς καρδίας τῶν ἰσμαῖ | λιτ(ῶν)· – Des. (καὶ) σύντελεσθήσονται αἱ πλωτίρες αὐ | τῶν· (καὶ) εἰς ἀφανισμὸν γενήσονται· [ακολουθοῦν λέξεις διαγραμμένες]>
- 58 152v-154r [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Άτιτλο] <Inc. Περὶ τοῦ θρηλουμένου πτωχοῦ· καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως τοῦ γνωστοῦ κ(αὶ) ἀγνώ- | στου, – Des. καὶ αὐτὸς τῆς ἄνω | κλίσεως· τοῦ φωτὸς τοῦ θ(εο)ῦ ἐμορρηθείς:>
- 59 154v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] χωρίς εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα [Άτιτλο].⁴
- 60 154v [K16 Χρησμός κρυπτογραφημένος] [Συνεχόμενα άτιτλο] <Inc. & Des. ΤΔΞΓΝΑΜΜΤΤΠΚΤΡΟΛΙΜΤΠΙΣΤΠΤ | ΛΦΕΠΡΜΤΤΠΠΝΜΝ:~>
- 61 154v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] χωρίς εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα [Συνεχόμενα άτιτλο].⁵
- 62 154v [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. XIII:11 [Συνεχόμενα άτιτλο] <Inc. Τότε ἐφνηδύως ἐπαναστήσεται· βασιλεία ἐλῆν(ων) ἦτι ρωμαί(ων)· μετὰ μεγάλου | θυμοῦ – Des. οὔτος ἐξελεύσεται | ἐκ τῆς θαλασσης αἰθιοπίας· ἦτι τοῦ βυζαντίου; ἐν ὀλίγω στρατεύματι:->
- 63 154v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] [Συνεχόμενα άτιτλο] <Χάριθη παντάλαινα κ(αὶ) βαβυλωνέα· | Ἰδὼν γὰρ οἶδε θ(εὸς) ἐξ ὕψους μόνος· – Des. Θ(εὸς) συμπαθῶς κ(αὶ) πάλιν ᾤκτιρὲν σε | Πράννον πᾶσαν κακίαν ἐθνῶν ἀπίστ(ων):>
- 64 154v [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα άτιτλο] <Inc. & Des. Κ(ύρι)ε ἐπίβλεψον ἐξ οὐ(ραν)οῦ, καὶ ἴδε, καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταυτην, καὶ κατάρτισαι | αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιά σου:>
- 65 154v-155r [K1 & K35 & K14 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας & Χρησμός αναβοώντος κήρυκα & Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα με 1 εικόνα [Τίτλος] <ὁ χρησμός τοῦ λέοντος τοῦ σοφου ὅπου λέγει· | καὶ φωνὴ βοήσει τρίτον, στήτε στήτε

¹ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1133-1136, ORACULUM VII.

² ISTRIN, *Otkrovenie*, 1897, B:143· MIGNE, *PG* 107, 1863, 1136, ORACULUM VII· MIGNE, *PG* 160, 1866, 772.

³ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1133, 1136, ORACULUM V+ ORACULUM IX.

⁴ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1136, ORACULUM VIII.

⁵ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1137, ORACULUM XIII.

- μετὰ φόβου, σπεύσατε πολὰ σπουδαίως· | εἰς τὰ δεξιὰ τὰ μέρη· ἄνδρα εὗρητε γεναῖον, θυμαστὸν κ(αι) ῥωμαλέον· | τοῦτον ἔξετε δεσπότην· φίλος γὰρ ἐμὸς ὑπάρχει· κ(αι) αὐτὸν παραλαβόντες | θέλημαν ἐμὸν πληροῖτε·>, <εὐσέβεια:>¹
- 66 155v [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 1 στιχοῦργημα με 1 εικόνα [Τίτλος] <πρωτίμησις:>²
- 67 155v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο] <Inc. & Des. Ἐδῶ ἔχει νὰ γενεῖ ὁ μέγας πόλεμος ἔσωθεν τῆς πόλεως ἐπταλόφου, διὰ μέσου τῶν | χριστιανῶν, καὶ τῶν ἰσμαίλητῶν, ὁ ποῖος θέλει κρατήξει ὥραις – ε', καὶ τότε | θέλει πληρωθεῖν ὁ χρησμός τοῦ σοφωτάτου λέοντος ὅπου λέγει· τότε πόλεμον | ἐγείρου μέγαν· ἔμφυλον ἡγροιομένον μέχρι τῆς πεμπταίας ὥρας:>
- 68 156r [K27 & K30 Χρησμός τελικῆς αναμέτρησης χριστιανῶν καὶ ἀπίστων καὶ εμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά & Χρησμός κληρονόμου] [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός, λέοντος βασιλέ(ως) τοῦ σοφοῦ· | περὶ τοῦ ἐκλεκτοῦ βασιλέως:> <Inc. & Des. Ἀγγελοφόρος βασιλεὺς, φορῶν τρισσῶς τὴν τετάρτην, ἦτοι ἐνιαυτοὺς ἰβ'· τὴν τετράδα | τὸ πουνρὸν ἔρχεται ὁ κληρονόμος· | Οὐδὲν ἄλλον πουλι, εἰμὴ ὁ ἄγγελος κ(υρί)ου, καὶ μέλλει εὐρεῖν τὸν βασιλέα, τοῦτον νὰ βλέπει | ἀπὸ παντὸς κακοῦ ἐπιβούλου· πρότερον, χρόνου· ἰβ':>
- 69 156r [K27 & K30 Χρησμός τελικῆς αναμέτρησης χριστιανῶν καὶ ἀπίστων καὶ εμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά & Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἕτερος χρησμός | λέοντος σοφω(άτου): ~> <Inc. κείμενον: ~ | Τετραήμερον ἡμέραν, κυριακὴν κ(αι) τὴν δευτέραν· καὶ τὴν τρίτην ὅλην μέραν· | τὴν τετράδην τὸ πουνρὸν ἔρχεται ὁ κληρονόμος· ἐρμηνεία:~ | Τὴν κυριακὴν εἶπε, ὅτι πᾶσα ἡ εὐδομᾶς, ἔχει ἡμέρας ἐπτὰ· κ(αι) ἡ δευτέρα δύο· | καὶ λέγει τοὺς πῶς εἶναι χρόνοι ἐνέα· – Des. καὶ ἔσται τὸ | κράτος αὐτοῦ ἔτη τριακοντα ἕξ:>
- 70 156r [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] χωρίς εικονογράφηση: 1 στιχοῦργημα [Συνεχόμενα ἀτίτλο].³
- 71 156r-157r [K1 & K5 & K14 & K30 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας & Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως & Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου & Χρησμός κληρονόμου] με εικονογράφηση: 2 κείμενα καὶ 1 στιχοῦργημα με 1 εικόνα [Ατίτλο] <Inc. & Des. Ὁ φανεὶς ἀστὴρ ἀπὸ τοῦ δεξιοῦ μέρους τοῦ σ(αυ)ροῦ ἐκχυθήσεται καὶ δώσει αὐτῷ εἰς τὰς χεῖ- | ρας τοῦ βασιλέως· καὶ χρίσει αὐτὸν φῶς νοερὸν· καὶ ὁ κήρυξ φῶς βροντοφωνῶν | καὶ μὴ φαινόμενος ἀπὸ τοῦ οὐ(ρα)νοῦ, πρὸς τὸν λαὸν εἶπει· ἀρεστὸν ἡμῖν ἐστὶν τοῦτο {ν}· | τότε ~~τελειώνεται~~ ὁ χρησμός τοῦ σοφοῦ βασιλέως λέοντες [sic] ὅπου λέγει· ~~φῶς~~ [ἀλλαγὴ μελανιοῦ ἀπὸ μαῦρο σε κόκκινο] τοῦτον ἔξετε | δεσπότην· φίλος γὰρ ἐμὸς ὑπάρχει· | κ(ύρι)ε ἐπέβλεψον ἐξ οὐ(ραν)οῦ, καὶ ἴδε, καὶ ἐπίσκεψαι τὴν ἄμπελον ταυτην, καὶ κα- | τάρτισαι αὐτήν, ἣν ἐφύτευσεν ἡ δεξιά σου:>⁴
- 72 157v-160v [K8 Ἀποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. XIII:13-15 [Ατίτλο] <Inc. Καὶ συναγὴ πόλεμον μετὰ τοῦ κατὰληφθέντος ἰσμαῖλ· ἔν τοις τόποις τῆς ἀσίας, | ἐν τόπω λεγόμενῳ· γεφυρα· – Des. (καὶ) εἰρηνεῦσι ἡ γῆ· (καὶ) | ἔσται ἡ εἰρήνη μεγάλη οἷα οὐ γέγονεν οὐδέ γενήσεται, καθὼτι ἐσχάτη ἐστὶ: [δύο εκατοστά πιο κάτω] Καὶ μετὰ χρόνους ἰβ'>
- 73 161r-162v [K53 Χρησμός τέλους ἀριστου βασιλιά] [Ατίτλο] <Inc. καὶ μετὰ χρόνους- ἰβ', εἰς τὰ ἱεροσόλυμα ὁ βασιλεὺς εἰσέλθει, ἵνα παραδώσει τὴν βα- | σιλείαν τῷ θ(ε)ῷ κ(αι) π(ατ)ρί: – Des. κάκει κάμνοντας προσευχῆν, καὶ παραδίδοντας τὴν ἁγίαν | αὐτοῦ ψυχὴν, εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἁγίων ἀγγέλων· καὶ λαμβάνει τέλος:>
- 74 163r [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] χωρίς εικονογράφηση: 1 κείμενο καὶ 1 στιχοῦργημα [Ατίτλο] [Κείμενο] <Inc. Καὶ ὁπότεν ὁ ἁγιώτ(ατος) βασιλεὺς παραδώσει τὴν βασιλείαν τῷ θ(ε)ῷ καὶ π(ατ)ρί· θέλει φανερωθῆ ἕνα | ἄστρον μελανὸν εἰς τὸν οὐ(ρα)νὸν· διὰ νὰ πληρωθῆ ὁ χρησμός τοῦ λέοντος τοῦ

¹ MIGNE, PG 107, 1863, 1137, ORACULUM XII+ ORACULUM XIII.² MIGNE, PG 107, 1863, 1137, ORACULUM XII.³ MIGNE, PG 107, 1863, 1140, ORACULUM XIV.⁴ MIGNE, PG 107, 1863, 1138, ORACULUM XIII.

- σοφοῦ, ὅ- | που λέγει· ὅταν ἀστήρ ὀφθήσῃ μέλας, γυμνὸς πάλιν ὀδεύσῃ εἰς γῆσπιθμένα· – Des. δοξάζοντες καὶ αἰνοῦντες τὸν θεόν· καὶ μακαρίζοντες τὸν ἀγιώτατον βασιλέα:>¹
- 75 163v [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εἰκόνα [Ἄτιτλο].²
- 76 164r-164v [K1 & K54 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας & Χρησμός υἱῶν ἀριστοῦ βασιλιά] [Τίτλος] <μερισμός:> <Inc. καὶ οὕτως ὅταν αὐτὸς ἐπὶ τὰ ἱεροσόλυμα πορευθῆ· τότε τὴν βασιλείαν οἱ υἱοὶ | αὐτοῦ οἱ τέσσαρες διαμερισθῶσι· – Des. Καὶ ὀπίσω αὐτῶν τῶν τεσσάρων υἱῶν τοῦ εὐσεβοῦ βασιλέως, ἀναστήσεται κέρασ· καὶ ἔσται | μακροήμερουσι· καὶ τρεῖς βασιλεῖς ταπεινώσει:> [επισυνάπτεται ἔμμετρο δεκάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 164r].³
- 77 165r [K55 Χρησμός τοῦ κέρατος] [Τίτλος] <νίκη:> [ἀνευ κειμένου, επισυνάπτεται ἔμμετρο εννιάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 165r]
- 78 165v-169r [K56 Χρησμός μειρακίου Κόνωνος] [Ἄτιτλο] <Inc. Καὶ τεχθήσεται αὐτῷ κόνος μυράκιον ἀντιλήπτωρ αὐτοῦ· καὶ τὸ σκῆπτρον αὐτοῦ | μέγαν ἠριόνυμον· †...† οἱ τέσσερις πολέμοι, ὅπου μέλλει νὰ καμῆ ὁ βασιλεὺς κόνων με τοὺς | μέροπας, καὶ ἐδῶ τελειόναται ὁ χρησμός τοῦ κῦρ λέοντος τοῦ σοφοῦ, ὅπου λέγει | Μερόπων ἀπώλειαν ἄρδην παμπήδην· – Des. Χάνοντασ τὴν βασιλείαν ὁ κόνος, ἀναστένεται ἕτερος βασιλεὺς ἐν τῇ ἐπταλόφῳ· | ὀνόματι ἀργυρὸς:> [επισυνάπτεται ἔμμετρο εννιάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 166r]
- 79 169v-171r [K60 Χρησμός βασιλιά Ἀργυροῦ] [Τίτλοι] <ὁ βασιλεὺς ἀργυρὸς:>, <ἡ χώρα τῆς γαβαῶ:> καὶ <ἔνωσις, καὶ μοναρχία:> <Inc. Μετὰ γὰρ τὴν αἰχμαλωσίαν τῶν ἀγαρηῶν· μὴ ἔχοντες τόπον οἰκίσεως· | φευξοῦνται ἐκ τῆς κωνσταντινουπόλεως, καὶ πρὸς πόλεμον ἐλεύσονται· | κατα γαβαῶ τῆς πόλεως· – Des. καὶ χαρὰ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις· | καὶ τελευτήσῃ ἐν εἰρήνῃ:> [επισυνάπτεται ἔμμετρο εννιάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 169v]
- 80 171v [K61 Χρησμός ἀλλόφυλης Μαρίας] [Τίτλος] <ὑπερηφάνεια:> <Inc. Ἀναστήσεται ἀλόφυλη μαρία, γυνὴ ἐκ τὰ πλευρὰ τοῦ νότου· καὶ βα- | σιλεύσει ἐν σοὶ ἐπτάλοφε· – Des. ἐπ' ἐμὲ βασιλεῖς δουλευ- | σουσιν· καὶ ἄρχοντες κατοικοῦσιν· καὶ τέκνα εὐγενίδων:> [επισυνάπτεται ἔμμετρο επτάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 171v]
- 81 172r [K62 Χρησμός υἱοῦ ἀλλόφυλης Μαρίας] [Τίτλος] <ρέυσις πονηρὰ:> <Inc. & Des. Καὶ εἰς τὸν καιρὸν ὅπου αὐτὴ θέλει βασιλεύειν· με τὸν κακηστον καὶ μαιφόνον | αὐτῆς υἱὸν θέλει κραυγάσει καὶ βοήσει ἢ γυνὴ ἢ μονοβύζα· οὐκ ἔστι πλην ἐμοῦ | ἕτερος βασιλεὺς, ἐν τῇ ἐπταλόφῳ· καὶ ἐπὶ ὀλίγον κ(αί) οὕτως αὐτὴ ἀφανίζε(αι):> [επισυνάπτεται ἔμμετρο εξάστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 172r]
- 82 172v [K63 Χρησμός ἱεροφάντη Ηρακλή] [Ἄτιτλο] <Inc. & Des. Ο χρησμός τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφοῦ· περὶ τῆς ἐπταλόφου τὸ τέλος· πῶς μέλλει | νὰ καταποντιστῇ κ(αί) νὰ ἀφανιστῇ, εἰς τὸ βάθος τῆς θαλάσσης· | Ἐδῶναί ὁ ἱεροφάντης ἠρακλέας προύτζηνος καβαλάρης· τὸν ὁποῖον ἤστεσεν | ὁ λέων ὁ σοφός· ἔχων τὰ κάτωθεν γράμματα ἀποκάτω, εἰς τὸ πέταλον τοῦ | ἀλόγου· τὰ ὁποῖα γράμματα, λέγουσι τὸ μηλιέζημον τοῦ καταποντισμοῦ | τῆς κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς μητηλήνης:> [επισυνάπτεται ἔμμετρο τετράστιχο στὴν εἰκόνα τοῦ φ. 172v]
- 83 173r-173v [K64 & K1 Χρησμός καταποντισμοῦ Κωνσταντινουπόλεως & Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εἰκόνα [Τίτλος] <πτῶσις:> <Inc. Καὶ ὄντος σιζμὸς ἴσχυρὸς γίνεται ἔσωθεν ἐν τῇ ἐπταλόφῳ καὶ παρέυθῆς ἢ πόλις καταπον- | τισθήσεται· καὶ μείνη μόνον ὁ ξυρόλαφος σημεῖον· ὥστε τὰ πλοῖα διαπερῶσι, κ(αί) θαυμα | ζουσι τὸ γεγονός· εἶτα μετὰ ταῦτα, ἢ θεσσαλονίκη, καὶ αὐτὴ καταποντισθήσεται(αι)· – Des. καὶ ἐρημοθήσεται τὸ βασίλειον | ῥωμαίων· καὶ ἀρθήσεται τὸ σκῆπτρον· καὶ δοθήσεται τοῖς

¹ MIGNE, PG 107, 1863, 1138, ORACULUM XII.

² MIGNE, PG 107, 1863, 1140, ORACULUM XV+ORACULUM XVI.

³ MIGNE, PG 107, 1863, 1133, ORACULUM VII (τίτλος).

- Ἰουδαίοις, εἰς ἱεροσόλυ- | μα, καὶ θλίψουσι τοὺς κατοικοῦντας κυλλαδας¹ τῶν νήσων:> [επισυνάπτεται ἔμμετρο ἐπτάστιχο στην εικόνα του φ. 173r].²
- 84 174r-175r [K65 Χρησμός βασιλείας Δαν] [Τίτλος] <ἀρχὴ τοῦ τέλους:> <Inc. βασιλεύοντος τοῦ δάν, ἐξελεύσεται ὁ ἀντίχριστος ἐκ παρθένου μιαρᾶς: – Des. καὶ παρευθὺς θέλουσιν ἔλθειν, ἄγγελοι τοῦ θεοῦ, νὰ περιμαζόξουσιν | ὅλα ἐκεῖνα τὰ σκευὴ τὰ ἅγια:>
- 85 175v-179v [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. XIII:16-XIV:1 [Ἀτίτλο] <Inc. Καὶ ἐν τῷ τέλει τῶν αἰώνων ἔσται εὐφροσύνη ἐπὶ τῆς γῆς κατοικοῖσυσσιν γὰρ | οἱ ἄν(θρώποι) ἐν εἰρήνῃ – Des. οὐαὶ σοι καπερναοῦμ, ἡ ἕως τοῦ οὐ(ραν)οῦ, ὑψωθείσα, ἕως ἄδου κατα | βιβασθήση: [μία διαγραμμαμένη λέξη]>³
- 86 179v [K66 Χρησμός θανάτου Δαν] [Ἀτίτλο] <Inc. Καὶ εἰς τὸν καιρὸν τῆς γεννήσεως, ἀνατροφῆς καὶ αὐξήσεως τοῦ ἀντιχρίστου· | θέλει τελευτήσει ὁ δάν· – Des. ἔσται γὰρ θλίψις, οἷα οὐ γέγονεν | ἀπάρχῆς κόσμου: οὐδοῦ μὴ γένητε:> [Ματθ. 24:19-21]
- 87 180r [K67 Χρησμός αποδοχῆς Ἀντιχρίστου] [Τίτλος] <ὁ ψῆφος τῆς βασιλείας τοῦ ἀντιχρίστου εἰς καπερναοῦμ:> <Inc. & Des. Λέγοντες οἱ ἰουδαῖοι πρὸς τὸν ἀντίχριστον· σὺ εἶ ὁ χ(ριστὸ)ς ὃν ἡμεῖς ἀπεκδεχόμεθα· | καὶ διὰ σὲ ἐλίπηξεν ἡμᾶς, γένος ῥωμαί(ων):>
- 88 180r [K68 Χρησμός βασιλείας Ἀντιχρίστου] [Τίτλος] <περὶ τοῦ ἀντιχρίστου [sic]> <Inc. Ἔρχεται δὲ ὁ ἀντίχριστος οὗτος ὅταν πληρωθῶσιν οἱ καιροὶ τῶν ῥωμαί(ων) βασιλέ(ων)· καὶ πλησιά- | ζει λοιπὸν τὰ τοῦ κόσμου συντέλεια· – Des. ὑπὸ τῆς δευτερασ ἐξ οὐ(ραν)οῦ ἐνδόξου πα- | ρουσίας· τοῦ κ(υρί)ου ἡμῶν ἰ(ησοῦ) χ(ριστοῦ), καταργηθήσεται:>
- 89 180v-183r [K12 Λόγος Χρυσοστόμου στα οράματα του Δανιήλ] [Τίτλος] <Τοῦ ἐν ἀγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν ἰω(άννου) του χρυσοστόμου· ἐκ τῶν ὁράσεων του προφήτου δα- | νιήλ· καὶ περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως· καὶ περὶ τοῦ ἀντιχρίστου:> <Inc. Ἄκουε οὐ(ραν)ὲ μετὰ ἀκριβείας· πῶς αἱ τέσσαρες βασιλείαι, ἀλλήλων συνήφθησαν· | οἱ αἰθίορες μεκεδόσι [sic]· καὶ ῥωμαῖοι, ἔλλησιν· – Des. οὐ φέρει τὸ θεῖον | καθορᾶν τὴν ἀπώλειαν τῶν ἀν(θρώπων) οὓς ἐξηγόρασε τῷ ἴδιῳ αἵματι· ὁ- | υῖός καὶ λόγος του θεοῦ:>
- 183v κενή
- 90 184r-184v [Ερμηνεία της βασιλείας του Ἀντιχρίστου] [Ἀτίτλο] <Inc. Ἐπειδὴ ὁ σ(ωτ)ηρ τοῦ κόσμου· σῶσαι βουλόμενος τὸ γένος τῶν ἀν(θρώπων)· ἐκ τῆς ἀ- | χράντου καὶ ἀειπαρθένου μιαρῆς ἐτέχθη· καὶ ἐν σχήματι σαρκὸς κατε- | πάτησε τὸν ἐχθρὸν· ἐν ἰδίᾳ δυναμει τῆς αὐτοῦ θεότητος· τὸν αὐτὸν τρό- | πον· καὶ ὁ διάβολος· ἐκ μιαρᾶς γυναικὸς – Des. ὅπως πλανήσει τοὺς ὁμοίους αὐτοῦ ἀσεβεῖς· εἰ δυνατόν κ(αὶ) | τοὺς ἐκλεκτοὺς, ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ χ(ριστοῦ):>
- 91 184v-193r [Τα καθέκαστα της βασιλείας του Ἀντιχρίστου] [Τίτλοι] <θαῦμα πλάνου:>, <καύχησις ἀντιχρίστου:>, <ἡ ἀνάληψις τοῦ ἀντιχρίστου:>, <ἡ φανέρωσις, τοῦ ἀντιχρίστου:> <κλαυθμὸς, καὶ κωπετὸς>, <κλάθμους· κ(αὶ) οδυρμὸς->, <καταφρόνησις>, <εὐσπλαγγνία θεοῦ:> <Inc. Ἀλλὰ τὸ μὲν πρῶτον αὐτοῦ, γενήσεται πρᾶξις, ἡσυχὸς· ἀγαπητικὸς· εὐλα- | βῆς· εἰρηνοποιὸς – Des. καὶ ἀρθή | σεται ἡ βασιλεία του πλάνου, καὶ ἀντιχρίστου ἐν ταχει:>
- 92 193v-203v [K70 Χρησμός Δευτέρας Παρουσίας] [Ἀτίτλο] <Inc. Καὶ λοιπὸν, ἐν ρυπῇ ὀφθαλμοῦ, τὸ σχῆμα τοῦ κόσμου τούτου· καὶ τῶν | ἀν(θρώπων) ἡ ἐξουσία καταργηθήσεται· καὶ τὰ ὀρώμενα ταῦτα πάντα, ἀ- | φανηστήσονται· – Des. νῦν καὶ αἰεὶ, καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας | τῶν αἰώνων ἀμήν:>
- 93 203v-204r [K84 Χρησμός Σίβυλλας Ερυθραίας] [Τίτλος] <ἩΡΩΕΛΕΓΕΙΟΝ: ~ | συβήλα, ἡ αἰρυθραία:> <Inc. Στίχοι συβήλας τῆς αἰρυθραίας, περὶ τοῦ κ(υρί)ου ἡμῶν· ἔχοντες ἀκροστιχεῖδα | τήνδε, ἰησοῦς χ(ριστὸ)ς θεοῦ υἱός:

¹ κυκλάδας στο Παρεκβόλαιον: PERTUSI, *Fine*, 1988, 183, στίχ. 337.

² MIGNE, PG 107, 1863, 1136, ORACULUM X.

³ Πρβλ. Παρεκβόλαιον: PERTUSI, *Fine*, 1988, 187, στίχ. 466-478 καὶ 193-194, στίχ. 627-655.

	σωτήρ σταυρός: Ἰδρώσι γὰρ χθῶν· – Des. C(ωτ)ήρ ἡμῶν ἀθάνατος, βασιλεὺς ὁ παθῶν ἔνεχ' ἡμῶν:>
94	204v [Κ70 Χρησμός Δευτέρας Παρουσίας] [ἔμμετρο 31στιχο]
95	204v [Κωδικογραφικό σημεῖωμα] <Γεωργίου χειρ κλόντζα, τάδε γεγράφει· ὁ δ' αὖ λαβὼν μέμνησο κ' αμοῦ προφρόνως:~>
96	205r-206r [Κ80 Χρησμός Ἐξαμιλίου] [Τίτλος] <+ χρησμός· γρηγορίου τοῦ θεολόγου> <Inc. Ἦξει γὰρ τότε πολυμήχανος ἀνὴρ, λειοπόγων· ξανθὸς τε γρυπός· βραχὺς, πολυός· ἑλλήνων ἀρχηγός· ὁ γε τει χίσει ἰσθνὸν [=ἰσθμὸν] – Des. τεθνήξονται δ' ὅτι πλείστοι· ἑλώρια κείσονται οἰωνοῖ σι τε πᾶσι βρῶμα γενήσονται : ~>
	206v-207r κενές
97	207v [Κτητορικό σημεῖωμα] <Γεῖακούμυς>
98	208r-211r [Vaticinia de Summis Pontificibus] [εικονογράφηση ἀνευ κειμένου]. ¹
	211v κενή
99	212r-217r [Vaticinia de Summis Pontificibus] [εικονογράφηση ἀνευ κειμένου]. ²
	217v κενή

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο Παλιούρας μέτρησε «410» εικόνες στον κώδικα,³ αριθμός που αναφέρεται ἔκτοτε ως ἔνδειξη του εικονογραφικού του πλούτου.⁴ Ωστόσο, εἶναι δύσκολο να μετρήσουμε τις εικόνες του χειρογράφου. Για παράδειγμα, ο Παλιούρας μετρά δύο εικόνες στο φ. 61r, ἐκεῖ ὅπου ἄλλος θα μετρούσε, ἐξἴσου δικαιολογημένα, μόνο μία, ἢ και τέσσερις. Στο φ. 69v, ὅπου ο Παλιούρας μετρά δύο εικόνες, μπορούν ἐξἴσου θεμελιωμένα να μετρηθοῦν τρεις, τέσσερις, ἢ και πέντε. Το ἴδιο ἰσχύει και σε πολλά ἀκόμη φύλλα. Ἀν θέλουμε να καταγράψουμε ἀριθμητικά τον εικονογραφικό πλοῦτο του κώδικα, το καλύτερο που μπορούμε να κάνουμε εἶναι να μετρήσουμε μᾶλλον τον ἀριθμὸ των εικονογραφημένων σελίδων σε σχέση με τις μη εικονογραφημένες. Ἡ Γκράτζιου τείνει προς αὐτή τη λύση, ὅταν μετρά «σε 408 σελίδες (...) 315 εικόνες».⁵ Ἀν θεωρήσουμε μόνο το ἀρχικό σῶμα του χειρογράφου, ἔχουμε πράγματι 408 σελίδες, ἀπὸ τις οποίες 18 μένουν κενές, 332 εἶναι εικονογραφημένες και 58 περιέχουν μόνο κείμενο. Οἱ «εἰκόνες» που μπορούμε κάπως πιο εὐκόλα να ξεχωρίσουμε εἶναι ἐκεῖνες που καταλαμβάνουν ολόκληρο δισέλιδο. Αὐτές εἶναι επτά, και βρίσκονται στα φ. 96v-97r: *Ἡ ἐκστρατεία του Μωάμεθ Β' ἐναντίον της Αἰγύπτου και ὁ καθ' ὁδὸν θάνατός του* (ο Παλιούρας μετρά δύο εικόνες ἀντὶ για μία, δύο ἢ τρεις), 125v-126r: *Το Ναύπλιο*, 131v-132r: *Ἡ πολιορκία της Κύπρου*, 132v-133r: *Ὁ στόλος του Gian Andrea Doria παραπλέει την Κρήτη και τη Ρόδο, κατευθυνόμενος στην Κύπρο*, 140v-141r: *Ἡ ναυμαχία της Ναυπάκτου*, 141v-142r: *Ὁ Ὀθωμανικὸς στόλος στη Μεθώνη και Κορώνη* (ο Παλιούρας μετρά μία εἰκόνα, ἀλλὰ το πορτραῖτο του Φοσκαρίνι θα μπορούσε να θεωρηθεῖ μία δευτέρα), 149v-150r: *Ὁ λοιμός ἐνσκήπτει στον Χάνδακα*.
2. Ο Ἰωάννου εὐλογοῦ ἀναρωτιέται: «Ὁμως, τι ἀκριβῶς βεβαιώνει ο Κλόντζας με το δίστιχο σημεῖωμά του στο τέλος του βενετσιάνικου κώδικα; Την πατρότητα της γραφῆς ἢ/και της εικονογράφησης; Ἀκόμα, ὁ κώδικας εἶναι προϊόν παραγγελίας, ὅπως ἀφήνει να ἐννοηθεῖ ἡ φράση ὁ δ' αὖ λαβὼν, και τίνος;».⁶

¹ Πηγή: REGISELMO, *Vaticinia*, 1589.

² Πηγή: REGISELMO, *Vaticinia*, 1589.

³ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977.

⁴ HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 134· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 77, 83· ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 219· THCENTSOVA, “Ligariðes”, 2013, 46.

⁵ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εἰκόνα», 2005, 217.

⁶ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 230.

3. Σύμφωνα με το έγγραφο της 5ης Απριλίου 1597, ο Κλόντζας παρέδωσε στον γιο του Λουκά «όταν έφευγε με τὰ κάτεργα κατὰ τὴν βεντούραν του ἓνα λίμπρο ρωμέϊκο ὀνομαζόμενο χρῆσιμὸ καὶ ἐπρεξερῖστη καὶ αὐτὸ ἄλλα τέσσερα τζεκίνια ἔξ». ¹ Ο Παλιούρας γνώριζε την πληροφορία, στάθηκε όμως αμήχανος ως προς τη διαχείρισή της. ² Η Κυριακού, επίσης, δεν τοποθετήθηκε ως προς τη σχέση του M22 με τον αναφερόμενο στο έγγραφο κώδικα, τον οποίο πάντως τον υπέθεσε εικονογραφημένο, ³ ενώ ο Χατζηδάκης δήλωσε κατηγορηματικά ότι πρόκειται για δύο διαφορετικούς κώδικες «γιατί η τιμή τέσσερα τζεκίνια είναι πολύ μικρή και γιατί δεν είναι φυσικό να εμπιστευθεί ο καλλιτέχνης ως περιουσιακό στοιχείο ένα τόσο σημαντικό έργο σε κάποιον που φεύγει ταξίδι στο άγνωστο». ⁴ Ο Rigo, αντιθέτως, θεωρεί ότι ο κώδικας του εγγράφου είναι ακριβώς ο Μαρκιανός. ⁵ Οι Vereecken & Hadermann-Misguich αποδέχτηκαν εμμέσως τη θέση του Χατζηδάκη. ⁶
4. Ο Παλιούρας, τοποθετούμενος πρώτος επί του ζητήματος του παραγγελιοδότη του κώδικα, γράφει: «Δεν νομίζομεν ὅτι [ο Κλόντζας] ἐξετέλεσε παραγγελίαν τινὰ καὶ μάλιστα ἐπὶ χρήμασι – τα περιουσιακά του στοιχεία δεν φαίνονται ευκαταφρόνητα – αλλά εδημιούργησε το πολύμοχθον πράγματι έργον του δια να ικανοποιήσει τον εαυτόν του και να διδάξη δι' αυτού τους συγχρόνους του και τους επιγενομένους». ⁷ Ο Rigo, διερευνώντας τη σχέση του Μαρκιανού κώδικα με τον κώδικα BB2, διαπίστωσε ότι προβάλλουν την ίδια ερμηνεία των Χρησμών, “secondo la quale l’Impero Ottomano si sarebbe dovuto dissolvere durante il regno di Murât III” και ότι “diverse figure, ed in alcuni casi anche i relativi testi, di Klontzas sono molto simili, se non identiche a quelle del codice di Francesco Barozzi”. ⁸ Καθώς ο κώδικας της Οξφόρδης, σύμφωνα με τον Rigo, είχε φύγει από την Κρήτη το 1581, οπότε ο Μπαρότσι εγκαταστάθηκε σχεδόν μόνιμα στη Βενετία, ο Rigo θεώρησε ότι το περιεχόμενο του οξφορδιανού χειρογράφου ήταν γνωστό στον Κλόντζα μέσω ενός τρίτου (άγνωστου σε μας) χειρογράφου. Ούτε ο Rigo, ούτε οι Vereecken & Hadermann-Misguich, ⁹ βαδίζοντας στα βήματα του Rigo χωρίς παραπομπή, ισχυρίστηκαν πιο συγκεκριμένη σχέση του Μαρκιανού κώδικα με τον Μπαρότσι. Ο Ιωάννου αφού επισημαίνει ότι «δεν υπάρχει κάποια ένδειξη στο χειρόγραφο που να μας οδηγεί στον πιθανό αποδέκτη του, πέρα από το κωδικογραφικό σημείωμα» συνοψίζει: «Συνεπώς, η σύνδεση του μαρκιανού κώδικα με τον Barozzi, με βάση τα γνωστά χρονολογικά στοιχεία, θα πρέπει προς το παρόν τουλάχιστον να αποκλειστεί». ¹⁰
5. Οι Gamillscheg & Harlfinger, παρά την αρχική τους θέση ότι ο Κλόντζας έγραψε ο ίδιος, εν όλω ή εν μέρει, δεκατρία χειρόγραφα, τελικά ανακάλεσαν όλες τις αποδόσεις, και απέρριψαν την πιθανότητα ο Κλόντζας να υπήρξε και κωδικογράφος. ¹¹
6. Οι Vereecken & Hadermann-Misguich, ακολουθώντας πάλι άνευ παραπομπής τον Rigo, συναίνεσαν σε δύο γραφείς. Ο ένας, τον οποίο αποκαλούν “principal” και “inconnu”, είναι αυτός που έγραψε επίσης τους κώδικες BB2, PP, και Mo. ¹²

¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, «Μαρτυρίες», 1975, 103-104.

² ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 53 υποσημ. 3, 65 υποσημ. 3.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 176.

⁴ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 58.

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 78 και υποσημ. 30.

⁷ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 65.

⁸ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 69.

⁹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 83-84.

¹⁰ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 231, 232.

¹¹ GAMILLSCHEG & HARLFINGER, “Specimen”, 1978, 301-302· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 58-59.

¹² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82.

Ως δεύτερο αντιλαμβάνονται μάλλον τον ίδιο τον Κλόντζα, εφόσον εκεί όπου κάνουν λόγο για το χρησιμολογικό μέρος του κώδικα γράφουν: “Le peintre en [les oracles] est l’illustrateur et, pour certains, le copiste et même l’auteur” [ό.π., 77]. Εν τούτοις καταλήγουν: “Il nous semble plus prudent de laisser ouverte la question du ‘copiste’ Klontzas” [ό.π., 82]. Η υπόθεση της μακρόχρονης συνεργασίας του Κλόντζα με έναν συγκεκριμένο, άγνωστο ακόμη γραφέα (“Le copiste inconnu et Klontzas auraient travaillé ensemble pendant au moins dix-huit ans”) τις οδηγεί να διευρύνουν εννοιολογικά το «εργαστήριο», για το οποίο έκανε πρώτος λόγο ο Χατζηδάκης,¹ επιγράφοντας ένα υποκεφάλαιό τους: “Klontzas et son atelier de copistes” [ό.π., 81· δική μου υπογράμμιση]. Πιο συγκεκριμένα: “le Marcianus aurait donc été copié dans l’atelier de Klontzas, par des collaborateurs très proches” [ό.π., 82]. Αναφορικά με την εικονογράφηση του χειρογράφου, ωστόσο, υπήρξαν διστακτικές στο να δουν συνεργασία του Κλόντζα με άλλους ζωγράφους. Ως προς την ανάπτυξη του ερωτήματος αυτού δεν βοήθησε η εκ μέρους τους χρήση της γενικής πτώσης ή της κτητικής αντωνυμίας [“la chronique illustrée de Klontzas”, “sa chronique”, “son codex”, ό.π., 67, 72, 77]. Για τις ίδιες, από τη μία ο Κλόντζας “réalisa (...) Marc. Gr. VII, 22” [ό.π., 17], και από την άλλη ο Κλόντζας “ou son atelier a illustré encore [δηλ. εκτός από τον κώδικα της Μαρκιανής] d’autres livres d’oracles” [ό.π., 78· δική μου υπογράμμιση]. Το σημείωμα του Κλόντζα στο τέλος του κώδικα, πάλι, οδηγεί στο συμπέρασμα: “Soit Klontzas est en même temps le copiste et l’illustrateur du manuscrit, soit il a seulement exécuté les dessins” [ό.π., 81-82]. Τελικά επικρατεί ασάφεια, κύρια αιτία της οποίας είναι ότι οι συγγραφείς, μολονότι προβαίνουν σε συγκρίσεις ως προς την εικονογραφία, τη σύνθεση, ακόμη και την τεχνοτροπία ανάμεσα στον Μαρκιανό κώδικα και στα χειρόγραφα BB1d, BB2, PP, Berg και Mo [ό.π., 225-256], σε καμία περίπτωση δεν στοχεύουν συγκεκριμένα στο να διακρίνουν τη συμβολή του Κλόντζα από την πιθανή συμβολή άλλων ζωγράφων. Στην πραγματικότητα δηλ. αποφεύγουν να θέσουν το ερώτημα. Η έννοια του «εργαστηρίου» δεν εμπεδώνεται, διότι ο ρόλος του Κλόντζα εντός αυτού διατηρεί την παλαιάς κοπής «μοναδικότητα», παραμένει δηλ. αναντίστοιχα κυριαρχικός. Έτσι, η φράση: “Il est peu probable que Klontzas lui-même soit le compilateur de cet ouvrage si unique. L’énorme érudition (...) siérait (...) davantage à un savant (...). Barozzi lui-même aurait-il joué un rôle dans cette compilation?” [ό.π., 83] πέφτει σαν κεραυνός, αντιφάσκοντας με φράσεις όπως “[les] autres illustrations d’oracles conçues par Klontzas” [ό.π., 225· δική μου υπογράμμιση].

7. Μετά τον Mingarelli, ο Rigo μίλησε πρώτος για δύο διαφορετικούς γραφείς, περιγράφοντας αδρά τη συνεισφορά καθενός.² Στο ίδιο συμπέρασμα κατέληξαν η Γκράτζιου και ο Ιωάννου, με ελαφρές τροποποιήσεις ή εξειδικεύσεις.³
8. Κατά την Γκράτζιου η εικονογράφηση του κώδικα «αποτελεί το κλειδί για την κατανόηση του σημαντικού και ιδιόρρυθμου ζωγραφικού έργου του Γεωργίου Κλόντζα».⁴
9. Η Γκράτζιου επισήμανε «φιλοουνιτικό πνεύμα» σε παραστάσεις όπως του φ. 59v.⁵
10. Μέχρι στιγμής έχει αποδειχθεί δυσχερής ο εντοπισμός «πηγών» για πολλά από τα κείμενα,¹ όσο και «προτύπων» για την εικονογράφηση.²

¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 57-58· πρβλ. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Ιστορία και επικαιρότητα», 2000, υποσημ. 8· ΓΡΑΤΖΙΟΥ, “Rezension”, 2003, 796.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 σημ. 3.

³ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 217-218· ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 219 και υποσημ. 17, 230.

⁴ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 216.

⁵ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 236.

11. Ο γιος του Κλόντζα, Γιακουμής, στην κατοχή του οποίου περιήλθε ο κώδικας μετά τον θάνατο του πατέρα του, είναι αυτός που στα τελευταία φύλλα αντέγραψε τις εικόνες των *Vaticinorum*, χρησιμοποιώντας την έκδοση του 1589.³
12. Ο Ιωάννου κατέγραψε «την ύπαρξη δύο υφολογικών τρόπων στην εικονογράφηση του κώδικα». Στον ένα το σχέδιο είναι επιμελημένο, υπάρχει προοπτική αίσθηση του βάθους και το σύνολο είναι αρμονικό. Στον άλλο, κυρίως εκεί όπου πάνω από μία σκηνές εντάσσονται σε ένα πλαίσιο, το σχέδιο υστερεί, οι μορφές είναι δυσανάλογες και το αποτέλεσμα άνισο.⁴ Ο Ιωάννου έκανε λόγο για «απουσία ενιαίας θεματικής κειμένων και εικονογράφησης», επισήμανε δε ότι «ο κώδικας θεωρήθηκε ολοκληρωμένος»,⁵ όπως δηλώνει το κωδικογραφικό σημείωμα, μολονότι «σε μερικές περιπτώσεις η εικονογράφηση δίνει την εντύπωση του ημιτελούς».⁶ Η Γκράτζιου, μολονότι παρατήρησε ότι «[τα] διακοσμητικά πλαίσια (...) είναι ανόμοια και άνισα ως προς την ποιότητα και ίσως προέρχονται από διαφορετικά χέρια», έκανε λόγο για το «ενιαίο ύφος» της εικονογράφησης και θεώρησε ότι, εξαιτίας αυτού και σε συνδυασμό με τη «συνοχή» που παρουσιάζει η εικαστική αφήγηση, η εικονογράφηση «ενοποιεί τα ποικίλα κείμενα». Ωστόσο, «μερικές από τις μικρογραφίες είναι ημιτελείς (...) πράγμα που δείχνει ότι και η εικονογράφηση γινόταν σταδιακά».⁷
13. Ο Rigo επέστησε πρώτος την προσοχή στις «οδηγίες» (“*didascalia pronvisoría*”), γραμμένες με μικροσκοπικά γράμματα σε πολλά φύλλα, είτε στις αιχμές (και γι’ αυτό σε πολλές περιπτώσεις χαμένες σήμερα, εξαιτίας του ξακρίσματος ή της φθοράς), είτε σε κάποιο σημείο εντός του πλαισίου της εικόνας. Η Γκράτζιου παρατήρησε ότι «οι φράσεις αυτές, πάντα ανορθόγραφες και από το ίδιο χέρι, είναι οδηγίες για την εικονογράφηση αλλά και για τον τίτλο της εικόνας».⁸
14. Ο Ιωάννου θεωρεί ότι η εικονογράφηση του χειρογράφου «φαίνεται να έχει προηγηθεί της γραφής των κειμένων. (...) Όταν ο μικρογράφος πραγματοποίησε την εικονογράφηση θα το παρέδωσε σε άλλο πρόσωπο, που με τη σειρά του θα προσέθετε τα κείμενα και τις επιγραφές, μερικές ίσως εικόνες και, σε μεταγενέστερο στάδιο, ενδεχομένως χρώματα στις ήδη σχεδιασμένες μορφές».⁹ Σύμφωνα με την Γκράτζιου, «η λεπτομερής παρατήρηση των εναλλαγών στη γραφή δείχνει ότι τόσο οι γραφείς όσο και ο μικρογράφος εργάζονταν κατά κάποιο τρόπο παράλληλα. (...) Καταρχήν ο κύριος γραφέας αφήνει κενά που προορίζονται για τις εικόνες. (...) Οι επεξηγήσεις των εικόνων [ερυθρόγραφες επεξηγηματικές λεζάντες τις ονομάζει επιτυχημένα η Γκράτζιου στη σ. 218] γράφονται πάντως μετά την ολοκλήρωσή τους [των εικόνων].¹⁰ Θα μπορούσαμε πράγματι να δούμε την κατασκευή του συγκεκριμένου βιβλίου ως μια σειρά σχετικά ανεξάρτητων ενεργειών: (α) γραφή του κυρίως κειμένου (β) πρωτογράμματα, (γ) «οδηγίες» (βλ. Παρατήρηση 13), (δ) χάραξη πλαισίων των εικόνων, (ε) εικονογράφηση, (στ) λεζάντες των εικόνων και, αν λάβουμε υπόψη διαγραφές κειμένου όπως αυτές των φ. 5r και 5v, όπου οι διαγραμμένες λέξεις

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 216.

² ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 265 και πίν. α' και γ'. KYRIAKOU, “Parallelismi”, 1991· HADERMANN-MISGUICH, “Enfers”, 1995· HADERMANN-MISGUICH, “Union”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “L’exploitation”, 1997· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 230-238· ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 233-234.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 71.

⁴ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 233.

⁵ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 231.

⁶ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 241.

⁷ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 218, 219, 239-240.

⁸ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 σημ. 3· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 239.

⁹ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 240-241.

¹⁰ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 239.

μετατρέπονται σε κοσμήματα με τη βοήθεια του ερυθρού μελανιού: (ζ) διορθώσεις-σχεδίαση κοσμημάτων. Οι ενέργειες αυτές φαίνεται ότι εκτελέστηκαν σε επαναλαμβανόμενους κύκλους, αλλά οι επιμέρους ενέργειες μάλλον δεν ακολουθούσαν σε κάθε κύκλο την ίδια ακριβώς σειρά. Στο φ. 4r, π.χ., η άνω γραμμή του πλαισίου της κατώτερης εικόνας έχει διαγράψει εσκεμμένα την τελευταία μιάμιση αράδα του κειμένου: <{T}ῶ δὲ ρ^ο χρόνω τῆς γ' χιλιάδος ἐγεννήθη τῶ νῶε υἱὸς ἐν ὁμοίωμα | τῆ αὐτοῦ (καὶ) ἐπωνόμασεν αὐτῶν Ἴωνῆτον>. Το πρώτο γράμμα της διαγραμμένης αράδας λείπει και, επίσης, η ίδια μιάμιση αράδα, μαζί με το πρωτόγραμμά της αυτή τη φορά, εμφανίζεται εκ νέου στο φ. 4v. Στη συγκεκριμένη περίπτωση η ενέργεια (α) σίγουρα προηγήθηκε της (δ) και, βέβαια, της (β). Αντιθέτως, στο φ. 55r, η πρώτη ενέργεια που φαίνεται να εκτελέστηκε ήταν η (δ), ακολούθησε η (γ), και έπονται οι (α), (ε) και (στ), άγνωστο με ποια ακριβώς σειρά μεταξύ τους. Το τελευταίο αυτό παράδειγμα (πρβλ. και φ. 68v, τη λέξη «ἀφεντεύγοντας») δείχνει, επίσης, ότι το περιεχόμενο των «οδηγιών» δεν αφορά πάντοτε την εικονογράφηση ή τη λεζάντα της εικόνας, αλλά και το ίδιο το κυρίως κείμενο, αφού η φράση που αναγράφεται ως «οδηγία» επαναλαμβάνεται ακριβώς από κάτω ως πρώτη αράδα του κυρίως κειμένου.

15. Ο Παλιούρας υπέθεσε ότι ο Κλόντζας εκτέλεσε το τελευταίο, το «προφητικό και αποκαλυπτικό» μέρος του χειρογράφου, πριν από το «ιστορικό», και ότι «έτελειώσε τὸ ἔργον του διὰ τῆς παραστάσεως τοῦ λοιμοῦ».¹
16. Ο Χατζηδάκης έγραψε ότι ο κώδικας “constitue, dans son genre, le manuscrit grec illustré le plus important de son époque”,² φράση που ο Παλιούρας μετέφρασε στη διατριβή του: «ἀποτελεῖ εἰς τὸ εἶδος του τὸ πιὸ ἐνδιαφέρον εἰκονογραφημένο ἑλληνικὸ χειρόγραφο τῆς ἐποχῆς του».³
17. Ο Ιωάννης Βελοῦδος (1811-90) εργάστηκε στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη από το 1850 ως βοηθός. Το 1852 τοποθετήθηκε *vicebibliotecario* και το 1874 *custode*.
18. Οι στίχοι των φ. 203v-204r [Χρησμός Σίβυλλας Ερυθραίας] βρίσκονται και στα φ. 100r-100v του σημερινού κώδικα Paris. Lat. 7218, αυτόγραφου του Φραγκίσκου Μπαρότσι, ο οποίος τους είχε συλλέξει από τον Αυγουστίνο, *De civitate Dei*, XVIII:23.⁴

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

MINGARELLI, *Codices*, 1784, 433-437, αριθ. 244· DELLA VALLE, *Vite*, τ. 5, 1792, 21· FIORILLO, *Geschichte*, 1798, 302, υποσημ. x· ΣΑΘΑΣ, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τ. 7, 1894, ριζ'-ρκ'· KRUMBACHER, *Byzantinische Literatur*, 1897, 629· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 447-448· GEROLA, *Monumenti*, τ. 1A, 1905: εικ. 9· τ. 2, 1908: εικ. 1, 2, 63, 396· τ. 3, 1917: εικ. 1 [το ευρετήριο υπ' αριθμ. XIII, στη σ. 45 του τ. 1, δεν ανταποκρίνεται ακριβώς]· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Εικόνες Κωνσταντίνου», 1906, 240-242· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Προσθήκη», 1907, 20-22· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Νέαι εικόνες Κωνσταντίνου», 1907, 238-240· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Εικόνες Ιωάννου», 1907, 404-405· VOGEL & GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 1909, 78· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Έλληνες ζωγράφοι», 1909, 215, 223-224· LAMBROS, *Empereurs*, 1911, Πρόλογος· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Λογοτεχνικοί κώδικες», 1914, 439· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Μαρκιανός κώδιξ», 1915· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Γεώργιος Κλόντζας», 1915· ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ, «Κλόντζας», 1915· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Ειδήσεις», 1916, 377· GALBIATI, *Cenacolo*, 1920, 27-28· ΛΑΜΠΡΟΣ, *Λεύκωμα*, 1930, 14, 21, πίν. 90· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 205, 216· BETTINI, *Ravenna*, 1940, 53, υποσημ. 2· MARCONI, “Raccolta”, 1946-47, 116-117· ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951· ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 12», 1951, πίν. ΙΑ'-ΙΒ'· ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, «Παρατηρήσεις», 1952, 426-428, 434-435· ΛΑΟΥΡΔΑΣ

¹ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 69· πρβλ. RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 σημ. 6.

² CHATZIDAKIS, *Icônes*, 1962, 74.

³ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 21.

⁴ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 17 και 71 σημ. 33.

[επιστολή], 1952, 463-464· ΞΥΓΓΟΠΟΥΛΟΣ, *Σχεδιάσμα*, 1957, 174-175· MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 1, 1958, 275-276· MIONI, *Codices*, τ. 2, 1960, 36-38· CHATZIDAKIS, *Icones*, 1962, 74· MESSINIS, “Osservazioni”, 1964· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, “Specimen”, 1978, 301-302· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Μονόφυλλο», 1978· ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Παραστάσεις», 1980-81, 192, πίν. 40α· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 58-59· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981· ΑΧΕΙΜΑΣΤΟΥ-ΠΟΤΑΜΙΑΝΟΥ, «Εικόνες Κω», 1985-86, 132· ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μικρογραφίες», 1985-86, 207 υποσημ. 25, 26, 29· MIONI, *Indices*, 1986, 54· [ANEY], *Difesa del Levante*, 1986, 101, εικ. 5, 6, 124, αριθ. 200· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 14, 29, 49-71· ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Εικόνες*, 1990, 62· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, “Parallelismi”, 1991· ΜΑΛΤΕΖΟΥ & ΧΑΤΖΗΔΑΚΗ & ZORZI, *Venetiae quasi alterum Byzantium*, τ. 3, 1994, 106-108, αριθ. 87 (Patrizia Bravetti) και έγχρωμες φωτογραφίες των φ. 30r, 61r και 132v-133r στις σ. 94, 95 και 98-99· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 53, 54, 56 υποσημ. 28, 57-58· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 70-71· HADERMANN-MISGUICH, “Enfers”, 1995· HADERMANN-MISGUICH, “Espace et temps”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Union”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Mort et survie”, 1996· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, 1997, 91, εικ. 46-47· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997· HADERMANN-MISGUICH, “L’exploitation”, 1997· ΑΝΔΡΕΑΔΗ, *Βενετία των Ελλήνων*, 1999, 93, αριθ. 22 (Susy Marcon) και έγχρωμη φωτογραφία του φ. 1r στη σ. 94· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000, 471· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Ιστορία και επικαιρότητα», 2000· GALAVARIS, “Sinaitic Manuscripts”, 2000, 462· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 72, 77-78, 81-84· HADERMANN-MISGUICH, “Klontzas’ Venice”, 2001· GALAVARIS, “Theatrical Aesthetics”, 2001, 99-101 και πίν. 51· ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Το Ρέθυμνο», 2003· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005· ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005· WILLIAMS, *Klontzas*, 2008· ΧΑΡΑΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, «Κομήτης 1577», 2011-12· THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 46-51· RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013.

1.2.22 (M32) Marcianus Graecus XI, 32 (1143)

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Βενετία.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Marciana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Marcianus Graecus XI, 32 (1143).

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: I: 21,5 x 15,5 εκ.· II: 20,5 x 14,5 εκ.· III: 21,5 x 14,5 εκ.· IV: 24 x 17,2 εκ.· V: 14 x 9,5 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 43 (I:4+II:10+III:4+IV:8+V:17).

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη (υδατοχρώματα).¹

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 1r, 1v, 2r, 2v, 3r, 4r, 4v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Ζαχαρίας Σκορδύλης (ενότητα IV).²

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.¹

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 71· ο Δυοβουνιώτης εσφαλμένα διάβασε στο κατάλοιπο του Λάμπρου «άχρωμος», αντί του ορθού «έγχρωμος»: ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ’», 1925, 114.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 85.

16ος αι. (τέλη) (I), 16ος αι. (II), 15ος αι. (III), 16ος αι. (τέλη) (IV), 16ος αι. (V).²
16ος-17ος αι.³

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁴

I	1	1r-1v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [Ατιτλο] [Χρησμοί 14-15]
	2	2r [K43 Χρησμός μέθυσου λύκου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα χωρίς στιχουργήματα
	3	2v [K44 Χρησμός μονοκέφαλου θηρίου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα με 1 στιχουργήματα [Τίτλος] <κυροῦ ἀρσενίου πρωτονοταρίου π(ατ)ριαρχ.(ι)κ(οῦ) τοῦ μαρκέλλου.>
	4	2v-3r [K48 Χρησμός των τεσσάρων θηρίων] χωρίς εικονογράφηση: 1 στιχουργήματα [Ατιτλο]
	5	3r [K45 Χρησμός πολυκέφαλου θηρίου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα με 1 στιχουργήματα [Ατιτλο]
	6	3r [K4 Χρησμολογική αριθμολογία] [βλ. Παρατήρηση 4]
	7	3v [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Τίτλος] <Λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέως περὶ ἀναστάσεως τῆς κωνσταντινουπόλεως>
	8	3v [K84 Χρησμός Σίβυλλας Ερυθραίας] [Τίτλος] <ὁ δὲ σιβύλλης χρησμός τῆς ἐρυθραίας ἢ φαελλοῦς περὶ βυζαντίου ἀτάλῳ δοθεὶς οὕτως ἔχει>
	9	4r-4v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [Ατιτλο] [Χρησμοί 10-9]
II	10	1r-9r [(Ψευδο-) Όμηρος, Βατραχομουμαχία] [Τίτλος] <Batracomiomachia. Era legata con la versione latina di Carlo Aretino, Pisauri 1509, 4o> [γραμμένο από το χέρι του Pierro Betti] 1v κενή 9v-10v κενές
III	11	1r-4r [Συνέσιος, De providentia (απόσπασμα)]. ⁵ 4v κενή
IV	12	1v-6r [Συλλογή επτά επιγραφών από την Κρήτη και δύο επιγραμμάτων από την Κωνσταντινούπολη] [Σημείωση] <παράφρασις ζαχαρίου [Σκορδύλη] ιερέως τοῦ μαλαφαρᾶ [αλλού: μαραφαρᾶ] τοῦ κυδωνιάτου>
	12a	1v-2r [Επιγραφή] [Τίτλος] <εἰς τὸ σπήλαιον τοῦ μελιδονίου Μηνᾶς ὁ Σαλοῦτος> <Inc. Οὔρεσιν ἀταλαίαις ἴδριε μαιάδος ἐρμῆ - Des. ὅπως τιμᾶ σὸν διόλου τέμενος> [το κείμενο είναι γραμμένο με μεγάλα γράμματα και καταλαμβάνει το κέντρο του δισέλιδου· στα διάστιχα ο γραφέας μεταφράζει τις αρχαίες λέξεις με λέξεις πιο κοντινές στη δική του ομιλούμενη ελληνική] ⁶
	12β	1v-2r [Κείμενο που περιβάλλει το προηγούμενο και μεταφράζει όχι πια λέξεις, αλλά φράσεις, εισάγοντας και εμβόλιμα ερμηνευτικά σχόλια] <Inc. Ὡ θεὸ Ἐρμῆ, υἱὲ τῆς Μαιάδος, αὐτὴ ὑπῆρχε μήτηρ τοῦ θεοῦ τοῦ Ἑρμοῦ, ὡς φάσκουσιν - Des. τιμᾶ καὶ ποιῆ κατ' ἔτος καὶ καθέκαστον χρόνον τὴν σὴν ἑορτὴν:>
	12γ	1v-2r [Κείμενο στο κάτω μέρος του δισέλιδου που μεταφέρει τις

¹ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 113.

² MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972, 165.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 71.

⁴ MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995· IRHT.

⁵ CPG, τ. 3, 1979, 5631.

⁶ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrizione*, 2004, 107· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 34· GUARDUCCI, *IC*, τ. 2, 1939, XXVIII.2· PASHLEY, *Travels*, τ. 1, 1837, 138· PLEKET, «Religious History», 1981, 138.

πληροφορίες της επιγραφής και πληροφορίες περί την επιγραφή σε ενιαία αφήγηση και προσιτή γλώσσα] <Ἄνθρωπός τις προσαγορευόμενος μηνᾶς σαλούσιος, ἐποίει ἐορτὴν καθ' ἕκαστον χρόνον τοῦ θεοῦ τοῦ ἔρμου - Des. ἵνα πάντοτε εὐφημῇ τὸν σὸν ναὸν, τὸ σὸν σπήλαιον, τὸ σὸν κατοικητήριον:>

- 12δ 3r [Επιγραφή] [Τίτλος] <+ἐν ταῖς πλαξὶ τῆς πόλεως γορτυνίων> <Inc. Πετρώνιον Πρόβον τὸν λαμπρότατον...>¹
- 12ε 3v [Επιγραφή] [Ἀτιτλο] <Inc. Βαλέριον Σέβηρον τὸν λαμπρότατον...>²
- 12στ 4r [Επιγραφή] [Ἀτιτλο] <Inc. Ἐσπερίης πάσης χθονὸς ὄβριμον ἰθυντήρα...>³
- 12ζ 4v [Επιγραφή] [Ἀτιτλο] <Inc. Ἀνίκιον Βάσσον τὸν λαμπρότατον...>⁴
- 12η 5r [Επιγραφή] [Ἀτιτλο] <Inc. Πούπλιον Σέπτιμον Γέταν...>⁵
- 12θ 5v [Επιγραφή] [Ἀτιτλο] <Inc. Κόϊντον καὶ Κίλιον Ρουφεῖνον...>⁶
- 12ι 6r [Επίγραμμα] [Τίτλος] <+εἰς τὸ ἵπποδρόμιον τῆς κωνσταντινουπόλεως | +ἐπίγραμμα εἰς τὸν τετράπλευρον κίονα εἰς τὸν λεγόμενον κοινῶς ξηρόλαφον [sic]> <Inc. & Des. Κίονα τετράπλευρον αἰεὶ χθονὶ κείμενον ἄχθος μῦνος ἀναστῆσαι θεοδόσιος βασιλεὺς τολμήσας πρόκλος ἐπεκέκλετο, καὶ τόσος ἔσθι κίων, ἠελίσις ἐν τριακονταδύο>⁷
- 12ια 6r [Επίγραμμα] [Τίτλος] <στίχοι ἰαμβικοὶ εἰς τὸν ἕτερον κτιστὸν τετράπλευρον κίονα:> <Inc. & Des. Τὸ τετράπλευρον θαῦμα τῶν μεταρσίων χρόνῳ φθαρὲν νῦν κωνσταντῖνος δεσπότης, οὗ ῥωμανὸς παῖς, δόξα τῆς σκηπτουχίας, κρεῖττον νεουργεῖ τῆς πάλαι θεωρίας. Ὁ γὰρ κολοσσὸς θάμβος ἦν ἐν τῇ ῥόδῳ καὶ χαλκοῦς οὗτος θάμβος ἐστὶν ἐνθάδε:~>⁸
- 1r κενή
- 2v κενή
- 6v-8v κενές
- V 13 1r-17v [Θεόκριτος, Εἰδύλλια] [ἀπόσπασμα ἀπὸ τὴν ἔκδοση του Peter Brubach, Φρανκφούρτη 1545]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ἡ ἀρίθμηση τῶν φύλλων εἶναι ἀνεξάρτητη σε κάθε κωδικολογικὴ ἐνότητα.
2. Το κείμενο 4 ἔχει γραφεῖ το μισό στο κάτω μέρος του φ. 2v καὶ το ἄλλο μισό στο κάτω μέρος του φ. 3r. Με αὐτὸν τὸν τρόπο «ενοποιεῖ» το δισέλιδο, ἐνῶ τα κείμενα 3 καὶ 5 μετατρέπονται σε «υποπεριπτώσεις» του ἢ σε δύο διαφορετικὲς ἐκφάνσεις του.
3. Στο φ. 3r ἓνα χέρι σχεδόν σύγχρονο με τοῦ πρώτου γραφέα ἔχει «ἀποκρυπτογραφήσει» σε πόσα χρόνια μέλλει να χαθεῖ τελείως ὁ ὄφις τοῦ χρησμοῦ. Το κείμενό του ἔχει ὡς ἐξῆς: <Εἰς ἑνέα πέντε καίξι, ἐπτὰ λέγω καὶ δεκάδα, | τρὶς ὀκτῶ καὶ τρὶς γὰρ ἓνα καὶ τρὶς τέσσερα σᾶς λέγω | μέλλει νὰ χαθῆ τελείως ὁ δωδέκατος ὁ ὄφις>. Ἀν καὶ δὲν ὑπάρχει στο χειρόγραφο κανένα σχετικὸ ἴχνος, νομίζω ὅτι ὁ συντάκτης, μέσω ἐπαναλαμβανόμενων ἀριθμητικῶν πράξεων (ὅπως δείχνω στη δεξιὰ στήλη τοῦ παρακάτω πίνακα), κατέληξε σε μια σειρά ἀριθμῶν (ἀριστερὴ στήλη). Το ἄθροισμά τους το φανέρωσε το προφητικὸ νόημα τῶν στίχων.

45	Εἰς ἑνέα πέντε (...)	πολλαπλασιασμός
54	Εἰς ἑνέα (...) καίξι (...)	πολλαπλασιασμός
63	Εἰς ἑνέα (...) ἐπτὰ λέγω (...)	πολλαπλασιασμός

¹ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 34.

² ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 34.

³ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 34.

⁴ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 34-35.

⁵ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 35.

⁶ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 35.

⁷ FÖRSTER, *De antiquitatibus et libris*, 1877, 15· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 33·

ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 189.

⁸ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 33· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 189.

10	(...) καὶ δεκάδα (...)	πρόσθεση
24	(...) τρὶς ὀκτώ (...)	πολλαπλασιασμός
3	(...) καὶ τρὶς γὰρ ἓνα (...)	πολλαπλασιασμός
12	(...) καὶ τρὶς τέσσερα σῶς λέγω (...)	πολλαπλασιασμός
<hr/>		πρόσθεση
211	σε 211 χρόνια	

Με αφετηρία τον Μωάμεθ Β΄ ο δωδέκατος σουλτάνος ήταν ο Μουράτ Δ΄ (1623-1640), επί της βασιλείας του οποίου φαίνεται ότι πρέπει να χρονολογήσουμε το σημείωμα. Μετρώντας από το 1453, πάντως, τα διακόσια έντεκα έτη οδήγησαν τον συγκεκριμένο αναγνώστη στο έτος 1664.

4. Σύμφωνα με τον Κακλαμάνη, ο τρόπος παράθεσης και επεξεργασίας της πρώτης επιγραφής (κείμενα 12α-12γ) «μαρτυρεί ότι η συλλογή αυτή των αρχαιοελληνικών επιγραφών προοριζόταν για εκπαιδευτική χρήση ως θεματογραφία (σχεδογραφία)».¹
5. Τα επιγράμματα εμφανίζονται και στον Vind. Hist. Gr. 98, φ. 1-7. Το επίγραμμα 12ια του φ. 6r απαντάται και στο χειρόγραφο Vin1, φ. 15v (κείμενο 14α). Και οι επτά επιγραφές απαντούν στην *Περιγραφή της Κρήτης*, την οποία έγραψε το 1577/78 ο Φραγκίσκος Μπαρότσι.²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 32-36· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, «Σκορδύλης», 1905· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ΄», 1925, 113-116· MIONI, *Codices*, τ. 3, 1972, 165-167· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 71-72· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2397· ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 105-111.

1.2.23 (M34) Marcianus Graecus IV, 34 (1382)

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Βενετία.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Marciana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Marcianus Graecus IV, 34 (1382).

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigraes*, τ. 1, 1907, 505-506 (Ούντινε, Γκρατς 1538)· RICCARD, *Wasserzeichen*, τ. 6, 1978, 53 (Μπολόνια 1529).³

ΣΤΑΧΩΣΗ: Χαρτόνι (19ος-20ος αι.).

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 21,5 x 15,7 εκ.

ΦΥΛΛΑ: II+13+III.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με πένα και μαύρο μελάνι.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 1r, 1v, 3r, 3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 13r, 13v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο ανήκε στη βιβλιοθήκη της οικογένειας του Βενετού ευγενούς, πολιτικού και στρατιωτικού, Giacomo Nani (1725-1797), με τη διαθήκη του οποίου περιήλθε στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

15ος αι.¹

¹ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 106.

² ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 106.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50 υποσημ. 51.

16ος αι.²16ος αι. (μέσα) (βάσει υδατοσήμων).³

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βενετία (χωρίς αιτιολόγηση).⁴ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁵

1	1r-7v [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 14 εικόνες [Ατιτλο]
2	10r-12v [Κ5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Ατιτλο]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Τα φύλλα του χειρογράφου αριθμήθηκαν, άγνωστο αν από τον ίδιο τον γραφέα, στην πάνω δεξιά γωνία των recto με αριθμούς από 1 έως και 13. Η αρίθμηση αυτή, ωστόσο, δεν λήφθηκε υπόψη από τον μεταγενέστερο βιβλιοδέτη, ο οποίος τα τοποθέτησε με τη σειρά που βρίσκονται σήμερα (οι αριθμοί αναφέρονται στην έκδοση του Migne): 1-13-3-4-5-6-7-8-9-10-11-12-2. Κάποιος νεότερος βιβλιογράφος αρίθμησε εκ νέου τα φύλλα στην κάτω δεξιά γωνία των recto, βάζοντας στο φ. 13 τον αριθμό 2, και στο φ. 2 τον αριθμό 13. Επειδή η διατάραξη είναι ήσσονος σημασίας την παραβλέπουμε και, εφόσον η αρχική μορφή αποκαθίσταται νοητά με άνεση, περιγράφουμε τα περιεχόμενα και τα λοιπά χαρακτηριστικά του χειρογράφου ακολουθώντας την παλαιότερη αρίθμηση των φύλλων.
2. Ο Mioni υποπίπτει σε σφάλματα ως προς το ποια φύλλα περιέχουν καθέναν από τους Χρησμούς του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα.
3. Η Κυριακού, λόγω της διατάραξης στη σελιδοποίηση, ισχυρίστηκε ότι το χειρόγραφο «κυκλοφόρησε αρχικά σε λυτά φύλλα». ⁶ Ο ισχυρισμός αυτός είναι ταυτολογικός: προφανώς, το χειρόγραφο ήταν αρχικά «λυτό», άγνωστο για πόσο χρόνο, έως ότου βιβλιοδετήθηκε.
4. Η Κυριακού ισχυρίστηκε ότι η εικονογράφηση προηγήθηκε της αντιγραφής του κειμένου, χωρίς να εξηγήσει και να εμβαθύνει στο ζήτημα. ⁷
5. Στο φ. 7v γράφτηκε το κείμενο του Χρησμού 15 και έπειτα το κείμενο του Χρησμού 14. Εικονογραφήθηκε όμως μόνο ο Χρησμός 14, ενώ το κείμενο του Χρησμού 15 διαγράφηκε με τέσσερις διαγώνιες, παράλληλες γραμμές.
6. Αν η αρίθμηση στην επάνω δεξιά γωνία είναι του γραφέα, τότε η εικόνα του Χρησμού 15 και ο Χρησμός 16 δεν λείπουν επειδή εξέπεσε το φύλλο που τα περιείχε, διότι, αν είχε εκπέσει, θα ήταν το φύλλο με αριθμό 8, το οποίο υπάρχει. Το πιθανότερο είναι ότι οι δύο τελευταίοι Χρησμοί παραλείφθηκαν σκοπίμως, όπως άλλωστε υποδεικνύει και η διαγραφή του κειμένου του Χρησμού 15.
7. Ο Mingarelli το 1784 μετρά 13 φύλλα και χαρακτηρίζει τον κώδικα *mutilus*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

MINGARELLI, *Codices*, 1784, 449, αριθ. 256· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 107· MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 224· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2394.

¹ MINGARELLI, *Codices*, 1784, 449, αριθ. 256· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 107.

² MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 224.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50.

⁵ MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50.

1.2.24 (M38) *Marcianus Graecus IV, 38 (1365)*

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Βενετία.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Marciana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Marcianus Graecus IV, 38 (1365)*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 3404 (Βενετία 1481-1501)· HARLFINGER, *Wasserzeichen*, τ. 1, 1974, 35 (χ.τ. 1502-1503)· τ. 2, 1980, 33 (χ.τ. 1509).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 22,5 x 16,2 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 38.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με πένα και μαύρο μελάνι.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r, 8v, 11r, 11v, 12r, 12v, 13r, 13v, 14r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Ο γραφέας «ή δεν ήταν Έλληνας ή είχε στοιχειώδεις γραμματικές γνώσεις».²

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: Ο ίδιος ο γραφέας (λόγω «αδεξιότητας»)³.

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο ανήκε στη βιβλιοθήκη της οικογένειας του Βενετού ευγενούς, πολιτικού και στρατιωτικού, Giacomo Nani (1725-1797), με τη διαθήκη του οποίου περιήλθε στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Στο εσωτερικό του εμπροσθόφυλλου ο θυρεός των Nani με την υπογραφή του Bernardo Nani (1712-1761), μεγάλου αδελφού του Giacomo: “Bernardus Nanius Nob.(ilis) Ven.(etus) Ant.(onii) Fil.(ius)”.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.⁴

16ος αι. (πρώτη εικοσιπενταετία) (βάσει υδατοσήμων).⁵

1571 και μετά (Χρησμός Κύπρου στα φ. 18v-19r).

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βενετία (χωρίς αιτιολόγηση).⁶

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁷

1r-4v κενές

1	5r-14r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Άτιτλο]
2	14v-15r [K38 Χρησμός θ και κ] [Άτιτλο]
3	15r-23v [T5 Χρησμός μοναχού Λεοντίου] [Συνεχόμενα τίτλος γενικός] <λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέ(ως)· παρα βολαί σὺν θ(ε)ῶ ἀγίῳ, ὡς μηθικαὶ· ἕκ τίνος μοναχοῦ λεοντίου· ἐκ τῶν σύμβολικῶν >
3α	15r [K63 Χρησμός ιεροφάντη Ηρακλή] [Συνεχόμενα άτιτλο]
3β	15r-16v [K23 Χρησμός μουσουλμανικής επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους]

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50 υποσημ. 50.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 49.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 49, 164.

⁴ MINGARELLI, *Codices*, 1784, 451, αριθ. 260· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 107· MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 227.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50.

⁷ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925· MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972· IRHT· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου για τα φ. 4v-15r.

	[Συνεχόμενα με τίτλο] <άνδριάντων, τῆς κωνσταντίνου πόλε(ως) στίχ(οί):>
3γ	16v-(;) [K24 Χρησμός λατινικής επέκτασης, αυτοκρατορίας Νίκαιας και Μιχαήλ Παλαιολόγου] [Συνεχόμενα άτιτλο]
3δ	(;)-(;) [;]
3ε	18v-19r [K79 Χρησμός Κύπρου] [Συνεχόμενα άτιτλο (;)]
3στ	20r-20v [K36 Χρησμός λύκου και αρκούδας] [Συνεχόμενα άτιτλο (;)]
3ζ	21r [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Τίτλος] <στίχοι τῆς κωνσταντίνου πόλεως>
3η	21r-21v [K57 Χρησμός μειρακίου Κώνωπος] [Συνεχόμενα άτιτλο (;)]
3θ	21v-22r [K27 Χρησμός τελικής αναμέτρησης χριστιανών και απίστων και εμφάνιση αγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα άτιτλο]
3ι	22r-22v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] [Τίτλος] <Στόιχοι περι τῆς κωνσταντίνου πόλεως τοῦ ἀγγελοφόρου.>
3ια	22v-23r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα άτιτλο]
3ιβ	23r [K32 Χρησμός τλήμονος και πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <στίχι εἰς τὸν πένητα βασιλέα>
3ιγ	23r-23v [K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἕτεροι στίχοι πρὸς τὸν πένητα>
4	24r-29v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Άτιτλο]
5	29v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Συνεχόμενα άτιτλο (;)] [κρυπτογραφημένη αποτύπωση]
5α	30r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Άτιτλο (;)] 30v κενή
6	31r [K76 Χρησμός περιπεπταμένων αγγέλων] [Άτιτλο]
7	31v-32r [K77 Χρησμός Ουρσίνου] [Άτιτλο]
8	32v [Τριώδιο] [Τίτλος] <Τριωδίου σύνοψις ἀκριβεστάτι>
9	32v-33v [Βασίλειος Καισαρείας & Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Ερωταποκρίσεις] [Άτιτλο (;)]. ¹
10	34r-35v [K11 Κήρυξη Δανιήλ] [Τίτλος] <κύρυξ προφήτου δα(νι)ήλ ὄρασις χρισμον καιροῦ τον ἔπτα>
11	36r [Μαρίνος Φαλιέρος, Λόγοι Διδακτικοί του πατρός προς τον υιόν] [Τίτλος] <λογι διδαχτικη καταστίχων> ² 36v-38v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Τα φ. 8 και 11 είναι σχισμένα και σώζονται μόνο κατά το ένα έκτο τους, διατηρώντας ωστόσο τους τίτλους και μέρος του κειμένου των Χρησμών που περιείχαν, ώστε να μην υπάρχει καμία αμφιβολία για το περιεχόμενό τους: Χρησμοί 8 και 9 (φ. 8), Χρησμοί 10 και 11 (φ. 11).
2. Τα λευκά φ. 9 και 10, τα οποία παρεμβάλλονται ανάμεσα στα δύο σχισμένα φύλλα, δεν μπορεί να δηλώνουν άλλο από την πρόθεση είτε του αρχικού αποδέκτη του χειρογράφου, είτε του βιβλιοθηκάρου της βιβλιοθήκης των Nani, είτε του βιβλιοθηκάρου της Μαρκανής Βιβλιοθήκης να αντιγραφεί εν ευθέτω χρόνω σε αυτά το περιεχόμενο των δύο σχισμένων φύλλων, με βάση άλλα παρόμοια χειρόγραφα.
3. Κατά την Κυριακού ο γραφέας «μιμήθηκε τα γράμματα παλαιότερης εποχής» και «δεν επέμεινε στην κατανόηση του κειμένου».³

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

¹ CPG, τ. 2, 1974, 3064-3066, 3068-3080.² ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Στίχοι», 2012.³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 49.

MINGARELLI, *Codices*, 1784, 451, αριθ. 260· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 98-110· MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 227-228· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 49-50· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2398· ΓΕΩΡΓΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, «Στίχοι», 2012.

1.2.25 (M46) *Marcianus Graecus IV, 46 (1464)*

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Βενετία.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Marciana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Marcianus Graecus IV, 46 (1464)*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 19,8 x 14,8 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 145.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με πένα και μαύρο μελάνι.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 140v, 141r, 141v, 142r, 142v, 143r, 143v, 144r, 144v, 145r, 145v.

ΓΡΑΦΕΑΣ:

Γραφέας Α (φ. 3-26 & 43-49), Γραφέας Β (φ. 27-43), Γραφέας Γ (φ. 99-123) και άλλα χέρια.¹

Δημουλάς Ραυτόπουλος (για το σύνολο του κώδικα).²

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: Ο ίδιος ο γραφέας (λόγω «αδεξιότητας»)³.

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Στις 8 Μαΐου 1734 το χειρόγραφο βρισκόταν στα Επτάνησα, πιθανότατα στην Κεφαλονιά, στη βιβλιοθήκη του ιερομόναχου Ιερώνυμου Ιγκλέση. Από εκεί πέρασε στη βιβλιοθήκη της οικογένειας του Βενετού ευγενούς, πολιτικού και στρατιωτικού, Giacomo Nani (1725-1797), με τη διαθήκη του οποίου περιήλθε στη Μαρκιανή Βιβλιοθήκη. Στο εσωτερικό του οπισθόφυλλου επικολλημένο φύλλο χαρτιού με τον θυρέο των Nani και την υπογραφή του Bernardo Nani (1712-1761), μεγάλου αδελφού του Giacomo: “Bernardus Nanius Nob.(ilis) Ven.(etus) Ant.(onii) Fil.(ius)”.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

17ος αι.⁴

1627 και πριν (:).⁵

1627 περίπου.⁶

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Ζάκυνθος ή Κεφαλονιά.⁷

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁸

- 1 Εμπροσθόφυλλο verso [Κτητορικό και χρονολογικό σημείωμα] <Inc. & Des. και τόδε πρὸς τοῖς ἄλλοις τοῦ αἰδεσιμωτάτου ἐπιτρόπου καὶ ἄκρου ἐραστοῦ τῆσδε πολυπειρίας εὐλαβεστάτου ἱερομονάχου κυρίου ἱερωνύμου του'πίκλην ἰνκλέση· ὁ ταπεινὸς παφνούτιος οἰκέτης καὶ ὑπόδουλος τῶν δούλων τοῦ κυρίου ἡμῶν ἰησοῦ

¹ MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 233.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 74-75.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 74, 164.

⁴ MINGARELLI, *Codices*, 1784, 456, αριθ. 270· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 110.

⁵ MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 233.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 75 (υπονοείται).

⁸ ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925· MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995· IRHT.

- χριστοῦ καὶ ἀγαπιτὸς φίλος τοῦ προηριμένου πατρὸς ἔτυχα καὶ διεχάραξα ἐν ἔτει ἀψλδ' μαῖω η'· τὸ ὄνομά μου ἴσταται εἰς δὲ ἑπτὰ ψηφία· κὶ ὁ ἀριθμὸς τριακόσια δηλοῦν σαράντα τρία· τὸ πὶ ψηφίον εἶν' ἀρχή· τὸ σίμα εἶναι τέλος· παναγῆς ἱερεὺς ἐλάχιστος δοῦλος χριστοῦ ἐκ κόμης φραγγάτα ἀψλδ', σωτηρίω ἔτει μαῖω η' >¹
- 2 1r-2r [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
2v κενή
- 3 3r-18v [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
19r κενή
- 4 19v [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
- 5 20r-20v [Κητορικὸ σημεῖωμα] <Inc. & Des. Ἀρχὴ σὺν θεῷ ἀγίω τῶν παρόντων διαφορῶν συνταγμάτων ἄπερ ἐκ πολλῶν παλαιῶν φιλοσόφων ἀνδρῶν ἐσυλλέχθησαν διὰ πόνου πολλοῦ καὶ περιποιήσεως οὐ μικρᾶς· παρ' ἑμοῦ τοῦ εὐτελοῦς καὶ τῶν σπουδαίων ἐλαχιστοτάτου καὶ μικρομαθοῦς δημολλᾶ τῷ γένει ῥαυτοπούλου· ἐκ χώρας πέσιαι, τὰ μέρη τῆς ἐλλάδος· μάλιστα δὲ ἐκ πολυχρονίου πείρας, πράξεώς τε καὶ συναναστροφῆς οὐκ ὀλίγης νεωτέρων φιλοσόφων καὶ μαθηματικῶν ἀνδρῶν, λατίνων καὶ γερμανῶν πρὸς οὓς συνενεχθεῖς; διαλέξεις χρομένους, περὶ τε τῶν προγνωστικῶν τῆς σελήνης ἐν αἷς αὐτοῖς ταῦτα ἀκριβῶς ἐγνωται κινήσεώς τε ζωδίων, πλανητῶν τε ἀπλανῶν ἀστέρων· λέγω δὴ καὶ τοῦ σφεροειδοῦς σχήματος οὐρανοῦ τε καὶ γῆς †...† ταῦτα τοίνυν ἐκ τε θεωρίας καὶ πολλῷ πόνου πράξεως συλλέξας μετὰ πάσης ἀκριβείας καὶ δυνάμεως ὡς ἡμετέρας ὡς τῆς ἰατρικῆς ἐπιστήμης σπουδαῖος καὶ ἄκρως ἐραστῆς εἰς ὠφέλειαν τῶν ἡμετέρων νῦν ὀρθοδόξων ἐλλήνων· μάλιστα δὲ †...† ἐκ τῆς αὐτῶν διαλέκτου εἰς ἀπλήν μιζοβάρβαρον φράσιν τε καλοπίσας καὶ ἀρμοδίως συνθέσας μετεγλώττισα, ὅπως εὐκόλως οἱ πρὸς αὐτὴν ἔχοντες, σπουδάσαι δυνήσονται>²
- 6 20v [Νείλος Ἀγκύρας, Στίχοι πρὸς Τήρωνα μοναχό]
- 7 21r-26r [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
26v κενή
- 8 27r-42v [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
- 9 42v [Χρονολογικὸ σημεῖωμα] <ἐν ἔτει 1627 μαρτίου ιβ' >
42r κενή
- 10 43v-49r [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
49v κενή
- 11 50r-97v [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
98r κενή
- 12 98v-123r [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
- 13 123v [Κ86 Χρησιμοί ἀρχαίων σοφῶν] [Τίτλος] <τῶν σοφωτάτων ἐλλήνων πρόρρησις κυρίου ἰησοῦ χριστοῦ καὶ θεοῦ ἡμῶν> [αναφέρονται οἱ Ἀριστοτέλης, Πλούταρχος, Ἰωσήφ, Σίβυλλα, Πλάτων, Θουκυδίδης, Σοφοκλῆς, Σιράχ]
- 14 124r-132v [Ἰσιδώρος Γλαβᾶς, μητροπολίτης Θεσσαλονίκης, Περί κύκλων πασχαλίων]
- 15 133r-134r [Κείμενα ἰατρικὰ καὶ ἀστρολογικὰ (:)]
- 16 134v-135r [Κ14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Ἄτιτλο (:)]
- 16a 135v-136v [Κ15 Ἐρμηνεῖα Λασκάρεως] [Τίτλος] <χρισμὴ καὶ πρόγνωσις καὶ σοφία θεικεῖ τῶν προωρατικῶν καὶ σοφῶν ἀνδρῶν ἐν τῇ θεῖα πρόνια ὀδηγοῦντα καὶ πρωβλέποντα τὰ μέλλοντα ἐν τῇ ἑπταλόφω ἐπονωμαζωμένω βηζάντιον, τοῦ νῦν ἐλλαινικὴν κωνσταντίνου πόλιν· εἰς χεῖρας τῶν ἀγαρινῶν παρμένη ἐκ χεῖρας ὀρθωδόξων χριστιανῶν>
- 17 137r-140v [Κ5 Ἀφήγησις θρυλουμένου βασιλέως] [Ἄτιτλο]
- 18 140v-145r [Κ1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εικονογράφηση: 11 στιχοιργήματα με 11 εἰκόνες [Συνεχόμενα ἀτιτλο]
- 19 142v [Χρονολογικὸ σημεῖωμα] <ἐν ἔτει 1627 ἀπριλλίου γ' γρ(ἀφεται)>

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 74 καὶ υποσημ. 115.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 74 καὶ υποσημ. 116.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Το σημείωμα του εμπροσθόφυλλου είναι γραμμένο σε φύλλο χαρτιού που έχει επικολληθεί.¹
2. Κάποιος βιβλιοδέτης διατάραξε τη σειρά των φύλλων, τοποθετώντας το φ. 20 πρώτο.² Κατά την Κυριακού, τα φ. 1-19 προστέθηκαν (και η αρίθμηση των φύλλων έγινε) όταν το βιβλίο άλλαξε κάτοχο.³
3. Ο Χρησμός 1 του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα παραλείφθηκε εσκεμμένα, εφόσον ο Χρησμός 2 ξεκινά αμέσως κάτω από το κείμενο που προηγείται, την Αφήγηση του θρυλουμένου βασιλέως.⁴
4. Η εικονογράφηση μιμείται την εικονογράφηση της πρώτης ή της δεύτερης έντυπης έκδοσης των Χρησμών (1596 και 1597) – λόγω ορισμένων διαφορών, όμως, φαίνεται ότι υπήρξε και κάποιο άγνωστο χειρόγραφο πρότυπο.⁵
5. Η Κυριακού ισχυρίστηκε ότι η εικονογράφηση προηγήθηκε της αντιγραφής του κειμένου.⁶
6. Η Κυριακού θεώρησε ότι τα κείμενα του κώδικα, με εξαίρεση το σημείωμα του εμπροσθόφυλλου, «έχουν συγκεντρωθεί και μεταγραφεί στην ελληνική γλώσσα από τον γιατρό Δημουλλά τῷ γένει ραυτοπούλου στα 1627 (...) Δεδομένου ότι η γραφή του χρησμολογίου γενικά δεν διαφέρει από αυτή των άλλων κειμένων του κώδικα, μπορεί να υποστηρίξει κανείς ότι ο Ραυτόπουλος αρχικά συντάξε κάπως πρόχειρα το χρησμολόγιο» και αργότερα το περιέλαβε στον κώδικα.⁷
7. Κατά την Κυριακού, ο γιατρός Δημουλλάς Ραυτόπουλος συγκρότησε τον κώδικα με σκοπό «να γνωρίσει στους αναγνώστες του την ωφέλεια που αποκομίζουν οι άνθρωποι από την ιατρική επιστήμη». Το χρησμολόγιο ήταν από τελευταία χειρόγραφα που ο Ραυτόπουλος περιέλαβε στον κώδικα, γεγονός που «απηχί την πλατιά διαδεδομένη αντίληψη της εποχής ότι ο γιατρός είναι και λίγο μάγος ή αστρολόγος».⁸

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

MINGARELLI, *Codices*, 1784, 456-457, αριθ. 270· ΛΑΜΠΙΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 110· MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 233-239· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 73-75· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2394.

1.2.26 (Μο) *Mosquensis* 3629

ΧΩΡΑ: Ρωσική Ομοσπονδία.

ΠΟΛΗ: Μόσχα.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Κρατικό Ιστορικό Μουσείο (Государственный Исторический музей).

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Mosquensis* 3629 (Συλλογή Uvarov).

ΥΛΙΚΟ: Περγαμηνή.

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ:

ΦΥΛΛΑ: I-VI.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

¹ MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 233.

² MIONI, *Codices*, τ. 1B, 1972, 233.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 75.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 73.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 73, 75.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 74.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 74-75.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 75.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. I, A' II, A' III, A' IV, A' IV, B' V, A' VI, A' VI, B.

ΓΡΑΦΕΑΣ:

Ο ίδιος με του BB2.¹

Ο ίδιος με των BB2, PP, M22.²

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Γεώργιος Κλόντζας ή εργαστήριο.³

Γεώργιος Κλόντζας και εργαστήριο.⁴

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο ανήκε στη συλλογή του κόμη Aleksey Sergejevich Uvarov.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1584-1595.⁵

1592-1595.⁶

1590-1592.⁷

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Κρήτη.⁸

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁹

A/A	Uvarov	Marc.VII,22	
1	I, A	κείμενα των 145v-146r, και εικόνα του 145v	[Κ1 Βυζαντινός χρησιμολογικός πυρήνας] με εικονογράφιση: 1 στιχούργημα και 1 κείμενο με 1 εικόνα [Τίτλος] <Μελισμός· ό χρησιμός τοῦ σολτάν άμοράτ> <έδῶ κάθεται και βασιλεύει ό σολτάν άμουράτ· όποϊος έκορωναρίσθ(η) εις τή(ν) ε' τοῦ γεναρίου εις ,αφοδ'> ¹⁰
2α	I, B	λεξάντα του 146v	[Η περιτομή του γιου του Μουράτ Γ']. ¹¹
2β	I, B	λεξάντες των 147r-148r, και κείμενο του 148r	[Οι πόλεμοι του Μουράτ Γ' στην Περσία] [Άτιτλο] <Inc. & Des. Έδῶ ναι ή μεγαλώτατη μάχη· όπου ό σολτάν άμουράτ έκαμεν με τον ρήγα τής περσίας· όποϊος έπεμψε κόντρα του μεγαλώτατα φουστάτα· όσα ή γλωσσα του άνθρώπου δέν έμπορεϊ να κάμει νούμερον· εις τους τόσους χρόνους· όπου έντουράρησεν ή μάχη· και άκομι κρατεϊ έως την σήμεραν άποῦ'στάν έστάθηκε βασιλεύς· και καθημερινόν έπεμπε και πέμπει σεκόρσον· με τους όποϊους όσους έπεμπε τόσους έκόφτασι· και τοῦτο ήτον άπό όρισμόν το {ῶ} θεοῦ διά να άναπαυτηϊ κάμποςον ή χριστιανουσύνη· και έτση άφήνω χαρτιν άσπρο, θεοῦ

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 (“grazie alle riproduzioni fotografiche edite da Destunis, abbiamo riconosciuto nello scriba del ‘frammento Uvarov’ lo stesso che aveva copiato per conto di Francesco Barozzi il Baroc. 170”).

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82: “L’examen des écritures montre aussi que le copiste principal du Marcianus est le scribe de tous les autres recueils d’oracles illustrés par Klontzas, à savoir: le codex Bute, le Baroccianus 170 et le fragment Uvarov”.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 78 και 84: “Klontzas – ou son atelier (...) le même peintre et le même copiste que ceux du Baroccianus 170, du Bute et du Marcianus [M22]”. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 230 υποσημ. 14: «από τον ίδιο ή στο εργαστήριό του».

⁴ RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, 145: “Klontzas e la sua scuola”.

⁵ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 38· MANGO, “The Legend”, 1960, 79.

⁶ VEREECKEN, *Orakels*, τ. 2, 1986, 195-196· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 225.

⁷ RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, 145.

⁸ FONKIČ, *Greek documents*, 1995, 40-42· RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, 145.

⁹ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988.

¹⁰ MIGNE, PG 107, 1863, 1133-1136, ORACULUM VII· ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 39-41, αριθ. 1, 2, 3.

¹¹ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 41-42, αριθ. 4.

			θέλοντος, νὰ γράψω τὸ τέλος καὶ τὸν χαλασμόν μονοτάρου τῆς βασιλείας του· διὰ νὰ πληρωθῆ καὶ τοῦτος ὁ χρησμός· ὅπου ὁ σοφώτατος βασιλεὺς λέων ἔχει καμωμένον εἰς τοῦτο καὶ λέγει ἐν τῷ ὀγδοηκοστῷ πρώτῳ ἔτος ὁ ἰσμαῖλ ἐκ τῆς ἐπταλόφου ἐκβληθήσεται· καὶ ἀλλαγῷ πάλιν λέγει ὁ αὐτὸς βασιλεὺς λέων ἡ ἐσχάτη γὰρ γράφεται τῆς ἐσχάτης: †...† ἔλαττον μικρὸν (...)> ¹
2γ	I, B	κείμενο του 151v	[Κ8 Ἀποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. XIII:10 [Ἄτιτλο] <Inc. Καὶ ἐμβαλεῖν τότε τὴν δειλίαν ἐκ τῶν ῥωμαί(ων) καὶ ἐμβαλεῖν εἰς τὰς καρδίας τῶν ἰσμηλιτῶν – Des. καὶ σύντελεσθήσονται οἱ πλωτῆρες αὐτῶν καὶ εἰς ἀφανισμόν γενήσονται> ²
2δ	I, B	κείμενο του 152v	[Κ5 Ἀφήγησις θρυλουμένου βασιλέως] [Ἄτιτλο] <Inc. Περί τοῦ θρυλλομένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βα(σι)λέως τοῦ γνωστοῦ καὶ ἀγνωστοῦ, – Des. καὶ χοῦν πάσουσιν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς αὐτῶν καὶ βοήσουσι πρὸς κύριον τὸν θεὸν (...)> ³
3	II, A	εἰκόνα αντίστοιχη του 11v με λεζάντα	[Πρώτο ἐνύπνιο Ναβουχοδονόσορα]. ⁴
4	II, B	ἔμμετρο οκτάστιχο του 10r, καὶ ἔμμετρο εννιάστιχο του 11v	[Πρώτο ἐνύπνιο Ναβουχοδονόσορα]. ⁵
5	III, A	κείμενο, ἔμμετρο επτάστιχο, καὶ εἰκόνα αντίστοιχη του 48r	[Ἡ ἐγκατάστασις καὶ οἱ κατακτήσεις τῶν ἰσμηλιτῶν στὶς χώρες τῆς Ανατολῆς] [Ἄτιτλο] <Inc. & Des. Εἰσὶ δὲ ἀφ' οὗ ἀνεφανῆ ὁ καταρατὸς μωάμεθ ἐκ τῆς ἀλώσεως κωνσταντινουπόλε(ως) ἔτη ωμζ´· ἀνεφάνη δὲ οὗτος ὁ ἀσεβὴς ἐν ἔτη ἀπὸ κτίσεως κόσμου ,στριδ´· ἀπὸ δὲ τῆς τοῦ κ(υρί)ου γεννήσεως χστ´· ἐν ἔτη, ιε´ τῆς βασιλείας ἡρακλέου τοῦ βασιλέως τῶν ῥωμαί(ων): - Ἐπὶ τῷ αὐτῷ ἀνεφανῆ μωάμεθ ὁ τῶν σαρακηνῶν ἀρχηγός· ἐκ γῆς ἔθριβου ἐξελθόντων, καὶ τῷ βασιλεῖ ὑπαντήσας, καὶ τόπον αἰτησάμ(εν)ος, εἰς κατοίκησιν· οὐπὲρ κ(αι) ἔτυχεν:> ⁶
6α	III, B	κείμενο καὶ λεζάντες εἰκόνων των 34v-35r	[Γέννησις Ἀλεξάνδρου, ἐγκλεισμός ἀκαθάρτων ἐθνῶν, προφητεία Ἰεζεκιήλ, θάνατος Ἀλεξάνδρου καὶ μετάβασις τῆς Χουσήθ στὴν Αἰθιοπία] [Ἄτιτλο] <Inc. {Κ}αὶ ἐπέχρισεν αὐτὰς ἀσυγχύτω, ἵνα ἐὰν βο(ύ)ληται τις ἀνοῖξαι αὐτὰς σιδήρω, μὴ δύναται, ἢ διαλυθῆσαι αὐτὰς πυρί· - Des. Χουσήθ δὲ ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἀνέλυσεν ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι, ἐν τῇ αἰθιοπικῇ χώρᾳ> ⁷
6β	III, B	κείμενο των 35v-36r	[Βύζας καὶ Χουσήθ, Βυζαντία καὶ Ρωμύλος] [Ἄτιτλο] <Inc. Βύζας οὖν, ὁ κτίσας τὸ βυζάντιον ἀπεστείλεν ἐν τῇ αἰθιοπία πρὸς φολ βασιλέα αἰθιοπῶν – Des. ταύτην τὴν βυζαντίαν ἔγχευε ῥωμύλος ὁ βα{σ}ιλεὺς· ὅς καὶ τὴν ῥώμ(ην) ἔκτισεν> ⁸
6γ	III, B	κείμενο των 36v-37r	[Ρωμύλος Β´, Οὐρβανός, Κλαύδιος καὶ προφητεῖες Δανιήλ καὶ Παύλου] [Ἄτιτλο] <Inc. Τέτοκε δὲ αὕτη ἡ βυζαντίς {τ}ρεῖς υἱούς· καὶ τὸν μὲν πρῶτον ὠνόμασε κατὰ τὴν προσηγορίαν τοῦ πατρὸς ῥωμύλον· τὸν δὲ δευτέρου οὐρβανόν· τὸν δὲ τρίτον κλαύδιον· – Des. προ(σέ)χετε οὖν τί παῦλος ὁ θεσπέσιος

¹ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 42-43, αριθ. 5, 6.

² ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 44, αριθ. 7.

³ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 45-49, αριθ. 8.

⁴ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 53, αριθ. 9, 10 καὶ εικ. II, A.

⁵ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 54-55, αριθ. 10, 11.

⁶ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 55-56, αριθ. 12 καὶ εικ. III, A.

⁷ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 57-60, αριθ. 12, 13, 14, 15, 16.

⁸ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’π”, 1890, 60-61, αριθ. 16.

			ἀπόστολος (προ)εἶπε περὶ τῆς ἐσχάτης ἡμέρας καὶ (τῆς) τῶν ῥωμαίων βασιλείας> ¹
7	IV, A	εἰκόνα αντίστοιχη του 156ν (πρβλ. καὶ 157γ ἀνω δεξιὰ, 162r)	[Αφήγηση ἀριστου βασιλιά, ἀλλὰ δυσανάγνωστη ἡ λεζάντα]. ²
8	IV, B	εἰκόνα χωρὶς λεζάντα, αντίστοιχη του 174γ (ἀλλὰ εγγύτερη στα 21ν του Berg.696, 23ν του Bute καὶ 24ν του Bodl. 170	[K65 Χρησμός βασιλείας Δαν]. ³
9α	V, A	εἰκόνα καὶ λεζάντα αντίστοιχη του 170γ	[K60 Χρησμός βασιλιά Αργυρού]. ⁴
9β	V, A	κείμενο αντίστοιχο τῶν 37ν-38r	[K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] κεφ. IX:6-X:3 [Αιτίλο] <Inc. ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ ἐκκοπέισης αὐτῆς τῆς τῶν περσῶν βασιλείας καὶ ἀναλωθείσης, ἐπαναστατήσονται κατὰ τῶν ῥωμαίων οἱ υἱοὶ ἰσμαῆλ καὶ ἀντιτάξονται τῆς βασιλείας τῶν ῥωμαίων – Des. ἐν ταύτῃ τῇ γαβαὼν πεσοῦνται στόματι μαχαίρας ἀπὸ τοῦ σπέρματος ἰσμαῆλ, ὃς ἐπικέκληται ὄνος ἄγριος> ⁵
10α	V, B	ἔμμετρο εννιάστιχο του 169ν	[K60 Χρησμός βασιλιά Αργυρού]. ⁶
10β	V, B	τίτλος, κείμενο καὶ λεζάντες τῶν 170ν- 171γ	[K60 Χρησμός βασιλιά Αργυρού] [Τίτλος] <ἔνωσις καὶ μοναρχία> <Inc. Καὶ ἀναστήσεται ἐκ δυσμῶν ἡλίου καὶ πῆξει τὴν ρωμαίαν αὐτοῦ ἐπὶ ἀνατολῶν καὶ τὴν δεξιὰν αὐτοῦ εἰς τὰ πλευρὰ τοῦ βορρᾶ – Des. καὶ οὐκ ἔσται ὁ ἀδικῶν ἢ ὁ ἀδικούμενος· καὶ χαρὰ ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκεῖναις· καὶ τελευτήσῃ ἐν εἰρήνῃ> ⁷
11	VI, A	κάτω εἰκόνα του 50γ, ἔμμετρο εννιάστιχο τῶν 50γ-50ν καὶ κείμενο του 50ν	[Η εγκατάσταση καὶ οἱ κατακτήσεις τῶν ἰσμηλιτῶν σὲς χώρες τῆς Ανατολῆς] [Αιτίλο] <Inc. & Des. Καὶ τοῦτο νοήσασα ἡ γυνὴ σφόδρα ἐλυπεῖτο, ὅτι τοιοῦτω συνήφθη, οὐ μὲν ἀπόρω, ἀλλὰ ἐπιληπτικῶ ὄντι· πρὸ τούτου δὲ αὐτὸς θεραπεύει αὐτὴν οὕτω λέγων· δι' ὄπτασιαν {ἐ}νὸς ἀγγέλου, λεγομένου γαβριὴλ, θεωρῶ, καὶ μὴ φέρων τὴν θεὰν καταπίπτω> ⁸
12	VI, B	εἰκόνα , ἔμμετρο τετράστιχο καὶ κείμενο του 48ν	[Η εγκατάσταση καὶ οἱ κατακτήσεις τῶν ἰσμηλιτῶν σὲς χώρες τῆς Ανατολῆς] [Αιτίλο] <Inc. & Des. Κατ' ὀλίγον δὲ καὶ παρησιασάμενος ὑπεισῆλθε τῇ γυναικί, καὶ ἐγήμεν αὐτὴν καὶ ἔσχε τὰς καμήλους αὐτῆς, καὶ τὴν ὑπαρξίν· ἐρχόμενος δὲ εἰς παλαιστίνην, συνανεστρέφετο ἰουδαίοις καὶ χριστιανοῖς θηρούμενος παρ' αὐτῶν γραφικῶ> ⁹

¹ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 61-62, ἀριθ. 16.

² ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 30, καὶ εἰκ. IV,A.

³ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 30, καὶ εἰκ. IV,B.

⁴ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 63, ἀριθ. 17α καὶ εἰκ. V,A

⁵ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 64, ἀριθ. 17α.

⁶ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 65, ἀριθ. 17b.

⁷ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 66-68, ἀριθ. 18, 19, 20.

⁸ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 69, ἀριθ. 21 καὶ εἰκ. VI,A.

⁹ ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’ī”, 1890, 70-71, ἀριθ. 22 καὶ εἰκ. VI,B.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Το σπάραγμα θεωρείται ότι αποτελεί τμήμα απογράφου του M22.¹ Ο Γαβριήλ Δεστούνης αγνοούσε την ύπαρξη του Μαρκιανού κώδικα.
2. Δεν είναι ακριβές ότι τα φύλλα του σπαράγματος έχουν “au recto de miniatures” και “au verso des prophéties grecques” (δηλ. το κείμενο).²
3. Ο Aleksey Sergejevich Uvarov (Алексе́й Серге́евич Уваров, 1825-1884), γιος του υπουργού για τα εκπαιδευτικά ζητήματα του τσάρου Νικολάου Α΄ Sergey Semionovich Uvarov, υπήρξε αρχαιολόγος, πολιτικός και ιδρυτής της Ρωσικής Αρχαιολογικής Εταιρείας και του Κρατικού Ιστορικού Μουσείου.
4. Ο Boris Fonkič ανέφερε ότι ο Uvarov συνέλεξε το σπάραγμα σε κάποιο από τα ταξίδια του στο εξωτερικό.³ Την πληροφορία αυτή επανέλαβε ο Rigo, μάλιστα εξειδικεύοντας: “Uvarov portò [il ms.] a Mosca dai suoi viaggi in Grecia”.⁴ Η Vera Tchentsova είχε ήδη σημειώσει, ωστόσο, ότι δεν υπάρχει κάποιο συγκεκριμένο στοιχείο που να επιβεβαιώνει την προέλευση αυτή.⁵ Η Tchentsova διερεύνησε προσφάτως την πιθανή σχέση ανάμεσα στο σπάραγμα Uvarov και στο χρησολόγιο που συντάξε στα ρωσικά ο Ρουμάνος βογιάρος, λόγιος και πολιτικός Nicolae Milescu (1636-1708), ο λεγόμενος Σπαθάριος (Spătarul). Ο Milescu κατέφθασε στη Μόσχα το 1671 και αμέσως εντάχθηκε στο διπλωματικό γραφείο (Посо́льский приказ) με την ιδιότητα του μεταφραστή της αρχαίας και νέας ελληνικής, λατινικής και ρουμανικής. Την ίδια περίοδο ο επικεφαλής του γραφείου, βογιάρος Artamon Matveev (1625-1682), είχε οργανώσει στο πλαίσιο της διπλωματικής υπηρεσίας σκριπτόριο για την παραγωγή προπαγανδιστικού υλικού. Το πρώτο προϊόν αυτής της δραστηριότητας ήταν το εικονογραφημένο Царский титулярник (Βιβλίο των Τίτλων, 1672), το οποίο περιέγραφε τις ρίζες και τους κλάδους της ρωσικής μοναρχίας και οριοθετούσε τον ζωτικό της χώρο. Το δεύτερο προϊόν του εργαστηρίου ήταν το κατά τον τίτλο του Хрисмологιονъ, сирчь Книга пререченословная του Milescu (1673), βιβλίο επίσης εικονογραφημένο. Το προϊόν αυτό, του οποίου το αντίτυπο που παραδόθηκε στον τσάρο Αλέξιο απόκειται στο Ερμιτάζ ως Petropolitanus Hermitage 27, σώζεται σήμερα σε πάνω από πενήντα χειρόγραφες εκδοχές του 17ου και, κυρίως, του 18ου αι.⁶ Ο πλήρης τίτλος του, μεταφρασμένος στα ελληνικά, έχει ως εξής:

«Χρησολόγιον, ήτοι βιβλίον προφητειῶν, ἐξηγήσεως τοῦ ἐνυπνίου Ναβουχοδονόσορος ὑπὸ τοῦ προφήτου Δανιὴλ· ὁμοίως περὶ τῶν τεσσάρων μοναρχιῶν τοῦ κόσμου, τοῦ ψευδοπροφήτου Μωάμεθ καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ. Πρόρρησις τοῦ σοφωτάτου αὐτοκράτορος Λέοντος καὶ ἐτέρων πολλῶν προσώπων περὶ τῆς πτώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῶν Τούρκων καὶ περὶ τῶν μελλόντων καιρῶν. Ὅμοιως περὶ τοῦ Ἀντιχρίστου καὶ ἐτέρων θαυμαστῶν πραγμάτων. Πάντα διηρημένα ἐν βιβλίοις τρισὶ ἐτέροις ἀλλήλοις. Μεταφρασθὲν τῇ σλαβονικῇ συμφώνως παλαιοῖς χειρογράφοις ἑλληνικοῖς, τῇ ἐντολῇ τοῦ εὐσεβεστάτου καὶ εἰρηνωτάτου καὶ αὐθέντου πασῶν τῶν Ῥωσιῶν, Μεγάλης, Μικρᾶς καὶ Λευκῆς, ὑπὸ Νικολάου Σπαθαρίου· καὶ οὐ μὴ μεταφρασθὲν μόνον, ἀλλὰ

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 84, 225 (“Il n’y a pas de doute qu’il... s’agissait d’une copie précise (directe ou indirecte) du manuscrit de Venise [Marc. Gr. VII, 22], mais le nombre de miniatures était fortement réduit. En effet, dans le fragment Uvarov sont omises toutes les illustrations qui se rapportent à l’histoire contemporaine; seuls les titres (*lemmata*) ont été retenus.... Le texte est une copie de celui de Klontzas à la Marcienne de Venise”). RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, 145 (“non sono nient’altro che una copia parziale del Marc.gr.VII.22”).

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 84.

³ FONKIČ, *Greek documents*, 1995, 40-42.

⁴ RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, υποσημ. 15.

⁵ THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 48.

⁶ THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 44, 51.

καὶ συνοδευθὲν ἐκάστῳ κεφαλαίῳ σχολίοις ἐκτενοῖς διὰ κόπου πολλοῦ καὶ ἐπιμονῆς. Εἰς τὴν αὐτοκρατορικὴν καὶ περίφημον πόλιν τῆς Μόσχας, ἔτος ἀπὸ κτίσεως κόσμου 7181, ἀπὸ δὲ σαρκώσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ 1673, τῇ 25ῃ ἡμέρᾳ μηνὸς Ἰανουαρίου. Τῇ κρίσει τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῷ ἐλέγχῳ τοῦ εὐσεβεστάτου αὐτοκράτορος καὶ αὐθέντου».¹

Πρέπει να θεωρηθεῖ βέβαιο ὅτι ὁ Milescu ὄχι μόνον μετέφρασε, ἀλλὰ καὶ συνέβαλε καθοριστικά στη σύνθεση τοῦ υλικοῦ, ἔχοντας τὴ συνδρομὴ καὶ ἄλλων προσώπων τοῦ εργαστηρίου, ὅπως τοῦ μεταφραστῆ τῆς πολωνικῆς Petr Dolgono.² Ὁ κώδικας εἶναι γραμμένος ἀπὸ τὸν γραφέα Μάρκελο καὶ εικονογραφημένο ἀπὸ τὸν Ivan Maksimov. Ὁρισμένοι μελετητές θεώρησαν ὅτι τὸ χρησιμολόγιο τοῦ Milescu υπῆρξε ἡ ρωσικὴ μετάφραση τοῦ χρησιμολογίου τοῦ μητροπολίτη Γάζας Παΐσιου Λιγαρίδη.³ Ἡ πεποιθὴση αὐτὴ βασίστηκε στὴ φιλικὴ σχέση τοῦ Milescu με τὸν Λιγαρίδη καὶ στο γεγονός ὅτι ὁ δεῦτερος ἀφησε στὴν προστασία τοῦ πρώτου τὴ βιβλιοθήκη του, ὅταν ἀναχώρησε ἀπὸ τὴ Μόσχα τὸν Φεβρουάριο τοῦ 1673.⁴ Ὁ Λιγαρίδης (1609/1610-1678) εἶχε φτάσει στὴ Μόσχα ἐννέα χρόνια πρὶν τὸν Milescu, τὸ 1662. Ἀπὸ τὸ 1656 βρισκόταν στὴ Μολδοβλαχία ἔχοντας στὴν κατοχὴ τοῦ ἑνα χρησιμολόγιο γραμμένο στὴν ἐλληνικὴ, τὸ ὁποῖο φαίνεται ὅτι εἶχε συντάξει ὁ ἴδιος. Τὸ ἴδιο ἔτος συναντήθηκε στὴ νότια Ρουμανία (κάπου ἀνάμεσα στα μοναστήρια Cozia καὶ Arnota) με τὸν πατριάρχη Ἀντιοχείας Μακάριο καὶ τὸν συνοδὸ του, ἀρχιμανδρίτη Χαλεπίου Παῦλο, οἱ ὁποῖοι ἐπέστρεφαν ἀπὸ περιοδεία στὴ Ρωσία. Αὐτοὶ εἶδαν τὸ χρησιμολόγιο καὶ, με τὴν ἀδεία τοῦ Λιγαρίδη, τὸ ἔδωσαν στὸν γραφέα καὶ ιερέα Ἰωάννη Σακουλή ἀπὸ τὴ Χίο νὰ κάνει δύο ἀντίγραφα.⁵ Τὸ ἀμέσως ἐπόμενο διάστημα ὁ Λιγαρίδης ἔχασε τὸ πρωτότυπο στὴν Ουγγαρία, φαίνεται ὁμως ὅτι ἔλαβε τὸ ἑνα ἀπὸ τὰ δύο ἀντίγραφα τοῦ Σακουλή, τὸ ὁποῖο καὶ εἶχε μαζί του ὅταν ἔφτασε στὴ Μόσχα. Αὐτὸ τὸ ἀντίγραφο σώζεται σήμερα στὴν πατριαρχικὴ βιβλιοθήκη τῶν Ἱεροσολύμων ὡς Hierosolymitanus Παναγίου Τάφου 160. Τὸ χειρόγραφο αὐτὸ θεωρήθηκε «πιθανῶς αὐτόγραφο» τοῦ Λιγαρίδη ἀπὸ τὸν Παπαδόπουλο-Κεραμέα,⁶ ἀλλὰ ὁ Mango θεώρησε ὀρθά ὅτι πρόκειται γιὰ τὸ ἑνα ἀπὸ τὰ δύο ἀντίγραφα τοῦ Σακουλή.⁷ Ἄλλα μεταγενέστερα ἀντίγραφα, πού προέκυψαν ἀπὸ τὰ δύο τοῦ Σακουλή, φαίνεται πὼς εἶναι τῆς Ρουμανικῆς Ἀκαδημίας στὸ Βουκουρέστι (BAR 386) καὶ τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου τῆς Κωνσταντινούπολης (αριθ. 23), τῶρα στὴν Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδας.⁸ Εἶναι δύσκολο νὰ υποθέσουμε ὅτι ὁ Milescu δὲν εἶχε ὑπόψη τοῦ ἢ δὲν συμβουλευθῆκε τὸ χρησιμολόγιο τοῦ Λιγαρίδη. Ἐν τούτοις, ἡ κρίσιμη πληροφορία εἶναι αὐτὴ πού δίνει ὁ ἴδιος ὁ Milescu στὸ φ. 1ν τοῦ κώδικα τοῦ Ερμιτάζ, ὅτι δηλ. ἡ σύνθεσή του βασίστηκε σε ἑνα «πολύ παλαιὸ ἐλληνογραφικὸ βιβλίον γραμμένο σε περγαμνῆ» («от древнейших харатейных книги еллиногреческия».)⁹ Ὅλα τὰ χρησιμολόγια πού

¹ LEGRAND, *Bibliographie XVIIIs.*, τ. 4, 1896, 92-94· ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Χρησιμολογία*, 2000, 87-89.

² THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 45· WATSON, *Tradition & Translation*, 2012, 135-136.

³ THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 45 ὑποσημ. 15· στους ἀναφερόμενους πρέπει νὰ προστεθεῖ καὶ ὁ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 18», 1952, 205.

⁴ PODSKALSKY, *Θεολογία*, 2005, 327 γιὰ τὴ βιβλιοθήκη, 340-344 γιὰ τὸν Milescu καὶ τὸ χρησιμολόγιό του.

⁵ THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 41-42· BELFOUR, *Travels*, τ. 2, 1836, 344.

⁶ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 255-257· τ. 3, 1897, 327-328.

⁷ MANGO, “The Legend”, 1960, 86, ὑποσημ. 156· τὴν ἀπόδοση τῆς γραφῆς στὸν Λιγαρίδη ἀμφισβητεῖ ἤδη ὁ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 18», 1952, 204-205.

⁸ THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 42· ΑΡΓΥΡΙΟΥ, «Χρησιμολόγιον Παρπαρίγου», 2009-10, ὑποσημ. 5· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 4, 1899, 36-37.

⁹ THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 45 καὶ ὑποσημ. 16.

προκύπτουν από το πρωτότυπο του Λιγαρίδη είναι χάρτινα. Δεύτερον, κανένα δεν φέρει εικονογράφηση, ούτε περιέχουν ενδείξεις ότι το πρότυπό τους ήταν εικονογραφημένο. Τρίτον, ο τίτλος δεν θυμίζει σε τίποτε το χρησμολόγιο του Milescu. Ο Hierosolymitanus 160, λ.χ., μολονότι φέρει και αυτός, όπως και του Ερμιτάζ, αφιέρωση στον τσάρο Αλέξιο, τιτλοφορείται: «Χρησμολόγιον Κωνσταντινουπόλεως νέας Ῥώμης, παρωχημένον, ἐνεστὼς καὶ μέλλον, ἐκ διαφόρων συγγραφέων συλλεχθὲν καὶ συναρμοσθὲν παρὰ τοῦ πανιερωτάτου καὶ σοφωτάτου μητροπολίτου Γάζης κυρίου Παΐσιου, ὑπερτίμου καὶ ἐξάρχου πάσης γῆς ἐπαγγελίας, Ἀσκάλωνος, Μαΐουμᾶ καὶ Μαγδάλων καὶ τὸν τόπον ἐπέχοντος Καισαρείας Φιλίππου· ,αχυστ'». ¹ Τέταρτον, και ἴσως σπουδαιότερο, το χρησμολόγιο του Λιγαρίδη είναι διαρθρωμένο σε δύο μέρη και όχι σε τρία, όπως δηλώνει καθαρά ἤδη στον τίτλο του το χρησμολόγιο του Milescu. Επομένως, ἀκόμη και αν το χρησμολόγιο του Λιγαρίδη συνέβαλε στην κατάρτιση του χρησμολογίου του Milescu, οφείλουμε μᾶλλον να δεχθούμε ὅτι υπῆρξε σημαντικότερη ἡ συμβολή ενός ἄλλου, ἐπίσης ἐλληνικοῦ χρησμολογίου, γραμμένου σε περγαμηνή, πιθανότατα εικονογραφημένου. ² Ο κώδικας του Ερμιτάζ περιέχει ἑνδεκα εἰκόνες, ζωγραφισμένες σε φύλλα περγαμηνής, οι οποίες καταρτίστηκαν ξεχωριστά και κολλήθηκαν σε δεύτερο χρόνο στα προκαθορισμένα σημεία, πάνω στα χάρτινα φύλλα του χειρογράφου, και οι περισσότερες ἀπὸ τις οποίες ἀφορούν τη ζωή και τα ὄραματα του προφήτη Δανιήλ. ³ Αυτά τα δεδομένα είναι ἀρκετά για να εγείρουν την υποψία ὅτι ἓνα μέρος του ἀναζητούμενου προτύπου τοῦ χρησμολογίου τοῦ Milescu σώζεται σήμερα στο σπάρωμα Uvarov. Ἐτσι, ἡ Thcentsova παρατηρεῖ ὅτι ἡ εἰκόνα του φ. Πγ του σπάρωματος (ο ἀνακεκλιμένος Δανιήλ που δέχεται την ἐπίσκεψη του ἀρχαγγέλου Γαβριήλ) «εἶναι πανομοιότυπη» με την ἀντίστοιχη του κώδικα του Ερμιτάζ. ⁴ Στην ἴδια κατεύθυνση, και αν λάβουμε ὑπόψη ὅτι στο σπάρωμα ἀντικατοπτρίζεται ο κώδικας M22, υπάρχουν και ἄλλες εἰκόνες τοῦ κώδικα της Πετρούπολης που ομοιάζουν με εἰκόνες τοῦ Μαρκιανού, ἐνῶ το κείμενο των φύλλων 10r-32v του Μαρκιανού ταυτίζεται με το ἀντίστοιχο ρωσικό κείμενο του κώδικα της Πετρούπολης. ⁵ Ἀπὸ την ἄλλη πλευρά, ἡ ἀπουσία των Χρησμών τοῦ Λέοντος ἀπὸ τον κώδικα του Ερμιτάζ θα μπορούσε να ἐρμηνευθεῖ ἀπὸ το γεγονός ὅτι ἡ ἐρμηνεία που τους δινόταν στον κώδικα της Βενετίας εἶχε πλέον διαψευστεί. ⁶ Ἡ σπάρωξη του κώδικα Uvarov θα μπορούσε ἐν μέρει να οφείλεται στο γεγονός ὅτι το χειρόγραφο αὐτό χρησιμοποιήθηκε ἰδίως για την εικονογράφηση του λυτὸ σε διάφορες ἐργασίες τοῦ ἐργαστηρίου τοῦ ρωσικοῦ διπλωματικοῦ γραφείου – εἶναι ὡστόσο πιθανό ὅτι ἓνα ἰκανό μέρος τοῦ σώματός του ταυτίζεται με το «εἰκονογραφημένο ἐλληνικό Βιβλίο της Ἀποκάλυψης σε περγαμηνή, με ξύλινη στάχωση καλυμμένη ἀπὸ ἄσπρο διακοσμημένο δέρμα και κλείστρα ἀπὸ κόκκινο ταφτά», το οποίο κατασχέθηκε στο σπίτι τοῦ Artamon Matveev, ὅταν αὐτός συνελήφθη ἀπὸ την παράταξη του τσάρου Θεοδώρου Γ', που ἀντιστεκόταν στην ἀνάρρηση του τότε διαδόχου Πέτρου, το 1677. ⁷ Ἡ Tchentsova προβαίνει στην ὑπόθεση ὅτι το σπαραγμένο σήμερα χρησμολόγιο Uvarov θα μπορούσε να το εἶχε φέρει στη Μόσχα στις 13 Φεβρουαρίου 1665 ο ἀρχιμανδρίτης τῆς μονῆς τοῦ Σωτήρα στο Ἀργυρόκαστρο της Ηπείρου, Νεόφυτος, ο οποίος σε ἀντάλλαγμα για τη διενέργεια ζήτησης πρόσφερε, μαζί με ἄλλα δώρα, ἓνα «βιβλίο *χρησμολόγιον*, δηλ. προφητείες τῆς

¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 255-256.

² Ο ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Χρησμολογία*, 2000, 89 ὑποσημ. 17, ἀμφισβητεῖ ἤδη το ὅτι ο Milescu μετέφρασε τον Λιγαρίδη.

³ THCENTSOVA, "Ligaridès", 2013, 44.

⁴ THCENTSOVA, "Ligaridès", 2013, 48.

⁵ THCENTSOVA, "Ligaridès", 2013, 48, και πιν. στη σ. 49.

⁶ THCENTSOVA, "Ligaridès", 2013, 50.

⁷ THCENTSOVA, "Ligaridès", 2013, 48 ὑποσημ. 33, 50.

Κωνσταντινούπολης» (книгу Хрозоμολογιон, се ест̃ пророчества о Констанτιнопол).¹ Πρβλ. Μ22: Παρατήρηση 3.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΔΕΣΤΟΥΝΗΣ, “Rukopisn’i”, 1890· KORŠ, “Primchaniia”, 1890· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 447· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 216-217· MANGO, “The Legend”, 1960, 79· KNÖS, “Oracles”, 1960, 163· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 404· VEREECKEN, *Orakels*, τ. 2, 1986, 139 και 195-196· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 69-70· FONKIČ, *Greek documents*, 1995, 40-42, αριθ. 21-22· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 134 και υποσημ. 9· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 78, 82, 84, 225· THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 46-51· RIGO, “Profetizzare Lepanto”, 2013, 145.

1.2.27 (P) *Parisinus Supplementus Graecus 82*

ΧΩΡΑ: Γαλλία.

ΠΟΛΗ: Παρίσι.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Bibliothèque nationale de France.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Parisinus Supplementus Graecus 82.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: φ. 2-21, 26-29, 39-60: πουλί πίσω από το κεφάλι του οποίου προβάλλει ένα Μ· φ. 22-25, 39-60: πουλί καθισμένο σε τρία βουνά, εγγεγραμμένο σε κύκλο· φ. 30-38, 61-67: οικόσημα (;).²

ΣΤΑΧΩΣΗ: Περγαμηνή με χρυσή διακόσμηση.³

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 19,5 x 13,7 εκ.⁴

ΦΥΛΛΑ: 67.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική, Λατινική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Η εικονογράφηση των κειμένων 23 και 25 έχει υποκατασταθεί από περιγραφή των εικόνων στη λατινική, με μοναδική εξαίρεση το φ. 34ν (Χρησμός 9) και το φ. 39ν (Χρησμός 1β) όπου έχει σχεδιαστεί φίδι με κόκκινο μελάνι.⁵

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 34ν, 39ν.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Δύο ή τρεις γραφείς: ο πρώτος φ. 1-25, 30-49, 51-67· ο δεύτερος φ. 26-29, φ. 50, σχόλια στα περιθώρια, άλλες γραφές και διορθώσεις (γλώσσες): ορισμένα σχόλια και διορθώσεις ίσως από τρίτο χέρι.⁶

Μαλαχίας Κυριακής Ρόδιος, 16ος-17ος αι. (πρώτος γραφέας: κρυπτογραφημένο σημείωμα στο φ. 20ν).

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1617.⁷

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Ρώμη.⁸

¹ THCENTSOVA, “Ligaridès”, 2013, 45.

² BnF WEB 2016.

³ BnF WEB 2016.

⁴ BnF WEB 2016.

⁵ BnF WEB 2016.

⁶ BnF WEB 2016.

⁷ BnF WEB 2016.

⁸ BnF WEB 2016.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹

1r [Επικλήσεις του πρώτου γραφέα προς τον Ιησού Χριστό – στο άνω μέρος της σελίδας σημείωση <Vers grecs de Léon Empereur envoyés par le Saint Père au Roy de France mis es mains de f Joseph capucin> - στο κάτω μέρος της σελίδας τα περιεχόμενα του κώδικα στα λατινικά, γραμμένα από χέρι του 18ου-19ου αιώνα]

1v κενή

I	1	2r-2v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] άνευ κρυπτογραφημένης αποτύπωσης [Τίτλος] <Χρησμός λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέως περι τῆς κωνσταντινουπόλεως>
	1α	2v-3r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με κρυπτογραφημένη αποτύπωση [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς τὸ μνημεῖον τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου, ἐξηγήθη καὶ αὐτὰ ὁ μέγας πατριάρχης σχολάριος>
	2	3v-9v [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] [Τίτλος γενικός] <Ἔτεροι χρησμοὶ θεοφίλου, πρεσβυτέρου καὶ κληρικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς ῥώμης, μεταβληθεὶς ἀπὸ ῥωμαϊκὰ εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον παρὰ νοταρίου κυροῦ ἰωάννου τοῦ ῥυζανοῦ:+>
	2α	3v-6v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης καὶ κατάληψης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	2β	6v-7r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	2γ	7r [K32 Χρησμός τλήμονος καὶ πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι>
	2δ	7r-8r [K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι ἕτεροι πρὸς αὐτόν>
	2ε	8r-8v [K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	3	8v [K39 Χρησμός τῶν δύο νυμφίων] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἄλλος χρησμός τοῦ αὐτοῦ θεοφίλου, μεταβληθεὶς εἰς τὴν ἐλλάδα φωνὴν παρὰ τοῦ ῥυζανοῦ>
	4	8v-9r [K40 Χρησμός αετοῦ τῆς λουμπαρδίας] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	5	9r-9v [K41 Χρησμός βασιλέως-πάπα] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	6	9v-14v [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχοῦ] [Τίτλος γενικός] <Δανιήλ μοναχοῦ περι τῆς ἐπταλόφου καὶ περι τῶν νήσων, τὶ ἐστὶ τὸ μέλλον αὐτῶν>
	6α	9v-12v [K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχοῦ] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	6β	12v-13r [K54 Χρησμός υἰῶν ἀριστοῦ βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	6γ	13r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	6δ	13r-14v [K67 Χρησμός αποδοχῆς Ἀντιχρίστου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	7	14v-15r [K37 Χρησμός κανδήλας καὶ ποντικῆς] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	8	15r [K59 Χρησμός μεираκίου καὶ πίτας] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος ὡς κατάληξη στον προηγούμενο χρησμό]
	9	15r [K33 Χρησμός πτωχοῦ βοόπτη καὶ πετριώτη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
	10	15r-16r [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἄλλος χρησμός τοῦ κυροῦ λέοντος>
	11	16r-20v [K5 Ἀφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Περὶ τοῦ θρυλλουμένου καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως>

¹ BnF WEB 2016.

	12	[Κωδικογραφικό σημείωμα κρυπτογραφημένο] <Γέγραπται ὡς ἦν γεγραμμένα ἐκ τῆς βαπτικανῆς, ἐν Ῥώμῃ, ᾗ κλ' Ἐθοθυ' λχ' ᾗε λχ' ᾗθ πόνλχ ᾗ λχ' ᾗ λχ.: [ὑπὸ Μαλαχίου ἱεροδιακόνου Ῥοδίου]> ¹ 21r-21v κενές
II	13	22r-23r [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Ἄτιτλο]
	14	23v-24r [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] λόγιο [Ἄτιτλο]
	15	24r-24v [K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη] λόγιο [Συνεχόμενα ἀτιτλο] 25r-25v κενές
	16	26r [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Ἄτιτλο]
	17	26v-27r [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Χρησμοὶ τοῦ λέοντος τοῦ βασιλέως περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως>
	18	27r-27v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι τῆς κωνσταντινουπόλεως τοῦ αγγελοφόρου>
	19	27v-28r [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] [Συνεχόμενα ἀτιτλο]
	20	28r [;] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι>
	21	28v [;] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἕτεροι πρὸς αὐτὸν>
	22	28v-29r [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] [Ἄτιτλο] 29v κενή
	23	30r-38r [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] 17 στιχουργήματα χωρὶς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκε (με ἐξαίρεση τον Χρησμό 9) [Ἄτιτλο (;)]
	24	38v [Σημείωμα] <τὰ ἀπὸ κτίσεως κόσμου κατὰ τοὺς γραικοὺς ζῆρε' [7125], κατὰ τοὺς λατίνους ρωιε' (6815) ἔτη, τὰ ἀπὸ τοῦ κ(υρίου) ἡμῶν ἰ(ησοῦ) χ(ριστοῦ) κατὰ τε τοὺς γραικοὺς καὶ λατίνους ἔτη ἀχιζ' [1617] (...) Μαλάχιος Ῥόδιος>
III	25	39r-45v [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] 17 στιχουργήματα χωρὶς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκε (με ἐξαίρεση τον Χρησμό 1β) [Ἄτιτλο (;)]
	26	46r [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους]
	27	46v-47r [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα]
	28	47r-47v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου]
	29	47v-48r [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα]
	30	48v [;]
	31	49r [;]
	32	49r-49v [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου]
	33	50r-50v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου]
	34	51r-55v [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] [Τίτλος γενικὸς]
	34α	[K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους]
	34β	[K30 Χρησμός κληρονόμου]
	34γ	[K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου]
	34δ	[K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη]
	35	[K39 Χρησμός των δύο νυμφίων]
	36	[K40 Χρησμός αετοῦ της λουμπαρδίας]
	37	[K41 Χρησμός βασιλέως-πάπα]
	38	55v-58v [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχοῦ] [Τίτλος γενικὸς]
	38α	[K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχοῦ]
	38β	[K54 Χρησμός υιών ἀριστοῦ βασιλιά]
	38γ	[K78 Χρησμός Κρήτης]
	38δ	[K67 Χρησμός αποδοχῆς Ἀντιχρίστου]

¹ OMONT, "Manuscripts datés", 1892, 208.

39	59r-59v [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού]
40	59v [K59 Χρησμός μειρακίου και πίτας]
41	59v [K33 Χρησμός πτωχού βοόπτη και πετριώτη]
42	59v-60r [K38 Χρησμός θ και κ] 60v κενή
43	61r-65r [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως]
44	65v-66v [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού]
45	67r [K23 Χρησμός μουσουλμανικής επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης από τους Φράγκους]
46	67v [K31 Χρησμός ρωγολόγου ή πτωχολέοντος Ιωάννη]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο κώδικας αποτελείται από 6 ενότητες φύλλων ως εξής: φ. 1-21, 22-29, 30-38, 39-60, 61-67.¹
2. Ο κώδικας παραδόθηκε εκ μέρους του πάπα Παύλου Ε΄ (1605-1621) στον βασιλιά της Γαλλίας Λουδοβίκο ΙΓ΄ (1610-1643) από τον μοναχό François Le Clerc du Tremblay, τον λεγόμενο Père Joseph (1577-1638).
3. Στα φ. 1r, 20v, 22r, 66v και 67v σφραγίδα της βασιλικής βιβλιοθήκης της Γαλλίας (1852-1870).
4. Ο γραφέας Μαλαχίας Κυριακής εργαζόταν στο Βατικανό στο γύρισμα του 16ου-17ου αι., γι' αυτό και δεν καταγράφηκε στο GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*.²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

OMONT, *Inventaire BnF*, τ. 3, 1888, 214· OMONT, “Manuscrits datés”, 1892, 208· MANGO, “The Legend”, 1960, 79· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 1913a· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 66· ASTRUC & CONCASTY & BELLON & FÖRSTEL, *Catalogue*, 2003· BnF WEB 2016.

1.2.28 (PP) *Parisinus Collectionis Privatae (ex Bute)*

ΧΩΡΑ: Γαλλία.

ΠΟΛΗ: Παρίσι.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Ιδιωτική συλλογή ανωνύμου βιομηχάνου.³

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Parisinus Collectionis Privatae (ex Codex Bute)*.

ΥΛΙΚΟ: Περγαμηνή.

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα με διακόσμηση.⁴

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 27,8-28,6 x 20,5-21 εκ.⁵

ΦΥΛΛΑ: 40.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική, Λατινική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με αδιαφανή υδατοχρώματα (γκουάς).⁶ Με χρυσό ορισμένα πρωτογράμματα.⁷

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 3v, 4r, 4v, 5v, 6v, 7v, 8v, 9v, 10v, 11v, 13r, 13v, 14v, 15v, 16v, 17r, 17v, 18v, 19v, 20v, 21v, 22v, 23v, 24v, 25v, 26v-27r. Τις σελίδες που περιέχουν τα

¹ BnF WEB 2016.

² PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 453 υποσημ. 107.

³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, υποσημ. 10.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 265-266: “Reliure vénitienne ... aux armoiries de Giacomo Foscarini ... dernier quart du seizième siècle”.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 55.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 225.

⁷ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 55-57.

κείμενα στην ενότητα 3 τις περιβάλλει και τις διαιρεί κάθετα πλαίσιο από πλοχμούς, δημιουργώντας σε κάθε σελίδα δύο πινακίδες: αριστερά για το ελληνικό και δεξιά για το λατινικό κείμενο.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς (:).¹

Φραγκίσκος Μπαρότσι.²

Ο ίδιος με των BB2, M22.³

Ο ίδιος με των BB2, M22 και Mo, είτε συνεργάτης τού Γεωργίου Κλόντζα είτε ο ίδιος ο Κλόντζας.⁴

Αυξέντιος Τραχωτής.⁵

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Γεώργιος Κλόντζας.⁶

Γεώργιος Κλόντζας με συμμετοχή τού εργαστηρίου.⁷

Γεώργιος Κλόντζας και εργαστήριο.⁸

Γεώργιος Κλόντζας ή εργαστήριο.⁹

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

Ο κώδικας παραδόθηκε στον Ιάκωβο Φοσκαρίνι, ο οποίος τον μετέφερε στη Βενετία στα τέλη του 1577, τον βιβλιοδέτησε, και μάλλον τον κράτησε στη βιβλιοθήκη του έως τον θάνατό του, το 1602. Τον 18ο αι. εμφανίζεται στη Μεγάλη Βρετανία, στη βιβλιοθήκη του John Stuart, Κόμη της νήσου Bute (Σκωτία), ο οποίος το 1762 αγόρασε ένα κτήμα στο Luton Hoo του Bedfordshire, 35 μίλια βόρεια του Λονδίνου. Στη βιβλιοθήκη του Luton Hoo, όπου αποτέθηκε, ο κώδικας έφερε τις ταυτότητες MS. 114 και F28. Είναι πιθανό ότι έφτασε στη Βρετανία μέσω της Mary Montagu, πεθεράς του Κόμη, η οποία διέμενε συχνά και για μεγάλες περιόδους στη Βενετία. Το 1978 ο κώδικας πωλήθηκε από τους απογόνους του Κόμη στον τωρινό του ιδιοκτήτη.¹⁰

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1578 και εξής (μετά τον BB2).¹¹

1580 (πιθανώς).¹²

1577.¹³

1575/76.¹⁴

1575-1577 (πριν τον BB2).¹⁵

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 56: “La partie grecque et la partie latine (...) probablement par deux mains différentes”.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 81.

³ VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 489: “Quant à l’écriture de ces deux manuscrits [PP & BB2], il s’agit sans aucun doute du même *ductus* que celui du *Marcianus gr. VII, 22*, qui est signé par Klontzas”.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60: “Le Baroccianus a été exécuté par les mêmes copistes que le Bute, c’est-à-dire par des collaborateurs du peintre Georges Klontzas, qui – avec son atelier – a enluminé le manuscrit, ou par l’artiste lui-même”. 82: “L’examen des écritures montre aussi que le copiste principal du *Marcianus* est le scribe de tous les autres recueils d’oracles illustrés par Klontzas, à savoir: le codex Bute, le Baroccianus 170 et le fragment Uvarov”.

⁵ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 434-435 και υποσημ. 43.

⁶ VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 489.

⁷ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 56-57· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 135· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 255.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 81.

⁹ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 230 υποσημ. 14: «από τον ίδιο ή στο εργαστήριό του».

¹⁰ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 57-59 και πίν. II.

¹¹ VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 486.

¹² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 58.

¹³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 80.

¹⁴ HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 138.

¹⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 55, 257 (και 223 για την ανατοποθέτηση σε σχέση προς τον BB2).

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:
Χάνδακας.¹

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:²

- 1 1r [Σελίδα τίτλου] <Λ'ΕΟΝΤΟΣ ΤΟῦ ΣΟΦΩΤ'ΑΤΟΥ ΒΑΣΙΛ'ΕΩΣ ΚΩΝ | ΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠ'ΟΛΕΩΣ ΧΡΗΣΜΟ'Ι:- | LEONIS SAPIENTISSIMI | CONSTANTINOPOLITANAE | URBIS IMPERATORIS | VATICINIA | A FRANCISCO BAROCIO MENDIS | INFINITIS EXPURGATA, AC PRIMUM | IAM LATINO SERMONE DONATA. | AD ILLUSTRISSIMUM IACOBUM FOSCARENUM EQUITEM, | CRETAE IMPERATORIA AUTORITATE CONSULEM, | HEROEM INCOMPARABLEM.>³
- 2 1v-2r [Αφιέρωση] <Inc. ILLUSTRISSIMO IACOBO FOSCARENO EQUITI, CRETAE IMPERATORIA AUTORITATE CONSULI, HEROI AMPLISSIMO FRANCISCUS BAROCIUS S.(alutem) P.(lurimam) D.(icit) | Quum undecimo abhinc mense, Consul amplissime atque Illustrissime, libellum quendam Graecum manu scriptum – Des. hoc unum praeipue eximium praeclarumque opus tot annis ab omnibus peroptatum, tanquam preciosissimam gemmam, secum afferendum esse censeo. Vale.>⁴
2v(:)⁵-3r κενές
3v [μικρογραφία ημιτελής με πορτραίτο].⁶
4r [μικρογραφία με τον θυρέο του Ιακώβου Φοσκαρίνι και το μότο <SUBLIMIA SCOPUS>].⁷
- 3α 4v-15r [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 38 στιχουργήματα με 24 εικόνες, αντιστοιχισμένες ως εξής: εικ. 1 (3 στγγμ.), εικ. 2 (1 στγγμ.), εικ. 3 (2 στγγμ.), εικ. 4 (2 στγγμ.), εικ. 5 (2 στγγμ.), εικ. 6 (1 στγγμ.), εικ. 7 (2 στγγμ.), εικ. 8 (3 στγγμ.), εικ. 9 (1 στγγμ.), εικ. 10 (2 στγγμ.), εικ. 11 (2 στγγμ.) [Άτιτλο]
- 3β 15v-16r [Κ53 Χρησμός τέλους άριστου βασιλιά] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 12 (1 στγγμ.)]
- 3γ 16v-17r [Κ56 Χρησμός μειρακίου Κόνωνος] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [εικ. 13 (1 στγγμ.), εικ. 14 (1 στγγμ.)]
- 3δ 17v-19r [Κ60 Χρησμός βασιλιά Αργυρού] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 2 εικόνες [εικ. 15 (1 στγγμ.), εικ. 16 (1 στγγμ.)]
- 3ε 19v-20r [Κ61 Χρησμός αλλόφυλης Μαρίας] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 17 (1 στγγμ.)]
- 3στ 20v-21r [Κ62 Χρησμός υιού αλλόφυλης Μαρίας] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 18 (2 στγγμ.)]
- 3ζ 21v-22r [Κ63 Χρησμός ιεροφάντη Ηρακλή] με εικονογράφηση: 2 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 19 (2 στγγμ.)]
- 3η 22v-23r [Κ64 Χρησμός καταποντισμού Κωνσταντινούπολης] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 20 (1 στγγμ.)]
- 3θ 23v-24r [Κ65 Χρησμός βασιλείας Δαν] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 21 (1 στγγμ.)]
- 3ι 24v-25r [Κ69 Χρησμός αρχεκακίας Αντιχρίστου] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 22 (1 στγγμ.)]
- 3ια 25v-26r [Κ67 Χρησμός αποδοχής Αντιχρίστου] με εικονογράφηση: 1 στιχούργημα με 1 εικόνα [εικ. 23 (1 στγγμ.)]

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 81· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 55.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, πίν. III.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 88-90.

⁵ Το φ. 2v λησμονήθηκε στην κωδικολογική περιγραφή: VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 55.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, πίν. IV.

⁷ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, πίν. V.

- 3ιβ 26v-28r [K70 Χρησμός Δευτέρας Παρουσίας] με εικονογράφιση: 3 στιχουργήματα με 1 εικόνα [εικ. 24 (3 στγγμ.)]
- 4 28v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] χωρίς εικονογράφιση [Τίτλος] <Vaticinium quod in marmore quodam literis graecis in adversa pagina existentibus exculptum in Byzantio repertum fuit. | Leonis sapientissimi.> [λατινική μετάφραση]
- 4α 29r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] χωρίς εικονογράφιση [Τίτλος] <Χρησμός ὃς εὐρέθη ἐν πλακί κεχαραγμένος ἐν γράμμασι τοιοῖσδε ἐν Βυζαντίῳ:> [κρυπτογραφημένη αποτύπωση]
- 4β 29v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] χωρίς εικονογράφιση [Τίτλος] <λέοντος τοῦ σοφοῦ> [κρυπτογραφημένη αποτύπωση στα διάστιχα]
30r-40v κενά

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Ο κώδικας είναι δίδυμος (*gemellus*) του BB2.
2. Η αφιέρωση του Μπαρότσι στον PP είναι πανομοιότυπη του BB2, αλλά δεν φέρει ένδειξη τόπου και χρόνου.¹
3. Τα τρία βασικά μέρη του K14 (κρυπτογραφημένο κείμενο, ανάλυση στα ελληνικά, ανάλυση στα λατινικά) παρουσιάζονται με διαφορετική σειρά στον PP σε σχέση με BB2: προηγείται η ανάλυση στα λατινικά, έπεται το κρυπτογραφημένο κείμενο, και τελευταία ακολουθεί η ανάλυση στα ελληνικά.²
4. Οι Vereecken & Hadermann-Misguich, δηλώνοντας την άποψή τους για τον γραφέα,³ και ανεξάρτητα από την απόδοση ή όχι στον Κλόντζα, δεν ανέφεραν ότι ο μεν Rigo είχε ήδη ταυτίσει τον γραφέα του BB2 με αυτόν του Mo (πρβλ. στη σελίδα τους 78, υποσημ. 28), ο δε Παλιούρας είχε ήδη ταυτίσει τον γραφέα του BB2 με αυτόν του M22.
5. Η Γκράτζιου επισήμανε ότι δεν είναι εύκολο να επιχειρηματολογήσει κάποιος υπέρ του φιλενωτικού χαρακτήρα του χειρογράφου, καθώς οι εικόνες των φ. 15v και 18v δεν προάγουν φιλενωτικά νοήματα.⁴
6. Ο Χατζηδάκης δεν κατάλαβε ότι ο Rigo, αναζητώντας το χαμένο (ακόμη τότε) *Sommario* του Μπαρότσι, και έχοντας υπόψη την αρχαιακή πληροφορία ότι το περιείχε ένα λανθάνον *χαρτώο* χρησιμολόγιο που βρισκόταν ακόμη στη Βενετία τον 18ο αι. (βλ. Berg: Παρατήρηση 5), γράφει ότι το χρησιμολόγιο αυτό *δεν μπορεί να είναι ο (περγαμηνός) κώδικας του Rothesay (και όχι Rosegay).*⁵
7. Το παρισινό χειρόγραφο παρουσιάστηκε με τον αριθμό 33 στη δημοπρασία της 18ης Ιουνίου 2002 του οίκου Sotheby's στο Λονδίνο, προκειμένου να αποτιμηθεί η εμπορική του αξία, η οποία εκτιμήθηκε στις 2-3 εκατομμύρια στερλίνες.⁶

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

[ANEY], *Royal Commission*, 1872, 208· ROSE, “Francesco Barozzi”, 1977, 150· VEREECKEN, *Orakels*, 1986, τ. 2, 26-30, 194-195· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47 σημ. 22· KRISTELLER, *Iter Italicum*, 1989, τ. 4, 242· VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991·

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 88-90.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 55.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82.

⁴ GRATZIOU, “Rezension”, 2003, 794· πρβλ. BB2: Παρατήρηση 7, και M22: Παρατήρηση 9.

⁵ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, υποσημ. 8. Παρόμοιας τάξης σφάλματα διαπράττει ο Χατζηδάκης και στις υποσημ. 45 και 46, όπου προκειμένου για τον κώδικα BB1 αναφέρει αφενός τον Μάρκο Μπαθά ως τον κατά την Κυριακού ζωγράφο του, αφετέρου τον Μανουήλ Μώρο ως τον γραφέα του (εννοώντας προφανώς τον BL).

⁶ ANEY, *Sotheby's*, 2002.

VEREECKEN, “Découverte”, 1994· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 80-82· RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996, 87, 90-91· HADERMANN-MISGUICH, “Espace et temps”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Union”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Mort et survie”, 1996· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, 1997, 89-91 και εικ. 48· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000, 471· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 59-61, 81-82, 253-259, 267-268· HADERMANN-MISGUICH, “Klontzas’ Venice”, 2001· [ANEY], *Sotheby’s*, 2002, 8-31· WALTER, “Review”, 2002· VEREECKEN, “Profetieën”, 2002· GRATZIOU, “Rezension”, 2003· SCHAMP, “Compte rendu”, 2003· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 434-435 και υποσημ. 43· DE MARIA, “Oracles”, 2013· FONKIČ, “Retsenziia”, 2014.

1.2.29 (Pan) Panormitanus I. E. 8

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Παλέρμιο.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Centrale della Regione Siciliana “Alberto Bombace”.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Panormitanus I. E. 8.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Περγαμηνή.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 22,1 x 16,1 εκ.

ΦΥΛΛΑ: II+15+I.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 1r, 1v, 2r, 2v, 3r, 3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r, 7v, 8r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Δύο γραφείς (ο ένας την I τον 16ο αι., ο άλλος την II τον 18ο αι.).

Αντώνιος Επισκοπόπουλος (I).¹

Ζαχαρίας Σκορδύλης (I).²

Ζαχαρίας Σκορδύλης (I & II).³

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Άλλος από αυτόν του M3a.⁴

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο ανήκε στη συλλογή του ιησουητικού Collegio Massimo του Παλέρμιου, πριν μεταφερθεί στην Κεντρική Βιβλιοθήκη.⁵

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι. (I), 18ος αι. (II).⁶

1566-1574.⁷

1572-1573 (I) (χρησμός Κύπρου και εικονογραφική ένδειξη).⁸

1570-1573 (I & II) (εικονογραφική ένδειξη).⁹

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βενετία (λόγω του Σκορδύλη).¹⁰

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹

¹ ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Μονόφυλλο», 1978, υποσημ. 15.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 85· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63-64· FONKIČ, *Studies*, 2014, 430.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 64.

⁵ MARTINI, *Catalogo*, τ. 1A, 1893, 62.

⁶ MARTINI, *Catalogo*, τ. 1A, 1893, 62.

⁷ DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953, 39.

⁸ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 85 και 93· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60.

⁹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63.

¹⁰ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63.

		I-II κενές	
I	1	1r-8r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Τίτλος] <χρησμοί του εὐσεβεστάτου βασιλέως κυρ(οῦ) λέοντος τοῦ σοφωτ(άτου), περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως ->	
	2	8v [T4 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Τίτλος γενικός] <χρησμός δανιήλ μοναχοῦ περὶ τῆς ἑπταλόφου, καὶ περὶ τῆς νήσου κρήτης, καὶ ἐτέρων, καὶ τί ἐστὶ τὸ μέλλον αὐτῶν>	
	2α	8v [K13 Χρησμός Δανιήλ μοναχού] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]	
	2β	8v-9r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἰεζεκὴλ τοῦ προφήτου, κ ^ε κ ^ε :>	
	2γ	9r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Συνεχόμενα ἀτίτλο] [ιταλική μετάφραση του ανωτέρω] [Παρακάτω: <Οὕτω κεῖται ἐν τοῖς ἑλληνικοῖς ὄλοις βιβλίαις, κρήτας· παρὰ τοῖς λατινικοῖς δὲ οὐκ οἶδα εἰ ἐν ἅπασιν οὕτως εὐρίσκειται· πιστευτέον οὖν μάλιστα τῇ ἑλληνικῇ γλώττῃ τῇ οὔσῃ μητρὶ τῆς ῥωμαϊκῆς: ~ ἴσως καὶ σφάλμα χαλκογραφικὸν ὑπάρχει: + σχόλιον ζαχαρίου ἱερέως>	
	2δ	9r [K79 Χρησμός Κύπρου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <περὶ τῆς νήσου κύπρου>	
		9v κενή	
II	3	1r-6v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] χωρίς εικονογράφηση: τα στιχουργήματα σε λατινική μετάφραση.	

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Στο εσωτερικό του εμπροσθόφυλλου έχει γραφεί ως γενικός τίτλος: “Leonis Imperatoris prophetiae”.²
2. Το χειρόγραφο των φ. 1r-8r είναι δίδυμο (*gemellum*) του M3a.³

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

KONDAKOV, *Histoire*, τ. 2, 1891, 178· MARTINI, *Catalogo*, τ. 1A, 1893, 62-63· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 446· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 215· DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953· KNÖS, “Oracles”, 1960, 162· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Μονόφυλλο», 1978, υποσημ. 15· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 16, 85-86, 93· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 64· VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 159, 318 πίν. XXXV, 1-2· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 425 υποσημ. 9, 449· FONKIČ, *Studies*, 2014, 430.

1.2.30 (S) *Serdicensis Dujčev Graecus 353*

ΧΩΡΑ: Βουλγαρία.

ΠΟΛΗ: Σόφια.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Център за славяно-византийски проучвания “Проф. Иван Дуйчев” (Κέντρο σλαβο-βυζαντινών σπουδών «Καθ. Ιβάν Ντούιτσεφ»).

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Serdicensis Dujčev Graecus 353*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δερμάτινη.⁴

¹ MARTINI, *Catalogo*, τ. 1A, 1893· DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953.

² MARTINI, *Catalogo*, τ. 1A, 1893, 62.

³ DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953, υποσημ. 2· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 85.

⁴ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 245 (την αποκαλεί «οθωμανικού τύπου»).

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 20,5 x 15 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 203.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 97v, 98r, 98v, 99r, 99v, 100r, 100v, 101r, 101v, 102r, 102v, 103r, 103v, 104r, 104v, 105r, 106r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

α) φ. 1r-51v, 82r-82v, 90r-90v, 95r-95v, 161r-161v, β) 52r-60v, γ) 61r-69v, δ) 71r-81v, ε) 83r-83v, ζ) 84r-87v, η) 89r-89v, θ) 91v, ι) 92v-93r, ι) 94r, ια) 96r, ιβ) φ. 98r-116r, ιγ) 117r-165v, ιδ) 167r-201r, ιε) 201v-205r.¹

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: Ο ίδιος ο γραφέας.²

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών (όπου και έφερε τον αριθμό 130). Κάποια περίοδο βρισκόταν στην περιοχή Αγράφων και Ευρυτανίας.³

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1648-1687.⁴

1630-1640 ή 1630 περίπου.⁵

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Κωνσταντινούπολη.⁶

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁷

- 1 1r-13v [Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, Θεματοεπιστολαί] [Τίτλος στο τέλος, φ. 13v] <+ Θεοδοσίου Ζυγομαλά Θεματοεπιστολαί>⁸
- 2 13v-19r [Μαρτίνος Κρούσιος, δύο στιχουργήματα προς τους Ιωάννη Μαύρο, ιατρό, και Λουδοβίκο, δούκα της Βιρτεμβέργης, και δημόδης απόδοση ψαλμού ρκη΄] [Άτιτλο].⁹
- 3 19v-30r [Θεοδόσιος Ζυγομαλάς, ιδιωτικές επιστολές] [Άτιτλο].¹⁰
- 4 31r-34v [Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (;), δημόδης απόδοση στιχηρών] [Τίτλος] <Παράφρασις τῶν έσπερινῶν στιχηρῶν τοῦ πρώτου ἤχου>
- 5 35r-38v [Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (;), Λεξικό] [Τίτλος] <Λεξικὸν γραμματικόν, ιστορικὸν καὶ θεολογικὸν τῆς ὀκτωῆχου>
- 6 39r-44v [Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (;), Ζητήματα λογικής] [Ακέφαλο, εξέπεσε φύλλο]
- 7 45r-51v [Θεοδόσιος Ζυγομαλάς (;), Ζητήματα ρητορικής] [Κολοβό, εξέπεσαν φύλλα]
- 8 52r-60v [Antoine Léger και Γεώργιος Κορέσσιος, επιστολογραφία] [Τίτλος] <Προθεωρία εις τὰς έπιστολάς τοῦ Λεγήρου καὶ Κορεσσίου, τοῦ Μαξίμου Μαργουνίου, Εὐγενίου ιερομανάχου τοῦ ἐξ Αἰτωλίας τοῦ Ἰωαννουλίου> [μόνο η επιστολογραφία – η προθεωρία, αν υπήρχε, εξέπεσε]
- 9 61r-70r [Αταύτιστο, Ομιλία θεολογικού περιεχομένου] [Ακέφαλο]
- 10 71r-81v [Antoine Léger και Γεώργιος Κορέσσιος, επιστολογραφία]
- 11 82r-82v [Αταύτιστο, Περί πυρετών] [Άτιτλο]
- 12 83r [Χρονολογικό σημείωμα για την πρώτη και την πέμπτη οικουμενική σύνοδο]
- 13 83v [Παροιμιακές φράσεις]

¹ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 244-245.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 82.

³ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 208, 239.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 82.

⁵ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 226, 253.

⁶ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 253.

⁷ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009.

⁸ CRUSIUS, *Turcograecia*, 1584, 347-370 (56 από τις 62 θεματικές επιστολές).

⁹ CRUSIUS, *Turcograecia*, 1584, 400-407.

¹⁰ CRUSIUS, *Turcograecia*, 1584, 216-269.

- 14 84r-87v [Ερμηνεία τροπαρίων]
- 15 88r [Χρονολογικό σημείωμα] <εις ἔτος παλεῶ, 7151 [1643] ἐν μηνὶ νοεμβρίου εἰς τὰς 8 τὴν ἡμέρα τῶν ἀγγέλ(ων) ἡμέρα δευτέρα τὸ ἀργὰ γενέθι τὸ παιδί>
88v [σχεδιάσματα προτομῆς τοῦ Χριστοῦ, δοκίμια κονδυλίου καὶ μονοκονδυλιά: <ὁ ἱερομόναχος>]
- 16 89r-89v [Ἠθικοδιδασκτικό κείμενο σε λόγια καὶ δημώδη, καὶ ευαγγελικά λόγια]
- 17 90r-90v [Πουλολόγος, ἀπόσπασμα]
91r κενή
- 18 91v [Σημείωμα] <+ τῶ εὐσεβεστάτῳ καὶ θεοσεβάστῳ ἐν ἱερεύσι καὶ οἰκονόμῳ | κυρίῳ κυρίῳ Παναγιώτῃ τῶ ἡμετέρῳ ἀρίστῳ φίλῳ | κ(αὶ) περιποθείτῳ ὑγιῶς: Εἰς Βελισδόνη [παρακάτω ἀπὸ ἄλλο χέρι:] Εἰς Βελισδώνη> [Ἄγραφα]
- 19 92r [Σημείωμα] <Κωνσταντίνου ἱερέως ἐκ τῆς χώρας Τρουβάτου> [Ευρυτανία]
- 20 92v-93r [Αταύτιστο στιχοῦργημα]
- 21 94r [Επιστολή πρὸς ἱερέα]
94v [σχεδιάσμα δύο χερουβεὶμ που κρατοῦν ἐξεπτέρυγα καὶ ἐπιγραφή <ἅγιος, ἅγιος>]
- 22 95r [Πουλολόγος, ἀπόσπασμα]
95v [αρχὴ δοκιμίου ἐπιστολῆς]
96r [αρχὴ δοκιμίου μητροπολιτικῆς ἐγκυκλίου]
96v κενή
- 23 97r [Βραχὺ χρονικό] <Inc. Ὅταν ἀπέρασεν ὁ ἀγαρινὸς ἀπὸ τὴν ἀνατολὴν εἰς τὴν [...] τὸ πρῶτον ἐπέρασεν εἰς ἔτος ζωια' [1303] [...] μετὰ ταῦτα ὁ γελτιρίμ μπαγιαζήτης ἔτει ιδ' [...] μετὰ ταῦτα ὁ σουλημάνος ἐβασίλευσεν εἰς ἔτος ζρκη' [1620] μὴν ἀπρίλιος εἰς τὰς δ' - Des. ὁ μουράτης χρόνους ζ' μετὰ τοῦτον ὁ μοάμετ>
- 24 97v [Ἱστορία Ἰωσήφ καὶ Παρθενίου τοῦ σοφοῦ, ἀπόσπασμα]
- 25 97v-106r [K1 Βυζαντινὸς χρησμολογικὸς πυρήνας] με εἰκονογράφηση: 16 στιχοῦργήματα με 16 εἰκόνες [Ἄτιτλο] [105v κενή]
- 26 106v-107r [K38 Χρησμός θ και κ] [Τίτλος] <Ἔτερα>
- 27 108r [Σημείωμα σε οθωμανικὴ γραφή]
- 28 108v [K87 Χρησμός τάφου ἁγίου Διονυσίου] [Τίτλος]
<γράμματα ὅπου εὐρέθησαν γεγραμμένα, εἰς τοῦ ἁγίου Διονυσίου τὸ μνημα...>
109r-109v ἐξέπεσε
- 29 110r [K88 Χρησμός χριστιανικῆς ἐνότητας] [Ἀκέφαλο]
- 30 110r [Χρησμοὶ ἐτῶν 1620-1628] [Ἄτιτλο] <εἰς ἔτους ζρκθ' [...] ζρλ' [...] ζρλα' [...] ζρλβ' [...] ζρλγ' [...] ζρλδ' [...] ζρλε' [...] ζρλς' [...] ζρλζ' [...] ζρλη' χρόνους>
- 31 110v-114v [K5 Αφήγησις θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος]
<Περὶ τοῦ καλουμένου πτωχοῦ καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως>
- 32 115r [Ὄνόματα φαρμακευτικῶν φυτῶν καὶ σχεδιάσμα ἀνθρώπινου προσώπου]
115v [σχεδιάσμα δεόμενου ἁγίου με στικτὸ φωτοστέφανο καὶ ἐπιγραφή <ὁ ἀλέξιος>]
- 33 116r [Γιατροσόφι]
116v κενή
- 34 117r [Κτητορικὸ σημείωμα] <Καὶ τοῦτο πρὸς τοῖς ἄλλοις κτῆμα ἦν Στεριανοῦ τοῦ ἱερόπαιδος καὶ τῶν | φίλων:->
- 35 117r-120v [Γιατροσόφια]
- 36 121r-126r [Μαγικά με τὴ βοήθεια των πλανητῶν, ζωδίων καὶ πνευμάτων]
126v κενή
- 37 127r-159v [Γιατροσόφια]
160r [σχεδιάσματα δύο ἀνθρώπινων προσώπων καὶ σημειώσεις]

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

- 38 161r-161v [Πωρικόλογος, απόσπασμα]
39 162r-165v [Γιατροσόφια]
40 166r-166v [Επιστολή ιερομονάχου Ιωάννη εκ χώρας Τροβάτου προς τους ιερείς και άρχοντες του χωριού Βελισδόνη Αγράφων, χωρίς χρονολογία, σημείωμα Κωνσταντίνου ιερέως εκ χώρας Τροβάτου χωρίς χρονολογία, σημείωμα της Καλής του Γενναδίου 28 Μαρτίου 1732, σημείωμα του Ζαφείρη του Νικολού 25 Ιουνίου 1770]
41 167r-182r [Επιτομή γραμματικής]
182v κενή
42 183r [Γιατροσόφι]
183v κενή
43 184r [Γιατροσόφι]
184v κενή
44 185r-185v [Γραμματικά (προθέσεις) και γιατροσόφι αναμίξ]
45 186r-195r [Ιλιάδος Α, με διάστιχα σχόλια]
196r [σημειώσεις]
196v κενή
46 197r-201r [Ιλιάδος Α, μεταγλώττιση στη δημόδη]
47 201v-203v [Γιατροσόφια]
48 204r-204v [Αριθμητικές πράξεις, χρωστικά, σημειώσεις και χρονολογία 15 Οκτωβρίου 1752]
49 205r [Αναγραφές ονομάτων]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Το χειρόγραφο το υπεξαίρεσε τον Μάρτιο του 1917 μαζί με άλλα από τη μονή Τιμίου Προδρόμου Σερρών ομάδα Βουλγάρων, με επικεφαλής τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σόφιας Vladimir Sis.¹
2. Οι εικόνες «παρουσιάζουν εντυπωσιακή ομοιότητα» με εκείνες του Ams.²
3. Στην άνω άα του φ. 98r σημειώνεται: <έκ τετυφλωμένου [ακέφαλου] άνθηβόλου [αντιβόλου] έγγραψαμεν αυτό>.³
4. Το Χρονικό του φ. 97v, όπως έχει δημοσιευτεί, είναι προβληματικό ως προς την ταύτιση των σουλτάνων.
5. Ο Χρησμός του τάφου του αγίου Διονυσίου απαντάται και στον κώδικα Athon. Ιβήρων 543.⁴
6. Ο Κατσαρός θεωρεί ότι το πρότυπο του χρησμολογίου που περιέχει ο κώδικας προερχόταν από το «εργαστήρι» του Θεοδοσίου Ζυγομαλά.⁵
7. Ο Antoine Léger, καλβινιστής θεολόγος, έφτασε στην Κωνσταντινούπολη το 1628 με καθήκοντα πάστορα και συμβούλου του Ολλανδού πρεσβευτή Cornelius Haga (στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1612-1639), υπό τις οδηγίες του οποίου ανέπτυξε προσυλητιστική δράση.⁶

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 82· [ANEY], *Old Balkan Manuscripts*, 1997, 49· DŽUROVA & VELINOVA, *Pismenite*, 2006, 64· ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009· DŽUROVA, *Rayonnement*, 2011, 259-260 (αριθ. 116).

¹ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 208.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 82.

³ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 229.

⁴ ΛΑΜΠΡΟΣ, *Κατάλογος*, τ. 2, 1900, αριθ. 4663.1· ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 210.

⁵ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 250.

⁶ ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 246-247.

1.2.31 (T) *Taurinensis* B. V. 27 (168, b.II.22), απωλεσθείς

ΧΩΡΑ: Ιταλία.

ΠΟΛΗ: Τορίνο.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Nazionale Universitaria di Torino [σήμερα κατεστραμμένος από την πυρκαγιά που έπληξε τη Βιβλιοθήκη την 26η Ιανουαρίου 1904].

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Taurinensis* B. V. 27 (168, b.II.22).

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ:

ΦΥΛΛΑ: 38.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: 1v, 19v, 21r, 27r, 27v, 28r, 28v, 29r, 29v, 30r, 30v, 31r, 31v, 32r, 32v, 33r, 33v, 34r, 37v, 38r.

ΓΡΑΦΕΑΣ:

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.¹15ος αι. (πιθανώς παραδρομή).²

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:³

- 1 1r-19v [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 1v) με 1 κείμενο (φ. 1v-19v) [Τίτλος] <Τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Μεθοδίου ἐπισκόπου παταρείας περὶ τ(ῆς) βασιλείας τ(ῶν) ἐθνῶν καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους καιροὺς ἀκριβῆς ἀπόδειξις· ἀρχόμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου κ(αὶ) τελειοῖ μέχρι τ(ῆς) δευτέρας παρουσίας>
- 2 19v-21r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 19v) με 1 κείμενο (φ. 20r-21r) [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς μνημεῖον μαρμαρένιον τοῦ ἀγίου τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου· ἐξηγήθη ταῦτα ὁ μέγας πατριάρχης ὁ σχολάριος> [Στο φ. 20r κρυπτογραφημένη αποτύπωση, στα φ. 20v-21r το κείμενο ἀνευ κρυπτογραφημένης αποτύπωσης]
- 3 21r [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἄτερος χρησμός.>
- 4 21r-25r [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 21r) με 7 κείμενα (φ. 21v-25r) [Τίτλος γενικός] <Ἄτεροι χρησμοὶ θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥωμαίων κ(αὶ) κληρικοῦ τ(ῆς) μεγάλης ἐκκλησίας τ(ῆς) παλαιᾶς ῥώμης μεταβληθεὶς ἀπὸ ῥωμαϊκὰ εἰς τ(ῆν) ἐλλάδα διάλεκτον παρὰ νοταρίου κυροῦ ἰωάννου τοῦ ῥυζανοῦ>
- 4α 21v-22v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης καὶ κατάληψης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 4β 22v-23r [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρους τῶν λατίνων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
- 4γ 23r-23v [K27 Χρησμός τελικῆς ἀναμέτρησης χριστιανῶν καὶ ἀπίστων καὶ ἐμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

¹ PASINI, *Codices*, τ. 1, 1749, 254· MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 1, 1958, 426.² ΛΑΜΠΙΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, 116· MANGO, «The Legend», 1960, 79 (διαβάζει τον Λάμπρο).³ PASINI, *Codices*, τ. 1, 1749· ΛΑΜΠΙΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925.

4δ	23v-24r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα άτιτλο]
4ε	24r [K32 Χρησμός τλήμονος και πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχο>
4στ	24r-24v [K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι έτεροι πρὸς αὐτόν>
4ζ	24v-25r [K31 Χρησμός ρωγολόγου ή πτωχολέοντος Ιωάννη] [Συνεχόμενα άτιτλο]
5	25r-26v [T1 Χρησμοί Λέοντος Στ´] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 25r) με 3 κείμενα (φ. 25v-26v). [Τίτλος γενικός] <Χρησμοί τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέως περι τῆς κωνσταντινουπόλεως>
5α	25v [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Συνεχόμενα άτιτλο]
5β	25v-26r [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτερος τοῦ αὐτοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέως>
5γ	26r-26v [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτερα τοῦ αὐτοῦ κυροῦ λέοντος>
6	26v-34r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: (;) στιχουργήματα με (;) εικόνες [Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτεροι χρισμοί καὶ στίχοι τοῦ αὐτοῦ κυροῦ λέοντος: φιλοσόφοι· άστρολόγοι· αίμα· σπανίας· άρμενίας· ιουδαίας· και άραμίας (;)· όμόνοια>
7	34v-37r [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Περὶ τοῦ θρυλλουμένου πτωχοῦ και έκλεκτοῦ βασιλέως>
8	37r-37v [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] με εικονογράφηση: 1 κείμενο (φ. 37r-37v) με 1 εικόνα (φ. 37v) [Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτερος χρησμός ώραϊος διαλαμβάνων και οὔτος περι τοῦ τέλους τῆς βασιλείας τοῦ ίσμαήλ>
9	38r-38v [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 38r) με 1 κείμενο (φ. 38v) [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι τῆς κωνσταντινουπόλεως τοῦ άγγελοφόρου>
10	38v [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Τίτλος] <Έτεροι στίχοι τῆς αὐτῆς Κ/πόλεως>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. “cod. Taur. B II 22 f. 26 (Pasini, n. CLXVIII) nunc igno delete”.¹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

PASINI, *Codices*, τ. 1, 1749, 254-255· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 447· STAMPINI & all., “Inventario”, 1904, 409 (απουσιάζει το χειρόγραφο)· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ’», 1925, 116-124· MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 1, 1958, 426· MANGO, “The Legend”, 1960, 79· KOMINHS, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 403 υποσημ. 7· KRISTELLER, *Iter Italicum*, τ. 2, 1967, 179 (πληροφορίες για την πυρκαγιά του 1904)· MIONI, *Codices*, τ. 1, 1972, 227· ΣΚΛΑΒΕΝΙΤΗΣ, «Μονόφυλλο», 1978, υποσημ. 11.

1.2.32 (VI) *Vaticanus Graecus 1188*

ΧΩΡΑ: Βατικανό.

ΠΟΛΗ: Βατικανού.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Apostolica Vaticana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Vaticanus Graecus 1188*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: CANART, “Provataris”, 1964, φ. 1-12 & 20-29: υδατόσημο αριθ. 9 (χ.τ. 1557-1567)· υδατόσημο αριθ. 41 (χ.τ. 1555-1559)· φ. 1+6 & 3+4 & 7-12: υδατόσημο αριθ. 7 (χ.τ. 1550)· φ. 2+5 & 20-23 & 26-29: υδατόσημο αριθ. 38 (Φαμπριάνο

¹ MIONI, *Codices*, τ. 1, 1972, 227.

1557)· φ. 13-19: υδατόσημο αριθ. 4 (χ.τ. περ. 1535)· φ. 24-25: υδατόσημο αριθ. 45 (1523-1598 & Ρώμη 1557-1559)¹ BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 673 (Ρώμη 1562) [με διαφορές]· τ. 3, 12229 (Ρώμη 1548), 12230 (Μιλάνο 1570) [με διαφορές].²

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 31,5 x 21 εκ.

ΦΥΛΛΑ: III+29+III.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: 1v, 4v, 9v, 12v, 13r, 13v, 14r, 14v, 15r, 15v, 16r, 16v, 17r, 17v, 18r, 18v, 19r, 19v, 24r, 24v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Ο ίδιος με των Vat. Gr. 1896 (φ. 220r-239v) και V3 (φ. 122r-129r).³

Ίδιος με του E1.⁴

Μανουήλ Μαλαξός.⁵

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Μανουήλ Μαλαξός (:).⁶

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ο κώδικας βρισκόταν ήδη στην Αποστολική Βιβλιοθήκη στα τέλη του 16ου αι., καθώς αναφέρεται για πρώτη φορά σε κατάλογο του 1592, που κατήρτισε ο Domenico Ranaldi (ή Rainaldi ή Rinaldi, περ. 1555-1606), ανηψιός του καρδινάλιου Guglielmo Sirleto (1514-1585).⁷ Ο Paul Canart παρατήρησε ότι ο κώδικας έχει στάχωση όμοια με εκείνη των χειρογράφων του Εμμανουήλ Προβατάρη, τα οποία βρίσκονταν στα χέρια του αρχιεπισκόπου Ταραγόνας Antonio Agustín (1517-1586), υπονοώντας ότι ανήκε ίσως στον Agustín.⁸ Η Κυριακού, ωστόσο, βασιζόμενη στον Claudio Leonardi,⁹ σημειώνει ότι η στάχωση των συγκεκριμένων χειρογράφων του Agustín έγινε μετά τον θάνατό του, αφότου αυτά είχαν εισαχθεί στην Αποστολική Βιβλιοθήκη.¹⁰

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1520-1566 (βάσει της εικόνας του φ. 24r).¹¹

1520-1550 (φ. 13-19) και 1557-1560 (φ. 1-12 & 20-29) (βάσει υδατοσήμων).¹²

1561 και πριν (δηλ. πριν την οριστική αναχώρηση του Μαλαξού από τη Ρώμη).¹³

1535 περίπου (φ. 13-19) και 1557-1560 (φ. 1-12 & 20-29) (βάσει υδατοσήμων).¹⁴

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Ναύπλιο ή Βενετία (φ. 13-19) και Ρώμη (φ. 1-12 & 20-29).¹⁵

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹⁶

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 191-192, 217, 220, 247, 254.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, υποσημ. 78.

³ MERCATI, "Noterella", 1964, 82.

⁴ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47 σημ. 11· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 57 (ακολουθώντας Mercati και Canart).

⁵ CANART & ΜΑΡΚΟΥ, «Νομοκάνων», 1980, 296 υποσημ. 5· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64·

⁶ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 110, 180, 192.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 58.

⁸ CANART, "Provataris", 1964, 231-233.

⁹ LEONARDI, "Concili ecumenici", 1964, 586-589.

¹⁰ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 58.

¹¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47 υποσημ. 11 ("durante il regno di Suleymân I").

¹² DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 192.

¹³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 58.

¹⁴ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 452-453.

¹⁵ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 452-453 και υποσημ. 104.

¹⁶ Εξέταση ψηφιακών και φωτομηχανικών αντιγράφων.

- Ir-IIIv κενές
- 1 1r [Σελίδα τίτλου] <+ χρησμοί οΐτινες | διαλαμβάνουσι | πάντα τὰ σὺμβάντ(α) | τὰ περὶ τῆς ἀλώ- | σεως τῆς βασι- | λείας κωνσταντινου- | πόλεως· ἔτι δὲ | καὶ περὶ τῆς κατα- | λύσεως, καὶ ἀφανι- | σμοῦ τῆς βασιλεί- | ας τῶν ἀγαρηνῶν: ~>
 - 2 1v-3r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 1v) με 1 κείμενο (φ. 2r-3r): [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς | μνημεῖον μαρμαρένιο τοῦ τάφου | τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου, ἐξηγήθη | ταῦτα ὁ μέγας π(ατ)ριάρχης σχολάριος>
 - 3 3v [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Τίτλος] <Ἐτερος χρησμός +>
 - 4 4r [Σημείωση] <εἰσὶν ἔμπρο- | σθεν ἕτεροι | χρησμοί +>
 - 5 4v-9r [T2 Χρησμοί Θεοφίλου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 4v) με 7 κείμενα (φ. 5r-9r) [Τίτλος γενικός] <ἕτεροι χρησμοί θεοφίλου πρεσβυτέ | ρου ῥωμαίων καὶ κληρικοῦ τῆς μεγά | λης ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς ῥώμης, | μετὰ βληθεῖς ἀπὸ ῥωμαϊκὰ εἰς τὴν | ἐλλάδα διάλεκτον, παρὰ νοταρίου | κυροῦ ἰωάννου τοῦ ῥυζανοῦ +>
 - 5α 5r-6v [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης καὶ κατάληψης τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
 - 5β 6v-7r [K25 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρους τῶν λατίνων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
 - 5γ 7r-7v [K27 Χρησμός τελικῆς αναμέτρησης χριστιανῶν καὶ ἀπίστων καὶ εμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
 - 5δ 7v-8r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
 - 5ε 8r [K32 Χρησμός τλήμονος καὶ πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι>
 - 5στ 8r [K34 Χρησμός αναβοώντος στύλου] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Στίχοι ἕτεροι πρὸς αὐτόν>
 - 5ζ 8r-9r [K31 Χρησμός ρωγολόγου ἢ πτωχολέοντος Ἰωάννη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
 - 6 9v-12r [T1 Χρησμοί Λέοντος Στ´] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 9v) με 3 κείμενα (φ. 10r-12r). [Τίτλος γενικός] <χρησμοὶ τοῦ κυροῦ λέοντος τοῦ | σοφωτάτου βασιλέως περὶ τῆς | κωνσταντινουπόλεως>
 - 6α 10r-10v [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
 - 6β 10v-11r [K37 Χρησμός κανδήλας καὶ ποντικού] [Συνεχόμενα με τίτλο]
 - 6γ 11r-12r [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ΕΤΕΡΑ ΤΟΥ ΑΥΤΟΥ ΣΟΦΩ- | ΤΑΤΟΥ ΚΥΡΟΥ ΛΕΟΝΤΟΣ>
 - 7 12v-19v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εἰκόνες [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἔτερα τοῦ αὐτοῦ κῦρ λέοντος· φιλοσόφοι· | ἀστρολόγοι· αἶμα· σπανίας· ἄρμε | νίας· ἰουδαίας· καὶ ἀραβίας· ὁμόνοια: ~>
 - 8 20r-23r [K5 Ἀφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΘΡΥΛΛΟΥΜΕ | ΝΟΥ ΚΑΙ ἘΚΛΕΚΤΟΥ | ΒΑΣΙΛΕΩΣ ++>
 - 9 23v-24r [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] με εικονογράφηση: 1 κείμενο (φ. 23v-24r) με 1 εικόνα (φ. 24r) [Τίτλος] <Ἐτερος χρησμός ὉΡΑΪΟΣ | ΔΪΑΛΑΜΒΑΝΩΝ ΚΑΙ ΟὔΤΟΣ | ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΤΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΒΑ- | ΣΙΛΕΙΑΣ ΤΟΥ ἸΣΜΑΗΛ +>
 - 10 24v-25r [K28 Χρησμός ἀγγελοφόρου] με εικονογράφηση: 1 εικόνα (φ. 24v) με 1 κείμενο (φ. 25r) [Τίτλος] <ΣΤΙΧΟΙ ΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝ | ΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΤΟΥ Α | ΓΓΕΛΟΦΟΡΟΥ +>
 - 11 25v-26r [K20 Χρησμός τῆς αὐλῆς τοῦ Βύζαντα] [Τίτλος] <Ἐτεροι ΣΤΙΧΟΙ [...] | [...] ΚΩΝΣΤΑΝ | ΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ>
- 26v-29v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Σύμφωνα με τον De Gregorio, το χειρόγραφο καταρτίστηκε σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους: πρώτα γράφτηκε ο Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας, που αποτελεί το κεντρικό τμήμα του χειρογράφου και χρονολογήθηκε από τον De Gregorio μεταξύ 1520-1550, και έπειτα το αρχικό και το τελικό τμήμα, που χρονολογήθηκε μεταξύ 1557-1560.¹ Το φ. 12ν, το πρώτο του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα, γράφτηκε και ζωγραφίστηκε (ή ξαναγράφηκε και ξαναζωγραφίστηκε) κατά τη δεύτερη χρονική περίοδο. Το διάστημα που μεσολάβησε από την έναρξη έως την ολοκλήρωση της εργασίας μπορεί έτσι να είναι από επτά έως σαράντα έτη. Το συμπέρασμα του De Gregorio προέκυψε από τη λεπτομερή παρατήρηση και τη μεθοδική ταξινόμηση των παραλλαγών του γραφικού χαρακτήρα που ανέπτυξε ο Μανουήλ Μαλαξός κατά τη διάρκεια της ζωής του.
2. Ο De Gregorio απέδωσε με κάποια επιφύλαξη στον Μαλαξό την εκτέλεση της εικονογράφησης του V1, όπως και την εικονογράφηση του Vat. Ottobon. Gr. 354, χειρογράφου γραμμένου επίσης εξ ολοκλήρου από τον Μανουήλ περί το 1557-1560, το οποίο περιέχει σε 80 φύλλα τον *Φυσιολόγο* του (Ψευδο-) Επιφανίου, αρχιεπισκόπου Κύπρου.² Σε κάθε περίπτωση, κατά τον De Gregorio, και τα δύο χειρόγραφα έχουν εικονογραφηθεί από το ίδιο χέρι.³
3. Ο V1 υπήρξε πιθανώς το πρότυπο βάσει του οποίου εκτελέστηκε ο κώδικας E1.⁴

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 446· MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 1, 1958, 24, 470· CANART, “Provataris”, 1964, 231-233 [93]· MERCATI, “Noterella”, 1964, 82· DEVREESSE, *Fonds grec*, 1965, 470-482· CANART, *Notes et documents*, 1979, 159· CANART & ΜΑΡΚΟΥ, «Νομοκάνων», 1980, 296 υποσημ. 5· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47 υποσημ. 11· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 63, 65-67, 75, 77, 81 υποσημ. 64, 92 και υποσημ. 10, 93, 96 υποσημ. 14, 98, 101-102, 110-113, 116-117, 180, 191-192, 195 υποσημ. 48· GRAFINGER, “Ausleihe”, 1992, 337· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 60· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 57-58· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 212, 213· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 3, 1997, αριθ. 415· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 437, 439 και υποσημ. 56-58, 452-453· BAV WEB 2017.

1.2.33 (V2) *Vaticanus Graecus 1713*

ΧΩΡΑ: Βατικανό.

ΠΟΛΗ: Βατικανού.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Apostolica Vaticana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Vaticanus Graecus 1713*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: Δεν διακρίνονται στα φύλλα 61-68.⁵ Στα φ. 58-59 υδατόσημο του τέλους του 15ου αι.⁶

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 22,5 x 16,2 εκ.

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 66, 75 με υποσημ. 44, 96 με υποσημ. 14.

² DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 179-180.

³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 192.

⁴ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47, σημ. 11· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 453.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 48.

⁶ GIANNELLI & CANART, *Codices*, 1961, 81.

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

ΦΥΛΛΑ: Π+70.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: 61r, 61v, 62r, 62v, 63r, 63v, 64r, 64v, 65r, 65v, 66r, 66v, 67r, 67v, 68r, 68v.

ΓΡΑΦΕΑΣ:

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Το χειρόγραφο των φ. 61r-68v του σημερινού V2 ανήκε στον κρητική καταγωγής λόγιο Alvise Lollino (1552-1626), ο οποίος ήταν από το 1596 επίσκοπος του Belluno (Veneto).¹ Μετά τον θάνατο του Lollino, η βιβλιοθήκη του πέρασε στην Αποστολική Βιβλιοθήκη.²

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.³

1499-1509 (πιθανολογεί, βάσει του υδατοσήμου και της εικονογραφίας).⁴

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁵

I-II κενές

- 1 1r-59v [Ιωάννης Γλυκός, πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (1316-1320), Περί ορθότητος συντάξεως] [Ατιτλο].⁶

60r-60v κενές

- 2 61r-68v [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 16 στιχουργήματα με 16 εικόνες [Ατιτλο]

69r-70v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Η Κυριακού ισχυρίστηκε ότι η εικονογράφηση προηγήθηκε της αντιγραφής του κειμένου «γιατί αυτό αντιγράφηκε πρόχειρα στον χώρο που είχε απομείνει».⁷
2. Στο φ. 62v (Χρησμός *Έπαρσις*) προστίθεται σε συνέχεια του χρησμολογικού στιχουργήματος το εξής κείμενο: <Κ(αι) δεῖ ἐπίτηρὸν τὸν ὀκτώβριον μῆνα πὸτ' ἐστίνει εἰς ἰδ' ἡμέρ(ας) τῆς | σελήνης· καὶ ἐξ ἐκείνης ἀρῖθμει ἡμέρας, ρπ'· κ(αι) εὐρήσεις τὴν ἡμέρ(αν) | του πότε μέλλει γίνεσθαι τὸ πάσχα τὸ μέγα.>. Το κείμενο αυτό συνοδεύει τον Χρησμό *Έπαρσις* και στον κώδικα Lo (φ. 2v).
3. Σύμφωνα με τον Pierre Batiffol, ο V2 ταυτίζεται με τον κώδικα υπ' αριθ. 29 ενός καταλόγου που συντάχθηκε κατά την είσοδο της βιβλιοθήκης του Lollino στην Αποστολική Βιβλιοθήκη, και σώζεται σήμερα στον Vat. Lat. 7762 (φ. 19r-31r).⁸ Εν τούτοις, ενώ τα φ. 61r-68v του V2 φαίνεται πράγματι να ταυτίζονται με τα αντίστοιχα φύλλα του κώδικα 29 του καταλόγου εκείνου, η περιγραφή του κώδικα στο σύνολό του είναι προβληματική: “fol. 1, Orationis utilitate· fol. 92, Maximus monachus de charitate centuriae quator cum diversis sermonibus [ο κατάλογος φέρει στο σημείο το σχόλιο: “*non reperio*” από μεταγενέστερο χέρι, που ο Batiffol θεωρεί ότι είναι του Αλλάτιου]· fol. 61, Leonis sapientis oracula de Bizantio· fol. 77, Maximus Planudes refutatio trium capitum quae

¹ CANART, “Alvise Lollino”, 1970.

² BATIFFOL, “Lollino”, 1889, 30, 34 αριθ. 29.

³ GIANNELLI & CANART, *Codices*, 1961, 80.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 49.

⁵ GIANNELLI & CANART, *Codices*, 1961· εξέταση φωτομηχανικού αντιγράφου.

⁶ JAHN, *Joannis Glycae*, 1839.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 48.

⁸ BATIFFOL, “Lollino”, 1889, 30, 34 αριθ. 29.

edidit [σχόλιο από το ίδιο μεταγενέστερο χέρι: “*Non adest et liber finit fol. 68*”. Κανένας άλλος κώδικας του καταλόγου της βιβλιοθήκης του Lollino δεν καταγράφει το κείμενο του Γλυκύ, ώστε να μπορεί κάποιος να υποθέσει πιθανή συγχώνευση δύο διαφορετικών κωδίκων στον σημερινό Vat. Gr. 1713.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

BATIFFOL, “Lollino”, 1889, 34, αριθ. 29· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 401· GIANNELLI & CANART, *Codices*, 1961, 80-81· RICHARD, *Répertoire*, Supplement I, 1963, αριθ. 723a· CANART, “Jean Nathanaël”, 1977, 423· VISONÀ, “Pseudo-Ippolito”, 1980, 463· CANART, “Vingt ans”, 1980, 602, 609· DONNET, “Jean Glykys”, 1981, 91, 95-96· BAV WEB 2017.

1.2.34 (V3) *Vaticanus Graecus 1902*

ΧΩΡΑ: Βατικανό.

ΠΟΛΗ: Βατικανού.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Apostolica Vaticana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Vaticanus Graecus 1902*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: φ. 79-80: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 2, 1907, 4843 (Ρέτζιο Εμίλια μετά το 1578).¹ φ. 122-129: υδατόσημο αριθ. 14 (Ρέτζιο Εμίλια 1541-1551).²

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 32 x 23 εκ. (μέγιστες)· 27,8 x 20,6 εκ. (φ. 122-129).

ΦΥΛΛΑ: 438.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική, Λατινική (λίγα).

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Προβλέφθηκε, αλλά δεν εκτελέστηκε.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ:

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Ιωάννης Μαυρομάτης «ἐκ Κερκύρων», 16ος αι. (φ. 19r-23v, 89r-89v).³

Εμμανουήλ Προβατάρης, 16ος αι. (φ. 25r-26v, 27v-34v, 91r-92v, 264r-273v).⁴

Bartolomeo Zanetti, 1486/1487-μετά το 1547 (φ. 35r-36r, 37r-42v).⁵

Francesco Zanetti, 16ος αι. (φ. 90).⁶

Guglielmo Sirleto, 16ος αι. (φ. 107r-110r, 193r-196r, 258r-262r).⁷

Μανουήλ Μαλαξός, 16ος αι. (φ. 122r-127v).⁸

Ματθαίος Δεβαρής Κερκυραίος, 16ος αι. (φ. 198r).⁹

Ιανός Λάσκαρις, 1445-1534 (φ. 199r-208r, 214v).¹⁰

Ιωάννης Ναθαναήλ, 16ος αι. (φ. 376r, 422r).¹¹

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ο κώδικας πιθανότατα ανήκε στον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto.¹² Η βιβλιοθήκη του Sirleto, η οποία είχε ήδη ενσωματώσει υλικό της βιβλιοθήκης του Marcello Cervini (1501-1555), επίσης καρδινάλιου και για 22 ημέρες πάπα Μάρκελλου Β' (1555), αποκτήθηκε το 1588 από τον Ascanio Colonna

¹ AGATI, “Pietro Devaris”, 2000, 240 υποσημ. 79.

² DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 113, 227.

³ IRHT.

⁴ IRHT.

⁵ IRHT.

⁶ GASPARI, “Francesco Zanetti”, 2010, 163.

⁷ IRHT.

⁸ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64, 195.

⁹ IRHT.

¹⁰ IRHT.

¹¹ IRHT.

¹² CANART, *Codices*, τ. 1, 1970, 587-615· τ. 2, 1973, LIX-LX.

και το 1611 από τον δούκα Giovanni Angelo Altemps. Έπειτα, το 1690, η βιβλιοθήκη του Altemps πωλήθηκε στον πάπα Αλέξανδρο Η' Ottoboni (1689-1691) και το 1748, εμπλουτισμένη και με άλλα αποκτήματα, πέρασε στην Αποστολική Βιβλιοθήκη ως προερχόμενη από τον πάπα Βενέδικτο ΙΔ' (1740-1758). Κατά συνέπεια, σχεδόν όλα τα χειρόγραφα του Μαλαξού που απαντώνται ως Ottoboniani graeci ανευρίσκονται ξανά στον κατάλογο χειρογράφων της βιβλιοθήκης του Sirleto.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

15ος-16ος αι. (για το σύνολο του κώδικα), 16ος αι. (για τα φ. 122-129).²

1541-1551 (φ. 122-129, βάσει υδατοσήμου).³

1549 περίπου (φ. 122-129, λίγο πριν ή λίγο μετά την άφιξη του Μανουήλ Μαλαξού στη Ρώμη).⁴

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: Για τα φ. 122-129.

Ρώμη (πιθανότατα).⁵

Βενετία ή Ρώμη.⁶

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁷

- 1 1r-6r [(Ψευδο-) Νόννος αββάς, Σχόλια στον πρώτο και δεύτερο Κατά Ιουλιανού στηλιτευτικό του Γρηγορίου Ναζιανζηνού] [Άτιτλο, ακέφαλο & κολοβό].⁸
6v-8v κενές
- 2 9r-18v [Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια] [ακέφαλο & κολοβό]
- 3 19r [Επιφάνιος Σαλαμίνας, Πανάριον ή Κατά των αιρέσεων].⁹
- 4 19r-21v [Επιφάνιος Σαλαμίνας, Αγκυρωτός].¹⁰
- 5 22r [Αποστολικές Διατάξεις, Για τη Γέννηση του Χριστού]
- 6 22r-22v [(Ψευδο-) Ησύχιος Ιεροσολύμων, Λόγος στη Γέννηση του Χριστού].¹¹
- 7 22v-23r [Βασίλειος Καισαρείας, Ασκητικά]
- 8 23r [Βασίλειος Καισαρείας, Περί του αγίου πνεύματος] [απόσπασμα]
23v-24v κενές
- 9 25r-34v [Ολυμπιόδωρος, Σχόλια στα Ηθικά Νικομάχεια του Αριστοτέλη] [κολοβό]
- 10 35r-42v [Δίων Χρυσόστομος, Λόγοι] [κολοβό]
- 11 43r-62v [Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια] [συνέχεια]
- 12 63r-75v [Αθήναιος Ναυκρατίτης, Δειπνοσοφισταί] [ακέφαλο & κολοβό]
76r-76v κενές
- 13 77r-78v [Επικλήσεις και φυλακτήρια για ασθένειες]
- 14 79r-80r [Ματθαίος Δεβαρής, Επιστολή στον πάπα Γρηγόριο ΙΓ']
- 15 81r-84v [Όρος συνόδου Φεράρας-Φλωρεντίας]
- 16 85r-86r [Supscriptio sive combrobatio Oratoris Regis Armenii de his que pertacta, et definitio sicut in predicta universalis synodo Ad unitatem et pacem inter occidentalibus, et orientalibus]
86v-87r κενές
- 17 87v-88r <Χορειακόν τετράμετρον βραχυκατάληκτον πρὸς πάντας τοὺς τοῦ ὄντως

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 125· DOREZ, "Bibliothèque Sirleto", 1891, 460-461· DITCHFIELD, *Pietro Maria Campi*, 1995, 61.

² CANART, *Codices*, τ. 1, 1970, 587-615· τ. 2, 1973, LIX-LX.

³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 66, 112, 195.

⁴ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 452.

⁵ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 126 υποσημ. 4.

⁶ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 452.

⁷ GIANNELLI & CANART, *Codices*, 1961· BAV WEB 2017· IRHT· εξέταση φωτομηχανικού αντιγράφου για τα φ. 113r-127v.

⁸ CPG, τ. 2, 1974, 3011:1-2.

⁹ CPG, τ. 2, 1974, 3745.

¹⁰ CPG, τ. 2, 1974, 3744.

¹¹ CPG, τ. 3, 1979, 6595.

- χριστιανικοῦ βίου τὴν ὁδὸν τέμνειν αἰρουμένοις ἀρμόζον>
88v κενή
- 18 89r [Πρόχειρος ανολοκλήρωτος κατάλογος, που αριθμεί κανόνες οικουμενικών και τοπικών συνόδων]
- 19 89v [Ιουστίνος μάρτυς, Απολογία] [απόσπασμα].¹
- 20 90r [Απόσπασμα από κατάλογο ανταλλαγής επιχειρημάτων περί την εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος μεταξύ Ελλήνων και Λατίνων]
90v κενή
- 21 91r-91v [Ανδρέας Κρήτης, Λόγος στην Κοίμηση της Θεοτόκου] [ακέφαλο και κολοβό].²
- 22 92r-92v [Πρόκλος Κωνσταντινουπόλεως, Λόγος στη Μεταμόρφωση του Χριστού] [ακέφαλο και κολοβό].³
93r-93v κενές
- 23 94r-106v [Ιωάννης Χρυσόστομος, Προς σκανδαλιζομένους].⁴
- 24 107r-108v [Παλλάδιος Ελενουπόλεως, Λαυσαϊκή ιστορία] [απόσπασμα].⁵
- 25 108v [Γρηγόριος Νεοκαισαρείας, Εις Ωριγένην προσφωνητικός] [απόσπασμα].⁶
- 26 109r [Beatus Hieronymus, explanatio] [απόσπασμα]
- 27 109v [Beatus Thomas, explanatio] [απόσπασμα]
- 28 109v [Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Περί φιλοπτωχίας] [απόσπασμα].⁷
- 29 109v-110r [Γρηγόριος Ναζιανζηνός, Επιστολαί] [αποσπάσματα].⁸
- 30 110r-110v [Θεοδώρητος Κύρου, Φιλόθεος ιστορία].⁹
- 31 111r-120r [Πλωτίνος, Εννεάδες] [πρόχειρα γραμμένα αποσπάσματα]
120v κενή
- 32 121r-121v [Επιστολή αγνώστου] [δυσανάγνωστη]
- 33 122r-127v [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 12
στιχουργήματα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε
[Ατιτλο]
- 128r-130v κενές
- 34 131r-136v [Ωκελλος φιλόσοφος, Περί φύσεως του παντός]
137r-138v κενές
- 35 139r-143r [Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, Επιστολή προς πάπα Γρηγόριο Ι΄, 1277]
143v-145v κενές
- 36 146r-150r [Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, περιεχόμενα, περιλήψεις και αποσπάσματα
από το Κατά Λουκάν]
150v-152r κενές
- 37 152v-156r [Ματθαίος Βλάσταρης, Σύνταγμα Κανόνων, υπογεγραμμένο από τον
πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία]
156v-160r κενές
- 38 160v-175r [Δημήτριος Κυδώνης, Περί της εκπορεύσεως του Αγίου Πνεύματος,
ελληνικά και λατινικά]
175v-177r κενές
- 39 177v-179v [Κατάστιχο χρεών της μονής Αγ. Ιωάννη Θεολόγου Ραβέννας, 29
Δεκεμβρίου 1442]
180r-182v κενές
- 40 183r-183v [Αποσπάσματα αγνώστου]

¹ CPG, τ. 1, 1983, 1073.² CPG, τ. 3, 1979, 8181-8183.³ CPG, τ. 3, 1979, 5807· BHG, τ. 3, 1957, 1980.⁴ CPG, τ. 2, 1974, 1073· BHG, τ. 1, 1957, 129i.⁵ CPG, τ. 3, 1979, 6036· BHG, τ. 3, 1957, 1435-1438v.⁶ CPG, τ. 2, 1974, 1763.⁷ CPG, τ. 2, 1974, 3010:14.⁸ CPG, τ. 2, 1974, 3032.⁹ CPG, τ. 3, 1979, 6221· BHG, τ. 3, 1957, 1439-1440.

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

- 41 185r-185v [Κωνσταντίνος Λάσκαρις, Επιστολαί]
42 186v-188v [Αποσπάσματα αγνώστου, λατινικά]
43 189r-190v [(Ψευδο-) Καισάριος, Ερωταποκρίσεις].¹
44 191r-191v [Περί μυστηρίων] [δυσανάγνωστο]
192r-192v κενές
45 193r-194v [Όρος και δόγμα της συνόδου του Τριδέντου]
46 195r-196r [Σύμβολο της πίστεως, Οικουμενικών Συνόδων Εφέσου και
Χαλκηδόνος]
196v-197r κενές
47 197v [Πίνακας εύρεσης Πάσχα]
48 198r-206r [Ιανός Λάσκαρις, Επιγράμματα]
206v κενή
49 207r-209r [Ιανός Λάσκαρις, Επιστολαί]
50 209v [Σημείωμα]
210r-220v κενές
51 221r [Σημείωμα]
221v-222v κενές
52 223r [Πίνακας εύρεσης Πάσχα]
53 224r-225v [Άγνωστο]
226r-227v κενές
54 228r-233v [Χρυσόβουλο αυτοκράτορα Αλεξίου Γ' Τραπεζούντας προς τη μονή
Παντοκράτορος]
55 233v-234r [Χρυσόβουλο αυτοκράτορα Δαβίδ Τραπεζούντας]
234v-235v κενές
56 236r [Σύμβολο της πίστεως]
236v κενή
57 237r-238r [Κεντρικό απόσπασμα από το μυστήριο της βάπτισης στα ελληνικά και
στα λατινικά]
58 238v [Σημειώσεις και σκαρίφημα]
59 239r-239v [Λειτουργικά αποσπάσματα από τα Ευαγγέλια και την Παλαιά
Διαθήκη]
240r-241v κενές
60 242r-254v [Ερμηνεία του συμβόλου της πίστεως, των μυστηρίων, των αμαρτιών
και αρετών, της ελεημοσύνης, κ.λπ. κατ' ερωταπόκριση στα ελληνικά, γραμμένα με
λατινικούς χαρακτήρες]
255r-255v κενές
61 256r-265v [Φίλων Αλεξανδρέας, Περί της προς τα προπαιδευμένα συνόδου]
62 266r-267r [Γιατροσόφια]
267v κενή
63 268r-269v [Βώλος Μενδήσιος = Ψευδο-Δημόκριτος αλχημιστής, Φυσικά και
Μυστικά]
64 270r-273v [Γιατροσόφια]
65 274r-274v [Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Σχόλια στην Ιλιάδα και στην Οδύσσεια]
275r-275v κενές
66 276r-327r [Επιγράμματα, κυρίως στην ελληνική, μεταξύ των οποίων στον πάπα
Γρηγόριο ΙΓ' (324r) Πέτρου Αρκούδιου, Θεόδωρου Στουδίτη, Θεόδωρου Πρόδρομου,
Prospero Martinengo και άλλων]
327v κενή
67 328r-328v [Επιστολή Andronicus Franciscus προς Federico Rainaldi]
329r-329v κενές
68 330r [Επιστολή;] [δυσανάγνωστο]
69 330v-331r [Επιγράμματα]
70 331v [Άγνωστο κείμενο στα λατινικά]

¹ CPG, τ. 3, 1979, 7482.

- 71 332r-338r [Επιγράμματα]
338v κενή
- 72 339r [Επιστολή προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
339v-340v κενές
- 73 341r-352r [Επιγράμματα]
352v κενή
- 74 353r-353v [Δήλωση προσχώρησης στην εκκλησιαστική ένωση από τον επίσκοπο Λεμεσού (Αμαθούντος) Γερμανό Κουσκουνάρη (1572-1595), υποβληθείσα στον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄]
354r-354v κενές
- 75 355r-355v [Επιστολή Ιππολύτου Παλεότι προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
- 76 356r-359r [Επιγράμματα]
- 77 359v [Αθανάσιος Αλεξανδρείας, Περί ενανθρωπήσεως του Λόγου].¹
- 78 360r [Επίγραμμα]
360v κενή
- 77 361r [Επιστολή προς *Francisco scrittore* με επίγραμμα]
- 78 361v-362r [Επιγράμματα]
362v-363v κενές
- 79 364r [Επίγραμμα στην ελληνική προς τον καρδινάλιο Giovanni Francesco Gambarà (1533-1587)]
364v-365r κενές
- 80 365v-366r [Επίγραμμα του Καλλιμάχου στον Πιττακό, στην ελληνική και λατινική]
366v κενή
- 81 367r [Επιγράμματα στην ελληνική προς τον πάπα Σίξτο Ε΄]
367v κενή
- 82 368r [Επίγραμμα στην ελληνική και λατινική]
368v κενή
- 83 369r [Επιγράμματα στην ελληνική και στη λατινική]
369v κενή
- 84 370r-370v [Επίγραμμα προς τον Δον Χουάν της Αυστρίας, ελληνικά και λατινικά, τού Camillo Peruschi (;-1572/73), επισκόπου Anagni-Alatri και επιτρόπου ελληνικού Ρωμαϊκού κολλεγίου]
371r-371v κενές
- 85 372r [Επίγραμμα προς τον Cesare Contarini, Περί νηστείας, ευχής και ελεημοσύνης]
372v-373v κενές
- 86 374r-374v [Επίγραμμα για την ανάρρηση του πάπα Παύλου Δ΄ του Αγγέλου Λάσκαρη]
- 87 375r-381r [Επιγράμματα αγνώστου προς τον Andrea Gradenigo, Ιωάννη Ναθαναήλ προς τον καρδινάλιο Antonio Carafa, αγνώστου προς τον Alphonso Salmeron, Αλέξιου Ραρτούρου προς τον πάπα Παύλο Δ΄]
381v κενή
- 88 382r-385v [Δωδεκάδες, σίχιοι στον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄ και άλλους εναντίον των Τούρκων]
- 89 386r-386v [Επιστολή Εμμανουήλ Προβατάρη προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
- 90 387r [Επιστολή γραμμένη στο Ρέθυμνο από την αδελφή τού Εμμανουήλ Προβατάρη, Σταμάτα, προς τον Εμμανουήλ Προβατάρη στη Ρώμη για οικονομική βοήθεια]
387v κενή
- 91 388r [Επιστολή Γεωργίου Καροφίλη προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto, 1583]
388v-389r κενές
- 92 389v [Επίγραμμα στη λατινική]

¹ CPG, τ. 2, 1974, 3738.

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

- 93 390r [Επίγραμμα στην ελληνική προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
390v-391r κενή
- 94 391v [Απομεινάρια επιστολής προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
392r κενή
- 95 392v [Απομεινάρια επιστολών προς τον Εμμανουήλ Προβατάρη]
393r-393v κενές
- 96 394r [Ωριγένης, απόσπασμα]
394v κενή
- 97 395r-395v [Επιστολή αγνώστου προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
- 98 396r [Αίτηση προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto του επισκόπου Λεμεσού
Γερμανού Κουσκουνάρη για οικονομική βοήθεια]
396v κενή
- 99 397r [Επιστολή αγνώστου προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
397v κενή
- 100 398r [Επιστολή αγνώστου προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
398v κενή
- 101 399r [Επιστολή Γεωργίου Βαρβιανού Ζακυνθίου προς τον καρδινάλιο Guglielmo
Sirleto]
399v κενή
- 102 400r [Επιστολή και επίγραμμα των αποφοίτων του Ελληνικού Κολλεγίου της
Ρώμης, προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
400v κενή
- 103 401r-401v [Επιστολή Διονυσίου Στρογγύλου, επισκόπου Κυθήρων, προς τον πάπα
Γρηγόριο ΙΓ΄]
- 104 402r-402v [Επιστολή Πέτρου Χρυσοσπάθη (:)]
403r κενή
- 105 403v [Απομεινάρια επιστολής Διονυσίου, μητροπολίτη Εφέσου προς τον καρδινάλιο
Guglielmo Sirleto]
404r κενή
- 106 404v-409v [Απομεινάρια επιστολών προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
- 107 410r-411v [Επιστολές του Νικόλαου Φερίγγου (Σοφιανού;) προς τον καρδινάλιο
Guglielmo Sirleto και τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ΄]
- 108 412r [Επιστολή αγνώστου προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
412v κενή
- 109 413r [Σαλβάτωρ ό από τοῦ Κορισλαρίου (ψευδώνυμο), Επιστολή προς τον
καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
413v κενή
- 110 414r-416r [Επιστολές προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
416v κενή
- 111 417r-417v [Επιγράμματα στην ελληνική και λατινική προς τον καρδινάλιο
Guglielmo Sirleto]
- 112 418r [Πρώτες λέξεις κειμένου]
- 113 418v κενή
- 114 419r [Επίγραμμα στην ελληνική και λατινική προς τον καρδινάλιο Guglielmo
Sirleto]
419v κενή
- 115 420r [Επίγραμμα στην ελληνική προς τον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]
420v-421r κενές
- 116 421v [Σημείωμα] (Patri R(everendissi)mo | Mons.(ignior) di Torres [=Francesco
Turriano, 16ος αι.]
- 117 422r-436r [Επιγράμματα Ιωάννη Ναθαναήλ, Ερρίκου Λύχου (:), Ρολάνδου
Ουγκέλιου Φλάνδρας, Νικολάου Σύριου του μοναχού, Petri Cunei Lusitani,
Πρόσπερου Μαρτινέγκο του μοναχού, Νικολάου, επισκόπου Σητείας και Ιεραπέτρας,
του εκ της εταιρείας των Σταυροφόρων στην ελληνική και λατινική προς τον
καρδινάλιο Guglielmo Sirleto]

	436ν κενή
118	437r-437v [Επιστολή προς τον πάπα Γρηγόριο ΙΓ' (1578)]
119	438r [Σημειώσεις]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Η κατάσταση διατήρησης του κώδικα γενικά δεν είναι καλή: με εξαίρεση ορισμένα καλά διατηρημένα φύλλα, όπως αυτά που περιέχουν τους Χρησμούς (φ. 122-127), σε άλλα, όπως στα φ. 113-120, το μελάνι έχει οξειδωθεί και έχει διαχυθεί στο χαρτί, με αποτέλεσμα τα κείμενα να είναι δυσανάγνωστα.¹
2. Τα φ. 122-127 του V3 φέρουν το ίδιο υδατόσημο και αποτελούν, από κοινού με τα φ. 9-16 του VO, “un brogliaccio non completato” του Μανουήλ Μαλαξού “concepiti per un unico (uno stesso) codice”.²
3. Τα φύλλα που περιέχουν τους χρησμούς έχουν ξακριστεί με αποτέλεσμα οι διαστάσεις να μην συμπίπτουν πλέον με τα συμπληρωματικά φύλλα του VO.³
4. Δεν έχει διασαφηνιστεί η σχέση του VO+V3 με τον V1.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

CANART, “Scribes grecs”, 1963, 63-64 [8-9], 66 [11], 68 [13], 78 [23]· CANART, “Provataris”, 1964, [35], [52], [65], [74], [91], [116], [128], [130]· MERCATI, “Noterella”, 1964, 82· NICOL, “Nicomachean Ethics”, 1968, 10, 15· CANART, *Codices*, τ. 1, 1970, 587-615 (595 για τους Χρησμούς)· τ. 2, 1973, LIX-LX· PERI, “Chiesa latina & Chiesa greca”, 1973, 283· CANART, “Jean Nathanaël”, 1973, 809· ΦΩΣΚΟΛΟΣ, «Κωνσταντίνος Πατρίκιος», 1973, 67· CAPIZZI, “Inventario”, 1974, 790-794, 797· ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ, «Ελληνικό Κολλέγιο Ρώμης», 1978, 316-317, 321-322· CANART, *Notes et documents*, 1979, 15 υποσημ. 71, 30-31, 87 υποσημ. 26, 29-30, 89 υποσημ. 34, 90 υποσημ. 35· CANART, “Thomas Trivizanos”, 1979, 244· CAPIZZI, “Bessarione”, 1982, 27, 38· MESSCHINI, “Teodoro Rendios”, 1982, 57-58· FOSCOLOS, “Vescovi di rito greco”, 1984, 291· VISONÀ, “Pseudo-Ippolito”, 1985, 119· GENTILE, “Giano Lascaris”, 1986, 55, πίν. 1b· LILLA, “Codices”, 1987, 75· RUSSO, “Biblioteca Sirleto”, 1989, 231· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 44 υποσημ. 10, 63, 66, 81 υποσημ. 64, 84 υποσημ. 78, 90 υποσημ. 4, 92, 96, 98, 110-111, 112-113, 126 υποσημ. 4, 175, 195· ELEUTERI, “Francesco Filelfo”, 1991, 177· GRAFINGER, “Ausleihe”, 1992, 337· PONTANI, “Giano Lascaris-Biografia”, 1992, 365, 373, 378, 399· PONTANI, “Giano Lascaris-Maiuscole”, 1992, 215· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 34 υποσημ. 16, 57-58· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 212, 218· DI LELLO FINUOLI, “Ateneo e Stobeo”, 1999, 38, 42· DI LELLO FINUOLI, “Ateneo”, 2000, 173· BUONOCORE, “Orazio”, 2000, 396-397· CATALDI PALAU, “Ioannes Mauromates”, 2000, 362, 376, 378, 379, 396· AGATI, “Pietro Devaris”, 2000, 222, 225, 230, 240 υποσημ. 79· PONTANI, “Calcondila”, 2002-03, 267· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 437-438 με υποσημ. 52, 439 με υποσημ. 56-58, 452· FLORISTÁN, “Metrófanos III & Peruschi”, 2003, 182· LILLA, *Manoscritti*, 2004, 27, 62· ARNESANO, “Giovanni Santamaura”, 2006, 17-18· BERNARDI, “Biblioteca colocciana”, 2008, 67· SPERANZI, “Musuro & Stobeo”, 2010, 316 υποσημ. 9· GASPARI, “Francesco Zanetti”, 2010, 163· LUCÀ, “Sirleto & Vaticana”, 2012, 166· STEFEC, “Buchproduktion”, 2014, 229 υποσημ. 109· BAV WEB 2017.

1.2.35 (V4) *Vaticanus Graecus* 2269

ΧΩΡΑ: Βατικανό.

¹ Πρβλ. και FLORISTÁN, “Metrófanos III & Peruschi”, 2003, 182.

² DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64, 90 υποσημ. 4, 96, 110-111, 175, 195 υποσημ. 48.

³ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 439 υποσημ. 56.

Κεφ. 1. Κατάλογος κωδίκων

ΠΟΛΗ: Βατικανού.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Apostolica Vaticana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Vaticanus Graecus 2269.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 25 x 16 εκ.

ΦΥΛΛΑ: 521.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική, Λατινική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη, αλλά ανολοκλήρωτη.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: 349r, 350r, 351r, 352r, 353r, 354r, 355r, 356r, 357r, 358r, 359r, 360r, 361/362r, 363r, 364r.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Έλληνας γραφέας (φ. 349r-364v).¹

ΖΩΓΡΑΦΟΣ: Ο ίδιος ο γραφέας (λόγω «αδεξιότητας»)².

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

1575-1600 (φ. 349r-364v).³

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Περιοχή υπό «δυτική επιρροή».⁴

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁵

42-103 [(Ψευδο-) Μάξιμος Ομολογητής, Εκλογαί (Florilegium)].⁶

349r-364v [Κ1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με
εικονογράφηση: 15 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Τίτλος] <Χρησμοί τοῦ
εὐσεβεστάτου βασιλέως κῦρ λέοντος τοῦ φιλοσόφου περὶ τῶν μελόντ(ων) βασιλεῦσαι |
ἀγαρινῶν ἐν τῷ βυζαντίῳ, κ(αὶ) περὶ τοῦ εἰρηνικοῦ βασιλέως.>

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Υπήρξε κάποια σύγχυση στην αρίθμηση των φύλλων, με αποτέλεσμα μετά το φ. 360 να ακολουθεί το φ. “361 e 362” [sic], και να έπονται τα φ. 363 (έχει γίνει προσπάθεια μετατροπής σε 362) και 364 (έχει γίνει προσπάθεια μετατροπής σε 363). Η προσπάθεια αποκατάστασης που έχει επιχειρηθεί, πιθανότατα από τον ίδιο τον σφάλλοντα, προτείνουμε να μη ληφθεί υπόψη.
2. Μία προγενέστερη (μάλλον) αρίθμηση ξεκινά στην άνω δεξιά γωνία του φ. 350r με τον αριθμό «1.» και ολοκληρώνεται στο φ. 364r με τον αριθμό «14.»⁷ Περιέργως το φ. 349 με τον πρώτο Χρησμό, αν και γραμμένο οπωσδήποτε από το ίδιο χέρι με τα υπόλοιπα δεκατέσσερα φύλλα, έχει μείνει εκτός αυτής της αρίθμησης.
3. Στη verso πλευρά κάθε φύλλου ξεκίνησε προσπάθεια να καταγραφεί λατινική μετάφραση του ελληνικού κειμένου του Χρησμού που έχει γραφεί στη recto. Η προσπάθεια έμεινε ανολοκλήρωτη, καθώς δεν έχουν μεταφραστεί όλα τα

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 65.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 65, 164.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 65.

⁴ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 449 (“lcalizable en un área de influencia occidental”).

⁵ BAV WEB 2017· Εξέταση φωτομηχανικού αντιγράφου για τα φ. 349r-364v.

⁶ CPG, τ. 3, 1979, 7718.

⁷ Πρβλ. RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 98 σημ. 26.

στιχουργήματα, ενώ σε ορισμένα η μετάφραση είναι ημιτελής. Η πρόθεση ήταν το λατινικό κείμενο να αντιστοιχίζεται και χωροταξικά ακριβώς πίσω από το ελληνικό, ώστε να μπορεί κάποιος να τα παρακολουθεί παράλληλα με ασφάλεια.

4. Η εικονογράφηση έχει γίνει μόνο στη recto πλευρά, δηλαδή εκεί όπου βρίσκεται το ελληνικό κείμενο κάθε Χρησμού.
5. Το επιχείρημα της Κυριακού: «Αντίθετα από ό,τι συμβαίνει στο (...) Marc. Ital. XI, 6 (7222), τα ελληνικά είναι σωστά, επομένως πρόκειται για έλληνα κωδικογράφο (...)»,¹ δεν είναι πειστικό.
6. Λίγες από τις εικόνες έχουν χρωματιστεί, ώστε να μπορούν να θεωρηθούν σχεδόν ολοκληρωμένες. Οι περισσότερες έχουν μόνο σχεδιαστεί: λίγες πινελιές χρώματος πάνω τους λειτουργούν ως οδηγό για τα χρώματα που έπρεπε να χρησιμοποιηθούν.
7. Ο Rigo θεωρεί ότι η ερμηνεία των Χρησμών στο χειρόγραφο των φ. 349-364 το καθιστά συγγενικό με τα M3a, Pan, καθώς και με το άγνωστο χρησμολόγιο που χρησιμοποίησε ο Πέτρος Στεφανίτζης για την έκδοσή του, το 1838.²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

KOMINHS, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 401· CANART & PERI, *Sussidi*, 1970, 698· PHILLIPS, “Florilegium”, 1982, 269· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 86, 98 σημ. 26· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 65· BUONOCORE, “Orazio”, 2000, 396· IHM, *Ps.-Maximus*, 2001, l-li· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 449· BAV WEB 2017.

1.2.36 (VB) *Vaticanus Barberinianus Graecus 233*

ΧΩΡΑ: Βατικανό.

ΠΟΛΗ: Βατικανού.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Apostolica Vaticana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Vaticanus Barberinianus Graecus 233*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ:

ΣΤΑΧΩΣΗ: Χαρτόνι.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 30 x 21,5 εκ.

ΦΥΛΛΑ: XXIII+400.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Σχέδια με πένα, μαύρο μελάνι και τέμπερα γκρίζου χρώματος.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: 3r, 3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 6v, 7r (έχει αφεθεί κενός χώρος, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε), 7v, 8r, 8v, 9r, 9v, 10r, 10v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Δύο γραφείς: ο πρώτος φ. 1-15, ο δεύτερος φ. 17-395.

Μαλαχίας Κυριακής Ρόδιος, 16ος-17ος αι. (φ. 1-15: κρυπτογραφημένο σημείωμα στο φ. 15v).³

Henricus Dormalius, 17ος αι. (φ. 17-395).⁴

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ:

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος-17ος αι. (φ. 1-16)· 17ος (φ. 17-395).⁵

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 65.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 86.

³ MOGENET, *Codices*, τ. 2, 1989, 77.

⁴ BAV WEB 2017.

⁵ MOGENET, *Codices*, τ. 2, 1989, 76· BAV WEB 2017.

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βατικανό, Αποστολική Βιβλιοθήκη (:).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:¹

I-XXIII κενές

- 1 1r [T1 Χρησμοί Λέοντος Στ΄] [Τίτλος γενικός] <Χρησμός λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέως | π(ε)ρι τῆς κωνσταντινουπόλεως.> [Πάνω από τον τίτλο επίτιμο κόσμημα που εικονίζει δύο πλεγμένους μεταξύ τους πλοχμούς, έναν μπλε και έναν κόκκινου χρώματος]
- 2 1r-1v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Ατίτλο]
- 3 1v-2r [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἔτερος χρησμός τοῦ αὐτοῦ λέοντος.>
- 4 2r-2v [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἔτερος χρησμός τοῦ αὐτοῦ κυροῦ λέοντος και βασιλέ(ως).>
- 4a 2v [K59 Χρησμός μειρακίου και πίτας] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος ως ακολουθία στον προηγούμενο χρησμό]
- 4β 2v [K33 Χρησμός πτωχού βοόπτη και πετριώτη] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος ως κατάληξη στον προηγούμενο χρησμό]
- 5 2v-10v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 17 στιχουργήματα με 15 εικόνες [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἐτ(ε)ροι χρησμοί τοῦ αὐτοῦ λέοντος βασι: | λέως φιλοσόφου ἀστρολόγου· | αἶμα | ισπανίας, ἀρμενίας, ιουδαίας, και ἀραβίας· | ὁμόνοια>
- 6 11r-11v [K35 Χρησμός αναβοώντος κήρυκα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἐτεροι χρησμοί τοῦ αὐτοῦ λεοντος.>
- 7 11v-12r [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἔτερος χρησμός τοῦ αὐτοῦ.>
- 8 12r [K28 Χρησμός ἀγγελοφόρου] χωρίς εικονογράφηση [Συνεχόμενα με τίτλο] <τοῦ ἀγγελοφόρου εἰς τὴν κωνστ(αντινοῦ)πολ(ιν)>
- 9 12r-12v [K20 Χρησμός της αὐλῆς του Βύζαντα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἐτεροι εἰς τὴν κωνστ(αντινοῦ)πολ(ιν)>
- 10 12v [K32 Χρησμός τλήμονος και πένητα βοώτη] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἐτεροι>
- 11 13r-15v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Συνεχόμενα με τίτλο] <περὶ τοῦ θρυλλομένου και ἐκλεκτοῦ | βασιλέως>
- 12 15v [Σημείωμα] [Συνεχόμενα με κόκκινο μελάνι] <κ(α)τ(ὰ) τοὺς γραικους μὲν, εἰς τοὺς ,αυγ΄ | ἔλαβεν ὁ τῆς ἄγαρ ἀπόγονος τὴν κωνστ(αντινοῦ)πολ(ιν). | κ(α)τ(ὰ) τοὺς λατίνους δέ, εἰς τοὺς [κενό]>
- 13 15v [Κωδικογραφικό σημείωμα] [στο κάτω μέρος της σελίδας με κόκκινο μελάνι, κρυπτογραφημένο] <ξθοθυσ΄θω πχλςθ πβω λλ΄στςλω>
- 16r-16v κενές
- 14 17r-395v [Θεοφάνης, Χρονογραφία] [Τίτλος] <θεοφάνους ἀμαρτωλοῦ μοναχοῦ | και ἡγουμένου τοῦ ἀγροῦ [sic] και ὁμολογητοῦ· | χρονογραφία ἐτῶν, φκξ΄ ἀρχομένη ἀπὸ | πρώτου ἔτους διοκλητιανοῦ, ἕως δευτέρου | ἔτους μηχαήλ, και θεοφίλου τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ· | ,εμσζ΄ ἔτους τοῦ κόσμου· ἔτους ,σττκα΄ | κατά τοὺς ἀλεξανδρεῖς· κατά δὲ ῥωμαίους, | ,σττκα΄:~> <Inc. Ὁ μὲν μακάριος ἀββάς γεώργιος ὁ και | σύγκελος γεγονῶσ – Des. παρακαθίσασ τῆ ἄδρι | ανουπόλει κ(αι) ταύτην ἐλών:~::~~ - - ->
- 396r-400v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Στο εσωτερικό του εμπροσθόφυλλου από χέρι του 17ου αι.: <Leonis Imperatoris de rebus Constantinopolitanis>.

¹ PFDP.

2. Στο εσωτερικό του εμπροσθόφυλλου δύο παλαιότεροι ταξινομικοί αριθμοί: «174» και «II.54.».
3. Σύμφωνα με τον Rigo και τους Pérez Martín & Bravo García το VB εξαρτάται από το V1.¹
4. Τα 17 στιχουργήματα εμφανίζονται με την εξής σειρά (οι αραβικοί αριθμοί αναφέρονται στην έκδοση του Migne, ενώ οι ελληνικοί έχουν σημειωθεί από τον ίδιο τον γραφέα): 1α-1β(α)-2(β)-7(η)-8(θ)-9(ι)-10(ια)-3(γ)-5(δ)-4(ε)-6(στ)-11(ιβ)-12(ιγ)-13(ιδ)-14(ιε)-15(ιστ)-16(ιζ). Εφόσον η σειρά είχε σημειωθεί από τον γραφέα δίπλα στον τίτλο του κάθε Χρησμού, η παραβίαση της σειράς είναι συνειδητή. Λείπει ο αριθμός (ζ).
5. Ο Χρησμός 4 δεν έχει εικονογραφηθεί, παρά το ότι προβλέφθηκε κενός χώρος.
6. Ο γραφέας Μαλαχίας Κυριακής εργαζόταν στο Βατικανό στο γύρισμα του 16ου-17ου αι., και γι' αυτό δεν καταγράφηκε στο GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*.²
7. Ο γραφέας Henricus Dormalius δρα μεταξύ 1637-1643, συνεργαζόμενος με τον καρδινάλιο Francesco Barberini (1597-1679) (βλ. π.χ. Vat. Barb. Gr. 171, φ. 1r· Vat. Barb. Gr. 242, φ. 1r· Vat. Barb. Gr. 279, φ. 176r-192r).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 16 σημ. 52, 47 σημ. 11· MOGENET, *Codices*, τ. 2, 1989, 76-77· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 438 υποσημ. 53, 453 με υποσημ. 107· CERBU, “Allacci & Caracciolo”, 2014, 197· PFDP· BAV WEB 2017.

1.2.37 (VO) *Vaticanus Ottobonianus Graecus 260*

ΧΩΡΑ: Βατικανό.

ΠΟΛΗ: Βατικανού.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Biblioteca Apostolica Vaticana.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Vaticanus Ottobonianus Graecus 260*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: φ. 9-16: υδατόσημο αριθ. 14 (Ρέτζιο Εμίλια 1541-1551).³

ΣΤΑΧΩΣΗ:

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 28,5 x 20,5 εκ. (φ. 9-16).

ΦΥΛΛΑ: 217.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Προβλέφθηκε, αλλά δεν εκτελέστηκε.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ:

ΓΡΑΦΕΑΣ: Πολλοί γραφείς.

Νικόλαος Σοφιανός, 16ος αι. (1/2) (φ. 3-8).⁴

Ιωάννης Μαυρομάτης «ἐκ Κερκύρων», 16ος αι. (φ. 215-216).⁵

Μανουήλ Μαλαξός (φ. 12r-16v, 217r-217v) και συνεργάτης του (φ. 9r, 10r-11v).⁶

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ο κώδικας πιθανότατα ανήκε στον καρδινάλιο Guglielmo Sirleto.

Η βιβλιοθήκη του Sirleto, η οποία είχε ήδη ενσωματώσει υλικό της βιβλιοθήκης του

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47 σημ. 11 (“Il Barb. Gr. 233, f. 1-15 dipende dal Vat. gr. 1188”): PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 453 υποσημ. 107 (“El Vat. gr. 1188 (...) llegó a la Biblioteca Vaticana, en la que se encontraba en 1592 y donde fue transcrito parcialmente en el Vat. Barber. gr. 233”).

² PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 453 υποσημ. 107.

³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 113, 227.

⁴ IRHT.

⁵ IRHT.

⁶ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 36, 44 υποσημ. 10, 174.

Marcello Cervini (1501-1555), επίσης καρδινάλιου και για 22 ημέρες πάπα Μάρκελλου Β' (1555), αποκτήθηκε το 1588 από τον Ascanio Colonna και το 1611 από τον δούκα Giovanni Angelo Altemps. Έπειτα, το 1690, η βιβλιοθήκη του Altemps πωλήθηκε στον πάπα Αλέξανδρο Η' Ottobuoni (1689-1691) και το 1748, εμπλουτισμένη και με άλλα αποκτήματα, πέρασε στην Αποστολική Βιβλιοθήκη ως προερχόμενη από τον πάπα Βενέδικτο ΙΔ' (1740-1758). Κατά συνέπεια, σχεδόν όλα τα χειρόγραφα του Μαλαξού που απαντώνται ως Ottoboniani graeci ανευρίσκονται ξανά στον κατάλογο χειρογράφων της βιβλιοθήκης του Sirleto.¹

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος-17ος αι. (σύνολο κώδικα).²

1541-1551 (φ. 9-16, βάσει υδατοσήμου).³

1549 περίπου (φ. 9-16, λίγο πριν ή λίγο μετά την άφιξη του Μανουήλ Μαλαξού στη Ρώμη).⁴

1526-1548 (φ. 84r-107r).⁵

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Βενετία ή Ρώμη (φ. 9-16).⁶

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁷

- I**
- 1 1r-2v <εὐχὴ ἱκ{ε}τήριος πρὸς τὴν θεοτόκον ἀνωνύμου συγγραφέως>
 - 2 3r-8r [Μάξιμος Πλανούδης, Τα αραβικά αριθμητικά ψηφία] [Τίτλος] <ψηφοφορία κατ' ἰνδοῦς ἢ λεγομένη μεγάλη>
8v κενή
 - 3 9r [Σελίδα τίτλου] <Ι(ησοῦ)C Χ(ριστό)C | χρησμοὶ διδα | σκάλων πολλῶν>
9v κενή
 - 4 10r-11v [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν | ἐν λίθῳ μαρμαρένιῳ [sic] τοῦ | τάφου τοῦ μεγαλοῦ κωνσταντίνου· | ἐξηγήθη ταῦτα ὁ μέγας π(ατ)ρι- | ἀρχῆς σχολάριος: +>
 - 5 12r-15r [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] [Τίτλος γενικός] <Ἄλλος χρησμός θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥω | μαίων καὶ κληρικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας | τῆς παλαιᾶς ῥώμης· μετάβληθεις ἀπὸ | ῥωμαϊκὰ εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον, | παρὰ νοταρίου κύρου ἰωάννου | τοῦ ῥυζανοῦ :++++>
 - 5α 12r [K39 Χρησμός των δύο νυμφίων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]
 - 5β 12r-12v [K40 Χρησμός αετού της λουμπαρδίας] [Συνεχόμενα με τίτλο] <+ΟΡΑ Καινόν+>
 - 5γ 12v-13r [K41 Χρησμός βασιλέως-πάπα] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ΟΡΑ Καινόν+>
 - 5δ 13r [K26 Χρησμός ξανθού γένους] [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἄλλος χρησμός +>
 - 5ε 13v [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Συνεχόμενα με τίτλο] <χρησμός ἄλλος>
 - 5στ 13v [K59 Χρησμός μειρακίου και πίτας] [Τίτλος] <Ἄλλος χρησμός:>
 - 5ζ 13v [K33 Χρησμός πτωχού βοόπη και πετριώτη]

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 125· DOREZ, "Bibliothèque Sirleto", 1891, 460-461· DITCHFIELD, *Pietro Maria Campi*, 1995, 61.

² FERON & BATTAGLINI, *Codices*, 1893, 146.

³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 66, 112, 174.

⁴ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 452.

⁵ BOUDIGNON, *Mystagogia*, 2011, xlv.

⁶ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, "Oracula", 2003, 452.

⁷ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 156-157· IRHT· εξέταση φωτομηχανικού αντιγράφου για τα φ. 8v-18r.

		[Συνεχόμενα με τίτλο] <Έτερος χρησμός:>
5η	14r	[K28 Χρησμός αγγελοφόρου] [Τίτλος] <χρησμός έτερος+>
5θ	14r	[K28 Χρησμός αγγελοφόρου] [Χωρίο από τον προηγούμενο χρησμό, αποσπασμένο και αυτονομημένο, με τίτλο] <Έτερος χρησμός:>
5ι	14r-14v	[K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <χρησμός έτερος:>
5ια	14v-15r	[K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] [Τίτλος] <Έτερος χρησμός>
6	15v-16v	[K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 3 στιχουργήματα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <χρησμός έτερος κυρού λέοντος του σοφού· φιλόσοφοι· άστρολόγοι· αίμα· σπανίας· άρμενίας· 'ιουδαίας, και άραβίας όμόνοια>
		1 φ. κενό χωρίς αρίθμηση
7	17r-29r	[Camillo Peruschi (;-1572/1573), Αποστολικός πρωτονοτάριος και επίσκοπος Anagni-Alatri (1547-1572/1573), επιστολή προς τον καρδινάλιο Αιμίλιο (Paolo Emilio Cesi);]
		29v κενή
8	30r-36r	[Λειτουργικό για ανανήπτοντες από το ισλάμ] [Τίτλος] <Τάξις γινομένη· τοίς από Σαρακενών έπιστρέφουσι· προς την καθαράν, και άληθινήν πίστιν, τών χριστιανών>
		36v κενή
		2 φ. κενά, χωρίς αρίθμηση
II	9	37r-46v [Αριστοτέλης, Ηθικά Νικομάχεια] [Άτιτλο]
	10	47r-83r [Εξήγηση θείας λειτουργίας] <Εξήγησις τί δηλοῦσι τὰ τῆς λειτουργίας μυστήρια>
		83v κενή
		3 φ. κενά, χωρίς αρίθμηση
III	11	84r-107r [Μάξιμος Ομολογητής, Μυσταγωγία] [Τίτλος] <ΜΑΞΙΜΟΥ μοναχού περι έκκλησιαστικῆς μυσταγωγίας> ¹
		107v κενή
IV		1 φ. κενό, χωρίς αρίθμηση
	12	108r-112r [Ύμνος Θεοτόκου] [Τίτλος] <Θεοτοκωδία περι του τῆς λυκός [sic] όνόματος τῆ παναγία [sic] θεοτόκω άνημμένου>
		112v κενή
	13	113r-206b v [Γεώργιος Σφραντζής, Χρονικό]
	14	207r-216r [Προκόπιος Γαζαίος, Είς τον Ήσαϊαν] [Τίτλος] <Επιτομή τών εις τον προφήτην Ήσαϊαν διαφορων εξηγήσεως, ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ χριστιανού σοφιστου> ²
		216v κενή
	15	217r-217v [Ιωάννης Η΄ Παλαιολόγος, Λόγος στη Σύνοδο Φεράρας-Φλωρεντίας και άλλα σχετικά (απόσπασμα)] [Άτιτλο]

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Τα φ. 9-16 του VO φέρουν το ίδιο υδατόσημο και αποτελούν, από κοινού με τα φ. 122-127 του V3, “un brogliaccio non completato” του Μανουήλ Μαλαξού “concepiti per un unico codice”.³
2. Τα φύλλα που περιέχουν τους χρησμούς έχουν ξακριστεί με αποτέλεσμα οι διαστάσεις να μην συμπίπτουν πλέον με τα συμπληρωματικά φύλλα του V3.⁴

¹ CPG, τ. 3, 1979, 7704.² CPG, τ. 3, 1979, 7434.³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64, 90 υποσημ. 4, 96, 110-111, 175, 195 υποσημ. 48.⁴ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 439 υποσημ. 56.

3. Δεν έχει διασαφηνιστεί η σχέση του VO+V3 με τον V1.
4. Το χειρόγραφο υπ' αριθμ. 284 (φ. 167r) του καταλόγου των ελληνικών χειρογράφων και εντύπων της βιβλιοθήκης του καρδινάλιου Sirleto (Vat. Lat. 6163, φ. 1r-257r) ταυτίζεται με την κωδικολογική ενότητα I του σημερινού VO. Ο κατάλογος συντάχθηκε μετά τον θάνατο του Sirleto (6 Οκτωβρίου 1585), και πριν τα βιβλία του περάσουν στα χέρια του Ascanio Colonna (4 Ιουνίου 1588), από τον Ιωάννη Σανκταμαύρα (Sanctamauras), *scriptorem graecus* της Βιβλιοθήκης του Βατικανού μεταξύ 1585-1612. Επειδή ο Σανκταμαύρας κατέγραψε και τα περιεχόμενα των χειρογράφων, μπορούμε να ξέρουμε ότι, τότε, στη θέση των σημερινών κειμένων 1 και 2 βρισκόταν κείμενο με τίτλο <Λειτουργία Πέτρου τοῦ ἀποστόλου, καὶ | Μάρκου τοῦ εὐαγγελιστοῦ>, πράγμα που σημαίνει ότι από τότε έως σήμερα το χειρόγραφο όχι μόνο συγχωνεύθηκε με άλλα, μα και διαταράχθηκε ως προς το περιεχόμενό του.¹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

FERON & BATTAGLINI, *Codices*, 1893, 146-147· CANART, “Provataris”, 1964, 104· CANART, “Glynzounios”, 1972-73, [281-282]· ALLARD, “Arithmétiques”, 1982-83, 72, 98· PINTO, “Giorgio Sfrantzès”, 1983, 413, 415· ELEUTERI, “Francesco Filelfo”, 1991, 177· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 36, 44 υποσημ. 10, 63, 66-68, 81 υποσημ. 64, 90 υποσημ. 4, 92, 96, 98, 110-111, 112-113, 156-157, 174-175, 195 υποσημ. 47-48· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 212, 218· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 437-438 με υποσημ. 52, 439 με υποσημ. 56-58, 452· FLORISTÁN, “Metrófanos III & Peruschi”, 2003, 181· LUCÀ, “Sirleto & Vaticana”, 2012, 170· LUCÀ, “Mss. greci Sirleto”, 2012, 322, 331· BAV WEB 2017.

1.2.38 (Vin1) *Vindobonensis Historicus Graecus* 80

ΧΩΡΑ: Αυστρία.

ΠΟΛΗ: Βιέννη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Österreichische Nationalbibliothek.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Vindobonensis Historicus Graecus* 80.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 472 (Γκρατς 1530-1538).²

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα υπόλευκου χρώματος με διακόσμηση (Gerard van Swieten, 1754).

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 22,8/23 x 16,5 εκ.

ΦΥΛΛΑ: I+16.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Έγχρωμη με υδατοχρώματα.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ: φ. 4v, 6v, 7r, 8r, 8v, 9r, 9v, 10r, 10v, 11r, 11v, 12r, 12v, 13r, 13v, 14r, 14v.

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Ιωάννης Μαλαξός.³

ΖΩΓΡΑΦΟΣ:

Ιωάννης Μαλαξός.⁴

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Ogier Ghiselin (Augier Ghislain) de Busbecq.⁵

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 134, 156-157.

² HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 88.

³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64, 110 υποσημ. 20· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 52.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 52.

⁵ NESSEL, *Catalogus*, τ. 2, Pars V, 1690, 141, αριθ. LXXX· KOLLÁR, *Supplementum*, 1790, στ. 768· HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 88, με την επισήμανση ότι η πληροφορία δεν είναι σήμερα επαληθεύσιμη.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι.¹16ος αι. (α/2) (λόγω υδατοσήμου).²1535-1538 ή λίγο αργότερα.³1550 περίπου.⁴

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Κωνσταντινούπολη.⁵ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁶

Ir-Iv κενές

- 1 1r-3r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <ταῦτα τὰ γραμματα, εὐρέθησαν | εἰς μνημεῖον $\epsilon\theta\theta$ μαρμαρένιον, τοῦ | τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου, καὶ | φιλοχρίστου βασιλέως· ἃ ἐποίησε | ἀγαθηνόδωρος ὁ φιλόσοφος· ὅ | στερον εἰς πλατύτερον ἐξηγήθη ταῦτα | ὁ μέγας π(ατ)ριάρχης κωνσταντινουπό | λεως, κύρις γαννάδιος ὁ σχολάριος· ->
- 2 3v-4v [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Τίτλος] <ὄρα χρησμός τῆς μεγαλουπό | λεως κωνσταντίνου· ποιηθεῖσα παρὰ κυροῦ γεωργίου καὶ νοταρίου | τοῦ ρίζανου·>
- 3 4v [K33 Χρησμός πτωχοῦ βοόπτη καὶ πετριώτη] με εικονογράφηση [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἕτερος χρησμός τῆς κωνσταντινου | πόλεως· ποιηθεῖσα παρὰ τοῦ | αὐτοῦ κυροῦ γεωργίου τοῦ ρίζανου>
- 4 5r [K38 Χρησμός θ καὶ κ] [Συνεχόμενα με τίτλο] <ἕτερος χρησμός τῆς κωνσταντινουπό | λεως· ποιηθεῖσα παρὰ κυροῦ μι | χαῖλ τοῦ ψελλοῦ καὶ ὑπερτίμου·>
- 5 5v [K37 Χρησμός κανδήλας καὶ ποντικού] [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός, κυρ νικηφόρου, | π(ατ)ριάρχου κωνσταντινουπόλεως·>
- 6 6r [K37 Χρησμός κανδήλας καὶ ποντικού] [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός | τοῦ αὐτοῦ ἀγιωτάτου | π(ατ)ριάρχου κυροῦ | νικηφόρου·>
- 7 6v [K39 Χρησμός των δύο νυμφίων] με εικονογράφηση [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός | τοῦ φιλοχρίστου | βασιλέως κυροῦ | λέοντος τοῦ σοφοῦ·>
- 8 7r [K20 Χρησμός της αυλῆς του Βύζαντα] με εικονογράφηση [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός | κυροῦ μαζίμου | τοῦ ἀγιωτάτου·>
- 9 7v [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <ἐκ τοῦ σοφωτατου παταρων, ἱστορία καὶ | χρησιμοδότημα, περὶ τοῦ θρυλλου | μένου καὶ ἐκλεκτοῦ βασιλέως·->
- 10 8r [K40 Χρησμός αετοῦ της λουμπαρδίας] με εικονογράφηση [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός | τοῦ φιλοχρίστου | βασιλέως, κυροῦ | λέοντος τοῦ σοφοῦ·>
- 11 8v [K40 & K41 Χρησμός αετοῦ της λουμπαρδίας] & [Χρησμός βασιλέως - πάπα] με εικονογράφηση [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός | τοῦ αὐτοῦ βασιλέ | ως κυροῦ λέοντος | τοῦ σοφοῦ·->
- 12 9r-14v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] με εικονογράφηση: 12 στιχουργήματα με 12 εἰκόνες [Τίτλος] <ἕτερος χρησμός | τοῦ αὐτοῦ κυρ λέ | οντος τοῦ σοφοῦ καὶ | βασιλέως·>
- 13 15r-15v [K3 Κατάλογος σουλτάνων] [Χρονικό ανώνυμο των Οθωμανών σουλτάνων από τον Οσμάν (1288-1326) έως τον Σουλεϊμάν Α' (1520-66)] [Άτιτλο]
- 14α 15v [Επίγραμμα] [Τίτλος] <ταῦτα τὰ γράμματα εἰσὶν, ἐν τῷ ἵπποδρομίῳ τῆς κωνσταν | τινουπόλε(ως), ἐν τῇ τετραγώνῳ κίονι· ὅπερ ἐστὶν ἄνω εἰς τέσ | σαραάζαρια μπρούντζινα·> <Inc. & Des. Κίονα τετράπλευρον, ἀείχθονι κείμενον ἄχθος· | μῦθος

¹ KOLLÁR, *Supplementum*, 1790, στ. 768.² HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 87.³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 52.⁴ DE GREGORIO, "Studi II", 1996, 210-216.⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 52.⁶ HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961· εξέταση ψηφιακού αντιγράφου.

- ἀνεστήσατο θεόδόσιος βασιλεὺς· | τολμήσας πρόκλος, ἐπεκέκλητο καὶ τόσος ἔστη· |
κίωνι ἔλιοις ἔνδεκα καὶ δυο:->¹
- 14β 15ν [Επιγραφή] [Τίτλος] <ἐν τῷ λαιοφόρῳ τῆς κωνσταντινουπ(ό)λ(εω)ς, τὰς νῦν |
καλουμένης, κόκκινο λιθάρι, ἐν τῷ αὐτῷ | κίονι ἔχουσα τὰ γράμματα ταῦτα:-> <Inc. &
Des. Τὸ παρὸν κίονι, τεθὲν προχρονίῳ· ἀνακαινίσθει δὲ | παρὰ μιχαήλ παλαιολόγου
τοῦ αὐτοκράτορος:+>²
- 16r-16v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Το χειρόγραφο είναι συσταχωμένο με το Vind. Hist. Gr. 81, και αυτό του πρώτου μισού του 16ου αι., το οποίο περιέχει έργα του Φίλωνος Αλεξανδρείας.³
2. Στο εσωτερικό του εμπροσθόφυλλου παλαιότερος ταξινομικός αριθμός: «II. D. 4-» και στην άνω δεξιά γωνία του φ. 1r «N. 36».
3. Ο Φλαμανδός Augier Ghislain de Busbecq (1522-1592) υπήρξε από το 1554 έως το 1562 πρεσβευτής στην Κωνσταντινούπολη του αρχιδούκα της Αυστρίας (και από το 1558 αυτοκράτορα) Φερδινάνδου Α'. Συστηματικός συλλέκτης για λογαριασμό του εργοδότη του, απέστειλε περί το 1562 στη Βιέννη μέσω Βενετίας 240 χειρόγραφα.⁴ Για την πιθανότητα το φορτίο αυτό να το συνόδευε ο Μανουήλ Μαλαξός, βλ. CESARETTI & RONCHEY, *Exegesis*, 2014, 197*-198* υποσημ. 59.
4. Ο Ολλανδο-Αυστριακός Gerard van Swieten (1700-1772) διετέλεσε προσωπικός γιατρός της Μαρίας Θηρεσίας και βιβλιοθηκάριος της (τότε) αυτοκρατορικής Βιβλιοθήκης από το 1745 και εξής.
5. Σε όλα τα κείμενα ο γραφέας χρησιμοποιεί συνήθως στιγμή στα (ι), και συχνά διπλή στιγμή στα (υ).
6. Τα επιγράμματα εμφανίζονται και στον Vind. Hist. Gr. 98, φ. 1-7. Το επίγραμμα 14α του φ. 15ν απαντάται και στο χειρόγραφο Marc. Gr. XI, 32, φ. 6r (επίγραμμα 4η).
7. Ο Hunger, δίπλα στην καταληκτήρια φράση του χρονικού των Οθωμανών σουλτάνων «τὰ νῦν δ' ἐν πέρσαις δεύτερον ἤδη χρόνον διάγει», σημειώνει παρενθετικά το έτος 1535, ακολουθώντας σημείωση του Kollár.⁵

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

NESSEL, *Catalogus*, τ. 2, Pars V, 1690, 141, αριθ. LXXX· KOLLÁR, *Supplementum*, 1790, στ. 768-774, αριθ. CXXXVII· BUBERL & GERSTINGER, *Byzantinischen Handschriften*, 1938, 69· HUNGER, *Signaturenkonkordanz*, 1953, 49· MENHARDT, *Älteste Handschriftenverzeichnis*, 1957, 21· HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 87-88· MAZAL, *Byzanz & Abendland*, 1981, αριθ. 74 και εικ. 6· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 98 σημ. 22· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64, 110 υποσημ. 20· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2442· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 50-52· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 210-216· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 448-449· MOORE, *Iter Psellianum*, 2005, POE.122· ÖNB WEB 2015.

1.2.39 (Vin2) *Vindobonensis Supplementus Graecus 172*

ΧΩΡΑ: Αυστρία.

¹ FÖRSTER, *De antiquitatibus et libris*, 1877, 15· ΛΑΜΠΡΟΣ, «Επιγραφές», 1905, 33· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 189.

² FÖRSTER, *De antiquitatibus et libris*, 1877, 15.

³ HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 88.

⁴ BUSBECQ, *Epistolae*, 1595, φ. 162v.

⁵ HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 88· KOLLÁR, *Supplementum*, 1790, στ. 774.

ΠΟΛΗ: Βιέννη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Österreichische Nationalbibliothek.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: Vindobonensis Supplementus Graecus 172.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 472 (Γκρατς 1530-1538).¹

ΣΤΑΧΩΣΗ: Περγαμηνή.

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 21 x 15,5 εκ.

ΦΥΛΛΑ: IV+81.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Προβλέφθηκε, αλλά δεν εκτελέστηκε.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ:

ΓΡΑΦΕΑΣ: Ένας γραφέας.

Ιωάννης Μαλαξός.²

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Στις αρχές του 20ου αιώνα ανήκε με την ταυτότητα I. 140 στη βιβλιοθήκη του Alexander Fürst Dietrichstein, στο κάστρο Mikulov (Nikolsburg), στη νότια Μοραβία (Τσεχία). Αγοράστηκε από την Εθνική Βιβλιοθήκη της Αυστρίας το 1935.

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι. (3/4).³

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

Κωνσταντινούπολη.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁴

Ir-IVv κενές

- 1 1r-19r [K8 Αποκάλυψη Μεθοδίου Πατάρων] [Τίτλος] <τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος μεθοδίου ἐπισκόπου | πατάρων· διήγησις περὶ τῶν βασιλέων | καὶ εἰς τοὺς ἐσχάτους καιροὺς, ἀκριβῆς | ἀπόδειξις: +> [Πάνω ἀπὸ τὸν τίτλο ἐπίτιτλο κόσμημα με κόκκινο μελάνι, που εικονίζει δύο πλεγμένους μεταξύ τους πλοχμούς]
- 2 19v-24r [K10 Ἐσχάτη ὄραση Δανιήλ] [Τίτλος] <ἡ ἐσχάτη ὄρασις τοῦ προφήτου δανιήλ· ἥ | τις διὰ τοῦ ἐν ἁγίοις π(ατ)ρ(ὸ)ς ἡμῶν, μεθοδίου | ἐπισκόπου πατάρων, ἐφανερωθῆ | ἡμῖν: +>
- 3 24v-25r [K20 Χρησμός της αυλής του Βύζαντα] [Τίτλος] <στίχοι Ἰαμβικοί, εἰς τὴν κωνσταντινούπολιν· | περὶ τῶν παθημάτων αὐτῆς· ποίημα | λέοντος τοῦ σοφοῦ καὶ βασιλέως·>
- 4 25v-27v [K23 & K24 & K25 & K27 & K30 & K36 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους & Χρησμός λατινικῆς επέκτασης, αυτοκρατορίας Νίκαιας και Μιχαήλ Παλαιολόγου & Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης εἰς βάρος τῶν λατίνων & Χρησμός τελικῆς ἀναμέτρησης χριστιανῶν και ἀπίστων και ἐμφάνιση ἀγγελοφόρου βασιλιά & Χρησμός κληρονόμου & Χρησμός λύκου και ἀρκούδας] [Τίτλος γενικός] <+ἐκ τῶν τοῦ πατάρων, λόγος· περὶ τ(ῶν) | μελλόντων γενέσθαι:+>
- 4α 25v-26r [K23 Χρησμός μουσουλμανικῆς επέκτασης και κατάληψης της Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Φράγκους] [Ἀτίτλο]
- 4β 26r-26v [K24 Χρησμός λατινικῆς επέκτασης, αυτοκρατορίας Νίκαιας και Μιχαήλ Παλαιολόγου] [Ἀτίτλο] [Συνεχόμενα,

¹ HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 88.

² DAGRON & PARAMELLE, "Récit", 1979, 508-509 (αναγνώριση του γραφέα ἀπὸ τὸν Otto Kresten).

³ HUNGER, *Katalog*, τ. 4, 1994, 291.

⁴ HUNGER, *Katalog*, τ. 4, 1994: εξέταση ψηφιακοῦ ἀντιγράφου.

- ενσωματωμένος στον προηγούμενο χρησμό]
- 4γ 26ν [K25 Χρησμός μουσουλμανικής επέκτασης εις βάρος των λατίνων] [Άτιτλο] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος στον προηγούμενο χρησμό]
- 4δ 26ν-27r [K27 Χρησμός τελικής αναμέτρησης χριστιανών και απίστων και εμφάνιση αγγελοφόρου βασιλιά] [Άτιτλο] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος στον προηγούμενο χρησμό]
- 4ε 27r [K30 Χρησμός κληρονόμου] [Άτιτλο] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος στον προηγούμενο χρησμό]
- 4στ 27r-27ν [K36 Χρησμός λύκου και αρκούδας] [Άτιτλο] [Συνεχόμενα, ενσωματωμένος στον προηγούμενο χρησμό]
- 5 28r-28ν [T2 Χρησμοί Θεοφίλου] [Τίτλος γενικός] <χρησμός θεοφίλου πρεσβυτέρου ρωμαίου, | και κληρικού τῆς μεγάλης εκκλησίας | ρώμησ· και μετεγλωττίσθη ἀπὸ ρωμαϊκὴν | εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον· παρὰ νοταρίου | κυροῦ ἰωάννου τοῦ ζηγαβηνοῦ: +>
- 5α 28r [K39 Χρησμός των δύο νυμφίων] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 5β 28r-28ν [K40 Χρησμός αετού της λουμπαρδίας] [Συνεχόμενα άτιτλο]
- 6 29r-30ν [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν εἰς μνημεῖον | μαρμαρένιον, τοῦ τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντί | νου· ἃ ἐσύστερον ἐξηγήθη ταῦτα· ὁ ἐν ἀγί | οἰς π(ατ)ριάρχης, κύρις γεννάδιος ὁ σχολάριος: +>
- 6α 31r-33r [K15 Ἑρμηνεία Λασκάρεως] [Τίτλος] <ἐρμηνεία τοῦ λασκάρεωσ.>
- 7 33r-37ν [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <,στρμβ.>
- 8 37ν-38r [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικού] [Τίτλος] <χρησμός τῆς πόλεωσ.>
- 9 38ν [K29 Μονωδία και χαρά Βυζαντίδος] [Τίτλος] <μονωδία και χαρὰ βυζαντίδοσ· λέοντοσ | τοῦ σοφοῦ και βασιλέωσ.>
- 10 38ν-39r [K58 Χρησμός ξανθοῦ μειρακίου] [Τίτλος] <χρησμός δανιὴλ τοῦ προφήτου περὶ τῆσ | βυζαντίδοσ· και σημειῶσαι πρὸ τοῦ κτισ- | θῆναι ὑπὸ κωνσταντίνου· μᾶλλον εἰπεῖν | και τοῦ βύζα: +>
- 11 39r-39ν [K71 Χρησμός ανακατάληψης Κωνσταντινούπολης] [Τίτλος] <χρησμός μεθοδίου πατάρων.>
- 12 39ν-40r [K83 Χρησμός Χοσρόη] [Τίτλος] <χρησμός χοσρόου βασιλέωσ περσῶν: +>
- 12α 40r-40ν [K4 Χρησμολογική αριθμολογία] [Τίτλος] <ἐρμηνεία τοῦ λασκάρεωσ.>
- 13 41r [K81 Χρησμός Χαλκηδόνας] [Τίτλος] <χρησμός χαλκηδόνοσ.>
- 14 41r-42r [K78 Χρησμός Κρήτης] [Τίτλος] <χρησμός κρήτησ.>
- 15 42r-43r [K5 Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως] [Τίτλος] <περὶ τοῦ θρηλλουμένου | και ἐκλεκτοῦ βασιλέωσ.>
- 16 43ν-63ν [K18 Διήγηση κίονα Ξηρολόφου] [Τίτλος] <Διήγησις θαυμαστή, και πάνυ ὠραῖα· | ἔτι και ὠφέλιμοσ· περὶ τῆσ στύλησ τοῦ | ξηρολόφου, ὁποῦ ἠύρισκεται τὰ νῦν ἐν τῇ | κωνσταντινουπολ(ει), ὁποῦ καλεῖται ὁ τόποσ | σήμερον παρὰ τῶν ἀγαρηνῶν, ἀβράτ | παζάρι.>
- 17α 64r-68ν [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 9 στιχουργήματα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Άτιτλο].¹
- 17β 69r [K62 Χρησμός υιοῦ αλλόφυλης Μαρίας] 1 στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <Στίχοι εἰς τὴν δρᾶκεναν, ἔχουσα ἄν(θρωπ)ον εἰς τὸ στόμα αὐτῆσ.>²
- 17γ 69ν-70ν [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 3

¹ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1129-1133, 1136-1137· PERTUSI, *Fine*, 1988, 185, στίχ. 11-12.

² Πρβλ. *Σχήμα 18*: Berg, φ. 19r (στίχ. 2-7)· BB2, φ. 22r (στίχ. 2-7)· PP, φ. 21r (στίχ. 2-7)· Παρεκβόλαιον: PERTUSI, *Fine*, 1988, 185, στίχ. 412-416.

	στιχουργήματα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε. ¹
17δ	71r [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 1 στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <όμόνοιαν> <Inc. & Des. Ἰσπανία· ἄρραβία· ἄρμενία· ἰταλία(ας)· δαλματίας, καὶ ἰουδαία· ὁμόνοια.>
17ε	71v [K73 Χρησμός γυναικός κρατουμένης υπ' ἀγγέλου] 1 στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <εἰς γυναῖκα κρατουμένην ὑπ' ἀγγέλου.>
17στ	72r [K74 Χρησμός Ἀνδρονίκου Α'] 1 στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <εἰς ἄγγελον ἐκτεταμένας ἔχων τὰς χεῖρας.>
17ζ	72v [K75 Χρησμός ἀνδρός Λιβύης] 1 στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <εἰς ἄνδρα πελάδοντα φεύγοντα ἕτερον.> ²
17η	73r [K7 Χρησμός ἀριστου βασιλιά] 1 στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <εἰς ἄγγελον ἠκρυμμένον.> ³
17θ	73v-76v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 7 στιχουργήματα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε. ⁴
17ι	77r [K65 Χρησμός βασιλείας Δαν] 1 στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <στοίχη εἰς τὸν πατοῦντα σ(αυ)ρὸν, καὶ τὸ στέμμα ὑποῖ μετὰ αἰχμῆς.> ⁵
17ια	77v [K69 Χρησμός αρχεκακίας Ἀντιχρίστου] στιχούργημα χωρίς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, αλλά δεν πραγματοποιήθηκε [Τίτλος] <στίχοι εἰς τὴν γέννησιν τοῦ ἀντιχρίστου.> ⁶ 78r-81v κενές

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Τα φ. 1r-43r αποτελούν «δίδυμο» (*gemellum*) του χειρογράφου των φ. 1r-23r του κώδικα Ha.⁷
2. Ο Joseph Paramelle παρατήρησε το 1979 σε σχέση με τον γραφέα: “l'écriture énoque plutôt le copiste de métier qu'un érudit ou un curieux recueillant des textes pour son usage personnel, et nous paraît celle d'un Grec”.⁸
3. Μολονότι το κείμενο 16 (K28) είναι αμάρτυρο από αλλού, η λεπτομερής εξέταση της ορθογραφίας του και της σύνταξής του στο παρόν χειρόγραφο αποκλείει την περίπτωση ο συγγραφέας του να ταυτίζεται με τον γραφέα “et nous oblige à considérer que cette copie est déjà un apographe”.⁹
4. Σε όλα τα κείμενα ο γραφέας χρησιμοποιεί συνήθως στιγμή στα (ι), και συχνά διπλή στιγμή στα (υ).
5. Στο δεξί περιθώριο του φ. 5r συντομογραφείται με κόκκινο μελάνι η λέξη του κειμένου <ῥωμαίων>.

¹ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1133-1136.

² Πρβλ. *Σχήμα 7*: Berg, φ. 9r (στίχ. 1-12)· BB2, φ. 12r (στίχ. 1-12)· PP, φ. 11r (στίχ. 1-12).

³ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1137, ORACULUM XIII.

⁴ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1136-1140.

⁵ Πρβλ. *Σχήμα 21*: Berg, φ. 22r (στίχ. 1-3)· BB2, φ. 25r (στίχ. 1-3)· PP, φ. 24r (στίχ. 1-3)·

Παρεκβόλαιον: PERTUSI, *Fine*, 1988, 193, στίχ. 621-623.

⁶ Πρβλ. *Σχήμα 22*: Berg, φ. 23r (στίχ. 1-2 & 4-5)· BB2, φ. 26r (στίχ. 1-2 & 4-5)· PP, φ. 25r (στίχ. 1-2 & 4-5)· Παρεκβόλαιον: PERTUSI, *Fine*, 1988, 193, στίχ. 636-637 & 639-640.

⁷ DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 505.

⁸ DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 504.

⁹ DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 506-507.

6. Στο δεξί περιθώριο του φ. 39r και στο αριστερό περιθώριο του φ. 47v όμοιο ερυθρόγραφο συμπλήρωμα.
7. Το κείμενο 16 (K28) περιλαμβάνει εσωτερικό ερυθρόγραφο υποτιτλισμό στα περιθώρια. Οι υπότιτλοι αυτοί, καθώς και ο τίτλος του κειμένου όπως παραδίδεται στο παρόν χειρόγραφο, ανήκουν πιθανότατα στον γραφέα και, συνεπώς, το τοπωνύμιο <άβρατ παζάρι> του τίτλου δεν είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για τη χρονολόγηση του κειμένου.¹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

HUNGER, *Supplem. gr.*, 1957, 105-108 [=HUNGER, *Katalog*, τ. 4, 1994, 291-295]· MANGO, “The Legend”, 1960, 80· DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979· OLIVIER, *Répertoire*, 1995, αριθ. 2448· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρήσιμοι*, 1995, 31, 34 υποσημ. 18· DE GREGORIO, “Studi I”, 1995, 97-144· DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 216-218· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 448-449· ÖNB WEB 2015.

1.2.40 (Vin3) *Vindobonensis Theologicus Graecus 21*

ΧΩΡΑ: Αυστρία.

ΠΟΛΗ: Βιέννη.

ΚΑΤΟΧΟΣ: Österreichische Nationalbibliothek.

ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ: *Vindobonensis Theologicus Graecus 21*.

ΥΛΙΚΟ: Χαρτί.

ΥΔΑΤΟΣΗΜΑ: BRIQUET, *Filigranes*, τ. 1, 1907, 507 (Βιτσέντζα 1529, 1531 και 1542· Ούντινε 1533 και 1540) [με διαφορές].²

ΣΤΑΧΩΣΗ: Δέρμα (Gerard van Swieten, 1755).

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ: 33 x 23,5/24 εκ.

ΦΥΛΛΑ: III+70+IV.

ΓΛΩΣΣΕΣ: Ελληνική.

ΕΙΚΟΝΟΓΡΑΦΗΣΗ: Προβλέφθηκε, αλλά δεν εκτελέστηκε.

ΘΕΣΕΙΣ ΕΙΚΟΝΩΝ:

ΓΡΑΦΕΑΣ: Τρεις γραφείς.

α) 1r-17v και 34r-67r, β) 18r-24v, γ) 25r-33v και επίτιτλο 34r.³

ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΟΙ ΚΑΤΟΧΟΙ: Βρισκόταν ήδη στην αυτοκρατορική Βιβλιοθήκη την εποχή του πρώτου της βιβλιοθηκάρου, Hugo Blotius (1534-1608), ο οποίος διορίστηκε το 1575.⁴

ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ:

16ος αι. (μέσα).⁵

ΤΟΠΟΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ:

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ:⁶

- 1 1r-10v [Φώτιος, Περὶ τῶν γνωμικῶν θελημάτων] [Τίτλος] <Φωτίου ἀρχιεπισκόπου κωνσταντινουπόλεως περὶ τῶν γνωμικῶν θελημάτων ἐπὶ χριστοῦ λόγος>⁷
- 2 11r-17v [Θωμάς Α΄, πατριάρχης Ιεροσολύμων (807-821), Επιστολή του πατριάρχη

¹ DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 507 με υποσημ. 57.

² HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 38.

³ HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 38.

⁴ HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 38.

⁵ HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 37.

⁶ HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 37-38.

⁷ MIGNE, *PG* 101, 1860, στ. 508-541.

Θωμά προς τους αιρετικούς της Αρμενίας, γραμμένη αραβικά από τον Θεόδωρο Αβουκαρά (Abu Qurrah, 740/50-820-25) και μεταφρασμένη από τον Μιχαήλ Σύγκελο (761-846)] [Τίτλος] <Επιστολή περιέχουσα την ὀρθὴν καὶ ἀμώμητον πίστιν, μόνην ἀληθινὴν καὶ τὸν ὅρον τῆς ἐν χαλκηδόνι συγκεκριμένης συνόδου τὸν περὶ τῆς εἰς χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν ὀρισθέντα λόγον πεμφθεῖσα παρὰ τοῦ μακαρίου πάπα Θωμᾶ πατριάρχου Ἱεροσολύμων, πρὸς τοὺς κατὰ τὴν Ἀρμενίαν αἰρετίζοντας, ἀραβιστὶ μὲν ὑπὸ Θεοδώρου τοῦ τὸ ἐπίκλην Ἀβουκαρᾶ, τοῦ Καρῶν ἐπισκόπου, ὑπαγορευθεῖσα, διὰ δὲ Μιχαήλ πρεσβυτέρου καὶ συγγέλου τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου μεταφρασθεῖσα, μεθ' οὗ καὶ ἀπέσταλται>¹

17/1r-17/1v κενές

- 3 18r-24v [Θεμιστίος, Ομιλία] [Τίτλος] <Χαριστήριος τῷ αὐτοκράτορι ὑπὲρ τῆς εἰρήνης καὶ τῆς ὑπατείας τοῦ στρατηγοῦ Σατουρνίνου>²

24/1r-24/1v κενές

- 4 25r-33v [T1 Χρησμοὶ Λέοντος Στ'] [Τίτλος γενικός] <Χρησμοὶ Σολομῶντος καὶ ἐτέρων σοφῶν>

- 4a 25r-26r [K14 Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου] [Τίτλος] <Ταῦτα τὰ γράμματα εὐρέθησαν ἐν λίθῳ μαρμαρένιῳ τοῦ τάφου τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου· ἐξηγήθη δὲ ταῦτα ὁ μέγας πατριάρχης σχολάριος>

- 5 26v-29r [T2 Χρησμοὶ Θεοφίλου] [Τίτλος γενικός] <Ἕτεροι χρησμοὶ θεοφίλου πρεσβυτέρου καὶ κληρικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τῆς παλαιᾶς ῥώμης, μεταβληθέντες ἀπὸ ῥωμαϊκῆς εἰς τὴν ἐλλάδα διάλεκτον παρὰ νοταρίου κυροῦ ἰωάννου τοῦ ῥυζανοῦ>

- 5a [K39 Χρησμός των δύο νυμφίων] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5β [K40 Χρησμός αετού της λουμπαρδίας] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5γ [K41 Χρησμός βασιλέως-πάπα] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5δ [K26 Χρησμός ξανθοῦ γένους] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5ε [K37 Χρησμός κανδήλας και ποντικῆς] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5στ [K32 Χρησμός τλήμονος και πέννητος βοώτη] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5ζ [K28 Χρησμός αγγελοφόρου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5η [K38 Χρησμός θ και κ] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 5θ 29v [K17 Χρησμός κίονα Ξηρολόφου] [Συνεχόμενα ἀτίτλο]

- 6 30r-33v [K1 Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας] 16 στιχουργήματα χωρὶς εικονογράφηση, που προβλέφθηκε, ἀλλὰ δὲν πραγματοποιήθηκε [Συνεχόμενα με τίτλο] <Ἕτερος χρησμός>

33/1r-33/1v κενές

- 7 34r-63r [Μάξιμος Ομολογητής, Κεφάλαια γνωστικά περὶ θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οικονομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ (Α' καὶ Β' ἑκατοντάδα – ἐδῶ καλοῦνται πέμπτη καὶ ἕκτη)] [Ἀτίτλο].³

- 8 63r-67r [Μάξιμος Ομολογητής, Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οικονομικά καὶ περὶ ἀρετῆς καὶ κακίας] [Τίτλος] <Τοῦ αὐτοῦ ἁγίου μαξίμου περὶ θεότητος καὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ>⁴

67v κενή

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ:

1. Το χειρόγραφο ἀποτελεῖται ἀπὸ τέσσερα τεύχη: α) φ. 1-17/1, β) φ. 18-24/1, γ) φ. 25-33/1, δ) φ. 34-67.⁵
2. Τα κείμενα 4α καὶ 5α-5θ παραδίδονται με πολλές δευτερες γραφές, βραχυγραφίες καὶ ἄλλες σημειώσεις.

¹ MIGNE, *PG* 97, 1865, στ. 1504-1521.

² DOWNEY & NORMAN, *Themistius*, τ. 1, 1965, *Oratio* 16.

³ MIGNE, *PG* 90, 1865, στ. 1084-1173.

⁴ MIGNE, *PG* 90, 1865, στ. 1177-1185C.

⁵ HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 38.

3. Ο Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας (6) παραδίδεται ισχυρά περικομμένος, με παραλλαγές.¹
4. Δύο Χρησμοί ανά σελίδα, διάταξη παραπλήσια του Bero (;).
5. Στα κείμενα 7 και 8 η σωστή σειρά των φύλλων είναι 62-64-63-66-65-67.²

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

NESSEL, *Catalogus*, τ. 1, Pars I, 1690, 39-41, αριθ. XXI· LAMBECK & KOLLÁR, *Commentariorum*, τ. 5, 1778, 32-41, αριθ. CCVIII· MILLER, *Catalogue*, 1848, 192 υποσημ. 1· GRAUX, “Copenhagen”, 1880, 218 υποσημ. 1· BICK, “Vind. Phil. Gr. 231”, 1914, 333· BEHΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37, 222· HUNGER, *Signaturenkonkordanz*, 1953, αριθ. 15· HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 37-38· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51 υποσημ. 66· ÖNB WEB 2015.

1.3 Άλλα χειρόγραφα

Το κάτω χρονολογικό όριο της εργασίας, το έτος 1596, οπότε έχουμε την πρώτη έντυπη έκδοση των Χρησμών (K1), αποτελεί μόνο εν μέρει σταθμό στην ιστορία τής ελληνικής χρησμολογίας. Στη δίγλωσση έκδοση του 1596 (λατινικά και ιταλικά), άλλωστε, ο όρος «ελληνική» αφορά περισσότερο τις εικόνες παρά το μεταφρασμένο από τα ελληνικά κείμενο. Για να βρούμε την πρώτη έκδοση του ελληνικού κειμένου πρέπει να κατέβουμε κι άλλο, στο έτος 1618. Η μετάβαση από τη χειρόγραφη στην έντυπη μορφή *ως τέτοια* δεν επηρέασε τη χειρόγραφη παράδοση, η οποία συνεχίστηκε κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα, αν και με μειωμένη ορμή. Φαίνεται ότι κατά το πέρασμα από τον 16ο στον 17ο αιώνα υπήρξε μία γενικότερη κρίση στην αναπαραγωγή των Χρησμών, μέρος της οποίας ήταν και η μετάβασή τους στο έντυπο. Από τα πενήντα τρία χειρόγραφα του καταλόγου μόνον επτά, τα BC1a, Man, M46, M32, P, S και VB, χρονολογούνται στο πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα, άλλα με μεγαλύτερη και άλλα με μικρότερη βεβαιότητα. Το έτος 1596 λοιπόν δεν συνιστά τομή, αλλά καμπή για τη χειρόγραφη παράδοση. Δεν θα εξετάσω εδώ αν και πώς σχετίζεται η κάμψη τής παραγωγής των χειρογράφων χρησμολογίων με τη μετάβαση των Χρησμών σε έντυπες μορφές. Θα διαμορφώσω τον προβληματισμό μου όμως έτσι, ώστε στο τέλος αυτής τής εργασίας να υπάρχει μία βάση για τη διερεύνηση αυτού του ερωτήματος. Η καμπή των τελών τού 16ου αιώνα κυφοφόρησε κατά το πρώτο ήμισυ του 17ου αιώνα μία τομή στην αναπαραγωγή των Χρησμών, που πρέπει να τοποθετηθεί περί το 1650, με κύριο χαρακτηριστικό την υποβάθμιση

¹ HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 37.

² HUNGER, *Katalog*, τ. 3.1, 1976, 38.

του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα και συνακόλουθα της σημασίας της εικονογράφησης.

Ο λόγος για τον οποίο συμπεριέλαβα στον κατάλόγο μου το Ηί και το Λο, αν και χρονολογούνται στο δεύτερο ήμισυ του 17ου αιώνα, είναι επειδή έχουν στενότερους δεσμούς με την προ του 1650 περίοδο σε σχέση με άλλα εικονογραφημένα χρησμολόγια του καταλόγου της Κυριακού, χρονολογούμενα στον 18ο και 19ο αιώνα, δηλαδή τους Athenienses EBE 1350,¹ Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας 86,² Λοβέρδου 1 και Λοβέρδου 2,³ καθώς και τον Thessalonicensem της Συλλογής Τριανταφυλλίδη στο ΑΠΘ.⁴ Τα τελευταία αυτά χειρόγραφα συγκροτούν κατά τη γνώμη μου άλλη, νεώτερη φάση στην ιστορία της ελληνικής χρησμολογίας. Στην ίδια τελευταία κατηγορία πρέπει να συμπεριληφθούν τουλάχιστον δύο ακόμη χειρόγραφα: ο εικονογραφημένος Bucarestensis BAR 928,⁵ και το μη εικονογραφημένο χειρόγραφο με αριθμό 1 στο Κοινοτικό Αρχείο της Ύδρας.⁶ Στον κατάλογο δεν συμπεριέλαβα επίσης τον κώδικα υπ' αριθμ. 340 της Bibliothèque Inguimbertaine του Carpentras στη νότια Γαλλία, ο οποίος στα φ. 57v-75v περιέχει την εικονογράφηση του Βυζαντινού χρησμολογικού πυρήνα με μελανά σχέδια, συνοδευόμενα από γαλλικό κείμενο, μετάφραση εν μέρει των Χρησμών. Ο μάρτυρας αυτός, αν και χειρόγραφος, σχετίζεται περισσότερο με τις έντυπες, παρά με τις χειρόγραφες μορφές των Χρησμών και εγγράφεται σε άλλο ιστορικό και πολιτισμικό πλαίσιο.⁷

Ορισμένοι ακόμη κώδικες περιέχουν αποσπάσματα ή και το όλον του Κ1 και πρέπει εδώ να αναφερθούν, ιδίως εφόσον αρκετοί χρονολογούνται πριν από τον 16ο αιώνα:

¹ ΣΑΚΕΛΛΙΩΝ, *Κατάλογος*, 1892, 244-245· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 447· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 80.

² ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλογος», 1910, 329· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 79-80.

³ ΜΠΟΥΜΠΟΥΛΙΔΗΣ, «Χρησμολογία», 1971· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 76, 78-79.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 77-78.

⁵ LITZICA & CAMARIANO, *Catalogul*, τ. 2, 1940, 104· ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ, «Η σημαία του Ρήγα», 1992, 375· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 243· ΑΡΓΥΡΙΟΥ, «Χρησμολόγιον Παρπαρίγου», 2009-10.

⁶ ΧΡΥΣΟΧΟΪΔΗΣ, «Παλαιογραφικά», 1979, 194-195. Το Κ1 στα φ. 30r-39v.

⁷ Η μετάφραση και η εικονογράφηση των Χρησμών, που βρίσκονται στο τέλος του χειρογράφου, βασίστηκε μάλλον στην έντυπη έκδοση του 1596. Ο κώδικας του Carpentras προέρχεται από την κεντρική Ιταλία και κατά το κύριο μέρος του χρονολογείται στο τρίτο τέταρτο του 15ου αι. Περιέχει εικονογραφημένα τα *Vaticinia de Summis Pontificibus*, για τα οποία θα γίνει λόγος στο τρίτο κεφάλαιο. Βλ. REEVES, *Influence of Prophecy*, 1969, 462 υποσημ. 1· REEVES, «Popular Prophecies», 1972, 130-131· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 97 σημ. 8· REEVES, «Vaticinia», 1992, 150· FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 198· ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, «Χρησμολογία», 2012, υποσημ. 30· http://www.enluminures.culture.fr/documentation/enlumine/fr/rechguidee_00.htm (08/01/2016).

A/A	ΚΩΔΙΚΑΣ	φ.	ΧΡΗΣΜΟΙ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
1	Athen. EBE 2187	227r	13 (μόνο εικόνα)	15ος αι. (τέλη)
2	Athen. Met. S. Sepulchr. 501	361r-365v	1-16	17ος αι. (1678)
3	Hieros. Laurae S. Sav. 283	θέμα 5ο	1-16 (;)	16ος αι.
4	Marc. Gr. Z.83 (512)	185r	άγνωστο πόσοι και ποιοι	14ος αι. (1327)
5	Marc. Gr. Z.578 (866)	1r	13	14ος αι. (1346)
6	Monac. BSB Gr. 154	348r-354v	1-16 (διαταραγμένη σειρά)	16ος αι. (περ. 1550)
7	Vat. Gr. 695	258r-258v	1, 2	14ος-15ος αι.
8	Vat. Gr. 1852	259r	9 <Άλωπεκὴν ἐσχημάτισας φιλιάν...>	15ος αι. (1436-63)
9	Vat. Gr. 2645	142r-143r	6, 7, 16	16ος αι. (α' ήμισυ)
10	Vat. Palat. Gr. 322	2-15	1-16 (;)	15ος-16ος αι.
11	Vind. Hist. Gr. 91	197v-198r	13 (δύο πρώτοι στίχοι), 16	15ος αι.
12	Vind. Med. Gr. 23	103v-105r	16, 6, 12, 13, 8	16ος αι. (α' ήμισυ)

Από τους κώδικες αυτούς μόνον ο 2187 της Αθήνας περιλαμβάνει εικονογράφηση.¹

Εκτός από τον λόγιο Βυζαντινό χρησμολογικό πυρήνα, υπάρχουν και οι «δημώδεις» χρησμοί, τους οποίους τα χρησμολόγια αποδίδουν συχνά στον Λέοντα τον Σοφό. Οι χρησμοί αυτοί έχουν εκδοθεί από τον Émile Legrand βάσει χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας,² και από τον Erich Trapp βάσει χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας.³ Μεταξύ των έξι χειρογράφων τής Βιέννης που χρησιμοποίησε ο Trapp βρίσκονται οι Vin1 και Vin2. Θα ασχοληθώ εκτενέστερα με αυτούς τους χρησμούς σε άλλα κεφάλαια.

Οι κατάλογοι των Βιβλιοθηκών μαρτυρούν την ύπαρξη κωδίκων που περιέχουν σε κάποια φύλλα τους χρησμολογικά κείμενα, είτε αποδιδόμενα στον Λέοντα τον Σοφό είτε όχι. Συχνά αναφέρεται ο τίτλος που φέρει το κείμενο στο χειρόγραφο, ή που έχει αποδοθεί σ' αυτό από τον καταλογράφο (π.χ. “Leo sariens oracula”). Με εξαίρεση τα κείμενα K5 (το οποίο σημειώνεται συχνά ως “Paraphrasis”), K14 (“Litterae sepulchris Constantini”) και K20 (“Oraculum de restitutione Cpl.”), η έλλειψη αρχοτελειών, εκδοτικής παραπομπής ή άλλης διευκρίνισης καθιστά συνήθως αδύνατο τον ακριβή προσδιορισμό του κειμένου. Σταχυολόγησα περίπου διακόσιους τέτοιους κώδικες, χρονολογούμενους από τον 13ο έως τον 19ο αιώνα. Ανάμεσά τους ξεχωρίζει ο σχετιζόμενος με τον Παΐσιο Λιγαρίδη, Hierosolymitanus Sancti Sepulchri 160, το περιεχόμενο του οποίου είναι γενικά

¹ ΠΟΛΙΤΗΣ, *Κατάλογος*, 1991, 213-220.

² GIDEL & LEGRAND, “Oracles”, 1874, 159 = LEGRAND, *Oracles*, 1875, 16. Οι κώδικες είναι: Paris. Gr. 426, φ. 121-122 (περ. 1488), Paris. Gr. 929, σ. 403-421 (15ος αι.), Paris. Gr. 970, φ. 211v-212r (περ. 1454).

³ TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 85. Οι κώδικες είναι: Vin1, φ. 4v-5r (1535-1540)· Vind. Hist. Gr. 91, φ. 206r-208v (15ος αι.)· Vind. Hist. Gr. 110, φ. 5r-6r (16ος αι.)· Vind. Med. Gr. 23, φ. 98r-107v (16ος αι.)· Vind. Phil. Gr. 241, φ. 136r-137r (1446)· Vin2, φ. 25v-27v, 37v, 77v (περ. 1555).

γνωστό.¹ Για τους υπόλοιπους απαιτείται αυτοψία, την οποία δεν διενήργησα. Η έρευνα αυτή είναι ακριβή και κοπιώδης, ενδέχεται όμως να προωθήσει τη λύση ορισμένων χρονολογικών προβλημάτων, και να φωτίσει κάπως περισσότερο το ζήτημα της διευθέτησης των χρησμολογικών κειμένων πριν το 1453.

¹ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, *Βιβλιοθήκη*, τ. 1, 1891, 255-257· τ. 3, 1897, 327-328· MANGO, “The Legend”, 1960, 86-89· ΚΑΡΙΩΤΟΓΛΟΥ, *Χρησμολογία*, 2000, 89-99.

2 Εποπτεία των κειμένων

I am Sir Oracle,

And when I open my lips let no dog bark.

Σέξπηρ, *Ο έμπορος της Βενετίας*, ι. 1

2.1 Γενικές παρατηρήσεις

Η ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΣΗ ΤΩΝ ΧΡΗΣΜΟΛΟΓΙΚΩΝ κειμένων από τους κώδικες του καταλόγου απέδωσε 88 διαφορετικά κείμενα, τα οποία θα παρουσιάσω συνοπτικά στο κεφάλαιο αυτό. Ο Πίνακας 1.2 τα καταγράφει κατά τη σειρά του κωδικού τους αριθμού (K1, K2, K3...) και ο Πίνακας 1.3 τα παρουσιάζει κατά τη διευθέτησή τους ανά χειρόγραφο. Πρέπει εξαρχής να αντιληφθούμε τη λέξη *κείμενο* στη βάση μιας ορισμένης αφαίρεσης. Στην παρούσα εργασία η λέξη *κείμενο* συνήθως συνοψίζει μια σειρά από συγκεκριμένες, διαφορετικές, αλλά στενά συγγενικές κειμενικές μορφές: τις παραλλαγές με τις οποίες εμφανίζεται μία κειμενική μορφή στο κάθε χειρόγραφο. Η διαφοροποίηση των μορφών ή παραλλαγών μπορεί να οφείλεται στη διαφορετική έκταση του κειμένου, σε μεταβολές στη ροή του με την παράλειψη ή την αντιμετάθεση αράδων/στίχων ή ολόκληρων περιόδων, την αντικατάσταση λέξεων ή φράσεων από άλλες παρόμοιες. Οι διαφορές αυτές είναι βέβαιο ότι σε αρκετές περιπτώσεις δεν οφείλονται σε σφάλματα αντιγραφής, αλλά σε προσπάθεια διασάφησης του νοήματος εκ μέρους του γραφέα ή, ακόμη πιο συνειδητά, οφείλονται σε εγχειρήματα αλλαγής τής έμφασης ή μετατόπισης του νοήματος, τα οποία ενδέχεται κάποτε να συμποσούνται στην αναδιαμόρφωση του όλου μηνύματος του χειρογράφου. Συχνά είναι δύσκολο να αποφασίσουμε αν το απόσπασμα πρέπει να θεωρηθεί παραλλαγή ήδη γνωστού κειμένου ή άλλο, διακριτό κείμενο. Στην περίπτωση των K32 και K33, λόγου χάρη, θεώρησα δύο διαφορετικά κείμενα παρά την ομοιότητα του περιεχομένου. Δεν είμαι βέβαιος ότι τα χειρόγραφα συναινούν σε αυτή τη λύση, καθώς άλλα είναι εκείνα που περιέχουν το K32, και άλλα το K33. Αντιθέτως, δεν διέκρινα ως διαφορετικά κείμενα αλλά ως παραλλαγές τις εκδοχές του K37, μολονότι όλες απαντώνται σε ένα μόνο χειρόγραφο, το Vin1.

Οι συνεχείς επαναλήψεις και ταυτοχρόνως οι ελαφρές μετατοπίσεις ή αλλαγές τής μορφής και του νοήματος είναι τα δύο θεμελιώδη γνωρίσματα της χρησμολογικής

γραμματείας, τα οποία δομούν από κοινού έναν διαλεκτικό μηχανισμό, τη βάση της διαδικασίας παραγωγής των χρησμολογικών κειμένων. Σε αυτόν τον μηχανισμό οφείλεται η εντύπωση που προκαλείται στον μελετητή ότι το υλικό δεν έχει στερεή μορφή, και γλιστράει διαρκώς μέσα από τα χέρια του. Το ύφος των κειμένων, που μετατοπίζεται από οικείο σε βιβλικό ή απόκρυφο, από αφηγηματικό σε λυρικό, και από δραματικό σε παιγνιώδες ή αινιγματικό, επιβάλλει μορφές και μεταφέρει αξίες και νοήματα. Συγκεκριμένες λέξεις, φράσεις ή περίοδοι επαναλαμβάνονται απaráλλαχτες ή ελαφρώς παραλλαγμένες σε διαφορετικά κείμενα, επέχοντας θέση μοτίβων. Αντιστρόφως, ταυτόσημα ή παρόμοια νοήματα μπορούν να παρουσιάζονται με διαφορετικές μορφές: στιχηδόν ή καταλογάδην, έμμετρη ή πεζή, λόγια ή δημώδη. Το ύφος, η γλωσσική μορφή, η συμπερίληψη ή μη των μοτίβων αποτελούν κριτήρια, βάσει των οποίων τα κείμενα συνδέονται μεταξύ τους σε ένα πυκνό δίκτυο συγγενικών σχέσεων. Νέα κείμενα εμφανίζονται ως αναπαραγωγές παλαιότερων κειμένων, μεταγράφοντας μια μορφή σε μία άλλη. Δεν πρόκειται κατά κυριολεξία για μεταγλώττιση, αλλά μάλλον για ανασκευή, διασκευή ή αναδιπλασιασμό (Κ32 και Κ33). Ορισμένα έμμετρα κείμενα περιλάμβαναν εξαρχής ή ενσωμάτωσαν κατά την ιστορική τους διαδρομή τμήματα σε πεζό λόγο (Κ1, Κ23-Κ25, Κ27, Κ30-Κ31, Κ52), τα οποία επέχουν συχνά ρόλο ερμηνευτικών σχολίων ως προς τα έμμετρα μέρη.

Η ρευστότητα ορισμένων κειμένων του 13ου-17ου αιώνα έχει εντοπιστεί από καιρό και μελετάται συστηματικά από τους νεοελληνιστές του κύκλου “*Neograeca Medii Aevi*”. Ένα από τα κύρια συμπεράσματά τους είναι ότι η ρευστότητα αυτή φαίνεται να έχει σχέση αιτίας και αιτιατού με τον προφορικό λόγο.¹ Ο προβληματισμός δεν έχει αγγίξει ακόμη τα χρησμολογικά κείμενα – θα προσπαθήσω όμως να τον λάβω υπόψη μου κατά την εξέτασή τους. Η διαλεκτική σχέση που αναπτύσσεται στο εσωτερικό χρησμολογικών κειμένων όπως τα Κ23-Κ25, Κ27, Κ30-Κ31, όπου έμμετρα «ποιητικά» μέρη εναλλάσσονται με άλλα πεζά στα χρησμολόγια του 16ου αιώνα, και όπου τα δεύτερα σχολιάζουν, επεξηγούν και ερμηνεύουν την «ποίηση», αποπνέει όντως προφορικότητα. Στα χρησμολόγια αυτή η διαλεκτική σχέση μπορεί να εγκατασταθεί και «εξωτερικά», όταν ένα κείμενο έρχεται να σχολιάσει το αμέσως προηγούμενό του, αποφεύγοντας έτσι να παραβιάσει τη μορφή του, τα όριά του. Αυτό συμβαίνει, λόγου χάρη, με το Κ15, το οποίο σε ορισμένα

¹ EIDENEIER, «Προφορική παράδοση», 1999· EIDENEIER, *Τετράποδα & Πουολόγος*, 2016, ιδίως κεφ. 2.

χειρόγραφα έπεται είτε του K14, είτε του K5, καθώς και με το K4, το οποίο έπεται σε ένα χειρόγραφο του K80, και σε ένα άλλο του K82.

Η κινητικότητα ή, ακριβέστερα, ο ρυθμός ανανέωσης της χρησμολογικής παράδοσης μπορεί να εκτιμηθεί με αφητηρία τον Πίνακα 1.2. Οι 38 από τους 40 κώδικες (έχω εξαιρέσει τους χαμένους E2 και E3) περιέχουν 51 χρησμολογία, τα οποία με τη σειρά τους περιλαμβάνουν κατ' απόλυτο αριθμό 573 κείμενα (Πίνακας 2.1). Ο μέσος όρος ανά χρησμολόγιο, δηλαδή, ανέρχεται σε έντεκα κείμενα ($574:51=11,25$), ενώ τα διαφορετικά κείμενα είναι μόλις 89 (K1-K89). Πρέπει να λάβουμε υπόψη ότι τα 51 σωζόμενα χρησμολόγια αντιπροσωπεύουν κατά συντηρητική εκτίμηση μόνο το ένα τρίτο των χρησμολογίων που παράχθηκαν μεταξύ 1500-1650. Ο υπολογισμός μιας αντίστοιχης αναλογίας για τον συνολικό αριθμό των διαφορετικών κειμένων που κυκλοφόρησαν την ίδια περίοδο δεν μου είναι εφικτός.

Το ερώτημα της χρονολόγησης των κειμένων καθιστά δυσπρόσιτο η ρευστή τους φύση ακόμη και στην πιο γενική του μορφή: ποια δηλαδή από αυτά πρέπει να τοποθετηθούν στη νεώτερη (μετά το 1453) και ποια στη βυζαντινή εποχή. Η απάντηση που επιχείρησα να δώσω στον Πίνακα 2.2 αποβλέπει μόνο στον γενικό προσανατολισμό. Ο χαρακτηρισμός ενός κειμένου ως «βυζαντινό» σημαίνει ότι το κείμενο αυτό απαντάται και σε βυζαντινά χειρόγραφα, σε μορφή λίγο ή πολύ κοντινή εκείνης των χρησμολογίων τού 16ου αιώνα. Αυτό ισχύει, λόγου χάρη, για τα K8-K10, K12-K13, K20, K23-K25, K27-K28, K30-K32, K34, K36, και ούτω καθεξής. Δεν ισχύει όμως για τα K1 και K5. Εδώ χρειάζεται προσοχή. Η βυζαντινή καταγωγή αυτών των δύο πολύ σημαντικών κειμένων δεν μαρτυρείται σε βυζαντινά χειρόγραφα, αλλά εικάζεται στη βάση των λατινικών τους μεταφράσεων, που αυτές σώζονται σε δυτικοευρωπαϊκά μεσαιωνικά χειρόγραφα. Κανένα βυζαντινό χειρόγραφο δεν παραδίδει επίσης το K52, η βυζαντινή χρονολόγηση του οποίου εικάζεται αποκλειστικά στη βάση τού περιεχομένου του. Ακόμη και έτσι, δεν μπορούμε να ξέρουμε κατά πόσο η σωζόμενη μορφή (16ος αιώνας) αναπαράγει τη μία ή περισσότερες βυζαντινές μορφές τού K52.

Δεδομένης της ρευστής φύσης των χρησμολογικών κειμένων, από τη στιγμή που λείπει η μαρτυρία του βυζαντινού χειρογράφου, από τη στιγμή δηλαδή που δεν υπάρχει η δυνατότητα σύγκρισης ανάμεσα στην (υπαρκτή) νεώτερη σωζόμενη και στην (υποτιθέμενη) βυζαντινή μορφή, το πλέον ασφαλές είναι να θεωρήσουμε τα συγκεκριμένα κείμενα νεώτερα. Η στάση αυτή ενσωματώνει ουσιαστικά μια αντίληψη για την ιστορικότητα των κειμένων αυτών, η οποία εννοεί ότι, ακριβώς

επειδή οι αντιγραφείς και οι αναγνώστες μετατοπίζουν το νόημα των κειμένων, ερμηνεύοντάς τα διαφορετικά κατά το πέρασμα του χρόνου, για την κατανόησή τους έχει μεγαλύτερη σημασία το *συγκεκριμένο* κάθε φορά νόημα, η *συγκεκριμένη* κάθε φορά ερμηνεία, και άρα η *δεδομένη* κάθε φορά γραπτή μορφή, η κάθε παραλλαγή ξεχωριστά. Ένας ικανοποιητικός συμβιβασμός που διευκολύνει την προσέγγιση είναι η ομαδοποίηση των κειμενικών παραλλαγών, που ουσιαστικά καταλήγει να γίνεται ομαδοποίηση των χειρογράφων, με βάση ένα συνδυαστικό κριτήριο, κυρίως μορφολογικό, το οποίο θα αποκαλέσω παρακάτω *ερμηνευτικό στρώμα*.

Μπορεί βέβαια να προβληθεί ένα αντίστροφο επιχείρημα, σύμφωνα με το οποίο η ίδια η μεταβαλλόμενη μορφή των κειμένων μάς ανάγει από τη φύση της σε όλο και παλαιότερες εποχές μέσω μιας ακολουθίας μεταμορφώσεων, στο βάθος της οποίας κατοικεί μία «πρώτη» ή μία «αρχική» γραπτή μορφή. Έχω πικρή την πείρα της ματαιότητας του εγχειρήματος να προσεγγιστούν οι βυζαντινές μορφές του Κ1 με βάση τις βυζαντινές μαρτυρίες για την ύπαρξή του. Κατά η γνώμη μου είναι αδύνατο να αναπληρωθεί η έλλειψη του χειρόγραφου μάρτυρα από υποθέσεις. Και, αν αυτό ισχύει για τις ενδιάμεσες γραπτές μορφές, ισχύει *a fortiori* και για την «αρχική» μορφή. Άλλωστε δεν πιστεύω ότι υπήρξε ποτέ «αρχική» μορφή στην περίπτωση του Κ1: υπήρξαν εξαρχής πολλές διαφορετικές μορφές. Αυτή η θέση όμως δεν θα έπρεπε να οδηγήσει σε αντίστροφη προκατάληψη, όπως ότι οποιαδήποτε αναφορά στις βυζαντινές γραπτές μορφές των χρησμολογικών κειμένων ή οποιαδήποτε διερεύνησή τους είναι εκ προοιμίου ανώφελη. Στη σωζόμενη χειρόγραφη παράδοση του 16ου αιώνα συνέβαλαν οπωσδήποτε με κάποιο τρόπο βυζαντινά χρησμολόγια. Ορισμένες επιλογές στα κείμενα ή και στην εικονογράφηση χρησμολογίων όπως τα BLd, Vin1, Vin2, BB1d, Berg, BB2 και PP μπορεί να διαπιστωθεί με αρκετή πιθανότητα ότι προκύπτουν από βυζαντινά χειρόγραφα ή, έστω, από απόγρατά τους των πρώτων δεκαετιών μετά το 1453.

Τα κείμενα που απαντώνται σε πάνω από δεκαπέντε χρησμολόγια είναι μονάχα επτά: τα Κ1, Κ5, Κ14, Κ20, Κ28, Κ37 και Κ38 (Πίνακας 2.2). Αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της χρησμολογικής παράδοσης. Τέσσερα από τα κείμενα αυτά, τα Κ1, Κ5, Κ20 και Κ28 ανέρχονται με βεβαιότητα πριν από τον 15ο αιώνα, ανεξαρτήτως του πόσο διέφερε η μορφή που είχαν τότε από εκείνη με την οποία απαντώνται στα χειρόγραφα του 16ου και 17ου αιώνα. Το κείμενο Κ14, πάλι, γράφτηκε σίγουρα μετά το 1453 (βλ. κεφ. 6.2.4), και οι μάρτυρες δείχνουν ότι η μορφή του υπήρξε ιστορικά

πολύ σταθερή και συμπαγής. Το ερώτημα της χρονολογικής τοποθέτησης των K37 και K38 θα το συζητήσω στο κεφ. 6.2.4.

Από την άλλη μεριά το K28, μολονότι στα εικονογραφημένα χρησιμολόγια το βρίσκουμε συνήθως αυτοτελές, αποτελεί μέρος μιας μακροσκελούς χρησιμολογικής αφήγησης, εκφερόμενης σε γλώσσα αναμίξ από λόγια και δημώδη στοιχεία. Η αφήγηση αυτή εκδόθηκε δύο φορές (πρβλ. κεφ. 1.3): μία από τον Émile Legrand, ο οποίος βασίστηκε σε χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Γαλλίας, όλα του 15ου αιώνα, ιδίως στον Paris. Gr. 929, και μία από τον Erich Trapp, με βάση χειρόγραφα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Αυστρίας του 15ου και 16ου αιώνα. Αν κάποιος διαβάσει κατά σειρά τα κείμενα K23-K25, K27-K28, K30-K32, K34 και K36 (βλ. Πίνακα 1.2 και Πίνακα 2.2, κείμενα με μωβ σήμανση) θα έχει κατά προσέγγιση το εκδομένο από τον Legrand κείμενο, με εξαίρεση ορισμένους στίχους, και κυρίως με εξαίρεση το τμήμα V της έκδοσης Legrand, το οποίο δεν απαντάται στα χρησιμολόγια του καταλόγου μου. Η αφήγηση αυτή αναφέρεται σε ιστορικά γεγονότα κυρίως του 13ου αιώνα, όριο *post quem* για τη χρονολόγησή της, αλλά πρέπει να χρονολογείται αρκετά αργότερα. Η γραπτή αποκρυστάλλωσή της, την οποία βλέπουμε στα παρισινά και βιεννέζικα χειρόγραφα είναι μόνο μία στιγμή της όλης ιστορίας τού κειμένου. Σε σχέση με το εκδομένο από τους Legrand και Trapp κείμενο, η πληρέστερη καταγραφή του σε χρησιμολόγια του 16ου αιώνα απαντάται στα BB1c και I (βλ. Πίνακα 1.3). Υπάρχουν ακόμη ορισμένα χρησιμολόγια, όπως τα Bero, BB1e, E1, T και V1, στα οποία η παρουσία τής αφήγησης αυτής είναι αισθητή, όχι όμως ως ενιαία και συνεχής, αλλά αποσπασματική, έχοντας υποστεί αναδιατάξεις, και ακόμη και σχολιασμό στις ώες (BB1e).

Με κορυφαίο το K28, που απαντάται δεκαεπτά φορές σε δεκαέξι χειρόγραφα, τα υπόλοιπα τμήματα της ανωτέρω αφήγησης είναι επίσης αρκετά δημοφιλή, με εξαίρεση τα K24 και K36. Το K32, ειδικότερα, απέκτησε κάποια νεώτερη (πιστεύω) χρονική στιγμή μία παραλλαγή: το K33. Αν αφήσουμε στην άκρη τη γλωσσική μορφή, τα K32 και K33 μπορούν να θεωρηθούν ένα και το αυτό κείμενο από την άποψη του περιεχομένου. Τα δύο κείμενα συνήθως δεν εμφανίζονται μαζί στο ίδιο χειρόγραφο: εξαιρούνται τα Pa και VB, δύο μεταγενέστερα χειρόγραφα. Αν τα δύο διαφορετικά κείμενα εκληφθούν ως ένα, και αν μετρηθούν ως ένα στα χειρόγραφα που εμφανίζονται, τότε φτάνουν τη «δημοτικότητα» του K28: δεκαέξι χειρόγραφα. Αξίζει να σημειώσουμε ότι το K28 εικονογραφήθηκε κατ' επανάληψη κατά τα μέσα του 16ου αιώνα σε μία οικογένεια χειρογράφων (Bero, BB1e, E1, T και V1). Μέρη

τής όλης αφήγησης εμφανίζονται σε 22 από τα 53 χειρόγραφα. Σίγουρα η αφήγηση ήταν πολύ αγαπητή, γεμάτη μνήμες και σημασίες.

Η δεύτερη μακροσκελής χρησιμολογική αφήγηση στην οποία απαντάται ενσωματωμένο το K28 είναι το λεγόμενο Παρεκβόλαιον, το οποίο κωδικοποιώ ως K52. Το κείμενο αυτό γράφτηκε τον 13ο αιώνα.¹ Όπως θα δούμε στο επόμενο κεφάλαιο, το K52 προσιδιάζει στο K1 από ορισμένες απόψεις. Η αποσπασματική χρήση στην οποία υποβλήθηκε κατά τον 16ο αιώνα θυμίζει εκείνη στην οποία υποβλήθηκε η προαναφερθείσα αφήγηση των Legrand και Trapp, αν και το K52 δεν ήταν δημοφιλές όσο εκείνη. Τα K53, K54, K56, K60-K65, K67, K70 και K79, όπως παραδίδονται στα χρησιμολόγια που υποδεικνύονται στον Πίνακα 1.2 (BB1a, Vin2, I, Pa, Pc, M38, BBd, Berg, BB2, PP, Mo, M22, Hi), πρέπει να θεωρηθούν σε σχέση και με το K52. Ιδίως δε τα BBd, Berg, BB2, PP, και εξ αυτών και τα Mo, M22, καθορίστηκαν από το K52 στην αφηγηματική τους ροή και στην εικονογράφηση, όπως θα δείξω. Είναι πράγματι αξιοσημείωτο ότι ένα κείμενο που καθόρισε τόσο λαμπρά χειρόγραφα, το Παρεκβόλαιον (K52), σώζεται μόνο σε δύο κώδικες (BB1d, BLb, BLc). Αν το σκεφθούμε, όμως, ομοίως ισχυρή παράδοση παρουσιάζει και η αφήγηση των Legrand και Trapp αν την εκλάβουμε ως μία και ενιαία, και όχι κατατεμαχισμένη, όπως εμφανίζεται συνήθως στα χρησιμολόγια.

Ως τρίτη κατηγορία κειμένων μπορεί να θεωρηθεί η σειρά K42-K51. Πρόκειται για δέκα έμμετρους και σχετικά βραχείς χρησμούς, γραμμένους στα τέλη του 16ου ή στις αρχές του 17ου αιώνα σε δημόδη γλώσσα, που παραδίδονται στους κώδικες M32 και Lo. Τα κείμενα αυτά αντικατοπτρίζουν μία προσπάθεια ανανέωσης του Βυζαντινού χρησιμολογικού πυρήνα (K1). Οι νέοι χρησμοί προσδέθηκαν στο τέλος της αλυσίδας των Χρησμών του K1 ως συνέχειά της. Η έμμετρη μορφή που έλαβαν τα νέα κείμενα και το γεγονός ότι εικονογραφήθηκαν καθένα με μία εικόνα, κατ' ακριβή αντιστοιχία προς το ήδη υπάρχον K1, φανερώνουν τον σεβασμό των εμπνευστών του εγχειρήματος έναντι της κληρονομημένης χρησιμολογικής μορφής. Επιπλέον, το γεγονός ότι τα νέα αυτά κείμενα απαντώνται σε δύο μόνον από τα χρησιμολόγια του 16ου και 17ου αιώνα, το Lo και το M32, δείχνει ότι το εγχείρημα είχε περιορισμένη απήχηση εκείνη την εποχή. Αποδείχτηκε ωστόσο αρκετά ανθεκτικό, καθώς η επαυξημένη αυτή μορφή του K1 απαντάται σε τέσσερα μεταγενέστερα χρησιμολόγια του 18ου και 19ου αιώνα.

¹ PERTUSI, *Fine*, 1988, 172-200, στίχ. 1-830. Στο κεφ. 7.4.2 εξηγώ γιατί διαφωνώ με τη χρονολόγηση του Pertusi.

Φαίνεται ότι τα χρησολόγια του 16ου αιώνα χρησιμοποίησαν συστηματικά, κατά τον τρόπο που εξήγησα εν συντομία, στοιχεία τής χρησολογικής παράδοσης που ανάγονται μεταξύ 13ου-15ου αιώνα. Τα παλαιά αυτά υλικά υποβλήθηκαν σε επεξεργασία, πριν ενσωματωθούν στους νέους φορείς. Η επεξεργασία αυτή θα μας απασχολήσει συχνά παρακάτω. Αφορά τη μορφή και το περιεχόμενο των κειμένων και των εικόνων, την έκταση, τη διάταξη και τη σειρά της παράθεσής τους, καθώς και τη μεταξύ τους σχέση. Το βάθος τής επεξεργασίας θέτει πολλά ερωτήματα αναφορικά με τις πολιτικές και ιδεολογικές σημασίες των χρησολογικών βιβλίων, αλλά και αναφορικά με τον συνολικό κύκλο τής δημιουργίας, της κυκλοφορίας και της χρήσης τους. Ο κύκλος αυτός χρωματίζεται έντονα από πολιτικά νοήματα, και το ερώτημα για τη σημασία που λαμβάνει εντός του η παράδοση είναι καίριο.

2.2 Οργάνωση των κειμένων στα χειρόγραφα

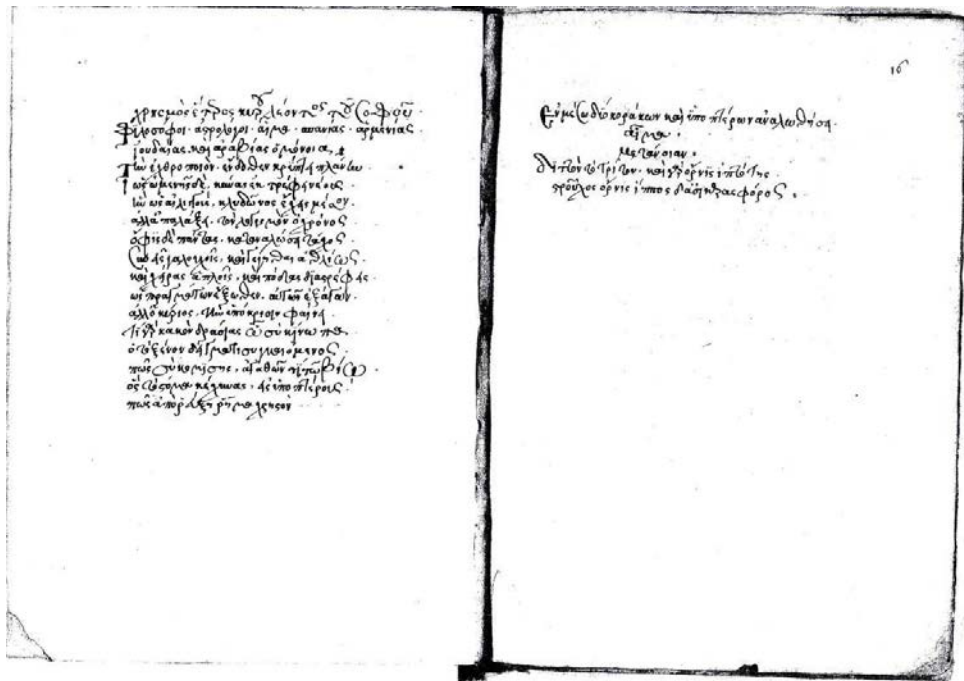
Το Κ1 είναι το κύριο κείμενο της χρησολογικής γραμματείας και ο πυρήνας όλων των σωζόμενων εικονογραφημένων χρησολογίων. Η σημαντικότερη ιδιότητα του Κ1 από μορφολογική άποψη, ανεξαρτήτως των διαφορετικών εκδοχών του είναι η αλυσιδωτή του διάταξη. Τα κείμενα των επιμέρους Χρησμών, όποιοι και όσοι είναι αυτοί και σε όποια σειρά και αν βρίσκονται, παρατίθενται διαδοχικά ως κρίκοι αλυσίδας, καθένα εικονογραφημένο από μία εικόνα. Το κείμενο ορισμένων από τους Χρησμούς διασπάται ανά δύο, τρεις, τέσσερις, κ.ο.κ. στίχους σε επιμέρους κειμενικά στοιχεία, τα οποία διασπείρονται στη σελίδα γύρω από την εικόνα (εικόνα 2.1). Έτσι, οι διαδοχικές εικόνες οργανώνουν τον κάθε κρίκο τής χρησολογικής αλυσίδας, τον κάθε Χρησμό, και ορίζουν σαφέστερα από το κείμενο τα πέρατα της αλυσίδας. Στα χρησολόγια όπου η εικονογράφηση απουσιάζει, οι «εικόνες» εξακολουθούν να επιτελούν τον οργανωτικό τους ρόλο δια των χώρων που έχει αφεθεί κενός γι' αυτές στο χαρτί. Ως αποτέλεσμα σε ορισμένες περιπτώσεις όπου έχει αλλάξει η τυπική κατανομή των στίχων ανάμεσα στους Χρησμούς δημιουργείται απορία για το πού αρχίζει και πού τελειώνει ο Χρησμός και για τις προθέσεις τού γραφέα (εικόνα 2.2).

Η αλυσιδωτή συγκρότηση δεν αφορά μόνο το Κ1, αλλά και άλλα χρησολογικά κείμενα, όπως το Κ52. Τα περισσότερα χρησολογικά και εσατολογικά κείμενα, όπως επίσης και τα βιβλία που τα περιείχαν, πρέπει να τα κατανοήσουμε ως αλυσίδες, των οποίων οι διαδοχικοί κρίκοι, τα επιμέρους κείμενα ή

Εικόνα 2.1. Ho, 3v-4r: Χρησμός 4 (αριστερά) & Χρησμός 5 (δεξιά).

«κεφάλαια», υφίσταντο αντιμεταθέσεις, διαγραφές, και αναπαράγονταν σχεδόν *ad infinitum*.¹ Από μία άποψη βέβαια, σχεδόν κάθε κείμενο ή βιβλίο δεν νοείται παρά ως

Εικόνα 2.2. VO, 15v-16r: Χρησμός 1 (αριστερά και άνω δεξιά) & Χρησμός 2 (δεξιά).

¹ Ο Ihor ŠEVČENKO, “Unpublished Texts”, 2002, 570, αναφέρεται σε μια σειρά έξι εσχολογικών κειμένων με τον όρο “convoy”, τον οποίο αποδίδει στον Dmitrii Sergeevich Likhachev (1906-1999). Η σημασία της *αλυσίδας ως κριτηρίου* υπεισέρχεται νομίζω στη σκέψη όχι μόνο του Mango, αλλά και άλλων μελετητών. Βλ. π.χ. τη χρήση των λέξεων *homogène, hétérogène* στο VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 39, και της φράσης *unité intrinsèque* στο CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 83.

σειρά επιμέρους κειμένων, κεφαλαίων ή νοημάτων που διαδέχονται το ένα το άλλο. Η διαφορά στη συγκεκριμένη περίπτωση είναι ότι μία ειδική ερμηνευτική λειτουργία παρεμβάλλεται νοητικά, και παρεμβαίνει τεχνικά στη διαδικασία αναπαραγωγής τού κειμένου, κυριότερα προϊόντα της οποίας είναι οι διαφορετικές ερμηνείες των ίδιων πάνω-κάτω κειμένων και ένας αξιοσημείωτος αριθμός παραλλαγών ή εκδοχών τους. Έτσι, η αλυσιδωτή διάταξη δεν αφορά μόνο τη μορφή των χρησιμολογικών και των εσατολογικών κειμένων, αλλά εξυπηρετεί οργανικά την αναπαραγωγή τής χρησιμολογικής και αποκαλυπτικής γραμματείας. Αποτελεί ουσιώδη ιδιότητα και των χρησιμολογίων, βασικών μαρτύρων τής συγκεκριμένης ερμηνευτικής λειτουργίας.

Η ανάλυση της αλυσιδωτής διάταξης των κειμένων στα χρησιμολόγια οδηγεί στη διαπίστωση διεργασίας που αποδιαρθρώνει, αναδιαρθρώνει το χρησιμολογικό υλικό, και ανασυγκροτεί τα χρησιμολογικά νοήματα. Η διεργασία διεξάγεται στα διαφορετικά *επίπεδα οργάνωσης των κειμένων*. Το **πρώτο επίπεδο οργάνωσης**, το πλέον στοιχειώδες, συνίσταται μονάχα από μόρια χρησιμολογικού νοήματος: μισή αράδα, ένα δίστιχο, μία περίοδο λόγου. Στο **δεύτερο επίπεδο οργάνωσης** τα μόρια συσπειρώνονται σε έμμετρες ή πεζές συγκεντρώσεις, μικρά κείμενα, τα οποία ενδέχεται να εικονογραφούνται με μία παράσταση το καθένα. Σε αυτό το επίπεδο ανήκει, λόγου χάρη, κάθε επιμέρους Χρησμός τού Κ1. Στο **τρίτο επίπεδο οργάνωσης** διαφορετικά κείμενα συνδέονται σε χρησιμολογική αλυσίδα, ενώ οι μεμονωμένες παραστάσεις συγκροτούνται σε εικονογραφικά προγράμματα ως προς αυτές τις αλυσίδες. Σε αυτό το επίπεδο ανήκουν αλυσίδες όπως το Κ1 ή το Κ52. Η επαναλαμβανόμενη αναπαραγωγή τής αλυσίδας, όπως συμβαίνει στην περίπτωση του Κ1, συσφίγγει τους δεσμούς των κρίκων της αλυσίδας και συσκοτίζει το όριο μεταξύ δεύτερου και τρίτου επιπέδου. Στο **τέταρτο επίπεδο οργάνωσης**, το πλέον σύνθετο, μία ή περισσότερες αλυσίδες τού τρίτου επιπέδου συνδέονται μεταξύ τους ή/και με κείμενα ή μόρια του δεύτερου και πρώτου επιπέδου, συγκροτώντας μία εκτενέστερη χρησιμολογική ακολουθία. Το χειρόγραφο είναι η απτή μορφή στην οποία απαντάται συνήθως το τέταρτο επίπεδο οργάνωσης. Όπως δείχνει η καταγραφή του περιεχομένου των χειρογράφων (βλ. Πίνακα 1.3), μία συγκεκριμένη ακολουθία τού τέταρτου επιπέδου ή μέρος της μπορεί να αναπαραχθεί με συχνότητα τέτοια, ώστε οι δεσμοί ανάμεσα στους κρίκους της να ισχυροποιηθούν αρκετά και, συνεπώς, να συσκοτιστεί το όριο μεταξύ τρίτου και τέταρτου επιπέδου.

Στην πράξη υπάρχουν ορισμένα χρησιμολόγια, των οποίων η οργάνωση δεν φτάνει μέχρι το τέταρτο επίπεδο (Πίνακας 2.3 και πρβλ. Πίνακα 1.3). Τα

χρησιμολόγια αυτά πρακτικά περιέχουν μόνο το K1, είναι δηλαδή οργανωμένα στο τρίτο επίπεδο. Ο μικρός αριθμός τους επιβεβαιώνει τον κομβικό ρόλο τού K1, το οποίο φαίνεται ότι ορισμένες φορές καταγραφόταν χωριστά, είτε για να ενταχθεί σε δεύτερο χρόνο σε μία αλυσίδα τετάρτου επιπέδου, είτε και όχι. Υπάρχει επίσης ένας αριθμός χειρογράφων, το επίπεδο οργάνωσης των οποίων είναι ασαφές. Η αλυσίδα των κειμένων που περιέχουν είναι βραχεία (Amb, Ams, BC2, BLa, BLe, M34, M3b) ή, αν είναι εκτενέστερη, εμφανίζεται διαταραγμένη ή ελλιπής (M46, M32, Mo, S). Η ελλειπτικότητα της αλυσίδας είναι εντονότερη όταν δεν περιλαμβάνει το K1, όπως στα BB1b, BB1c, BLa, BLb, BLc και BLe. Θα μπορούσε ίσως να ειπωθεί ότι στα BLb και BLc το K1 αναπληρώνεται από το K52 (στο BLc κολοβό). Θα μπορούσε ακόμη να στηριχθεί η υπόθεση ότι οι κώδικες BB1 και BL, οι οποίοι περιέχουν καθένας πέντε χρησιμολόγια σε διαφορετικά επίπεδα οργάνωσης, συγκεντρώνουν «δοκίμια» ή «κατάλοιπα» που χρησιμοποίησαν ή κατέλιπαν ένα ή περισσότερα από τα εργαστήρια που παρήγαγαν χρησιμολόγια κατά τον 16ο αιώνα. Στην περίπτωση του BB1 κάποια από τα τελικά προϊόντα τής παραγωγής ήταν οπωσδήποτε το E1 (μέσω του BB1e) καθώς και τα PP & BB2 (μέσω του BB1d).

Με κριτήριο τον αριθμό των κειμένων που περιέχουν, ορισμένα από τα χειρόγραφα της κεντρικής στήλης τού Πίνακα 2.3 έλκονται είτε από το τρίτο (Amb, Ams, BC2, M34, M3b), είτε από το τέταρτο επίπεδο οργάνωσης (M46, M32, Mo, S). Ειδικότερη παρατήρηση δείχνει πιο συγκεκριμένες συνάφειες. Τα Amb και M3b, λόγω χάρη, ταυτίζονται μεταξύ τους στα κείμενα που περιέχουν. Τα κείμενα αυτά τα βρίσκουμε ξανά στην ίδια σειρά στο M3c, όπου δύο επιπλέον κείμενα έχουν παρεμβληθεί (βλ. Πίνακα 1.3). Το M32 έχει κοινά σημεία με το Lo. Το Mo αποτελεί σπάραγμα ενός χειρογράφου που εξαρτιόταν από το M22. Οι συνάφειες αυτές διευκολύνουν την ταξινόμηση των συγκεκριμένων χειρογράφων, αλλά, με εξαίρεση ίσως το Mo, αφήνουν ανοιχτό το ερώτημα του επιπέδου τής οργάνωσής τους.

Θα μπορούσαμε ενδεχομένως να αιτιολογήσουμε τη διαφοροποίηση στην οργάνωση των χειρογράφων με την υπόθεση ότι η χρησιμολογική γραμματεία ως γραπτή παράδοση αποτελούσε προέκταση της προφορικής έκφασής της. Αυτό θα σήμαινε ότι, ως προφορική παράδοση, ο χρησιμολογικός λόγος πηγαينوερχόταν ανάμεσα στο δεύτερο και στο τρίτο επίπεδο οργάνωσης, ενώ η γραπτή του καταγραφή έδινε την ευκαιρία να εξυπηρετηθούν αναπτύξεις συνθετότερες από τις προφορικές, οι οποίες κινούνταν ανάμεσα στο τρίτο και στο τέταρτο επίπεδο.

2.3 Σχέσεις των χειρογράφων βάσει τού επιπέδου οργάνωσης

Η οργάνωση των κειμένων (ο αριθμός, η ομοιότητα, η σειρά τους) είναι ο πρώτος δείκτης για τις σχέσεις ανάμεσα στους χειρόγραφους μάρτυρες. Ο Πίνακας 1.3 καθιστά ορατές αυτές τις ομοιομορφίες, τις οποίες ταξινομώ στον Πίνακα 2.4. Ο πρώτος τύπος οργάνωσης, ο απλούστερος, απαντάται στα χειρόγραφα που περιλαμβάνουν μόνο το K1 (H₀, V2, V4, BC1a, BC1b). Ο δεύτερος τύπος οργάνωσης, πιο σύνθετος, αφορά αλυσίδες κειμένων, οι οποίες σε ορισμένες περιπτώσεις είναι αρκετά εκτενείς. Οι ομοιομορφίες διακρίνουν τα χειρόγραφα σε οκτώ ομάδες: *α* (BLd και BB1a), *β* (BLb και BLc), *γ* (V3+VO και Vin3), *δ* (Ha και Vin2), *ε* (V1, Bero, BB1e, E1), *στ* (M3a και Pan), *ζ* (Amb, M3b, και ίσως M3c), και *η* (Berg, PP και BB2). Αναπτύσσονται επίσης βραχείες ή και πιο εκτενείς ομοιομορφίες ανάμεσα στα BB1c, I και M38, ανάμεσα στα τρία χειρόγραφα του P, ανάμεσα στα Lo και M32, και ανάμεσα στο ζεύγος BLd & BB1a και στο BB1d. Το I ομοιάζει σε κάποιες επιλογές στα BB1a, BB1d και Hi. Με το Hi διασταυρώνεται σε ένα σημείο και το M38. Οι πληροφορίες τού καταλόγου των κωδίκων δείχνουν ότι στην ομάδα *ε* πρέπει πιθανότατα να καταχωρίσουμε και τα χαμένα E2, E3 και T.

Οι δεσμοί ανάμεσα στα μέλη κάθε ομάδας μοιάζουν αρκετά ισχυροί και, όπως θα δούμε, επιβεβαιώνονται από την εικονογραφία στον βαθμό που αυτή υφίσταται ή σώζεται. Η εικονογράφιση είναι αυτή που επιβάλλει τη διαπίστωση σχέσης ανάμεσα στα Amb και M3c και στο επίπεδο οργάνωσης, παρά τις διαφορές τους. Όπου λείπει η εικονογράφιση, προκύπτουν επιφυλάξεις και απαιτούνται διευκρινίσεις, ενώ, όπου υπάρχει, η διαπίστωση σχέσεων διευκολύνεται πολύ. Η ακολουθία κειμένων τού Ha συμπίπτει μόνο έως έναν βαθμό με του Vin2. Το ελλιπές K1 τού VO βρίσκεται το υπόλοιπό του στο V3: μαζί συναποτελούν ένα χειρόγραφο (V3+VO), το οποίο ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό, αλλά όχι απολύτως, με το Vin3. Το P περιλαμβάνει μία ακολουθία κειμένων σε δύο αντίτυπα: το πρώτο κείται στα Pa+Pb και το δεύτερο στο Pc. Τα κείμενα που απαρτίζουν την αλυσίδα τού P κατά ένα ποσοστό σχεδόν συμπίπτουν, αν και σε διαφορετική σειρά, με τα κείμενα που εμφανίζονται στα BB1e, Bero, E1 και V1,¹ και κατά ένα άλλο ποσοστό ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό με τα κείμενα που εμφανίζονται στα BB1a και BLd.² Το τελευταίο τμήμα τού BB1a ταυτίζεται με το τελευταίο τμήμα τού BB1d, το οποίο εικονογραφικώς σχετίζεται

¹ K14, T2, K26, K35, K28, K20, K23, K30, K34, K31, K37, K38, K17, K1, K5.

² K40, K41, K13, K54, K78, K67.

με την ομάδα η. Τα BLb και BLc ταυτίζονται κατά πάντα, αλλά η έλλειψη του K1 απαιτεί εξήγηση. Ορισμένα από τα ζητήματα αυτά θα τα θίξω παρακάτω.

Η κωδικολογική αυτοτέλεια αρκετών χειρογράφων συμβάλλει στην αξιοπιστία τού κριτηρίου τής οργάνωσης. Αυτό ισχύει για τα Berg, Bero, BB2, E1, Lo, M22, Pan, PP, V1, Vin1, Vin2 και για τα χαμένα E2, E3 και T. Τα Ha, Hi και M38 συνιστούν σχεδόν αυτοτελείς κώδικες, έχοντας το καθένα λίγα φύλλα στην αρχή ή στο τέλος με μη χρησιμοποιολογικά κείμενα. Το Man και το VB ανήκουν σε κώδικες που αποτελούνται από δύο μέρη: ένα ιστορικό και ένα χρησιμοποιολογικό. Στο Man προτάσσεται το ιστορικό μέρος και έπεται το χρησιμοποιολογικό, αν και κάπως διαταραγμένο – στο VB η σειρά είναι αντίστροφη. Το M6 φαίνεται πως διέπεται στη συγκρότησή του από παρόμοιο σκεπτικό, με τη διαφορά ότι το χρησιμοποιολογικό και το ιστορικό μέρος, το οποίο αφορά ιδίως το νησί τής Κρήτης περιλαμβάνοντας και πατριογραφικά κείμενα, έχουν διαχυθεί το ένα μέσα στο άλλο, παρατιθέμενα αλληλοδιαδόχως κατά τμήματα. Η βεβαιότητα της αυτοτέλειας δεν παρέχεται για τα BB1a, BB1d, BB1e, BLd, I, M3c, Pa, Pb, Pc, V3, VO και Vin3. Ωστόσο, στις περιπτώσεις των I, M3 και P το σύνολο του κώδικα αποτελείται αποκλειστικά από χρησιμοποιολογικά ή έστω ομοειδή (μαντικά, ονειροκριτικά) κείμενα, ο κώδικας είναι δηλαδή μάλλον συλλογικός, ενώ στις περιπτώσεις των BB1 και BL, αν και σύμμεικτος, δίνει ισχυρή έμφαση στη χρησιμοποιολογία.

3 Ο Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας (Κ1)

There is no human passion like the passion
for the dead, none so awful, none so holy,
none so changeless. For they have become
eternal, and our desire for them is sealed
with the stamp of their eternity.

H. R. Haggard, *The Cloak That I Left*, 1909

3.1 Περιεχόμενο & Μορφή

Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΧΡΗΣΜΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΥΡΗΝΑΣ αποτελεί μόνος του μία από τις δύο κατηγορίες κειμένων,¹ τα οποία αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως «Χρησμοί τού Λέοντος του Σοφού».² Η κωδικοποίηση του Κ1 με την περίφραση Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας,³ οφείλεται στον κεντρικό ρόλο του στις αφηγήσεις των χρησμολογίων. Το κείμενο συνίσταται σε αλυσίδα επιμέρους στιχουργημάτων (Χρησμών), που ο αριθμός τους, καθώς και ο αριθμός των στίχων τους ποικίλει ανάλογα με το χειρόγραφο. Κάθε επιμέρους Χρησμός συνήθως φέρει μονολεκτικό τίτλο (Πίνακας 3.2). Οι ιδιότητες που ενοποιούν τις διαφορετικές μορφές, στις οποίες παραδίδεται το κείμενο, είναι η σταθερή απόδοσή τους στον Λέοντα τον Σοφό, η αλυσιδωτή τους διάταξη, και το ότι πάντοτε εικονογραφείτο ή προβλεπόταν να εικονογραφηθεί. Η ταύτιση του

¹ Τη δεύτερη κατηγορία συνιστούν τα κείμενα που εξέδωσαν ο Legrand και ο Trapp. Τα κείμενα αυτά αλληλεπικαλύπτονται ή συμπληρώνονται από εκείνα που εξέδωσε από τους M38, M32, Τ ο ΛΑΜΠΡΟΣ, «Κατάλοιπον ΛΘ'», 1925, και από τον Bero ο ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37. Για τις δύο κατηγορίες των χρησμών τού Λέοντος βλ. και MANGO, “The Legend”, 1960, 59· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 11-12· ANTONOPOULOU, *Leo VI*, 1997, 23· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 423 υποσημ. 4· CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 90 σημ. 20.

² Επιλεκτικά: GIDEL & LEGRAND, “Oracles”, 1874 [=LEGRAND, *Oracles*, 1875]· KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 446· τ. 3, 1900, 49· MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 1, 1958, 470· BECK, *Δημιώδης λογοτεχνία*, 1999, 315-316· DANEU LATTANZI, “Codice”, 1953· MANGO, “The Legend”, 1960· KNÖS, “Oracles”, 1960· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988· DEISSER, “Oracles”, 1990· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995· VERECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000· BROKKAAR, *Oracles*, 2002· CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007· DE MARIA, “Oracles”, 2013.

³ Η Congourdeau αποκαλεί “noyau primitif” τα στιχουργήματα 1-6 (CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 82), τα οποία, όπως θα δούμε, είχαν ήδη γραφτεί τον 12ο αι. σε μια μορφή κοντινή προς αυτήν που παραδίδει το κείμενο του Migne. Στην παρούσα εργασία η φράση Βυζαντινός χρησμολογικός πυρήνας χρησιμοποιείται στη βάση μιας ορισμένης αφαίρεσης: σημαίνει τα στιχουργήματα 1-16 τόσο στη μορφή που τα παραδίδουν ο Migne όσο και στις μορφές που τα παραδίδουν τα σωζόμενα χειρόγραφα, αλλά σημαίνει επίσης τις μορφές που είχαν τα στιχουργήματα (ανεξαρτήτως του αριθμού τους) κατά τη βυζαντινή εποχή, μορφές οι οποίες είναι όλες δύσκολο να προσεγγιστούν σήμερα.

περιεχομένου τού Κ1 ανάμεσα σε δύο χειρόγραφα ποικίλει από 50% έως 100%. Αυτό το κάπως παράδοξο γεγονός έχω επιχειρήσει να το αποτυπώσω συνοπτικά στον Πίνακα 3.1.

Εκ πρώτης όψεως το κείμενο, όπως το βρίσκουμε στην πλειονότητα των χειρογράφων και των έντυπων εκδόσεών του, αφηγείται τη διαδοχική ανάρρηση μιας σειράς βασιλέων, οι περισσότεροι από τους οποίους παρουσιάζονται αλληγορικά, με τη μορφή ζώων (Πίνακας 3.4). Άλλος καλύτερος, άλλος χειρότερος, παρέρχονται ο ένας μετά τον άλλο (Χρησμοί 1-7). Στο μέσον περίπου της αφήγησης πόλεμος και εσωτερική διαίρεση προβλέπεται στην πόλιν, την Κωνσταντινούπολη:¹ *σφαγαί και προχύσεις αϊμάτων, μάχη ἔμφυλος, πτώσις και ἀπώλεια τῶν δυναστῶν* της (Χρησμός 8 και 10). Την εξουσία θα αναλάβει ένας ηγεμόνας που χαρακτηρίζεται πονηρός σαν αλεπού (Χρησμός 9). Ακολουθεί μία προειδοποίηση προς τον πατριάρχη να μην περιπέσει σε ὄνειδος (*Βλέπε ... μή σου ἡ κόνις ὄνειδος γένηται*), να μην ξυρίσει τα γένια του (*καὶ πώγωνα βαθὴν ἐνδίκως καρήση*) και να μην αποθριωθῆί (*καὶ μεγάλως ἀγριωθήση*) (Χρησμός 11). Στο τέλος τού Χρησμού 11 ανακοινώνεται η ἔλευση τού ἡλειμμένου Ἐπόνυμου Μεναχεΐμ. Αυτός είναι ο νεκρός, κατεστραγγασμένος και θέα λελησμένος, ο οποίος σκῆπτρα κρατήσῃ τῆσδε τῆς βασιλείας ..., με αποτέλεσμα η πόλη να ανακτήσῃ την πρότερη εξουσία της: *Καὶ πάλιν ἔξεις, ἐπτάλοφε, τὸ κράτος* (Χρησμοί 12-13). Πρόκειται για έναν θεόσταλτο, καθότι νεκραναστημένο βασιλιά, τον οποίο ο «αφηγητής» τον περιγράφει στη συνέχεια εκτενέστερα και τον καλεῖ να προσέλθει και να αναλάβει την εξουσία. Δεν αναφέρεται στα καθέκαστα της διακυβέρνησής του, πέρα από τη διαβεβαίωση ότι θα *εὐθύνει τὴν σκηπτουχίαν πρὸς καλόν*. Αφού παρέλθει ο ορισμένος χρόνος (*τριτταῖς δὲ παραγῆς ἐγκυκλουμένου χρόνου, μιᾶς δεκάδος ἀστέρος πληρουμένου*) ο βασιλιάς θα πεθάνει, για καλά αυτή τη φορά (*καλῶς τελεύτα τῶ καθιερωμένῳ*). Η αφήγηση ολοκληρώνεται απευθύνοντας στον βασιλιά την αινιγματική απειλή: *φθόνος φθάσας γὰρ προκρινεῖ σοι τὴν βλάβην* και την υπόσχεση: *οὐκ ἀστοχήσεις τῆς ἄνω κληρουχίας* (Χρησμοί 14-16).²

Η αφήγηση χρησιμοποιεῖ αρκετούς μελλοντικούς ρηματικούς τύπους, αλλά ο αναγνώστης προσλαμβάνει τον προφητικό, χρησμολογικό χαρακτήρα τού κειμένου μέσω μιας σύνθετης γραμματικής και συντακτικής δομής, στην οποία επικρατοῦν συντριπτικά οι ενεστωτικοί ρηματικοί τύποι, και από την οποία δεν λείπουν καθόλου

¹ Η πόλη καλεῖται ἐπτάλοφος στον Χρησμό 13 (στίχ. 8 και 13).

² Περιγραφές του αφηγήματος των Χρησμών βλ. και στους MANGO, "The Legend", 1960, 60-61· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 11· VERECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 34-35· BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 25-44.

οι παρελθοντικοί τύποι.¹ Η κατά το πλείστον έμμετρη μορφή τού κειμένου,² καθώς και το λόγιο, αινιγματικό, μετωνυμικό και μεταφορικό ύφος, σε συνδυασμό με τη συχνή χρήση τού δεύτερου ενικού προσώπου (Σὺ), της προστακτικής (Ὅρα, Ἦχθη, Ζήθι, Ἄπιτε, Ἄζατε), σχετλιαστικῶν επιφωνημάτων (Αἶ αἶ τάλαινα..., Οὐαί σοι...), εικόνων ή φράσεων βιβλικού χαρακτήρα (σφαγαί γάρ έν σοι και προχύσεις αἱμάτων ὃς ἔχει τοὺς δακτύλους αὐτοῦ δρεπανοτούς· ὁ νεκρός ... δὲ φανείς ἀθρώως· ὁ ἠλειμμένος Ἐπώνυμος Μεναχείμ) προσέδιδαν στο κείμενο χαρακτήρα απόκρυφο, και στον «αφηγητή» αφενός ταυτότητα ποιητή, ο οποίος τέρπει, ψυχαγωγεί και συγκινεί, συνδυάζοντας ευφάνταστα λέξεις και πλάθοντας με αυτές ωραίες και συναρπαστικές εικόνες, και αφετέρου κύρος αυθεντίας, κατόχου γνώσης απρόσιτης στους πολλούς.

Η απόκρυφη διάσταση αναπτύσσεται ως συνήθως εις βάρος τού χριστιανικού θεού.³ Το υπερφυσικό εγκολπώνεται υποφώσκοντα παγανισμό: ο Χρησμός 4 (στίχ. 8) αναφέρεται στον Ἄδη, ενώ ο Θεός παρίσταται έμμεσα, μέσω σημείων: ένα αστρικό φαινόμενο (Ὅταν δ' ὁ μείζων ἀστήρ ὀφθήσει μέλας), η εμφάνιση ενός κίονα (Στύλος γάρ ὀφθεις έν πόλῳ κεκλωσμένος), το άκουσμα μιας αλλόκοτης φωνής (Κήρυξ ἀφανής τρίς ἀνακράζει μέγα), η οποία θα καλέσει για τον εντοπισμό τού νεκρού και την ανακήρυξή του σε βασιλέα. Ο συγκεκριμένος νεκρός και η ανάστασή του δεν προβλέπονται από κανένα κανονικό χριστιανικό κείμενο. Η αφομοίωση του παγανιστικού στοιχείου κορυφώνεται στον Χρησμό 8, εξαιτίας της μορφολογικής και υφολογικής συγγένειας με τον *Ιππόλυτο* του Ευριπίδη,⁴ ή ακόμη περισσότερο με την *Αλεξάνδρα* (Κασσάνδρα) του Λυκόφρονα,⁵ εκκεντρικό έργο τού πρώτου μισού του 3ου αιώνα π.Χ., που αφηγείται με ιάμβους τον υποτιθέμενο χρησμό τής Κασσάνδρας για την πτώση της Τροίας.⁶ Η *Αλεξάνδρα* επικαιροποιήθηκε τον 12ο αιώνα, όπως δείχνει ο εκτενής σχολιασμός της από τον Ισαάκ ή/και τον Ιωάννη Τζέτζη,⁷ αλλά και

¹ Στους 147 ρηματικούς τύπους μέτρησα 88 ενεστωτικούς, 38 μελλοντικούς και 21 παρελθοντικούς.

² Κατά τον Κρουμπάχερ πρόκειται για «βυζαντινό τρίμετρο εκ δώδεκα συλλαβών», που προέρχεται από τον αρχαίο ιαμβικό τρίμετρο (KRUMBACHER, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, τ. 2, 1900, 487). Ανάλυση των Χρησμών και της Αφήγησης του θρυλουμένου βασιλέως από γλωσσική άποψη βλ. στον BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 45-50.

³ Στον Χρησμό 1 αναφέρεται ρητά ὁ Κύριος (στίχ. 10), στον Χρησμό 4 γίνεται αναφορά σε *Ναούς ειδώλων* (στίχ. 6) και στον Χρησμό 10 αναφέρεται ο ὕψιστος (στίχ. 8).

⁴ Πρβλ. Χρησμό 8 (στίχ. 11): τὰ λοισθια λεύσσοσι προύμμάτων φάος με *Ιππόλυτο* (στίχ. 56-57): οὐ γάρ οἶδ' ἀνεωγμένας πύλας Ἄδου, φάος δὲ λοισθιον βλέπων τόδε (KOVACS, *Euripides*, 1995, 128).

⁵ VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 40 με υποσημ. 23· BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 31, και αντιπαραβολές στην υποσημ. 26.

⁶ MAIR, *Lycophron*, 1921.

⁷ SCHEER, *Lycophron*, τ. 2, 1908· HUNGER, *Λόγια κοσμική γραμματεία*, τ. 2, 1992, 447-448.

η ενσωμάτωση στίχων της στο ανώνυμο *Χριστός Πάσχων*,¹ τυπικό παράδειγμα βυζαντινού κέντρωνα. Αυτός ο ιδιότυπος παγανισμός αντανακλά και ενισχύει, κατά έναν τρόπο, τη βαθιά προσήλωση των ανώνυμων συγγραφέων των Χρησμών στα επίγεια, ιδίως στη σφαίρα τής πολιτικής.²

Στη μορφή που το διασώζει σήμερα η χειρόγραφη παράδοση, το μήνυμα που συντονίζει τα νοηματικά επίπεδα του κειμένου αφορά την πτώση και την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης. Η ανάσταση του νεκρού βασιλιά προσδιορίζει το βαθύτερο περιεχόμενο της ανάκτησης: δεν θα είναι βασιλεία νέα, αλλά μάλλον αναστημένη, επαναφορά στην αρχική τροχιά, παλινόρθωση.³ Ο προσδιορισμός τού νεκρού με την αμφίσημη μετοχή *θέα λελησμένος* προσδιορίζει τον νεκρό είτε ως γνωστό παλαιόθεν αλλά «λησμονημένο», είτε ως λανθάνοντα, απαρατήρητο, όχι πάντως ως άγνωστο. Η επιλογή αυτή υπογραμμίζει ότι ο βασιλιάς δεν ευαγγελίζεται πολιτική ρήξη, αλλά επανασυνδέει το κομμένο νήμα τής διαδοχής, απαλλαγμένος από τα ελαττώματα των προκατόχων του.

Αν αφήσουμε στην άκρη τον ρηματικό προσδιορισμό *λελησμένος*, και αν εξαιρέσουμε το παρωνύμιο *Μεναχείμ*,⁴ που αποδίδεται στον νεκρό βασιλιά όταν ανακοινώνεται για πρώτη φορά η έλευσή του (Χρησμός 11), το κείμενο προσδιορίζει την ταυτότητα του βασιλιά με γενικότατους μόνον όρους (βλ. Πίνακα 5.1): *τὴν πέτραν οἰκῶν* (κάτοικος τάφου ή σπηλαίου), *κατεστραγγασμένος* (άκρως λυπημένος, παραγμένος, κατηφής), *οἰκέτης* και *φίλος* τού αφανούς κήρυκα, *μηνόκρανος* (με

¹ BRAMBS, *Christus Patiens*, 1885· HUNGER, *Λόγια κοσμική γραμματεία*, τ. 2, 1992, 501-504.

² MANGO, “The Legend”, 1960, 61-62· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 399· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 12· VERECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 35· BRAVO GARCÍA, “Fin del mundo”, 2003, 110-111, 121.

³ Χρησμός 14, στίχ. 6: *Εἰκὼν παλιζωίας ἀληθεστάτης*.

⁴ Δεν υπάρχει στους Εβδομήκοντα *Μεναχείμ* ή *Μεναχέμ*, αλλά *Μαναήμ* ή *Μαναήν* (Δ' Βασ., 15:8-22). Πρόκειται ωστόσο για το ίδιο ιουδαϊκό όνομα: מנחם (= ό καταπραΰνων, ό παρηγορῶν), το οποίο στην αγγλική απαντάται “Mena(c)hem”. Το συγκεκριμένο βιβλικό πρόσωπο, βασιλιάς του Ισραήλ τοποθετούμενος μεταξύ 746-737 π.Χ., που ανέτρεψε τον σφετεριστή Σελλούμ αναλαμβάνοντας ο ίδιος την εξουσία, δεν απέκτησε ποτέ μεσσιανικές συνδηλώσεις (SKOLNIK, *EJ*, τ. 14, 2007, 20: *Menahem*, Jacob Licht & Bustanay Oded). Μόνο κατά τη μετά τη Βίβλο εποχή το όνομα *Μεναχείμ* αποδόθηκε στον Μεσσία της ιουδαϊκής εσχατολογίας από ορισμένες πηγές της: τη *Mishna* (EVANS, “Mishna and Messiah”, 1993, 285), που η τελική διαμόρφωσή της τοποθετείται στα τέλη του 2ου αι. (SKOLNIK, *EJ*, τ. 14, 2007, 325: *Mishnah*, Stephen G. Wald), το «Ταλμούδ τής γης τού Ισραήλ» - “Talmud de-Erez Yisrael” (NEUSNER, “Messianic Themes”, 1984, 360), που χρονολογείται περί το 400 (SKOLNIK, *EJ*, τ. 19, 2007, 484: *Talmud, Jerusalem*, Louis Isaac Rabinowitz & Stephen G. Wald), και το *Sefer Zerubbabel*, βιβλίο που περιγράφει το αποκαλυπτικό όραμα του τελευταίου βασιλιά τού οίκου τού Δαβίδ, Ζοροβάβελ (το όνομα σημαίνει: «γόνος τής Βαβυλώνας»), το οποίο γράφτηκε στην Παλαιστίνη μεταξύ 629-637 (LENOWITZ, *Jewish Messiahs*, 1998, 81· REEVES, *Jewish Apocalypse*, 2005, 40-66· SIVERTSEV, *Judaism and Imperial Ideology*, 2011, 138-148· SKOLNIK, *EJ*, τ. 21, 2007, 518: *Zerubbabel, Book of*, Joseph Dan). Ο Mango απέδωσε τη συγκεκριμένη αράδα τού Χρησμού 11 σε “Jewish source of the second or third century A.D.” (MANGO, “The Legend”, 1960, 60).

μηνοειδές σχήμα κεφαλής; φαλακρός;), *μείλιχος* (μειλίχιος), *πραῦς*, *ὕψίνους*, *ἄνθρωπος ἐκ πρώτου γένους*, *κρυβείς εἰς γῆν*, *γυμνός*, *γέρων*, *κράτιστος*, και *ἄριστος* (δης). Νομίζω ότι ο όρος *ἄριστος* τού κειμένου είναι και ο πλέον ενδεδειγμένος για να αναφερόμαστε στον συγκεκριμένο βασιλιά, τουλάχιστον έως ότου διαπιστώσουμε αν και πώς προκύπτουν ταυτίσεις με τους βασιλείς που έχουν προσδιοριστεί με άλλους όρους, όπως «μαρμαρωμένος» (“petrifié”, “petrificado”),¹ «έσχατος» (“last [Roman] emperor”, “Dernier Empereur”, “Endkaiser”),² «ελευθερωτής» (“liberator”),³ «λυτρωτής» (“salvador”, “Sauveur”),⁴ «οικουμενικός» (“World Emperor”, “Weltkaiser”),⁵ ή συνδυασμούς τους.⁶ Οι συγκεκριμένοι όροι δεν εμφανίζονται στα ελληνικά χρησολογικά, στα αποκαλυπτικά και στα λοιπά εσχατολογικά κείμενα. Χρησιμοποιούνται από τους μελετητές αναφορικά με διάφορους βασιλείς τής ελληνικής και ευρωπαϊκής χρησολογικής γραμματείας, με τους οποίους η σχέση τού τελευταίου από τους βασιλείς τού Κ1 δεν έχει διευκρινιστεί επαρκώς. Το ίδιο ισχύει, όπως θα δούμε, για τον όρο *ἀληθινός βασιλεύς* (“true emperor”),⁷ ο οποίος εμφανίζεται στο κείμενο Κ5 (Αφήγηση θρυλουμένου βασιλέως). Ο *ἄριστος βασιλιάς* θα μπορούσε ενδεχομένως να αποκληθεί και «ειρηνικός», μολονότι οι Χρησμοί δεν του αποδίδουν ρητά αυτή την ιδιότητα, καθώς στο *συγκεκριμένο κείμενο* δεν εμπλέκεται σε πόλεμο.⁸ Μολονότι ορισμένοι στίχοι τού Κ1, οι οποίοι ανάγονται στον 13ο αιώνα, παραπέμπουν ίσως έμμεσα στην έσχατη, αποκαλυπτική εποχή, το κείμενο ως όλον δεν εγκαθιδρύει συγκεκριμένη αντιπαράθεση του *ἄριστου*

¹ ΒΕΗΣ, «Χρησολόγιο», 1936-37· VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 31-32· BRAVO GARCÍA, “Fin del mundo”, 2003, 122.

² REEVES, *Influence of Prophecy*, 1969, 306-319· ALEXANDER, “Last Roman Emperor”, 1971· ALEXANDER, “Last Roman Emperor”, 1978· REININK, “Römischen Endkaiser”, 1984· ALEXANDER, *Apocalyptic Tradition*, 1985, 151-184· SUERMANN, “Endkaiser”, 1987· REININK, “Römischen Endkaiser”, 1988· KAUP, “Endkaiser”, 1999· VOLAN, “Last Judgements & Last Emperors”, 2000· VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 27-28, 35· SHAW, “Last Emperor”, 2001· MÖHRING, “Endkaiser”, 2002· BRAVO GARCÍA, “Fin del mundo”, 2003, 121· VOLAN, *Last Judgements & Last Emperors*, 2005· GURAN, “Last Roman Emperor”, 2006· ROUSSEVA, “Last Emperor”, 2008· KRAFT, “Last Roman Emperor”, 2012· KRAFT, “Last Roman Emperor”, 2013· POGOSSIAN, “Last Emperor”, 2014· GREISIGER, *Messias, Endkaiser, Antichrist*, 2014.

³ MANGO, “The Legend”, 1960, 60-61.

⁴ BRAVO GARCÍA, “Fin del mundo”, 2003, 121· VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 27.

⁵ REEVES, “World Emperor”, 1961· MÖHRING, *Weltkaiser*, 2000.

⁶ O MCGINN, *Visions*, 1979, λόγου χάρη, χρησιμοποιεί εναλλακτικά τους όρους “Last Emperor”, “Final Emperor”, “World Emperor” και τον συνδυασμό “Last World Emperor”.

⁷ BROKKAAR, *Oracles*, 2002· MESLER, “True Emperor”, 2007.

⁸ Πρβλ. WORTLEY, “Warrior-Emperor”, 1970. «Είρηνικός» καλείται ο *ἄριστος βασιλιάς* στον Μ3α (φ. 1r), ΒΒ1d (φ. 90r), ΒΒ2 (φ. 15r), ΡΡ (φ. 13v), Βεργ (φ. 12r, 36r), και στον Μ22 (φ. 156r-164v).

βασιλιά με τον Αντίχριστο ώστε να θεωρήσουμε τον πρώτο ως τον «δίκαιο βασιλιά», τον “rex justus”, κύριο πολέμιο του Αντίχριστου στην ευρωπαϊκή εσχατολογία.¹

3.2 Η έκδοση αναφοράς

Η έκδοση του Κ1 το 1863 στον τόμο 107 της *Ελληνικής Πατρολογίας* του Γάλλου καθολικού ιερέα Jacques-Paul Migne (1800-75), με τον τίτλο “Imperatoris Leonis cognomine Sapientis Oracula cum figuris et antiqua Graeca Paraphrasi”, χρησιμοποιείται ακόμη για αναφορά,² καθώς η κριτική έκδοση που εκδόθηκε ως διδακτορική διατριβή στη Γάνδη η Jeannine Vereecken παραμένει απρόσιτη.³ Η έκδοση του 1863 αποτελούσε στην πραγματικότητα επανέκδοση προγενέστερης εικονογραφημένης έκδοσης του κειμένου, η οποία είχε πραγματοποιηθεί στο Παρίσι το 1655, στο πλαίσιο του βυζαντινού *Corpus του Λούβρου*, από τον Peter Lambeck (1628-1680), Γερμανό ιστορικό και έπειτα βιβλιοθηκάριο στην αυτοκρατορική Βιβλιοθήκη της Βιέννης.⁴ Στο συγκεκριμένο βιβλίο του ο Lambeck συνέλεξε τα *Πάτρια της Κωνσταντινούπολης* (Ψευδο-Κωδινός), τη *Σύγκριση Παλαιάς και Νέας Ρώμης* τού Μανουήλ Χρυσολωρά, τους Χρησμούς τού Λέοντος, και μία παρουσίαση (*explicatio*) των οφικίων της εκκλησίας της Κωνσταντινούπολης, γραμμένη στα λατινικά από τον λόγιο Bernard Médon (ή Medonius, περ. 1610 – περ. 1673), που ζούσε στην Τουλούζη.⁵ Στο προλογικό σημειώμά του, το οποίο το επανεξέδωσε στη

¹ LE GOFF, *Μεσαιωνική Δύση*, 1993, 265-266· COHN, *Έλευση της χιλιετούς βασιλείας*, 1999, 32-33· MANGO, “The Legend”, 1960, 61· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 35.

² MIGNE, *PG* 107, 1863, 1129-1140.

³ VEREECKEN, *Orakels*, 1986. Είναι ανέκδοτη και συγκαταλέγομαι σε όσους δεν μπόρεσαν να τη συμβουλευθούν (πρβλ. ANTONOPOULOU, *Leo VI*, 1997, 23 υποσημ. 108· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 423 υποσημ. 3, 434· ΚΑΤΣΑΡΟΣ, «Dujčev gr. 353», 2009, 248 υποσημ. 69). Πληροφόρηση για το περιεχόμενό της αντλή από τα VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991· VEREECKEN, “Découverte”, 1994· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 31-32· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 33-53.

⁴ LAMBECK, *Georgii Codini*, 1655. Βλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 96-98, 102-103. Η αναφορά του ονόματος του πανίσχυρου τυπογράφου της βασιλικής αυλής Sébastien Cramoisy στο οπισθόφυλλο φανερώνει την επισιμότητα που περιέβαλλε την έκδοση. Βλ. MARTIN, *Livre, rouvoirs et société*, 1999. Το βιβλίο του Lambeck ανατυπώθηκε στη Βενετία το 1729 από το τυπογραφείο του Bartolomeo Javarina (LAMBECK, *Georgii Codini*, 1729), δηλ. από το τυπογραφείο που, μεταξύ 1722-33, ανατύπωσε τους τόμους του Corpus του Λούβρου (οι Χρησμοί στις σ. 163-179). Την έκδοση του Lambeck τη γνωρίζω μόνο από αυτή την ανατύπωση. Τούτου δοθέντος, και αν αφήσουμε έξω την εικονογραφία, για την οποία θα γίνει λόγος στο τέλος αυτού του κεφαλαίου, δεν μπορώ να βρω “considerable changes” στην επανέκδοση του κειμένου του Lambeck από τον Migne, όπως γράφει ο Brokkaar (BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 10, 53).

⁵ Το κείμενο αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά στο βιβλίο του Lambeck, επομένως είναι πιθανό να γράφτηκε ειδικά για τη συγκεκριμένη έκδοση. Για τον Médon βλ. GILLET, *Étienne Baluze*, 2008, 8 και 14.

δική του έκδοση ο Migne, ο Lambeck πληροφορούσε ότι ειδικά για το τμήμα που αφορούσε τους Χρησμούς είχε συμβουλευτεί την προγενέστερη ελληνολατινική έκδοση, την ελληνική *editio princeps* των Χρησμών, που είχε πραγματοποιηθεί χωρίς εικονογράφηση στο Λέιντεν το 1618 από τον Ολλανδό λόγιο και οπαδό της Μεταρρύθμισης Janus Rutgersius (Johan Rutgers, 1589-1625).¹ Πληροφορούσε επίσης ότι, κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στο Άμστερνταμ το 1646, αντιπαρέβαλε την έκδοση του Rutgers με «antiquo codice ms. Bibliothecae Amsterodamensis, quem ille [ο Rutgers] non viderat».² Ο αναφερόμενος κώδικας ήταν πιθανότατα ο Ams,³ και η συγκεκριμένη φράση δείχνει ότι ο Lambeck παρατήρησε τις διαφορές της έκδοσης του Rutgers σε σχέση με τον Ams. Από την άλλη πλευρά, ο Lambeck βασίστηκε ισχυρά στο κείμενο του Rutgers με αποτέλεσμα το κείμενό του να μην παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από εκείνο του 1618.⁴ Ωστόσο, πολλές από τις διαφορετικές γραφές που πρότεινε το προαναφερθέν χειρόγραφο της Βιβλιοθήκης του Άμστερνταμ τις σημείωσε στις *annotationes* του, με αποτέλεσμα να μπορεί να ελεγχθεί η ταυτότητα του χειρογράφου και να βεβαιωνόμαστε ότι πρόκειται για το Ams.⁵

Αυτά τα δεδομένα δείχνουν μάλλον ότι ο Rutgers είχε στη διάθεσή του ένα άγνωστο για την ώρα χρησιμολόγιο, το οποίο χρησιμοποίησε, αν όχι χωρίς καθόλου να γνωρίζει το Ams, *το πολύ* σε συνδυασμό με το Ams (βλ. Κατάλογο κωδίκων, Ams: Παρατήρηση 1). Ο ίδιος ο Rutgers πληροφορεί στον πρόλογό του ότι το χρησιμολόγιο που χρησιμοποίησε του το είχε δώσει ο Ολλανδός λόγιος Petrus Scriverius (Pieter Schrijver, 1576-1660) ως προερχόμενο από τη βιβλιοθήκη της οικογένειας του Ολλανδού διπλωμάτη και λόγιου Janus Dousa (Johan van der Does, 1545-1604), και ότι ήταν ένα από τα βιβλία που είχε φέρει μαζί του από την Κωνσταντινούπολη ο αδελφός του Janus, ο Georgius (Joris) Dousa (1574-1599). Ο Γεώργιος, παρά τον πρόωρο θάνατό του, είχε προλάβει να εκδώσει και αυτός τον Ψευδο-Κωδινό (1596)

¹ RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618, 467-484.

² LAMBECK, *Georgii Codini*, 1729, 157· MIGNE, *PG* 107, 1863, στ. 1121-1122. Η εισαγωγή φέρει ημερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1650, άρα η *cum abhinc quadriennio* επίσκεψη στην Ολλανδία πρέπει να τοποθετηθεί στο 1646.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 97· BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 19.

⁴ Πρβλ. VERECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51: “la première édition de Rutgers, réimprimée avec quelques modifications dans la *Patrologia Graeca*”.

⁵ LAMBECK, *Georgii Codini*, 1729, 183-184. Οι αλλαγές που επέφερε ο Lambeck στο κύριο σώμα της έκδοσής του σε σχέση με την έκδοση του Rutgers, οι οποίες μπορεί να πει κάποιος ότι πηγάζουν από το Ams, αφορούν περισσότερο την εικονογράφηση και τη διάρθρωση: λόγου χάρι, ο Lambeck ενσωματώνει στο κείμενό του το μότο της εικόνας του Χρησμού 9, *τῶν δύο δερνόντων ὁ τρίτος πῶτος*, και τα κρυπτογραφικά σημεία του Χρησμού 13 (τα οποία και τα δύο δεν υπάρχουν πουθενά στον Rutgers), ενώ αντιλαμβάνεται διαφορετικά από τον Rutgers τα όρια μεταξύ των Χρησμών 10 και 11.

και μια περιγραφή τού ταξιδιού του στην Ανατολή (1599).¹ Το χρησολόγιο του Rutgers, δηλαδή, αν δεν ήταν κάποιο απόγραφο καμωμένο στην Ολλανδία, είχε ταξιδέψει έως εκεί μαζί με το Ams από την Κωνσταντινούπολη.²

Η έκδοση αναφοράς που χρησιμοποιούμε, λοιπόν, η έκδοση τού Migne, προκύπτει ιστορικά από δύο το πολύ χειρόγραφα, από τα οποία μόνο το λιγότερο σημαντικό για την κατάρτισή της, το Ams, σώζεται σήμερα. Το εκδομένο κείμενο παρουσιάζει εντούτοις τόσες διαφορές από το κείμενο του Ams, ώστε το Ams δεν μπορεί να θεωρηθεί βάση τού εκδομένου κειμένου. Επιπλέον, οι διαφορές μεταξύ των τριών διαδοχικών έντυπων εκδοχών τού εκδομένου κειμένου (Rutgers, Lambeck, Migne) είναι τέτοιες, ώστε η απόφαση αν μπορούν να αναχθούν κατά σύνοψη σε μία και μόνη μορφή να είναι θέμα οπτικής γωνίας. Η αναγωγή είναι μάλλον αδύνατη αν ληφθεί υπόψη και η εικονογράφηση, γίνεται όμως ευκολότερη αν αυτό που αναζητούμε είναι απλώς μια λαβή για να μπορέσουμε να κρατηθούμε από κάπου. Στην περίπτωση αυτή μπορεί ίσως κάποιος να συνοψίσει τις εκδόσεις του Lambeck και του Migne (δηλαδή τις δύο εικονογραφημένες) και να χρησιμοποιήσει την τελευταία, από τη στιγμή μάλιστα που η αναφορά σε αυτήν έχει καθιερωθεί βιβλιογραφικά.³

¹ DOUSA, *Itinere Constantinopolitano*, 1599 (και YERASIMOS, *Voyageurs*, 1991, 425-426). Πρβλ. RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618, 467· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 91-93. Ο Janus Dousa είχε παίξει πρωταρχικό ρόλο στην ίδρυση του πανεπιστημίου τού Λέιντεν. Βλ. HEESAKKERS, *Praevidanea Dousana*, 1976· VAN DORSTEN, *Poets, Patrons and Professors*, 1962· SOMOS, *Leiden Circle*, 2011. Για το περιβάλλον αυτών των λογίων πλούσιο υλικό δημοσιεύει από το 1974 το περιοδικό *LIAS. Sources and Documents to the Early Modern History of Ideas*, τα παλαιότερα τεύχη τού οποίου είναι τώρα ελεύθερα προσβάσιμα στο διαδίκτυο.

² KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 91· BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 9-10, 14-19· OMONT, “Martin Crusius”, 1897.

³ Η διπλωματική έκδοση του κειμένου του Ams από τον Brokkaar και τους συνεργάτες του (BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 51-116), το κριτικό υπόμνημα της οποίας λαμβάνει υπόψη τα κείμενα των εκδόσεων του Rutgers (1618) και του Lambeck (1655), δεν αλλάζει τα πράγματα ως προς την έκδοση αναφοράς. Οι Χρησμοί στον Ams δεν ακολουθούν τη σειρά που έχουν στις εκδόσεις τού Rutgers, του Lambeck και του Migne και δεν ξέρω με βάση ποιο κριτήριο θα μπορούσαμε να επιλέξουμε τη μία σειρά αντί της άλλης. Οι Χρησμοί που στην κριτική έκδοση του Brokkaar αριθμούνται IV, V, VI και VII, στον Migne αριθμούνται αντιστοίχως VI, VII, IV και V. Ο Brokkaar φαίνεται να θεωρεί τυχαία την αντιμετάθεση των Χρησμών στο Ams (BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 26: “some librarian accidentally changed the order of the folia”), ενώ εγώ θεωρώ ότι αποτελεί προσπάθεια ευθυγράμμισης του Ams με την ερμηνευτική κατεύθυνση των M3a, Pan, V4. Σαν να μην αρκούσε αυτό το πρόβλημα, ο Brokkaar εισάγει και τρίτη αρίθμηση, με βάση την «ορθή» κατά τον ίδιο σειρά των Χρησμών, πρόβλημα με το οποίο θα καταπιαστώ παρακάτω. Στη συνέχεια παραπέμπει ασυστηματοποίητα τότε στην αρίθμηση του χειρογράφου και τότε στην «ορθή», χωρίς να ξεχνά εντελώς και τον Migne. Δεν πιστεύω ότι μπορούμε με τέτοιο τρόπο να περάσουμε από τον Migne σε μια σύγχρονη έκδοση αναφοράς.

3.3 Αναζητώντας το «κείμενο»

3.3.1 Ισοτιμία των παραλλαγών

Στην απόφαση να εξακολουθήσω να χρησιμοποιώ την έκδοση του Migne συμβάλλει καθοριστικά το γεγονός ότι *είναι αδύνατο να υπάρξει κριτική έκδοση του κειμένου με την τρέχουσα σημασία τού όρου*. Το κείμενο των Χρησμών υπέστη διαδοχικές προσαρμογές, πολλές μάλιστα ριζικές, και δεν μπορούμε να προτείνουμε ως υποδειγματική ή κυρίαρχη μία από τις χειρόγραφες μορφές του, καθώς στις περισσότερες περιπτώσεις οι *εναλλαγές, λιπογραφίες, μεταθέσεις, ή παρεμβολές*, δεν αποτελούν σφάλματα, αλλά, ανεξάρτητα από το πόσο εμπρόθετα συμβαίνουν, συμβάλλουν αντικειμενικά στην απόδοση νέας ερμηνείας, σύμφωνης με την εκάστοτε συγκυρία.¹ Το κείμενο δηλαδή δεν είχε έναν, δύο ή τρεις, αλλά πάρα πολλούς συγγραφείς, κατά τη διάρκεια της μακράς του ζωής. Αυτό το γεγονός καθιστά άσκοπη τη φιλολογική *αξιολόγηση* των χειρογράφων και φέρνει την *αντιβολή* (collatio) και την *αποκατάσταση* να υπηρετούν αντίθετους σκοπούς σε μια παράξενη αντίφαση. Όπως επισήμανε η Martha Fleming αναφορικά με τα χειρόγραφα που περιέχουν τους λατινικούς χρησμούς για τους πάπες της Ρώμης (*Vaticinia de Summis Pontificibus*), οι λατινικοί χρησμοί προήλθαν από τους Χρησμούς τού Λέοντος και τα χειρόγρατά τους παρουσιάζουν προβλήματα ανάλογα με τα ελληνικά χρησμολόγια: “it is clear that the variants are as interesting as any possible ‘established’ text. Neither a reconstituted nor a purified text would have the validity or the immediacy of individual witnesses”.² Ο Anders Hultgård, επίσης, μιλώντας για τη βυζαντινή αποκαλυπτική γραμματεία, είδος συγγενές με τη χρησμολογική γραμματεία και με παρόμοια εκδοτικά προβλήματα, σημειώνει:

“in a sense it could be said that every manuscript represents its own version of the text. This makes it sometimes difficult to decide whether the text of one manuscript should be regarded simply as a copy or as a new version based on the same *Vorlage*. If a copy, the manuscript should be treated as one or more textual witnesses to the same piece of writing. If considered a new version the manuscript represents a different literary composition”.³

¹ Πρβλ. FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 13.

² FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 15.

³ HULTGÅRD, “Armenian Apocalypticism”, 2014, 349.

Στην περίπτωση της αποκαλυπτικής και της χρησμολογικής γραμματείας, αλλά όπως φαίνεται και άλλων ειδών,¹ οι γραφείς των χειρογράφων ήταν μάλλον συγγραφείς παρά αντιγραφείς: είχαν μεγάλα περιθώρια αυτενέργειας και, επιπλέον, συνήθως συμβουλευόνταν και χρησιμοποιούσαν πάνω από ένα προγενέστερα χειρόγραφο, προκειμένου να καταρτίσουν ένα καινούργιο. Λίγα είναι τα χειρόγραφα που καταρτίστηκαν με τυπική αντιγραφή, περιπτώσεις στις οποίες εξυπακούεται η ύπαρξη σχετικής πρόθεσης. Συνήθως δύο ή περισσότερες οικογένειες κωδίκων συμβάλλουν στη δημιουργία ενός νέου μάρτυρα, γεγονός που κάνει τη *σύμφυρση* (*contaminatio*) από εξαίρεση κανόνα. Ανάλογες παρατηρήσεις κατέγραψε η Lesley Coote, μελετώντας την αγγλική χρησμολογική παράδοση της ύστερης μεσαιωνικής εποχής (12ος-15ος αιώνας):

“It is important to remember that, in political prophecy, there is no such thing as an ‘original text’ which is open to subsequent corruption and adaptation. Every text is an original”.²

Αυτό το γενικό περίγραμμα περιλαμβάνει πάντοτε ειδικότερα ζητήματα που πρέπει κάθε φορά να εντοπιστούν, και οδηγεί σε αντίστοιχους, συχνά πρωτότυπους χειρισμούς. Η Coote, λόγου χάρη, σε συνέχεια της ανωτέρω διαπίστωσής της, αποφάσισε να αυτοσχεδιάσει προκειμένου να ορίσει την έννοια του «κειμένου», και πληροφορεί τον αναγνώστη πως, όταν κάνει λόγο για «κείμενο» αναφέρεται “to that part of a text (usually from eighty to ninety per cent of the whole) which remains essentially the same in all extant copies. Any further degree of instability is regarded as a separate text”.³ Αντίστοιχη διευθέτηση ως προς την έννοια του «κειμένου» αναγκάστηκε να κάνει και η Martha Fleming (βλ. κεφ. 4.7), την οποία ακολουθώ και εγώ. Η Fleming, μελετώντας εννέα πρώιμα χειρόγραφα των *Vaticiniorum* (14ου αιώνα), διέκρινε τρεις βασικές εκδοχές (*recensions, versions*) του «κειμένου»: η πρώτη προκύπτει από ένα υπόμνημα (*commentary*), που σχολιάζει τα *Vaticinia* και περιέχεται στο χειρόγραφο της V, η δεύτερη από την ομάδα των χειρογράφων της A,

¹ Παρατήρηση που οδηγεί σε ανάλογα συμπεράσματα έχει γίνει, λ.χ., για τη βυζαντινή χρονογραφία (SCOTT, “Byzantine Chronicles”, 2009, 32). Ο Κωνσταντίνος Μουστάκας αντιμετώπισε ήδη ένα χρονικό του Μανουήλ Μαλαξού του 16ου αι. στις ξεχωριστές εκδοχές του, ανάλογα με το χειρόγραφο (MOUSTAKAS, “Historia Politica & Historia Patriarchica”, 2014).

² COOTE, *Prophecy & Public Affairs*, 2000, 7.

³ COOTE, *Prophecy & Public Affairs*, 2000, 7.

C και D (τα δύο τελευταία αποτελούν υποομάδα), και η τρίτη, η πλέον τυπική και διαδεδομένη, από την ομάδα των χειρογράφων L, N, P, V, με την οποία σχετίζονται και τα χειρόγραφα της F και M. Η συγγραφέας παρατήρησε ότι “the three recensions are not simply three stages in the transmission of a single text but rather three productions or versions which are related to one another in very clear ways but also are in a very real sense independent productions”.¹ Το ειδικότερο ζήτημα που προέκυψε εντός του γενικού αυτού πλαισίου ήταν ότι “the compiler of the second version, subgroup C-D, not only was dependent on the first version *but also returned to the texts and pictures of the Leo Oracles*. This sort of relationship among recensions and between the recensions and the Leo Oracles *calls into question the whole notion of archetype* as far as these prophecies are concerned”.²

Με αυτή την έννοια θα συμπέρανα ότι η κριτική έκδοση του κειμένου των Χρησμών δεν έχει νόημα να επικεντρωθεί στην αποκατάσταση του κειμένου, αλλά πρέπει να επικεντρωθεί στην *αντιβολή* των χειρογράφων. Έως ότου αποκτήσουμε μία έκδοση που θα ικανοποιεί αυτό το προαπαιτούμενο, η πρόσβαση και η συνεννόησή μας στο κείμενο δεν μπορεί να έχει άλλη οδό από την έκδοση του Migne.³

3.3.2 Υπάρχει «ορθό» ή «αρχικό» κείμενο;

Η δυνατότητα προσέγγισης ή η σκοπιμότητα αναζήτησης ενός *Urtext* των Χρησμών έχει από παλιά και από πολλούς αμφισβητηθεί.⁴ Εντούτοις, τόσο οι Jeannine Vereecken & Lydie Hadermann-Misguich όσο και ο Walter Brokkaar με τους συνεργάτες του, συγγραφείς των δύο πιο πρόσφατων από τις τέσσερις συνολικά μονογραφίες που έχουν δημοσιευθεί για τους Χρησμούς,⁵ ισχυρίστηκαν ότι προσδιόρισαν τον «ορθό» αριθμό των Χρησμών, ισχυρισμός που σε γενικές γραμμές

¹ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 19.

² FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 20 με υποσημ. 5. Δικές μου υπογραμμίσεις.

³ Αξιοσημείωτη η καταφυγή του Νίκου Βέη (ΒΕΗΣ, «Χρησμολόγιο», 1936-37) στην έκδοση του Πέτρου Στεφανίτζη (ΣΤΕΦΑΝΙΤΖΗΣ, *Συλλογή*, 1838).

⁴ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 10», 1951, 237: «οι χρησμοί αυτοί δεν είναι δυνατόν να εκδοθώσιν φιλολογικώς, σημειουμένων υπό βασικών τι κείμενον των παραλλαγών, διότι όλα τα κείμενα έχουν ισότιμον αξίαν». MANGO, “The Legend”, 1960, 59: “a search for the *Urtext* appears to be almost futile: the most that can be attempted is to establish different recensions and distinguish between strata of interpolations”. KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 406. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, «John Rylands», 1975, 41: «διορθώσαμε μόνο τα προφανή ορθογραφικά σφάλματα γιατί οι διαφορετικές γραφές παρέχουν τη δυνατότητα άλλης ερμηνείας του εκάστοτε χρησμού». RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 14. PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 424.

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000. BROKKAAR, *Oracles*, 2002.

υπονοεί εντοπισμό και του «ορθού» κειμένου. Η Vereecken πρώτη έγγραψε ότι η αρίθμηση 16 Χρησμών, όπως καταγράφεται σε σημαντικό αριθμό χειρογράφων και στις εκδόσεις Rutgers, Lambek και Migne, είναι εσφαλμένη, και ότι ο ορθός αριθμός των Χρησμών είναι 15.¹ Το ότι η Vereecken έθεσε το πρόβλημα σε υποσημειώσεις δεν αντιστοιχεί στη σημασία του. Ο Brokkaar υπήρξε πιο διεξοδικός. Έκανε και αυτός λόγο για “error” και “mistake”,² εξηγώντας ότι ο Χρησμός 1 του Migne και του Ams αποτελούσε στην αρχική μορφή τού κειμένου δύο διαφορετικούς Χρησμούς, οι οποίοι αργότερα ενοποιήθηκαν, ενώ αντίθετα οι Χρησμοί 2 και 3, που στα περισσότερα χειρόγραφα εμφανίζονται ως δύο διαφορετικοί Χρησμοί, αποτελούσαν έναν μόνο Χρησμό σε μορφή διπτύχου. Ένα δεύτερο αντίστοιχο δίπτυχο, συνεχίζει ο Brokkaar, αποτελούσαν αρχικά και οι Χρησμοί 5 και 4 (με αυτή τη σειρά).³ Οι δύο μονογραφίες έφτασαν, έτσι, να καθορίσουν όπως στον παρακάτω πίνακα αυτό που ο Brokkaar αποκάλεσε “the original numbering of the oracles”:⁴

Διάγραμμα 3.1

<i>Vereecken & Brokkaar</i>	<i>Έκδοση Migne</i>	<i>Αντιστοίχιση με Πίνακα 3.1</i>
Oracle 1	Oraculum I, στίχ. 1-15	Χρησμός 1α
Oracle 2	Oraculum I, στίχ. 16-29	Χρησμός 1β
Oracle 3 (α+β)	Oracula II+III	Χρησμός 2+3
Oracle 4 (α+β)	Oracula V+IV	Χρησμός 5+4
Oracle 5	Oraculum VI	Χρησμός 6
Oracle 6	Oraculum VII	Χρησμός 7
Oracle 7	Oraculum VIII	Χρησμός 8
Oracle 8	Oraculum IX	Χρησμός 9
Oracle 9	Oraculum X	Χρησμός 10
Oracle 10	Oraculum XI	Χρησμός 11
Oracle 11	Oraculum XII	Χρησμός 12
Oracle 12	Oraculum XIII	Χρησμός 13
Oracle 13	Oraculum XIV	Χρησμός 14
Oracle 14	Oraculum XV	Χρησμός 15
Oracle 15	Oraculum XVI	Χρησμός 16

Η ένσταση που εγείρεται έναντι αυτής της επιχειρηματολογίας είναι ότι περιφρονεί τους χειρόγραφους μάρτυρες. Η αρίθμηση 16 Χρησμών από την Hutter,

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 33 υποσημ. 3: “Jusqu’á présent on a toujours compté *seize* oracles, parce qu’on considérait à tort les deux volets de l’oracle IV [= Χρησμοί 4 και 5] comme deux oracles différents”. 34 υποσημ. 6: “Cette première image [του Χρησμού 1] ainsi que l’*incipit* du texte manquent dans la plupart des manuscrits”. 229 υποσημ. 15: “Comme il a été dit plus haut (p. 34, n. 6), la numérotation des *Oracles* dans la publication de Hutter, est erronée et, par conséquent également dans celle de Kyriakou et de plusieurs autres auteurs”.

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 24.

³ Η Κυριακού ήδη είχε επισημάνει ότι οι Χρησμοί 4 και 5 «κάποτε θα αποτελούσαν ένα και μόνο κείμενο» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 116).

⁴ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 25-26 και πίνακα: VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 34-35.

την Κυριακού και άλλους μελετητές δεν προέκυψε αυθαίρετα, αλλά βασιζόταν στα χειρόγραφα που μελετούσαν. Από τα 42 χειρόγραφα του Πίνακα 3.1, τα 12 παραδίδουν πράγματι δεκαέξι Χρησμούς, τα 9 δεκαπέντε, και τα υπόλοιπα διάφορα άλλα αθροίσματα. Στο ίδιο το χειρόγραφο που εξέδωσαν οι Vereecken & Hadermann-Misguich (PP) οι Χρησμοί είναι 24, ενώ σε εκείνο που εξέδωσε ο Brokkaar (Ams) είναι 16. Η «ορθή» ή «αρχική» (“original”) διάταξη της Vereecken και του Brokkaar δεν παραδίδεται από κανένα απολύτως χειρόγραφο (πρβλ. Πίνακα 3.1). Το κύριο πρόβλημα που παρουσιάζει η άποψή τους, επομένως, είναι ότι χαρακτηρίζει «εσφαλμένες» τις διευθετήσεις *όλων* των χειρογράφων και ότι μετατοπίζει το ενδιαφέρον από αυτό που πράγματι υπάρχει (τους μάρτυρες) σε κάτι που υποθέτουμε ότι υπάρχει (την αρχική μορφή τού κειμένου), χωρίς να έχει μεσολαβήσει πειστική *recensio* και *collatio codicum*.

Οι μελέτες εκείνες που έδωσαν χώρο στη *recensionem* και στην *collationem*, αμφισβήτησαν εξ ολοκλήρου τη δυνατότητα προσέγγισης και αποκατάστασης της αρχικής μορφής του K1.¹ Επιπλέον, προκειμένου για το K1, η *recensio* και η *collatio* δεν είναι αποκλειστικά φιλολογικές εργασίες, καθώς η εικόνα παρεμβαίνει στο κείμενο με καθοριστικό τρόπο. Ο Πίνακας 3.1 συνοψίζει την προσπάθειά μου να αποκτήσω αντίληψη του συνολικού προβλήματος και να καταρτίσω έναν θεμελιώδη χάρτη για τη συνεννόηση που απαιτείται σε μία τέτοια περίπτωση. Οι στήλες τού πίνακα δείχνουν με ποια σειρά παρατίθενται και από ποια κειμενικά στοιχεία αποτελούνται οι Χρησμοί στις εκδόσεις των Migne, Lambeck, Rutgers, και σε καθένα από τα 42 χειρόγραφα που περιλαμβάνουν το K1 (εξαιρώ τα χαμένα E2, E3 και T). Οι ακέραιοι αριθμοί (1, 2, κλπ.) αντιστοιχούν στους Χρησμούς τής έκδοσης του Migne, ενώ οι αριθμοί που προσδιορίζονται από K (K8, K20, K52, κλπ.) αντιστοιχούν στα κείμενα του Πίνακα 1.2, τα οποία ενσωματώνονται εν όλω ή εν μέρει στο K1 των αντίστοιχων χειρογράφων. Η καταγραφή αυτή δείχνει ότι το ερώτημα *τι πρέπει να θεωρήσουμε ξεχωριστό Χρησμό*, και άρα *τι πρέπει να συνυπολογίσουμε στο άθροισμα των Χρησμών* στη δεύτερη γραμμή τού πίνακα, είναι πολύ ευρύτερο και βαθύτερο από το ερώτημα αν ο συνολικός αριθμός των Χρησμών είναι 15 ή 16.

¹ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003. Όπως θα δούμε, η αμφισβήτηση αυτή υπάρχει εν μέρει και στην πραγμάτευση του ίδιου του Brokkaar, η οποία καθίσταται έτσι εξαιρετικά αντιφατική.

Ο Πίνακας 3.1 αποτυπώνει μόνο επιφανειακά την ένταση με την οποία τίθεται κάποτε το πρόβλημα. Σε ορισμένα χειρόγραφα, λόγου χάρη, το Κ1 ενσωματώνει κείμενα που σε άλλα χειρόγραφα απαντώνται ενσωματωμένα σε διαφορετικά κείμενα, ή που παρατίθενται αυτόνομα. Η μελέτη των χειρογράφων δείχνει ότι η σύσταση του Κ1 υφίσταται πρωτεϊκές μεταμορφώσεις. Η εκάστοτε αποκρυστάλλωση είναι η συνισταμένη κεντρομόλων και φυγόκεντρων δυνάμεων που ασκήθηκαν ανάμεσα στα ποικίλα κειμενικά και εικονογραφικά στοιχεία. Η συνένωση,¹ η διάσπαση,² ο εγκιβωτισμός,³ η προσθήκη επιπλέον κρίκων στην αλυσίδα,⁴ η απόρριψη ή διαγραφή κειμενικών στοιχείων αποτελούν τις τεχνικές για τη συγκρότηση της ύλης τού Κ1, αλλά, όπως θα δούμε, και του όλου χειρογράφου, εφαρμοζόμενες πολλές φορές συντονισμένα.

Η εφαρμογή των τεχνικών αυτών δεν προϋποθέτει πάντοτε εικονογραφικές μεταβολές, τις προκαλεί όμως πολύ συχνά. Η προσθήκη νέων κρίκων στην αλυσίδα του Κ1, ειδικότερα, επικυρώνεται δια της εικονογράφησης του κάθε νέου κρίκου, αν και έχουμε και περιπτώσεις κρίκων που εξαιρούνται αυτού του κανόνα (Κ48 στα Lο και Μ32). Αυτό σημαίνει ότι στην περίπτωση των Χρησμών 1α και 1β, λόγου χάρη, όπου δύο ξεχωριστές συσσωματώσεις κειμενικής ύλης οργανώνονται γύρω από μία μόνον εικόνα, δεν είναι σαφές αν πρέπει να μετρήσουμε έναν Χρησμό (την εικόνα) ή δύο (τα ξεχωριστά κείμενα). Ομοίως αλλά αντιστρόφως, στην περίπτωση των Χρησμών 4 και 5 (εικόνα 2.1), όπου δύο εικόνες εικονογραφούν δύο ξεχωριστές συσσωματώσεις κειμενικής ύλης, οι οποίες αναφέρονται στον ίδιο χρησμολογικό βασιλιά, δεν είναι σαφές αν πρέπει να μετρήσουμε έναν Χρησμό (τον βασιλιά) ή δύο (τις ξεχωριστές εικόνες). Αν αγνοήσουμε το πρόβλημα θεωρώντας το έλασσον, θα δρέψουμε πικρούς καρπούς, διότι κάθε φορά που επιχειρούμε να πραγματευτούμε το Κ1 αυτό μπλέκεται στα πόδια μας με την ίδια δριμύτητα.

Η λύση τού προβλήματος είναι λοιπόν *sine qua non* προϋπόθεση προκειμένου να αποκτήσουμε στοιχειώδη πρόσβαση στο κείμενο, να κατανοήσουμε καλύτερα τις αλλαγές που υφίσταται και, κυρίως, να συννενοηθούμε. Αλλά το πρόβλημα είναι ουσιαστικά γνωσιολογικό, διότι εμπεριέχει με ριζοσπαστικό τρόπο το ερώτημα αν μπορούμε να αντιληφθούμε το κείμενο ανάγοντάς το σε ένα αρχέτυπο, αν μπορούμε

¹ Χρησμοί 5+4 στα ΒΒ1α, ΒΒ1δ, ΒΒ1ε, ΒΒ2, Βεργ, Βερο, Ε1, Μ3α, Μ22, Ραν, ΡΡ, V1, Vin2.

² Χρησμοί 1α και 1β στα ΒΒ1α, ΒΒ1δ, ΒΒ2, Βεργ, Βερο, ΡΡ, V1, VB, VO.

³ Χρησμός 10+Κ20 στα Μ3α και Ραν.

⁴ Κ42-Κ51 στα Lο και Μ32.

δηλαδή να συνοψίσουμε τους χειρόγραφους μάρτυρες, ή αν πρέπει να αντιληφθούμε ένα κείμενο με πολλές ισότιμες μεταξύ τους παραλλαγές.

Θα δείξω αμέσως για ποιον λόγο η αναγωγή σε ένα αρχέτυπο είναι αδύνατη, επιχειρώντας την ανάγνωση των Χρησμών 1-7. Οι Χρησμοί 1-7 περιγράφουν μία σειρά *θηρίων* (ζώων), με εξαίρεση τους Χρησμούς 4 και 5 που αναφέρονται σε κάποιον άνθρωπο *δρεπανηφόρο*. Πρόκειται για σειρά βασιλέων, τους οποίους συνδέει η διαδοχή στον ίδιο ένα θρόνο. Ο **Χρησμός 1** και συγκεκριμένα οι στίχοι 2-15,¹ αναφέρεται σε έναν βασιλέα που *ώς εύμενης* [κύων], *κύννας έκτρέφει νέους* (**Βασιλέας I**). Το δεύτερο μέρος τού Χρησμού 1, οι στίχοι 16-27, αναφέρεται σε έναν άλλο βασιλιά, που παρουσιάζεται ως φτερωτό φίδι: *Τὸ δεύτερόν τι καινὸν ἄλλο θηρίον, ἰπτάμενός τε πρὸς μεσημβρίαν ὄφεις* (**Βασιλέας II**). Ο ενοποιητικός ρόλος που παίζει πίσω από την ανάγνωση η έννοια της διαδοχής, τείνει να επιμερίσει τον Χρησμό 1 σε δύο μέρη, ώστε ο κάθε βασιλέας να αποκτήσει τον δικό του χώρο. Θα ακολουθήσω αυτή την τάση, και θα αποκαλέσω το πρώτο μέρος **Χρησμό 1α**, και το δεύτερο μέρος **Χρησμό 1β**. Ο Χρησμός 2, που αρχίζει με τη φράση: *Διττὸν τὸ τρίτον. Καὶ γὰρ ὄρνις ἡπτότης, σταυροῦχος ὄρνις, ἵππος δ' αὖ κερασφόρος*, αναφέρεται σε άλλον βασιλιά με διττή μορφή: ὄρνεου με σταυρό, και αλόγου με κέρατο (μονόκερου) ή, ακριβέστερα, όπως φαίνεται στον Χρησμό 3, ὄρνεου που θα βρει τον θάνατο *ἐν ἵππῳ*, καβαλάρης σε μάχη. Η τάση να αναγαγάουμε την έννοια της διαδοχής σε ρυθμιστή της ανάγνωσης μάς ασκεί στην περίπτωση αυτή κεντρομόλα δύναμη, η οποία ενοποιεί τους Χρησμούς 2 και 3 σε έναν Χρησμό. Επομένως: **Χρησμός 2+3=Βασιλέας III**. Ο Χρησμός 4, ο οποίος ξεκινά με τη φράση: *Ὅρα γοῦν πάλιν ... δρέπανον καὶ ῥόδον ὄπερ φέρει*, και ο Χρησμός 5, ο οποίος ξεκινά: *Οὗτος πέλων τέταρτος ... ζίφος, ῥόδον τ' ἄνθρωπος ὀρμῶν εἰς θέρος*, περιγράφουν τον ίδιο έναν βασιλιά με μορφή ανθρώπου που κρατά δρεπάνι (το «ζίφος» τού θερισμού) για να κόψει ένα ρόδο. Επομένως και εδώ αντιλαμβανόμαστε τη διαδοχή ως: **Χρησμός 4+5=Βασιλέας IV**. Ο **Χρησμός 6**, που αρχίζει με τη φράση: *Ἡ βοῦς δὲ πέμπτον...* περιγράφει έναν άλλο βασιλιά, τον μόνο αγαθό απ' όλους, που έχει μορφή βοδιού (**Βασιλέας V**). Τέλος, ο **Χρησμός 7** αρχίζει με τη φράση: *Ἄλλη τις ἄρκτος δευτέρα σκυμνοτρόφος...* και αντιστοιχεί σε έναν ακόμη βασιλιά (**Βασιλέας VI**). Έτσι, μολονότι έχουμε επτά Χρησμούς, έχουμε μόνον ἑξί διαφορετικούς βασιλείς με αποτέλεσμα να μπορεί

¹ Χρησιμοποιώ πάντοτε το κείμενο του Migne για τη σειρά των Χρησμών, μετατρέποντας τη λατινική αρίθμησή τους σε αραβική. Αριθμώ επίσης τους στίχους κάθε Χρησμού έτσι όπως είναι εκδομένοι από τον Migne, συμπεριλαμβάνοντας στην αρίθμηση και τις κεφαλίδες (τίτλους).

κάποιος εύκολα να κάνει το βήμα και να θεωρήσει ότι η διευθέτηση της χρησμολογικής ύλης του Κ1 σε 15 Χρησμούς είναι πιο εύλογη από εκείνη των 16 Χρησμών.

Αν όμως προσέξουμε, η ερμηνευτική στρατηγική που καθόρισε την οργάνωση της χρησμολογικής ύλης (Χρησμοί 1-7 = Χρησμοί 1α, 1β, 2+3, 4+5, 6, 7, και όχι Χρησμοί 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7) επιβλήθηκε υπόρρητα από τους αρχικούς στίχους ορισμένων Χρησμών: τὸ **δεύτερόν** τι καινὸν ἄλλο θηρίον (Χρησμός 1β), διττὸν τὸ **τρίτον** (Χρησμός 2+3), οὗτος πέλων **τέταρτος** (Χρησμός 5+4), και βοῦς δὲ **πέμπτον** (Χρησμός 6). Η παλαιότερη μαρτυρία για την ύπαρξη αυτών των στίχων κείται στη λατινική μετάφραση του Κ1: στα *Vaticinia*. Στον Χωνιάτη, ο οποίος μαρτυρεί από τον 12ο αιώνα την ύπαρξη των Χρησμών 1-6 με τη μορφή τουλάχιστον ανεξάρτητων στιχουργημάτων, παραθέτοντας κάθε φορά τμήμα ή και το σύνολο του Χρησμού (βλ. Πίνακα 3.4), οι πρώτοι αυτοί στίχοι δεν παραδίδονται. Στο Παρεκβόλαιον (Κ52), χρησμολογικό κείμενο του 13ου αιώνα, το οποίο εξελίσσεται ως αλυσίδα τριάντα τριών διαδοχικών χρησμών που περιλαμβάνει σε κάποια μορφή τους Χρησμούς 1α, 1β, 2, 3, 4 και 5 του Κ1, οι χρησμοί επίσης δεν αριθμούνται. Ακόμη και αν οι βασιλείς αριθμούνταν, όμως, δεν θα ήταν απαραίτητο κάθε βασιλιάς να έχει τον δικό του Χρησμό. Σε αυτές τις επιφυλάξεις, οι οποίες αφορούν κυρίως τον αριθμό των επιμέρους Χρησμών, πρέπει να προσθέσουμε άλλες ως προς τη σειρά τους, αλλά και ως προς την πιθανότητα ύπαρξης επιπλέον Χρησμών, άγνωστου αριθμού και περιεχομένου, οι οποίοι απορρίφθηκαν ή περιλαμβάνονταν σε παλαιότερες εκδοχές τού Κ1 που δεν σώθηκαν. Το Παρεκβόλαιον και τα σωζόμενα χρησμολόγια δεν κατασιγάζουν αλλά ενθαρρύνουν τις επιφυλάξεις αυτές.

Τίθεται έτσι το ερώτημα από πού άντλησαν οι συγγραφείς τη βεβαιότητα της πεποίθησής τους σχετικά με τη μορφή τού αρχικού κειμένου, ποιες δηλαδή ήταν οι ενδείξεις εκείνες της χειρόγραφης παράδοσης, οι οποίες τους έπεισαν για τον ορθό αριθμό και για την ορθή σειρά των Χρησμών. Την απάντηση στο ερώτημα τη λαμβάνουμε εμμέσως από σειρά διεσπαρμένων τοποθετήσεων της Vereecken, οι οποίες συγκλίνουν και αποτυπώνονται όλες στο στέμμα κωδίκων που κατάρτισε. Αυτές οι τοποθετήσεις δείχνουν ότι η πεποίθησή της βασίστηκε σε δύο κυρίως πραγματολογικά στοιχεία, με το πρώτο από τα οποία θα ασχοληθώ εδώ. Η Vereecken παρατήρησε ότι η ανάγνωσή της των Χρησμών 1-7 κατά το σχήμα 1α, 1β, 2+3, 5+4, 6 και 7 ταυτίζεται με τη διευθέτηση των Χρησμών 1-7 σε μία ομάδα χειρογράφων, στην οποία ανήκε το χειρόγραφο που δημοσίευσε η ίδια, το PP. Η διευθέτηση των

Χρησμών 1-7 στα χειρόγραφα BB1d, BB2, Berg και PP, όπως αυτή αποτυπώνεται στον Πίνακα 3.1, μπορεί όντως να κριθεί ταυτόσημη, αν δείξουμε επιείκεια. Πιο αυστηρή θεώρηση, ωστόσο, δείχνει όχι μόνο ότι ο αριθμός των Χρησμών στα χειρόγραφα αυτά είναι 13 ή 24 (αντί για 15), αλλά και ότι οι Χρησμοί 1α, 2+3, 5+4 και 6 έχουν ενσωματώσει επιπλέον κειμενικά στοιχεία. Τούτου δοθέντος, τα συγκεκριμένα χειρόγραφα ήταν δύσκολο να συνδεθούν με ένα ορθό ή αρχικό κείμενο κατά τρόπο πειστικό. Η ίδια η Vereecken, μιλώντας για τα χειρόγραφα ως ένα σύνολο, παραδέχθηκε ότι “l’archetype commun était déjà corrompu”.¹ Από την άλλη πλευρά, όμως, σημείωνε για τα συγκεκριμένα χειρόγραφα ότι: “Malgré le fait que ces manuscrits présentent des textes fort contaminés et interpolés, ce sont des témoins valables puisque certains ont conservé la figure initiale et une partie de l’incipit que seule la traduction latine nous transmet”.²

Με την πρόταση αυτή η Vereecken καταρχάς παρατηρούσε ότι τα συγκεκριμένα χειρόγραφα (BB1d, Berg,³ BB2, PP) παρέδιδαν την αρχή του Χρησμού 1α με δύο στίχους περισσότερους, τους οποίους η υπόλοιπη χειρόγραφη παράδοση αγνοούσε: *Πολλά, τάλας, κάκιστα τῆ δορᾶ γίνῃ (γένῃ) τὴν εὐστροφον γὰρ ἐκμιμούμενος θέαν*. Στα Berg, BB2 και PP ο Χρησμός 1α παραδίδεται επιπλέον με τίτλο (*Ἀρχὴ ὠδίνων*) και μότο (*Εἰς τὴν ἄρκτον, ἤτοι εἰς τὸν βασιλέα*). Η Vereecken παρατήρησε, επίσης, ότι οι στίχοι αυτοί περιλαμβάνονταν τόσο στον Χρησμό 1α όπως τον παρέδιδε το Παρεκβόλαιον, όσο και στον πρώτο χρησμό των *Vaticiniorum* (βλ. Πίνακα 3.3). Αυτά τα στοιχεία την έπεισαν ότι η συγκεκριμένη εκδοχή του Χρησμού 1 βρισκόταν πιο κοντά στην αρχική μορφή του κειμένου των Χρησμών απ’ όσο η εκδοχή των υπόλοιπων χειρογράφων. Η πεποίθησή της ενισχύθηκε από το γεγονός ότι τα συγκεκριμένα χειρόγραφα εικονογραφούσαν τον Χρησμό 1α με μία αρκούδα. Τα υπόλοιπα χειρόγραφα δεν εικονογραφούσαν καθόλου τους στίχους του Χρησμού 1α, γεγονός που η Vereecken το ερμήνευσε ως σφάλμα στην παράδοση του κειμένου. Έχοντας πειστεί ότι στην αρχική εκδοχή των Χρησμών ο βασιλιάς του Χρησμού 1α παριστανόταν (représenté) “par une ourse allaitant trois ours”,⁴ η Vereecken μπόρεσε να συμπεριλάβει στη συγκεκριμένη ομάδα χειρογράφων και τον M22,

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 52.

³ Η Vereecken γράφει ότι δεν πρόλαβε να λάβει πλήρη γνώση του συγκεκριμένου χειρογράφου (VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 200). Το Berg παραδίδει την εκδοχή των Χρησμών του δίγλωσσου PP, αλλά μόνο στη λατινική γλώσσα.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 34.

μολονότι ο κώδικας αυτός δεν παραδίδει τους στίχους περί την αρκούδα, τους οποίους παρέδιδαν τα άλλα χειρόγραφα της ομάδας.¹

Από πραγματολογική άποψη, το θεμέλιο της βεβαιότητας της Vereecken και του Brokkaar ήταν ο πρώτος στίχος του Χρησμού 7: *Ἄλλη τις ἄρκτος δευτέρα σκυμνοτρόφος*. Ο στίχος αυτός ταυτίζει το ζώο του Χρησμού 7 με δεύτερη άρκτο, γεγονός που φανερώνει την έλλειψη μιας πρώτης άρκτου από το κείμενο των Χρησμών. Η έλλειψη αυτή επιβεβαιώνεται στον προτελευταίο στίχο τού Χρησμού 1β: *ἄρκτου δ' ὀλετήρ ὦν ὄφεις τάλας μόνος*, και στις αρχικές φράσεις δύο ακόμη Χρησμών: του Χρησμού 5 (*Οὗτος πέλων τέταρτος ἐξ ἄρκτου τρέχων*) και του Χρησμού 6 (*Ἡ βοῦς δὲ πέμπτον καὶ τέλος ἀρκτοτρόφου*). Ο τρόπος που θα κατανοήσουμε και θα θεραπεύσουμε αυτή την έλλειψη έχει σημασία, διότι αντανακλά τις γενικότερες πεποιθήσεις μας αναφορικά με τη φύση και την ιστορική εξέλιξη του Κ1. Η απόδοση πρωτεύουσας σημασίας στην έννοια του αρχικού κειμένου από τη Vereecken την υποχρέωσε, κατά κάποιο τρόπο, να υιοθετήσει τη θεραπεία που πρότειναν ο Φραγκίσκος Μπαρότσι και ο Γεώργιος Κλόντζας στα BB1d, Berg, BB2, PP και M22, χωρίς να παρατηρήσει ότι η λύση αυτή εμπεριέχει αντιφάσεις, οι οποίες θέτουν σε αμφιβολία το αν πράγματι βρισκόμαστε εδώ πιο κοντά σε μια υποτιθέμενη αρχική εκδοχή του Κ1.

Ως προς τις αντιφάσεις τής «διευθέτησης Μπαρότσι» μπορούν να παρατηρηθούν τα εξής. Σε όλα τα σωζόμενα χειρόγραφα, τα οποία περιλαμβάνονται στο εύρος της παρούσας έρευνας και περιέχουν το Κ1, το ζώο που έπεται του Χρησμού 1α, δηλαδή το ζώο τού Χρησμού 1β, εισάγεται με τη φράση: *τὸ δεύτερον τέκνον* (*ἐστὶν δὲ ἄλλ(λ)ο(ν) θηρίον*).² Η φράση αυτή είναι πολύσημη ελλείπει σημείων στίξης. Μπορεί να έχει τέσσερις τουλάχιστον ερμηνείες:

- α) «το δεύτερο τέκνο είναι ένα άλλο, διαφορετικό του προηγούμενου θηρίο...»,
- β) «το δεύτερο θηρίο είναι ένα άλλο, διαφορετικό του προηγούμενου τέκνο...»,
- γ) «το δεύτερο θηρίο είναι άλλο, διαφορετικό του προηγούμενου, καθότι είναι τέκνο...»,
- δ) «το δεύτερο (ζώο) είναι ένα παιδί, ένα άλλο (διαφορετικό) θηρίο...».

¹ Βλ. φ. 89r.

² Amb, Ams, Berg, Bero, BB1a, BB1d, BB1e, BB2, BC1a, BLd, E1, Ho, I, M34, M3a, M3c, Pan, PP, V1, V2, V4, VB. Προκαλείται έτσι απορία σχετικά με την πηγή της λέξης *καινὸν* στις εκδόσεις των Rutgers, Lambeck και Migne: *τὸ δεύτερόν τι καινὸν ἄλλο θηρίον*.

Αυτή την τελευταία εκδοχή, την πιο εξεζητημένη κατά την κρίση μου, μεταφράζει πράγματι ο Brokkaar.¹ Η ανάγνωσή του προκαθορίστηκε από την ερμηνεία του (την οποία θα συζητήσουμε εκτενέστερα πιο κάτω, στο κεφ. 3.4) ότι, όταν γράφτηκε το κείμενο του Χρησμού 1β, ο αναφερόμενος βασιλιάς ταυτιζόταν με τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο ΣΤ΄, δηλαδή με ένα παιδί. Τα σωζόμενα χειρόγραφα, όμως, αφήνουν συστηματικά τη φράση χωρίς στίξη και άρα την ερμηνεία ανοιχτή, και μόνον δύο, το Μ3c και το V2, γράφουν αντιστοίχως: *τὸ δεύτερον τέκνον, ἄλλον θηρίον* (φ. 23v, με κόμμα), και: *τὸ δεύτερον τέκνον· ἄλο θηρῖον·* (φ. 61r, με μέση στιγμή). Η διευκρίνηση που παρέχουν αυτά τα δύο χειρόγραφα καθιστά επικρατέστερη την πρώτη ερμηνεία: «το δεύτερο τέκνο είναι ένα άλλο θηρίο, διαφορετικό του προηγούμενου». Το κείμενο που έχουμε στη διάθεσή μας δεν επιτρέπει βεβαιότητες για το ποιο είναι το πρώτο τέκνο, ποιος ο συνολικός αριθμός των τέκνων και ποιος ο πατέρας τους.

Η Vereecken προτίμησε να χαρακτηρίσει όλη τη χειρόγραφη παράδοση «εσφαλμένη»,² αντί να εκλάβει σοβαρά ότι στο ίδιο το ΡΡ ο Φραγκίσκος Μπαρότσι μεταφράζει την ελληνική φράση: *τὸ δεύτερον τέκνον δὲ ἄλλο θηρίον* με τη λατινική: *secundus filius autem alia fera*,³ ότι δηλαδή, κατ' αυτόν, το επίθετο *δεύτερον* προσδιορίζει το ουσιαστικό *τέκνον* και όχι το *θηρίον*. Η μετάφραση αυτή μάς επιτρέπει να θεωρήσουμε ότι, ακόμη και στον Μπαρότσι, ο Χρησμός 1β αναφέρεται σε ένα «δεύτερο τέκνο», και ότι, ενώ έχουμε διαθέσιμο μόνο έναν Χρησμό, τον Χρησμό 1α, μας λείπουν δύο πρόσωπα: το πρώτο τέκνο και ο πατέρας. Και αν υποθέσουμε ότι το πρώτο τέκνο είναι ο βασιλιάς του Χρησμού 1α, τότε δεν μπορούμε παρά να συμπεράνουμε την ύπαρξη ενός ακόμη (τουλάχιστον) Χρησμού, προηγούμενου του Χρησμού 1α και τώρα ελλείποντος. Αυτός ο ελλείπων Χρησμός θα περιέγραφε έναν πρώτο στη σειρά βασιλιά, τον πατέρα των δύο τέκνων (**Χρησμός 0=Βασιλέας 0**),⁴ ο οποίος θα μπορούσε να είναι η ελλείπουσα άρκτος σε μία φάση του κειμένου προγενέστερη του Παρεκβολαίου και των *Vaticiniorum*. Η ύπαρξη

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 59: “The second [symbol] is a child, another beast”.

² “La lecture *Tὸ δεύτερον τέκνον*, qui figure dans presque tous les manuscrits, ne peut être exacte, puisqu’il n’est pas question d’un premier rejeton. Eventuellement on pourrait interpréter le texte comme suit: *En deuxième place (vient) un rejeton, une autre bête* [η ερμηνεία αυτή αντιστοιχεί στη γ από εκείνες που υποδείξαμε παραπάνω]. Mais il est plus probable que *τέκνον* soit une faute, par exemple pour *τι καινόν* (voir l’édition de Rutgers): *Le deuxième est une autre bête étrange*. Dans ce cas, la particule *δὲ* (qui manque d’ailleurs dans la majorité des témoins) est superflue”: VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 95 υποσημ. 8.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 139.

⁴ Αν ο βασιλιάς του Χρησμού 1α δεν είναι το πρώτο τέκνο, τότε πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Χρησμός του πρώτου τέκνου ελλείπει και αυτός, και άρα ότι σε κάποιο στάδιο της εξέλιξης του κειμένου προηγούνταν του Χρησμού 1α όχι ένας, αλλά δύο Χρησμοί.

ενός Χρησμού 0 και ενός Βασιλέα Ο, ίσως του γενάρχη τής δυναστείας, θεραπεύει ομαλότερα την αμηχανία που προκαλούν αυτές οι αναφορές, απ' όσο αν εκλαμβάναμε ως πρώτη άρκτο τον Βασιλέα Ι. Στην περίπτωση αυτή ο Βασιλέας ΙI φέρεται σύμφωνα με την αφήγηση να έχει εξοντώσει τον Βασιλέα Ο, τα τέκνα τού Βασιλέα Ι (ίσως αδελφό του), και πιθανώς και τον ίδιο τον Βασιλέα Ι: *ὄφεις δὲ πάντας καταναλώσει τάχος*. Συνοψίζω το συμπέρασμά μου στο Διάγραμμα 3.2:

Διάγραμμα 3.2

<i>Βασιλείς</i>	<i>Φράση κλειδί</i>	<i>Χρησμοί</i>	<i>Έκδοση Migne</i>
Βασιλέας Ο (άρκτος)	Πατέρας του Βασιλέα Ι και του Βασιλέα ΙΙ (υπόθεση)	Χρησμός 0	
Βασιλέας Ι (κύων)	<i>ὡς εὐμένης δὲ κόνας ἐκτρέφει νέους ... ὄφεις δὲ πάντας καταναλώσει τάχος</i>	Χρησμός 1α	I, στίχ. 2-16
Βασιλέας ΙΙ (ιπτάμενος ὄφεις)	<i>τὸ δευτερον τέκνον (ἐστὶν δὲ) ἄλ(λ)ο(ν) θηρίον ... ἄρκτου δ' ὀλετήρ</i>	Χρησμός 1β	I, στίχ. 17-27
Βασιλέας ΙΙΙ (αετός + μονόκερος)	<i>Διττὸν τὸ τρίτον</i>	Χρησμός 2+3	II+III
Βασιλέας ΙV (δρεπανηφόρος)	<i>Οὗτος πέλων τέταρτος ἐξ ἄρκτου τρέχων</i>	Χρησμός 5+4	V+IV
Βασιλέας V (βους)	<i>Ἡ βοῦς δὲ πέμπτον καὶ τέλος ἄρκοτρόφον</i>	Χρησμός 6	VI
Βασιλέας VI (άρκτος)	<i>Ἄλλη τις ἄρκτος δευτέρα σκουμοτρόφος...</i>	Χρησμός 7	VII

Δεν πιστεύω βέβαια ότι η παραπάνω μορφή μας φέρνει πιο κοντά στο «ορθό» ή στο «αρχικό» κείμενο. Αυτό που θέλησα να δείξω είναι πώς το υπάρχον κείμενο μας εγκλωβίζει στο εσωτερικό του, αφήνοντάς μας αμήχανους μεταξύ διαφορετικών ερμηνευτικών εκδοχών, και ότι η ίδια η μορφή και ο τρόπος που ανασυγκροτείτο ανά εποχές το κείμενο όχι μόνο απαγορεύουν την απομάκρυνση από τους χειρόγραφους μάρτυρες, αλλά επιβάλλουν την προσήλωση σε αυτούς. Τα υπάρχοντα δεδομένα αποκλείουν την προσέγγιση εκδοχών τού κειμένου προγενέστερων από τους μάρτυρες από τη σκοπιά τής αποκατάστασης του κειμένου.

Η «αποκατάσταση» που επιχειρήσα είναι εσφαλμένη όσο και της Vereecken, στον βαθμό που μένει «εντός» τού κειμένου, χωρίς εξωκειμενικούς, ιστορικούς προσδιορισμούς. Οι επιλογές τής μεταγενέστερης ερμηνείας τού Μπαρότσι μπορούν να μαρτυρήσουν για προγενέστερες μορφές μόνο στη βάση τέτοιων εξωκειμενικών προσδιορισμών, διότι, για να το πούμε απλά, το Κ1 από μόνο του «δεν βγάζει νόημα». Η εσωτερική λογική που το συνέχει δεν είναι εγκατεστημένη (και) στο περιεχόμενό του με τον τρόπο που συμβαίνει συνήθως σε ένα λογοτεχνικό έργο. Τα *θηρία* που περιγράφονται με ελλειπτικό και αινιγματικό τρόπο δεν είναι οι

πρωταγωνιστές ενός αεί παρόντος αφηγήματος, αλλά εύπλαστα κενά περιβλήματα χωρίς ειρμό, τα οποία περιμένουν να τους δώσει περιεχόμενο και νόημα ο αναγνώστης. Αυτός καλείται να ταυτίσει τα ζώα και τη δράση τους με ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα της εποχής του, καλείται δηλαδή να γίνει συγγραφέας, προκειμένου να προκύψει αφήγημα.

Έτσι, η απόφαση της Vereecken να θεωρήσει την εκδοχή τού Χρησμού 1α με την αρκούδα ορθότερη από τις άλλες προσκρούει στο γεγονός ότι στην πλειονότητα των μαρτύρων η αρκούδα είναι εντελώς απύσα από τον Χρησμό 1α, τόσο ως κείμενο (δεν αναφέρεται η λέξη *ἄρκτος*), όσο και ως εικόνα. Όσα προβλήματα και αν μας προκαλεί το γεγονός αυτό, δεν μπορεί να υπερκεραστεί χαρακτηριζόμενο ως «σφάλμα», για τον απλούστατο λόγο ότι συγκροτεί την κύρια εκδοχή της σωζόμενης παράδοσης. Τα πλείστα χειρόγραφα δηλαδή είτε α) συγχωνεύουν τους Χρησμούς 1α και 1β, και τότε η εικόνα του Χρησμού 1β (το ιπτάμενο φίδι) φαίνεται σαν να εικονογραφεί και τον Χρησμό 1α, είτε β) τους παραδίδουν λίγο ή πολύ αυτονομημένους τον ένα από τον άλλον, και τότε ο Χρησμός 1α μένει χωρίς εικονογράφηση. Και στις δύο περιπτώσεις, το ζώο που εννοείται στο κείμενο του Χρησμού δεν διευκρινίζεται.

Η Vereecken παραγνώρισε επίσης το γεγονός ότι το κείμενο, έτσι όπως σώζεται στην πλειονότητα των μαρτύρων, αντιστέκεται στην ταύτιση του ζώου τού Χρησμού 1α με αρκούδα. Υπήρξαν μελετητές οι οποίοι, διαβάζοντας το κείμενο του Χρησμού 1α, δεν δυσκολεύτηκαν να δουν ότι ο αναφερόμενος βασιλιάς ταυτίζεται με *σκύλο*.¹ Ο στίχος 11 του Χρησμού απευθύνεται στον βασιλιά με τη φράση: *τί γὰρ καλὸν δράσειας, ὧ σὺ κυνόπα;*² ενώ ο στίχος 3 λέει γι' αυτόν ότι: *ὡς εὐμενῆς δὲ κύνας ἐκτρέφει νέους*. Οι δύο στίχοι που προσθέτουν τα χειρόγραφα της «εκδοχής Μπαρότσι» στο κείμενο, επίσης δεν κάνουν λόγο για αρκούδα (βλ. Πίνακα 3.3). Στα χειρόγραφα αυτά η λέξη *ἄρκτος* αναφέρεται στο μόνον τού Χρησμού, το οποίο δεν αποτελεί μέρος τού κειμένου. Αν επρόκειτο εδώ για αρκούδα, τότε για ποιον λόγο το θηρίο δεν αναφέρεται ρητά ως ἄρκτος; Πώς να πιστέψουμε ότι η πρώτη ἄρκτος, για την οποία γίνεται λόγος σε τέσσερις επόμενους Χρησμούς (1β, 5, 6, 7) και η οποία παίζει αφετηριακό ρόλο στην αφήγηση, καθόσον η αρίθμηση των λοιπών βασιλέων

¹ MANGO, “The Legend”, 1960, 60· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 11· CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 82.

² LSJ 1996, 1011: ὁ κυνόπης, -ου: dog-eyed, i.e. shameless one (Ιλιάδα Α159)· θηλ. ἢ κυνώπις, -ιδος (Ιλιάδα Γ180, Σ396· Οδύσσεια Δ145, Θ319, Λ423· Ευριπίδη Ορέστης 260· Ευριπίδη Ηλέκτρα 1252· Κρατίνος Αποσπάσματα 241). Κλητική: κυνόπα· BEKKER, *Suida*, 1854, 636: κυνώπιδος: ἀναιδοῦς.

εξαρτάται από αυτήν, δεν θα αναφερόταν ρητά ως ἄρκτος στον ίδιο τον Χρησμό που την αφορούσε;

Με δυο λόγια, ακόμη και αν υποθέσουμε ότι σε μία εκδοχή τού κειμένου προγενέστερη της σωζόμενης η αφήγηση ξεκινούσε με τον Χρησμό 1α, και ότι ο Χρησμός 1α αναφερόταν όντως σε αρκούδα που έτρεφε σκύλους, είναι φανερό ότι, κάποια χρονική στιγμή, η πλειονότητα των χειρογράφων αντέδρασε στην ταύτιση αυτή, απαλείφοντας την κειμενική και εικονογραφική αναφορά στην άρκτο. Ας ληφθεί δε υπόψη ότι ορισμένοι μάρτυρες απάλειψαν τον Χρησμό 1α εντελώς (M3a, Pan, V4, Lo), μία κίνηση καθόλου πρωτοφανής. Επομένως, ακόμη και αν η εκδοχή με την άρκτο (BB2, PP, κ.λπ.) κρινόταν παλαιότερη, η εκδοχή χωρίς την άρκτο είναι οπωσδήποτε *επικρατέστερη* στη σωζόμενη χειρόγραφη παράδοση, και το να μη λαμβάνεται αυτό το γεγονός υπόψη, ιδίως από τον φιλόλογο που επιδιώκει την αποκατάσταση ενός κειμένου, μαρτυρεί είτε βιασύνη, είτε προκατάληψη.

Το γεγονός ότι η πρώτη άρκτος περιλαμβάνεται στην εκδοχή των Χρησμών τού Φραγκίσκου Μπαρότσι και του Γεώργιου Κλόντζα, στο *Παρεκβόλαιον* και στα *Vaticinia*, δεν ερμηνεύει, αλλά καλεί το ίδιο σε ερμηνεία, ιδίως από τη στιγμή που, όπως φαίνεται στον Πίνακα 3.3, δεν είναι τα χειρόγραφα της «εκδοχής Μπαρότσι», αλλά μάλλον το *Παρεκβόλαιον* και τα *Vaticinia* εκείνα που υποστηρίζουν με σαφήνεια την εκδοχή τής άρκτου, αναφέροντας ρητά τη λέξη *ἄρκτος* (*ursa*) μέσα στο κείμενο. Η ερμηνεία αυτή δεν μπορεί να δοθεί ερήμην των απαιτούμενων συγκρίσεων, τις οποίες οπωσδήποτε δεν παρουσίασαν οι Vereecken & Hadermann-Misguich.

3.3.3 Τα *Vaticinia de Summis Pontificibus*

Το δεύτερο στοιχείο που έπεισε τη Vereecken και τον Brokkaar για τον αριθμό και για τη σειρά των Χρησμών τού Λέοντος ήταν τα *Vaticinia de Summis Pontificibus* ή αλλιώς *Vaticinia Pontificum*. Η σχέση των λατινικών *Vaticiniorum* με τους ελληνικούς Χρησμούς επισημάνθηκε στις αρχές τού 20ου αιώνα από τον Herbert Grundmann (1902-1970), καθηγητή της μεσαιωνικής ιστορίας στη Γερμανία και διευθυντή της εκδοτικής σειράς “*Monumenta Germaniae Historica*” μεταξύ 1959-

1970.¹ Σε άρθρο του το 1929 ο Grundmann συμπύκνωσε έρευνές του σχετικά με τον διανοητικό κόσμο που περιέβαλλε μία σημαντική μορφή τού Ιταλικού μεσαιωνικού μυστικισμού, τον Ιωακείμ τού Φιόρε, γνωστό και ως Gioacchino da Fiore (περ. 1135-1202).² Σύμφωνα με τον Grundmann τα *Vaticinia* αποτελούσαν «σχεδόν ακριβή μετάφραση των Χρησμών τού Λέοντος».³

Η πραγματοποίηση αυτής της λατινικής μετάφρασης χρονολογείται κατά γενική ομολογία στο δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα,⁴ και τοποθετείται γεωγραφικά στη νότια Ιταλία. Από την Ιταλία τα *Vaticinia* διαδόθηκαν στην υπόλοιπη Ευρώπη μέσω εικονογραφημένων χειρογράφων, από τις αρχές δε του 16ου αιώνα (1515) και μέσω έντυπων εκδόσεων. Τα πρωιμότερα χειρόγραφα χρονολογούνται στις αρχές τού 14ου αιώνα. Σε αυτά οι λατινικοί χρησμοί μεταγράφουν πράγματι τους Χρησμούς τού Λέοντος ως αλυσίδα εικονογραφημένων στιχουργημάτων (σειρά Α), και πολλές από τις εικόνες τους δεν επιτρέπουν αμφιβολία για τη σχέση τους με τις εικόνες των Χρησμών, όπως τις γνωρίζουμε από τον 16ο αιώνα (βλ. Πίνακα 3.4 και 3.6). Σε γενικές γραμμές, κάθε *vaticinium* απαρτίζεται από ένα βραχύ κείμενο με κεφαλίδα, και από μία εικόνα με μότο. Όπως έδειξε η μελέτη τής Fleming, ο αριθμός των *vaticiniorum* στα πρώιμα χειρόγραφα ποικίλει,⁵ δεν είναι δηλαδή πάντοτε 15, όπως πίστευε η Vereecken.⁶ Συγκεκριμένα, στα σωζόμενα χειρόγραφα η σειρά Α εμφανίζεται σε τρεις εκδοχές: μία με 14 χρησμούς, όπου οι χρησμοί 4 και 5 έχουν ενοποιηθεί σε έναν (εκδοχή Α1), μία με 15 χρησμούς (εκδοχή Α2), και μία με 16 χρησμούς (εκδοχή Α3).⁷

¹ Ο Grundmann, ήδη από τη δεκαετία του 1920 επεξεργαζόταν μια θεωρία θετικής υποδοχής τής μεσαιωνικής γερμανικής αυτοκρατορίας, δίνοντας έμφαση στον ανταγωνισμό τού αυτοκράτορα με τον πάπα. Τη θεωρία αυτή την έθεσε από το 1933 στην υπηρεσία τής επεκτατικής πολιτικής τού ναζιστικού καθεστώτος. Βλ. NAGEL, *Mittelaltersforschung*, 2005· HERDE, “Herbert Grundmann”, 2014.

² GRUNDMANN, “Papstprophetien”, 1929.

³ “(...) der Text der zweiten Papstbildes besteht aus dem zweiten Teil des ersten Leo-Orakels. Von da an ist nur die Reihenfolge etwas verschoben; davon abgesehen ist der ganze Text der Papst Prophetien *eine fast vollständige Übersetzung* der Leo-Orakel.” (GRUNDMANN, “Papstprophetien”, 1929, 13). Δική μου υπογράμμιση.

⁴ MESLER, “True Emperor”, 2007, 377, 380: μεταξύ 1250-1274 και διάδοση μετά το 1280.

⁵ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 8-9.

⁶ Για την πεποίθησή της ότι τα *vaticinia* ήταν 15 βλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 49. Αναφορά στο (αναμενόμενο ακόμη τότε) βιβλίο τής Fleming βλ. *στο ίδιο*, 52 υποσημ. 68.

⁷ MILLET & RIGAUX, “Puzzle prophétique”, 1992, 143. Η εκδοχή Α3 έχει παρουσιαστεί από την DANEU LATTANZI, “Vaticinia”, 1943· τώρα βλ. και FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999. Η σειρά Α αναφέρεται στη βιβλιογραφία με τους όρους *Principium malorum* (από την κεφαλίδα τού πρώτου χρησμού) ή *Genus nequam* (από το *incipit* του πρώτου χρησμού).

Γύρω στα 1328-1330 εμφανίστηκε μία δεύτερη σειρά από 15 άλλα *vaticinia* (σειρά Β) παρόμοια με τα πρώτα στη μορφή, αλλά μάλλον άσχετα προς τους Χρησμούς τού Λέοντος.¹ Κατά την εποχή των συνόδων τής Πίζας (1409) και της Κωνσταντίας (1414-1418) οι δύο σειρές ενοποιήθηκαν σε μία τρίτη, αποτελούμενη από 30 χρησμούς (σειρά Γ). Η σειρά Β τοποθετήθηκε στην αρχή και ακολουθούσε η σειρά Α στην εκδοχή Α2.²

Τα *Vaticinia* προέλεγαν τη διαδοχή των καρδινάλιων (στην αρχή) ή των παπών τής Ρώμης (έπειτα),³ και πρόβλεπαν τον ερχομό ενός «αγγελικού πάπα» (*pastor angelicus*).⁴ Φαίνεται ότι δημιουργήθηκαν στους κόλπους των ζηλωτών φραγκισκανών μοναχών, γνωστών γενικά ως *Spirituali*, οι οποίοι από το 1270 μέχρι και τον 15ο αιώνα βρίσκονταν μονίμως σε τριβή με την επίσημη Εκκλησία, και ειδικότερα ίσως από μία συγκεκριμένη μερίδα τους, τους *Fratricelli*.⁵ Οι *Spirituali* πρόβαλλαν με ριζοσπαστικό τρόπο τη διδασκαλία τού Φραγκίσκου τής Ασίζης, ιδίως στα της πενίας, δηλαδή στο ζήτημα της ιδιοκτησίας και της χρήσης τού χρήματος.⁶ Έως το 1304, τα *Vaticinia* είχαν διαμορφωθεί έτσι, ώστε να αναφέρονται στους επτά πιο πρόσφατους πάπες, ξεκινώντας από τον Νικόλαο Γ' (1277-1280) και καταλήγοντας στον Βενέδικτο ΙΑ' (1303-1304). Περιέγραφαν αυτούς τους πάπες ως διεφθαρμένους, με εξαίρεση τον παραιτηθέντα μοναχό Κελεστίνο Ε' (1294). Ο όγδοος, ο «αγγελικός πάπας» (*Para angelico*) θα εγκαινίαζε μία νέα εποχή για την εκκλησία. Αυτή είναι σε γενικές γραμμές η πρόιμη αφήγηση. Στη σειρά Β η διαδοχή των παπών επεκτάθηκε έως και τον Ιωάννη ΚΒ' (1316-1334). Ο Κελεστίνος Ε' εξακολουθούσε να είναι ο μόνος πάπας που αντιμετωπιζόταν θετικά. Ο «αγγελικός

¹ SCHWARTZ & LERNER, "Ascende calve", 1994. Στη βιβλιογραφία αναφέρονται με την εναρκτήρια φράση τού πρώτου χρησμού, *Ascende calve*.

² Έχουν εντοπιστεί 93 χειρόγραφα, τα περισσότερα εικονογραφημένα ή με πρόβλεψη για εικονογράφηση, γραμμένα κυρίως στη λατινική γλώσσα, συχνά με τοπικούς ιδιοματισμούς ή σε συνδυασμό με νεώτερες ευρωπαϊκές γλώσσες. Τα χειρόγραφα αυτά χρονολογούνται από τις αρχές τού 14ου έως και τον 17ο αιώνα. Δεκατέσσερα περιέχουν τη σειρά Α, πέντε (και κάποια που δεν σώζονται ολόκληρα) τη σειρά Β, και τα υπόλοιπα, τα περισσότερα, τη σειρά Γ σε διάφορες παραλλαγές (MILLET & RIGAUX, "Puzzle prophétique", 1992, 140 και υποσημ. 1, 9, 12· νεώτερο κατάλογο των σωζόμενων χειρογράφων βλ. στο MILLET, *Libro dei papi*, 2002, 260-262). Έχουν εντοπιστεί, επίσης, 24 περίπου έντυπες εκδόσεις (GUERRINI, "Vaticinia", 2014· BLUMENFELD-KOSINSKI, *Poets, Saints, Visionaries*, 2006, 167· REEVES, *Influence of Prophecy*, 1993, 453-462· REEVES, "Popular Prophecies", 1972).

³ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 6.

⁴ MCGINN, *Visions*, 1979, 186-189.

⁵ MUZZEY, *Spiritual Franciscans*, 1907· DOUIE, *Fratricelli*, 1932· BURR, *Spiritual Franciscans*, 2001.

⁶ MÄKINEN, *Property Rights*, 2001· LE GOFF, *Χρήμα*, 2016, 76, 213-222.

πάπας» ερχόταν στο *vaticinium* 13, αλλά η ουσιαστική διαφορά σε σχέση με τη σειρά Α ήταν η εμφάνιση του Αντίχριστου στο *vaticinium* 15.

Ήδη από τον 14ο αιώνα η σειρά Α των *Vaticiniorum* αποδόθηκε αναδρομικά στον Ιωακείμ τού Φιόρε, μοναχό και θεολόγο από την Καλαβρία,¹ συγγραφέα ορισμένων έργων πάνω στην Αποκάλυψη του Ιωάννη και στη θεολογία του Αγίου Πνεύματος, ο οποίος μετά το 1188 είχε ηγηθεί μιας αυστηρής Κιστερκιανής μοναστικής κοινότητας στο San Giovanni in Fiore εγκεκριμένης το 1198 από τον πάπα Κελεστίνo Γ΄. Τα θεολογικά έργα τού Ιωακείμ είχαν τόση επίδραση και προσέδωσαν στο όνομά του τέτοιο κύρος, ώστε να του αποδίδονται κατά εποχές ψευδώνυμωσ σειρά από χρησμούς και προφητικά έργα,² ενώ οι Φραγκισκανοί διακρίθηκαν στην οικειοποίηση ιδεών του.

Οι Shwartz & Lerner μελέτησαν τη σειρά Β των *Vaticiniorum* και υποστήριξαν ότι στο εικονογραφικό της πρόγραμμα είναι εμφανής η διαμάχη ανάμεσα «στα περιστέρια και στα κοράκια», δηλ. τους φραγκισκανούς και τους δομινικανούς.³ Η σειρά Α, πάλι, φιλοδοξούσε να παρέμβει στη σύγκρουση των παπών με τον βασιλιά τής Γαλλίας, Φίλιππο Δ΄ (1285-1314), μέχρι τη μεταφορά τής παπικής έδρας στην Αβινιόν το 1309. Γενικότερα, και στον βαθμό που οι γενικόλογες διατυπώσεις μπορούν να είναι έγκυρες σε τέτοιες περιπτώσεις, η κεντρική ιδέα στην οποία μπορούν να εγγραφούν τα *Vaticinia* είναι ότι αποτελούσαν απότοκο του διττού κεντρικού πολιτικού ανταγωνισμού που ταλάνιζε την καθολική Εκκλησία, αφενός όπως εκδηλωνόταν μέσα στην ίδια την οργανωτική της δομή (ανάμεσα στον πάπα, την *curia*, και τους τοπικούς πυρήνες εξουσίας), και αφετέρου όπως εκδηλωνόταν στη σχέση τού παπικού με τον αυτοκρατορικό θεσμό.

Η σχέση των Χρησμών με τα *Vaticinia* αποτελεί ιστοριογραφικό *desideratum*.⁴ Η σύγκριση του λατινικού κειμένου που εξέδωσε η Fleming με το ελληνικό κείμενο του Migne (Πίνακας 3.4) καθιστά υπερβολικές τις επιφυλάξεις τής

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 40· FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 4. Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως στην έντυπη έκδοση των *Vaticiniorum* του 1589, η σειρά Β των παπικών χρησμών αποδίδεται στον Άνσελμο, επίσκοπο της Marsico Nuovo (Μπαζιλικάτα) μεταξύ 1210-22.

² REEVES, *Influence of Prophecy*, 1993, 453-462· MILLET & RIGAU, “Puzzle prophétique”, 1992, 139-141· BLUMENFELD-KOSINSKI, *Poets, Saints, Visionaries*, 2006, 166-178.

³ SCHWARTZ & LERNER, “Ascende calve”, 1994, 161.

⁴ Η Daneu Lattanzi μελέτησε σε δύο διαφορετικά άρθρα ένα χειρόγραφο των *Vaticiniorum* και ένα χειρόγραφο των χρησμών του Λέοντα (DANEU LATTANZI, “Vaticinia”, 1943· DANEU LATTANZI, “Oracoli”, 1953). Η Reeves διεξήγαγε επίσης ορισμένες συγκρίσεις, για τις οποίες βασίστηκε περισσότερο στην έκδοση των Χρησμών της Μπρέσια (1596), προσπαθώντας να λάβει υπόψη και το πιο γνωστό από τα δημοσιευμένα έως τότε χειρόγραφα, το BB2 (REEVES, “Popular Prophecies”, 1972).

Marie-Hélène Congourdeau, η οποία έθεσε το πρόβλημα της σχέσης του ελληνικού με το λατινικό κείμενο με τον πιο ριζοσπαστικό τρόπο που θα μπορούσε κάποιος να σκεφθεί: “*Les Oracula Leonis* sont-ils antérieurs aux *Vaticinia Pontificorum*? (...) Autrement dit: ne pourrait-on faire l’hypothèse que le texte latin des *Vaticinia* serait l’original, et les *Oracula* grecs la traduction?”¹ Σύμφωνα με την ίδια, δεν μπορεί ουσιαστικά (“véritablement”) να απαντηθεί το αν η ακολουθία των στιχουργημάτων, όπως εμφανίζεται στα ελληνικά και στα λατινικά χρησολόγια, συγκροτήθηκε για πρώτη φορά στο πλαίσιο της ελληνικής ή της λατινικής παράδοσης, παρά μόνο αφού προηγηθεί “une analyse littéraire approfondie des oracles et une étude exhaustive des manuscrits grecs et latins”.² Νομίζω ότι τα πράγματα δεν είναι τόσο αποθαρρυντικά, καθώς ακόμη και ένα όχι τόσο έμπειρο περί τα φιλολογικά μάτι μπορεί να διαγνώσει ότι το λατινικό κείμενο χαρακτηρίζεται από το είδος γραμματικής, συντακτικής και λεξιλογικής εκζήτησης που μαρτυρεί την κατά λέξη μετάφραση από τα ελληνικά. Ένα ελληνικό κείμενο προηγήθηκε χωρίς αμφιβολία του λατινικού. Ποιο ήταν όμως το ελληνικό κείμενο, αυτό είναι πράγματι ερώτημα.³

Η σύγκριση στον Πίνακα 3.4 δείχνει σημαντικές διαφορές στη στίξη, αλλά και ισχυρές αντιμεταθέσεις στίχων στο «ιστορικό» μέρος της προφητείας (Χρησμοί 1β-8 = *vaticinia II-VIII*). Το πρώτο ίσως που μπορεί κάποιος να συμπεράνει, είναι ότι την εποχή της «μετάφρασης», αν επιτρέπεται η χρήση αυτού του όρου κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, είχε διαμορφωθεί στις γενικές της γραμμές η ακολουθία των ελληνικών Χρησμών όπως τη βλέπουμε στα ελληνικά χρησολόγια του 16ου αιώνα.⁴ Αλλά υπάρχει και δεύτερο συμπέρασμα: η μετάβαση από το λατινικό στο όποιο ελληνικό κείμενο δεν είναι τόσο εύκολη όσο φαίνεται, διότι, όπως παρατήρησε η Fleming, δεν γνωρίζουμε τον βαθμό στον οποίο η επικοινωνία ανάμεσα στις δύο παραδόσεις συνεχίστηκε. Η επικοινωνία αυτή θα μπορούσε να φέρει όχι μόνο το λατινικό κείμενο να οικειώνεται επιλογές του ελληνικού, αλλά και το αντίστροφο.

Το παράδειγμα της Katelyn Mesler είναι ενδεικτικό μιας δυσανεξίας απέναντι στις διαφαινόμενες περιπλοκές της διαδικασίας της αντιγραφής των χειρογράφων ή,

¹ CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 87.

² CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 88.

³ Το ερώτημα της Congourdeau: “Furent-ils rassemblés pour la première fois en recueil, au cours du XIIIe siècle, par le traducteur latin?” (CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 88) είναι λοιπόν λογικό αν εννοήσουμε ως υποκείμενο την αλυσίδα Χρησμών του Migne, δηλαδή το Κ1.

⁴ Σημαντικότερα προς συζήτηση σημεία αναφορικά με το ελληνικό κείμενο βλέπω αυτό που προκαλείται από τη σύγκριση των *incipit* του Χρησμού 1 και του *vaticinii I*, αυτά περί τη χρονολόγηση των Χρησμών 1β, 2+3, και 11, καθώς και αυτό για τη σειρά των Χρησμών 4 και 5. Η συζήτηση αυτή συνοψίζεται στο ερώτημα περί τα καθέκαστα της λατινικής προσαρμογής.

ακόμη περισσότερο, της μεταγραφής των χρησμολογικών κειμένων από την ελληνική στη λατινική γλώσσα, και της μεταφοράς τους από το βυζαντινό στο ιταλικό πολιτισμικό περιβάλλον. Παρά το ότι είχε μεσολαβήσει η πραγμάτευση της Fleming, η Mesler, συνοψίζοντας τους βασικούς όρους τής μεταγραφής, έγραψε:

“Ultimately, the strongest clues to the origins of the ‘Pope Prophecies’ lie in the lost Greek copy of the ‘Leo Oracles’ on which the Latin translation was based. While scholars have often noted how close and literal this translation must have been, they have remained justifiably cautious in drawing conclusions from extant Greek versions of the ‘Leo Oracles’. (...) While a critical edition of the ‘Leo Oracles’ would be required for a definitive analysis, recent work by Jeannine Vereecken and Lydie Hadermann-Misguich provides an initial basis for some important comparisons. Even without access to the lost exemplar, it is nonetheless *reasonable to assume that the Latin tradition of the ‘Leo Oracles’ stems from one Greek archetype rather than multiple versions of the text*, and that passages attested in both Latin and Greek were part of the original archetype”.¹

Η κριτική μελέτη των ελληνικών χειρογράφων και οι παρατηρήσεις τής Fleming στα λατινικά αντίστοιχά τους καθιστούν κατά τη γνώμη μου κενό γράμμα τον «ορθολογισμό» που επικαλείται αξιωματικά η Mesler.

Η σχέση των ελληνικών Χρησμών με τα *Vaticinia* είναι σημαντική ιστοριογραφικά εξαιτίας και της στάσης που τήρησε απέναντί της η Vereecken: πρότεινε ως ενδεχόμενη τη γενεαλόγηση των ελληνικών χειρογράφων που ενέταξε στον κλάδο τής “traduction latine” του στέμματός της (βασικά τα PP και BB2) από τα πρώιμα χειρόγραφα των *Vaticiniorum*, του 13ου-15ου αιώνα.² Υποθέτοντας την ύπαρξη ενός λατινικού χειρογράφου στη θέση τής λατινικής μετάφρασης (Z στο

¹ MESLER, “True Emperor”, 2007, 377-378. Δικές μου υπογραμμίσεις. Με την ευκαιρία διορθώνω στην υποσημ. 38 της Mesler ότι δεν είναι η Vereecken, αλλά ο Brokkaar αυτός που εξέδωσε την εκδοχή των Χρησμών “from the ‘conservative’ family of Greek texts”. Χωρίς κανένα επιχείρημα, η Mesler ψέγει τις Hélène Millet & Dominique Rigaux για την υπόθεση ύπαρξης και δεύτερου ελληνικού προτύπου, και παραπέμπει στις σελίδες 18-26 της Fleming, επιχειρώντας να εμφανίσει ως υποστηρικτική μια άποψη που μάλλον έρχεται σε αντίθεση με τη δική της. Η εντύπωση περί την ύπαρξη αρχετύπου ισχυροποιείται όταν τα χειρόγραφα είναι μόνο τρία, όπως συμβαίνει στην περίπτωση της Mesler, αλλά αποδυναμώνεται όσο εισάγονται περισσότεροι μάρτυρες. Οπωσδήποτε η Mesler δεν είχε καλή αντίληψη για την ελληνική χειρόγραφη παράδοση, όταν έγραφε ότι η Vereecken “provides a version of the *Leo Oracles* from the ‘conservative’ family of Greek texts”, και ότι η έκδοση του Migne “stems from the other major family of manuscripts” (ό.π., υποσημ. 38).

² Βλ. το στέμμα των κωδίκων στο VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 53.

στέμμα της),¹ το οποίο επέχει ρόλο αρχετύπου για τα χειρόγραφα των *Vaticiniorum*, η Vereecken ίσως πίστεψε ότι μέσω του σωζόμενου λατινικού κειμένου μπορούμε να σχηματίσουμε αντίληψη ή και να αποκαταστήσουμε μία ελληνική *Vorlage*, μία *retroversion*, η οποία, λαμβανομένου υπόψη τού κειμένου τού Μπαρότσι, να προσεγγίζει το ελληνικό πρότυπο του Ζ, δηλαδή το ελληνικό υπαρχέτυπο του στέμματός της ω2.² Αυτή η *retroversion*, με τη σειρά της, θα ταυτιζόταν λίγο-πολύ με αυτό που η Vereecken αποκαλεί “version interpolée finale” των Χρησμών.³ Οι επιφυλάξεις που διατηρούσε η πρόσληψη του Grundmann (“fast vollständige Übersetzung”) εξαλείφθηκαν: τα *Vaticinia* “ne sont autres qu’une traduction *littérale* du texte grec”.⁴

Εντούτοις, το κύριο ερώτημα που τίθεται εδώ είναι κατά πόσο τα PP και BB2 εξαρτώνται όντως από τα *Vaticinia*. Το στέμμα κωδίκων τής Vereecken, κάθε άλλο παρά “précis”,⁵ μας αφήνει σε αυτό το σημείο αβοήθητους, συνδέοντας τα συγκεκριμένα χειρόγραφα με τα *Vaticinia* και με τη *Vorlage* (ω2) με διακεκομμένες κατιούσες γραμμές.⁶ Σαν να μην έφτανε αυτό, ένα ερωτηματικό δίπλα στα χειρόγραφα αυτά (και στα άλλα κρητικά χειρόγραφα που καλύπτονται από τη φράση: “édition Barozzi”) επιτείνει τη σύγχυση. Και όμως, η αντιβολή τού κειμένου τού Χρησμού 1α ανάμεσα στο PP, στο Παρεκβόλαιον και στα *Vaticinia* (Πίνακας 3.3), θα έπειθε τη Vereecken ότι ο Μπαρότσι δεν ακολουθεί τα *Vaticinia* στην κατάρτιση της χρησμολογικής του εκδοχής.

Υπάρχουν και άλλα σχετικά τεκμήρια. Όπως είναι γνωστό, η «εκδοχή Μπαρότσι» είναι δίγλωσση, ελληνική και λατινική. Δεν είναι εύκολο να πούμε πώς ακριβώς, με ποια σειρά, ο Μπαρότσι (και άλλα πρόσωπα που ίσως τον συνέδραμαν) εργάστηκε στις δύο γλώσσες. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η ύπαρξη του λατινικού

¹ Η Vereecken το χρονολογεί τον 12ο-13ο αι. (VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 48 και υποσημ. 53, στέμμα στη σ. 53).

² Βλ. το στέμμα των κωδίκων στο VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 53.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41. Το πώς αντιλαμβάνεται η Vereecken την εξέλιξη του κειμένου των Χρησμών βλ. παρακάτω, στο υποκεφάλαιο για τη χρονολόγηση.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 47. Δική μου υπογράμμιση.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 53.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 53. Μία τρίτη διακεκομμένη γραμμή γενεαλογεί τα χειρόγραφα της εκδοχής Μπαρότσι από τη “famille conservatrice”. Με δυο λόγια, η συγγραφέας δεν μας διαφωτίζει σε τίποτε σχετικά με την προέλευση της εκδοχής των Χρησμών κατά Μπαρότσι.

κειμένου των Χρησμών στα Berg, PP και BB2¹ καθιστά την εκδοχή του Μπαρότσι ευθέως συγκρίσιμη με τα *Vaticinia*. Οι επιλογές νομίζω δείχνουν ότι δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ο Μπαρότσι να είχε όντως υπόψη του κάποιο λατινικό χειρόγραφο των *Vaticiniorum*. Η λατινική μετάφραση του Μπαρότσι σχεδόν ταυτίζεται με το λατινικό κείμενο των *Vaticiniorum* σε ορισμένους λίγους στίχους (π.χ. γραμμές 24 και 26 του Πίνακα 3.3), αλλά οι περισσότεροι στίχοι δεν ταυτίζονται. Παραλείπεται το *incipit* (γραμμές 3-7) και το κείμενο ξεκινά με τις γραμμές 11-12. Οι γραμμές 11-12 υπάρχουν βέβαια στα *Vaticinia*, υπάρχουν όμως και στο Παρεκβόλαιον (K52). Η σύγκριση δείχνει ότι ο Μπαρότσι γνώριζε και έλαβε περισσότερο υπόψη του το Παρεκβόλαιον, παρά τα *Vaticinia*, τα οποία θα μπορούσε κάποιος να υποψιαστεί ότι μάλλον τα γνώριζε και τα απέφυγε συνειδητά.

Κρίνοντας και μόνο από τον Χρησμό 1α, φαίνεται ότι το K52 έπαιξε ρόλο σημαντικότερο από τα *Vaticinia* στην κατάρτιση της εκδοχής του Μπαρότσι, εντύπωση που ενισχύεται από το ότι, στον Μπαρότσι, το πρώτο μέρος του Χρησμού 1α ακολουθείται από ένα δεύτερο μέρος, ένα δεύτερο κείμενο (γραμμές 28-31), σχεδόν πανόμοιο και στην ίδια ακριβώς θέση με το K52, ενώ στα *Vaticinia* το κείμενο αυτό ακολουθεί το *incipit* (γραμμές 8-10). Επιπλέον, βλέποντας τον Χρησμό 1α συνολικά, ο Μπαρότσι φαίνεται να αντλεί το μεγάλο μέρος του κειμένου του από το Κ1 (γραμμές 19-26) και από το Κ26 (γραμμές 32-43). Αναλογιζόμενοι όσο είναι δυνατό τη σύνθετη διαδικασία από την οποία προέκυψε η εκδοχή του Χρησμού 1α στα BB1d, Berg, PP και BB2, επιβεβαιώνεται νομίζω ότι το κείμενο των PP και BB2 δεν μπορεί να εξαρτηθεί από την “traduction latine”, και άρα ούτε από το ελληνικό της πρότυπο (ω2). Το κείμενο των PP και BB2 είναι βαθιά ριζωμένο στην ελληνική χρησιμολογική παράδοση, στην οποία κατά ορισμένο τρόπο εγγράφεται, θα τολμούσα να πω, και η ίδια η λατινική μετάφραση που περιέχουν.

Πρέπει επιπροσθέτως να σημειωθεί ότι η εκδοχή του Χρησμού 1α στον Μπαρότσι δεν ενσωματώνει τους στίχους των *Vaticiniorum*, οι οποίοι αναφέρονται σε αρκούδα (γραμμές 3 και 9 στον Πίνακα 3.2). Συμβαίνει μία περίεργη αντιστροφή: στα *Vaticinia* οι στίχοι μιλούν ξεκάθαρα για μία αρκούδα, την οποία η εικονογράφηση απλώς την υπαινίσσεται, ενώ στον Μπαρότσι η εικονογράφηση είναι

¹ Η λατινική μετάφραση του Μπαρότσι βρίσκεται καταρχάς στο Berg, όπου οι Χρησμοί είναι γραμμένοι μόνο στη λατινική (φ. 2v-26r) και ακολουθούνται από ερμηνεία στα ιταλικά (φ. 30r-40v). Καταγράφηκε έπειτα στα BB2 και PP, τα οποία έτσι είναι δίγλωσσα. Το BB2 το βρίσκει κάποιος εύκολα στο PFDP, όπου είναι προσιτή πλήρης ψηφιακή αναπαραγωγή του χειρογράφου. Το λατινικό κείμενο του PP βλ. στο VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 138-155.

ξεκάθαρη και οι στίχοι υπαινικτικοί. Η Martha Fleming, στη μελέτη της για τα παλαιότερα από τα χειρόγραφα των *Vaticiniorum*, παρατήρησε ότι εφόσον το *incipit* των *Vaticiniorum* απουσιάζει από την έκδοση του Lambeck και από τα χειρόγραφα των Χρησμών τού Λέοντος,¹ “[it] can be presumed to be an addition by the formulator of the *Genus nequam* prophecies with particular reference to [the pope] Nicholas III”.² Επιπλέον, στα σχόλιά της για την εικονογράφηση του *vaticinii I*, σημείωσε ότι η σειρά των λατινικών χρησμών “was meant to begin with *the Orsini pope, Nicholas III*” και ότι “the bear symbol obviously pointed to the Orsini family”.³ Θα μπορούσε, επομένως, η αρκούδα στον πρώτο χρησμό των *Vaticiniorum* να έχει προκύψει εκ των υστέρων, ώστε να προσαρμοστούν οι ελληνικοί χρησμοί στα ιταλικά δεδομένα, ζήτημα ανεξάρτητο από το αν η προσθήκη έγινε εξ αρχής, κατά την πρώτη διασκευή τού ελληνικού κειμένου σε λατινικό, ή σε κάποιο κατοπινό στάδιο της ιστορίας τού λατινικού κειμένου.⁴ Ας υπογραμμιστεί ότι σε ορισμένα χειρόγραφα των *Vaticiniorum* η εικόνα τού πρώτου χρησμού δείχνει τον πάπα να περιβάλλεται από τρεις σκύλους, κατά το ρηθέν του χρησμού (*mater canum*). Η Vereecken, σε μία προσπάθεια να απαντήσει το ερώτημα γιατί ο Μπαρότσι δεν ενσωμάτωσε ολόκληρο το *incipit* του πρώτου χρησμού των *Vaticiniorum*, εξέφρασε αμφιβολίες ως προς την «αυθεντικότητα» των μη ενσωματωμένων στίχων.⁵ Το επιχείρημα ότι ο Μπαρότσι απέκλεισε τους συγκεκριμένους στίχους επειδή υπήρξαν μεταγενέστερη προσθήκη, όμως, μάλλον ενισχύει την άποψη της κριτικής του στάσης απέναντι στο λατινικό κείμενο και δεν προάγει την άποψη ότι η εκδοχή τού Μπαρότσι παραδίδει, μέσω των *Vaticiniorum* ή μιας *Vorlage*, «αυθεντικότερη» και άρα «ορθότερη» εκδοχή των Χρησμών. Επιπλέον, επειδή όπως είδαμε η σχέση της εκδοχής τού Μπαρότσι με τα *Vaticinia* δεν μπορεί να θεωρείται δεδομένη, υπάρχει η πιθανότητα ο Μπαρότσι να κατέληξε στην αρκούδα τού Χρησμού 1α εντελώς ανεξάρτητα από τους λατινικούς χρησμούς, απλώς παρατηρώντας τις αναφορές που κάνουν στην *ἄρκτο* οι Χρησμοί 1β, 5, 6 και 7, και αξιολογώντας τις αναφορές αυτές ως έλλειψη ή ως σφάλμα τής

¹ Η Fleming σφάλει από απροσεξία όταν ισχυρίζεται (σ. 190e) ότι μία εκδοχή των πρώτων πέντε στίχων του *vaticinii I* απαντάται στον BB2. Οι κοινοί στίχοι των BB2, PP και Berg με το *incipit* των *Vaticiniorum* είναι οι αμέσως δύο επόμενοι. Βλ. στον Πίνακα 3.2 τις γραμμές 3-10 (= πέντε πρώτοι στίχοι) και τις γραμμές 11-12 (= δύο επόμενοι).

² FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 190e. Δική μου υπογράμμιση.

³ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 95, και πρβλ. 105 (Picture 7). Δική μου υπογράμμιση.

⁴ Πρβλ. MESLER, “True Emperor”, 2007, 376-377.

⁵ Συγκεκριμένα, η Vereecken σχολιάζει αινιγματικά: “l’authenticité de ces vers nous paraît douteuse” (VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 166 υποσημ. 4, με παραπομπή στις σ. 100-101 της ανέκδοτης διατριβής της).

παράδοσης – περπατώντας δηλαδή τη διαδρομή της Vereecken τετρακόσια χρόνια πριν από εκείνη.

Τα δεδομένα που εκτέθηκαν στις προηγούμενες παραγράφους δείχνουν, νομίζω, ότι ο κλάδος της “traduction latine”, τον οποίο εφάρμοσε η Vereecken στο στέμμα της, είναι μία κατασκευή, και αντίκειται στα στοιχεία που παρέχει η ίδια η χειρόγραφη παράδοση. Η Vereecken, διαπιστώνοντας ίσως ότι ο Μπαρότσι δεν αντιγράφει τα *Vaticinia* στη λατινική του μετάφραση, τον ψέγει για σφάλματα και επιλογές χειρότερες και από τη “famille conservatrice”,¹ που μειώνουν την αξία της εργασίας του (“met en doute la valeur de son édition”),² καταλήγοντας “du point de vue philologique” στο συμπέρασμα: “l’‘édition’ de Barozzi est plutôt décevante: aussi bien le texte grec que la traduction latine (εννοεί τη μετάφραση του ίδιου τού Μπαρότσι, που καταγράφεται στα Berg, BB2 & PP) contiennent des lectures et des vers *dépourvus de sens*”.³ Από πραγματολογική άποψη οι παρατηρήσεις αυτές είναι απολύτως σωστές, αλλά το ζήτημα είναι ότι η Vereecken εμφανίζεται πικραμένη, διότι ανέμενε από τον Μπαρότσι να έχει προβεί σε “*édition critique*” των Χρησμών.⁴ Η “*édition critique*”, όσο έμμεσα και αν προσδοκάται, έχει αναχθεί από τη Vereecken σε μέτρο εκτίμησης της χρησιμολογικής εκδοχής τού Μπαρότσι, θεμελιώνοντας μία αντίφαση στο οπλοστάσιο της συγγραφέως, η οποία, σε άλλα σημεία του βιβλίου της, επισημαίνει σωστά ότι οι Χρησμοί δεν αφηγούνται *μία* ιστορία, αλλά αποτελούν συνεχώς μεταβαλλόμενες ερμηνείες τής ίδιας μίας «ιστορίας».⁵ Οι «ανοησίες» που διαπιστώνει η Vereecken στην εκδοχή τού Μπαρότσι, απαντώνται εξίσου και στην “traduction latine”, την οποία η συγγραφέας εκλαμβάνει άρρητα ως το αυθεντικότερο τεκμήριο για τη μορφή τού βυζαντινού Κ1. Απαντώνται επίσης και σε κάθε άλλη εκδοχή των Χρησμών. Οι διαπιστώσεις τής συγγραφέως αναφορικά με τις μεταφραστικές αστοχίες τού Μπαρότσι υπονομεύουν εντέλει την πλεονεκτική θέση που αυτή παραχωρεί στα συγκεκριμένα χειρόγραφα έναντι των υπολοίπων και νομίζω ότι αντανακλούν την κορύφωση της αγωνίας τής φιλόλογου που διαπιστώνει ότι,

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162-163.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 164. Δική μου υπογράμμιση.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 156. Η ιδιαίτερη φύση τού κειμένου στερεί από νόημα φράσεις όπως: «ο Barozzi ετοίμασε ... τους Χρησμούς τού Λέοντα ΣΤ΄ του Σοφού ... με το ελληνικό κείμενο αποκατεστημένο κριτικά» (ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 45, και πρβλ. 85 και 87 με υποσημ. 68, όπου επαναλαμβάνεται η φράση «κριτική έκδοση»).

⁵ Βλ. π.χ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 15, 26.

όσες προσπάθειες και αν καταβάλλει για την αποκατάσταση του κειμένου, αυτό εξακολουθεί να διαφεύγει.

Η «άρνηση» του κειμένου αντικατοπτρίζει την «άρνηση» της συγγραφέως να αφήσει στην άκρη την αποκατάστασή του και να εξετάσει τη *συγκεκριμένη* ιστορική μορφή του (PP, BB2), έτσι όπως κείται μπροστά στα μάτια της. Αυτή η άρνηση φέρνει τη συγγραφέα να χτίζει μέχρι το τέλος αστήρικτες υποθέσεις, χωρίς να μπορεί να παράσχει ένα απτό συμπέρασμα: “Il est difficile de situer exactement le petit nombre de manuscrits crétois (εννοεί τα BB2, PP, M22) (...) fortement contaminées et interpolées. Ces témoins ont quelques points communs (*incipit* partiel et variantes) avec la traduction latine, mais *il n’est pas exclu* que leurs rédacteurs érudits aient *utilisé directement cette traduction et non pas quelque manuscrit grec* (inconnu) appartenant à la branche ω2”.¹

3.4 Χρονολόγηση

Η χρονολόγηση του Κ1 είναι η πράξη στην οποία συμπυκνώνεται η αντίληψη του μελετητή για τη «φύση» τού Κ1. Οι παραδοχές ότι δεν υπάρχει ένα κείμενο, αλλά πολλές διαφορετικές παραλλαγές, ορισμένες μόνο από τις οποίες παραδίδονται γραπτές στα χρησιμολόγια, και ότι δεν υφίσταται αυτό που ονομάζουμε «αρχικό κείμενο», κάνουν τη χρονολόγηση του Κ1 και τη χρονολόγηση του χειρογράφου που παραδίδει την εκάστοτε παραλλαγή ουσιαστικά ταυτόσημες πράξεις. Με βάση αυτό το συμπέρασμα είναι απολύτως ορθό να πούμε ότι καταρχήν το Κ1 χρονολογείται μετά το 1453, και μάλιστα στον 16ο αιώνα. Σε κείμενα όπως η Αφήγηση του θρυλουμένου βασιλέως (Κ5), η Αποκάλυψη του Μεθοδίου Πατάρων (Κ8), το Όραμα του αγίου Ανδρέα σαλού (Κ9) ή η Εσχάτη όραση του Δανιήλ (Κ10), που απαντώνται επίσης στα χρησιμολόγια, οι παραλλαγές προκύπτουν με πολύ πιο κλασικό τρόπο, χωρίς να ανατρέπουν ουσιαστικά την αντίληψή μας για το ποιο είναι το θεμελιώδες σώμα τού κειμένου και έτσι και η χρονολόγησή τους μπορεί να βασιστεί σε κλασικές μεθόδους.

Το ζήτημα της χρονολόγησης του Κ1 περιπλέκεται μόνον όταν η περιέργεια για το βυζαντινό παρελθόν του αναζητεί ικανοποίηση. Το αίτημα είναι εν μέρει δικαιολογημένο, στον βαθμό που για ευνόητους λόγους μας ενδιαφέρει η σύγκριση

¹ VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 52. Δικές μου υπογραμμίσεις.

ανάμεσα στις βυζαντινές και στις νεώτερες παραλλαγές. Η εκπλήρωσή του όμως ανοίγει τον δρόμο σε αστήρικτες υποθέσεις, διότι αυτά που μπορούμε να γνωρίζουμε για το βυζαντινό παρελθόν του K1 είναι στην πραγματικότητα ελάχιστα.

Το ότι βυζαντινό παρελθόν υπάρχει το αποδεικνύουν δύο κυρίως μαρτυρίες: η λατινική μετάφραση του K1 στα *Vaticinia*, και το Παρεκβόλαιον (K52), κείμενο που ενσωματώνει ορισμένους από τους Χρησμούς του K1 (βλ. Πίνακα 3.6). Και οι δύο μαρτυρίες χρονολογούνται στον 13ο αιώνα. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί ότι, όπως το K1, το K52 σώζεται μόνο σε χρησμολόγια του 16ου αιώνα, και ότι η βυζαντινή του χρονολόγηση προκύπτει από εσωτερικές ενδείξεις, και βάσει της παραδοχής ότι η σωζόμενη μορφή του δεν έχει αλλάξει από τότε θεαματικά. Όπως είδαμε, επίσης, πρέπει να διατηρούμε ορισμένες επιφυλάξεις ως προς τον βαθμό στον οποίο τα *Vaticinia* αντανακλούν το βυζαντινό K1. Η αντιπαραβολή της μορφής των πρώιμων λατινικών *Vaticiniorum* με το ελληνικό Παρεκβόλαιον, όσο είναι εφικτή, μας οδηγεί να συμπεράνουμε την ύπαρξη δύο διαφορετικών χρησμολογικών αλυσίδων κατά τον 13ο αιώνα, μιας λατινικής και μιας ελληνικής, με ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά στη μορφή και στο περιεχόμενο. Αν απομακρυνθούμε ένα ακόμη βήμα από την ακρίβεια, θεωρώντας ότι η λατινική αλυσίδα λίγο-πολύ προσομοιάζει στην ελληνική του Migne, τότε φτάνουμε στην αντιπαραβολή του Πίνακα 3.6. Ακόμη και αν δεχθούμε αυτές τις υποχωρήσεις, είναι δύσκολο να ξεπεράσουμε την αμηχανία που προκαλεί ο Πίνακας: πρέπει να εκλάβουμε το K52 ως παραλλαγή του K1 ή ως άλλο κείμενο; Μολονότι δεν το έλαβε τελικά υπόψη στην πραγμάτευσή της, η Vereecken δικαίως νομίζω παρατήρησε ότι το Παρεκβόλαιον ήταν “une redaction élaborée, illustrée et peut-être même commentée des *Oracles de Léon*”,¹ δεδομένου μάλιστα ότι ο τίτλος του, όπως παραδίδεται, αποδίδει τη συναρμογή και την εικονογράφησή του (όχι όμως και τη συγγραφή του) στον Λέοντα ΣΤ'.² Αυτό σημαίνει ότι το K52 ήταν αυτοί οι ίδιοι οι Χρησμοί του Λέοντος ή, ακριβέστερα, ότι το Παρεκβόλαιον αποτελεί μία από τις παραλλαγές με τις οποίες οι Χρησμοί κυκλοφορούσαν τον 13ο αιώνα, άλλη από εκείνη ή εκείνες που συνδέονται με τα *Vaticinia* και την εκδοχή του Migne.³

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162.

² Παρεκβόλαιον σὺν Θεῷ ἁγίῳ ἐκ τῶν ὁράσεων τοῦ ἁγίου προφήτου Δανιὴλ καὶ ἐκ διαφόρων ἁγίων ἀνδρῶν ὧν ὁ βασιλεὺς φιλοσοφώτατος Λέων συνήξε, ἔκτισε ἴσσωθουλεντικῶς καὶ ἐξιστόρησεν (PERTUSI, *Fine*, 1988, 172).

³ Η λέξη *παρεκβολή* σημαίνει παρέκβαση, παρέκκλιση, αλλά και συμπύληση, επιτομή, συναγωγή κριτικών σημειώσεων (ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, τ. 11, 1964, 5528). Μπορεί επίσης να λάβει έννοιες όπως: επέκταση, παρέκταση, γενίκευση, συμπέρασμα ή εικασία βάσει δεδομένων.

Το συμπέρασμα που μπορούμε να συναγάγουμε λοιπόν (κυρίως από τα *Vaticinia*) είναι ότι τον 13ο αιώνα το Κ1 είχε μάλλον διαμορφωθεί σε μία χρησμολογική αλυσίδα παραπλήσια με την αλυσίδα του Migne και με τις αλυσίδες ορισμένων από τους μάρτυρες του 16ου αιώνα.¹ Η αλυσίδα αυτή αποδείχτηκε έτσι η πιο ανθεκτική και η επικρατούσα στο πλαίσιο της ελληνικής γραπτής παράδοσης. Η συνολική έκταση της γραπτής παράδοσης δεν γνωρίζουμε σε ποιο βαθμό αντικατοπτρίζεται στην ποικιλομορφία των χρησμολογιών του 16ου αιώνα.

Η χρονολόγηση της παραλλαγής του Migne κατά τα μέσα του 13ου αιώνα είχε προταθεί ήδη από τον Cyril Mango, ο οποίος και αυτός επιφυλάχθηκε για το πόσο πιστά αποτυπώνεται στον Migne η βυζαντινή μορφή.² Ο Mango, βασισμένος στα διάφορα μεμονωμένα αποσπάσματα από τους Χρησμούς 1β-6 που αναφέρει ο Χωνιάτης, θεωρούσε ότι αυτοί οι Χρησμοί κυκλοφορούσαν σε αλυσίδα, πιθανόν με άλλη σειρά, στις αρχές του 12ου αιώνα,³ ότι από το 1180 περίπου οι Χρησμοί διήλθαν περίοδο αναδιοργάνωσης, και ότι οι εικόνες των χειρογράφων του 16ου αιώνα “are copied from originals of the Comnenian period if not earlier”.⁴ Θεώρησε επίσης «παρεμβολή» τούς Χρησμούς 10-11, εξαιτίας της πεζής εκφοράς τους.⁵

Η Κυριακού δήλωσε ότι για την ώρα το «οριστικό κείμενο» των Χρησμών δεν μπορεί να χρονολογηθεί,⁶ αλλού όμως χρονολόγησε τους Χρησμούς 1-3 (αδιευκρίνιστο αν μεμονωμένους ή ως αλυσίδα) στον 12ο αιώνα.⁷ Διαβάζοντας τον Mango βιαστικά, η Κυριακού πίστευε εσφαλμένα ότι κατ’ αυτόν «οι δεκαέξι χρησμοί που αποδίδονται στον Λέοντα τον Σοφό είχαν ήδη συντεθεί πριν από την εποχή των Κομνηνών, σε διαφορετική μάλλον μορφή ή σειρά από αυτή που μας είναι γνωστή από τα μεταβυζαντινά χειρόγραφα».⁸

Αγνώω αν πρέπει να συνδέσουμε τη λέξη *παρεμβολή* με ειδικότερες σημασίες, όπως αυτή που επισήμανε ο Νίκος Σβορώνος στη μελέτη του για το βυζαντινό κτηματολόγιο: SVORONOS, “Cadastre byzantin”, 1959, 61, υποσημ. 7.

¹ Η λέξη «παραπλήσια» αναφέρεται στον αριθμό, στη διάταξη, στο περιεχόμενο του κειμένου και στην εικονογραφία των Χρησμών, και όχι βέβαια στο ύφος της εικονογράφησης.

² MANGO, “The Legend”, 1960, 65.

³ MANGO, “The Legend”, 1960, 65: “I conclude, therefore, that the Oracles were already in existence by the beginning of the twelfth century (though perhaps not exactly in the same form or sequence in which they are now preserved)”.

⁴ MANGO, “The Legend”, 1960, 62.

⁵ MANGO, “The Legend”, 1960, 60.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 160: «μόνον υποθέσεις μπορούν να γίνουν για τα αρχέτυπα των χρησμολογιών, ενώ είναι αδύνατον προς το παρόν να χρονολογηθεί με ακρίβεια το οριστικό κείμενο των χρησμών».

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 110: «Απ’ όσα προηγήθηκαν προκύπτει πως η σύνθεση των τριών πρώτων χρησμών πραγματοποιήθηκε τον ΙΒ΄ αιώνα».

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 28.

Η Marie-Hélène Congourdeau θεώρησε ότι οι Χρησμοί που αναφέρει ο Χωνιάτης (Χρησμοί 1β-6), τους οποίους η ίδια αποκάλεσε “noyau primitif”, κυκλοφορούσαν μάλλον μεμονωμένοι (“de façon séparée”, “isolés”), χωρίς “unité intrinsèque” κατά τον 12ο αιώνα, έως ότου συνδέθηκαν σε μία σύνθεση (“une compilation”) τον 13ο αιώνα. Σε αυτή τη σύνθεση προστέθηκαν οι Χρησμοί 7-10 μετά το 1204, και οι Χρησμοί 12-16 “à une date incertaine”.¹

Η Jeannine Vereecken έδωσε μια αρκετά διαφορετική και σίγουρα πιο περίπλοκη περιγραφή τής ιστορίας του κειμένου (Πίνακας 3.6). Η Vereecken διέκρινε δύο κύριες εξελικτικές φάσεις. Η πρώτη φάση περιλαμβάνει μία αλυσίδα, αποτελούμενη από τους Χρησμούς 1-7 (*vaticinia ex eventu*) και 12-16 (*cycle apocalyptique*), την οποία αποκαλεί “texte d’origine”, ή “texte de base”. Και τα δύο μέρη τής αλυσίδας αυτής χρονολογούνται από τη Vereecken *το αργότερο* στον 12ο αιώνα, εποχή κατά την οποία οι Χρησμοί πιθανότατα ερμηνεύθηκαν εκ νέου και αναδιοργανώθηκαν (“réinterprétés et réédités”).² Σε δεύτερη φάση, στην αλυσίδα αυτή προστέθηκαν (“intercalées”), άγνωστο αν όλοι την ίδια ή σε διαφορετικές στιγμές, οι Χρησμοί 8-9 (διαφορετικοί από τους άλλους κατά το μέτρο και το ύφος),³ και οι Χρησμοί 10-11 (οι μόνοι πεζοί),⁴ οι οποίοι είτε προϋπήρχαν μεμονωμένοι, είτε συντάχθηκαν *ad hoc*.⁵ Το «αρχικό κείμενο» μαζί με τις παρεμβολές σχημάτισε μία νέα αλυσίδα Χρησμών, ένα νέο κείμενο, το οποίο η Vereecken αποκάλεσε “version/rédaction interpolée finale”.⁶ Η Vereecken χαρακτήρισε δύσκολη τόσο τη χρονολόγηση του «αρχικού κειμένου», όσο και τη χρονολόγηση της «τελικής εκδοχής». ⁷ Παρ’ όλα αυτά θεώρησε ότι η «τελική εκδοχή» πρέπει να τοποθετηθεί ανάμεσα στο 1096 και τις αρχές του 13ου αιώνα, όρια για τα οποία έλαβε υπόψη

¹ CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 82-83. Η ίδια αντιλαμβάνεται ως δεύτερη, διαφορετική σύνθεση, τη “recension vénéto-crétoise”, που καταρτίστηκε στα τέλη του 16ου αιώνα από τον Φραγκίσκο Μπαρότσι και τον Γεώργιο Κλόντζα στον Χάνδακα.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 39-41.

³ Το κείμενο του Χρησμού 8 σχετίζεται λόγω της εικονογράφησης του από τη Vereecken με την απειλή που είχε απευθύνει στις αρχές του 10ου αι. ο Λέων ΣΤ΄ εναντίον του Κωνσταντίνου Δούκα, και με τον αποκεφαλισμό του τελευταίου στη συνέχεια. Το επεισόδιο παραδίδουν ο Συνεχιστής του Θεοφάνη (BEKKER, *Continuatus*, 1838, 373) και ο Ζωναράς (PINDER & BÜTTNER-WOBST, *Zonaras*, τ. 3, 1897, 452). Δεν καταλαβαίνω ούτε πώς, ούτε βάσει ποιας σκοπιμότητας θα μπορούσε το γεγονός να μετατραπεί σε χρησμό, ο οποίος, κατά τη Vereecken, παρείσφρησε έπειτα στους Χρησμούς ως παρεμβολή. Κατά τη γνώμη μου το περισσότερο που μπορούμε να εξαγάγουμε από το χωρίο είναι ότι τον 10ο αι. *παρά πολλοίς είναι ἀδόμενον Κωνσταντῖνον βασιλεύσοντα Ρωμαίων* (Συνεχιστής), ότι δηλαδή κυκλοφορούσε ένας χρησμός περί την αυτοκρατορική διαδοχή, που έλεγε *ὡς Κωνσταντῖνου Ρωμαίων μέλλοντος ἄρξειν* (Ζωναράς).

⁴ Πρβλ. MANGO, “The Legend”, 1960, 60.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 40.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41.

⁷ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41.

αφενός μία εικονογραφική λεπτομέρεια του Χρησμού 9 (με επιφύλαξη),¹ και αφετέρου τη χρονολόγηση που έδωσε στη λατινική μετάφραση των *Vaticiniorum*.² Η χρονολόγηση του αρχτύπου των σωζόμενων χρησμολογίων στον 11ο-12ο αιώνα,³ ωστόσο, προκαλεί απορία, διότι, όπως δηλώνει ρητά η Vereecken, οι παρεμβολές περιλαμβάνονταν στο αρχέτυπο.⁴ Επομένως, αν ορισμένες ή όλες οι παρεμβολές μπορεί να έγιναν στις αρχές τού 13ου αιώνα, τότε οι αρχές τού 13ου αιώνα θα έπρεπε να συμπεριληφθούν και στη χρονολόγηση του αρχτύπου. Σε κάθε περίπτωση, για τη Vereecken το κείμενο των Χρησμών διαμορφώθηκε γενικά εντός του 12ου αιώνα.

Η πιο εξεζητημένη πρόταση χρονολόγησης του Κ1 διατυπώθηκε στην μονογραφία τού Brokkaar, ένα βιβλίο αντιφατικό. Ο ίδιος ο Walter Brokkaar τοποθέτησε τη «σύνθεση» του Κ1 στο πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα,⁵ άποψη με την οποία συμφώνησαν οι συνεργάτες τής μονογραφίας,⁶ Marjolijne Janssen και Marc Lauxtermann.⁷ Οι τελευταίοι, επιχειρώντας να συλλάβουν την ιστορική εξέλιξη της σύνθεσης, την αντιλήφθηκαν σε τρία στάδια. Στο πρώτο, το οποίο χρονολόγησαν στον 9ο αιώνα, μεταξύ 813-820, θεώρησαν ότι γράφτηκαν οι Χρησμοί 1-7, στην «ορθή» σειρά που είχε προτείνει η Vereecken (βλ. εδώ Διάγραμμα 3.1). Οι συγγραφείς εξέλαβαν δεδομένο ότι την εποχή εκείνη το μέρος αυτό αποτελούσε ήδη αλυσίδα, και ότι το κείμενο των Χρησμών ήταν ταυτόσημο με το κείμενο που παραδίδει ο Migne. Στο δεύτερο στάδιο ανήκουν οι Χρησμοί 8-11, που χρονολογούνται λίγο πριν ή λίγο μετά το 1204, και στο τρίτο οι Χρησμοί 12-16, που χρονολογούνται μεταξύ 1204-1261.⁸

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 40-41.

² Στη σ. 41 χρονολογεί τη λατινική μετάφραση στις αρχές τού 13ου αι., ενώ στη σ. 53 τη χρονολογεί με ερωτηματικό στον 12ο-13ο αι.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 53.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41.

⁵ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 11: “a collection of oracles... which was probably compiled during the first half of the thirteenth century”.

⁶ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 10.

⁷ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 31-32 και 36.

⁸ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 25 (Χρησμοί 1-11), 30-31 (Χρησμοί 12-16) και 43 (Χρησμοί 1-7 “composed during the reign of Leo V”). Πιο συγκεκριμένα, στη σ. 32, ο Χρησμός 8 χρονολογείται μεταξύ 1180-1204, ο Χρησμός 9 μεταξύ 1183-85 ή 1203-1204, ο Χρησμός 10 μεταξύ 1204-1261, και ο Χρησμός 11 μεταξύ 1205-1221. Αν καταλαβαίνω σωστά, οι συγγραφείς θεωρούν ότι ο Χρησμός 8, ο Χρησμός 9, και οι Χρησμοί 10-11 γράφτηκαν από τρεις διαφορετικούς συγγραφείς (βλ. σ. 31). Αναρωτιέται κάποιος γιατί οι Χρησμοί 10-11 χρονολογούνται διαφορετικά, εφόσον γράφτηκαν από τον ίδιο συγγραφέα. Οι Χρησμοί 12-16 δεν μπορούν να χρονολογηθούν με ακρίβεια κατά τους συγγραφείς (σ. 25, 27, 30). Ο Χρησμός 13 όμως τοποθετείται μεταξύ 1204-1261 (σ. 31).

Η χρονολόγηση των Χρησμών 1-7 σε τόσο πρόωμη εποχή είναι ενάντια στα πραγματολογικά δεδομένα. Το βασικό επιχείρημα για τη χρονολόγηση των Χρησμών 1-7 στις αρχές του 9ου αιώνα υπήρξε το εξής:

“The second oracle [Χρησμός 1β] predicts that the emperor will be blinded by ravens. The fourth oracle [Χρησμός 5] predicts that the first letter of the scythe-bearing emperor is a Mu and that the thitd letter of his name is a Chi: that is to say, his name is M(i)ch(ael). In the thousand-year history of Byzantium, there is only one period in which these two predictions combined make sense, namely the late eighth and the early ninth century. For only then do we have an emperor who was blinded, and an emperor, second next in line, who was called Michael: Constantine VI and Michael I Rangabe. Once we understand that the first six oracles refer to a sequence of emperors around the year 800, the interpretation of these obscure texts become quite easy”.¹

Οι θριαμβολογίες και οι σχετλιασμοί που συνοδεύουν αυτή την «ανακάλυψη» δεν την καθιστούν αξιόπιστη.² Προφανώς δεν εκλήφθηκε σοβαρά η επιφύλαξη του Mango: “it is not easy to date the illustrated series of Leonine Oracles on the basis of their content [...]”.³ Η μέθοδος της χρονολόγησης προφητικών κειμένων βάσει τής ταύτισης των βασιλέων τού *ex eventu* μέρους τής προφητείας με ιστορικούς ηγεμόνες προτάθηκε και εφαρμόστηκε από τον Paul Alexander σε κείμενα της αποκαλυπτικής γραμματείας.⁴ Στις περιπτώσεις εκείνες, όμως, δεν υπήρχε (τουλάχιστον όχι στον βαθμό που υπάρχει εδώ) αμφιβολία για το ποιο είναι το κείμενο. Η βεβαιότητα των

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 36. Οι συγγραφείς ερμηνεύουν εδώ δύο στίχους τού Χρησμού 5: τὸ μῆ τὸ στοιχεῖον τοῦτο βλέπε (σύμφωνα με το Ams), και τον στίχο και γὰρ τὸ τρίτον στοιχεῖον ἢ χεῖρ, και δρέπανον αὐτόγε (Ams), με τις αυθαίρετες υποθέσεις ότι τὸ μῆ είναι το «M» (και όχι π.χ. τομήν, όπως παραδίδει ο RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618, 483), ἢ χεῖρ είναι το «X», και ότι αφορούν το πρώτο και το τρίτο γράμμα τού ονόματος του δρεπανηφόρου. Από την ερμηνεία αυτή δεν ξεφεύγει η φράση τού Χρησμού 4: τρίτον δισοῦμενον πρῶτον στοιχεῖον, την οποία μετέφρασαν ως “the third letter when duplicated is the first letter” και στην οποία σχολίασαν ότι «αν ενώσουμε δύο X, στο κάτω μισό του συμπλέγματος εμφανίζεται ένα M» (BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 36 υποσημ. 41). Τα συμφραζόμενα στον Χωνιάτη και στον Βενετό Marco, πάντως, δείχνουν ότι δεν υπήρξε καμία δυσκολία να αποδοθεί ο Χρησμός 5 στον Ανδρόνικο Α΄ και στον Αλέξιο Ε΄, αυτοκράτορες και οι δύο από «Α». Ο Migne επίσης σημείωσε ότι η αναφορά στο τρίτον στοιχεῖον παραπέμπει στο τρίτο γράμμα της ακροστιχίδας AIMA (MIGNE, *PG* 107, 1863, 1133, υποσημ. 25).

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 36: “the texts contain so many easily recognizable details that it is hard to understand why no one else was able to recognize them”, και χαρακτηρίζουν το γεγονός “one of the many Byzantine mysteries”. Στη σ. 33, για να προσδώσουν αξιοπιστία στο εγχείρημά τους αναφέρουν ότι ο Mango (παραπέμπουν στις σελίδες 62-65) θεωρούσε τους Χρησμούς “considerably older from the Comnenian age”, πράγμα που δεν αληθεύει.

³ MANGO, “The Legend”, 1960, 62.

⁴ ALEXANDER, *Oracle of Baalbek*, 1967· ALEXANDER, *Apocalyptic Tradition*, 1985.

Janssen και Lauxtermann ότι το κείμενό τους αποτελείται από διαδοχικούς Χρησμούς με τον συγκεκριμένο αριθμό, διάταξη και σειρά συνιστά *petitio principii*. Οπωσδήποτε τα επιχειρήματα για τις ταυτίσεις στις οποίες προέβησαν δεν αντέχουν σε κριτική.¹ Ακόμη και αν άντεχαν, όμως, θα ήταν δύσκολο να πιστέψουμε ότι οι Χρησμοί 1β-6, παρ' όλο που είχαν γραφτεί από τις αρχές του 9ου αιώνα, δεν άφησαν κανένα ίχνος στις πηγές, και εμφανίστηκαν ξαφνικά συγκεντρωμένοι στον Χωνιάτη. Δεν υπάρχει κάτι άλλο να ειπωθεί εδώ, πέρα από το ότι το ιστορικό συμπέρασμα της μελέτης του Brokkaar, ότι δηλαδή οι Χρησμοί 1-7 γράφτηκαν για να ενισχύσουν την εικονομαχική πολιτική του Λέοντος Ε' και λειτούργησαν ως αντίβαρο άλλων χρησμολογικών κειμένων της ίδιας εποχής, τα οποία διάκειντο δυσμενώς προς τους εικονομάχους αυτοκράτορες,² μεταξύ αυτών και το εικονογραφημένο χρησμολόγιο που περιγράφει ο Συνεχιστής του Θεοφάνη,³ είναι προϊόν λογοτεχνικής φαντασίας.

Ο τεμαχισμός του σωζόμενου κειμένου σε μέρη που γράφτηκαν από διαφορετικούς συγγραφείς σε διαφορετικές εποχές έχει αποδειχτεί η πιο τυπική μέθοδος ενσωμάτωσης του δεδομένου που παρέχει η χειρόγραφη παράδοση του 16ου αιώνα: ότι το Κ1 μεταμορφώνεται με πρωτεϊκό τρόπο. Η μέθοδος αυτή υπηρετείται

¹ Οι αυτοκράτορες που προτείνουν είναι: Χρησμός 1α: Ειρήνη· Χρησμός 1β: Κωνσταντίνος ΣΤ'· Χρησμός 2+3: Σταυράκιος και Νικηφόρος Α'· Χρησμός 5+4: Μιχαήλ Α'· Χρησμός 6: Λέων Ε'· Χρησμός 7: Αντίχριστος. Οι δύο μελετητές υπέβαλαν τον εαυτό τους στη διαδικασία να ταυτίσει όχι μόνο τους ηγεμόνες, αλλά κάθε λέξη του κειμένου και κάθε εικονογραφική λεπτομέρεια, με ιστορικά πρόσωπα και γεγονότα. Στον Χρησμό 1β, λόγου χάρη, οι δύο κόρακες της εικονογράφησης ταυτίζονται με τους αυλικούς Σταυράκιο και Αέτιο (BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 40-41), χωρίς να τίθεται ερώτημα για τη χρονολόγηση της εικονογραφίας του Χρησμού. Στον Χρησμό 3, η λέξη *κέρας* ("horn") στη φράση *ἐν σοὶ γὰρ ἀρχὴ καὶ τέλος κέρας πέλει* δεν σημαίνει απλώς το κέρατο του *κερασφόρου ἵππου*, αλλά εντελώς συγκεκριμένα το κρανίο του Νικηφόρου Α', το οποίο χρησιμοποίησε ο Κρούμος ως ποτήρι ("drinking-horn") (ό.π., 40). Ο «θερισμός» στον οποίο αναφέρεται ο Χρησμός 5 ταυτίζεται «αναμφίβολα» ("it goes without saying") με τη δολοφονία του Σταυράκιου από τον Μιχαήλ Α'. Το ότι σύμφωνα με τις ιστορικές μαρτυρίες ο Σταυράκιος δεν δολοφονήθηκε αλλά πέθανε λόγω τραυματισμού του σε μάχη δεν πτοεί τους συγγραφείς, διότι ούτως ή άλλως ο Σταυράκιος και ο Μιχαήλ δεν είχαν καλές σχέσεις και άρα "it is reasonable to assume that Staurakios himself was under the impression that he was the victim of an attempt on his life" (ό.π., 38). Η φράση του Χρησμού 4 *δρεπανηφόρε, τετράμηνόν σοι γράφω*, επίσης, σημαίνει το διάστημα που παρήλθε από την ανάρρηση του Μιχαήλ στον θρόνο έως ότου «δολοφονήσει» τον Σταυράκιο, το οποίο οι συγγραφείς παραδέχονται πως δεν ήταν τέσσερις μήνες, αλλά τρεις μήνες και εννιά μέρες (ό.π., 38). Αλλά στη χρησμολογία τέτοιες «χρονολογικές» αναφορές σημαίνουν συνήθως το διάστημα διακυβέρνησης ή ζωής που ορίζει ο Χρησμός για έναν ηγεμόνα και όχι το διάστημα που θα μεσολαβήσει από την ανάρρησή του μέχρι να διαπράξει το έγκλημά του. Ο Χωνιάτης, μάλιστα, παραδίδει τη φράση ως *δρεπανηφόρε, τετράμηνόν σε μένει* (BEKKER, *Choniates*, 1835, 459· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 351). Το πράγμα καταντά κωμικό όταν οι συγγραφείς δυσκολεύονται να εντάξουν στο ερμηνευτικό τους σχήμα τη φράση *γραμμακοῖς σχήμασι* του Χρησμού 1β και, αντί να γίνουν πιο πραγματιστές, γίνονται ακόμη πιο ανιστορικοί και αντιορθολογικοί σχολιάζοντας: "this is the sort of higher Kabbala we are not trained in" (BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 41). Κι όμως, *καὶ γραμμικοῖς σχήμασι δηλῶν τὸν χρόνον ὃς ὑστερήσει τοῦ πατρικοῦ τὸ τέλος* σημαίνει πολύ απλά: «το πότε θα χάσεις την εξουσία του οίκου σου (της δυναστείας) δηλώνεται στην εικονογράφηση».

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 35-36. Για τα κείμενα αυτά βλ. TREADGOLD, *Byzantine Revival*, 1988, 276-277, 308, 376· TREADGOLD, "Prophecies", 2004.

³ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 36, 43-44.

συνήθως από την έννοια της «παρεμβολής».¹ Ο Mango είχε θεωρήσει παρεμβολή τους Χρησμούς 10-11, λόγω της πεζής τους μορφής.² Η Vereecken διέκρινε επίσης τρία βασικά μέρη: Χρησμοί 1-7 και 12-16: “texte d’ origine”, Χρησμοί 8-9: “interpolations en vers”, Χρησμοί 10-11: “interpolations en prose”.³ Η θεώρηση του Brokkaar αντιφάσκει σε αυτό το σημείο. Από τη μία πλευρά θεωρεί ως «αρχικό ελληνικό κείμενο» (“the original Greek text”) το κείμενο του Migne (Χρησμοί 1-16), το οποίο κατά τον ίδιο συντέθηκε το πρώτο ήμισυ του 13ου αιώνα,⁴ και στο οποίο βασίστηκε η λατινική μετάφραση των *Vaticiniorum* (δεύτερο ήμισυ του 13ου αιώνα).⁵ Από την άλλη πλευρά, όμως, αν οι Χρησμοί 1-7 κυκλοφορούσαν ήδη από τις αρχές του 9ου αιώνα απaráλλαχτοι, περιλαμβανομένης και της εικονογραφίας τους, τότε τι μας εμποδίζει να αποδώσουμε σε αυτούς τον χαρακτηρισμό του «αρχικού κειμένου»; Η πραγμάτευση των Janssen και Lauxtermann επιχείρησαν να αποκρούσουν αυτόν τον ισχυρισμό, λέγοντας ότι, εφόσον το κείμενο δεν διαθέτει ενότητα, εφόσον είναι γραμμένο από διαφορετικούς συγγραφείς σε διαφορετικές εποχές, είναι εσφαλμένο να χρησιμοποιήσουμε τον όρο «παρεμβολή».⁶ Ο ορισμός του όρου «παρεμβολή» όμως είναι ακριβώς αυτός, και ο μόνος λόγος για να μην τον χρησιμοποιήσουμε είναι ίσως ότι, σύμφωνα με την αντίληψη των συγγραφέων, οι Χρησμοί 8-16 δεν παρεμβλήθηκαν, αλλά απλώς προσκολλήθηκαν στο τέλος τού αρχικού κειμένου, ή ακόμη ότι ο οβελισμός των «παρεμβολών» θα άφηνε στα χέρια μας λιγότερο από το 50% του όλου κειμένου. Όπως κι αν είναι, δύσκολα καταλαβαίνει κάποιος πού βρίσκεται το «αρχικό κείμενο» για τον Brokkaar, και δικαίως η Congourdeau διαμαρτύρεται.⁷

Το Κ1 δεν ταλανίζει μόνο φιλολόγους, αλλά και ιστορικούς. Ο Paul Magdalino ισχυρίστηκε ότι ένα χρησμολογικό κείμενο που ο ίδιος παρουσίασε και χρονολόγησε στο έτος 965 “evidently played a part in the genesis of the 12th-century

¹ MANGO, “The Legend”, 1960, 59, 60, 62· KOMINΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 399· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41, 158, και σποραδικά· PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 435 υποσημ. 43· CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 79.

² MANGO, “The Legend”, 1960, 60: “the next two oracles (nos. X-XI and figs. 10-11) are in prose and appear to be an interpolation”.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 40.

⁴ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 31-32 και 36.

⁵ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 25.

⁶ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 31.

⁷ CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 83: “J’avoue ma perplexité devant ces deux interprétations [του Brokkaar και της Vereecken]”.

oracles of Leo the Wise".¹ Η πρότασή του βασίστηκε στο ότι το κείμενο αυτό περιλαμβάνει την πρωιμότερη τεκμηριωμένη αναφορά στον χρησμολογικό βασιλιά που συνδέεται με τον *βοῦν*,² ο οποίος απαντάται στον Χρησμό 6 του Κ1. Ο Magdalino δεν διευκρίνισε ρητά σε τι θα μπορούσε να συνίσταται η συμβολή τού κειμένου ως προς τη γένεση ή τη διαμόρφωση του Κ1. Η δεξαμενή κοινών τόπων απ' όπου αντλούν η αποκαλυπτική και η χρησμολογική παράδοση είναι ευρύτατη και η υπόνοια ότι ο Χρησμός 6 προέκυψε ίσως από το κείμενο του 965 δεν είναι αρκετή για να αποδοθεί στο κείμενο αυτό συγκεκριμένος ρόλος ως προς το Κ1. Τα δύο κείμενα διαφέρουν ριζικά μεταξύ τους. Το κείμενο του 965 είναι ενιαίο και όχι αλυσιδωτό, δεν συνίσταται δηλαδή σε σειρά αλληλεξαρτώμενων κειμενικών στοιχείων. Η γραμματολογική παράδοση στην οποία ανήκει είναι αυτή τής *Αποκάλυψης* της Ρωμαϊκής Σίβυλλας, κείμενο που δημοσίευσε ο Paul Alexander το 1967 (βλ. και Πίνακα 3.4).³ Η ομοιότητα των κειμένων που παρουσίασαν ο Magdalino και ο Alexander έγκειται στο ότι και στα δύο ο «προφήτης» (η Σίβυλλα στη μία περίπτωση, ο Λέων ο φιλόσοφος στην άλλη) εμφανίζεται ως πρόσωπο στην αφήγηση και απαντά σε ερωτήματα που του απευθύνει η κρατική αρχή (οι εκατό κριτές τού ρωμαϊκού τριβουναλίου στη μία περίπτωση, ο αυτοκράτορας Βασίλειος στην άλλη), καθώς και στο ότι το χρησμολογικό στοιχείο (αυτοκρατορική διαδοχή) και το εσχατολογικό στοιχείο είναι εξίσου ισχυρά. Το κείμενο του 965 αποτελείται βέβαια από 40 μόνον αράδες, ενώ το κείμενο του βου αιώνα από 227, αλλά το στοιχείο αυτό είναι έλασσον μπροστά στο ότι αμφότερα είναι πεζά και όχι έμμετρα, όπως είναι οι Χρησμοί. Η σημαντικότερη όμως απ' όλες τις διαφοροποιήσεις τους ως προς το Κ1 έγκειται στην εικονογράφηση, η οποία λείπει και από τα δύο, ενώ στο Κ1 η εικόνα αποτελεί τρόπον τινά αναπόσπαστο συστατικό τού ίδιου τού κειμένου.

Αυτό το τελευταίο ιδίωμα του Κ1 έχει παραβλεφθεί εντελώς στις απόπειρες χρονολόγησής του. Θέτει ωστόσο αζεπέραστο φραγμό σε οποιαδήποτε προσπάθεια χρονολόγησης πριν από τον 13ο αιώνα, πριν δηλαδή από τα εικονογραφημένα *Vaticinia*, καθώς το παραμικρό βήμα πίσω από αυτή την εποχή δημιουργεί αμέσως την αίσθηση ότι βαδίζουμε σε απόλυτο σκοτάδι. Συνοψίζω λοιπόν την άποψή μου για τη χρονολόγηση. Από τον 10ο αιώνα τουλάχιστον υπήρχαν βυζαντινά χρησμολόγια που περιείχαν αλυσίδες εικονογραφημένων χρησμών, ενδεχομένως μαζί και με άλλα

¹ MAGDALINO, "Prophétie de 965", 2002, 391, 401.

² MAGDALINO, "Prophétie de 965", 2002, 394: *ἀναστήσεται βασιλεὺς βοῶν ἐπιβαίνων ὄνομα (...)*.

³ ALEXANDER, *Oracle of Baalbek*, 1967.

χρησμολογικά ή αποκαλυπτικά κείμενα (Πίνακας 3.7). Είναι μάλλον βέβαιο ότι οι αλυσίδες αυτές έμοιαζαν στο Κ1 ως προς τη γενική τους μορφή, διέφεραν όμως στο περιεχόμενο και στην εικονογράφηση. Οι αναφορές τού Χωνιάτη στους Χρησμούς 1β-6 (Πίνακας 3.8) δεν αρκούν για να δούμε το Κ1 στον 12ο αιώνα: δεν τους αναφέρουν ως περιεχόμενους σε εικονογραφημένα βιβλία, παρεκτός μία νύξη στην αναφορά για τον Χρησμό 6 (*τὸ σχῆμα φαίνει τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον*).¹ Ο Χωνιάτης μαρτυρεί μάλλον την προφορικότητα των Χρησμών, όχι τη γραπτή τους καταγραφή. Μάλιστα ορισμένοι από τους Χρησμούς ίσως αποτυπώθηκαν γραπτώς για πρώτη φορά από τον Χωνιάτη. Καμία πληροφορία δεν υπάρχει για τους Χρησμούς 1α και 7-16 πριν τον 13ο αιώνα. Από αυτούς, οι Χρησμοί 1α, 7-10 και 15 συντέθηκαν μεταξύ 1204-1261. Οι Χρησμοί 12-14 και 16 συντέθηκαν είτε μεταξύ 1204-1261, είτε και λίγο αργότερα. Υπάρχει ένα ερώτημα αν ο Χρησμός 11 συντέθηκε και αυτονομήθηκε πριν ή μετά το 1261. Αν πάντως θεωρήσουμε ως Κ1 μία μορφή (κείμενο, εικόνα, αριθμός Χρησμών, διευθέτηση και σειρά) αρκετά κοντινή στον Migne, αυτή νομίζω ότι εμφανίστηκε μεταξύ 1204-1261.

3.5 Η εικονογράφηση του Κ1

3.5.1 Μέθοδος και κριτική

Η αδιάσπαστη και προγραμματική ενότητα κειμένου και εικόνας στο Κ1 τεκμαίρεται στο ίδιο το κείμενο, το οποίο παραπέμπει ρητά τον αναγνώστη στην εικονογράφηση, πρακτική ασυνήθιστη, απ' όσο ξέρω, όχι μόνο για τη βυζαντινή, αλλά και για τη νεώτερη ελληνική γραμματεία. Ο Χρησμός 1β, παραδείγματος χάρη, ισχυρίζεται ότι η πρόβλεψη για το πότε ο βασιλιάς του Χρησμού θα στερήσει τη βασιλεία ή τη ζωή από τον πατέρα του, την άρκτο, δηλώνεται με «γραμμικά σχήματα», δηλαδή με εικονιστικά σχέδια: *καὶ γραμμικοῖς σχήμασι δηλῶν τὸν χρόνον, ὡς ὑστερήσει τοῦ πατρικοῦ τὸ τέλος*. Ο Χρησμός 5, μιλώντας για τον δρεπανηφόρο βασιλιά, προτρέπει και αυτός τον αναγνώστη να παρατηρήσει συγκεκριμένες πληροφορίες στην εικόνα: *Ὅρα αὐτόν· θερίζειν γὰρ ἀπάρχεται τὸ ρόδον φέρων (...)* *καὶ γὰρ τὸ τρίτον φέρει στοιχείον ἢ χεῖρ, καὶ δρέπανον αὐτό γε*: δεξ τον, δηλαδή, αναγνώστη, που ξεκινά για να θερίσει κρατώντας το ρόδο, ενώ στο άλλο του χέρι

¹ BEKKER, *Choniates*, 1835, 464-465· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 355.

κρατάει το δρεπάνι μαζί με το τρίτο *στοιχείον*. Οι εσωτερικές παραπομπές συνεχίζονται στον Χρησμό 4, ο οποίος με τη φράση *Ὅρα γοῦν πάλιν καὶ ξένον ὄντως τρόπον δρέπανον καὶ ρόδον ὅπερ φέρει* καλεί τον αναγνώστη να παρατηρήσει την παράδοξη συνύπαρξη του ρόδου με το δρεπάνι. Αξίζει να προσέξουμε τη λέξη *πάλιν*, δηλωτική τῆς παλινδρόμησης του βλέμματος μεταξύ κειμένου και εικόνας. Ο Χρησμός 6 δηλώνει: *τὸ σχῆμα φέρει (ἢ φαίνει) τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον* και ο Χρησμός 7, σε έναν στίχο που και αυτόν τον έχουμε σχολιάσει και αλλού: *Ἄλλη τις ἄρκτος δευτέρα σκυμοτρόφος, καὶ πᾶν ὃ κείνη, πλὴν σκιαγραφουμένη*. Τέλος, ο Χρησμός 14 επιχειρεί μέσω τῆς εικονογράφησης να επιβάλει τον συνειρμό ότι ο άριστος βασιλιάς είναι ευγενικής καταγωγῆς με τη φράση: *Ἴδου πάλιν ἄνθρωπος ἐκ πρώτου γένους* – η εικόνα του Χρησμού 14, σε αντίθεση με τις εικόνες των Χρησμών 12 και 13, απεικονίζει πράγματι τον άριστο βασιλιά με βασιλική περιβολή. Συνάγεται πέρα από κάθε αμφιβολία ότι η εικονογράφηση αποτελούσε ειδοποιό στοιχείο τού Κ1 και ενισχύεται η εντύπωση ότι το Π α ρ ε κ β ὀ λ α ι ο ν πρέπει μάλλον να εκληφθεῖ ως εκδοχή του, καθώς και εδώ το κείμενο παραπέμπει συστηματικά στην εικονογράφηση του κειμένου με τις φράσεις *ἐνταῦθα ἐξιστορεῖται* ἢ *ἐνταῦθα ἱστορεῖται*.

Ο έλεγχος των χειρογράφων δείχνει ότι η εικονογράφηση του Κ1 επηρεαζόταν σημαντικά από την κινητικότητα του κειμένου. Σε όσα χειρόγραφα συγχωνεύθηκαν οι Χρησμοί 2 και 3, οι Χρησμοί 4 και 5, ἢ οι Χρησμοί 12 και 14, οι αντίστοιχες εικόνες συγχωνεύθηκαν επίσης. Η εισαγωγή κειμένων ως νέων κρίκων τῆς χρησμολογικῆς αλυσίδας τού Κ1 στα χειρόγραφα Berg, BB1d, BB2, Lo, M32 και PP επέβαλε και την εικονογράφηση των νέων κρίκων. Από την άλλη μεριά, η κινητικότητα τῆς εικονογράφησης εξαρτήθηκε από την κινητικότητα του κειμένου μόνο κατά το μικρότερο μέρος τῆς. Το μεγαλύτερο ποσοστό των εικονογραφικῶν διαφοροποιήσεων που παρουσιάζει το Κ1 από το ένα χειρόγραφο στο άλλο δεν οφείλεται στις κειμενικές μεταβολές, αλλά στο ότι ο βασικός ρόλος τῆς εικόνας ἦταν να συμβάλλει στο κείμενο ερμηνευτικά, ωσάν η ίδια να αποτελεί μέρος του. Η εικονογράφηση αποτελεί την πυξίδα για τον προσανατολισμό τῆς ερμηνείας των Χρησμών, παρέχοντας μέσω τῆς αναπαράστασης μια πιο «ρεαλιστική» αναφορά ως προς την εξωτερική πραγματικότητα σε σχέση με τα κειμενικά στοιχεία. Την ερμηνεία συνέδραμαν επίσης με τον δικό τους τρόπο τα χρησμολογικά κείμενα που πλαισιώναν το Κ1 στο κάθε χειρόγραφο.

Κάθε μάρτυρας, επομένως, συνιστά ένα αρκετά σύνθετο και πυκνό δίκτυο, αποτελούμενο από κείμενα και εικόνες που αλληλεξαρτώνται χωροταξικά και

ερμηνευτικά. Στα BB1e, Bero, E1, V1 και στο χαμένο T, παραδείγματος χάρη, το K1 ακολουθείται από τα K5, K17 και K28. Καθώς τα K17 και K28 είναι εικονογραφημένα κατά τρόπο αντίστοιχο των στιχουργημάτων τού K1 δεν θα ήταν εντελώς άστοχο τα K17 και K28 να θεωρηθούν οργανικό μέρος τού K1 στα συγκεκριμένα χειρόγραφα – η παρεμβολή τού K5 μάλλον ενισχύει αυτή τη θεώρηση, όπως θα δούμε. Έτσι τοποθετημένα, τα πέντε αυτά κείμενα προσδίδουν στην αφήγηση δυναμική, με τις πολλαπλές συσχετίσεις μεταξύ λόγου και εικόνας. Το ίδιο φαινόμενο παρουσιάζεται ακόμη πιο σύνθετο στο Vin1. Σε χειρόγραφο όπως το Vin1 η οριοθέτηση του K1 είναι πρόβλημα το οποίο πρακτικά δεν μπορεί να βρει μία και μοναδική λύση. Η λύση που υιοθέτησα καταγράφεται στον Πίνακα 3.1. Ανέλυσα το K1 στα συστατικά του μέρη, δηλαδή στους επιμέρους Χρησμούς, στους οποίους συμπεριέλαβα κατά περίπτωση και άλλα χρησιμολογικά κείμενα, με βάση τη χωροταξία, την ύπαρξη ή μη εικονογράφησης, και λαμβάνοντας υπόψη τη συγκεκριμένη μορφή (έμμετρη ή πεζή) και έκτασή τους (βραχεία ή εκτενής). Η θεώρησή μου επηρεάζει καθοριστικά την πρόσληψη των Berg, BB1d, BB2, Lo, M32, PP, Vin1, αλλά και του M22 και του Vin2, τα οποία αποδεικνύονται εγχειρήματα αναπροσανατολισμού τής επικρατούσας στη χρησιμολογική παράδοση κατεύθυνσης, εφόσον αυτά τα χειρόγραφα, σε αντίθεση με τα άλλα, αναδιαμορφώνουν ριζικά την κυρίαρχη μορφή τού K1, δηλαδή τον πυρήνα τής παράδοσης αυτής.

Η πρόσληψη των ανωτέρω μαρτύρων υπό αυτό το πρίσμα επιβάλλει και πάλι ευελιξία, όταν ο λόγος φτάνει στην εικονογράφηση. Καθώς το K1 εμφανίζεται πολύμορφο, τίθενται έντονα ορισμένα ζητήματα επιλογής, προκειμένου να οριοθετηθεί και να συζητηθεί το εικονογραφικό του πρόγραμμα. Αποφάσισα έτσι να ενσωματώσω στη συγκεκριμένη συζήτηση εικόνες όπως αυτές των ενοποιημένων Χρησμών 2+3, των Χρησμών 5+4, και των Χρησμών 12+14, αλλά να αφήσω έξω από τη συζήτηση την εικονογράφηση των άλλων κειμένων, που ενσωματώνονται στο K1 από τα Berg, BB1d, BB2, Lo, M22, M32, PP και Vin1. Πρόκειται για μία μέση λύση, η οποία βασίζεται στη σκέψη ότι, από ένα σημείο και πέρα, ο αναπροσδιορισμός τού K1 πρέπει να θεωρηθεί τομή και, ως εκ τούτου, θα ήταν καλύτερο να συζητηθεί ξεχωριστά σε άλλα κεφάλαια. Ένα από τα πλεονεκτήματα της επιλογής αυτής είναι ότι αφήνει πίσω της ένα πεδίο αρκετά ομοιογενές, στο οποίο όλοι οι μάρτυρες μπορούν να συγκριθούν σχετικά ισότιμα μεταξύ τους και, από κεί και πέρα, να αφηθεί καθένας ελεύθερος να τραβήξει τον δρόμο του. Μολονότι η δημιουργία τού ομοιογενούς αυτού πεδίου προϋποθέτει μία συγκεκριμένη αφαίρεση,

νομίζω ότι δεν αποτελεί μονάχα θεωρητική κατασκευή, από τη στιγμή που κάποιος αντιλαμβάνεται ότι οι περίπλοκες σχέσεις μέσω των οποίων τα χειρόγραφα συνδέονται μεταξύ τους αποτελεί σε τελευταία ανάλυση έναν ενιαίο καμβά.

Η εφαρμογή των παραπάνω επιλογών προϋποθέτει την αντιμετώπιση μιας σειράς τεχνικών, αλλά και ουσιαστικών προβλημάτων. Το πρώτο είναι βέβαια η οριοθέτηση του εικονογραφικού προγράμματος του Κ1 ως πεδίου σύγκρισης, το οποίο ορίζω ως εξής:

Διάγραμμα 3.3

A/A	Εικόνα	Παραλλαγές
1	Χρησμός 1α	
2	Χρησμός 1β	
3	Χρησμός 2	
4	Χρησμός 3	
5	Χρησμός 2+3	
6	Χρησμός 4	
7	Χρησμός 5	
8	Χρησμός 5+4	
9	Χρησμός 6	
10	Χρησμός 7	
11	Χρησμός 8	
12	Χρησμός 9	
13	Χρησμός 10	
14	Χρησμός 11	
15	Χρησμός 12	
16	Χρησμός 12+14	
17	Χρησμός 13	
18	Χρησμός 14	
19α	Χρησμός 15	Παραλλαγή Α
19β	Χρησμός 15	Παραλλαγή Β
20α	Χρησμός 16	Παραλλαγή Α
20β	Χρησμός 16	Παραλλαγή Β

Έχουμε δηλαδή είκοσι διαφορετικές εικόνες, το ομοιογενές πεδίο σύγκρισης, στις οποίες όλα τα χειρόγραφα μπορούν να συγκριθούν μεταξύ τους, καθώς αυτές συνιστούν τον ελάχιστο κοινό παρονομαστή τού εικονογραφικού τους προγράμματος. Οι δύο τελευταίες (Χρησμοί 15 και 16) διαφοροποιούνται στους μάρτυρες σε βαθμό που ορίζει δύο διακριτές παραλλαγές, μη αναγόμενες η μία στην άλλη. Φυσικά, δεν παραδίδουν όλοι οι μάρτυρες όλες τις συγκρίσιμες εικόνες. Πόσες παραδίδει καθένας φαίνεται στον παρακάτω πίνακα:

Διάγραμμα 3.4

Μάρτυρες	Αριθμός συγκρίσιμων εικόνων
L*	16
M**	16
Amb	16
Ams	16
BB1d	11
BB1e	15
BB2	11
BC1a	15
BC2	14
BLd	15
Berg	11
Bero	15
E1	15
Hi	δεν τις είδα
Ho	16
I	15
Lo	14
M3a	15
M3c	16
M6	δεν τις είδα
M22	10
M32	δεν τις είδα
M34	14
M38	12
M46	δεν τις είδα
Mo	1
Pan	15 (είδα τις δώδεκα)
PP	11
S	δεν τις είδα
V1	15
V2	16
V4	15
VB	15
Vin1	11

* έκδοση Lambeck ** έκδοση Migne

Το ερώτημα για ποιες ακριβώς εικόνες πρόκειται σε κάθε χειρόγραφο το απαντά ο Πίνακας 3.1, αλλά και η κεφαλίδα «δείγματα» στο κριτικό υπόμνημα που ακολουθεί, στο οποίο εξετάζω την εικονογραφία τού κάθε Χρησμού.

Το δεύτερο και σημαντικότερο πρόβλημα είναι η επιλογή τής μεθόδου με την οποία θα χειριστούμε τις εικόνες, δηλαδή η απόφαση για το ποια ερωτήματα θα τους απευθύνουμε. Στις μέχρι σήμερα πραγματεύσεις κυρίαρχη είναι η κλασική εικονογραφική περιγραφή, η οποία εντούτοις διεξάγεται αμέθοδα, χωρίς στόχευση. Σε αυτό συμβάλλει το γεγονός ότι η απαίτηση μεθοδικής περιγραφής των εικόνων

είναι αδύνατο να ικανοποιηθεί, διότι το πρόβλημα της περιγραφής τους μεταπίπτει ταχύτατα στο πρόβλημα της αξιολόγησης των μαρτύρων. Όπως και στο πρόβλημα του χειρισμού τού κειμένου, δηλαδή, δεν υπάρχουν αντικειμενικά ή «δίκαια» κριτήρια, βάσει των οποίων θα επιλεγεί ο μάρτυρας, στον οποίο θα στηριχθεί η περιγραφή. Το ζήτημα δεν μπορεί βέβαια να αντιμετωπιστεί με την περιγραφή όλων των εικόνων όλων των μαρτύρων, διότι, ακόμη και αν περιοριστούμε στο Κ1 όπως το οριοθετήσαμε παραπάνω, συναριθμούνται περίπου πεντακόσιες εικόνες, η απλή περιγραφή των οποίων θα ευνοούσε υπέρμετρα την κυριαρχία τής ομοιότητας έναντι της διαφοράς. Θα μπορούσαμε, ίσως, να επιλέξουμε αντιπροσωπευτικά παραδείγματα από καθεμιά εικόνα. Το νόημα που λαμβάνει εδώ η αντιπροσώπευση, όμως, εμπεριέχει τη διάκριση των χειρογράφων σε οικογένειες, προϋποθέτει δηλαδή τη διευκρίνιση των σχέσεων ανάμεσα στους μάρτυρες. Μια αντιπροσωπευτική επιλογή με αναπάντητο το ερώτημα των σχέσεων ανάμεσα στους μάρτυρες, θα αποτελούσε λοιπόν λογικό πρωθύστερο, διότι ένα από τα βασικότερα ερωτήματα τα οποία ζητούμε να μας απαντήσει η εικονογράφηση αφορά ακριβώς τις σχέσεις ανάμεσα στα χειρόγραφα, όπως αυτές προκύπτουν από τις ομοιότητες και τις διαφορές των εικόνων τους. Τούτο σημαίνει ότι η απαίτηση που προβάλλει εδώ πρώτη και επιτακτικότερη, είναι αυτή μιας ουσιαστικής εικονογραφικής *σύγκρισης*, και μάλιστα με τρόπο όσο πιο μεθοδικό, ώστε να διαπιστωθούν καταρχάς «απροκατάληπτα» οι ομοιότητες και οι διαφορές ανάμεσα στους μάρτυρες και, άρα, να διαπιστωθούν ή να επιβεβαιωθούν οι σχέσεις τους. Από την άποψη αυτή, ο χειρισμός που απαιτούν οι εικόνες δεν διαφέρει πολύ από τον χειρισμό που απαιτεί το κείμενο, με την έννοια ότι κάθε εικονογραφική παραλλαγή, κάθε μάρτυρας, έχει ξεχωριστή σημασία και πρέπει να ληφθεί υπόψη. Και όπως ακριβώς δεν έχει νόημα να αναχθεί σε ένα αρχέτυπο το κείμενο κάθε μάρτυρα, επειδή διαθέτει αυτόνομη αξία, ομοίως δεν έχει νόημα και η αναγωγή τής καθεμιάς εικόνας σε έναν μέσο όρο, ένα «πρότυπο» - δεν έχει δηλαδή νόημα η επιδίωξη μιας περιγραφής, εντός της οποίας θα καλούνταν να «στριμωχτούν» όλοι οι μάρτυρες και η οποία θα τους συνόψιζε.

Αν τα πράγματα έχουν έτσι, τότε η Κατερίνα Κυριακού αστόχησε, δεδομένου μάλιστα του ότι η πραγματέυσή της επιδίωκε ακριβώς να έχει «ως επίκεντρο την εικονογραφία των χρησμών».¹ Η βασική αιτία αυτής της αστοχίας υπήρξε το ότι η Κυριακού αντιμετώπισε την εικονογράφηση των Χρησμών κατά τον ίδιο τρόπο με

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 31.

τον οποίο η Vereecken αντιμετώπισε το κείμενο, θεωρώντας δηλαδή ότι κάθε εικόνα και το όλο εικονογραφικό πρόγραμμα δείχνει ένα και το αυτό πράγμα, έχει μία και μόνη ερμηνεία, ανεξαρτήτως του ποιος μάρτυρας τη φέρει και του αν, πώς και κατά πόσο η ερμηνεία αυτή μπορεί να προσεγγιστεί. Έτσι, στον Χρησμό 5 δεν μπόρεσε να δει ότι η μετάπτωση της εικονογράφησης του βασιλιά από χριστιανό σε σουλτάνο οφείλεται στην αντιστροφή τού νοήματος, η οποία επιβλήθηκε μετά το 1453,¹ ενώ στον Χρησμό 8 δεν κατανόησε ότι, βάσει τής ίδιας αντιστροφής, η πόλη τού BB1d και των εξαρτώμενων από αυτό BB2, PP και M22, δεν είναι «η χριστιανική πόλη που θα κατορθώσει τελικά να εξουδετερώσει τους απίστους»,² αλλά η οθωμανική Κωνσταντινούπολη που πολιορκείται και ανακαταλαμβάνεται από τους χριστιανούς.

Η απουσία κινητοποίησης περί τον μεθοδικό εντοπισμό των διαφοροποιήσεων και των αλλαγών τής εικονογράφησης αποπροσανατόλισε την Κυριακού. Συχνά, αντί να συγκρίνει μεθοδικά τα χειρόγραφα μεταξύ τους, τα συγκρίνει με τα *Vaticinia* χωρίς να αναφέρει ποιο ελληνικό με ποιο λατινικό χειρόγραφο αντιπαραβάλεται. Η τριβή της με τα ελληνικά χειρόγραφα επέτρεψε πάντως στην Κυριακού να διαγνώσει εμπειρικά τα βασικά μοτίβα των μεταξύ τους σχέσεων, να εξαγάγει δηλαδή το κύριο συμπέρασμα στο οποίο οδηγεί η πραγμάτευση των εικόνων από εικονογραφική σκοπιά. Αλλά ο εμπειρισμός είχε κόστος, διότι οι συγκεκριμένες παρατηρήσεις που είχε κάνει η Κυριακού δεν συγκεντρώθηκαν, ούτε κεφαλαιοποιήθηκαν, αλλά εγκαταλείφθηκαν διεσπαρμένες. Αυτή η έλλειψη οργανικής σύνδεσης άφησε τα ίχνη της στην πρόχειρη, υπερβολικά γενικόλογη και ελλειπτική συμπερασματική παράγραφο,³ και κατέστησε την καταρχήν ορθή πρότασή της για τις σχέσεις των χειρογράφων ευάλωτη στις πιέσεις που ασκήθηκαν, όταν η Vereecken αντιπρότεινε το εσφαλμένο διχοτομικό σχήμα «συντηρητικών» και «λατινογενών» χειρογράφων (βλ. κεφ. 5.3).

Από την άποψη των ερωτημάτων που έθεσε η Κυριακού στην εικονογράφηση, δεν θα την αδικούσε κάποιος αν έλεγε ότι, ξεκινώντας από την πρώτη και φτάνοντας στην τελευταία σελίδα τής ανάπτυξης του ζητήματος,⁴ δεν κατάφερε να αποφασίσει ποια ερωτήματα να θέσει στο υλικό της και με ποια σειρά. Η Κυριακού, λαμβάνοντας ως βάση την ακολουθία τού Migne, πραγματεύθηκε

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 116.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 125· πρβλ. HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 135.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988, 292-293· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 161.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104-159.

διαδοχικά καθεμιά από τις 16 εικόνες, και ακολούθως την υπόλοιπη εικονογράφηση, όπου υπάρχει, κάτω από τους τίτλους: «Ο κύκλος του Αντιχρίστου» (BB2, M22, PP), «Προσωπογραφίες» (BB1e, Bero, E1, V1 και M22), «Το Γραπτό Κιόνιν» (BB1e, Bero, E1, V1 και M22), «Δράκοντες» (BB2, PP και M32) και «Έφιπποι ανδριάντες» (BB1d, BB2, M22, PP). Η πραγματέυσή της ακολουθεί συγκεκριμένο μοτίβο ανάπτυξης. Στην εικόνα του Χρησμού 1,¹ λόγου χάρη, προηγείται σύντομη περιγραφή,² γίνονται συγκρίσεις ανάμεσα στους μάρτυρες,³ σύγκριση με τα *Vaticinia*,⁴ υπάρχει αναφορά στην τεχνοτροπία,⁵ αλλά ο περισσότερος χώρος αφιερώνεται στην ερμηνεία τής εικόνας, λαμβάνοντας υπόψη αφενός γενικώς νοούμενους «συμβολισμούς»,⁶ και αφετέρου τον σχολιασμό τής εικόνας στην πρώτη έντυπη έκδοση των Χρησμών του Λέοντος (1596), καθώς και την αναφορά του Χωνιάτη στην ακροστιχίδα «ΑΙΜΑ». Η ανάπτυξη αυτή απολήγει στο συμπέρασμα:

«οι άγνωστοι δημιουργοί τής παράστασης εμπνεύστηκαν από τους στίχους 5, 15, 26 [του Χρησμού 1] και ανέτρεξαν σε πανάρχαια σύμβολα για την απεικόνιση του Βυζαντίου και των εχθρών του. Στο εικονογραφικό θέμα τού χρησμού 1 αναγνωρίζεται εύκολα μια παραλλαγή τού θέματος της πάλης τού φιδιού με τον αετό, με τη διαφορά ότι το φίδι δεν συμβολίζει τις δυνάμεις τού κακού, αλλά την κραταιά αυτοκρατορία τής Ανατολής που την δόξα της επιβουλεύονται πάντοτε οι άρπαγες εχθροί, τα κοράκια».⁷

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104-107.

² «Η εικόνα παριστάνει πάντοτε ένα φίδι όρθιο και δύο πουλιά που του επιτίθενται από ψηλά» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104).

³ «Στα χφφ υπ' αριθ. 10, 15, 16 τα πουλιά βγάζουν τα μάτια του φιδιού. [...] Στον Bodl. Canon. Gr. 126 τα πουλιά παραλείπονται» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104). «Η μορφή του όρθιου φιδιού με κουλουριασμένη την ουρά στο κάτω μέρος απαντά στα χρησμολόγια υπ' αριθ. 8 (φ. 1r), 18 (φ. 81v), 19 (φ. 6v), 21 (φ. 70r) και στον παρισινό κώδικα. Στις δύο τελευταίες περιπτώσεις η ουρά σχηματίζει ένα χαρακτηριστικό αντεστραμμένο Π» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 105).

⁴ «Το όρθιο φίδι απεικονίζεται και στα *Vaticinia*, χειρόγραφα και έντυπα. Στην έκδοση του 1589 αντί του φιδιού παριστάνεται η δαιμονικότερη μορφή του φτερωτού δράκοντα που του επιτίθενται δύο πουλιά» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 105).

⁵ «Αν και το κείμενο μιλάει για κόρακες, στην παράσταση δεν επιδιώκεται πάντοτε η φυσιοκρατική τους απόδοση» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104).

⁶ «Η μορφή του φιδιού είναι από τις πιο παλιές στην τέχνη. Η πάλη του αετού με το φίδι, δηλαδή ο αγώνας των δυνάμεων του φωτός με τις χθόνιες δυνάμεις, απαντά ήδη στην τέχνη των Βαβυλωνίων. Το όρθιο φίδι [...] σε παραστάσεις αρχαίων ελληνικών αγγείων [...]. Στα βυζαντινά ψαλτήρια το φίδι [...] τα μεσαιωνικά πατερικά κείμενα και ο Φυσιολόγος [...] συνδέοντο φίδι με την αναρτία και το Κακό. [...] το φίδι είναι ο αγαθός δαίμων των αρχαίων Ελλήνων [...]» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104-106).

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 107.

Αναλόγως αναπτύσσεται η πραγματεύση για τις εικόνες των υπόλοιπων Χρησμών. Οι αναφορές στον Χωνιάτη σπάνια συμπληρώνονται και από άλλες ιστορικές πηγές.¹ Σε ορισμένες περιπτώσεις παρεμβάλλονται οι απόψεις ή οι ερμηνείες νεώτερων μελετητών: του Mango, του Knös, και άλλων.² Αρκετά συχνά αναζητούνται τα εικονογραφικά πρότυπα: αν αφήσουμε στην άκρη τις αναφορές στην εικονογραφία έργων από την Εγγύς Ανατολή, την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα ή τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους,³ στην εικονογραφία κειμένων όπως ο *Φυσιολόγος* ή ο *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*,⁴ ή στη βυζαντινή αυτοκρατορική εικονογραφία,⁵ η Κυριακού τείνει συχνά να αναζητεί την εικονογραφία των χρησμολογίων από τη μια στο «τέλος του Μεσαίωνα», στην Αναγέννηση και στον μανιερισμό,⁶ και από την άλλη στα βυζαντινά ψαλτήρια και σε εικονογραφικούς τύπους τής βυζαντινής θρησκευτικής εικονογραφίας.⁷

Οι καλύτερες στιγμές αυτής της προσέγγισης είναι εκείνες όπου η Κυριακού κατορθώνει να αποστεί από τη γενικολογία και την περιγραφή τού μέσου όρου των εικόνων, προσεγγίζοντας το συγκεκριμένο. Στον Χρησμό 3, λόγω χάρη, παρατηρεί ότι στα χειρόγραφα Μ3α, Ραη και V4

«επιγραφή ταυτίζει το ζώο με τον Μωάμεθ Β΄ τον Πορθητή: “Οὗτος ἐστὶν ὁ τὴν Κωνσταντινούπολιν πορθήσων”. Χαρακτηριστική είναι η χρήση τού μέλλοντα της μετοχής, γιατί ἔτσι δημιουργείται η εντύπωση ὅτι ο χρησμός είχε προαναγγείλει την τουρκική κατάκτηση».⁸

Οι καλές στιγμές, ὅμως, περνούν γρήγορα στο περιθώριο, επειδή είναι λίγες και διεσπαρμένες, και επειδή παρεμβάλλονται σφάλματα, ὅπως στον Χρησμό 13, ὅπου η Κυριακού, αναφερόμενη στα Μ3α, ΒΒ2, ΡΡ και Μ22, γράφει ὅτι «στις περιπτώσεις

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 116, 137.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 113, 116, 123, 130-131, 137-138.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104, 108 υποσημ. 13 και 15, 114, 115 υποσημ. 31, 118 και υποσημ. 39, 122 υποσημ. 49, 124 υποσημ. 51, 132 υποσημ. 72.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 105 υποσημ. 3 και 7, 107 υποσημ. 12, 109.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 114 υποσημ. 30, 139 και υποσημ. 91.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 106 υποσημ. 7, 107 υποσημ. 12, 109, 112-114 (Η Κυριακού δεν παρατήρησε ὅτι το καπέλο, τού οποίου το πρότυπο αναζητεί, είναι μεταγενέστερη προσθήκη), 116-117, 119 υποσημ. 42 και 44, 125 υποσημ. 54, 130 υποσημ. 65, 136 υποσημ. 86.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 104, 105, 109, 115 υποσημ. 32, 117 υποσημ. 37, 118 υποσημ. 39, 123 και υποσημ. 49, 128-129, 132-133 και υποσημ. 74, 135 και υποσημ. 82, 136, 137, 139 υποσημ. 92.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 110. Η Κυριακού αναφέρει την επιγραφή τού Ραη, παραλείποντας το: «Σουλτάν μεχεμέτης». Στο Μ3α η επιγραφή είναι: «Σουλτάν μεχεμέτης. Οὗτος ἐστὶν ὁ τὴν Κωνσταντινούπολιν ληψόμενος», ενώ το V4 αναφέρει μόνον: «Σουλτάν μεχεμέτης».

αυτές η ταύτιση του νεκρού [βασιλιά] με τον Χριστό είναι σχεδόν αυτονόητη»,¹ ή όπως στον Χρησμό 16, όπου εκπλησσόμαστε, παρακολουθώντας την Κυριακού να μην μπορεί να αναγνωρίσει την παράσταση του αρχιερέα, τον οποίο αποκαλεί, αντί πάπα, «Πατριάρχη», μεροληπτώντας υπέρ τού τίτλου που δίνουν στον Χρησμό τα Μ3α, Ραη και V4 (βλ. Πίνακα 3.2).²

Σε σχέση με την πραγμάτευση της Κυριακού, η πραγμάτευση της Lydie Hadermann-Misguich έχει στενότερο ορίζοντα.³ Η Misguich εξαντλείται σε συμβατική περιγραφή των εικόνων τού ΡΡ, φορτισμένη με αξιολογήσεις ως προς την ζωγραφική τους ποιότητα. Οι εικόνες τού ΡΡ συχνά συγκρίνονται, βιαστικά και χωρίς σύστημα, με τις αντίστοιχες των ΒΒ2, Μ22, ΒΒ1d και Μο.⁴ Κάπου-κάπου γίνεται σύγκριση με τα “manuscrits (images, illustration) traditionnels (-elle)”, και εδώ, όμως, σπανίως υπάρχει αναφορά σε συγκεκριμένο χειρόγραφο. Ακόμη περισσότερο από την Κυριακού, η οποία τουλάχιστον επισήμανε συγκεκριμένες διαφορές από το ένα «παραδοσιακό» χειρόγραφο στο άλλο, η Misguich ανήγαγε σιωπηρά καθεμιά από τις «παραδοσιακές» εικόνες σε έναν κοινό παρονομαστή, με αποτέλεσμα οι εικόνες τού ΡΡ να μην συγκρίνονται με τις εικόνες συγκεκριμένων χειρογράφων, αλλά με αφηρημένες υποκειμενικές κατασκευές. Η Misguich συνέδραμε έτσι τη Vereecken στην κατασκευή τού κλειστού συστήματος των ΒΒ1d, ΒΒ2, ΡΡ και Μ22, στεγανοποιημένου ως προς τη διάδρασή του με την υπόλοιπη χειρόγραφη παράδοση των Χρησμών.

Θα ήταν ίσως δυνατό ακόμη και εντός αυτού του κλειστού συστήματος να διατυπωθούν ερωτήματα για τα πρότυπα της εικονογράφησης, για το ιδιαίτερο ύφος των εικόνων ή για το «εργαστήριο» του Γεωργίου Κλόντζα. Κάτι τέτοιο θα επέβαλε, ωστόσο, διεύρυνση του ορίζοντα, ώστε να περιληφθούν με ουσιαστικό τρόπο στην πραγμάτευση τα ΒΒ1d, ΒΒ2 και ιδίως το Μ22, επιλογή που, καθώς φαίνεται, η Vereecken και η Misguich την είχαν και αυτήν αποκλείσει εξ αρχής. Από την άλλη πλευρά, όπως ήδη επισήμανε η Όλγα Γκράτζιου,⁵ οι συγγραφείς δεν ανέλυσαν

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 137.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 141-142.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 225-263.

⁴ Οι Vereecken & Hadermann-Misguich έλαβαν γνώση του Berg μετά το πέρας της εργασίας τους. Βλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 200.

⁵ GRATZIOU, “Rezension”, 2003, 794: “Von allen Bildern der Handschrift wird leider nur eine beiden Verfasserrinnen eingehend analysiert (S. 208-216 und 242-244; vgl. L. Hadermann-Misguich, Georges Klontzas et l’Union des Eglises, Byzantion 66, 1996, 346-350). Es handelt sich um die Figura 16 [...] Die Verfasserrinnen bestimmen die ideologische Orientierung der gesamten Handschrift mit der m.E. unzutreffenden Interpretation eines einzigen Bildes”.

διεξοδικά όλες τις εικόνες τού χειρογράφου, παρά μόνο την εικόνα τού *Σχήματος 16*. Βασίστηκαν στην ανάλυση αυτής μόνο της εικόνας για να ερμηνεύσουν το σύνολο της εικονογράφησης, ακριβώς όπως έκανε λίγο αργότερα και ο Brokkaar, ο οποίος βασίστηκε σε ένα μόνο στιχούργημα (τον κατά Χωνιάτη Χρησμό 6) για να «ερμηνεύσει» το σύνολο του κειμένου τού Ams. Οι Vereecken και Misguich εξέλαβαν έτσι «φιλενωτικό» τον ιδεολογικό προσανατολισμό τού χειρογράφου, εκτίμηση εσφαλμένη, όπως έδειξε στην παραπάνω βιβλιοκρισία της η Γκράτζιου και όπως θα δούμε λεπτομερώς στο κεφ. 8. Σε συνάφεια με το ζήτημα της ερμηνείας τής εικονογράφησης των χρησμολογίων, οι συγγραφείς επανέλαβαν τη σημαντική αποσιώπηση της Κυριακού ως προς την «παραδοσιακή» εικονογραφία τού Χρησμού 16 (Χρησμός 15 κατά τη δική τους αρίθμηση), θεωρώντας «πατριάρχη» τον εικονιζόμενο αρχιερέα και αγνοώντας την εικαστική αναφορά στον πάπα.¹ Τέλος, σε δύο άλλα, αρκετά σημαντικά ερωτήματα που έθεσε η Misguich, το μεν πρώτο, αναφορικά με την ταυτότητα των προσώπων και τα καθέκαστα των δύο πρώτων εικόνων του PP (φ. 3v-4r), δεν απαντήθηκε,² ενώ στο δεύτερο, αναφορικά με τις “différences notoires” στην εικονογράφηση μεταξύ PP & BB2, ορθές επιμέρους παρατηρήσεις απέδωσαν εσφαλμένο συμπέρασμα ως προς τη σχέση των δύο χειρογράφων (βλ. κεφ. 8).³

Συμπερασματικά, οι προσεγγίσεις των Vereecken & Hadermann-Misguich και της Κυριακού αλληλεξαρτώνται και αλληλοσυμπληρώνονται, εξαιτίας τής αδυναμίας τους να θεωρητικοποιήσουν και να εργαλειοποιήσουν το βασικότερο χαρακτηριστικό της εικονογράφησης των χρησμολογίων: την αλλαγή και τη νοηματική μετατόπιση. Ως σύμπτωμα αυτής της δυστοκίας εμφανίζεται, κατά την άποψή μου, η προσπάθεια ένταξης της ιδεολογίας των χρησμολογίων στα αποκρυφιστικά ιδεολογικά συστήματα του 16ου αιώνα, τα οποία έχουν γίνει κατανοητά με ανιστορικό τρόπο. Η συσχέτιση των χρησμολογίων με την αστρολογία και την αλχημεία είχε ήδη εμφανιστεί στην Κυριακού, κατά την εξέταση της εικονογράφησης,⁴ αλλά συστηματοποιήθηκε στην περίπτωση των Vereecken & Hadermann-Misguich. Σύμφωνα με τη Vereecken:

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 239-240: “L’illustration traditionnelle de l’oracle XV, dans laquelle ne figurent que l’Empereur et le patriarche (pl. XLI)...”.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 226-228.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 253-256.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 119 (Χρησμός 6), 120 (Χρησμός 7), 132 υποσημ. 72 (Χρησμός 12).

“Toutes les tentatives d’interpréter les *Oracles* comme des prophéties se rapportant a des personnages et des événements historiques, sont restées vaines jusqu’ici. [...] le texte ne contient aucune donnée concrète [...]. À notre avis, la recherche sur les *Oracles* ne peut sortir de l’impasse que si l’on accepte de mettre en doute l’interprétation courante, qui considère que ce texte prédit la venue d’une série d’empereurs byzantins et celle d’un roi idéal, et si on ose prendre en considération une autre interprétation”.¹

Αυτή η «τολμηρή εναλλακτική» ερμηνεία αναπτύχθηκε κυρίως κατά τον σχολιασμό του κειμένου,² βάσει του οποίου πίσω από κάθε σχεδόν στίχο υποκρύπτεται ένας αποκρυφιστικός συμβολισμός, ακριβώς όπως στους Janssen και Lauxtermann πίσω από κάθε στίχο υποκρυπτόταν ένα ιστορικό πρόσωπο ή συμβάν. Αφορούσε όμως και τις εικόνες, αν και είναι αλήθεια ότι η Misguich δεν ακολούθησε τη Vereecken με ζήλο. Η αναζήτηση των «συμβόλων» δεν αρκέστηκε στον 16ο αιώνα, δηλαδή στο ιστορικό περιβάλλον των χειρογράφων, αλλά έφτασε έως την εποχή των πυθαγορείων. Η Κυριακού αναφερόταν ήδη εκτενώς σε «πανάρχαια σύμβολα», ενώ οι Vereecken & Hadermann-Misguich, ακόμη πιο συγκεκριμένα, στις ιδεολογίες τού αποκρυφισμού, του ερμητισμού ή του «εσωτερισμού» (“ésotérisme”).³ Η ένστασή μου στη συγκεκριμένη προσέγγιση είναι ότι οι ιδεολογικές προτάσεις, η μία ή περισσότερες ιδεολογίες των χρησμολογίων, μπορούν ενδεχομένως να συσχετιστούν (με) ή να αναχθούν σε άλλες ιδεολογικές προτάσεις ή σε άλλες ιδεολογίες, δεν μπορούν όμως να ερμηνευθούν από μία άλλη ιδεολογία. Η ερμηνεία απαιτεί έξοδο από το πεδίο της ιδεολογίας, τη συσχέτισή του (με) και την αναγωγή του σε άλλα πεδία.

Η στάση τής Martha Fleming στη μελέτη της για τα πρώιμα χειρόγραφα των *Vaticiniorum* υπήρξε πιο ανοιχτή απέναντι στις ιδιαιτερότητές τους, και πιο δημιουργική, σε σχέση με τις στάσεις που τήρησαν η Κυριακού και οι Vereecken & Hadermann-Misguich απέναντι στις ιδιαιτερότητες των ελληνικών χρησμολογίων. Η Fleming ενέταξε στον κατάλογο χειρογράφων της σύντομη περιγραφή τής εικονογράφησης καθενός μάρτυρα, η οποία σε καμία περίπτωση δεν ξεπερνά, συνήθως δε είναι αρκετά συντομότερη από έντεκα αράδες.⁴ Αμέσως μετά, προέβη σε

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 44.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 165-198.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 200-203.

⁴ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 49-51, 56, 60-62, 67-69, 76-77, 84,86, 91-93.

εικονολογική ανάλυση, παρουσιάζοντας διαδοχικά και συγκριτικά τις δεκαπέντε διαφορετικές εικόνες τού εικονογραφικού προγράμματος, όπως αυτές εμφανίζονται σε επιλεγμένους μάρτυρες.¹ Στο τέλος του βιβλίου της, εν είδει παραρτήματος, τυπώθηκαν οι εικόνες ενός συγκεκριμένου χειρογράφου με κριτικό υπόμνημα στο κάτω μέρος της σελίδας.² Σε αυτό το κριτικό υπόμνημα – πρωτότυπο, επειδή δεν αφορά κείμενο, αλλά εικόνες – η Fleming συγκρίνει μεταξύ τους τα χειρόγραφα της ως προς επιλεγμένες εικονογραφικές λεπτομέρειες καθεμιάς εικόνας, δείχνοντας έτσι ομοιότητες και διαφορές στην εικονογράφιση μεταξύ των χειρογράφων. Οι δεκαέξι εικόνες με τα κριτικά τους υπομνήματα βρίσκονται στις αριστερές σελίδες αυτού του παραρτήματος, ενώ στις δεξιές σελίδες εκδίδεται το κείμενο του αντίστοιχου *vaticinium*, με το δικό του κριτικό υπόμνημα.³ Η Fleming βοηθήθηκε στην υλοποίηση αυτής της απλής αλλά λαμπρής ιδέας από το υλικό της, που απαρτιζόταν από εννέα μόνο χειρόγραφα, καθώς επίσης και από το αρκετά σταθερό κείμενο. Επέλεξε να παρατηρήσει περί τις 70 εικονογραφικές λεπτομέρειες στις δεκαέξι εικόνες και να συγκρίνει τα χειρόγραφα της πάνω σε αυτές, εργασία η οποία καταρχάς δεν ήταν άλλο παρά η επιστημονική τεκμηρίωση, με πηγή την εικονογράφιση, της συμπερασματικής πρότασης: “Analysis of the picture tradition reinforces the groupings of manuscripts noted earlier, that is, A-CD and LNPV, with F and M closely aligned to the latter group”.⁴

Θα μιμηθώ εδώ αυτό το στρατήγημα, διότι νομίζω ότι υπερβαίνει με τον καλύτερο τρόπο τον εμπειρισμό τής Κυριακού. Η *διαφοροποίηση* είναι που μας ενδιαφέρει εδώ, και ένα κριτικό υπόμνημα τη φέρνει πράγματι στο πρώτο πλάνο. Ως αντιστάθμισμα για την παράλειψη της κλασικής περιγραφής, φρόντισα ώστε το υπόμνημά μου να είναι αρκετά αναλυτικό: εξετάζω περί τις 250 εικονογραφικές λεπτομέρειες στις είκοσι εικόνες, ώστε να επιστάται η προσοχή σε όλες σχεδόν τις ιδιαιτερότητες κάθε εικόνας. Στη σύγκριση περιέλαβα δύο έντυπες εκδόσεις, του Lambeck (L) και του Migne (M).

Αλλά το υπόμνημα δεν είναι απλώς υποκατάστατο της περιγραφής. Διατυπώνει το κεντρικό ερώτημα που απευθύνω στην εικονογράφιση του K1 ως προς το εικονογραφικό της σκέλος, ερώτημα το οποίο αφορά τις σχέσεις μεταξύ των μαρτύρων. Την απάντηση που μου έδωσε το υλικό την κωδικοποίησα στους Πίνακες

¹ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 94-114.

² Το συγκεκριμένο χειρόγραφο, μάλιστα, το L, τυχαίνει να έχει όχι 15, αλλά 16 *vaticinia*.

³ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 148-187.

⁴ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 94.

3.9 και 3.10, όπου καταγράφεται ο αριθμός «συμφωνιών» τού κάθε μάρτυρα με τους υπόλοιπους. Οι συμφωνίες των μαρτύρων με τον εαυτό τους δείχνουν απλώς σε πόσα σημεία οι μάρτυρες βρέθηκαν μόνοι να υποστηρίζουν μία άπαξ εικονογραφική εκδοχή. Συμποσούμενα σε κάθε μάρτυρα, αυτά τα άπαξ σημεία μετρούν τον *βαθμό αυτονομίας* του. Ο αριθμός που καταγράφει τις «συμφωνίες» του Pan με τους άλλους μάρτυρες δεν είναι απολύτως ακριβής, διότι το Pan συγκρίθηκε μόνο σε δώδεκα από τις δεκαπέντε εικόνες του (βλ. Διάγραμμα 3.4).

Αν υποθέσουμε ότι δύο χειρόγραφα με 16 εικόνες το καθένα ταυτίζονταν εικονογραφικά απολύτως, τότε θα κατέγραφαν περί τις 180 συμφωνίες στο κριτικό υπόμνημα. Ο αριθμός των 126 εικονογραφικών συμπτώσεων, ο μεγαλύτερος που απαντάται (μεταξύ των έντυπων εκδόσεων L και M), σημαίνει ποσοστό ταύτισης περί το 69%, αξιοσημείωτα χαμηλό σε σχέση με την εντύπωση που καταρχάς αποκομίζει κάποιος με «γυμνό οφθαλμό». Κατά τη διάρκεια της σύγκρισης διαπίστωσα πάρα πολλές φορές ότι το βλέμμα, τουλάχιστον το δικό μου, έτεινε συστηματικά να παραβλέπει ή να υποτιμά τις εικονογραφικές διαφοροποιήσεις ανάμεσα στα χειρόγραφα. Ένας δεύτερος αριθμητικός δείκτης μπορεί να εξαχθεί από τη συχνότητα εικονογραφικών συμπτώσεων των χειρογράφων που έχουν θεωρηθεί «δίδυμα»: τα BB1e & E1 (110 συμφωνίες), τα Amb & M3c (96 συμφωνίες), τα M3a και Pan (75 συμφωνίες, αλλά πρέπει να υποθέσουμε περί τις 95), τα Berg & PP (104 συμφωνίες), τα PP & BB2 (67 συμφωνίες). Οι συγκεκριμένοι αριθμοί επιβεβαίωσαν τον ισχυρό δεσμό σε όλες τις περιπτώσεις, με εξαίρεση τα PP & BB2. Και πάλι όμως είναι αξιοσημείωτο ότι οι δεσμοί αυτοί σημαίνουν εικονογραφική ταύτιση σε ποσοστό που κυμαίνεται από 51% έως 59,5% (37% στα PP & BB2).

3.5.2 Κριτικό υπόμνημα στην εικονογράφηση ¹

Συντομογραφίες

<i>add.</i>	additio
<i>differ.</i>	differenter
<i>om.</i>	omissio
<i>subst.</i>	substitutio

¹ Στο υπόμνημα οι προσδιορισμοί «αριστερά» και «δεξιά» εννοούνται ως προς τον θεατή, παρεκτός αν ακολουθούνται από κτητική αντωνυμία.

3.5.2.1 Χρησμός Ια

Περιγραφή: Αρκούδα που θηλάζει σκύμνους.

Δείγματα: BB1d, BB2, Berg, PP, M22.

αρκούδα: στέκεται με κεφαλή προς τα δεξιά, προτάσσει το αριστερό της πόδι BB1d, Berg, PP· κινείται ζωηρά προς τα δεξιά, προτάσσει το αριστερό της πόδι BB2· στέκεται με κεφαλή

BB1d, 80v-81r (άνω)· PP, 4v-5r (κάτω).

προς τα αριστερά, προτάσσει το δεξιό της πόδι M22· **σκύμνοι:** τρεις BB1d, BB2, Berg, M22, PP· **τοπίο:** om. BB1d· έδαφος με ελαφρές κλίσεις, λίμνη αριστερά και χαμηλό φυτό δεξιά Berg· λίμνη αριστερά και δύο χαμηλά φυτά δεξιά PP· om. λίμνη και φυτά BB2· χάρτης με ακτογραμμή και πλοία M22· **cartouche:** BB2, M22.

3.5.2.2 Χρησμός 1β

Περιγραφή: Φίδι όρθιο με δύο κόρακες εκατέρωθεν της κεφαλής του.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, BC1a, Berg, Bero, BLd, E1, Ho, I, M3a, M3c, M22, M34, M38, Pan, PP, V1, V2, V4, VB.

Amb, 4v (άνω αριστερά)· Pan, 1r (άνω δεξιά)·

BB1e, 244r και 245v (κάτω: οι 244v και 245r, που παρεμβάλλονται, είχαν κολληθεί μεταξύ τους).

σώμα φιδιού: ελισσόμενο με εννέα τόξα L, M3a, Pan· οκτώ τόξα Ams, VB· επτά τόξα Amb, BLd, V4· έξι τόξα M, E1, I, M3c, M34, M38, V1, V2· πέντε τόξα BB1e· συστρέφεται στο μέσον της διαδρομής και σχηματίζει κόμπο Ho· συστρέφεται στο μέσον της διαδρομής και τρέπεται σε οριζόντια δεξιά κατεύθυνση BC1a· συστρέφεται στο μέσον της διαδρομής και τρέπεται σε οριζόντια δεξιά κατεύθυνση και έπειτα άνω BB2· συστρέφεται στο μέσον της διαδρομής, τρέπεται σε οριζόντια αριστερά κατεύθυνση, έπειτα δεξιά, ξανά αριστερά και άνω

M22· συστρέφεται στο κάτω άκρο Bero· συστρέφεται στο μέσον της διαδρομής και στο κάτω άκρο BB1d· συστρέφεται στο μέσον της διαδρομής και στο κάτω άκρο και τρέπεται ελαφρώς δεξιά Berg, PP **φέρει:** φολίδες L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, Berg, E1, I, M3a, M3c, M22, M34, M38, Pan, PP, V1· διαγράμμιση Ho, Bero, BLd· στιγμές VB· φτερά (δράκοντας) BB2, Berg, M22, PP· ημισέληνο στην ουρά Berg, PP· **κεφάλι** στραμμένο αριστερά άνω L, M, Ams, BB1e, BC1a, Bero, BLd, E1, M3a, M34, Pan, V1, V4, VB· αριστερά Amb, M3c· δεξιά άνω BB1d, BB2, Berg, Ho, I, M22, M38, PP, V2· φέρει αυτιά (δράκοντας) BB1d, BB1e, Berg, BB2, E1, Ho, I, M34, M38, PP, V1· **δύο κόρακες:** αμφοτέροι προφίλ Amb, BB2, Berg, M22, M3c, PP, V2· αμφοτέροι κάτοψη Ams, Bero, BB1e, BLd, E1, I, Pan, V1, V4, VB· αριστερός κάτοψη και δεξιός προφίλ L, M, M3a, M34· αριστερός προφίλ και δεξιός κάτοψη Ho, BB1d, M38· τσιμπούν το φίδι Bero, M3a, Pan, V1, V4, VB· *om.* BC1a· **τοπίο:** βράχοι, ποτάμι και ορεινή πόλη στο βάθος M22· **cartouche:** BB2, M22.

3.5.2.3 Χρησμός 2

Περιγραφή: Αετός με σταυρό κρεμασμένο στο ράμφος του.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, Bero, BLd, E1, I, Ho, Lo, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V1, V2, V4, VB, Vin1.

V2, 61v (αριστερά)· V1, 13r (κέντρο)· M3a, 1v (δεξιά).

αετός: εραλδικός L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BLd, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, V2, Vin1· στρέφει το σώμα αριστερά Bero, E1, Pan, V1, V4, VB· σηκώνει το δεξί του πόδι Bero, Pan, V1, V4· φέρει κλαδί στο ράμφος Ho· **στέμμα:** τύπος A4 Ho, V2· τύπος A3 Vin1· **πατά:** σε έδαφος BB1e, E1, VB· **σταυρός:** *subst.* από ενώτιο (;) M38.

3.5.2.4 Χρησμός 3

Περιγραφή: Μονόκερος με όρθια ανθρώπινη μορφή πίσω του.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V1, V2, V4, VB, Vin1.

BC2, 3v (άνω αριστερά)· BLd, 76r (άνω δεξιά)· BB1e, 246v (κάτω αριστερά) Pan, 2r (κάτω δεξιά).

μονόκερος: πίσω πόδια αλληλοκαλύπτονται Amb, M3c· συστρέφει την ουρά Amb, E1, M3c, M34, Vin1· σηκώνει την ουρά Lo· σηκώνει σταυρωτά τα μπροστινά πόδια BLd· δεν καλπάζει αλλά βηματίζει M38· φέρει ημισέληνο στον γλουτό M3a, Pan, V1, V4, VB· φέρει ημισέληνο

με ανθρώπινα χαρακτηριστικά στον γλουτό M38· έχει ημισέληνο δίπλα στο κεφάλι του Vin1· φέρει γένι L, M, BC2, Ho· πατά σε έδαφος L, M, E1, BB1e, Lo, M3c· **κέρατο:** με ραβδώσεις L, M, Amb, Ams, BC2, BLd, Bero, M3a, M3c, M34, Pan, V1, V2, VB· χωρίς ραβδώσεις BB1e, BC1a, E1, Ho, I, Lo, M38, V4· *om.* κέρατο Vin1· **ανθρώπινη μορφή:** στέκει L, M, BC1a, BC2, BLd, Ho, M3a, M34, M38, Pan, V2, V4, VB· βηματίζει Amb, Ams, BB1e, Bero, E1, I, M3c, V1· *om.* Vin1· πατά σε έδαφος BB1e, E1· πατά σε βάθρο M3a· **κεφάλι:** στρέφει άνω Ams, BLd, V2· σκυμμένο BB1e, E1· φέρει στέμμα V2· μακριά κόμη L, M, Ams, BC1a, E1, Lo, M38, V2· κοντή κόμη Amb, BB1e, BC2, Bero, BLd, Ho, I, M3a, M3c, Pan, V1, V4, VB· **αριστερό της χέρι:** προτεταμένο προς τον μονόκερο L, M· βραχίονας κάτω, πήχυς άνω Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V1, V2, V4· βραχίονας και πήχυς κάτω E1· βραχίονας οριζόντια, πήχυς άνω Ho· βραχίονας και πήχυς άνω BLd· αγγίζει το πόδι του μονόκερου BC2, Pan, V2· πιάνει το πόδι του μονόκερου M3a, VB· **δεξί της χέρι:** βραχίονας κάτω, πήχυς οριζόντια L, M, BB1e, Ho, M3a, M34, Pan, V4, VB· βραχίονας κάτω, πήχυς άνω BC1a, BC2, E1, I, Lo, V1, V2· βραχίονας και πήχυς οριζόντια Bero, M38· βραχίονας και πήχυς κάτω Amb, M3c· βραχίονας και πήχυς άνω BLd· δείκτης δεξιού χεριού προτεταμένος V2· **ένδυμα:** απλός χιτώνας Ams, BLd, Lo· χιτώνας με κράσπεδο Amb, M3c· με κράσπεδο και τραχηλιά L, M, BC1a, Ho, I, M34, M38· με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο Pan, V1, V4, VB· με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στον αριστερό πήχυ BB1e, Bero, E1, M3a· με τραχηλιά BC2· με τραχηλιά και μανίκια έως τους αγκώνες V2· με επιράμματα στους βραχίονες BC1a· με επιράμματα στους καρπούς BC2, I, M34, M38, Pan, V1, V4, VB· με επιράμματα στους βραχίονες και στους καρπούς BB1e, E1, M3a· **θέση σε σχέση με τον μονόκερο:** διαγώνια πίσω, έξω από το πεδίο του μονόκερου Bero, V1· διαγώνια πίσω, κάτω από την ουρά L, Amb, Ams, BC2, E1, Ho, I, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V2, V4· κάτω από τα πίσω πόδια M, BB1e, BLd, VB· κάτω από την κοιλιά BC1a· ακριβώς πίσω του κάτω από την ουρά Lo.

3.5.2.5 Χρησμός 2+3

Περιγραφή: Μονόκερος φέρει στη ράχη του αετό που κρατά σταυρό στο ράμφος του.

Δείγματα: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Berg, 4v-5r (άνω)· BB2, 7v-8r (κάτω).

αετός: φτερά κλειστά BB1d· δεξί του φτερό ανοιχτό Berg, PP· φτερά ανοιχτά BB2, M22·
μονόκερος: συστρέφει την ουρά BB2, M22· πατά σε έδαφος BB2, Berg, PP· πατά σε
πλακόστρωτο δάπεδο M22· **cartouche:** BB2, M22.

3.5.2.6 Χρησμός 4

Περιγραφή: Ανθρώπινη μορφή σε προτομή.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3c, M34, M38, Vin1.

Ams, 4r (αριστερά)· M34, 13v (κέντρο)· BLd, 77r (δεξιά).

προτομή: με κεκλιμένο κάθετο άξονα L, M, Amb, Ams, Ho, M3c· όχι μία, αλλά τρεις προτομές, οι δύο εκ μεταφοράς από τον Χρησμό 6 BLd· **φορά κεφαλής δεξιά (αντίθετη της επικρατούσας):** M· **κάλυμμα κεφαλής:** τουρμπάνι με πέντε ζώνες και απόληξη στον τράχηλο BLd· με τέσσερις ζώνες και απόληξη με κρόσσια στον τράχηλο Ams, BC2, V2¹· με τέσσερις ζώνες και απόληξη στον τράχηλο Lo· με τρεις ζώνες και απόληξη με κρόσσια στον τράχηλο M34· με τρεις ζώνες και απόληξη στον τράχηλο BC1a· με μία ζώνη ως βάση, ακανόνιστες υπερκείμενες και απόληξη με κρόσσια στον τράχηλο L, M, Ho· με μία ζώνη και πυκνή διαγράμμιση για το υπόλοιπο κάλυμμα και την απόληξη M38· μαντήλι με απόληξη στον τράχηλο Amb, M3c· μαντήλι με σχηματική προεξοχή I· **τραχηλιά:** κλειστή, πολυγωνική, με τρεις πλευρές και απόληξη προς τα πίσω L· κλειστή, πολυγωνική με τρεις πλευρές M, Ams, M34· κλειστή, πολυγωνική, με δύο πλευρές και απόληξη προς τα πίσω BC1a, Ho· ανοιχτή, πολυγωνική, με τρεις πλευρές Amb, M3c· ημικυκλική με γωνία εμπρός Lo· ημικυκλική V2· *om. I*, M38· ελεύθερη BC2, BLd· απεικονίζεται και τμήμα του ενδύματος κάτω από την τραχηλιά BC1a· **differ.** Vin1: απεικονίζει από τη μέση και άνω τον ίδιο ακριβώς βασιλιά του Χρησμού 5, ο οποίος προηγείται στην απέναντι σελίδα, με τα χέρια του στην ίδια ακριβώς στάση, αλλά το δρεπάνι και το ρόδο ίπτανται στο πεδίο ελεύθερα, ως εάν ο βασιλιάς να τα έχει αφήσει να πέσουν. Κάτω αριστερά νεαρή μορφή με ποδήρη χιτώνα κοιτά προς τα άνω τον βασιλιά και απευθύνεται με τα χέρια του σε αυτόν.

¹ Η κατασκευή που υπέρκειται του τουρμπανιού είναι μεταγενέστερη συμπλήρωση του γραφέα (βλ. παρακάτω στο παρόν υποκεφάλαιο).

3.5.2.7 Χρησμός 5

Περιγραφή: Βασιλιάς όρθιος με συμβολικά αντικείμενα στα χέρια, στεφόμενος (;) από άγγελο.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3c, M34, M38, V2, Vin1.

ένδυμα: χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στον αριστερό του πήχυ Ho, M34· χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στον δεξιό του πήχυ BC1a· χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο (;) που αναδιπλώνεται στη μέση Lo· χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο (;) L, M, Amb, Ams, M3c, BLd, Vin1· χιτώνας με κράσπεδο I, M38· απλός χιτώνας BC2, V2· με επιράμματα στους βραχίονες Ho· με επιράμματα στους καρπούς L, M, Amb, BC1a, BC2, I, Lo, M3c, M34, M38· με επιράμματα στους βραχίονες και στους καρπούς BLd, Vin1· *add.* περιδέριο

Amb, 6v (αριστερά)· Vin1, 9v (κέντρο)· VB, 6v (δεξιά).

με κρινάνθεμο BC2· **μαλλιά:** κοντά L, M, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M34, M38, V2, Vin1· από τη δεξιά του πλευρά κοντά και από την αριστερή του μακριά Amb, M3c· **πόδια με καμπάγια:** *om.* Ams· **πρόταξη δεξιού του ποδιού:** υπόδειξη δεξιού του γονάτου στον χιτώνα L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, Ho, I, Lo, M3c, M34, M38, V2· υπόδειξη αριστερού του γονάτου στον χιτώνα Ams, BC1a, BC2, BLd, I, M3c, M34, M38· *om.* πρόταξη Vin1 (ευθύτατα μετωπικός)· **γωνία πελμάτων:** αμβλεία L, M, Amb, BC1a, Ho, I, M3c, M34, M38, V2· οξεία BLd· πέλματα παράλληλα, σε βηματισμό προς τα αριστερά BC2· **πατά:** σε έδαφος L, M, Lo· σε μαξιλάρι Ho· **στέμμα:** τύπος A1 Ams, Lo, M38· τύπος A2 L, M, BC2, Ho, I· τύπος A3 Vin1· τύπος A4 BC1a, M34, V2· τύπος A5 Amb, M3c· τύπος A6 BLd· **γένι:** κοντό M, Amb, Ams, BC1a, Ho, I, Lo, M34, Vin1· μακρύ L, BC2, BLd, M3c, M38, V2· *add.* σκιά ή

πέπλο πίσω από το στέμμα Ams, BC1a, M38· *add.* σταυρό στην κορυφή του στέμματος BC2· **θέση χεριών:** συμμετρική L, M, BC1a, BC2, BLd, I, Lo, V2, Vin1· δεξί του χέρι ψηλότερα Amb, Ams, Ho, M3c, M34, M38· **δεξί του χέρι κρατά:** δρεπάνι ημικυκλικό L, Ams, BC2, Ho, Lo, M38, Vin1· δρεπάνι ανοιχτού τόξου Amb, BC1a, I, M3c, M34, V2· ράβδο με ημικυκλική απόληξη M· με δόντια Ams, BC2, Ho, M34, M38· με αίμα Ho, M38, V2· **αριστερό του χέρι κρατά:** μίσχο με ρόδο L, M, BC1a, BC2, Lo, Vin1· ράβδο με κιονόκρανο από το οποίο φύονται ρόδα Amb, M3c· ράβδο με κομβίο και άνθος M34· ράβδο με λυχνοστάτη Ams, I, M38, V2· κηροπήγιο Ho· ράβδο με τείχος πόλης απ' όπου προβάλλει ρόδο BLd· **άγγελος:** μόνο το άνω μέρος του σώματος και χωρίς φτερά L, M, Amb, I, M3c· μόνο το άνω μέρος του σώματος με φτερά BC1a, BC2, BLd (*add.* νέφη), Ho· πλήρης χωρίς φτερά Ams, M34, V2· πλήρης με φτερά Lo, M38· φωτοστέφανος BC1a, BC2, Ho, I, Lo· αποθέτει (:) το στέμμα με τα δύο χέρια L, M, BLd, Ho, I, Lo, M34· με το ένα χέρι Amb, Ams, BC2, M3c, M38, V2.

3.5.2.8 Χρησμός 5+4

Περιγραφή: Βασιλιάς όρθιος με συμβολικά αντικείμενα στα χέρια, στεφόμενος (:) από άγγελο, και ανθρώπινη μορφή σε προτομή.

Δείγματα: BB1d, BB1e, BB2, Berg, Bero, E1, M3a, M22, Pan, PP, V1, V4, VB.¹

ένδυμα: χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στον δεξιό του πήχυ BB1e, Bero, E1· σάκκος με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στον δεξιό του πήχυ M3a, Pan, V1, V4, VB· με επιράμματα στους βραχίονες V4· με επιράμματα στους βραχίονες και στους καρπούς BB1e, Bero (*om.* αριστερό βραχίονα), E1, M3a, Pan, VB· χιτώνας με ζώνη και γιακά, καφτάνι BB2, Berg, M22, PP· χιτώνας με ζώνη χωρίς γιακά, καφτάνι BB1d· **μαλλιά:** κοντά Bero, M3a, Pan, V1, V4, VB· μακριά BB1e, E1· *om.* BB1d, BB2, Berg, PP, M22· **πρόταξη δεξιού του ποδιού:** *om.* BB1d, BB2, Berg, M22, PP· υπόδειξη δεξιού του γονάτου στον χιτώνα Bero, M3a, Pan, VB· υπόδειξη αριστερού του γονάτου στον χιτώνα BB1e, E1, VB· **γωνία πελμάτων:** αμβλεία BB1d, M3a, M22, Pan, V4, VB· οξεία BB1e, BB2, Berg, Bero, E1, PP, V1· **πατά:** σε βάθρο M3a, Pan, V1 (*add.* κόσμημα στο μέτωπο του βάθρου), V4 (*add.* μικρό προσωπίο στην άνω επιφάνεια του βάθρου), VB· σε βάθρο και μαξιλάρι Bero· σε έδαφος E1· σε βάθρο πάνω σε

¹ Το VB παραδίδει το κείμενο του Χρησμού 5 στο φ. 6ν και το κείμενο του Χρησμού 4 στο φ. 7r. Αλλά ο Χρησμός 5 εικονογραφήθηκε ως 5+4, δηλαδή η προτομή του Χρησμού 4 ζωγραφίστηκε δεξιά και κάτω από τον βασιλιά του Χρησμού 5, ενώ ο χώρος της εικόνας του Χρησμού 4 έμεινε κενός.

έδαφος BB1e· σε πτώματα BB1d· σε πτώματα και λείψανα μάχης BB2, Berg, M22, PP·
στέμμα: τύπος A3 V1· τύπος A4 M3a, Pan, VB· τύπος A5 V4· τύπος A6 BB1e, Bero, E1·
 τύπος Σ1 BB1d, Berg, PP· τύπος Σ2 BB2· τύπος Σ3 M22· **γένι:** κοντό Bero, M3a, Pan, V1,
 V4· μακρύ BB1d, BB1e, BB2, Berg, E1, M22, PP, VB· **θέση χεριών:** συμμετρική BB1d,

V1, 14r (άνω αριστερά)· M3a, 3v (άνω δεξιά)· BB1d, 83v-84r (κάτω).

BB2, Berg, M22, PP· δεξί του στο στήθος, αριστερό του έξω και άνω BB1e, E1, M3a, Pan,
 V1, V4, VB· δεξί του στο στήθος, αριστερό του έξω και κάτω Bero· **δεξί του χέρι κρατά:**
 δρεπάνι ημικυκλικό BB1d, M3a, Pan, V1, V4, VB· δρεπάνι ανοιχτού τόξου BB1e, BB2,
 Berg, Bero, E1, M22, PP· με δόντια Bero· με αίμα Bero, V1· **αριστερό του χέρι κρατά:** ρόδο
 με μίσχο BB1d, BB2, Berg, M22, PP· ράβδο με τείχος πόλης απ' όπου προβάλλει ρόδο BB1e,
 Bero, E1, M3a, Pan, V1, V4, VB (*add.* κωνική ράβδο)· **άγγελος:** μόνο το άνω μέρος του
 σώματος με φτερά E1 (*add.* νέφη), M3a, Pan, V1, V4, VB (*add.* νέφη)· πλήρης με φτερά

BB1e, Bero· φωτοστέφανος BB1e, E1, Pan, V4· αποθέτει το στέμμα με τα δύο χέρια BB1e, Bero, E1, M3a, Pan, V1, V4, VB· **προτομή:** om. E1· φορά σκούφο M3a, Pan, V1, V4· φορά κράνος BB1e, Bero· χωρίς κάλυμμα κεφαλής VB· κοιτά άνω τον βασιλέα Bero, Pan, V1, VB· **τοπίο:** ορεινή πόλη Berg, PP· πόλη με εκκλησία, άλλα κτίρια, μουεζίνη, σφαίρα του κόσμου M22· **cartouche:** BB2, M22.

3.5.2.9 Χρησμός 6

Περιγραφή: Βους με ανθρώπινες μορφές σε προτομή.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, BC1a, BC2, Berg, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M22, M34, M38, Pan, PP, V1, V2, V4, VB, Vin1.

M34, 3v (άνω αριστερά)· BB1e, 247v (άνω δεξιά)· BB1d, 84v-85r (κάτω).

βους σε κίνηση προς τα δεξιά: τα δύο μπροστινά πόδια ψηλότερα από τα πίσω, με το αριστερό του σε ελαφρά κάμψη L, M, Amb, Ams, Ho, M3c, V2· με το αριστερό του σε έντονη κάμψη M3a, Pan, V4, VB· και τα δύο σε καλπασμό BC2, I, M38· τα δύο μπροστινά πόδια στο ίδιο επίπεδο με τα πίσω, με το αριστερό του σε ελαφρά κάμψη BB1d, Berg, BLd, PP· με το αριστερό του σε έντονη κάμψη BB2 (*add.* στροφή κεφαλής προς τα πίσω)· **βους σε κίνηση προς τα αριστερά:** τα δύο μπροστινά πόδια στο ίδιο επίπεδο με τα πίσω, με το δεξιό του σε έντονη κάμψη M22 (*add.* στροφή κεφαλής προς τα πίσω)· **βους σε στάση:** τα δύο μπροστινά πόδια ψηλότερα από τα πίσω BC1a· τα δύο μπροστινά πόδια στο ίδιο επίπεδο με τα πίσω BB1e, Bero, E1, M34, V1, Vin1· **πατά:** σε έδαφος L, M, BB1e, E1, Lo, M3c, VB· σε χάρτη της Κύπρου BB1d, BB2, Berg, PP· σε ορεινό τοπίο M22· **ουρά:** κρέμεται ανάμεσα στα πόδια του ζώου BLd, M22, M34· *om.* Vin1· **δεξί του αυτί:** εξέχει της κεφαλής L, M, Amb, Ams, BC2, Bero, Ho, M3c, M34, M38· κρέμεται BB1d, BB1e, BB2, BC1a, Berg, BLd, E1, Lo, M3a, M22, Pan, PP, V2, VB, Vin1· *om.* δεξί του αυτί V1· *om.* και τα δύο αυτιά I· **προτομές:** δύο L, M, Amb, Ams, BB1e, Bero, BC1a, BC2, E1, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V1, V2, V4, VB· *differ.* BC2: οι προτομές στρέφουν το βλέμμα προς αντίθετες κατευθύνσεις· τρεις (η μεσαία μεγαλύτερη) BB1d, BB2, Berg, Ho, PP· αντί προτομών, ο σουλτάνος Σελίμ ιππεύει τον βου, ενώ τα δύο αποκεφαλισμένα σώματα των αδελφών του κείτονται στο έδαφος M22· *om.* BLd (τις μεταφέρει στον Χρησμό 4), Vin1 (τις μεταφέρει στον Χρησμό 8)· **τουρμπάνια:** BB1d, BB2, Berg, M22, PP, V2· και οι δύο V2· η μεσαία από τις τρεις BB1d, BB2, Berg, Ho, PP· και οι τρεις M22· **cartouche:** BB2, M22.

3.5.2.10 Χρησμός 7

Περιγραφή: Σκύλος, αρκούδα ή υβριδικό ον που θηλάζει σκύμους.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, BC1a, BC2, Berg, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M22, M34, M38, Mo, Pan, PP, V1, V2, V4, VB.

ζώο: σκύλος L, M, Amb, Ams, BC1a, Ho, Lo, V2· αρκούδα BB1d, BB1e, BB2, Berg, Bero, BLd, E1, M22, Mo, PP· υβρίδιο BC2, I, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V1, V4, VB· **σκύμνοι:** τέσσερις BB1e, BC2, Bero, E1, I, M3a, Pan, V1, V4, VB· τρεις L, M, Amb, Ams, BB1d, BB2, BC1a, Berg, BLd, Ho, M3c, M22, M34, M38, Mo, PP, V2· κανένας Lo· **φορά του ζώου αριστερά (αντίθετη της επικρατούσας):** M· **άξονας ζώου ως προς τον ορίζοντα:** 45° L, M, Amb, Ams, Ho, Lo, M3c, V2, V4· 30° BC1a, BC2, I, M3a, M34, M38, Pan, V1· 10°

Ho, 4r (άνω αριστερά)· E1, 18v (άνω δεξιά)· BB2, 10v-11r (κάτω).

BB1e· 0° BB1d, BB2, Berg, Bero, BLd, E1, M22, Mo, PP, VB· **στόμα ζώου**: ανοιχτό L, M, Amb, Ams, BB1e, BB2, BC1a, BC2, BLd, Bero, E1, Ho, Lo, M3a, M3c, M34, Mo, Pan, V1, V2, V4· κλειστό BB1d, Berg, I, M22, M38, PP, VB· **πατά**: σε έδαφος L, M, BB1d, BB1e, BB2, Berg, E1, Lo, Mo, PP, VB· σε χάρτη απροσδιόριστου τόπου M22· **cartouche**: BB2, M22· **σταυρός στο άνω μέρος τού φύλλου**: M3a.

3.5.2.11 Χρησμός 8

Περιγραφή: Οχρωμένη πόλη και κύλικα ή δισκοπότηρο με κομμένη ανθρώπινη κεφαλή.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, BC1a, BC2, Berg, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, Pan, PP, V1, V2, V4, VB, Vin1.

om.: M22· **σχήμα πόλης:** ανάπτυξη καθ' ύψος Ams, BC1a, BLd, Ho, I, Lo, M3a, M34, Pan, V2, V4, VB· ανάπτυξη κατά πλάτος L, M, BB2, Bero· ίσο ύψος και πλάτος Amb, BB1d, BB1e, BC2, Berg, E1, M3c, PP, V1, Vin1· **ύψος οχύρωσης επί του συνολικού ύψους:** $\frac{9}{12}$ Amb, Ams, BB1e, BLd, E1, Lo, M34, V1, V2· $\frac{8}{12}$ BC2, I, M3a, Pan, V4, VB, Vin1· $\frac{6}{12}$ L, M, BB2, BC1a, Berg, PP· $\frac{4}{12}$ BB1d, Bero, Ho, M3c· **σχήμα οχύρωσης:** κυλινδρικό με πύργους εσωτερικά Ams, I, Lo, M3c, V2· κυλινδρικό με εξέχοντες πύργους Vin1· τετράγωνο

Ams, 5r (άνω αριστερά)· V1, 15v (άνω δεξιά)· BB1d, 86v-87r (κάτω).

με πύργους εσωτερικά BB1d, BB1e, BC1a, BLd, E1, Ho, V1· τετράγωνο με εξέχοντες πύργους Amb, BB2, Berg, PP· πεντάγωνο με πύργους εσωτερικά M3a, V4, VB· εξάγωνο με πύργους εσωτερικά BC2· κυλινδρικό κάτω και πεντάγωνο άνω με πύργους εσωτερικά Pan· κυλινδρικό κάτω και πολυγωνικό άνω με πύργους εσωτερικά M34· απροσδιόριστο με πύργους εσωτερικά Bero· απροσδιόριστο με εξέχοντες πύργους L, M· **διπλή οχύρωση:** BLd, Ho, M3c, M34· **τείχος με ορατή λιθοδομή:** Ams, BB2, Berg, I, M3a, M3c, M34, Pan, PP (εν

μέρει), V1, V2, V4, Vin1 (εν μέρει)· **πολεμίστρες στο παραπέτο:** πυκνή λεπτή οδόντωση Amb, Ams· παράθυρα BC1a· πυκνή λεπτή οδόντωση και παράθυρα BB1e, BLd (και στα δύο τείχη), E1, V2· αραιή παχιά οδόντωση BB1d, BC2, Ho (στο εξωτερικό τείχος), I, Lo, M3c (στο εξωτερικό τείχος)· αραιή παχιά οδόντωση και παράθυρα M34 (και στα δύο τείχη)· σχήματος «Μ» Bero, M3c (στο εσωτερικό τείχος)· **πολεμίστρες στους πύργους:** πυκνή λεπτή οδόντωση Ams· παράθυρα BB1d, BC1a, BLd, E1, Lo, M3a, M3c, M34, Pan, V1, V2, V4, VB· πυκνή λεπτή οδόντωση και παράθυρα L, M, Amb, BB1e, Ho, Vin1· αραιή παχιά οδόντωση και παράθυρα BB1e, Berg, Bero, E1, PP· σχήματος «Μ» BB1e, Berg, PP, V4· *om.* BC2, I· **πολεμίστρες σε κατώτερα σημεία του τείχους:** Amb, Ams, BB1d, BLd, M34· **θύρες τειχών:** μία με κυρτό ανώφλι Amb, BB2, V2, Vin1· μία με οριζόντιο ανώφλι BC2, BLd· μία με κυρτό ανώφλι και θυρόφυλλα Ams, I· μία με κυρτό ανώφλι και κλίμακα δύο βαθμίδων BB1d· μία με κυρτό ανώφλι και κλίμακα δύο βαθμίδων, πλαισιωμένη από κίονες και τόξα BC1a· μία με κυρτό ανώφλι, θυρόφυλλα και τετράβαθμη κλίμακα Lo· μία με κυρτό ανώφλι, θυρόφυλλα και κλίμακα πέντε βαθμίδων M34· δύο με κυρτό ανώφλι L, M· μία στο εξωτερικό και μία στο εσωτερικό τείχος με κυρτά ανώφλια M3c· μία στο εξωτερικό τείχος με κυρτό ανώφλι και κλίμακα δύο βαθμίδων, και δύο στο εσωτερικό τείχος, η μία με κυρτό και η άλλη με οριζόντιο ανώφλι Ho· δύο, μία κύρια με διπλό (οριζόντιο και κυρτό) ανώφλι και θυρόφυλλα και μία παράπλευρη με κυρτό ανώφλι M3a, Pan, V4, VB· τρεις, μία μεσαία με οριζόντιο ανώφλι, θυρόφυλλα και κλίμακα δύο βαθμίδων και δύο παράπλευρες με κυρτό ανώφλι V1· τρεις, μία μεσαία με οριζόντιο και δύο παράπλευρες με κυρτό ανώφλι BB1e, E1· τρεις, δύο κεντρικές με οριζόντιο ανώφλι και μία παράπλευρη με κυρτό ανώφλι Bero· τρεις, μία μεσαία κατεδαφισμένη και δύο παράπλευρες με κυρτό ανώφλι Berg, PP· σταυρός στο ανώφλι Amb, Ams· **γωνία θέασης:** μετωπική BB1e, E1· μετωπική+δεξιά+αριστερά Bero· μετωπική+δεξιά L· μετωπική+αριστερά M· μετωπική+αποπάνω Ams, I, Lo, V1, V2· μετωπική+αποκάτω M3c· μετωπική+αποπάνω+αποκάτω BB1d, Ho, Vin1· μετωπική+δεξιά+αριστερά+αποπάνω BC2, BLd, M34· μετωπική+δεξιά+αριστερά+αποπάνω Amb· μετωπική+δεξιά+αποπάνω BC1a· μετωπική+αριστερά+αποπάνω M3a, Pan, V4, VB· μετωπική+δεξιά+αριστερά+αποπάνω+αποκάτω BB2, Berg, PP· **προοπτική:** *om.* Ams, I, Vin1· αντεστραμμένη Amb, BB1d, BB2, BC2, Berg, Bero, BC1a, BLd, M3a, M3c, M34, Pan, PP, V4, VB· γεωμετρική L, M, BB1e, E1, Lo, V1, V2· αντεστραμμένη και γεωμετρική Ho· **πατά:** σε λεπτό υπόβαθρο Amb, Ams, BLd, M3c, Vin1· σε μονό βάθρο BB1d, BB1e, BC1a, E1, Ho, V2, VB· σε μονό βάθρο με λεπτό υπόβαθρο Lo, M34· σε διπλό βάθρο M3a, Pan, V1, V4· σε έδαφος Bero· σε διπλό βάθρο και έδαφος L, M· σε πλακόστρωτο δάπεδο BB2, Berg, PP· **στοιχεία εντός της πόλης:** στέγες τρουλαίες Ams, I· στέγες τρουλαίες και κωνικές BLd, Lo, M3a, M34, Pan, V1, V4, VB· στέγες τρουλαίες και δίριχτες κεραμωτές Amb· στέγες τρουλαίες, κωνικές και δίριχτες κεραμωτές L, M, BB1e, BC2, Berg, Bero, E1, M3c, PP· στέγες τρουλαίες, δίριχτες κεραμωτές και επίπεδες BB2, Ho· στέγες τρουλαίες,

κωνικές, δίριχτες κεραμωτές και επίπεδες BC1a, V2· στέγες κωνικές, μονόριχτες και δίριχτες κεραμωτές Vin1· στέγες τρουλαίες, κωνικές, μονόριχτες και δίριχτες κεραμωτές και επίπεδες BB1d· κίνες L, M, Ho· οβελίσκος και φανταστικές αμίδες BB2· λάβαρα L, M, BB1d, BB2, Berg, BC1a, Ho, M3c, PP· σταυροί L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, Berg, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, Pan, PP, V1, V2, V4, VB· κρινάνθεμο Vin1· ημισέληνοι BB1d (υπεσταλμένες), BB2 (όρθιες), Berg (υπεσταλμένες), PP (υπεσταλμένες)· βλάστηση BB1e, BC1a (*add.* πουλιά), Bero, E1· **κύλικα ή δισκοπότηρο**: επιμήκης με ακόσμητο σώμα L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, Ho, V4· ημισφαιρική με αχιβαδωτή κόσμηση BC2, BLd, Lo, M34, Pan, V2· επιμήκης με αχιβαδωτή κόσμηση E1· ημισφαιρική ακόσμητη Bero, M3a, V1, VB· πολυγωνική I· απροσδιόριστη BC1a· απλό πινάκιο Berg, PP· *om.* M3c, Vin1· **τοποθέτηση κύλικας δεξιά (αντίθετη της επικρατούσας)**: M, BC2· **κομμένη κεφαλή**: αγένεια με σαρίκι L, M, M34· αγένεια με ημισφαιρικό κάλυμμα M3a, Pan, V4, VB· αγένεια με σαρίκι και αιμάσσουσα Amb, Ams, Ho· αγένεια και ασκεπής με μακριά μαλλιά BC1a, BC2, Lo, V1, V2· αγένεια και ασκεπής με κοντά μαλλιά BLd· αγένεια, ασκεπής και φαλακρή I· γενειοφόρα και ασκεπής με μακριά μαλλιά BB1e, E1· γενειοφόρα και ασκεπής με κοντά μαλλιά Bero· γενειοφόρα με σαρίκι (σουλτάνος) BB1d, BB2, Berg, PP· τρεις κεφαλές με μακριά μαλλιά: μία γενειοφόρα και δύο αγένειες Vin1· *add.* «βα(σι)λ(έως) κάρ(α)» Amb, M3a, Pan, VB· **αιχμή**: απλή L, M, Ams, BLd, I, M3a, M34· αιμάσσουσα Amb, BC2, Ho, Pan, V1· εν είδει φυσικής αιμάτινης ροής V4, VB· **πόλη πολιορκούμενη**: BB1d, BB2, Berg, PP· από τη θάλασσα BB1d· από ξηρά και θάλασσα BB2, Berg, PP· **επουράνιο χέρι που ευλογεί**: BB2.

3.5.2.12 Χρησμός 9

Περιγραφή: Αλεπού με κοντάρια που φέρουν λάβαρα στη ράχη της.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, BC1a, BC2, Berg, Bero, E1, Ho, I, M3a, M3c, M22, M34, Pan, PP, V1, V2, V4, VB, Vin1.

κίνηση αλεπούς: καλπασμός L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, Pan, V1, V2, V4, VB· σε θέση άμυνας BB1d, BB2, Berg, M22, PP· σε στάση Vin1· **φορά της αλεπούς δεξιά (αντίθετη της επικρατούσας)**: M, Vin1· **ουρά**: ευθεία L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, BC2, Berg, Bero, BLd, Ho, Lo, M3a, PP, V1, Vin1· κυρτή προς τα άνω E1, M3c, M22· συνεστραμμένη M34, Pan, V2, V4, VB· **κοντή ουρά**: BC1a, I· **πατά**: σε έδαφος L, M, BB1d, BB1e, BB2, Berg, Bero, E1, Lo, PP, VB· **η αλεπού εμφανίζει ανισοδακτυλία**: Amb, Ams, BC2, I, M3c· **κοντάρια**: δόρατα L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2 (ζακρισμένα στο άνω μέρος του φύλλου), BC1a, BC2, Berg, Bero,

E1, Ho, I, M3c, M34, PP, V1, V2, V4, VB· κοντοί BLd, M22, Vin1· κοντοί με σταυρό M3a, Pan· βέλη Lo· **θέση κονταριών ως προς την αλεπού:** διασταυρώνονται στο κατώτατο σημείο τους στην κοιλιά της αλεπούς BC2, I· διασταυρώνονται σε χαμηλό σημείο τους στην κοιλιά της αλεπούς με το κάτω τμήμα τους ορατό L, M, BB1e, BC1a, E1· διασταυρώνονται

Ho, 5r (άνω αριστερά)· M3a, 4v (άνω δεξιά)· BB1d, 87v-88r (κάτω).

σε χαμηλό σημείο τους στη ράχη της αλεπούς με το κάτω τμήμα τους ορατό Amb, Ams, Bero, BLd, M3a, M3c, M34, V1, V4, VB (*add.* κόμβο στο σημείο διασταύρωσης)· διασταυρώνονται σε χαμηλό σημείο τους στη ράχη της αλεπούς με το κάτω τμήμα τους αόρατο Ho· διασταυρώνονται περίπου στο μέσον τους πολύ πάνω από τη ράχη της αλεπούς με το κάτω τμήμα τους ορατό Pan, V2· διασταυρώνονται περίπου στο μέσον τους κάτω από την αλεπού με το κάτω τμήμα τους αόρατο M22· δεν διασταυρώνονται, διακρίνεται μόνο το ανώτερο τμήμα τους να προβάλλει από ένα σημείο της ράχης της αλεπούς με το κάτω τμήμα τους αόρατο BB1d, BB2, Berg, PP· δεν διασταυρώνονται, διακρίνεται μόνο το ανώτερο

τιμήμα τους να προβάλλει από διαφορετικά σημεία της ράχης της αλεπούς με το κάτω τιμήμα τους αόρατο Lo, Vin1· **σχήμα λάβαρων:** τετράγωνο BB1e, Bero, BLd, E1, M3a, Pan, V4, VB· τετράγωνο με τρεις οδόντες L, M, BB1d, BC1a, Berg, Ho, M34 (γλώσσες αντί οδόντων), τετράγωνο με τέσσερις αιχμηρούς οδόντες I· PP· τετράγωνο με πέντε οδόντες Ams· τετράγωνο με πυκνή οδόντωση V1· τρίγωνο με θύσανο επί του δόρατος Amb, M3c· ταινία με τρεις μακρές αιχμηρές απολήξεις BC2· ταινία με δύο μακρές αιχμηρές απολήξεις BB2, V2, Vin1· ταινία με δύο μακρές αιχμηρές απολήξεις (το μεσαίο) και παραλληλόγραμμο (τα πλευρικά) M22· **απεικόνιση στα λάβαρα:** ισοσκελής σταυρός (ελληνικός) που καταλαμβάνει μέρος του πεδίου L, M, BB1d, BC1a, BC2, Bero, BLd, Ho, I, M34, V1, V2· ισοσκελής σταυρός (ελληνικός) με κουκίδες ή αιχμές που καταλαμβάνει μέρος του πεδίου Amb, Ams, M3c· ισοσκελής σταυρός (ελληνικός) που καταλαμβάνει όλο το πεδίο BB1e, E1, M22, V4· ισοσκελής σταυρός (ελληνικός) που καταλαμβάνει άλλοτε όλο το πεδίο και άλλοτε μέρος του BB2, Berg, PP· παπική τιάρα με δύο κλειδιά (μεσαίο), δικέφαλος αετός (αριστερό), λέων Αγ. Μάρκου (δεξιό) M3a, Pan, VB· σημαία με δύο οριζόντιες ζώνες, λευκή άνω και κόκκινη κάτω (Αυστρία) Vin1· *om.* λάβαρα Lo· **κίνηση λάβαρων:** ακίνητα L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, Bero, BLd, E1, I, M3a, M34, Pan, V1, V4, VB· ανεμίζουν BB1d, BB2, BC2, Berg, Ho, M3c, M22, PP, V2, Vin1· **φορά λάβαρων σε σχέση με τον άνεμο:** αντίθετη L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BC1a, BC2, Berg, Bero, BLd, E1, Ho, I, M3a, M3c, M34, Pan, PP, V1, V4, VB· αριστερό και μεσαίο αντίθετη, δεξιό ευθυγραμμισμένη V2, Vin1· αριστερό αντίθετη, μεσαίο και δεξιό ευθυγραμμισμένη BB2, M22· **cartouche:** M22· **η παράσταση φέρει συμπίλημα «ΙΩ»:** Amb, BC2, (Vin2).

3.5.2.13 Χρησμός 10

Περιγραφή: Θρόνος και χέρια που τον διεκδικούν.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, V1, V2, V4, VB, Vin1.

προοπτική: αντεστραμμένη L, M, Ams, BC1a, Ho, I, Lo, M3c, V4· γεωμετρική BLd, BB1e, E1· μικτή Amb, BC2, Bero, M3a, M34, V1, V2, VB· **στροφή θρόνου ως προς το επίπεδο του φύλλου:** αριστερή L, Ams, BC1a, BC2, Bero, Ho, I, Lo, M3a, M3c, V1, V4, VB· δεξιά M· μετωπικός Amb, BB1e, BLd, E1, M34, V2· **παριές με ερεισίχειρο:** αριστερή L, Ho, M3c· δεξιά M, Lo, V4· αριστερή και δεξιά Ams, BC1a, I, M34· *om.* ερεισίχειρα: BB1e, BC2, Bero, BLd, E1, M3a, V1, VB· **πατά:** σε πόδια L, M, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, V1, V4, VB· σε βάθρο Amb, BLd, V2· σε έδαφος BB1e, E1·

υποπόδιο: L, M, Ams, BC1a, Ho, I, M3c, M34· με ένα πόδι L, M· με δύο βαθμίδες BC1a· ενιαίο με τον θρόνο M34· **στο κάθισμα:** ένα μαξιλάρι L, M, BB1e, BC1a, Bero, BLd, E1, I, M34, V1, V4, VB· δύο μαξιλάρια Amb, M3a· ένα μαξιλάρι καλυμμένο από ύφασμα, το οποίο πέφτει στην ποδιά του θρόνου Ams, Ho, M3c· τίποτε BC2, V2· **ερεισίνωτο:** με ανωφερή καμπυλότητα L, M, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, V1, V4, VB· με κατωφερή καμπυλότητα Amb· σε σχήμα «Λ» V2· **διάκοσμος ερεισίνωτου,**

Amb, 9r (αριστερά)· BB1e, 249v (κέντρο)· M3a, 5r (δεξιά).

παρειών, ποδιάς: σταυροί-άνθη L, M· σταυροί-άνθη και ρόμβοι με κουκίδες Ams· σταυροί-άνθη, φυτικά μοτίβα, ρόμβοι και παραλληλόγραμμα BC1a· «X» και φυτικό μοτίβο BC2· ισοσκελής σταυρός (ελληνικός) σε μέταλλο και φυτικά μοτίβα Ho· τετράγωνα και ρόμβοι με «καρφιά» I· ταινίες και φυτικά μοτίβα Lo· ταινίες M3c· κυματοειδείς γραμμές και κουκίδες BLd· κυματοειδείς γραμμές, ταινίες, αχιβάδα και φύλλα V1· σπειροειδείς γραμμές και ταινίες Bero· σπείρες και ρόμβος BB1e· σπείρες και τρίγωνα E1· αχιβάδα, φυτικά μοτίβα και ρόμβοι με κουκίδες M34· αχιβάδα και τόξα M3a· αχιβάδα και τόξα με κιονίσκους V4· αχιβάδα και πλεγμένες κυματοειδείς γραμμές VB· διαγράμμιση V2· *om.* Amb· **διάκοσμος άνω άκρου ερεισίνωτου:** έξι ανισοσκελείς σταυροί (λατινικοί) L, M, Lo· πέντε ισοσκελείς σταυροί (ελληνικοί) και δέκα οκτώ κομβία Ams· έντεκα κομβία I· τρίγωνα BC1a· πέντε ανισοσκελείς σταυροί (λατινικοί) και έξι κομβία Ho· τρεις ισοσκελείς σταυροί (ελληνικοί) Amb· ένας ανισοσκελής σταυρός (λατινικός) V2· ένας κοσμημένος ισοσκελής σταυρός (ελληνικός) M3a, VB· ένας κοσμημένος ισοσκελής σταυρός (ελληνικός) και έξι κομβία V4· ένα κομβίο BB1e, V1· ένα τριφύλλι BLd· ένα κρινάνθεμο E1· ένα κρινάνθεμο και τέσσερα κομβία M34· *om.* BC2, Bero, M3c· **διάκοσμος άνω άκρου ποδιών:** κρινάνθεμο L, M· σταγόνες Ams· σταγόνες με φλόγα BC2· άνθη M34· φύλλα BB1e, BC1a, M3a, V4, VB· άνθος και φύλλα M3c· τριφύλλι και σταγόνες Ho· “S” Lo· ισοσκελείς σταυροί (ελληνικοί) V2· πυραμίδες Amb· «αυγά» I· κομβία Bero, BLd, E1, V1· **σχήμα κάτω άκρου ποδιών:** τετράγωνης

διατομής με «πέλημα» Bero· σφαίρα BC2, I· σφαίρα πάνω σε κολουρο κώνο με παραλληλεπίπεδη βάση (πιόνι) L, M, Ams, BB1e, E1, M3a, M3c, M34, V1, VB· σφαίρα πάνω σε κολουρο κώνο με παραλληλεπίπεδη βάση (πιόνι) και «πέλημα» V4· σφαίρα πάνω σε πυραμίδα με παραλληλεπίπεδη βάση Ho· σφαίρα πάνω σε ημισφαίριο, σφαίρα πάνω σε πυραμίδα και σφαίρα πάνω σε «καμπάνα» με παραλληλεπίπεδη βάση Lo· σφαίρα πάνω σε ακίδα BC1a· *om.* Amb, BLd, V2· **χέρι που αρπάζει τον θρόνο:** προβάλλει πίσω από τον θρόνο L, M, Ams, BC1a, Ho, I, M3c, V4· προβάλλει μέσα από τον θρόνο Amb· προβάλλει κάτω από τον θρόνο V2· *om.* BB1e, BC2, Bero, BLd, E1, Lo, M3a,¹ M34, V1, VB· **κρατά:** το πόδι του θρόνου Ams, BC1a, I, M3c· το πόδι του θρόνου ή σκήπτρο L, M· σκήπτρο Ho, V4· τη βάση του θρόνου Amb· τίποτε V2· **δεύτερο χέρι:** προβάλλει από κάτω αριστερά L, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, I, M3a, M3c, M34, V1, V4, VB· προβάλλει από κάτω δεξιά M· προβάλλει κάτω από τον θρόνο Ho· προβάλλει από αριστερά μέσα από νέφη E1· *om.* Lo· **χειρονομία:** γροθιά L, M, Ams, I· απλώνει τον δείκτη M3c· ακουμπά τον δείκτη στον αντίχειρα BC1a, M34· απλώνει τον δείκτη και τον μέσο Ho· απλώνει όλα τα δάχτυλα BC2, M3a, V2, V4, VB· απλώνει όλα τα δάχτυλα και ακουμπά την κάτω αριστερή γωνία του θρόνου BB1e, Bero, BLd, V1· απλώνει όλα τα δάχτυλα με ένταση E1· **η παράσταση φέρει ένα «Κ»:** Amb, Ams, BC2, BLd, M34, V2, (Vin2)· κάτω δεξιά του φύλλου Amb, Ams, BC2, M34· άνω άκρο του φύλλου V2· στην ποδιά του θρόνου BLd· **η παράσταση συνοδεύεται από τη λέξη «τείχος»:** BLd, (Vin2)· *differ.* Vin1: απεικονίζει τειχισμένη πόλη, την Κωνσταντινούπολη, σχεδόν πανομοιότυπη με τον Χρησμό 8: εδώ οι πύργοι είναι έξι αντί για επτά, τα κομμένα κεφάλια είναι τέσσερα αντί τρία (έχει προστεθεί ένα γενειοφόρο), και εντός της πόλης έχει γραφτεί ένα μεγάλο «Κ».

3.5.2.14 Χρησμός 11

Περιγραφή: Μονόκερος.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, V1, V2, V4, VB.

μονόκερος: πίσω πόδια αλληλοκαλύπτονται Amb, M3c· συστρέφει την ουρά M34· σηκώνει σταυρωτά τα μπροστινά πόδια BC1a· σηκώνει το μπροστινό αριστερό πόδι M3a, V1, V4· δεν καλπάζει αλλά βηματίζει BB1e, Bero, E1· φέρει ημισέληνο στον γλουτό L, M, Amb, Ams, BB1e, Bero, E1, Ho, Lo, M3a, M3c, M34, V1, V4, VB· *om.* BC1a, BC2, BLd, I, V2· φέρει

¹ Στα δεξιά του φύλλου (5r), δίπλα στο σημείο, μεταγενέστερο χέρι έγραψε: “qui deve esser una mano”: πρβλ. RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 94.

M34, 6r (άνω αριστερά)· VB, 8r (άνω δεξιά)· E1, 21r (κάτω αριστερά)· M3a, 5v (κάτω δεξιά).

γένι L, M, Ho· πατά σε έδαφος L, M, E1, BB1e, Lo, VB· **κέρατο:** με ραβδώσεις L, M, Amb, Ams, BB1e, BC2, Bero, BLd, E1, M3a, M3c, M34, V1, V2, VB· χωρίς ραβδώσεις BC1a, Ho, I, Lo, V4· **φορά του ζώου αριστερά (αντίθετη της επικρατούσας):** M.

3.5.2.15 Χρησμός 12

Περιγραφή: Ο άριστος βασιλιάς μόλις εγερθείς, καθισμένος στον τάφο του, με τον ήλιο και τη σελήνη από πάνω του και ανθρώπινη μορφή εμπρός του.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V1, V2, V4, VB, Vin1.

βασιλιάς: αγένειος με κοντά μαλλιά L, M, Ams, BC1a, BC2, Bero, M34, M38· αγένειος με μακριά μαλλιά Amb, BB1e, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, Pan, V1, V2, V4, VB· γενειοφόρος με κοντά μαλλιά BLd, Vin1· **φορά αριστερά (αντίθετη της επικρατούσας):** M· **στάση μετωπική (αντίθετη της επικρατούσας):** Vin1· **κεφαλή:** άνω Amb, M3c· ευθεία L, M,

V2, 66v (άνω αριστερά)· Vin1, 13r (άνω δεξιά)· BB1e, 250v (κάτω αριστερά)· M3a, 6v (κάτω δεξιά).

Ams, BC1a, BC2, I, Lo, M34, M38· κεκλιμένη BB1e, Bero, BLd, E1, Ho, M3a, Pan, V1, V2, V4, VB· **θέση αριστερού του χεριού:** στον αριστερό του κρόταφο *omnes testes*· **θέση δεξιού του χεριού:** κάτω, ανάμεσα στα πόδια L, M, Amb, Ams, BLd, Ho, I, Lo, M3c, M34, M38, Pan· κάτω, στον δεξί του μηρό BC2· οριζόντια, στην κοιλιά BB1e, BC1a, Bero, E1, M3a, V1, V2, V4, VB· ομιλίας Vin1· **θέση ποδιών:** το δεξί του πατά και το αριστερό του κρέμεται L, M, Ams, BC1a, Ho, I, M3a, M34, M38, Pan, V4, VB· και τα δύο πατούν με ανοιχτά γόνατα Amb, M3c· και τα δύο πατούν με κλειστά γόνατα BC2, BLd, Lo· και τα δύο κρέμονται με

κλειστά γόνατα Bero, V1, V2· και τα δύο κρέμονται σταυροπόδι BB1e, E1· **περίζωμα:** *om.* την αναδίπλωση από το δεξί του χέρι BC2, Lo, Vin1· **κάθεται:** σε σαρκοφάγο με επίπεδο κάλυμμα και τέσσερα πόδια BB1e, Bero, E1, V1, V2· σε σαρκοφάγο με επίπεδο κάλυμμα, τέσσερα πόδια και υποπόδιο L, M, Amb, Ams, M3c· σε σαρκοφάγο με επίπεδο κάλυμμα και κράσπεδο Lo, M3a, Pan· σε σαρκοφάγο με επίπεδο κάλυμμα και υποπόδιο BC1a, BC2, M38· σε ανοιχτή σαρκοφάγο με κράσπεδο V4, VB· σε εξαγωνική σαρκοφάγο με επίπεδο κάλυμμα και κράσπεδο Ho· σε σαρκοφάγο με κάλυμμα σε σχήμα «Λ» Vin1· σε κυβόσχημη κατασκευή με υποπόδιο (ανολοκλήρωτο σχέδιο) BLd· σε τραπέζι I· σε βράχο M34· **δευτερεύουσα ανθρώπινη μορφή:** με κοντά μαλλιά L, M, BB1e, Bero, BLd, E1, Ho, I, M34, M38, V1· με μακριά μαλλιά Amb, Ams, BC1a, Lo, M3a, M3c, Pan, V2, V4, VB· με πέπλο στην κεφαλή (γυναίκα) BC2· *om.* και αντικαθιστά με τέσσερις νεαρές ανθρώπινες μορφές που προσπίπτουν γονυκλινείς στον βασιλιά Vin1· **επεξήγηση δευτερεύουσας ανθρώπινης μορφής:** γράμμα «A» Amb· γράμμα «Λ» BLd, V2· λέξη «πόλις» BC1a· λέξη «λαός» Vin1, (Vin2)· **στάση δευτερεύουσας ανθρώπινης μορφής:** κεφαλή άνω, χέρια χιαστί στο στήθος Amb, BC1a, M3c, M34, V2· κεφαλή ευθεία, χέρια χιαστί στο στήθος L, M, Ams, BC2, Bero, E1, Ho, Lo, M38, V1· κεφαλή κεκλιμένη, χέρια χιαστί στο στήθος BB1e, I, M3a, Pan, V4, VB· κεφαλή κεκλιμένη χέρια προτεταμένα προς τον βασιλιά BLd· **ένδυμα δευτερεύουσας ανθρώπινης μορφής:** χιτώνας με τραχηλιά και ζώνη L· με τραχηλιά, ζώνη και κράσπεδο M, Amb, Ams, BC1a, Ho, Lo, M3c, M34, M38, V2 (*add.* μεταγενέστερο χέρι: στέμμα με τριγωνικές απολήξεις και σταυρούς)· με τραχηλιά και κράσπεδο BLd· με τραχηλιά, κράσπεδο και λώρο BB1e, E1, V4· με τραχηλιά και επιράμματα στους καρπούς BC2· με τραχηλιά, κράσπεδο και επιράμματα στους καρπούς I· με τραχηλιά, κράσπεδο, λώρο και επιράμματα στους καρπούς VB· με τραχηλιά, κράσπεδο, λώρο και επιράμματα στους βραχίονες και στους καρπούς M3a, Pan, V1· με τραχηλιά, κράσπεδο, λώρο που κρέμεται στο αριστερό χέρι και επιράμματα στους καρπούς Bero· **ήλιος και σελήνη:** ακτίνες περιμετρικά L, M, Amb, Ams, BC1a, BLd, M3a, M3c, M34, M38, Pan, V1, V4, VB· ακτίνες μόνο στη μία πλευρά BC2, Bero, Ho, V2, Vin1· ακτίνες ήλιου περιμετρικά και σελήνης μόνο στη μία πλευρά BB1e, E1, Lo· *om.* ακτίνες I· **ένδειξη εδάφους:** L, M, BB1e, E1, Lo, VB.

3.5.2.16 Χρησμός 13

Περιγραφή: Ο άριστος βασιλιάς σαβανωμένος και φερόμενος από χρησμολογικά ζώα, στέφεται από άγγελο.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, BC1a, BC2, Berg, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M22, M34, M38, PP, V1, V2, V4, VB, Vin1.

άξονας λειψάνου ως προς τον ορίζοντα: 30° Amb, M3c· 20° L, Ams, BC2, Ho· 10° M, Lo, M3a, M34· 0° BB1d, BB1e, BB2, BC1a, Berg, Bero, BLd, E1, I, M22, M38, PP, V1, V2, V4, VB, Vin1· **λείψανο με κάμψη I, V2· κεφαλή νεκρού δεξιά (αντιθέτως του επικρατούντος):** M· **το ένα μάτι του νεκρού ανοιχτό:** Ams, Lo, M3c· **κειρίες:** με διαγράμμιση¹ L, M, Amb, Ams, Ho, M3a, M3c, M34· με κοκκίδωση VB· απλές BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, I,

Ams, 7v (άνω αριστερά)· BB1e, 251r (άνω δεξιά), BB1d, 88v-89r (κάτω).

Lo, M38, V1, V2· *om.* BB1d, BB2, Berg, PP, M22· **κάτω άκρο σάβανου:** κεφαλί ζώου L, M, Amb, Ams, BC2, Ho, Lo· κλειστό BC1a, Bero, I, M3a, M3c, M34, M38, V1, V2, VB· με δέσιμο BB1e, BLd, E1, V4· *subst.* σάβανο με ανοιχτή σαρκοφάγο BB1d, BB2, Berg, M22, PP· **λείψανο φέρεται από:** δύο ζώα L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BB2, Berg, Bero, BLd, Ho, I, M3a, M22, M34, M38, PP, V1, V2, V4, VB· τρία ζώα BC1a, BC2, M3c· κείται στο έδαφος με τα δύο ζώα εμπρός του Lo· κείται σε βράχο και *om.* ζώα Vin1· **είδος ζώων:**

¹ Πρβλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 135 υποσημ. 81.

σκύλοι L, M, Amb, BB1e, BC1a, E1, Ho, Lo, M3c, M22, M34, M38, V1, V2· ένας σκύλος και ένα υβριδικό Ams, Bero· υβριδικά I, M3a, V4, VB· λιοντάρια BC2· αρκούδες (;) BB1d, BB2, Berg, PP· **ένδειξη εδάφους:** L, M, BB1d, BB1e, BB2, Berg, E1, Lo, M22 (χάρτης Κεράτιου κόλπου), PP, VB· **πουλί στο κεφάλι του βασιλιά:** L, M, Amb, Ho, I, M3c, M38, V2· ένα φτερό άνω και ένα κάτω L, M, Ho, I, M38· δύο φτερά άνω Amb, M3c, V2· *om.* πουλί Ams, BB1e, BC1a, Bero, BLd, E1, Lo, M3a, M34, V1, V4, VB· πουλί καθημένο πάνω στη σαρκοφάγο M22· δύο πουλιά BC2· **άγγελος:** μόνο το άνω μέρος του σώματος και με φτερά L, M, Ams, BB1d (*add.* νέφη και φωτεινές ακτίνες), BC1a, BC2, Bero, BLd (*add.* νέφη), E1 (*add.* νέφη), Ho, I, M3a, M38, V1, V2, V4, VB (*add.* νέφη), Vin1· μόνο το άνω μέρος του σώματος και χωρίς φτερά M34· πλήρης Amb, BB1e, Lo, M3c· *om.* BB2, Berg, PP, M22· δύο άγγελοι δίπλα στη σαρκοφάγο, ο ένας καθημένος κρατώντας ξίφος, και ο άλλος όρθιος κρατώντας στέμμα τύπος Γ2 και ράβδο M22· φωτοστέφανος L, M, Amb, Ams, BB1d, BB1e, BC1a, BC2, BLd, E1, Ho, I, M3c, M38, V2, V4· *om.* φωτοστέφανο Bero, Lo, M3a, M34, V1, VB· αποθέτει το στέμμα με το ένα χέρι L, M, Amb, Ams, BB1d, BC2, Bero, E1, Ho, I, M3a, M3c, M34, M38, V1, V2, VB· με τα δύο χέρια BB1e, BC1a, BLd, V4· το στέμμα στέκει μόνο του στον αέρα και ο άγγελος κρατά και φυσά σάλπιγγα Lo· **στέμμα:** *om.* BB2, Berg, PP· τύπος B2 Amb, BC2, Lo, M3c, V2· τύπος B1 L, M, Ho, I, M34· τύπος B3 Ams, M3a, VB· τύπος A3 V1, Vin1· τύπος A6 BB1d, BB1e, BC1a, Bero, E1· τύπος B7 M38· τύπος Γ1 V4· τύπος Γ2 BLd, M22· φέρει σταυρό στο άνω μέρος Lo, M22· **κρυπτογραφήματα:** <ρω σε φ / ν σ θ ε / λ θ ο> και <N C ο μ τ κ ζ ε ι Α> L (κάτω από το κείμενο και πάνω από την εικόνα), M (μαζί με το κείμενο)· <ρω σε φ / ν σ θ ε / λ θ ο> και <N C ο ο μ τ κ ζ ε ι Α> Amb, Ams· <ρω σε φ / ρ σ θ ε / λ θ ο> και <N C ο ο μ τ κ ζ ε ι Α> M3c· <ρω σε φ / ν σ θ θ / λ θ ο> και <N C ο κ τ κ ζ ε ι α> I· <ρ σε φ / ρ σ θ ε / λ θ ο> και <N C ο ο Ν τ κ ζ ε ι Α> BB1e· <ρ σε φ / κ σ θ ε / λ θ ο> και <N C ο ο μ τ κ ζ ε ι Α> M34· <ρ σε φ / ν σ θ ε / λ θ ο> και <N C ο ο μ τ κ ζ ε ι Α> BLd, M38· <ρ σε φ / ν σ θ ν ε / θ> και <N 6 ο κ τ ε Α> Lo· <N C ο ο μ τ κ ζ ε ι Α> Ho· <N β ο μ τ κ ζ ε ι Α> BC1a· *subst.* με <ΤΔΞΓΝΑΜΜΤΤΠΚΤΡΟΛΙΜΤΠΣΤΠΤ | ΛΦΕΠΡΜΤΤΠΙΝΜΝ:~> M22 (βλ. Κατάλογο κωδίκων M22, αριθ. 60)· *om.* BB1d, BB2, BC2, Berg, Bero, E1, M3a, PP, V1, V2, V4, VB, Vin1· **τοπίο:** κλιτύς λόφου, ουρανός με νέφη από τα οποία πηγάζουν τρεις ακτίνες με τον στίχο *Άπιτε σπουδή προς δυσμάς έπταλόφου*, κίονας που φλέγεται στο άνω μέρος του Berg, BB2, PP· *add.* ξερό δένδρο στην κλιτύ Berg, PP· ακτίνες ισοσκελείς Berg, PP· η μεσαία μεγαλύτερη, οδηγεί στον νεκρό βασιλιά BB2· πόλη χωρίς τείχη με τρουλαίες, κωνικές, δίριχτες κεραμωτές και επίπεδες στέγες μεταξύ των οποίων τρεις λόφοι, κίονας που φλέγεται στο άνω μέρος του, γυναικεία μορφή στην είσοδο καλύβας κρατώντας στέμμα τύπος Γ2, νέφη από τα οποία προβάλλει σάλπιγγα με μία ακτίνα, η οποία φέρει τον στίχο *καί στύλος άφανής άναβοήσει μέγα· άπιτε σπουδή προς δυσμάς έπταλόφου* M22.

3.5.2.17 Χρησμός 14

Περιγραφή: Ο άριστος βασιλιάς όρθιος, κρατώντας ράβδο με πινακίδα (λάβαρα).

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, V1, V2, V4, VB, Vin1.

V2, 67v (άνω αριστερά)· V1, 18v (άνω δεξιά)· E1, 22v (κάτω αριστερά)· Vin1, 14r (κάτω δεξιά).

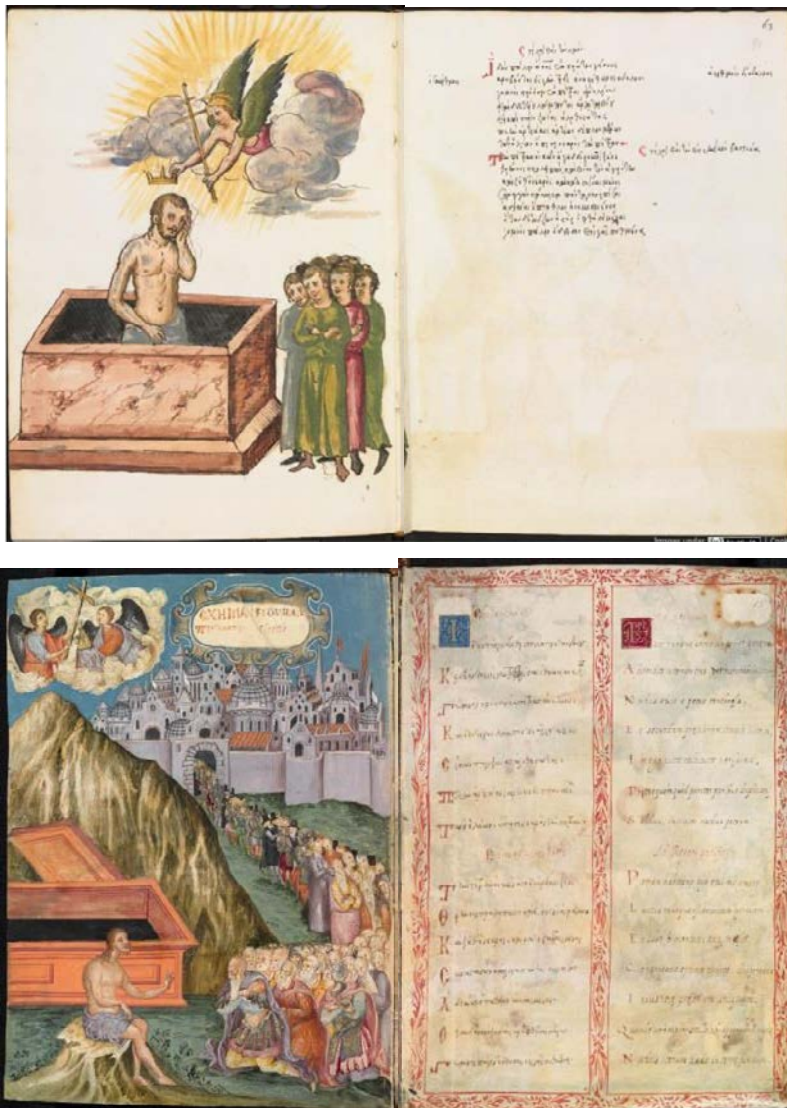
φορά αριστερά (αντίθετη της επικρατούσας): M· **ένδυμα:** χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, στη μέση και στον αριστερό του πήχυ L, Amb, Ams, BB1e, BLd, Bero, Ho, M3a, M3c, M34, M38, V2, V4, VB· σάκκος με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, στη μέση και στον αριστερό του πήχυ V1· χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, στη μέση και στον δεξιό του πήχυ M, BC1a· χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που

αναδιπλώνεται στη μέση και στον αριστερό του πήχυ BC2, E1, Vin1· χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, και ταινία που κρέμεται στους δύο πήχεις Lo· χιτώνας με κράσπεδο και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος και στον αριστερό του πήχυ I· με επιράμματα στους καρπούς L, M, Amb, Ams, BC2, Bero, Ho, I, Lo, M3c, M34, M38· με επιράμματα στους βραχίονες και στους καρπούς BB1e, BC1a, BLd, E1, V1, V2, V4, Vin1· με επιράμματα στον δεξιό του βραχίονα και στους καρπούς M3a, VB· **μαλλιά:** κοντά L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, V1, V2, V4, VB, Vin1· μακριά BB1e, Bero, E1· **πρόταξη δεξιού του ποδιού:** υπόδειξη δεξιού του γονάτου στον χιτώνα L, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BLd, E1, I, Lo, M3c, M34, V2, VB· υπόδειξη αριστερού του γονάτου στον χιτώνα Ams, M3c· **πρόταξη αριστερού του ποδιού:** υπόδειξη αριστερού του γονάτου στον χιτώνα M, M3a, V1· *om.* πρόταξη BC2, M38, V4, Vin1· **γωνία πελμάτων:** αμβλεία L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, V1, V2, VB· οξεία BB1e, Bero, E1, M38· **πατά:** σε έδαφος L, M, Amb, BB1e, E1, Lo, VB· σε βάθρο BC1a, V4· **στέμμα:** τύπος A1 M38· τύπος A2 BC2, I, Lo· τύπος A3 V1, Vin1· τύπος A4 L, M, Ams (*add.* σκιά ή πέπλο πίσω από το στέμμα), Ho, M3a, M34· τύπος A5 Amb, BB1e, M3c, V4· τύπος A6 Bero, E1· τύπος B2 BC1a, V2· τύπος B6 BLd· τύπος A7 Berg· τύπος A8 PP· τύπος Γ5 BB2, τύπος Γ2 M22· **γένι:** κοντό Amb, Ams, BC1a, Bero, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, V1, V4, Vin1· μακρύ L, M, BB1e, BC2, BLd, E1, M38, V2, VB· **θέση χεριών:** αριστερό του χέρι ανοιχτό, δεξί του στο στήθος L, Amb, Ams, BB1e, BC1a, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M34, M38, V1, V2, V4, VB· δεξί του χέρι ανοιχτό, αριστερό του στο στήθος M· αριστερό του χέρι κάτω, δεξί του χέρι στο στήθος Vin1· **πινακίδα λάβαρου:** παραλληλόγραμμη με κομβία στις γωνίες Amb, M3c· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές και σχηματικό κρινάνθεμο στην κορυφή V2, VB· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές και κομβία στις γωνίες L, M, Ho· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές, κομβία στις γωνίες και σχηματικό κρινάνθεμο στην κορυφή BB1e, Bero, M3a, M34, V1· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές, κομβία στις γωνίες και κρινάνθεμο στην κορυφή E1· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές, κομβία στις πλευρές, και «X» στο εσωτερικό M38· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές, κομβία στις γωνίες, «X» στο εσωτερικό, και σχηματικό κρινάνθεμο στην κορυφή Ams· τετράγωνη με οδόντωση στο εσωτερικό BC1a· τετράγωνη με σταυρό στο εσωτερικό I· κυκλική BC2· *subst.* πινακίδα με σταυρό Lo· *subst.* πινακίδα με σταυρό συνδυασμένο με κόσμημα που απολήγει σε κρινάνθεμο BLd· *subst.* πινακίδα με σταυρό που η άνω κεραία του απολήγει σε σχηματικό κρινάνθεμο V4· *subst.* πινακίδα με κρινάνθεμο Vin1· **επεξήγηση:** γράμμα «C» Amb, Ams, I (*add.* ζ').

3.5.2.18 Χρησμός 12+14

Περιγραφή: Ο άριστος βασιλιάς μόλις εγερθείς από τον τάφο του, με αγγέλους και πλήθος ανθρώπων να προσέρχεται προς αυτόν.

Δείγματα: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

BB1d, 89v-90r (άνω)· BB2, 14v-15r (κάτω).

βασιλιάς: προβάλλει όρθιος μέσα από ανοιχτή σαρκοφάγο με κράσπεδο BB1d· **κάθεται σε βράχο:** BB2, Berg, M22, PP· στους πρόποδες λόφου, δίπλα σε ανοιχτή σαρκοφάγο Berg, PP· κάτω από λόφο, δίπλα σε ανοιχτή σαρκοφάγο BB2· δίπλα σε ποτάμι με γέφυρα, στην άλλη όχθη της οποίας βρίσκεται ανοιχτή σαρκοφάγος M22· **χειρονομία:** αριστερό του χέρι στο κεφάλι, δεξί του χέρι ανάμεσα στα πόδια BB1d· δείχνει με το αριστερό του χέρι Berg, PP· συνομιλεί BB2, M22· **άγγελοι με φτερά:** ένας, κατέρχεται μέσα σε νέφη και φωτεινές

ακτίνες, στέφοντας τον βασιλιά με στέμμα χαμηλό με τριγωνικές απολήξεις και εγχειρίζοντάς του πατριαρχικό σταυρό (*crux gemina*) BB1d· δύο μέσα σε νέφη, ο ένας κρατά στέμμα χαμηλό με τριγωνικές απολήξεις και ο άλλος σταυρό Berg, PP· δύο μέσα σε νέφη, ο ένας κρατά παπική τιάρα και ο άλλος σταυρό BB2· τέσσερις: δύο κατέρχονται μέσα σε νέφη κρατώντας ο ένας κλαδί φοινικιάς και κλαδί δάφνης, και ο άλλος ξίφος, και δύο δίπλα στον βασιλιά κρατώντας ο ένας στέμμα ψηλό, με καλύπτρα, τριγωνικές απολήξεις και σταυρό στην κορυφή του,¹ και ο άλλος ξίφος και σταυρό M22· **πουλί καθήμενο πάνω στη σαρκοφάγο:** M22· **τοπίο:** τειχισμένη πόλη πάνω σε πλακόστρωτο, με μία πύλη, τρουλαίες, κωνικές και δίριχτες κεραμωτές στέγες, στρατιώτες με δόρατα και σταυρικά λάβαρα στα τείχη, σταυρούς στις στέγες, στα κοντάρια των οποίων ανεμίζουν λάβαρα με σταυρό, και σπασμένο λάβαρο με ημισέληνο Berg, PP (*add.* δεύτερο λάβαρο με ημισέληνο)· τειχισμένη πόλη με μία πύλη, τρουλαίες, κωνικές και δίριχτες κεραμωτές στέγες, έναν οβελίσκο, και δύο λάβαρα με κόκκινες ταινίες BB2· τειχισμένη πόλη με μία πύλη, τρουλαίες, κωνικές δίριχτες κεραμωτές και επίπεδες στέγες, έναν οβελίσκο, τρεις λόφους, και πλήθος στα τείχη M22· **όμιλος προσερχομένων:** δεκατέσσερις νέοι σε πυκνή διάταξη με ποδήρεις χιτώνες και τα χέρια χιαστί στο στήθος BB1d· πλήθος σε μακριά γραμμή, που ξεκινά από την πύλη της πόλης και απολήγει εμπρός στον βασιλιά, με επικεφαλής στρατιωτικούς και κοσμικούς άρχοντες, και πιο πίσω ιερείς, στρατιώτες, λαϊκούς άνδρες και γυναίκες Berg, PP, BB2 (*om.* ιερείς, *add.* αστούς), M22 (*om.* κοσμικούς άρχοντες και ιερείς).

3.5.2.19 Χρησμός 15

Παραλλαγή A: Άγγελος που κρατά στέμμα.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3a, M3c, M38, Pan, V2, V4, VB.

φορά δεξιά (αντίθετη της επικρατούσας): M, Pan, V4, VB· **ένδυμα:** ποδήρης χιτώνας και ιμάτιο με φαρδιά μανίκια, κράσπεδο, τραχηλιά, λώρο και ζώνη L, M, Ams, Ho· ποδήρης χιτώνας και ιμάτιο με φαρδιά μανίκια, κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο BLd· ποδήρης χιτώνας με ένα τετράγωνο επίραμμα και ιμάτιο έως τα γόνατα με στενά μανίκια, τραχηλιά, δύο τετράγωνα επίραμματα και ζώνη Amb, M3c· ποδήρης χιτώνας με στενά μανίκια, κράσπεδο, τραχηλιά, λώρο και ζώνη Lo, M38· ποδήρης χιτώνας με στενά μανίκια, κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στο δεξί του χέρι Pan, V2, V4· ποδήρης χιτώνας με στενά μανίκια, κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στο

¹ Ο τύπος αυτός μοιάζει με το στέμμα του αυτοκράτορα Ροδόλφου Β' (*Rudolfskrone*), τώρα στο Kunsthistorisches Museum, το οποίο κατασκευάστηκε το 1602 στην Πράγα.

αριστερό του χέρι BC1a, M3a· ποδήρης χιτώνας με στενά μανίκια, τραχηλιά και λώρο BC2· επιράμματα στους καρπούς BC2, Lo· επιράμματα στους βραχίονες και στους καρπούς BC1a,

Ho, 8r (αριστερά)· V2, 68r (κέντρο)· Pan, 7v (δεξιά).

M3a, Pan, V4· **στάση:** ορθός L, M, Amb, Ams, BC2, Ho, I, M38· με κεφαλή κεκλιμένη BC1a, BLd, Lo, M3a, Pan, V2, V4, VB· **κρατά το στέμμα:** από πάνω L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3c, M38, V2, V4· από κάτω M3a, Pan, VB· **στέμμα:** τύπος A2 BC2· τύπος B1 L, M, Ams, BLd, Ho· τύπος B2 Amb, BC1a, I, Lo, M3c, M38, Pan, V2, VB· τύπος B3 M3a· τύπος Γ1 V4· **αριστερό του χέρι:** σε ορθή γωνία ελεύθερο L, M, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, M3a, M38, Pan, V4, VB· σε ορθή γωνία με παλάμη σε χειρονομία αποτροπής Amb, M3c· κρατά ράβδο με κομβίο Lo· κρατά ξίφος V2· **φτερά:** συμμετρικά και κάτω L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3c, M38, Pan, V2, V4, VB· ένα άνω και ένα κάτω M3a· **φωτοστέφανος:** L, M, Amb, Ams, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, M3a, M3c, M38, Pan, V2· *om.* Lo, V4, VB· **πατά:** σε έδαφος L, M, Lo, VB· σε βάθρο Pan.

Παραλλαγή Β: Άγγελος που στέφει τον άριστο βασιλιά.

Δείγματα: BB1d, BB1e, BB2, Berg, Bero, E1, M22, PP, V1, Vin1.

φορά δεξιά (αντίθετη της επικρατούσας): BB2, Vin1· **ένδυμα αγγέλου:** ποδήρης χιτώνας και ιμάτιο με φαρδιά μανίκια, κράσπεδο, τραχηλιά, λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στο αριστερό του χέρι και επιράμματα στους καρπούς BB1e, Bero, E1, V1· ποδήρης χιτώνας με επίραμμα στον βραχίονα και κοντύτερο αμάνικο ιμάτιο με ζώνη Vin1· ποδήρης χιτώνας και κοντύτερο αμάνικο ιμάτιο με ζώνη BB1d, Berg, PP, M22· ποδήρης χιτώνας, ιμάτιο με φαρδιά μανίκια, κοντύτερος επενδύτης με ζώνη και πορφυρή κάπα πορπούμενη στο στέρνο BB2· **ένδυμα βασιλιά:** ιμάτιο δεικνυόμενο στους καρπούς και χιτώνας με κράσπεδο και

τραχηλιά Vin1· χιτώνας με τραχηλιά, λώρο και επιράμματα στους καρπούς BB1e, V1· χιτώνας με τραχηλιά, λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στο αριστερό του χέρι και

Vin1, 14v (άνω αριστερά)· BB1e, 252r (άνω δεξιά)· Berg, 12v-13r (κάτω).

επιράμματα στους καρπούς Bero· χιτώνας με τραχηλιά, κράσπεδο, λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στο αριστερό του χέρι και επιράμματα στους καρπούς BB1d, E1· χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά, λώρο και επιράμματα στους καρπούς, και διακοσμημένος επενδύτης με γούνινες παρυφές και φαρδιά μανίκια Berg, PP· χιτώνας με λώρο, και πορφυρός επενδύτης με γούνινες παρυφές και τραχηλιά από ερμίνα, φαρδιά μανίκια και πόρπη στο στέρνο BB2· στρατιωτική στολή με χιτώνα, απλός επενδύτης πορπούμενος στον δεξί ώμο (*paludamentum* με *fibula*) και ξίφος M22· **στάση αγγέλου**: στέκει και στέφει τον βασιλιά BB1e, Bero, E1, V1· στέφει τον βασιλιά κινούμενος προς αυτόν BB1d, BB2, Berg, M22, PP· κινείται προς τον βασιλιά επιδεικνυόντάς του το στέμμα Vin1· **στάση βασιλιά**: γονυκλινής με τα χέρια σε

στάση αποδοχής BB1e, BB2, Bero, E1, V1· προσέρχεται με επικλινή κεφαλή και τα χέρια σε στάση αποδοχής BB1d· στέκει με επικλινή κεφαλή και τα χέρια σε στάση αποδοχής Vin1· στέκει με επικλινή κεφαλή και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος Berg, PP· **στέμμα**: τύπος A3 Vin1· τύπος A4 BB1d· τύπος A5 Berg, PP· τύπος A6 Bero· τύπος B2 BB1e, E1, V1· τύπος Γ3 BB2· τύπος Γ4 M22· **άλλα σύμβολα**: ο άγγελος κρατεί στο αριστερό του χέρι ράβδο με σταυρό ή κρινάνθεμο στην κορυφή E1· ο άγγελος εγχειρίζει με το αριστερό του χέρι σταυρό στον βασιλιά BB1d, BB2· ο βασιλιάς κρατεί αναμμένη λαμπάδα (:) στο δεξί του χέρι M22· **πατούν**: σε έδαφος BB1d, BB1e, E1· σε χώρο του αστικού τοπίου που περιλαμβάνει αγία τράπεζα κάτω από κιβώριο, με σταυρό στην κορυφή του και κανδήλα αναρτημένη στο εσωτερικό του BB2, Berg, M22, PP· **σημείο στέψης**: εντός του κιβωρίου BB2, Berg, PP· εκτός του κιβωρίου M22· **αγία τράπεζα**: με ένα κεντρικό πόδι και μία αναμμένη λαμπάδα Berg, PP· *om.* πόδι και λαμπάδα BB2· *om.* πόδι και λαμπάδα, *add.* ένα αρτοφόριο, δύο ιερά βιβλία, εικόνα αλταριού με Δέηση και Πατέρα στο αέτωμα M22· **κιβώριο**: σε υπερυψωμένη εξέδρα με μαρμάρινο κιγκλίδωμα BB2, Berg, PP· ημισφαιρική στέγη BB2, Berg, PP· στέγη διπλού ημισφαιρίου M22· σταυρός κορυφής με Εσταυρωμένο BB2, Berg, PP· **αστικό τοπίο**: πόλη χωρίς τείχος με επτά λόφους, πύργους, τρουλαίες, δίριχτες κεραμωτές και κωνικές στέγες, σε ορισμένες από τις οποίες διακρίνονται σταυροί Berg, PP· πρόσοψη και η μία από τις πλευρές δύο κτιρίων με μεγάλη πύλη στεφόμενη από κρινάνθεμο, αέτωμα και ύφασμα δεμένο στο ακρωτήριο έκαστο, και τοίχο που τα συνδέει BB2· *om.* στοιχεία αστικού τοπίου M22· **ανθρώπινο περιβάλλον**: κανένα BB1d· κλήρος στην εξέδρα, στρατιώτες, μοναχοί και λαός γύρω από την εξέδρα Berg, PP· κλήρος και μοναχοί στην εξέδρα, τέσσερις νεαροί διάκονοι με θυμιατήρια εμπρός από την εξέδρα BB2· στρατιώτες, κλήρος και αναρίθμητος λαός γύρω από το κιβώριο M22· **ουράνιο περιβάλλον**: ημικυκλικός πολυπληθής χορός αγγέλων σε νέφη Berg, PP· ημικυκλικός εξαμελής χορός αγγέλων σε νέφη BB2· έξι άγγελοι με ελεύθερη διάταξη σε νέφη και ένα άστρο με ακτίνα που κατέρχεται προς τον βασιλιά M22.

3.5.2.20 Χρησμός 16

Παραλλαγή Α: Άριστος βασιλιάς και αρχιερέας.

Δείγματα: L, M, Amb, Ams, BB1e, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, Lo, M3a, M3c, M38, Pan, V1, V2, V4, VB.

om.: Vin1· **θέσεις βασιλιά και αρχιερέα αντεστραμμένες ως προς τις επικρατούσες**: Μένδυμα **βασιλιά**: χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, στη μέση και στον αριστερό του πήχυ L, Amb, Ams, Ho, M3a, M3c, M38, Pan, V2,

VB: χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, στη μέση και στον δεξιό του πήχυ Μ: σάκκος με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, στη μέση και στον αριστερό του πήχυ V4: χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται διαγώνια στο στήθος, στη μέση και στον αριστερό του πήχυ BB1e, E1, V1: χιτώνας με τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη

V2, 68v (άνω αριστερά)· BLd, 82v (άνω δεξιά)· BB1e, 252v (κάτω αριστερά)· M3a, 8r (κάτω δεξιά).

μέση και στον αριστερό του πήχυ BLd: χιτώνας με τραχηλιά, κράσπεδο και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στον αριστερό του πήχυ Bero: χιτώνας με κράσπεδο και λώρο που αναδιπλώνεται χιαστί στο στήθος, στη μέση και στον αριστερό του πήχυ BC2: **επιτραχήλιο κάλυμμα:** L, M, Ho, Lo, M38· **μαλλιά:** κοντά L, M, Amb, Ams, BC2, Ho, Lo, M3a, M3c, M38, Pan, V1, V2, V4, VB· μακριά BB1e, Bero, BLd, E1· **στάση βασιλιά:**

μετωπικός L, M, Amb, Ams, BC2, Ho, Lo, M3c, M38, V2· τρία τέταρτα BB1e, Bero, E1, M3a, Pan, V1, V4, VB· γονυκλινής BLd· **πρόταξη δεξιού του ποδιού:** *om.* BC2, V1, V4· υπόδειξη δεξιού του γονάτου στον χιτώνα L, Amb, Ams, BB1e, Bero, E1, Ho, Lo, M3a, M3c, M38, Pan, V2, VB· υπόδειξη αριστερού του γονάτου στον χιτώνα M3c, M38· **πρόταξη αριστερού του ποδιού:** υπόδειξη αριστερού του γονάτου στον χιτώνα M· **γωνία πελμάτων:** αμβλεία L, M, Amb, Ams, Ho, M3c, V2· 90° BB1e, Bero, E1, M3a, VB· οξεία BC2, Lo, M38, Pan, V1, V4· **στέμμα βασιλιά:** τύπος A2 Lo· τύπος A6 Bero· τύπος B1 Ams· τύπος B2 Amb, BB1e, BC2, E1, M3a, M3c, Pan, V1, V2, VB· τύπος B4 L, M· τύπος B5 Ho· τύπος B8 M38· τύπος Γ1 V4· τύπος Γ2 BLd· **πινακίδα λάβαρου:** *om.* ράβδος με λάβαρο M38, V4· παραλληλόγραμμη με κομβία στις γωνίες Amb, M3c· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές, κομβία στις γωνίες και σχηματικό κρινάνθεμο στην κορυφή Ams, Bero, M3a, Pan, V1, V2· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές και σχηματικό κρινάνθεμο στην κορυφή BB1e, E1· τετράγωνη με πεπιεσμένες πλευρές και κομβία στις γωνίες L, M, Ho· τετράγωνη με ορθές πλευρές και σχηματικό κρινάνθεμο στην κορυφή VB· κυκλική BC2· τριγωνικού σχήματος κόσμημα BLd· *subst.* πινακίδα με σχηματικό κρινάνθεμο και δεύτερο κρινάνθεμο στην κορυφή Lo· **σφαίρα:** *om.* Lo· φέρει «X» L, M, Amb, Ams, BC2, Ho, M3c, M38, V2· φέρει σταυρό Bero, M3a, V4· φέρει στέμμα: τύπος B2 E1, Pan, V1, VB· δεν φέρει τίποτε BB1e, BLd· **ένδυμα λατίνου αρχιερέα:** *Alba*,¹ *casula*,² *stola*³ και *pallium* σχήματος «Y» με σταυρούς⁴ L, M, Ams (*add.* κάθετες παράλληλες ρίγες στην *albam*), BC2, Ho, V1· *Alba* με επίραμμα, *casula*, *manipulus* στον δεξί του καρπού⁵ και *pallium* σχήματος «T» με σταυρούς Amb, M3c· *Alba*, *casula* και *pallium* σχήματος «Y» με σταυρούς M38· *Alba*, *casula*, *stola*, *manipulus* και *pallium* σχήματος «V» χωρίς σταυρούς V2· *Alba*, *casula*, *stola*, *manipulus*, *pallium* σχήματος «V» με σταυρούς, και επιγονάτιο BB1e, Bero, E1, M3a (*add.* κάθετες παράλληλες ρίγες στην *albam*)· *Alba*, *casula*, *stola*, *manipulus*, *pallium* σχήματος «V» με σταυρούς Pan (*add.* κάθετες παράλληλες ρίγες στην *albam*)· *Alba*, *casula*, *stola*, *manipulus*, *pallium* σχήματος «Y» με σταυρούς, και επιγονάτιο V4· *Alba* με κράσπεδο, *casula*, *stola* και *pallium* σχήματος «Y» χωρίς σταυρούς VB· **ένδυμα ορθόδοξου αρχιερέα:** στιχάριο, επιτραχήλιο, φαιλόνιο, ωμοφόριο, επιμανίκιο (διακρίνεται μόνο το δεξί του) και επιγονάτιο BLd· στιχάριο, επιτραχήλιο, φαιλόνιο, ωμοφόριο και επιμανίκια Lo· **μαλλιά:** κοντά L, M, Amb, Ams, BC2, BLd, Ho, M3a, M3c, M38, Pan, V1, V2, V4, VB· μακριά BB1e, E1, Lo· **στάση αρχιερέα:** τρία τέταρτα *omnes testes*· **στέμμα λατίνου αρχιερέα:** τύπος B2 V4· τύπος B3 BC2· τύπος B4 L, M· τύπος Δ1 Ams· τύπος Δ2 VB· τύπος Δ3 M3a, Pan, V1· τύπος Δ4 V2· τύπος Δ5 Bero· τύπος Δ6 Amb, BB1e, E1, M3c, M38· τύπος Δ7 Ho· **στέμμα ορθόδοξου**

¹ *Alba*: εσώτερο άμφιο, αντίστοιχο του *στιχαρίου*.

² *Casula*: άμφιο αντίστοιχο του *φαιλονίου*.

³ *Stola*: άμφιο αντίστοιχο του *επιτραχηλίου*.

⁴ *Pallium*: άμφιο αντίστοιχο του *ωμοφορίου*, που χρησιμοποιείται κυρίως από τον πάπα.

⁵ *Manipulus*: λειτουργικό μανδήλιο αναρτημένο στον αριστερό καρπό.

αρχιερέα: τύπος Θ1 BLd· τύπος Θ2 Lo· **αποθέτει στη (ή υπεξαιρεί από τη) σφαίρα στέμμα:**¹ τύπος B1 L, M, Ams, BLd, Ho, V1· τύπος B2 Amb, BB1e, E1, M3a, M3c, Pan, V2· τύπος B3 VB· τύπος B8 M38· τύπος Γ1 V4· *om.* στέμμα, ο αρχιερέας ακουμπά το χέρι στη σφαίρα Bero· *om.* στέμμα, ο αρχιερέας ευλογεί BC2· *om.* στέμμα και σφαίρα, ο αρχιερέας ευλογεί Lo· **χέρι που κρατά Ευαγγέλιο:** εμφανές Amb, Lo, M3c· καλυμμένο L, M, Ams, BB1e, BC2, Bero, BLd, E1, Ho, M3a, M38, Pan, V1, V2, V4, VB· **γένεια Β(ασιλιά) και Α(αρχιερέα):** Β κοντά & Α κοντά Amb, Ams, BC2, Bero, Ho, Lo, M3a, M3c, Pan, V1, V4, VB· Β μακριά & Α μακριά L, M· Β μακριά & Α κοντά M38, V2· Β κοντά & Α μακριά BB1e, BLd, E1· **ύψη:** Β ψηλότερος Bero, Lo, M3a· Α ψηλότερος L, M, BB1e, BC2, BLd, E1· Α ελαφρώς ψηλότερος Amb, Ams, Ho, M3c, M38, Pan, V1, V4, VB· ισοϋψείς V2· **πατούν:** Β σε μαξιλάρι & Α σε βάθρο L, M, Amb, Ams, Ho, Lo, M3c, M38· σε ενιαίο βάθρο M3a, Pan· σε έδαφος BB1e, E1, VB· **ένδειξη εδάφους:** L, M, BB1e, E1, Lo, VB· **η παράσταση φέρει ένα «Π»:** BC2, M38· **η παράσταση φέρει δύο «Π»:** Ams, BLd.

Παραλλαγή Β: Ο άριστος βασιλιάς αποθέτει το στέμμα και παραδίδει την ψυχή του στον ναό της Αναστάσεως στην Ιερουσαλήμ.

Δείγματα: BB1d, BB2, Berg, M22,² PP.

ένδυμα βασιλιά: χιτώνας με κράσπεδο, τραχηλιά και λώρο που αναδιπλώνεται στη μέση και στον αριστερό του πήχυ BB1d· χιτώνας και επενδύτης με φαρδιά μανίκια και γούνινες παρυφές Berg· χιτώνας με λώρο και διακοσμημένος επενδύτης με φαρδιά μανίκια και γούνινες παρυφές PP· χιτώνας με λώρο και πορφυρός επενδύτης με φαρδιά μανίκια και γούνινες παρυφές BB2· διακοσμημένος επενδύτης με φαρδιά μανίκια M22· **στάση βασιλιά:** γονυκλινής με τα χέρια προτεταμένα και ενωμένα σε στάση προσευχής BB1d, M22· γονυκλινής με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος Berg, PP· γονυκλινής με τα χέρια προτεταμένα να κρατούν το δεξιό του τον σταυρό και το αριστερό του το στέμμα BB2· **θέση συμβάντος:** μπροστά σε πόλη τειχισμένη με χαμηλό τείχος χωρίς εμφανή πύλη, εντός της οποίας αγία τράπεζα, δύο πύργοι με τρία σταυροφόρα λάβαρα, ναός με τρεις τρούλους, και τρία κτίρια με δίριχτες κεραμωτές, ένα με κωνική και ένα με επίπεδη στέγη BB1d· μπροστά σε αστικό τοπίο με κιβώρια και τρουλαίες δίριχτες κεραμωτές και κωνικές στέγες, του οποίου προέχει αγία τράπεζα με ένα κεντρικό πόδι, στεγασμένη από κιβώριο με Εσταυρωμένο στην κορυφή, και τοποθετημένη σε κυκλική εξέδρα με τρεις αναβαθμούς Berg, PP (*add.* μαρμάρινη)· μπροστά σε αγίδα ιερού βήματος με φατνώματα, πολυέλαιο και κανδήλα, αγία

¹ Η σφαίρα ήδη φέρει ένα στέμμα, οπότε, μαζί με το στέμμα που κρατά ο αρχιερέας, έχουμε δύο στέμματα στις περιπτώσεις των E1, Pan, V1, VB.

² Αντιστοιχούν τρεις εικόνες: φ. 161v (παράδοση του στέμματος), 162v (παράδοση της ψυχής) και 163v (ενταφιασμός του άριστου βασιλιά).

τράπεζα και μισάνοιχτο παραπέτασμα που διαχωρίζει την κόγχη του, στο εσωτερικό ναού, του οποίου έχουν ζωγραφιστεί στο φόντο και εξωτερικά στοιχεία (αετωματική πρόσοψη με θύρα, οπαίο και σταυρό, δίριχτη κεραμοτή στέγη, και κωδωνοστάσιο) BB2· μπροστά σε αγία τράπεζα στεγασμένη από κιβώριο με κανδήλα, σε παρεκκλήσιο ναού από τον οποίο διακρίνονται εσωτερικά στοιχεία (κινοστοιχίες, ταβάνι με φατνώματα) και εξωτερικά

BB1d, 91v-92r (άνω)· BB2, 16v-17r (κάτω).

στοιχεία (αέτωμα με παράσταση Ανάστασης, τρούλος, οβελίσκοι στέγης) M22 (φ. 161v)· μπροστά σε αψίδα ιερού βήματος με αχιβαδωτή κόγχη και αγία τράπεζα, στο εσωτερικό ναού, από τον οποίο διακρίνονται και άλλα εσωτερικά στοιχεία (τρούλος με φατνώματα) και εξωτερικά στοιχεία (κωνική στέγη με σταυρό στην κορυφή) M22 (φ. 162v)· στο εσωτερικό ναού με ανοιχτή σαρκοφάγο στο πρώτο πλάνο, αγία τράπεζα στεγασμένη με κιβώριο στο

δεύτερο πλάνο, κιονοστοιχία στο τρίτο πλάνο και εσωτερική άποψη του τρούλου με πολυέλαιο και κανδήλα στο φόντο M22 (φ. 163v): **πάνω στην αγία τράπεζα:** στέμμα βασιλιά και σταυρός BB1d, Berg, PP· τίποτε BB2· αρτοφόριο M22 (φ. 161v)· στέμμα βασιλιά και σταυρός M22 (φ. 162v)· ανοιχτό ευαγγέλιο και δύο αναμμένες λαμπάδες M22 (φ. 163v)· **άγγελοι:** δύο BB1d, BB2, Berg, M22 (φ. 161v) PP· τρεις στον ναό και δύο στον ουρανό M22 (φ. 162v)· κανένας M22 (φ. 163v)· μόνο το άνω μέρος του σώματος, εντός νεφών BB1d (*add.* φωτεινές ακτίνες), Berg, PP· πλήρεις BB2, M22· **κρατούν:** τίποτε BB1d· την ψυχή ως βρέφος BB2, Berg, PP· το στέμμα του βασιλιά ο ένας και σταυρό ο άλλος M22 (φ. 161v)· στον ναό: το στέμμα του βασιλιά ο πρώτος, σταυρό ο δεύτερος, την ψυχή ως βρέφος ο τρίτος· στον ουρανό: την ψυχή ως βρέφος M22 (φ. 163v)· **στέμμα βασιλιά:** τύπος A4 BB1d· τύπος A8 Berg, PP· τύπος Γ3 BB2, M22 (φ. 161v και 162v)· τύπος Γ4 M22 (φ. 162v και 163v)· **αρχιερέας και άλλο ανθρώπινο περιβάλλον:** *om.* BB1d· πατριάρχης ευλογών επικεφαλής κλήρου και μοναχών, γέροντας που κρατά παιδί από το χέρι επικεφαλής λαού, αστών και στρατιωτών γύρω από την εξέδρα Berg, PP· πατριάρχης και επίσκοποι ευλογούντες με αναμμένες λαμπάδες, επικεφαλής λαού εκατέρωθεν της αψίδας BB2· πατριάρχης εκατέρωθεν της τράπεζας M22 (φ. 161v)· κανένα M22 (φ. 162v)· πάπας με αναμμένη λαμπάδα, πατριάρχης ευλογών με αναμμένη λαμπάδα, δύο ιερείς με αναμμένες λαμπάδες και θυμιατήριο, μοναχοί, στρατιώτες και λαός M22 (φ. 163v)· **ένδυμα λατίνου αρχιερέα:** διακρίνονται μόνο φαιλόνιο και ωμοφόριο M22 (φ. 163v)· **ένδυμα ορθόδοξου αρχιερέα:** στιχάριο, επιτραχήλιο, φαιλόνιο, ωμοφόριο BB2 (*add.* κάθετες παράλληλες ρίγες στο στιχάριο), Berg, PP (*add.* κάθετες παράλληλες ρίγες στο στιχάριο) M22 (φ. 161v *add.* επιγονάτιο)· **στέμμα λατίνου αρχιερέα:** τύπος Γ5 M22 (φ. 163v)· **στέμμα ορθόδοξου αρχιερέα:** τύπος Θ2 Berg, PP· τύπος Θ3 BB2· *om.* στέμματα ορθόδοξων αρχιερέων M22· **άλλα σύμβολα:** σκελετός με δρεπάνι και κλεψύδρα στα χέρια (θάνατος) και από πάνω του πουλί καθισμένο στην αψίδα BB2· **πατούν:** σε δάπεδο Berg, M22 (φ. 163v)· σε πλακόστρωτο δάπεδο BB2, PP, M22 (φ. 162v)· σε χαλί M22 (φ. 161v)· σε έδαφος BB1d· **ουράνια σώματα:** ήλιος με ακτίνες περιμετρικά, από τον κύκλο του οποίου ένας μηνίσκος τρέπεται σε σελήνη Berg, PP· ήλιος εν μέσω νεφών BB2· άστρο M22 (φ. 162v).

3.5.3 Η καταγωγή της εικονογράφησης του Κ1

Μπορούμε γενικά να πούμε ότι το εικονογραφικό πρόγραμμα του Κ1 έρχεται από τη βυζαντινή εποχή όσο και το κείμενο. Θα ήταν λογικό να σκεφθούμε ότι κατά τη μορφοποίηση του Κ1 τον 13ο αιώνα, ορισμένοι Χρησμοί που προϋπήρχαν καταγεγραμμένοι και εικονογραφημένοι σε χειρόγραφα, όπως ίσως ο Χρησμός 6, παραλήφθηκαν με την εικονογράφησή τους, και ότι μόνο για τους νέους Χρησμούς

σχεδιάστηκαν νέες εικόνες. Οι υποθέσεις περί το ποιες από τις εικόνες των Χρησμών 1β-6 (όσοι μαρτυρούνται από τον 12ο αιώνα) προηγούνται του 13ου αιώνα είναι όμως παρακινδυνευμένες. Η αναζήτηση της βυζαντινής εικονογραφίας τού Κ1 στα *Vaticinia* (βλ. Πίνακα 3.5) δεν μας δια φωτίζει πολύ πάνω στην εικονογράφηση των συγκεκριμένων Χρησμών, κυρίως επειδή, λογικά, η μεταβίβαση του Κ1 στο ιταλικό πολιτισμικό περιβάλλον επέφερε περισσότερες και δραστικότερες διαφοροποιήσεις στις εικόνες απ’ όσες στο κείμενο. Ο Χρησμός 5 (εικόνα 3.1) είναι μία από τις περιπτώσεις όπου η εικονογραφική σχέση διαπιστώνεται στενή.

Εικόνα 3.1. Lunel, Bibl. Munic., Coll. Louis Médard 7 (1315-1320), 8r: *vaticinium V* (αριστερά); Ams, 4v: Χρησμός 5 (κέντρο); Yale, Univers. Libr., Coll. T. E. Marston 225 (1325-1330), 17r: *vaticinium V* (δεξιά).

Επιπλέον, δεν γνωρίζουμε ακόμη κάτι από για την περαιτέρω επικοινωνία της ελληνικής παράδοσης των Χρησμών με τη λατινική παράδοση των *Vaticiniorum*. Η Fleming μάς πληροφόρησε ότι οι γραφείς των *Vaticiniorum* ενίοτε επανέρχονταν στα ελληνικά χρησμολόγια,¹ και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε την πιθανότητα οι γραφείς των ελληνικών χρησμολογίων να συμβουλευόνταν ενίοτε και αυτοί λατινικά χειρόγραφα. Η επικοινωνία αυτή είναι πιθανότερο να άφηνε αποτυπώματα στην εικονογράφηση, παρά στο κείμενο. Παρ’ όλα αυτά, όταν το πρόβλημα τίθεται συγκεκριμένα, δεν αποφεύγουμε τον φαύλο κύκλο: πώς να αποφασίσουμε, λόγου χάρη, αν η παραλλαγή Β στην εικονογραφία τού Χρησμού 15, που εμφανίζεται για πρώτη φορά στο Vin1 (φ. 14v),² είναι μία περίπτωση εικονογραφικής οικειοποίησης

¹ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 20 με υποσημ. 5.

² Στη συνέχεια παγιώνεται στα BB1e, Bergamo, E1, V1 και, μέσω του BB1d, αναπαράγεται κάπως παραλλαγμένη στα Bergamo, PP, BB2 (Σχήμα 11) και M22.

από το *vaticinium XIII* της σειράς Α (“Genus nequam”) ή αν, αντιθέτως, το Vin1 την αναπαρήγαγε (όπως είχαν κάνει και τα *Vaticinia* πριν δύο αιώνες) απευθείας από κάποιο βυζαντινό χρησμολόγιο που ήταν διαθέσιμο στον γραφέα του (εικόνα 3.2);

Εικόνα 3.2. Vin1, 14v: Χρησμός 15 (αριστερά): Yale, Univers. Libr., Coll. T. E. Marston 225 (1325-1330), 17r: *vaticinium XIII* (δεξιά).

Στην εικονογράφηση του *Σχήματος 16* των Berg, BB2 και PP, είναι εύλογος ο ισχυρισμός των Vereecken και Hadermann-Misguich ότι τα ελληνικά χειρόγραφα οικειοποιήθηκαν την εικονογράφηση του *vaticinium VIII* της σειράς Β (“Ascende calve”) (εικόνα 3.3).¹ Βέβαια, ούτε ο Χρησμός τού *Σχήματος 16*, ούτε το *vaticinium VIII* της σειράς Β προέρχονται από την επικρατούσα μορφή τού Κ1 (Migne). Ο Χρησμός τού *Σχήματος 16* (τουλάχιστον) προέρχεται από το Παρεκβόλαιον (Κ52), μία λιγότερο διαδεδομένη μορφή τού Κ1, όπως είδαμε. Η σχετική εικόνα στο Κ52 (στον εικοστό χρησμό, πρβλ. Πίνακα 3.6) περιγράφεται ως εξής:

«Ἐνταῦθα ἱστορεῖται ἔφιππος βασιλεὺς κρατῶν ἰέρακα ἐν τῇ χειρὶ· καὶ ὄπισθεν τοῦ ἵππου αὐτοῦ ἐστὼς εἷς ἀρχιερεὺς ἔχων σχῆμα μετὰ τοῦ εὐαγγελίου ἐν τῇ εὐωνύμῳ κρατῶν χειρὶ καὶ μετὰ τῆς δεξιᾶς στρώνει».²

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 210-211, 242-243 και pl. XLV,2.

² PERTUSI, *Fine*, 1988, 182, αρ. 307-310.

Οι στίχοι τού Παρεκβολαίου που ακολουθούν είναι ταυτόσημοι με τους ελληνικούς στίχους του *Σχήματος 16* των PP και BB2.¹ Η Vereecken αναγνώρισε στη

Εικόνα 3.3. St. Gallen, Kantonsbibl., Vadianische Slg. 342 (1360-1370), φ. 4v/σ. 8: *vaticinium VIII* (αριστερά) BB2, 19v: *Σχήμα 16. Μοναρχία και Ένωσις* (δεξιά).

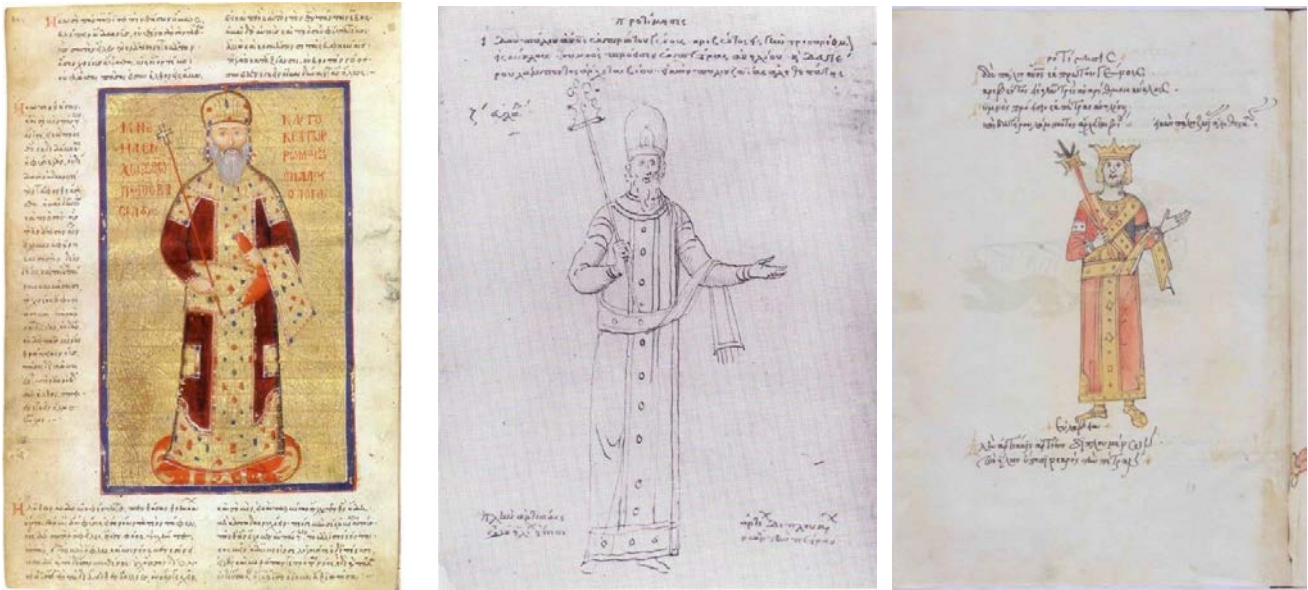
συγκεκριμένη περίπτωση ρητά τη συμβολή τού Παρεκβολαίου στη διαμόρφωση των PP και BB2 αναφορικά με το ελληνικό κείμενο και, με επιχείρημα τη διαφοροποίηση ως προς την περιγραφή τού Παρεκβολαίου των εικόνων των ελληνικών και λατινικών χρησμολογίων, ισχυρίστηκε, ορθώς κατά την κρίση μου, ότι η εικονογράφηση των ελληνικών χειρογράφων βασίστηκε στην αντίστοιχη εικόνα των λατινικών χειρογράφων (εικόνα 3.3).² Δεν αναφέρθηκε όμως στην πιθανότητα μήπως η ίδια η σειρά B των λατινικών *Vaticiniorum* είχε αντλήσει και διασκευάσει την εικόνα από το Παρεκβόλαιον κατά τα μέσα του 14ου αιώνα, και έτσι δεν έθεσε ερωτήματα σχετικά με την επιλογή των PP και BB2 να προσλάβουν το κείμενο του *Σχήματος 16* απευθείας από την ελληνική παράδοση, ενώ την εικονογράφησή του με λατινική διαμεσολάβηση.

Υποθέσεις μονάχα μπορούμε να κάνουμε περί το πόσο «δυτικοτροπή» ήταν η βυζαντινή εικονογραφία των Χρησμών. Εύλογα αναρωτιέται λόγου χάρη κάποιος πόσο συνοπτικός και με τι είδους στέμμα απεικονίστηκε ο άριστος βασιλιάς τον 13ο αιώνα και μετά, οπότε διαμορφώθηκαν και εισήχθησαν στην αλυσίδα οι Χρησμοί 12-16. Σε όλα τα νεώτερα χρησμολόγια στον Χρησμό 14, για να πάρουμε αυτό το

¹ Πρβλ. PERTUSI, *Fine*, 1988, 182, στίχ. 311-324 και VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 120. Το Berg περιέχει μόνο το λατινικό κείμενο.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 211.

παράδειγμα, η απεικόνιση του άριστου βασιλιά βασίζεται σε τύπο τής βυζαντινής αυτοκρατορικής εικονογραφίας, τον οποίο γνωρίζουμε σε διάφορες παραλλαγές από

Εικόνα 3.4. Paris. Supp. Gr. 309 (1409-1411), 6r: Μανουήλ Β΄ (αριστερά): BLd, 81v: Χρησμός 14 (κέντρο): V1, 18v: Χρησμός 14 (δεξιά).

το τελευταίο τρίτο του 11ου έως τον 15ο αιώνα.¹ Η συζήτηση για τους βυζαντινούς προδρόμους τής απεικόνισης αυτής δεν έχει πολύ ενδιαφέρον παρεκτός μόνο για να παρατηρήσουμε τις διαφοροποιήσεις της σε σχέση με ό,τι θα αναμέναμε από τον βυζαντινό εικονογραφικό τύπο (εικόνα 3.4).

3.5.4 Οι Χρησμοί 4 και 5 (5+4)

Η αναζήτηση προτύπων για τις άγνωστες βυζαντινές εικόνες των Χρησμών έχει το ίδιο περίπου νόημα με την αναζήτηση του «αρχικού» κειμένου. Επειδή όμως έχει αναπτυχθεί ιδιαίτερη συζήτηση ως προς την εικονογραφία των Χρησμών 4, 5 και 5+4,² είναι σκόπιμο να πούμε εδώ λίγα λόγια.

Ο Cyril Mango παρατήρησε ότι η εικονογραφία του «δρεπανηφόρου» θυμίζει την αναφορά τού Χωνιάτη σε ένα πορτραίτο, πιθανότατα τοιχογραφία ή ζωγραφικό πίνακα μεγάλου μεγέθους, το οποίο είχε στήσει ο Ανδρόνικος Α΄ στο κέντρο τής Κωνσταντινούπολης, έξω από τον ναό των Σαράντα Μαρτύρων, προορισμένο και ως

¹ Βλ. PARANI, *Reality of Images*, 2003, εκ. 2, 3, 19-23.

² KARLIN-HAYTER, “Andronic I”, 1987· EASTMOND, “Andronikos I”, 1994· STICHEL, “Andronikos I”, 2000· CUPANE, *Kaiser Bild*, 2001· GAUL, “Andronikos Komnenos”, 2003· GRÜNBART, “Andronikos I”, 2011· EASTMOND, “Subversion”, 2013, 131-141.

μαυσωλείο του.¹ Αν ακολουθήσουμε την περιγραφή τού Χωνιάτη, το πορτραίτο αποτελεί άπαξ στην αυτοκρατορική εικονογραφία, καθώς απεικόνιζε τον Ανδρόνικο χωρίς τη συνήθη αυτοκρατορική ενδυμασία ως *πόλυτλαν έργατικόν* (αγρότη) με δρεπάνι στο χέρι, το οποίο εγκόλπωνε στο ημικύκλιό του την προτομή ενός νέου.

Κάνοντας λόγο για το πορτραίτο, ο Χωνιάτης δεν αναφέρθηκε σε χρησμούς και, αντιστρόφως, όταν αναφέρθηκε στους χρησμούς που αφορούσαν τον Ανδρόνικο Α΄ (βλ. Πίνακα 3.8), δεν τους συνέδεσε με το συγκεκριμένο πορτραίτο. Τον συσχετισμό τού πορτραίτου με τους Χρησμούς 4 και 5 (ή με τον Χρησμό 5+4) τον έκανε πρώτος ο Mango, χωρίς ωστόσο να προβεί σε συγκεκριμένο προσδιορισμό: “It seems evident, however, that the oracular pictures [των Χρησμών 4 και 5], deformed as they are through a long process of copying, *have a connection* with the portrait of Andronicus”.² Η Κυριακού, συζητώντας τον Χρησμό 5, αποδέχθηκε τον συσχετισμό, προέβη όμως σε μία απροσδόκητη ακροβασία:

«τα χειρόγραφα και οι εκδόσεις των παπικών προφητειών ακολουθούν πιστά μια εικονογραφική παράδοση που πιθανότατα εμπνέεται από την εικόνα τού Ανδρονίκου, όπως την περιγράφει ο Χωνιάτης, με τη διαφορά ότι το αρχικό θέμα διασπάται σε δύο εικόνες (στους χρησμούς 4 και 5)».³

Μολονότι στη συγκεκριμένη σελίδα δεν είναι απολύτως σαφές πού ο λόγος για τους Χρησμούς και πού για τα *Vaticinia*, η Κυριακού θεώρησε το πορτραίτο τού Ανδρονίκου ως πιθανό πρότυπο της εικονογράφησης των *vaticiniorum IV* και *V*, χωρίς να επεκτείνει ρητά τη θεώρηση αυτή και στους Χρησμούς 4 και 5. Αυτό προφανώς οφειλόταν στο ότι στα ελληνικά χρησμολόγια ο δρεπανηφόρος τού Χρησμού 5 (ή του Χρησμού 5+4) αναπαρίσταται αναμφίβολα με περιβολή βασιλιά (ή σουλτάνου) και μόνο στο χειρόγραφο V2, όπως σωστά παρατηρούσε η Κυριακού,

¹ [...] ἔξωθεν δὲ περὶ τὰς ἀρκτῶας καὶ κατ’ ἀγορὰν τετραμμένας τοῦ νεῶ τῶν ἁγίων τεσσαράκοντα πύλας ἐπὶ μεγάλου πίνακος ἀνέστησεν ἑαυτὸν, οὐκ ἐσταλμένον βασιλικῶς οὐδὲ χρυσοφοροῦντα ὡς ἄνακτα, ἀλλὰ τινὰ πόλυτλαν ἐργατικὸν ἐκ καλαίνου βαφῆς, ἐνδεδυμένον ἀμπεχόνην ἐς γλουτὸν ἀμφισχιδῆ καταβαίνουσαν, καὶ λευκαῖς κρηπίσι περιστελλόμενον τοὺς πόδας ἀναβαινούσας εἰς γόνατα, καὶ δρέπανον περικαμπὲς κατέχοντα τῇ χειρὶ, βριθὸν καὶ μέγα καὶ στιβαρὸν, συμμάρπτον τῷ ἐπικλινεῖ σχήματι καὶ σαγηνεῖον ἐντὸς ἀγαλματίαν μεираκίσκον ἕως φάρυγγος καὶ ὤμων προφαινόμενον, ἐκεῖνα διὰ τῆς εἰκόνης τοὺς παροδεύοντας μῶν ἀτεχνῶς καὶ διδάσκων στηλῶν καὶ κύρβων πασῶν ὑψηλότερον καὶ τιθεὶς τοῖς βουλομένοις ὑπόψια, ἅπερ εἶχεν ἐπὶ τῶν ἔργων ἡνομηκῶς, τὸν κληρονόμον ἀπεκτονῶς καὶ τὴν ἀρχὴν ἅμα καὶ τὴν ἄκοιτιν ἐκεῖνου ἑαυτῷ μνηστευσάμενος. BEKKER, *Choniates*, 1835, 432· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 332· MANGO, “The Legend”, 1960, 64.

² MANGO, “The Legend”, 1960, 64. Δική μου υπογράμμιση.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 116. Η παρένθεση είναι της Κυριακού. Δικές μου υπογραμμίσεις.

είναι ντυμένος «με έναν απλό χιτώνα».¹ Ακόμη και έτσι, πάντως, η άποψη της Κυριακού παρουσιάζει κενά, διότι ακόμη και στα λατινικά χειρόγραφα (*vaticinium V*) δύσκολα μπορεί να θεωρηθεί ότι ο δρεπανηφόρος είναι ντυμένος σαν αγρότης, αφού, όπως παρατήρησε και η ίδια η Κυριακού,² είναι χωρίς αμφιβολία μοναχός.

Στο πρώτο από δύο άρθρα του πάνω στο θέμα ο Antony Eastmond, ακολουθώντας τους Paul Magdalino & Robert Nelson,³ υποστήριξε και αυτός ότι, εφόσον ο Χρησμός «υπήρχε» ήδη την εποχή του Ανδρονίκου, ένα ενδεχόμενο εικονογραφικό δάνειο, αν και όχι σίγουρο, θα ήταν πιθανότερο από τον Χρησμό προς το πορτραίτο, παρά το αντίστροφο.⁴ Ο Eastmond δηλαδή αντέστρεψε τη φορά τού δανεισμού σε σχέση με την Κυριακού.

Η Jeannine Vereecken κατέληξε στο ίδιο με τον Eastmond συμπέρασμα, ισχυριζόμενη ότι «σχεδόν σίγουρα» το πορτραίτο ήταν εμπνευσμένο από την εικονογράφηση του Χρησμού 5+4 (η οποία, άρα, προϋπήρχε):

“il est presque certain que ce portrait impérial peu habituel s’inspire d’une image illustrant un des ‘Oracles de Léon le Sage’, à savoir l’oracle IV [= ο καλούμενος στην παρούσα εργασία Χρησμός 5+4] sur le ‘porteur de faucille’, auquel Andronic aimait s’identifier, selon Nicéas”.⁵

Η Vereecken, σε αντίθεση προς τον Mango,⁶ δεν προέβαλε καμία αντίσταση στην ταύτιση του πορτραίτου από τον Χωνιάτη, ο οποίος (Χωνιάτης) χωρίς καμία επιφύλαξη γράφει ότι αυτό απεικόνιζε τον ίδιο τον Ανδρόνικο, και ότι σκοπός της ανάρτησής του ήταν να κάνει σαφές προς όλους ότι ο αυτοκράτορας είχε όντως δολοφονήσει τον προκάτοχο και ανιψιό του, Αλέξιο Β΄. Κατά τη Vereecken, η ταύτιση του Ανδρονίκου με τον δρεπανηφόρο τού Χρησμού προβαλλόταν από τον ίδιο τον Ανδρόνικο, προηγείτο του πορτραίτου και καθόρισε την εικονογραφία του,

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 116. Η αμφίεση στο V2 δεν είναι βέβαια βασιλική, ούτε όμως μπορεί να θεωρηθεί «όμοια με το ένδυμα των αγροτών κατά τον Μεσαίωνα», όπως ισχυρίζεται η Κυριακού.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 117.

³ MAGDALINO & NELSON, “Emperor”, 1982, 164, υποσημ. 9.

⁴ EASTMOND, “Andronikos I”, 1994, υποσημ. 38: “Mango has shown that the oracles must have existed earlier in the twelfth century, so any borrowing must have been from the oracles to the imperial images, rather than vice versa”. Το ότι «υπήρχε» βέβαια δεν αρκεί: προϋποτίθεται πολύ πιο συγκεκριμένα το να ήταν καταγεγραμμένος και εικονογραφημένος.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 23. Δεν αναφέρεται, ούτε παρατίθεται στη βιβλιογραφία το άρθρο τού Eastmond.

⁶ “I am unable to explain the real meaning of this singular portrait” (MANGO, “The Legend”, 1960, 64).

συλλογισμός που πάσχει εξαρχής, εφόσον ο Χωνιάτης, σε άλλο σημείο τού έργου του, μάλλον λέει ότι ο Ανδρόνικος αποποιείτο την ταύτιση με τον δρεπανηφόρο.¹

Η Marie-Hélène Congourdeau, όπως και η Κυριακού, συμμερίστηκε παλαιότερη άποψη της Patricia Karlin-Hayter, σύμφωνα με την οποία το πορτραίτο δεν απεικόνιζε τον ίδιο τον Ανδρόνικο αλλά τον Θάνατο με δρεπάνι.² Ο «λαός», ανεξαρτήτως των αυτοκρατορικών προθέσεων, ταύτισε τον δρεπανηφόρο Θάνατο με τον Ανδρόνικο εξαιτίας της δολοφονίας του Αλεξίου Β', και στη συνέχεια επέκτεινε την ταύτιση και στον δρεπανηφόρο τού Χρησμού.³ Η Congourdeau δεν κάνει καμία αναφορά στη σχέση τής εικονογράφησης του Χρησμού με το πορτραίτο, αλλά η λογική συνέπεια της θεώρησής της είναι ότι οι δύο εικονογραφίες υπήρξαν ανεξάρτητες μεταξύ τους.

Μολονότι το 1994 ο Antony Eastmond είχε φτάσει να πιθανολογήσει ότι ο Χωνιάτης επινόησε την περιγραφή,⁴ επιδιώκοντας να ενισχύσει τη ρητορική του εναντίον τού Ανδρονίκου, σε πιο πρόσφατο άρθρο παραδέχθηκε ότι η περιγραφή τού Χωνιάτη πρέπει να θεωρηθεί γενικά ακριβής, διότι η πλήρης επινόηση ενός έργου που δεν υπήρξε ποτέ, ή μία μη αναγνωρίσιμη περιγραφή του, θα υπονόμει την αφήγηση εντός της οποίας καταλαμβάνει τόσο σημαντική θέση.⁵ Ταυτοχρόνως, έδωσε μία πολύ πειστική εξήγηση για το περιεχόμενο του πορτραίτου. Ισχυρίστηκε ότι απεικόνιζε τον αποκεφαλισμό τού Γολιάθ από τον Δαβίδ, με τον οποίο ο Ανδρόνικος συνέκρινε τον εαυτό του, όπως μαρτυρεί ο Χωνιάτης δύο σελίδες μετά την περιγραφή τού πορτραίτου.⁶

Η ταύτιση του πορτραίτου με παράσταση της μονομαχίας Δαβίδ και Γολιάθ θέτει το ζήτημα σε νέα βάση. Συνάγεται ότι, την εποχή κατά την οποία στήθηκε η εικόνα (πλέον, και όχι πια «πορτραίτο») έξω από τον ναό, ούτε ο αυτοκράτορας, ούτε οποιοσδήποτε άλλος τής απέδιδε χρησμολογικό περιεχόμενο. Επιπλέον, μπορεί να

¹ [...] ὥστε καὶ πρὸς τοὺς φάσκοντας τῶν ἐταίρων ἐπ' ἐκείνῳ [τῷ Ἀνδρονίκῳ] οἶεσθαι πάντας τὸ παλαιότατον λελέχθαι τοῦτο χρησμώδημα «δρεπανηφόρε, τετράμηρόν σε μένει», ἐπιμειδιῶν [ὁ Ἀνδρόνικος] ἔλεγε διαμειδέσθαι προδήλως. BEKKER, *Choniates*, 1835, 459· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 351.

² KARLIN-HAYTER, “Andronic I”, 1987· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 116-117.

³ CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 84: “Le peuple interpréta donc très vite ce portrait comme étant celui de l'empereur, à qui il donna le sobriquet de ‘porteur de faux’, ce qui permettait de lui attribuer ces vers de l'oracle VI [διάβαζε IV]: ‘Porteur de faux, ton règne ne durera que quatre mois’”.

⁴ EASTMOND, “Andronikos I”, 1994, υποσημ. 53.

⁵ EASTMOND, “Subversion”, 2013, 133.

⁶ ὁ δ' Ἀνδρόνικος καὶ εἰς Δαβὶδ ἀνήγε τὰ ἐαυτοῦ. BEKKER, *Choniates*, 1835, 434· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 333· EASTMOND, “Subversion”, 2013, 134.

υποστηριχθεί ότι η ίδια η ταύτιση του Ανδρόνικου με τον δρεπανηφόρο των Χρησμών, ακόμη κι αν περιλαμβανόταν στο ιδεολογικό οπλοστάσιο της αντιπολιτευτικής μερίδας όσο εκείνος κυβερνούσε (κατά τον «χρησμόπληκτο» Χωνιάτη), όμως δεν έγινε ποτέ αποδεκτή από τον ίδιο και τους υποστηρικτές του. Όπως υποδεικνύουν οι πολλές αναφορές τού Χωνιάτη σε χρησμούς, μία πρόβλεψη δυσοίωνη για έναν αυτοκράτορα γίνεται αποδεκτή από αυτόν συνήθως όταν αυτός βρίσκεται ήδη σε δεινή θέση – όχι όταν είναι σε θέση να ειρωνεύεται, να σαρκάζει,¹ και γενικά να ορίζει την τύχη του. Επομένως η εικόνα που είχε αναρτηθεί δημόσια στον ναό δεν θα μπορούσε να επηρεαστεί από την εικονογράφηση τού Χρησμού. Από την άλλη πλευρά, μολονότι δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πότε ακριβώς εμφανίστηκε ο Χρησμός τού δρεπανηφόρου, πότε αποτυπώθηκε γραπτώς, ούτε και πότε ή πώς εικονογραφήθηκε, μπορούμε ίσως να σκεφθούμε την πιθανότητα ο Ανδρόνικος να επέλεξε την παράσταση της μονομαχίας Δαβίδ και Γολιάθ ακριβώς ως αντίμετρο στη χρήση τού Χρησμού εναντίον του από την αντιπολίτευση. Σε αυτή την περίπτωση, ο Χρησμός τού δρεπανηφόρου με την εικονογράφησή του, καθώς και η εικόνα που έστησε ο Ανδρόνικος στον ναό των Σαράντα Μαρτύρων θα σχετίζονταν μεταξύ τους όχι εικονογραφικά, αλλά ιστορικά, ως κατοπτρικές εκδηλώσεις τής πολιτικής αντιπαράθεσης, στην οποία η ίδια η Βίβλος χρειάστηκε να επιστρατευθεί, προκειμένου να αποκρουστεί ο χρησμολογικός λόγος.

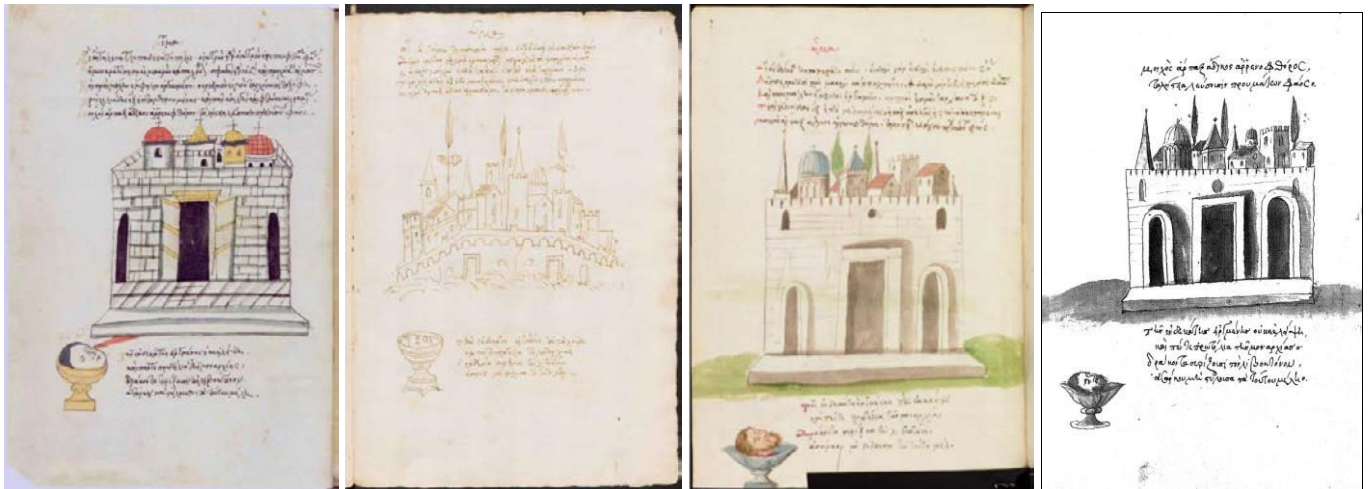
3.5.5 Σχέσεις των χειρογράφων βάσει τής εικονογραφίας τού Κ1

Προκειμένου να διαπιστώσω σχέσεις ανάμεσα στα χειρόγραφα λαμβάνω το κριτήριο της εικονογραφίας ως συμπληρωματικό τού κριτηρίου τής οργάνωσης των κειμένων (κεφ. 2.3). Η αξιοπιστία τού κριτηρίου τής εικονογραφίας εξαρτάται απολύτως από το κριτικό υπόμνημα στην εικονογράφηση (κεφ. 3.5.2). Στον Πίνακα 3.9 μετέτρεψα σε ποσότητες τις παρατηρήσεις τού υπομνήματος, σημειώνοντας τον συνολικό αριθμό «συμφωνιών» τής εικονογραφίας καθενός χειρογράφου με τα

¹ Δυσοίωνοι είναι και οι δύο χρησμοί που θα μπορούσαν να προσκομιστούν στη συζήτηση του «δρεπανηφόρου»: [...] ὥστε καὶ πρὸς τοὺς φάσκοντας τῶν ἐταίρων ἐπ' ἐκείνῳ οἶεσθαι πάντας τὸ παλαίφατον λελέχθαι τοῦτο χρησμώδημα «δρεπανηφόρε, τετράμηνόν σε μένει», ἐπιμειδιῶν ἔλεγε διαπεύδεσθαι προδήλως. BEKKER, *Choniates*, 1835, 459· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 351· [...] ἐπισπεύεται καὶ θερίσει καλάμην. | Πλὴν ἀλλὰ καὺτὸς συνθερισθεὶς τῷ χρόνῳ | ἐσύστερον τίσειεν ἀθλίως δίκας | ὧν περ κακῶς ἔπραξεν ἐν βίῳ τάλας [...]. BEKKER, *Choniates*, 1835, 462-463· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 353-354.

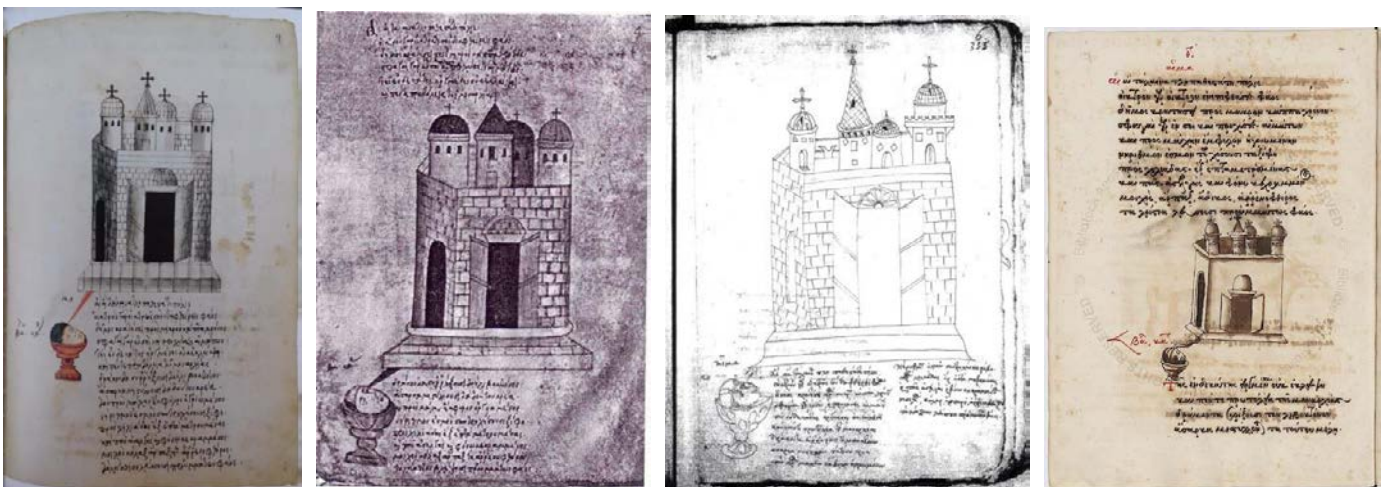
υπόλοιπα. Από τον Πίνακα 3.9 προέκυψε ο Πίνακας 3.10 και, με βάση αυτόν, κατάρτισα τον Πίνακα 3.11.

Οι σπόνδυλοι του διαγράμματος του Πίνακα 3.11 είναι τέσσερα ζεύγη χειρογράφων, γύρω από τα οποία συσπειρώνονται και τα υπόλοιπα εικονογραφημένα χρησμολόγια σε ισάριθμες ομάδες: *i* (Amb & M3c), *ii* (BB1e & E1), *iii* (M3a & Pan), και *iv* (Berg & PP). Οι πυρήνες αυτοί διαπιστώθηκαν ήδη στο επίπεδο της οργάνωσης (πρβλ. Πίνακα 2.4): $i=\zeta$, $ii=\epsilon$, $iii=\sigma$, $iv=\eta$. Οι εσωτερικές σχέσεις κάθε ομάδας δεν είναι ισοδύναμες. Στην ομάδα *ii* τα BB1e & E1 διαμορφώνουν ένα πολύ ισχυρό κέντρο, γύρω από το οποίο περιστρέφονται δορυφόροι τα Βερο και V1 (εικόνα 3.5).

Εικόνα 3.5. Χρησμός 8: V1, 15v (αριστερά)· Βερο, 8r (κέντρο αριστερά)· BB1e, 248v (κέντρο δεξιά)· E1, 19v (δεξιά).

Επιπλέον, τα Βερο και V1, ιδίως το τελευταίο, εμφανίζουν πιο ενισχυμένη τη γενική τάση της ομάδας *ii* να συμφωνεί εικονογραφικά με τα χειρόγραφα της ομάδας *iii*. Το

Εικόνα 3.6. Χρησμός 8: M3a, 4r (αριστερά)· Pan, 4r (κέντρο αριστερά)· V4, 355r (κέντρο δεξιά)· VB, 4v (δεξιά).

κριτήριο της εικονογραφίας εντάσσει στην ομάδα *iii* τα V4 και VB. Οι σχέσεις στο εσωτερικό της ομάδας αυτής είναι πιο ισορροπημένες σε σύγκριση με την ομάδα *ii*. Ο δεσμός μεταξύ M3a & Pan υπερέχει μόνον ελαφρώς των άλλων σχέσεων εντός της ομάδας *iii* (εικόνα 3.6), δεν παρουσιάζει δηλαδή την ισχύ που έχει ο δεσμός BB1e & E1 στην ομάδα *ii*. Στην ομάδα *iv* ο δεσμός μεταξύ Berg & PP είναι πολύ ισχυρός (εικόνα 3.7). Το BB2 τηρεί αποστάσεις από αυτό το ζεύγος, όντας μέλος της ομάδας. Τα BB1d και M22, αν και εξαρτώμενα από αυτήν, δεν είναι εξίσου εύκολο να θεωρηθούν μέλη της. Αξίζει να παρατηρηθεί ότι το BB2 παρουσιάζει αξιοσημείωτα

Εικόνα 3.7. Χρησμός 16, παραλλαγή B: Berg, 13v (άνω αριστερά)· PP, 15v (άνω κέντρο)· BB2, 16v (άνω δεξιά)· BB1d, 91v (κάτω αριστερά)· M22, 161v και 162v (κάτω κέντρο και κάτω δεξιά).

περισσότερες εικονογραφικές συμφωνίες με το M22 απ' όσες παρουσιάζουν με το M22 τα Berg & PP. Με το M22 πρέπει να θεωρηθεί εικονογραφικά συνδεδεμένο το Mo.

Η συλλογιστική της διαπίστωσης σχέσεων ανάμεσα στους μάρτυρες με βάση την εικονογράφηση του K1 φτάνει στα όριά της, όταν κάποιος επιχειρεί να συσχετίσει μεταξύ τους τα εναπομείναντα εικονογραφημένα χειρόγραφα: Amb, Ams,

BC1a, BC2, BLd, Ho, I, Lo, M3c, M34, M38, V2 και Vin1 (ομάδα *i* στον Πίνακα 3.11). Από αυτά ξεχωρίζει αμέσως το Vin1, διότι, εκτός από την ιδιοτυπία που παρουσίασε στην οργάνωση των κειμένων του, εδώ φαίνεται ότι βρήκει άπαξ επιλογών και στην εικονογράφηση του K1. Στα άπαξ εικονογραφικά στοιχεία του (30 τον αριθμό), δηλαδή στον βαθμό αυτονομίας του σε σχέση προς την υπόλοιπη χειρόγραφη παράδοση, το Vin1 είναι συγκρίσιμο μόνο με το M22 (55 άπαξ). Αρκετά υψηλό βαθμό αυτονομίας παρουσιάζουν επίσης τα BLd (27), Lo (26), BC1a (22) και BC2 (21), αλλά οι διαφοροποιήσεις τους δεν φτάνουν στο σημείο να τα αποκόπτουν από τον αστερισμό που συναποτελεί η ομάδα *i*, όπως συμβαίνει με το Vin1. Ανάμεσά τους, μόνο τα Amb & M3c συνδέονται μεταξύ τους με ισχυρό εικονογραφικό δεσμό. Ο δεσμός αυτός, ωστόσο, δεν ασκεί κεντρομόλο δύναμη στα υπόλοιπα χειρόγραφα. Το μοναδικό «κέντρο» που μπορεί να διαπιστωθεί μέσω της εικονογραφικής σύγκρισης είναι το Ams, με το οποίο όλα τα χειρόγραφα της ομάδας *i* παρουσιάζουν υψηλό βαθμό εικονογραφικών συμφωνιών: για τον λόγο αυτό, αφού εξαιρέσω το Vin1, θα αποκαλέσω τους δώδεκα μάρτυρες της ομάδας *i* που απομένουν *χειρόγραφα περί το Ams*. Η μόνη σχέση αντιβόλου-απογράφου που μπορεί να διαπιστωθεί ανάμεσα στα χειρόγραφα αυτά είναι η σχέση μεταξύ Amb & M3c. Πέραν των σχέσεων καταγωγής, όμως, και ανεξαρτήτως της χρονολόγησης των μαρτύρων, μπορεί να ειπωθεί ότι το Ams συγκεράζει το φάσμα των εικονογραφικών επιλογών που αντιπροσωπεύει ο συγκεκριμένος αστερισμός χειρογράφων κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να επέχει τον ρόλο τού κατά κυριολεξία ελλείποντος κέντρου τους.

Τα χειρόγραφα περί το Ams διατηρούν σαφείς αποστάσεις από τις άλλες ομάδες. Με στόχο αφενός να μετρήσουμε πιο συγκεκριμένα αυτές τις αποστάσεις και αφετέρου να διαπιστώσουμε τις σχέσεις που αναπτύσσονται εντός της ομάδας *i*, προτείνω να χρησιμοποιήσουμε ως εργαλείο ένα απόσπασμα του Πίνακα 3.10, τον Πίνακα 3.12. Η επεξεργασία των δεδομένων της εικονογραφικής σύγκρισης δείχνει ότι μόνο ένα από τα χειρόγραφα, το BLd, εμφανίζει υψηλού βαθμού εικονογραφική συμφωνία με μέλη από τις άλλες ομάδες: με το BB1e (ομάδα *ii*) και με το VB (ομάδα *iii*). Η δεύτερη γενική παρατήρηση είναι ότι τα περισσότερα από τα χειρόγραφα περί το Ams συμφωνούν συχνότερα με την ομάδα *iii*, παρά με την ομάδα *ii*. Μόνο τα BLd, BC2 και V2 συμφωνούν συχνότερα με την ομάδα *ii*, παρά με την ομάδα *iii*. Η τρίτη παρατήρηση είναι ότι η συμφωνία των χειρογράφων περί το Ams με την ομάδα *iii* αφορά σχεδόν εξίσου τα χειρόγραφα που την απαρτίζουν: άλλοτε στη συμφωνία προηγείται το M3a, άλλοτε το V4 και άλλοτε το VB. Η συμφωνία με την ομάδα *ii*,

αντιθέτως, αφορά κυρίως το V1, και δευτερευόντως το BB1e. Το V1, δηλαδή, κείται εμφανώς εγγύτερα προς τα χειρόγραφα περί το Ams, σε σχέση με τα άλλα μέλη της ομάδας *ii*. Τέλος, η ομάδα *iv* έχει αμελητέες εικονογραφικές συνάψεις με όλα τα χειρόγραφα περί το Ams.

Αναφορικά με τις εικονογραφικές συνάψεις στο εσωτερικό της ομάδας *i*, η συμφωνία όλων των μελών με το Ams είναι πάντοτε αυξημένη και συχνά υπερέχει, εξ ου και ο ρόλος του ως «κέντρου». Στο ζεύγος Amb & M3c, καθώς και στα Ho, I, Lo, M3c και M34, η συμφωνία με το Ams απέχει αρκετά από τη συμφωνία με οποιοδήποτε άλλο χειρόγραφο της ομάδας, ενώ αντιθέτως, στα BC1a, BC2, BLd, M38 και V2 τη συμφωνία με το Ams την ανταγωνίζονται άλλα χειρόγραφα της ομάδας. Συμπερασματικά, η διαφοροποίηση της ομάδας *i* από τις υπόλοιπες ομάδες έγκειται στη χαλαρότητα του δεσμού μεταξύ των μελών της (με εξαίρεση τον πυρήνα Amb & M3c), χαλαρότητα η οποία αποτρέπει τη διάγνωση σχέσεων καταγωγής ή συνάψεως, σε αντίθεση με τους αντίστοιχους δεσμούς των άλλων ομάδων.

4 Σχέση κειμένου και εικόνας

Τὸ πᾶν ἐδῶ εἶναι ἓνα ἄμορφον χάος καὶ ἐχρειάζετο χέρι παντοδύναμον νὰ τὸ μορφώσῃ. Ἡ πολιτικὴ μας κατάστασις μοῦ φαίνεται ἓνα παληόρασον· ὅσο νὰ μπαλώσῃ τὸ ἓνα μέρος ξεσχίζεται τὸ ἄλλο. Μ' ὅλον τοῦτο ἡμεῖς ὅ,τι θὰ κάμωμεν, μὲ μπαλώματα βέβαια θὰ τὸ κάμωμεν (...) Καὶ ὅποιος φαντάζεται νὰ κάμῃ ἄλλο τι εἰς τὴν Ἑλλάδα παρά νὰ μπαλώνῃ, εἶναι γελασμένος. (Επιστολὴ Σπυρίδωνος Τρικούπη πρὸς Ἀλέξανδρο Μαυροκορδάτο, Ναύπλιο 3 Ιουλίου 1824)

4.1 Γενικές παρατηρήσεις

Η ΣΧΕΣΗ ΠΟΥ ΑΝΑΠΤΥΣΣΕΤΑΙ ανάμεσα στο χρησμολογικό κείμενο και στην εικονογράφησή του είναι πρωταρχικός παράγοντας για την κατανόηση των χρησμολογιών. Αν και το K1 δεν είναι το μοναδικό χρησμολογικό κείμενο που εικονογραφείται, το ζήτημα της σχέσης κειμένου και εικόνας αφορά πρωταρχικά το K1, διότι σε αυτό η σχέση εμφανίζεται τόσο στενή, ώστε ούτε η εικόνα ούτε το κείμενο μπορούν να θεωρηθούν ανεξάρτητα. Θα εξετάσω λοιπόν εδώ το ζήτημα αποκλειστικά σε ό,τι αφορά το K1, όπως έκανα στο κεφ. 3 με την εικονογραφία, προκειμένου να συλλάβω τις βασικές ορίζουσες του εικονογραφικού συστήματος, και θα χρησιμοποιήσω τα σχετικά συμπεράσματα στο κεφ. 6, κατά την εξέταση της εικονογράφησης άλλων χρησμολογικών κειμένων σε συγκεκριμένα χειρόγραφα.

Το ζήτημα τίθεται ως πρόβλημα ευθύς εξαρχής, καθώς οι διαταγμένοι περί την εικόνα στίχοι ορισμένων Χρησμών προκαλούν απορία ως προς την «ορθή» σειρά ανάγνωσης. Σαφής ένδειξη δεν υπάρχει πουθενά, με εξαίρεση τα M3a και V4, όπου όπως θα δούμε οι ομάδες των στίχων (τα χρησμολογικά μόρια) αριθμούνται. Στο διάγραμμα που ακολουθεί καταγράφω σε ποια χειρόγραφα εμφανίζεται το πρόβλημα:

Διάγραμμα 4.1

<i>Χφ.</i>	<i>Χρησμοί</i>									
Amb	1	2		4	5	6	7	8	13	
Ams	1	2	3	4	5	6	7	8	13	
Bero	1β			5+4						
BB1a	1β	2	3	5+4ab	4	6	7	8	13	
BB1e	1β			5+4		6				
BC1a	1	2	3	4	5	6	7	8	13	

BC2	2	3	4	5	6	7	8		
BLd	1β	2	3	5	4	6	7	8	13
E1	1β			5+4					
Ho	1	2	3	4	5	6	7	8	13
I	1	2	3	4	5	6	7	8	13
M34	1	2			5	6	7	8	
M38		2		3+4	5	6			13
M3c	1		3	4	5	6	7	8	
M6	1	2	3	4	5	6	7		
Pan	Ίσως πρέπει να διαβαστεί όπως το M3a								
V1	1			5+4					
V2	1	2	3		5	6	7	8	
VB	1β								

Καμία οριστική λύση δεν μπορεί να προταθεί, καθώς κανένας κανόνας δεν μπορεί να αποτρέψει τον αναγνώστη να διαβάσει τους στίχους με τη σειρά που θεωρεί σωστή εκείνος. Δεν υπάρχει λόγος να πιστέψουμε ότι ο αναγνώστης τού 16ου αιώνα στερείτο αυτή την ελευθερία. Αντιθέτως, πρέπει νομίζω να θεωρήσουμε ότι οι συγκεκριμένες διατάξεις τού κειμένου προκρίνουν την αμφισημία ως βασική αρχή. Η αμφίσημη διάταξη των στίχων *ενθαρρύνει* τον αναγνώστη να διαβάσει εναλλακτικά το κείμενο και να νοηματοδοτήσει αναλόγως τους Χρησμούς, ενεργοποιώντας προτιμήσεις, έννοιες, εμπειρίες, αναπαραστάσεις, με τις οποίες είναι εφοδιασμένος. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η αμφίσημη διάταξη πραγματώνει σε γραπτή μορφή το *ibis redibis nunquam per bella peribis* (ἤξιεις ἀφίξιεις οὐκ ἐν τῷ πολέμῳ θνήξιεις), όπου η απόφαση αναφορικά με τη στίξη, δηλαδή την οριστική μορφή τής πρότασης, εκκρεμεί. Καθώς η απόφαση αυτή αποτελεί μέρος τής χρησιμοδοτικής διαδικασίας, εναπόκειται στον αποδέκτη τού χρησμού να τη λάβει – όχι στον μελετητή του. Συνεπώς, μιλώντας θεωρητικά, το ερώτημα ποια είναι η «ορθή» διάταξη των στίχων είναι εσφαλμένο, διότι καθόσον το κείμενο είναι «ενεργό» απάντηση δεν υφίσταται. Η απάντηση συναρτάται με τον χρόνο, αποκαλύπτεται μόνο κατά το πέρας τής διαδικασίας, κατά την επαλήθευση δηλαδή τής πρόγνωσης.¹

Είναι αυτονόητο ότι η αμφισημία αυτού του είδους συναρτάται με την ερμηνεία και ιδίως με την επανερμηνεία τής προφητείας. Η επανερμηνεία τής προφητείας εκδηλώνεται ως αναδιάταξη των νοημάτων της, η οποία πρακτικά μπορεί να σημαίνει, μεταξύ άλλων, και αναδιάταξη των στίχων ή των αράδων τού κειμένου της. Το γεγονός ότι η αμφίσημη διάταξη εμφανίζεται κυρίως στους πρώτους

¹ Οι χρησμοί, εννοείται, πάντοτε επαληθεύονται. Η διάψευσή τους νοείται μόνο ως ολική έξοδος του αποδέκτη από τον κόσμο των χρησμών, μία έξοδος η οποία δεν συντελείται ποτέ όσο παρεμβάλλεται η επανερμηνεία, η οποία επανεκκινεί τον χρησιμοδοτικό κύκλο.

Χρησμούς, δηλαδή ακριβώς εκείνους για τους οποίους διαθέτουμε μαρτυρίες στις βυζαντινές γραπτές πηγές, μπορεί ίσως να συναρτάται με το γεγονός ότι οι συγκεκριμένοι Χρησμοί, όντες οι παλαιότεροι της σωζόμενης χρησμολογικής αλυσίδας, υπέστησαν περισσότερες φορές από τους υπόλοιπους τη διαδικασία της επανερμηνείας. Ίσως οι γραπτές τους καταγραφές διαφοροποιούνταν έντονα ανά εποχές ως προς τη θέση των στίχων, γεγονός που άφησε το ίχνος του στη χειρόγραφη παράδοση.

4.2 Ο Χρησμός 1

4.2.1 Ένας ή δύο Χρησμοί;

Ο Χρησμός 1 παρουσιάζει το μεγαλύτερο πρόβλημα, διότι η χειρόγραφη παράδοση τον αντιλαμβάνεται άλλοτε ως έναν και άλλοτε ως δύο διαφορετικούς Χρησμούς. Ας θυμηθούμε τη διάταξή του στις εκδόσεις Migne, Lambeck, Rutgers και στα χειρόγραφα, στο ακόλουθο απόσπασμα του Πίνακα 3.1:

Διάγραμμα 4.2

M	L	R	Amb	Ams	BB1a	BB1d	BB1e	BB2	BC1a	BC1b	BC2	
*1	*1	1α	*1	*1	1α	*1α+K52	*1	*1α+K26 +K52	*1	?	n.t.	
		1β			1β	*1β		*1β				
BLd	Berg		Bero	E1	Hi	Ho	I	Lo	M3a	M3b	M3c	M6
1α	*1α+K26+K52		1α	*1	n.t.	*1	*1	n.t.	*1β	1	*1	*1
*1β	*1β		*1β									
M22		M32	M34	M38	M46	Man	Mo	Pb	Pc	Pan		
**1 (98r-98v)		n.t.	*1	1α+*1β ab	n.t.	n.t.	n.t.	?	*1β	*1β		
***1ab (100v, 112r)												
PP	S	V1	V2	V3	V4	VB	VO	Vin1	Vin2	Vin3		
*1α+K26+K52	*1	1α	*1	n.t.	*1β	1α	1α	*1α ab+2ab	1β ab+2ab	?		
*1β		*1β				*1β (α)	1β ab		K52+1α			
		1α ab										

ab: abbreviatum

n.t.: non tradidit

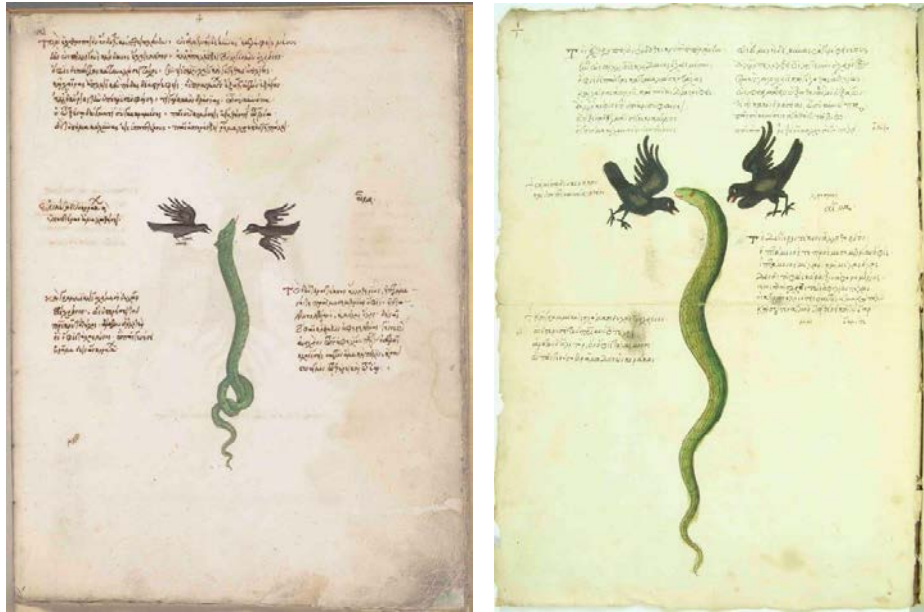
Το Διάγραμμα 4.2 αποτυπώνει τέσσερις κύριες παραδόσεις: α) ο Χρησμός παραδίδεται ως ενιαίο κείμενο και εικονογραφείται με την εικόνα του φιδιού που δέχεται την επίθεση των κοράκων (π.χ. Amb), β) ο Χρησμός διαιρείται σε δύο μέρη (1α και 1β), η εικονογράφηση συνδέεται με το δεύτερο μέρος, ενώ το πρώτο μέρος μένει χωρίς εικονογράφηση (π.χ. BLd), γ) ο Χρησμός διαιρείται σε δύο μέρη (1α και 1β), και τα δύο με εικονογράφηση, το πρώτο με αρκούδα και το δεύτερο με φίδι (π.χ. BB1d), δ) ο Χρησμός παραδίδεται μόνο κατά το μέρος 1β (π.χ. M3a). Από τις παραπάνω παραλλαγές διαφοροποιούνται τα M22, M38, Vin1 και Vin2.

Η ανομοιογένεια είναι λοιπόν ο κανόνας, από τον οποίο δεν ξεφεύγουν ούτε οι έντυπες εκδόσεις. Ο Lambek και ο Migne έχουν ενοποιήσει και ομογενοποιήσει το κείμενο, καταγράφοντάς το συνεχόμενο, και προτάσοντας τη λέξη *AIMA* (ή *Αἷμα*) ως τίτλο.¹ Ο στίχος *Ἐν μέσῳ δύο κοράκων καὶ ὑποπτέρων ἀναλωθήσῃ*, έχει πλαγιάσει, χωρίζοντάς το περίπου στη μέση. Ο Migne, όμως, αυξάνοντας το μέγεθος του διάστιχου στο σημείο αυτό, αλλά και μεταξύ των στίχων 4 και 5, χώρισε διακριτικά το κείμενο σε τρία μέρη. Ο Rutgers, από την άλλη, υποδεικνύει με σαφήνεια ότι οι Χρησμοί είναι δύο: προτάσσει τον γενικό τίτλο *ΛΕΟΝΤΟC ΒΑCΙΑΕΩC ΧΡΗCΜΟΙ*, παραθέτει αμέσως τους στίχους 2-15, μετά από μικρό διάκενο τον στίχο 16 αφήνει μεγάλο κενό, και ακολουθούν ο τίτλος *AIMA* και οι στίχοι 17-27, οι οποίοι, βάσει της συγκεκριμένης διάταξης, εκλαμβάνονται χωρίς αμφιβολία ως δεύτερος Χρησμός.²

Η παραπάνω περίληψη, ωστόσο, δεν καταγράφει με ακρίβεια την ποικιλομορφία τής παράδοσης του Χρησμού στα χειρόγραφα. Η **διάταξη I** (Amb, Ams, Ho, I, M34, M3c, V1· βλ. Πίνακα 4.1: Χρησμός 1) καταγράφει σε μία σελίδα όλους τους στίχους τού Χρησμού. Στο άνω μέρος τής σελίδας, χωρίς τίτλο, οι στίχοι 2-15 καταλαμβάνουν όλο ή σχεδόν όλο το πλάτος της και έπεται η εικόνα, ο εμβληματικός στίχος 16, ο τίτλος τού Χρησμού *αἷμα* (στίχος 1), και οι στίχοι 17-27. Η διάταξη αυτή ακολουθεί δύο κύρια σχήματα (εικόνα 4.1). Το ένα σχήμα είναι αυτό των Ho, M34 και I (βλ. Διάγραμμα 4.3). Το I ακολουθεί τη διάταξη των Ho και M34, με τη διαφορά ότι δεν καταγράφει τους στίχους 2-15 στιχηδόν αλλά καταλογάδην, αδιαφορώντας για το πού θα γίνει το κατέβασμα στην κάτω γραμμή. Το άλλο σχήμα είναι αυτό των Amb, M3c και Ams, το οποίο διαφέρει κυρίως στο ότι οι στίχοι 24-27 γράφονται χαμηλότερα από τους στίχους 17-23 (βλ. εικόνα 4.1). Στην καταγραφή των στίχων 2-15 διαφοροποιείται και το V1 (βλ. εικόνα 4.2: αριστερά).

¹ LAMBECK, *Georgii Codini*, 1729, 163· MIGNE, *PG* 107, 1863, 1129.

² RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618, 468.

Εικόνα 4.1. Χρησμός 1: Ηο, 2r (αριστερά)· Amb, 4v (δεξιά).

Διάγραμμα 4.3

Ho, M34, I		Amb, M3c, Ams		V1	
2*	3	2	3	2	
4	5	4	5	3	
6	7	6	7	4	
8	9	8	9	5	
10	11	10	11	6	
12	13	12	13	7	
14	15	14	15	8	
				9	
				10	11
				12	13
				14	15
16	<i>αἷμα</i>	16	<i>αἷμα</i>	16	<i>αἷμα</i>
24	17		17	24	17
25	18		18	25	18
26	19		19	26	19
27	20		20	27	20
	21		21		21
	22		22		22
	23		23		23
		24			
		25			
		26			
		27			

* Οι αριθμοί δηλώνουν τους στίχους τού Χρησμού 1 κατά την έκδοση Migne. Ως στίχος 1 νοείται ο τίτλος *αἷμα*. Το διάγραμμα δείχνει τη θέση των στίχων πάνω στη σελίδα.

Σε όλες τις περιπτώσεις τής διάταξης I το κάτω μέρος τής σελίδας χωρίζεται σε δύο στήλες από το μακρόστενο σχήμα του φιδιού: στην αριστερή στήλη καταγράφονται ο στίχος 16 και οι στίχοι 24-27 και στη δεξιά στήλη καταγράφονται ο τίτλος *αἷμα* και οι στίχοι 17-23. Η θέση του τίτλου *αἷμα* ως προς την εικόνα συντηρεί την αμφισημία για το αν πρέπει να θεωρήσουμε έναν ενιαίο Χρησμό, έναν Χρησμό με δύο μέρη, ή δύο διαφορετικούς Χρησμούς (Χρησμό 1α και 1β). Το V1 έχει καταγράψει στο άνω μέρος της σελίδας τον γενικό τίτλο "Ἐτερα τοῦ αὐτοῦ κύρ λέοντος· φιλοσόφοι· | ἀστρολόγοι· αἷμα· σπανίας· ἄρμε | νίασ· ἰουδαίας· καὶ ἀραβίας· ὁμόνοια:~, διατηρώντας παράλληλα τον τίτλο *αἷμα* στη θέση του. Το γεγονός αυτό, αν και δεν αναιρεί την αμφισημία, τείνει προς τη θεώρηση δύο ξεχωριστῶν Χρησμών (1α και 1β).

Εικόνα 4.2. Χρησμός 1: V1, 12v (αριστερά)· V2, 61r (δεξιά).

Η **διάταξη II** (BC1a, V2), ενώ γενικώς ακολουθεί τη διάταξη I, μεταφέρει τον τίτλο *αἷμα* (στίχος 1) στο άνω μέρος της σελίδας, πριν δηλαδή από τον στίχο 2, δηλώνοντας έτσι ότι πρόκειται για έναν και τον αυτό Χρησμό (εικόνα 4.2: δεξιά). Τα δύο αυτά χειρόγραφα, επιπλέον, καταργούν (όπως και το I) τη συμμετρική διάταξη των στίχων 2-15, καταγράφοντάς τους συνεχόμενα σε όλο το πλάτος της σελίδας και αδιαφορώντας για το πού θα γίνει το κατέβασμα στην από κάτω γραμμή.

Οι εκδόσεις των Rutgers, Lambeck και Migne προκύπτουν όλες από τις δύο παραπάνω διατάξεις: ο Rutgers πρέπει να είχε υπόψη του ένα χειρόγραφο σύστοιχο της διάταξης I, ενώ ο Lambeck (Migne) ένα χειρόγραφο σύστοιχο της διάταξης II. Ο λόγος που με οδήγησε να καταγράψω στον Πίνακα 3.1 τον Χρησμό 1 του Rutgers ως 1α και 1β, ενώ στα χειρόγραφα της διάταξης I τον καταγράψω ενιαίο, είναι η απουσία της εικόνας από την μη εικονογραφημένη έκδοση του Rutgers. Σε αρκετά από τα χειρόγραφα της διάταξης I και της διάταξης II η εικόνα εισχωρεί στην περιοχή των υπερκείμενων στίχων 2-15, με αποτέλεσμα να μην τους επιτρέπει να γίνουν αντιληπτοί ως ξεχωριστός Χρησμός, μολονότι ο τίτλος *αἷμα* ενθαρρύνει κάτι τέτοιο εμφανιζόμενος στο μέσον τῆς σελίδας.

Η εικόνα δεν εισβάλλει εξίσου στο κείμενο, σε κάθε χειρόγραφο. Στο Amb τα φτερά ενός από τους δύο κόρακες εισχωρούν στο κείμενο διακριτικά, όσο αρκεί για να προκληθεί η εντύπωση ενότητας κειμένου και εικόνας (εικόνα 4.1). Στο Ams και στο M34 εισχωρούν τα φτερά και των δύο κοράκων. Στο V2 οι κόρακες έχουν κυριολεκτικά ζωγραφιστεί μέσα στο κείμενο, το οποίο τους αγκαλιάζει ασφυκτικά, και στο οποίο εισχωρεί επίσης και η κεφαλή του φιδιού (εικόνα 4.2). Στο BC1a το φίδι εισχωρεί, αλλά οι κόρακες δεν έχουν ζωγραφιστεί, ούτε και έχουν αφηθεί κενά μέσα στο κείμενο για αυτούς. Στα Ho, M3c και V1, πάλι, η εικόνα δεν αγγίζει τους υπερκείμενους στίχους, στο Ho μάλιστα απέχει αρκετά από αυτούς (εικόνα 4.1). Καθώς ο τίτλος *αἷμα* δεν είναι γραμμένος στο άνω μέρος της σελίδας αλλά στο μέσον τῆς, το μόνο που συγκρατεί την ενότητα του κειμένου ώστε να εκλαμβάνεται ως ενιαίος Χρησμός είναι το γεγονός ότι σε όλα αυτά τα χειρόγραφα κάθε Χρησμός (επομένως, συμπεραίνουμε, και ο Χρησμός 1) καταλαμβάνει μία ολόκληρη σελίδα.

Οι παρατηρήσεις αυτές οδηγούν στο συμπέρασμα ότι οργανωτής τού Χρησμού 1 είναι η εικόνα, ενώ τελικός ρυθμιστής τῆς ενότητας ἢ του διαχωρισμού είναι οι αρχές που διέπουν σε κάθε χειρόγραφο τη σελιδοποίηση (*mise en page*) των Χρησμών ως ενιαίας αλυσίδας, αποτελούμενης από κρίκους. Η εισβολή τῆς εικόνας στο κείμενο του Χρησμού 1α ωθεί στην πρόσληψή του ως ενιαίου με τον Χρησμό 1β (Amb, Ams, M34, V2). Αντιθέτως, η συρρίκνωση της εικόνας ενεργοποιεί άμεσα δυνάμεις διαιρετικές, και προκειμένου να σιγουρευτούμε αν έχουμε έναν ἢ δύο Χρησμούς αναρωτιόμαστε πώς ορίζονται οι κρίκοι τῆς αλυσίδας, στρεφόμαστε δηλαδή στη σελιδοποίηση (Ho, I, M3c, V1). Η απουσία της εικόνας, τέλος, στις έντυπες εκδόσεις, αποστερεί τον Χρησμό από τον οργανωτή τῆς: από τη στιγμή που το κείμενο «ρέει» συνεχόμενο και ο ένας Χρησμός διαδέχεται τον άλλο με μοναδικό

κριτήριο το γέμισμα της σελίδας, τελικός ρυθμιστής για τον ορισμό των κρίκων τής αλυσίδας καθίστανται οι θέσεις των τίτλων των Χρησμών (Rutgers, Lambeck, Migne).

Ένα πρόβλημα που διαπλέκεται με εκείνο της διάκρισης των Χρησμών 1α και 1β είναι αυτό της θέσης του στίχου 16 και της σειράς των στίχων του Χρησμού 1β (17-27). Το παράδοξο που προκύπτει εδώ είναι ότι, αν ακολουθήσουμε τη σειρά των στίχων όπως την καταγράφουν οι έντυπες εκδόσεις, μετά τον στίχο 16, που βρίσκεται στην αριστερή στήλη, θα πρέπει να συνεχίσουμε την ανάγνωση στη δεξιά στήλη και, αφού διεξέλθουμε όλη τη δεξιά στήλη, να περάσουμε ξανά στην αριστερή. Τη διαδρομή αυτή την ενθαρρύνει ίσως το γεγονός ότι το σώμα των στίχων 17-23 συνήθως τοποθετείται λίγο ή και πολύ ψηλότερα από το σώμα των στίχων 24-27 (Amb, Ams, BC1a, Ho, I, M3c, V1). Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις όπου τα δύο σώματα τοποθετούνται ακριβώς στο ίδιο ύψος (M34, V2). Τίποτε πέρα από την υπόδειξη των έντυπων εκδόσεων περί τη σειρά των στίχων δεν μπορεί να αποκλείσει ότι, στα συγκεκριμένα χειρόγραφα, η ανάγνωση από τον στίχο 16 και εξής θα έπρεπε να διεξέλθει πρώτα την αριστερή στήλη, πριν περάσει στη δεξιά. Αλλά σε αυτή την περίπτωση γιατί άραγε οι στίχοι 24-27 να μη θεωρηθούν τμήμα του Χρησμού 1α, και ο Χρησμός 1β να μην περιοριστεί στους στίχους 17-23;

Το πρόβλημα των ορίων ανάμεσα στους Χρησμούς 1α και 1β και η αμφισημία των χρησιμολογιών ως προς το αν πρόκειται για έναν ή δύο διαφορετικούς Χρησμούς έχουν κοινή βάση τη νοηματική «ανακολουθία» που προκαλεί ο στίχος 14. Ο βασιλιάς που χάνει προς τους *υποπτέρους* στον στίχο 14 (*ὄς τὸ στόμα κέχηνας εἰς ὑποπτέρους*) φαίνεται να ταυτίζεται με αυτόν του στίχου 16 που πεθαίνει εν μέσω των *υποπτέρων* (*ἐν μέσῳ δύο κοράκων καὶ ὑποπτέρων ἀναλωθήσῃ*).¹ Ανεξαρτήτως του αν ο βασιλιάς του Χρησμού 1α είναι σκύλος ή αρκούδα, λογικά δεν μπορεί να ταυτιστεί με το φίδι, εφόσον τρέφει *κύνας*. Και όμως, μολονότι οι στίχοι 14 και 16 υποτίθεται ότι ανήκουν στον Χρησμό 1α, αναφέρονται (ιδίως ο δεύτερος) στην εικόνα του φιδιού με τους κόρακες. Από νοηματική άποψη αυτό είναι το αίνιγμα που συνέχει τα συστατικά μέρη του Χρησμού 1. Καθώς αγνοώ τη λύση του, θα στραφώ και πάλι στην παρατήρηση των διατάξεων που επιλέγουν οι γραφείς για την καταγραφή του Χρησμού 1.

¹ Στο πλαίσιο αυτό είναι ενδιαφέρουσα η παραλλαγή του στίχου 14 που καταγράφεται στο I (φ. 37ν): *ὄς τὸ στούμα κέχυν(ας) | εἰς ὕπνουθ θερούσ (sic)*.

Τα I και M38 συνδυάζουν τα βασικά χαρακτηριστικά τής διάταξης I με ένα χαρακτηριστικό τής διάταξης II: παραθέτουν τους στίχους 2-15 σε όλο το πλάτος τής σελίδας, αδιαφορώντας για το πού θα γίνει το κατέβασμα στην επόμενη γραμμή (εικόνα 4.3). Συναριθμώ το I στη διάταξη I, επειδή ο τίτλος *αἶμα* μένει χαμηλά, στο δεύτερο μέρος του Χρησμού, και επειδή η εικόνα δεν εισχωρεί στο κείμενο, όπως γίνεται στη διάταξη II. Στο M38, μετά από μικρό κενό ακολουθούν ο στίχος 16 απλωμένος σε όλο το πλάτος τής σελίδας, και από κάτω ο τίτλος *αἶμα* και η εικόνα του φιδιού με τους κόρακες, ενώ οι στίχοι 17-27 παραλείπονται εντελώς (η πίσω σελίδα έχει τον Χρησμό 2). Το ερώτημα αν η εικόνα αναφέρεται μόνο στους στίχους 1 και 16, που βρίσκονται ακριβώς από πάνω της, ή σε όλο το κείμενο, αν έχουμε δηλαδή εδώ έναν ή δύο Χρησμούς, μένει και πάλι αναπάντητο.

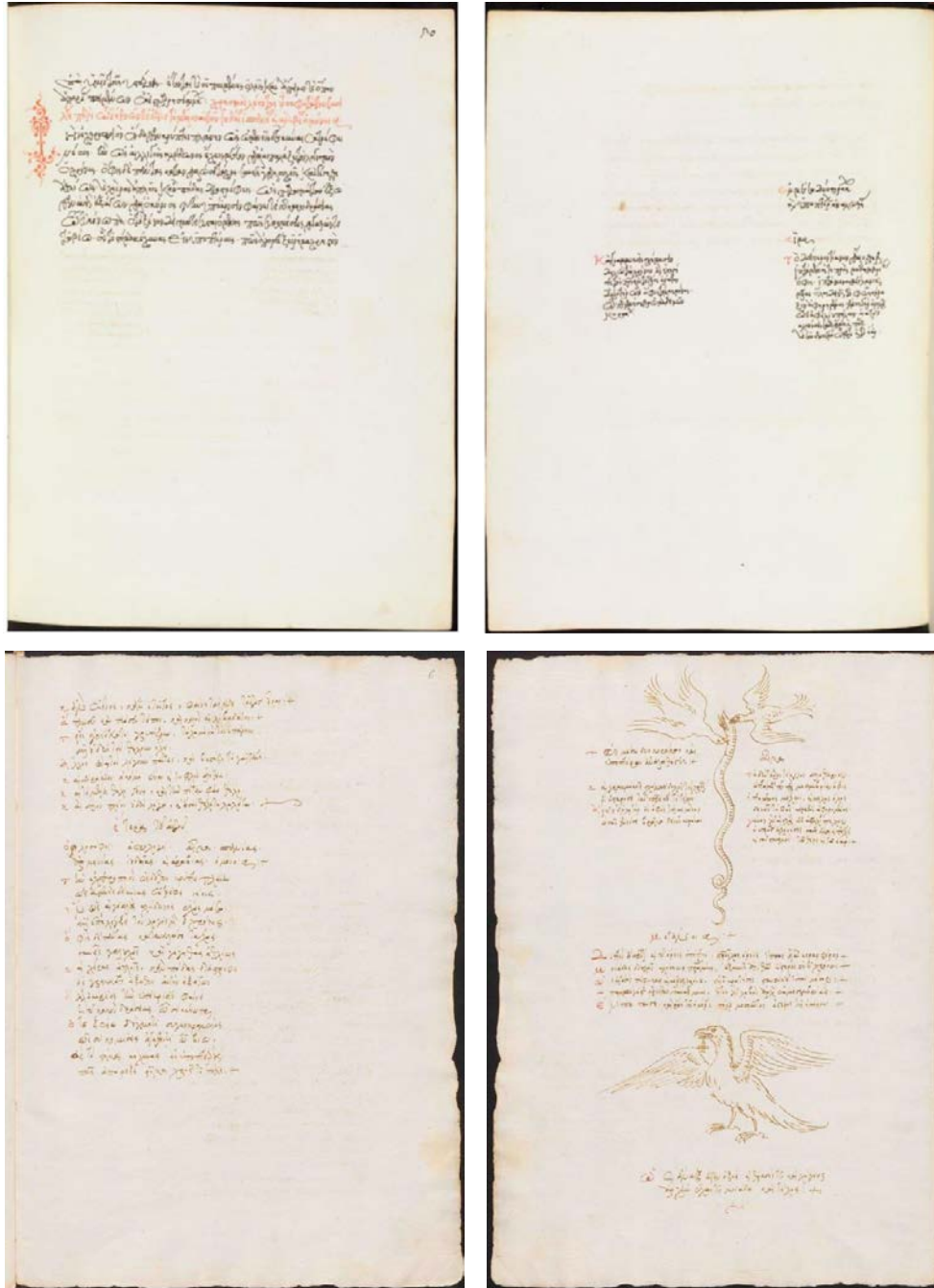

Εικόνα 4.3. Χρησμός 1: I, 37v (αριστερά)· M38, 5r (δεξιά).

Η **διάταξη IV** (Bero, BB1a, BB1e, BLd, E1, VB, VO) κατανέμει τον Χρησμό 1 σε δύο διαφορετικές σελίδες, συχνά αντικριστές (BLd, E1, VB, VO). Παρατηρείται και πάλι ποικιλία στα επιμέρους. Στα Bero, BB1a και BLd, η πρώτη σελίδα περιέχει τους στίχους 2-15, ενώ η δεύτερη τους στίχους 16-27, τον τίτλο *αἶμα*, και την εικόνα. Στην πρώτη σελίδα τού Bero κάθε στίχος καταλαμβάνει ξεχωριστή γραμμή, ενώ στην πρώτη σελίδα των BB1a και BLd οι στίχοι έχουν γραφτεί αδιαφορώντας για το πού θα γίνει το κατέβασμα στην από κάτω γραμμή. Το πλέον ενδιαφέρον είναι ότι και

Κεφ. 4. Σχέση κειμένου και εικόνας

στις τρεις περιπτώσεις κάτω από το κείμενο του Χρησμού 1α έχει αφαιρεθεί κενός χώρος για εικονογράφηση, γεγονός που αποδεικνύει ότι ο Χρησμός 1 έχει γίνει αντιληπτός ως δύο ξεχωριστοί Χρησμοί, 1α και 1β, ανεξαρτήτως του ότι η εικόνα του Χρησμού 1α ούτε ζωγραφίστηκε ποτέ, ούτε έχουμε κάποια ένδειξη για το ποιες σκέψεις έγιναν σχετικά (εικόνα 4.4).

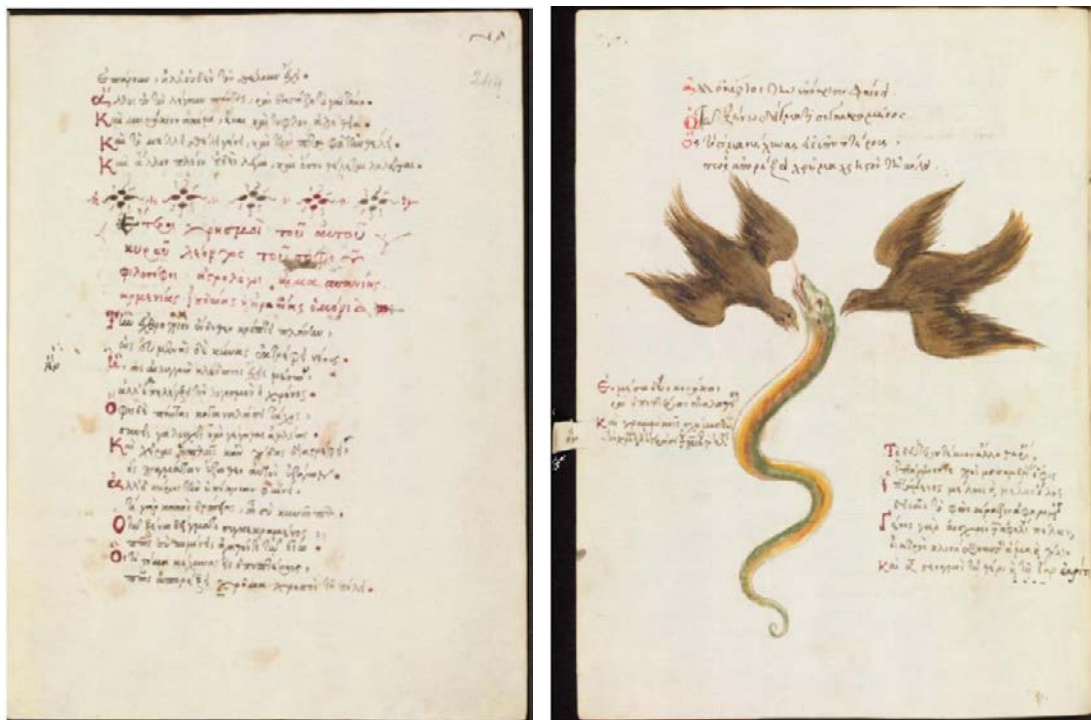

Εικόνα 4.4. Χρησμός 1: BB1a, 50r-50v (άνω)· Bero, 6r-6v (κάτω).

Η δεύτερη σελίδα των Bero, BB1a και BLd καταγράφει τους στίχους 16-27 και τον τίτλο *αἷμα* κατά τη διάταξη που ακολουθούν τα χειρόγραφα των διατάξεων I

και II, με τη διαφορά ότι στα BB1a και BLd ο στίχος 16 έχει μεταφερθεί από την αριστερή στη δεξιά στήλη, πάνω ακριβώς από τον τίτλο, και οι στίχοι έχουν γραφτεί και πάλι αδιαφορώντας για το πού θα γίνει το κατέβασμα στην από κάτω γραμμή. Θυμίζω ότι στα Beo και BLd η εικονογράφηση πραγματοποιήθηκε χωρίς χρώμα, ενώ στο BB1a απλώς προβλέφθηκε. Το ίδιο ισχύει και για το VO, το οποίο, παρά την απουσία των στίχων 17-27 και του χώρου για την εικόνα του Χρησμού 1β, φαίνεται ότι βασίζεται στις ίδιες αρχές, συμπεριλαμβανομένου του κενού χώρου για εικόνα στον Χρησμό 1α. Το VO συμπληρώνεται από το V3: μαζί αποτελούσαν ένα προκαταρκτικό τετράδιο σε μία εν εξελίξει εργασία (βλ. κεφ. 6). Και στα δύο χειρόγραφα όλοι σχεδόν οι Χρησμοί έχουν γραφτεί με περικομμένους τους στίχους.

Τα BB1e, E1 και VB διαφέρουν στο ότι προσπαθούν να λύσουν το πρόβλημα του στίχου 14, μεταφέροντάς τον στη δεύτερη σελίδα (αναγκαστικά μεταφέρεται και ο στίχος 15). Δεν προβλέπουν χώρο για εικονογράφηση στον Χρησμό 1α. Ειδικά στο BB1e, το οποίο φέρει έντονα τα ίχνη προκαταρκτικής εργασίας για το E1, η πρώτη από τις δύο σελίδες καταγράφει κανονικά όλους τους στίχους του Χρησμού 1α (στίχ. 2-15). Η δεύτερη σελίδα επαναλαμβάνει τους στίχους 10, 12, 14, 15 (εικόνα 4.5).

Εικόνα 4.5. Χρησμός 1: BB1e, 244r και 245v (οι 244v και 245r, που παρεμβάλλονται, είχαν κολληθεί μεταξύ τους).

Από κάτω, η εικόνα διαιρεί σε δύο στήλες: στην αριστερή γράφτηκαν οι στίχοι 16 και 24-25 (μόνον), και στη δεξιά οι στίχοι 17-23. Το E1 μετέφερε τελικά στη δεύτερη

σελίδα τους στίχους 14-25. Τα BB1e και E1 παραλείπουν τους στίχους 26-27 (την αναφορά στην *ἄρκτο*) και τον τίτλο *αἶμα* και έχουν αντιληφθεί τον Χρησμό ενιαίο, παρά την ανάπτυξή του σε δύο σελίδες. Το VB, προσπαθώντας να βαδίσει μέση οδό μεταξύ των BB1e & E1 και των ομάδων I-II δεν παρέλειψε κανένα στίχο (ούτε τον τίτλο), διατήρησε όμως τη δισέλιδη ανάπτυξη, καταγράφοντας στη δεύτερη σελίδα τούς στίχους 14-25.

Η **διάταξη V** (M3a, Pan, V4) χρονολογείται μεταξύ 1571-73, την ίδια περίπου εποχή με το χειρόγραφο BB1d (1574-1575, διάταξη VI). Αντιθέτως προς τις διατάξεις IV και VI και σε συμφωνία με τις διατάξεις I και II, η διάταξη V προκρίνει τη διευθέτηση του Χρησμού 1 σε μία σελίδα. Διαφοροποιείται όμως στο ότι (αντιστρόφως προς το M38) απαλείφει τους στίχους 1-15, διατηρώντας μόνο τους στίχους 16-27, δηλαδή μόνο τον Χρησμό 1β. Όπως και ο γραφέας του BB1d, ο γραφέας των M3a & Pan, Ζαχαρίας Σκορδύλης, αρίθμησε τα χρησμολογικά μόρια (πράγμα εντελώς ασυνήθιστο), προτείνοντας έτσι τη σειρά ανάγνωσης που θεώρησε σωστή. Το έπραξε αυτό σε όλους τους 15 Χρησμούς του M3a, τοποθετώντας κάθε

Εικόνα 4.6. Χρησμός 1: M3a, 1r (αριστερά)· Pan, 1r (δεξιά).

φορά τον αντίστοιχο αραβικό αριθμό, από το 1 έως το 31, δίπλα στους στίχους (εικόνα 4.6: αριστερά). Κάθε μόριο δεν περιλαμβάνει τον ίδιο αριθμό στίχων: στο

συγκεκριμένο χειρόγραφο το μικρότερο μόριο αποτελείται από δύο στίχους, ενώ το μεγαλύτερο από δεκατέσσερις (όλο το κείμενο του Χρησμού 8). Βάσει των αραβικών αριθμών-δεικτών (τους οποίους περιέχει εν μέρει και το V4, όχι όμως το Pan) δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Σκορδύλης προτείνει για τον Χρησμό 1β την ίδια ανάγνωση με τον γραφέα του BB1d: μετά τον στίχο 16, διαβάζει πρώτα την αριστερή στήλη, και έπειτα τη δεξιά (εικόνα 4.6), σε αντίθεση προς την έκδοση του Migne.

Η **διάταξη VI** (BB1d, Berg, PP και BB2) προοικονομείται στο BB1d, το οποίο καταγράφει στάδιο προβληματισμών που απέληξαν στα άλλα τρία χειρόγραφα. Η διάταξη αντιλαμβάνεται ξεχωριστά τον Χρησμό 1α από τον Χρησμό 1β, καθένας από τους οποίους καταλαμβάνει δύο αντικριστές σελίδες. Στον Χρησμό 1α (εικόνα 4.7) η αριστερή σελίδα περιλαμβάνει εικόνα αρκούδας με σκύμνους και έναν τίτλο,¹ ενώ η δεξιά δύο (BB1d) ή τρία (Berg, BB2, PP) κείμενα, από τα οποία το πρώτο είναι οι στίχοι 2-15 τού Χρησμού 1. Στους στίχους αυτούς προτάσσονται δύο στίχοι από το Παρεκβόλαιον (βλ. Πίνακα 3.3). Στα Berg, BB2 και PP το κείμενο φέρει τίτλο: *Εἰς τὴν ἄρκτον, ἥτοι εἰς τὸν βασιλέα | Ad Ursam, sive Regem.*

Εικόνα 4.7. Χρησμός 1α: BB1d, 80v-81r.

¹ BB1d: *Χρησμοὶ λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέως κωνσταντινουπόλεως*; Berg: *FIGURA P^(RIM)A* | *Principium afflictionum*; BB2 και PP: *ΣΧΗΜΑ Α'* | *FIGURA P^(RIM)A* | *Ἀρχὴ ὠ(ὀ)δόνων* | *Principium afflictionum*

Στον Χρησμό 1β η αριστερή σελίδα περιλαμβάνει την εικόνα τού φιδιού με τους κόρακες, τον στίχο 16 και έναν τίτλο (μόνο στα Berg, BB2, PP).¹ Η δεξιά σελίδα περιλαμβάνει τους στίχους 17-27 και τίτλο (μόνο στα Berg, BB2, PP): *Εἰς τὸν ὄφεα | Ad Serpentem*. Τα Berg, BB2 και PP προτείνουν διαφορετικές γραφές σε σχέση με τις παραδοσιακές, γεγονός που αποτελεί βασικό ιδίωμά τους. Το BB1d περιλαμβάνει «γλώσσες» όχι μόνο στον Χρησμό 1β, αλλά σε όλους τους Χρησμούς. Επιπλέον, στους Χρησμούς 1β και 7 προβληματίζεται ως προς τη σειρά ανάγνωσης των στίχων (εικόνα 4.8). Ο γραφέας κατέγραψε τους στίχους κατά τη διάταξη V τού Σκορδύλη

Εικόνα 4.8. Χρησμός 1β: BB1d, 81v-82r.

Αριστερή ώα		Δεξιά ώα
24		λῶν
25	β'	
26		ῶν
27		ὄπως
17		+δὲ
18	α'	+ἰπτῶ +νιπ
19		
20		
21		
22	γ'	
23		

¹ ΣΧΗΜΑ Β' | FIGURA 2^a | Μετάνοια | Poenitentia.

(M3a), και τους αντιλήφθηκε ως άθροισμα τριών νοημάτων, τα οποία αρίθμησε με α', β' και γ'. Η σειρά ανάγνωσης που υποδεικνύει η αρίθμησή του διαφέρει και από τη διάταξη V και από εκείνη των έντυπων εκδόσεων. Τα Berg, PP και BB2 αποδέχτηκαν την υπόδειξη για τη σειρά των στίχων, καθώς και όλες σχεδόν τις «γλώσσες» του BB1d - άλλαξαν μάλιστα και δύο επιπλέον λέξεις, κατά το σχήμα που ακολουθεί:

- 17 Τὸ δεύτερον τέκνον δὲ ἄλλο θηρίον,
 18 Ἰπτάμενός τε πρὸς μεσημβρίαν ὄφις
 19 Νιπτόμενος μέλανι, καὶ μέλας ὄλος
 20 Δεινῶς τὸ φῶς κόραξιν ἀφηρημένος,
 24 Καὶ γραμμικοῖς σχήμασι δηλῶν τὸν χρόνον,
 25 Ὅς ὑστερήσει τοῦ πατρικοῦ σου τέλους·
 26 Ἄρκτου δ' ὀλετήρ ὢν ὄφις τάλας μόνος
 27 Ὡ πῶς γενήσῃ βρῶμα δεινῶν κοράκων;
 21 Γένος γὰρ αἰσχρὸν τῶν ἀφ' ἡλίου πέλων,
 22 Οἰκτρῶς κλονήσεις σαυτὸν ἅμα καὶ πόλιν,
 23 Καὶ σοῦ στεναγμὸς τῷ θέρει δώσει γόνον.

4.2.2 Η αρκούδα

Η χειρόγραφη παράδοση λοιπόν δεν ομονοεί. Η πλειονότητα των μαρτύρων συγχωνεύουν και εικονογραφούν τον Χρησμό 1α μαζί με τον Χρησμό 1β, ορισμένοι διατηρούν τον Χρησμό 1α σχετικά αυτόνομο, χωρίς εικονογράφιση, ενώ άλλοι τον απαλείφουν εντελώς. Μόνο στα BB1d, Berg, PP και BB2, τα χειρόγραφα που σχετίζονται με τον Φραγκίσκο Μπαρότσι και τον Γεώργιο Κλόντζα, ο Χρησμός 1α και αυτονομείται και εικονογραφείται με μία αρκούδα. Επομένως, όταν η Jeannine Vereecken επιχειρεί να περιγράψει το K1 στον ελάχιστο κοινό παρονομαστή, ξεκινώντας με τη φράση: “Le premier souverain (oracle I), représenté par une ourse allaitant trois oursons...”,¹ μεροληπτεί υπέρ του χειρογράφου που μελετά (PP). Η Vereecken δεν αναρωτήθηκε πώς γίνεται να αφορά μία αρκούδα ο στίχος του Χρησμού 1α *τί γὰρ κακὸν δράσειας, ᾧ σὺ κυνώπα;* ενώ στον στίχο *ὡς εὐμενεῖς δὲ κύνας ἐκτρέφεις νέους* δεν σχολίασε την ανακολουθία κειμένου και εικόνας, αλλά τη σχέση τῆς αρκούδας με τις Ἄρτεμη, Ρέα, Κυβέλη και με την Πυθαγόρεια φιλοσοφία.² Εξίσου μεροπληπτικά η Hadermann-Misguich ανέφερε: “...dans les manuscrits traditionnels, à cause de la perte du début du texte et de première image, seule la ‘deuxième ourse’ est figurée (εννοεί τον Χρησμό 7). Dans tous les cas, les petits sont au nombre de trois; dans le texte se rapportant à la figure 1, la bête a des fils appelés

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 34.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 166, v. 5.

‘chiens’”.¹ Ομοίως και ο Brokkaar: “In the Latin branch of the manuscripts, which preserves the full text of the first oracle (in contrast to the conservative branch, which omits the first two verses and the accompanying picture), we see a picture of a cub-feeding bear. This picture is missing in the Amsterdam manuscript and other manuscripts belonging to the conservative branch, *but there can be little doubt that this is the original picture*” (του Χρησμού 1α).²

Οι απόψεις αυτές παρακάμπτουν την πλειονότητα της παράδοσης με λογικά άλματα. Η Vereecken γνώριζε ότι η παλαιότερη μαρτυρία για την ύπαρξη και την εικονογράφηση του Χρησμού 1α έγκειται στο Παρεκβόλαιον (13ος αιώνας). Αν και εντόπισε τις συμβολές του Παρεκβολαίου (K52) στην κατάρτιση της εκδοχής του Μπαρότσι,³ τις υποβάθμισε, διότι δεν ευνοούσαν την άποψή της για την ύπαρξη ενός «ορθού» ή «αρχικού» κειμένου, ούτε το διχοτομικό σχήμα της για τη χειρόγραφη παράδοση. Το K52 «εικονογραφεί» τον Χρησμό 1α με άρκτο: *Ένταῦθα ἐξιστορεῖται ἄρκτος χαλκή...* (βλ. Πίνακα 3.3). Αναφορά στην άρκτο απαντάται και στον έκτο χρησμό του Παρεκβολαίου, ο οποίος εγκιβωτίζει τον Χρησμό 1β (βλ. Πίνακα 3.6).⁴ Αντί λοιπόν να υποθέσει ότι η ιδέα του Μπαρότσι να εικονογραφήσει τον Χρησμό 1α με αρκούδα προέρχεται από το K52, υπέθεσε ότι η αρκούδα αποτελούσε μέρος τής «ορθής», τής «αρχικής» μορφής του K1, η οποία, αν και παρεφθάρη, διασώζεται εν μέρει στα *Vaticinia* και στην εκδοχή του Μπαρότσι. Αυτός ο ελιγμός τής επέτρεψε να συνδέσει τα χειρόγραφα της εκδοχής Μπαρότσι με τα *Vaticinia*, μία μορφή φαινομενικά εγγύτερη στο K1 σε σχέση με το K52. Έτσι, απαλλάχθηκε από το άγχος τής υποστήριξης μιας θέσης γύρω από τη σχέση του K1 με το K52. Όπως είδαμε, όμως, τα πεισματάρικα γεγονότα λένε ότι ο Μπαρότσι μάλλον απέφυγε συνειδητά τα *Vaticinia* κατά την κατάρτιση της εκδοχής του, ενώ η σύγκριση της εκδοχής του με το Παρεκβόλαιον το καθιστά μία από τις πηγές της (Πίνακας 3.3). Στον βαθμό που το Παρεκβόλαιον χρονολογείται πριν από τα *Vaticinia*, η μόνη οδός δια της οποίας η Vereecken μπορούσε να υποστηρίξει ότι η αρκούδα αποτελούσε μέρος κάποιας προγενέστερης του 16ου αιώνα εκδοχής του K1

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 228. Είναι παράδοξο, αλλά η Vereecken, φιλόλογος, αντί να παρατηρεί το κείμενο, περιγράφει την εικόνα, ενώ η Hadermann-Misguich, ιστορικός της τέχνης, αντί να παρατηρεί την εικόνα, σχολιάζει το κείμενο. Καμία από τις δύο δεν πρόσεξε ότι η εικόνα «διαφωνεί» με τους στίχους, καθώς η αρκούδα τρέφει αρκουδάκια και όχι σκυλάκια (βλ. *ό.π.*, 228-229 και 288 πίν. VI).

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 41-42. Δική μου υπογράμμιση.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 158-159, 161-162.

⁴ Ἄρκτον δ' ὀλετήρ ὄν ὄφις τάλας μόνος... PERTUSI, *Fine*, 1988, 174, στίχ. 56.

οδηγεί στο K52. Και μολονότι η Vereecken όντως υπαινίχθηκε ότι το K52 και το K1 είναι ουσιαστικά δύο εκδοχές ενός και του αυτού κειμένου, των Χρησμών τού Λέοντος,¹ υπαναχώρησε μπροστά στον κίνδυνο να αναγκαστεί να αναγνωρίσει το K52 ως την «αρχική» μορφή τού K1 που αναζητούσε, αφού το κέρδος τής «αποκατάστασης» του Χρησμού 1α θα πληρωνόταν δυσανάλογα με την απώλεια των περισσότερων άλλων Χρησμών, καθώς και με την πικρή διαπίστωση ότι μεσολαβεί χάσμα ανάμεσα στις μορφές τού K1 τού 16ου αιώνα, και στη μόνη βυζαντινή μορφή τού K1 που γνωρίζουμε: το Παρεκβόλαιον.

Η υπαναχώρηση αυτή οδήγησε τη Vereecken να αναγάγει τη διανοητική διαδρομή τού Μπαρότσι σε επιστημονική λύση τού προβλήματος που θέτει η εικονογράφηση του Χρησμού 1α. Στην προσπάθειά του να «αποκαταστήσει» το K1, ο Μπαρότσι σκόνταψε μεταξύ άλλων και στον Χρησμό 7. Σε αντίθεση με τους προηγούμενους ερμηνευτές, αξιολόγησε τη φράση του Χρησμού 7 *άλλη τις άρκτος δευτέρα σκυμοτρόφος* ως απόδειξη για την απώλεια μιας πρώτης αρκούδας, τη θέση της οποίας στον Χρησμό 1α «επιβεβαίωσε» στο Παρεκβόλαιον. Το ότι ο Χρησμός 7 απουσίαζε από το Παρεκβόλαιον δεν απασχόλησε τον Μπαρότσι, διότι δεν στόχευε σε κριτική έκδοση των Χρησμών κατά την επιστημονική έννοια. Η στρατηγική του ήταν ακριβώς να συνδυάσει το K52 με το K1, αρνόμενος από το καθένα ό,τι νόμιζε πως έπρεπε να πάρει. Έτσι, στο K52 και στο K1 η αρκούδα είναι μία (Χρησμός 1α και Χρησμός 7 αντιστοίχως) και μόνο στην εκδοχή των BB1d, Berg, PP και BB2 έχουμε δύο αρκούδες (*Σχήμα 1* και *Σχήμα 6* στα Berg, PP, BB2). Οι δύο άρκτοι δεν καθιστούν την εκδοχή τού Μπαρότσι «αποκατάσταση», αλλά νέα παραλλαγή. Το ότι είχε υπάρξει κάποτε στο βυζαντινό παρελθόν τού K1 κάποια χρησιμολογική αλυσίδα όπου οι αρκούδες ήταν δύο είναι μονάχα εικασία και, σε τελευταία ανάλυση, είναι και αδιάφορο.

Εκείνο που αξίζει όμως να παρατηρήσουμε, καθώς θα μας φανεί χρήσιμο στη συνέχεια, είναι μια περίεργη αντιστοιχία που φαίνεται να υπάρχει ανάμεσα στον Χρησμό 1α (όπως αυτός εμφανίζεται στο K52 και στην εκδοχή τού Μπαρότσι), και στον Χρησμό 7 (όπως αυτός εμφανίζεται στα προγενέστερα από του Μπαρότσι χρησιμολογία του 16ου αιώνα). Η αντιστοιχία αφορά και την εικονογράφηση και το περιεχόμενο. Πιο συγκεκριμένα, ο Χρησμός 7 του K1 φέρει τον τίτλο *Μελισμός* και

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162: “...nous avons-là un témoignage précieux de l’existence au XIIIe siècle d’une redaction élaborée, illustrée et peut-être même commentée des *Oracles de Léon*...”.

απευθύνει στην αρκούδα την κατηγορία του διαμελισμού τού κράτους (*μερισμὸν ἐμφέρουσα τοῦ κράτους ὅλου*): συντέθηκε τον 13ο αιώνα, όταν το βυζαντινό κράτος διαμελίστηκε λόγω τῆς ἄλωσης του 1204. Το Κ52 συντέθηκε την ίδια ακριβώς εποχή ως ένα από τα απότοκα των επανερμηνειῶν τού προγενέστερου χρησμολογικού υλικού, και είναι πιθανό ότι ο Χρησμός 1α εμφανίστηκε και αυτός την εποχή αυτή. Ο Χωνιάτης παραδίδει τμήματα των Χρησμών 1β, 2, 3, 4, και ολόκληρο τον Χρησμό 6, αλλά ούτε ἶχνος τού Χρησμοῦ 1α (βλ. Πίνακα 3.8). Ο Χρησμός 1α στο Παρεκβόλιον διαφέρει αρκετά από τον Χρησμό 1α στο Κ1 (βλ. Πίνακα 3.3). Μία βασική διαφορά βρίσκεται στους στίχους:

Στίχος τῆς πόλεως διὰ τὴν ἄρκτον καὶ τοὺς δύο σκύμους καὶ τοὺς δύο κύνας
τοὺς γαλουχοῦντας αὐτήν· Χαλκούπολις δὲ βαρβάρους πάλιν δέχου· ὅταν γὰρ
κυνῶν ἄρκτον λήψη μητέρα, οἰκτίστατε, θρήνησον εἰς πόλου πλάτος, ὅπως
Θεοῦ σου τὴν ἀρχὴν ἀπολάβης.¹

Οι στίχοι αυτοί λείπουν από το Κ1 τού 16ου αιώνα. Μόνο τα χρησμολόγια του Μπαρότσι τους ενσωμάτωσαν, μάλιστα στην ίδια θέση που είχαν και στο Παρεκβόλιον, ενώ στα *Vaticinia* η θέση τους έχει αλλάξει. Οι στίχοι νομίζω ότι αναφέρονται στην ἄλωση του 1204, γεγονός που καθιστά τον Χρησμό 1α αντίστοιχο του Χρησμοῦ 7 από την ἄποψη του περιεχομένου. Πιο συγκεκριμένα, θα ἔλεγα ότι ο στίχος ὅταν γὰρ κυνῶν ἄρκτον λήψη μητέρα αποτελεί εσωτερικό σχόλιο του Χρησμοῦ 1α στην ίδια την εικονογράφησή του. Επισημαίνει ως παραδοξότητα την εμφάνιση μιας αρκούδας που γαλουχεί σκύλους, μια επισήμανση που μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι η εικονογράφηση αυτή ήταν πρωτοφανής ὅσο και το ίδιο το γεγονός περί το οποίο χρησιμοδοτούσε: την κατάκτηση τῆς Κωνσταντινούπολης από τους «βαρβάρους» (τους Λατίνους).²

Επομένως, είτε ο Χρησμός 1α εμφανίστηκε ὄντως τον 13ο αιώνα, είτε προϋπήρχε, θα ήταν ἴσως λογικό να υποθέσουμε ότι ούτε αυτός, ούτε κανένας ἄλλος Χρησμός δεν θα εικονογραφείτο πριν το 1204 με αρκούδα που ανατρέφει σκύλους.

¹ PERTUSI, *Fine*, 1988, 173, στίχ. 18-23. Στην πλειονότητα των χειρογράφων ο Χρησμός 1α αποτελείται από ένα μόνο κείμενο, στο Παρεκβόλιον και στο BB1d από δύο, ενώ στα Berg, PP και BB2 προστίθεται ακόμη ένα, σύνολο τρία.

² Για τη λέξη *Χαλκούπολις* ως μετωνυμία τῆς Κωνσταντινούπολης βλ. SCODELLARO, *Oracolo sulla caduta*, 2013, 94-95. Η φράση *βαρβάρους πάλιν δέχου* νομίζω ότι υπονοεί την «πρώτη ἄλωση» τῆς Κωνσταντινούπολης από τους Λατίνους, δηλ. την κατάληψη του Βυζαντίου από τον Σεπτίμιο Σεβήρο το 196 μ.Χ.

Σε κάθε περίπτωση, είναι δύσκολο να δεχθούμε ότι ο Χρησμός 1α, *όπως εμφανίζεται στο K52*, οφείλει οτιδήποτε στον πάπα Νικόλαο Γ΄ Ορσίνι ή ότι προέκυψε από αναδιπλασιασμό τής άρκτου τού Χρησμού 7, όπως ισχυρίστηκαν οι Pérez Martín & Bravo García,¹ από τη στιγμή που χρονολογούμε το K52 το αργότερο στο 1261, ενώ το ποντιφικό του Νικολάου Γ΄ κείται μεταξύ 1277-1280. Στον Νικόλαο Γ΄ ίσως αναφέρονταν οι πρώτοι στίχοι τού Χρησμού 1α, *όπως αυτός εμφανίζεται στα Vaticinia* (βλ. Πίνακα 3.3: γραμμές 3-7), αλλά οι στίχοι αυτοί δεν περιλαμβάνονται ούτε στο K52, ούτε σε οποιαδήποτε εκδοχή τού K1.

Η αντιστοιχία περιεχομένου ανάμεσα στον Χρησμό 1α του K52 και στον Χρησμό 7 του K1 επιτρέπει νομίζω την υπόθεση ότι υπήρξε ένας διάλογος ανάμεσα σε διαφορετικές εκδοχές τού K1 τον 13ο αιώνα, υπόθεση που, όπως θα δούμε, ενισχύεται από παρατηρήσεις στην εικονογράφηση του Χρησμού 7. Ως μία από αυτές τις εκδοχές, το K52 φαίνεται ότι εισήγαγε τον Χρησμό 1α, με τον οποίο «συνομίλησε» ο Χρησμός 7 μέσω κάποιας άλλης εκδοχής. Ως αποτέλεσμα αυτού του διαλόγου υφίσταντο οι Χρησμοί 1α και 7 στις εκδοχές τού K1 του 16ου αιώνα, πριν παρουσιάσει ο Μπαρότσι τη δική του εκδοχή.

Αξίζει τέλος να σημειώσουμε ότι, εκτός από τα BB1d, Berg, PP και BB2, μόνο ένα από τα υπόλοιπα χειρόγραφα απαντά στο ερώτημα περί την ταυτότητα του ζώου του Χρησμού 1α: το Vin2, το οποίο, ίσως όχι τυχαία, είναι και το μόνο που μαζί με τα BB1d, Berg, PP και BB2 ενσωματώνει στοιχεία τού Παρεκβολαίου (βλ. Πίνακα 3.1). Στο Vin2, ο Χρησμός 1α εμφανίζεται ένατος στη σειρά (φ. 68r). Το κείμενό του συμπίπτει με το πρώτο από τα τρία κείμενα που απαρτίζουν τον Χρησμό 1α στα PP και BB2. Δεν περιλαμβάνονται όμως όλοι οι στίχοι που παραδίδονται στα τελευταία (μόνο οι γραμμές 11-20 του Πίνακα 3.3) και υπάρχουν διαφοροποιήσεις στις επιλογές ορισμένων λέξεων. Μολονότι το Vin2 δεν φέρει εικονογράφηση (μόνο κενοί χώροι έχουν αφεθεί για τις εικόνες), ωστόσο ξέρουμε ποιο είναι το ζώο που εννοείται εδώ, διότι ο Χρησμός φέρει τίτλο: *είς λέαινα τρέφουσα κύνασ είς τόν ξιρόλαφον* [= Ξηρόλοφον]. Αγνοώ την προέλευση της λέαινας, αλλά η ύπαρξή της ενισχύει τη θέση ότι η ποικιλομορφία είναι μία από τις σταθερότερες ιδιότητες του K1. Όσο ενοχλητικό και αν είναι αυτό το γεγονός για εμάς, δεν μπορούμε να το αντιπαρέλθουμε με αυταρχικές μεθόδους. Τα χρησμολόγια, όσο και αν τα

¹ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 435-436 υποσημ. 43.

συμπιέσουμε, θα αρνούνται να αναρθούν σε αρχετυπικές μορφές, καθώς η διαδικασία της παράδοσής τους μετασχηματίζει ριζικά την ύλη τους.

4.3 Ο Χρησμός 6

Θα συνεχίσουμε την έρευνα για τη σχέση κειμένου και εικόνας με τον Χρησμό 6, επειδή παρουσιάζει και αυτός ιστοριογραφικό ενδιαφέρον. Επιδιώκοντας να προσφέρουν διπλωματική έκδοση του κειμένου του Ams,¹ ο Walter Brokkaar και οι συνεργάτες του εφάρμοσαν μία εξαιρετικά συζητήσιμη μέθοδο προκειμένου να λύσουν το πρόβλημα της «ορθής» σειράς των στίχων:

“When the text of an oracle is written around the accompanying picture (nos. II, III, IV, V, VI, VII, VIII and XIII), we read it crosswise: top – bottom – left – right (and not top – left – right – bottom, as in the existing editions). When read in this order the texts improve dramatically, and it should also be noted that none other than Niketas Choniates quotes the verses of oracle IV [=Χρησμός 6] in the very same order”.²

Οι παραπάνω γραμμές δείχνουν ότι οι συγγραφείς δεν συνέλαβαν το πρόβλημα, και στην πραγματικότητα κάθε άλλο παρά «κολύμπησαν» “in the deep and muddy waters of philology”.³ Το πρόβλημα δεν είναι πώς θα «βελτιώσουμε» το κείμενο – αυτό είναι δουλειά των αποδεκτών των χρησμών – αλλά να κατανοήσουμε ποια ανάγνωση πρότεινε κάθε χειρόγραφο για τον εαυτό του και με ποιο τρόπο.

Ο Brokkaar προσπάθησε να εκμεταλλευθεί το γεγονός ότι ο Χωνιάτης παραδίδει σχεδόν πλήρες το κείμενο του Χρησμού 6. Διαπίστωσε ότι η σειρά των στίχων, όπως την παραδίδει ο Χωνιάτης, προκύπτει μόνο αν το κείμενο του Ams διαβαστεί “crosswise”. Εφάρμοσε έπειτα αυτόν τον τρόπο ανάγνωσης όχι μόνο στον Χρησμό 6, αλλά παντού, όπου οι στίχοι είχαν σταυρωτή διάταξη, δηλαδή σχεδόν στο μισό χειρόγραφο. Αλλά καταρχάς ο Χωνιάτης γράφει το 1210, ενώ το Ams χρονολογείται τουλάχιστον στο 1560, αν όχι και αργότερα. Ούτε καν το γεγονός ότι στο ίδιο το Ams οι Χρησμοί εμφανίζονται με διαταραγμένη σειρά σε σχέση με την επικρατούσα δεν μπόρεσε να κάνει τους συγγραφείς να σκεφθούν ότι η λύση τού

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 53.

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 53.

³ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 9.

προβλήματος της σειράς των στίχων και των Χρησμών δεν είναι μία και μόνη, καθώς υπόκειται στην ιστορική αλλαγή. Το ποια είναι η σειρά των στίχων, επομένως, *δεν είναι* κρίσιμο ερώτημα στην προσπάθειά μας να ερμηνεύσουμε τα χειρόγραφα – καταντά κρίσιμο μόνον όταν αναζητούμε το αρχέτυπο, ένα υποτιθέμενο «βέλτιστο»

Διάγραμμα 4.4

	<i>Migne</i> ¹	<i>Χωνιάτης</i> ²	<i>Brokkaar</i> ³
1	Τομή.	1 [δεν παραδίδει]	1 τομή:
2	Ἡ βοῦς δὲ πέμπτον καὶ τέλος ἀρκτοτρόφου	2 [δεν παραδίδει]	2 ἡ βοῦς δὲ πέμπτον καὶ τέλος ἀρκτοτρόφου·
3	Τὸ σχῆμα φέρει τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον.	3 «τὸ σχῆμα φαίνει τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον,	3 τὸ σχῆμα φαίνει τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον:
4	Καὶ σωφρονίζεις σωφρονῶν τοὺς φιλάτους,	9 ὄθεν μολήσας οἶος ὄφθεις μοι φίλος.	9 ὄθεν μολήσας οἶος ὄφθεις μοι φίλος·
5	Ὅθεν τετεύξη χρηστοτάτου τοῦ τέλους.	10 Πρώτας γὰρ ἔχεις ἀρετὰς ἄλλων πλέον,	10 πρώτας γ(ὰρ) ἔχων ἀρετῶν ἄλλων πλέον:
6	Μόνος θ' ἐνωθεὶς ἐξ ἀνακτόρων κλέους	4 καὶ σωφρονίζεις σωφρονῶν τοὺς φιλάτους.	4 καὶ σωφρονίζεις σωφρονῶν τοὺς φιλάτους·
7	Καὶ τῶν νεκρῶν, κράτιστε, λειπῶν τὰ κράτη.	5 Ὅθεν τέτευχας χρηστοτάτου τοῦ τέλους	5 ὄθεν τὰ τεύχη χρηστοτάτου τέλ(ους):
8	Ὡς ἐν βραχεῖ γὰρ εὐτυχήσεις τοῦ κράτους,	6 μόνος ἀναχθεὶς ἐξ ἀνακτόρων κλέους,	6 μόνος τ' ἐνωθεὶς ἐξ ἀνακτόρων κλέους·
9	Ὅθεν μολήσας, οἶος ὄφθεις μοι φίλος.	7 καὶ τῶ νεκρῶ κράτιστε λιπῶν τὸ κράτος·	7 κ(αι) τῶν νεκρῶν κράτιστε λειπῶν τὰ κράτη·
10	Πρώτας γὰρ ἔχων ἀρετῶν ἄλλων πλέον.	8 ὡς ἐν βραχεῖ γὰρ εὐτυχήσεις τὸ κράτος·»	8 ὡς ἐν βραχὺ γὰρ εὐτυχήσεις τοῦ κράτους:

κείμενο, στο οποίο ακριβώς παραπέμπει η επίκληση του Brokkaar για το «βέλτιστο» νόημα. Η αμφίσημη διάταξη του κειμένου στη σελίδα τού χειρογράφου, αντιθέτως, δεν επέβαλλε μια «βέλτιστη» ανάγνωση, αλλά ενθάρρυνε μία ανάγνωση χωρίς σαφή αρχή, μέση και τέλος.

Η πλειονότητα των χειρογράφων παραδίδει τον Χρησμό 6 διευθετημένο σε μία και μόνη σελίδα (εξαιρούνται τα Bero, BB1d, Berg, PP, BB2). Η **διάταξη I** (Amb, Ams, BB1a, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, M3c, M34, M38, V2, βλ. Πίνακα 4.1: Χρησμός 6) διαιρεί το κείμενο σε τέσσερις ομάδες στίχων, τις οποίες τακτοποιεί στη σελίδα σταυρωτά (εικόνα 4.9). Αν και μόνο εν μέρει *το σχῆμα φαίνει τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον*, απεικονίζει πάντως *τὴν (τὸν) βοῦν* (sic) και πάνω από αυτόν τα πορτραίτα δύο νέων σε προτομή στραμμένα προς τα αριστερά, τους *φιλάτους* τού κειμένου, ίσως γιους τού μοναδικού «καλού βασιλιά» των πρώτων επτά Χρησμών. Η εικόνα εμφανίζεται ξανά οργανωτής, καθώς οι στίχοι 4-5 και 6-8 τοποθετούνται δίπλα στις νεανικές κεφαλές, υπομνηματίζοντάς τις. Παρόμοια προτομή εικονογραφεί στα

¹ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1133.

² BEKKER, *Choniates*, 1835, 464-465· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 355.

³ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 64.

ανωτέρω χειρόγραφα τον Χρησμό 4. Το Ηο παραλλάσσει κατά το ότι η κεφαλή του Χρησμού 4 εμφανίζεται και στον Χρησμό 6, με συνέπεια οι προτομές του Χρησμού 6

Εικόνα 4.9. Χρησμός 6: Ams, 3r (αριστερά)· Ηο, 4v (δεξιά).

να είναι τρεις. Το I δεν καταγράφει τον τίτλο (στίχος 1), παρεμβάλλει τις δύο προτομές στη ροή των στίχων 2-3, και ανεβάζει λίγο ψηλότερα τους στίχους 4-5, ευρισκόμενο έτσι αρκετά κοντά στη διευθέτηση της διάταξης IV (βλ. Πίνακα 4.1: Χρησμός 6).

Τα χειρόγραφα BB1a και BLd, υποομάδα στη διάταξη I, επιχειρούν ίσως να υποβάλουν μία ορισμένη σειρά στην ανάγνωση των στίχων (εικόνα 4.10). Η διευθέτησή τους παραλλάσσει στο ότι οι δύο προτομές μεταβιβάστηκαν στον Χρησμό 4 (που εικονογραφείται έτσι με τρεις κεφαλές), η εικόνα του βοδιού μεταφέρθηκε λίγο πάνω και αριστερά, οι στίχοι 4-5 ανέβηκαν κι αυτοί παραπάνω, ενώ οι στίχοι 6-8 κατέβηκαν απέναντι από το βόδι, στη δεξιά άκρη της σελίδας. Το ζώο φαίνεται τώρα σαν να κοιτάει τους στίχους 6-8, οι οποίοι, αν και υπήρχε χώρος, έχουν στριμωχτεί στο άκρο της σελίδας, υποδεικνύοντας στον αναγνώστη την «έξοδο», ότι δηλαδή πρέπει αυτοί να διαβαστούν τελευταίοι. Στα BB1a και BLd δηλαδή η ανάγνωση των στίχων θα ακολουθούσε τη σειρά: 1-2-3-4-5-9-10-6-8, μία ανάγνωση κυκλικής φοράς, αντίθετης των δεικτών του ρολογιού, η οποία, αν και δίνει ανάγνωση άλλη

Εικόνα 4.11. Χρησμός 6: V1, 14v (αριστερά)· BB1e, 247v (δεξιά).

συρρικνωθεί. Η ανάγνωση που προκρίνεται είναι αυτή του Migne και όχι του Χωνιάτη και του Brokkaar – οι όποιες αμφιβολίες ως προς αυτό διασκεδάζονται από

Εικόνα 4.12. Χρησμός 6: Vin2, 70r (αριστερά)· VB, 7v (δεξιά).

τη διάταξη III (Lo, VB, Vin2), όπου το κείμενο του Χρησμού 6 έχει καταγραφεί συνεχόμενο και όπως ακριβώς στον Migne (εικόνα 4.12).

Εικόνα 4.13. Χρησμός 6: BB1d, 84v-85r (άνω)· BB2, 9v-10r (κάτω).

Η διάταξη VI (BB1d, Berg, PP, BB2) ενσωματώνει την ιδιοτυπία τού Ho εικονογραφώντας τον Χρησμό 6 με 2+1 προτομές,¹ και τον καταγράφει σε δύο

¹ Στην περίπτωση αυτή είναι ο Χρησμός 4 που έχει «μεταβιβαστεί» και συγχωνευθεί με τον Χρησμό 6: απόδειξη ότι στα Berg, BB2 και PP ο Χρησμός 6 (Σχήμα 5) χρησιμοποιεί ακριβώς τον τίτλο τού Χρησμού 4 *Ἐπαρσις/Arrogantia*.

ξεχωριστές σελίδες, όπως κάνει με τους περισσότερους Χρησμούς. Εδώ, η πρώτη σελίδα περιέχει την εικόνα και τους στίχους 2-3, και η δεύτερη σελίδα δύο κείμενα, από τα οποία το πρώτο, με τίτλο (Στίχοι) *Εἰς τὸν βασιλέα | Ad Regem*, αποτελείται από τους στίχους 4-10. Το BB1d καταγράφει τους στίχους με τη σειρά τού Migne, αλλά τα Berg, PP και BB2 ακολουθούν τη σειρά 4-9-10-5-6-7-8, η οποία δεν συμπίπτει ούτε με του Migne, ούτε με του Brokkaar (εικόνα 4.13).

Τέλος, η **διάταξη V** (M3a, Pan, V4) διατηρεί στον Χρησμό 6 μόνο τους στίχους 1-3, δίνοντας έμφαση στην εικόνα και ταυτίζοντας ρητά τον εννοούμενο ηγεμόνα με τον Βαγιαζήτ Β': *σουλτάν μπαγιαζίτης* (εικόνα 4.14).

Εικόνα 4.14. Χρησμός 6: M3a, 2v.

4.4 Ο Χρησμός 7

Μπορούμε να εφαρμόσουμε την ίδια μέθοδο, προκειμένου να διαπιστώσουμε ότι, όπως ο Χρησμός 6 που εξέδωσε ο Brokkaar δεν προέρχεται από το Ams αλλά από τον Χωνιάτη, έτσι και ο Χρησμός 7 όπως τον εξέδωσε ο Brokkaar απαντάται σε μία διάταξη την οποία *δεν ακολουθεί* το Ams.

Θυμίζω τους στίχους τού Χρησμού 7 κατά Rutgers, Migne και Brokkaar στο Διάγραμμα 4.5:

Διάγραμμα 4.5

<i>Rutgers & Migne</i> ¹	<i>Brokkaar</i> ²
1 Μελισμός.	1 μελισμός;
2 Ἄλλη τις ἄρκτος δευτέρα σκυμοτρόφος,	2 ἄλλη τις ἄρκτος, δευτέρα σκυμοτρόφος·
3 Καὶ πᾶν, ὃ κείνη, πλὴν σκιαγραφουμένη.	3 καὶ πάντοτ' ἐκείνη πλὴν σκιά γραφουμ(έν)η;
4 Παρήλια δὲ παρ' ἐκάτερα στέφει,	6 φύσιν χρόνων κίνησις ἐξημβομένη·
5 Μερισμὸν ἐμφέρουσα τοῦ κράτους ὅλου,	7 εἰς ἐσχάτην γ(ὰρ) γράφεται τ(ῆς) ἐσχάτης;
6 Φύσιν χρόνων κίνησις ἐξημβομένη.	8 παρήλια δὲ παρεκάτορα στέφει:
7 Εἰς ἐσχάτην γὰρ γράφεται τῆς ἐσχάτης.	9 μερισμὸν ἐνφέρουσι τοῦ κράτους ὅλου:

Ἡ μετάφραση και κατανόηση του κειμένου αυτού είναι δυσχερής, ιδίως ὅσον αφορά τον στίχο 3. Ἡ λατινική μετάφραση του Lambek είναι: *Et omnia, quod illa, praeterquam adumbrata*.³ Ὁ Μπαρότσι δίνει: *et penitus illa praeterquam quod umbratilis*.⁴ Τα *Vaticinia* ἀπὸ την ἄλλη γράφουν: *Et in omnibus illa preterquam in umbra tantum scripta (transcripta)*.⁵ Ἡ Vereecken μεταφράζει το PP στα γαλλικά και ερμηνεύει γράφοντας: “entièremment pareille à l'autre, mais seulement esquissée”.⁶ Ὁ Brokkaar μεταφράζει και ἐδῶ ευφάνταστα και ἐξεζητημένα: “they are alike in every way, but [the second] is a mere shadow [of the first].”⁷

Ὅπως και αλλοῦ, στον στίχο 3 του Χρησμοῦ 6 το κείμενο κάνει ἐσωτερική ἀναφορά στην εικονογράφησή του, καθιστώντας με ἐξαιρετικά ἄμεσο τρόπο διαλογική και ζωνρή τη σχέση κειμένου και εικόνας. Οἱ μεταφραστικές λύσεις που ἔχουμε πιστεύω ὅτι εἶναι δύο. Εἴτε:

«και μοιάζει σε ὅλα με ἐκείνη (την πρώτη ἀρκούδα), ἐκτός ἀπὸ το ὅτι (αυτή ἐδῶ ἡ δεύτερη) εικονογραφείται»,

εἴτε:

«και μολονότι (αυτή ἐδῶ ἡ δεύτερη ἀρκούδα) μοιάζει σε ὅλα με ἐκείνη (την πρώτη), ἐντούτοις εικονογραφείται και αυτή».

Αυτή ἡ ἀμφισημία ἐπιτρέπει να σκεφθούμε το πέρασμα των Χρησμών ἀπὸ μία ἐκδοχή με εικονογραφημένη την πρώτη ἀρκούδα σε μία ἄλλη ἐκδοχή, ὅπου ἡ εικόνα (και ἴσως και το κείμενο) τῆς πρώτης ἀρκούδας ἀπορρίφθηκε ἕως ὅτου την «επανέφερε» ὁ Μπαρότσι, χωρίς να ἀπαιτηθεῖ κάποια μετατροπή στο κείμενο του Χρησμοῦ 7. Ἀντιστρόφως, ἐπιτρέπει να δούμε μία ἐκδοχή ὅπου ἡ πρώτη ἀρκούδα ἔμεινε *ab initio* χωρίς εικονογράφηση, γεγονός που, ἀν ἀλήθευε, θα ὑποχρέωνε την

¹ RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618, 474· MIGNE, *PG* 107, 1863, 1133, 1136.

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 66.

³ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1134.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 142.

⁵ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 165.

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 103, 176-177. Το ἐρωτηματικό στο τέλος της πρότασης πρέπει να εἶναι κατάλοιπο της διόρθωσης.

⁷ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 67, και πρβλ. 42.

Vereecken να χαρακτηρίσει «εσφαλμένη» την εκδοχή του Μπαρότσι και «ορθή» την εκδοχή των υπόλοιπων χειρογράφων.

Η δεύτερη δυσχέρεια που παρουσιάζει ο Χρησμός 7 αφορά την εικονογράφηση. Η Κατερίνα Κυριακού βεβαίωσε πως «τον Χρησμό 7 ιστορεί πάντοτε η μορφή της αρκούδας που θηλάζει τα μικρά της»,¹ χωρίς καμία αναφορά στην ανομοιογένεια που εμφανίζουν μεταξύ τους οι μάρτυρες. Ιδίως σε ορισμένα από τα χειρόγραφα που οι Vereecken και Hadermann-Misguich ενέταξαν στη “*famille conservatrice*”, αν παρατηρήσουμε την εικόνα του ζώου, φτάνουμε στον συλλογισμό ότι το ζώο που απεικονίζεται δεν είναι αρκούδα, αλλά σκύλος – με ό,τι θα μπορούσε να σημαίνει αυτό για την εικονογράφηση του Χρησμού 1α. Είναι γεγονός ότι η μεσαιωνική αναπαράσταση της αρκούδας στο Βυζάντιο ή στη Δύση συχνά θυμίζει σκύλο.² Αν το ζώο που εικονίζεται στον Χρησμό 7 ορισμένων χρησμολογιών είναι μια αρκούδα που «έρχεται» από χρησμολογία της βυζαντινής εποχής, τότε η αρκούδα σίγουρα δεν ήταν αναγνωρίσιμη κατά τους νεώτερους χρόνους, σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις: λόγος ικανός να επιβάλει εικονογραφική μεταβολή. Στο Lo, παραδείγματος χάρη, νεώτερος αναγνώστης (18ος-19ος αιώνας) σημείωσε τη λέξη «λύκος» δίπλα στην εικόνα του Χρησμού 7 (φ. 4r). Δεν υπολόγισε τι έγραφε το κείμενο, αλλά τι έβλεπαν τα μάτια του στην εικόνα: ένα αγριωπό σαρκοφάγο με πυκνό τρίχωμα, γαμψά νύχια, πριονωτά δόντια και αρπακτικό βλέμμα που μοιάζει με σκύλο, άρα λύκος. Από την άλλη πλευρά, φαίνεται ότι το κείμενο του Χρησμού 7 αποδίδει στον αντίστοιχο βασιλιά, ο οποίος οδηγεί το κράτος στον διαμελισμό και την πόλη σε εμφύλιο πόλεμο, ορισμένες ιδιότητες του Αντιχρίστου (στίχοι 6-7) και, τούτου δοθέντος, το χάσμα ανάμεσα στο κείμενο και στην εικόνα, όπως και αν είχε προκύψει – αν βέβαια δεν ήταν εσκεμμένο – συμβάδιζε με το πνεύμα των Χρησμών, οι οποίοι υποτίθεται αποκάλυπταν την αληθή φύση των φαινομένων. Τα δύο αντιφατικά μεταξύ τους «αιτήματα», δηλαδή από τη μια η εικονογράφηση του αντίχριστου βασιλιά με ένα ζώο «άλλο από αυτό που (το κείμενο) λέει πως είναι», και από την άλλη η επέμβαση ώστε κείμενο και εικόνα να συμφωνήσουν, εξηγούν ίσως γιατί το ζώο του Χρησμού 7 εικονογραφείται με πάνω από μία εκδοχές στα χρησμολογία του 16ου αιώνα.

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 120.

² ΠΑΛΛΑΣ, «Υπέρθυρο», 1960, εικ. 4 και 8β· ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, «Άρκτος», 2011 (με βυζαντινές κατά το πλείστον παραστάσεις αρκούδων και σκύλων)· KLINGENDER, *Animals*, 1971, εικόνα έναντι σελίδας τίτλου και εικ. 160, 196, 211, 233· SCHRADER, *Bestiary*, 1986, εικ. στη σ. 23· CLARK & McMUNN, *Beasts*, 1989, εικ. 7.4.

Ως προς την εικονογραφία οι μάρτυρες στοιχίζονται πίσω από τρεις εικονογραφικές παραδόσεις: η πρώτη αποδίδει το ζώο με χαρακτηριστικά σκύλου (Amb, Ams, κ.ά.), η δεύτερη απεικονίζει αρκούδα με φυσιοκρατική πρόθεση (BB1d, BB1e, κ.ά.), και η τρίτη απεικονίζει τον με υβριδικά χαρακτηριστικά (M3c, V1, κ.ά.). Σε ορισμένες περιπτώσεις, ο σκύλος παριστάνεται με γαμψά τα νύχια των μπροστινών (Ams, BC1a) ή όλων των ποδιών (Ho, Lo), πριονωτά δόντια (Ams, Ho, V2), υπερβολικά μαλλιαρός (BC1a, Lo, V2) ή με πολύ κοντή ουρά (Ams, BC1a, Ho).¹ Το υβρίδιο ξεχωρίζει κυρίως από το ρύγχος του και έχει πάντοτε γαμψά νύχια. Σε δύο περιπτώσεις ο σκύλος μετατρέπεται σε υβρίδιο αποκτώντας ανισοδάκτυλα πέλματα όρνεου (BC2, I). Οι διαφοροποιήσεις αυτές συνοψίζονται εδώ ως εξής:

<i>Ζώο Χρησμού 7</i>	<i>Σκύμνοι</i>	<i>Χειρόγραφα</i>
Σκύλος	3	Amb, Ams, BC1a, Ho, V2
Σκύλος	0	Lo
Υβρίδιο	3	M3c, M34, M38
Υβρίδιο	4	BC2, I, V1, M3a, Pan, V4, VB
Αρκούδα	3	BLd, BB1d, Berg, BB2, PP, M22, Mo
Αρκούδα	4	BB1e, Bero, E1

Δεν υπάρχει ευθεία σχέση ανάμεσα στην εικονογραφική παράδοση που ακολουθεί το κάθε χειρόγραφο και στη χρονολόγησή του – επιπλέον, ορισμένα χειρόγραφα (BLd, M3c) αποστασιοποιούνται από τις συνήθειες εικονογραφικές τους συγγένειες (Πίνακας 3.10).

Η πλειονότητα των χειρογράφων παραδίδει τον Χρησμό 7 διευθετημένο σε μία και μόνη σελίδα (εξαιρούνται και πάλι τα Bero, Berg, BB1d, BB2, PP). Διακρίνουμε πέντε διατάξεις και, αντιστοίχως, πέντε ομάδες χειρογράφων. Η **διάταξη I** (Amb, Ams, BC1a, BC2, Ho, M34, M3c, βλ. Πίνακα 4.1: Χρησμός 7) εικονογραφεί σκύλο ή υβρίδιο με τους στίχους να διατάσσονται σταυρωτά. Το ζώο τοποθετείται στο κάτω ήμισυ της σελίδας, συνήθως προς τα αριστερά. Δεν ζωγραφίζεται μεταξύ των στίχων 4 και 5, που αποτελούν τις οριζόντιες «κεραίες» της σταυρωτής διάταξης, αλλά μάλλον από κάτω τους. Το βλέμμα του, που σε όλες τις περιπτώσεις πλην ίσως του BC1a στρέφεται άνω, κοιτά τον στίχο 5 (εικόνα 4.15). Η πρόθεση ίσως ήταν και εδώ να προκριθεί η ανάγνωση κατά τη σειρά: 1-2-3-4-6-7-5, δηλαδή κυκλικά και αντίστροφα με τους δείκτες τού ρολογιού. Η ανάγνωση αυτή,

¹ «Κουτσουνούρης, -α, -ικο»: λέξη που απαντάται σε διάφορες περιοχές, αναφερόμενη σε ζώα όπως ο σκύλος, η γάτα και η αλεπού, και μεταφορικά ο πονηρός και επιτήδειος. Βλ. ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΣ, *Λεξικόν*, 1964, τ. 8, 4092.

όπως είδαμε και στον Χρησμό 6, δεν συμπίπτει ούτε με του Migne, ούτε με του Brokkaar.¹

Η πρόθεση για κυκλική ανάγνωση που διαγιγνώσκεται στα ανωτέρω χειρόγραφα μόνον ως τάση, μάλλον επιβεβαιώνεται από τη **διάταξη II** (BB1a, BLd, I, V2). Τα χειρόγραφα αυτά (εικόνα 4.16) διαφοροποιήθηκαν από τη διάταξη I και στην περίπτωση του Χρησμού 6 (BLd, BB1a, I) ή του Χρησμού 1 (V2), στάση που θα την εξετάσουμε αργότερα. Στην περίπτωση του Χρησμού 7, τα BB1a, BLd και εν μέρει το I εισάγουν διαφοροποίηση αντίστοιχη εκείνης που εισήγαγαν και στη διευθέτηση του Χρησμού 6: το ζώο μετακινείται αριστερότερα (όχι στο I), οι στίχοι

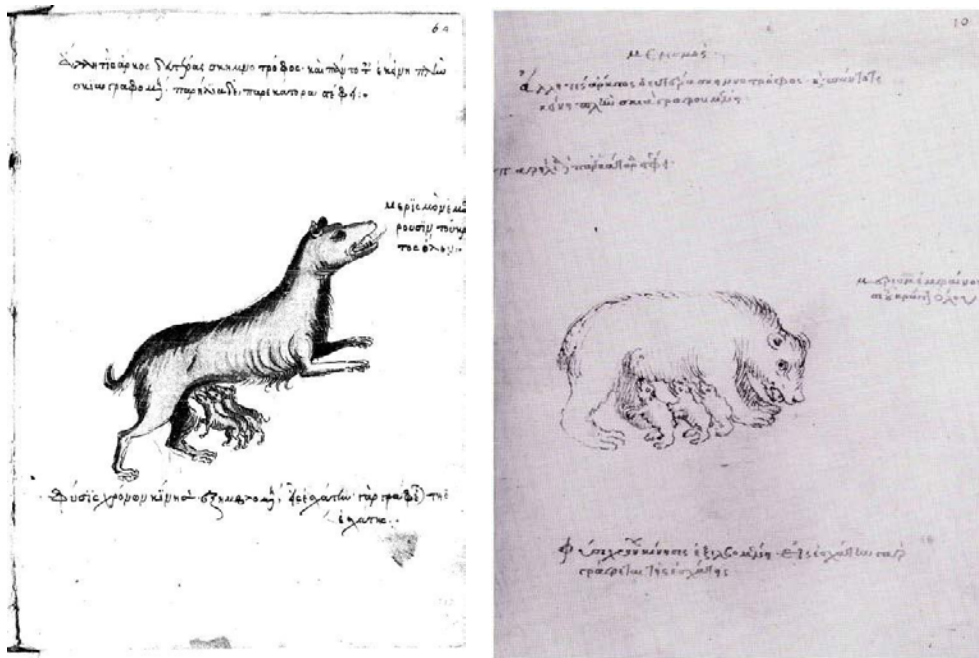

Εικόνα 4.15. Χρησμός 7: Amb, 7v (αριστερά)· M3c, 29v (δεξιά).

τής αριστερής «κεραίας» του σταυρού ανεβαίνουν, και οι στίχοι της δεξιάς «κεραίας» κατεβαίνουν έτσι, ώστε το ζώο να αντικρίζει τους στίχους που σημαίνουν την «έξοδο» από τη σελίδα – προβάλλουν δηλαδή εντονότερα από τη διάταξη I την κυκλική διαδρομή. Στο V2 (πρβλ. και Χρησμό 3 στο V2) ο στίχος 4 ανέβηκε τόσο, ώστε «κόλλησε» ως συνέχεια των στίχων 2-3, ενώ ο σκύλος έλαβε έντονη διαγώνια

¹ Σημειώνω ότι ο μικρός σταυρός που σημειώνεται στον Χρησμό 7 του Ho (φ. 4r) στο τέλος των στίχων 6-7 δεν μπορεί να εκληφθεί ως υπόδειξη για το τέλος της ανάγνωσης, καθώς παρόμοιος σταυρός γράφεται και στο τέλος των στίχων 2-3 του ίδιου Χρησμού. Τέτοιοι σταυροί, που άλλοτε συμπίπτουν με το εδώ υποδεικνυόμενο σχήμα ανάγνωσης και άλλοτε όχι, υπάρχουν επίσης στους Χρησμούς 1, 2 και 9 του Ho.

στάση σε τέτοιο βαθμό και με τόση ορμή προς τη νοητή «έξοδο» του Χρησμού, ώστε «δαγκώνει» τον στίχο 5 (εικόνα 4.16: αριστερά).

Εικόνα 4.16. Χρησμός 7: V2, 64r (αριστερά)· BLd, 78r (δεξιά).

Η “anti-clockwise” ανάγνωση που προτείνουμε εδώ για τα συγκεκριμένα χειρόγραφα και Χρησμούς, πάντως, η οποία ακυρώνει τη σειρά των στίχων όπως

Εικόνα 4.17. Χρησμός 3: M34, 13r (αριστερά)· Χρησμός 4: M34, 13v (δεξιά).

εκδόθηκαν και από τον Migne και από τον Brokkaar, δεν πρέπει να εκληφθεί ως γενικός και απαράβατος κανόνας. Αυτό το αποδεικνύει η περίπτωση του M34, στους

Χρησμούς 3 και 4 (εικόνα 4.17). Στους Χρησμούς αυτούς, ο γραφέας τού M34 κατάργησε τη σταυρωτή διάταξη των στίχων και τους κατέγραψε σε σειρά, με την εικόνα είτε να έπεται (Χρησμός 3), είτε να παρεμβάλλεται (Χρησμός 4). Δεν υπάρχει επομένως εδώ καμία αμφιβολία ως προς τη σειρά των στίχων, οι οποίοι, και στις δύο περιπτώσεις, έχουν καταγραφεί όχι κατά την “anti-clockwise” ανάγνωση, αλλά κατά την καταγραφή του Migne, δηλαδή διαβάζοντας τη σταυρωτή διάταξη: «επάνω – αριστερά – δεξιά – κάτω» ως προς τον θεατή.

Η ανάγνωση κατά τη σειρά του Migne είναι εκείνη που προκρίνεται και στη **διάταξη IV** (Bero, BB1e, E1, M38, V1, V3, Lo, VB). Αν εξαιρέσουμε το είδος τού ζώου, οι διαφοροποιήσεις που παρουσιάζουν τα χειρόγραφα αυτά μεταξύ τους είναι πρακτικά ελάχιστες. Το Bero παραλείπει τους τελευταίους στίχους (6-7), πράγμα που κάνει και σε άλλους Χρησμούς, το VB παραθέτει την εικόνα μετά τους στίχους 2-3, ενώ το Lo την παραθέτει μετά το όλο κείμενο, στο κάτω μέρος της σελίδας (εικόνα 4.18). Το V3, δοκίμιο χωρίς εικονογράφιση, παραθέτει μόνο τους στίχους 1-2-3-4.

Εικόνα 4.18. Χρησμός 7: V1, 15r (αριστερά): Bero, 7v (δεξιά).

Η μόνη επιβεβαίωση που μπορεί να βρει η “crosswise” ανάγνωση του Brokkaar κείται στη **διάταξη V** (M3a, Pan, V4). Και πάλι, όμως, οι λεπτομέρειες παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Καθένα από τα τρία χειρόγραφα καταγράφει τους στίχους διευθετημένους διαφορετικά – η παρουσία της εικόνας, όμως, το υβριδικό ζώο,

καθώς και η αναγραφή *σουλτάν σελίμης* που ταυτίζει τον βασιλιά του Χρησμού με τον Σελίμ Β΄, βεβαιώνει τη συνοχή τής ομάδας (εικόνα 4.19). Και στις τρεις περιπτώσεις προκρίνεται ταυτόσημη ανάγνωση ως προς τη σειρά των στίχων, η οποία ταυτίζεται με την ανάγνωση που επέλεξε ο Brokkaar. Αυτό το βεβαιώνουν οι αραβικοί αριθμοί-δείκτες του Σκορδύλη στο M3a, για τους οποίους κάναμε λόγο στην ανάλυση του Χρησμού 1. Η κάπως παράδοξη διάταξη των στίχων στο M3a, ωστόσο, επιβεβαιώνει την κυκλοτερή ανάγνωση που υποστηρίξαμε πριν. Τα δύο άλλα χειρόγραφα της ομάδας (Pan, V4), χωρίς να καταργούν την κυκλική φορά, έρχονται κάπως να την «εξομαλύνουν», απομακρύνοντας την αμφισημία ως προς το πού πρέπει να συνεχίσει ο αναγνώστης μετά τον στίχο 3.

Εικόνα 4.19. Χρησμός 7: M3a, 3r (αριστερά)· Pan, 3r (δεξιά).

Κανένα χειρόγραφο δεν επιβεβαιώνει την “crosswise” ανάγνωση. Ακόμη και στα χειρόγραφα όπου η σειρά των στίχων είναι όντως εκείνη που εξέδωσε ο Brokkaar, η φορά τής ανάγνωσης σχηματίζει κύκλο, όχι σταυρό. Αναφορικά με τη σειρά των στίχων, πάντως, και ειδικά για το Ams, ο Brokkaar ίσως είχε δίκιο να εκδώσει τους στίχους του Χρησμού 7 με τη σειρά που το έκανε – πρόκειται όμως για ευτράπελο και όχι για επιβεβαίωση της μεθόδου του. Στο Ams, το φύλλο 3 με τους Χρησμούς 6 και 7 (3r και 3v αντιστοίχως) βρίσκεται ανάμεσα στον Χρησμό 3 και

στον Χρησμό 4, πράγμα που σημαίνει ότι, έτσι όπως σώζεται σήμερα το Ams, η σειρά των Χρησμών ταυτίζεται με τη σειρά που έχουν οι Χρησμοί στα M3a, Pan και V4. Ο ίδιος ο Brokkaar θεώρησε αυτή την ιδιοτροπία του Ams «σφάλμα» απρόσεκτου βιβλιοδέτη,¹ θεωρώ όμως πιθανότερο ότι, σε δεύτερο χρόνο, κάποιος αναγνώστης ενημερωμένος για τις εξελίξεις της χρησμολογικής παράδοσης θέλησε να ευθυγραμμίσει την ερμηνεία του Ams με την ερμηνεία των M3a, Pan και V4, αλλάζοντας τη σειρά των Χρησμών. Αν αυτό ισχύει, θα επιβεβαιώνε με παράδοξο τρόπο ότι ο Χρησμός 7 του Ams θα μπορούσε κάποτε να είχε διαβαστεί από ορισμένους αναγνώστες κατά το σχήμα των M3a, Pan και V4, δηλαδή (και) έτσι όπως τον εξέδωσε ο Brokkaar. Πέρα από την περιπτωσιολογία, όμως, το ουσιαστικό ζήτημα είναι πώς θα καταφέρουμε να ισορροπήσουμε ανάμεσα στην πλαδαρότητα του γνωσιολογικού σχετικισμού και στον αυταρχισμό της απόλυτης αλήθειας.

Το BB1d, το πιο σημαντικό χειρόγραφο για την κατανόηση της **διάταξης VI**, δίνει δύο εναλλακτικούς τρόπους ανάγνωσης των στίχων του Χρησμού (εικόνα 4.20).

Εικόνα 4.20. Χρησμός 7: BB1d, 85v-86r.

Μαζί με τον Χρησμό 1, ο Χρησμός 7 αποτελεί τη δεύτερη και τελευταία περίπτωση που στο BB1d γίνεται χρήση ελληνικών αριθμών-δεικτών προκειμένου να επισημανθούν δύο διαφορετικές εκδοχές ανάγνωσης. Η σειρά των στίχων, όπως

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 26: “some librarian accidentally changed the order of the folia”.

καταγράφηκαν στο BB1d, προκρίνει την ανάγνωση της διάταξης I, II και IV (του Migne), ενώ οι δείκτες υποδεικνύουν την ανάγνωση της διάταξης V (του Brokkaar). Όπως και στον Χρησμό 1, έτσι και εδώ, η τελική επιλογή, που έγινε στα Berg, BB2 και PP, αποδέχθηκε την πρόταση των δεικτών, προκρίθηκε δηλαδή η ανάγνωση της διάταξης V. Στη διάταξη VI ο Χρησμός 7, όπως και οι περισσότεροι άλλοι Χρησμοί, καταλαμβάνουν δύο αντικριστές σελίδες.

Είναι χρήσιμο να επισημάνουμε ότι, ως προς τη σειρά των στίχων του Χρησμού 7, το Vin2 επιλέγει και αυτό τη δεύτερη εκδοχή του BB1d, συμφωνεί δηλαδή με την καταγραφή των Berg, PP και BB2· αντιθέτως, τα M22 και Mo επιλέγουν την πρώτη εκδοχή του BB1d, συμφωνούν δηλαδή με την καταγραφή της διάταξης I, II και IV. Η σχέση ανάμεσα στα επτά αυτά χειρόγραφα αποτελεί πρόβλημα που ξεπερνάει τα όρια της ιστορίας των χρησμολογιών, καθώς αφορά αφενός τη σχέση του Φραγκίσκου Μπαρότσι με τον ζωγράφο Γεώργιο Κλόντζα και τη δραστηριότητα του τελευταίου στο αναφερόμενο ως εργαστήριό του, και αφετέρου τη σχέση των δύο αυτών προσώπων με τον Ιωάννη Μαλαξό, γραφέα του Vin2, τον Μανουήλ Μαλαξό, κύριο γραφέα του BB1e, αλλά και άλλων γραφέων του ίδιου κύκλου, χειρόγραφα των οποίων βρίσκουμε στη βιβλιοθήκη του Μπαρότσι. Θα σκοντάψουμε ξανά σε αυτή τη σχέση, πριν φτάσουμε να τη συζητήσουμε.

4.5 Ο Χρησμός 11

Επειδή ο Χρησμός 11 περιέχει την πρώτη και μάλλον την παλαιότερη από τις δύο πιο ορατές ανθενωτικές αναφορές του K1, θα φανεί χρήσιμο να δούμε ορισμένες ιδιαιτερότητες που παρουσιάζει σε σχέση με τους άλλους Χρησμούς ως προς τη σύνθεση του κειμένου του, την ένταξή του στη χρησμολογική αλυσίδα, την εικονογράφησή του και, τέλος, τη διευθέτησή του στις σελίδες των χρησμολογιών.

Το πότε εισήχθη στο K1 ο Χρησμός 11 δεν είναι εύκολο να το πούμε. Στα πρώιμα χειρόγραφα των *Vaticiniorum*, ο Χρησμός 11 εμφανίζεται ενσωματωμένος σε δύο διαδοχικούς λατινικούς χρησμούς, στο *vaticinium X* και στο *vaticinium XI*.¹ Το

¹ Η παρατήρηση της Κυριακού ότι «ο χρησμός 11 δεν περιλαμβάνεται στα χειρόγραφα και στις εκδόσεις των παπικών προφητειών» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 131) είναι ορθή αν εννοήσουμε τον Χρησμό 11 ως αυτόνομο κρίκο εντός της αλυσίδας, αλλά εσφαλμένη αν εννοήσουμε το κείμενό του καθαυτό.

πώς ακριβώς γίνεται αυτό το δείχνουν το Διάγραμμα 4.6 και το Διάγραμμα 4.7, που προκύπτουν από τον Πίνακα 3.4:

Διάγραμμα 4.6

<i>Vaticinia</i>	Χρησμός στον οποίο αντιστοιχεί κάθε <i>vaticinium</i>
Vaticinium I	Χρησμός 1α
Vaticinium II	Χρησμός 1β
Vaticinium III	Χρησμός 2+3
Vaticinium IV	Χρησμός 5
Vaticinium V	Χρησμός 4
Vaticinium VI	Χρησμός 6
Vaticinium VII	Χρησμός 7
Vaticinium VIII	Χρησμός 8
Vaticinium IX	Χρησμός 9
Vaticinium X	Χρησμός 10 + επτά πρώτες αράδες Χρησμού 11
Vaticinium XI	δύο τελευταίες αράδες Χρησμού 11 + Χρησμός 12
Vaticinium XII	Χρησμός 13
Vaticinium XIII	Χρησμός 14
Vaticinium XIV	Χρησμός 15
Vaticinium XV	Χρησμός 16

Διάγραμμα 4.7

	Χρησμός 11 (Migne) ¹		Vaticinium X (Fleming) ²
1	Πατριάρχης.	1	Potestas. ³
		2	Unitas erit. ⁴
		3-6	(λατινική μετάφραση Χρησμού 10, που συνεχίζεται ως εξής):
2	Ἰῶ. Ἰσαάκιος συγκοπήν φόνου αίματος.	6	Qui incipit V. R. r. n ^x m. v. Ysachios sinco-
3	Ἰῶ. Ἰῶ. Εὐχαριστία.	7	pam cedis sanguinis, Iohannes bona gratia, Constantinus pauperis. Vide
4	Κῶ καὶ κῶ ἢ τοῦ πτωχοῦ ἐπικράτησις.	8	autem tu qui sancta consideras et sancta ferens super humerum ne pulvis
5	Βλέπε δὲ σὺ ὁ τὰ θεῖα φρονῶν καὶ τὰ θεῖα φέρων	9	tuus fiat obprobrium. In barba profunda iuste incidet. Et maxime vitupe-
6	Ἐπ' ὤμων, μὴ σου ἢ κόνις ὄνειδος γένηται, καὶ πώγωνα	10	raberis ipse consiliarius mortis, pontifex cuius nomen Ἰ'ο.
7	Βαθὴν ἐνδίκως καρήση, καὶ μεγάλως ἀγριωθήση		Vaticinium XI
8	Αὐτὸς ὁ φόνου σύμβουλος ἀρχιερεὺς, οὗ τὸ ὄνομα	1	Bona honoracio.
		2	Thesaurus ⁵ pauperibus erogabitur.
9	Ἰῶ. Καὶ ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἠλειμμένος	3	Et revelabitur virtus ⁶ qui habet prenomen menachim. ⁷
10	Ἐπώνυμος Μεναχεμ.	3-7	(ακολουθεῖ ἡ λατινικὴ μετάφραση τοῦ Χρησμοῦ 12)

Ἡ λατινικὴ διάταξη δὲν ἀπαντάται σε κανένα ἀπὸ τα σωζόμενα ἐλληνικὰ χρησμολόγια (πρβλ. καὶ Πίνακα 3.1) καὶ ἔτσι δὲν μπορούμε νὰ ξέρουμε ἀν τὰ πρῶιμα

¹ MIGNE, *PG* 107, 1863, 1136D-1137A.

² FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 171-172 καὶ 175.

³ Σε ορισμένα χειρόγραφα: “Bona ἢ Rena gratia”, φράση που σε ἄλλα χειρόγραφα εἶναι ὁ τίτλος τοῦ *vaticinii IX*. Οἱ τίτλοι τῶν *vaticiniorum* εμφανίζουν μεγαλύτερη ποικιλία καὶ δημιουργοῦν περισσότερα προβλήματα ἀπ’ ὅ,τι στους Χρησμούς.

⁴ Σε ορισμένα χειρόγραφα: “Veritas erit”.

⁵ Σε ορισμένα χειρόγραφα: “Thesaurum”. Ἐνα χειρόγραφο προσθέτει “constantus”, καὶ ἕνα ἄλλο προσθέτει: “Constantini”.

⁶ Σε ἕνα χειρόγραφο: “unctus”, σε ἄλλο: “untus”, σε ἄλλο: “unitus”, καὶ σε ἄλλα: “vinctus ἢ iunctus”.

⁷ Σε ορισμένα χειρόγραφα: “monachim”, σε ἄλλο: “menarchim”.

Vaticinia απάλειψαν τον Χρησμό 11, διανέμοντας τις αράδες του στα γειτονικά *vaticinia* κατά τη διαδικασία τής προσαρμογής τού ελληνικού κειμένου στα λατινικά ή αν, αντιθέτως, ο Χρησμός 11 είχε εισαχθεί ως μέρος γειτονικού ή γειτονικών Χρησμών ήδη στα βυζαντινά χρησμολόγια, και αυτονομήθηκε αργότερα εντός τής ελληνικής παράδοσης. Η διαμόρφωση του Κ1 στην ελληνική *editio princeps* του Rutgers (1618) δείχνει ότι δεν θα ήταν σάφρον να απορρίψουμε τη δεύτερη υπόθεση:

Διάγραμμα 4.8

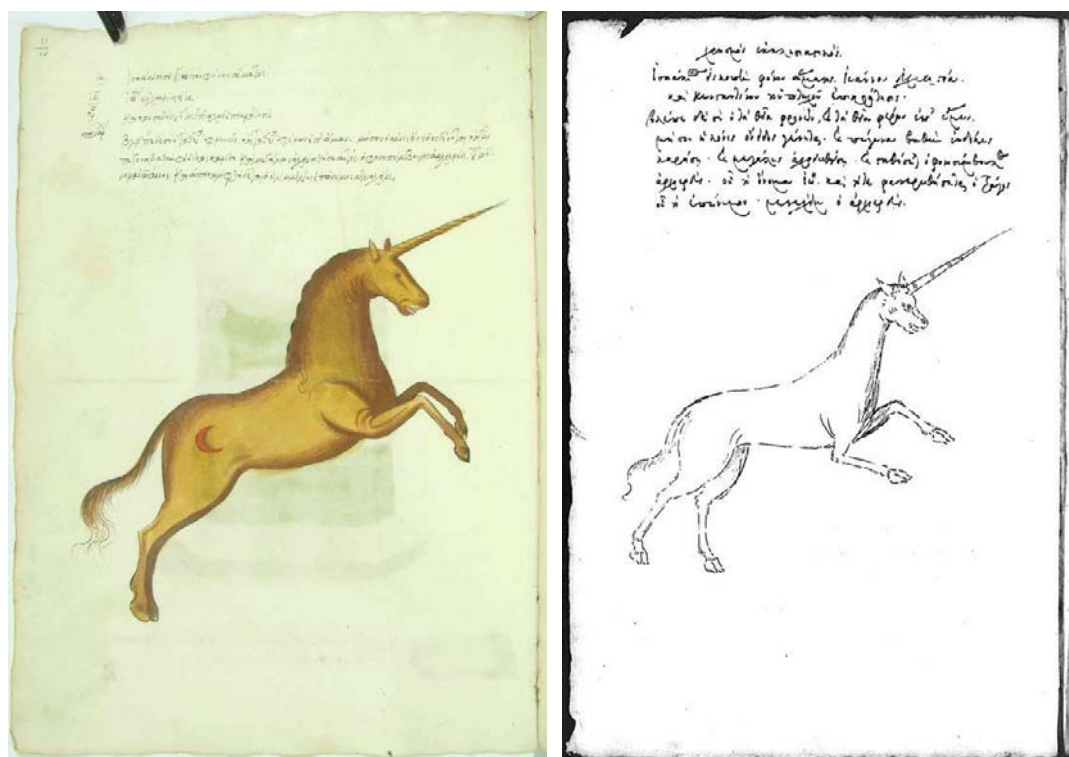
Migne	Rutgers (1618) ¹
Χρησμός 10	Χρησμός 10
Οὐαὶ σοι, πόλις ἐπτάλοφε, ὅταν τὸ εἰκοστὸν	Οὐαὶ σοι, πόλις ἐπτάλοφε, ὅταν τὸ εἰκοστὸν
Στοιχεῖον εὐφημίζεται εἰς τὰ τείχη σου·	Στοιχεῖον εὐφημίζεται εἰς τὰ τείχη σου·
Τότε ἤγγικεν ἡ πτώσις καὶ ἡ ἀπώλεια	Τότε ἤγγικεν ἡ πτώσις καὶ ἡ ἀπώλεια
Τῶν δυναστῶν σου, καὶ τῶν ἀδικία κρινόντων.	Τῶν δυναστῶν σου, καὶ τῶν ἀδικία κρινόντων.
Ἵς ἔχει τοὺς δακτύλους αὐτοῦ δρεπανωτοῦς·	Ἵς ἔχει τοὺς δακτύλους αὐτοῦ δρεπανωτοῦς·
Ἵ ἔστι δρέπανον τῆς ἐρημώσεως,	Ἵ ἔστι δρέπανον τῆς ἐρημώσεως,
Καὶ ἐν τῷ ὑψίστῳ βλασφημία.	Καὶ ἐν τῷ ὑψίστῳ βλασφημία.
	<i>Ἰῶ. Ἰσαάκιος συγκοπὴν φόνου αἵματος.</i>
Χρησμός 11	<i>Ἰῶ, Ἰῶ. Εὐχαριστία.</i>
<i>Ἰῶ. Ἰσαάκιος συγκοπὴν φόνου αἵματος.</i>	<i>Κῶ καὶ κῶ ἡ τοῦ πτωχοῦ ἐπικράτησις.</i>
<i>Ἰῶ, Ἰῶ. Εὐχαριστία.</i>	
<i>Κῶ καὶ κῶ ἡ τοῦ πτωχοῦ ἐπικράτησις.</i>	Χρησμός 11
<i>Βλέπε δὲ σὺ ὁ τὰ θεῖα φρονῶν καὶ τὰ θεῖα φέρων</i>	<i>Βλέπε δὲ σὺ ὁ τὰ θεῖα φρονῶν καὶ τὰ θεῖα φέρων</i>
<i>Ἐπ' ὧμων, μὴ σου ἡ κόνις ὄνειδος γένηται, καὶ πώγωνα</i>	<i>Ἐπ' ὧμων, μὴ σου ἡ κόνις ὄνειδος γένηται, καὶ πώγωνα</i>
<i>Βαθὴν ἐνδίκως καρήση, καὶ μεγάλως ἀγριωθήση</i>	<i>Βαθὴν ἐνδίκως καρήση, καὶ μεγάλως ἀγριωθήση</i>
<i>Αὐτὸς ὁ φόνου σύμβουλος ἀρχιερεὺς, οὗ τὸ ὄνομα Ἰῶ.</i>	<i>Αὐτὸς ὁ φόνου σύμβουλος ἀρχιερεὺς, οὗ τὸ ὄνομα Ἰῶ.</i>
<i>Καὶ ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἠλειμμένος</i>	<i>Καὶ ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἠλειμμένος</i>
<i>Ἐπώνυμος Μεναχείμ.</i>	<i>Ἐπώνυμος Μεναχείμ.</i>
Χρησμός 12	Χρησμός 12
Τὴν πέτραν οἰκῶν ἄγε δευρὸ μοι, ξένε,	Τὴν πέτραν οἰκῶν ἄγε δευρὸ μοι, ξένε,
Θρήνους προλιπῶν καὶ βίον τὸν ἀγρότην,	Θρήνους προλιπῶν καὶ βίον τὸν ἀγρότην,
Καὶ ζῆθ' ὁ νεκρὸς καὶ κατεστυγασμένος,	Καὶ ζῆθ' ὁ νεκρὸς καὶ κατεστυγασμένος,
Συναγαγῶν κάλλιστα, πάντα σκορπίσας,	Συναγαγῶν κάλλιστα, πάντα σκορπίσας,
Ἀδικίας ἐπαθλον ἠνομημένον	Ἀδικίας ἐπαθλον ἠνομημένον
Ἵταν δ' ὁ μείζων ἀστήρ ὀφθήσῃ μέλας,	Ἵταν δ' ὁ μείζων ἀστήρ ὀφθήσῃ μέλας,
Γυμνὸς πάλιν ὄδευσον εἰς γῆς πυθμένας.	Γυμνὸς πάλιν ὄδευσον εἰς γῆς πυθμένας.

Το ὅτι ο Χρησμός 11 προέκυψε δευτερογενῶς, μέσω επεξεργασίας που περιλάμβανε και αυτονόμηση στίχων τού Χρησμού 10 ή των Χρησμών 10 και 12, υποστηρίζεται από τρία στοιχεία, ένα που αφορά τη μορφή του κειμένου, ένα που αφορά το περιεχόμενο και ένα που αφορά την εικονογράφηση. Το πρώτο στοιχείο είναι ότι στα περισσότερα χειρόγραφα ο Χρησμός 11 δεν φέρει τίτλο. Το γεγονός αυτό δεν είναι ορατό στις έντυπες εκδόσεις, αλλά αποκαλύπτεται κατά τη *recensionem* των κωδίκων (βλ. Πίνακα 3.2). Μόνο στα Ho, BC2, BB1a, BLd, Vin2,

¹ RUTGERS, *Variarum Lectionum*, 1618, 478.

Bero και VB καταβλήθηκε προσπάθεια να αποκτήσει τίτλο ο Χρησμός. Σε καμία από αυτές τις περιπτώσεις ο τίτλος δεν συμπίπτει με τον τίτλο *Πατριάρχης* του Rutgers και του Migne. Το δεύτερο στοιχείο προκύπτει από το γεγονός ότι η διαμόρφωση του Rutgers στον Χρησμό 10, ο οποίος φέρει τον τίτλο *Έξουσία*, διαφοροποιείται αφηγηματικά ως προς τη σωζόμενη διαμόρφωση. Στον Rutgers, η αναφορά στην «εξουσία» δεν περιλαμβάνει μόνο τον αυτοκράτορα (τὸ εἰκοστὸν στοιχεῖον), αλλά και τον πατριάρχη, στον οποίο φαίνεται ότι αναφέρεται το συμπλήμα *Ἰω*. Το τρίτο στοιχείο προκύπτει από την εικονογράφηση του Χρησμού 11 στα χειρόγραφα του 16ου αιώνα, η οποία επαναλαμβάνει το ζώο του Χρησμού 3, τον μονόκερω, παρά το ότι στο εικονογραφούμενο κείμενο δεν υπάρχει σχετική αναφορά ή νύξη. Στο Ams, μάλιστα, δίπλα στον μονόκερω του Χρησμού 11 αναγράφεται και ο τίτλος του Χρησμού 3: *Μοναρχία* ως εάν επρόκειτο «εκ μεταφοράς».

Όπως και με τους άλλους Χρησμούς, η καταγραφή του Χρησμού 11 στις έντυπες εκδόσεις συγκαλύπτει την ποικιλομορφία τῆς χειρόγραφης παράδοσης. Στη

Εικόνα 4.21. Χρησμός 11: Amb, 9v (αριστερά)· BC2, 11v (δεξιά).

συγκεκριμένη περίπτωση, όμως, η ποικιλομορφία δεν αφορά τη σχέση τῆς εικόνας με το κείμενο, αλλά προσθαιρέσεις στο ίδιο το κείμενο, καθώς και τη διευθέτηση των συμπλημάτων που αυτό περιλαμβάνει. Από τις διαπιστούμενες διατάξεις προκύπτουν στοιχίσεις των μαρτύρων όχι πολύ διαφορετικές από εκείνες που προέκυψαν κατά την

εξέταση των Χρησμών 1, 6 και 7. Τα χειρόγραφα Amb, Ams, M3c, M34 και Lo ακολουθούν τη **διάταξη I**, με την οποία στοιχίζονται τηρώντας αποστάσεις τα BC1a, BC2, I, V2 (εικόνα 4.21). Τη **διάταξη II** ακολουθούν τα BB1a, BLd και V3, με τα οποία συνδέεται από απόσταση το VB, το M38, και από ακόμη μεγαλύτερη απόσταση το Vin2. Η **διάταξη IV** απαντάται στα Ho, Bergamo, V1, BB1e και E1.

Σε όλα τα χειρόγραφα χωρίς εξαίρεση ο μονόκερος ζωγραφίζεται να καλπάζει προς τα δεξιά ακριβώς κάτω από το κείμενο, καταλαμβάνοντας είτε το ήμισυ, είτε τα τρία τέταρτα της σελίδας.¹ Η εικόνα διαφοροποιείται από την αντίστοιχη του Χρησμού 3 καταρχάς στο ότι εδώ δεν απεικονίζεται μαζί με το ζώο κάποια ανθρώπινη μορφή. Στις διατάξεις I και IV, επίσης, με εξαίρεση τα BC2, I, V2 και

Εικόνα 4.22. Χρησμός 11: V1, 17r (αριστερά)· BB1e, 250r (δεξιά).

BC1a, στον γλουτό του μονόκερου ζωγραφίζεται σελήνη σε φάση φθίνοντος μηνίσκου. Ένδειξη για εμπρόθετη εικονογραφική συσχέτιση του Χρησμού 3 με τον Χρησμό 11 παρέχει το Ams, όπου δίπλα στο κεφάλι του μονόκερου του Χρησμού 11 έχει γραφτεί από τον γραφέα η λέξη *μοναρχία*, ο τίτλος του Χρησμού 3. Κινούμενη στην αντίθετη κατεύθυνση πάντως, η διάταξη IV (με εξαίρεση το Ho) διαφοροποιεί

¹ Εξαιρείται το Bergamo, όπου κάθε σελίδα περιέχει συνήθως δύο Χρησμούς. Ο Χρησμός 11 καταλαμβάνει το ήμισυ της σελίδας, το οποίο μοιράζεται ακριβώς ίσα μεταξύ κειμένου και εικόνας. Στα BB1a, V3 και Vin2, όπου ο χώρος της εικονογράφησης έμεινε τελικά άδειος, το κείμενο καταλαμβάνει αντιστοίχως το $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{2}$ και $\frac{1}{2}$ της σελίδας.

την εικόνα από την αντίστοιχη του Χρησμού 3, καθώς ο μονόκερος του Χρησμού 11 δεν καλπάζει, αλλά βηματίζει ήρεμα προς τα δεξιά (εικόνα 4.22). Σε όλα τα χειρόγραφα, τέλος, το κείμενο καταγράφεται καταλογάδην. Την ποικιλία τής θέσης των συμπλημάτων ως προς το κυρίως κείμενο καταγράφω στον Πίνακα 4.2.

Η **διάταξη V** (M3a, Pαη και V4) στον Χρησμό 11 είναι αρκετά ιδιότυπη. Η πραγμάτευση της Κυριακού δίνει τη λανθασμένη εντύπωση ότι ο Χρησμός 11 απαντάται κανονικά στα M3a, Pαη και V4,¹ η αλήθεια όμως είναι ότι στα χειρόγραφα

Εικόνα 4.23. Χρησμός 11: M3a, 5v.

αυτά μετά τον Χρησμό 10 ακολουθεί ένας Χρησμός που, ενώ εικονογραφείται με τον μονόκερω του Χρησμού 11, αποτελείται από τους στίχους 4-6 του Χρησμού 12 (εικόνα 4.23). Το κείμενο του Χρησμού 11 έχει απαλειφθεί. Ο Χρησμός 11 απουσιάζει εντελώς και ως κείμενο και ως εικόνα από τα BB1d, Berg, BB2, PP και M22, τα οποία έτσι επιβεβαιώνουν *ex silentio* τη **διάταξη VI**.

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 131-132.

Η Κατερίνα Κυριακού, παραβλέποντας ότι το κείμενο του Χρησμού 11 είναι ενσωματωμένο στο *vaticinium X* και στο *vaticinium XI*, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι «ο χρησμός 11 είναι εμβόλιμος στην σειρά των παλαιότερων χρησμών και φυσικά μεταγενέστερος από αυτούς, των χρόνων 1440-1460».¹ Το συμπέρασμά της προέκυψε από την πεποίθηση ότι ο τελευταίος από τους χρησμούς που αναφέρει στη *Χρονογραφία* του ο Σχολάριος,² κείμενο για το οποίο η Κυριακού αντλούσε την πληροφόρησή της εμμέσως, από υπόμνηση του Donald Nicol,³ σχετίζεται άμεσα με τον Χρησμό 11. Η Κυριακού θεώρησε, δηλαδή, ότι τα συμπλήματα *Ἰδῶ*, που εμφανίζονται στα χειρόγραφα, αναφέρονταν στον πατριάρχη Ιωσήφ Β΄ (1416-39) και στον αυτοκράτορα Ιωάννη Η΄ (1425-48) και άρα ότι ο Χρησμός είναι αφενός μεταγενέστερος της Συνόδου Φεράρας-Φλωρεντίας (1438-39), και αφετέρου προγενέστερος της *Χρονογραφίας* τού Σχολάριου (1471/72). Η Marie-Hélène Congourdeau και ο Κωνσταντίνος Μουστάκας έκαναν αργότερα την ίδια συσχέτιση.⁴ Η Vereecken θεώρησε ότι ο Χρησμός 11 περιλαμβανόταν στο αρχέτυπο και ότι είχε ήδη παρεμβληθεί στη “*rédaction interpolée finale*”, την οποία χρονολογεί πριν το 1204.⁵ Η Vereecken δεν ανέφερε ότι το κείμενο του Χρησμού 11 περιλαμβάνεται στα *Vaticinia*, και άφησε ανερμήνευτη την απουσία του από τα χειρόγραφα του Φραγκίσκου Μπαρότσι.⁶ Διέγνωσε ορθά ότι οι Χρησμοί 10 και 11 (*Oracles IX* και *X* κατ’ αυτήν) είναι σημαντικοί για τη χρονολόγηση του K1 και, ακριβώς επειδή η χρονολόγησή της ήταν πρόωμη, αγνόησε την Κυριακού και είπε ότι δεν μπορεί να χρονολογήσει τον Χρησμό: “*ni les personnages, ni les intrigues politiques auxquels l’oracle X [Χρησμός 11] fait allusion, ne puissent être identifiés*”.⁷ Ο Brokkaar, τέλος, θεώρησε ότι ο πρώτος στίχος τού Χρησμού 11: *Ἰδῶ. Ἰσαάκιος συγκοπήν φόνου αἵματος* αναφέρεται στα γεγονότα του 1204, και συγκεκριμένα στον πατριάρχη Ιωάννη Γ΄ Καματερό (1198-1206) και στον αυτοκράτορα Ισαάκ Β΄ (1203-1204), υπέθεσε ότι η

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988, 234· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 131.

² *Χρησμός ἦν, ὅτι ὅταν βασιλεύσῃ τὸ Ἰω ὄνομα καὶ πατριαρχέσῃ ἅμα, τότε, ἰὼ τῶ βασιλεῖ τῶν χριστιανῶν καὶ τῇ Ἐκκλησίᾳ, καὶ τέλος ἀμφοτέρων ἔσται· τὸ γὰρ ἰὼ θρηνητικόν ἐστὶν ἐπίρρημα σημαῖνον τὸ φεῦ. Οἱ τὴν Ἐκκλησίαν οὖν ἀνατρέψαντες ἐν Ἰταλίᾳ Ἰωάννης ἦν βασιλεὺς καὶ Ἰωσήφ πατριάρχης· τῇ δὲ Ἐκκλησίᾳ ἀνατροπῇ καὶ ἡ τῆς βασιλείας ἐπηκολούθησεν.* PETIT & SIDÉRIDÈS & JUGIE, *Scholarios*, τ. 4, 1935, 511.

³ NICOL, *Church & Society*, 1979, 17.

⁴ CONGOURDEAU, “*Fin du monde*”, 1999, 71 με υποσημ. 51· ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, «Μαμάμι», 2008, 132 με υποσημ. 44.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41. Ο Χρησμός 11 αναφέρεται ως “*oracle X*” από τη Vereecken και τον Brokkaar, εξαιτίας της «διόρθωσης» που επιφέρουν στην αρίθμηση (βλ. την περιγραφή του “*oracle X*” στη σ. 34).

⁶ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41.

⁷ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 41.

αναφορά τού τελευταίου δίστιχου του Χρησμού στον άριστο βασιλιά (*Και άποκαλυφθήσεται ό ήλειμμένος έπόνυμος Μεναχείμ*) “may be an oblique reference to Theodore I Laskaris at Nicaea (1205-1221) or one of the rival emperors in Epirus or Trebizond”, και χρονολόγησε τον Χρησμό 11 στην περίοδο 1204-1261.¹

Είναι δύσκολο να ταυτίσουμε τα συμπιλήματα με συγκεκριμένα πρόσωπα: ο αριθμός τους στα χειρόγραφα ποικίλει και ίσως υπόκεινταν σε προσθαφαιρέσεις. Είναι επίσης δύσκολο να συνδέσουμε απευθείας τον Χρησμό 11 με τον χρησμό τής *Χρονογραφίας* τού Σχολάριου, διότι ο Χρησμός 11 δεν αναφέρει μόνο *Ίω*, αλλά και Ισαάκιο και Κωνσταντίνο. Πιθανώς ο Brokkaar και η Κυριακού έχουν και οι δύο δίκιο να χρονολογούν ο πρώτος μεταξύ 1204-1261 και η δεύτερη μεταξύ 1440-1460, με την έννοια ότι και οι δύο επισήμαναν από ένα σημαντικό στιγμιότυπο της ιστορίας τού Χρησμού, το νόημα του οποίου ήταν πάντως χωρίς αμφιβολία ανθενωτικό. Τείνω να συμπεράνω ότι, ενώ το κείμενο του Χρησμού 11 γράφτηκε κατά την περίοδο 1204-1261 (ενταγμένο εν μέρει ή εν όλω στους Χρησμούς 10 και 12), η αυτονόμησή του ως ανεξάρτητου Χρησμού συνέβη αργότερα, μετά τις αρχές τού 14ου αιώνα. Το πότε είναι άγνωστο, αλλά σίγουρα, όπως ο Χρησμός 8, ο Χρησμός 11 ήταν κομβικός στην αφήγηση του K1, καθώς και οι δύο οριοθετούσαν μια παροντική ζώνη ανάμεσα στην *ex eventu* και στην πραγματική προφητεία.

4.6 Σχέσεις των χειρογράφων βάσει τής διευθέτησης κειμένου και εικόνας στο K1

Καθώς οι συνάφειες ανάμεσα στους μάρτυρες ως προς τη σχέση κειμένου και εικόνας μεταβάλλονται ελαφρώς ανά Χρησμό, δεν μπορεί να αποφευχθεί η σύγκριση των χειρογράφων σε όλους τους Χρησμούς. Η σύγκριση αυτή δείχνει ότι, παρ' όλες τις οριζόντιες ανά Χρησμό μεταβολές, αν διατρέξουμε κάθετα τη χρησμολογική αλυσίδα, τα ίδια πάνω-κάτω χειρόγραφα ομοιοούν στις διάφορες διατάξεις, οι οποίες έτσι διαμορφώνουν τεκμήριο για τις σχέσεις των χειρογράφων μεταξύ τους. Παρακολουθώ αυτές τις σχέσεις, ονοματίζοντας σε κάθε Χρησμό με τον ίδιο λατινικό αριθμό τη διάταξη που υποστηρίζουν τα ίδια περίπου χειρόγραφα. Οι διατάξεις διαπιστώθηκαν συνολικά έξι στον αριθμό, αλλά μόνο στον Χρησμό 16 εμφανίζονται όλες ταυτοχρόνως. Οι ισχυρότερες από τις διατάξεις αυτές, με την έννοια ότι τις

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 32.

εκπροσωπούν πολύ σταθερά ορισμένα χειρόγραφα, πάντοτε τα ίδια, είναι οι διατάξεις I, IV, V και VI.

Παρακάτω παρουσιάζω συνοπτικά τις παρατηρήσεις μου, τις οποίες παραθέτω και με μορφή σχεδιαγράμματος στον Πίνακα 4.1, και τις οποίες εντέλει συνοψίζω στον Πίνακα 4.3.

4.6.1 Χρησμός 1

Διάταξη I: Ams, Amb, Ho, I, M3c, M34, M38, V1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: ο Χρησμός αναπτύσσεται σε μία σελίδα.

Υποομάδα Ams, Amb, M3c: το κείμενο σε στήλες, οι κάτω ανισοψείς.

Υποομάδα Ho, I, M34, V1: οι πάνω στήλες τείνουν να συγχωνευθούν, οι κάτω ισοψείς.

M38: μόνο ο πρώτος στίχος από το κείμενο του Χρησμού 1β.

M38, Ho: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη II: V2, BC1a.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: μεταφέρεται ο τίτλος *αίμα* άνω, σύσφιξη Χρησμού 1α και 1β.

Διάταξη IV: BB1a, BB1e, BLd, Bero, E1, VB, VO.

Γενικά χαρακτηριστικά: ο Χρησμός αναπτύσσεται σε δύο σελίδες (recto+verso στα Bero, BB1a, BB1e, verso+recto στα BLd, E1, VB, VO).

Υποομάδα BB1a, BLd: ταυτίζονται στη διεύθυνση του κειμένου.

Υποομάδα BB1a, BLd, Bero, VB: τίτλος *αίμα* στη μέση τού Χρησμού, όπως στην ομάδα Α.

Bero και V1: εικονογραφική συγγένεια.

BLd, BB1e, E1: εικονογραφική συγγένεια.

BB1e, E1, VB: οι τελευταίοι στίχοι τού Χρησμού 1α «συνδέουν» τις δύο σελίδες.

VO: κείμενο ελλιπές.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: μόνο το κείμενο του Χρησμού 1β.

Υποομάδα M3a, V4: αριστερή στήλη κειμένου ψηλότερα της δεξιάς.

Pan, V4: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: προσθήκες στο κείμενο, Χρησμός 1α εικονογραφείται χωριστά από τον Χρησμό 1β.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.2 Χρησμός 2

Διάταξη I: Amb, Ams, BB1a, BC1a, BLd, Ho, I, M3c, M34, M38, V2.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σταυρωτά γύρω από την εικόνα (στο M3c λείπει η κάτω «κεραία»), αετός εραλδικός.

Υποομάδα Ho, V2: ο αετός φέρει στέμμα.

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, V1, VB, VO.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: οι δύο εγκάρσιες «κεραίες» προσκολλώνται στην άνω «κεραία», πάνω από την εικόνα, αετός σε κίνηση.

Υποομάδα BB1e, E1, V1: το κείμενο των εγκάρσιων «κεραιών» χωρίζεται με κάθετη γραμμή.

VO: κείμενο ελλίπες.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σε τέσσερις ομάδες στίχων, όχι όμως σταυρωτά, ούτε γύρω από την εικόνα.

Pan, V4: εικονογραφική συγγένεια.

Pan: απαλείφει τον στίχο: «ὁ παμμέγιστος ὀρνίθων τ' ἄναξ μόνος».

4.6.3 Χρησμός 3

Διάταξη I: Ams, BB1a, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, M3c, M38, V2.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σταυρωτά γύρω από την εικόνα.

M38: μοιράζεται τη σελίδα με τον Χρησμό 4.

Διάταξη IV: Amb, BB1e, Bero, E1, Lo, V1, VB, VO.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: η αριστερή «κεραία» προσκολλάται στην άνω «κεραία» και η δεξιά λαμβάνει τη θέση τής αριστερής «κεραίας».

Amb, M3c: εικονογραφική συγγένεια.

VO: κείμενο ελλίπες.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: προστίθεται στο κείμενο η φράση: «σουλτάν μεχεμέτης».

4.6.4 Χρησμός 2+3

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: συγχωνεύονται οι εικόνες των Χρησμών 2 και 3.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.5 Χρησμός 4

Διάταξη I: Amb, Ams, BC1a, BC2, Ho, I, M3c, M38.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σταυρωτά γύρω από την εικόνα.

M38: μοιράζεται τη σελίδα με τον Χρησμό 3.

V2: προστίθενται ορισμένοι στίχοι που εμφανίζονται και στο Lo.

Διάταξη II: Lo, M34.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: οι εγκάρσιες «κεραίες» στοιχίζονται στον κάθετο άξονα, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος τής σελίδας (διακοπτόμενο από την εικόνα στο Lo).

Lo: προστίθενται ορισμένοι στίχοι που εμφανίζονται και στο V2.

Διάταξη III: BB1a, BLd, VB.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο της αριστερής «κεραίας» μεταφέρεται στον Χρησμό 5.

BLd: μεταφέρονται εδώ οι δύο προτομές τού Χρησμού 6.

VB: δεν εικονογραφείται ο συγκεκριμένος Χρησμός.

4.6.6 Χρησμός 5

Διάταξη I: Amb, Ams, BC1a, BC2, Ho, I, M3c, M6, M34, M38, V2.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σταυρωτά γύρω από την εικόνα.

Υποομάδα BC1a, BC2, Ho, I, M34: ο άγγελος αποσυνδέεται από το αντικείμενο του αριστερού χεριού τού βασιλιά.

Amb, M3c: εικονογραφική συγγένεια.

Lo: το κείμενο στοιχίζεται στον κάθετο άξονα, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος τής σελίδας και διακοπτόμενο κάθετα από την εικόνα.

Διάταξη III: BB1a, BLd, VB.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο της αριστερής «κεραίας» τού Χρησμού 4 μεταφέρεται εδώ.

VB: εικονογραφείται όπως ο Χρησμός 5+4 με τον βασιλιά στη στάση τής εκεί ομάδας *ii* (βλ. κεφ. 3.5.5).

4.6.7 Χρησμός 5+4

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, V1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: συγχωνεύονται τα κείμενα των Χρησμών 5+4.

Υποομάδα BB1e, Bero, V1: συγχωνεύουν και τις εικόνες των Χρησμών 5+4.

E1: απαλείφει την εικόνα τού Χρησμού 4.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: συγχωνεύονται και περικόπτονται τα κείμενα των Χρησμών 5+4, και προστίθεται η φράση: «σουλτάν σουλεημάνης».

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: προσθήκες στο κείμενο, ο βασιλιάς τρέπεται εικονογραφικά σε σουλτάνο.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.8 Χρησμός 6

Διάταξη I: Amb, Ams, BC1a, BC2, Ho, I, M3c, M34, M38, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σταυρωτά γύρω από την εικόνα.

Υποομάδα BB1a, BLd: τοποθετεί ανισοϋνείς τις εγκάρσιες «κεραίες» και μεταφέρει τις προτομές στον Χρησμό 4.

Ho: προσθέτει μία προτομή στις ήδη υπάρχουσες δύο.

Διάταξη III: Lo, VB, Vin2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: οι εγκάρσιες «κεραίες» στοιχίζονται στον κάθετο άξονα, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος τής σελίδας (διακοπτόμενο από την εικόνα στο Lo).

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, V1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: η αριστερή «κεραία» τού κειμένου ευθυγραμμίζεται με την άνω «κεραία», και απαλείφονται οι στίχοι τής κάτω «κεραίας».

BB1e: διατηρεί τους στίχους τής κάτω «κεραίας».

Διάταξη V: M3a, Pan (;), V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: μόνο το κείμενο της άνω «κεραίας» και προστίθεται η φράση «σουλτάν μπαγιαζίτης».

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: προσθήκες στο κείμενο, ο βους «πατά» χαρτογραφική απεικόνιση της Κύπρου.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.9 Χρησμός 7

Διάταξη I: Amb, Ams, BC1a, BC2, Ho, M3c, M34.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σταυρωτά γύρω από την εικόνα.

Υποομάδα M3c, M34: το ζώο μεταβάλλεται εικονογραφικά.

Υποομάδα BC2, I: το ζώο μεταβάλλεται εικονογραφικά και οι σκύμνοι γίνονται τέσσερις.

Διάταξη II: BB1a, BLd, I, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: η αριστερή «κεραία» τού κειμένου ανεβαίνει ψηλότερα και τείνει προς ή προσκολλάται (V2) στους στίχους τής άνω «κεραίας».

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, Lo, M38, V1, V3, VB, Vin2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο στοιχίζεται στον κάθετο άξονα καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος τής σελίδας, η εικόνα παρεμβάλλεται, οι σκύμνοι γίνονται τέσσερις.

Υποομάδα Lo, V3, Vin2: η εικόνα δεν παρεμβάλλεται αλλά έπεται του κειμένου.

Bero: παραλείπει το κείμενο της κάτω «κεραίας».

M38: διατηρεί τρεις σκύμνους.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: προστίθεται στο κείμενο η φράση «σουλτάν σελίμης».

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, Mo, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο στοιχίζεται στον κάθετο άξονα καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος τής σελίδας, μεταβάλλεται η σειρά των στίχων, οι σκύμνοι γίνονται τρεις.

M22, Mo: διατηρούν τη σειρά των στίχων.

4.6.10 Χρησμός 8

Διάταξη I: Amb, Ams, BB1a, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, M3c, M34.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται σταυρωτά γύρω από την εικόνα.

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, M6, V1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται πάνω και κάτω από την εικόνα, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος τής σελίδας.

E1: δεν αναπτύσσει τον Χρησμό σε μία σελίδα όπως κάνει συνήθως, αλλά σε δύο.

Bero: δεν αναπτύσσει τον Χρησμό σε μισή σελίδα όπως κάνει συνήθως, αλλά σε μία.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4, VB.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: περικόπτονται οι τελευταίοι στίχοι τού κειμένου.

VB: διατηρεί τους τελευταίους στίχους τού κειμένου.

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: προσθήκες στο κείμενο, πολιορκία τής πόλης από τη θάλασσα.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.11 Χρησμός 9

Διάταξη I: Amb, Ams, BB1a, BC1a, BC2, BLd, Bero, Ho, I, M3c, M6, M34, V1, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται πάνω και κάτω από την εικόνα, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος τής σελίδας.

Υποομάδα Amb, BC2: συμπλήμα «Ἰῶ».

Διάταξη IV: BB1e, E1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: απαλείφουν την εμβληματική φράση: «των δύο δερνόντων ο τρίτος πρώτος».

Διάταξη V: M3a, Pan, VB.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: τα λάβαρα αντιστοιχίζονται σε συγκεκριμένες χριστιανικές δυνάμεις.

Pan: απαλείφει την εμβληματική φράση: «των δύο δερνόντων ο τρίτος πρώτος».

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: προσθήκες στο κείμενο και στην εικονογραφία.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.12 Χρησμός 10

Διάταξη I: Amb, Ams, BC1a, BC2, Ho, I, M3c, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται πάνω και κάτω από την εικόνα καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος της σελίδας, δύο χέρια διεκδικούν τον θρόνο.

Υποομάδα Amb, Ams, BC2, V2: φέρουν «Κ».

Ho: και τα δύο χέρια προβάλλουν από το εσωτερικό τού θρόνου.

Διάταξη IV: BB1a, BB1e, BLd, Bero, E1, M34, V1, VB.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: απαλείφουν το χέρι που προβάλλει από το εσωτερικό τού θρόνου.

BB1a, BLd: προσθέτουν τη λέξη «τεῖχος» δίπλα στον θρόνο.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: περικόπτουν το κείμενο και προσθέτουν το K20.

M3a, Pan: απαλείφει το χέρι που προβάλλει από το εσωτερικό τού θρόνου.

V4: το χέρι που προβάλλει από το εσωτερικό τού θρόνου φέρει σκίπτρο.

4.6.13 Χρησμός 11

Διάταξη I: Amb, Ams, BC1a, BC2, I, Lo, M3c, M34, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: περιλαμβάνουν τη φράση «καὶ κῶ(νσταντίνου) ἢ τοῦ πτωχοῦ ἐπικράτησις».

Υποομάδα BC1a, BC2, I, V2: δεν απεικονίζουν ημισέληνο στον γλουτό τού μονόκερου.

Ams: προσθέτει τη λέξη «μοναρχία» δίπλα στο κεφάλι τού μονόκερου.

Amb, M3c: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη II: BB1a, BLd, M38, V3, VB, Vin2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: προσθέτουν τη φράση «πρὸς τὸν π(ατ)ριάρχην».

V3: μόνο στους Χρησμούς 11 και 15 παραθέτει το κείμενο χωρίς περικοπές.

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, Ho, V1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: δεν περιλαμβάνουν τις φράσεις «καὶ κῶ(νσταντίνου) ἢ τοῦ πτωχοῦ ἐπικράτησις» και «πρὸς τὸν π(ατ)ριάρχην», αλλά περιλαμβάνουν τη φράση «ἰω(άννης) κω(νσταντινουπόλεως) π(ατ)ριάρχης».

Υποομάδα Bero, BB1e, E1: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη V: M3a, Pan (:), V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: αντικαθιστούν το κείμενο του Χρησμού 11 με τμήμα τού κειμένου τού Χρησμού 12 και προσθέτουν τη φράση «σουλτάν σελίμης».

4.6.14 Χρησμός 12

Διάταξη I: Amb, Ams, BB1a, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, M3c, M6, M34, M38, V2, VB.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο διατάσσεται πάνω και κάτω από την εικόνα, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος της σελίδας.

Υποομάδα Amb, Ams, BC1a, M3c, M38: εικονογραφική ομοιότητα στη σαρκοφάγο και στη νεαρή μορφή.

Amb, M3c: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, V1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κάτω από την εικόνα κείμενο διατάσσεται σε δύο στήλες.

BB1e, E1: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο περικόπτεται δραστικά.

4.6.15 Χρησμός 13

Διάταξη I: Amb, Ams, BB1a, BC1a, BLd, M3c, Ho, I, M38.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο χωρίζεται σε τρεις ομάδες στίχων, που διατάσσονται, κατά τη σειρά της ανάγνωσής τους, η πρώτη στο πάνω μέρος της σελίδας, η δεύτερη στο κάτω μέρος της σελίδας, και η τρίτη στη μέση της σελίδας – η πρώτη και η τρίτη ομάδα βρίσκονται πάνω και η δεύτερη κάτω από την εικόνα.

Υποομάδα Amb, BB1a, BC1a, BLd, Ho, I, M38: η τρίτη ομάδα στίχων τοποθετείται στη μέση της σελίδας, άκρη αριστερά.

Amb, M3c: εικονογραφική συγγένεια.

Amb, M3c: το τέλος της δεύτερης ομάδας στίχων επαναλαμβάνεται στην αρχή της τρίτης.

I, V2: εικονογραφική συγγένεια.

BB1a, BLd: ανεβάζουν τη λέξη «μηνοκρανομείλιχον» από τη δεύτερη, στην τρίτη ομάδα στίχων.

Ho: παραλείπει τη φράση «ἄξατε τοῦτον εἰς βασιλείας δόμους».

M38: παραλείπει τη λέξη «μηνοκρανομείλιχον».

Διάταξη II: Lo, M34, V2, VB, Vin1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο χωρίζεται σε δύο ομάδες στίχων.

Υποομάδα M34, V2, VB, Vin1: οι στίχοι διατάσσονται πάνω και κάτω από την εικόνα.

Vin1: προσθέτει και παραλείπει λέξεις.

Lo: οι στίχοι διατάσσονται πάνω από την εικόνα.

Διάταξη IV: BB1e, BC2, Bero, E1, V1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: απαλείφουν την τρίτη ομάδα στίχων, και μένει η πρώτη πάνω και η δεύτερη κάτω από την εικόνα.

BB1e, E1: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: απαλείφουν την τρίτη ομάδα στίχων, και μένει η πρώτη πάνω και η δεύτερη κάτω από την εικόνα – περικόπτουν τον τελευταίο στίχο της πρώτης ομάδας: «στύλος γὰρ ὄφθεις ἐν πόλῳ κεκλωσμένος».

M3a: προσθέτει τη φράση: «στίχοι οὐς μέλλει εἰπεῖν ὁ ἄγγελος τῷ βασιλεῖ».

V4: δεν περικόπτει τον τελευταίο στίχο τῆς πρώτης ομάδας, αλλά τον μεταφέρει στην αρχή τῆς δεύτερης.

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: επανέρχεται η τρίτη ομάδα στίχων, το κείμενο εμπλουτίζεται με λίγες φράσεις που απαντώνται και στα Vin1 και Vin2, και διατάσσεται συνεχόμενο.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.16 Χρησμός 14

Διάταξη I: Amb, Ams, BB1a, BC1a, BLd, I, Lo, M3c, M34, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο χωρίζεται σε δύο ομάδες στίχων: η πρώτη πάνω από την εικόνα, η δεύτερη στο μέσον ή στο κάτω μέρος τῆς σελίδας, διαταγμένη δεξιά και αριστερά της εικόνας με την ανάγνωση να διέρχεται υποχρεωτικά πάνω από την εικόνα. Η

δεύτερη ομάδα στίχων φέρει υπότιτλο «ζ'. εὐλάβεια», που τοποθετείται συνήθως αριστερά της εικόνας (μόνο στο Lo δεξιά), στο άνω μέρος, στο μέσον, ή στο κάτω μέρος της σελίδας.

M34: η πρώτη ομάδα στίχων έχει τοποθετηθεί αριστερά της εικόνας, διότι πάνω από την εικόνα έχει γραφεί (διαγράφηκε όμως έπειτα) το κείμενο του Χρησμού 15.

Διάταξη II: Bero, Ho.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: η δεύτερη ομάδα στίχων τοποθετείται κάτω αριστερά της σελίδας μαζί με τον υπότιτλό της, στο πλάι της εικόνας.

Διάταξη IV: BB1e, BC2, E1, M38, V1, VB.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: η δεύτερη ομάδα στίχων τοποθετείται κάτω από την εικόνα μαζί με τον υπότιτλό της.

Υποομάδα BB1e, E1, V1: ο στίχος της πρώτης ομάδας στίχων «εικών πάλιν ζωΐ(ας) ἀληθεστάτης» αποσπάται και τοποθετείται δεξιότερα.

BB1e: ο υπότιτλος έχει τοποθετηθεί κάτω αριστερά της σελίδας στο πλάι της εικόνας.

Διάταξη V: M3a, Pan (;), V3, V4, Vin1, Vin2.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: απαλείφουν τη δεύτερη ομάδα στίχων.

Υποομάδα V3, Vin1, Vin2: οι στίχοι καταλαμβάνουν όλο το πλάτος της σελίδας.

Υποομάδα M3a, Pan (;), V4: οι στίχοι τοποθετούνται στο πάνω δεξί μέρος της σελίδας.

4.6.17 Χρησμός 12+14

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: συγχωνεύουν τα κείμενα των Χρησμών 12 και 14 – στην εικονογραφία τού Χρησμού 12 αντικαθιστούν τη νεαρή μορφή από πλήθος προσερχόμενων (ήδη το Vin1 είχε αντικαταστήσει τη νεαρή μορφή από τέσσερις νεαρές μορφές).

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.18 Χρησμός 15

Διάταξη I: Amb, Ams, BB1a, BC1a, BC2, BLd, Ho, I, M3c, M34, M38, VB.

Ειδιοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο παρατίθεται πάνω από την εικόνα, καταλαμβάνοντας όλο το πλάτος της σελίδας.

Amb, Ams (εν μέρει), Ho, M3c: φροντίδα για συμμετρική καταγραφή των στίχων.

Διάταξη II: Lo, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: από ένα σημείο και κάτω το κείμενο εισέρχεται στον χώρο της εικόνας και η ανάγνωση διέρχεται υποχρεωτικά πάνω από την εικόνα.

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, V1, V3, Vin1.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: το κείμενο παρατίθεται πάνω από την εικόνα και υπάρχει φροντίδα για συμμετρική καταγραφή των στίχων – προστίθεται στην εικόνα ο άριστος βασιλιάς να στέφεται ή να δέχεται το στέμμα από τον άγγελο.

E1: δεν αναπτύσσει τον Χρησμό σε μία σελίδα όπως κάνει συνήθως, αλλά σε δύο.

Bero: δεν αναπτύσσει τον Χρησμό σε μισή σελίδα όπως κάνει συνήθως, αλλά σε μία.

V3: μόνο στους Χρησμούς 11 και 15 παραθέτει το κείμενο χωρίς περικοπές.

Vin1: περικόπτει το κείμενο δραστικά.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: περικόπουν το κείμενο δραστικά και το παραθέτουν πάνω από την εικόνα – η εικονογραφία επανέρχεται στον άγγελο που κρατά στέμμα, χωρίς τον άριστο βασιλιά.

V4: αλλάζει τον τύπο τού στέμματος.

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: σημαντικές μεταβολές στο κείμενο και στην εικονογραφία.

BB1d: διατηρεί την εικονογραφία της διάταξης IV.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.6.19 Χρησμός 16

Διάταξη I: Amb, Ams, Ho, M3c.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: διατάσσουν το κείμενο σε δύο ομάδες στίχων, πάνω και κάτω από την εικόνα.

Amb, M3c: εικονογραφική συγγένεια.

Διάταξη II: BC2, M38, V2.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: η μία από τις δύο ομάδες στίχων διατάσσεται δεξιά και αριστερά της εικόνας με την ανάγνωση να διέρχεται υποχρεωτικά πάνω από την εικόνα.

Διάταξη III: BB1a, BLd.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: διατάσσουν το κείμενο σε τρεις ομάδες στίχων, την πρώτη πάνω από την εικόνα, τη δεύτερη κάτω από τον βασιλιά, και την τρίτη κάτω από τον αρχιερέα – ο άριστος βασιλιάς απεικονίζεται γονυπετής, ο αρχιερέας φέρει μίτρα ορθόδοξου και όχι ρωμαιοκαθολικού αρχιερέα.

Διάταξη IV: BB1e, Bero, E1, V1, VB.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: ο άριστος βασιλιάς στρέφεται προς τον αρχιερέα.

Υποομάδα Bero, E1: περικόπτουν τους δύο τελευταίους στίχους τού κειμένου.

Διάταξη V: M3a, Pan, V4.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: διατάσσουν το κείμενο πάνω από την εικόνα και εισάγουν τον τίτλο: «στίχοι τού π(ατ)ριάρχου πρὸς τὸν βασιλέα».

V4: στο τέλος τού κειμένου προσθέτει τη φράση: «καὶ γὰρ κρατήσεις τετράκις ὀκτώ χρόνους» και αλλάζει τον τύπο των στεμμάτων.

Διάταξη VI: BB1d, BB2, Berg, M22, PP.

Ειδοποιά χαρακτηριστικά: σημαντικές μεταβολές στο κείμενο και στην εικονογραφία.

Υποομάδα Berg, PP: ταυτίζονται σε μεγάλο βαθμό στην εικονογραφία.

4.7 Συμπεράσματα

Η σχέση τού κειμένου με την εικόνα στο K1 είναι εξαιρετικά στενή. Στο συμπέρασμα αυτό είχε καταλήξει ήδη η Κυριακού: «Η μελέτη των χρησμών αποδεικνύει ότι καθένας από αυτούς αποτελεί μια αδιάσπαστη ενότητα, όπου λόγος και εικόνα αλληλοσυμπληρώνονται. [...] και στην περίπτωση των παπικών προφητειών είναι χαρακτηριστική η ενότητα κειμένου και εικόνας».¹ Το ίδιο συμπέρασμα υπήρξε μεθοδολογική προϋπόθεση για τη Martha Fleming στη μελέτη της για τα χειρόγραφα των *Vaticiniorum*:

“[The] prophecies consist of image, text, and motto; in other words there exists a special kind of complementarity between text and image that goes beyond the illustration of the text. [...] in this case the ‘text’ is a combination

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 160.

of picture, text, and caption [...]. The pictures are not decorative additions to the text; rather, picture, caption, and text constitute the ‘text’¹.

Η διατύπωση του συμπεράσματος αυτού είναι βέβαια ένα πράγμα, και άλλο το πώς θα ενσωματώσει τις συνέπειές του κάποιος στη γενική οπτική και στις επιμέρους θέσεις του.

Στα πρώιμα χειρόγραφα των *Vaticiniorum*, από τα οποία προκύπτει το κείμενο που εξέδωσε η Fleming, η σχέση κειμένου και εικόνας δεν παρουσιάζει τις περιπλοκές των ελληνικών χειρογράφων. Το λατινικό κείμενο παρατίθεται ενιαίο σε αράδες και, μολονότι η σχέση του με την εικόνα ποικίλει έως έναν βαθμό, σε καμία περίπτωση δεν προκαλείται αμφιβολία ως προς τη σειρά ανάγνωσης των στίχων. Στα *vaticinia II-VIII*, τα οποία μεταφράζουν τους Χρησμούς 1β-8 του ελληνικού κειμένου, η λατινική ανάγνωση διαφοροποιείται από την ανάγνωση των Rutgers και Migne, και υλοποιεί σχεδόν απολύτως την πρόταση του Brokkaar, σύμφωνα με την οποία οι στίχοι πρέπει να διαβάζονται σταυρωτά (βλ. Πίνακα 3.4). Δεν πρόκειται βέβαια για σύμπτωση. Μία υπόθεση είναι ότι η λατινική ανάγνωση προέκυψε από την ελληνική επικρατούσα τον 13ο αιώνα: μία άλλη υπόθεση είναι ότι η διαδικασία προσαρμογής των ελληνικών Χρησμών στο ιταλικό περιβάλλον, δηλαδή η μετατροπή τους σε *Vaticinia*, περιλάμβανε και αντιμεταθέσεις στίχων. Το μοναδικό στοιχείο που διαθέτουμε προκειμένου να αποφανθούμε είναι το χωρίο με τον Χρησμό 6 από τον Χωνιάτη, στο οποίο βασίστηκε ο Brokkaar. Η βαρύτητα αυτού του στοιχείου εξαρτάται από την εκτίμηση σχετικά με το κατά πόσον η λατινική χρησμολογική αλυσίδα αντικατοπτρίζει πιστά την επικρατούσα ελληνική της εποχής της μεταγραφής. Ακόμη και αν απαντήσουμε θετικά, άλλο ερώτημα προκύπτει σχετικά με την ομοιομορφία στο εσωτερικό της ελληνικής επικρατούσας αλυσίδας. Δεν είναι δηλαδή απίθανο τα *Vaticinia* να εφάρμοσαν έναν ενιαίο κανόνα για τη διευθέτηση εικόνας και κειμένου, ο οποίος δεν εφαρμοζόταν παρά μόνο σε κάποιους από τους Χρησμούς των ελληνικών χειρογράφων. Υπάρχει τέλος η μαρτυρία της εικονογράφησης, η οποία δείχνει ότι οι παρεμβάσεις στα *Vaticinia* ήταν σημαντικές (βλ. Πίνακα 3.5). Όπως και αν δούμε αυτή την περίπλοκη υπόθεση, πάντως, οι απαντήσεις μας αναφορικά με την ελληνική παράδοση δεν μπορούν παρά να προκύπτουν πρωτίστως από τα χρησμολόγια του 16ου αιώνα που έχουμε στη διάθεσή μας.

¹ FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 12, 17, 26, 27.

Η σχέση κειμένου και εικόνας παρουσιάζει ως πεδίο σύγκρισης το πλεονέκτημα ότι καθιστά συγκρίσιμα τα χειρόγραφα που εικονογραφήθηκαν με όσα άφησαν κενούς τούς χώρους των εικόνων. Ενδεικτικό παράδειγμα αναδείχθηκε το BB1a, το οποίο συμφωνεί σχεδόν κατά πάντα με το BLd. Μία ενδιαφέρουσα σχετική παρατήρηση αφορά τη διευθέτηση του κειμένου στο Vin2, όπου σε γενικές γραμμές το κείμενο και η εικόνα, αν και στην ίδια σελίδα, ανεξαρτητοποιούνται αποκτώντας καθαρά τον δικό τους χώρο: το κείμενο επάνω, η εικόνα κάτω. Η συγκεκριμένη τάση αξίζει να ιδωθεί πιο συγκεκριμένα στον Χρησμό 13, όπου το Vin2 (φ. 74r) εμφανίζεται μαζί με το BB1d (φ. 88v-89r) τη μεγαλύτερη ανεξαρτησία μεταξύ κειμένου και εικόνας. Αν και το Vin2 δεν φθάνει να μεταβιβάσει το κείμενο στην απέναντι σελίδα από την εικόνα, όπως το BB1d, ένας επιπλέον λόγος για την υπόδειξη σχέσης μεταξύ Vin2 και BB1d στον Χρησμό 13 είναι ότι τα δύο κείμενα, αν και διαφοροποιούνται μεταξύ τους ελαφρώς, λόγω μιας αντιμετάθεσης στους τελευταίους στίχους, ομοιάζουν μεταξύ τους κατά χαρακτηριστικό τρόπο. Η διαπίστωση σχέσεων ανάμεσα στον κύκλο των Μαλαξών και στον κύκλο των Μπαρότσι και Κλόντζα ίσως ενισχύεται από το γεγονός ότι στο κείμενο του Χρησμού 13 σε ένα άλλο χειρόγραφο της Βιέννης γραμμένο από τον Ιωάννη Μαλαξό, το Vin1 (φ. 13v), έχουν προστεθεί δύο φράσεις έξω από το σύνθημα κείμενο του Χρησμού, που τις συναντάμε ξανά στην ίδια ακριβώς θέση μόνο στα PP (φ. 12v) και BB2 (φ. 13v).¹

Στο ίδιο πεδίο σύγκρισης μπορούν επίσης να παρατηρηθούν σχέσεις ανάμεσα σε μη εικονογραφημένα χειρόγραφα, όπως λόγου χάρι σχέση του Vin2 με το VO+V3 (Χρησμοί 1, 2, 5, 11, 14), ένα χειρόγραφο που, όπως είδαμε, σχετίζεται με το Vin3 στο επίπεδο της οργάνωσης και γράφτηκε από ένα άλλο μέλος του κύκλου των Μαλαξών, τον Μανουήλ.

Έχω την εντύπωση ότι η εξέταση από μέρους μου της σχέσης κειμένου και εικόνας έδωσε έμφαση περισσότερο στη μορφολογική όψη του ζητήματος. Υπάρχει ωστόσο και η όψη η οποία αφορά το περιεχόμενο. Αυτό που αφηγείται το κείμενο και εκείνο που δείχνει η εικόνα δεν σχετίζονται στον ίδιο βαθμό σε κάθε Χρησμό. Στον Χρησμό 1β και στον Χρησμό 6, λόγου χάρι, δεν είναι απολύτως σαφές τι εννοεί το κείμενο όταν λέει: *καὶ γραμμικοῖς σχήμασι δηλῶν τὸν χρόνον ἢ: τὸ σχῆμα φαίνει τὸν τόπον καὶ τὸν τρόπον*. Στον Χρησμό 3 η εικονιζόμενη ανθρώπινη μορφή μένει χωρίς αναφορά στο κείμενο. Στον Χρησμό 5, καθώς το κείμενο δεν αναφέρεται στη σχέση

¹ Vin 1: *καὶ τῆλος αὐτοῦ δεξιῶ ποδι μέλας και οὔτος κρατήσει τετραοκτὼ χρόνους*; PP και BB2: *καὶ τόλος αὐτοῦ δεξιῶ ποδι μέγας και οὔτος κρατήσει τετράκις θῆτα χρόνους*.

τού δρεπανηφόρου με τον άγγελο, υπάρχει αμφισημία ως προς το αν ο άγγελος αποθέτει ή αφαιρεί το στέμμα. Στους Χρησμούς 10 και 11 οι εικόνες αναφέρονται σε πράγματα που δεν υπάρχουν καθόλου μέσα στο κείμενο. Στις περιπτώσεις αυτές η εικόνα και το κείμενο είναι ισοδύναμα και αλληλοσυμπληρούμενα από την άποψη των παρεχόμενων πληροφοριών.

Η εικονογράφηση ισοδυναμεί με το κείμενο όσον αφορά την πληροφόρηση του αναγνώστη περί το ιστορικό, πολιτικό και πολιτισμικό πλαίσιο, το οποίο περιβάλλει το Κ1. Το κείμενο είναι λιτό, αλλά σαφές: προσφωνεί τον βασιλιά του Χρησμό 3 ως *Βύζης γένος*, και αναφέρεται στην *ἐπτάλοφον* στους Χρησμούς 10 και 13. Οι πληροφορίες αυτές μεταφέρονται οπτικά από την εικόνα τού Χρησμού 5, η οποία απεικονίζει τον δρεπανηφόρο εφαρμόζοντας τις εικαστικές συμβάσεις τής απεικόνισης του Βυζαντινού αυτοκράτορα. Το ίδιο ισχύει για τις απεικονίσεις τού άριστου βασιλιά στους Χρησμούς 14-16.

Η εικονογράφηση των τελευταίων Χρησμών παρέχει επίσης πληροφορίες άγνωστες στο κείμενο, όπως αυτές που αφορούν την υποδοχή τού άριστου βασιλιά στον Χρησμό 12 και τη σχέση του με την εκκλησία στον Χρησμό 16. Προκαλεί όμως και ερωτηματικά. Στα περισσότερα από τα χειρόγραφα παρατηρείται αναντιστοιχία, εξαιτίας τού ότι ο άριστος βασιλιάς απεικονίζεται αγένειος στον Χρησμό 12, και με γένια στους επόμενους Χρησμούς. Ο βασιλιάς απεικονίζεται εγερθείς στον Χρησμό 12, αλλά σαβανωμένος στον Χρησμό 13. Η κίνηση του αριστερού του χεριού στον Χρησμό 12 ανταποκρίνεται μάλλον στον στίχο του Χρησμού 13 *ὡς ἐκ μέθης δὲ φανείς ἀθρώως*.¹ Καθώς είναι δύσκολο να εξηγήσουμε τέτοια φαινόμενα προβάλλοντας κάτι απτότερο από εικασίες, δεν μας μένει άλλο παρά να παρατηρούμε τις τυχόν αντιδράσεις των γραφέων και των ζωγράφων σε αυτά από το ένα χειρόγραφο στο άλλο. Στα M3a και V4 (αλλά όχι στο Pan), λόγου χάρη, ο Χρησμός 13 τοποθετήθηκε πριν από τον Χρησμό 12. Στην αντιμετάθεση αυτή κάθε εικόνα πήρε μαζί της και το κείμενό της. Έτσι, αν και ο στίχος *ὡς ἐκ μέθης δὲ φανείς ἀθρώως* εξακολούθησε να βρίσκεται μακριά από την εικαστική του αναφορά, επιτεύχθηκε η «αποκατάσταση» της χρονικής αλληλουχίας των προσδοκώμενων γεγονότων.

¹ Σε ορισμένα χειρόγραφα το πρόβλημα αυτό αμβλύνεται, καθώς οι Χρησμοί 12 και 13 καταγράφονται σε αντικριστές σελίδες.

5 Οι σχέσεις μεταξύ των χειρογράφων

Welcome to the Hotel California
Such a lovely place, such a lovely face.
Plenty of room at the Hotel California
Any time of year you can find it here.
Hotel California (Eagles, 1976)

5.1 Οι οικογένειες των χειρογράφων

ΚΑΘΕ ΝΕΟ ΧΡΗΣΜΟΛΟΓΙΟ στόχευε στο να ερμηνεύσει τους χρησμούς και όχι στο να αντιγράψει τα παλαιότερα χρησμολόγια. Η αντιγραφή ήταν παρεμπίπτουσα συνέπεια της ερμηνείας. Όπως προκύπτει, οι γραφείς των χρησμολογίων τού 16ου αιώνα συχνά είχαν στη διάθεσή τους και συμβουλευόνταν πάνω από ένα προγενέστερα χειρόγραφα, τα οποία δεν τα χρησιμοποιούσαν ως αντίβολα με την συνήθη έννοια του όρου. Κατά συνέπεια, η σχέση των παλαιών προς το νέο χειρόγραφο δεν καλύπτεται από τον όρο *σύμφορση* (*contaminatio*), διότι συμβαίνει σε δύο χειρόγραφα «αντιγραμμένα» από το ίδιο αντίβολο, ο γραφέας (ή οι γραφείς) να έχουν κάνει διαφορετικές επιλογές. Αλλά όταν δύο «αντίγραφα» προέρχονται από το ίδιο χειρόγραφο, όντας διαφορετικά μεταξύ τους, πώς μπορούν να ενταχθούν σε ένα στέμμα αν δεν σώζεται το πρότυπό τους;¹ Αντιμετωπίζοντας το πρόβλημα στα αγγλικά χρησμολόγια του 12ου-15ου αιώνα, η Lesley Coote έγραψε:

“Writers, copyists and audience all participated in the creation of each political prophecy, and might go on re-creating it as circumstances changed. It is not possible to create *stemmata* for prophetic texts. There is not, in most cases, an ‘original’ from which other versions deviate. Sections of text, images, even lines and half-lines, may be combined in a variety of different ways, so that their exact relationship to similar or identical images and text is obscured”.²

¹ MIONI, *Εισαγωγή*, 1994, 129.

² COOTE, *Prophecy & Public Affairs*, 2000, 15.

Αλλά αν δεν μπορεί να υπάρξει στέμμα, πώς πρέπει να χειριστούμε το ζήτημα των σχέσεων ανάμεσα στα χειρόγραφα;

Αυτό που προσπάθησα να κάνω ήταν να δω μεθοδικά πού μοιάζουν και πού διαφέρουν τα χειρόγραφα μεταξύ τους με βασικό κριτήριο την οργάνωσή τους (κεφ. 2.3). Η επιβεβαίωση της κυρίαρχης σημασίας του K1, και η άποψή μου για τη φύση αυτού του κειμένου, μου έδωσε δύο ακόμη κριτήρια: την εικονογραφία (κεφ. 3.5), και τη σχέση της εικόνας με το κείμενο (κεφ. 4.6). Προσπάθησα έτσι να βάλω κάποια όρια στην έντονη και διαρκή τάση των μαρτύρων να διεκδικούν την ατομικότητά τους, επιδιώκοντας να μην ενεργήσω κατασταλτικά. Επιχείρησα να μετατρέψω την αντίφαση σε πεδίο σύγκρισης, το οποίο κατασκεύασα με αφαιρέσεις και γενικεύσεις που δεν παραβιάζουν τα δεδομένα των χειρογράφων, αν και μπορούν να κριθούν λιγότερο ή περισσότερο επαρκείς. Και τα τρία κριτήριά μου αφορούν κατά κύριο λόγο τη μορφή των χειρογράφων και αποτελούν τα θεμέλια της έννοιας του *ερμηνευτικού στρώματος* που θα χρησιμοποιήσω στα τελευταία κεφάλαια.

Οι παρατηρήσεις μου συγκλίνουν όλες στη διαπίστωση ότι τα χρησολόγια του 16ου αιώνα οργανώνονται σε τρεις μεγάλες οικογένειες: την **οικογένεια Α** (V1, Bero, BB1e, E1), την **οικογένεια Β** (M3a, Pan, V4), και την **οικογένεια Γ** (BB1d, Berg, BB2, PP, M22) (βλ. Πίνακα 5.1).

Η συγκριτική εξέταση των χειρογράφων, ιδίως με βάση το κριτήριο της σχέσης εικόνας και κειμένου, φανέρωσε με ακρίβεια τα όρια των ενδοοικογενειακών σχέσεων. Ο βαθμός συνοχής των οικογενειών μπορεί να εκτιμηθεί με βάση τον Πίνακα 4.3. Οι δεσμοί της οικογένειας Α, λόγω χάρη, δοκιμάζονται ελαφρώς στις περιπτώσεις των Χρησμών 1, 9 και 14, όπου το V1 ή/και το Bero διαφεύγουν. Στον Χρησμό 1 το V1 διατάσσει την ύλη όπως τα χειρόγραφα περί το Ams, διατηρώντας μία μόνο σελίδα. Στον Χρησμό 9 τα V1 και Bero διατηρούν στη θέση της την εμβληματική φράση «τῶν δύο δερνόντων ὁ τρίτος πρῶτος», την οποία απαλείφουν τα BB1e και E1. Στον Χρησμό 14, πάλι, το Bero συντάσσεται με το Ho στη διευθέτηση του κειμένου ως προς την εικόνα. Η οικογένεια Α επιβεβαιώνει πάντως τη συνοχή της με σαφήνεια στις περιπτώσεις των Χρησμών 5+4, 6, 8, 11, 12, 13 και 16, δηλαδή σε ικανό ποσοστό του K1. Είναι πιθανό ότι τα V1 και Bero αποτελούν στάδιο σε μία εξέλιξη που απολήγει στα BB1e και E1. Μία από τις χαρακτηριστικότερες εκφάνσεις της είναι η συγχώνευση του Χρησμού 4 με τον Χρησμό 5, με αντιμετάθεση της σειράς των αντίστοιχων κειμένων.

Σε σχέση με την οικογένεια A, οι οικογένειες B και Γ εμφανίζονται πιο οριοθετημένες και συνεκτικές. Οι εσωτερικοί τους συσχετισμοί ακολουθούν διαφορετικά μοτίβα. Η οικογένεια B παρουσιάζει το ιδίωμα ότι τα βασικά μέλη της, τα M3a και Pan, μολονότι ακολουθούν χωρίς καμία εξαίρεση τις ίδιες γενικές αρχές με αποτέλεσμα ο δεσμός τους να είναι πολύ ισχυρός στα επίπεδα της οργάνωσης και της εικονογραφίας, σε κανέναν Χρησμό δεν διευθετούν κατά τον ίδιο τρόπο το κείμενο και την εικόνα. Η ελευθερία αυτή χαρακτηρίζει επίσης το V4, το οποίο αναμφίβολα συμμερίζεται τις βασικές αρχές της οικογένειας B, που είναι οι συγκεκριμένες δραστικές περικοπές του κειμένου και η οργάνωσή του ανά ομάδες στίχων, πάντοτε ίδιες. Εντούτοις, το V4 εγκαταλείπει την οικογένεια στον Χρησμό 9, κρίσιμο κριτήριο για την ερμηνεία που εκπροσωπεί η οικογένεια αυτή.

Η αυστηρότητα στην οριοθέτηση φτάνει τις ύψιστες τιμές της στην περίπτωση της οικογένειας Γ. Όπως ήδη εντοπίσαμε, εξετάζοντας το επίπεδο οργάνωσης και την εικονογραφία, ο πυρήνας της οικογένειας αυτής είναι τα PP & BB2, τα οποία συνάπτουν εξαιρετικά σταθερές εικονογραφικές σχέσεις με τους άλλους μάρτυρες: το BB1d, το Berg και το M22. Οι μόνοι εξωτερικοί συσχετισμοί που μπόρεσα να βρω σε αυτό το κλειστό σύστημα αφορούν τους Χρησμούς 13, 12+14 και 15 (βλ. Πίνακα 4.1), σημεία κρίσιμα στην εξέλιξη της χρησμολογικής αφήγησης, καθώς αφορούν την εμφάνιση και τη δράση του άριστου βασιλιά. Τα συσχετιζόμενα χειρόγραφα είναι, όπως είδαμε, τα Vin1 και Vin2, καθώς και τα χειρόγραφα οικογένειας A. Κρίσιμο ρόλο ανάμεσα στα τελευταία διαδραματίζει το BB1e, χειρόγραφο που βρίσκεται στον ίδιο κώδικα με το BB1d, το οποίο αποτελεί, όπως θα δούμε, τη μήτρα της οικογένειας Γ. Το BB1e βρισκόταν στην κατοχή του Φραγκίσκου Μπαρότσι ήδη την εποχή που καταστρώνονταν τα χειρόγραφα της οικογένειας Γ. Ο κύριος γραφέας του BB1e, αλλά και ο γραφέας δύο ακόμη χειρογράφων της πρώτης οικογένειας, του V1 και του E1, έχει αναγνωριστεί στο πρόσωπο του Μανουήλ Μαλαξού. Ερχόμαστε έτσι για τρίτη φορά αντιμέτωποι με το ερώτημα της σχέσης των κύκλων του Μπαρότσι και των Μαλαξών. Όπως και αν έχει το πράγμα, η οικογένεια Γ πραγματοποίησε ριζικές παρεμβάσεις στο K1 με διάφορες μεθόδους, δύο από τις οποίες, η συγχώνευση ήδη υφιστάμενων Χρησμών και η προσθήκη και εικονογράφιση νέων Χρησμών, κατά κάποιον τρόπο είχαν ήδη εφαρμοστεί στα χειρόγραφα της οικογένειας A, όχι όμως της B. Την προσθήκη των νέων Χρησμών θα τη συζητήσουμε αλλού. Ως προς τη συγχώνευση ήδη υφιστάμενων Χρησμών, τα BB2, Berg, PP, αλλά και τα συνδεδεμένα BB1d και M22, συγχωνεύουν τους Χρησμούς 2 και 3 στον Χρησμό 2+3, και

ενσωματώνουν τον Χρησμό 5+4, τον οποίο είχε εισαγάγει η οικογένεια A. Προχώρησαν όμως έτι περαιτέρω, απαλείφοντας τους Χρησμούς 10 και 11, καθώς και τους Χρησμούς 12 και 14, τους οποίους υποκατέστησε ο Χρησμός 12+14. Επιπλέον, εισήγαγαν σημαντικές αλλαγές στο κείμενο και στην εικονογράφηση στο συγκεκριμένο σημείο τής χρησμολογικής αφήγησης. Το αποτέλεσμα ήταν και πάλι μία ερμηνεία απολύτως διακριτή, την οποία βλέπουμε υπό διαμόρφωση στο BB1d, στην επικρατούσα μορφή της στα Berg, PP και BB2, και πλήρως ανεπτυγμένη στο M22.

5.2 Τα χειρόγραφα περί το Ams

Τα χειρόγραφα περί το Ams σχηματίζουν σύνθετο δίκτυο σχέσεων μεταξύ τους. Παρ' όλα αυτά είναι δύσκολο να θεωρήσουμε τα χειρόγραφα αυτά οικογένεια, κυρίως εξαιτίας τού ότι, σύμφωνα με πολλές ενδείξεις, δημιουργήθηκαν σε πολύ διαφορετικές χρονικές στιγμές, από τις αρχές τού 16ου έως τις αρχές τού 17ου αιώνα (το Lo περί το 1700), ενώ οι συνθήκες τής δημιουργίας τους δεν έχουν διευκρινιστεί για όλα εξίσου και επαρκώς.

Η διερεύνηση της σχέσης τού κειμένου με την εικόνα, δείχνει ότι τα χειρόγραφα περί το Ams στοιχίζονται κυρίως στις διατάξεις I, II και III, ενώ όσες φορές διαφεύγουν προς κάποια από τις οικογένειες, αυτή είναι πάντοτε η οικογένεια A (δηλαδή η διάταξη IV βλ. Πίνακα 5.1). Πέραν αυτού δεν διαφαίνεται άλλο μοτίβο – είναι δε αξιοσημείωτο ότι ακόμη και ο δεσμός μεταξύ Amb & M3c σε κάποιες περιπτώσεις χαλαρώνει, και δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί ποιο χειρόγραφο πρέπει να θεωρηθεί απόγραφο του άλλου.

Στον Πίνακα 5.1 έχω καταγράψει ποια από τα περί το Ams χειρόγραφα και σε ποιους ακριβώς Χρησμούς διαφοροποιούνται ως προς τη διευθέτηση κειμένου και εικόνας. Τα χειρόγραφα που δεν εγκαταλείπουν ποτέ τη διάταξη I είναι τα Ams, I και M3c. Το Lo από την άλλη πλευρά διαφωνεί σχεδόν πάντοτε με τη διάταξη I. Διευθετεί τους Χρησμούς στη σελίδα συχνότατα κατά ιδιότυπο τρόπο, χαρακτηριστικό που απαντάται και στα Vin1, Vin2 και VO+V3.

Το Lo είναι αυτοτελής κώδικας που κατά τη γνώμη μου πρέπει να χρονολογηθεί περί το έτος 1700. Η αφήγησή του ξεκινά με ένα εμβληματικό κείμενο, το K20. Ακολουθούν οι Χρησμοί, δεκαπέντε τον αριθμό, γιατί ο Χρησμός 1

απαλείφθηκε (βλ. Κατάλογο Κωδίκων, Lo, Παρατήρηση 10). Χωρίς διακοπή έπονται δέκα κείμενα που τα συναντούμε και στο M32, έμμετρα και βραχείας έκτασης, εικονογραφημένα με εννέα εικόνες. Το γεγονός ότι η εικονογραφία, η τεχνοτροπία και η σχέση κειμένου και εικόνας ακολουθούν σε όλη την έκταση του χειρογράφου τις ίδιες περίπου αρχές, σημαίνει ότι τα νέα κείμενα και οι εικόνες τους εκλήφθηκαν ως αναπόσπαστο τμήμα τού K1. Συνέβαλαν σε έναν αναπροσδιορισμό τής ερμηνείας των Χρησμών. Έτσι, το Lo και το M32 εκπροσωπούν μία διακριτή ερμηνεία τού K1, παρ' όλο που το M32 φαίνεται να σώζεται διαταραγμένο και ελλιπές. Κανένας από τους δύο μάρτυρες δεν επιτρέπει εύκολη διάγνωση για τα στάδια διαμόρφωσης της συγκεκριμένης ερμηνείας.

Η αποστασιοποίηση των χειρογράφων περί το Ams από τη διάταξη I δεν έχει πάντοτε την ίδια βαρύτητα. Στους Χρησμούς 1, 4, 5, 6, 7, 11, 13, 14, 15 και 16, ανάμεσα στη διάταξη I (Ams, I και M3c) και στη διάταξη IV (οικογένεια A) μεσολαβούν οι διατάξεις II και III, εφαρμοζόμενες και αυτές κατά κύριο λόγο σε χειρόγραφα περί το Ams (βλ. Πίνακα 4.3 και Πίνακα 5.1). Οι διατάξεις II και III δεν παρουσιάζουν σταθερότητα, διότι δεν απαντώνται σε όλους τους Χρησμούς. Προκύπτουν από διαφοροποιήσεις μικρότερης εμβέλειας σε σχέση με εκείνες που συγκροτούν τις διατάξεις IV, V και VI. Οι διαφυγές από την διάταξη I προς τις διατάξεις II και III έχουν μάλλον χαρακτήρα εκδοχών τής διάταξης I και, ως εκ τούτου, οι διατάξεις II και III ίσως μπορούν να αναχθούν στη διάταξη I. Το V2, παραδείγματος χάρη, παρά τις πέντε διαφοροποιήσεις του (Πίνακας 5.1), τελικά αφίσταται λιγότερο από τα χειρόγραφα περί το Ams σε σχέση με το BC2, το οποίο παρουσιάζει μεν μόνο τρεις διαφοροποιήσεις, αλλά οι δύο από αυτές το φέρνουν σε συμφωνία με τα χειρόγραφα της οικογένειας A. Στο ίδιο επίπεδο με το BC2 βρίσκονται τα BLd και M38, με δύο επίσης διαφυγές προς την οικογένεια A. Αν εξαιρέσουμε τις ιδιότυπες διευθετήσεις, οι διαφυγές προς την οικογένεια A συνιστούν το μεγαλύτερο και σημαντικότερο ποσοστό διαφοροποιήσεων των χειρογράφων περί το Ams. Αντιστρόφως, δύο από τα χειρόγραφα της οικογένειας A, τα V1 και Bero, εφαρμόζουν τη διάταξη I ή II, έκαστο σε δύο Χρησμούς.¹ Με κριτήριο τη διευθέτηση κειμένου και εικόνας φαίνεται να υπάρχει διάυλος επικοινωνίας ανάμεσα στα χειρόγραφα περί το Ams και στα χειρόγραφα της οικογένειας A.

¹ Το V1 στους Χρησμούς 1 και 9, και το Bero στους Χρησμούς 9 και 14.

Το **BLd** προσεγγίζει πολύ τα χειρόγραφα της οικογένειας A, καθώς μαζί με το Vin1 παραδίδουν τους Χρησμούς 4 και 5 με αντίστροφη σειρά, βασική προϋπόθεση για τη διαμόρφωση της ερμηνείας τής οικογένειας A. Οι οικογένειες B και Γ ακολουθούν αυτή την επιλογή, ίσως μέσω τής οικογένειας A, εφόσον έπονται αυτής χρονικά. Ο κώδικας BL είναι σύμμεικτος και παρουσιάζει πολλές αναλογίες στη μορφή και στο περιεχόμενο με τον σύμμεικτο BB1. Και οι δύο περιέχουν ως επί το πλείστον χρησμολογικά κείμενα. Το BB1a, στο οποίο κρατήθηκαν κενοί χώροι για μια εικονογράφηση που δεν εκτελέστηκε, υπήρξε απόγραφο του εικονογραφημένου BLd,¹ μολοντί δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο αμφότερα τα χειρόγραφα να υπήρξαν απόγραφα ενός τρίτου. Οι γραφείς των BLd και BB1a διαφέρουν, αλλά η γραφή τους ίσως μοιράζεται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Γραφέας τού BLd έχει θεωρηθεί ο Μανουήλ Μώρος και ζωγράφος ο Μάρκος Μπαθάς, ενώ για τον γραφέα του BB1a έχει προταθεί ο Κρητικός λόγιος Ανδρέας Δώνος, δάσκαλος ελληνικών και λατινικών τού Φραγκίσκου Μπαρότσι κατά την περίοδο νεότητας του τελευταίου.² Θα εξετάσω στο κεφ. 6 την αξιοπιστία αυτών των ταυτίσεων. Ας θυμηθούμε ότι οι κώδικες BL και BB1 είναι οι μόνοι γνωστοί που παραδίδουν το Παρεκβόλαιον (στα BLb, BLc, και στο BB1d), άλλη ένδειξη ότι οι ιστορίες τους διασταυρώνονται.

Τα BLd και BB1a πρέπει να θεωρηθούν μαρτυρίες ενός από τα προκαταρκτικά στάδια διαμόρφωσης της οικογένειας A. Έχουν το K14 στην αρχή τής αφήγησης και ακολουθεί ο T2 (βλ. Πίνακα 1.2). Μία σειρά κειμένων (διαφορετικών, αλλά παραπλήσιων με της οικογένειας A), παρεμβάλλεται μεταξύ T2 και K1. Το K1 φέρει τίτλο σχεδόν ταυτόσημο με εκείνον που χρησιμοποιείται στην οικογένεια A: *χρησμοὶ λέοντος τοῦ σοφοτάτου βασιλέως περὶ τῶν ἐθνῶν, τὶ ἐστὶ τὸ μέλλον αὐτῶν, ἰουδαίας, ἰσπανίας καὶ ἀραβίας ὁμόνοια* (βλ. Πίνακα 1.2). Η διαμόρφωση του K1 βρίσκεται ένα μόνο βήμα πριν από εκείνη που απαντάται στα χειρόγραφα της οικογένειας A. Ο Χρησμός 1 καταγράφεται σε δύο χωριστές σελίδες, όπως στα BB1e, Bero και E1. Σε αντίθεση με τα BB1e και E1, αλλά σε συμφωνία με το Bero, ο Χρησμός 1 στα BB1a και BLd έχει γίνει αντιληπτός ως Χρησμός 1α και 1β, καθώς κάτω από το κείμενο του Χρησμού 1α, δηλαδή στο κάτω ήμισυ της πρώτης από τις δύο σελίδες που αφιερώνονται στον Χρησμό έχει αφηθεί και στα δύο χειρόγραφα κενός χώρος για εικονογράφηση.³ Αλλά ο Χρησμός 1α τελικά δεν εικονογραφήθηκε

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 160.

² ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Παιδεία», 1988, 176· ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 130.

³ BLd: φ. 74v· BB1a: φ. 50r· Bero: φ. 6r.

ούτε στο BLd, ούτε στο Bero. Στα BLd και BB1a ο Χρησμός 5 προηγείται του Χρησμού 4, καταγράφεται όμως χωριστά, ενώ στα χειρόγραφα της οικογένειας A οι δύο Χρησμοί επιπλέον συγχωνεύονται. Τέλος, το ύφος τής εικονογράφησης του BLd προσομοιάζει εκείνου που διέπει τα χειρόγραφα της οικογένειας A.

Μάρτυρας της ίδιας προκαταρκτικής επεξεργασίας πρέπει να θεωρηθεί κατά τη γνώμη μου, εκτός του BLd, και το Vin1. Το **Vin1**, αυτοτελής ολιγοσέλιδος κώδικας, είναι το πιο πρώιμο από τα χρησμολόγια της σωζόμενης χειρόγραφης παράδοσης. Χρονολογείται περί το 1536, ίσως και λίγο νωρίτερα, δηλαδή πιο κοντά στην πτώση τής Ρόδου το 1522 (βλ. φ. 9v-10r), οπωσδήποτε όμως πριν από την εμφάνιση των τριών οικογενειών. Το πιο αξιοσημείωτο χαρακτηριστικό του είναι πως το K1 που περιέχει σχεδόν δεν αναγνωρίζεται. Η βάση στην οποία έχει υποβληθεί το K1 εδώ μόνο με τη βάση που το υπέβαλαν τα χρησμολόγια του Φραγκίσκου Μπαρότσι μπορεί να συγκριθεί: τολμηρές περικοπές στο κείμενο, σημαντικές μεταβολές σε σχέση με την καθιερωμένη εικονογραφία, αντιμεταθέσεις και παραλείψεις ολόκληρων Χρησμών. Το Vin1 θέτει έντονα το ερώτημα της χρονολόγησης του K1 στη γενική μορφή που το εξέδωσαν ο Rutgers, ο Lambek και ο Migne. Το γεγονός ότι εκτός από το Παρεκβόλαιον και τα *Vaticinia* η σειρά των Χρησμών 4 και 5 εμφανίζεται αντεστραμμένη και στα BLd και Vin1, αλλά και στο Vin2 που συνδέεται άμεσα με το Vin1 και το Παρεκβόλαιον, δείχνει ότι μάλλον αυτή ήταν η επικρατούσα στα βυζαντινά αντίβολα. Η πρωιμότερη απτή απόδειξη καταγραφής τού Χρησμού 4 πριν από τον Χρησμό 5 βρίσκεται στο Ho (1543-1553),¹ χειρόγραφο λίγο μεταγενέστερο από το Vin1.

Σε σχέση με το Vin1, το στάδιο που εκπροσωπούν τα BLd και BB1a βρίσκεται πιο κοντά στη μορφή των χειρογράφων τής οικογένειας A. Η αφήγηση του Vin1 ξεκινά και αυτή με το εμβληματικό K14, αλλά ο T2 δεν υπάρχει στο Vin1. Στο Vin1, ανάμεσα στο K14 και στο K1 παρεμβάλλονται άλλα χρησμολογικά κείμενα, πολλά από τα οποία τα συναντούμε εδώ εικονογραφημένα για πρώτη, ορισμένα μάλιστα και για μοναδική φορά. Από την άποψη της πρωτότυπης εικονογραφίας, δηλαδή εικόνων άλλων από αυτές τού τυπικού εικονογραφικού προγράμματος του K1, το Vin1 ομοιάζει στα χειρόγραφα της οικογένειας A (δημιουργημένα και αυτά όπως κι εκείνο εντός του κύκλου των Μαλαξών) και εν μέρει στα χειρόγραφα της οικογένειας Γ. Από την άποψη του προκαταρκτικού ρόλου που έπαιξαν στην

¹ Για τη χρονολόγηση του Vin1 βλ. Κατάλογος κωδίκων, Vin1: Παρατήρηση 7. Τη χρονολόγηση του Ho βλ. στο κεφ. 8.2.

κατάρτιση της οικογένειας A, τα BLd και Vin1 μπορούν να θεωρηθούν συγκρίσιμα με το BB1d, το οποίο έπαιξε αντίστοιχο προκαταρκτικό ρόλο στην κατάρτιση της οικογένειας Γ. Το αν τα τρία αυτά χειρόγραφα πρέπει ή όχι να θεωρηθούν ολοκληρωμένα είναι ζήτημα οπτικής. Στο Vin1 πάντως η γραφή είναι καθαρή και επιμελημένη και, όπως και οι εικόνες, καταλαμβάνει με άνεση τον χώρο της. Ο γραφέας εφαρμόζει τη σελιδοποίηση έτσι, ώστε κάθε κρίκος της αλυσίδας, κάθε κείμενο (κάθε Χρησμός), να ξεκινάει σε νέα σελίδα. Δεν φοβάται τα κενά, με μία μόνο εξαίρεση στο φ. 4v, όπου το κενό τού φάνηκε πολύ μεγάλο. Όλες οι εικόνες είναι έγχρωμες. Ίσως υπήρχε πρόθεση να συμπληρωθούν με εικόνες τα κενά των φ. 5r, 5v και 6r, αλλά είναι βέβαιο ότι δεν θα προσέθεταν και πολλά σε όσα ήδη λείει το χειρόγραφο.

Το **BC2** ίσως συνέβαλε επίσης στη διαμόρφωση της οικογένειας A. Η ταύτιση με την οικογένεια A στη διευθέτηση των Χρησμών 13 και 14 δεν μπορεί να θεωρηθεί τυχαία, και επιπλέον μου φαίνεται ότι ο ζωγράφος που σχεδίασε τις εικόνες τού χειρογράφου είχε παρόμοιους προβληματισμούς με τους ζωγράφους τού BLd και του Bergamo. Το BC2 μπορεί να χρονολογηθεί περί το 1550. Το **V2** χρονολογείται επίσης στην ίδια εποχή. Οι διαφοροποιήσεις τού V2 σε καμία περίπτωση δεν ταυτίζονται με της οικογένειας A, αλλά η διευθέτηση των Χρησμών 7 και 16 στη σελίδα και οι προβληματισμοί που εκφράζονται στο επίπεδο της τεχνοτροπίας των έγχρωμων αυτή τη φορά εικόνων τοποθετούν το χειρόγραφο κοντά στο BLd και στο BC2. Το V2 ανήκει σε σύμμεικτο κώδικα, ο οποίος εκτός από το χρησιμολόγιο περιέχει μόνο ένα κείμενο του Ιωάννη Γλυκύ. Το χρησιμολόγιο έχει καταχωριστεί στο τέλος τού κώδικα.

Οι διαφοροποιήσεις στη διευθέτηση της σελίδας αλλά και οι τεχνοτροπικές αναζητήσεις άλλων χειρογράφων περί το Ams έχουν διαφορετικό χαρακτήρα. Η διαφοροποίηση του **Amb** στη διευθέτηση του Χρησμού 3, λόγω χάρη, μπορεί να θεωρηθεί αμελητέα ή ακόμη και τυχαία, καθώς η σχέση καταγωγής τού χειρογράφου προς το **M3c** είναι εμφανής. Η φυσιοκρατία του Amb και του M3c είναι επίσης διαφορετικής υφής από των BLd και V2. Τα Amb και M3c έπονται χρονολογικά της οικογένειας A.

Ήσσανος σημασίας και πάντως άσχετες προς τη διαμόρφωση της οικογένειας A μπορούν να θεωρηθούν και οι διαφοροποιήσεις του **BC1a**, καθώς το χειρόγραφο, που γράφτηκε και εικονογραφήθηκε στα τέλη τού 16ου αιώνα, έπεται χρονολογικά αυτής. Ο BC1 είναι ένας σύμμεικτος κώδικας πολύ εκτενέστερος σε όγκο και ποικιλία από τον V2: το κύριο περιεχόμενό του είναι μία ανθολογία λειτουργικών και

άλλων εκκλησιαστικών κειμένων, γραμμένων τον 15ο και 16ο αιώνα. Το BC1a ακολουθείται στον κώδικα από το BC1b, ένα δεύτερο χρησιμολόγιο με τέσσερα φύλλα, στα οποία έχουν καταγραφεί οι δεκαέξι Χρησμοί περικομμένοι και χωρίς εικονογράφηση. Και τα δύο χρησιμολόγια έχουν καταχωριστεί και εδώ στο τέλος του κώδικα. Τον 17ο αιώνα το BC1a δέχθηκε στα φύλλα του σχόλια από κάποιον Κερκυραίο ιεροδιάκονο, που το κατείχε εκείνη την εποχή. Τα BC1a και BC1b καταχωρίστηκαν στον κώδικα BC1, έχοντας διανύσει ήδη, την εποχή της βιβλιοδέτησής τους, ορισμένη διαδρομή ως ανεξάρτητα τεύχη (βλ. Κατάλογο Κωδίκων, BC1, Παρατήρηση 1). Από την παρατήρηση αυτή συνάγεται ότι ήταν μάλλον σύνηθες το K1 να κυκλοφορεί εικονογραφημένο αυτόνομα σε τεύχη. Το αν ο αρχικός γραφέας του BC1a σκόπευε να το εντάξει σε εκτενέστερο χειρόγραφο, ένα χρησιμολόγιο οργανωμένο σε τέταρτο επίπεδο, μένει ως ερώτημα. Δεν είναι εύκολο να ερμηνευθούν οι ιδιοτυπίες ενός τέτοιου μεμονωμένου τεύχους, όπως λόγου χάρη το γεγονός ότι στο BC1a ο Χρησμός 16 έχει μείνει χωρίς εικονογράφηση.

Από την άποψη της αυτονομίας του K1, το **M34** τοποθετείται στον ενδιάμεσο χώρο ανάμεσα αφενός στα χρησιμολόγια που περιέχουν μόνο το K1, όπως είναι τα BC1a και V2, και αφετέρου στα χρησιμολόγια που ανήκουν στην οικογένεια A ή τους προδρόμους τους (BLd και BB1a), τα οποία παράχθηκαν βάσει σχεδιασμού, πλαισιώνοντας το K1 με πολλά ακόμη κείμενα (βλ. Πίνακα 2.3). Το M34 χρονολογείται και αυτό περί το 1550. Αυτή η χρονολόγηση είναι οριακή προκειμένου να αποφανθούμε για το αν η εικονογραφική διαφοροποίηση του M34 στον Χρησμό 10, η οποία συμπίπτει με την εικονογραφία του BLd και της οικογένειας A, προηγείται ή έπεται αυτών. Ο M34 είναι αυτοτελής κώδικας που περιέχει δύο κείμενα: το K1 και το K5. Η παρουσίαση του K1 με μικρό αριθμό συνοδευτικών και μη εικονογραφημένων κειμένων, το πολύ τέσσερα, είναι αρκετά διαδεδομένη. Απαντάται και στα Amb, Ams, BC2, M3b, M3c, M46 και S (βλ. Πίνακα 1.3 και Πίνακα 2.3). Η πλαισίωση του K1 με τόσο περιορισμένο αριθμό κειμένων, τα οποία δεν εικονογραφούνται, χαρακτηρίζει τα χειρόγραφα της οικογένειας B (M3a και Pan),¹ και δεν πρέπει να λησμονούμε ότι τα χειρόγραφα περί το Ams, εξαιρουμένων των BC2, BLd και V2, συγκλίνουν εικονογραφικώς μάλλον προς τα χειρόγραφα της οικογένειας B, παρά της οικογένειας A. Χρησιμολόγια του τρίτου επιπέδου οργάνωσης, όπως τα BC1a και V2, καθώς και χρησιμολόγια του ενδιάμεσου επιπέδου

¹ Το Pan φαίνεται να συνοδεύει το K1 όχι με τέσσερα, αλλά με πέντε κείμενα, τα δύο από αυτά όμως είναι εκδοχές του K78 (βλ. Πίνακα 1.3).

οργάνωσης, στο οποίο εντάσσεται το M34 (βλ. Πίνακα 2.3), θα μπορούσαν να αποτελούν απλώς «εγχειρίδια» βασικής πληροφόρησης, δηλαδή φορείς τού βασικού χρησμολογικού υλικού, δηλαδή τού K1, το οποίο υποβαλλόταν σε επεξεργασία προκειμένου να οικοδομηθούν πιο συγκεκριμένες ερμηνείες, όπως αυτές που προβάλλουν οι τρεις οικογένειες. Το M34 παραλείπει εντελώς τον Χρησμό 16 (ούτε εικόνα, ούτε κείμενο) και, επιπλέον, καταγράφει στην ίδια μία σελίδα τούς Χρησμούς 14 και 15: στο επάνω μέρος της τον Χρησμό 15 χωρίς εικονογράφιση, και στο κάτω μέρος της τον Χρησμό 14 εικονογραφημένο. Η εικονογράφιση του Χρησμού 15 και ο Χρησμός 16 θα έλεγα ότι μάλλον παραλείφθηκαν σκοπίμως (βλ. Κατάλογο Κωδίκων, M34, Παρατήρηση 6).

Διαφορετική περίπτωση αποτελεί το **M38**, ένα χειρόγραφο που ανήκει μεν στα χειρόγραφα περί το Ams, αλλά πλαισιώνει το K1 με πολλά χρησμολογικά κείμενα. Με το M38 ομοιάζει στο επίπεδο οργάνωσης το I. Το M38 είναι ένας σύμμεικτος κώδικας, χρησμολογικός κατά βάση, αφού τα μη χρησμολογικά κείμενα αφορούν μονάχα τρία φύλλα που έχουν παρεισφρήσει στο τέλος του. Από τη στιγμή που ο κώδικας περιλαμβάνει κείμενα όπως το K63 και το K79, πρέπει να χρονολογηθεί το νωρίτερο στο τελευταίο τέταρτο του 16ου αιώνα. Ορισμένα από τα κείμενα ταυτίζονται με της οικογένειας A, άλλα με της Γ, ενώ άλλα, όπως το K11, το K76 και το K77, απαντώνται μόνο στον M38. Η σύνθεση και η σειρά των κειμένων φέρνουν το M38 και το I κοντά στο **BB1c** (βλ. Πίνακα 1.3). Η σχέση τού M38 με το I στο επίπεδο της οργάνωσης είναι πολύ πιο ισχυρή από τη σχέση που έχουν τα δύο χρησμολόγια στο επίπεδο της εικονογραφίας. Το I, κώδικας μάλλον συλλογικός παρά σύμμεικτος, περιλαμβάνει και αυτός το K79, βάσει του οποίου πρέπει να χρονολογηθεί από το 1570 και μετά. Δεν μπορώ να προσδιορίσω τη σχέση τού I με το M38, ούτε τη σχέση αυτών των δύο χειρογράφων με το BB1c, το οποίο φαίνεται να χρονολογείται κατά τα μέσα τού 16ου αιώνα. Αναφορικά προς τα αιτούμενα αυτού εδώ του κεφαλαίου, πιο σημαντικό είναι το ερώτημα που προκύπτει από τη διαπίστωση των αποσπασματικών συσχετισμών που παρουσιάζουν τα τρία χρησμολόγια μεταξύ τους. Το M38 διαφοροποιείται στους Χρησμούς 7 και 14 από την «τυπική» διάταξη I, ταυτιζόμενο με τη διευθέτηση της οικογένειας A. Η μεταγενέστερη χρονολόγησή του υποστηρίζει ότι η σχέση βαίνει από την οικογένεια A προς το M38, και όχι αντιστρόφως. Στο I, πάλι, υλοποιείται η «τυπική» διάταξη I, με εξαίρεση την απουσία τού Χρησμού 16, η οποία θυμίζει το M34. Από την πλευρά τού επιπέδου οργάνωσης, στα M38, I και BB1c έχουμε τρεις διαφορετικές, αλλά

συγγενείς μεταξύ τους οργανώσεις, οι οποίες στα M38 και I πλαισιώνουν το K1 με τρόπο που προσιδιάζει στην οικογένεια A (το K1 απουσιάζει από το BB1c).

Ξεκίνησα με το Lo και θα κλείσω αυτό το μέρος κάπως παράδοξα με το VB, χειρόγραφο ιδιαίτερο κατά το ότι, όπως τα Vin1 & Vin2, δεν μπορεί να ενταχθεί ούτε σε οικογένεια, ούτε στα χειρόγραφα περί το Ams. Η συμπεριφορά του ως προς τη σχέση κειμένου και εικόνας (βλ. Πίνακα 4.3 και Πίνακα 5.1), δείχνει πρωτοφανή τάση εκλεκτικισμού, καθώς το χειρόγραφο ξεκινά με διατάξεις τής οικογένειας A (Χρησμοί 1-3), «υπαναχωρεί» σε διατάξεις του BLd (Χρησμοί 4-5), περνά στην οικογένεια B (Χρησμοί 8-9), μεταστρέφεται στα χειρόγραφα περί το Ams (Χρησμοί 11-13) και, τέλος, επιστρέφει στην οικογένεια A (Χρησμός 16). Από εικονογραφική άποψη το VB ακολουθεί πρωτίστως την οικογένεια B (βλ. Πίνακα 3.10 και Πίνακα 3.11), ενώ στην οργάνωσή του συνιστά άπαξ, όπως τα M6, M46, Man και S (βλ. Πίνακα 2.4). Η σχέση του VB με την οικογένεια B είναι πάντως χαλαρότερη συγκριτικά προς το V4. Το V4 ακολουθεί ομοιότροπα τις επιλογές τής οικογένειας B ως προς τις περικοπές τού κειμένου, τη διάταξη κειμένου και εικόνας στη σελίδα, καθώς και στην εικονογραφία, με αποτέλεσμα η διαφοροποίησή του στην εικονογραφία τού Χρησμού 9, εμβληματικού για την οικογένεια B, να μην αποβαίνει καθοριστική και να εξηγείται ικανοποιητικά από τη χρονολόγηση του V4. Στο VB, αντιθέτως, η εικονογραφική συμφωνία με την οικογένεια B στον Χρησμό 9 δεν είναι αρκετή για να το εντάξει σε αυτήν, από τη στιγμή που το χειρόγραφο στο σύνολό του υλοποιεί με προγραμματικό τρόπο ένα είδος συγχώνευσης δύο τουλάχιστον προγενέστερών του εκδοχών τής χειρόγραφης παράδοσης: μία της οικογένειας A και μία της οικογένειας B.

Συμπερασματικά, τα χειρόγραφα «περί το Ams» θέτουν ένα ερώτημα για το τι σημαίνει ερμηνεία. Ο όρος *ερμηνεία* είναι ίσως κατανοητός όταν έχουμε μπροστά μας χειρόγραφα όπως εκείνα των τριών οικογενειών, ή το I και το M38, στα οποία αναπτύσσεται μία αφήγηση αποτελούμενη από εκτενείς σειρές κειμένων. Αποδυναμώνεται όμως όσο βαίνουμε προς τα χειρόγραφα που δεν περιέχουν άλλο παρά το K1, διότι το K1 από μόνο του δεν αρκεί για να συγκροτήσει ερμηνεία, δεν μπορεί να ερμηνεύσει τον εαυτό του. Σε χειρόγραφα όπως τα Ams, BC1a, BC2, Ho, M34 και V2, ή ακόμη και το V4 της οικογένειας B, το ερώτημα της ερμηνείας τίθεται λοιπόν με μεγαλύτερη ένταση, απ' όσο στα χειρόγραφα των τριών οικογενειών. Τα πρώτα περιέχουν μόνο το K1 και το πολύ ένα ακόμη κείμενο, και ο τρόπος που θα τα κατανοήσουμε από την άποψη της χρησιμολογικής ερμηνείας εξαρτάται από το πώς

κατανοούμε τον τρόπο εργασίας των ερμηνευτών των Χρησμών. Αν η χρησιμολογική ερμηνεία χιζόταν μέσω της μελέτης και της επεξεργασίας ενός συνόλου κειμένων τι μπορεί να σημαίνει η αυτόνομη ύπαρξη του K1; Υφίσταται ζήτημα ερμηνείας τού K1 σε αυτή την περίπτωση ή πρέπει να θεωρήσουμε την αυτόνομη καταγραφή τού K1 ως ενδιάμεσο στάδιο στον τρόπο εργασίας των ερμηνευτών; Στο κεφ. 8.2 θα δούμε την απάντηση που δίνει το H₀ στο ερώτημα αυτό – ενδέχεται όμως να μην είναι αυτή η μόνη που μπορεί να δοθεί.

Ο Πίνακας 5.2 παρουσιάζει ως διάγραμμα το συμπέρασμά μου για τις σχέσεις μεταξύ των χειρογράφων. Συνδυάζει τα έως τώρα δεδομένα που παρουσίασα. Ακριβέστερες χρονολογήσεις και περαιτέρω διευθετήσεις θα επιδιώξω σε επόμενα κεφάλαια, καθώς θα αναζητώ τους ανθρώπους που έφτιαξαν τα χειρόγραφα και θα εξετάζω το ιστορικό τους περιβάλλον.

5.3 Κριτική τής βιβλιογραφίας

Η Κατερίνα Κυριακού είχε επιχειρήσει να προσδιορίσει σχέσεις ανάμεσα στα χρησιμολόγια με κριτήρια «τον αριθμό των χρησμών, την εφαρμογή τού εικονογραφικού προγράμματος και την όλη παρουσίαση του υλικού» και, μολονότι μπορεί κάποιος να την ψέξει για έλλειψη συστηματικότητας, η οποία θέτει σε αμφισβήτηση την πλήρωση των κριτηρίων της, δεν μπορώ παρά να επισημάνω ότι οι σχέσεις που εντόπισε δεν διαφέρουν ριζικά από της παρούσας εργασίας.¹

Στην αρχική εκδοχή της διδακτορικής διατριβής της, η Κυριακού ταξινόμησε τα χειρόγραφα σε τέσσερις «ομάδες»:

- α) Amb, Ams, BC1a, BLd, Ho, I, M3c, M6, M32, M34, M38, M46 (με ερωτηματικό), V2.
- β) BB1e, Bero, E1, V1.
- γ) M3a, Pan, V4.
- δ) BB1d, BB2, M22.

Σύμφωνα με την ίδια, τα χρησιμολόγια της **πρώτης ομάδας** περιλαμβάνουν 16 Χρησμούς, τα χρησιμολόγια της **δεύτερης ομάδας** περιλαμβάνουν 15 Χρησμούς πλαισιωμένους και από άλλα κείμενα, και εισάγουν αλλαγές στη σειρά των Χρησμών και στη θέση των εικόνων, τα χρησιμολόγια της **τρίτης ομάδας** «μιμούνται» τα της

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988, 292· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 161, όπου και η ομαδοποίηση των χειρογράφων.

δεύτερης με εξαίρεση τη θέση των εικόνων και τα κείμενα που συνοδεύουν το K1,¹ και τα χρησμολόγια της **τέταρτης ομάδας** «επιδιώκουν πληρέστερη ερμηνεία των χρησμών τού Λέοντος του Σοφού και ένταξή τους στην αποκαλυπτική παράδοση του χριστιανικού κόσμου».² Η ομαδοποίηση αυτή εντοπίζει πρώτη τις δικές μου οικογένειες. Το πρόβλημα βρίσκεται στο ότι ο αριθμός των Χρησμών ήταν διαβλητό κριτήριο, καθώς είναι απόλυτα συνδεδεμένος με την αντίληψη ενός προτύπου κειμένου.³ Και μολονότι δεν ήταν αυτό το μόνο κριτήριο της Κυριακού, οπωσδήποτε η έλλειψη μεθοδικότητας από μέρους της επέτρεψε στη Jeaninne Vereecken να την αγνοήσει πλήρως και, χωρίς να εξηγήσει τον λόγο, να παρουσιάσει μία ανταγωνιστική ερμηνεία που αντίκειται στα δεδομένα.

Στη δεύτερη, δημοσιευμένη εκδοχή της διατριβής της το 1995, έχοντας λάβει γνώση για τη διατριβή που είχε συντάξει η Vereecken στο μεταξύ, η Κυριακού απέρριψε την ταξινόμηση των χειρογράφων σε δύο μόνο κλάδους, στην οποία είχε προβεί η Vereecken:

«Η Vereecken θεωρεί ότι [στα «συντηρητικά» χειρόγραφα του πρώτου κλάδου της] η εικονογραφία δεν παρουσιάζει ουσιαστικές διαφορές από το ένα χρησμολόγιο στο άλλο, πράγμα το οποίο είναι ανακριβές – μάλιστα στη συνέχεια θα δειχτεί πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος κάποιων παραλλαγών στην εικονογραφία, προκειμένου να ανιχνευθεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα η προέλευση και τα πρότυπα αρκετών χειρογράφων».⁴

Ενώ όμως η απόρριψη αυτή ήταν καταρχήν ορθή, στη συνέχεια η Κυριακού (έχοντας ίσως και λησμονήσει, λόγω της παρόδου των ετών, τα καθέκαστα της έρευνάς της), φάνηκε ευάλωτη στην πίεση του σχήματος της Vereecken και υπέπεσε σε αντίφαση, καθώς ενοποίησε τη δεύτερη και τρίτη ομάδα της σε μία, διατηρώντας ως μοναδική και ήσσονα διάκριση ανάμεσά τους το ότι στη δεύτερη το K1 «πλαισιώνουν άλλα κείμενα σχετικά με το μέλλον της Κωνσταντινούπολης».⁵ Καθώς δεν είχε αιτιολογήσει επαρκώς στη διατριβή της τη διάκριση μεταξύ δεύτερης και τρίτης

¹ Πρβλ. όμως ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 64: «αυτό που τελικά διακρίνει τα δύο χρησμολόγια του Σκορδύλη [M3a & Pan] από τα υπόλοιπα κατά την εικονογραφία είναι το γεγονός ότι οι ζωγράφοι τους δημιουργούν με σεβασμό προς την παράδοση της βυζαντινής τέχνης».

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988, 292-293.

³ Άνετα μπορεί να υποστηριχθεί ότι το BLd περιλαμβάνει 17 Χρησμούς (και όχι 16), το VI περιλαμβάνει 16 Χρησμούς (και όχι 15), ενώ το M34 περιλαμβάνει 15 Χρησμούς (και όχι 16).

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 31-32.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 161.

ομάδας, η Κυριακού προτίμησε να υπαναχωρήσει, αντί να τεκμηριώσει την αρχική ορθή ταξινόμησή της. Από την άλλη πλευρά, είναι αξιοσημείωτο ότι η Vereecken, η οποία είχε καταθέσει τη διατριβή της το 1986 και άρα αρχικά δεν γνώριζε τη διατριβή της Κυριακού, επέμεινε στη διχοτομική ταξινόμησή της ακόμη και το 2000,¹ ενώ η διατριβή της Κυριακού είχε ήδη από πενταετίας εκδοθεί. Αντί δηλαδή να συζητήσει την ταξινόμηση της Κυριακού, την αγνόησε, προτάσσοντας με αντιδιαλεκτικό τρόπο το δικό της σχήμα.

Είναι φανερό ότι η Κυριακού εργάστηκε εμπειρικά, γεγονός που υπονόμωσε τη διατύπωση, και εξ αυτού την εμβέλεια και την αξιοπιστία των παρατηρήσεών της. Η ύπαρξη «άλλων κειμένων» δίπλα στο K1, λόγου χάρη, δεν μπορεί να θεωρηθεί ειδοποιό χαρακτηριστικό κάποιας συγκεκριμένης «ομάδας» χρησμολογίων. Τα μόνα χειρόγραφα που στερούνται αυτή την ιδιότητα είναι, όπως είδαμε, τα BC1a, BC1b, Ho, V2 και V4 (βλ. Πίνακα 2.3). Επιπλέον, όπως φαίνεται στο απόσπασμα της διατριβής της που παρέθεσα παραπάνω, η «σχέση» μεταξύ των χειρογράφων αφορά κυρίως τη σχέση αντιβόλου και απογράφου, χωρίς να έχει εκτεθεί ένας προβληματισμός για το τι σημαίνει αντιγραφή στη συγκεκριμένη περίπτωση. Έτσι, η Κυριακού θεώρησε το M3c πρότυπο του Amb,² και χαρακτήρισε «δίδυμα» τα BB1e & E1 και τα BB2 & PP.³ Προκειμένου για τα BB1e, Bero, E1 και V1, πάλι, η Κυριακού θεωρεί «φανερό ότι υπήρχε κοινό πρότυπο».⁴ Από την άλλη πλευρά, όμως, η Κυριακού απέφυγε να αποκαλέσει «δίδυμα» τα M3a & Pan,⁵ και επέμεινε στη διαπίστωση διαφορών ανάμεσά τους, καθώς και ανάμεσα σε αυτά και στο V4.⁶ Εγκατέλειψε απροσδιόριστη τη σχέση του BB1d με τα BB2 και M22,⁷ ενώ αμέσως παρακάτω γράφει: «Δεν γνωρίζουμε τι απέγινε το πρότυπο του 170 [δηλαδή του BB2]. Ο Barozzi, πάντως, σημειώνει ότι συμβουλευθήκε και άλλα χειρόγραφα για την αποκατάσταση του κειμένου που παραδιδόταν στο πρότυπο αυτό».⁸ Με τον όρο «πρότυπο» η Κυριακού εννοεί το χρησμολόγιο που φέρεται να παρέδωσε στον Μπαρότσι ο Φοσκαρίνι, δεν αναρωτιέται όμως κατά πόσον το χειρόγραφο αυτό χρησίμευσε στον Μπαρότσι ως πρότυπο προς μίμηση ή προς αναθεώρηση.

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 53.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 59-60, 80-81 με υποσημ. 126. Θυμίζω ότι η Κυριακού αγνοούσε ή γνώριζε ελλιπώς το Berg, όταν έγραψε και εξέδωσε τη διατριβή της.

⁴ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 57.

⁵ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 62-64.

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 65.

⁷ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

⁸ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 67.

Τα προβλήματα της αναζήτησης «προτύπων» εκδηλώθηκαν με οξύτητα κατά την πραγμάτευση των χειρογράφων που ενέταξε στην πρώτη ομάδα της (χειρόγραφα περί το Ams). Τοποθέτησε στο κέντρο ως σημείο αναφοράς το M3c, εξαιτίας της χρονολόγησής του, την οποία η Κυριακού τοποθέτησε μεταξύ 1467-1490, βασισμένη στο υδατόσημο.¹ Εξέλαβε έτσι το M3c ως το παλαιότερο σωζόμενο χρησιμολόγιο. Η επίκληση «εικονογραφικής και τυπολογικής ομοιότητας», δια της οποίας εντόπισε σχέσεις μεταξύ των χειρογράφων της πρώτης ομάδας (βλ. Διάγραμμα 5.1), συχνά δεν

Διάγραμμα 5.1

Χφ.	Σχέση	Με	σελ.*
BB1e	«ανήκει στην ίδια ομάδα με τα [Bero, V1] και είναι δίδυμο με το [E1]»	Bero, E1, V1	59
Bero	«είναι φανερό ότι [είχε] κοινό πρότυπο [με τα]»	BB1e, E1, V1	57
E1	«είναι δίδυμο του [BB1e] και ανήκει στην ίδια ομάδα με τα [Bero, V1]»	BB1e, Bero, V1	60
V1	«είναι φανερό ότι [είχε] κοινό πρότυπο [με τα]»	BB1e, Bero, E1	57
BLd	«είναι φανερό ότι αρχική πρόθεση που δεν ολοκληρώθηκε (...) ήταν η εκπόνηση ενός χρησιμολογίου όμοιου κατά τη δομή με τα»	BB1e, Bero, E1, V1	53, 57
M3a	αντιγράφηκε από τον Ζαχαρία Σκορδύλη (όπως και το Pan) και ζωγραφίστηκε από τον Μάρκο Μπαθά	Pan	63
Pan	αντιγράφηκε από τον Ζαχαρία Σκορδύλη (όπως και το M3a), αλλά δεν ζωγραφίστηκε από τον Μάρκο Μπαθά	M3a	64
V4	«οι έγχρωμες παραστάσεις (...) ακολουθούν κατά την εικονογραφία τα»	M3a, Pan	65
BB1d	«η παραλλαγή της εικονογραφίας στον Χρησμό [5+4] (...) απαντά μόνον στα [BB2, M22, PP]»	BB2, M22, PP	66
BB2	δίδυμο με το	PP	67
PP	«δίδυμος του [BB2]»	BB2	80
Amb	«δεν αποκλείεται (...) να αντιγράφηκε και να ιστορήθηκε (...) με πρότυπο το»	M3c	53
Ams	«οι μικρογραφίες παρουσιάζουν τυπολογικές ομοιότητες με τις παραστάσεις του [Ho] (...) υπήρξε το πρότυπο του [I]»	Ho, I	61
Ho	«οι έγχρωμες μικρογραφίες παρουσιάζουν τυπολογικές ομοιότητες προς εκείνες των»	BB1e, BLd, I, V2	55
I	«είναι εμφανής η εικονογραφική και τυπολογική ομοιότητα με το»	Ams	62
M6	«ο ζωγράφος (...) είχε οπωσδήποτε υπ' όψιν του το»	M3c	69
M34	«όσον αφορά την τυπολογία των μορφών έχει σχέση με τα»	Ams, Ho, V2	50
M38	«τηρείται η εικονογραφία και η τυπολογία του»	M3c	49
M46	«ο γραφέας γνώριζε την έκδοση του 1596, αλλά παράλληλα χρησιμοποίησε και κάποιο χειρόγραφο που ακολουθούσε εν μέρει διαφορετική εικονογραφική παράδοση»	έκδοση 1596	73
S	«οι έγχρωμες παραστάσεις (...) παρουσιάζουν εντυπωσιακή ομοιότητα με του»	Ams	82

* Παραπομπή στο ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995.

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 45-46. Η Κυριακού το απέδωσε στον γραφέα Γεώργιο Τριβίζιο, συνδέοντάς το έτσι με τον κύκλο του καρδινάλιου Βησσαρίωνα.

επιβεβαιώνεται στον εδώ Πίνακα 3.10. Συγκεκριμένα, οι «εικονογραφικοί» συσχετισμοί τού Ηο με τα BB1e, BLd, I και V2, τού M34 με τα Ηο και V2, καθώς και τού M38 με το M3c είναι άστοχοι, ενώ ο βαθμός εικονογραφικής συμφωνίας ανάμεσα στο Ams και στο I δεν επιτρέπουν να συμπεράνουμε σχέση αντιβόλου και απογράφου, όπως υπονοεί η επιλογή τής λέξης «πρότυπο» από την Κυριακού.

Η συγγραφέας δεν μπόρεσε επίσης να συλλάβει τον «προδρομικό» χαρακτήρα του BLd και του Vin1 ως προς τα χειρόγραφα της δεύτερης ομάδας της. Θεώρησε μάλλον πως το BLd απέτυχε να εφαρμόσει ή υπαναχώρησε ως προς το σχήμα των BB1e, Bero, E1 και V1. Η αμηχανία της κορυφώθηκε στην περίπτωση του Vin1, το οποίο είχε ήδη χαρακτηρίσει ασυστηματοποίητο και αποστασιοποιημένο από «τα καθιερωμένα»:¹

«Η ιδιαιτερότητα του χειρογράφου υπ' αριθ. 5 [Vin1] στους χρησμούς 4, 5, 8, 10 σημαίνει ότι αυτό ακολουθεί μια εικονογραφική παράδοση εν μέρει διαφορετική, που μάλλον βρίσκεται πλησιέστερα προς την βυζαντινή παράδοση των ιστορημένων χρησμών. Εύλογο είναι το ερώτημα πότε περίπου επιβλήθηκε η διαφοροποίηση της βυζαντινής εικονογραφίας σχετικά με τους χρησμούς 8 και 10, δεδομένου ότι το χρησμολόγιο υπ' αριθ. 1 [M3c] ακολουθεί τη νεώτερη παράδοση».²

Το σχόλιο αυτό φανερώνει ότι το «ανοίκειο» σχήμα τού Vin1 η Κυριακού το θεώρησε κατάλοιπο παλαιότερων μορφών τής χρησμολογικής παράδοσης, παραγνωρίζοντας το γεγονός ότι το σχήμα αυτό, όσο και αν είχε λάβει υπόψη βυζαντινές πηγές (σε αυτό νομίζω είχε δίκιο), δεν έπαυε να είναι καινούργιο, να ανταποκρίνεται δηλαδή σε αιτήματα των αρχών τού 16ου αιώνα, και κατά τούτο να είναι εξ ορισμού «νεωτερικό», όπως άλλωστε και τα χρησμολόγια του Μπαρότσι.

Είναι εντυπωσιακό ότι, παρ' όλο που η οπτική τής Κυριακού και της Vereecken ταυτίζονται ως προς τη θεμελίωσή τους στην ιδέα του «αρχικού» κειμένου, του αρχετύπου και της αντιγραφής, οι δύο συγγραφείς προσέλαβαν με τόσο διαφορετικό τρόπο τη χειρόγραφη παράδοση. Στην περίπτωση της Vereecken, η διαφοροποίηση στον Χρησμό 1α της ομάδας των χειρογράφων που την ενδιέφεραν

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 51.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 124.

(Berg, BB1d,¹ BB2, PP και M22) επέτρεψαν στη συγγραφέα να απομονώσει τα συγκεκριμένα χειρόγραφα, και να συγκροτήσει με αυτά τον έναν από τους δύο (κατά την ίδια) κλάδους τής χειρόγραφης παράδοσης, τον οποίο αποκάλεσε κλάδο τής “traduction latine”. Ο κλάδος ορίστηκε ακριβώς βάσει του ότι τα συγκεκριμένα χειρόγραφα “ont conservé la figure initiale et une partie de l’incipit (Χρησμός 1α) que seule la traduction latine nous transmet”.² Στη συνέχεια, κυριολεκτικά «τσουβάλιασε» τα υπόλοιπα χειρόγραφα σε έναν δεύτερο κλάδο, αποκαλούμενο “famille conservatrice”, με την αιτιολογία τής εσφαλμένης παράδοσης του Χρησμού 1.³

Έτσι ο Χρησμός 1α, πίσω από τον οποίο κρύβεται το «πρότυπο» κείμενο, ανήχθη σε κριτήριο, στο οποίο υποτάχθηκε η αξιολόγηση των μαρτύρων. Σε πρώιμο σημείο τού βιβλίου των Vereecken & Hadermann-Misguich, η Vereecken δηλώνει ότι: “Dans leur rédaction la plus répandue les *Oracula Leonis* se composent de quinze brèves prophéties”,⁴ υποσημειώνοντας ότι εσφαλμένα υπολογίζουμε ως δύο διαφορετικούς τους Χρησμούς 4 και 5. Στην πρόταση αυτή εμφιλοχωρεί ένα παιχνίδι με τις λέξεις. Τον αριθμό των Χρησμών δεν μπορούμε να τον υπολογίσουμε μόνοι μας, αλλά μαζί με τα χειρόγραφα – δεν πρόκειται δηλαδή αποκλειστικά για ζήτημα άποψης. Μόνο τα BB1e, E1, I, M3a, M34, M38, M46, Pan και V4 παραδίδουν ακολουθία 15 Χρησμών, και μάλιστα σε σειρές ανόμοιες μεταξύ τους – δεν μπορούν δηλαδή να αναχθούν όλα σε ένα κοινό πρότυπο ή υπαρχέτυπο. Κανένα από αυτά τα χειρόγραφα δεν παραδίδει αυτόνομο τον Χρησμό 1α και, συνακόλουθα, κανένα δεν τον εικονογραφεί. Τα χειρόγραφα που εικονογραφούν τον Χρησμό 1α με αρκούδα, αντιθέτως, τα BB1d, Berg, BB2, PP και M22, παραδίδουν όλα περισσότερους από 15 Χρησμούς. Δεν μπορώ λοιπόν να καταλάβω βάσει ποιας αρχής θα ήταν δυνατό να μετρήσουμε τους Χρησμούς 4 και 5 ως έναν Χρησμό σε χειρόγραφα που χωρίς αμφιβολία τους παραδίδουν χωριστά, όταν είναι πρόδηλο ότι η ενοποίηση ή ο κατακερματισμός τού χρησμολογικού υλικού αποτελεί ερμηνευτικό εργαλείο για τους συντάκτες των χειρογράφων.

¹ Καθώς το χειρόγραφο αυτό αποτελεί μία από τις βασικές πηγές της εκδοχής των Χρησμών που περιέχουν τα Berg, BB2, PP, μου είναι δύσκολο να κατανοήσω τους δισταγμούς της Vereecken να το εντάξει ρητά στον ίδιο κλάδο. Βλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 52 (απουσιάζει η αναφορά στο χειρόγραφο), 97 υποσημ. 10 (ως Bar 145 έχει ορίσει στη σ. 86 τα φ. 80v-92v, δηλ. το BB1d), 113 υποσημ. 43, 160, 230.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 52.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51. Στη σ. 228 η Hadermann-Misguich χρησιμοποιεί, ίσως ως πιο ουδέτερο, τον όρο “manuscripts traditionnels”.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 33 με υποσημ. 3.

Η Vereecken δεν επέλεξε βέβαια εντελώς αυθαίρετα τον αριθμό δεκαπέντε. Θεώρησε ότι με τον τρόπο αυτό η αρχική μορφή τού K1, όπως την είχε φανταστεί, έβρισκε το απτό στήριγμα που της έλειπε στα *Vaticinia*. Αφήνω στην άκρη το γεγονός ότι στα πρώιμα λατινικά χειρόγραφα τα *vaticinia* δεν είναι πάντοτε δεκαπέντε, αλλά και δεκαέξι (βλ. Πίνακα 3.4), διότι το βασικό μειονέκτημα αυτής της στάσης είναι ότι η Vereecken υποτίμησε τη σημασία τού Παρεκβολαίου ως προς το PP, και ότι εξάρτησε τελικά το στέμμα μιας κατηγορίας ελληνικών χειρογράφων από ένα λατινικό κείμενο.

Η ίδια η Vereecken παραδέχθηκε ότι “*l’incipit des Vaticinia de summis pontificibus est plus long et ne correspond que partiellement à l’édition de Barozzi*”, και υπονόησε ότι οι στίχοι αυτοί αποτελούν μεταγενέστερη προσθήκη στο λατινικό κείμενο,¹ αγνοώντας την πιθανή σχέση τους με στίχους τού αντίστοιχου χρησμού τού Παρεκβολαίου (βλ. Πίνακα 3.6). Επιπλέον, οι λατινικοί μάρτυρες δεν εικονογραφούν καθαρά με ακουόδα τον πρώτο χρησμό τους (βλ. Πίνακα 3.11β).² Καθώς δεν είναι εύκολο να τεκμηριωθεί η μετάβαση από τους ελληνικούς Χρησμούς τού Λέοντος στα λατινικά *Vaticinia*, δεν μπορούμε να στηρίξουμε στα *Vaticinia* την άποψή μας περί την ελληνική χειρόγραφη παράδοση.

Η κύρια συνέπεια της θεώρησης της Vereecken είναι ότι επιφέρει στο εσωτερικό τής ελληνικής χειρόγραφης παράδοσης μία διχοτομία, η οποία δεν ανταποκρίνεται στα πραγματικά δεδομένα. Το απορρέον *stemma codicum*, το οποίο η ίδια η Vereecken χαρακτήρισε “*bien précis*”, “*simplifié*” και “*prudent*”,³ πάσχει, ενώ η βεβαιότητά της ότι το σύνολο των χειρογράφων “*se divisent nettement en deux catégories*” είναι πραγματικά εκτός τόπου.⁴ Είναι ξεκάθαρο σφάλμα να πιστεύει κάποιος ότι τα χειρόγραφα της “*famille conservatrice*”, δηλαδή όλα τα ελληνικά χρησμολόγια, με εξαίρεση πέντε,

“(…) contiennent tous la même rédaction du texte, c’est-à-dire le même nombre d’oracles et de vers qui se suivent à peu près dans la même ordre. Ils présentent la même mise en page et le même type archaisant d’illustrations.

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 166 νν. 1-2 και υποσημ. 4.

² Η εικόνα παρουσιάζει έναν πάπα περιβαλλόμενο από τρεις ακουόδες (σε κάποια χειρόγραφα) ή από τρεις σκύλους (σε άλλα), ή έναν πάπα όρθιο δίπλα σε μία ακουόδα που θηλάζει τέσσερις ή πέντε σκύμους, όπως στην εικόνα του ελληνικού Χρησμού 7 (FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 95-96).

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 53.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51. Δική μου υπογράμμιση.

Enfin [και αυτό είναι το μόνο ειδοποιό στοιχείο που μπορεί κάποιος να πάρει στα σοβαρά], ils contiennent tous un défaut commun très important, c'est l'omission de l'image et de l'incipit du premier oracle".¹

Η εντύπωση ομοιογένειας που υποβάλλουν αυτές οι προτάσεις ως προς τα χειρόγραφα του «συντηρητικού» κλάδου είναι απολύτως παραπλανητική, και είναι δύσκολο να κατανοήσει κάποιος πώς συμβαίνει μια συγγραφέας που έχει φέρει σε πέρας κριτική έκδοση του K1 να διεξέρχεται τόσο συνοπτικά το υλικό της.

Η εξήγηση βρίσκεται νομίζω στην προκατάληψη που διατυπώνεται ρητά αμέσως παρακάτω, όπου ο λόγος για τα χειρόγραφα της “traduction latine”: “ici il ne s'agit plus de copies, fidèlement reproduites par *les scribes*, mais de compilations et de nouvelles créations par *des savants*”.² Η πρόταση αυτή φέρνει στην επιφάνεια τον πυρήνα μιας θεωρίας αναφορικά με την παραγωγή των χρησμολογίων, και διαλέγεται με άλλες προτάσεις, όπως εκείνη που με γλαφυρότητα χαρακτηρίζει τα χειρόγραφα της “traduction latine” “*les codices les plus précieux*”.³ Ο χαρακτηρισμός αυτός με τη σειρά του προάγει την αναπαραγωγή κυρίαρχων μεθοδολογικών επιλογών και ιστοριογραφικών έξεων, ορισμένες από τις οποίες ανευρίσκονται στις απόψεις των Vereecken, Hadermann-Misguich και Μανόλη Χατζηδάκη κατά τη δεκαετή περίοδο της σταδιακής δημοσίευσης του κώδικα Bute (PP).⁴ Οι επιλογές αυτές συγκροτούν εδώ και δεκαετίες το ιδεολογικό σχήμα τής λεγόμενης κρητικής σχολής ζωγραφικής ως κιβωτού τής βυζαντινής ζωγραφικής παράδοσης, η οποία μπολιάστηκε γόνιμα και παραδειγματικά από τη δυτική ζωγραφική σε περιπτώσεις μεγάλων καλλιτεχνών, όπως ο Γεώργιος Κλόντζας. Είναι πράγματι εντυπωσιακό ότι μία φιλόλογος

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 51. Η Κυριακού, αναφερόμενη στη διατριβή της Vereecken, αποκαλεί «ανακριβή» την άποψη ότι τα χειρόγραφα αυτά δεν παρουσιάζουν ουσιαστικές διαφορές «στην εικονογραφία» και τονίζει πόσο σημαντικός είναι ο ρόλος ορισμένων παραλλαγών, προκειμένου «να ανιχνευθεί με μεγαλύτερη βεβαιότητα η προέλευση και τα πρότυπα» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 31-32).

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 52. Δική μου υπογράμμιση.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 52. Δική μου υπογράμμιση. Πρβλ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 53: «Ο κώδικας της Οξφόρδης είχε θεωρηθεί, σωστά, πολυτελέστερος από τους σωζόμενους γνωστούς, με ανάλογο χρησμολογικό περιεχόμενο (...), αλλά τώρα με την εμφάνιση του παρισινού, ο οξφορδιανός περιέρχεται στην θέση ενός, λαμπρού πάντοτε, αλλά σχετικά μέτριου δείγματος (...). (...) ο πολυτελέστερος παρισινός κώδικας (τέως Bute), με υψηλότερης τέχνης παραστάσεις – τρεις ενυπόγραφες από τον Γεώργιο Κλόντζα – και με πολύ πιο περίτεχνη βιβλιοδεσία».

⁴ VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991· VEREECKEN, “Découverte”, 1994· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994· HADERMANN-MISGUICH, “Espace et temps”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Union”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Mort et survie”, 1996· HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000.

επηρεάστηκε τόσο καθοριστικά από τη ζωγραφική πλευρά των χρησιμολογίων, ώστε αυτή να αποβεί κυρίαρχο κριτήριο του κλαδογράμματός της.

Ο Brokkaar, από τη στιγμή που συναίνεσε στον «ορθό» αριθμό των Χρησμών,¹ δεν μπόρεσε να αποδεσμευτεί από την ιδέα του αρχικού κειμένου, ούτε αμφισβήτησε το διχοτομικό σχήμα των γαλλόφωνων συγγραφέων. Παραπέμποντας ακριβώς στις σελίδες όπου αναπτύσσει το σχήμα της η Vereecken, ο Brokkaar παραδέχτηκε: “the manuscripts can be divided into two separate groups: the ‘conservative’ manuscript branch (to which most manuscripts belong) and the ‘Latin’ manuscript branch (to which a few Cretan manuscripts and the earliest Latin translation belong)”.²

Το σχήμα της Vereecken βρήκε ευνοϊκές υποδοχές στις ηγεμονεύουσες ιστοριογραφικές διχοτομίες. Η ιστορικός Marie-Hélène Congourdeau, λόγου χάρη, έχοντας μάλλον συγκεχυμένη αντίληψη της χειρόγραφης παράδοσης,³ αλλά προφανώς συγκινημένη από τη διχοτομική λογική της Vereecken, διέκρινε “deux versions principales” του κειμένου, οι οποίες, διόλου περίεργο, αντανακλούσαν το σχήμα της Vereecken: την “tradition byzantine”, η οποία κατά την Congourdeau “*est dite ‘conservatrice’ par Vereecken*”,⁴ και τη “recension vénéto-crétoise (...) oeuvre, à la fin du XVIe siècle, de l’humaniste Francesco Barozzi et du peintre-miniaturiste Giorgio Klontzas, à Candie en Crète”.⁵ Η Congourdeau δεν αναφέρει πουθενά ότι το σχήμα *το εισηγήθηκε* η Vereecken, όχι τόσο επειδή το διεκδικεί για τον εαυτό της, όσο επειδή είναι βέβαιη για την άνετη, πάνδημη αποδοχή του. Τα όρια αυτού του σχήματος ωστόσο είναι πολύ στενά αφού, αν θεωρήσουμε ότι ο «λατινικός» κλάδος παραδίδει τους Χρησμούς πιστότερα ως προς την παλαιότερη μορφή τους, τότε θα έπρεπε αυτός να κληθεί «βυζαντινός», «παραδοσιακός» ή «συντηρητικός» (“conservative”).

Η στάση της Congourdeau συνοψίζει το μεθοδολογικό σφάλμα εξαγωγής συμπερασμάτων χωρίς προηγούμενη εντύπωση στα χειρόγραφα. Ο Antonio Rigo, μολονότι μελέτησε όχι μόνο ένα (όπως οι Vereecken & Hadermann-Misguich ή ο

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 26.

² BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 24.

³ CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 85: “on ne possède aucun manuscrit grec datant d’avant la fin du XVIe siècle” (sic).

⁴ CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 82 με υποσημ. 21. Δεν κατάφερα να εντοπίσω το σημείο, όπου, κατά τον ισχυρισμό της Congourdeau, ο BRAVO GARCÍA, “Fin del mundo”, 2003 αποκαλεί και αυτός “bizantina” τη συγκεκριμένη “tradition”.

⁵ CONGOURDEAU, “Oracula”, 2007, 83.

Brokkaar) αλλά τρία διαφορετικά χειρόγραφα, απέφυγε επιμελώς να προχωρήσει σε γενίκευση ως προς την «ορθή» διευθέτηση των Χρησμών, αντιλαμβανόμενος πλήρως την πολυπλοκότητα της χειρόγραφης παράδοσης και το δύσβατο έδαφος που έπρεπε να προσπελαστεί. Η διαίσθηση ότι η γενίκευση με βάση την ειδική περίπτωση θα σκοντάψει αναπόφευκτα στην ποικιλομορφία τής παράδοσης δεν έλλειψε από τον Brokkaar,¹ καθώς όμως δεν συγκροτήθηκε σε μέθοδο, απέβη άκαρπη στην πορεία τού βιβλίου.

Η κριτική των Inmaculada Pérez Martín & Antonio Bravo García στο σχήμα τής Vereecken ήταν από τις ελάχιστες που διατυπώθηκαν μέχρι σήμερα,² αν και δεν έλαβε χώρο μεγαλύτερο από δύο εκτενείς υποσημειώσεις. Οι Pérez Martín & Bravo García δεν δίστασαν να χαρακτηρίσουν τη στάση των Vereecken & Hadermann-Misguich απέναντι στη χειρόγραφη παράδοση ως “una actitud más radical”.³ Έψεξαν τις Vereecken & Hadermann-Misguich ότι προσέδωσαν υπερβολική βαρύτητα στην εκδοχή Μπαρότσι και ότι “engloban el resto de la tradición manuscrita (58 copias del texto en total) bajo la etiqueta de ‘manuscritos conservadores’, cuando una perspectiva más realista contemplaría las 58 copias como ‘tradición mayoritaria’ y los tres manuscritos restantes como ‘excepcionales’ o ‘extravagantes’”.⁴ Η προτεινόμενη λύση, το να ονομάσουμε δηλαδή “versión canónica” (αντί για «εσφαλμένη») την εκδοχή τού κειμένου που παραδίδει η “tradición mayoritaria”,⁵ δεν είναι ικανοποιητική, διότι το βασικό πρόβλημα εδώ δεν είναι ο χαρακτηρισμός, αλλά η διχοτομία. Υπάρχει ωστόσο έως έναν βαθμό στους Pérez Martín & Bravo García η κριτική θέση ότι στο κέντρο τού σφάλματος των Vereecken & Hadermann-Misguich βρίσκεται το κυνήγι «αρχικού κειμένου», και η παραγνώριση του μεγαλύτερου μέρους τής παράδοσης. Η κριτική των Pérez Martín & Bravo García κορυφώθηκε, όταν έκαναν λόγο για “un error de perspectiva”, ισχυριζόμενοι ότι η «πρώτη άρκτος» στην εκδοχή Μπαρότσι και στα *Vaticinia* δεν αποδεικνύει σφάλμα τής ελληνικής χειρόγραφης παράδοσης, αλλά αποτελεί απλώς μεταγενέστερη προσθήκη (añadido)

¹ “Since the present edition is based on one manuscript only, it may seem foolish to draw firm conclusions without taking into account the whole manuscript tradition. However, as a number of manuscripts have already been edited properly (...) it is not premature, we think, to propose at least some tentative interpretations...” (BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 23). Οι παραπομπές στους Rutgers, Lambeck και Migne, και στους Βέη, Knös, Κομίνη, Rigo, Hadermann-Misguich & Vereecken και Κυριακού δίνουν πάντως το πολύ πέντε χειρόγραφα “properly edited” στο σύνολο των 50.

² Βλ. κριτικές παρατηρήσεις και στην GRATZIOU, “Rezension”, 2003.

³ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 434 υποσημ. 42.

⁴ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 434 υποσημ. 42.

⁵ PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 435 και υποσημ. 43.

εξαιτίας τού πάπα Τζοβάνι Γκαετάνο Ορσίνι (Νικολάου Γ', 1277-1280),¹ που κατά τη δική τους γνώμη προέκυψε από αναδιπλασιασμό τής άρκτου τού Χρησμού 7. Επομένως, συνεχίζουν, εφόσον δεν έχουμε απώλεια αλλά προσθήκη, αφενός περιιτεύει η υπόθεση της Vereecken για ένα σφαλερό *υπαρχέτυπο*, από το οποίο εξαρτώνται όλα τα χειρόγραφα της “*famille conservatrice*”, και αφετέρου πρέπει να θεωρήσουμε ότι “*los versos iniciales (του Χρησμού 1α του Μπαρότσι) son producto del intento de Barozzi de conjugar las tradiciones griega y latina del texto*”.²

¹ Έχει αμφισβητηθεί ότι τα πρώτα *Vaticinia* οφείλονται στην αντιπολίτευση στους Ορσίνι. Τις βασικές θέσεις τής συζήτησης βλ. στα LERNER, “Origins”, 1988· REHBERG, “Kardinalsorakel”, 1991, 50-58· REEVES, “Vaticinia”, 1992· MILLET & RIGAUX, “Aux origines”, 1992, 144· LERNER, “Recent Work”, 1993, 155· KELLY, “Visio Fratris Johannis”, 1994-95· FLEMING, *Pope Prophecies*, 1999, 6· MESLER, “True Emperor”, 2007, 376-379.

² PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 435-436 υποσημ. 43.

6. Παραγωγή των χειρογράφων

Τὸ δὲ πλοῖον ἐν ᾧ μετὰ τῶν ἠθέων ἔπλευσε καὶ πάλιν ἐσώθη, τὴν τριακόντορον, ἄχρι τῶν Δημητρίου τοῦ Φαληρέως χρόνων διεφύλαττον οἱ Ἀθηναῖοι, τὰ μὲν παλαιὰ τῶν ξύλων ὑφαιροῦντες, ἄλλα δὲ ἐμβάλλοντες ἰσχυρὰ καὶ συμπηγνύοντες οὕτως ὥστε καὶ τοῖς φιλοσόφοις εἰς τὸν αὐξόμενον λόγον ἀμφιδοξούμενον παράδειγμα τὸ πλοῖον εἶναι, τῶν μὲν ὡς τὸ αὐτό, τῶν δὲ ὡς οὐ τὸ αὐτὸ διαμένοι λεγόντων.

Πλούταρχος, *Βίοι Παράλληλοι*, Θησεύς, 23.1

ΕΙΝΑΙ ΑΔΥΝΑΤΟ ΝΑ ΣΥΛΛΑΒΟΥΜΕ τις κοινωνικές σημασίες των προϊόντων τῆς ανθρώπινης εργασίας, αν δεν λάβουμε υπόψη τη διαδικασία της παραγωγής και τους παραγωγούς τους. Τα εικονογραφημένα χρησιμολόγια υπήρξαν σύνθετα πολιτισμικά προϊόντα, και φορείς μηνυμάτων ανοίκειων στις σημερινές κυρίαρχες ιδεολογικές τάσεις. Είμαι λοιπόν διπλά αναγκασμένος να ερευνήσω τις συνθήκες παραγωγής του υλικού μου, εξετάζοντας τις πιο ευπρόσιτες τουλάχιστον πλευρές τῆς παραγωγικής διαδικασίας, αφενός παρατηρώντας τα ίδια τα προϊόντα της, και αφετέρου προσπαθώντας να κατανοήσω πώς εργάστηκαν για να τα φτιάξουν οι παραγωγοί.

Είναι σκόπιμο να περιγράψω εξ αρχής πώς έχω κατανοήσει τη διαδικασία τῆς παραγωγής ενός εικονογραφημένου χειρογράφου, με βάση τις έως τώρα έρευνες για την παραγωγή τού εικονογραφημένου βιβλίου στον χώρο τῆς ελληνοφώνης Ανατολῆς κατά τον 16ο αιώνα. Τα κεντρικά πρόσωπα στη διαδικασία αυτή ήταν ασφαλώς οι άνθρωποι που έγραφαν τα κείμενα και ζωγράφιζαν τις εικόνες τού βιβλίου. Οι γραφείς και οι ζωγράφοι έφτιαχναν το βιβλίο ακολουθώντας κανόνες, λαμβάνοντας συγκεκριμένες αποφάσεις και υποκείμενοι σε καταναγκασμούς. Δύο διακριτοί χώροι συντελούσαν στη διαμόρφωση αυτού τού πλαισίου. Ο πρώτος χώρος, κοινωνικά προσδιορισμένος, είναι ο χώρος από τον οποίο αντλούσαν τους πόρους για την εκτέλεση του έργου τους (συνεργάτες και βοηθοί, πρώτες ύλες, εργαλεία, πρότυπα, πληροφορίες, χρήματα), ο χώρος στον οποίο εργάζονταν (η οικία τους ή ένα ειδικότερο δωμάτιο), και στον οποίο διοχέτευαν το τελικό προϊόν τους

(παραγγελιοδότες, αγορά). Ο δεύτερος χώρος ήταν η «παράδοση», προσδιορισμένη ιστορικά και κατά διττό τρόπο: αφενός η γραμματολογική παράδοση των κειμένων που γράφονταν και εικονογραφούνταν, αφετέρου η παράδοση του επαγγέλματος και μιας ορισμένης λογιουσύνης, την οποία ακολουθούσε η εργασία τους ως μέσο προσπορισμού τού βίου, ως διαδικασία κοινωνικής ένταξης, ταυτότητας και, ενδεχομένως, κύρους και εξουσίας.

Δεν θα εξετάσω φυσικά τις παραμέτρους αυτές αφηρημένα, αλλά με βάση τα συγκεκριμένα προϊόντα που έχω να εξηγήσω. Πριν από αυτό, όμως, πρέπει να κάνω μία γενική, πιο θεωρητική παρατήρηση.

6.1 Η αντιγραφή

Η παραγωγή εικονογραφημένων χειρογράφων κατά την τελευταία μεσαιωνική και την πρώιμη νεώτερη εποχή εκλαμβάνεται συνήθως ως παραδοσιακή εργασία σε σχέση με τη νεωτερική τυπογραφία. Δεν είναι όμως η αντιγραφή με το χέρι, αλλά η μηχανική αναπαραγωγή τού βιβλίου εκείνη, στην οποία προσιδιάζει περισσότερο η θεώρηση του προϊόντος ως ακριβούς αντιγράφου σε σχέση με ένα πρωτότυπο. Αυτός είναι λόγος, για τον οποίο η απόφαση ότι ένα χειρόγραφο αποτελεί δίδυμο (*gemellum*) ενός άλλου, είτε μέσω τής σχέσης αντιβόλου-απογράφου, είτε με την έννοια ότι αμφότερα υπήρξαν απόγραφα ενός τρίτου χειρογράφου, οφείλει εξ ορισμού να εγείρει επιφυλάξεις ως προς την ομοιότητά τους.¹ Ο βαθμός των επιφυλάξεων αυτών καθορίζεται από το είδος τού κειμένου που αντιγράφεται. Η αντιγραφή ενός βιβλικού κειμένου από έναν γραφέα τής ύστερης μεσαιωνικής ή πρώιμης νεώτερης εποχής είναι σχεδόν βέβαιο ότι όντως θα απολήξει σε ένα απόγραφο πιστό στο αντίβολο, διότι το κείμενο φέρει το κύρος θεόπνευστου. Ορισμένα χρησμολογικά κείμενα, όπως η Αποκάλυψη του Ψευδο-Μεθόδιου (K8) ή ο Χρησμός τού τάφου τού Μεγάλου Κωνσταντίνου (K14), αντιγράφονται με πιστότητα συγκρίσιμη των βιβλικών κειμένων, η οποία μαρτυρεί το κύρος τους. Βέβαια, η εικονογράφηση ενός κειμένου, οπουδήποτε υπάρχει, περιπλέκει το ζήτημα της απόφασης περί την «πιστότητα» της αντιγραφής του, ιδίως στην περίπτωση των χρησμολογικών κειμένων, όπου η εικόνα αποτελεί και αυτή μέρος τού κειμένου κατά μία έννοια αυστηρότερη της συνήθους. Ακόμη και έτσι,

¹ ALEXANDER, “Facsimiles, Copies, Variations”, 1989.

πάντως, θα μπορούσε κάποιος δίκαια να ισχυριστεί ότι οι παραγωγοί του E1, φερ' ειπείν, είχαν γενικά την πρόθεση να το φτιάξουν όμοιο με το BB1e, το οποίο λειτούργησε ως αντίβολο κατά την τυπική έννοια. Στον κόσμο των χρησμολογίων, όμως, έχουμε και μία μαρτυρία που ανακοινώνει την ύπαρξη της αντίθετης πρόθεσης: δηλαδή της πρόθεσης να γραφτεί ένα χειρόγραφο που να μην ομοιάζει με το χειρόγραφο που επείχε τη θέση του αντιβόλου. Στην περίπτωση αυτή οι όροι «αντιγραφή», «αντίβολο» και «απόγραφο» καθίστανται προβληματικοί.

Η μαρτυρία αυτή απαντάται στην αφιέρωση του Φραγκίσκου Μπαρότσι προς τον Γενικό Προβλεπτή Κρήτης, Ιάκωβο Φοσκαρίνι, η οποία, χρονολογημένη στις 7 Απριλίου 1577, παραδίδεται εξίσου στα Berg, PP και BB2 (Πηγή 1). Ο Φοσκαρίνι εγχείρισε στον Μπαρότσι ένα άγνωστο σε μας ελληνικό χρησμολόγιο που βρέθηκε στα χέρια του,¹ ζητώντας του να το «αποκαταστήσει» (*restorationem*), να το μεταφράσει στη λατινική (*in Latinum sermonem conversionem*), και να το «ερμηνεύσει» (*interpretationem*). Ο Μπαρότσι περιγράφει με διαφωτιστικές λεπτομέρειες στην αφιέρωσή του πώς έφερε σε πέρας το έργο. Στην πραγματικότητα «ανακαίνισε» (*instaurando*) το πρότυπό του, αποκαθαίροντας αναρίθμητα «σφάλματα» (*innumeris mendis expurgavi*). Το πέτυχε αυτό, αντιπαραβάλλοντάς το με πολλά παρόμοια χειρόγραφα που συνέλεξε ο ίδιος.² Κατά τα λεγόμενα του Μπαρότσι, το χρησμολόγιο του Φοσκαρίνι ήταν σε μεγάλο βαθμό «σπαραγμένο» (*multum lacera*), «αποσπασματικό» (*fragmentata*), «ελλιπές» (*diminuta*), «σφαλερό και παραπλανητικό στην εικονογράφηση» (*falsissimis, ac mendosis figuris adumbrata*), ενώ και τα χειρόγραφα που συνέλεξε ο Μπαρότσι ήταν κι αυτά «νόθα και παραφθαρμένα» (*corruptis depravatisque*). Ο Μπαρότσι αιτιολόγησε την αποκαρδιωτική κατάσταση της παράδοσης του κειμένου και της εικονογράφησης του:

«(...) από τη μία εξαιτίας της απροσεξίας εκείνων που αρχικά μετέφεραν πλημμελώς και συγκεχυμένα τα στιχουργήματα και τις εικόνες από τον ίδιο τον μαρμάρينو κίονα, στον οποίο (πράγμα απ' όλους αποδεκτό) ο σοφότατος αυτός Αυτοκράτορας τα εγχάραξε, και από την άλλη εξαιτίας της άγνοιας εκείνων που στη συνέχεια τα μετέφεραν εσφαλμένα σε πολλά χειρόγραφα αντίγραφα, τα οποία διαβάζονταν τόσο ακρωτηριασμένα και παραφθαρμένα,

¹ *libellum quendam graecum manuscriptum Leonis sapientissimi Imperatoris Constantinopolitani vaticinia [...] continentem.*

² *plura quo ad potui exemplaria ex diversis huius Regni locis collegerim.*

ώστε κανένας μέχρι σήμερα δεν μπορούσε να βγάλει από αυτά κάποιο θετικό συμπέρασμα (...)» (Πηγή 1).¹

Ο Μπαρότσι εξήγησε ότι όσα φαίνονταν «σαν ακατάληπτα αινίγματα» (*quasi imperceptibilia aenigmata*) μπόρεσαν να μετατραπούν σε ένα κατανοητό όλον με την εκ νέου «διευθέτηση τόσο των ίδιων των στιχουργημάτων όσο και των εικόνων».²

Ο τρόπος που αντιλήφθηκε ο Μπαρότσι τη νέα διευθέτηση κειμένων και εικόνων, στην οποία κατέληξε, είναι αξιοσημείωτος: θεώρησε ότι αντανακλούσε πιστότερα από τα πρότυπά του τη διευθέτηση και το νόημα του «πρωτοτύπου», του κίονα όπου τα είχε εγχαράξει ο Λέων ο Σοφός (*carmina et figuras ab ipsa ... columna*). Έχοντας την τύχη να γνωρίζουμε το αποτέλεσμα της εργασίας τού Μπαρότσι στα PP, BB2 και Berg, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα λεγόμενα στην αφιέρωση επιβεβαιώνονται ως προς τη διευθέτηση, την οποία ο Μπαρότσι ανανέωσε όντως ριζικά σε σχέση με την έως τότε χειρόγραφη παράδοση. Αποδεικνύονται όμως υπερβολικά ως προς την απομείωση της αξίας της χειρόγραφης παράδοσης, την οποία ο Μπαρότσι, παρά τα λεγόμενά του, έλαβε υπόψη με συστηματικό τρόπο, αλλά και με ευρύτητα πνεύματος. Υπάρχει έτσι διάσταση ανάμεσα στην πραγματικότητα των PP, BB2 και Berg και στη ρητορική τού Μπαρότσι, η οποία απαξιώνει όλη τη σειρά των διαδοχικών μεταβιβάσεων, για να καταλήξει στην κύρωση της «πηγής», του «αρχέτυπου», του κίονα. Αλλά ο ψόγος της παράδοσης και η πρόσδεση στην έννοια του «αρχετύπου» ήταν η νοητική προϋπόθεση που επέτρεψε στον Μπαρότσι να μετασηματίσει, να «ανακαινίσει» τα πρότυπά του, διότι μεταβίβασε όλο το θετικό φορτίο της παράδοσης από τα απτά υλικά, τα συγκεκριμένα και χρήσιμα για τον ίδιο πρότυπα που είχε μπροστά του, σε κάτι που δεν είχε δει ποτέ, στον κίονα που «είχε εγχαράξει» ο Λέων στην Κωνσταντινούπολη. Αυτός ο φανταστικός κίονας, ακριβώς λόγω της αρχαιότητας και της απροσδιοριστίας του, είχε τελικά φανεί στον Μπαρότσι εξίσου απαραίτητος, διότι του επέτρεψε να παρακάμψει τις επιταγές των προτύπων του και απελευθερωμένος εν μέρει από αυτά να αυτενεργήσει, καταρτίζοντας τελικά τη δική του πρωτότυπη χρησμολογική εκδοχή.

¹ (...) *cum propter eorum incuriam, qui primum carmina, et figuras ab ipsa marmorea columna mendose, confuseque transtulerunt in qua (ut communis omnium extat opinio) sapientissimus ille Imperator ea exculpere fecerat: tum propter ignorantiam eorum, qui posterius in multis exemplaribus ea perperam scripsere, ita mutila, ac depravata legebantur, ut nemo hactenus quid boni ex eis potuerit elicere; (...).*

² *In corrigendis, vero, ordineque disponendis tum carminibus ipsis, tum figuris (...).*

Από την αφιέρωση του Μπαρότσι συνάγουμε λοιπόν πριν απ' όλα τον ηθμό, από τον οποίο διήλθαν οι παραδεδομένες χρησιμολογικές μορφές προκειμένου να μετασχηματιστούν. Κατά δεύτερο λόγο, όμως, συνάγουμε και την αιτία που επέβαλε τον μετασχηματισμό. Ο Μπαρότσι προκρίνει ρητά την ανάγκη «να βγάλει ένα θετικό συμπέρασμα» από τους Χρησμούς, καθώς στην υπάρχουσα μορφή του το χρησιμολογικό υλικό τού φαινόταν ασύμβατο με την επικαιρότητα (*opportunitatem*).¹ Η ανάγκη αυτή, μάλιστα, δεν ήταν μόνο δική του και του Φοσκαρίνι, αλλά αφορούσε ευρύτερο κύκλο «γερά καταρτισμένων ανδρών» (*plurimi vel insigniter eruditi viri*), οι οποίοι είχαν ήδη επιχειρήσει ανεπιτυχώς «διόρθωση και ερμηνεία» (*corrigendis, atque explicandis*).

Όσο και αν εντυπωσιάζει με την καθαρότητα της έκφρασής της στη συγκεκριμένη περίπτωση, αυτή η εφεκτική στάση απέναντι στην παράδοση ήταν οικεία στον πάγιο μηχανισμό εξέλιξης της χρησιμολογικής γραμματείας και της χειρόγραφης παράδοσής της. Ανεξαρτήτως του πώς προσέλαβε ο ίδιος τις ενέργειές του, ο Μπαρότσι ουσιαστικά δεν έκανε πολλά παραπάνω από ό,τι έκαναν πάντοτε οι ερμηνευτές των χρησμών. Η «διόρθωση» και η «ανακαίνιση» των Χρησμών δεν ήταν η εξαίρεση, αλλά ο κανόνας, η μόνιμη κατάσταση της χρησιμολογικής γραμματείας, μιας παράδοσης που, όσο αξιοσέβαστη και αν ήταν, στην πράξη αμφισβητούνταν και αναθεωρούνταν διαρκώς. Σε ένα άλλο χρησιμολόγιο, στο BC2, το οποίο περιέχει τα K14, K1, K15 και K5 στα ελληνικά και στα λατινικά, ο γραφέας προσέθεσε δίγλωσσες σημειώσεις στο τέλος τού K14 (φ. 2v) και του K5 (φ. 27v ελληνικά και φ. 28r λατινικά): *ὡς εὑρέθη ἐγράφη*, ενώ στην αρχή του K15 (φ. 17v λατινικά και φ. 18r ελληνικά): *δεῖται (ὡς ἐγῶμαι) διορθώσεως*. Δεν είναι σαφές αν με τον όρο «διόρθωση» ο γραφέας παρέπεμπε απλώς στις δεύτερες γραφές (γλώσσες) που, όπως και οι γραφείς άλλων χρησιμολογίων, είχε σημειώσει στα περιθώρια ορισμένων φύλλων, ή αν εννοούσε ριζικότερη αναπροσαρμογή. Πάντως, όσο και αν εμφανίζεται ως τεχνικός όρος, η «διόρθωση» δηλώνει και εδώ επιφύλαξη απέναντι στην παράδοση και στην αντιγραφή. Από την άλλη μεριά, η «αρχαιότητα» εμφανίζεται ξανά ως αξία στη φράση: *ἡ τοιαύτη γραφή μετεγράφη ἀπὸ παλαιώτατον βιβλίον ὡς λέγεται εἶναι γραφή χρόνων ὅ και ἐπέκεινα*, η οποία καταγράφεται στα Amb (φ. 15v),

¹ Στην τελευταία παράγραφο της αφιέρωσής του ο Μπαρότσι συνοψίζει την αξία τού χρησιμολογίου που προορίζει για τον Φοσκαρίνι στην αρχαιότητα του περιεχομένου του, στη σημασία και σοφία του συγγραφέα (του Λέοντος), καθώς και στην εμβρίθεια, την αλήθεια, την επικαιρότητα και την ιδιαιτερότητά του (*tum propter antiquitatem (...) autoris gravitatem ac sapientiam (...) doctrinam, veritatem, opportunitatem, et curiositatem*).

Ams (φ. 15v) και M3b (φ. 54r) ως επίρρωση της αυθεντίας τού K5. Ο έπαινος που επιδαμνιλεύεται εδώ δεν αφορά τόσο τον υλικό φορέα, το αντίβολο, όσο την ίδια τη *γραφή*, το κείμενο ως τέτοιο.¹

Ο σκεπτικισμός έναντι των κληρονομημένων σχημάτων βρισκόταν επομένως στο κέντρο τής διαδικασίας παραγωγής των χρησμολογίων, υπονομεύοντας *a priori* την αυθεντία τού ενός και μόνου χειρογράφου και επιβάλλοντας τη χρήση περισσότερων του ενός αντιβόλων. Δεν ξέρουμε πόσο πλούσιο ήταν κάθε φορά το «αρχείο» που είχαν στη διάθεσή τους οι παραγωγοί. Ο κώδικας BB1 περιέχει ίσως τα σημαντικότερα από τα χρησμολόγια που είχε στη διάθεσή του ο Μπαρότσι, πριν καταρτίσει την εκδοχή που βρίσκουμε στα χρησμολόγια της οικογένειας Γ. Στον κατάλογο της βιβλιοθήκης του, που καταρτίστηκε στη Βενετία μετά τον θάνατο του ανηψιού και κληρονόμου του, Ιάκωβου Μπαρότσι (1562-1617), βρίσκουμε πάντως και άλλα σχετικά χειρόγραφα.² Σε κάθε περίπτωση, εκτός από το μέγεθος του «αρχείου», θα θέλαμε επίσης να γνωρίζουμε πώς ακριβώς το χρησιμοποιούσαν οι γραφείς και οι ζωγράφοι. Η αναφορά σε αυτό ήταν σίγουρα διαρκής και αφορούσε όλα τα στάδια της παραγωγής τού χρησμολογίου. Η παραγωγή αυτή απέδωσε, όπως ξέρουμε, τουλάχιστον 53 χειρόγραφα. Απασχόλησε γραφείς, οι οποίοι αντικειμενικά ανέπτυξαν ένα είδος εξειδίκευσης σε αυτό το είδος βιβλίου, και οι οποίοι εργάστηκαν σε διαφορετικές γεωγραφικές περιοχές.

6.2 Ο κύκλος των Μαλαξών: διαμόρφωση και εξέλιξη της οικογένειας A

Ο Μανουήλ και ο Ιωάννης Μαλαξός ήταν δύο από αυτούς τους γραφείς. Γεννημένος στο Ναύπλιο περί τις αρχές τού 16ου αιώνα,³ γιος τού ιερέα, νοτάριου και Μεγάλου Οικονόμου τής Μητροπόλεως Άργους και Ναυπλίου Δημητρίου

¹ Η άποψή μου δεν διαφέρει από της Κυριακού, αλλά δεν ταυτίζω τη *γραφή* με τον *αρχέτυπο*: «Το πιθανότερο είναι ο όρος *παλαιόν* να αναφέρεται γενικά στα λανθάνοντα αρχέτυπα των ιστορημένων χρησμολογίων και όχι σε ένα συγκεκριμένο χρησμολόγιο που χρησίμευσε ως πρότυπο του [M3c]» (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 47).

² TOMASINI, *Bibliothecae*, 1650, 76 δεξιά στήλη και άνω: *Prophetiae Leonis* (= ο BB2): την εγγραφή στο πρωτότυπο ιταλικό κείμενο του καταλόγου, που συντάχθηκε το 1617, βλ. στον RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21. Βλ. επίσης στο ίδιο, 77 δεξιά στήλη και κάτω: *Prophetiae Leonis* (= ο BB1), 81 δεξιά στήλη και κάτω: *Prophetie Sibyllarum* (= ίσως ο Paris. Lat. 7218), 82 δεξιά στήλη και κάτω: *Pars Apocalipseos S. Ioannis*, 85 αριστερή στήλη και άνω: *Prophetia s. Artemii*, 89 αριστερή στήλη στη μέση: *Prophetie quadragesime*, 89 δεξιά στήλη στη μέση: *Prophetie Philosophorum Grecorum antiquorum & Mercurii Trimegisti*.

³ Όπως και άλλα λιμάνια της Πελοποννήσου, το Ναύπλιο και η περιοχή μέχρι και το Άργος ελέγχονταν από τη Βενετία από το 1388. Καταλήφθηκε από τους Οθωμανούς το 1539-1540.

Μαλαξού,¹ ο Μανουήλ μαρτυρείται μεταξύ των ετών 1543-1581.² Δεν γνωρίζουμε πότε και με ποια αφορμή ο Μανουήλ βρέθηκε στην Ιταλία. Πάντως, δύο φορές τον βρίσκουμε να εργάζεται στην Αποστολική Βιβλιοθήκη τού Βατικανού, γράφοντας χειρόγραφα για τον Μάρκελο Τσερβίνι (1549) και τον Τζουλιέλιο Σιρλέτο (1559).³ Εκεί θα πρέπει να γνώρισε και τον Ρεθύμνιο γραφέα Εμμανουήλ Προβατάρη,⁴ με τον οποίο, αν κρίνουμε από τη σωζόμενη αλληλογραφία τού Μανουήλ, τον συνέδεσε φιλία. Το 1560 ο Μανουήλ βρίσκεται στη Βενετία (οπωσδήποτε όχι για πρώτη φορά) και τον Απρίλιο του 1561 στη Θήβα, όπου συντάσσει τον *Νομοκάνονα* ως νοτάριος του Ζακύνθιου μητροπολίτη Θηβών, Ιωάσαφ Μακρή. Έμεινε στη Θήβα τουλάχιστον μέχρι τον Μάρτιο 1562.⁵ Από εκεί πήγε ίσως στην Κωνσταντινούπολη, διότι η γραφή του αναγνωρίζεται σε δύο κώδικες που πήρε μαζί του ο Ogier-Ghislain de Busbecq όταν άφησε την πόλη,⁶ τον Αύγουστο του 1562.⁷ Βρίσκεται πάλι στη Βενετία μεταξύ Μαΐου 1566 και Ιουνίου 1567, οπότε διαπιστώνονται οικονομικές σχέσεις του με Έλληνες εκδότες.⁸ Τον ξαναβρίσκουμε στην Κωνσταντινούπολη το 1577, να γράφει χειρόγραφα για τον λουθηρανό ιερέα τής γερμανικής πρεσβείας, Στέφανο Γκέρλαχ, και για τον δάσκαλο του Γκέρλαχ, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο του Τύμπινγκεν, Μαρτίνο Κρούσιο.⁹ Ο Μανουήλ πέθανε στις αρχές Μαρτίου τού 1581.¹⁰

Οι πληροφορίες που έχουμε για τον Ιωάννη Μαλαξό είναι λιγότερες. Πιθανώς συγγενής τού Μανουήλ και ίσως νεότερος από αυτόν,¹¹ τον βρίσκουμε το 1565

¹ Συγγενεύει με τον Νικόλαο Μαλαξό (περ. 1500-1594;), πρωτοπαπά του Ναυπλίου και έπειτα εφημέριο του ναού του Αγ. Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία (DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 2).

² VOGEL & GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 1909, 278· GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 135-137, αρ. 250· ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, «Μαλαξός», 1966· DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 3, 10.

³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 19-22.

⁴ CANART, “Provataris”, 1961-62.

⁵ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 5, υποσημ. 11.

⁶ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 11-12.

⁷ BUSBECQ, *Letters*, 2001, xii.

⁸ Η εμπλοκή τού Μαλαξού στην πρακτόρευση βιβλίων τού τυπογράφου Βασίλειου Βαρέλη διαφαίνεται ήδη σε αχρονολόγητη (1560;) επιστολή τού Μαλαξού προς τον Μανουήλ Προβατάρη από την Αγκώνα (DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 30 και 32-34). Για την ίδια δραστηριότητα βλ. επιστολή 21ης Ιουνίου 1567 από τον Κερκυραίο έμπορο Ιπόλυτο Βαρέλη (αδελφό και χρηματοδότη τού Βασίλειου) στον Προβατάρη (ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Επιστολές», 1992, 309-310).

⁹ Ο Stephan Gerlach (1546-1612), βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1573-1578 ως ιερέας στη γερμανική διπλωματική αποστολή του Αψβούργου αυτοκράτορα Μαξιμιλιανού Β' (1564-1576). Από το 1578 έως τον θάνατό του δίδαξε ως καθηγητής Θεολογίας στο Πανεπιστήμιο του Tübingen. Ο Martinus Crusius (1526-1607), υπήρξε καθηγητής στο ίδιο Πανεπιστήμιο μεταξύ 1559-1607.

¹⁰ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 7.

¹¹ Ο Paramelle, η Κυριακού και η Vereecken αναφέρουν τον Ιωάννη ως ανιψιό τού Μανουήλ (DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 508· KYPIAKOY, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 51· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 202 υποσημ. 11). Μου φαίνεται ότι η

μοναχό στον ναό της Παναγίας Χρυσοπηγής στον Γαλατά της Κωνσταντινούπολης και αργότερα στενό συνεργάτη του Μανουήλ στην παραγωγή χειρογράφων κατά την περίοδο που ο τελευταίος βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη (1577-1581).¹ Ο Ιωάννης φαίνεται να δρα αποκλειστικά στην Πόλη, μεταξύ των ετών 1557-1581.²

Όσον αφορά τα χρησιμολόγια, η γραφή του Μανουήλ έχει αναγνωριστεί στα BB1e και E1 (μετά το 1563), στον V1 (περί το 1559) και στον VO+V3 (1545-1555) και η γραφή του Ιωάννη στα Vin1 (περί το 1536), Vin2 και Ha (περί το 1555). Έχουν αναγνωριστεί, επίσης, τα χέρια ανώνυμων «συνεργατών» στα BB1e, E1, VO. Όπως θα υποστηρίξω, οι ίδιοι ή και άλλοι συνεργάτες του Μανουήλ πρέπει να αναγνωριστούν στα BB1a, BLd,³ Bero, Ho και V2. Σε όλα αυτά τα χειρόγραφα πρέπει να μετρήσουμε πέντε ή έξι διαφορετικούς ζωγράφους. Όπως θα δούμε, υπάρχουν ενδείξεις ότι ο Ιωάννης και ο Μανουήλ συνέβαλαν στην εικονογράφιση. Στον κύκλο των Μαλαζών εμπλέκονται έτσι έως και δεκατρείς άνθρωποι, οι οποίοι δραστηριοποιούνται επί τουλάχιστον 30 έτη (1540-1570).

Η αναφορά σε «κύκλο» αντί για εργαστήριο οφείλεται στο ότι τα ανωτέρω χειρόγραφα δεν παρήχθησαν όλα σε έναν τόπο και στο ότι δεν είναι σαφές το είδος και η διάρκεια των συνεργασιών ανάμεσα στα πρόσωπα. Δεν γνωρίζουμε τα ονόματα των συνεργατών, και ίσως η ύπαρξη ορισμένων να μπορεί να αμφισβητηθεί αν κριθεί ότι η γραφή τους πρέπει να αναχθεί στο χέρι άλλου, ήδη εντοπισμένου συνεργάτη, που η γραφή του παραλλάσσει. Ορισμένοι από τους συνεργάτες που εντοπίζω είναι όντως πιο «ευάλωτοι» αλλά μου φάνηκαν επίμονοι σαν σκιές. Οι ειδικότεροι εμού θα εκτιμήσουν και η μεταγενέστερη έρευνα θα δείξει πού σφάλλω. Δεν πρέπει να αμφιβάλουμε ότι τα προαναφερθέντα χειρόγραφα αποτελούν μονάχα μικρό μέρος απ' όσα παρήγαγε ο κύκλος των Μαλαζών κατά τις διαδοχικές προσεγγίσεις του στη χρησιμολογική γραμματεία. Στη βιβλιοθήκη του Φραγκίσκου Μπαρότσι έχουν ήδη εντοπιστεί υλικά των χρησιμολογικών εργασιών του Φραγκίσκου σκόρπια εδώ κι εκεί, σε φύλλα που διασώθηκαν εμβόλιμα σε άλλους κώδικές του, όπως στο φ. 1r του

πληροφορία αυτή προκύπτει από μη καταγεγραμμένη επικοινωνία του Paramelle με τον Otto Kresten, δεν γνωρίζω όμως δημοσιευμένο τεκμήριο που να την υποστηρίζει.

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 2, 81-82.

² GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 98, αριθ. 170.

³ Το επίπεδο ομοιότητας του BLd με την οικογένεια A (βλ. κεφ. 5.2) θα έλεγα ότι χρονολογεί το BLd σύγχρονο με το VO+V3 (πρβλ. τη σειρά των κειμένων του BLd και του VO στον Πίνακα 1.3) και πιθανότατα το εντάσσει στην παραγωγή του κύκλου των Μαλαζών. Δεν μπόρεσα να ταυτίσω τον γραφέα του με τον Μανουήλ, τον Ιωάννη ή με κάποιον από τους συνεργάτες που εντόπισε ο De Gregorio.

Bodl. Barocci Gr. 88, και στα φ. 1r-1v του Bodl. Barocci Gr. 91.¹ Παρόμοια υλικά θα σώζονται ίσως και σε μη χρησιμολογικά χειρόγραφα του Ιωάννη και του Μανουήλ Μαλαξού, αλλά ο εντοπισμός, η συγκέντρωση και η μελέτη των υλικών αυτών ξεπερνά τα όρια της παρούσας εργασίας.

6.2.1 Πρώτη φάση: 1535-1545 (Vin1)

Οι εργασίες τού κύκλου των Μαλαξών στη χρησιμολογική γραμματεία ξεχωρίζουν για τη διάρκεια και τη συστηματικότητά τους. Η πρώτη φάση τους χρονολογείται κατά την περίοδο 1535-1545, μοναδικό κατάλοιπο τής οποίας είναι ο Vin1 (περί το 1540, βλ. κεφ. 5.2). Στον κώδικα δεσπόζει η παρουσία τού Ιωάννη Μαλαξού ως μόνου γραφέα, ίσως δε και ως ζωγράφου (βλ. κεφ. 6.2.2.2). Ο Vin1 παρήχθη στην Κωνσταντινούπολη, και έλκει προς τα πίσω τον *terminus post quem* τής δράσης τού Ιωάννη εκεί.² Αν ο Ιωάννης είχε στη διάθεσή του βυζαντινά χρησιμολόγια, γράφοντας τον Vin1 δεν σκόπευε να τα αντιγράψει, αλλά να τα επικαιροποιήσει. Δεν νομίζω ότι ο Vin1 μπορεί πράγματι να διευκρινίσει ποιες μορφές είχε το χρησιμολογικό υλικό στα βυζαντινά χειρόγραφα, όπως υπαινίχθηκε η Κυριακού.³

Η ασυνήθιστη θέση τού κειμένου στον Χρησμό 5 τού Vin1 (εικόνα 6.2) είναι ακριβώς όμοια με του Ηο (εικόνα 2.1), ενός χειρογράφου που γράφτηκε και αυτό από τον κύκλο των Μαλαξών στην Κωνσταντινούπολη μεταξύ 1543-1553,⁴ λίγο μετά τον Vin1. Στον Vin1 ο Ιωάννης περιέκοψε δραστικά το κείμενο του Χρησμού 5, όπως έκανε και με άλλους Χρησμούς. Η θέση τού κειμένου στην άνω αριστερή γωνία και οι άδειοι χώροι στη σελίδα τού Χρησμού 5, ωστόσο, ίσως δείχνουν ότι άφησε ανοιχτό το ενδεχόμενο να επιστρέψει για να συμπληρώσει κείμενο σε δεύτερο χρόνο. Τέτοια εκ των υστέρων επέμβαση μαρτυρείται στα φ. 8v (εικόνα 6.1), 12r, 13r και 13v (εικόνα 6.3), 14r και 14v.

Με εξαίρεση τα δύο πρώτα κείμενα (K14, K26) και το τελευταίο (K3), τα οποία λειτουργούν ως πρόλογος και επίλογος, τα υπόλοιπα είκοσι κείμενα του Vin1

¹ Το φ. 1r του Bodl. Barocci Gr. 88 διασώζει κυρίως το K20 που ενσωματώθηκε στο *Σχήμα 19* της διευθέτησης του Μπαρότσι, ενώ τα φ. 1r-1v του Bodl. Barocci Gr. 91 διασώζουν κυρίως τα K28, K61 και K65, που ενσωματώθηκαν στο *Σχήμα 11*, στο *Σχήμα 18*, και στο *Σχήμα 22* αντιστοίχως.

² Πρβλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 52.

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 124, και πρβλ. εδώ κεφ. 5.3.

⁴ Για τη χρονολόγηση του Vin1 βλ. Κατάλογος κωδίκων, Vin1: Παρατήρηση 7. Τη χρονολόγηση του Ηο βλ. στο κεφ. 8.2.

παρατίθενται διαδοχικά ως χρησμολογική αλυσίδα που αποτελείται από μοιόμορφους κρίκους.¹ Η αλυσίδα ξεκινά με κείμενα που δεν ανήκουν στο Κ1 όπως

Εικόνα 6.1. Vin1, 8v-9r: Κ40+Κ41 (αριστερά): Χρησμοί 1 και 2 (δεξιά). Στο τέλος του κειμένου αριστερά συμπληρώθηκε σε δεύτερο χρόνο η φράση: *και τότε ἔσται θλίψεις και ἀρχαί ὠδίνων.*

παραδοσιακά το γνωρίζουμε (Migne), αλλά που η βραχεία έκτασή τους τα εξομοιώνει με τους συνήθεις Χρησμούς τού Κ1 (βλ. πίνακα 3.1). Οι συνήθεις Χρησμοί τού Κ1

Εικόνα 6.2. Vin1, 9v-10r: Χρησμός 5 (αριστερά): Χρησμός 4 (δεξιά).

συνάπτονται στο τέλος της αλυσίδας αυτής. Όλα τα κείμενα, παλιά και νέα, αποδόθηκαν σε διάφορους συγγραφείς ώστε να πιστοποιηθούν. Το Κ14 αποδίδεται

¹ Την έννοια του «κρίκου» τής χρησμολογικής αλυσίδας αναλύω στο κεφ. 2.2.

στον ανύπαρκτο φιλόσοφο «Αγαθινόδωρο», τα K26 και K33 στον νοτάριο «Γεώργιο Ριζανό», το K38 στον Μιχαήλ Ψελλό, το K37 (που εμφανίζεται σε δύο διαφορετικές εκδοχές) στον πατριάρχη Νικηφόρο, το K39 στον Λέοντα τον Σοφό, το K20 στον αγιώτατο Μάξιμο, και το K5 στον Μεθόδιο Πατάρων. Η ραφή βρίσκεται στο φ. 8ν (K41) και στο φ. 9r που περιέχει τους Χρησμούς 1 και 2 (εικόνα 6.1): στο άνω μέρος των φύλλων αυτών σημειώθηκε η απόδοση των κειμένων στον Λέοντα τον Σοφό. Ακολουθεί χωρίς ρητή απόδοση το υπόλοιπο γνωστό K1: οι Χρησμοί 5, 4, 3, 8, 6, 9, 10, 12, 13, 14 και 15.

Το ότι ο Μαλαξός είχε πρόθεση να κατασκευάσει ένα K1 που, καθώς αποτελεί άπαξ στη χειρόγραφη παράδοση, μπορούμε να το αποκαλέσουμε «νέο» φαίνεται από το ότι, με εξαίρεση τον πρόλογο και τον επίλογο, όλα τα υπόλοιπα κείμενα επιδιώχθηκε να καταλάβουν από μία σελίδα και να εικονογραφηθούν, χωρίς

Εικόνα 6.3. Vin1, 13r: Χρησμός 12 (αριστερά)· 13v: Χρησμός 13 (δεξιά).

αυτό να γίνει τελικά κατορθωτό. Από τους είκοσι κρίκους της αλυσίδας έξι έμειναν χωρίς εικονογράφηση, μολονότι αφέθηκε κενός χώρος στο κάτω μέρος της σελίδας, ενώ ορισμένες από τις εικόνες επαναλαμβάνουν λίγο-πολύ η μία την άλλη. Ο αναμενόμενος βασιλιάς παριστάνεται όμοιος δύο φορές (φ. 4ν, 14r), μία όμοια πόλη εικονογραφεί τέσσερις διαφορετικούς κρίκους (φ. 7r, 8r, 11r, 12v), και ο αετός εμφανίζεται ίδιος σε δύο περιπτώσεις (εικόνα 6.1). Υπάρχει έτσι μία αίσθηση ανολοκλήρωτου στον κώδικα, η οποία όμως δεν είναι απολύτως ακριβής (πρβλ. κεφ. 5.2), διότι ο Vin1 πρέπει να ήταν ούτως ή άλλως μέρος μιας ευρύτερης αναζήτησης

για ένα καινούργιο χρησμολογικό σχήμα, η οποία ήταν εκ των προτέρων γνωστό ότι δεν θα περατωθεί στον Vin1. Η βούληση της οποίας την ύπαρξη επικαλούμαι εδώ θα διαφανεί σταδιακά, καθώς θα εξετάζουμε και τους άλλους κώδικες τού κύκλου των Μαλαξών στο παρόν κεφάλαιο.

Οι προσδοκίες τού Ιωάννη από την εικονογράφιση ήταν σίγουρα μεγάλες και ο προβληματισμός του ζωηρός: ήθελε οι εικόνες να ζωντανεύουν κατά κάποιον τρόπο τους Χρησμούς. Στο φ. 10r (εικόνα 6.2), βλέπουμε τη νεαρή ανθρώπινη μορφή που συνήθως παριστάνεται στον Χρησμό 3 (το κείμενο του Χρησμού 3 βρίσκεται στην πίσω ακριβώς σελίδα, στο φ. 10v) να απευθύνεται στον δρεπανηφόρο ρωτώντας τον: *ἄν(θρωπ)ε δρεπανηφόρε, δρέπανον καὶ ῥόδον ὄντως φέρεις; Ο δρεπανηφόρος, που στην προηγούμενη σελίδα (φ. 9v) κρατούσε το δρεπάνι και το ρόδο, τα αφήνει τώρα να πέσουν. Η σχέση λόγου και εικόνας θυμίζει εδώ κόμικ και, μολονότι δεν χαρακτηρίζει το σύνολο του κώδικα, αποκαλύπτει τι ανέμενε ο Ιωάννης από την εικονογράφιση. Στις δεκατρείς από τις δεκαεπτά εικονογραφημένες σελίδες, η διευθέτηση αποχωρίζει το κείμενο από την εικόνα, τοποθετώντας το κείμενο στο άνω μέρος της σελίδας και την εικόνα στο κάτω. Μόνο στους Χρησμούς 5, 4, 12 και 13 (εικόνα 6.2 και εικόνα 6.3) υπάρχει αλληλεξάρτηση – στον Χρησμό 13, μάλιστα, το κείμενο στο κάτω μέρος της σελίδας συμπληρώθηκε σε δεύτερο χρόνο. Οι εικόνες τού Χρησμού 5 και του Χρησμού 13 διαθέτουν αφηγηματικότητα που φανερώνει ότι ένα από τα βασικά ζητούμενα της εικονογράφισης ήταν η ζωντάνια, η κίνηση και η φυσικότητα.*

Οι έντονες διαφοροποιήσεις τού Vin1 στην εικονογράφιση των Χρησμών 1, 5+4, 12, 13 και 15 (εικόνα 6.1, 6.2, 6.3, και εικόνα 3.2) σε σχέση με τα άλλα χρησμολόγια, σε συνδυασμό με το ότι ο Vin1 είναι το παλαιότερο ελληνικό χρησμολόγιο που γνωρίζουμε, στηρίζουν την άποψη ότι ο Vin1 είχε τρόπον τινά πειραματικό, διερευνητικό χαρακτήρα, και ότι συνέλεξε υλικό που θα φαινόταν χρήσιμο σε επόμενες προσεγγίσεις.

6.2.2 Δεύτερη φάση: 1545-1555 (Ho, V2, BLd, VO+V3)

Το Vin1 είναι το μοναδικό χρησμολόγιο που σώζεται από την πρώτη φάση τής εργασίας τού κύκλου των Μαλαξών πάνω στους Χρησμούς. Στην επόμενη φάση

ανήκουν το BLd, το V2 και το VO+V3, στο οποίο συναντάμε για πρώτη φορά το χέρι του Μανουήλ. Το Ho (1543-1555) βρίσκεται στο μεταίχμιο των δύο φάσεων.

6.2.2.1 Δομή τής ύλης

Στη δεύτερη φάση των εργασιών η διευθέτηση του χρησμολογικού υλικού διαφοροποιείται σε ορισμένα σημεία από τη διευθέτηση του Vin1. Το εγχείρημα να κατασκευαστεί μια χρησμολογική αλυσίδα με ομοιόμορφους και περίπου ισομεγέθεις

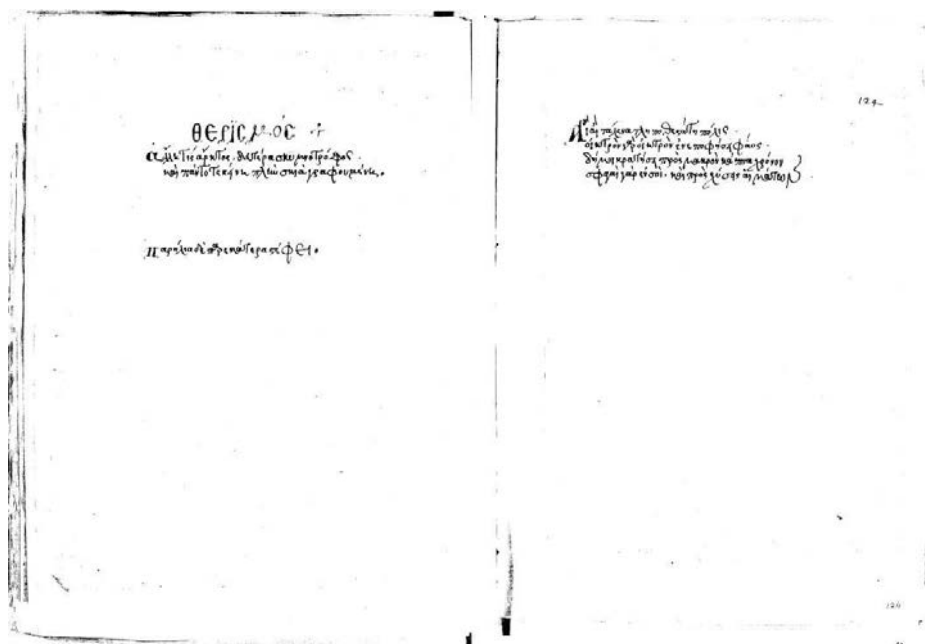
Εικόνα 6.4. VO, 11v-12r: τέλος του K14 (αριστερά)· T2, K39 και μέρος του K40 (δεξιά).

κρίκους παραμερίστηκε.¹ Εμφανίζεται μία άλλη δομή με κρίκους διαφοροποιημένους τόσο ως προς το μέγεθος του καθενός, όσο και ως προς το αν θα εικονογραφούνταν ή όχι. Μία από τις δοκιμακές εφαρμογές αυτού του σχεδίου αποτελεί το VO+V3. Αυτά τα δύο τεύχη, το πρώτο αποτελούμενο από οκτώ και το δεύτερο από έξι φύλλα, φέρουν 12 κείμενα με τελευταίο το K1, του οποίου ένα μέρος κείται στο VO και το υπόλοιπο στο V3 (βλ. Πίνακα 1.3). Τα κείμενα έχουν γραφεί από τον Μανουήλ Μαλαξό, με εξαίρεση το πρώτο, το K14, που είναι γραμμένο από συνεργάτη του (εικόνα 6.4).² Ο δοκιμακός χαρακτήρας των τευχών τεκμαίρεται από την έλλειψη εικονογράφησης, η οποία ωστόσο συνυπολογίστηκε εμμέσως με τους κενούς χώρους που αφέθηκαν στο χαρτί (εικόνα 6.5). Η χρονολόγηση των τευχών μεταξύ 1541-1551 από τον De Gregorio συνάδει με τη θεώρηση ότι η διευθέτηση της ύλης σε αυτά

¹ Θα το επιχειρήσουν ξανά, λίγες δεκαετίες αργότερα, ο Μπαρότσι και ο Κλόντζας.

² DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 174-175, 85 αριθ. 4, και πίν. 22.

αντικατοπτρίζει τον πρώιμο προβληματισμό του Μανουήλ Μαλαζού σχετικά με τους Χρησμούς, ενόσω βρισκόταν στη Ρώμη. Το σημείο αυτό είναι κρίσιμο, διότι πρέπει

Εικόνα 6.5. V3, 123v-124r: Χρησμός 7 (αριστερά)· Χρησμός 8 (δεξιά).

να επισημάνουμε πως δεν υπάρχει τεκμήριο που να βεβαιώνει την επικοινωνία του Μανουήλ με τον Ιωάννη Μαλαζό και, αν θέλουμε να ακριβολογούμε, ούτε καν τη συγγενική τους σχέση. Υπάρχει ωστόσο μία σημαντική ένδειξη ότι τέτοια επικοινωνία υπήρξε, και ότι συνέβαλε στη διαμόρφωση του VO: ο Χρησμός του τάφου του Μεγάλου Κωνσταντίνου (K14). Όπως θα δούμε σε λίγο (κεφ. 6.2.4.1), η πρωιμότερη γραπτή μαρτυρία για την ύπαρξη του K14 απόκειται στον Vin1, και η δεύτερη παλαιότερη στο VO. Και στα δύο αυτά χειρόγραφα το K14 προτάσσεται ως πρόλογος του όλου χρησμολογικού υλικού. Έχω λοιπόν τη γνώμη ότι ο Μανουήλ βρισκόταν σε επικοινωνία με τον Ιωάννη, ο οποίος υπήρξε πιθανότατα συγγραφέας του K14 (βλ. κεφ. 6.2.4.1), μολονότι δεν μπορούμε να πούμε αν και πόσο ο Μανουήλ γνώριζε την ύπαρξη του Vin1 ή άλλων χρησμολογιών (εικονογραφημένων ή μη) που είχαν γραφτεί στην Κωνσταντινούπολη είτε από τον Ιωάννη, είτε και από συνεργάτες ή απλώς οικείους και γνώριμους του, όπως πιθανότατα ήταν ο γραφέας του Ho. Ως επίρρωση, το φ. 16r του VO (εικόνα 2.2) είναι σχεδόν όμοιο με το φ. 9r του Vin1 (εικόνα 6.1), στο δε φ. 15v του VO (εικόνα 2.2) βλέπουμε τη φράση: *Φιλόσοφοι· αστρολόγοι· αίμα· σπανίας· αρμενίας· ιουδαίας και άραβίας όμόνοια*, η οποία εισάγει με χαρακτηριστικό τρόπο το K1 στα χειρόγραφα της οικογένειας A (εικόνα 4.2: αριστερά). Αρχίζει δηλαδή να διαφαίνεται

μία γραμμή, αρκετά ισχυρή είναι αλήθεια, που ενώνει το Vin1 με τα χρησιμολόγια της οικογένειας A μέσω του VO+V3.

Στο VO, ανάμεσα στο K14 και στο K1 έχουν καταγραφεί δέκα κείμενα, οκτώ από τα οποία υπήρχαν στον Vin1, αλλά με άλλη απόδοση. Ανεξαρτήτως της ταυτότητας των υποτιθέμενων συγγραφέων ή ερμηνευτών, όμως, τα ονόματά τους χρησιμοποιούνται στο VO όπως και στον Vin1, για να δώσουν ρυθμό στη σειρά των διαδοχικών κειμένων-κρίκων τής χρησιμολογικής αλυσίδας. Έτσι, μετά το όνομα του Σχολάριου, ο οποίος συνδέεται εδώ κατ' αποκλειστικότητα με το **προλογικό K14**, έρχεται ο τίτλος T2 (βλ. Πίνακα 1.2) να εισαγάγει τα επόμενα δέκα κείμενα σε αυτό που αποτελεί το **δεύτερο μέρος** τού χρησιμολογίου. Ο T2 αποδίδει συνολικά τη συγγραφή τους στον πρεσβύτερο της παλαιάς Ρώμης, Θεόφιλο, και τη μετάφρασή τους από τη λατινική στην ελληνική στον νοτάριο «Ιωάννη Ρυζανό». Τέλος, η αναφορά τού ονόματος του Λέοντος του Σοφού εισάγει ως **τρίτο μέρος το K1**. Κρίνοντας από τα κενά που έχουν αφαιρεθεί (εικόνα 6.5), η διευθέτηση αυτή προέβλεπε εικονογράφιση για καθέναν από τους Χρησμούς τού K1, αλλά και για τον Χρησμό τού κίονα του Ξηρολόφου (K17), ένα κείμενο εμβληματικό των χειρογράφων τής οικογένειας A, το οποίο εμφανίζεται ήδη στο VO (φ. 14v-15r). Η εικονογράφιση, δηλαδή, ήταν συγκεντρωμένη στο δεύτερο ήμισυ της αλυσίδας, κλιμακώνοντας τη χρήση των διαθέσιμων αφηγηματικών μέσων και τη δραματική ένταση.

Σε αυτή τη δομή βασίστηκαν και αυτήν επεξεργάστηκαν περαιτέρω τα χειρόγραφα της **οικογένειας A** (βλ. κεφ. 6.2.4), τα οποία προέρχονται όλα από τον κύκλο των Μαλαξών. Το Bergamo, το μόνο από αυτά που ο γραφέας του δεν έχει εντοπιστεί ακόμη, πρέπει να θεωρηθεί ότι γράφτηκε από ανώνυμο συνεργάτη τού Μανουήλ Μαλαξού, ίσως τον εντοπισμένο από τον De Gregorio στον Vat. Gr. 637 (1560-1566).¹ Η οικογένεια A ξεκινά και αυτή με το K14, όπως στο VO, και συνεχίζει με το K26, όπως στον Vin1. Αυτά τα δύο κείμενα αποτελούν το **πρώτο μέρος**. Η μεγαλύτερη διαφορά των χειρογράφων της οικογένειας A σε σχέση με τα Vin1 και VO+V3 είναι ότι στα πρώτα ο T2 εισάγει ως **δεύτερο μέρος** μια σειρά κειμένων, από τα οποία κανένα δεν συμπίπτει με κείμενα του Vin1 ή του VO. Τέλος, το **τρίτο μέρος** στην οικογένεια A εισάγεται με τον T1 που αποδίδει όλα τα κείμενα του μέρους αυτού στον Λέοντα τον Σοφό (βλ. Πίνακα 1.2). Το μέρος αυτό,

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 86, αριθ. 4, και πίν. 29. Το χαρακτηριστικό κεφαλαίο «Δ»: 2r, 4r, 5v, και αλλού· το χαρακτηριστικό «Cυ» στην αρχή της λέξης: 7r.

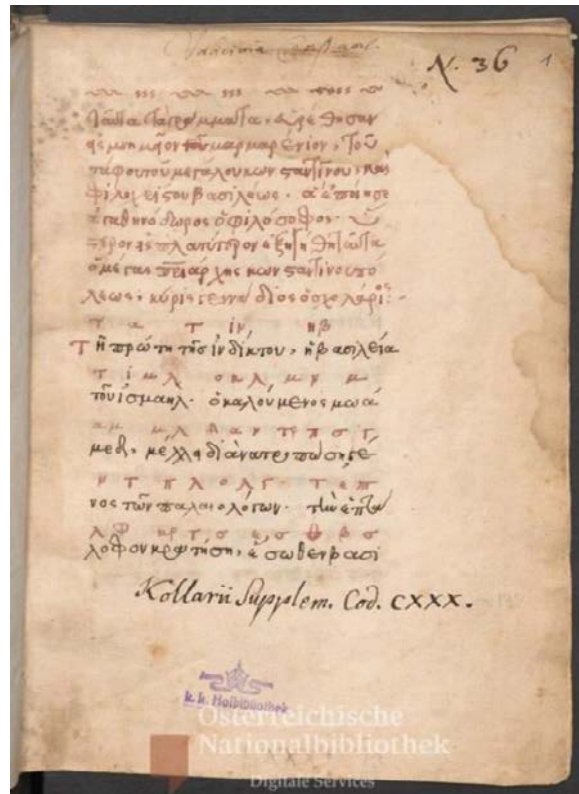
εκτενέστερο ως προς το τρίτο μέρος τού VO+V3, ξεκινά με τρία κείμενα, δύο από τα οποία απαντώνται επίσης στον Vin1 και στο VO (K37 και K38). Έπεται το K1 και ακολουθούν τέσσερα ακόμη κείμενα: τα δύο από αυτά υπήρχαν στον Vin1 αλλά όχι στο VO (K5 και K20), και τα άλλα δύο υπήρχαν στο VO αλλά όχι στον Vin1 (K17 και K28). Αυτή η δομή αντανακλά αφενός σύνθεση προηγούμενων επιλογών, αφετέρου εξέλιξή τους.

Η οικογένεια A θα έλθει αργότερα (βλ. κεφ. 6.2.4) να αποτυπώσει την τελική ρύθμιση του κύκλου των Μαλαξών και ως προς τη διευθέτηση της εικονογράφησης. Μία προμετωπίδα που απεικονίζει τον Σχολάριο εισάγει το K14, μία που απεικονίζει τον Θεόφιλο και τον Ιωάννη Ρυζανό εισάγει τα κείμενα του δεύτερου μέρους και μία που απεικονίζει τον Λέοντα τον Σοφό εισάγει τα κείμενα του τρίτου μέρους. Ακολουθεί η εικονογράφηση του K1 και, ως εικονογραφικός επίλογος, δύο νέες εικόνες εικονογραφούν ισάριθμα κείμενα που δεν είχαν εικονογραφηθεί ξανά: το K17 (όπως είδαμε είχε προβλεφθεί εικονογράφησή του ήδη στο VO) και το K28. Έτσι, ο ρυθμός τής εικονογράφησης παρακολουθεί τη δομή, ενώ τα πορτραίτα των συγγραφέων, αν και επαναλαμβάνουν τρεις φορές το ίδιο περίπου εικονογραφικό θέμα, στην πραγματικότητα λειτουργούν προς όφελος της διαφοροποίησης του ρυθμού της ανάγνωσης επιβραδύνοντάς τον, και βοηθώντας τον αναγνώστη να συνειδητοποιήσει το πέρασμα από το ένα μέρος τού βιβλίου στο άλλο. Στο K1, αντιθέτως, οι διαδοχικές εικόνες που συνοδεύουν τα βραχεία κειμενικά στοιχεία επιταχύνουν τον ρυθμό, ο οποίος κορυφώνεται δραματικά στα εικονογραφημένα K17 και K28.

6.2.2.2 Γραφείς και ζωγράφοι

Ο Ιωάννης Μαλαξός έγραψε τον Vin1 με κόκκινο και καφέ μελάνι. Ξεκίνησε με το K14 γράφοντας με κόκκινο τον τίτλο και το πρώτο γράμμα («Τ») τού κυρίως κειμένου. Μετά άλλαξε το κόκκινο μελάνι με καφέ για να γράψει το κυρίως κείμενο, αφήνοντας άδεια μία γραμμή στα διάστιχα, και αμέσως επανήλθε με το κόκκινο για να γράψει στα διάστιχα την κρυπτογραφημένη εκδοχή τού κειμένου (εικόνα 6.6). Το ότι μάλλον έγραφε τα κείμενα μια κι έξω, αντιγράφοντας προφανώς από άλλο ή άλλα χειρόγραφα και αλλάζοντας επί τόπου από καφέ σε κόκκινο και από κόκκινο σε καφέ, μας το δείχνει το Έν μέσφ κάτω από τον τίτλο, στο φ. 9r (εικόνα 6.1). Οι

περισσότερες από τις εικόνες φαίνεται ότι ζωγραφίστηκαν αφότου ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση γραφής των κειμένων (μία αμφιβολία μήπως ζωγραφίστηκαν σε δεύτερο χρόνο υπάρχει για τις εικόνες των φ. 4v και 6v). Ο Ιωάννης επανήλθε για συμπληρώσεις στο κείμενο (φ. 13r, εικόνα 6.3). Σε φάση επόμενη της πρώτης πρέπει να γράφτηκε και το K3 στο τέλος τού κώδικα (φ. 15r-15v), στο οποίο θα επανέλθουμε.

Εικόνα 6.6. Vin1, 1r: Η αρχή του κώδικα (*incipit* K14).

Το Ηο το έγραψε ανώνυμος συνεργάτης τού Μανουήλ Μαλαξού, κατά τη γνώμη μου ο ίδιος με αυτόν που έγραψε αργότερα και το Βερο,¹ αλλά και εκτενές μέρος τού ΒΒ1: το ΒΒ1b, το ΒΒ1c, και το πρώτο τμήμα τού ΒΒ1d. Σε αντίθεση με την επιφυλακτικότητα της Κυριακού για τον τόπο παραγωγής τού Ηο (βλ. Κατάλογο κωδίκων), ο κατάλογος των σουλτάνων που ο ίδιος γραφέας έγραψε στην αρχή τού Ηο (K3) σε συνδυασμό με την πληροφορία για την αγορά τού χειρογράφου στην Τουρκία (τέλη 19ου-αρχές 20ου αιώνα), με πείθουν ότι το Ηο παρήχθη στην

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 86 αριθ. 4, και πίν. 29. Δεν μπορώ να ισχυριστώ απόλυτη βεβαιότητα για την ταύτιση του γραφέα. Το χαρακτηριστικό κεφαλαίο «Δ»: Βερο, 2v, 3v, 9r το χαρακτηριστικό «Cυ» στην αρχή της λέξης: Βερο, 4r, 7v. Πρόσθετο τεκμήριο για τη σχέση τού Ηο με το Βερο αποτελεί η ταύτισή τους στον Χρησμό 14 ως προς τη διεύθυνση εικόνας και κειμένου (βλ. εδώ, εικόνα 6.20). Στο Ηο, το βήτα συνήθως γράφεται «β», ενώ στον Βερο «δ». Ωστόσο, ένα τουλάχιστον «δ» υπάρχει και στον Ηο (φ. 6r), ενώ ένα τουλάχιστον «β» υπάρχει στον Βερο (φ. 7v).

Κωνσταντινούπολη. Αυτό δεν σημαίνει απαραίτητως πως ο γραφέας τού Ho δούλεψε αποκλειστικά εκεί. Σημαίνει όμως ότι η δεύτερη φάση τής εργασίας τού κύκλου των Μαλαξών εξελίχθηκε σε δύο τόπους ταυτόχρονα: στην Κωνσταντινούπολη (Ho), και στη Ρώμη (VO+V3). Εφόσον δεχόμαστε την Κωνσταντινούπολη ως τόπο παραγωγής

Εικόνα 6.7. Χρησμός 14: Vin1, 14r (αριστερά)· Ho, 8v (δεξιά).

του Ho, και εφόσον δεχθούμε ότι η γραφή του απαντάται ξανά στον Bero και στον BB1, είναι πιθανό ότι ο γραφέας τού Ho όχι μόνο γνώριζε τον Ιωάννη Μαλαξό, αλλά και το λίγο προγενέστερο Vin1 (εικόνα 6.7). Ο κατάλογος των σουλτάνων που παρατίθεται στην αρχή τού Ho θυμίζει τον αντίστοιχο κατάλογο που παρατίθεται στο τέλος τού Vin1. Στη Ρώμη ή τουλάχιστον στην Ιταλία πρέπει να παρήχθη και το V2, γραμμένο κατά τη γνώμη μου λίγο μετά το BLd από τον ανώνυμο συνεργάτη τού Μανουήλ που εντόπισε ο De Gregorio στον Vat. Ottob. Gr. 30 (1557).¹ Το BLd αποτελεί αίνιγμα ως προς τον τόπο παραγωγής του.

Τα Vin1, Ho, BLd και V2 θέτουν πολλά ερωτήματα αναφορικά με τη συνεργασία των γραφέων με τους ζωγράφους, μόνο με δύο όμως μπορώ να καταπιαστώ. Το πρώτο ερώτημα αφορά τη συνεργασία των γραφέων με τους ζωγράφους και συγκεκριμένα τη σειρά με την οποία εργάζονταν στο χειρόγραφο. Το δεύτερο αφορά το κατά πόσον οι ίδιοι οι γραφείς ήταν και ζωγράφοι των χειρογράφων. Τα δύο ερωτήματα είναι έως έναν βαθμό ανεξάρτητα μεταξύ τους, διότι η ταύτιση γραφέα και ζωγράφου στο ίδιο πρόσωπο δεν απαντά, τουλάχιστον όχι αμέσως ούτε γενικά, ποια από τις δύο εργασίες εκτελέστηκε πρώτη και ποια δεύτερη.

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 86 αριθ. 1, και πίν. 26.

Ως προς αυτά τα ερωτήματα το Ηο δεν είναι αρκετά εύγλωττο. Στον Χρησμό 16 (φ. 82v) του BLd, όμως, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι δύο τελευταίοι στίχοι

Εικόνα 6.8. Χρησμός 16: BLd, 82v.

του κειμένου είναι γραμμένοι σε άνισο ύψος, ακολουθώντας τη διάταξη της εικόνας (εικόνα 6.8). Αυτό, καθώς μου φαίνεται, μαρτυρεί ότι η εικόνα ζωγραφίστηκε πριν να

Εικόνα 6.9. V2, 61r: Χρησμός 1 (αριστερά)· V2, 67r: Χρησμός 13 (δεξιά).

γραφτεί το κείμενο. Είναι αλήθεια ότι στο BLd μόνο στη συγκεκριμένη εικόνα μπορεί να παρατηρηθεί το φαινόμενο. Το ότι πρόκειται για φαινόμενο, όμως, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί, διότι σε οκτώ από τους δεκαέξι χρησμούς του V2 διαπιστώνεται ξανά: το κείμενο ακολουθεί τα περιγράμματα των εικόνων έτσι, ώστε το γράψιμό του δεν μπορεί παρά να έπεται αυτών (εικόνα 6.9).¹

¹ Βλ. φ. 61r, 61v, 63r, 65r, 67r, 67v, 68r, 68v.

Κεφ. 6. Παραγωγή χειρογράφων

Η Κυριακού επισήμανε πρώτη ότι στα V2, M34, και M46 οι ζωγράφοι προηγήθηκαν των γραφέων.¹ Έχω όμως τη γνώμη ότι ο ζωγράφος προηγήθηκε σε

Εικόνα 6.10. Ams, 1v: Χρησμός 1 (αριστερά)· M34, 3r: Χρησμός 5 (κέντρο)· M34, 7v: Χρησμός 15 επάνω χωρίς εικονογράφηση, και Χρησμός 14 κάτω με εικονογράφηση (δεξιά).

όλα τα χειρόγραφα όπου το κείμενο διαπλέκεται ισχυρά με την εικόνα, καταρχάς δηλαδή στα χειρόγραφα περί το Ams. Αυτό διαπιστώνεται τουλάχιστον στον Χρησμό 1 του Ams, στους Χρησμούς 3, 5 και 14/15 του M34 (εικόνα 6.10), στους Χρησμούς 3, 4, 5, 6, 13, 14 και 16 του M38, στους Χρησμούς 6, 9, 12, 13 του I, στον Χρησμό 8 του BC1a (εικόνα 6.11). Ανεξαρτήτως τού πόσο είναι ορατό σε όλη την έκταση του

Εικόνα 6.11. M38, 6r: Χρησμός 3 και 4 (αριστερά)· I, 43v: Χρησμός 13 (κέντρο)· BC1a, 261v: Χρησμός 8 (δεξιά).

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 48, 50, 74.

χειρογράφου, νομίζω ότι στα συγκεκριμένα χρησμολόγια η εικονογράφιση εκτελέστηκε πρώτη στο σύνολό της, σε όλους τους Χρησμούς. Ακόμη δηλαδή κι αν δεν βλέπουμε με τα ίδια μας τα μάτια ότι το κείμενο βολεύεται στη σελίδα ακολουθώντας τα περιγράμματα των εικόνων, μπορούμε να υποψιαστούμε πως, τουλάχιστον σε ό,τι αφορούσε το K1, ήταν γενικά μέρος τής παράδοσης ο γραφέας να έπεται χρονικά τού ζωγράφου, έστω κι αν πρωτότερα του είχε δώσει οδηγίες πού και πώς να ζωγραφίσει την κάθε εικόνα.

Στα χειρόγραφα των *Vaticiniorum*, μολονότι το κείμενο δεν διαπλέκεται με την εικόνα όπως στα ελληνικά χρησμολόγια, υπάρχουν ενδείξεις ότι δεν ήταν ασύνηθες το να εκτελούνται οι εικόνες πριν γραφτεί το κείμενο (εικόνα 6.12).

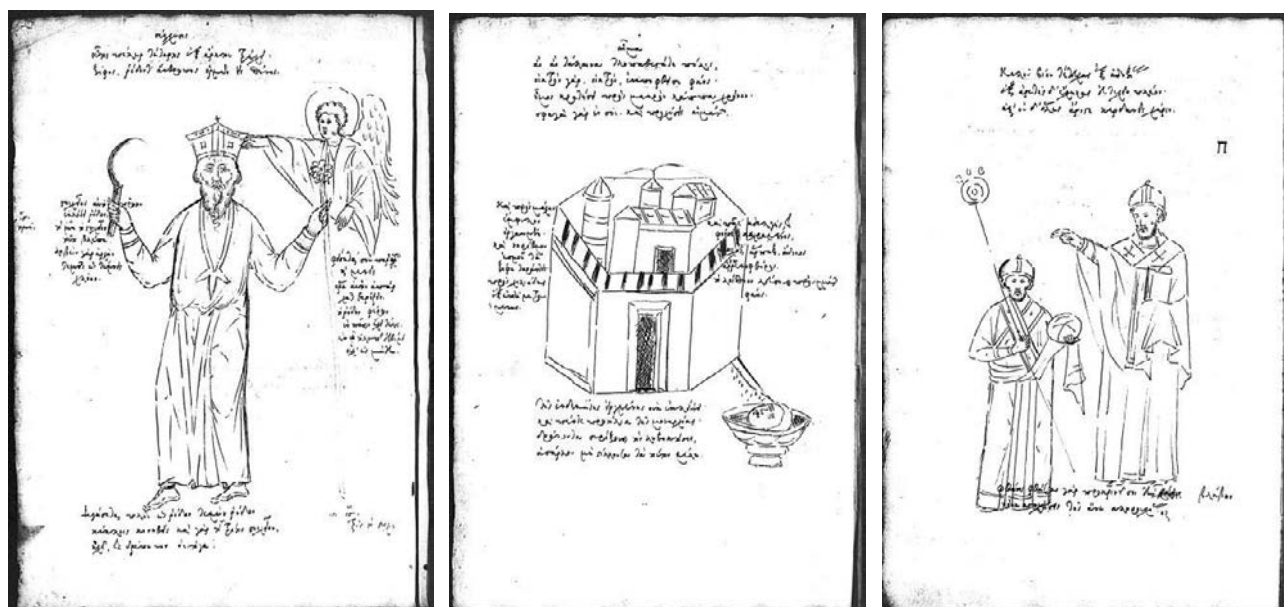

Εικόνα 6.12. Châlons-en-Champagne (ΒΔ Γαλλία), Δημοτική Βιβλιοθήκη, χφ. 68 (αρχές 15ου αιώνα), 61v-62v.

Στα φ. 62r έως 63v το κείμενο έμεινε άγραφο, αλλά οι εικόνες είχαν ήδη ζωγραφιστεί. Τμήμα των φύλλων.

Η πιο σημαντική αιτία τού γεγονότος ότι ο ζωγράφος προηγείτο του γραφέα έχει ήδη εντοπιστεί στο κεφ. 4: ήταν η εικόνα εκείνη που οργάνωνε τον κάθε Χρησμό. Ο ζωγράφος προκαθόριζε σε σημαντικό βαθμό τη σχέση τής εικόνας με το κείμενο, άρα και τη μορφή καθεμιάς από τις εικονογραφημένες σελίδες τού χειρογράφου, κυρίως μέσω τού χώρου που καταλάμβανε η εργασία του στο λευκό χαρτί. Στις περιπτώσεις όπου πρόκειται για δύο διαφορετικά πρόσωπα, ο γραφέας μπορούσε να ελέγξει το αποτέλεσμα δίνοντας στον ζωγράφο κάποια γενική οδηγία για το μέγεθος των εικόνων. Αν οι εικόνες καταλάμβαναν πολύ χώρο στο χαρτί, όπως συμβαίνει στο V2 και στο M34, η δυνατότητα του γραφέα να επηρεάσει τη σχέση τής

εικόνας με το κείμενο μειωνόταν δραματικά. Με εξαίρεση την οικογένεια Γ, στα ίδια τα χειρόγραφα δεν φαίνονται ίχνη τέτοιας καθοδήγησης και το πιθανότερο είναι ότι, στις περισσότερες περιπτώσεις, ο γραφέας απλώς υποδείκνυε στον ζωγράφο ένα ή περισσότερα πρότυπα, τα οποία όφειλε να ακολουθήσει. Σε γενικές γραμμές, πάντως, ο γραφέας συνήθως είχε τη δυνατότητα να αποφασίσει την τελική μορφή που θα λάβει η σχέση κειμένου-εικόνας, διατάσσοντας το κείμενο περί την εικόνα σε στενότερη ή χαλαρότερη φυσική γειτνίαση και με λιγότερο ή περισσότερο σύνθετο τρόπο. Το εύρος της δυνατότητας αυτής ήταν αρκετά μεγάλο, ώστε η φυσική σχέση κειμένου-εικόνας να μπορεί να ποικίλει εντυπωσιακά στο ίδιο χειρόγραφο. Στο BC2, λόγου χάρη (εικόνα 6.13), ο γραφέας άλλοτε «αγκαλιάζει» σφιχτά με το κείμενό του την εικόνα (Χρησμοί 3, 5, 6) και άλλοτε γράφει επάνω της (Χρησμοί 8, 9, 16), ενώ στους υπόλοιπους Χρησμούς η σχέση κειμένου-εικόνας είναι λιγότερο στενή. Με το

Εικόνα 6.13. BC2, 5v: Χρησμός 5 (αριστερά)· 8v: Χρησμός 8 (κέντρο)· 16v: Χρησμός 16 (δεξιά).

να γράφει τους στίχους επάνω στην εικόνα ή διασκελίζοντάς την, ο γραφέας ίσως πρότεινε στον αναγνώστη ερμηνείες. Υπάρχει όμως και περίπτωση η τόσο στενή αλληλεξάρτηση να επιβάλλεται απλώς από τη στενότητα του χώρου, όπως νομίζω συμβαίνει συχνά στο V2.

Η μακροσκοπική παρατήρηση δείχνει ότι η χειρόγραφη παράδοση τείνει διαρκώς προς την απλοποίηση της σχέσης εικόνας-κειμένου, φτάνοντας στον πλήρη διαχωρισμό των δύο στοιχείων σε χειρόγραφα όπως τα Berg, PP, BB2. Αν και η εξέλιξη αυτή δεν είναι απολύτως γραμμική, μπορεί ίσως να αποτελέσει ένα από τα κριτήρια για τη διεκρίνιση της σχέσης «δίδυμων» (*gemelli*) χειρογράφων, όπως το

Amb και το M3c. Η Κυριακού είχε σχηματίσει την άποψη ότι το Amb αντέγραψε το M3c, καθώς είχε θεωρήσει το M3c ως το παλαιότερο σωζόμενο χρησμολόγιο. Η Vereecken, αντίθετα, υποστήριξε ότι το M3c ήταν το απόγραφο, χωρίς να προσαγάγει κάποιο συγκεκριμένο επιχείρημα. Ο γραφέας τού Amb, άλλος από τον γραφέα τού M3c, σημείωσε εναλλακτικές γραφές («γλώσσες») για ορισμένες λέξεις στους Χρησμούς 1, 2, 4, 5 και 6. Όλες αυτές οι εναλλακτικές γραφές εφαρμόζονται στο M3c, το οποίο δεν περιλαμβάνει «γλώσσες».¹ Τίθεται έτσι το ερώτημα αν το Amb

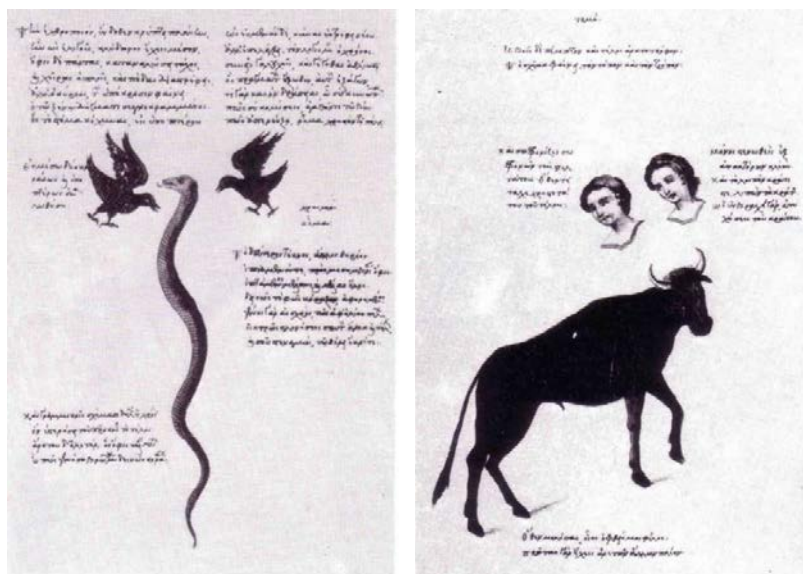
Εικόνα 6.14. Amb, 4v: Χρησμός 1 (αριστερά)· 7r: Χρησμός 6 (δεξιά).

αντέγραψε το M3c προτιμώντας τις λέξεις ενός δεύτερου αντιβόλου και κρατώντας στο περιθώριο και τις αντίστοιχες επιλογές τού M3c, ή αν αντίθετα το M3c, αντιγράφοντας το Amb, αποδέχτηκε κατά την αντιγραφή όλες τις εναλλακτικές προτάσεις τού Amb. Ο τρόπος που συσχετίστηκε το κείμενο με την εικόνα στα δύο χειρόγραφα, αποτελεί ίσως κριτήριο για τη λύση τού προβλήματος. Οι Χρησμοί 1, 5 και 6 τού Amb δείχνουν ότι ο ζωγράφος προηγήθηκε του γραφέα, διότι το κείμενο διασκελίζει την εικόνα ή ακολουθεί προσεκτικά τα περιγράμματά της (εικόνα 6.14). Στο M3c νομίζω ότι, αν και ο ζωγράφος προηγήθηκε ξανά,² ο γραφέας που τον

¹ **Amb:** Χρησμός 1: *ἀπορεύξει* στο κείμενο (-*ρεύξη* στο περιθώριο)· *καὶ σου στεναγμόν, τῷ θέρει καὶ τῷ ἔαρ* στο κείμενο (καὶ σου στεναγμοί, τῷ θέρει ἔαρ ἰ τε στο περιθώριο)· Χρησμός 2: *ἰπτότης* στο κείμενο (*ἰπτότης* στο περιθώριο)· Χρησμός 4: *πρωτόλια δὲ πάντας ἀναλώσας ζίφει* στο κείμενο (*ἀνακαλῶ* στο περιθώριο)· Χρησμός 5: *ὄρα αὐτὸν* στο κείμενο (*ὄρα γὰρ αὐτὸν* στο περιθώριο)· Χρησμός 6: *ὄθεν τὰ τέυχη* στο κείμενο (*τέτευχε* στο περιθώριο)· *εὐτυχῆσεις τοῦ τέλους* στο κείμενο (*εὐτυχῆσεις τοῦ κράτους* στο περιθώριο). **M3c:** Χρησμός 1: *ἀπερεύξη· καὶ σοῦ στεναγμοί, τῷ θέρει ἔαρ ἰ τε·* Χρησμός 2: *ἰπτότης·* Χρησμός 4: *πρωτολεῖα δὲ πάντας ἀνακαλῶ τῷ ζίφει·* Χρησμός 5: *ὄρα γὰρ αὐτὸν·* Χρησμός 6: *ὄθεν τέτευχε· εὐτυχῆσεις τοῦ κράτους.*

² Βλ. λ.χ. πὼς το κείμενο ακολουθεῖ την καμπυλότητα του δρεπανιοῦ στον Χρησμό 5 (φ. 27v).

ακολούθησε απλοποίησε τη σχέση ανάμεσα στο κείμενο και στην εικόνα, επιδιώκοντας ένα πιο συμμετρικό και τακτοποιημένο αποτέλεσμα (εικόνα 6.15). Το

Εικόνα 6.15. M3c, 23v Χρησμός 1 (αριστερά): 28v: Χρησμός 6 (δεξιά).

γεγονός αυτό ίσως δείχνει ότι είχε μπροστά του το Amb, και ότι σκέφτηκε να «βελτιώσει» λιγάκι τη σχέση κειμένου-εικόνας, όπως την έβλεπε εκεί.

Η πραγματοποίηση της εικονογράφησης πριν από το γράψιμο τού κειμένου είναι φαινόμενο υπαρκτό, αλλά σπάνιο στην ιστορία τού εικονογραφημένου χειρογράφου, πρώιμη, μεσαιωνική και νεώτερη, βυζαντινή ή δυτικοευρωπαϊκή.¹ Η περίπτωση των χρησμολογίων είναι επομένως αξιοσημείωτη στο ζήτημα της σειράς με την οποία εκτελούνταν οι εργασίες τής αντιγραφής και της εικονογράφησης των χειρογράφων.

Ως προς το δεύτερο ερώτημα, το κατά πόσον τα χρησμολόγια ζωγραφίζονταν από τους ίδιους τους γραφείς τους, η εκτίμηση είναι δυσκολότερη. Περιπτώσεις ελληνόφωνων γραφέων που ζωγράφισαν οι ίδιοι εν όλω ή εν μέρει τα χειρόγραφα τους,² ή γραφέων που ζωγράφισαν χειρόγραφα άλλων γραφέων,³ βεβαιώνονται ή υποτίθενται ευλόγως κατά την πρώιμη νεώτερη εποχή, αλλά και κατά τον 17ο και 18ο αιώνα.⁴ Σε όλες τις περιπτώσεις το ζήτημα κρίνεται *ad hoc*. Καθώς η εικονογράφηση ήταν σχετικά σπάνια στη συνολική παραγωγή τού χειρόγραφου

¹ ALEXANDER, *Medieval Illuminators*, 1992, 40 με σημ. 50.

² ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», 1991, 16· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000, 468-472.

³ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικονογραφημένα αναγνώσματα», 2002, 606-608.

⁴ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Αναμνήσεις*, 1996, 87-89· ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικονογραφημένα χειρόγραφα», 2011, 53-54.

βιβλίου στην Ανατολή, και καθώς το κοινωνικό και οικονομικό φαινόμενο του εργαστηρίου που παράγει ειδικώς βιβλία δεν υφίσταται ή δεν έχει εντοπιστεί, η εκπλήρωση της πρόθεσης να εικονογραφηθεί ένα χειρόγραφο, αν δεν ναυαγούσε, μπορούσε να ακολουθήσει από τις πιο απλές μέχρι τις πιο σύνθετες διαδρομές.¹

Από τις πιο εύλογες σχετικές υποθέσεις είναι ότι μία «αδέξια» εικονογράφιση πιθανότατα εκτελέστηκε από τον ίδιο τον γραφέα τού χειρογράφου. Η Κυριακού εφάρμοσε την υπόθεση αυτή στην περίπτωση των BC1a, Hi, I, M38, M46, S, V4 και Vin1, αναφερόμενη ρητά σε αδεξιότητα ή σχεδιαστική υστέρηση (βλ. Κατάλογο κωδίκων: Ζωγράφος), με εξαίρεση τα S και Vin1. Η έννοια της «αδεξιότητας», όμως, αποδεικνύεται δύστροπη κατά την εφαρμογή της. Η Κυριακού δεν την επικαλέστηκε

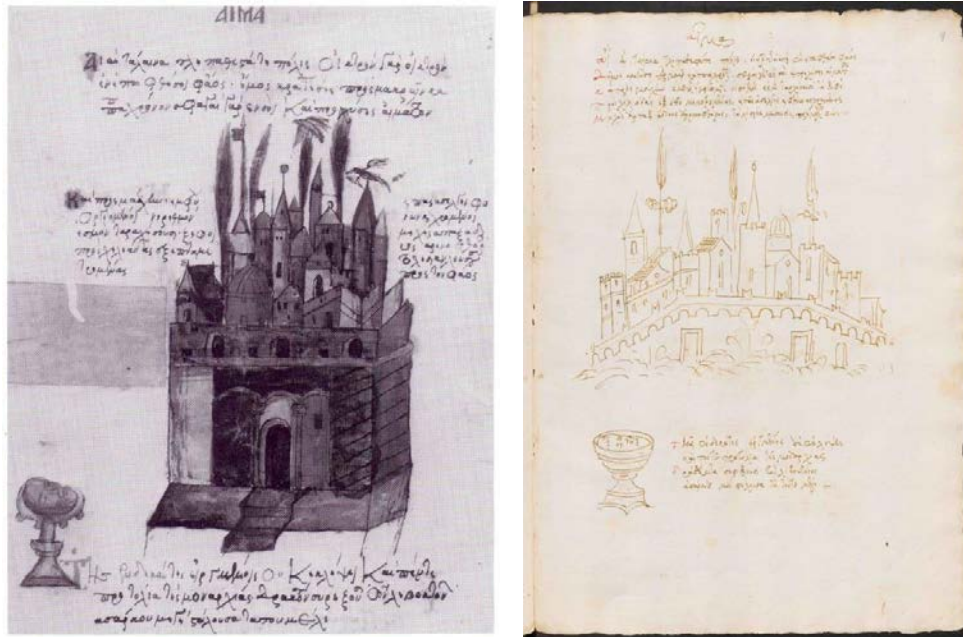

Εικόνα 6.16. Χρησμός 2: V4, 350r (αριστερά): V1, 13r (δεξιά).

στην περίπτωση τού Vin1, και δικαίως, αφού οι εικόνες του Vin1 δεν είναι αδέξιες αλλά «βυζαντινότροπες»: επιδιώκουν δηλαδή την αναφορά στον βυζαντινό εικαστικό κώδικα, και το πετυχαίνουν με επιδεξιότητα. Η επίκληση της αδεξιότητας του ζωγράφου από την Κυριακού είναι αντιφατική. Δύσκολα καταλαβαίνουμε για ποιον λόγο η εικονογράφιση του Χρησμού 2 είναι αδέξια στο V4, όχι όμως και στο V1 (εικόνα 6.16), ή για ποιον λόγο η εικονογράφιση του Χρησμού 8 είναι αδέξια στο BC1a και όχι στο Bero (εικόνα 6.17). Αυτά τα παραδείγματα, στα οποία θα μπορούσαμε να προσθέσουμε κι άλλα, δείχνουν ότι η Κυριακού έκρινε το ζήτημα αποσπασματικά, με ένα κριτήριο που αφορούσε την ποιότητα των χειρογράφων. Ο

¹ Η πιο απλή διαδρομή: να το εικονογραφήσει ο ίδιος ο γραφέας. Η πιο σύνθετη: να αναζητήσει ο γραφέας συνεργασία που περιλάμβανε μετακίνηση προσώπων ή/και του χειρογράφου.

λόγος που συμπεριέλαβε το V4 στα χρησμολόγια που εικονογραφήθηκαν από τον ίδιο τον γραφέα ήταν ότι η εικονογράφιση δεν είχε ολοκληρωθεί, και ότι η εντύπωση

Εικόνα 6.17. Χρησμός 8: BC1a, 261v (αριστερά)· Bero, 8r (δεξιά).

που σχημάτισε για το χειρόγραφο το έφερε σε ποιοτικά υποδεέστερη θέση ως προς τα άλλα δύο χειρόγραφα της οικογένειας B (εικόνα 6.18). Παρόμοιο κριτήριο εφάρμοσε

Εικόνα 6.18. Χρησμός 5+4: V4, 354r (αριστερά)· M3a, 3v (κέντρο)· Pan, 3v (δεξιά).

και για το BC1a σε σχέση με τα άλλα χειρόγραφα περί το Ams. Αντιθέτως, ο λόγος για τον οποίο δεν συμπεριέλαβε το V1 ήταν ότι πρόκειται για ένα επιμελημένο χειρόγραφο και ο δισταγμός της να αποδώσει την ιδιότητα του ζωγράφου σε έναν

γνωστό και συστηματικό γραφέα, όπως ο Μανουήλ Μαλαξός. Τέλος, ο λόγος για τον οποίο δεν συμπεριέλαβε το Bero, παρ' όλο που αναγνώρισε σε αυτό μία ανολοκλήρωτη εικονογράφηση, ήταν το καλό σχέδιο και ο επαγγελματισμός:

«Οι συνθέσεις έχουν φιλοτεχνηθεί (...) από έμπειρο ζωγράφο με πολλές αρετές στον σχεδιασμό των μορφών, γνώστη των κανόνων της προοπτικής και της τεχνικής της μικρογραφίας. Η αρμονία των αναλογιών, η προσεγγμένη απόδοση των ήπιων γενικά κινήσεων (...) και η εκφραστικότητα των κεφαλιών των ζώων (...) μας βοηθούν να φανταστούμε την εξαιρετική ποιότητα της εικονογράφησης, στην περίπτωση που αυτή θα είχε ολοκληρωθεί με την προσθήκη χρωμάτων και φωτοσκιάσεων».¹

Γράφοντας αυτές τις γραμμές η Κυριακού είχε κατά νου τα πιο «επαγγελματικά» χειρόγραφα της οικογένειας A, τα BB1e και E1, ενόψει των οποίων το Bero εξυπηρέτησε κατά την ίδια «την ανάγκη των αντιγραφών και των ζωγράφων για ένα “βιβλίο” σχεδίων για επαγγελματική χρήση».²

Αν εξαιρέσουμε τα BB1d, Berg, PP και BB2, η σχέση τού κειμένου με την εικόνα είναι τόσο στενή στα χρησιμολόγια, ώστε πληρείται βασικός από τους όρους που φέρνουν έναν ελληνόφωνο γραφέα τής εποχής αυτής στην ανάγκη να εκτελέσει ο ίδιος την εικονογράφηση του χειρογράφου του.³ Η τάση αυτή ενισχύεται όταν έχουμε εικόνες χωρίς χρώμα: BC2, BLd, Bero, M22, M34, M38, M46, V4, VB.⁴ Αλλά ακόμη και στις έγχρωμες εικονογραφήσεις των Vin1, Ams, BC1a, Ho, Lo, M3a, M6, M32, Pan και V1, οι περισσότερες από τις οποίες μάλιστα δεν είναι εύκολο να χαρακτηριστούν αδέξιες ή απλοϊκές, θα μπορούσε κάποιος να φανταστεί ως εκτελεστή τους τον γραφέα. Δεν είναι μόνον η Κυριακού, που είδε τον γραφέα να συμπίπτει με τον ζωγράφο στα Vin1 και BC1a, αλλά και ο De Gregorio, ο οποίος

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 56.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 57. Τα εισαγωγικά στη λέξη «βιβλίο» ανήκουν στην Κυριακού.

³ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, *Αναμνήσεις*, 1996, 87: «Όταν η εικονογράφηση παρεμβάλλεται μέσα στη στήλη του κειμένου, η συνεργασία δύο προσώπων είναι δυσκολότερη απ' ό,τι στα χειρόγραφα που φέρουν απλώς μικρογραφίες στις προμετωπίδες». ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000, 470: «Αλλά και χειρόγραφα που έχουν λιγότερο απλοϊκή εικονογράφηση, πάντως μεγάλης έκτασης και μέσα στο κείμενο (...) φαίνεται να έγιναν εκ των ενόντων (...), όπως στις περισσότερες περιπτώσεις και η τυποποιημένη εικονογράφηση των χρησιμολογίων, που επιπλέον συνδέεται άμεσα με το κείμενο». ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Εικονογραφημένα αναγνώσματα», 2002, 606.

⁴ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Γραφείς και μικρογράφοι», 2000, 470: «Άλλη ένδειξη ότι την εικονογράφηση μέσα στη στήλη του κειμένου εκτέλεσε ο γραφέας αποτελούν οι ίδιες οι απεικονίσεις, ιχνογραφήματα που αποφεύγουν το χρώμα».

τελικά, αν και με επιφυλάξεις, τόλμησε να αποδώσει στον Μανουήλ Μαλαξό την εικονογράφηση του V1.¹

Τα δεδομένα που αντίκεινται στην τάση ταύτισης των ζωγράφων των χρησμολογίων με τους γραφείς τους, ταύτιση προς την οποία ομολογώ κλίνω και εγώ, είναι νομίζω δύο. Το πρώτο, εικονογραφικό, αφορά τις παρεκκλίσεις από το εν γένει τυποποιημένο εικονογραφικό πρόγραμμα των χρησμολογίων – παρεκκλίσεις σημαντικές, επειδή αφορούν άπαξ ως προς την παράδοση εικόνες, οι οποίες απαντώνται στο Vin1, αλλά κυρίως στα χειρόγραφα των οικογενειών Α και Γ. Το δεύτερο δεδομένο, υφολογικό, αφορά τη σχεδιαστική ακρίβεια, η οποία χαρακτηρίζει ορισμένες εικόνες των οικογενειών Α και Γ. Είναι σχεδόν αδύνατο να υποστηριχθεί ότι οι εικόνες αυτές δεν ζωγραφίστηκαν από επαγγελματίες ζωγράφους, αλλά από γραφείς.

Αν αφήσουμε στην άκρη τις λίγες εικονογραφήσεις που θα μπορούσαν ίσως να χαρακτηριστούν απλοϊκές, η Κυριακού απέδωσε στον γραφέα την εικονογράφηση μόνο του Vin1, που δεν παρουσιάζει το ίδιο επαγγελματικό ύφος. Ο De Gregorio επίσης, ανεξαρτήτως του αν γνώριζε ή όχι την εικονογράφηση των BB1e και E1,² νομίζω ότι δεν θα απέδιδε εξίσου εύκολα στον Μανουήλ Μαλαξό την εικονογράφηση του V1, αν δεν ήταν η πιο αδύναμη σχεδιαστικά μεταξύ των χρησμολογίων τής οικογένειας Α, αν δηλαδή δεν έκρινε ότι ένας μη επαγγελματίας ζωγράφος θα ήταν ικανός να την εκτελέσει. Η ίδια αρχή διατυπωμένη αντίστροφα οδήγησε την Κυριακού, πιθανώς μετά και από πρόταση του Μανόλη Χατζηδάκη (βλ. Κατάλογο κωδίκων, BL: Ζωγράφος), να θεωρήσει ζωγράφο τού BLd τον Μάρκο Μπαθά, δηλαδή έναν επαγγελματία, του οποίου φυσιοκρατικά σκαριφήματα στα περιθώρια φύλλων ορισμένων χειρογράφων τής Βιέννης και του Μονάχου είχαν από δεκαπενταετίας δημοσιευτεί.³

Η απορία στην αντιμετώπιση του προβλήματος καθιστά πρακτικά αδύνατη την απόδοση της εικονογράφησης των Amb & M3c, των BB1e & E1, και του BB1d στους επτά γραφείς που εμπλέκονται σε αυτά (δύο γραφείς στο BB1e, δύο στο BB1d, από ένας στα άλλα), καθώς τα χειρόγραφα αυτά μαρτυρούν οπωσδήποτε ζωγράφους

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 110, 180, 192.

² Η μοναδική αναφορά του στα δύο αυτά χειρόγραφα δείχνει ότι μάλλον δεν τη γνώριζε (DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 81 υποσημ. 64).

³ HUNGER, “Markos Bathas”, 1972. Βλ. τώρα και ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Μάρκος Μπαθάς», 2000.

με σημαντική εμπειρία. Δεν συμπεριλαμβάνω εδώ τα Berg, PP, BB2 και M22, διότι η συνθετότητα των εικόνων τους μαρτυρεί εξαρχής επαγγελματία ζωγράφου.

Ας εξετάσουμε την πιθανότητα οι γραφείς των χρησολογίων του κύκλου των Μαλαζών να υπήρξαν και ζωγράφοι τους, ξεκινώντας με την περίπτωση του Ηο και

Εικόνα 6.19. Χρησμός 1: Ηο, 2r (αριστερά)· Βερο, 6v (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

του Βερο. Ανεξαρτήτως του αν αληθεύει ο ισχυρισμός μου ότι είναι ίδιος ο γραφέας των δύο χειρογράφων (απέχουν δεκαπέντε περίπου χρόνια μεταξύ τους), το ερώτημα

Εικόνα 6.20. Χρησμός 14: Ηο, 8v (αριστερά)· Βερο, 9v (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

είναι αν ο γραφέας θα μπορούσε να έχει ζωγραφίσει τις εικόνες κάποιου από αυτά (εικόνα 6.19). Και νομίζω ότι η απάντηση δεν μπορεί παρά να είναι θετική, διότι

πρόκειται για εικόνες που γραφέας (ή γραφείς) τόσο έμπειρος όσο δείχνει η γραφή τού Ηο και του Βερο θα μπορούσε χωρίς μεγάλη δυσκολία να τις αντιγράψει από κάποιο πρότυπο. Βέβαια δεν θα μπορούσε ο ίδιος άνθρωπος, είτε ήταν γραφέας, είτε επαγγελματίας ζωγράφος, να είχε ζωγραφίσει και τα δύο χειρόγραφα, διότι το ύφος των δύο εικονογραφικών προγραμμάτων διαφέρει (εικόνα 6.20 και εικόνα 6.21). Με

Εικόνα 6.21. Χρησμός 2: Ηο, 2ν (αριστερά)· Βερο, 6ν (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

την έννοια αυτή θα ακολουθούσα την Κυριακού στο ότι και ο Ιωάννης Μαλαξός θα μπορούσε πράγματι να έχει ζωγραφίσει τον Vin1, όχι όμως επειδή πρόκειται για αδέξιες ή απλοϊκές εικόνες, αλλά επειδή είναι απλές, συμβολοποιημένες παραστάσεις χωρίς απαιτήσεις ως προς την υπόδειξη χώρου, στις οποίες θα μπορούσε να επιδοθεί ένας έμπειρος γραφέας μέχρι το επίπεδο που βλέπουμε στους Vin1, Ηο και Βερο. Ως προς τον γραφέα τού Βερο θα δούμε πιο κάτω ότι, αν ζωγράφισε ένα από τα Ηο και Βερο, αυτό ήταν μάλλον το δεύτερο (βλ. κεφ. 6.2.4.3).

Η Κατερίνα Κυριακού υπέθεσε ότι ο Μάρκος Μπαθάς ζωγράφισε το BLd και το M3a (εικόνα 6.22).¹ Η απόδοση αυτή, ωστόσο, την οποία αποδέχθηκε ο Μανόλης Χατζηδάκης (αν δεν ήταν ο εμπνευστής της),² αμβλύνει τις πιο ακανθώδεις πτυχές του προβλήματος. Η υπόθεση δεν προκύπτει από τα ίδια τα χειρόγραφα, αλλά από δύο εξωτερικά και άσχετα μεταξύ τους στοιχεία: τα σκαριφήματα του Μπαθά στα χειρόγραφα της Βιέννης και του Μονάχου, στα οποία η Κυριακού στήριξε τη σχέση τού Μπαθά με το BLd, και στο γεγονός ότι ο Μπαθάς είχε φτιάξει ένα πορτραίτο τού

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 54, 63, 163, 170, 174.

² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, 1997, 399.

γραφέα του Μ3α, Ζαχαρία Σκορδύλη (εικόνα 6.23).¹ Το ότι ο Μπαθάς και ο Σκορδύλης γνωρίζονταν, διέμεναν και εργάζονταν αμφοτέροι στη Βενετία, όμως, δεν

Εικόνα 6.22. BLd, 76v: Χρησμός 5 (αριστερά)· Μ3α, 3v: Χρησμός 5+4 (δεξιά).

θεμελιώνει από μόνο του την υπόθεση ότι ο Μπαθάς ζωγράφισε το Μ3α. Πολλοί άλλοι ζωγράφοι ικανοί να ζωγραφίσουν το BLd και το Μ3α υπήρχαν στη Βενετία. Το

Εικόνα 6.23. Το πορτραίτο του Ζαχαρία Σκορδύλη από τον Μάρκο Μπαθά, όπως το εξέδωσε ο Legrand.

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 63 με υποσημ. 93· LEGRAND, *Bibliographie XV-XVI.*, τ. 1, 1885, 315· HUNGER, “Markos Bathas”, 1972, 133· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 74 και σημ. 16. Το πορτραίτο ενσωματώθηκε σε έντυπο βιβλίο που εξέδωσε ο Σκορδύλης το 1563.

κυριότερο όμως είναι ότι το B1d και το M3a δεν συνδέονται μεταξύ τους. Ο υψηλός βαθμός τυποποίησης στην εικονογράφηση των Χρησμών σημαίνει πως κάθε υπόθεση ότι δύο χειρόγραφα ζωγραφίστηκαν από το ίδιο πρόσωπο δεν μπορεί να βασιστεί στην εικονογραφία, παρά μόνο στην υφολογική συγγένεια ή σε μια ρητή μαρτυρία. Η απόδοση της εικονογράφησης ενός μόνου χρησμολογίου σε επώνυμο ζωγράφο, όπως ο Μάρκος Μπαθάς, απαιτεί επίσης υφολογική σύγκριση. Ο ισχυρισμός της Κυριακού

Εικόνα 6.24. B1d, 80r (αριστερά)· Vind. Phil. Gr. 182, 189r (δεξιά). Λεπτομέρειες των φύλλων (άνω) και πλήρη φύλλα (κάτω).

ότι στα σκαριφήματα του Μπαθά «αναγνωρίζεται η ίδια [όπως στο B1d] σχεδιαστική ευχέρεια, οι ίδιες ψηλόλιγνες μορφές και ο ίδιος προβληματισμός για προοπτική

απόδοση του χώρου σύμφωνα με τη *maniera italiana*»,¹ ίσως βρίσκει ανταπόκριση στην εικονογραφία, αλλά ο προβληματισμός για την απόδοση του χώρου απουσιάζει εντελώς από το BLd (εικόνα 6.24). Ομοίως η υπόθεση τής Κυριακού ότι ο Μάρκος Μπαθάς ζωγράφισε το M3a εξαιτίας τής «ποιότητα[ς] ορισμένων μικρογραφιών που έχουν φιλοτεχνηθεί σύμφωνα με τη *maniera greca*»,² δεν ενέχει «τεχνοτροπική σύγκριση», όπως γενναιόδωρα δέχτηκε η Μαρία Καζανάκη-Λάππα.³ Όπως τα Ho και Bergamo, έτσι και τα BLd και M3a ζωγραφίστηκαν από δύο διαφορετικούς ζωγράφους, και πιθανότατα κανένας από τους δύο δεν ήταν ο γραφέας τού χειρογράφου.

Το υφολογικό κριτήριο αναιρεί κατά τη γνώμη μου και την απόδοση στον Μανουήλ Μαλαξό τής εικονογράφησης δύο χειρογράφων (εικόνα 6.25) που του απέδωσε *ταυτοχρόνως* ο De Gregorio: του V1 και του Vat. Ottob. Gr. 354, ενός εικονογραφημένου *Φυσιολόγου*, γραμμένου από τον Μανουήλ περί το 1557-1560,⁴

Εικόνα 6.25. V1, 9v: πορταίτο του Λέοντος του Σοφού (αριστερά)· Vat. Ottob. Gr. 354, 1v: πορταίτο του Επιφανίου Κύπρου (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

δηλαδή την ίδια ακριβώς εποχή με το V1. Ο γραφικός χαρακτήρας τού Μανουήλ στον *Φυσιολόγο* είναι εντυπωσιακά όμοιος με τον χαρακτήρα του στα φ. 20r-29v του V1 (“variante posata”, εικόνα 6.26).⁵ Δεν ισχύει το ίδιο και για τη ζωγραφική (εικόνα

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 54.

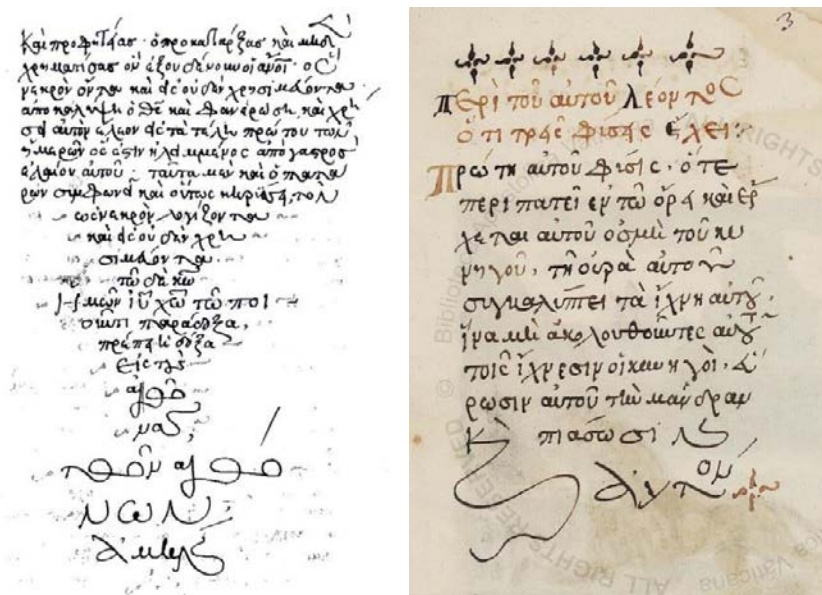
² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησιμοί*, 1995, 63.

³ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ, «Μάρκος Μπαθάς», 2000, 269 με υποσημ. 8.

⁴ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 179.

⁵ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 179, 192.

6.25 και εικόνα 6.27). Τα δύο στυλ μοιάζουν, αλλά πρόκειται για δύο διαφορετικά χέρια, το ένα μονάχα από τα οποία θα μπορούσε να είναι του Μανουήλ. Επιπλέον, το

Εικόνα 6.26. V1, 23r (αριστερά)· Vat. Ottob. Gr. 354, 3r (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

ύφος των εικόνων του V1 ή του Vat. Ottob. Gr. 354 δεν μοιάζει με κανένα άλλο ανάμεσα στα χρησιμολόγια του κύκλου των Μαλαξών, και έτσι, ακόμη και αν δεχτούμε τον Μανουήλ ως ζωγράφο του ενός από τα δύο χειρόγραφα, δεν μπορούμε να προωθήσουμε περαιτέρω τον προβληματισμό για την ενδεχόμενη ζωγραφική του δραστηριότητα.

Ως προς τα δύο ερωτήματα που θέσαμε στην αρχή αυτού του υποκεφαλαίου διαπιστώσαμε ότι σε πολλά χρησιμολόγια ο ζωγράφος ξεκινούσε να εργάζεται πρώτος, πριν από τον γραφέα. Αυτό το γεγονός αποτελεί συνέπεια άλλου, το οποίο διαπιστώσαμε στο κεφ. 4, δηλαδή του ότι η εικόνα είναι εκείνη που οργανώνει τον Χρησμό στο χειρόγραφο, όταν αυτός είναι εικονογραφημένος. Η υπόθεση ότι σε ορισμένα από τα εικονογραφημένα χρησιμολόγια ο γραφέας ήταν και ζωγράφος μπορεί να διατυπωθεί, οι ενδείξεις όμως είναι ελάχιστες και δεν βρέθηκε απόδειξη. Σε καμία περίπτωση δεν εντοπίστηκε χέρι ζωγράφου, το οποίο να έχει ζωγραφίσει πάνω από ένα χρησιμολόγια. Ως προς τα ερωτήματα αυτά εξετάστηκαν χρησιμολόγια που συνδέονται με την οικογένεια A ή ανήκουν σε αυτή (Vin1, Ho, BLd, V2, V1, Bero). Παρεμπιπτόντως αναφερθήκαμε επίσης σε ορισμένα χειρόγραφα περί το Ams (Amb & M3c, BC1a, BC2, M34, M38) και στα χρησιμολόγια της οικογένειας B (M3a, Pan, V4).

Εικόνα 6.27. V1, 12v (άνω αριστερά)· 16v (κέντρο)· 13v (κάτω αριστερά)·
Vat. Ottob. Gr. 354, 7v (άνω δεξιά)· 9r (κάτω δεξιά).

6.2.3 Τρίτη φάση: 1555-1571 (Vin2, Ha)

Η τρίτη φάση τής παραγωγής του κύκλου των Μαλαξών είναι η πλουσιότερη: πάνω από τα μισά χρησιμοποιήματα γράφτηκαν κατά τη διάρκειά της. Σχεδόν όλοι οι γραφείς που εμπλέκονται σε αυτήν είχαν ήδη εμφανιστεί κατά τις δύο προηγούμενες φάσεις (Διάγραμμα 6.1). Μόνο ο Ανώνυμος 6 μένει ακόμη να εμπλακεί.

Διάγραμμα 6.1

Φάση	Γραφείς & Κώδικες	Ιωάνν. Μαλαξ.	Μαν. Μαλαξ.	Ανών. 1	Ανών. 2	Ανών. 3	Ανών. 4	Ανών. 5	Ανών. 6	Γραφέας Γ ¹	Διορθωτ ής ²
A	Vin1	+									
B	Ho			+							
	V2				+						
	BLd					+					
	BB1a						+				
	VO+V3		+					+			
Γ	Vin2	+									
	Ha	+									
	V1		+								
	Bero			+							
	BB1b			+						+	+
	BB1c			+							+
	BB1e		+						+		+
	E1							+			
	BB1d*			+						+	+
		Ανώνυμος 1 = DE GREGORIO, <i>Manouel Malaxos</i> , 1991, πίν. 29. Ανώνυμος 2 = DE GREGORIO, <i>Manouel Malaxos</i> , 1991, πίν. 26. Ανώνυμος 3 = Δεν αναγνωρίζεται στον De Gregorio. Ανώνυμος 4 = Δεν αναγνωρίζεται στον De Gregorio. Ανώνυμος 5 = DE GREGORIO, <i>Manouel Malaxos</i> , 1991, πίν. 22. Ανώνυμος 6 = Δεν αναγνωρίζεται στον De Gregorio. Γραφέας Γ = Συνεργάτης τού Φραγκίσκου Μπαρότσι. Διορθωτής = Φραγκίσκος Μπαρότσι. * Στον BB1d ο Ανώνυμος 1 έγραψε τα φ. 70r-79r και ο Γραφέας Γ τα φ. 80v-97v.									

6.2.3.1 Παράδοση και πρωτοτυπία

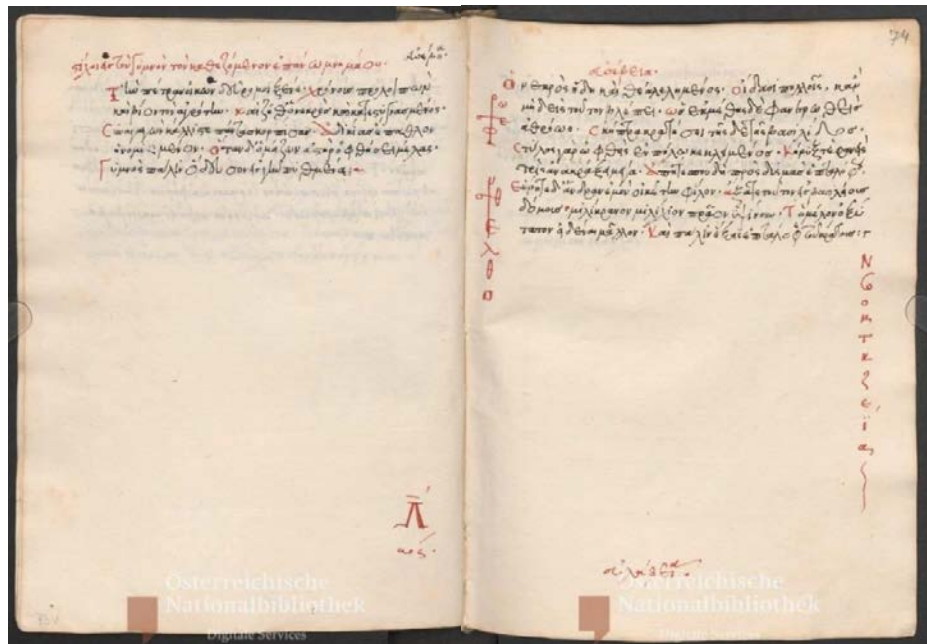
Στην έναρξη της τρίτης φάσης δεσπόζει ξανά η μορφή τού Ιωάννη Μαλαξού. Αυτή τη φορά γράφει το Vin2, χειρόγραφο ξεχωριστό πρώτα-πρώτα για το πλήθος των κειμένων που περιέχει (35 συνολικά) και για τη σπανιότητά τους.³ Στην αλυσίδα αυτή των κειμένων προσαρτάται τελευταίο ένα εντελώς ιδιότυπο K1, του οποίου η

¹ Βλ. παρακάτω, κεφ. 6.2.5.

² Βλ. παρακάτω, κεφ. 6.2.5.

³ Τα έντεκα από τα τριάντα πέντε κείμενα του Vin2 απαντώνται άπαξ σε αυτό: K7, K18, K29, K58, K69, K71, K73, K74, K75, K81, K83 (βλ. Πίνακα 1.2). Το Ha, «δίδυμο» του Vin2 αλλά ελλιπές σε σχέση με εκείνο, περιέχει επίσης ορισμένα από αυτά τα έντεκα κείμενα.

λογική κατασκευής θυμίζει τον Vin1: στην αλυσίδα τού K1 εισάγονται δηλαδή κείμενα αλλότρια για την παραδοσιακή μορφή τού K1. Το Vin2 περιέχει έτσι ένα K1

Εικόνα 6.28. Vin2, 73v-74r: Χρησμός 12 και Χρησμός 13.

που συνίσταται από 28 Χρησμούς (φ. 64r-77v), όπως αναλυτικά φαίνεται στον Πίνακα 3.2. Το ότι τα κείμενα αυτά πρέπει να θεωρηθούν κρίκοι τού K1 στο Vin2 είναι αναμφισβήτητο από τη μορφή τους, διότι, όπως και στο Vin1, έχει αφεθεί κενό το κάτω μέρος της σελίδας για τις αντίστοιχες είκοσι οκτώ εικόνες.¹ Η εικονογράφηση αυτή, ωστόσο, δεν έχει εκτελεστεί (εικόνα 6.28).

Το K1 του Vin2 είναι το πιο σχινοτενές της χειρόγραφης παράδοσης, αν εξαιρέσουμε το ακόμη πιο ιδιότυπο M22. Πέντε από τους Χρησμούς τού K1 στο Vin2 (μαζί και η επαυξημένη εκδοχή τού Χρησμού 1α που συζητήσαμε σε προηγούμενο κεφάλαιο) δείχνουν συγγένεια με τα χειρόγραφα της οικογένειας Γ (βλ. Πίνακα 6.1). Τα κείμενα αυτά μάλιστα απαντώνται μονάχα στο Vin2 και στα χειρόγραφα της οικογένειας Γ. Παρά τις διαφορές στη διατύπωση δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι εδώ υπήρξε μία ή περισσότερες κοινές πηγές. Κάποια από τα κείμενα παραπέμπουν στο Παρεκβόλαιον, του οποίου ο Μπαρότσι έκανε εκτεταμένη χρήση. Δεν είναι εύκολο να προσδιοριστούν τα χειρόγραφα που χρησιμοποίησαν ως πηγές ο κύκλος τού Μπαρότσι και ο κύκλος των Μαλαξών. Όπως έχω αναφέρει (κεφ. 2.1 και 2.2, Πίνακας 1.2 και Κατάλογος κωδίκων), η παράδοση

¹ Μόνο στα φ. 66r, 67v, 70r, 70v και 74r, ένας στίχος έχει γραφτεί στο κάτω μέρος της σελίδας, ώστε η εικόνα να έχει κείμενο όχι μόνο από πάνω της, αλλά και από κάτω. Στο φ. 67r ο χώρος που απομένει κενός στο κάτω μέρος της σελίδας δεν αρκεί: εδώ μάλλον δεν προβλεπόταν εικόνα.

του K52 περιορίζεται αποκλειστικά στα BLb (φ. 26r-46v), BLc (φ. 60v-68v, κολοβό) και BB1d (φ. 70r-79v, χωρίς τα έμμετρα μέρη). Την εκδοχή τού Παρεκβολαίου στο BB1d έχω τη γνώμη ότι έγραψε ο γραφέας τού Ho και τού Bero (ο Ανώνυμος 1, βλ. Διάγραμμα 6.1). Η εκδοχή αυτή, όμως, παραλείπει όλα τα έμμετρα μέρη τού κειμένου, τη στιγμή που το Vin2 και ο Μπαρότσι (BB2 & PP) ερανίζονται από το Παρεκβολαίον ακριβώς έμμετρα τμήματά του. Δυστυχώς δεν είχα στη διάθεσή μου τις εκδοχές τού Παρεκβολαίου από τον BL, αλλά το κριτικό υπόμνημα του Agostino Pertusi αρκεί για να διαπιστώσουμε πως ούτε ο Vin2, ούτε ο Μπαρότσι δείχνουν προτίμηση στις εκεί γραφές. Βρισκόμαστε επομένως για άλλη μία φορά μπροστά στο ίδιο δίλημμα, μη μπορώντας να αποφασίσουμε αν ο Ιωάννης Μαλαξός ή/και ο Μπαρότσι άντλησαν τα έμμετρα χωρία τού Παρεκβολαίου από το BLb τροποποιώντας τα κατά βούληση, ή από άλλα χειρόγραφα, τα οποία έχουν χαθεί.

Σε έναν άλλο κώδικα της Βιέννης, τον Vind. Hist. Gr. 98, γραμμένον σχεδόν εξ ολοκλήρου από τον Ιωάννη Μαλαξό την ίδια ακριβώς εποχή με τον Vin2,¹ ο Ιωάννης καταλογογράφησε 384 χειρόγραφα και 15 *σταμπάδα* βιβλία, ευρισκόμενα σε επτά ελληνικές βιβλιοθήκες τής Κωνσταντινούπολης, στις οποίες είχε πρόσβαση. Ανήκαν στον Μεγάλο Σακελλάριο του πατριαρχείου, Κωνσταντίνο Βαρίνο, και σε έξι *άρχοντες* της πόλης.² Εννέα χειρόγραφα, μόλις το 2,3%, σημειώνονται πως ήταν εικονογραφημένα: κυρίως αναγνώσματα αναψυχής.³ Μεταξύ αυτών βρισκόνταν και δύο χρησμολόγια, το ένα στη βιβλιοθήκη τού Αντώνιου Καντακουζηνού (βλ. Vind.

¹ Ο De Gregorio χρονολογεί μεταξύ 1562-1564 (DE GREGORIO, “Studi II”, 1996, 231-237). Ο Schreiner χρονολογεί τα πρώτα φύλλα από το 1565 και μετά με βάση το υδατόσημο του πρώτου οκταδίου, αν καταλαβαίνω σωστά (SCHREINER, “John Malaxos”, 2001, 207 με υποσημ. 17), άλλα φύλλα όμως φέρουν υδατόσημα του 1523 και 1547 (HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 107). Τα τελευταία φύλλα (51r-54v) με τον κατάλογο των βιβλίων *έν τῷ ραιδεστῷ* φέρουν τη γραφή τού Μανουήλ Μαλαξού, και όχι του Θεοδόσιου Ζυγομαλά, όπως διατείνεται ο BURKE, “Patria Texts”, 2014, 392). Την απόδοσή τους στον Μανουήλ πρότεινε ήδη ο ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες*, 1983, 74, και δεν την αμφισβήτησε ο DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 12 με υποσημ. 21, 81. Κατά τη γνώμη μου ο Μανουήλ έγραψε τα τελευταία φύλλα μετά την άφιξή του στην Κωνσταντινούπολη περί το 1577, ενώ ο Ιωάννης είχε ήδη γράψει τα προηγούμενα φύλλα (πιθανώς σταδιακά) αρκετά χρόνια πιο πριν.

² Βλ. τις προμετωπίδες στα φ. 8v (*Κωνσταντίνος Βαρήνος*: 45 βιβλία), 13r (*Γάκωβος Μαρμαρέτος*: 22 βιβλία), 16r (*Ιωάννης Σοῦτζος*: 24 βιβλία), 19v (άνευ προμετωπίδας, άγνωστη: 174 βιβλία), 32r (*Αντώνιος Καντακουζηνός*: 44 βιβλία), 37v (*Μανουήλ Εύγενικός*: 33 βιβλία), 43v (*Μιχαήλ Καντακουζηνός*: 57 βιβλία). Για τον κατάλογο αυτόν βλ. FÖRSTER, *De antiquitatibus et libris*, 1877, 16-31· PRZYCHOCKI, *Patriarchali Bibliotheca*, 1938, 34-42· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Σταμπάδα βιβλία», 1981· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, *Βιβλιοθήκες*, 1983· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Κατάλογοι», 1985· ΠΑΠΑΖΟΓΛΟΥ, «Μιχαήλ Καντακουζηνός», 1989· LAUXTERMANN, “Private Libraries”, 2013.

³ *Φραντζέσκος και Μπέλα, Ιμπέριος και Μαργαρόνα, Ιστορία και βίος στρατηγού Βελισάριου, Ιστορία του Θησέως, Ιστορία Απολλωνίου, Κοσμογέννηση Χούμνου*, αλλά και ένα Ευαγγελιστάριο, που αναφέρεται *φίγουράδο με τὸ λαζοῦρι και με τὸ χρυσάφι*.

Hist. Gr. 98, φ. 34v), το άλλο στου Μανουήλ Ευγενικού (βλ. Vind. Hist. Gr. 98, φ. 37v). Ο Ιωάννης τα περιέγραψε λεπτομερώς:

1. *Χρησμολόγιο Αντωνίου Καντακουζηνού*: «Ὁ χρησμός μεθοδίου ἐπισκόπου πατάρων· ἔτι ἐκ τὰς ὀράσεις δανιήλ τοῦ προφήτου· ἔτι χρησμοῦ ἀστρονομίας· καὶ χρησμὸν χοσρόου βασιλέως περσῶν, πρὸς τινα τὸν ἀρχιστράτηγον ῥωμαίων· καὶ ἐξηγεῖται αὐτὸν τὸν χρησμὸν ὁ λάσκαρις· ἔτι λέοντος τοῦ φιλοσόφου πάντα τοὺς χρησμοὺς· καὶ τοῦ ξιρολόφου ὄλους τοὺς χρησμοὺς· ἀπὸ τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου, ἕως τοῦ ἀντιχρίστου καὶ τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος· ὄλους φυγουράδους:».¹
2. *Χρησμολόγιο Μανουήλ Ευγενικού*: «Οἱ χρησμοὶ ὄλοι, φυγουράδοι· ἀρχὴ μεθοδίου ἐπισκόπου πατάρων· δανιήλ τοῦ προφήτου τὰς ὀράσεις· καὶ χοσρόου βασιλέως περσῶν· καὶ θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥωμαίου^{ου}· καὶ μεταγλωττίσθη παρὰ κυροῦ γεωργίου τοῦ ζηγαβηνοῦ· ἔτι καὶ λέοντος τοῦ φιλοσόφου καὶ βασιλέως πάντα τοῦ ξιρολόφου:».²

Ξέρουμε ότι ο Μιχαήλ Καντακουζηνός είχε στη βιβλιοθήκη του βυζαντινά χειρόγραφα, όπως ένα τετραεπάγγελο του 11ου-12ου αιώνα και ένα ψαλτήρι του 12ου αιώνα.³ Βυζαντινά ήταν ίσως και ορισμένα από τα χειρόγραφα που καταλογογράφησε ο Ιωάννης.

Το αν τα δύο ανωτέρω χρησμολόγια ήταν και αυτά βυζαντινά είναι άγνωστο. Οι παραλληλίες που διαπιστώνονται ανάμεσα σε αυτά και στο Vin2 τείνουν να δώσουν αρνητική απάντηση. Τα δύο χρησμολόγια ξεκινούν με τον Μεθόδιο Πατάρων και τις Οράσεις του Δανιήλ, όπως ακριβώς και ο Vin2. Με τον Μεθόδιο Πατάρων φέρεται ότι άρχιζε και ένα χαμένο σήμερα χρησμολόγιο της οικογένειας A, το T, το οποίο πρόλαβε να δει και να καταγράψει στο Τορίνο ο Σπυρίδων Λάμπρος. Το χρησμολόγιο αυτό βρισκόταν στο Τορίνο, ακριβώς δίπλα στη *λουμπαρδία*, την περιοχή που αναφέρει το K40. Ο «χρησμός τού Χοσρόη» ταυτίζεται με το K83, ένα κείμενο που απαντάται μόνο στο Vin2 και στο «δίδυμό» του Ha. Ως ερμηνεία τού «Λάσκαρι» απαντάται σε πέντε χρησμολόγια (μεταξύ των οποίων το Vin2 και το Ha) το K15. Η φράση *θεοφίλου πρεσβυτέρου ῥωμαίου καὶ μεταγλωττίσθη παρὰ κυροῦ*

¹ Vind. Hist. Gr. 98, φ. 34v.

² Vind. Hist. Gr. 98, φ. 37v.

³ PAPAZOGLU, "Michel Cantacuzène", 1988. Δεν αναφέρονται στον κατάλογο του Μαλαξού.

γεωργίου τοῦ ζηγαβηνοῦ στο δεύτερο χρησμολόγιο δεν είναι παρά ο T2. Μάλιστα, μόνο στο χρησμολόγιο του Μανουήλ Ευγενικού και στον Vin2 τη μεταγλώττιση φέρεται να την κάνει ο «Ζιγαβηνός» (στον Vin2 καλείται «Ἰωάννης», αντί «Γεώργιος») – σε όλες τις υπόλοιπες γνωστές εκδοχές τού T2, ο οποίος σημειωτέον εμφανίζεται αποκλειστικά στην οικογένεια A και στα συνδεδεμένα με αυτήν χρησμολόγια, ο Ζιγαβηνός έχει μετατραπεί σε «Ρυζανό» (βλ. Πίνακα 1.2). Η μνημόνευση του ανύπαρκτου «Γεωργίου» ή «Ἰωάννη» Ζιγαβηνοῦ ανακαλεί στη μνήμη τον αντιρρητικό θεολόγο Ευθύμιο Ζιγαβηνό (β' ἡμισυ 11ου-αρχές 12ου αι.),¹ γνωστό κυρίως για το ομολογιακό, αντιαρειτικό έργο του *Πανοπλία Δογματική*. Είναι εύλογη η υπόθεση ότι το όνομα του Ζιγαβηνοῦ στα χρησμολόγια πιστοποιεί ότι ο χρησμός τού (ανύπαρκτου) «Ρωμαίου πρεσβυτέρου Θεοφίλου», ενός Λατίνου, είναι δογματικά έγκυρος. Οι δύο χρησμοί που παρατίθενται υπό τον T2 στο Vin2 (ο K39 και ο K40: βλ. Πίνακα 1.3) αναφέρονται ο πρώτος στο σχίσμα μεταξύ ορθόδοξης και καθολικής εκκλησίας, και ο δεύτερος στους ιταλικούς πολέμους τού πρώτου μισού τού 16ου αιώνα, στο «σχίσμα» εντός τού ίδιου τού καθολικού κόσμου.²

Το συμπέρασμα είναι ότι διευθετήσεις όπως αυτές που βλέπουμε σήμερα ως άπαξ στο Vin2 ή στο Vin1 ήταν μάλλον διαδεδομένες κατά τα μέσα τού 16ου αιώνα στην Κωνσταντινούπολη. Η φράση *λέοντος τοῦ φιλοσόφου πάντας τοὺς χρησμοὺς· καὶ τοῦ ξιρολόφου ὄλους τοὺς χρησμοὺς· ἀπὸ τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου ἕως τοῦ ἀντιχρίστου καὶ τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος* στην περιγραφή τού χρησμολογίου τῆς βιβλιοθήκης τού Αντωνίου Καντακουζηνού μάς τοποθετεί ακριβώς στο κλίμα τού Vin2, αλλά και του Παρεκβολαίου, με το οποίο το Vin2 συνδέεται. Η παραγωγή χρησμολογίων στην Κωνσταντινούπολη, και μάλιστα εικονογραφημένων, ήταν κατά τα μέσα τού 16ου αιώνα πιο εκτεταμένη απ' όσο δείχνουν τα σωζόμενα κωνσταντινουπολίτικα χρησμολόγια της εποχής αυτής (Vin1, Ho, Vin2, κι ακόμη ίσως το Ha και ορισμένα από τα χειρόγραφα τού BB1), και φαίνεται συνδεδεμένη περισσότερο με τους εξωεκκλησιαστικούς κύκλους τῆς ορθόδοξης κοινότητας που περιέβαλλε το πατριαρχείο, παρά με το πατριαρχείο το ίδιο.

¹ ODB, τ. 3, 1991, 2227 (Zigabenos, Euthymios: Alexander Kazhdan & Anthony Cutler); THOMAS, *Christian-Muslim Relations*, τ. 3, 2011, 338-340 (Antonio Rigo). Οι κατάλογοι του Vind. Hist. Gr. 98 περιλαμβάνουν και μία *Ἐξήγησιν εἰς τὸ ψαλτήριον* αποδιδόμενη στον Γεώργιο Ζηγαβηνό (φ. 27r).

² Το Vin2 (φ. 28r) γράφει *σχῆμα* αντί *σχίσμα* (πρβλ. BLd, BB1a, VO, Pa, Vin3). Είναι αξιοσημείωτο ότι τόσο το K39, όσο και το K40 εμφανίζονται και πάλι στα χειρόγραφα της οικογένειας A και στα συνδεδεμένα με αυτήν. Το Vin1 δίνει έμφαση στο K40, το οποίο το παραδίδει εικονογραφημένο, και σε δύο διαφορετικές εκδοχές.

6.2.3.2 *Νέα κείμενα και συγγραφείς*

Διερωτώμενοι για το υλικό που συγκέντρωσε και στο οποίο είχε πρόσβαση ο Ιωάννης Μαλαξός δεν ασχολούμαστε με ένα τεχνικό μόνο ζήτημα. Η απάντηση είναι καθοριστική για το πώς θα εκλάβουμε την εργασία του: την έκταση, το βάθος, την πρωτοτυπία της. Μπορούμε άραγε να αποκαλέσουμε τον Ιωάννη Μαλαξό λόγιο με όση άνεση αποκαλούμε λόγιο τον Φραγκίσκο Μπαρότσι; Θυμίζω ότι, κατά τη Vereecken, οι Vin1 και Vin2 πρέπει να θεωρηθούν “de copies, fidèlement reproduites par des scribes”, σε αντίθεση με τους Berg, PP, BB2 και M22, “de compilations et de nouvelles créations par des savants”.¹

Η μέθοδος με την οποία συγκέντρωσαν το υλικό τους ο Μπαρότσι, ο Κλόντζας, ο Ιωάννης και ο Μανουήλ Μαλαξός, η λογική τής επεξεργασίας του, η κοινωνική απήχηση των χρησιμολογίων τους και οι υπηρετούμενοι σκοποί, όλα αφορούν το περιεχόμενο που δίνουμε στη λογιοσύνη. Πάντως ο Vin2 δεν υστερεί καθόλου σε πρωτοτυπία ως προς τους Berg, PP & BB2. Όπως δείχνει ο Πίνακας 1.2, τα κείμενα που απαντώνται *μόνο* στα Berg, PP και BB2 είναι τα K2, K53, K56, K60, K61, K63, K64 και K70. Με εξαίρεση το K2, ένα ερμηνευτικό υπόμνημα (“Sommario”) στην εικονογράφηση των Χρησμών που έγραψε ο Μπαρότσι στα ιταλικά και απαντάται *άπαξ* στον Berg, όλα τα άλλα κείμενα προκύπτουν από σταχυολόγηση και επεξεργασία τού Παρεκβολαίου (K52). Η πρωτοτυπία τους δηλαδή δεν έγκειται τόσο στο ότι πρόκειται για νέα κείμενα, αλλά στο ότι προκύπτουν από πρωτότυπη επεξεργασία παλαιότερων υλικών. Συνολικά, μπορούμε να πούμε ότι στους Berg, PP & BB2 ο Μπαρότσι επεξεργάστηκε και συνέρραψε μέρη δύο παλαιότερων κειμένων: του K1 και του K52. Στον M22, μολονότι ελήφθη υπόψη η εργασία τού Μπαρότσι, μία από τις διαφορές ως προς τους Berg, PP & BB2 είναι το ότι ορισμένα κείμενα πρέπει μάλλον να θεωρηθούν νέα, παρά επεξεργασίες παλαιότερων υλικών.²

Παρόμοιες παρατηρήσεις γίνονται και στον Vin2, σε κείμενα όπως τα K18, K29, K58, K71, K81 και K83, ή άλλα, που ενσωματώθηκαν εντός τού K1, όπως τα K7, K73 και K74. Και εδώ η πρωτοτυπία προσδιορίζεται με διττό τρόπο: είτε ως

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 52.

² Τα K6, K12, K16, K21, K22, K55, K66, K68 και K80 παρουσιάζουν μεγάλη πρωτοτυπία στον M22, είναι δηλαδή σπάνια ή απαντώνται *άπαξ* σε αυτόν. Θυμίζω ότι ο Πίνακας 1.2 περιλαμβάνει μόνο τα χρησιμολογικά κείμενα των χειρογράφων.

πρωτοτυπία κατά την επεξεργασία παλαιότερων υλικών, είτε ως συγγραφή νέων κειμένων. Το K74, λόγου χάρη, προκύπτει από χρησμό που αναφέρει ο Νικήτας Χωνιάτης σε σχέση με τον Ανδρόνικο Α΄:

*K74: «Ἄνῆρ τίς ἀγέρωχος αὐτολμος μέγας· στικτὸς πολὺς, ποικίλος χαμαιλέων· τὸ ψ΄ φέρων πρότιστα ταῖς κλήταισί που· αἴφνης ἀναστὰς ἐκ τόπου πλήρης πότου· ἐπὶ πεσεῖται καὶ θερίση καλάμην· ἀλλὰ κ΄ αὐτὸς συνθερισθῆ τῷ θέρει:-».*¹

*Χωνιάτης: «Αἴφνης δ΄ ἀναστὰς ἐκ τόπου πλήρους πότου, ἀνῆρ πελιδὸς, ἀγέρωχος τὸν τρόπον, στυγνός, πολὺς, ποικίλος χαμαιλέων, ἐπισπεσεῖται καὶ θερίσει καλάμην. Πλὴν, ἀλλὰ καὐτὸς συνθερισθεῖς τῷ χρόνῳ ἐσύστερον τίσειεν ἀθλίως δίκας, ὧν περ κακῶς ἔπραξεν ἐν βίῳ τάλας· ὁ γὰρ φέρων μάχαιραν οὐ φύγη ξίφος».*²

Αν αφήσουμε για λίγο κάτω τους σκληροτράχηλους φιλολογικούς ορισμούς, μπορούμε ίσως να θεωρήσουμε πως το K74 αντιγράφει το απόσπασμα του Χωνιάτη, δεν μπορούμε όμως να αρνηθούμε έναν βαθμό πρωτοτυπίας σε αυτή την αντιγραφή. Το πράγμα διαφέρει πολύ στην περίπτωση του K18, της Διήγησης του κίονα του Ξηρολόφου, κειμένου πολυσέλιδου και σημαντικού για τη διαμόρφωση της χρησιμολογικής ερμηνείας που πρότειναν τα χρησιμολόγια της οικογένειας Α, το οποίο απαντάται άπαξ στον Vin2 (φ. 43v-63v). Η διαφορά δεν έγκειται μόνο στην έκταση, αλλά και στο γεγονός ότι δεν εντοπίζεται *μία* ορισμένη πηγή, από την οποία να έχει προκύψει το συγκεκριμένο κείμενο. Ούτε πάλι έχουν εντοπιστεί *πολλές* πηγές, από τις οποίες να αποσπάστηκαν αυτούσια ή σχεδόν αυτούσια χωρία που συρράφτηκαν σε μια ορισμένη σειρά. Προκειμένου να συντάξει το K18, ο συγγραφέας έλαβε υπόψη του προγενέστερες πηγές, λεξικά, χρονογραφίες, πατριογραφικά και χρησιμολογικά κείμενα,³ αλλά δεν τα αναπαρήγαγε αυτολεξεί: εμπνεύστηκε από αυτά και συνέθεσε ένα καινούργιο, πρωτότυπο κείμενο.

¹ Vin2, φ. 72r.

² BEKKER, *Choniates*, 1835, 462-463· VAN DIETEN, *Choniates*, 1975, 353-354· MIGNE, *PG* 107, 1863, 1128C. Ξέρουμε ότι ένα βυζαντινό χειρόγραφο της *Ιστορίας* του Χωνιάτη, ο σημερινός Vind. Hist. Gr. 53, βρισκόταν στα χέρια του Ιωάννη Μαλαζού και του Ιωάννη Ζυγομαλά στην Κωνσταντινούπολη, τον Ιούνιο του 1571, εξαιτίας των σημειώσεων στο φ. 323r. Το χειρόγραφο εθεωρείτο μέχρι τον 20ο αι. αντίγραφο του Χωνιάτη, χρονολογείται όμως στο α΄ ήμισυ του 14ου αι. HUNGER, *Katalog*, τ. 1, 1961, 58-59.

³ DAGRON & PARAMELLE, "Récit", 1979, 491-504.

Αντιμετωπίζοντας το 1979 το ερώτημα αν ο Ιωάννης Μαλαξός ήταν ή όχι ο συγγραφέας τού K18, ο εκδότης τού κειμένου, Joseph Paramelle, περιέγραψε πώς η γνώμη του μεταστράφηκε από αρνητική σε θετική. Μη έχοντας ταυτίσει ακόμη τον γραφέα τού Vin2, ανέφερε στις τελευταίες σελίδες τού άρθρου του ότι η υπόθεση πως αυτός ήταν και ο συγγραφέας, ή έστω ένας «ευφάνταστος αντιγραφέας»,¹ πρέπει να αποκλειστεί, διότι ο τρόπος με τον οποίο επιφέρει διορθώσεις στο κείμενο δείχνει ότι το Vin2 ήταν απόγραφο άλλου χειρογράφου: παραδέχτηκε ωστόσο ότι μπορούμε να υποθέσουμε “interventions personnelles du copiste, au niveau du style et de la grammaire”, καθώς και ότι ο τίτλος και οι δεκατρείς υπότιτλοι (“manchettes”) στις ώες ήταν του γραφέα.² Ωστόσο, ο Paramelle προσάρτησε συμπληρωματικό σημείωμα στο τέλος τού ίδιου αυτού άρθρου, πληροφορώντας ότι, ενώ το είχε ολοκληρώσει, ο Otto Kresten τον ενημέρωσε πως το χέρι που είχε γράψει τον Vin2 και τον Ha ανήκε στον «αντιγραφέα και συγγραφέα» (“copiste et écrivain”) Ιωάννη Μαλαξό, για τον οποίο ο Kresten ετοίμαζε μονογραφία έχοντας εντοπίσει πάνω από τριάντα χειρόγρατά του,³ και επίσης πως ο Ιωάννης πρέπει κατά πάσα πιθανότητα να θεωρηθεί *συγγραφέας* τού K18.⁴ Πράγματι, ακόμη και αν ο Vin2 είναι απόγραφο, όπως θεώρησε ο Paramelle, αν το αρχέτυπο είχε γραφτεί και αυτό από το χέρι τού Ιωάννη, ο Ιωάννης δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί συγγραφέας τού K18. Ελλείψει στοιχείων που να τείνουν προς άλλη κατεύθυνση, θεωρώ πως ο Ιωάννης είναι όντως ο συγγραφέας τού K18. Πιθανότατα δε ο Ιωάννης και ο Μανουήλ (αλλά ίσως και άλλοι συνεργαζόμενοι γραφείς) είναι οι συγγραφείς και άλλων από τα κείμενα που απαντώνται άπαξ στους Vin2 & Ha, αλλά και από εκείνα που απαντώνται αποκλειστικά στην οικογένεια A και στα συνδεδεμένα με αυτήν χειρόγραφα: K17, K19, K26, K29, K33, K35, K37, K38, K39, K40, K41, K59. Συνακόλουθα, πιστεύω ότι αν ένα κείμενο δεν εμφανίζεται σε χειρόγραφο έξω από τον κύκλο των Μαλαξών, και από τη στιγμή που η μορφή του είναι πρωτότυπη, που δεν επιτρέπει δηλαδή να το αναγάγουμε σε άλλα κείμενα ως παραλλαγή ή συρραφή αυτών, τότε το κείμενο αυτό είναι πολύ πιθανό να το συνέγραψαν ο Ιωάννης ή ο Μανουήλ Μαλαξός.

Το ότι ο Ιωάννης Μαλαξός υπήρξε συγγραφέας δεν θα έπρεπε να είναι περίεργο - περίεργη είναι η έμφαση που αναγκάζομαι να δώσω στο γεγονός. Η

¹ DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 506: “l’auteur, ou plutôt le ‘copiste un peu imaginatif’”.

² DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 507.

³ Απ’ όσο ξέρω, ο Otto Kresten δημοσίευσε μέχρι τώρα για τους Ιωάννη και Μανουήλ Μαλαξό στα: KRESTEN, “Nugae Syropulianae”, 1974 και KRESTEN, “Rezension”, 1995.

⁴ DAGRON & PARAMELLE, “Récit”, 1979, 508.

μεταστροφή τού *Paramelle*, στην οποία ασφαλώς συνέβαλε το ότι ο γραφέας τού K18 δεν ήταν πια ανώνυμος, δείχνει ότι τα αρχικά του επιχειρήματα ήταν εύθραυστα. Η αμηχανία μου μπροστά στο ενδεχόμενο ότι ένας κατ' επάγγελμα Έλληνας γραφέας, ακόμη και επώνυμος, ο οποίος ζούσε στην Κωνσταντινούπολη του 16ου αιώνα, μπορούσε να πρωτοτυπήσει, να αποστεί δηλαδή από «το γράμμα» τής βυζαντινής παράδοσης, πηγάζει από τη δυσκολία μου να συλλάβω το γεγονός ότι το 1453 άλλαξε πολλά, αλλά όχι όλα στις συνειδήσεις των μελών τής ορθόδοξης κοινότητας που διαμορφώθηκε στην Κωνσταντινούπολη σταδιακά μετά το έτος αυτό, και ότι το συγκεκριμένο γεγονός συνέβη σε έναν κόσμο πολύ διαφορετικό από τον βυζαντινό: διαφορετικό όχι μόνο πολιτικά, αλλά και κοινωνικά και πολιτισμικά. Η αμηχανία αυτή αποτελεί πτυχή ευρύτερων ιστοριογραφικών φαινομένων, ορισμένα από τα οποία θα θίξω στο κεφ. 9.4.1. Εκεί θα δείξω ότι δραστηριότητες του Ιωάννη Μαλαξού όπως η συλλογή και καταγραφή επιγραφών από μνημεία τής Κωνσταντινούπολης ήταν καινοφανείς και ανταποκρίνονταν σε ανάγκες τού νέου κόσμου στον οποίο ζούσε.

6.2.4 Τρίτη φάση: 1555-1571 (*V1, Bero, BB1e, E1*)

6.2.4.1 Ο Χρησμός τού τάφου τού Μεγάλου Κωνσταντίνου (*K14*)

Η εμφάνιση του Ιωάννη Μαλαξού σε δύο κρίσιμες στιγμές κατά την πορεία διαμόρφωσης της οικογένειας A, στον *Vin1* και στον *Vin2*, εξειδικεύει τις δικές του δραστηριότητες ως προς τις δραστηριότητες του Μανουήλ Μαλαξού. Αν λάβουμε υπόψη τη συγγραφή τού K18 και την εντατική ενασχόλησή του με την πατριογραφία, ο Ιωάννης μοιάζει να ειδικεύεται σε ένα είδος έρευνας που ενώ συνέβαλε καθοριστικά στη διαμόρφωση της χρησμολογικής αφήγησης της οικογένειας A, αφετέρου υπερέβαινε τον ορίζοντά της. Από την άλλη, η παρουσία τού Μανουήλ στο *V1* και *BB1e* και η πολυσχιδής παρουσία τού Ανώνυμου 1 στους *Ho*, *Bero* και *BB1* οδηγεί στην άποψη ότι, αν αφήσουμε στην άκρη την εικονογράφηση, αυτά τα τρία πρόσωπα ήταν τα σημαντικότερα για τη διαμόρφωση της οικογένειας A.

Όπως είδαμε στο κεφ. 6.2.2.1, η δομή τής χρησμολογικής ύλης στα χειρόγραφα της οικογένειας A ήταν τριμερής. Το πρώτο μέρος άρχεται με το K14, τον Χρησμό τού τάφου τού Μεγάλου Κωνσταντίνου. Ο χρησμός

αυτός εικονογραφείται μόνον στα χρησολόγια της οικογένειας Α. Η παρουσία αυτού του κειμένου όχι μόνο στα τέσσερα χειρόγραφα της οικογένειας Α, αλλά και σε όλες τις προηγούμενες φάσεις τής εργασίας του κύκλου των Μαλαξών (Vin1, VO, BLd, BB1a, BB1b, BB1d, Vin2) προκαλεί υποψίες. Η σταθερότητα που χαρακτηρίζει τη μορφή και το περιεχόμενο του K14 σε όλη την έκταση της παράδοσής του δείχνει τη μεγάλη σημασία του για τις μετά το 1453 χρησολογικές ερμηνείες. Πρόκειται για κείμενο «γραμμής», που σκοπό έχει να ευθυγραμμίσει τη βυζαντινή χρησολογική παράδοση με το δεδομένο τής οθωμανικής κατάκτησης. Για τον λόγο αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία η χρονολόγησή του.

Το ζήτημα της χρονολόγησης του K14 φαίνεται να θεωρείται λήξαν μετά την πραγμάτευση του C. J. G. Turner, ο οποίος χρονολόγησε το K14 περί το 1463-1464. Το επιχείρημα του Turner ήταν πως τα ιστορικά γεγονότα που ο συγγραφέας τού K14 φανερώνει ότι γνωρίζει φτάνουν μέχρι τις αρχές τού πρώτου βενετοτουρκικού πολέμου (1463-1479).¹ Αλλά θα μπορούσε αμέσως να προβληθεί η ένσταση ότι αυτό δεν παρέχει παρά τον *terminus post quem*, και δεν χρονολογεί το κείμενο με ασφάλεια (“safely”), όπως ισχυρίστηκε ο Turner. Το ότι ο Σχολάριος δεν έχει σχέση με το κείμενο είναι μάλλον αυτονόητο, πιστεύω όμως επίσης, όπως και ο Burke,² ότι μπορούμε να συνεχίσουμε αυτή τη σκέψη, λέγοντας ότι η χρονολόγηση του κειμένου σε χρόνο κατά τον οποίο ο Σχολάριος ακόμη ζούσε (πέθανε το 1473) πρέπει ομοίως να αποκλειστεί. Το ότι οι Vassiliev και Mango είχαν αναφερθεί στο K14 χωρίς να το χρονολογήσουν,³ συνέβαλε στο να γίνει γενικά αποδεκτή η άποψη του Turner.⁴ Οι περισσότεροι μελετητές, παρά τις επανειλημμένες διαβεβαιώσεις τους ότι ο Σχολάριος ούτε έγραψε, ούτε ερμήνευσε ποτέ το K14, έδειξαν αξιοπρόσεκτη εφεκτικότητα στο να αποσυνδέσουν το κείμενο από τον Σχολάριο και την εποχή του. Ο μόνος που διαφοροποιήθηκε ήταν ο Donald Nicol, ο οποίος απέδωσε το K14 «στον πολυμήχανο Ψευδο-Δωρόθεο της Μονεμβασίας»,⁵ θέση που χρονολογεί το κείμενο περί το 1570. Οι απόψεις τού Turner και του Nicol προέκυψαν χωρίς να έχει διερευνηθεί η έκταση της χειρόγραφης παράδοσης του κειμένου.

¹ TURNER, “Oracular Interpretation”, 1968, 44.

² BURKE, “Patria Texts”, 2014, 390.

³ VASSILIEV, *Anecdota*, 1893, xxiii· MANGO, “The Legend”, 1960, 78 και υποσημ. 103.

⁴ Σταχυολογώ μετά τον Turner: PERTUSI, *Fine*, 1988, 54 (τέλη 15ου αι.) και πρβλ. 58-60· ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 36 (1463-1464)· CONGOURDEAU, “Fin du monde”, 1999, 64 (1463-1464)· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 198-199 (1463-1464)· ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, «Μαμάμ», 2008, 146-147 (1463-1464).

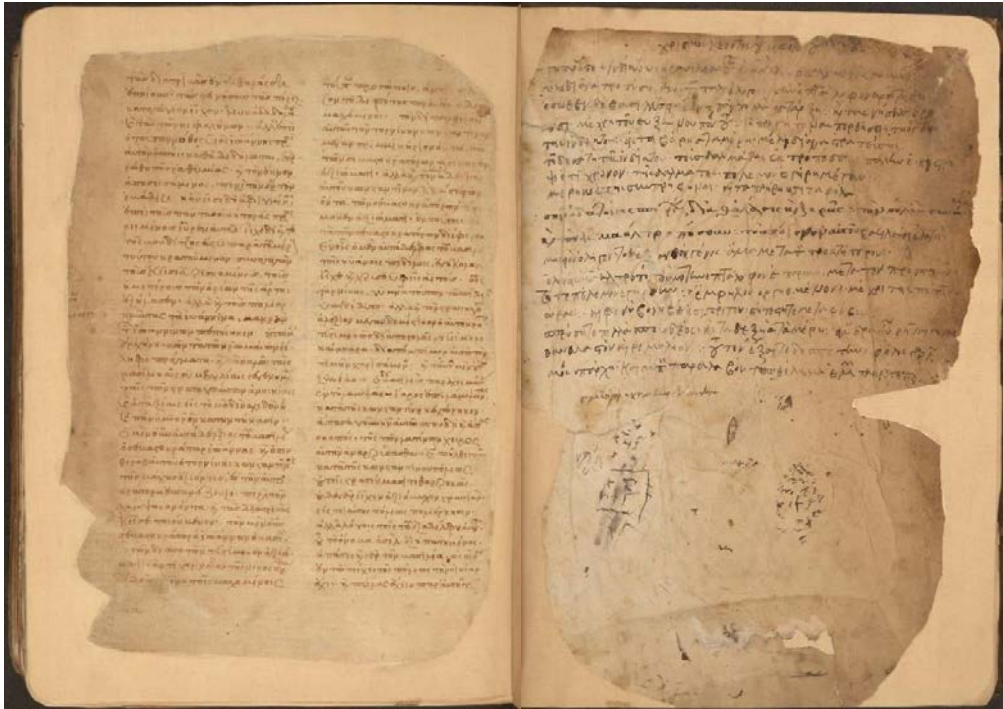
⁵ NICOL, *Αθάνατος αυτοκράτορας*, 2010, 149-150.

Ο Πίνακας 1.2 καταγράφει την παρουσία τού K14 σε 29 χρησιμολόγια, από όσα εντάσσονται στα όρια της παρούσας έρευνας. Με βάση αυτά, το K14 εμφανίζεται για πρώτη φορά στον Vin1, δηλαδή περί το 1535-1540. Υπάρχουν ωστόσο τουλάχιστον 22 ακόμη χειρόγραφα,¹ τα οποία παραδίδουν το K14 και δεν περιλαμβάνονται στον εδώ Κατάλογο των κωδίκων. Στα χειρόγραφα αυτά θα προστεθούν ίσως και άλλα σε επόμενα στάδια της έρευνας. Όσον αφορά τα 22 χειρόγραφα της προηγούμενης υποσημείωσης, πάντως, πρέπει να πούμε πως σε ό,τι αφορά τη χειρόγραφη παράδοση χρησιμολογικών κειμένων σε σύμμικτους ή συλλογικούς κώδικες, όταν οι καταλογογράφοι χρονολογούν με εύρος δύο αιώνων και άνω για το σύνολο του κώδικα, τις περισσότερες φορές η χρονολόγηση των χρησιμολογικών κειμένων δεν προσεγγίζει το παλαιότερο, αλλά το νεώτερο όριο. Έτσι, στους κώδικες της υποσημείωσης, η χρονολόγηση «15ος-16ος αι.» σημαίνει πιθανότατα «16ος αι.», τουλάχιστον για τα συγκεκριμένα φύλλα. Τούτο επιβεβαιώνεται, λόγου χάρη, για τον κώδικα Add. 28828 της Βρετανικής Βιβλιοθήκης, ο οποίος, ενώ σωστά χρονολογείται στον 14ο αιώνα,² εφόσον περιέχει με γραφή τού 14ου αιώνα τα χρονικά του Ζωναρά (φ. 1r-401v) και του Ακροπολίτη (φ. 402r-448v), η χρονολόγηση αυτή λειτουργεί παραπλανητικά για το τελευταίο φύλλο του (449r), το οποίο περιέχει το K14, και στο οποίο η γραφή είναι καθαρά τού 16ου αιώνα (εικόνα 6.29).³ Έχω έτσι την εντύπωση ότι, τελικά, κανένα από τα χειρόγραφα της υποσημείωσης δεν μπορεί να σταθεί εμπόδιο για τη χρονολόγηση του K14 στον 16ο αιώνα, ότι το κείμενο απαντάται για πρώτη φορά στον Vin1, και ότι πρέπει να αποδώσουμε τη συγγραφή του στον Ιωάννη Μαλαξό. Δεδομένου δε ότι το K14 μιλά για μία επιγραφή γραμμένη πάνω σε μνημείο τής Κωνσταντινούπολης (τον τάφο τού Μεγάλου Κωνσταντίνου), την ισχυρότερη ένδειξη για την απόδοση αυτή

¹ Σε παρένθεση οι χρονολογήσεις των οικείων καταλόγων: Ambros. Gr. 395 (G 50 sup.), φ. 254r (15ος-16ος αι.)· Ambros. 655 (P 270 sup.), φ. 96r-97v (15ος-16ος αι.)· Athon. Κουτλουμουσιού 220, φ. 141v-142v (15ος-17ος αι.)· Athon. Ξηροποτάμου 248, φ. 509r (17ος αι.)· British Library, Add. 28828, φ. 449r (14ος αι.)· British Library, Harley 5734, φ. 60v-61r (16ος αι.)· Bucurest. BAR 560, σ. 69 (19ος αι.)· Correr Museum, Cicogna 2715 (1784), άγνωστο φύλλο, το κείμενο στα λατινικά (16ος αι.)· Hierosol. S. Sepulchri 160, άγνωστο φύλλο (1656)· Hierosol. S. Crucis 102, φ. 275v (1574-1575)· Laurent. Scioppi 25, άγνωστο φύλλο (17ος αι.)· Lugdunensis (Batavorum), Bibliothek Rijksuniversiteit P.G.74K, φ. 22r (16ος-17ος αι.)· Lugdunensis (Batavorum), Scaliger Gr. 60A, φ. 111-112 (16ος αι.)· Marc. Gr. IV 30 (=1406), φ. 45r-46v (16ος αι.)· Meteor. Βαρλαάμ 204, φ. 177r-178v (1572-1578)· Monacens. Gr. 154, φ. 342r-343v (περ. 1550)· Paris. Suppl. Gr. 78, άγνωστο φύλλο (17ος αι. ή 1714)· Princeton Univ. Libr. Gr. 17, φ. 199r (1617)· Vat. Palat. Gr. 322, άγνωστο φύλλο (15ος-16ος αι.)· Vind. Med. Gr. 23, φ. 96r-97v (16ος αι.)· Vind. Theol. Gr. 21, φ. 25r-26r και 29v (16ος αι.)· Vind. Theol. Gr. 261, φ. 261r (16ος αι.).

² Βλ. MORAVČSIK, *Byzantinoturcica*, τ. 1, 1958, 470· MANGO, "The Legend", 1960, 79.

³ http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_28828

Εικόνα 6.29. Χρησμός τάφου Κωνσταντίνου: British Library, Add. 28828, 449r.

παρέχει η συστηματική ενασχόληση του Ιωάννη Μαλαζού με τις επιγραφές των μνημείων τής Κωνσταντινούπολης.

Ας ερευνήσουμε εδώ πώς διαφοροποιεί η χειρόγραφη παράδοση τον εκάστοτε τίτλο του K14, προκειμένου να πληροφορήσει πού βρίσκεται ο χρησμός, ποιος τον έγραψε και ποιος τον ερμήνευσε. Μόνο στα BB1e, Bero, E1, T, BC2, Ha, Pa, V1, VO, Vin2, Vin3, ο τίτλος λέει ότι ο χρησμός βρίσκεται στον τάφο τού Μεγάλου Κωνσταντίνου και ότι τον ερμήνευσε ο Σχολάριος. Στον Vin1 ο χρησμός βρίσκεται μεν στον τάφο τού Μεγάλου Κωνσταντίνου, τον ερμήνευσε ο Σχολάριος, αλλά στον τάφο τον έγραψε ο «φιλόσοφος Αγαθηνόδωρος». Σε άλλα χειρόγραφα ο χρησμός αποδίδεται στον Λέοντα τον Σοφό. Ως προς το πού βρίσκεται, όμως, αυτά τα άλλα χειρόγραφα είτε σιωπούν (BB1a, BLd, M22, Pa), είτε λένε ότι είναι γραμμένος «σε μια πλάκα» (“in marmore”) στην Κωνσταντινούπολη (BB1b, BB1d, BB2, Berg, PP). Τα ανωτέρω χειρόγραφα δεν αναφέρουν ποιος ερμήνευσε τον χρησμό. Το I, πάλι, αποδίδει τον χρησμό στον Λέοντα τον Σοφό, την ερμηνεία στον Σχολάριο, αλλά δεν αναφέρει πού βρίσκεται ο χρησμός. Στο Man ο χρησμός αναφέρεται δύο φορές, από τις οποίες στη μία βρέθηκε «μετά την άλωση» σε «μάρμαρο» στον Ιππόδρομο, και στην άλλη σε «μάρμαρο στην Κωνσταντινούπολη» και τον εξήγησε ο Σχολάριος. Ομοίως στο Pa, την πρώτη φορά αποδίδεται στον Λέοντα τον Σοφό χωρίς άλλη διευκρίνιση, και τη δεύτερη αναφέρεται στον τάφο του Μεγάλου Κωνσταντίνου με

τον Γεννάδιο ως ερμηνευτή. Στο VB ο χρησμός εμφανίζεται άτιτλος, ενώ το M3c εξηγεί:

«χρησμός ὃς εὐρέθη εἰς τὴν κωνσταντινούπολιν εἰς μίαν κολώναν μαρμαρίτικην διὰ ψηφίων γεγραμένος, ὃς ἐσαφηνίσθη παρά τινων ὡς κάτωθεν· ἄλλοι λέγουσιν ὅτι εὐρέθησαν ταῦτα σημειωμένα ἐν μαρμάρῳ τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου κωνσταντίνου καὶ ἐξήγησε ταῦτα ὁ ἐν ἁγίοις πατριάρχης κϋρ σχολάριος ὁμοῦ μὲ τὸν ἀλέξανδρον βασιλέα».¹

Το συμπέρασμα είναι ότι η συσχέτιση του χρησμού με τον τάφο τού Κωνσταντίνου ή με τον Σχολάριο δεν αποτελούν πάγιες ιδιότητες του κειμένου. Την παγίωσή τους την ενίσχυσε η έντυπη ιστορία του, διότι στην πρώτη έντυπη έκδοση του χρησμού, η οποία φαίνεται πως έγινε στον *Χρονογράφο* που εξέδωσε ο Ματθαῖος Κιγάλας το 1637,² επισυνάφθηκε στο χρησμολογικό κείμενο μικρή εισαγωγή και επίλογος,³ που εξηγούσαν πως, όταν ο Μεγάλος Κωνσταντίνος τάφηκε στους Αγίους Αποστόλους, *εὐρέθησάν τινες σοφώτατοι ἄνδρες ἡγιασμένοι, καὶ προορατικοὶ τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, καὶ ἔγραψαν (...) τὰ γράμματα εἰς τὸ σκέπασμα τοῦ τάφου*, και πως ο Γεννάδιος τα ερμήνευσε περί το 1430-1438.⁴ Η συσχέτιση του χρησμού με τον Σχολάριο διεύρυνε έτσι την πρόσφυσή της στην ιστορική μνήμη τού αναγνωστικού κοινού.

Από την άλλη πλευρά, όπως είδαμε, ο συσχετισμός αυτός προέκυπτε όντως από τη χειρόγραφη παράδοση του κειμένου, ιδίως από τα χειρόγραφα της οικογένειας A (BB1e, Bero, E1, V1) και ορισμένα πρόδρομα (VO, Vin2, Ha, Vin3) ή απότοκά της (Pa). Είναι δηλαδή συνδεδεμένος με τη χρησμολογική ερμηνεία τού κύκλου των Μαλαξών και τόσο καίριος για αυτήν, ώστε ο χρησμός εικονογραφήθηκε. Η

¹ M3c, φ. 40r.

² [ANEY], *Νέα Σύνοψις ιστοριών*, 1637. Την έκδοση αυτή δεν την είδα. Από αυτήν ισχυρίζεται ότι αντλεί την ενημέρωσή του για τον χρησμό ο Λέων Αλλάτιος το 1541 (στο ALLATIUS, “De Georgiis”, 1651, το οποίο βλέπω στην ανατύπωσή του από τον FABRICIUS, *Bibliotheca Graeca*, τ. 10, 1737, 777· πρβλ. και τ. 6, 1714, 363-367) και από αυτήν επίσης ανατυπώνει το κείμενο του χρησμού ο BANDURI, *Imperium Orientale*, τ. 1, 1711, liber VII, 184-186). Το κείμενο του χρησμού στον έντυπο Ψευδο-Δωρόθεο το είδα στην έκδοση του 1676: [ANEY], *Βιβλίον Ιστορικών*, 1676, φμα'-φμγ'. Ο Migne (MIGNE, *PG* 160, 1866, 767-774) ανατυπώνει το κείμενο του χρησμού από τον πρώτο τόμο τού Banduri, προσθέτοντας ως υποσημείωση κάποια σχόλια που είχε εκδώσει ο Banduri στον δεύτερο τόμο του (BANDURI, *Imperium Orientale*, τ. 2, 1711, 871-872).

³ MIGNE, *PG* 160, 1866, 768-770 και 774 = BANDURI, *Imperium Orientale*, τ. 1, 1711, liber VII, 184 και 186.

⁴ Το επιλογικό σημείωμα αναφέρει ότι από τον θάνατο του Κωνσταντίνου έως την ερμηνεία τού Γεννάδιου μεσολάβησαν 1101 έτη, αλλά τοποθετεί τον θάνατο στο 329 μ.Χ., αντί του ορθού 337 μ.Χ. Χρονολογεί δηλαδή την παρέμβαση του Γεννάδιου στο 1430, αντί στο 1438.

εικονογράφηση σώζεται σήμερα στα τέσσερα χρησμολόγια (V1, Bero, BB1e και E1) που αποτελούν το κύριο σώμα τής οικογένειας A (εικόνα 6.30).

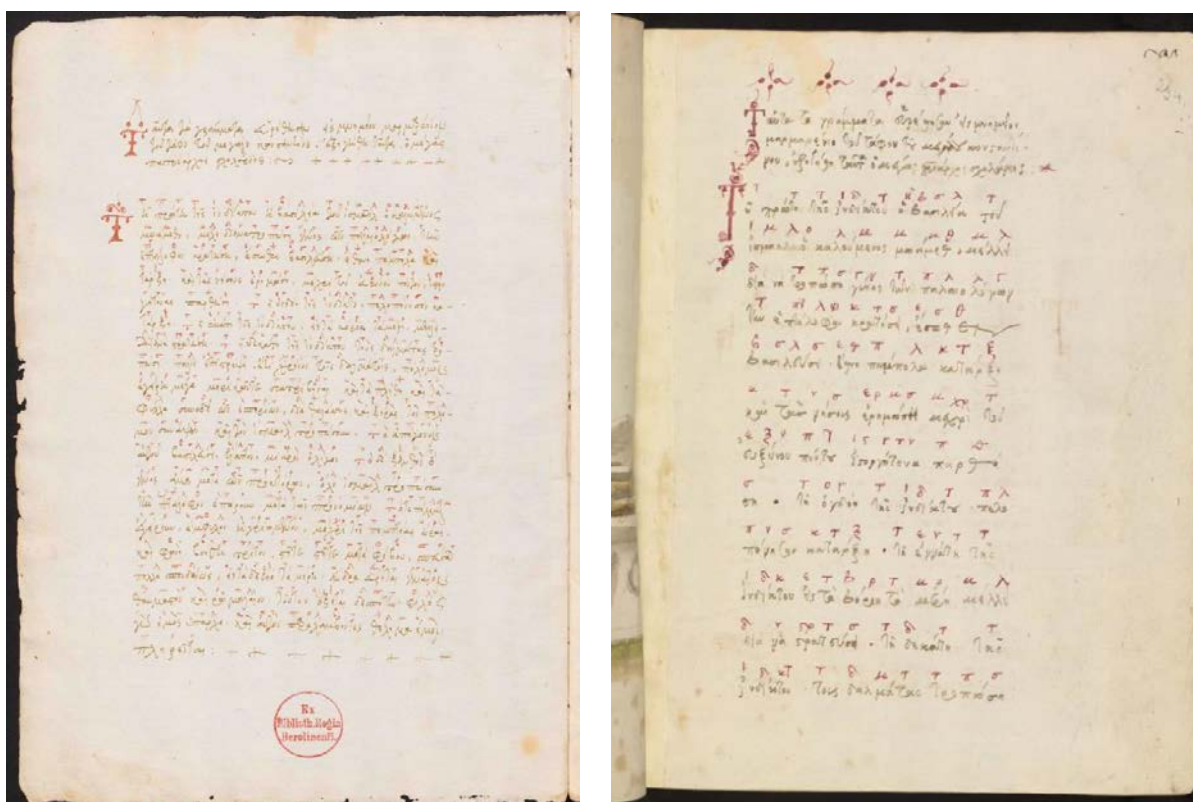

Εικόνα 6.30. Χρησμός τάφου Κωνσταντίνου: V1, 1v (άνω αριστερά)· Bero, 1r (άνω δεξιά)· BB1e, 233v (κάτω αριστερά)· E1, i verso (κάτω δεξιά).

Η εικόνα βρίσκεται σε verso όψη στα V1, BB1e, E1 και σε recto στο Bero. Το κείμενο του χρησμού ξεκινά είτε στην απέναντι recto όψη (V1, BB1e, E1), είτε στην πίσω verso όψη (Bero), καταλαμβάνοντας μία (Bero), δύο (BB1e) ή και τρεις σελίδες (V1, E1). Η παράθεσή του αποτελεί άπαξ στη χρησμολογική γραμματεία από μορφολογική άποψη. Ο χρησμός υποτίθεται ότι παραδιδόταν κρυπτογραφικά ως σειρά ακατάληπτων γραμμάτων (V1: «τ τ τ δι κτ η β σ λ τ ι σ μ λ ο κ λ μ ν μ α μ μ λ δ α ν τ ρ π σ γ ν τ π λ ο λ γ...»), και η ερμηνευτική παρέμβαση του Γεννάδιου έγκειτο στη γνωστοποίηση ότι τα μεμονωμένα γράμματα ήταν απομεινάρια λέξεων, τις

οποίες και αποκατέστησε: «τ(ῆ) (πρῶ)τ(η) τ(ῆς) ἰ(ν)δίκτ(ου) ἢ β(α)σ(ι)λ(εία) τ(οῦ) ἰσμ(α)ῆλ ὁ κ(α)λ(ού)μ(ε)ν(ος) μ(ω)άμ(εθ) μ(έ)λ(λει) δ(ι)ὰ ν(ὰ) τρ(ο)π(ώ)σ(ει) γ(έ)ν(ος) τ(ῶν) π(α)λ(αι)ολ(ό)γ(ων)...». Στα χειρόγραφα της οικογένειας A (εικόνα 6.31), ἴσως και στα υπόλοιπα (Vin1: εικόνα 6.6), ο γραφέας ἔγραφε πρώτα το πλήρες κείμενο αφήνοντας κενά διάστιχα, και επανερχόταν στα κενά διάστιχα αργότερα,¹ συνήθως με κόκκινο μελάνι, για να γράψει την κρυπτογραφική αποτύπωση. Δεν αντέγραφε, αλλά αποφάσιζε ο ἴδιος ἐπὶ τόπου με ποια ψηφία θα τη σχηματίσει, γεγονός που διαφοροποιεῖ αναγκαστικά τη μορφή τοῦ χρησιμοῦ σε κάθε χειρόγραφο.

Κείμενο υπήρχε ὁμως και στη σελίδα τῆς εικόνας (εικόνα 6.30). Η σχέση τῆς εικόνας με το κείμενο επιβεβαιώνει και στην περίπτωση αυτή ὅτι τα V1 και Bero αποτελοῦν υποομάδα ἐντὸς τῆς οικογένειας A· ἄλλη υποομάδα αποτελοῦν τα BB1e και E1. Τα κειμενικά στοιχεία διαφοροποιούνται ἀπὸ το ἓνα χειρόγραφο στο ἄλλο: τα περισσότερα ταυτίζονται τον εικονιζόμενο γράφοντας: ὁ σχολάριος (V1, Bero, BB1e).

Εικόνα 6.31. K14: Bero, 1v· BB1e, 234r.

Μόνο τα V1 και Bero ταυτίζονται τον τάφο και το λείψανο που περιέχει (ὁ τάφος τοῦ μεγάλου κωνσταντίνου) και επιχειροῦν πραγματικά να δείξουν πὸς ἔχουν τα γράμματα πάνω στο μνημεῖο (εικόνα 6.30). Το E1 ἔχει ἀπαλείψει ὅλα τα κειμενικά

¹ Στο φ. 30r του Vin2 η κρυπτογραφική αποτύπωση δεν ἔφτασε ἕως το τέλος του κειμένου.

στοιχεία από την εικονογραφημένη σελίδα. Ο γραφέας τού Bergamo, στο άλλο άκρο, πρόσθεσε εκτός των ήδη υφιστάμενων κειμενικών στοιχείων ένα επιπλέον: ένα ίχνος επαγγελματικής αυτοσυνειδησίας, αποτυπώνοντας δύο φορές τον πρώτο στίχο ενός αινίγματος: *Ἴππον ἔχων τρέχοντα ἐν τῷ λευκῷ πεδίῳ*. Το αίνιγμα παραδίδεται αλλού:

«Ἴππον εἶδον τρέχοντα λευκῷ πεδίῳ, τρεῖς δ' ἄνδρες ἄοπλοι κρατοῦσιν
τοῦτον, ὄπισθεν ἄλλοι δὺν ἀκολουθοῦσιν, ἂν μὴ τοῦ ἵππου κάρα ἦ
ἐσχισμένη, τῶν ποδῶν αὐτοῦ οὐ φαίνονται τὰ ἴχνη».¹

Το αίνιγμα αναφέρεται βέβαια στο κοντύλι που κρατά ο γραφέας στα χέρια του, το οποίο παραβάλλεται με ἄλογο που τρέχει. Αξίζει να προσέξουμε την επικέντρωση στον εαυτό (τροπή του *εἶδον* σε *ἔχων*) και στη δράση τού ενεστώτος χρόνου.

6.2.4.2 Η χρησιμολογική αφήγηση του 15ου αιώνα και η πρόσληψή της τον 16ο αιώνα

Το δεύτερο μέρος τής χρησιμολογικής ύλης των χειρογράφων τής οικογένειας Α συγκροτείται από σειρά κειμένων, επιλεγμένων και αποσπασμένων από παλαιότερη αφήγηση που εξέδωσαν οι Émile Legrand και Erich Trapp,² για την οποία έκανα λόγο στα κεφ. 1.3 και 2.1. Στον Legrand (χειρόγραφο της BnF στο Παρίσι) η αφήγηση φέρει τίτλο *Αἴνιγμα λέξεων Λέοντος τοῦ σοφωτάτου*, ενώ στον Trapp (χειρόγραφο της ÖNB στη Βιέννη) *Αἴνιγμα Λέοντος τοῦ σοφοῦ*. Κανένα από τα χειρόγραφα στα οποία βασίστηκαν οι δύο διαφορετικές εκδόσεις δεν ανέρχεται πριν τα μέσα τού 15ου αιώνα. Δυσκολευόμαστε επομένως να χρονολογήσουμε πριν από την εποχή αυτή το κείμενο – είναι δε προφανές ότι αυτό, στη μορφή που παραδίδεται, μολονότι δίνει έμφαση σε γεγονότα τής βυζαντινής ιστορίας από τα τέλη τού 12ου αιώνα³ έως το 1272,⁴ ωστόσο ξεκινά την εξιστόρηση με το γεγονός τής οθωμανικής απειλής εναντίον τής Ουγγαρίας, η οποία διαφάνηκε κατά την οθωμανική κατάκτηση

¹ ΒΕΗΣ, «Βυζαντινά αινίγματα», 1902, 109, αριθ. Η'. Ο Βέης δημοσιεύει από τον Paris. Gr. 1183 (τέλη 18ου αι.). Η βυζαντινή χρονολόγηση του αινίγματος δεν αιτιολογείται (βλ. *ό.π.*, 106-107).

² LEGRAND, *Oracles*, 1875, 31-50· TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 86-104.

³ LEGRAND, *Oracles*, 1875, 33, στίχ. 54-57: *ἔξακιχιλιοστῶ τε καὶ ἑπτακοσιοστῶ τε, κυριεύουσιν τῆς Ἄγαρ, ἤγουν οἱ Ἰσμηλίται*· TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 89, στίχ. 55-58: *ἔξακιχιλιοστῶ τε καὶ ἑπτακοσιοστῶ τε, κυριεύουσιν οἱ τῆς Ἄγαρ, ἤγουν οἱ Ἰσμηλίται*.

⁴ LEGRAND, *Oracles*, 1875, 37-38, στίχ. 169-175: *Μιχαὴλ Παλαιολόγε, ἔλαθες σε ἡ βασιλεία· ἔνωσιν θέλεις νὰ ποίηση μετὰ τῶν Λατίνων, ἄναξ, καὶ τὰ ζύλα θέλεις ν' ἄψης, καὶ τὴν ἄζυμον νὰ ψήσης· ἀπάυτα καὶ ἡ πῆττα ἔχθη*· TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 94, στίχ. 178-183: *Ἐλαθέν σε ἡ βασιλεία, Μιχαὴλ Παλαιολόγε· ἔνωσιν θέλεις νὰ ποίηση μετὰ τῶν Λατίνων, ἄναξ, καὶ τὰ ζύλα θέλεις ν' ἄψης καὶ τὸ ἄζυμον νὰ ψήσης· ἄπαπα κ' ἡ πῆττα ἔχθη*.

της Βουλγαρίας στο δεύτερο ήμισυ του 14ου αιώνα, και κορυφώθηκε με την ήττα τού αυτοκράτορα Σιγισμούνδου και των συμμάχων του στη μάχη τής βουλγαρικής Νικοπόλεως, την 25η Σεπτεμβρίου 1396.¹

Αφού εξέτασε ένα μέρος τής αφήγησης αυτής (K23-K25, K27),² ο Cyril Mango, παρ' όλο που τη χρονολόγησε στον 13ο αιώνα,³ παρατήρησε το διφυές τής σύνθεσής της, ότι δηλαδή απαρτίζεται από **κυρίως κείμενο** και **σχολιασμό**. Αντιγράφω από τον Trapp τους πρώτους στίχους τής όλης αφήγησης, οι οποίοι συνιστούν **κυρίως κείμενο**:

«Εἰς τὴν Οὐγγρίαν σημαίνουν,
κ' ἄν σημαίνουν, παπαρίζουν
παπαρίζουν καὶ φωνάζουν
καὶ πτερόν ἀποτινάσσουν,
ὅπου ἐκεῖτον κ' ἐμουχλιάσεν
μὲ τὴν γραιὰν τὴν ἀλωποῦτζαν,
ὅπου ἔπεσεν κ' ἐσάπη
καὶ παρήμενεν, νὰ εὖρη,
τίς νὰ τὴν ἐγείρη ἀπέκει».⁴

Οι αμέσως επόμενοι στίχοι συνιστούν τον **σχολιασμό**, δηλαδή την ερμηνεία των ανωτέρω στίχων τού *αίνιγματος* (δηλαδή τού χρησμού):

«Διὰ τὰ δυτικὰ τὰ μέρη
ὁ φιλόσοφος γὰρ λέγει·
οἶον Οὐγγρους τε καὶ Ζήχους,
Ἄλανούς, Βλάχους, Κουμάνους,
οὔτοι κράζουν καὶ βοῶσι,
καὶ σαλπίζουν, παπαρίζουν,
συντρομάσσουν καὶ φοβοῦνται
διὰ τὴν γραιὰν τὴν ἀλωποῦτζαν,
ἤγουν ὡς διὰ τοὺς Τούρκους·

¹ OSTROGORSKY, *Ιστορία*, τ. 3, 1989, 251-253.

² LEGRAND, *Oracles*, 1875, 31-43 (στίχ. I:1-298).

³ MANGO, "The Legend", 1960, 67: χρονολογεί μεταξύ 1204-1261 το κυρίως κείμενο και από τα τέλη του 13ου αιώνα τα ερμηνευτικά μέρη του.

⁴ TRAPP, "Vulgärorakel", 1964, 87, στίχ. 1-9· πρβλ. LEGRAND, *Oracles*, 1875, 31, στίχ. I:1-7.

δολερὰ γὰρ ἢ ἀλώπηξ,
ὥς καὶ οὔτοι εἶν' πανούργοι».¹

Το κείμενο συνεχίζεται, εναλλάσσοντας κυρίως κείμενο και σχολιασμό (ερμηνεία), έως το τέλος.

Στα χειρόγραφα των Legrand και Trapp η αφήγηση εμφανίζεται εκτενής (πάνω από 400 στίχοι) και δίνει την εντύπωση ενιαίου κειμένου. Ήδη όμως η σύγκριση μεταξύ των δύο εκδόσεων δείχνει ότι η αφήγηση υφίστατο επεξεργασία κατά τις διαδοχικές της γραπτές καταγραφές, είτε απρόθετη, όταν βλέπουμε ότι οι στίχοι καταγράφονται με ελαφρώς παραλλαγμένη σειρά ή όταν στίχοι που έχουν ήδη καταγραφεί εμφανίζονται ξανά σε επόμενο σημείο, είτε εμπρόθετη, όταν διαπιστώνουμε ότι ο γραφέας «παρεμβάλλει» στην αφήγηση άλλα χρησμολογικά κείμενα ή αποσπάσματά τους, όπως το K28, το οποίο υπήρχε ήδη ενσωματωμένο στο Παρεκβόλαιον. Αυτά τα φαινόμενα δείχνουν ότι βρισκόμαστε στον χώρο τής «ποιητικής κοινής»,² όπου η αυτενέργεια εκ μέρους τού γραφέα είναι σύνηθες φαινόμενο. Η αυτενέργεια αυτή συχνά τροφοδοτείται από το ισχυρό πολιτισμικό αποτύπωμα της προφορικής υπόστασης των έμμετρων κειμένων, δηλαδή από το ότι τα κείμενα απαγγέλλονταν από μνήμης ή διαβάζονταν κατ' επανάληψη φωναχτά ενώπιον ακροατηρίου.

Οι μορφές με τις οποίες εμφανίζεται η αφήγηση στα εικονογραφημένα χρησμολόγια ενισχύουν την πεποίθηση περί την προφορικότητά της και επιπλέον δείχνουν περαιτέρω επεξεργασία της. Η αφήγηση δεν έχει σχεδόν ποτέ στα χρησμολόγια την έκταση και τη μορφολογική ενότητα που έχει στα χειρόγραφα στα οποία βασίστηκε η έκδοσή της. Παραδίδεται σε «τεμάχια» (K23, K24, K25, K27, K28, K30, K31, K32, K34, K36), από τα οποία, όπως είπα αλλού, άλλα απαντώνται στα χρησμολόγια συχνότερα, άλλα σπανιότερα, άλλα καθόλου. Μόνο στο BB1c και στο I εμφανίζονται και τα δέκα ανωτέρω «τεμάχια», και μάλιστα σχεδόν κατά τη σειρά που εκδόθηκαν από τους Legrand και Trapp (βλ. Πίνακα 1.3).

Θα ήθελα επίσης να επισημάνω ότι υπάρχουν άλλα χρησμολογικά κείμενα, συγκεκριμένα τα K26, K29, K33, K35, K37 και K38, τα οποία, μολονότι δεν ανήκουν στην αφήγηση, ακολουθούν τη μορφή και το άλλοτε λόγιο, άλλοτε δημώδες ύφος της, ή συμπληρώνουν το περιεχόμενό της. Εφόσον αυτά τα κείμενα δεν απαντώνται πριν

¹ TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 87, στίχ. 10-20· πρβλ. LEGRAND, *Oracles*, 1875, 31-32, στίχ. I:8-18.

² Πρβλ. EIDENEIER, *Τετράποδα & Πουολόγος*, 2016, 31, 81.

τον 16ο αιώνα, θεωρώ ότι πρέπει να τα χρονολογήσουμε στον 16ο αιώνα και ότι οι δημιουργοί τους, πιθανώς ο Ιωάννης ή/και ο Μανουήλ Μαλαξός, τα εμπνεύστηκαν ενεργώντας στο πλαίσιο της παράδοσης της χρησμολογικής αφήγησης του 15ου αιώνα. Τα νεώτερα αυτά κείμενα απαντώνται κυρίως στα χρησμολόγια της οικογένειας Α ή/και στα σχετιζόμενα με αυτήν (βλ. Πίνακα 1.2) και για λόγους σαφήνειας, όσο αυτό είναι εφικτό σε μια περίπλοκη υπόθεση, τα παρουσιάζω μαζί με

Διάγραμμα 6.2

Κείμενο	LEGRAND, <i>Oracles</i> , 1875		TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964	Σχόλια
K23	I:1-119		I:1-128	
K24	I:120-207		I:129-215	
K25	I:208-260		I:216-268	
K27	I:261-298 + II:Τίτλος		I:269-308	
K28	II:1-15		III	εμπεριέχεται και στο Παρεκβόλαιον (13ος αι.)
K30	II:16-22 + II:42-61		I:309-319 + I:340-364	
K31	II:23-30 + II:35-41		I:324-328 + I:333-339	
K32	III			
K34	IV:1-10		II	
K36	IV:11-41		I:365-396	
K26		Νεώτερο		
K29		Νεώτερο		
K33		Νεώτερο	V	
K35		Νεώτερο		
K37		Νεώτερο	VI, VII, VIII	εκδίδει τρεις εκδοχές
K38		Νεώτερο	IX, X	εκδίδει δύο εκδοχές

τα «τεμάχια» της αφήγησης που περιέχονται στα χρησμολόγια στο Διάγραμμα 6.2 και στο Διάγραμμα 6.3. Το Διάγραμμα 6.2 διακρίνει τα παλαιότερα «τεμάχια» (μωβ και μπλε) από τα νεώτερα (κίτρινο). Το Διάγραμμα 6.3 δείχνει πώς παρατίθενται τα «τεμάχια» της αφήγησης του 15ου αιώνα σε σχέση με τα νεώτερα κείμενα που γράφτηκαν τον 16ο αιώνα με βάση το πνεύμα της στα χειρόγραφα του κύκλου των Μαλαξών, σε συνάρτηση με τη χρονική ακολουθία των χειρογράφων. Ο Ιωάννης Μαλαξός είχε ήδη καταγράψει στον Vin1 όλα αυτά τα νεώτερα κείμενα, εκτός από το K29, το οποίο το βρίσκουμε πρώτη και μόνη φορά στον Vin2 και στο Ha. Τα τεμάχια της αφήγησης του 15ου αιώνα, πάλι, εμφανίζονται από τη δεύτερη φάση της εργασίας του κύκλου των Μαλαξών. Η αφήγηση έχει καταγραφεί ολόκληρη (και χωρίς τα νεώτερα κείμενα) στο χειρόγραφο BB1c από τον Ανώνυμο 1 (βλ. Διάγραμμα 6.1). Παλαιότερα και νεώτερα «τεμάχια» γειτνιάζουν για πρώτη φορά στον Vin2, δηλαδή στην αρχή της τρίτης φάσης της εργασίας του κύκλου των Μαλαξών. Τέλος, στα χρησμολόγια της οικογένειας Α οι δύο ομάδες κειμένων συσχετίζονται στενότερα μεταξύ τους, συνιστώντας κατά τον ίδιο επαναλαμβανόμενο τρόπο έναν άξονα, ο

οποίος διαπερνά και τα τρία μέρη τής χρησιμολογικής δομής, και συγκροτεί τη χρησιμολογική αφήγηση που πρότεινε ο κύκλος των Μαλαξών. Τα νεώτερα κείμενα

Διάγραμμα 6.3

1536	1543-1553	1550	1550	1550	1545-1555	1555		1555	1559	1560-1566	1563-1566	1563-1566	1570-1571	1570-1571	1570-1575
Vin1	Ho	V2	BLd	BB1a	VO	Vin2		Ha	V1	Bero	BB1e	E1	BB1b	BB1c	BB1d
K14	K3	*K1	K14	K14	K14	K8	K1	K20	*K14	*K14	K14	*K14	K14	T1	T3
K26	*K1		T2	T2	T2	K10	K62	K14	K26	K26	K26	K26	K14	K23	K57
*K33			K39	K39	K39	K20	K1	K15	*T2	*T2	T2	*T2	K14	K24	K52
K38				K40	K40	K23	K1	K5	K23	K23	K23	K23	K10	K25	*K1
K37				K41	K41	K24	K73	K37	K25	K25	K14	K25	K78	K79	*K63
K37				K26	K26	K25	K74	K29	K27	K27	*T2+ T5	K27	K78	K27	K14
*K39				K37	K37	K27	K75	K58	K30	K30	K23	K30	K78	K28	K14
*K20				K59	K59	K30	K7	K71	K32	K32	K25	K32		K30	K14
K5				K33	K33	K36	K1	K83	K34	K34	K27	K34		K32	T4
*K40				K28	K28	T2	K65	K4	K31	K31	K30	K31		K34	K13
*K40 +K41				K38	K38	K39	K69	K81	*T1	*T1	K32	*T1		K31	K54
*K1			T4	T4	K17	K40		K78	K35	K35	K34	K35		K36	K78
K3			K13	K13	K1	K14		K5	K37	K37	K31	K37		K20	K67
				K54		K15			K38	K38	*T1	K38		K38	K10
				K78		K5			*K1	*K1	K35	*K1			
				K67		K37			K5	K5	K37	K5			
			*K1	K1		K29			*K17	*K17	K38	*K17			
						K58			*K28	*K28	*K1	*K28			
						K71			K20	K20	K5	K20			
						K83					K35	K19			
						K4					K5				
						K81					*K17 +K3				
						K78					*K28				
						K5					K20				
						K18					K19				

περιβάλλουν τα παλαιότερα, τα οποία συνιστούν το δεύτερο μέρος των χρησιμολογιών, αυτό που κείται ανάμεσα στους γενικούς τίτλους T2 και T1.

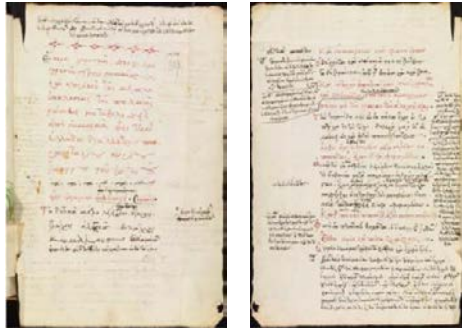
Η περαιτέρω επεξεργασία στην οποία υπέβαλε την αφήγηση του 15ου αιώνα ο κύκλος των Μαλαξών, ώστε να ενσωματωθεί στη νεώτερη δική του αφήγηση, του 16ου αιώνα, δεν αφορά μονάχα το πώς την τεμάχισε, αλλά και το ποια μορφή δόθηκε στα «τεμάχια». Στο Διάγραμμα 6.4 παρουσιάζω αυτή την όψη της επεξεργασίας, συγκρίνοντας τη μορφή που έχουν οι στίχοι στην αρχή του δεύτερου μέρους στο Bero (πρόκειται για την αρχή του K23), με τη μορφή που είχαν στα χειρόγραφα του 15ου αιώνα. Παρατηρούμε ένα φαινόμενο ανάλογο με εκείνο που παρατηρήσαμε στο προηγούμενο υποκεφάλαιο, αναφορικά με το K74: δύο κείμενα που από μία άποψη ταυτίζονται, από μία άλλη όμως είναι εντελώς διαφορετικά. Το νεώτερο προκύπτει από το παλαιότερο, χρησιμοποιώντας κατά το μεγαλύτερο μέρος του τις ίδιες λέξεις και φράσεις. Στο Bero έχει εγκαταλειφθεί η έμμετρη μορφή και εκεί όπου πριν είχαμε μία εναλλαγή ανάμεσα σε κυρίως κείμενο και ερμηνεία, τώρα έχουμε τρεις εναλλαγές

Διάγραμμα 6.4

K23: 15ος αιώνας (Trapp)	K23: Bero, φ. 2v
<p><i>Κυρίως κείμενο</i> «Εἰς τὴν Οὐγγρίαν σημαίνουν, κ' ἂν σημαίνουν, παπαρίζουν παπαρίζουν καὶ φονάζουν καὶ πτερόν ἀποτινάσσουν, ὅπου ἐκεῖτον κ' ἐμουγλιάσεν μετὴν γραιὰν τὴν ἄλωποῦτζαν, ὅπου ἔπεσεν κ' ἐσάπη καὶ παρήμενε, νὰ εὔρη, τίς νὰ τὴν ἐγείρη ἀπέκει.</p>	<p>«Εἰς οὐγκρίαν ἀνεβαίνει, σημαίνουν: + Τὰ δυτικά μέρει λέγει: οἶον οὐγκρους: ζήκχους: ἄλλανούς: βλάχους: κωμάνους: τὸ δὲ σημαίνουσιν ἀντὶ τοῦ βοῶσι καὶ κράζουσιν: ++++ Καὶ σημαίνουν καὶ φονάζουν: ++</p>
<p><i>Σχολιασμός (ερμηνεία)</i> Διὰ τὰ δυτικά τὰ μέρη ὁ φιλόσοφος γὰρ λέγει: οἶον Οὐγγρους τε καὶ Ζήκχους, Ἄλλανούς, Βλάχους, Κωμάνους, οὗτοι κράζουν καὶ βοῶσι, καὶ σαλπίζουν, παπαρίζουν, συντρομάσσουν καὶ φοβοῦνται διὰ τὴν γραιὰν τὴν ἄλωποῦτζαν, ἤγουν ὡς διὰ τοὺς Τούρκους: δολερά γὰρ ἢ ἀλώπηξ, ὡς καὶ οὗτοι εἶν' πανούργοι».</p>	<p>Ὁδύρονται καὶ κλαίουσιν ἀπελπίζοντες: καὶ πτερόν ἀποτινάσσουν, συντρομάσσουν καὶ φοβοῦνται: ὅπου ἔκειτο ἀμουγλιασμένον, μετὰ τὴν – γραιὰν τὴν ἄλεποῦτζαν: + + + + + + + + Τὴν τυραννίδα λέγει, ἦν ἔκταλαι εἶχον οἱ τοπάρχαι εἰς τὸν τόπον: δολερά γὰρ ἢ ἀλώπηξ, ὡς καὶ οὗτοι πανουργεῦντες: + + + + + + +».</p>

(με μπλε στοιχεία το κυρίως κείμενο, με κόκκινα η ερμηνεία, με μαύρα τα «ασύμπτωτα»). Λέξεις και φράσεις τού παλαιότερου κειμένου έχουν παραλειφθεί και καινούργιες έχουν χρησιμοποιηθεί. Η σύγκριση δείχνει μια συγκεκριμένη μέθοδο αντιμετώπισης της βυζαντινής παράδοσης (15ος αιώνας) σε μια νεώτερη εποχή (16ος αιώνας), το κύριο χαρακτηριστικό της οποίας είναι ότι μετασχηματίζει την παραδοσιακή μορφή με τρόπο αισθητό, αλλά ήπιο, σε βαθμό ώστε μπορεί να μας διαφύγει η μετατροπή των «Τούρκων» του παλαιού κειμένου σε «τοπάρχες» στο νεώτερο κείμενο.

Στο K23 του BB1e (φ. 237r-238v) φαίνεται καθαρά ποια τμήματα αντιλήφθηκε ο γραφέας ως κυρίως κείμενο (τα έγραψε με κόκκινο μελάνι) και ποια ως σχόλια (τα έγραψε με μαύρο). Πέρα από τα σχόλια αυτά, όμως, στο συγκεκριμένο χειρόγραφο (και μόνο σε αυτό) κάποιο πρόσωπο, άλλο από τον γραφέα, σχολίασε το κείμενο ακόμη περαιτέρω στις ώες (εικόνα 6.32). Αυτός ο έξτρα σχολιασμός εν μέρει αναπαρήγαγε τα ενσωματωμένα στο κείμενο σχόλια, και εν μέρει ανέπτυξε περαιτέρω τα νοήματά τους. Στο Διάγραμμα 6.5 έχω μεταγράψει τα έξτρα σχόλια των φ. 237r και 237v. Δεν μπορώ να πω ότι έχω κατανοήσει πλήρως τη σημασία των έξτρα σχολίων στα περιθώρια τού BB1e ή την αιτία για την οποία σταματούν απότομα στο φ. 238v, θα προβώ όμως στο κεφ. 6.2.5 σε μία σχετική υπόθεση.

Εικόνα 6.32. K23: BB1e, 237r-237v.

Διάγραμμα 6.5

αριστερή όα	K23 (αρχή): φ. 237r (κάτω ήμισυ φύλλου) ἀκούω σημαίνουσι:	δεξιά όα
	<p>εις οὐγκρίαν ἀναβαίνει· σημαίνει:</p> <p>Τὰ δυτικά μέρη λέγει ^ οἶον οὐγκρους· μα ζήκχους· ἀλανούσ· βλάχους</p> <p>κωμάνουσ τὸ δὲ σημαίνουσιν ἐρμηνεύεται ἀντὶ τοῦ βοῶσι καὶ κράζουσιν αὐτὰ τὰ ἔθνη·</p>	<p>Ἄσλην τὴν οὐγκρί(αν) σημαίνει δὲ πολλὰς γενε(άς)·</p>
αριστερή όα	K23 (συνέχεια): φ. 237v (άνω ήμισυ φύλλου)	δεξιά όα
<p>* λέγουσι τινὲσ παπαρίζουν ἐρμη(νεία) Τὸ παπαρίζουν καὶ φωνάζουν ἐρμηνεύεται ἀντὶ τοῦ ὀδύρονται κ(αί) κλαίουσι θρηνοῦν(τες) μὴ ἔχοντ(ες) ἐλ- πίδα σ(ωτη)ρίας ἀλλὰ ὡς ἀπελπισ μ(έν)οι θρηνοῦσι: (ἐρ)μη νεί(α)</p> <hr/> <p>ἐρμη(νεία)· Ἡ μεταφορὰ ἀπὸ τὰ πουλιὰ ἄτινα μικρὰ καὶ ἀσθενῆ ὄντα, ἃ ναπτερακίζουν βουλόμενα φυγεῖν, κ(αί) οὐ δύναντ(αι)· ὅτι ἐν τῇ φωλεᾷ αὐτῶν ὑπάρχουσιν·</p>	<p>* καὶ σημαίνουν καὶ φωνάζουν</p> <p>ὀδύρονται καὶ κλαίουσιν ἀπελπίζοντες·</p> <p>τὸ δὲ σημαίνουσιν, ἀντὶ τοῦ βοῶσι καὶ κράζουσιν·</p> <p>καὶ πτερὸν ἀποτινάσσουν· συντρομάσσουν τὴν ἑαυτῶν ἀπόλειαν</p> <p>καὶ φοβοῦνται ὅπου ἔκειτο ἀμουχλιασ- μένον με τὴν γραίαν τὴν ἀλεπουτζαν·</p> <p>Τὴν τυραννίδα λέγει ἦν ἐκ πάλαι εἶχον οἱ το πάρχαι εἰς τὸν τόπον· δολερὰ γὰρ ἡ ἃ λώπηξ ὡς καὶ αὐτοὶ πανουργεῦοντες·</p>	<p>ἐρμη(νεία) τοῦ ἀντικρὺσ κειμένου. Τὴν τυ ραννίδα λέγει· ἦγον τὴν βασιλεί(αν)· τὴν [ό] ποῖ(αν) εἶχον πρῶτον οἱ τοπάρχαι κ(αί) ἐξουσία ἦν ἐκρινον πολλ(οὺς) χρόνους ὅτι π(ερ) πρᾶγμα πολλ(ῶν) χρόν[ων] φαίνεται(αι) κ(αί) μουχλια κ(αί) δ[η] τοῦτο κ(αί) εἰς αὐτοὺς λέγ[ει] ὅτι ἐκλειον κ(αί) ἐθρηνη[οῦν] το τὴν ἑαυτῶν ἀπόλ[ειαν] ἐκεῖ ὅπου ἦσαν βασιλ[εῖς] καὶ κύριοι μη δυν[η] θοῦσιν ὑπὸ ἐτέρω[υ] μὲ τὴν γρᾶν τὴν ἀλ[ε] πούτζαν εἶπεν ὅτ[ι] ἡ ἀλώπηξ ἐστὶ πο[νηρὸν] ζῶον κ(αί) δολερὸν κ(αί) ἄ[.] οὔτω κ(αί) αὐτ(ο)ὶ ὑπῆ[ρ] χον βασιλεῖς ἄδικο[ι] κ(αί) πανούργοι· ἦγον οἱ βασιλεῖς τῶν [οὔ] γκρων κ(αί) τῶν β[λάχων] κ(αί) τῶν αλαμάν[ων] κ(αί) τῶν κομάν[ων] δηλοῖ τῶν [.....] κ(αί) τῶν ἐτέρων ὅ[.] εἶχον:-</p>

6.2.4.3 Γραφείς και ζωγράφοι

Ορισμένες παρατηρήσεις πάνω στην εικονογράφιση των χειρογράφων τής οικογένειας Α έχουν τη θέση τους εδώ. Όπως το πρώτο μέρος τής ύλης τής οικογένειας Α άρχεται με την εικονογραφημένη προμετωπίδα τού Γεννάδιου, έτσι και το δεύτερο και το τρίτο μέρος της ξεκινούν με προμετωπίδες που απεικονίζουν τους υποτιθέμενους συγγραφείς των κειμένων που περιλαμβάνονται στο κάθε μέρος. Στην αρχή τού δεύτερου μέρους βλέπουμε τον «πρεσβύτερο Ρωμαίων Θεόφιλο» να συγγράφει και τον «πρωτονοτάριο Ιωάννη Ρυζανό» να *μεταβάλλει* (μεταφράζει) τους χρησμούς (εικόνα 6.33). Στην αρχή τού τρίτου μέρους, πάλι, βλέπουμε τον Λέοντα τον Σοφό να συγγράφει τους χρησμούς τού τρίτου μέρους (εικόνα 6.34). Τέτοιες εικόνες των συγγραφέων, διασκευαστών, μεταφραστών ή ερμηνευτών, απαντώνται μονάχα στα χρησμολόγια της οικογένειας Α και στον M22, και δείχνουν καταρχάς την αυξημένη εγρήγορση των γραφέων να επικυρώσουν τα λεγόμενα των χρησμών δια της απεικόνισης της αυθεντίας που τους καθιέρωσε, και ίσως κάποια ταύτιση των γραφέων προς τα πρόσωπα που ασχολήθηκαν, κατέγραψαν και ερμήνευσαν τους χρησμούς πριν από τους ίδιους.

Η αναφορά στην εικονογράφιση απαιτεί να συγκροτήσουμε άποψη για τη χρονολόγηση των τεσσάρων χειρογράφων. Όσον αφορά τη σχετική τους χρονολόγηση, έχω υποστηρίξει ότι το Bero προηγείται τού BB1e, ενώ το BB1e προηγείται τού E1.¹ Τότε δεν είχα δει ακόμη το V1, το οποίο είναι αναμφίβολα πρωιμότερο των άλλων τριών, όπως θα δούμε συγκρίνοντας τις εικονογραφήσεις τού K17 (κεφ. 6.2.4.4). Ως προς την απόλυτη χρονολόγηση, θα έλεγα ότι το V1 χρονολογείται περί το 1559, ενώ τα Bero, BB1e και E1 πρέπει να τοποθετηθούν μεταξύ 1563-1566. Το 1559 ο Μανουήλ Μαλαξός βρίσκεται στη Ρώμη, τον Μάρτιο του 1560 στη Βενετία, και το 1561-1562 στη Θήβα. Υπάρχουν αποδείξεις για δύο διαμονές του στην Κωνσταντινούπολη, άγνωστης διάρκειας: μία μεταξύ Μαρτίου ή Απριλίου και Αυγούστου 1562 (μεταξύ τού *Νομοκάνονα* και της αναχώρησης του Busbecq), και μία μεταξύ Ιανουαρίου ή Φεβρουαρίου 1565 και Μαΐου 1572, δηλαδή

¹ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, *Κίονας*, 2003, 46.

κατά το διάστημα της πρώτης πατριαρχίας τού Μητροφάνη Γ'.¹ Σήμερα επίσης ξέρουμε ότι ο Μανουήλ βρισκόταν στη Βενετία μεταξύ Μαΐου 1566-Ιουνίου 1567.

Εικόνα 6.33. Θεόφιλος και Ιωάννης Ρυζανός: V1, 4v (άνω αριστερά)· Bero, 2v (άνω δεξιά)· BB1e, 236v (κάτω αριστερά)· E1, 3v (κάτω δεξιά).

Η χρονολόγησή μου λοιπόν υπονοεί ότι το V1 προκύπτει από την περίοδο της παραμονής του στη Ρώμη, ενώ τα άλλα τρία χειρόγραφα φέρουν έντονη τη σφραγίδα τής Κωνσταντινούπολης. Η αντίληψή μου αυτή πηγάζει ξανά από την εικονογράφιση του K17, η οποία, με αφετηρία τη μορφή που βλέπουμε στο V1 (εικόνα 6.46), νομίζω ότι προϋποθέτει την εμπειρία τής παραμονής στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 11-12 (πρώτη διαμονή, με βάση τους κώδικες Vind. Theol. Gr. 107 και Vind. Theol. Gr. 143), 14-16 (δεύτερη διαμονή, με βάση τους κώδικες Vat. Reg. Gr. 31 και Bodl. Roe 14).

να καταλήξει στις μορφές που βλέπουμε στα Bero, BB1e & E1 (εικόνα 6.47, 6.48, 6.49).¹ Επίσης, είναι βέβαιο ότι το E1 βρισκόταν στο Εσκοριάλ ήδη το 1566/67,² άρα

Εικόνα 6.34. Λέων ο Σοφός: V1, 9v (άνω αριστερά)· Bero, 4v (άνω δεξιά)· BB1e, 241v (κάτω αριστερά)· E1, 11v (κάτω δεξιά).

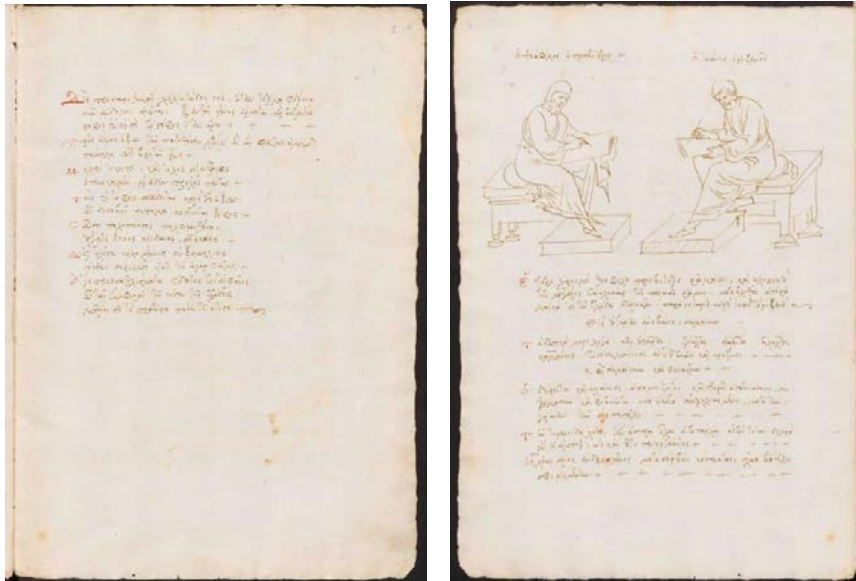
τα προγενέστερα Bero και BB1e είχαν κι αυτά γραφτεί ήδη το 1566.

Το Bero επιτρέπει ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις ως προς τη συνεργασία γραφέα και ζωγράφου. Η κύρια ιδιαιτερότητα του Bero ως προς τα άλλα χρησιμολόγια της οικογένειας A είναι ότι παραδίδει σε 13 μόνο φύλλα όλον τον όγκο του περιεχομένου (κειμένα και εικόνες), τον οποίον εκείνα παραδίδουν σε 25 (V1),

¹ ΚΑΣΤΡΙΝΑΚΗΣ, *Κίονας*, 2003, 86-89.

² Βλ. Κατάλογος κωδίκων, E1: Προηγούμενοι κάτοχοι.

26½ (BB1e) και 32 (E1) φύλλα. Η συρρίκνωση του χώρου οφείλεται πριν απ' όλα στο ότι είναι το μόνο από τα τέσσερα χειρόγραφα που έγραψε ο Ανώνυμος 1 (βλ. Διάγραμμα 6.1), ο οποίος είχε μία πολύ χαρακτηριστική μικροσκοπική γραφή. Εκτός

Εικόνα 6.35. Bero, 2r-2v.

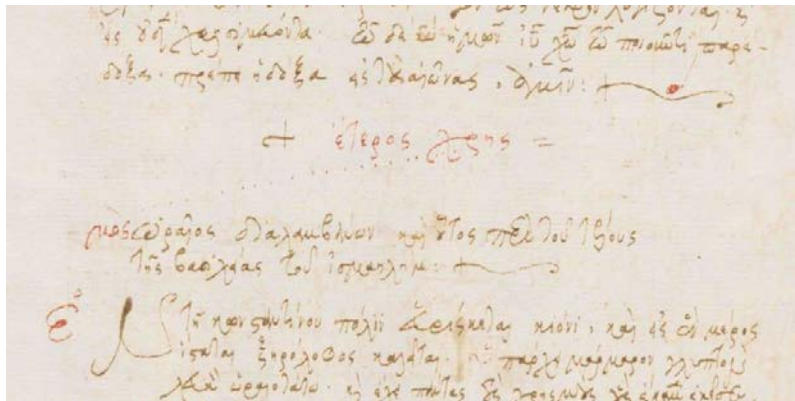
αυτού, τα κείμενα και οι εικόνες στο Bero γράφτηκαν και ζωγραφίστηκαν σε συνεχόμενη, πυκνή ροή, που άφησε ελάχιστους κενούς χώρους στα φύλλα. Μόνο μία

Εικόνα 6.36. Bero, 4v-5r.

φορά βλέπουμε τον Ανώνυμο 1 να διστάζει: στο πέρασμα από το πρώτο στο δεύτερο μέρος της χρησιμολογικής ύλης (εικόνα 6.35). Περνώντας από το δεύτερο στο τρίτο μέρος η απόφασή του να εκμεταλλευθεί πλήρως τη γραφική του ύλη ήταν σταθερή

(εικόνα 6.36) και τον οδήγησε να στριμώξει τους δύο τελευταίους στίχους του K35 (φ. 5r), ώστε να περιορίσει σε μία σελίδα αυτό το κείμενο. Η ίδια λογική οικονομίας

Εικόνα 6.37. Τίτλος του K17 (+έτερος χρης = | μὸς ὄραϊος...): Bero, 12r (τμήμα του φύλλου).

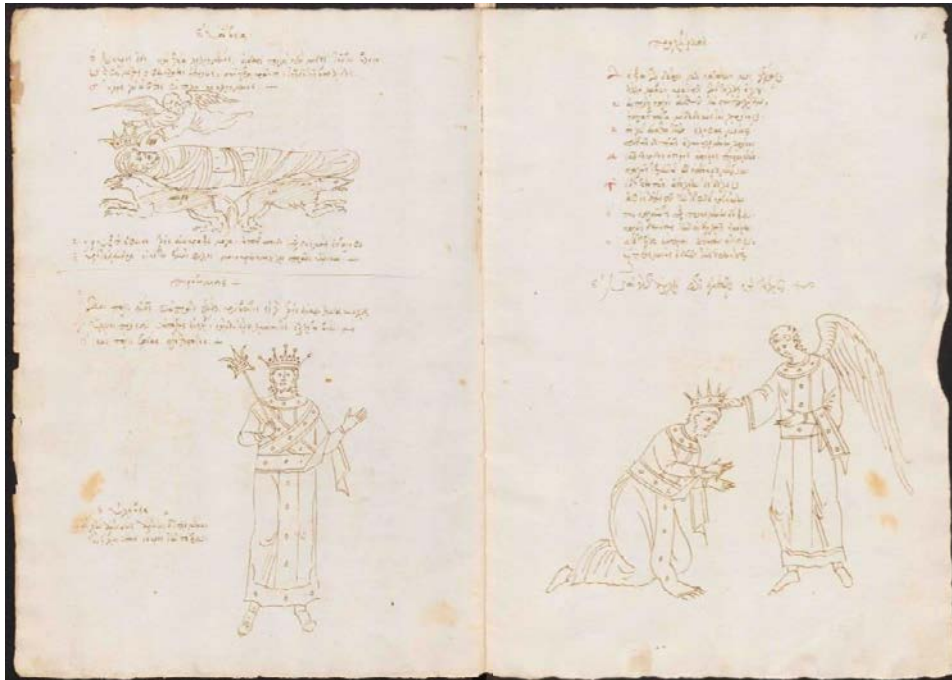
διείπε το Vin1 του Ιωάννη Μαλαζού,¹ χειρόγραφο το οποίο ο Ανώνυμος 1 ίσως είχε υπόψη του. Η ιδέα τής συνεχόμενης ροής λαμβάνει εικονιστική μορφή με τη στικτή γραμμή στον τίτλο του K17 (εικόνα 6.37), που καθοδηγεί το βλέμμα του αναγνώστη. Ο κενός χώρος ανάμεσα στον Χρησμό 1α και στον Χρησμό 1β (βλ. εικόνα 4.4 κάτω),

Εικόνα 6.38. Χρησμός 1α και Χρησμός 2 (αριστερά): Χρησμός 3 και Χρησμός 5+4 (δεξιά): Bero, 6v-7r.

¹ Το Vin2 την ακολουθεί κατά το πέρασμα από το K29 στο K58 (φ. 38v-39r), όχι όμως κατά το πέρασμα από το K10 στο K20 (φ. 24r-24v), από το K20 στο K23 (φ. 25r-25v), από το K36 στο K39 (φ. 27v-28r), από το K40 στο K14 (φ. 28v-29r) και από το K5 στο K18 (φ. 43r-43v).

αν δεν οφείλεται σε πρόβλεψη για πιθανή εικονογράφιση του Χρησμού 1α (βλ. κεφ. 4.2.1), οφείλεται στην πρόβλεψη για την ιδιότυπη διευθέτηση της εικονογράφησης του K1 στο Bero (φ. 6v-10v), σύμφωνα με την οποία κάθε σελίδα δεν περιέχει έναν, αλλά δύο Χρησμούς: έναν στο άνω μισό και έναν στο κάτω μισό της. Εξαιρούνται οι Χρησμοί 8, 15 και 16, που καθένας κατέλαβε μία ολόκληρη σελίδα, μάλλον για να εξαρθεί η σημασία τους. Έχουμε δηλαδή έναν εξαιρετικά έμπειρο γραφέα, ο οποίος

Εικόνα 6.39. Χρησμός 13 και Χρησμός 14 (αριστερά)· Χρησμός 15 (δεξιά): Bero, 9v-10r.

ασκεί με ευχέρεια τον έλεγχο στο δημιούργημά του. Στο Bero η διευθέτηση κειμένου και εικόνας λαμβάνει μία από τις πιο σύνθετες μορφές της (εικόνα 6.38). Με βάση αυτό το δεδομένο θα τολμούσα να υποθέσω την ταύτιση γραφέα και ζωγράφου στο ίδιο πρόσωπο. Κρίνοντας δε από το γεγονός ότι στον Χρησμό 14 η ράβδος του βασιλιά έχει μείνει ατέλειωτη, και ότι στον Χρησμό 15 έχει ξεχαστεί το δεξί φτερό του αγγέλου (εικόνα 6.39), θα έφτανα να πω ότι ο γραφέας έγραφε και ζωγράφιζε *ταυτοχρόνως*.

Ερχόμαστε τώρα στο BB1e και στο E1, τα δύο απαιτητικότερα χειρόγραφα της οικογένειας A από την άποψη της εικονογράφησης. Το πρώτο ερώτημα που θέτουν οι δύο αυτές εικονογραφήσεις είναι αν εκτελέστηκαν από τον ίδιο ζωγράφο. Με ανάλογο τρόπο τίθεται το ερώτημα και στην περίπτωση των Amb και M3c, τα οποία γράφτηκαν και ζωγραφίστηκαν πιθανότατα στην Ιταλία, έξω από το κύκλο των

Εικόνα 6.40. Χρησμός 3 και Χρησμός 13: BB1e, 246ν και 251r (αριστερά): E1, 17r και 22r (δεξιά).
Τμήμα των φύλλων.

Μαλαζών.¹ Η λεπτομερειακή παρατήρηση δείχνει, κατά τη γνώμη μου, ότι καθένα από τα τέσσερα χειρόγραφα είχε τον δικό του ζωγράφο. Πρέπει να επισημάνω ότι δεν

Εικόνα 6.41. Χρησμός 6: BB1e, 247v (αριστερά): E1, 18r (δεξιά).

¹ Ο γραφέας του Amh θυμίζει σε κάποια χαρακτηριστικά του τον Ανώνυμο 4 (BB1a) και σε κάποια άλλα τον Ανώνυμο 1 (BB1b, BB1c), αλλά δεν νομίζω ότι ταυτίζεται με κάποιον από τους δύο.

είχα στη διάθεσή μου έγχρωμες αναπαραγωγές του E1 και του M3c, ούτε διενήργησα αυτοψία. Έστω και έτσι, διαπιστώνω ότι ο ζωγράφος του E1 σχεδιάζει με μεγαλύτερη ευχέρεια από τον ζωγράφο του BB1e το αριστερό χέρι του Σχολάριου (εικόνα 6.30)

Εικόνα 6.42. Χρησμός 4, Χρησμός 6 και Χρησμός 12: Amb, 6r, 7r και 10r (αριστερά)· M3c, 26v, 28v και 34v (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

και του αγγέλου στον Χρησμό 13 (εικόνα 6.40), την ανατομία τού Λέοντος του Σοφού (εικόνα 6.34), καθώς και ορισμένα από τα χρησμολογικά ζώα (εικόνα 6.47). Οι εικόνες του BB1e φαίνονται επίσης λιγότερο τυποποιημένες και πιο εκφραστικές (εικόνα 6.41). Είναι προφανές ότι οι δύο ζωγράφοι είναι ενταγμένοι στο ίδιο ακριβώς

καλλιτεχνικό κλίμα. Η ζωγραφική τους δεν είναι απλώς «δυτικοτρόπη», αλλά είναι δυτικοευρωπαϊκή: ακόμη κι αν υπάρχει στην εικόνα του Σχολάριου (εικόνα 6.30) κάποιος απόηχος του βυζαντινού εικαστικού κώδικα, είναι πάρα πολύ μακρινός.

Εικόνα 6.43. Χρησμός 8: Amb, 8r (αριστερά): M3c, 30v (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

Η εργασία δύο διαφορετικών ζωγράφων είναι ευκολότερο να διαπιστωθεί στα Amb & M3c. Ο ζωγράφος του M3c επιδεικνύει στις περισσότερες περιπτώσεις ελαφρώς μεγαλύτερη ευαισθησία στο ζήτημα της απεικόνισης του χώρου από τον ζωγράφο του Amb (εικόνα 6.42). Στον Χρησμό 8 εφάρμοσε φωτοσκίαση και απέδωσε τόσο την κυκλικότητα του τείχους, όσο και την ανάγλυφη υφή του – σε αντίθεση με τον ζωγράφο του Amb, ο οποίος δούλεψε το φως της εικόνας του πιο συμβατικά (εικόνα 6.43). Τα δύο εικονογραφικά προγράμματα είναι σχεδόν όμοια εικονογραφικά, με εξαίρεση τους Χρησμούς 8 και 10, και οι δύο πολύ σημαντικοί από την άποψη της ερμηνείας, καθώς αναφέρονται στην αλλαγή της πολιτικής εξουσίας στην Κωνσταντινούπολη. Η εικονογραφική διαφοροποίηση μαρτυρεί πως είτε ήταν ο ζωγράφος του M3c αυτός που αντέγραψε το Amb (όπως υπέθεσα στο κεφ. 6.2.2.2), είτε το αντίστροφο, υπήρξε τουλάχιστον δεύτερο αντίβολο. Μικρότερες εικονογραφικές διαφορές παρατηρούνται επίσης στους Χρησμούς 7 και 13.¹

¹ Στον Χρησμό 7 το Amb απεικονίζει σκύλο, και το M3c υβρίδιο. Στον Χρησμό 13 το Amb απεικονίζει κεφαλή ζώου στα πόδια του σαβανωμένου βασιλιά, την οποία παραλείπει το M3c. Υπάρχουν διαφοροποιήσεις και στο κείμενο. Βλ. π.χ. στον Χρησμό 14 όπου το Amb γράφει: *πλήν άρτιάκις άρτίων διπλούμενων* (φ. 11r), ενώ το M3c γράφει: *πλήν άρτιάκις άρτιον διπλούμενος* (φ. 36v).

6.2.4.4 Ο Χρησμός τού κίονα του Ξηρόλοφου

Το **τρίτο μέρος** της χρησμολογικής ύλης των χειρογράφων τής οικογένειας Α απαρτίζεται από τέσσερα νεώτερα (K35, K37, K38, K17) και τέσσερα παλαιότερα κείμενα (K1, K5, K28, K20). Ως προς τα παλαιότερα κείμενα, όλα προηγούνται του 15ου αιώνα. Το K1 το χρονολόγησα γενικά στον 13ο αιώνα (κεφ. 3.4), το δε K5 θα το χρονολογήσω παρακάτω μεταξύ 1261-1310 (κεφ. 7.5.5). Το K28, ο Χρησμός τού αγγελοφόρου, αποτελούσε ήδη μέρος τού Παρεκβολαίου,¹ το οποίο θα το χρονολογήσω μεταξύ 1204-1261 (κεφ. 7.4.2). Από το Παρεκβόλαιον το άντλησε και το ενσωμάτωσε αργότερα η χρησμολογική αφήγηση του 15ου αιώνα, για την οποία έγινε λόγος παραπάνω.² Το K20, τέλος, ο Χρησμός της αυλής του Βύζαντα, είναι μάλλον λίγο μεταγενέστερο του Παρεκβολαίου: η παλαιότερη καταγραφή του διαπιστώνεται στο φ. 9ν του Paris. Suppl. Gr. 681, φύλλο το οποίο κλάπηκε μαζί με άλλα τέσσερα τον 19ο αιώνα από τον σύμμικτο κώδικα 190 της μονής Ιβήρων. Τα κλαπέντα φύλλα χρονολογούνται στο έτος 1297/1298,³ και τοποθετούν το K20 στον 13ο αιώνα, πιθανότατα μετά το 1261.⁴

Επομένως, στα χειρόγραφα της οικογένειας Α, ενώ το δεύτερο μέρος της ύλης αντλείται από τον 15ο αιώνα, το τρίτο μέρος αντλείται από τον 13ο αιώνα τουλάχιστον κατά το ήμισυ. Στον πυρήνα τού τρίτου μέρους έχουν τοποθετηθεί τα K1 και K5, των οποίων τη στενότερη σχέση θα εξηγήσω στο κεφ. 7.5.2. Όπως είδαμε και κατά την πραγμάτευση του δεύτερου μέρους, έτσι και εδώ τα παλαιά υλικά δεν χρησιμοποιούνται αυτούσια, αλλά κατόπιν επεξεργασίας, η οποία μπορεί να λάβει ποικίλες, κάποτε δε και εντυπωσιακές όψεις.

Στα χειρόγραφα της οικογένειας Α ο κύκλος των Μαλαξών επέφερε δύο σημαντικές «αλλαγές» στο K1, οι οποίες εφαρμόζονται σχεδόν ομοιότροπα και στα τέσσερα χρησμολόγια. Χρησιμοποίη με επιφύλαξη τη λέξη «αλλαγές», καθώς η γνώση μας για τις παλαιότερες διευθετήσεις τού K1 δεν ανέρχεται πριν από τις αρχές τού 16ου αιώνα. Η πρώτη αλλαγή αφορά τη συγχώνευση του Χρησμού 4 και του

¹ PERTUSI, *Fine*, 1988, 186, στίχ. 428-445.

² GIDEL & LEGRAND, “Oracles”, 1874, 185 = LEGRAND, *Oracles*, 1875, 43, στίχ. II:1-15· TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 105, αριθ. III.

³ HOFFMANN, “Paris. Suppl. Gr. 681”, 1987. Η χρονολόγηση του K20 πριν από τον 16ο αι. βεβαιώνεται επίσης από την καταγραφή του στο φ. 202ν του Vind. Jur. Gr. 6, του 1491, απ’ όπου το εξέδωσε ο Lambek (HUNGER, *Katalog*, τ. 2, 1969, 11-13· LAMBECK & KOLLÁR, *Commentariorum*, τ. 6, 1780, 92-96· NESSEL, *Catalogus*, τ. 2, 1690, 15-18, αριθ. VI).

⁴ Ο Pertusi χρονολόγησε το K20 μετά το 1261 (PERTUSI, “Profezie”, 1979, 43-46· πρβλ. και PERTUSI, *Fine*, 1988, 52, 74-75). Βλ. επίσης: ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 37· TORRES PRIETO, “Fall of Constantinople”, 2014, 263-264.

Κεφ. 6. Παραγωγή χειρογράφων

Χρησμού 5 στον Χρησμό 5+4. Ο Χρησμός 5 προηγείται του Χρησμού 4 σε όλα τα χρησμολόγια των προηγούμενων φάσεων – ειδικά δε στο Vin2 απαντάται μία πρώτη προσπάθεια συγχώνευσης: Vin1 (5abb,¹ 4abb), V3 (5abb, 4abb), BLd (5, 4), Vin2 (5abb, 5+4abb, 4). Στην τελική διαρρύθμιση της οικογένειας A ο τίτλος του Χρησμού 4 (ἔπαρσις) απαλείφθηκε, και ο Χρησμός 5+4 έλαβε τον τίτλο του Χρησμού 5: σύγχυσις. Οι εικόνες των δύο Χρησμών συγχωνεύθηκαν και αυτές στα V1, Bero και

Εικόνα 6.44. Χρησμός 5+4: V1, 14r (άνω αριστερά)· Bero, 7r (άνω δεξιά)· BB1e, 247r (κάτω αριστερά)· E1, 17v (κάτω δεξιά).

¹ abb=textum abbreviatum.

BB1e, ενώ στο E1 η προτομή που εικονογραφούσε τον Χρησμό 4 απαλείφθηκε, βοηθώντας και του ότι το κείμενο δεν έκανε σε αυτήν συγκεκριμένη αναφορά (εικόνα 6.44).

Η δεύτερη αλλαγή αφορά την εικονογράφιση του Χρησμού 15. Εδώ η παράσταση του αγγέλου «συμπληρώθηκε» με την απεικόνιση του άριστου βασιλιά, εμφανιζόμενου γονυκλινή στην *προχείρισιν* που τελεί ο άγγελος, σύμφωνα με τον τίτλο τού Χρησμού (εικόνα 6.45).

Εικόνα 6.45. Χρησμός 15. V1, 19r (άνω αριστερά)· Bero, 10r (άνω δεξιά)· BB1e, 252r (κάτω αριστερά)· E1, 23v (κάτω δεξιά).

Μπορεί να ειπωθεί ότι οι δύο αλλαγές ή ιδιαιτερότητες της οικογένειας A διευρύνουν με ήπιο τρόπο τα όρια της υπάρχουσας χρησιμολογικής παράδοσης. Τα στοιχεία που θα μπορούσαμε να αποκαλέσουμε «παλαιά» ή «νέα» σε περιπτώσεις όπως αυτές είναι τόσο πυκνά συνυφασμένα, ώστε φτάνει κάποιος να αναρωτιέται για το νόημα της διάκρισης του παλαιού από το νέο.

Αυτός ο μηχανισμός διεύρυνσης, αναπαραγωγής ή ανανέωσης των παραδοσιακών σχημάτων δεν αφορά βέβαια μόνο τις συγκεκριμένες εικόνες, αλλά και τα κείμενα εκείνα του τρίτου μέρους τα οποία αποκάλεσα πιο πάνω «νέωτερα» (K35, K37, K38, K17). Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα βρίσκεται στο K35:

K35¹

- Ὅτ' ἐξεώας καὶ δισμῶν ἤξει μάχη,
ὄθεν δεκάτησ ὄτε μὴ κορυφαῖος·
Ἄνηρ λιβύος ἀσπίδος συνεργεία,
σκοτεινοειδὲς πλατοχανὸν καὶ μέγας·
5 Οὗτος ρουφήσει τὸν ἀνάκτορα μέγα,
καὶ σφάγια πολλὰ πόλει τῆ βυζαντίδι·
Ῥοὺς γὰρ αἶμα ἐδράμη τῶν αἱμάτων,
ὥστε γεμίση τὰς ἀγίας ἀπάσασ·
Ὡς ἐκτρὸν ἐκτρὸν ἐβόησε πᾶς βλέπων,
10 καὶ συγκλονηθήσονται τὰ πέριξ ἐπταλόφου·
Ἐε ἐξύησιν πᾶσαν γὰρ γῆ τότε,
εἰμὴ τὸ κάππα βραχὺν ἄρξη τὸν χρόνον·
Ἄλλ' ἐν βαβυλῶν δϋσμενεστάτη πόλις,
σφαγαὶ γὰρ εἰσὶν καὶ προχύσεις αἱμάτων·
15 Ἦκτρον γὰρ ἦκτρον μὴ ἐκπορθήσης φάος,
δῆμος κρατήσει πρὸς μακρὸν ἄρξη κάππα·
Καὶ πέντε προτόλια τῆσ μοναρχίας,
ἐχμὰς φέροντες καὶ σποράς ἐκγομίας·
Δράκοντας συσφίγγουσι τὸν λιβοκτόνον,
20 ἄσαρκα μὴ στένωνται τὰ τούτων κρέη·
Καὶ πρὸς μάχην ἔμφυλον ἠγριωμένον,
τρίριθμον ἔργω ταρδήσω συνταξίφη·
Πρὸς χιλιάδας ἐξ ἐπτὰ μεμετρημένασ,
καὶ πᾶς ἀσελγήσ καὶ φονεὺς κεκραμμέναις,
25 Κήρυξ βοήσει τρίς ἀναφωνήση μέγα,
δράμετε πάντες πρὸς δυσμὰς ἐπταλόφου·
Εὔρητε δ' ἄνδρα οἰκέτην ἐμὸν φίλον,
μιλόκρανον μιλόχρονον ὁμοῦ καὶ πρᾶον·
Τὸν δεξιὸν αὐτοῦ ἐξαγάγητε πόδα·
30 καὶ τοῦτον θέσθε πρὸς βασιλεία δόμου·
Αὐτὸς κρατήση τέτραγε ὀκτῶ χρόνους,
ὅς νεκρὸς ἤδη καὶ θεὰ λελυμμένος·
Οἶδασι πολλὴ κᾶν μηδεὶς τοῦτον βλέπη,
ὅς ἐκ μέθησ δὲ φανερωθῆ τοιαῦτα·
35 Σκῆπτρα κρατήσει τῆσδε τῆσ βυζαντίδος,
καὶ ἄλιν ἔξει ἐπτάλοφε τὸ κράτος.

¹ Μικρές διαφορές μεταξύ των χειρογράφων. Μεταγράφο από το E1, φ. 12r-13r.

Όπως δείχνω στον Πίνακα 6.2, η καταγωγή τού κειμένου αυτού μπορεί να ανιχνευθεί σε προγενέστερα κείμενα. Απαρτίστηκε από τη συνένωση τριών διαφορετικών και ακριβώς ίσων μερών με 12 στίχους το καθένα, τα οποία προέρχονται από τρία άλλα κείμενα. Οι στίχοι 1-12 αποτελούν στην πραγματικότητα μία άλλη εκδοχή τού K75. Οι στίχοι 13-24 αποτελούν μία άλλη εκδοχή τού Χρησμού 8 (K1), ο οποίος με τη σειρά του απαντάται ενσωματωμένος στους στίχους 93-96 και 154-162 τού Παρεκβολαίου (K52). Τέλος, οι στίχοι 25-36 αποτελούν μία άλλη εκδοχή τού Χρησμού 13 (K1), αλλά και του K34.

Όπως τον βλέπουμε εδώ σε λειτουργία, ο μηχανισμός τής ανανέωσης γεννά ερωτήματα. Οι στίχοι 1-12 τού K35 συμφωνούν περισσότερο με την εκδοχή τού K75 στα PP & BB2, δηλαδή με χειρόγραφα του κύκλου τού Μπαρότσι, παρά με την εκδοχή τού K75 στο Vin2, δηλαδή με το μοναδικό χειρόγραφο του κύκλου των Μαλαζών που το περιέχει. Οι ίδιοι αυτοί στίχοι φαίνονται να μην έχουν κατανοηθεί σωστά, να έχουν δηλαδή «παραφθαρεί» στα χειρόγραφα της οικογένειας A και στο Vin2 σε σχέση με τα χειρόγραφα του Φραγκίσκου Μπαρότσι. Τελικά, από πού προέρχονται και πότε πρέπει να χρονολογηθούν αυτοί οι στίχοι; Πώς πρέπει να εκλάβουμε την επανάληψη του νοήματος μεταξύ K35 και K34; Οι απορίες αυτές είναι απροσπέλαστες, γεγονός που αποκαλύπτει ότι τα στοιχεία που μας διαφεύγουν είναι πάρα πολλά. Και τελικά το K35 πρέπει να το χρονολογήσουμε στον 13ο, στον 15ο ή στον 16ο αιώνα; Αν το χρονολογήσουμε στον 16ο αιώνα δεν πρέπει να αποδώσουμε τη συγγραφή του σε έναν από τους δύο Μαλαζούς; Και τι νόημα έχει η λέξη «συγγραφή» σε αυτή την περίπτωση;

Ακόμη πιο επίφοβη είναι η χρονολόγηση των K37 και K38, τα οποία θυμίζουν αρκετά κάποια τμήματα της χρησμολογικής αφήγησης του 15ου αιώνα. Στις εκδόσεις των Legrand και Trapp δεν εμφανίζονται ενσωματωμένα σε αυτήν, μήπως όμως πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη και άλλων εκτενέστερων και άγνωστων εκδοχών της;

Απαιτείται μία ορισμένη αντίσταση εδώ, με σκοπό να εξισορροπηθούν δύο αντίρροπες, εξίσου ισχυρές δυνάμεις: η μία ωθεί να παραλείψουμε ή να συνοψίσουμε τα δεδομένα ως ήσσονος σημασίας, η άλλη να τους αποδώσουμε βαρύτητα που οδηγεί στον αγνωστικισμό. Τη διεκκυστική παράγει η ιστορική πραγματικότητα: η ισχυρή ελκτική δύναμη που ασκεί η βυζαντινή χρησμολογική παράδοση κατά τον 16ο αιώνα. Αυτή έλκει διαρκώς προς τα πίσω όχι μόνο τους γραφείς των χρησμολογίων, αλλά και τον μελετητή τους, αποσπώντας του την προσοχή και αναγκάζοντάς τον να

στρέφεται διαρκώς προς το Βυζάντιο. Για τον λόγο αυτό έχει μεγάλη σημασία να συνεχίσουμε να σπρώχνουμε προς τα εμπρός, επιμένοντας να διαπιστώσουμε τι πραγματικά νέο υπάρχει στα χρησιμολόγια της οικογένειας Α. Το πραγματικά καινούργιο βρίσκεται κυρίως στην αρχή και στο τέλος της χρησιμολογικής αφήγησης, δηλαδή στο K14, που εξετάσαμε ήδη, και στο K17, που θα εξετάσουμε στη συνέχεια.

Το K17 είναι ένα κείμενο παραπλήσιο προς το K14. Αναφέρεται και αυτό σε ένα μνημείο τής Κωνσταντινούπολης, τον κίονα του Ξηρολόφου, το οποίο φέρει έναν χρησμό. Βασίζεται λοιπόν στην ίδια ιδέα, που συνδυάζει τη χρησιμολογική με την πατριογραφική παράδοση και, δεδομένων των πατριογραφικών ενδιαφερόντων τού Ιωάννη Μαλαξού, νομίζω ότι η συγγραφή του πρέπει να αποδοθεί είτε στον ίδιο, είτε

Διάγραμμα 6.6

VO, φ. 14v-15r

Ἐν τῇ κωνσταντινούπολιν εὐρίσκειται κίονας,
καὶ ἐν τῷ μέσῳ ἴσταται αὐτῆς τε τῆς ἀθλίας
Ἐπιφέρει μάρμαρον γλυπτὸν λευκὸν ὠραιότατον,
καὶ ἔχει πάντας τοὺς χρησμοὺς οὓς ἔκαμεν ἐκεῖσε·
5 Τοῦ βασιλείου ὁ υἱὸς φημὶ τοῦ μακεδῶνος·
ὁ λέων ὁ σοφώτατος ὁ μέγας βασιλεὺς τε·
Λέγει γὰρ πέντε βασιλεῖς ἔκγονοι τε τῆς ἄγας,
παραχωρήσει τοῦ θεοῦ κ(υρίου) τοῦ δεσπότη·
Αὐτοὶ δὲ βασιλεύσωσιν τὴν πόλιν τὴν μεγάλην
10 μετὰ πλείστης δυνάμεως αὐτὴν περικρατήσουσιν·
**Τὴν κωνσταντίνου τε φημὶ ἐπτάλοφος καλεῖται,
ὁμοίως καὶ βυζάντιον καὶ θρόνος βασιλέ[ω]ς·**
Ἔχει αὐτοὺς τοὺς βασιλεῖς γλυπτοὺς ἐν τῷ κίονι
καὶ ἐν τῇ χεῖρα ἔχουσι ξίφος γεγυμνωμένον·
15 Περὶ τοῦ πέμπτου τε φησὶ εὐθέως τέλος λάβη,
καὶ βασιλεὺς χριστιανὸς αὐτὴν πάλιν ὀρίση·
Ὡς καὶ ὁ ἕτερος χρησμὸς ταῦτα γὰρ διαλέγει,
ὃς ἐν τῷ τύμβῳ ἄνωθεν εὐρέθη γεγραμμένος·
Τοῦ μέγα κωνσταντίνου τε καὶ ἦσαν μὲν στοιχεῖα,
20 ἅτινα ἐξηγήθηκεν ὁ θεῖος πατριάρχης·
Σχολάριος ὁ ἅγιος γεννάδιος ὁ μέγας,
μωάμεθ τὸ ἀπόγονον ὀλίγον βασιλευσῆ·
Καὶ αἱ ἐκκλησίαι ἅπασαι τὸν στολισμὸν ὃν εἶχον,
λάβωσιν ὡς περ κατ' ἀρχὰς καὶ λάμψουν ὡς ὁ ἥλιος·
25 Καὶ ὁ θεὸς ὁ ἅγιος ὁ ἰσχυρὸς καὶ μέγας,
ὁ εὐσπλαγχνός καὶ δίκαιος χ(ριστὸς) ὁ ζωοδότης·
Σὺν τῷ ἀνάρχῳ τε π(ατ)ρὶ καὶ πν(εύματ)ι ἁγίῳ,
ὕμνουσιν καὶ δοξάζονται εἰς πάντας τοὺς αἰῶν(ας)+

E1, φ. 30r-31v

Ἐν τῇ κωνσταντινούπολιν εὐρίσκειται κίονι,
καὶ εἰς ἐν μέρος ἴσταται ξηρόλοφος καλεῖται·
Ἐπιφέρει μάρμαρον γλυπτὸν λευκὸν ὠραιότατον,
καὶ ἔχει πάντας τοὺς χρησμοὺς οὓς ἔκαμεν ἐκεῖσε·
5 Τοῦ βασιλείου ὁ υἱὸς, τοῦ ἐκ μακεδονίας,
ὁ λέων ὁ σοφώτατος ὁ μέγας αὐτοκράτωρ·
Λέγει γὰρ πέντε βασιλεῖς ἀπόγονοι τῆς ἄγας,
παραχωρήσει τοῦ θεοῦ κ(υρίου) τοῦ δεσπότη·
Τὴν πόλιν βασιλεύσωσιν φημὶ τὴν κωνσταντίνου,
10 μετὰ πολλῆς δυνάμεως αὐτὴν¹ περικρατήσουσιν·
Ἔχει² αὐτοὺς τοὺς βασιλεῖς γλυπτοὺς ἐν τῷ κίονι,
καὶ ἐν τῇ χεῖρα ἔχουσι ξίφη γεγυμνωμένα·
**Καὶ ὄφιν μέγας ἴσταται ὄρθριος ἐν τῷ μέσῳ,
αὐτῶν τῶν πέντε ἡγεμὸν πολλὰ ἡγριωμένος·**
15 Περὶ τοῦ πέμπτου τε φησὶ εὐθέως τέλος λάβη,
καὶ βασιλεὺς χριστιανὸς αὐτὴν πάλιν ὀρίση·
Ὡς καὶ ὁ ἕτερος χρησμὸς ὁμοία τούτου λέγει,
ὃς ἐν τῷ τάφῳ ἄνωθεν εὐρέθη γεγραμμένος·
Τοῦ θεοῦ κωνσταντίνου τε καὶ ἦσαν τὰ στοιχεῖα,
20 ἅτινα³ ἐξηγήθηκεν ὁ θεῖος π(ατ)ριάρχης·
Σχολάριος ὁ ἅγιος γεννάδιος ὁ μέγας,
μωάμεθ τὸ ἀπόγονον ὀλίγον βασιλευσῆ·
Καὶ αἱ⁴ ἐκκλησίαι ἅπασαι τὸν στολισμὸν ὃν εἶχον,
λάβωσιν ὡς περ⁵ κατ' ἀρχὰς⁶ καὶ λάμψουν ὡς ἥλιος·
25 Καὶ ὁ θεὸς ὁ ἅγιος ὁ ἰσχυρὸς καὶ μέγας,
ὁ εὐσπλαγχνός καὶ δίκαιος χ(ριστὸς) ὁ ζωοδότης·⁸
Σὺν τῷ ἀνάρχῳ τε π(ατ)ρὶ καὶ πν(εύματ)ι ἁγίῳ,
ὕμνουσιν καὶ δοξάζονται⁹ εἰς πάντας τοὺς αἰῶν(ας)+

¹ ταύτην: Bero.

² Ἔχει: V1.

³ ἅτινα: BB1e.

⁴ αἱ: om. V1, Bero.

⁵ ὡς περ: V1, Bero.

⁶ καταρχὰς: V1, Bero.

⁷ ὡς ὁ ἥλιος: V1, Bero.

⁸ ὁ εὐσπλαγχνός ὁ λυτρωτὴς χ(ριστὸς) ὁ παντοκράτωρ: V1.

⁹ δοξάζονται: V1.

στον Μανουήλ.¹ Η χειρόγραφη παράδοση του K17, όσο τη γνωρίζω, συναινεί στην απόδοση αυτή, διότι το K17 απαντάται μόνο σε χειρόγραφα που σχετίζονται κατά τον ένα ή τον άλλο τρόπο με την οικογένεια A. Το πρωιμότερο από αυτά είναι το VO. Στην ίδια εποχή με το VO, όμως, πρέπει μάλλον να τοποθετήσουμε και το Vin3 (φ. 25r-33v), το οποίο παρουσιάζει ισχυρή ομοιότητα με το VO (βλ. Πίνακα 1.3) και πιθανότατα πρέπει και αυτό να ενταχθεί στην παραγωγή τού κύκλου των Μαλαξών.

Η εικονογράφηση του K17 αποτελεί την κορύφωση της συμβολής τού κύκλου των Μαλαξών στη διαμόρφωση της χρησιμολογικής παράδοσης. Οι δημιουργοί της αντιλήφθηκαν το K17 σε συνάρτηση με το K28, το οποίο έπεται του K17 και εικονογραφήθηκε επίσης. Αυτός ο συσχετισμός τεσσάρων διαφορετικών στοιχείων, δύο κειμένων και δύο εικόνων, υλοποιήθηκε με τρόπο που αξίζει τον πρώτο σχολιασμό, διότι καταρχάς συμβάλλει στην πληρέστερη κατανόηση της χρονικής ακολουθίας με την οποία παράχθηκαν τα τέσσερα χειρόγραφα της οικογένειας A.

Οι ιστορικοί της τέχνης προνεωτερικών εποχών δεν έχουν συχνά το προνόμιο να παρακολουθούν τη γένεση μιας εικόνας που προορίζεται να αναπαραχθεί – αυτό ακριβώς το προνόμιο νομίζω ότι μας παραχωρεί το V1 (εικόνα 6.46). Η διαφοροποίηση που παρουσιάζουν οι στίχοι 11-12 του K17 στο VO σε σχέση με τους στίχους 13-14 του K17 στα V1, Bero, BB1e και E1 (βλ. Διάγραμμα 6.6) παραπέμπει ευθέως στην εικονογράφηση: επιχειρήθηκε ο ακριβέστερος συντονισμός τού κειμένου με την εικόνα. Επιπλέον, το κριτικό υπόμνημα δείχνει αλληλεξάρτηση του V1 προς το Bero, και του BB1e προς το E1. Το V1 όμως παρουσιάζει επιπλέον ιδιαιτερότητες στο κείμενο (στίχος 26), και κυρίως στη διευθέτηση των δύο εικόνων: σε αντίθεση με τα άλλα τρία χειρόγραφα τις έχει τοποθετήσει στις δύο όψεις του ίδιου φύλλου. Όλα αυτά δείχνουν ότι το V1 προηγείται των υπολοίπων τριών χειρογράφων. Με ανοιχτό το ερώτημα για την ταυτότητα του ζωγράφου στο V1, και παρατηρώντας ότι η εικονογράφηση του K17 και του K28 σε αυτό δεν διαφέρει κατά το ύφος από την υπόλοιπη εικονογράφηση του χειρογράφου, εμφανίζεται έτσι ξανά το ενδεχόμενο οι δύο νέες εικόνες να αποτελούν δημιουργία του ίδιου του γραφέα: του Μανουήλ Μαλαξού.

Την εξέλιξη της διευθέτησης μπορούμε να την παρακολουθήσουμε στο χειρόγραφο που έρχεται δεύτερο στην όλη σειρά των τεσσάρων, στο Bero (εικόνα 6.47). Θυμίζω ότι πιο πάνω υπέθεσα την ταύτιση γραφέα και ζωγράφου για το

¹ GRATZIOU, “Juxtaposition”, 2006: χρονολογεί στις αρχές τού 16ου αιώνα.

Κεφ. 6. Παραγωγή χειρογράφων

χειρόγραφο αυτό, εξαιτίας τής σύνθετης σχέσης κειμένου και εικόνας. Στο ίδιο ύφος με της υπόλοιπης εικονογράφησης, ο Ανώνυμος 1 διευθέτησε τις εικόνες αντικριστά,

Εικόνα 6.46. K17 και K28: V1, 23v-24r (άνω): 24v-25r (κάτω).

διατήρησε όμως τη σχέση των εικόνων με το κείμενο όπως στο V1: το τέλος του K17 εισέρχεται στο πάνω μέρος της αντίστοιχης εικόνας, ενώ το K28 βρίσκεται εξ

ολοκλήρου στη σελίδα που έπεται της δικής του εικόνας. Επιπλέον, μετακίνησε τον κίονα αριστερά, ώστε να βρίσκεται όπως και στο V1 στην άκρη του φύλλου.

Εικόνα 6.47. K17 και K28: Bero, 12r (άνω)· 12v-13r (κέντρο)· 13v (κάτω).

Κεφ. 6. Παραγωγή χειρογράφων

Στο BB1e, το οποίο θεωρώ τρίτο στη σειρά, βλέπουμε περαιτέρω αλλαγές (εικόνα 6.48). Ο ζωγράφος αντιμετώπισε το δισέλιδο ως ενιαία σύνθεση. Το κριτήριό του, αυστηρότερο σε σχέση προς τους ζωγράφους τού V1 και του Βερο, επιχείρησε να εξισορροπήσει τη σύνθεση μετακινώντας τον κίονα στο κέντρο τού δισέλιδου.

Εικόνα 6.48. K17 και K28: BB1e, 257r (άνω)· 257v-258r (κέντρο)· 258v (κάτω).

Επιπλέον, η εισχώρηση του K17 στο άνω μέρος της εικόνας στην αριστερή σελίδα εξισοροπήθηκε από αντίστοιχη εισχώρηση του K28 στο κάτω μέρος της εικόνας

Εικόνα 6.49. K17 και K28: E1, 30r (άνω)· 30v-31r (κέντρο)· 31v (κάτω).

δεξιά. Τέλος, ζωγράφισε κάτω από τον κίονα τον τάφο τού Μεγάλου Κωνσταντίνου, στον οποίο έκαναν αναφορά οι στίχοι 17-24, συντονίζοντας έτσι περαιτέρω κείμενο και εικόνα.

Και πάλι δεν πρόκειται για τελική διευθέτηση. Ο ζωγράφος τού E1 επανέφερε τον κίονα στην άκρη του δισέλιδου (εικόνα 6.49). Υπογράμμισε την ύπαρξη του τάφου, πιθανώς σε συντονισμό με τον γραφέα, ο οποίος φρόντισε να περάσει από το φ. 30r στο φ. 30v ακριβώς μετά τον στίχο 18. Τέλος, έφερε διαφορετική ισορροπία στο δισέλιδο, αντιστρέφοντας τη φορά πτήσης τού αγγέλου.

Με βάση αυτές τις παρατηρήσεις το E1 πρέπει να τοποθετηθεί τελευταίο στη σειρά των τεσσάρων χρησμολογίων τής οικογένειας A. Εντούτοις, η εξάρτησή του από το BB1e είναι ισχυρή και δεν απέχει χρονολογικά πολύ από αυτό. Τα δύο χρησμολόγια είναι άλλωστε τα μόνα που περιέχουν το K19, το οποίο αποτελεί την κατακλείδα τής χρησμολογικής τους αλυσίδας:

«μηνί νοεμβρίω στ' ή(μέρα) τοῦ α^{ov} φ^{ov} ξ^{ov} γ^{ov} ἔτους [6 Νοεμβρίου 1563].

Ἐν κωνσταντινουπόλει, ἐπί τινος χήρας αὐλῆ γυναικὸς, ὀρύσσοντές τινες πρὸς τὸ αὐξῆσαι τὸν οἶκον αὐτῆς, ἐκεῖ εὔρον κίονα πορφυροῦν· τὸ¹ μὲν μῆκος ἔχοντα, ποδῶν με'· τὸ δὲ πλάτος, σπιθαμ(ῶν) ιστ'· ἐγκεκόλαπτο δὲ² παρὰ τῆ κεφαλῆ ταυτὶ τὰ στοιχεῖα· ε ρ γ ν ε ε· εὐθέως μὲν οὖν ὁ βασιλεὺς προστάξας, ἐν τοῖς βασιλείοις τοῦτον ἐκόμισ(αν)· ὃν ἰδὼν λίαν ἐθαύμασε· ὡς μέγα δὲ καὶ πολύτιμον χρῆμα, τοῖς βασιλικοῖς αὐτοῦ θησαυροῖς ἐναπέθετο: +».³

Το BB1e και το E1 χρονολογούνται λοιπόν μετά τον Νοέμβριο του 1563, αλλά ίσως όχι τόσο μετά, ώστε να έχει ξεθυμάνει η εντύπωση του γεγονότος από το οποίο προέκυψε το παραπάνω σημείωμα.

Όπως είδαμε στο κεφ. 6.2.4.3, η χρονολόγηση αυτή τοποθετεί το BB1e και το E1 σε ένα χρονικό διάστημα από το οποίο μας λείπουν οι ειδήσεις για τις κινήσεις τού Μανουήλ Μαλαξού: το 1561-1562 βρίσκεται στη Θήβα ερχόμενος από τη Ρώμη· το 1566-1567 βρίσκεται στη Βενετία με κατεύθυνση τη Ρώμη. Ωστόσο, η είδηση που παραδίδει το K19, με την χαρακτηριστικά πατριογραφική του εκφορά, αποτελεί ένδειξη ότι τα δύο χειρόγραφα παρήχθησαν, τουλάχιστον εν μέρει στην Κωνσταντινούπολη. Κατά αντίστοιχο τρόπο, η Ρώμη προβάλλει ως πιθανότερος τόπος παραγωγής των VO+V3 και του V1. Αυτό σημαίνει ότι καλούμαστε να δούμε την παραγωγή της οικογένειας A σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, όπου το κυρίαρχο

¹ τὸν: BB1e.

² δὲ: om. BB1e.

³ BB1e, φ. 259v· E1, φ. 32v.

στοιχείο δεν είναι ο εντοπισμός ενός εργαστηρίου, αλλά οι φυσικές μετακινήσεις των παραγωγών ανάμεσα στη Δύση και στην Ανατολή. Οι μετακινήσεις αυτές είχαν οικονομικές, αλλά και άλλες αιτίες, και επέφεραν σημαντικές συνέπειες στη διανοητική συγκρότηση των μετακινούμενων προσώπων. Το γεγονός ότι το Βερο αγοράστηκε το 1885 στη Φλωρεντία μάς επιτρέπει να σκεφτούμε ότι όχι μόνο ο Μανουήλ, αλλά και άλλοι γραφείς τού κύκλου των Μαλαξών μετακινούνταν. Ίσως ο Ανώνυμος 1 να έγραψε και να εικονογράφησε το Βερο στην Ιταλία, αλλά δέκα περίπου χρόνια νωρίτερα έγραφε το Ηο στην Κωνσταντινούπολη. Τέτοιες μετακινήσεις μπορούν να παραμερίσουν τις επιφυλάξεις σχετικά με τη δυνατότητα πληροφόρησης του Μανουήλ Μαλαξού για τις επεξεργασίες του χρησμολογικού υλικού από τον Ιωάννη στην Κωνσταντινούπολη: θα μπορούσε το Κ14 να γραφτεί στην Κωνσταντινούπολη και λίγο αργότερα να βρίσκεται στην Ιταλία, ενταγμένο στο ΒLd και στο VO. Ωστόσο, τέτοιες υποθέσεις δεν αρκούν για να λύσουμε τα ζητήματα σχετικά με την ιστορία της ελληνικής χρησμολογίας, τα οποία θέτει ο κώδικας ΒΒ1.

6.2.5 Ο κώδικας ΒΒ1

Ο ΒΒ1 είναι και ίσως θα παραμείνει για καιρό το μεγαλύτερο αίνιγμα της οικογένειας Α. Αποτελεί τον κρίκο που συνδέει τις εργασίες τού κύκλου των Μαλαξών με τις αντίστοιχες εργασίες τού Φραγκίσκου Μπαρότσι, του Γεωργίου Κλόντζα, και πιθανώς ενός ευρύτερου κύκλου λογίων, γραφέων και ζωγράφων στην Κρήτη. Παρά τις εύλογες υποθέσεις που θα μπορούσαν να προταθούν,¹ μένει άγνωστο το πότε, αλλά και το πώς, μέσω ποιας οδού υλικά τού κύκλου των Μαλαξών βρέθηκαν στη βιβλιοθήκη τού Φραγκίσκου Μπαρότσι. Με εξαίρεση τα φ. 80v-97v τού ΒΒ1d, για τα οποία η Κρήτη προβάλλει ως ο πιθανότερος τόπος παραγωγής, είναι δύσκολο να πει κάποιος πού γράφτηκαν τα χρησμολόγια τού ΒΒ1 και πόσο μετακινήθηκαν κατά τη διάρκεια ή μετά τη δημιουργία τους. Και καθώς και ο Μπαρότσι ταξιδεύει συχνά κατά το διάστημα 1560-1576, μπορούμε να κάνουμε πολλές υποθέσεις, αλλά δεν μπορούμε πραγματικά να ξέρουμε αν η επικοινωνία του με τον κύκλο των Μαλαξών υπήρξε συστηματική, αν ήταν άμεση ή αν

¹ Σύμφωνα με έγγραφο που δημοσίευσε ο Παλιούρας, ο πατέρας τού Γεωργίου Κλόντζα, ο ιερέας Ανδρέας, ενοικίασε το 1551 στον Νικόλαο Μαλαξό, πρωτοπαπά Ναυπλίου, τον ιδιόκτητο ναό τού «Αγίου Μάρκου των Ρωμαίων» στην Εξώπορτα του Χάνδακα (ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 29-31).

παρεμβλήθηκαν άλλα πρόσωπα, και αν συγκέντρωσε το χρησιμολογικό υλικό του BB1 μέσω μίας ή περισσότερων επαφών. Ο ίδιος ο Μπαρότσι στην αφιέρωσή του στον Ιάκωβο Φοσκαρίνι (Πηγή 1) αναφέρει πως τα χρησιμολόγια που συνέλεξε προκειμένου να εργαστεί πάνω στους χρησμούς τα βρήκε «σε διάφορα μέρη τούτου εδώ του Βασιλείου».¹ Σε επιστολή του προς τον φίλο του Πέρσιο Κρίσπο (Πηγή 2), έναν ακριβώς μήνα πριν, ο Μπαρότσι δήλωνε πάλι ότι συνέλεξε όλα τα χρησιμολόγια (“*esemplari*”), όσα βρίσκονταν στην Κρήτη,² αν και στην ίδια επιστολή λίγο πριν έγραφε ότι γνώριζε χρησιμολόγια και από «άλλα μέρη της Ελλάδας».³

Το δεύτερο πρόβλημα που θέτει ο σύμμικτος BB1, από τα 280 φύλλα του οποίου άνω των 80 περιέχουν χρησιμολογικά κείμενα και εικόνες, αφορά την ίδια τη

Διάγραμμα 6.7

BB1 Αρ. κειμένου ⁴	BB1 φ.	Α' αρίθμηση 16ου αι.	Β' αρίθμηση 16ου αι.	Γ' αρίθμηση 16ου αι.	Αρίθμηση Bodleian	Γραφείς	Χρονολ.	
1-2	1r-45r	1-59				Γραφέας Α (=Ανώνυμος 4)	16ος αι.	
3-6	46r-59r (BB1a)							
7	59v (BB1b)							
7-9β	60r-63a r (BB1b)		30-255		60-280	Γραφέας Β (=Ανώνυμος 1) & Διορθωτής	16ος αι.	
10-10γ	64r-69r (BB1c)							
11-11β	70r-79r (BB1d)							
12α-15	80v-97v (BB1d)						Γραφέας Γ & Διορθωτής	16ος αι.
16α-16β	98r-112v						Γραφέας Δ	15ος αι.
17	113r-144v						Γραφέας Ε ⁵	16ος αι.
18α-19	145r-170v						Γραφέας ΣΤ	16ος αι.
20α-20β	171r-178v						Γραφέας Ζ	16ος αι.
21	179r-206b v					1-28	Γραφέας Η ⁶	16ος αι.
22	207r-232v						Γραφέας Θ ⁷	15ος αι.
23-36	233r-259a v (BB1e)						Γραφείς Ι (Μαν. Μαλαζός), ΙΑ (Ανώνυμος 6) & Διορθωτής	16ος αι.
37	259b r-260a v						Γραφέας Γ	16ος αι.
38-41	261r-279v						Γραφέας ΙΒ	16ος αι.

συγκρότησή του. Με εξαίρεση το κείμενο υπ' αριθμόν 21 (Διάγραμμα 6.7), που τα φύλλα του αριθμήθηκαν από τον ίδιο τον γραφέα του, οι δύο άλλες παλαιές αριθμήσεις των φύλλων, και αυτές ίσως του 16ου αιώνα, δεν βοηθούν να

¹ “ex diversis huius Regni locis”.

² “io ho raccolto con diversi mezzi tutti l'esemplari che si trovavano in quest'isola”.

³ “se ben si ritrovano molti esemplari in quest'isola et in altri lochi della Grecia”. Πρβλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 202 υποσημ. 11.

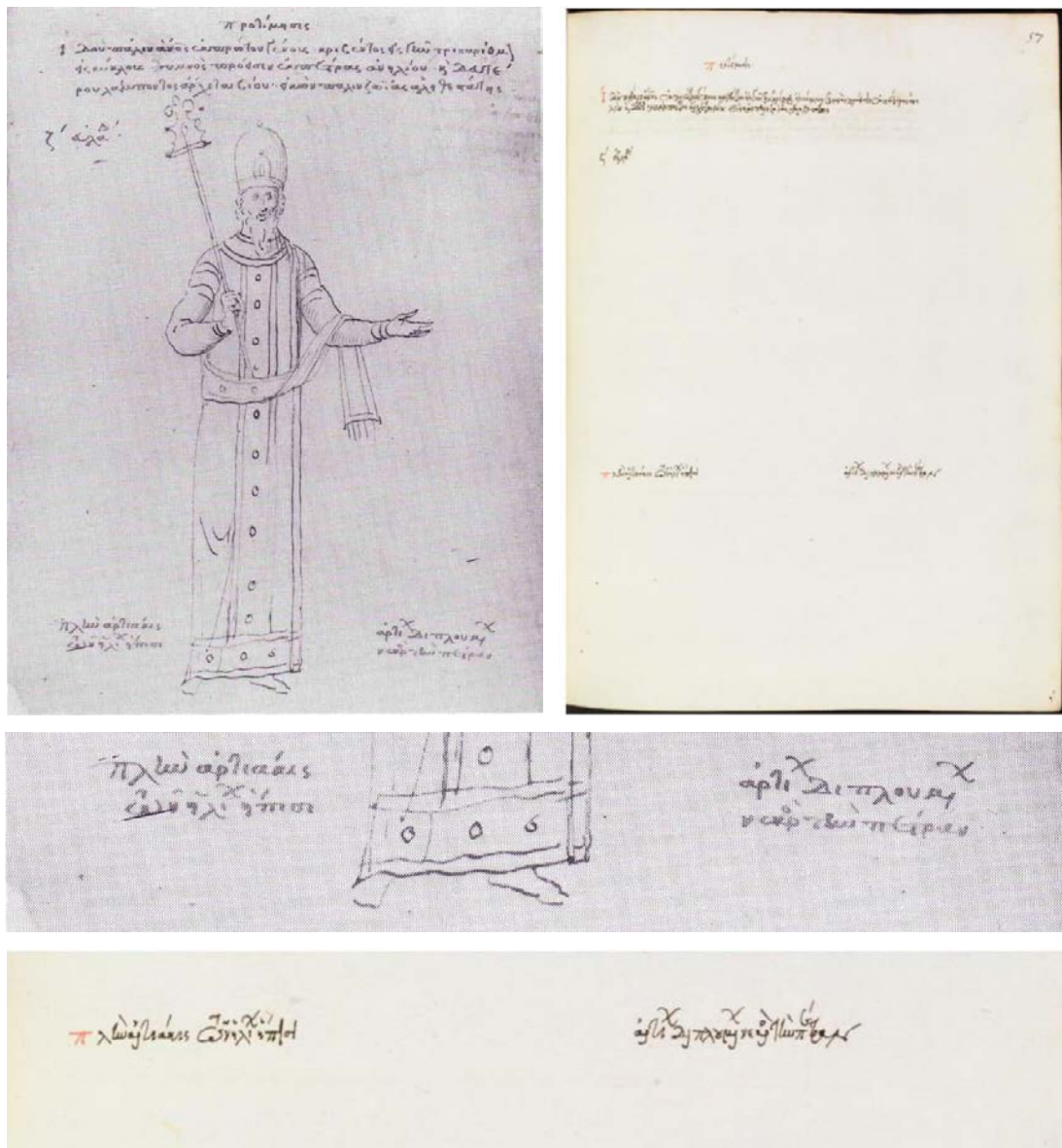
⁴ Βλ. Κατάλογο κωδίκων, BB1: Περιεχόμενα.

⁵ Ο Γραφέας Β πρόσθεσε εκ των υστέρων τους τίτλους των κεφαλαίων.

⁶ Διατηρώ επιφυλάξεις για το αν ταυτίζεται με τον Γραφέα Β.

⁷ Ο Γραφέας Η «ξαναπάτησε» ορισμένα ξεθωριασμένα σημεία του κειμένου.

κατανοήσουμε αν τα χρησμολογικά κείμενα ακολούθησαν μία ή πολλές ανεξάρτητες διαδρομές πριν τη συστάχωσή τους στον BB1. Ως προς αυτό, το ασφαλέστερο κριτήριο παραμένει η διάκριση των γραφέων, έργο το οποίο δεν ανέλαβε η Hutter.¹

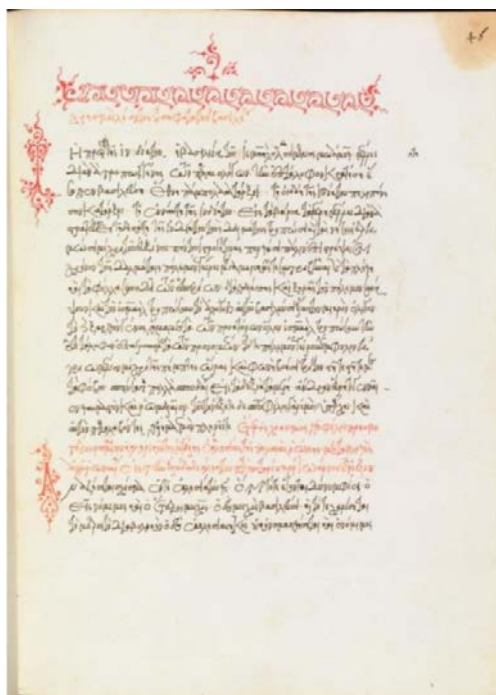

Εικόνα 6.50. Χρησμός 14: BLd, 81v· BB1a, 57r (φύλλα και λεπτομέρειες).

Κατά τη γνώμη μου, τα χρησμολόγια των φ. 46r-79r (BB1a, BB1b, BB1c και το πρώτο, μη εικονογραφημένο μέρος του BB1d) γράφτηκαν από τον Ανώνυμο 1 και τον Ανώνυμο 4 (Διάγραμμα 6.1 και Διάγραμμα 6.7) του κύκλου των Μαλαξών. Το BB1a αποτελεί, όπως είπαμε αλλού, απόγραφο του BLd. Η αντιγραφή του BLd στο BB1a σε ορισμένα σημεία μαρτυρεί βιασύνη: στον Χρησμό 14, λόγου χάρη, ο Ανώνυμος 4 δεν πρόσεξε ότι οι τελευταίοι στίχοι του Χρησμού δρασκελίζουν την

¹ HUTTER, *CBM*, 1978, 74: “Schreiber”.

εικόνα (εικόνα 6.50). Σε γενικές γραμμές πάντως αντέγραψε το BLd με ευσυνειδησία και επιπλέον το κόσμησε με ερυθρό επίτιτλο και πρωτογράμματα (εικόνα 6.51).

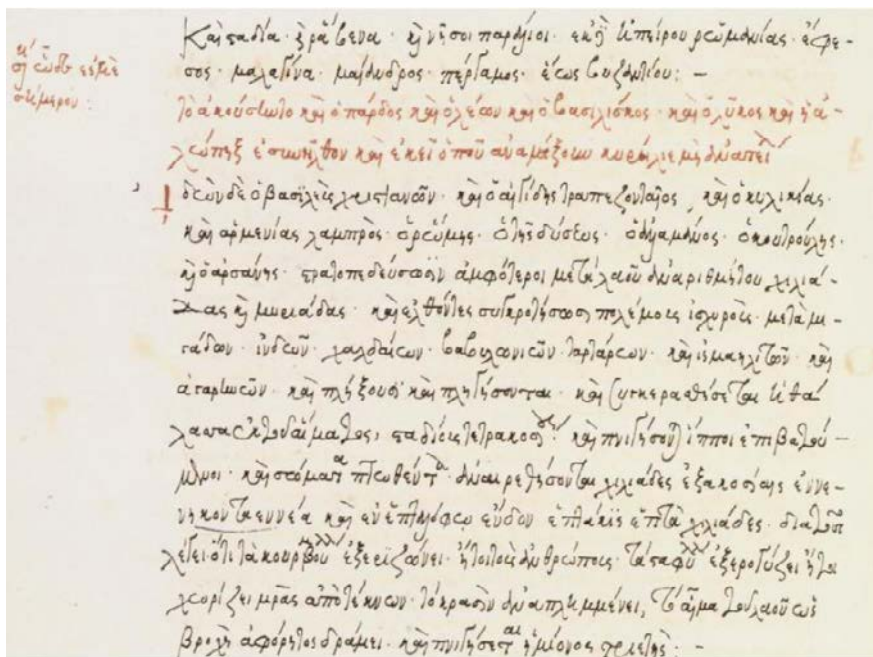
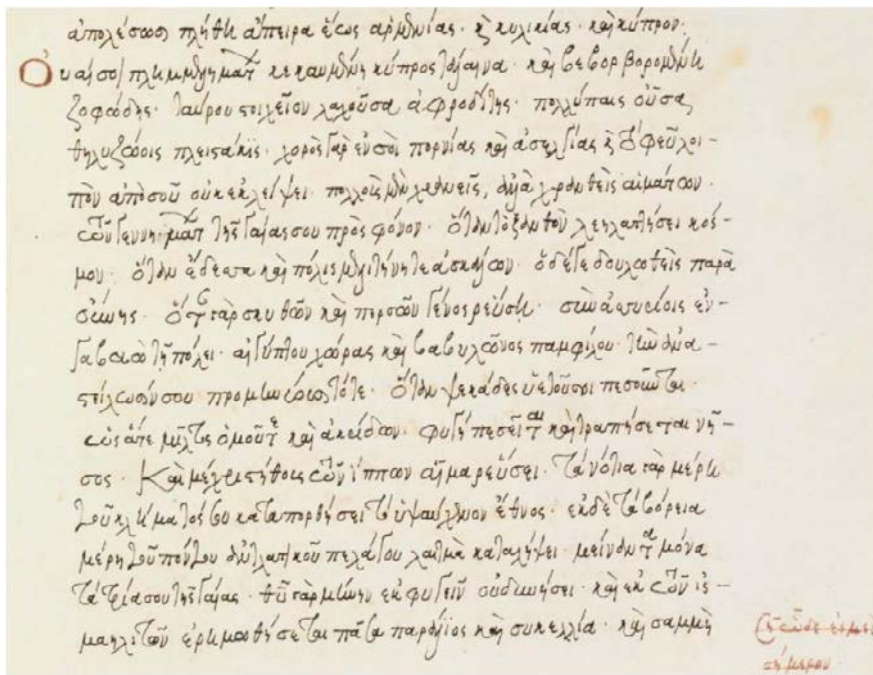

Εικόνα 6.51. BLd, 46r.

Στα BB1b, BB1c και στο πρώτο μέρος του BB1d (φ. 70r-79r) η βιασύνη του Ανώνυμου 1 είναι πολύ πιο έκδηλη. Ο ίδιος ο γραφέας διόρθωνε μερικά σφάλματα ενώ έγραφε, ή επέστρεψε αργότερα, για να διορθώσει όσα θεώρησε σφάλματα εκ των υστέρων.¹ Τόσο στο BB1b όσο και στο πρώτο μέρος του BB1d τα πρωτογράμματα έχουν μείνει άγραφα και κόκκινο μελάνι δεν υπάρχει πουθενά. Ακόμη και στο BB1c, στο οποίο βλέπουμε να χρησιμοποιείται ένα αραιό καφεκόκκινο μελάνι παράλληλα με το μαύρο, η χρήση δύο διαφορετικών χρωμάτων επιβλήθηκε από το ότι το BB1c, συναθροίζοντας όλα τα «τεμάχια» της χρησμολογικής αφήγησης του 15ου αιώνα που χρησιμοποιεί η οικογένεια A, συν τα δύο επιπλέον «τεμάχια» που εμφανίζονται στο Vin2 (K25, K36: βλ. Διάγραμμα 6.3), τα παρέθεσε *κατά τον τρόπο που είδαμε και στο BB1e*: το κυρίως κείμενο με κόκκινο, και την ερμηνεία με μαύρο. Ήταν δηλαδή η μορφή των κειμένων εκείνη που επέβαλε τη χρήση δύο διαφορετικών μελανιών. Φαίνεται έτσι ότι ο Ανώνυμος 1 είτε είχε αποφασίσει να εξοικονομήσει τις γραφικές του ύλες, είτε κατατρυχόταν από τη βιασύνη, είτε και τα δύο.

¹ BB1b: φ. 59v, 60r, 60v, 62r· BB1c: φ. 64v, 65r, 66v, 67v, 68v· BB1d: φ. 72v, 73r, 75v, 76r, 78r.

Στο BB1c, δύο φύλλα περιέχουν ένα επιπλέον βραχύλογο ερμηνευτικό σχόλιο με το ίδιο αραιό καφεκόκκινο χρώμα στο περιθώριο (εικόνα 6.52): *ὧδε ἐσμὲ[ν] σήμερον* (K79: φ. 66v) και: *ὁ ἀντίχριστος* (K36: φ. 68r). Αυτό το *ὧδε ἐσμὲν σήμερον*

Εικόνα 6.52. BB1c, κάτω ἡμίσιον τοῦ φ. 66r (ἄνω)· ἄνω ἡμίσιον τοῦ φ. 66v (κάτω).

αποτελεῖ *terminum post quem* για το χειρόγραφο. Το σχόλιο επισυνάπτεται στο K79, χρησμό για την Κύπρο, ο οποίος απαντάται επίσης στα I, M38, στα χειρόγραφα της οικογένειας B (M3a, Pan), και στον M22. Το K79 φαίνεται ότι προέκυψε από νέα επεξεργασία παλαιότερου χρησμού (12ος-13ος αιώνας), που τον βρίσκουμε στο

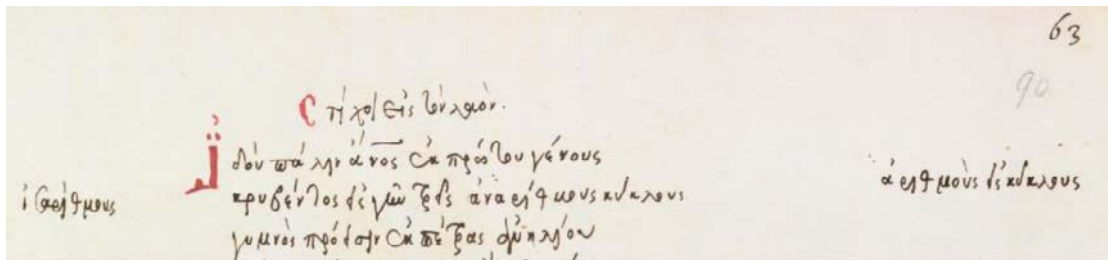
Παρεκβόλαιον.¹ Ο βυζαντινός χρησμός αναφερόταν στην κατάληψη της Κύπρου από τον Ριχάρδο Α΄ τον Λεοντόκαρδο (1191), ενώ η νεώτερη προσαρμογή του, την οποία βλέπουμε με παραλλαγές στα προαναφερθέντα χρησμολόγια, στην κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς (Ιούλιος 1570-Σεπτέμβριος 1571). Ο Ανώνυμος 1 σημείωσε το σχόλιό του στο κάτω μέρος του φ. 66r, έπειτα όμως το διέγραψε και το ξανάγραψε στο πάνω μέρος τού φ. 66v, κυριολεκτικά στο τέλος τού K79. Ήθελε να φαίνεται και οπτικά ότι «σήμερα βρισκόμαστε» στο τέλος τού K79 και στην αρχή τού K27: Χρησμός τελικής αναμέτρησης χριστιανών και απίστων και εμφάνιση αγγελοφόρου βασιλιά. Αδημονούσε και αυτός, όπως και άλλοι, για την αναμέτρηση, η οποία θα πραγματοποιείτο λίγο αργότερα, τον Οκτώβριο του 1571, στη ναυμαχία της Ναυπάκτου. Το BB1c, λοιπόν, πρέπει να χρονολογηθεί περί το 1570-1571 και, εφόσον ο γραφικός χαρακτήρας τού γραφέα είναι απολύτως όμοιος και στο BB1b και στο πρώτο μέρος τού BB1d (φ. 70r-79r), τα δύο τελευταία χειρόγραφα πρέπει να χρονολογηθούν στην ίδια ακριβώς διετία. Και ακόμη, καθώς τα περιεχόμενά τους δεν συμπίπτουν σε κανένα σημείο, τα τρία αυτά χρησμολόγια πρέπει να θεωρηθούν συμπληρωματικά μεταξύ τους: θα μπορούσαν ίσως να ιδωθούν σαν ένα.

Η εντύπωση ότι στον BB1 έχει συγκεντρωθεί σκοπίμως αντιπροσωπευτικό δείγμα τής δουλειάς τού κύκλου των Μαλαξών πάνω στους χρησμούς γίνεται βεβαιότητα αν συνυπολογίσουμε τα περιεχόμενα των BB1a και BB1e. Με αυτά τα χειρόγραφα το δείγμα γίνεται τόσο εκτεταμένο και τόσο αντιπροσωπευτικό, ώστε μπορούμε με άνεση να συμπεράνουμε πως, όταν ο Μπαρότσι κάνει λόγο για την «άγνοια» και τα «σφάλματα» εκείνων που μετέφεραν τους χρησμούς τού Λέοντος από τον κίονα που εκείνος τους είχε εγχαράξει, εννοεί τους Ανώνυμο 1, Ανώνυμο 4, Ανώνυμο 6 και Μανουήλ Μαλαξό, και όταν χαρακτηρίζει τα «πολλά χειρόγραφα αντίγραφα» που συνέλεξε από «διάφορα μέρη τούτου εδώ του Βασιλείου» «ακρωτηριασμένα και παραφθαρμένα» (Πηγή 1), εννοεί ακριβώς και κυρίως τα χρησμολόγια του BB1.

Η κριτική τού Μπαρότσι στον κύκλο των Μαλαξών αποτυπώθηκε στα ίδια τα χρησμολόγια του BB1. Εντοπίζεται στο χέρι ενός ανώνυμου «διορθωτή», ο οποίος επενέβη στο BB1b, στο BB1c, στο BB1d (όσο έχει γράψει ο Ανώνυμος 1: βλ. Διάγραμμα 6.7) και συνέχισε να ελέγχει τα κείμενα στο υπόλοιπο BB1d (όσο είχε

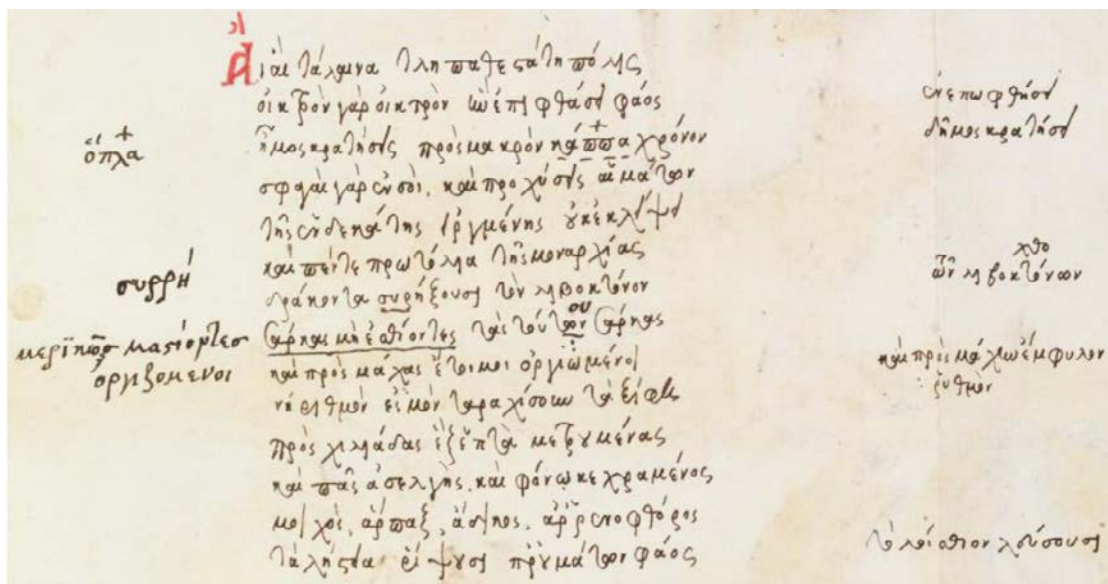
¹ PERTUSI, *Fine*, 1988, 180, στίχ. 230-255.

γράψει ο γραφέας Γ). Ο γραφέας Γ δεν διόρθωσε ο ίδιος σφάλματα στο κείμενό του όπως είχε κάνει ο Ανώνυμος 1. Άφησε αυτό το έργο στον «διορθωτή», ενώ το μόνο που έκανε εκείνος ήταν να προτείνει δεύτερες ή και τρίτες γραφές («γλώσσες») στα

Εικόνα 6.53. BB1d, 90r (τμήμα). Ο γραφέας Γ προτείνει δύο εναλλακτικές γραφές για τη φράση του Χρησμού 14: *κρυβέντος εις γήν τρεις άναρίθμους κύκλους*.

περιθώρια (εικόνα 6.53).¹ Οι επεμβάσεις τού «διορθωτή», από την άλλη, δεν προτείνουν μονάχα διαφορετικές γραφές στο ήδη γραμμένο κείμενο, αλλά κατά κυριολεξία αποκαθιστούν επί το ορθό (εικόνα 6.54). Στο φ. 87r, λόγου χάρη, ο «διορθωτής» επισημαίνει ότι η λέξη *συρρήζουσι* πρέπει να γραφεί *συρρηζουσι*. Η διαφοροποίηση ανάμεσα στη «γλώσσα» και στη διόρθωση έχει βέβαια σημασία, διότι αντικατοπτρίζει διαφορετικά δικαιώματα επί του κειμένου, τα οποία προκύπτουν από

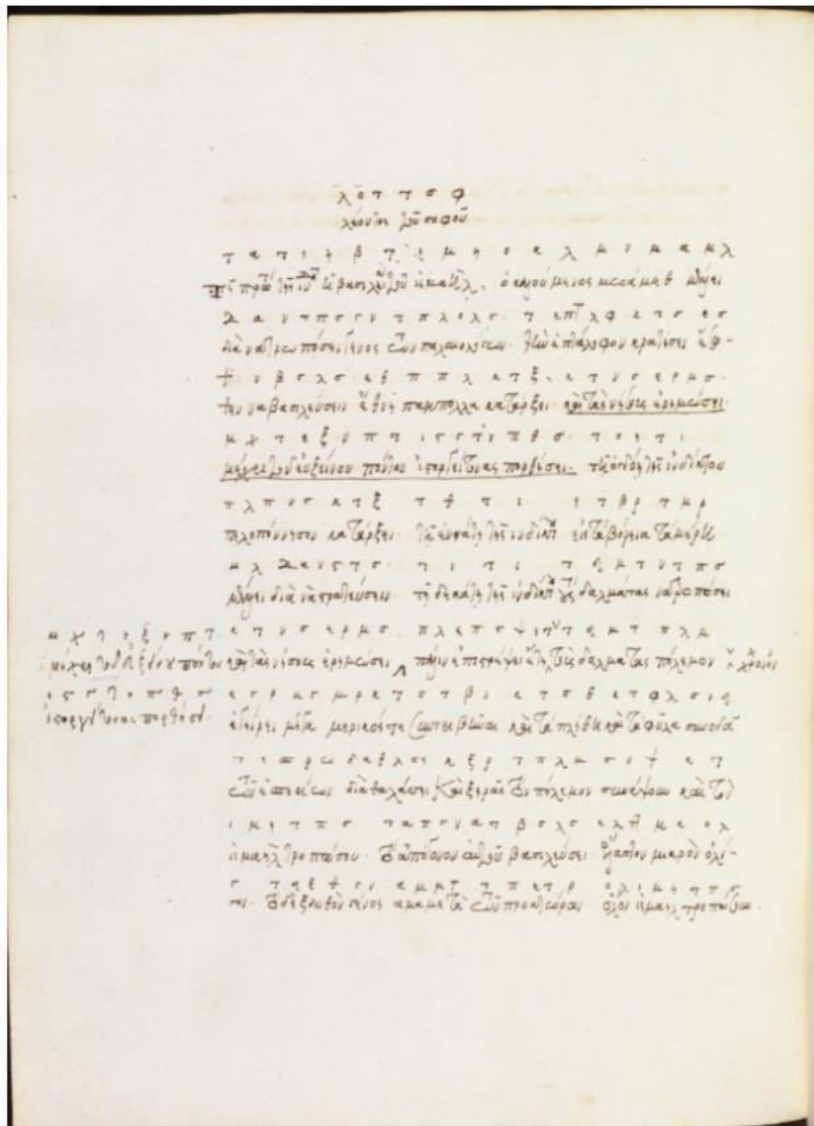
Εικόνα 6.54. BB1d, 87r (τμήμα). Στη δεξιά ώα σημειώνει ο γραφέας Γ, στην αριστερή ο «διορθωτής».

τους ρόλους των προσώπων και τη μεταξύ τους σχέση. Η διαπίστωση του ελεγκτικού ρόλου τού «διορθωτή» δεν προκύπτει μόνο από το ότι κάνει ορθογραφικές παρατηρήσεις, αλλά και από τη χωροταξία των επεμβάσεών του. Αφότου έγραψε το

¹ BB1d: φ. 81r, 82r, 85r, 87r, 88r, 89r, 90r, 91r, 92r.

κείμενο, ο γραφέας Γ δεν επενέβη ξανά μέσα σε αυτό, παρά μόνο στις ώες, αν ίσως υποθέσουμε ότι έγραψε τις ώες αργότερα κι όχι ταυτόχρονα με το κείμενο. Αυτό διαφοροποιεί ξανά τις επεμβάσεις του, τόσο ως προς τον Ανώνυμο 1, ο οποίος παρεμβαίνει συχνά σε δεύτερο χρόνο εντός τού κειμένου του και δείχνει έτσι ότι κατέχει πλήρως τον έλεγχο του, όσο και ως προς τον «διορθωτή».

Οι σχέσεις ανάμεσα στον Ανώνυμο 1, τον γραφέα Γ και τον «διορθωτή» αποκαλύπτονται κατά τη σύγκριση του K14 στο BB1d (γραμμένο από τον γραφέα Γ) με το K14 στο BB1b (γραμμένο από τον Ανώνυμο 1). Είναι η μοναδική φορά που ο

Εικόνα 6.55. K14 (μέρος τού κειμένου): BB1b, 60v.

γραφέας Γ προβαίνει σε διορθωτική ενέργεια, και δεν είναι τυχαίο ότι αυτό συμβαίνει έξω από το δικό του χειρόγραφο, στο BB1b. Εκεί, ο Ανώνυμος 1 είχε καταγράψει το K14 εις τριπλούν (φ. 59v-61r): κρυπτογραφημένο (φ. 59v), σε μορφή ρέοντος

κειμένου (φ. 60r), και αποκρυπτογραφημένο με την κρυπτογράφιση στα διάστιχα (φ. 60v-61r). Ο γραφέας Γ αποφάσισε να ακολουθήσει αυτή την πληθωριστική διάταξη για το K14 και στο δικό χειρόγραφο, αλλάζοντας μονάχα τη σειρά: κρυπτογραφημένο κείμενο (φ. 93r), αποκρυπτογραφημένο με την κρυπτογράφιση στα διάστιχα (φ. 93v) και ρέον κείμενο (φ. 94r).¹ Πριν το κάνει, όμως, επισήμανε πάνω στο χειρόγραφο του Ανώνυμου 1 ότι μία αράδα τού κειμένου έπρεπε να τοποθετηθεί σε άλλη σειρά (εικόνα 6.55). Την υπογράμμισε εντός του κειμένου στο BB1b, και την ξανάγραψε στην αριστερή όα, παραπλεύρως τού σημείου στο οποίο σκόπευε να τη μεταθέσει, υποδεικνύοντας ακριβώς το σημείο αυτό με ένα βέλος. Με αυτή την αλλαγή πραγματοποιημένη βρίσκουμε πράγματι το K14 στο BB1d. Η διόρθωση ήταν σημαντική ως προς το νόημα του κειμένου. Το K14 ξεκινά με τις διαδοχικές επιτυχίες

Διάγραμμα 6.8

	BB1a (φ. 46r) (και BLd)	BB1b (φ. 60v)	BB1e (φ. 234r-234v) (και Vin1, VO, Vin2, V1, Bero, E1, BC2, I)	BB1d (φ. 93v) (και Berg, PP, BB2, VB)
πρώτη τῆς ινδίκτου	μέλλει διὰ νὰ τροπώσει γένος τῶν Παλαιολόγων, τὴν Ἐπτάλοφον κρατήση, ἔσωθεν βασιλεύσει, ἔθνη πάμπολλα κατάρξει	μέλλει διὰ νὰ τροπώσει γένος τῶν Παλαιολόγων, τὴν Ἐπτάλοφον κρατήση, ἔσωθεν νὰ βασιλεύσειν, ἔθνη πάμπολλα κατάρξει, καὶ τὰς νήσους ἐρημώσει <u>μέχρι τοῦ Εὐξείνου</u> <u>Πόντου, Ἰστοργείτονας</u> <u>πορθήσει</u>	μέλλει διὰ νὰ τροπώσει γένος τῶν Παλαιολόγων, τὴν Ἐπτάλοφον κρατήση, ἔσωθεν βασιλεύσει, ἔθνη πάμπολλα κατάρξει καὶ τὰς νήσους ἐρημώσει μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου Ἰστοργήτονα παρθήσει	μέλλει διὰ νὰ τροπώσει γένος τῶν Παλαιολόγων, τὴν Ἐπτάλοφον κρατήση, ἔσωθεν νὰ βασιλεύσει, ἔθνη πάμπολλα κατάρξει
ὀγδόη τῆς ινδίκτου	Πελοπόννησον κατάρξει	Πελοπόννησον κατάρξει	Πελοπόννησον κατάρξει	Πελοπόννησον κατάρξει
ἐνάτη τῆς ινδίκτου	εἰς τὰ βόρεια τὰ μέρη μέλλει διὰ νὰ στρατεύσει	εἰς τὰ βόρεια τὰ μέρη μέλλει διὰ νὰ στρατεύσειν	εἰς τὰ βόρεια τὰ μέρη μέλλει διὰ νὰ στρατεύσει	εἰς τὰ βόρεια τὰ μέρη μέλλει διὰ νὰ στρατεύσει
δεκάτη τῆς ινδίκτου	τοὺς Δαλμάτους τροπώσει καὶ τὰς νήσους ἐρημώσει μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου, Ἰτρογήτονας πορθήσει, πάλιν ἐπιστρέψει ἔτη χρόνον τοῖς Δαλμάταις πόλεμον ἐγείρει μέγα μερικῶς τε συντριβῆναι	τοὺς Δαλμάτας νὰ τροπώσει καὶ τὰς νήσους ἐρημώσει [στην ὥα: μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου, Ἰστοργείτονας πορθήσει] πάλιν ἐπιστρέψει ἔτη [στην ὥα: χρόνον] τοὺς Δαλμάτας πόλεμον ἐγείρει μέγα μερικῶς τε συντριβῆναι	τοὺς Δαλμάτας τροπώσει πάλιν ἐπιστρέψει ἔτη χρόνον τοῖς Δαλμάταις πόλεμον ἐγείρει μέγα μερικῶν τε συντριβῆναι	τοὺς Δαλμάτας νὰ τροπώσει καὶ τὰς νήσους ἐρημώσει μέχρι τοῦ Εὐξείνου Πόντου, Ἰτρογγείτονας πορθήσει, πάλιν ἐπιστρέψει ἔτη χρόνον τοῖς Δαλμάταις πόλεμον ἐγείρει μέγα μερικῶς τε συντριβῆναι

των Οθωμανών στη Βαλκανική, μετρώντας με τις ινδικτιώνες τον χρόνο κατά τον οποίο θα συμβούν: τῆ πρώτῃ τῆς ἰνδίκτου..., τῆ ὀγδόῃ τῆς ἰνδίκτου..., τῆ ἐνάτῃ τῆς ἰνδίκτου..., τῆ δεκάτῃ τῆς ἰνδίκτου.... Στο BB1b τοποθετούνταν στην πρώτη ινδικτιώνα δύο γεγονότα, τα οποία στο BB1a τοποθετούνταν στην δέκατη (βλ. Διάγραμμα 6.8).

¹ Το K14 αποτυπώνεται και στις τρεις μορφές ταυτοχρόνως μόνο στα BB1b, BB1d, και στα PP και BB2 που εξαρτώνται άμεσα από το BB1d.

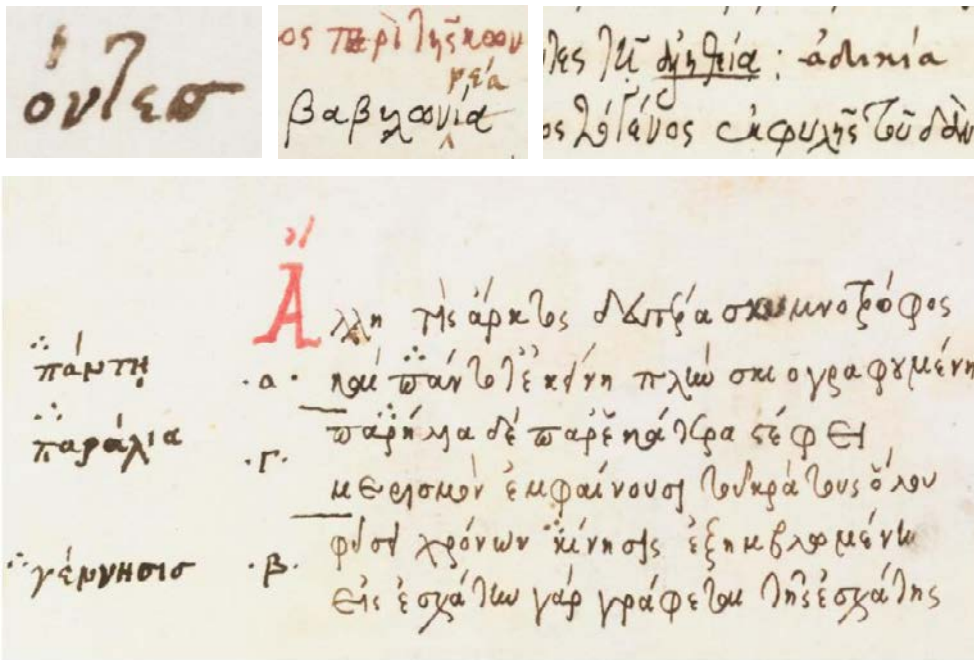
Μολονότι στο BB1b η φράση *καὶ τὰς νήσους ἐρημώσσει* επαναλαμβάνεται δύο φορές με συνέπεια η παράδοση του κειμένου να μοιάζει εσφαλμένη, ο γραφέας Γ και ο «διορθωτής» γνώριζαν ότι η μετάθεση της αράδας έφερνε το κείμενό τους σε συμφωνία με το το BB1a, ενώ το BB1e βασικά συμφωνούσε με την επιλογή τού BB1b. Ίσως βέβαια δεν ήταν σε θέση να εκτιμήσουν την έκταση που λάμβανε στο σύνολο της παραγωγής τού κύκλου των Μαλαξών καθεμιά από τις δύο επιλογές, ότι δηλαδή μόνο δύο χρησιμολόγια, το BB1a και το BLd, παρέδιδαν την επιλογή που ακολούθησαν οι ίδιοι. Μπορούσαν να εκτιμήσουν ή να εικάσουν, ωστόσο, τη θέση του BB1e ως επιτομής και κορωνίδας των εργασιών τού κύκλου των Μαλαξών και άρα καταλάβαιναν ότι στο συγκεκριμένο σημείο η «τελική» επιλογή ήταν αυτή τού BB1e και όχι του BB1a. Άρα, με την παρέμβασή του στο φ. 60ν τού BB1b ο γραφέας Γ δεν διόρθωνε απλώς ένα *lapsus calami*, αλλά διαφωνούσε με το BB1e.¹

Αφότου ο γραφέας Γ κατέγραψε το K14 «αποκατεστημένο» στο BB1d, ήρθε η σειρά του «διορθωτή». Επενέβη στο κείμενο εννιά φορές: τέσσερις στο φ. 93ν και πέντε στο φ. 94r (εικόνα 6.56): διόρθωσε το *Ίστρογείτονας* σε *Ίστρογείτονας*, έτρεψε τοὺς *Δαλμάτας* σε *τοῖς Δαλμάταις*, άλλαξε το *μερικόν τε* με το *μερικῶς τε*, και γύρισε τη λέξη *προκτώρων* σε *πρακτώρων*. Όλα αυτά επιβεβαιώνουν ότι ο γραφέας Γ και ο «διορθωτής» ελέγχουν τον Ανώνυμο 1 ερήμην του σε δεύτερο χρόνο, αφότου εκείνος είχε πια αποξενωθεί από το χειρόγραφο του, ότι ο γραφέας Γ και ο «διορθωτής» εργαζονται σε σύμπνοια, και ότι ο «διορθωτής» εποπτεύει τη διαδικασία και ελέγχει τη μορφή και το περιεχόμενο του προϊόντος.

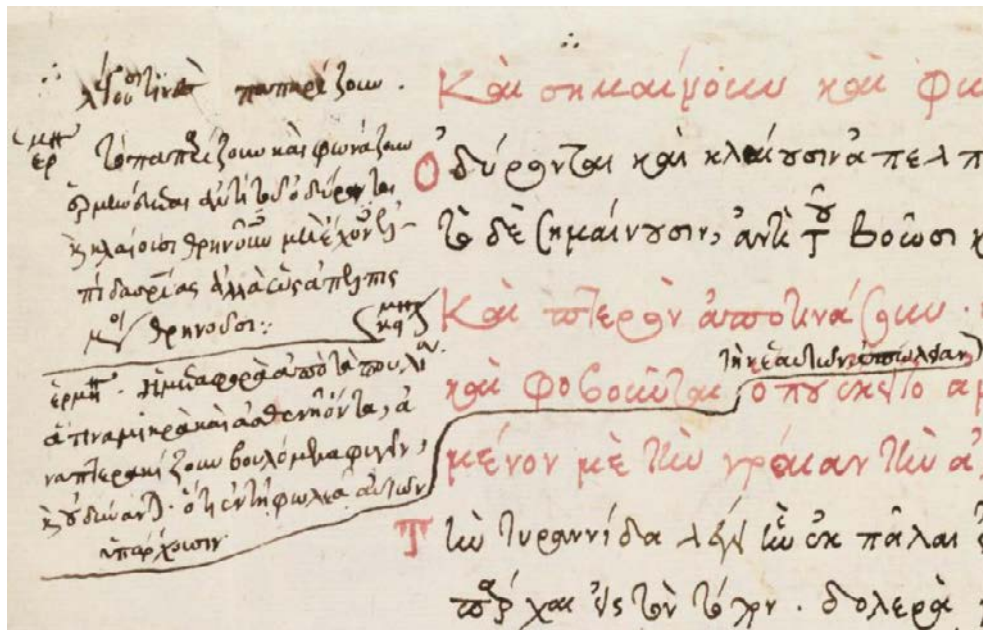
Η κριτική που άσκησε ο Μπαρότσι στη χειρόγραφη παράδοση των χρησμών αποτυπώνεται λοιπόν στα ίχνη που άφησαν ο γραφέας Γ και κυρίως ο «διορθωτής» πάνω στα χειρόγραφα του BB1. Ποιος ήταν αυτός ο «διορθωτής»; Ο γραφικός του χαρακτήρας δεν αφήνει αμφιβολίες: πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με το πρόσωπο που γράφει τα έξτρα σχόλια στα περιθώρια του δεύτερου μέρους τού BB1e (εικόνα 6.57 και εικόνα 6.58). Όπως είπα ήδη, αυτός ο έξτρα σχολιασμός περιορίζεται στα φ. 237r-238v. Το χέρι τού διορθωτή, όμως, επενέβη και αλλού στο BB1e. Σημείωσε εναλλακτικό τίτλο στην άνω ώα του φ. 237r και εναλλακτικές γραφές ή συμπληρώσεις στα περιθώρια του K1 και ιδίως του K5 (εικόνα 6.59), όπως έκανε και

¹ Πρβλ. VEREACKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 199. Η προσπάθειά τους να εξηγήσουν την αντιμετάθεση υπονομεύεται από την εσφαλμένη κατά τη γνώμη μου χρονολόγηση του K14 στο 1463-1464.

6.59). Η παρουσία του βρίσκεται παντού στο χρησολογικό υλικό τού ΒΒ1, και δεν μπορεί να είναι άλλος από τον ίδιο τον Φραγκίσκο Μπαρότσι.

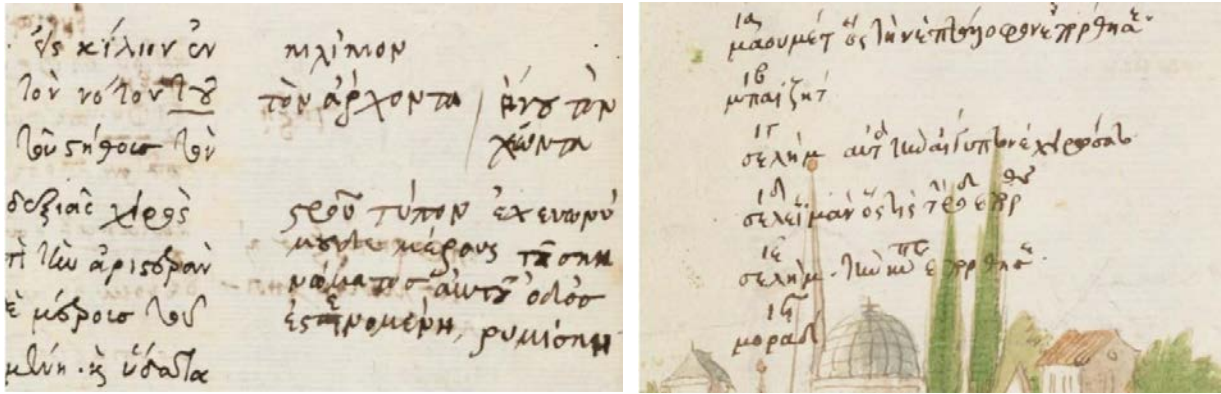

Εικόνα 6.57. Διορθώσεις και «γλώσσες» του «διορθωτή» στις ώες και μέσα στο κείμενο. ΒΒ1b, ώα 61r (άνω αριστερά)· ΒΒ1c, 66v (άνω κέντρο)· ΒΒ1d, 76v (άνω δεξιά)· ΒΒ1d, 86r (κάτω).

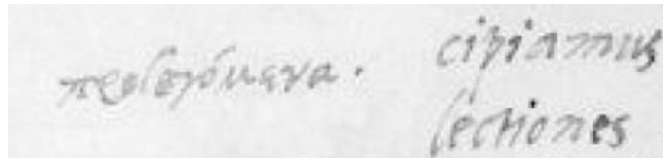
Εικόνα 6.58. ΒΒ1e, αριστερή ώα 237v.

Τούτο επιβεβαιώνεται, αν αντιπαραβάλλουμε τούτο το χέρι με κείνο που διορθώνει ή γράφει αποσπάσματα ελληνικά σε άλλα χειρόγραφα, τα οποία κι αυτά ανήκαν στον Φραγκίσκο Μπαρότσι. Ο κατά ένα μέρος αυτόγραφος Paris. Lat. 7218, λόγου χάρη, μας προσφέρει για σύγκριση τη λέξη *προλεγόμενα* στο περιθώριο τού φ.

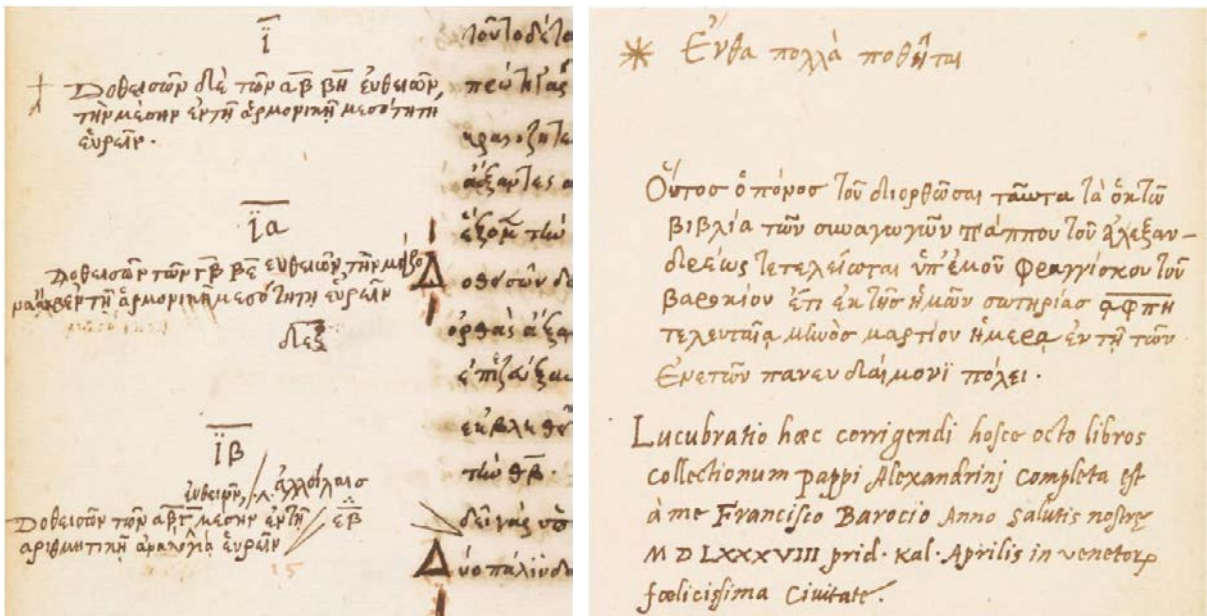
Εικόνα 6.59. Διορθώσεις και σχόλια στο K5: BB1e, δεξιά ώα 256r (αριστερά): Κατάλογος σουλτάνων στο K17: BB1e, 257v (δεξιά).

44r, γραμμένη το 1559, δέκα-δεκαπέντε χρόνια πριν τις διορθώσεις στα χειρόγραφα του BB1 (εικόνα 6.60). Ο κώδικας Burney 105 της Βρετανικής Βιβλιοθήκης βρίθεται

Εικόνα 6.60. Paris. Lat. 7218, ώα 44r (λεπτομέρεια).

από ελληνικά σχόλια του Μπαρότσι στα περιθώρια, γραμμένα το 1588, όπως μας πληροφορεί ο ίδιος στο φ. 226r (εικόνα 6.61). Ο διττός γραφικός χαρακτήρας τού

Εικόνα 6.61. British Library, Burney 105, 17v (αριστερά): 226r (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

Μπαρότσι στο ίδιο φύλλο μάς βεβαιώνει ότι στον BB1 βλέπουμε την πρόχειρη ελληνική γραφή του, μπορούσε όμως να γράψει και πιο καλλιγραφικά τα ελληνικά.

Το πρόβλημα της διάκρισης των γραφέων στο BB1 παρουσιάζει μία ειδική περιπλοκή στην περίπτωση του BB1e. Αν αφήσουμε στην άκρη τα σχόλια, τις «γλώσσες» και τις διορθώσεις τού Μπαρότσι, μένουν στο χειρόγραφο αυτό να αναγνωριστούν τα χέρια δύο γραφέων, τους οποίους η Irmgard Hutter ταύτισε με τον Μανουήλ Μαλαξό και με ανώνυμο συνεργάτη του. Στο BB1e αναγνωρίζεται πράγματι η γραφή τού Μανουήλ, όπως την βλέπουμε σε τρεις επιστολές που σώζονται σήμερα στον Vat. Gr. 2124 (φ. 133r-135r).¹ Η Hutter προσδιόρισε ωστόσο συγκεκριμένα τα μέρη τού κειμένου που γράφτηκαν από τον ένα και από τον άλλο γραφέα.² Οι κατοπινοί μελετητές, αν και σωστά στοιχίστηκαν πίσω από τη βασική θέση, δεν έσκυψαν στο υποερώτημα της συμβολής τού κάθε γραφέα και, καθώς ο Giuseppe De Gregorio στη μελέτη του για τον Μανουήλ δεν εξέτασε το συγκεκριμένο χειρόγραφο, η σύγχυση δεν έχει αρθεί ακόμη στο επίπεδο της βιβλιογραφίας. Επιχειρώ να διακρίνω τα δύο χέρια στον Πίνακα 6.3.

Η παρατήρηση ότι το χέρι του Μανουήλ διαπιστώνεται μόνο στα εικονογραφημένα φύλλα τού χειρογράφου είναι σημαντική για τη βαθύτερη κατανόηση τού BB1e. Μας ανοίγει τον δρόμο να παρατηρήσουμε τα ίχνη των βημάτων της κατασκευής του, ορισμένα από τα οποία είναι ορατά στα φύλλα τού χειρογράφου. Παρά την εντυπωσιακή του εικονογράφιση, το BB1e υπήρξε δοκίμιο ενόψει του E1, και ίσως άλλων παρόμοιων χειρογράφων. Η δοκιμακή του φύση τεκμαίρεται με πληρότητα στο φ. 245, όπου επίσης διαπιστώνεται ότι τα εικονογραφημένα φύλλα φτιάχτηκαν χωριστά από τα άλλα.

Στην όψη 245v (εικόνα 6.62) ο Μανουήλ έγραψε τους τέσσερις στίχους πάνω από την εικόνα – το υπόλοιπο κείμενο είναι γραμμένο από τον Ανώνυμο 6. Καθώς ήταν δεδομένο εξ αρχής ότι το χειρόγραφο θα είναι δοκίμιο, από το κείμενο που έγραψε ο Μανουήλ στο άνω μέρος του φ. 245v λείπουν δύο ενδιάμεσοι στίχοι. Το τμήμα αυτό τού κειμένου επαναλαμβάνεται χωρίς ελλείψεις από τον Ανώνυμο 6 στο φ. 244r. Φαίνεται δηλαδή ότι οι στίχοι πάνω από την εικόνα αποτελούσαν οδηγία τού Μανουήλ προς τον ζωγράφο ως προς τη θέση τής εικόνας. Ακριβώς από πίσω, στην όψη 245r (εικόνα 6.63), έχουν γραφτεί (πάλι από τον Μανουήλ) ο τίτλος τού τρίτου μέρους (T1) και η πρώτη αράδα τού K35, ένα κείμενο που το βρίσκουμε ολόκληρο

¹ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 30-33 (επιστολές), 70 και πίν. 5 (γραφικός χαρακτήρας). Η σπάνια αυτή εκδοχή της γραφής τού Μανουήλ μοιάζει αρκετά με τη γραφή τού Ιωάννη Μαλαξού, όπως την βλέπουμε στον Vind. Med. Gr. 43 και στον Cantabr., Trinity College, O.2.36 (1140). Το πρώτο χειρόγραφο είναι προσβάσιμο στο διαδίκτυο. Δείγμα από το δεύτερο χειρόγραφο βλ. στον SCHREINER, “John Malaxos”, 2001, 210, fig. 1.

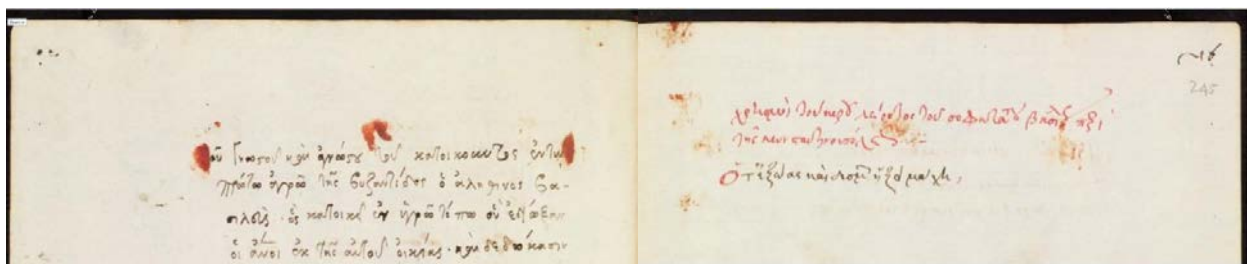
² Βλ. Κατάλογο κωδίκων, BB1: Γραφέας.

τρία φύλλα πιο πριν (φ. 242r). Όταν ήρθε η ώρα τής σελιδοποίησης, το φ. 245r κολλήθηκε στο απέναντι φύλλο 244v, το οποίο με τη σειρά του περιέχει εκτός θέσης

Εικόνα 6.62. Χρησμός 1: BB1e, 245v. Τμήμα του φύλλου.

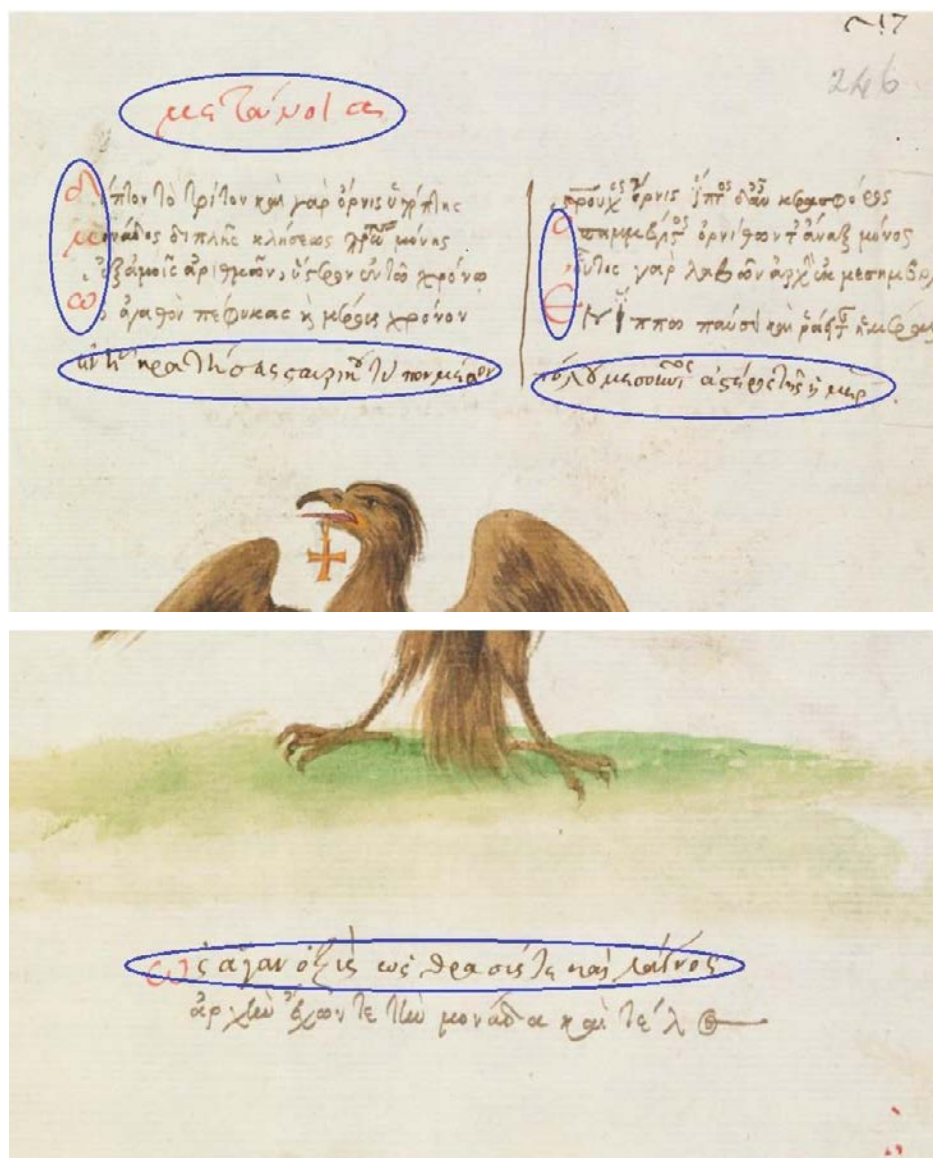
την αρχή τού Κ5, ένα κείμενο που το συναντούμε αμέσως μετά το Κ1, οκτώ φύλλα πιο κάτω (φ. 253r). Οι δύο «τυφλές» όψεις (244v-245r) που κολλήθηκαν μεταξύ τους, δηλαδή, περιείχαν και αυτές κείμενα-δείκτες, για τη σελιδοποίηση αυτή τη φορά. Δεν

Εικόνα 6.63. BB1e, 244v-245r (άνω τμήματα των φύλλων). Κείμενα-δείκτες, και ίχνη από την επικόλληση των (αποκολλημένων σήμερα) φύλλων.

πρόκειται για τυχαίο γεγονός αλλά για «τέχνασμα», διότι εφαρμόστηκε ξανά με τον ίδιο ακριβώς τρόπο στα φ. 235v-236r, φύλλα που επίσης κολλήθηκαν μεταξύ τους, και από τα οποία το ένα περιλαμβάνει την εικόνα τού Θεόφιλου και του Ρυζανού. Είναι δυσνόητο το γιατί (και στις δύο περιπτώσεις) στην πίσω από την εικόνα όψη ο Μανουήλ έγραψε το κείμενο-δείκτη μόνο κατά τις πρώτες αράδες του, ενώ στην

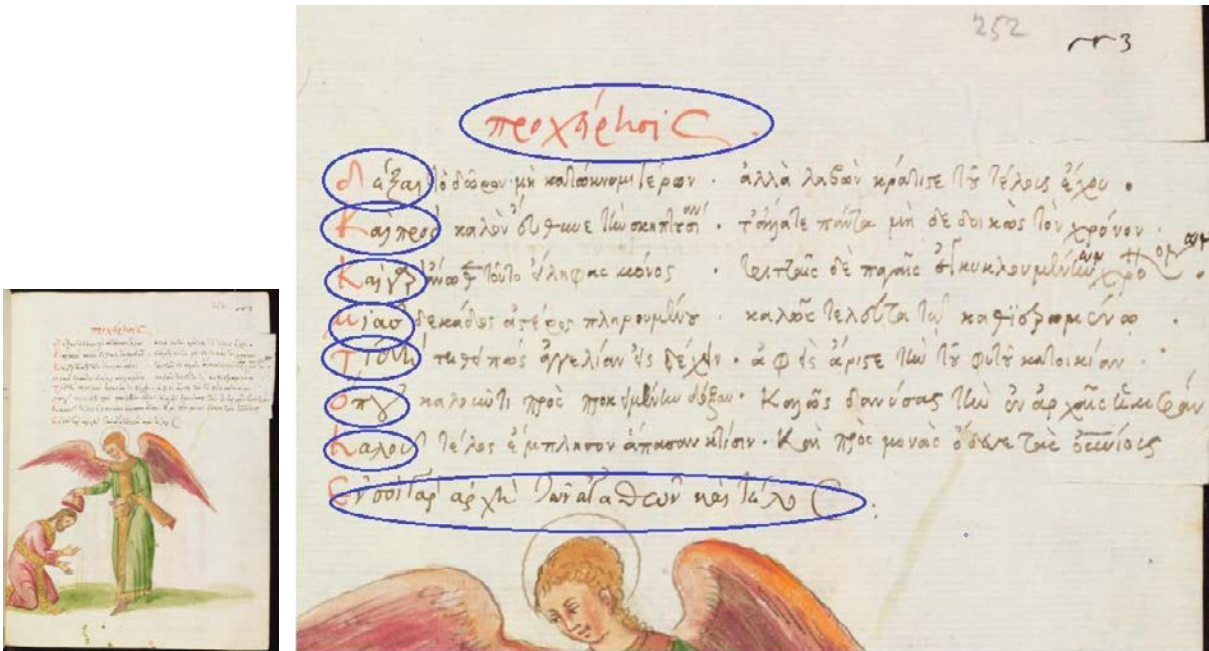
απέναντι όψη ο Ανώνυμος 6 γεμίζει ολόκληρο το φύλλο με ένα κείμενο που δεν προορίζεται να διαβάζεται.

Εικόνα 6.64. Χρησμός 2: BB1e, 246r. Μέρη του κειμένου γραμμένα από τον Μανουήλ Μαλαξό.

Ενώ στο φ. 245v ο Μανουήλ έγραψε όλους τους στίχους που υπέρκεινται της εικόνας, στον Χρησμό 2 (φ. 246r) βλέπουμε μια πιο σύνθετη ενέργεια (εικόνα 6.64). Το αποτέλεσμα της είναι ότι ορίζει όχι μόνο το ζωγραφικό πεδίο, αλλά και το έργο του συνεργαζόμενου γραφέα. Στον Χρησμό 15, πάλι, η αντίστοιχη ενέργεια μοιάζει να αποβλέπει μάλλον στον Ανώνυμο 6, παρά στον ζωγράφο (εικόνα 6.65). Οι ενέργειες αυτές, τις οποίες συναντούμε σε όλα τα εικονογραφημένα φύλλα, δείχνουν μια παραγωγική διαδικασία όπου τρεις διαφορετικοί άνθρωποι, ο Μανουήλ, ο Ανώνυμος 6 και ο άγνωστος ζωγράφος, εκτελούν τις διακριτές τους λειτουργίες κατά διαδοχικά στάδια: πρώτος ενεργεί ο Μανουήλ, δεύτερος ο ανώνυμος ζωγράφος και

τελευταίος ο Ανώνυμος 6. Αυτά, βέβαια, αφορούν τα εικονογραφημένα φύλλα. Όταν φτάνουμε να σκεφτούμε τα στάδια της παραγωγής τού όλου χειρογράφου και τους

Εικόνα 6.65. Χρησμός 15: BB1e, 252r. Μέρη του κειμένου γραμμένα από τον Μανουήλ Μαλαξό.

χρόνους κατά τους οποίους αυτά εκτελέστηκαν, τα πράγματα περιπλέκονται. Ίσως να μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Μανουήλ εκτέλεσε την εργασία του σε χρονική εγγύτητα προς την εργασία τού ζωγράφου, αλλά πόσο απομακρυσμένη χρονικά υπήρξε η εικονογράφηση από την εργασία τού Ανώνυμου 6 και από τη σελιδοποίηση; Η ύπαρξη του «δίδυμου» E1 διευρύνει αυτό το ερώτημα. Αν στο BB1e οι αμφιβολίες για το πώς η ροή τού κειμένου θα ταιριάζει με την εικονογράφηση ήταν τόσο έντονες, κι αν οι συνθήκες τής παραγωγής τού χειρογράφου ήταν τέτοιες ώστε να επιβάλουν χωριστή αντιμετώπιση του εικονογραφημένου από το μη εικονογραφημένο μέρος, τότε πώς διανύθηκε η «απόσταση» που χωρίζει το BB1e από το E1, ένα χειρόγραφο που φαίνεται γραμμένο με άνεση μια κι έξω, από έναν και μοναδικό γραφέα, αν και με διαφορετική σελιδοποίηση (εικόνα 6.66); Πράγματι, στο BB1e τα φύλλα που φέρουν την εικονογράφηση τού K1 είναι οκτώ, όλα αμφίπλευρα εικονογραφημένα, με μοναδική εξαίρεση στον Χρησμό 1 (φ. 234v). Στο E1, όμως, τα αντίστοιχα φύλλα είναι εννιά. Η εικονογράφηση του K1 δεν έχει την αρχή και το τέλος της σε verso όψη, αλλά σε recto, ενώ δύο φύλλα, το 19 (Χρησμός 10) και το 23 (Χρησμός 15) είναι εικονογραφημένα μόνο στη verso όψη. Η «απόσταση» ανάμεσα στα δύο χειρόγραφα μπορεί να καλυφθεί μόνο αν υποθέσουμε χαμένα χειρόγραφα όπως τα E2, E3 & T. Ας λάβουμε επίσης υπόψη ότι, σύμφωνα με τη χρονολόγηση που έχουμε

Κεφ. 6. Παραγωγή χειρογράφων

234v

235r

235v

236r

236v

237r

16r

16v

17r

17v

18r

18v

19r

237v

238r

238v

239r

239v

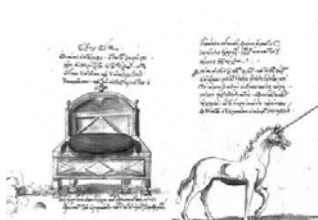
240r

19v

20r

20v

21r

21v

22r

240v

241r

241v

22v

23r

23v

24r

Εικόνα 6.66. BB1e & E1: σύγκριση της σελιδοποίησης.

δώσει στα BB1e και E1, η μεταξύ τους «απόσταση» καλύφθηκε το αργότερο σε τρία χρόνια (1563-1566).

Η αμφισημία που προκύπτει ως προς τον τόπο τής παραγωγής τού BB1e και του E1 είναι δύσκολο να υπερκεραστεί. Η Hutter είχε προτείνει ως τόπο παραγωγής τού BB1e τη Βενετία, σημείο στο οποίο δίστασε η Κυριακού, εξαιτίας του ότι δεν είχε πληροφόρηση για την παρουσία τού Μαλαξού στην Ιταλία μετά το 1561.¹ Από την άλλη, οι Pérez Martín & Bravo García υπέθεσαν ως τόπο παραγωγής τού E1 τη Ρώμη, αν το χρονολογήσουμε πριν το 1561 (πράγμα δύσκολο, δεδομένου του σημειώματος για την εύρεση του κωνσταντινουπολίτικου κίονα που φέρει χρονολογία 1563), και τη Βενετία ή την Κωνσταντινούπολη αν το χρονολογήσουμε μετά το 1563.² Αν επιμείνουμε στο ότι ο γραφικός χαρακτήρας τού Μανουήλ στο BB1e απαντάται ξανά χρονολογημένος στην επιστολή του που γράφτηκε στη Βενετία το 1560, προβάλλει η υπόθεση ότι το BB1e ξεκίνησε να γράφεται στη Βενετία πριν το 1563 και, εφόσον ο γραφικός χαρακτήρας τού Ανώνυμου 6 στο K19 (1563) δεν διαφοροποιείται καθόλου από την γραφή του στο υπόλοιπο χειρόγραφο, ότι ολοκληρώθηκε μετά το έτος αυτό στην Κωνσταντινούπολη. Αλλά πού ζωγραφίστηκε το χειρόγραφο: στη Βενετία ή στην Κωνσταντινούπολη; Ας σημειωθεί επίσης ότι ο γραφέας τού E1, ο Ανώνυμος 5, τον οποίο ταύτισα με τον *γραφέα phi* τού De Gregorio, απαντάται μαζί με τον Μανουήλ όχι μόνο στη Ρώμη, στον VO (1545-1555), αλλά και στη Θήβα το 1561.³ Δεν υπάρχει έτσι κάποιο κώλυμα για να υποθέσουμε ότι και το E1 γράφτηκε στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και πάλι σκοντάφτουμε στο ζήτημα της εικονογράφησης, ακριβώς επειδή δεν υπάρχει ένδειξη για να αποφασίσουμε αν εκτελέστηκε στη Βενετία ή στην Κωνσταντινούπολη.

Ο BB1 αποτελεί το πιο κομβικό κατάλοιπο της ελληνικής χρησιμολογικής παράδοσης του 16ου αιώνα, πρώτα-πρώτα διότι τα χρησιμολόγια που περιέχει συνδέονται ποικιλότητα με τους άλλους χρησιμολογικούς κώδικες του κύκλου των Μαλαξών. Στο φ. 235r του BB1e, λόγου χάρη, αμέσως μετά το K26, ο γραφέας σημειώνει: *ἔμπροσθεν εἰσὶν ἕτεροι χρησιμοί*. Η φράση αυτή που προτρέπει τον αναγνώστη να συνεχίσει την ανάγνωση γυρνώντας το φύλλο, αν και λείπει από το Bero (φ. 2r), απαντάται στην αντίστοιχη θέση στα V1 (φ. 4r) και E1 (φ. 3r). Στο φ. 66ν του BB1c, εντός του K27, ο Ανώνυμος 1 υπογραμμίζει το *έννενηκονταεννέα* της

¹ Βλ. Κατάλογο κωδίκων, BB1: Τόπος παραγωγής.

² Βλ. Κατάλογο κωδίκων, E1: Τόπος παραγωγής.

³ DE GREGORIO, *Manouel Malaxos*, 1991, 4 με υποσημ. 10 (“lo scriba phi”).

φράσης και στόματα πτωθέντα αναιρεθήσονται χιλιάδες ἑξακοσίαις ἑννενηκονταεννέα, όπως είχε κάνει ο ίδιος γραφέας στο Βερο (φ. 4r) και, όπως κάνει ο Μανουήλ Μαλαξός στο V1 (φ. 7r).¹ Αποτελεί επίσης κόμβο, διότι συνδέει τη χρησιμολογική παραγωγή τού κύκλου των Μαλαξών με τον κύκλο τού Φραγκίσκου Μπαρότσι. Μπορεί ίσως να σταθεί η υπόθεση ότι ορισμένα τουλάχιστον από τα υλικά τού BB1, ιδίως των φ. 46r-79r, γράφτηκαν μετά από αίτημα του ίδιου του Μπαρότσι. Το BB1d, όπου συναντώνται ο γραφέας Β τού BB1 (Ανώνυμος 1) και ο γραφέας Γ τού BB1, συνιστά το σημείο ραφής δύο σημαντικών από τους κλάδους τής ελληνικής χρησιμολογικής παράδοσης του 16ου αιώνα. Για τον λόγο αυτό δεν θεωρώ χωριστά τα φ. 70r-79r από τα φ. 80v-97v, όπως βέβαια θα ήταν δυνατό, αλλά τα ονομάζω όλα μαζί BB1d. Όταν ο Φραγκίσκος Μπαρότσι στάχωσε τα φ. 80v-97v αμέσως μετά το Παρεκβόλαιον (K52) του Ανώνυμου 1, η πράξη αυτή είχε πιθανότατα το νόημα ότι έβλεπε το έργο του πάνω στους Χρησμούς σε συνέχεια, αν και με κριτική διάθεση, του έργου που είχε ήδη εκτελέσει ο κύκλος των Μαλαξών. Από την άποψη της επιλογής και της επεξεργασίας των κειμένων, η βασική διαφοροποίηση των δύο κύκλων έγκειται στο ότι ο Μανουήλ Μαλαξός (V1, BB1e) και οι συνεργάτες του (Βερο, E1) στάθηκαν διαφορετικά έναντι των δύο βυζαντινών χρησιμολογικών αφηγήσεων, του Παρεκβολαίου (K52) και της αφήγησης του 15ου αιώνα, από τον Μπαρότσι. Οι δύο βυζαντινές αφηγήσεις εκτιμήθηκαν με διαφορετικό τρόπο. Οι επεμβάσεις τού Μπαρότσι ως «διορθωτή» στον BB1 πυκνώνουν σημαντικά μεταξύ των φ. 70r-79r, τα οποία περιέχουν ακριβώς το K52. Είναι βέβαιο ότι ο Μπαρότσι γνώριζε το K52 και από άλλες πηγές. Δεν είχα στη διάθεσή μου το K52 του BLd, κι έτσι δεν είμαι σε θέση να πω αν το BLd αρκεί για να εξηγήσει όλες τις διορθώσεις και τις συμπληρώσεις του στο K52 του BB1d. Πάντως, έχω τη γνώμη ότι ο Μπαρότσι εγκατέλειψε τον σχολιασμό της χρησιμολογικής αφήγησης τού 15ου αιώνα στο φ. 238v του BB1e, επειδή στο σημείο εκείνο έλαβε την απόφαση να μην τη χρησιμοποιήσει. Σε αντίθεση με τον κύκλο των Μαλαξών, ο Μπαρότσι αποφάσισε να χρησιμοποιήσει το Παρεκβόλαιον. Το γιατί ίσως έλαβε αυτή την απόφαση θα το δούμε στο κεφ. 8.

¹ Αντιθέτως, στα φ. 67v και 68r του BB1c ο Ανώνυμος 1 δεν υπογραμμίζει πια το *λστ'* (τριάνοντα ἑξ) ούτε στο K31, όπως έκανε ο ίδιος στο Βερο (φ. 4v), ούτε στο K34, όπως έκανε ο Μανουήλ Μαλαξός στο V1 (φ. 9r).

6.3 Ο Ζαχαρίας Σκορδύλης: διαμόρφωση και εξέλιξη της οικογένειας Β

Η επεξεργασία τής ελληνικής χρησμολογικής γραμματείας από τον Ζαχαρία Σκορδύλη παρεμβάλλεται ανάμεσα στον κύκλο των Μαλαξών (1535-1571) και του Φραγκίσκου Μπαρότσι (1575-1595). Οι πληροφορίες για τον Σκορδύλη δεν έχουν τύχει ακόμη ιστορικής αντιμετώπισης, ανάλογης του ενδιαφέροντός τους.¹ Ο ιερέας αυτός με καταγωγή από τα Χανιά, μαρτυρείται μεταξύ 1559-1572/73. Ο ίδιος πληροφορεί ότι επονομάζεται και Μαραφαράς, και αποκαλεί τον εαυτό του επίτροπο του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάσαφ Β΄. Οι ειδήσεις για το πρόσωπό του πυκνώνουν κατά το διάστημα 1562-1564, οπότε φαίνεται εγκατεστημένος στη Βενετία να ασχολείται με τη αντιγραφή χειρογράφων και την έκδοση λειτουργικών βιβλίων και εκκλησιαστικών εγχειριδίων. Καταλέγεται στους λογίους: συγκεντρώνει και συντάσσει επιγράμματα,² και συντονίζει ομάδα γραφέων που τροφοδοτεί με ελληνικά χειρόγραφα τον Jean Hurault de Boistaillé, πρεσβευτή τού Γάλλου βασιλιά στη Βενετία μεταξύ 1561-1564.³ Επικοινωνεί με τον Προβατάρη στο Βατικανό: ψήγματα της αλληλογραφίας τους σώζονται στον Vat. Gr. 2124. Το 1566 τον βρίσκουμε στον Χάνδακα, όπου ζει από το κληροδότημα του Βησσαρίωνα.⁴

Μέχρι τώρα μόνον ο Antonio Rigo έστρεψε το βλέμμα με συστηματικό τρόπο στην ενασχόληση του Σκορδύλη με τους χρησμούς.⁵ Ο γραφικός χαρακτήρας τού Σκορδύλη είναι πολύ χαρακτηριστικός και σταθερός, ώστε είναι βέβαιο ότι αυτός έγραψε αμφότερα τα χρησμολόγια που αποτελούν τον πυρήνα τής οικογένειας Β: το Μ3α και το Ραη. Αυτό έγινε μάλλον μετά τη ναυμαχία τής Ναυπάκτου (7 Οκτωβρίου 1571), ίσως μάλιστα μετά και τον θάνατο του Πίου Ε΄ (1 Μαΐου 1572), αλλά πριν η Βενετία συνάψει την ειρηνευτική συνθήκη με την Πύλη στις 7 Μαρτίου 1573. Στη

¹ ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, «Επισκοπή Κυδωνίας», 1957, 35-36· ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, «Σκορδύλης», 1967· GAMILLSCHEG, “Scordylia”, 1977· LAYTON, *Greek Book*, 1994, 454-459· ΑΠΟΣΤΟΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ανάγλυφα*, 1999, 42-48· ΚΙΡΚΙΚΑΚΗΣ, *Σκορδύλιος*, 2011.

² Βλ. Κατάλογο κωδίκων, Μ32: ενότητα IV, και Vat. Gr. 2124, φ. 111 και 149.

³ IRIGOIN, “Commerce des mss.”, 1977, 411· DE CONIHOUT, “Jean et André Hurault”, 2007, 113· VAN OMMEN, “Legatum Scaligeri”, 2010, 13 [151]. Γραμμένος από το χέρι τού Σκορδύλη το 1564 είναι ο δωδεκάφυλλος περιγραμμένος κώδικας 360 της Burgerbibliothek της Βέρνης <http://www.e-codices.unifr.ch/en/list/one/bbb/0360> (09/04/2017), ο οποίος περιέχει κατάλογο των 243 ελληνικών χειρογράφων που είχε συγκεντρώσει λίγο πριν την αναχώρησή του από τη Βενετία ο Boistaillé (JACKSON, “Greek Manuscripts”, 2004). Αντίγραφο του κώδικα της Βέρνης: BnF, Dupuy 651, φ. 224r-233v. Ο Boistaillé, ενταγμένος στον πολιτικό κύκλο των des Guises, υπήρξε επικεφαλής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη το 1558, με σκοπό τον συντονισμό των γαλλικών και οθωμανικών δυνάμεων κατά τη διάρκεια του πολέμου με τους Ισπανούς, που έληξε με τις ευνοϊκές για την Ισπανία συνθήκες τού Κατώ-Καμπρεζί το 1559.

⁴ ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Κληροδότημα*, 1967, 153.

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 73-99.

χρονολόγηση 1572-1573 κατέληξε και ο Rigo: η Κυριακού πρότεινε 1570-1573 και η Vereecken 1571-1573.¹ Πάντως, τα δύο χειρόγραφα συνιστούν τις τελευταίες χρονικά μαρτυρίες για τον Σκορδύλη ως γραφέα. Το αν τα χρησιμολόγια γράφτηκαν στη Βενετία ή στην Κρήτη δεν είναι εύκολο να το πούμε.

Τα χρησιμολόγια του Σκορδύλη διαφοροποιούνται από τα άλλα στον ειδικό τρόπο με τον οποίο το χρησιμολογικό υλικό συναρτάται προς την επικαιρότητα και την πολιτική συγκυρία. Σε σχέση με τις μακροσκοπικές και ευρυγώνιες κατοπτεύσεις

Διάγραμμα 6.9

	Migne	BB1e	E1	M3a	Pan
	Στίχοι	Στίχοι	Στίχοι	Στίχοι	Στίχοι
Χρησμός 1α	1-15	2-15	2-15	παραλείπει	παραλείπει
Χρησμός 1β	16-27	16-25	16-25	16-27	16-27
Χρησμός 2	1-13	1-13	1-13	2-13	2-7 & 9-13
Χρησμός 3	1-8	1-8	1-8	2-8	2-8
Χρησμός 4	1-10	2-10	2-10	4-8	4-8
Χρησμός 5	1-13	1-13	1-10	2-3	2-3
Χρησμός 6	1-10	1-10	1-8	2-3	2-3
Χρησμός 7	1-7	1-7	1-7	2-7	2-7
Χρησμός 8	1-15	1-15	1-15	2-15	2-15
Χρησμός 9	1-10	1-9	1-9	2-10	2-10
Χρησμός 10	1-8	1-8	1-8	2-5	2-5
Χρησμός 11	1-10	1-10	1-3 & 5-10	παραλείπει	παραλείπει
Χρησμός 12	1-8	1-8	1-8	2-8	2-8
Χρησμός 13	1-13	1-9 & 11	1-9 & 11	2-5 & 7-10	2-5 & 7-10
Χρησμός 14	1-8	1-8	1-8	2-6	2-6
Χρησμός 15	1-16	1-16	1-16	2-6	2-6
Χρησμός 16	1-6	2-6	2-4	2-6	2-6
ΣΥΝΟΛΟ	182	173	165	103	102

των οικογενειών Α και Γ, ο φακός τού Σκορδύλη έχει βραχύνει την εστιακή απόσταση. Τα δύο χρησιμολόγια αποτελούνται από εννιά μόνο φύλλα, τα οποία περιέχουν το Κ1 και, στο τελευταίο φύλλο, τρεις ή τέσσερις βραχύτατους χρησμούς για την Κωνσταντινούπολη, την Κύπρο και την Κρήτη. Έτσι, πέρα από το Κ1, δεν υπάρχει εδώ ένα εκτενές κείμενο όπως το Κ18, ούτε μια αλυσίδα κειμένων, όπως τα «τεμάχια» της αφήγησης του 15ου αιώνα, ούτε πρόκειται για μια σύνθεση αποτελούμενη από πολλά μέρη. Οι ίδιοι οι στίχοι των Χρησμών τού Κ1 έχουν υποστεί γενναίες περικοπές, πολύ μεγαλύτερες από της οικογένειας Α (Διάγραμμα 6.9). Ο Σκορδύλης συγχώνευσε κι αυτός τους Χρησμούς 4 και 5 στον Χρησμό 5+4, αλλά αντιμετάθεσε τους στίχους στο εσωτερικό καθενός Χρησμού ισχυρότερα από την οικογένεια Α και, επιπλέον, επέφερε και άλλες συγχωνεύσεις και αντιμεταθέσεις ανάμεσα στα στιχουργήματα (βλ. Πίνακα 3.1).

¹ Βλ. Κατάλογο κωδίκων, M3a: Χρονολόγηση.

Όλες αυτές οι αλλαγές πηγάζουν από την ερμηνεία τού Σκορδύλη στο Κ1, η οποία είναι αρκετά διαφορετική από της οικογένειας Α, αν εξεταστεί στις λεπτομέρειές της. Ο δυναμικός τρόπος με τον οποίο αντιλήφθηκε ο Σκορδύλης τις τρέχουσες πολιτικές εξελίξεις τού επέτρεψε να είναι πιο σαφής και πιο συγκεκριμένος

Εικόνα 6.67. Χρησμός 3 (σουλτάν μεχεμέτης): M3a, 2r (άνω)· Pan, 2r (κάτω). Τμήμα των φύλλων.

ως προς την ερμηνεία τού Κ1. Στην κατεύθυνση της σαφήνειας και της πιστότητας προς τα πραγματικά περιστατικά ταύτισε ρητά τους Χρησμούς 3 (μονόκερος), 6 (βους), 7 (άρκτος), 5+4 (δρεπανηφόρος) και 12+11 (μονόκερος) με πέντε συγκεκριμένους διαδοχικούς σουλτάνους, τα ονόματα των οποίων σημείωσε δίπλα στις αντίστοιχες εικόνες (εικόνα 6.67). Στην ίδια κατεύθυνση προσδιόρισε με εικονογραφικό τρόπο τούς τρεις ανταγωνιστές τού Χρησμού 9, βάζοντας την αλεπού να φέρει τα λάβαρα της αυτοκρατορικής Ισπανίας, της Αγίας Έδρας και της Βενετίας. Ο Σκορδύλης λοιπόν θεώρησε ότι ο Χρησμός 9 προφήτευε τη σύμπληξη της Ιερής Συμμαχίας, που συστήθηκε στις 25 Μαΐου τού 1571 (εικόνα 6.68).

Εικόνα 6.68. Χρησμός 9: Μ3α, 4ν (αριστερά)· Ραν, 4ν (δεξιά). Τμήμα των φύλλων.

Η σχέση ανάμεσα στα Μ3α και Ραν διέπεται από αξιοσημείωτη ιδιαιτερότητα, η οποία συνίσταται στο ότι τα δύο χειρόγραφα διαφοροποιούνται μεταξύ τους κατά τρόπο που μοιάζει να είναι σκόπιμος. Η διαφοροποίηση ξεκινά ήδη στον τίτλο του Κ1. Το Μ3α γράφει:

«Χρησμοὶ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυρ(οῦ) λέοντος τοῦ φιλοσόφου, περὶ τῶν μελλόντων | βασιλεῦσαι ἀγαρηνῶν ἐν τῷ βυζαντίῳ, καὶ περὶ τοῦ εἰρηνικοῦ βασιλέως: ὁ σουΐδας δὲ φησὶ, | ὅτι οἱ χρησμοὶ οὗτοι καὶ ὁ ξηρόλοφος ἔνθα νῦν εἰσιν οἱ χρησμοὶ, ἐποιήθησαν παρὰ σεβήρου | βασιλέως τῆς παλαιᾶς ῥώμης: καὶ ζῆτει ἐν τῷ ξ' στοιχείῳ· ξηρόλοφος: -».¹

Το Ραν περιορίζεται να πει: «Χρησμοὶ τοῦ εὐσεβεστάτου βασιλέως κυρ(οῦ) λέοντος τοῦ σοφω(άτου), | περὶ τῆς κωνσταντινουπόλεως -»,² παραλείπει δηλαδή την πληροφόρηση σχετικά με την προέλευση των Χρησμών.

Η δεύτερη διαφοροποίηση αφορά τη σειρά των Χρησμών. Και στα δύο χειρόγραφα το κείμενο του Χρησμού 11, η ανθενωτική προειδοποίηση προς τον πατριάρχη, έχει απορριφθεί. Διατηρήθηκε ωστόσο η εικόνα τού Χρησμού 11, ο μονόκερος, τον οποίο η ερμηνεία τού Σκορδύλη ταυτίζει με τον Σελίμ Β' (1566-1574), τον σουλτάνο που βρισκόταν στον θρόνο εκείνη την εποχή. Η εικόνα τού μονόκερου συνοδεύεται από τους στίχους 5-7 του Χρησμού 12: *Συναγαγὼν κάλλιστα πάντα σκορπίσας | ἀδικίας ἔπαθλον ἠνομημένον | ὅταν δ' ὁ μείζων ἀστὴρ ὀφθήσῃ*

¹ Μ3α, φ. 1r.

² Ραν, φ. 1r.

μέλας (εξ ου Χρησμός 11+12). Με αυτόν τον Χρησμό, τον Χρησμό 11+12, συντελείται στα χειρόγραφα τού Σκορδύλη η μετάβαση από τα γεγονότα στην πραγματική προφητεία. Τόσο στο M3a όσο και στο Pan ο Χρησμός 11+12 βρίσκεται στο φ. 5v. Στο Pan, στο απέναντι φύλλο (φ. 6r) βρίσκεται ο Χρησμός 12 και πίσω (φ. 6v) ο Χρησμός 13, ακολουθείται δηλαδή η συνήθης σειρά των Χρησμών. Στο M3a, όμως, απέναντι έρχεται ο Χρησμός 13 και πίσω ο Χρησμός 12, η σειρά δηλαδή είναι αντίστροφη.

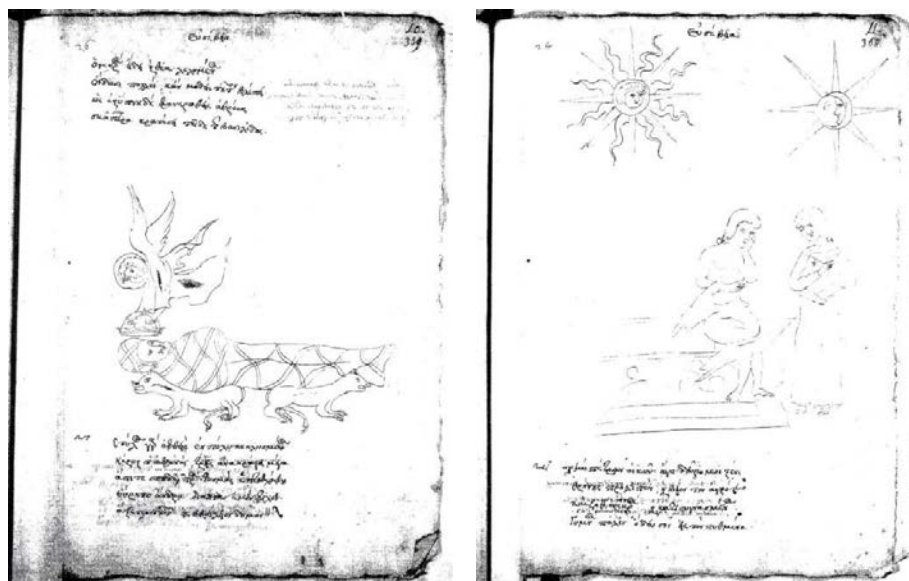
Μπορεί κάποιος να υποθέσει ότι η αντιστροφή οφείλεται σε μεταγενέστερο βιβλιοδέτη, ο οποίος γύρισε το φ. 6 τού M3a από την άλλη πλευρά, επειδή αυτή η σειρά τού φάνηκε πιο λογική: πρώτα ο άριστος βασιλιάς σαβανωμένος (Χρησμός 13), και έπειτα αφυπνισμένος πάνω στον τάφο του (Χρησμός 12). Σε αυτή την εξήγηση

Εικόνα 6.69. Χρησμός 13 και Χρησμός 12: M3a, 6r-6v (αριστερά)· Χρησμός 12 και Χρησμός 13: Pan, 6r-6v (δεξιά).

κατατείνει το ότι η τετράδα στίχων τού Χρησμού 12 φέρει αριθμό 26 (εικόνα 6.69: αριστερά) σαν να όφειλε πράγματι να προηγείται, ενώ οι δύο τετράδες στίχων τού Χρησμού 13 φέρουν αριθμούς 27 και 28.¹ Στο Pan (εικόνα 6.69: δεξιά) οι στίχοι δεν αριθμούνται και έτσι υποχρεούμαστε να δεχθούμε τα πράγματα ως έχουν. Εντούτοις, στο V4, το οποίο αναμφίβολα ακολουθεί την οικογένεια B ως απόγραφο της, φτιαγμένο όχι πολύ μετά το 1573, βλέπουμε ότι ακολουθείται η σειρά τού M3a με την *αρίθμηση των στίχων «διορθωμένη»* (εικόνα 6.70). Η πρόταξη του Χρησμού 13 ως

¹ Όπως έχω ήδη επισημάνει αλλού, στο M3a ο Σκορδύλης έχει αριθμήσει τους στίχους των Χρησμών κατά ομάδες, με τη σειρά που εμφανίζονται, από την αρχή έως το τέλος τού χειρογράφου.

Εικόνα 6.70. Χρησμός 13 και Χρησμός 12: V4, 359r και 360r (το ενδιάμεσο φ. 359v περιέχει τη λατινική μετάφραση του κειμένου του φ. 359r).

προς τον Χρησμό 12, δηλαδή, δεν είναι μεμονωμένο συμβάν, και ο «εξορθολογισμός» δεν αφορά πια μόνο τον βιβλιοδέτη του Μ3α. Η αντίφαση του Μ3α στο σημείο αυτό (το ότι η αρίθμηση των στίχων αντίκειται στη σειρά των φύλλων) ίσως δεν πρέπει να νοηθεί ως σφάλμα, αλλά ως αμφισημία, ίχνος μιας ερμηνευτικής παρέμβασης στη σειρά των Χρησμών. Η παρέμβαση αυτή αντέστρεψε τη σειρά των Χρησμών 12 και 13, επειδή τη θεώρησε αντιορθολογική με βάση την εικονογραφία. Δεν μπορούμε βέβαια να απαλλαγούμε από τον κίνδυνο της υπερερμηνείας στην περίπτωση των Χρησμών, αλλά δεν θεωρώ τυχαίο ότι οι πολλές έντυπες εκδόσεις του Κ1, με τις οποίες το κείμενο πέτυχε «διεθνή καριέρα», ακολουθούν όλες τη σειρά του Μ3α: πρώτα ο Χρησμός 13 και έπειτα ο Χρησμός 12.¹ Είναι η έκδοση του Lambeck το 1655 (και άρα και του Migne), εκείνη που επανέφερε τον Χρησμό 12 πριν από τον Χρησμό 13.

Η τρίτη διαφοροποίηση ανάμεσα στο Μ3α και στο Ραη βρίσκεται στο ότι δεν συμπίπτουν ποτέ ως προς τη σχέση του κειμένου με την εικόνα. Η διαφοροποίηση αφορά όλους ανεξαιρέτως τους Χρησμούς και συνήθως συνοδεύεται και από

¹ [ANEY], *Vaticinium Severi & Leonis*, 1596, 56-60· DE BRY, *Vaticinia Severi & Leonis*, 1597, 80-82· VIGENERE & ARTUS, *Chalcondyle & Prophéties*, 1612, 97-99 (οι σελίδες αυτές ανήκουν στο τελευταίο από τα τρία και ξεχωρά σελιδαριθμημένα μέρη του τόμου)· JANSZ, *Prophetien*, 1627, 20-22· VIGENÈRE & ARTUS & MEZERAY, *Chalcondyle & Prophéties*, τ. 2, 1650, 99-101. Οι εκδόσεις του 1627 και του 1597 εξαρτώνται από την έκδοση του 1596, ενώ η έκδοση του 1650 εξαρτάται από την έκδοση του 1612. Με εξαίρεση την έκδοση του 1627 εν σχέσει προς την έκδοση του 1597, όπου οι εικόνες διαφέρουν μονάχα στο ότι είναι προσανατολισμένες ανάστροφα, στις άλλες περιπτώσεις εξάρτησης οι εικόνες των εξαρτημένων εκδόσεων δεν είναι όλες ακριβώς όμοιες προς τις εικόνες της παλαιότερης έκδοσης.

ελάχιστονες εικονογραφικές διαφορές. Στην περίπτωση του Χρησμού 5+4 και του Χρησμού 8 (εικόνα 6.71) οι διαφορές στην εικονογραφία είναι ανεπαίσθητες, αλλά οι

Εικόνα 6.71. Χρησμός 5+4 και Χρησμός 8: M3a, 3v-4r (άνω)· Pan, 3v-4r (κάτω).

διαφορές στη θέση τού κειμένου είναι σημαντικές. Στην περίπτωση του Χρησμού 2 συμβαίνει ακριβώς το αντίστροφο: οι διαφορές στην εικονογραφία είναι σημαντικές, ενώ το κείμενο φαίνεται να μην έχει διαφορές, αν προσέξουμε, όμως, ένας στίχος που υπάρχει στο M3a, *ὁ παμμέγιστος ὀρνίθων τ' ἄναξ ὁ μόνος*, λείπει από το Pan (εικόνα

6.72). Αν ο αετός ήταν υπόμνηση στην αυτοκρατορία των Αψβούργων, όπως πιστεύω, η απάλειψη του στίχου είχε σημασία για το νόημα, όπως θα δείξω σε λίγο.

Εικόνα 6.72. Χρησμός 2: M3a, 1v (αριστερά)· Pan, 1v (δεξιά). Ένας στίχος επιπλέον στο M3a.

Διαπιστώνεται λοιπόν ότι, ενώ τα χειρόγραφα ήταν σαφώς προϊόντα του ίδιου προγραμματισμού, ταυτοχρόνως διαφοροποιούνται μεταξύ τους. Είναι κατά τη γνώμη μου εμφανές ότι ζωγραφίστηκαν από δύο διαφορετικούς ζωγράφους. Θεωρώ μάλλον βέβαιο ότι το αρχικό σχέδιο ήταν τα χειρόγραφα να διαφέρουν στον ένα ή στον άλλο βαθμό. Ίσως αυτή η πρόθεση, ληφθείσα εξαρχής, συνέβαλε στην απόφαση να εμπλακούν δύο διαφορετικοί ζωγράφοι, ίσως πάλι η εμπλοκή δύο διαφορετικών ζωγράφων να προέκυψε για κάποιο λόγο αναγκαστική, με αποτέλεσμα να συμβάλλει έτι περαιτέρω στη διαφοροποίηση.

Μολονότι δεν είναι πολύ εμφανές, υπάρχουν ικανές ενδείξεις στη σχέση κειμένου και εικόνας ότι και στην περίπτωση αυτή οι ζωγράφοι προηγήθηκαν τού ίδιου ενός γραφέα. Τίποτε δεν μας το εξασφαλίζει, αλλά το πιθανότερο είναι ότι τα χειρόγραφα δημιουργήθηκαν στον ίδιο τόπο, μάλλον στη Βενετία παρά στην Κρήτη, και ότι οι ζωγράφοι εργάστηκαν με βάση συγκεκριμένες οδηγίες τού Σκορδύλη. Το αποτέλεσμα δείχνει ότι ο ζωγράφος τού M3a ήταν πιο εξοικειωμένος με το συγκεκριμένο είδος εικονογράφησης και φαίνεται πιο έμπειρος από τον ζωγράφο τού Pan, ο οποίος δεν αποκλείεται να ήταν Ιταλός και να εργάστηκε με πρότυπο το M3a, αφότου ο ζωγράφος τού M3a είχε ολοκληρώσει την εργασία του (εικόνα 6.73).

Όπως έχω ήδη επισημάνει, η τάση των εικονογραφημένων χρησμολογίων προς τη διαφοροποίηση και την ποικιλομορφία, αν και σαφώς ισχυρότερη από την τάση τους προς την επανάληψη και την τυποποίηση, συνυπάρχει ωστόσο μαζί της σε ένα είδος αντίφασης που λειτουργεί προς όφελος της αναπαραγωγής τού είδους. Τα χρησμολόγια του Σκορδύλη μάς επιτρέπουν να δώσουμε ιστορικό νόημα στην αντίφαση αυτή, κάνοντας την υπόθεση ότι προορίζονταν για τους δύο από τους τουλάχιστον τρεις διαφορετικούς αποδέκτες, τους οποίους σκόπευε ο Σκορδύλης να

Εικόνα 6.73. Χρησμός 15 και Χρησμός 16: M3a, 7v-8r (άνω): Pan, 7v-8r (κάτω). Τμήμα των φύλλων.

καταστήσει κοινωνούς τής χρησμολογικής του ερμηνείας: τους Βενετούς, τους Ισπανούς, και τον πάπα. Οι συγκεκριμένοι αποδέκτες των χειρογράφων, σίγουρα σημαντικά πρόσωπα, δεν μπορούν να ταυτιστούν, με εξαίρεση ίσως τον πάπα: τον Πίο Ε' (1566-1 Μαΐου 1572) ή τον Γρηγόριο ΙΓ' (13 Μαΐου 1572-1585). Αυτό πιθανώς εξηγεί την παρουσία τού Pan στο Παλέρμο, τότε στην κατοχή των Ισπανών.

Κεφ. 6. Παραγωγή χειρογράφων

Με βάση την υπόθεση αυτή, το Ραη προοριζόταν για τους Ισπανούς, το Μ3α για τους Βενετούς (βλ. κεφ. 8.4), και μάς λείπει το χρησμολόγιο του πάπα. Απόγραφο αυτού του χαμένου χειρογράφου, το οποίο θα το είχε γράψει επίσης ο Σκορδύλης, αποτελεί ίσως το V4, ενώ ίχνη του μπορεί να βρίσκονται στο επίσης μεταγενέστερο VB. Το V4 χαρακτηρίζεται από την ίδια τάση διαφοροποίησης ως προς τα Μ3α και Ραη. Αναπαράγει όμως και αυτό τις βασικές επιλογές της χρησμολογικής επεξεργασίας του Σκορδύλη, με εξαίρεση τον εικονογραφικό προσδιορισμό των τριών λαβάρων στον Χρησμό 9, γεγονός που θα μπορούσε να οφείλεται απλώς στο ότι το V4, ως απόγραφο του πρωτοτύπου, παρήχθη μετά το 1573. Κατά τα άλλα, το V4 συμφωνεί συνήθως με το Μ3α ως προς τη διεύθυνση του κειμένου στη σελίδα, αλλά με το Ραη στην εικονογράφηση (εικόνα 6.74 και πρβλ. Πίνακα 4.1). Ο τίτλος

Εικόνα 6.74. Χρησμός 1 (άνω): Μ3α, 1r (αριστερά)· Ραη, 1r (κέντρο)· V4, 349r (δεξιά)·

Χρησμός 9 (κάτω): Μ3α, 4v (αριστερά)· Ραη, 4v (κέντρο)· V4, 356r (δεξιά).

του ακολουθεί το Pan: δεν περιλαμβάνει την αναφορά τού M3a στον Σεβήρο και στον Ξηρόλοφο, αλλά ο Χρησμός 9 περιλαμβάνει τη φράση *τῶν δύο δερνόντων ὁ τρίτος πρῶτος*, που υπάρχει στο M3a, όχι όμως στο Pan. Σε αντίθεση με το Pan, το V4 όχι μόνο δεν ἀπάλειψε στίχους ἀπὸ το κείμενο ὡς πρὸς το M3a, ἀλλὰ ἔχει προσθέσει και ἕναν στο τέλος τοῦ Χρησμοῦ 16.¹ Επιπλέον, οἱ Χρησμοὶ 2, 3, 6, 7, 5+4, 8, 10, 13, 12, 14 φέρουν τοὺς τίτλους που ἔχουν στα χειρόγραφα «περὶ το Ams» και στην οικογένεια A (βλ. Πίνακα 3.2), ἐνῶ οἱ Χρησμοὶ 15 και 16 φέρουν τοὺς τίτλους που ἔχουν στα M3a και Pan.

Αυτὰ δεν ἀρκούν για να ἀποφανθούμε τι οφείλει το V4 στο υποτιθέμενο ἀντίβολο, δηλαδή στο χρησμολόγιο που ἀπέστειλε ο Σκορδύλης στο Βατικανό, και τι σε κάποιο ἄλλο χρησμολόγιο, που ἐπίσης ἴσως εἶχε στη διάθεσή του και χρησιμοποίησε ὡς πρὸς το κείμενο ο γραφέας τοῦ V4. Ο ἀστάθμητος παράγοντας του «τρίτου χειρογράφου», το οποίο μεσολαβεῖ ἀνάμεσα στο ἀντίβολο και στο ἀπόγραφο, συνεισφέροντας κατὰ μικρὸ ἢ μεγαλύτερο ποσοστὸ στη δημιουργία τοῦ τελευταίου (*σύμφυρση*), εἶναι μονίμως παρὼν κατὰ την παραγωγή των χρησμολογίων, ὡπως ἤδη ἐπισήμανα (κεφ. 3.3.1). Τον βλέπουμε σε λειτουργία στο VB, ἕνα χρησμολόγιο γραμμμένο περὶ το 1600 ἀπὸ τον Μαλαχία Κυριακή. Δεν υπάρχει καμία ἀμφιβολία ὅτι ἕνα χειρόγραφο της οικογένειας B, πιθανῶς αὐτὸ το ἴδιο το ἀντίβολο του V4, υπήρξε βασική πηγή για τη δημιουργία τοῦ VB. Χρησίμευσε ὁμως ὡς πηγή μόνο για την εικονογράφηση (εἰκόνα 6.75). Ὡς πρὸς τη σειρά και το κείμενο των Χρησμών τοῦ K1,² καθώς και ὡς πρὸς τα κείμενα που περιβάλλουν το K1, ἕνα ἢ περισσότερα «τρίτα» χρησμολόγια ἔχουν μεσολαβήσει ὡς πηγές. Η ἀποψη του Rigo και των Pérez Martín & Bravo García ὅτι το VB ἐξαρτάται ἀπὸ το V1,³ ὅτι δηλαδή το V1 λειτούργησε ὡς «τρίτο» χρησμολόγιο στην περίπτωση του VB, δεν νομίζω ὅτι βρίσκει στήριξη στα πράγματα. Η χρησμολογική ἀλυσίδα τοῦ VB ἀποτελεῖ ἀπαξ (Πίνακας 1.3). Ο τίτλος τοῦ K1 και η διευθέτηση του Χρησμοῦ 1 (φ. 2v-3r), ὡπως ἐπίσης και η σχέση τῆς εἰκόνας με το κείμενο παραπέμπουν βέβαια στην οικογένεια

¹ V4, φ. 364r, ὅπου ο ἀρχιερέας φαίνεται να δηλώνει στον ἀριστο βασιλιά: *καὶ γὰρ κρατήσεις τετράκις ὀκτῶ χρόνους*.

² Ὡς πρὸς τη σειρά των Χρησμών, ο γραφέας την ἔχει σημειώσει με ἐλληνικούς ἀριθμοὺς πάνω ἀπὸ τον τίτλο τοῦ κάθε Χρησμοῦ. Η βιβλιοδεσία των φύλλων δεν ἀκολουθεῖ αὐτὴ τη σειρά ἀλλὰ ἄλλη, τελείως ἰδιόμορφη (βλ. Πίνακα 3.1). Ὡστόσο η σειρά που υποδεικνύει ο γραφέας ἀποκαθίσταται ἀν τα φ. 6-7 τοποθετηθούν μετὰ το φ. 3.

³ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 47 σημ. 11 (“Il Barb. Gr. 233, f. 1-15 dipende dal Vat. gr. 1188”); PÉREZ MARTÍN & BRAVO GARCÍA, “Oracula”, 2003, 453 υποσημ. 107 (“El Vat. gr. 1188 (...) llegó a la Biblioteca Vaticana, en la que se encontraba en 1592 y donde fue transcrito parcialmente en el Vat. Barber. gr. 233”).

Κεφ. 6. Παραγωγή χειρογράφων

A, από την άλλη μεριά όμως το K14 του VB δεν ακολουθεί την οικογένεια A, αλλά το BB1a και το BB1d (πρβλ. Διάγραμμα 6.8). Επομένως, ενώ είμαστε σίγουροι ότι το χρησολόγιο στο οποίο βασίστηκε εικονογραφικά το VB ανήκε στην οικογένεια B, και ενώ υποψιαζόμαστε ότι αυτό το χρησολόγιο ήταν ίσως εκείνο στο οποίο βασίστηκε και το V4, εντούτοις δεν είμαστε καθόλου σίγουροι για το ποια ήταν τα χρησολόγια στα οποία βασίστηκε το VB ως προς το κείμενο. Τα στοιχεία δείχνουν

Εικόνα 6.75. Χρησμός 8 (άνω): V4, 355r (αριστερά)· VB, 4v (δεξιά).
Χρησμός 9 (κάτω): V4, 356r (αριστερά)· VB, 5r (δεξιά).

ότι κάποιο από αυτά μάλλον ανήκε στην οικογένεια A, και πράγματι δεν γνωρίζουμε άλλο χειρόγραφο της οικογένειας A που να βρισκόταν στο Βατικανό από το V1. Αλλά καθώς οι αμφοβολίες ως προς το κείμενο είναι μεγαλύτερες από εκείνες που αφορούν την εικονογράφηση, είναι ίσως πιο σωστό να σεβαστούμε την απροθυμία του VB να μιλήσει.

6.4 Ο κύκλος του Μπαρότσι: διαμόρφωση και εξέλιξη της οικογένειας Γ

Η κυριότερη διαφορά των χειρογράφων τής οικογένειας Γ σε σχέση προς τις δύο προηγούμενες είναι ότι τα γνωστά ιστορικά πρόσωπα που δεσπόζουν σε αυτήν, ο Φραγκίσκος Μπαρότσι και ο Γεώργιος Κλόντζας, δεν συνδέονται με τα χειρόγραφα ως γραφείς κυρίως, αλλά με άλλες ιδιότητες. Και αυτές οι άλλες ιδιότητες, όμως, δεν έχουν διασαφηθεί ικανοποιητικά. Ως αποτέλεσμα, μολονότι δεν έχουμε εδώ τα χάσματα που αντιμετωπίζουμε στις άλλες οικογένειες, η εικόνα για τα χειρόγραφα της οικογένειας Γ (BB1d, PP, BB2, M22 και Mo) είναι καλειδοσκοπική, εξαιτίας των πολλών διαφορετικών απόψεων και μετατοπίσεων των μελετητών πάνω στο ερώτημα του γραφέα, του ζωγράφου, του «παραγγελιοδότη» και των μεταξύ τους σχέσεων. Στον Κατάλογο των κωδίκων προσπάθησα να αποτυπώσω αυτό το πρόβλημα.

Θα επιχειρήσω τη σύντομη καταγραφή τής ιστοριογραφίας αυτής της υπόθεσης, η οποία εξελίχθηκε κυρίως γύρω από τον κώδικα BB2, επειδή είναι άκρως διδακτική. Από όλους τους κώδικες της οικογένειας Γ ο BB2 ήταν αυτός που έγινε πιο νωρίς καλύτερα γνωστός. Σε μία από τις πρώτες προσεγγίσεις αυτού του κώδικα ο Βασίλειος Λαούρδας, αν και δεν το είπε ρητά, υπαινίχθηκε ότι ο BB2 γράφτηκε (αν όχι και εικονογραφήθηκε) από τον Μπαρότσι,¹ άποψη που διατύπωσε στη συνέχεια ρητά ο Αθανάσιος Κομίνης.² Στη διαμόρφωση αυτής τής άποψης συνέβαλαν, όπως ήταν φυσικό, η διπλή αναφορά τού ονόματος “FRANCISCUS BAROCIUS” στον γενικό τίτλο και στην επικεφαλίδα τής αφιέρωσης που περιείχε ο κώδικας (φ. 1r και 2r), τα ίδια τα λεγόμενα στην αφιέρωση, και η έλλειψη της παλαιογραφικής προσέγγισης που απαιτούσε η περίπτωση.³ Σε άρθρο τους που εκδόθηκε το 1978 οι Gamillscheg & Harlfinger θεώρησαν τον Γεώργιο Κλόντζα ως γραφέα τού BB2, αποδίδοντάς του την αντιγραφή και άλλων χειρογράφων τής Οξφόρδης.⁴ Η απόφασή

¹ ΛΑΟΥΡΔΑΣ, «Παλαιογραφικά 1», 1948, 539: «ὁ ἄρχων Jacopo Foscarini ἔδωκεν εἰς τὸν Barocci ἐν Κρήτῃ παλαιὸν εἰκονογραφημένον χειρόγραφον τῶν Χρησμῶν καὶ τοῦ ἐξήτησεν νὰ ἀντιγράψῃ τὸ κείμενον, νὰ τὸ μεταφράσῃ λατινιστί, νὰ τὸ ἀποκαταστήσῃ, καθαιρῶν τοῦτο ἐκ τῶν μεταγενεστέρων τοῦ Λέοντος παρεμβολῶν καὶ νὰ τὸ διακοσμήσῃ μὲ εἰκόνας. Ο Barocci ἐτέλειωσε τὴν ἐργασίαν (...)». Πρβλ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 68 υποσημ. 100.

² ΚΟΜΙΝΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1960-61, 402 υποσημ. 3: «ὁ Baroc. gr. 170 γραφεὶς ὑπὸ Francesco Barozzi (...)».

³ Ο Λαούρδας σημείωνε τον κώδικα Burney 105 της Βρετανικής Βιβλιοθήκης ως αυτόγραφο τού Μπαρότσι, αντλώντας από τους VOGEL & GARDTHAUSEN, *Schreiber*, 1909, 422, αλλά προφανώς δεν πρόεβη σε παλαιογραφική σύγκριση με τον BB2.

⁴ GAMILLSCHEG & HARLFINGER, “Specimen”, 1978, 301. Απέδωσαν στον γραφέα-Κλόντζα δεκατρία συνολικά χειρόγραφα ή μέρη χειρογράφων.

τους οφειλόταν μάλλον στο ότι ο Αθανάσιος Παλιούρας το Καλοκαίρι του 1976 στο Δ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο πρότεινε τον Κλόντζα ως γραφέα του BB2.¹ Ο Παλιούρας είχε μόλις υποστηρίξει τη διδακτορική του διατριβή πάνω στον M22, ανέκδοτη ακόμη το 1976, όπου απέδιδε στον Κλόντζα αμφότερες τις ιδιότητες του ζωγράφου και γραφέα, εξαιτίας τού βιβλιογραφικού σημειώματος.² Η σύγκριση μεταξύ M22 και BB2 είχε πείσει τον Παλιούρα ότι ο Κλόντζας όχι μόνο είχε ζωγραφίσει τον BB2, αλλά και τον είχε γράψει.³ Ο M22 ήταν ελάχιστα γνωστός πριν την ευρύτερη κυκλοφορία τής εκδεδομένης διατριβής τού Παλιούρα, γεγονός που ίσχυε και για το όλο έργο τού Κλόντζα,⁴ ώστε ήταν δύσκολο να εγερθούν εκείνη τη στιγμή επιφυλάξεις ή αντιρρήσεις ως προς την ταύτιση αυτή. Έτσι, δεν εκπλήσσει το γεγονός ότι το 1978 η Hutter υιοθέτησε βασικά τη θέση τού Παλιούρα, αλλά με μία ουσιαστική επιφύλαξη: απέδωσε τη συγγραφή και την εικονογράφηση του BB2 όχι στον Κλόντζα προσωπικά, αλλά στο «εργαστήριό» του.⁵

Στο εκδεδομένο το 1981 κείμενο της ανακοίνωσής του, έχοντας διαβάσει το άρθρο τους τού 1978, ο Παλιούρας επέπληξε τους Gamillscheg & Harlfinger, επειδή είχαν αποδώσει «επιπόλαια» στον γραφέα-Κλόντζα, εκτός του BB2, άλλα επτά χειρόγραφα της Οξφόρδης.⁶ Ο ίδιος επέμενε, αν και διστακτικά, στην απόδοση του BB2 στον Κλόντζα ως γραφέα και ζωγράφο. Στο μεταξύ, όμως, οι Gamillscheg & Harlfinger σε αμέσως επόμενο δημοσίευσμά τους, αντιλαμβανόμενοι (πιθανώς και μέσω της ίδιας της διατριβής τού Παλιούρα) την πολυπλοκότητα του M22, μεταβίβασαν την ιδιότητα του γραφέα τού BB2 σε ανώνυμο «συνεργάτη» τού Κλόντζα, βήμα που ακολούθησε και η Hutter, στο πλαίσιο πάντοτε του «εργαστηρίου».⁷ Έχοντας υπόψη αυτή την υπαναχώρηση, η Κατερίνα Κυριακού

¹ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981. Το συνέδριο διεξήχθη στο Ηράκλειο, μεταξύ 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976.

² ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 60. Στο ίδιο, σ. 6: ημερομηνία υποστήριξης της διατριβής, 18 Δεκεμβρίου 1975. Σύμφωνα με τον κολοφόνα τού εκδότη στην τελευταία σελίδα, το βιβλίο εκδόθηκε τον Απρίλιο του 1977.

³ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981, 328.

⁴ Η πιο τεκμηριωμένη προσέγγιση του Κλόντζα έως την έκδοση της διατριβής τού Παλιούρα ήταν του Μανόλη Χατζηδάκη, με υλικό από τις φορητές εικόνες τού Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών τής Βενετίας (CHATZIDAKIS, *Icons*, 1962).

⁵ HUTTER, *CBM*, 1978, 80: "im Schreib- und Malatelier des Georgios Klontzas".

⁶ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981, 325 υποσημ. 11.

⁷ GAMILLSCHEG & HARLFINGER, *RGK*, τ. 1, 1981, 59, αριθ. 64e (απέσυραν πλήρως την ιδιότητα του γραφέα από τον Κλόντζα): HUTTER, *CBM*, 1982, 352 (μετατοπίστηκε όχι μόνο ως προς τον γραφέα, αλλά και ως προς τον τόπο παραγωγής τού BB2, καθώς τα αρχαιακά τεκμήρια που δημοσίευε ο Παλιούρας στη διατριβή του έδειχναν ότι το εργαστήριο του Κλόντζα δεν μπορούσε να βρίσκεται στη Βενετία, όπως πίστευαν οι Ξυγγόπουλος, Χατζηδάκης, κ.ά. (βλ. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 28 υποσημ. 5). Από την άλλη η Hutter, μολοντί παραδέχθηκε σημαντική

έγραφε στη διατριβή της το 1988 ότι αναφορικά με τον BB2 «η ταύτιση του κωδικογράφου με τον Κλόντζα έχει αρθεί», και επανέφερε τον Μπαρότσι ως γραφέα με τη φράση: «ίσως έγραψε και ένα μέρος τού κειμένου».¹ Στη δημοσιευμένη εκδοχή της διατριβής της το 1995, όταν πλέον είχε έρθει στο φως και ο PP, η Κυριακού επανέλαβε την ίδια φράση ως προς τον BB2, προκειμένου όμως για τον PP απέδωσε την ιδιότητα του γραφέα εξ ολοκλήρου στον Μπαρότσι, ενώ την εικονογράφιση την απέδωσε στο εργαστήριο του Κλόντζα.²

Η αναγραφή τού ονόματος του Κλόντζα στο κωδικολογικό σημείωμα του M22 και ορισμένες ομοιότητές του προς τον BB2, ωθούσε όπως ήταν φυσικό τους μελετητές να συνδέσουν τους δύο κώδικες ως προς την εκτέλεση της εικονογράφισης. Διαμορφώθηκε και ισχυροποιήθηκε μετά τη δημοσίευση και του PP η ιδέα ενός εργαστηρίου, το οποίο παρήγαγε με εξειδικευμένο τρόπο όχι πια φορητές εικόνες μόνο, αλλά και εικονογραφημένα χειρόγραφα. Στη συγκεκριμένη περίπτωση εξειδίκευση σήμαινε πριν απ' όλα ότι οι ιδιότητες του γραφέα και του ζωγράφου δεν μπορούσαν να αποδοθούν στο ίδιο πρόσωπο και, επιπλέον, δεδομένων των διαφοροποιήσεων στην εικονογράφιση μεταξύ BB2, PP και M22, καθώς και της πληθώρας των εικόνων στον M22, ότι στις εικονογραφήσεις συνέπρατταν άνω του ενός ζωγράφοι.

Το 1985 ο Παναγιώτης Βοκοτόπουλος συνέδεσε με το «εργαστήριο» του Κλόντζα (για το οποίο έκανε λόγο στην τελευταία πρόταση του άρθρου του) την εικονογράφιση του πρώτου κειμένου ενός άλλου κώδικα, του Vat. Gr. 2137,³ δεν έκανε όμως λόγο για τους γραφείς τού κώδικα και, κατά μείζονα λόγο, για συνεργασία τού Κλόντζα με γραφείς στο πλαίσιο τού εργαστηρίου. Η ανάλυσή του εξειδίκευσε περαιτέρω το πώς εκτελούσε το εργαστήριο την εικονογράφιση των χειρογράφων. Συγκεκριμένα, ο Βοκοτόπουλος διαπίστωσε «ατέλειες» και «ορισμένες αδυναμίες στη σχεδίαση μερικών μορφών», και συμπέρανε ότι ίσως δεν πρέπει να αποδοθούν όλες οι μικρογραφίες στον Κλόντζα, ή έστω στον Κλόντζα αποκλειστικά.⁴ Εφόσον οι «ατέλειες» και «αδυναμίες» τού καλλιτεχνικού προϊόντος ήταν αυτές που οδηγούσαν στη διαπίστωση της ύπαρξης ανώνυμων καλλιτεχνών στο πλευρό ενός

υφολογική διαφοροποίηση και στην εικονογράφιση μεταξύ BB2 και M22, επέμεινε, αν και με επιφύλαξη, στην απόδοση της εικονογράφισης του BB2 στον ίδιο τον Κλόντζα.

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988, 118 με υποσημ. 4.

² ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 67-68 με υποσημ. 100 (BB2), 81: «Αντιγράφηκε από τον Francesco Barozzi και ιστορήθηκε από τον Γεώργιο Κλόντζα και τους μαθητές του» (PP).

³ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μικρογραφίες», 1985-86.

⁴ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Μικρογραφίες», 1985-86, 206.

επώνυμου, πρόβαλε η ιδέα του «μάστορα» που πλαισιώνεται από μαθητές ή βοηθούς. Το ιστοριογραφικό κενό που υπήρχε ως προς συνεργασίες μεταξύ ζωγράφων σε νομικό πλαίσιο άλλο από τη μαθητεία, συνέβαλε ίσως να συσκοτιστεί η πιθανότητα ύπαρξης συνεργατών, οι οποίοι θα ξεχώριζαν από τον Κλόντζα όχι λόγω των μειωμένων ικανοτήτων τους, αλλά απλώς λόγω του διαφορετικού καλλιτεχνικού τους ύφους. Δεν ήταν δηλαδή υποχρεωτικό να αντιληφθούμε ένα αυστηρά ιεραρχημένο εργαστήριο, όπου ένα μόνο πρόσωπο, ο Κλόντζας, ξεχωρίζει σαφώς και ασφαλώς λόγω της ποιότητας της εργασίας του, ούτε ήταν απαραίτητο να σκεφθούμε ότι ένα πρόσωπο πρέπει αναγκαστικά να ηγείται του εργαστηρίου. Πράγματι, χρόνια μετά το άρθρο του Βοκοτόπουλου, η Μαρία Κωνσταντουδάκη δημοσίευσε συμβόλαιο από τον Χάνδακα του έτους 1400,¹ βάσει του οποίου δύο ζωγράφοι συνεργάστηκαν σε απολύτως ισότιμη βάση από νομική και οικονομική άποψη. Αν υποθέσουμε ότι δεν γνωρίζαμε αυτή την πτυχή της συνεργασίας και ότι γνωρίζαμε προϊόντα του εργαστηρίου αυτού, η αντιμετώπισή τους με όρους «ποιότητας» ίσως μας οδηγούσε να υποθέσουμε ότι ο «καλός» ζωγράφος ήταν ο δάσκαλος και ο άλλος μαθητής ή βοηθός του, πράγμα που, στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν θα ήταν αληθές.

Την έννοια του ζωγραφικού εργαστηρίου μπορούμε να την αντιληφθούμε με διαφορετικούς τρόπους και κριτήρια. Κατά τη γνώμη μου στην περίπτωση του εργαστηρίου του Κλόντζα τα τεκμήρια που έχουν προσκομιστεί, ενώ είναι αρκετά για να υποθέσουμε ότι το εργαστήριο δεν ζωγράφιζε μόνο φορητές εικόνες, αλλά και χειρόγραφα, δεν επαρκούν για να υποθέσουμε την παρουσία άλλων προσώπων, είτε τους χαρακτηρίσουμε συνεργάτες, είτε βοηθούς ή μαθητές. Τα τεκμήρια είναι δε ακόμη λιγότερα για να υποθέσουμε ότι το εργαστήριο είχε επεκτείνει τη δραστηριότητά του πέραν της ζωγραφικής, στην (αντι)γραφή των χειρογράφων που ζωγράφιζε, παραδοχή που δημιουργεί την εντύπωση μιας σχεδόν «καθετοποιημένης» παραγωγικής μονάδας.

Όταν το 1976 και το 1978 ο Παλιούρας, οι Gamillscheg & Harlfinger και η Hutter έκαναν την υπόθεση ότι το εργαστήριο του Κλόντζα όχι μόνο ζωγράφιζε, αλλά και έγραφε χειρόγραφα δεν είχε βέβαια προσκομίσει παλαιογραφικά τεκμήρια. Το 1988, ο Antonio Rigo στράφηκε προς αυτή την κατεύθυνση ταυτίζοντας τον γραφέα

¹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΟΥΔΑΚΗ, «Conducere apothecam», 2001.

τού BB2 με τον γραφέα τού Mo.¹ Ο Rigo δεν κατονόμασε ούτε τον γραφέα, ούτε τον ζωγράφο τού BB2, και δεν έκανε λόγο για εργαστήριο. Καθώς όμως ο ίδιος αποδέχθηκε ρητά την απόδοση της εικονογράφησης του M22 (ή έστω μέρους της) στον Κλόντζα,² άφηνε ανοιχτό το ενδεχόμενο να μην είναι ο Κλόντζας ο ζωγράφος τού BB2.³

Το 1991 στο 18ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών που διεξήχθη στη Μόσχα η Jeaninne Vereecken, με ενθουσιασμό που ίσως προέκυπτε από την επικείμενη δημοσίευση του κώδικα Bute (PP), ένευξε τον Rigo, επειδή αγνοούσε ότι ο Παλιούρας «σε ελάχιστα γνωστή μελέτη του είχε καταδείξει» τον Κλόντζα ως γραφέα και ζωγράφο τού BB2.⁴ Πράγματι, η μονογραφία τού Rigo δεν είχε παραπομπή στο άρθρο τού Παλιούρα. Αλλά και η Vereecken αγνοούσε τη διατριβή της Κυριακού, η οποία επίσης αρνιόταν την ταύτιση του γραφέα τού BB2 με τον Κλόντζα, αν και ανέκδοτη ακόμη το 1991. Στη σύντομη παρουσίασή της η Vereecken διαβεβαίωσε ότι: “Grâce à la découverte du *Cod. Bute* nous pouvons maintenant confirmer la thèse de Paliouras”.⁵ Ο ίδιος ο Παλιούρας όμως δεν είχε εκθέσει την άποψή του ως «θέση», αλλά ως υπόθεση. Αφού εξέθετε αντιστοιχίες που είχε εντοπίσει μεταξύ BB2 και M22 κατέληγε:

«Μπορεί βέβαια κάποιος να υποστηρίξει ότι όλα αυτά είναι ίσως συμπτώσεις και όχι αποδεικτικές αντιστοιχίες. Γιατί όμως με όλες αυτές τις εσωτερικές μαρτυρίες να μην οδηγηθούμε στο ζωγράφο και μικρογράφο Γεώργιο Κλόντζα, ο οποίος πήρε παραγγελία από τον Φραγκίσκο Barozzi να γράψει και καλλιτεχνήσει το χειρόγραφο χρησμολόγιο, που το προόριζε για δώρο στο Γενικό Προβλεπτή Φοσκαρίνι; Την ώρα μάλιστα που από τον περίφημο Μαρκιανό κώδικα 1466 καταδεικνύεται η μεγάλη γνώση, σχέση και ασχολία του μικρογράφου Κλόντζα με την απεικόνιση των χρησμολογίων και ιδιαίτερα των χρησμών Λέοντος του Σοφού.

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 29 και 70: “[Ο γραφέας τού BB2] non è, almeno per il momento, identificabile, [ma] lo scriba del ‘frammento Uvarov’ [è] lo stesso che aveva copiato per conto di Francesco Barozzi il Baroc. 170”.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49: “illustrati e narrati dal Klontzas”. Δεν κάνει λόγο για γραφέα ή γραφείς στον M22.

³ Παρ’ όλα αυτά, η Κυριακού μπορούσε ακόμη το 1995 να επιμένει ότι είναι «αναμφισβήτητη η σχέση τού εργαστηρίου» τού Κλόντζα με την «ανανεωμένη» εικονογράφηση του BB2 (ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 67). Το 1995 η Κυριακού έχει λάβει γνώση της μονογραφίας του Rigo (σύγκρινε π.χ. ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1988, 118 υποσημ. 4, και ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 68 υποσημ. 100).

⁴ VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1220: “Dans une étude trop peu connue (...) a démontré que le Baroc. fût écrit et illuminé par GEORGIOS KLONTZAS (...)”.

⁵ VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1221.

Η από τώρα και πέρα έρευνα πάνω σ' αυτό το θέμα θα δείξει αν η υπόθεση αυτή είναι αληθινή».¹

Η διαβεβαίωση της Vereecken στηριζόταν στο επιχείρημα ότι το PP ήταν “un double quasi parfait du Baroccianus. Écrit par le même copiste, il contient exactement la même version interpolée des Oracles avec traduction latine”, ενώ οι μικρογραφίες “trahissent par l’iconographie, le style et le colorit, le peintre virtuose du Baroccianus”.² Πράγματι, τα δύο χειρόγραφα (BB2 & PP) περιέχουν το ίδιο ακριβώς κείμενο,³ είναι γραμμένα από τον ίδιο γραφέα, αλλά αυτό δεν αποδεικνύει ότι ο γραφέας αυτός ήταν ο Κλόντζας. Αναγνωρίζοντας το γεγονός αυτό, η Vereecken επιχείρησε την τεκμηρίωση ως εξής:

“Quant à l’écriture de ces deux mss. [PP & BB2], on y reconnaît bien le ductus du Marc. gr. VII,22 signé par Klontzas. Il n’est pas étonnant que le Marc. soit écrit d’une façon moins calligraphiée et plus hâtive, si on tient compte du volume de ce ms. et du fait qu’il fût exécuté 13 ans plus tard (1590-1592)”.⁴

Ως προς τους γραφείς η Vereecken μεταβίβαζε έτσι το πρόβλημα του γραφέα των PP & BB2 στον M22, χωρίς να προσαγάγει κάποιο απτό τεκμήριο για την απόδειξη του ισχυρισμού ότι ο γραφέας των PP & BB2 ήταν ο γραφέας (*ductus*) τού M22,⁵ τον οποίο η ίδια ταύτιζε με τον Κλόντζα. Ούτε προσήγαγε κάποιο τεκμήριο για τον ισχυρισμό ότι ο ζωγράφος τού BB2 ήταν ο ίδιος με του PP, δηλαδή και πάλι ο Κλόντζας. Κατά τη γνώμη μου, οι διαφοροποιήσεις στην εικονογραφία και στο ύφος ανάμεσα στον PP και στον BB2 καθιστούν πιθανότερο οι δύο κώδικες να έχουν ζωγραφιστεί από διαφορετικούς, παρά από τον ίδιο ζωγράφο.

Το πραγματικά καινούργιο στοιχείο που προέκυπτε από την παρέμβαση της Vereecken, ωστόσο, ήταν ότι ο κώδικας Bute (PP) έφερε την υπογραφή τού Κλόντζα σε τρεις από τις μικρογραφίες του. Αλλά όπως η υπογραφή τού Κλόντζα στον M22

¹ ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, «Κώδικας 170», 1981, 328.

² VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1221.

³ Το κείμενο του PP είναι προσβάσιμο στο VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 87-155, ενώ ο BB2 είναι προσβάσιμος στο διαδίκτυο σε πολύ καλή ψηφιακή αποτύπωση (βλ. Κατάλογος κωδίκων, BB2: Βιβλιογραφία). Τα δύο κείμενα έχουν ελάχιστες διαφορές, αλλά αυτό δεν καθιστά το ένα “double quasi parfait” του άλλου, διότι υπάρχει και η εικονογράφηση.

⁴ VEREECKEN, “Un manuscrit”, 1991, 1221.

⁵ Η Vereecken δεν κάνει λόγο για πολλούς γραφείς στον M22.

δεν επιβεβαιώνει από μόνη της την ταυτότητα του γραφέα σε οποιονδήποτε από τους M22, BB2 & PP, έτσι δεν επιβεβαιώνει από μόνη της και την ταυτότητα των ζωγράφων του BB2 και του M22.

Σε επόμενη πραγμάτευσή της, έχοντας αφομοιώσει τις δυσκολίες απόδειξης της ταυτότητας του γραφέα των PP και BB2, η Vereecken μετέβαλε κατά τι τη θέση της. Χωρίς να αλλάξει ουσιωδώς τις διατυπώσεις, αναφέρθηκε στο ζήτημα των γραφέων σε δύο διαφορετικά, απομακρυσμένα και ασύνδετα μεταξύ τους σημεία, απαλείφοντας ταυτοχρόνως την κριτική στον Rigo.¹ Αποστασιοποιήθηκε από τη θέση του Παλιούρα, και παρουσίασε δύο διαφορετικές προτάσεις πάνω στο ίδιο ερώτημα: αφενός ότι ο Κλόντζας ήταν ο γραφέας και ζωγράφος του BB2 (Παλιούρας), και αφετέρου ότι ο γραφέας των BB2 & PP ταυτίζεται με τον γραφέα του M22,² ο οποίος (κώδικας) φέρει την υπογραφή του Κλόντζα. Με αυτόν τον τρόπο, η Vereecken παρουσίασε σε δύο βήματα τη (μία τελικά) θέση ότι οι BB2, PP και M22 γράφτηκαν και ζωγραφίστηκαν από τον Κλόντζα.

Η θέση αυτή αντικαταστάθηκε στην τελική δημοσίευση του κώδικα Bute από μία νέα, περίπλοκη και κάπως αντιφατική θέση: ο BB2 και ο PP γράφτηκαν είτε από τον Κλόντζα, είτε από γραφείς (πολλούς) που συνεργάζονταν μαζί του στο πλαίσιο του εργαστηρίου του, ενώ ο κύριος γραφέας (ένας) του M22 είναι ο ίδιος με των BB2, PP και Mo. Ως προς τη ζωγραφική, ο μεν PP ζωγραφίστηκε από τον Κλόντζα, ο δε BB2 από τον Κλόντζα με τη συμμετοχή του εργαστηρίου του.³ Αναφορικά με τον BB2, η ταύτιση γραφέα και ζωγράφου στο πρόσωπο του Κλόντζα παρουσιάστηκε πλέον ως άποψη της Hutter και του Παλιούρα, ενώ αναφερόταν η άποψη του Rigo, όχι όμως και η παρατήρησή του για την ταύτιση του γραφέα του BB2 με τον γραφέα

¹ VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 486: “Dans une publication peu connue A. D. Paliouras a démontré que le Baroccianus fut écrit et enluminé par Georges Klontzas”. 489: “Quant à l’écriture de ces deux manuscrits [PP & BB2], il s’agit sans aucun doute du même *ductus* que celui du *Marcianus gr. VII, 22*, qui est signé par Klontzas”.

² Πάλι δεν γίνεται λόγος για περισσότερους του ενός γραφείς.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60: “Le Baroccianus a été exécuté par les mêmes copistes que le Bute, c’est-à-dire par des collaborateurs du peintre Georges Klontzas, qui – avec son atelier – a enluminé le manuscrit, ou par l’artiste lui-même”. 82: “L’examen des écritures montre aussi que le copiste principal du *Marcianus* est le scribe de tous les autres recueils d’oracles illustrés par Klontzas, à savoir: le codex Bute, le Baroccianus 170 et le fragment Uvarov”.

τού Μο.¹ Τέλος, κάποιες παλαιογραφικές παρατηρήσεις έκαναν για πρώτη φορά την εμφάνισή τους, χωρίς να διερευνηθούν περαιτέρω.²

Είτε θεωρήσουμε ότι η Vereecken αποδίδει σε κάποιο βαθμό στον Κλόντζα ταυτότητα γραφέα είτε όχι, εκείνο που ίσως έχει μεγαλύτερη σημασία είναι ότι, όπως η Hutter νωρίτερα, έκανε ρητά λόγο για το εργαστήριο του Κλόντζα ως “atelier de copistes”.³ Συγκεκριμένα υποστήριξε ότι, αν αρνηθούμε την ιδιότητα του γραφέα στον Κλόντζα, ο M22 “aurait donc été copié dans l’atelier de Klontzas, par des collaborateurs très proches. Comme l’exécution du manuscrit a pris plusieurs années (1590-1592), cette collaboration était apparemment très stable”.⁴ Αλλά, συνεχίζει η Vereecken, δεδομένου ότι ο ανώνυμος «κύριος γραφέας» (“le copiste principal”) τού M22 είναι επίσης ο γραφέας των PP, BB2 και Μο, η συνεργασία του με τον Κλόντζα θα πρέπει να διήρκεσε τουλάχιστον 18 έτη. Το συμπέρασμα αυτό την απέτρεψε από το να εγκαταλείψει τον Κλόντζα-γραφέα: “Il nous semble donc plus prudent de laisser ouverte la question du ‘copiste’ Klontzas”.⁵

Σε αντίστοιχους προβληματισμούς οδηγεί η κατανομή ρόλων στην οποία προέβη ο Μανόλης Χατζηδάκης εντός του εργαστηρίου τού Κλόντζα, αναφορικά με την εικονογράφηση των PP & BB2. Ο Χατζηδάκης επιχείρησε να ερμηνεύσει την εικονογραφική και υφολογική διαφοροποίηση των δύο κωδίκων με βάση το κριτήριο της καλλιτεχνικής ποιότητας. Ο ίδιος χαρακτήρισε «προσωπική εκτίμηση» την άποψή του ότι οι παραστάσεις τού PP ήταν «υψηλότερης τέχνης» από του BB2.⁶ Διατεινόταν όμως ότι θα την υποστηρίξει «με την επισήμανση ορισμένων διαφορών σε περισσότερα επίπεδα ανάμεσα στους κώδικες». ⁷ Οι επισημάνσεις αυτές κατέληξαν στην υπόθεση ότι η εικονογράφηση του PP «πρέπει να είναι έργο τού Γεωργίου

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82 υποσημ. 50: “Hutter, *Corpus* 2, II, p. 80 et Paliouras, «Μικρογραφίες», p. 328 considèrent Klontzas comme le peintre-copiste du manuscrit; pour Rigo, *Oracula Leonis*, p. 29 le copiste ne peut être identifié pour l’instant”.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60: “les ff. 29v-30 [του BB2] sont écrits par une autre plume, plus négligente. L’écriture semble danser sur la ligne, il y a des traces visibles de rasure et les lettres initiales sont quelconques. Un *correcteur* est intervenu à certaines endroits du texte; son encre noire contraste avec l’encre brune du copiste· επίσης στη σ. 82: η αναφορά σε “copiste principal” για τον M22.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 81 (τίτλος υποκεφαλαίου).

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 82.

⁶ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 53: «ο πολυτελέστερος παρισινός κώδικας (τέως Bute), με υψηλότερης τέχνης παραστάσεις – τρεις ενυπόγραφες από τον Γεώργιο Κλόντζα – και με πολύ πιο περίτεχνη βιβλιοδεσία. Η προσωπική αυτή εκτίμηση (...)». Αμέσως πιο κάτω παραδέχθηκε, επιπλέον, ότι βρισκόταν σε «μειονεκτική θέση», διότι τον BB2 τον είχε μελετήσει επί τόπου, ενώ τον PP μόνο από ασπρόμαυρες φωτογραφίες και φωτοτυπίες.

⁷ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 53.

Κλόντζα, αλλά και με τη συμμετοχή συνεργατών του» ενώ, ακριβώς αντίστροφα, η εικονογράφηση του BB2 «πρέπει να είναι έργο τού “εργαστηρίου” τού Γεωργίου Κλόντζα, αλλά με πιθανή συμμετοχή τού ίδιου του καλλιτέχνη σε ορισμένες πιο δύσκολες συνθέσεις».¹

Ο μοναδικός αντικειμενικός παράγοντας που συνέβαλε στον καθορισμό τού ποσοστού συμμετοχής τού Κλόντζα και των «συνεργατών» του στον PP και στον BB2 ήταν οι υπογραφές τού Κλόντζα στις τρεις μικρογραφίες τού PP. Η επισήμανση των διαφορών που υποσχέθηκε ο Χατζηδάκης εξαντλήθηκε στην εικονογραφία. Σε ό,τι αφορούσε τις υφολογικές διαφορές, αυτές τις παρέφρασε σε μια σειρά αντιθετικών ζευγών που δεν μπορούσαν να αναγάγουν τις υποκειμενικές κρίσεις σε κάτι πιο αντικειμενικό: «ψευδορεαλισμός» (BB2) έναντι «περισσότερης μαστοριάς και επιμέλειας» (PP),² «έντονη πλαστικότητα» (PP) έναντι «ανάλαφρου, επίπεδου χαρακτήρα» (BB2).³ Οι όροι αυτοί, αλλά και οι εννιά αναφορές στην «ποιότητα» μέσα σε δυόμιση σελίδες,⁴ δεν έλαβαν συγκεκριμένο περιεχόμενο. Επιχειρώντας να εφαρμόσει στους BB2 & PP τη μέθοδο που είχε εφαρμόσει νωρίτερα ο Βοκοτόπουλος στον Vat. Gr. 2137, ο Χατζηδάκης ισχυρίστηκε ότι υπάρχουν «δύο αποχρώσεις της ίδιας τεχνοτροπίας» εντός τού PP,⁵ και «ποιοτικές» διαφοροποιήσεις εντός τού BB2.⁶ Καθώς όμως η ανάλυση διενεργήθηκε με τους αρκετά ασαφείς όρους που προαναφέρθηκαν, ο ισχυρισμός ήταν τελικά αξιωματικός, με αποτέλεσμα η αρχική «προσωπική εκτίμηση» να μην ξεπερνά, κατά τη γνώμη μου, το επίπεδο μιας αμφιλεγόμενης υπόθεσης.

Παρά το αμφίβολο αποτέλεσμα, στο τέλος τού άρθρου του ο Χατζηδάκης περιέγραφε σωστά το πρόβλημα, λέγοντας ότι καμία γραπτή μαρτυρία δεν υπήρχε πως ο Κλόντζας «εργαζόταν με κάποιους σταθερούς συνεργάτες και μαθητές» και ότι αυτό που μας οδηγεί να υποθέτουμε κάτι τέτοιο είναι πως «μία αρκετά πολυάριθμη σειρά έργων, εικόνων και τριπτύχων, ακόμη και χειρογράφων ανυπόγραφων, που χαρακτηρίζονται από την ιδιαίτερη τεχνοτροπία τού Κλόντζα» βρίσκονται «όχι

¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 56-57.

² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 55.

³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 55.

⁴ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, από τέλος της σ. 54 έως τη μέση της σ. 57.

⁵ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 54.

⁶ Π.χ. ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 56: «Στον Barocc. Gr. 170 το Σχήμα ΙΕ' (φ. 18v) με την επιγραφή «Άθλος» χωρίς έντονες χρωματικές κηλίδες, με τα άλογα και τις ανθρώπινες μορφές πιο επεξεργασμένες και γενικά η εικόνα αυτή είναι ανώτερη στην τεχνική εκτέλεση [sic]. Αυτοί είναι λόγοι για να αποδοθεί στον καλύτερο ζωγράφο του εργαστηρίου η μικρογραφία αυτή».

πάντοτε στο ίδιο καλλιτεχνικό επίπεδο».¹ Δηλαδή, αφενός η «αδιαίτερη τεχνοτροπία» μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «δεν μπορούν παρά να προέρχονται από κοινό εργαστήριο», αφετέρου η «έλλειψη απόλυτης ομοιογένειας» μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι «υπάρχει κατανομή των εργασιών κατά ειδικότητες και περιπτωσιακή επέμβαση ακόμη και στον ίδιο πίνακα του “διδασκάλου”».² Κατά κάποιον τρόπο, πάντως, ο Χατζηδάκης διαπίστωνε ο ίδιος τα όρια της μεθόδου του, αποκαλώντας «ενίοτε μάταιες» τις προσπάθειες «για την διάκριση “χεριών” ανάμεσα σε διάφορα έργα, όταν και στον ίδιο πίνακα ακόμη διαπιστώνομε διαφορές έως αποχρώσεις στην τεχνοτροπία».³

Η παρέμβαση του Χατζηδάκη, εξαιτίας τού κύρους του, ευθυγράμμισε τις απόψεις των Vereecken & Hadermann-Misguich και της Κυριακού πάνω στο ζήτημα του ζωγράφου των BB2 & PP. Ενώ αρχικά η Vereecken προσέγραψε προσωπικά στον Κλόντζα την εικονογράφηση και των δύο κωδίκων,⁴ η Hadermann-Misguich αποδέχθηκε τη μεγαλύτερη συμμετοχή τού «εργαστηρίου» στον BB2 σε σχέση με τον PP, παραπέμποντας στον Χατζηδάκη.⁵ Παρομοίως έπραξε η Κυριακού η οποία, πάντως, έχοντας εντάξει βιαστικά το 1995 στην ύλη της το άγνωστο ακόμη το 1988 PP, δεν είχε κατανοήσει πλήρως το επιχείρημά του.⁶ Εντούτοις, είναι αξιοσημείωτο ότι η Hadermann-Misguich διαφοροποιήθηκε μεθοδολογικά από τον Χατζηδάκη, αφήνοντας στην άκρη τις υποκειμενικές κρίσεις περί «ποιότητας», και προσπαθώντας να βάλει σε άλλη τροχιά την εξέταση της εικονογράφησης των BB2 & PP, όπως θα δούμε στο κεφ. 8.

Η Όλγα Γκράτζιου σε ανακοίνωσή της που εκδόθηκε το 2005, μία από τις τελευταίες μελέτες που αφορούν χειρόγραφα της οικογένειας Γ, συνόληζε ότι τα BB2, PP, Mo και Berg είναι ζωγραφισμένα από τον ίδιο τον Κλόντζα ή στο εργαστήριό του.⁷ Ως προς τον M22 διαπίστωνε ότι «οι εικόνες φαίνεται να έγιναν από το ίδιο χέρι» και ότι «έχει γραφτεί τουλάχιστον από δύο χέρια που εναλλάσσονται από την

¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 58. Δική μου υπογράμμιση.

² ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 58· πρβλ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Θείον Πάθος*, 2005, 13: «Η άνιση ποιότητα της παραγωγής του δεν οφείλεται ίσως μόνο στην χρονολογία των έργων, με τα προϊόντα της ωριμότητος τελειότερα από τα πρώιμα, αλλά και στην πολύ πιθανή παρουσία στο εργαστήριό του βοηθών που ζωγράφιζαν τμήματα εικόνων ή και ολόκληρες παραστάσεις».

³ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, «Παρατηρήσεις», 1994, 58-59.

⁴ VEREECKEN, “Découverte”, 1994, 489.

⁵ HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 135· VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 255 και πρβλ. 60 με υποσημ. 18 (Vereecken).

⁶ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 68 και 147.

⁷ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 230, υποσημ. 14.

αρχή έως το τέλος τού χειρογράφου»,¹ παρατηρώντας τον κώδικα με την προσοχή που είχαν επιδείξει νωρίτερα ο Rigo (1988) και ο Mingarelli (1784).² Την ίδια χρονιά, σε μελέτη του για τον M22 ο Παναγιώτης Ιωάννου μάς υπενθύμισε ότι έως τις αρχές τού 20ου αιώνα ο M22 αποδιδόταν στον δαλματό χαρακτή Νατάλε Μπονιφάτσιο (1537-1592), που είχε εργαστεί στη Βενετία και στη Ρώμη. Ο Ιωάννου κατέληξε και αυτός σε δύο τουλάχιστον γραφείς και στην απόδοση της εικονογράφησης στον Κλόντζα, χωρίς να κάνει λόγο για εργαστήριο.³

Σε σχέση με τα χειρόγραφα της οικογένειας A και της οικογένειας B, λοιπόν, τα χειρόγραφα της οικογένειας Γ εμφανίζουν καταρχάς μια βιβλιογραφική ασυμμετρία, κατά την έννοια ότι σε αυτά οι επώνυμοι δεν είναι οι γραφείς, αλλά ο ζωγράφος, ο Κλόντζας, και ο Φραγκίσκος Μπαρότσι, στον οποίο έχουν αποδοθεί κατά καιρούς και κατά σειρά όλες σχεδόν οι πιθανές ιδιότητες: του ζωγράφου, του γραφέα, του παραγγελιοδότη. Αλλά, αν πιστέψουμε την αφιέρωση που περιέχεται στους BB2 & PP, ο παραγγελιοδότης των κωδικών αυτών ήταν ο Φοσκαρίνι και, αν όντως είναι έτσι, πραγματικά αναρωτιέται κάποιος ποιον ακριβώς ρόλο πρέπει να επιδαμνιεύσουμε στον Φραγκίσκο Μπαρότσι.

6.4.1 Η αφιέρωση

Το ενδιαφέρον τού Μπαρότσι για τους χρησμούς μαρτυρείται αρκετά νωρίς: όπως ενημέρωσε το 1977 ο Rose, ο Μπαρότσι είχε εκδώσει το 1566 στη Μπολόνια στα ιταλικά ένα ολιγοσέλιδο *αλμανάκ*, ένα από τα πολλά *Προγνωστικά* τής εποχής.⁴ Το βιβλίο αυτό είναι σήμερα γνωστό σε ένα μοναδικό αντίτυπο, το οποίο σώζεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας.⁵ Ο Μπαρότσι αφιέρωνε την έκδοσή του στους συναδέλφους του στην Ακαδημία τής Μπολόνιας.⁶ Στην αφιέρωση εξηγούσε ότι με την παρούσα έκδοση διόρθωνε ένα *Προγνωστικό* με χρησμούς τού Μιχαήλ

¹ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 217.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 σημ. 3· MINGARELLI, *Codices*, 1784, 433, αριθ. 244.

³ ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 230.

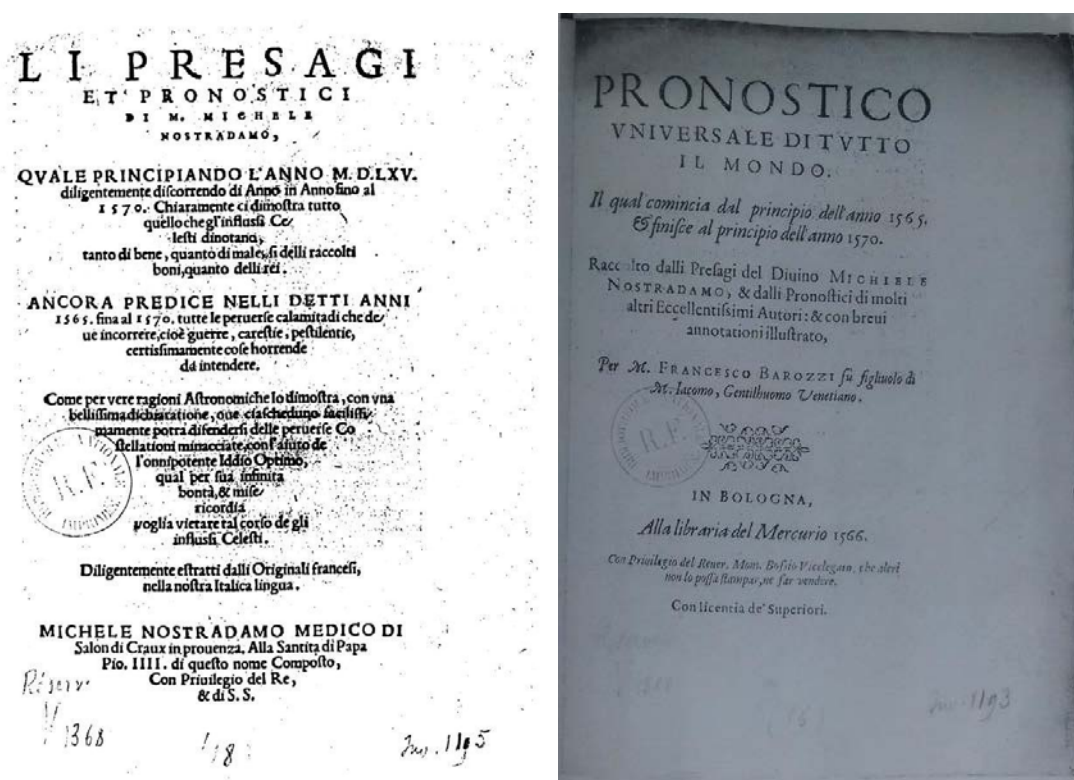
⁴ BAROZZI, *Pronostico*, 1566 (σε 4^ο, 24 σελίδες χωρίς σελιδαρίθμηση, συν δύο κενά φύλλα εμπρός και δύο πίσω Αριθμώ όλες τις σελίδες, ξεκινώντας από τη σελίδα τίτλου). ROSE, “Francesco Barozzi”, 1977, 153, αριθ. 5.

⁵ Notice No FRBNF30058680 – Tolbiac Inv. Réserve-V-1193.

⁶ Έκδοση του κειμένου: ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 419. Ο θάνατος του Νοστράδαμου στις 2 Ιουλίου 1566 (ημερομηνία στην οποία πρέπει να προσθέσουμε κάποιες ακόμη ημέρες έως ότου φθάσει η είδηση στη Μπολόνια), δεν μπορεί να έχει αιτιακή σχέση με την έκδοση, διότι ο πρόλογος του Μπαρότσι φέρει ημερομηνία 20 Ιανουαρίου, άρα το βιβλίο εκδόθηκε κατά τις αρχές του έτους.

Νοστράδαμου, μεταφρασμένο από τα γαλλικά και τυπωμένο με τρόπο που το καθιστούσε δυσνόητο.¹ Επιπλέον το ενίσχυε με προγνώσεις άλλων συγγραφέων και με δικά του σχόλια, ώστε “si pronostica tutto quello, che ha da succedere universalmente per tutto il mondo dall’anno 1565 fina l’anno 1570”.² Η έκδοση όφειλε την ύπαρξή της σε παραινέσεις φίλων του και αποσκοπούσε στη «δημόσια ωφέλεια».³

Ο Στέφανος Κακλαμάνης υπέθεσε ότι ο Μπαρότσι είχε υπόψη φυλλάδιο με τίτλο *Li presagi et pronostici di M. Michele Nostradamus*, μεταφρασμένο στα ιταλικά

Εικόνα 6.76. Το Προγνωστικό του Φραγκίσκου Μπαρότσι (δεξιά) και το αντίτυπο του Προγνωστικού που χρησιμοποίησε ως πρότυπο (αριστερά).

από ανώνυμο μεταφραστή και εκδομένο στη Γένοβα το 1564.⁴ Δεν διαπίστωσα γαλλικό πρωτότυπο (αν υπάρχει), αλλά ο Μπαρότσι όντως είχε υπόψη αυτό ακριβώς το φυλλάδιο, και μάλιστα εργάστηκε πάνω σε ένα αντίτυπό του που βρίσκεται

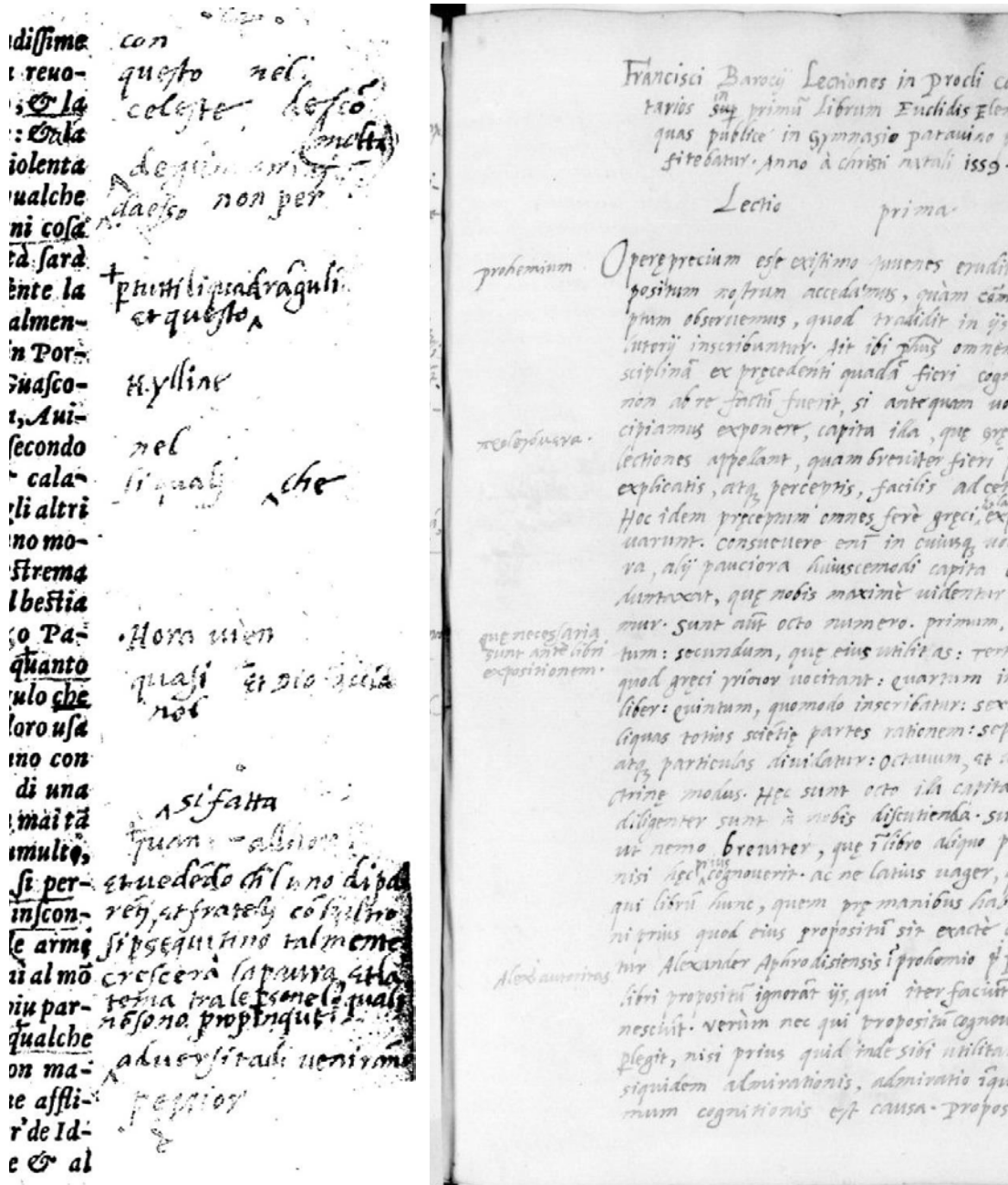
¹ “dalla lingua Francese à la nostra Italiana malamente tradotti, et con tante scorrettioni stampati, che à pena si potevano intendere” (BAROZZI, *Pronostico*, 1566, 3).

² BAROZZI, *Pronostico*, 1566, 3.

³ “Onde essendo essortato d’alcuni miei amici per utilità publica darlo alla stampa” (BAROZZI, *Pronostico*, 1566, 3).

⁴ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 419 υποσημ. 96 [ANEY], *Presagi & Pronostici*, 1564 (σε 4^ο, 8 σελίδες χωρίς σελιδαρίθμηση. Αριθμώ τις σελίδες ξεκινώντας από τη σελίδα τίτλου).

σήμερα στη ΒnF,¹ σε διπλανό ράφι από εκείνο στο οποίο βρίσκεται το *Προγνωστικό* του (εικόνα 6.76). Με εξαίρεση τη σελίδα τίτλου, καθεμιά από τις υπόλοιπες επτά σελίδες τού συγκεκριμένου αντιτύπου φέρει στα ιταλικά διορθώσεις, προσθήκες, αντικαταστάσεις, οδηγίες για την αναδιάταξη της ύλης από το χέρι τού Μπαρότσι,

Εικόνα 6.77. Τμήμα σελίδας από το *Προγνωστικό* τού 1564 με τις παρεμβάσεις και τις σημειώσεις του Μπαρότσι (αριστερά): Paris. Lat. 7218, 44r (δεξιά).

εργασία διορθωτή και επιμελητή κειμένων παρόμοια με εκείνη που, όπως είδαμε, εκτέλεσε ο Φραγκίσκος λίγο αργότερα στον BB1. Η σύγκριση των σημειώσεων στο

¹ Notice No FRBNF31025931 – Tolbiac Inv. Réserve-V-1195.

αντίτυπο του 1564 με τον γραφικό χαρακτήρα τής διάλεξης τού Μπαρότσι για τα Σχόλια του Πρόκλου στον Ευκλείδη, την οποία έδωσε στην Πάδοβα το 1555 και σώζεται αυτόγραφο στον Paris. Lat. 7218 (φ. 44r-98v),¹ βεβαιώνει πέρα από κάθε αμφιβολία ότι και στις δύο περιπτώσεις ο γραφέας είναι ο ίδιος (εικόνα 6.77). Οι περισσότερες επισημάνσεις τού αντιτύπου τού 1564, άλλωστε, ενσωματώθηκαν στο *Προγνωστικό* τού 1566 (εικόνα 6.78). Το συμπέρασμα είναι ότι τα χρησμολογικά ενδιαφέροντα τού Μπαρότσι δεν ήταν απλώς μια παραφυάδα στον κορμό των άλλων, «σοβαρότερων» πνευματικών ενασχολήσεών του, όπως τείνει κάποιος να πιστέψει διατρέχοντας την μέχρι τώρα βιβλιογραφία περί το πρόσωπό του, αλλά κεντρικό κλάδο τής επιστημονικής του παρέμβασης. Η εργασία τού Μπαρότσι πάνω στο φυλλάδιο του 1564 έχει τα χαρακτηριστικά τής μεθόδου που ακολουθεί ο Μπαρότσι συστηματικά κατά τη συνάντησή του με οποιοδήποτε προγενέστερο κείμενο, μέθοδος που συνδυάζει τη φιλολογική επιμέλεια με παρατηρήσεις και διορθώσεις στο περιεχόμενο, αποτυπωμένα με ευδιάκριτα και συγκεκριμένα σύμβολα και άλλα ίχνη στα περιθώρια των φύλλων ή εντός τού κειμένου, καθώς και με παρεμβάσεις στη διάταξη της ύλης. Η παράθεση του ονόματός του δίπλα στο όνομα του Νοστράδαμου ενώπιον των συναδέλφων του ακαδημαϊκών τής Μπολόνια δείχνει πόσο σοβαρά εκλάμβανε ο Μπαρότσι τον εαυτό του στον δημόσιο χώρο που είχε αρχίσει να διαμορφώνει η διεθνής λογιοςύνη μέσα από ένα δίκτυο θεσμών, του οποίου οι κόμβοι, πανεπιστήμια, ακαδημίες και βιβλιοθήκες, ήταν συνυφασμένοι τόσο με παραδοσιακούς θεσμούς τής εξουσίας, όπως οι Αυλές των ηγεμόνων και η εκκλησία, όσο και με νεώτερες πηγές της, όπως οι τράπεζες και η αριστοκρατία τού χρήματος.

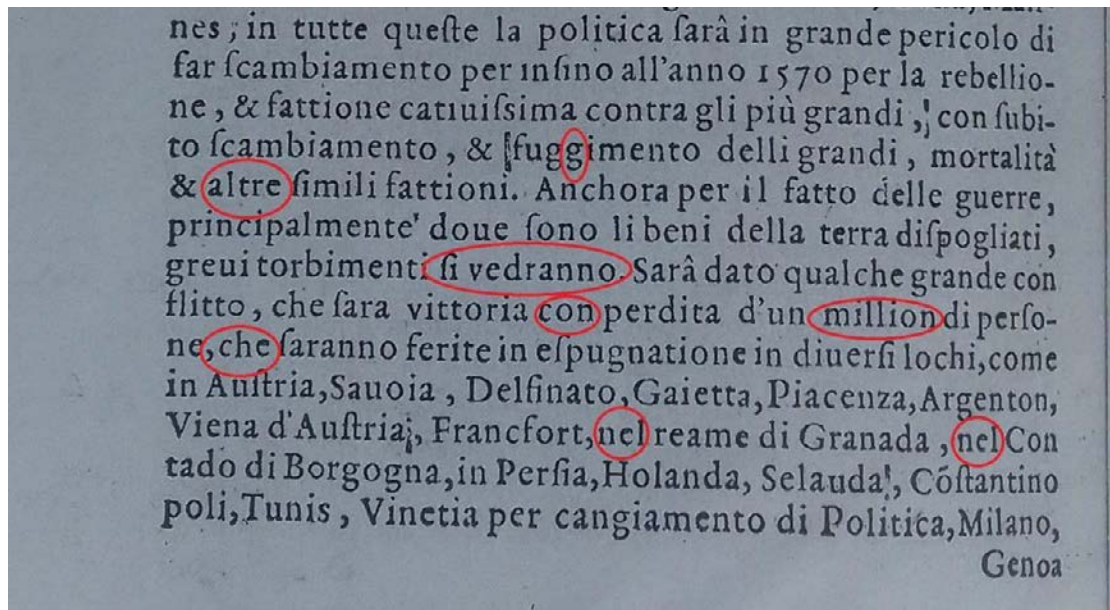
Με αυτές τις προϋποθέσεις, και παρά το ότι δεν γνωρίζουμε την ακριβή διαδρομή, δεν είναι ίσως περίεργο το ότι έφτασαν στα χέρια τού Μπαρότσι χρησμολόγια του κύκλου των Μαλαξών. Εκείνο που μάλλον καλεί σε εξήγηση με πιο επείγοντα τρόπο είναι αυτό που, ίσως λόγω έλλειψης στοιχείων, εμφανίζεται ως απότομη στροφή από τους χρησμούς τού Νοστράδαμου στην ελληνική χρησμολογική γραμματεία. Αν όντως πρόκειται περί στροφής, αυτή θα πρέπει να συνέβη ανάμεσα στο 1566, έτος τής έκδοσης του *Προγνωστικού*, και στην κατάληψη της Κύπρου από τους Οθωμανούς το Καλοκαίρι τού 1571, έτος κοντά στο οποίο γράφτηκαν, όπως υποστήριξα, τα BB1b, BB1c (περιέχει το Κ79, τον Χρησμό τής Κύπρου) και

¹ ROSE, “Francesco Barozzi”, 1977, 150, αριθ. 3.

το πρώτο μέρος του BB1d. Η κατάληψη της Κύπρου και όχι η ναυμαχία της Ναυπάκτου θα πρέπει να θεωρηθεί καταλύτης για την εντατική ενασχόληση του

farà in grande pericolo, & temerà di far scambiamiento per infino a l'anno 1570. & per la rebelione & fattione catiuissima, contra gli piu grandi con subito scambiamiento, & fugimento de gli grandi, mortalitade, & tutte simile fattioni; ancora per il fatto de le guerre principalmente doue sono li beni de la terra dispogliati, greui torbimenti, sarà dato qualche grande conflitto, che sarà uittoria, dolo perdita, un miliar di persone saranno feriti in captiuitade, come in Austria, Sauoia, Delfinato, Gaietta, Piasenza, Argenton, Viena d'Austria, Francfort, il Reame di Granada, il Contado de Borgogna, Prussia, Holanda, Selanda, Costantinopoli, Tunis, Vinctia per cangiamento di politica, Millano, Genoa, Luca, Pisa, Trauiso, Made-

farà in grande pericolo, & temerà di far scambiamiento per infino a l'anno 1570. & per la rebelione & fattione catiuissima, contra gli piu grandi con subito scambiamiento, & fugimento de gli grandi, mortalitade, & tutte simile fattioni; ancora per il fatto de le guerre principalmente doue sono li beni de la terra dispogliati, greui torbimenti, sarà dato qualche grande conflitto, che sarà uittoria, dolo perdita, un miliar di persone saranno feriti in captiuitade, come in Austria, Sauoia, Delfinato, Gaietta, Piasenza, Argenton, Viena d'Austria, Francfort, il Reame di Granada, il Contado de Borgogna, Prussia, Holanda, Selanda, Costantinopoli, Tunis, Vinctia per cangiamento di politica, Millano, Genoa, Luca, Pisa, Trauiso, Made-

Εικόνα 6.78. Τμήμα σελίδας από το *Προγνωστικό* του 1564 με τις παρεμβάσεις και τις σημειώσεις του Μπαρότσι (άνω)· το ίδιο τμήμα με εντοπισμένα τα σημεία (κέντρο)· το ίδιο κείμενο σε τμήμα σελίδας από το *Προγνωστικό* του Μπαρότσι του 1566 (κάτω).

Μπαρότσι με τους ελληνικούς χρησμούς, για την οποία θα επιχειρήσω να προτείνω στο κεφ. 8 μία πιο πλήρη εξήγηση.

Σε προαναφερθείσα επιστολή του, γραμμένη στις 7 Μαρτίου 1577 (Πηγή 2), ο Μπαρότσι πληροφορεί τον φίλο του Πέρσιο Κρίσπο ότι μόλις ολοκλήρωσε «ένα

ελληνικό βιβλίο με πάνω από 500 περίπου ωραιότατους στίχους»,¹ που περιείχε τους Χρησμούς τού Λέοντος του Σοφού,

«στο οποίο διορθώνω [τα σφάλματα των προγενέστερων χειρογράφων], φροντίζω να ζωγραφιστούν οι εικόνες σωστές και καλαισθητές, και μεταφράζω στη λατινική και ακόμη στη δημώδη, με δικά μου εκτενέστατα σχόλια, με τα οποία ερμηνεύω όλα τα δύσκολα χωρία και δείχνω με τη βοήθεια των ιστορικών όλα εκείνα από τα παρελθόντα γεγονότα που προβλέφθηκαν και επιβεβαιώθηκαν, όλους τους τόπους και τους χρόνους που προλέχθηκαν από τον χρησμολόγο, και τέλος λέω όλα όσα μου φάνηκαν απαραίτητα για την κατανόηση αυτού του τόσο σκοτεινού και υπέροχου έργου».²

Η κοπιαστική εργασία είχε απασχολήσει τον Μπαρότσι επί ένα έτος,³ είχε δηλαδή ξεκινήσει τον Μάρτιο του 1576. Στην αφιέρωσή του προς τον Φοσκαρίνι (Πηγή 1), χρονολογημένη 7 Απριλίου 1577, έναν ακριβώς μήνα μετά την επιστολή στον Κρίστο, ο Μπαρότσι επιβεβαιώνει αυτή την πληροφορία: «Εδώ και έντεκα μήνες...»,⁴ δηλαδή τον Μάιο του 1576.

Φαίνεται λοιπόν ότι την Άνοιξη του 1576 ο Μπαρότσι είχε συγκεντρώσει το υλικό του και άρχισε να εργάζεται εντατικά στην κατάρτιση της χρησμολογικής του εκδοχής, η οποία έναν χρόνο μετά κατέληξε στο εικονογραφημένο κείμενο που αποτυπώνεται στους κώδικες BB2, PP και Berg. Οι κώδικες αυτοί, επομένως, πρέπει να χρονολογηθούν το νωρίτερο τον Απρίλιο του 1577. Η ίδια παραδοχή χρονολογεί το δεύτερο μέρος τού BB1d μεταξύ 1575-1576, αν κρίνουμε και από τη διαμόρφωση του κειμένου και των εικόνων. Στο ίδιο διάστημα ή σε μία ελαφρώς προγενέστερη φάση (1574-1576) πρέπει να ενταχθούν και οι σημειώσεις και διορθώσεις τού Μπαρότσι στον BB1, εφόσον ο κατάλογος των σουλτάνων στο φ. 257v, γραμμένος από το χέρι του, περιλαμβάνει ως τελευταίο τον Μουράτ Γ', που ανήλθε στον θρόνο το 1574. Το σύνολο της εργασίας τού Μπαρότσι, δηλαδή, διεξήχθη στον απόηχο της

¹ “un libro greco in verso, sono da 500 versi incirca bellissimo”.

² “il qual ho corretto et fatogli dipinger le gigure giuste et belle et tradotto in lingua latina et anchor in volgar con mei longhissimi commentari, nelli quali espono tutti li passi difficili, mostro con li historici tutto quello che ha predetto delle cose passate esser verificato alli modi et tempi che dal vaticinatore fu previsto et finalmente discorro tutto quello che mi ha parso necessario per intelligenza di detta oscurissima et bellissima opera”.

³ “affaticarmi da un anno in qua sopra questo libro”.

⁴ Quum undecimo ab hinc mense...

ναυμαχίας τής Ναυπάκτου, και ενώ οι σχέσεις τής Βενετίας με την Οθωμανική αυτοκρατορία καθορίζονταν ήδη από τη διμερή συνθήκη ειρήνης τής 7ης Μαρτίου 1573.

6.4.2 Πρώτη φάση: 1575-1576 (BB1d)

Από την άποψη των κειμένων η διαφοροποίηση ανάμεσα σε όλα τα προγενέστερα χρησμολόγια και στα χρησμολόγια της οικογένειας Γ συμπυκνώνεται στο ζήτημα του Παρεκβολαίου. Το K52 δεν ήταν άγνωστο στον κύκλο των Μαλαξών, λείπει όμως από την οικογένεια Α προς όφελος της δεύτερης βυζαντινής χρησμολογικής αφήγησης, ενώ ακριβώς αντίστροφα βαίνει το ισοζύγιο στην περίπτωση των BB1d, BB2, Berg και PP.

Η αστοχία τής Vereecken να εκτιμήσει την καθοριστική σημασία τού Παρεκβολαίου στην κατάρτιση της χρησμολογικής εκδοχής τού Μπαρότσι είναι δυσερμήνευτη, ακριβώς επειδή είχε εντοπίσει τα σχετικά αποσπάσματα.¹ Η Vereecken είχε υπόψη τον Rigo,² και ήξερε ότι στο Παρεκβόλαιον περιέχονται οι δύο επιπλέον στίχοι (Πίνακας 3.3: γραμμές 11-12) που εμφανίζονται στην αρχή του Χρησμού 1α τής εκδοχής τού Μπαρότσι, και μάλιστα με την ίδια σχεδόν διατύπωση.³ Ανεξαρτήτως του ποια ήταν τα συγκεκριμένα χειρόγραφα μέσω των οποίων ο Μπαρότσι είχε πρόσβαση στο Παρεκβόλαιον, είναι φανερό ότι το κείμενο αυτό δεν καθόρισε μόνο τη μορφή τού Χρησμού 1α, αλλά το σύνολο της χρησμολογικής του εκδοχής (Πίνακας 6.4). Οι Vereecken & Hadermann-Misguich δεν ανέφεραν ότι το Παρεκβόλαιον θα μπορούσε να αποτελεί εκτός των άλλων και εικονογραφική πηγή τού Μπαρότσι,⁴ ιδίως εφόσον η Vereecken θεώρησε ότι ο Μπαρότσι ίσως είχε στη διάθεσή του “une version illustrée de ce texte”.⁵

Στο δεύτερο μέρος τού BB1d, το οποίο είναι εικονογραφημένο, οι οκτώ από τους δεκατρείς Χρησμούς ενσωματώνουν στο κείμενό τους τμήματα του Παρεκβολαίου (βλ. Πίνακα 3.1). Στο χρησμολόγιο αυτό βλέπουμε για πρώτη

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 158-159, 162: “Il est donc plus que probable que Barozzi et Klontzas ont utilisé le Parekbolaion”.

² RIGO, “Francesco Barozzi”, 1996.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 158, Figure 1, vv. 1-2· PERTUSI, *Fine*, 1988, 173, στίχ. 11-12.

⁴ Βλ. π.χ. παρατήρηση της Vereecken στο VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162, υποσημ. 27.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162.

φορά την εφαρμογή της κεντρικής ιδέας των BB2, PP και Berg, από την άποψη του κειμένου και της εικονογράφησης κάθε Χρησμού, από την άποψη της ακολουθίας των Χρησμών, αλλά και από την άποψη της σχέσης του κειμένου με την εικόνα.

Στο BB1d, όπως και στα BB2, PP και Berg, κάθε Χρησμός διευθετείται σε ένα αντικριστό δισέλιδο. Η ανάπτυξη αυτή συνιστά πλήρη αντιστροφή της διευθέτησης του Bero, όπου μία σελίδα περιλάμβανε συνήθως δύο Χρησμούς. Ωστόσο, η δισέλιδη ανάπτυξη δεν ήταν άγνωστη στα χρησμολόγια τού κύκλου των Μαλαξών. Ο Χρησμός 1 διευθετείται σε δύο σελίδες ήδη στο BLd και, στη συνέχεια και σε επόμενα χρησμολόγια, συμπεριλαμβανομένων των Bero, BB1e και E1, εξαιρουμένου όμως του V1. Στις περιπτώσεις αυτές, η διευθέτηση του ενιαίου νοήματος του Χρησμού σε δύο σελίδες (αριστερά εικόνα, δεξιά κείμενο) έχει μάλλον τη σημασία της σύνδεσης δύο ενοτήτων, οι οποίες εν μέρει συνεχονται και εν μέρει πρέπει να διακριθούν. Αν διευρύνουμε κάπως τη λογική αυτή, θεωρώντας ότι οι σελίδες δεν απαιτείται απαραίτητως να είναι αντικριστές, αλλά μπορούν να είναι και recto-verso, τη συναντούμε και στα χειρόγραφα της οικογένειας A. Στον Χρησμό 8 (φ. 19r-19v) και στον Χρησμό 15 (φ. 23r-23v) του E1, παρατηρείται τέτοιος μερικός αποχωρισμός τού κειμένου από την εικόνα. Στην περίπτωση του Χρησμού τού κίονα του Ξηρολόφου και του Χρησμού τού αγγελοφόρου οι εικόνες διευθετήθηκαν σε αντικριστές σελίδες στα Bero, BB1e και E1, αλλά το κείμενο του πρώτου χρησμού ξεκινά πριν από το εικονογραφημένο δισέλιδο, ενώ το κείμενο του δεύτερου ολοκληρώνεται μετά από αυτό. Αν αποκαλέσουμε «ρυθμό» την εναλλαγή ανάμεσα στην ανάγνωση/θέαση και στις παύσεις, οι οποίες επιβάλλονται με τους τίτλους, τους κενούς χώρους στη σελίδα, τις μεταβάσεις από το κείμενο στην εικόνα και τανάπαλιν, μπορεί να ειπωθεί ότι στα χειρόγραφα της οικογένειας A ο ρυθμός της εικονογράφησης είναι ανεξάρτητος από τον ρυθμό του κειμένου: σε άλλα σημεία τού χειρογράφου πυκνώνουν οι εικόνες, και σε άλλα πυκνώνει το κείμενο.

Αυτή η «ποικιλορυθμία» έχει περισταλεί στα χειρόγραφα της οικογένειας Γ. Ήδη στο BB1d η σχέση τού κειμένου με την εικόνα έχει οριστεί αυστηρά με βάση το δισέλιδο, στο οποίο η αριστερή σελίδα περιέχει την εικόνα και η δεξιά το κείμενο. Το πλαίσιο αυτό, αυστηρότερο σε σχέση με την οικογένεια A και εγγύτερο στην οικογένεια B και στα χειρόγραφα περί το Ams, γνωρίζει διακυμάνσεις. Στοιχεία κειμένου, αν και λιγοστά, συνοδεύουν λόγου χάρη την εικόνα σε επτά από τους δεκατρείς Χρησμούς τού BB1d. Για τον ρόλο των στοιχείων που εμφανίζονται εντός

των εικόνων κάνει βραχύ λόγο ο Μπαρότσι στο “Sommario”, που περιλαμβάνεται στα φ. 29r-40v του Berg.

Το “Sommario” (το αποκαλώ έτσι από το *incipit*: “Sommario breve...”) είναι μια σύντομη ερμηνεία ή περίληψη των Χρησμών που περιέχει το Berg,¹ και φέρει τον τίτλο: “*Decchiaratione, overo Discorso breve fatto sopra le figure, & versi di Leone Sapientissimo Imperator di Constantinopoli da Francesco Barocci, all’Illustrissimo signior Giacomo Foscarini Cavaliere*”.² Γραμμένο στα ιταλικά, δηλαδή στη λεγόμενη “lingua volgar”, το “Sommario” δεν ταυτίζεται με τα «πλούσια ερμηνευτικά σχόλια» (“locupletissima commentaria”) για τα οποία κάνει λόγο ο Μπαρότσι στην αφιέρωσή του στον Φοσκαρίνι (Πηγή 1), ούτε με τα «εκτενέστατα σχόλια» (“longhissima commentaria”) για τα οποία κάνει λόγο στην επιστολή του στον Πέρσιο Κρίσπο (Πηγή 2). Στο ίδιο το “Sommario” ο Μπαρότσι διευκρινίζει:

“...non havendo voluto in questo brevissimo sommario toccar altro salvo li nomi, operationi, et successi delle vite de gli Imperatori contenuti nel libro delle profetie di Leone per haver io nelli miei plenissimi commentarii Latini di detto libro esposto ancor li versi à parola per parola, per esser questi difficilissimi, et come enigmi pleni di scientie, et di cose Hieroglyfice, et molto oscurati con la brevità”.³

Τα εκτενή σχόλια λοιπόν, που αναφέρονται εδώ ως “plenissima commentaria”, ήταν γραμμένα στα λατινικά, όχι στα ιταλικά, γεγονός που σημαίνει ότι τα αναζητούμε.⁴ Μία αντίληψη για το μέγεθός τους πρέπει ίσως να αποκομίσουμε από τα εξήντα ολόκληρα κενά φύλλα στο τέλος τού BB2, τα οποία όμως γίνονται μόλις έντεκα στον PP.

Αναλύοντας τον Χρησμό 1α τού Berg στο “Sommario”, ο Μπαρότσι γράφει μεταξύ άλλων:

¹ Είναι οι ίδιοι με τους Χρησμούς των BB2 & PP, αλλά στο Berg παραδίδονται μόνο στα λατινικά.

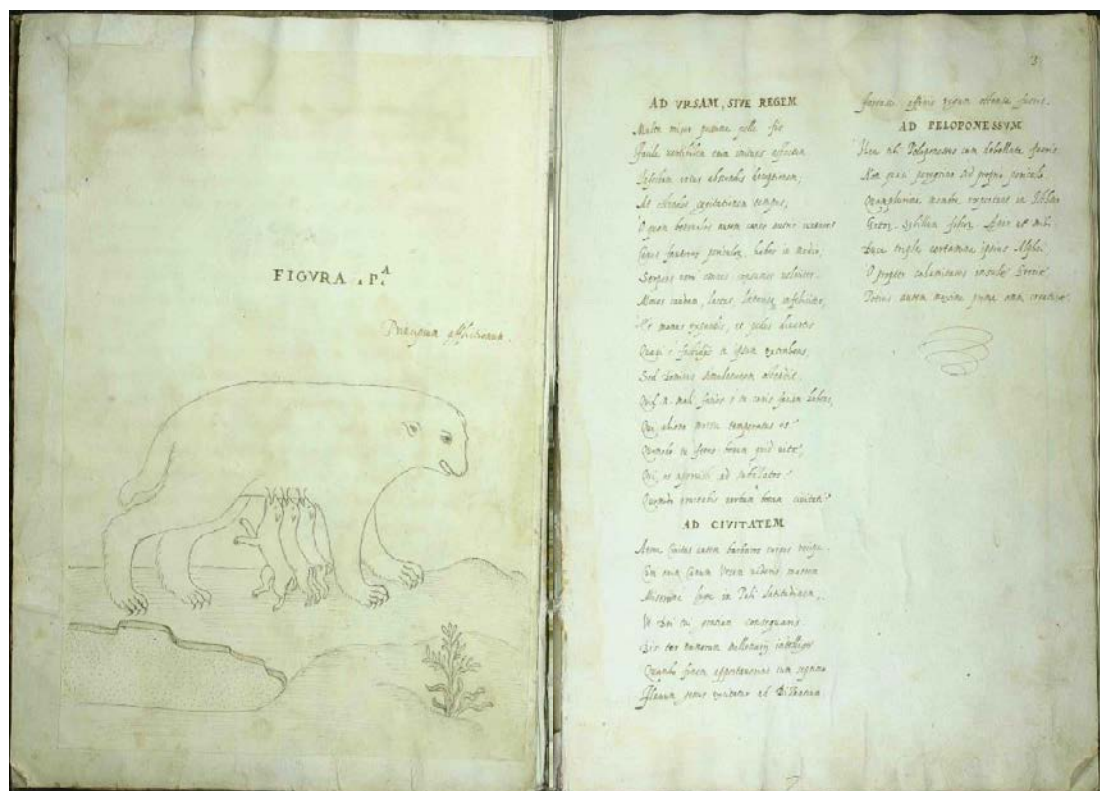
² Στο τέλος τού κειμένου (Berg, φ. 40v) ο Μπαρότσι απευθύνεται ευθέως στον Φοσκαρίνι: *...per intelligenza delli quali [Vaticinii] ad istanza di V. S. Illustrissima et Eccellentissima ho fatto il presente breve sommario...*

³ Berg, φ. 30v-31r. Και άλλη αναφορά στο φ. 38v.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 216-221: “La question du commentaire perdu”.

“...in ogni figura il Vaticinatore ha posto un titolo di una ó due parole, per ilche brevemente, et quasi à guisa di moto significa il soggetto, ovvero argomento principale della figura, come in questa prima, che service *lprincipio d'afflittionil...*”¹

Πράγματι, στον Χρησμό 1α του Berg διαβάζουμε πάνω από το κεφάλι της άρκτου: *Principium afflictionum* (εικόνα 6.79). Αυτός ο «τίτλος» ή «μότο» λείπει από όλους

Εικόνα 6.79. Χρησμός 1α: Berg, 2v-3r.

τους Χρησμούς του BB1d. Στους έξι από τους επτά Χρησμούς του BB1d όπου το κείμενο εισχωρεί στη σελίδα της εικόνας, πρόκειται για στίχους του ίδιου του Χρησμού.² Στον Χρησμό 5+4, λόγου χάρη, πρόκειται για τους δύο πρώτους στίχους του Χρησμού 5: *Οὔτος πέλων τέταρτος ἐξ ἄρκτου τρέχων, ζίφος ρόδον τ' ἄνθρωπος ὀρμῶν εἰς θέρος* (εικόνα 6.80). Οι έξι περιπτώσεις έγιναν πέντε στα BB2, PP και Berg, διότι, όπως θα δούμε, η διευθέτηση ενός Χρησμού άλλαξε ως προς το BB1d. Ο

¹ Berg, φ. 30v.

² Εξαιρώ τον Χρησμό 1α του BB1d (φ. 80v) όπου το κείμενο στο επάνω μέρος της εικόνας είναι ο γενικός τίτλος: «Χρησμοὶ λέοντος τοῦ σοφωτάτου βασιλέως κωνσταντινουπόλεως».

Εικόνα 6.80. Χρησμός 5+4: BB1d, 83v-84r.

Μπαρότσι σχολιάζει πάλι την εισχώρηση των δύο στίχων στο “Sommario”, στον αντίστοιχο Χρησμό τού Berg (εικόνα 6.81):

“Sopra questa figura ha posto il Vaticinatore due versi, che decchiarano la figura esser un huomo, che porta la falce, et il rosario, et per titolo, over breve argomento della figura ha posto questa parola /INCISIONE/...”.¹

Εικόνα 6.81. Χρησμός 5+4: Berg, 5v-6r.

¹ Berg, φ. 33r.

Σε αυτά τα δύο κειμενικά στοιχεία, τους δύο στίχους και τον τίτλο “Incisio”, πρέπει βέβαια να συνυπολογίσουμε και την αρίθμηση των εικόνων (εδώ “FIGURA 4^α”), η οποία εμφανίζεται όχι μόνο στο Berg, αλλά και στα BB2 & PP, όχι όμως στον M22. Ενώ λοιπόν η «αποξένωση» της εικόνας από το κείμενο είναι μία υπαρκτή τάση στα χρησιμολόγια της οικογένειας Γ, δεν είναι όμως απόλυτη, και, όπως θα δούμε, ποικίλει ανάλογα με τον Χρησμό.

Από ορισμένες απόψεις το BB1d παρουσιάζει χαρακτήρα μεταβατικό από τα χρησιμολόγια της οικογένειας Α προς τα χρησιμολόγια της οικογένειας Γ. Όπως τα χρησιμολόγια της οικογένειας Α, περιέχει αλυσίδα κειμένων, στο κέντρο της οποίας βρίσκεται το εικονογραφημένο K1 σε μια εικονογραφικώς παραπλήσια μορφή, που οι όποιες διαφοροποιήσεις της τείνουν εμφανώς προς τα BB2 & PP. Τον μεταβατικό χαρακτήρα τον υπογραμμίζουν οι διορθώσεις τού Φραγκίσκου Μπαρότσι πάνω στο χειρόγραφο. Τα κείμενα που περιέχει το δεύτερο μέρος τού BB1d (φ. 80v-97v) και η εικονογραφία των εικόνων του καθιστούν ορθή την εκτίμηση ότι στο συγκεκριμένο τμήμα προοικονομούνται τα BB2 & PP (συνακόλουθα και το Berg, που αντιγράφει το PP). Αυτός είναι άλλωστε ο λόγος, για τον οποίο το BB1d πρέπει να συναριθμηθεί στα χρησιμολόγια της οικογένειας Γ και να θεωρηθεί κυρίως σε σύγκριση με αυτά. Από τους 24 Χρησμούς (*Σχήματα/Figurae*) των BB2, PP και Berg οι 12 πρώτοι απαντώνται στο BB1d με την ίδια ακριβώς σειρά. Ο τελευταίος, δέκατος τρίτος Χρησμός τού BB1d, ο Χρησμός τού ιεροφάντη Ηρακλή, μετατοπίστηκε δέκατος ένατος στα BB2, PP και Berg.

Ο Χρησμός τού ιεροφάντη Ηρακλή (K63) προέκυψε από τον πρώτο χρησμό τού Παρεκβολαίου (K52). Το Παρεκβόλαιον γράφει:

«Εἰς τόνδε τὸν ἱεροφάντην τὸν ἐν ᾧ τετραπλεύρῳ ἐστῶτα μαρμάρῳ, ὃς ἄδεται μὲν εἶναι τὸν Ἡρακλέα ἰπότην, καὶ ἐν τῷ ἔμπροσθεν δεξιῷ ποδὶ τοῦ ἵππου αὐτοῦ ἔνδον τοῦ ὄνυχος εἶναι τὸ σημεῖον τὸ μέλλον τὴν πόλιν ἀλῶναι οὕτως· ἐξιστορεῖται δὲ οὕτως καθὼς ἐγράφη, οὗ ὁ στίχος·

Σταυρὸς τὸ κράτος πρὸς ἡμῶν ἀνταλλάξας
τὴν χάριν ταύτην ἢ τὴν ἡμῶν προσδόκα».¹

Χρησιμοποιώντας τη λέξη *ἐξιστορεῖται*, εδῶ όπως και σε όλους τους άλλους χρησμούς του, το Παρεκβόλαιον αναφέρεται στην εικονογράφηση. Σύμφωνα με

¹ PERTUSI, *Fine*, 1988, 172-173, αρ. & στίχ. 1-7.

την περιγραφή, πρόκειται για ανδριάντα εφίππου, ο οποίος «λεγόταν» πως ήταν ο Ηρακλής. Το άγαλμα ήταν δηλαδή γνωστό και αναγνωρίσιμο από το κοινό την εποχή του Παρεκβολαίου, υπήρχε κάπου στην Κωνσταντινούπολη, στημένο σε τετράπλευρο μαρμάρινο βάθρο.

Στο BB1d έχουμε την πρωιμότερη εμφάνιση του χρησμού εικονογραφημένου (εικόνα 6.82).¹ Το κείμενο του χρησμού έχει γραφεί στην ίδια σελίδα με την εικόνα:

Εικόνα 6.82. Χρησμός ιεροφάντη Ηρακλή & Χρησμός τάφου Μεγάλου Κωνσταντίνου: BB1d, 92v-93r.

«Δύστιχον εις τὸν ιεροφώντιν ἠρακλέα ἰπότην τὸν ἐν τῷ τετραπλεύρῳ ἐστῶτα μαρμάρῳ τῆς βυζαντίδος· ὃς ἐν τῷ ἔμπροσθεν δεξιῷ ποδὶ τοῦ ἵππου αὐτοῦ ἔνδοθεν τοῦ ὄνυχος ἔχει τὸ σημεῖον τὸ μέλλον τὴν πόλιν ἀλῶναι ὡς ἐν τῷ σχήματι γράφεται:

Σταυρὸς τὸ κράτος πρὸς ἡμᾶς ἀνταλλάξας
τὴν χάριν ταύτην δὴ τὴν ἡμῶν προσδόκα:».²

¹ Σε όλα τα χειρόγραφα της οικογένειας Γ ο Χρησμός τού ιεροφάντη Ηρακλή εμφανίζεται εικονογραφημένος. Χωρίς εικονογράφιση εμφανίζεται το τελευταίο του δίστιχο στα I (φ. 25v) και M38 (φ. 15r), τα οποία πρέπει να χρονολογηθούν μετά το 1571, καθώς και στο Hi (φ. 37r), που χρονολογείται στον 17ο αί. Τα τρία τελευταία χειρόγραφα κατά κάποιον τρόπο συνδέονται μεταξύ τους, ενώ το Hi επικοινωνεί οπωσδήποτε με το M22 (βλ. Πίνακα 5.2).

² BB1d, φ. 92v.

Εφόσον το κείμενο είναι γραμμένο στην ίδια σελίδα με την εικόνα, φαίνεται σαν να καταστρατηγείται ο κανόνας τού δισέλιδου, τον οποίο τηρούν οι άλλοι Χρησμοί. Ο κανόνας εξακολουθεί όμως να ισχύει. Το κείμενο πάνω από την εικόνα δεν είναι ο χρησμός, αλλά ο σχολιασμός τού χρησμού, η ερμηνεία του. Ο χρησμός είναι η ίδια η εικόνα, και ειδικότερα τα «ιερογλυφικά» στοιχεία πίσω από το δεξί μπροστινό πόδι τού αλόγου. Έτσι, η κρυπτογραφημένη αποτύπωση του Χρησμού τού τάφου τού Μεγάλου Κωνσταντίνου (K14), που καταγράφεται στην απέναντι σελίδα δεξιά, έρχεται ως συμπλήρωμα της εικόνας τού «Ηρακλή» αριστερά, με την έννοια ότι και οι δύο χρησμοί (K63, K14) βρίσκονταν πάνω σε μνημεία τής Κωνσταντινούπολης. Η καταγραφή τής κρυπτογραφημένης αποτύπωσης τού K14 ακριβώς απέναντι από το κρυπτογραφημένο μήνυμα τού αγάλματος μας οδηγεί να αναρωτιόμαστε τι είναι «κείμενο» και τι «εικόνα» στη συγκεκριμένη περίπτωση. Το σίγουρο είναι ότι εδώ έχουμε ένα «πατριογραφικό δισέλιδο». Θα ερευνήσω στο κεφ. 9 τι σημαίνει «πατριογραφία» σε αυτά τα συμφραζόμενα.

Είναι αρκετά εύκολο να εκτιμήσουμε πώς καλύφθηκε η απόσταση ανάμεσα στο BB1d και στα BB2, PP και Berg, όχι όμως και ποια έκταση είχε ή τι λογής ήταν η εργασία που προηγήθηκε του BB1d. Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα αφορά την εικονογράφηση, και πριν απ' όλα την εικονογραφία. Η εικονογραφία τού BB1d προσιδιάζει στην εικονογραφία των χρησμολογίων τής οικογένειας Α σε οκτώ από τους δεκατρείς Χρησμούς του, με μόνο ελαφρές μεταβολές: 1β, 2+3, 6, 7 (άρα και στον Χρησμό 1α), 13, 14+12, 15 (βλ. Πίνακα 3.1). Στην εικονογραφία των Χρησμών 8 και 15+16 απαιτήθηκαν ισχυρότερες παρεμβάσεις, οι οποίες θα μπορούσαν να έχουν προκύψει και εκ των ενόντων. Οι εικόνες των Χρησμών 5+4, 9 και ο Χρησμός τού ιεροφάντη Ηρακλή, αντιθέτως, απαιτούν πρότυπα, τα οποία δεν θα ήταν δύσκολο να βρεθούν και να αντληθούν από δυτικοευρωπαϊκά χαρακτηριστικά: η Γκράτζιου έχει εντοπίσει εκείνο από το οποίο προκύπτει η εντυπωσιακή απεικόνιση του σουλτάνου στον Χρησμό 5+4 (βλ. εικόνα 6.88).¹

Από την άλλη μεριά, η ελαφρά μεταβολή που επέφερε στην εικονογραφία τού Χρησμού 6 το BB1d (εικόνα 6.83) μάς επιτρέπει να παρακολουθήσουμε στενότερα

¹ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 230-236 και εικ. 13. Η Γκράτζιου αναφέρεται στον Χρησμό 5+4 όπως εμφανίζεται στον M22 (φ. 120r) και στον BB2 (φ. 8v), αλλά η συγκεκριμένη εικονογραφία εμφανίζεται στον BB1d για πρώτη φορά. Εξυπακούεται, κατά τη γνώμη μου, ότι ο εντοπισμός ενός χαρακτηριστικού ως προτύπου δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι χρησιμοποιήθηκε αυτό το συγκεκριμένο χαρακτηριστικό (γεγονός που απαιτεί συγκεκριμένη απόδειξη) – θα μπορούσε να είναι και κάποιο παραπλήσιο.

τη νοητική διεργασία, από την οποία ήταν εξαρτημένη η επιλογή τού προτύπου στους Χρησμούς που απαιτήθηκε κάτι τέτοιο. Στο “Sommario” τού Berg ο Μπαρότσι εξηγεί

Εικόνα 6.83. Χρησμός 6: BB1d, 84v-85r.

ότι ο Χρησμός 6 αναφέρεται στον σουλτάνο Σελίμ Β΄ (1566-1574). Η κατάκτηση της Κύπρου ήταν για τον Μπαρότσι η μεγαλύτερη επιτυχία τού Σελίμ. Η δεύτερη από τις δύο «στροφές» (“mano di versi”)¹ που συναπαρτίζουν το κείμενο του Χρησμού, φέρει πράγματι τίτλο: «Στίχοι τῆς νήσου κύπρου». Αυτό το κείμενο, ο Χρησμός τῆς Κύπρου (K79), είχε βυζαντινή καταγωγή (βλ. κεφ. 6.2.5). Ο Μπαρότσι το άντλησε από το Παρεκβόλαιον.² Και στη βυζαντινή αφήγηση του 15ου αιώνα όμως, αυτήν που είχε χρησιμοποιήσει κατά κόρον ο κύκλος των Μαλαξών, και πιο συγκεκριμένα εντός τού K25, υπήρχαν ίχνη του, απομεινάρια άλλης επεξεργασίας στην οποία είχε υποβληθεί εκεί.³ Στο Παρεκβόλαιον το κείμενο είχε 26 στίχους, ακριβώς όσους και στο BB1d. Το K25 ενσωμάτωνε τους δέκα πρώτους από αυτούς μετά από επεξεργασία, ως εξής:

¹ Ο Μπαρότσι αποκαλεί στο *Sommario* “mani di versi” («στροφές») τις ξεχωριστές ομάδες στίχων που απαρτίζουν τα κείμενα των Χρησμών (βλ. π.χ. Berg, φ. 30v και passim). Συνήθως καθεμιά στροφή φέρει δικό της τίτλο.

² PERTUSI, *Fine*, 1988, 180, στίχ. 230-255.

³ Πρβλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 176.

Το Κ79 εντός των Κ52 & ΒΒ1d ¹	Το Κ79 εντός τού Κ25 ²
«Αἶ αἶ σοι, τλήμον, κεκαυμένη Κύπρος, τάλα ζοφώδης και βεβορβορωμένη, ταύρου στοιχείω λαλοῦσα Ἀφροδίτης Ἑρμῆ σὺν Κρόνῳ τετράμηνον τετράδα, πολύπαις οὔσα, θηλάζοις πλειστάκις· πλανῆτις οἰκτρὸς ἀρρενωπῶν τρωγλύων· χορὸς γὰρ ἐν σοὶ πορνείας, ἀσελγείας, πώρωσις οἴκτου Σατὰν τοῦ ἰοβόλου, δαιμονίως ἄσμα ἐρωτικῶν ὀρχήσεις· καὶ τὸ φεῦ λοιπὸν ἀπὸ σοῦ οὐκ ἐκλείπει (...) [ἀκόμη 16 στίχοι]»	«(...)» καὶ τὴν τλήμοναν τὴν Κύπρον, τὴν ζοφώδη καὶ σκοτώδη, μᾶλλον δὲ βορβορουμένην, ταύρου ἔχουσαν στοιχεῖον καὶ λαχοῦσαν Ἀφροδίτης, θηλυζώης ἐν πορνείαις, ἀσελγείας ἐμπλησμένην· καὶ τὸ φεῦ ἐκ σοῦ οὐ λείπει. (...)»

Ο κύκλος των Μαλαξίων, μολοντί χρησιμοποιεῖ το Κ25 (βλ. Πίνακα 1.2: Κ25), το υπέβαλε σε επεξεργασία που ἄφησε ἔξω, μεταξύ ἄλλων, και τους συγκεκριμένους στίχους. Η χρησμολογική τους ερμηνεία δεν ἔδινε ἔμφαση στην κατάκτηση της Κύπρου, η οποία ὁμως εἶχε για τον Μπαρότσι πρωταρχική σημασία. Το κείμενο του Χρησμοῦ 6 στα χειρόγραφα της οικογένειας Α ταυτίζεται με τους εντός τῆς εικόνας δύο στίχους, συν την πρώτη «στροφή» στο ΒΒ1d (βλ. εικόνα 6.83). Η προσθήκη ἀπὸ τον Μπαρότσι τῆς δεύτερης «στροφῆς» στον Χρησμοῦ 6, ἀντλημένη ἀπὸ το Παρεκβόλαιον, συνδύαστηκε με ἀντίστοιχη εικονογραφική «προσθήκη»: την ἴδια την Κύπρο στη μορφή χαρτογραφικῆς ἀποτύπωσης,³ πάνω στην οποία «πατά», ἢ μᾶλλον, πάνω ἀπὸ την οποία «ίπταται» ο βους τού Χρησμοῦ. Το Παρεκβόλαιον, εἰσάγοντας τους στίχους της δεύτερης «στροφῆς», γράφει: *Ἐνταῦθα ἱστορεῖται ἡ νῆσος Κύπρος, ἧς ὁ στίχος*....⁴ Η *ἱστορήσις* της νήσου Κύπρου θα μπορούσε βέβαια να παραπέμπει σε ἕναν χάρτη – εἶναι δηλαδή πιθανό ο χάρτης του ΒΒ1d να προκύπτει ως ἰδέα ἀπὸ το ἴδιο το Παρεκβόλαιον. Εἶναι ὁμως πιθανό να προέκυψε και ἀπὸ τις γνώσεις τού Μπαρότσι περί την κοσμογραφία και την αστρονομία, ὅταν αὐτές συναντήθηκαν με τον στίχο: «ταύρου στοιχείω λαλοῦσα Ἀφροδίτης Ἑρμῆ σὺν Κρόνῳ τετράμηνον τετράδα».⁵ Στην περίπτωση αὐτή, ο ταύρος

¹ Το κείμενο του Κ52 διαφέρει ἀπὸ το κείμενο του ΒΒ1d σε ορισμένες λέξεις.

² LEGRAND, *Oracles*, 1875, 40 (στίχ. I:234-241)· TRAPP, “Vulgärorakel”, 1964, 97 (στίχ. 242-249). Η ἐκδοχή στον Legrand δεν διαφέρει πολὺ ἀπὸ του Trapp, την οποία καταγράφω ἐδῶ.

³ Πρβλ. ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 228-229.

⁴ PERTUSI, *Fine*, 1988, 179, στίχ. 229.

⁵ Στο ΒΒ1d παραδίδονται ως: «ταύρου στοιχεῖον λαχοῦσα Ἀφροδίτης Ἑρμῆ σὺν Κρόνῳ τετραμένη τετράδα». Σε ἀντίθεση με τον ἰσχυρισμό της Hadermann-Misguich, ὑπάρχει ρητὴ ἀναφορά στον βουν, ἐκτός και ἀν φτάσουμε να διακρίνουμε το βόδι ἀπὸ τον ταύρο, διάκριση η οποία, παρά την επιχειρηματολογία της Vereecken, δεν νομίζω ὅτι ἐνδιαφέρει τα χειρόγραφα. Βλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 174-175 (Vereecken) και 232 (Hadermann-Misguich): “Chypre est également évoquée dans le *Parekbolaion* (l. 229) mais il n’y est pas question du boeuf”.

που «ίπταται» πάνω από την Κύπρο αποκτά χαρακτήρα ωροσκοπίου, προλέγοντας το μέλλον τού νησιού.

Ακόμη και αν δεν υπήρχε η γραφή τού Μπαρότσι ως «διορθωτή» πάνω στο ίδιο το BB1d θα μπορούσαμε να προτείνουμε, όπως άλλωστε έχει συμβεί ήδη, ότι ο Μπαρότσι βρίσκεται πίσω από τη δημιουργία τού χειρογράφου. Η Κυριακού χαρακτήρισε το BB1d «παραγγελία» τού Μπαρότσι.¹ Νομίζω όμως ότι ο Μπαρότσι δεν ήταν εδώ παραγγελιοδότης: εργάστηκε ο ίδιος σκληρά για την αποπεράτωση του χειρογράφου. Πριν φτάσει να κάνει διορθώσεις στο BB1d, είχε επιλέξει και ενδεχομένως είχε αντιγράψει ο ίδιος τα χωρία τού Παρεκβολαίου, που θα χρησιμοποιούνταν. Παράλληλα αντιπαρέβαλε το K52 με το K1, πριν αποφασίσει αν και πώς συνδυάζονται τα δύο κείμενα. Αυτά ήταν ίσως τα «ξενύχτια» (“vigiliae”) που αναφέρει στην αφιέρωσή του στον Φοσκαρίνι, κατά τη διάρκεια των οποίων πρέπει να έγραψε πολλές κόλλες χαρτιού, τις περισσότερες σήμερα χαμένες. Στο BB1d βλέπουμε αυτή την εργασία σε φάση αρκετά προχωρημένη. Για να φθάσουμε από το BB1d στα BB2, PP και Berg, μένουν οι δώδεκα τελευταίοι Χρησμοί τής έκδοχής του Μπαρότσι, οι οποίοι συνίστανται αποκλειστικά από χωρία τού Παρεκβολαίου και ακολουθούν στη διαδοχή τους την αφηγηματική ροή του κειμένου αυτού. Η εργασία δεν απαιτούσε δηλαδή πλέον κοπιώδεις αντιπαραβολές με το K1 ή με άλλα κείμενα. Μετά το BB1d το δυσκολότερο έργο στον δρόμο προς τα BB2 & PP ήταν η εικονογράφηση και, καθώς το κείμενο του BB1d είναι αποκλειστικά ελληνικό, η μετάφραση του ελληνικού κειμένου στα λατινικά, δουλειά στην οποία ο Μπαρότσι είχε ήδη σημαντική εμπειρία.

Αυτά ωστόσο δεν μας διαφωτίζουν για το ποιοι ήταν ο γραφέας και ο ζωγράφος τού BB1d, ούτε και για τον τόπο της παραγωγής του. Ο Κακλαμάνης υπέθεσε ότι ο Μπαρότσι επιστράτευσε τον Σκορδύλη «στην ετοιμασία της έκδοσης των *Χρησμών*».² Αλλά, αν ο Μπαρότσι ξεκίνησε την εργασία περί το 1575-1576, ο Σκορδύλης βρισκόταν στον Χάνδακα δέκα χρόνια πριν, η τελευταία πληροφορία που έχουμε για αυτόν φτάνει το αργότερο στο 1573 και, το κυριότερο, η πολύ χαρακτηριστική γραφή τού Σκορδύλη δεν απαντάται πουθενά στα χρησμολογικά υλικά που μπορούν με κάποια ασφάλεια να αποδοθούν στον Μπαρότσι ή να συσχετιστούν με αυτόν. Ο Σκορδύλης θα μπορούσε θεωρητικά να είχε λειτουργήσει ως σύνδεσμος ανάμεσα στους κύκλους τού Μπαρότσι και των Μαλαξών, αλλά δεν

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

² ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 106.

έχουμε καμία ένδειξη γι' αυτό. Εξίσου αστήρικτη θα έμενε και η ενδιαφέρουσα, ίσως, υπόθεση ότι πίσω από τα ίδια τα χρησιμολόγια του Σκορδύλη, τα M3a & Pan, βρίσκεται ο Φραγκίσκος.

Ο γραφέας τού BB1d, τον οποίο έχω αποκαλέσει Γραφέα Γ (Διάγραμμα 6.7), δεν απαντάται, όσο μπορώ να διακρίνω, ούτε στα χρησιμολόγια της οικογένειας Γ, ούτε σε άλλο εικονογραφημένο χρησιμολόγιο. Τον συνάντησα ακόμη μία φορά στα φ. 259b recto-260a verso του BB1 να γράφει ένα απόσπασμα από τα πρακτικά τής Συνόδου Φεράρας-Φλωρεντίας. Φαίνεται ότι έγραψε το BB1d γρήγορα, μία κι έξω· επέστρεψε τουλάχιστον μία φορά για να γράψει τα ερυθρά πρωτογράμματα, τα οποία άλλοτε τα είχε προβλέψει εξαρχής και άλλοτε όχι (εικόνα 6.84).

Η Hutter δεν έκανε υπόθεση για τον ζωγράφο τού BB1d, ενώ η Κυριακού απέδωσε άρρητα στο εργαστήριο τού Κλόντζα τη «φιλοτέχνησή» του, λόγω της σχέσης τού BB1d με τα BB2, PP και M22.¹ Από τη στιγμή που έχουμε χρονολογήσει το χειρόγραφο με ακρίβεια (1575-1576) και εφόσον εύλογα υποθέτουμε ότι κατά τη διάρκεια της κατασκευής του αυτό βρισκόταν όπου και ο Μπαρότσι, νομίζω ότι ο καλύτερος τρόπος να προσεγγίσουμε το ζήτημα είναι να δούμε, πριν απ' όλα, πού βρισκόταν ο Μπαρότσι εκείνη τη διετία. Είναι ακριβώς η εποχή τής διαμάχης του με τον Φοσκαρίνι,² ο οποίος στις 20 Νοεμβρίου 1575 εξέδωσε δωδεκαετή απαγόρευση κυκλοφορίας τού Μπαρότσι στο Ρέθυμνο,³ με αποτέλεσμα αυτός να κρύβεται από τις Αρχές, έως ότου καταφύγει στην Τύλισο, δεκατρία χιλιόμετρα από τον Χάνδακα, τον Μάιο του 1576.⁴ Στις 17 Ιουνίου τού επιτράπηκε να εγκατασταθεί στον Χάνδακα,⁵ απ' όπου δίνει διαδοχικά το στίγμα του επτά φορές μέσω της αλληλογραφίας του,⁶ έως τις 29 Ιουνίου 1580. Τον Μάρτιο ή Απρίλιο του 1581 έχει φτάσει πια στη Βενετία για μία μακρόχρονη και περιπετειώδη διαμονή, πριν επιστρέψει ξανά στην Κρήτη.

Επομένως, πιθανότατα έχει δίκιο ο Rigo, όταν υποθέτει ότι η εργασία τού Μπαρότσι ξεκίνησε κατά τη διάρκεια της διαμονής του στην Τύλισο, όπου, όπως θυμάται ο ίδιος ο Μπαρότσι σε επιστολή του, είχε συνάντηση με τον γραμματέα και

¹ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 66.

² ΓΙΑΛΑΜΑ, «Φραγκίσκος Μπαρότσι», 1990, 307, 336-337· ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 42: υπήρξαν καταγγελίες παροίκων και υπηρετών του για άδικη και βάνανυση συμπεριφορά εναντίον τους.

³ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 43.

⁴ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 43, 91.

⁵ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 43, 92.

⁶ ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrittione*, 2004, 52. Υπάρχει πάντως «σιγή» κατά τα έτη 1578-1579.

άλλα πρόσωπα του περιβάλλοντος τού Φοσκαρίνι, ίσως για την εύρεση συναινετικής λύσης στη σύγκρουση που είχε ανακύψει.¹ Και, εφόσον το BB1d αντιπροσωπεύει

Εικόνα 6.84. BB1d, 83v (άνω) και 84r (κάτω). Πρωτόγραμμα που δεν προβλέφθηκε εξαρχής (άνω).

προχωρημένη φάση τής εργασίας αυτής, τότε γράφτηκε και ζωγραφίστηκε στον Χάνδακα, πιθανότατα από τον Κλόντζα.

6.4.3 Δεύτερη φάση: 1577-1587 (Berg, PP, BB2)

Η ουσιαστική συμβολή τού Παρεκβολαίου στα χρησολόγια που αποτελούν τον κορμό τής οικογένειας Γ (αφήνω στην άκρη τα BB1d, M22 και Mo) αποτυπώνεται στο Διάγραμμα 6.10. Το Διάγραμμα δείχνει πώς αντιστοιχίζονται οι 24 Χρησμοί τού Μπαρότσι (Σχήματα/Figurae) αφενός με το K1 (Migne) και αφετέρου με το K52 (Παρεκβόλαιον) στα Berg, BB2 & PP. Επιτρέπει να σχηματίσουμε

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 46 σημ. 7.

γρήγορα αντίληψη για το κύριο μέρος τής εργασίας που εκτέλεσε ο Μπαρότσι προκειμένου να καταρτίσει την εκδοχή του. Στην εκδοχή τού Μπαρότσι μετέχουν

Διάγραμμα 6.10

Αντιστοιχία ΚΕΙΜΕΝΟΥ ΜΠΑΡΟΤΣΙ		Berg/BB2/PP	Αντιστοιχία ΕΙΚΟΝΑΣ ΜΠΑΡΟΤΣΙ	
Με MIGNE	Με ΠΑΡΕΚΒΟΛΑΙΟΝ		Με ΠΑΡΕΚΒΟΛΑΙΟΝ	Με MIGNE
Χρησμός 1α	χρησμός 2	Σχήμα/Figura 1	χρησμός 2 ¹	Χρησμός 7
Χρησμός 1β	χρησμός 6	Σχήμα/Figura 2	χρησμός 6	Χρησμός 1β
Χρησμός 2+3	χρησμός 8	Σχήμα/Figura 3	χρησμός 8	Χρησμός 2+3
Χρησμός 5+4	χρησμός 12	Σχήμα/Figura 4		Χρησμός 5
Χρησμός 6	χρησμός 16	Σχήμα/Figura 5		Χρησμός 6+4
Χρησμός 7		Σχήμα/Figura 6		Χρησμός 7
Χρησμός 8	χρησμός 10	Σχήμα/Figura 7	χρησμός 10	Χρησμός 8
Χρησμός 9	χρησμός 4+18	Σχήμα/Figura 8	χρησμός 4+18+19	Χρησμός 9
Χρησμός 13		Σχήμα/Figura 9		Χρησμός 13
Χρησμός 14+12		Σχήμα/Figura 10		Χρησμός 12
Χρησμός 15	χρησμός 24+3+27	Σχήμα/Figura 11	χρησμός 27	Χρησμός 14+15
Χρησμός 15+16	χρησμός 28+25+26	Σχήμα/Figura 12	χρησμός 28	
	χρησμός 5	Σχήμα/Figura 13	χρησμός 5	
	χρησμός 7	Σχήμα/Figura 14	χρησμός 7	
	χρησμός 14	Σχήμα/Figura 15	χρησμός 14	
	χρησμός 20	Σχήμα/Figura 16	χρησμός 20	
	χρησμός 21	Σχήμα/Figura 17	χρησμός 21	
	χρησμός 23	Σχήμα/Figura 18	χρησμός 23	
	χρησμός 1	Σχήμα/Figura 19	χρησμός 1	
	χρησμός 22	Σχήμα/Figura 20	χρησμός 22	
	χρησμός 22	Σχήμα/Figura 21	χρησμός 30	
	χρησμός 31	Σχήμα/Figura 22	χρησμός 31	
	χρησμός 31+32	Σχήμα/Figura 23	χρησμός 31+32	
	χρησμός 33	Σχήμα/Figura 24	χρησμός 33	

εξίσου το K1 και το K52, και τα δύο μάλιστα με την εικονογράφησή τους. Παρά τις ισχυρότατες εξαρτήσεις της από τα κείμενα αυτά, όμως, η εκδοχή τού Μπαρότσι αυτονομείται και από τα δύο, διότι συμφύρει τα στοιχεία που τα διαφοροποιούν. Συγκεκριμένα, από το Παρεκβόλαιον απουσιάζει ο άριστος βασιλιάς (βλ. το Σχήμα 9 και το Σχήμα 10), για τον οποίο ο Μπαρότσι αντλεί από τον Βυζαντινό χρησμολογικό πυρήνα (K1), ενώ από τον Βυζαντινό χρησμολογικό πυρήνα απουσιάζει η εσχατολογική και αποκαλυπτική προοπτική (βλ. Σχήματα 13-24), για την οποία ο Μπαρότσι αντλεί λαίμαργα από το Παρεκβόλαιον. Ο κοινός κρίκος, στον οποίο ο Μπαρότσι γάντζωσε και τα δύο κείμενα, η ραφή με την οποία τα ένωσε, προέκυψε από την ταύτιση του άριστου βασιλιά των Χρησμών (K1) με έναν από τους εσχατολογικούς βασιλείς τού Παρεκβολαίου, και σε αυτό ακριβώς το

¹ Ως «εικόνες» στην περίπτωση του Παρεκβολαίου εννοώ τις (εξ)ιστορήσεις του κειμένου. Στην περίπτωση του Σχήματος 1, π.χ., ο δεύτερος χρησμός του Παρεκβολαίου ξεκινά ως εξής (στίχ. 8-10): *Ἐνταῦθα ἐξιστορεῖται ἄρκτος χαλκή και ἐπὶ τὸν νῶτον αὐτῆς φιάλη, και δύο σκύμνοι ὑποκάτωθεν αὐτῆς δεξιᾷ και δύο κόνες λυεῖς θηλαζοῦσαι αὐτῇ...*

σημείο τής αφήγησής του ο Μπαρότσι έκανε την πιο πολλή δουλειά, κόβοντας και ράβοντας κείμενα και εικόνες (*Σχήμα 11* και *Σχήμα 12*).

Θα δείξω στο επόμενο κεφάλαιο τη διαφορά ανάμεσα στους βασιλείς, καθώς και σε ποιον βαθμό η ταύτισή τους έγινε από τον ίδιο τον Μπαρότσι ή είχε παρελθόν. Πρέπει όμως εδώ να πω ότι η θεώρηση της Vereecken πως το Παρεκβόλαιον “provenait d’un milieu occidental ou marqué d’influences occidentales”,¹ εξαιτίας τού εσχατολογικού χαρακτήρα του, δεν με βρίσκει σύμφωνο, ιδίως όταν αμέσως πριν η ίδια πιθανολογεί ότι το Παρεκβόλαιον ήταν “une redaction élaborée, illustrée et peut-être même commentée des *Oracles de Léon*”,² ότι δηλαδή ήταν το ίδιο μια από τις μορφές τού K1.

Ο Μπαρότσι δεν χρησιμοποίησε βέβαια μονάχα το Παρεκβόλαιον και τον Βυζαντινό χρησμολογικό πυρήνα (βλ. Πίνακα 3.1: Berg, BB2, PP).³ Χρησιμοποίησε επίσης το K20, τον Χρησμό τής αυλής τού Βύζαντα, κείμενο και αυτό βυζαντινό (βλ. κεφ. 6.2.4.4), από τα πιο διαδεδομένα τής ελληνικής χρησμολογικής γραμματείας. Το K20 στο BB1d είχε ενσωματωθεί στον Χρησμό 15+16, δηλαδή στον Χρησμό ο οποίος έλεγε ότι στο τέλος τής ζωής του ο άριστος βασιλιάς θα μεταβεί στα Ιεροσόλυμα για να παραδώσει τη βασιλεία και τον σταυρό στον θεό. Αλλά στα Berg, BB2 και PP, το K20 μετακινήθηκε από τη θέση εκείνη όπως και ο Χρησμός τού ιεροφάντη Ηρακλή (K63) από τη δική του, και τα δύο αυτά κείμενα μεταφέρθηκαν μαζί σε επόμενο σημείο τής χρησμολογικής αφήγησης, αμέσως πριν από τον καταποντισμό τής Κωνσταντινούπολης (*Σχήμα 20*), όπου συγκρότησαν από κοινού το *Σχήμα 19*.

Ο Μπαρότσι χρησιμοποίησε επίσης αυτούσια τρία κείμενα που είχαν γραφεί στον κύκλο των Μαλαξών ή, τουλάχιστον, που απαντώνται κυρίως στα χειρόγραφα τους: το K26, το K14 και το K75. Το K75, όπως είπα ήδη (κεφ. 6.2.4), δημιουργεί ερωτήματα για την αλληλεξάρτηση της οικογένειας Α και της οικογένειας Γ. Το K14 στα BB1d, Berg, PP και BB2 δεν παραδίδεται στην αρχή τής χρησμολογικής αφήγησης, όπως στα χρησμολόγια του κύκλου των Μαλαξών, αλλά στο τέλος της. Στα BB1d, PP και BB2 το K14 καταγράφεται εις τριπλούν: πρώτα στην κρυπτογραφημένη εκδοχή του, έπειτα στην εκδοχή που εξηγεί την κρυπτογραφημένη μορφή στα διάστιχα, και τέλος ως ρέον κείμενο. Το K26, τέλος, ενώ δεν εμφανίζεται

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162.

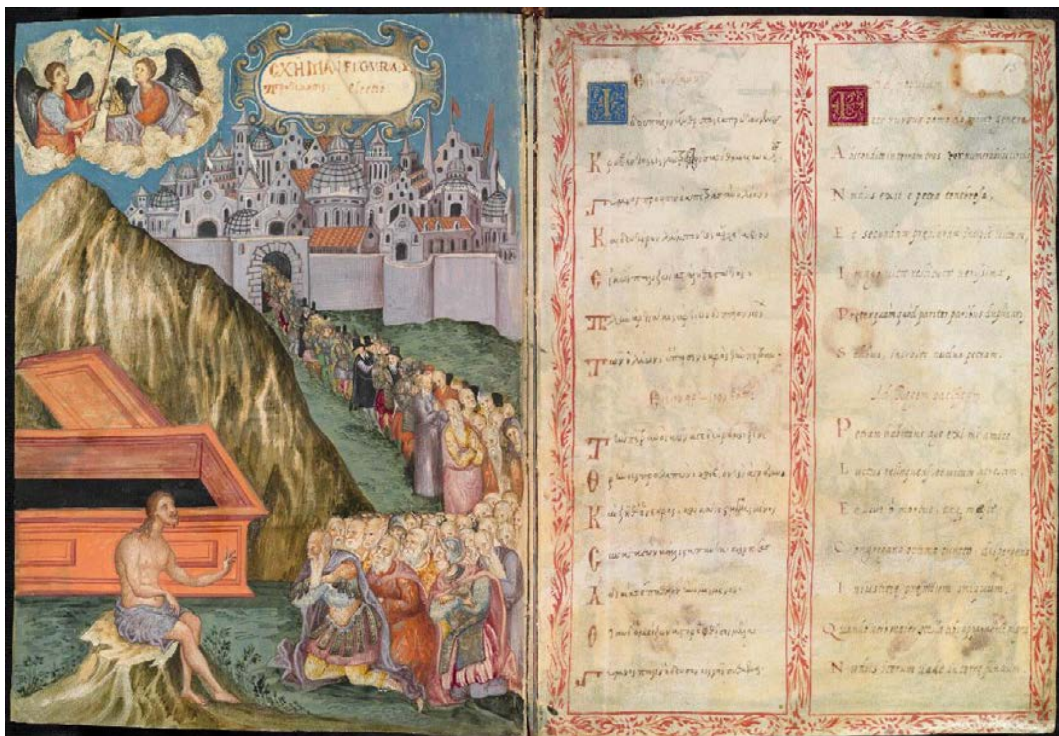
² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 162.

³ Θυμίζω ότι τα K28 και K79 εμπεριέχονται στο Παρεκβόλαιον.

στο BB1d, προστίθεται στα BB2, PP και Berg ως τρίτη «στροφή» στο κείμενο του Χρησμού 1a (βλ. Πίνακα 3.1), όχι όμως με όλους τους δεκαεπτά στίχους του, όπως στα χειρόγραφα του κύκλου των Μαλαξών, αλλά μόνο κατά τους επτά τελευταίους, οι οποίοι αφορούν ειδικά την κατάκτηση της Πελοποννήσου από τους Οθωμανούς.

Τέλος, η Αφήγηση του θρυλουμένου βασιλέως (K5), ένα κείμενο που δεν εμφανίζεται στη χρησιμολογική εκδοχή τού Μπαρότσι, αντανακλάται νομίζω στην εικονογράφηση του *Σχήματος 10* (εικόνα 6.85). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Μπαρότσι γνώριζε το K5, καθώς αυτό έπεται του K1 στην οικογένεια A, δηλαδή και στο BB1e. Η παράλειψη του K5 από τον Μπαρότσι συνιστά από μόνη της ερώτημα. Η απάντηση κατά την κρίση μου έγκειται στην ανταγωνιστική σχέση που έχει το K5 με το K52. Θα δείξω τον ανταγωνισμό αυτόν στο κεφ. 7.

Το *Σχήμα 10* παριστά την προσέλευση των κατοίκων τής Κωνσταντινούπολης ενώπιον του άριστου (εἰρηνικό τον λένε τα χειρόγραφα της οικογένειας Γ) βασιλιά, ο οποίος έχει μόλις αποκαλυφθεί. Ο Χρησμός αυτός, ως κείμενο και εικόνα, δεν υπάρχει στο K52. Πηγάζει από συνδυασμό του Χρησμού 12 με τον Χρησμό 14 του K1. Πρέπει να θυμηθούμε ότι η αντίστοιχη εικόνα (Χρησμός 12) στα χρησιμολόγια της οικογένειας A, της οικογένειας B και στα περισσότερα χρησιμολόγια περί το Ams

Εικόνα 6.85. *Σχήμα 10* (Χρησμός 14+12): BB2, 14v-15r.

δείχνει ενώπιον του άριστου βασιλιά μία νεαρή μορφή να σεβίζει, αντιπροσωπεύοντας τη βούληση της πόλεως να τον δεχθεί ως ηγεμόνα. Σε δύο χρησμολόγια του κύκλου των Μαλαξών, τα V2 και BLd, έχει προστεθεί το γράμμα «Λ» πλησίον τής νεαρής μορφής, ενώ σε δύο άλλα, το Vin1 και το Vin2, σημαίνεται ολογράφως: «ΛΑΟC». Στο Vin1, ειδικά, το πρωιμότερο στην παραγωγή τού κύκλου

Εικόνα 6.86. Χρησμός 12: Vin1, 13r (αριστερά)· Χρησμός 12+14: BB1d, 89v-90r (δεξιά).

των Μαλαξών, αντί μίας, τέσσερις νεαρές μορφές προσπίπτουν ενώπιον του βασιλιά (εικόνα 6.86). Η ιδέα τού «πλήθους» αναπαράγεται στο BB1d. Η ομοιότητα του

Εικόνα 6.87. Χρησμός 12+14: M22, 155v-156r.

BB1d με το Vin1 είναι ότι στον όμιλο των νέων ανθρώπων τα πρόσωπα είναι αδιαφοροποίητα· η διαφορά είναι ότι δεν προσπίπτουν, αλλά σεβίζονται απλώς. Στα BB2, Berg και PP, η προσέλευση απεικονίζεται «πάνδημη», με κοινωνική, ηλικιακή, επαγγελματική και έμφυλη διαφοροποίηση και, επιπλέον, υπάρχει «διάλογος» μεταξύ λαού και βασιλιά. Η διαφοροποίηση των προσώπων μετριάζεται στην αντίστοιχη εικόνα του M22 (εικόνα 6.87), ενώ ο διάλογος διαμεσολαβείται από τον άγγελο που στέκει στο πλευρό του βασιλιά, κρατώντας το στέμμα του.

Από την άποψη του κειμένου, τα BB1d, BB2, PP, Berg, και εν μέρει ο M22 συγκροτούν τον Χρησμό παραθέτοντας το κείμενο του Χρησμού 14 υπό τον τίτλο *Εἰς τὸν λαὸν* και, αμέσως μετά, το κείμενο του Χρησμού 12 υπό τον τίτλο *Εἰς τὸν εἰρηνικὸν βασιλέα*. Κανένα από τα δύο κείμενα δεν αναφέρεται με άμεσο τρόπο στον λαό. Ο πρώτος στίχος του Χρησμού 12: *Τὴν πέτραν οἰκῶν, ἄγε δεῦρό μοι, ξένε...*, υποτίθεται ότι συνιστά φράση που απηύθυνε στον βασιλιά η απεικονιζόμενη νεαρή μορφή των παλαιότερων χρησμολογιών. Είναι μάλλον ο Χρησμός 13 εκείνος που φέρνει τον λαό στη σκηνή με τους στίχους:

«Στύλος γὰρ ὄφθεις ἐν πόλῳ κεκλωσμένος, κήρυξ ἀφανὴς τρίς ἀνακράξει μέγα· ἄπιτε σπουδῆ πρὸς δυσμὰς ἐπταλόφου· εὔρητε δ' ἄνδρα οἰκέτην, ἐμὸν φίλον· ἄξατε τοῦτον εἰς βασιλείας δόμους».¹

Πρόκειται για έκκληση που, υπό τον τύπο θεϊκής εντολής, απευθύνεται από τον «κήρυκα», δηλαδή έναν άγγελο, προς τον λαό. Έτσι, στα χειρόγραφα της οικογένειας Α και στα χειρόγραφα «περί το Ams», καθώς ο Χρησμός 12 προηγείται και ο Χρησμός 13 έπεται, η εικαστική αναφορά στον λαό (νεαρή μορφή Χρησμού 12) προηγείται της κειμενικής αναφοράς σε αυτόν (φράση Χρησμού 13).² Αντιθέτως, στα χειρόγραφα της οικογένειας Γ η σειρά έχει αντιστραφεί, διότι ο Χρησμός 13 προηγείται του Χρησμού 12+14. Στα BB1d, BB2, PP, Berg και M22,³ πρώτα διαβάζουμε τους στίχους με την εντολή του κήρυκα, και έπειτα βλέπουμε τον λαό να εκτελεί την εντολή αυτή. Αυτή η αντιστροφή οφείλεται κατά την κρίση μου στο K5, διότι εκεί απαντάται για πρώτη φορά:

¹ MIGNE, PG 107, 1863, 1137.

² Στα χειρόγραφα της οικογένειας Β έχουν απορριφθεί οι στίχοι *Στύλος γὰρ ὄφθεις...* κ.λπ. του Χρησμού 13.

³ M22, φ. 154v-155r (Χρησμός 13), φ. 155v-156r (Χρησμός 12+14).

K5: «(...) και κήρυξ βοῶν τρανωῶς· ἐν ταῖς τρισὶν ἡμέραις, ἀνακαλῶν και ἀνακαλύπτων τὸν ἐλπίζόμενον· τότε ὁ δῆμος ὀρῶν και ἀκούων τὴν τοῦ κηρύγματος βροντόδη [sic] φωνὴν ἐκπλαγῆσονται· και ἐξεστηκότες ἅμα τῇ χαρᾷ και τῷ φόβῳ βοήσουσιν ἀγνοεῖν τὸν ἐλπίζόμενον· τότε ὀρώντων πάντων (...) γνωσθήσεται ὁ ἐκλεκτός· ὀραθήσεται ἐν τῷ οὐρανῷ νεφῶδες στερέωμα τοῦ ἡλίου· ἔχων τὸ μέγεθος ὡσπερ ἄλωνος θερινῆς (...) κάτωθεν δὲ κρεμασθήσεται σταυρός (...) και δειχθήσεται τῇ θέσει τῆς καλιᾶς τοῦ ἀληθινοῦ βασιλέως· τότε οἱ λαοὶ δόντες δόξαν τῷ θεῷ δρομαίως σπεύσουσιν ἐπὶ τὸ ἄκρον τοῦ τόξου· και λαβόντες τὸν πολυτίμητον και γηραιὸν ἀνακτωρίδην (...).»¹

Στα χρησιμολόγια τῆς οικογένειας Γ, ὁ Χρησμός 12+14 (*Σχήμα 10*), ἔχει εικονογραφηθεῖ ἔτσι, ὡστε ανταποκρίνεται με εἰδικότατο τρόπο στην περιγραφή τοῦ K5, κυρίως τὴν εμφάνιση τοῦ σταυροῦ στον οὐρανό, που θα ἀποκαλύψει τὴ θέση τῆς «καλιᾶς» τοῦ βασιλιά,² και τὴν προσέλευση τοῦ δήμου. Ὑπάρχουν ὁμως και διαφοροποιήσεις ἀπὸ το K5, με κυριότερη τὴ διαδικασία ἐκλογῆς τοῦ βασιλιά:

K5: «(...) και ὁ κήρυξ βροντοφωνῶν και μὴ φαινόμενος ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ πρὸς τὸν λαὸν εἶπη· ἀρεστός ὑμῖν οὗτος ἐστὶ· τότε λήγεται πάντας φόβος και τρόμος και ἔκστασις εἰς τὴν τοῦ κηρύγματος βροντιαίαν φωνὴν· και εἶθ' οὕτως τύπτοντες τὰ στήθη μετὰ δακρῶν και στεναγμῶν, τὰς χεῖρας εἰς τὸν οὐρανὸν ἄραντες εἶπωσι· ναὶ κύριε ὅτι σὺ ἔδωκας αὐτὸν ἀρεστός ἡμῖν ἐστὶ (...).»³

Δεν εἶναι εὐκόλο να πούμε πῶς θα μπορούσε να απεικονιστεῖ αὐτὴ ἡ σκηνή, μπορούμε ὁμως να παρατηρήσουμε ὅτι, ἰδίως τα PP και Berg, τὴν ἀπωθούν. Ὁ βασιλιάς δεν ἐκλέγεται, ἀλλὰ «ἐκλέγει» τὸν λαό του χειρονομώντας χαρακτηριστικὰ (εἰκόνα 6.88: δεξιά). Για τὴ σχέση τῆς εικονογράφησης αὐτοῦ ἐδῶ τουλάχιστον τοῦ Χρησμοῦ με το K5 μαρτυρεῖ ἐμμέσως ὁ M22, διότι ἐκεῖ, στο κείμενο που συνοδεύει τὴ συγκεκριμένη εἰκόνα (εἰκόνα 6.87: δεξιά και κάτω) περιλαμβάνονται και στίχοι τοῦ K5: «και ὁ κήρυξ βροντοφωνῶν και μὴ φαινόμενος ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ, πρὸς τὸν λαὸν εἶπει· ἀρεστὸν ὑμῖν ἐστὶν οὗτος». Ἡ ἀπάντηση τοῦ λαοῦ δεν καταγράφεται.

¹ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 96-98, ἀρ. 109-128.

² LSJ 1996, 867. *Καλιᾶ*: βωμός ἢ σπήλαιο που περιέχει τὸ εἶδωλο κάποιου θεοῦ. Μεταφορικά: φωλιά.

³ BROKKAAR, *Oracles*, 2002, 98-100, ἀρ. 134-139.

Εικόνα 6.88. Σχήμα 10 (Χρησμός 12+14): BB2, 14v (αριστερά)· PP, 13v (δεξιά).

Στον βαθμό που μπορούμε να δούμε χωριστά την εικονογραφία από την τεχνοτροπία στη συγκεκριμένη περίπτωση (εικόνα 6.88), οι εικονογραφικές διαφορές μεταξύ PP & BB2 είναι σημαντικές. Η χειρονομία τού βασιλιά και το στέμμα που ετοιμάζουν γι' αυτόν οι άγγελοι, ο τρόπος με τον οποίο αναπαριστάται η φύση, περιλαμβανομένου τού ουρανού, και η απόσταση από την οποία καλείται ο θεατής να παρακολουθήσει τη σκηνή διαφέρουν σημαντικά. Στις εικονογραφικές διαφορές που παρουσιάζει η απεικονιζόμενη πόλη συμβάλλουν η προοπτική και οι χρωματισμοί. Στον PP τα τείχη της πόλεως είναι γεμάτα στρατιώτες, οι οποίοι λείπουν εντελώς από τον BB2. Το εξερχόμενο πλήθος είναι επίσης πιο εξατομικευμένο στον BB2, όπως παρατήρησε η Misguich.¹

Άρα, ο ισχυρισμός ότι στη συγκεκριμένη εικόνα η εικονογραφία τού BB2 είναι ταυτόσημη με του PP δεν ευσταθεί.² Τα δύο χειρόγραφα δεν διαφοροποιούνται μεταξύ τους μόνο στην εικόνα αυτή, αλλά στο σύνολο της εικονογράφησης τους, και βέβαια όχι μόνο εικονογραφικά. Η Misguich εντόπισε την κύρια διαφορά στην

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 238.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 238: "L'iconographie du Baroccianus 170 (f. 14v) est identique".

αναπαράσταση του χώρου,¹ αλλά την ίδια στιγμή τής απέδωσε νόημα εξέλιξης από μία «αρχαϊκή» θέση (PP) σε μία «δυτικότροπη» (M22),² με τον BB2 να κείται στη μέση τής διαδρομής. Η Misguich, δηλαδή, αντιλήφθηκε τη σχέση των δύο χειρογράφων στη βάση τής υποτιθέμενης εξελικτικής πορείας στην αισθητική τού Κλόντζα και του «εργαστηρίου» του «από το Βυζάντιο προς τη Δύση». Την ίδια άποψη εξέφρασε στην τελική δημοσίευση του PP,³ όπου έκανε ένα σημαντικό επιπλέον βήμα: θεωρώντας ότι το τρίπτυχο Σπάντα «ανταποκρίνεται στην ίδια αισθητική στιγμή» με το PP,⁴ ενώ το τρίπτυχο Λάτση (πρώην Γιόρκσαϊρ) βρίσκεται «πιο κοντά» στο BB2,⁵ εννόησε ότι την ίδια εξέλιξη πρέπει ίσως να δούμε στο σύνολο του έργου τού Κλόντζα. Δικαίως ο Βοκοτόπουλος διαμαρτυρήθηκε ότι δεν πρέπει να θεωρείται δεδομένη μία γραμμική εξελικτική πορεία.⁶ Ανεξάρτητα από το ζήτημα που θέτει ο συλλογισμός τής Misguich, η αδυναμία του έγκειται στο ότι είναι κυκλικός: οι τεχνοτροπικές διαφορές χρονολόγησαν τα χειρόγραφα, και η χρονολόγηση των χειρογράφων ερμήνευσε τις τεχνοτροπικές διαφορές. Η ερμηνεία καταρρέει αν ο BB2 δημιουργήθηκε πριν από τον PP· η χρονολόγηση καταρρέει αν αυτή η εξελικτική πορεία αμφισβητηθεί.

Το πλέγμα ομοιοτήτων και διαφοροποιήσεων μεταξύ BB2 & PP καθιστούν την περίπτωση τους ανάλογη με εκείνες των Amb & M3c, BB1e & E1 και M3a & Pan. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι όλες οι περιπτώσεις ακολουθούν το ίδιο μοτίβο ή ότι το μοτίβο οφείλει την ύπαρξή του στις ίδιες αιτίες και στα τέσσερα ζεύγη. Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, όμως, σκοντάφτουμε στο ίδιο σύνθετο πρόβλημα χρονολόγησης και ερμηνείας, επειδή δεν υπάρχουν εξωτερικά στοιχεία που να μαρτυρούν με ασφάλεια ούτε ποιο χειρόγραφο προηγείται και ποιο έπεται, ούτε τι ήθελαν να πουν τα χειρόγραφα. Είμαστε έτσι υποχρεωμένοι να αρκεστούμε σε εσωτερικά κυρίως τεκμήρια και η τεχνοτροπία είναι ασφαλώς ένα τέτοιο. Σε τελευταία ανάλυση, ωστόσο, η εφαρμογή τού κριτηρίου αυτού έχει επίσης ανάγκη εξωτερικών προσδιορισμών. Η Misguich συνέδεσε τους δύο τελευταίους κώδικες με

¹ HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 135: “Leurs miniatures présentent entre elles de grandes parentés mais aussi des différences notoires, particulièrement du point de vue de la conception de l’espace”. Πρβλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60: “il y a quelques différences intéressantes”.

² HADERMANN-MISGUICH, “Les livres”, 1997, 135-137 (“l’archaïsme” χρησιμοποιείται τρεις φορές): 137 (“occidentalisante”).

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 254-256.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 258: “correspondre au même moment esthétique”.

⁵ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 258: “plus proche”.

⁶ ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, «Τρίπτυχο Βουκουρεστίου», 2006, 351 υποσημ. 82.

μία ευθεία γραμμή στη βάση της υποτιθέμενης τεχνοτροπικής εξελικτικής πορείας και, χρησιμοποιώντας την υπόθεση αυτή ως τεκμήριο, τοποθέτησε τον PP πριν από τον BB2. Έτσι, ο M22 όχι μόνο κείται στο τέλος της εξελικτικής διαδρομής ως «σκοπός», όσον αφορά τα χειρόγραφα που παρήγαγε το «εργαστήριο» του Κλόντζα, αλλά στην πραγματικότητα, ως «σκοπός», έδωσε την αφορμή για την εγκαθίδρυση της όλης συλλογιστικής. Υπήρξε επίσης και το μέτρο, βάσει του οποίου η Misguich διέκρινε στάδια στην εξελικτική διαδρομή.¹ Τα σταθερά σημεία της Misguich είναι η χρονολογία 1577 που φέρει ο BB2 και η χρονολόγηση του M22 στο 1590-1592, αλλά το αν τα σημεία αυτά θα λειτουργήσουν εσωτερικά ή εξωτερικά ως προς τον PP, δεν είναι αυτονόητο: εξαρτάται από το πώς κάποιος θα τα χρησιμοποιήσει.

Στην τελική δημοσίευση του PP η Vereecken προσπάθησε να διαχειριστεί την επισφάλεια του συλλογισμού της Misguich, αμέσως πριν η Misguich ξεκινήσει την τεχνοτροπική της ανάλυση. Η Vereecken πρότεινε ότι δεν πρέπει να εκλάβουμε τους μετρητοίς τη χρονολόγηση “VI Idus Aprilis MDLXXVII”, η οποία κλείνει την αφιέρωση του Μπαρότσι προς τον Φοσκαρίνι στον BB2. Η αιτία της πρότασης αυτής ήταν πως, όταν ο Μπαρότσι γράφει σε ένα κείμενο με χρονολόγηση «Απρίλιος 1577» (στην αφιέρωση του BB2) ότι ολοκλήρωσε εργασία έντεκα μηνών, στην πραγματικότητα απαγορεύει τη χρονολόγηση «ολοκληρωμένων» χειρογράφων (και από την άποψη που συζητάμε οι BB2, PP και Berg είναι ολοκληρωμένοι) πριν τον Απρίλιο του 1577. Αναγκαστικά δηλαδή ο BB2 είτε είναι πρωιμότερος, είτε χρονολογείται την ίδια ακριβώς εποχή με τον PP. Για να υποστηριχθεί κάτι διαφορετικό, πρέπει να υπονομευθεί η σχέση του «Απρίλιος 1577» με το κείμενο στο οποίο προσάπτεται,² και συνακόλουθα με την αναφορά του κειμένου στη διάρκεια της εργασίας.

Με δυο λόγια, βάσει των όσων γνωρίζουμε σήμερα, το ότι ο BB2 χρονολογείται τον «Απρίλιο 1577», στο τέλος της εντεκάμηνης εργασίας δεν είναι υπόθεση, αλλά γεγονός. Η Vereecken επιχείρησε να το παρακάμψει γράφοντας: “Nous avons fortement l’impression que la date du manuscrit d’Oxford ne renvoie pas à l’exécution du manuscrit”.³ Το επιχείρημά της ήταν ότι, εφόσον η αφιέρωση είναι ταυτόσημη (“identique”) στα δύο χειρόγραφα (BB2 & PP), η χρονολόγηση “se rapporte donc peut-être à la première rédaction de cette préface [της αφιέρωσης] et à

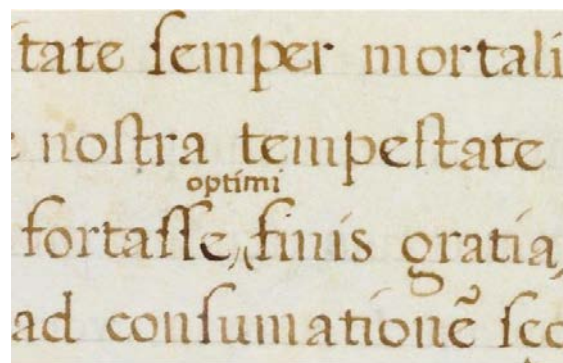
¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 75-80.

² Θυμίζω ότι η αφιέρωση χρονολογείται μόνο στον BB2, και όχι στον PP και στον Berg.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 223.

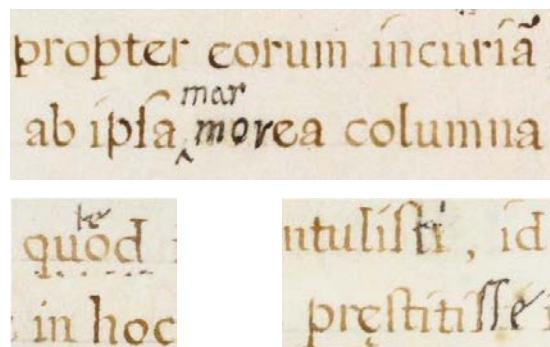
l'achèvement de la compilation des *Oracles* par Barozzi”.¹ Με δυο λόγια, η χρονολόγηση δεν σχετίζεται με το BB2 ως χειρόγραφο, διότι ενδεχομένως η αφιέρωση δεν γράφτηκε για πρώτη φορά στο BB2. Στην πραγματικότητα η Vereecken δεν διευκρινίζει τι ακριβώς πιστεύει ότι χρονολογείται με το “VI Idus Aprilis MDLXXVII” και αυτό είναι έως έναν βαθμό δικαιολογημένο, διότι η χρονολογία με ακρίβεια ημέρας προκαλεί αμηχανία: σίγουρα το BB2 δεν παράχθηκε σε μια μέρα. Από την άλλη μεριά, όμως, δεν είναι δικαιολογημένη η αποσύνδεση της χρονολόγησης από το χειρόγραφο που, μόνο αυτό ανάμεσα σε τρία άλλα, την φέρει.

Ο ισχυρισμός ότι η αφιέρωση στα BB2 & PP είναι ταυτόσημη, κατά τη κρίση μου δεν μπορεί να αληθεύει. Η αφιέρωση στον BB2 έχει διορθώσεις, και μάλιστα δύο

Εικόνα 6.89. BB2, 3r.

ειδών. Αφενός ο γραφέας τού κειμένου διόρθωσε ένα lapsus με το ίδιο χρυσό μελάνι που χρησιμοποίησε και στο υπόλοιπο κείμενο (εικόνα 6.89), αφετέρου ο Μπαρότσι

Εικόνα 6.90. BB2, 2v (άνω)· 3r (κάτω).

διόρθωσε το κείμενο σε επόμενο χρόνο, επεμβαίνοντας σε τρία σημεία με μαύρο μελάνι (εικόνα 6.90).² Δεν γνωρίζουμε αν ο Μπαρότσι επενέβη στην αφιέρωση του BB2 αμέσως μετά τον γραφέα ή αργότερα, ενώ σκάλιζε τα περασμένα προς το τέλος

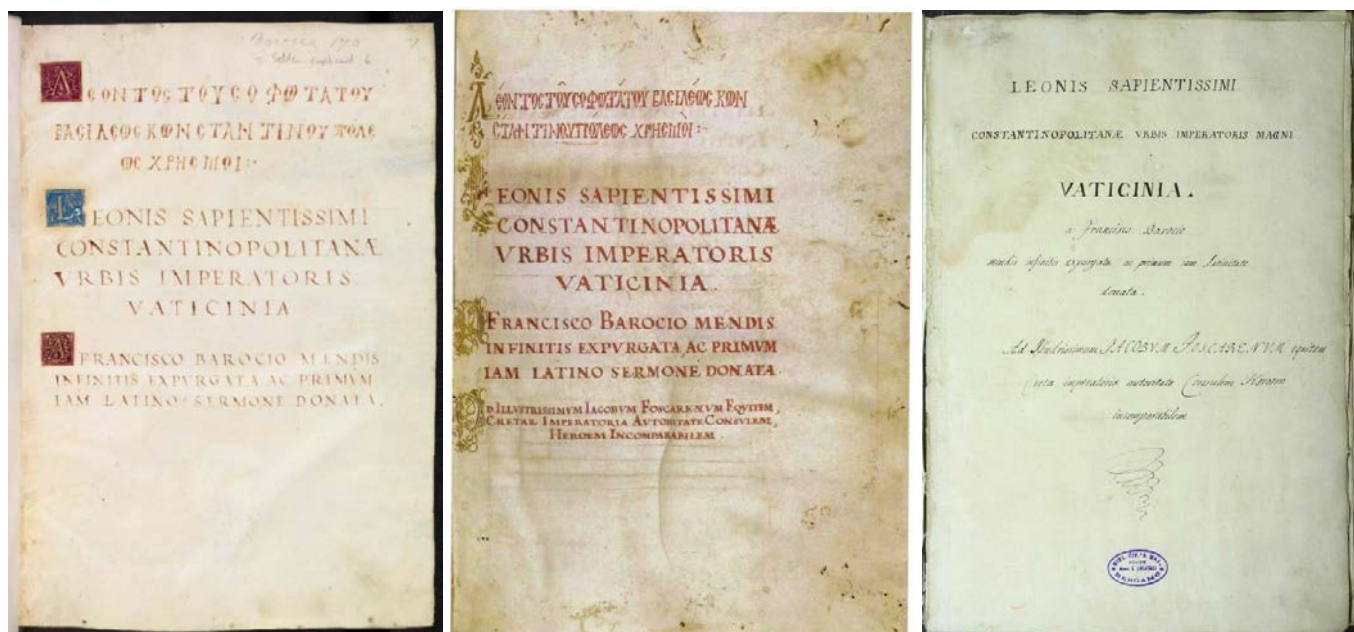
¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 223.

² Βλ. υποσημειώσεις στην Πηγή 1. Πρβλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60. Το ότι πρόκειται για τον «διορθωτή»-Μπαρότσι είναι πλέον αυτονόητο.

τής ζωής του. Το γεγονός πάντως είναι ότι η αποσύνδεση τής χρονολόγησης «1577» από τον BB2 δεν μπορεί να επιτευχθεί στη βάση τής παραδοχής ότι οι αφιερώσεις είναι ταυτόσημες.

Χωρίς να δηλώνεται ρητά εμφίλοχως ξανά εδώ το φάντασμα ενός αρχέτυπου, τής αφιέρωσης, στο οποίο αυτή τάχα πρωτογράφηκε, και το οποίο αυτό χρονολογείτο τον «Απρίλιο 1577». Η Vereecken υποκαθιστά ένα γεγονός με μία υπόθεση, υπονοώντας ότι ο PP βρίσκεται εγγύτερα από τον BB2 στο αρχέτυπο αυτό. Η χαλάρωση του δεσμού τού «1577» με τον BB2 ήταν απαραίτητη στις Vereecken & Hadermann-Misguich, γιατί τους επέτρεψε να χρονολογήσουν τον BB2 στο 1577-1580, και τον PP στο 1575-1577,¹ πρακτικά δηλαδή να επισυνάψουν εντέχνως το «1577» στον PP, προκειμένου να εξυπηρετηθεί το σχήμα της εξελικτικής πορείας στο ζήτημα της τεχνοτροπίας.

Το ότι ο PP ήταν από τους δύο ο κώδικας που παραδόθηκε στον Φοσκαρίνι είναι βέβαιο: το μαρτυρούν η σχετική προσθήκη στη σελίδα τού τίτλου (εικόνα 6.91),² και οι διαφορετικές διαδρομές των δύο χειρογράφων. Εντούτοις, η κατανόηση της ιστορικής σχέσης ανάμεσα στους δύο κώδικες απαιτεί την ιστορικοποίηση του

Εικόνα 6.91. BB2, 1r (αριστερά)· PP, 1r (κέντρο)· Berg, 1r (δεξιά).

πλέγματος διαφορών και ομοιοτήτων τους. Ακριβώς επειδή έχουμε να κάνουμε με χρησμολογία, βιβλία όπου η εικόνα όπως έχουμε δει παίζει ισχυρό λειτουργικό ρόλο

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 257.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 60 υποσημ. 15.

ως προς (και μαζί με) το κείμενο, απαιτείται αυξημένη ευαισθησία κατά τον εντοπισμό των διαφοροποιήσεων και στο κείμενο, και στις εικόνες. Η ίδια η Vereecken κάνει λόγο για “différence idéologique qui se reflète dans les deux séries d’illustrations”,¹ αλλά τόσο η πραγματέυσή της, όσο και εκείνη της Misguich, δεν μετέτρεψαν σε πράξη την εξαγγελία. Αντιθέτως, υποτίμησαν τις διαφορές ανάμεσα στους BB2 & PP όχι μόνο στην περίπτωση του *Σχήματος 10* (Χρησμός 12+14), όπως είδαμε, αλλά και σε άλλες περιπτώσεις. Στην περίπτωση του *Σχήματος 7* (Χρησμός 8), όπου απεικονίζεται η κατάληψη της οθωμανικής Κωνσταντινούπολης, οι δύο κώδικες δεν δείχνουν μόνο διαφορετικές στιγμές τής εξέλιξης του προφητευόμενου γεγονότος,² αλλά, όπως θα δείξω στο κεφ. 8.5.2, μάλλον διαφορετικές ερμηνείες τού ίδιου ενός Χρησμού.

Η χρονολογική σχέση των δύο κωδίκων, επομένως, δεν μπορεί να αποσυνδεθεί από την ιστορική, και πιο συγκεκριμένα την ιδεολογική σχέση τους, για την οποία δεν μπορούμε να αποφανθούμε, παρά μόνο μετά από λεπτομερή και επίμονη σύγκριση. Έως ότου το πράξουμε αυτό, εφόσον ο BB2 απαγορεύει τη χρονολόγηση αμφοτέρων των BB2 & PP πριν το 1577, εξαιτίας της χρονολόγησης που φέρει στην αφιέρωση, ο PP δεν μπορεί παρά να χρονολογηθεί ανάμεσα στις 7 Απριλίου 1577 (χρονολογία τής αφιέρωσης) και στις 8 Νοεμβρίου 1577, εφόσον τότε ο Φοσκαρίνι αναχώρησε από την Κρήτη φέροντάς τον στις αποσκευές του.

Κατά την προσπάθεια διάγνωσης της σχέσης των BB2 & PP διαφαίνεται ισχυρή διαπλοκή των ιδεολογικών και με τις τεχνικές όψεις. Η σημαντικότερη ίσως σχετική περίπτωση αφορά το μη ολοκληρωμένο πορτραίτο που απεικονίζεται στο φ. 3v του PP, έχοντας απέναντί του, στο φ. 4r, τον θυρεό τού Φοσκαρίνι (εικόνα 6.92). Η Misguich αποδέχτηκε ομοιότητες ανάμεσα στο πλαίσιο του πορτραίτου στον PP και στο πλαίσιο του φ. 5v και στην αψίδα τού φ. 26v στον BB2 (εικόνα 6.92).³ Φαίνεται να έχει δίκιο, και αυτό από ιδεολογική άποψη σημαίνει ότι, ειδικά σε ό,τι αφορούσε το *ή τα* πορτραίτα, ο PP υιοθετούσε την αισθητική τού BB2 ή τουλάχιστον έκανε ένα διάβημα προς αυτήν. Η Misguich δίστασε να αποφασίσει αν το πορτραίτο τού φ. 3v έγινε στην Κρήτη,⁴ ή αν, όπως υπέθεσε λίγες σελίδες πιο κάτω, το πορτραίτο και ο θυρεός ζωγραφίστηκαν αργότερα, την εποχή τής στάχωσης του

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 223.

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 234: “une iconographie fort semblable à celle du Bute mais la ville y est aux mains des Turcs”.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 226 και 257 υποσημ. 64.

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 227.

Εικόνα 6.92. PP, 3v-4r (άνω)· BB2, 26v (κάτω αριστερά)· BB2, 5v (κάτω δεξιά).

κώδικα στη Βενετία,¹ ενόσω ο PP βρισκόταν πια στα χέρια τού Φοσκαρίνι. Σε κάθε περίπτωση το ζήτημα δεν συνδέεται αναγκαστικά με το ποιος κώδικας προηγείται και ποιος έπεται χρονολογικά, διότι οι δύο εικόνες μπορούν ούτως ή άλλως να γίνουν αντιληπτές ως προσθήκες σε σχέση με το καθαυτό χρησμολογικό μέρος. Δεν πρέπει να ξεχνάμε, ωστόσο, ότι πίσω από τον θυρεό τού φ. 4r βρίσκεται η εικόνα τής άρκτου τού Χρησμού 1α (*Σχήμα 1*), γεγονός που σημαίνει ότι τουλάχιστον ο θυρεός (και νομίζω, συνακόλουθα, και το πορτραίτο) δεν θα μπορούσαν να είχε εκτελεστεί αργότερα από την υπόλοιπη εικονογράφηση. Επίσης, το κείμενο της αφιέρωσης που απευθύνει προς τον Φοσκαρίνι ο Μπαρότσι καταλαμβάνει τέσσερις σελίδες στον BB2 (φ. 2r-3v) αντί μόνο δύο στον PP (φ. 1v-2r), και στον BB2 μεσολαβούν τρεις κενές σελίδες (φ. 4r-5r) ανάμεσα στην αφιέρωση και στην άρκτο (φ. 5v). Έχει αφεθεί χώρος στον BB2, ο οποίος θα μπορούσε να φιλοξενήσει αντίστοιχες «εισαγωγικές» εικόνες, άγνωστο ποιες.

Υπάρχει ένα στοιχείο, το οποίο δείχνει ότι οι κώδικες ήταν περισσότεροι από τους τρεις που σώζονται σήμερα (BB2, PP, Berg). Όπως μας πληροφόρησε ο Antonio Rigo,² στο φ. 89r του κώδικα Marc. Ital. XI 60,³ σε ένα σημείωμα γραμμένο από τον Apostolo Zeno κατά το πρώτο ήμισυ 18ου αιώνα, ο Zeno αναφέρει ότι ο ετεροθαλής αδελφός του, Andrea Cornaro, του έδειξε έναν χαρτώο κώδικα “in foglio”,⁴ του 16ου αιώνα, που περιείχε “Vaticinij di Leone V Imperadore di Costantinopoli”, με το κείμενο γραμμένο στα ελληνικά και με λατινική μετάφρασή του από τον Φραγκίσκο Μπαρότσι. Ο τίτλος τού κειμένου ήταν:

“Leonis sapientissimi Constantinopolitanae urbis Imperatoris Magni Vaticinia, a Francesco Barocio mendis infinitis expurgata, ac primum jam latinitate donata. Ad Illustrissimum Jacobum Fuscarenum Equitem, Cretae Imperatoria autoritate Consulem, heroem incomparabilem”.⁵

Ο τίτλος αυτός (πρβλ. εικόνα 6.91), αλλά και το ότι ο κώδικας ήταν χαρτώος, φέρνουν το χειρόγραφο που είδε ο Zeno κοντά στον Berg, με κύρια διαφορά ότι ο Berg δεν περιέχει ελληνικό κείμενο. Στην ίδια σημείωση ο Zeno γράφει ότι το

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 257.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21-23. Παραπέμπει στον BONCOMPAGNI, “Francesco Barozzi”, 1884, 815, αριθ. 1.

³ Περιέχει σημειώσεις σε ποικίλα θέματα (*Zibaldone*) του Apostolo Zeno (1669-1750), Βενετού ποιητή και λογίου με καταγωγή από την Κρήτη.

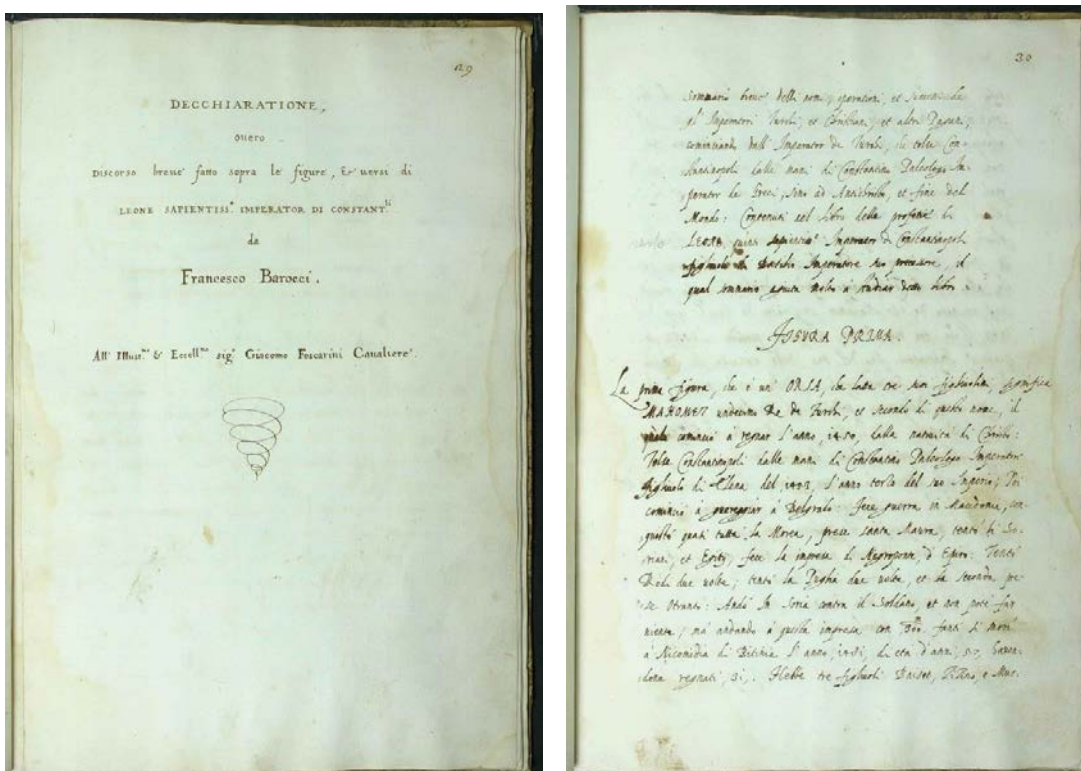
⁴ Με το φύλλο του χαρτιού διπλωμένο στα δύο, γενική έκφραση για το «μεγάλο σχήμα».

⁵ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21.

χειρόγραφο ξεκινούσε με την αφιέρωση στον Φοσκαρίνι (“Quum undecimo ab hinc mense...”) και ότι περιείχε 24 χρησμούς “delineati ed espressi in tante figure simboliche”. Και ο Zeno συνεχίζει:

“Dopo il testo latino siegue: ‘Sommario breve delli nomi e successi degl’Imperatori Turchi e Christiani et altri Pagani, incominciando dall’Imperator de’ Turchi, che tolse Costantinopoli dalle mani di Costantino Paleologo Imperator de’ Greci, sino ad Antichristo et fine del mondo: contenuti nel libro delle profezie di Leone quinto, sapientissimo Imperator di Costantinopoli figliuolo di Basilio Imperatore, suo successore: il qual sommario ajuta molto a studiar detto libro’”.¹

Η φράση: “Dopo il testo latino” ίσως δείχνει ότι στο συγκεκριμένο χειρόγραφο το ελληνικό και το λατινικό κείμενο δεν καταγράφονταν παράλληλα σε γειτονικές

Εικόνα 6.93. Berg, σελίδα τίτλου τού “Sommario”: 29r (αριστερά)· Αρχή τού κειμένου τού “Sommario”: 30r (δεξιά). Η σελίδα 29v είναι κενή.

στήλες, αλλά πρώτα το ένα και μετά το άλλο. Το ότι ο Zeno επέλεξε να καταγράψει ως τίτλο το εισαγωγικό σημείωμα του “Sommario”, αντί του κειμένου που βλέπουμε

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21.

στην αντίστοιχη σελίδα τίτλου στο Berg (εικόνα 6.93), δεν σημαίνει απαραίτητως ότι η σελίδα τίτλου έλειπε στο χειρόγραφο που είχε μπροστά του, γιατί ο ίδιος περιγράφει τα περιεχόμενα του “Sommario” με τη φράση: “si contiene in lingua volgare *la dichiarazione che fa il Barocci delle suddette XXIV figure*”.¹

Όπως κι αν έχει το πράγμα, το χειρόγραφο που είχε στην κατοχή του ο Andrea Cornaro στη Βενετία τον 18ο αιώνα δεν ήταν το Berg, αλλά του έμοιαζε.² Δεν είναι σαφές αν περιείχε έγχρωμες εικόνες ή σχέδια χωρίς χρώμα, αλλά η απουσία σχολίου για την ύπαρξη χρώματος και το επίθετο “delineati” δείχνουν μάλλον προς το δεύτερο, πράγμα που παραλληλίζει το άγνωστο χειρόγραφο προς το Berg. Έτσι, το τέταρτο αυτό χειρόγραφο εξισορροπεί μαζί με το Berg το ζεύγος των BB2 & PP: δύο χαρτώοι, δύο περγαμηνοί – δύο χωρίς χρώμα και δύο με χρώμα. Η ύπαρξη και άλλων χειρογράφων δεν μπορεί να αποκλειστεί, εφόσον εξακολουθούμε να αγνοούμε την τύχη του εκτενούς λατινικού σχολιασμού τού Μπαρότσι στους Χρησμούς και της ιταλικής τους μετάφρασης (volgar). Άλλα στοιχεία για τους υλικούς φορείς αυτών των δύο κειμένων, πάντως, δεν υπάρχουν.

Εικόνα 6.94. Σχήμα 15: PP, 17v (αριστερά)· Berg, 15v (δεξιά).

Η συγγένεια του Berg με το PP στο επίπεδο της εικονογραφίας καθιστά το PP αφετηρία τόσο για τη χρονολόγηση, όσο και για τη διερεύνηση του ρόλου που έπαιξε ή που σκόπευε να παίξει το Berg στο όλο χρησιμολογικό πρόγραμμα τού Μπαρότσι.

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 21. Δική μου υπογράμμιση.

² Πρβλ. VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 217.

Ορισμένες εσωτερικές ενδείξεις αποκλείουν την περίπτωση το Berg να γράφτηκε πριν το PP για να χρησιμεύσει ως πρότυπό του. Είναι φανερό ότι οι εικόνες τού Berg αντιγράφηκαν από το PP, επειδή δεν έχουν ολοκληρωθεί (εικόνα 6.94), άρα δύσκολα θα μπορούσαν να έχουν υπηρετήσει το PP ως πρότυπο. Νομίζω, επίσης, ότι το Berg δεν γράφτηκε μετά το PP, ενόσω το PP βρισκόταν ακόμη στην Κρήτη – δεν δημιουργήθηκε δηλαδή εντός του 1577. Αυτό συνάγεται από δύο ενδείξεις. Πρώτον, η τεχνοτροπία των εικόνων τού Berg δείχνει ότι αυτές δεν προέρχονται από το ίδιο περιβάλλον με τις εικόνες τού προτύπου τους, του PP: πρόκειται για αντιγραφές με την κυριολεκτική σημασία της λέξης, από ζωγράφο που δεν μετέχει στους υφολογικούς προβληματισμούς τού PP. Η διαφορά στην εκφραστική δύναμη και

Εικόνα 6.95. Σχήμα 4 (Χρησμός 5+4): PP, 7v (αριστερά)· Berg, 5v (δεξιά).

ακρίβεια που έχουν οι εικόνες των δύο χειρογράφων, λόγου χάρη στην περίπτωση του Χρησμού 5+4 (Σχήμα 4) οφείλεται ακριβώς σε αυτή την έλλειψη ενδιαφέροντος από την πλευρά τού αντιγραφέα (εικόνα 6.95). Ως δεύτερη, μικρότερης σημασίας ένδειξη, μπορεί να προσαχθεί το υδατόσημο του χαρτιού τού Berg, το οποίο, σύμφωνα με τον Rigo, χρονολογείται στη δεκαετία 1581-1590. Κατά την περίοδο αυτή τον Μπαρότσι τον βρίσκουμε στη Βενετία.¹

¹ Τα στοιχεία που γνωρίζουμε για τις μετακινήσεις του δείχνουν ότι αναχώρησε από τον Χάνδακα για τη Βενετία τον Μάρτιο ή Απρίλιο του 1581, και επέστρεψε στην Κρήτη εντός του 1588:

Δικαίως λοιπόν η Misguich συνδέει το Berg με την πρόθεση του Μπαρότσι να εκδώσει σε έντυπο τη χρησιμολογική του εκδοχή.¹ Την πρόθεση αυτή βλέπουμε κατεγεγραμμένη από τον Μπαρότσι τρεις φορές: μία στην επιστολή του προς τον Πέρσιο Κρίσπο (7 Μαρτίου 1577, Πηγή 2), μία στην επιστολή του προς τον Ιάκωβο Φοσκαρίνι (24 Ιουνίου 1580, Πηγή 3), και μία, εμμέσως, στην επιστολή με την οποία συνόδευε την αποστολή τής άρτι εκδοθείσας *Κοσμογραφίας* του στον Camillo Paleotti, που βρισκόταν στη Μπολόνια (12 Οκτωβρίου 1585):

«Έτσι, σύντομα θα κυκλοφορήσουν και άλλα προϊόντα των κόπων μου και οι μεταφράσεις που θα κάνω από διάφορα άλλα χρησιμότερα βιβλία, τα οποία ήδη έχω γράψει να μου στείλουν από την Ελλάδα που πάντοτε τη συμμερίζομαι (*sempre la farò partecipare*)· κι αν τα πράγματα καθυστερούν κάπως, αιτία είναι οι τυπογράφοι και οι μεταφραστές, τους χρόνους των οποίων οφείλει κάποιος να ακολουθεί τόσο ως προς τη μετάφραση, όσο και στην εκτύπωση, και ιδίως όταν μεσολαβεί η σχεδίαση (*dissegno*) και η χάραξη (*intaglio*) πολλών εικόνων».²

Σύμφωνα με την Misguich, και ο BB2 θα μπορούσε να είχε σχεδιαστεί και να είχε πραγματοποιηθεί εν όψει αυτού του εκδοτικού εγχειρήματος, κυρίως εξαιτίας των διακοσμητικών πλαισίων, τα οποία κατά την ίδια ίσως εφαρμόστηκαν “à l’effet et (...) pour servir de modèle aux graveurs”.³ Με βάση τα χειρόγραφα και τις πληροφορίες που διαθέτουμε σήμερα, η υπόθεση αυτή δεν μπορεί να προωθηθεί ή να αποκλειστεί.

Άρα, ο Berg φαίνεται ότι γράφτηκε και ζωγραφίστηκε στη Βενετία, μετά την άφιξη εκεί του Μπαρότσι το 1581, και πριν τη σύλληψή του από την Ιερά Εξέταση, στις αρχές Καλοκαιριού τού 1587. Τα φύλλα τού χαρτιού, στα οποία σχεδιάστηκαν οι εικόνες, κολλήθηκαν στη συνέχεια πάνω στα φύλλα τού χειρογράφου (εικόνα 6.96), γεγονός ασύνηθες. Πάντως, ο ζωγράφος αντέγραψε τις εικόνες τού PP ίσως και «ξεπατικώνοντάς» τις εν μέρει, και κάποια στιγμή, ενώ ορισμένες εικόνες ήταν ακόμη ατέλειωτες, τα εικονογραφημένα φύλλα, αν δεν ήταν ήδη κομμένα, κόπηκαν

την 1η Απριλίου 1588 βρίσκεται ακόμη στη Βενετία· στις 26 Σεπτεμβρίου 1588 στέλνει επιστολή από τον Αγ. Κωνσταντίνο, το χωριό τού Ρεθύμνου όπου είχε την έπαυλή του (ΚΑΚΛΑΜΑΝΗΣ, *Descrizione*, 2004, 43, 53· RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 19· ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ, «Francesco Barozzi», 1974, 237 υποσημ. 17).

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 258.

² RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 19. Μεταφράζω από τα ιταλικά.

³ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 257-258.

και κολλήθηκαν στις verso όψεις των φύλλων τού Berg. Δεν ξέρουμε αν ο γραφέας είχε ήδη γράψει ή αν έγραψε έπειτα το κείμενο στις recto όψεις, αλλά το κείμενο που

Εικόνα 6.96. Σχήμα 21: Berg, 21v-22r. Η κόλληση της εικόνας φαίνεται στην άνω αριστερή γωνία.

υπάρχει πάνω στα εικονογραφημένα φύλλα (αριθμός εικόνας, μότο, λίγοι στίχοι ενίοτε) μάλλον γράφτηκε μετά την κόλλησή τους στο χειρόγραφο. Δεν ξέρω ποιες αναγκαιότητες επέβαλαν αυτόν τον ασυνήθιστο τρόπο δουλειάς και ίσως και μια κάποια βιασύνη στην αποπεράτωση του χειρογράφου, αλλά η εύλογη υπόθεση είναι να συσχετίσουμε το ζήτημα με τη σύλληψη του Μπαρότσι από την Ιερά Εξέταση, όπως θα δούμε στο κεφ. 9.

Η διευκρίνιση του τρόπου εργασίας στα BB2 & PP σκοντάφτει πριν απ' όλα στην περιπλοκή τού δίγλωσσου κειμένου. Είναι δηλαδή απαραίτητο να δούμε αν ο γραφέας τού ελληνικού και τού λατινικού κειμένου ήταν ένας ή δύο διαφορετικοί σε κάθε χειρόγραφο. Θέτοντας αυτό το ερώτημα, στην πραγματικότητα τίθεται με τον πλέον συνολικό τρόπο το ζήτημα των γραφέων της οικογένειας Γ.

Ας ξεκινήσουμε από τη λατινική γραφή. Έχω τη γνώμη ότι ο γραφέας τού Berg είναι ο ίδιος με εκείνον που έγραψε το λατινικό κείμενο στους BB2 & PP, αλλά και τα φ. 1r-40v και 100r-105v του Paris. Lat. 7218,¹ κώδικα γνωστού για τα αντίγραφα της αλληλογραφίας τού Μπαρότσι που περιέχει (εικόνα 6.97). Είναι προφανές ότι ο γραφικός χαρακτήρας στους BB2 & PP είναι πιο στυλιζαρισμένος και

¹ Ο γραφικός χαρακτήρας των φ. 100r-105v είναι πλησιέστερος στον Berg από τον γραφικό χαρακτήρα των φ. 1r-40v. Κατά τη γνώμη μου, ωστόσο, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο γραφέας είναι ο ίδιος.

6 Hec sane Erythraea Sibylla. De Lactantius aliquos in his uerbis
 uide alias Sibyllas uicari sed non referre uicari Sibylla sine.
 Sibylla ee uicari ee herag. alias uicariia Erythraea uic
 nobilissime assignabatur. In capite uersum. Solitas Sibyl-
 las aliqd per uicaria uersum significare docet Cic. 2. de
 diuinatione. De Sibyllis n. loquens, sic uicari. Non esse aut

da' Mamaluch. Joco poi pace col Soldano, et li mese a far
 diuersa imprese contra Poloni, Orzan, et il Sofi, la maggior
 parte perdute, et poche guadagnate. Hebbe sei figliuoli, cioè
 Sciensia primogenito, il qual mori di malattia; Alensia secondo,
 il qual mori ancor egli di malattia; Hamar terzo; Masomet
 quarto, il qual fu aueterato dal padre; Coruoguirto, il qual cetero

Τετρατάτου εκείνου ad cenorum,
 In quibus quatuor est, ut ius sine tabeae.
 Noua dicitur, quatuor noua oris,
 Et molis imperatōis gelios quam uicari.
 Cuius uicarij pinguis subiecerint,
 Nam quōis dei domas in exister.

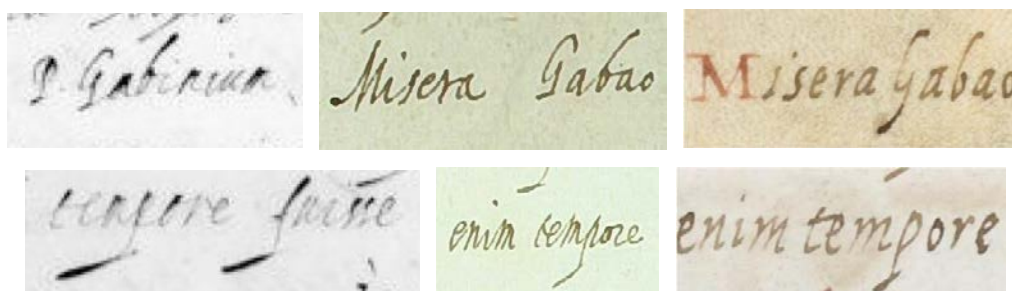
Ad Ursam, sine Regem
 ultra miser pessimo pelle fis
 Facile uertibilem enim imitans aspectum
 Infestum intus absconditis deceptionem
 A te ostendet cogitationem tempus,
 Quam beneuolos autem canes nutris inuenes!
 Canes fructores periculorum habes in medio.
 Serpens uero omnes consumet uelociter.

Εικόνα 6.97. Paris. Lat. 7218, 103v (άνω)· Berg, 31r (κέντρο)· BB2, 23r (κάτω αριστερά)· PP, 5r (κάτω δεξιά). Τμήματα των φύλλων.

πιο προσεκτικός σε σχέση με τους δύο άλλους κώδικες. Ωστόσο, δύσκολα αμφισβητείται ότι γραφέας είναι το ίδιο πρόσωπο σε όλες αυτές τις περιπτώσεις (εικόνα 6.98).

Ως προς τα ελληνικά κείμενα δεν υπάρχει επίσης αμφιβολία, και άλλωστε έχει ήδη επισημανθεί,¹ ότι ο γραφέας των BB2, PP, Mo (όσο σώζεται), καθώς και ο ένας από τους δύο γραφείς του M22 (εκείνος που γράφει το μεγαλύτερο μέρος του) είναι το ίδιο πρόσωπο (εικόνα 6.99). Αν αφήσουμε προς στιγμήν έξω τον δεύτερο γραφέα του M22, το συμπέρασμα είναι ότι σε όλα τα χειρόγραφα της οικογένειας Γ έχουμε

¹ Βλ. Κατάλογος κωδίκων: Γραφείς, στους κώδικες αυτούς, και την ιστοριογραφική σύνοψη στην αρχή του κεφ. 6.4.

Εικόνα 6.98. Γράμμα “G”: Paris. Lat. 7218, 103v (αριστερά)· Berg, 16r (κέντρο)· BB2, 19r (δεξιά).

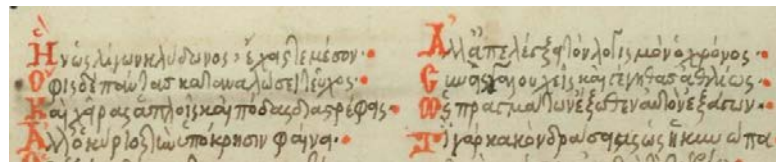
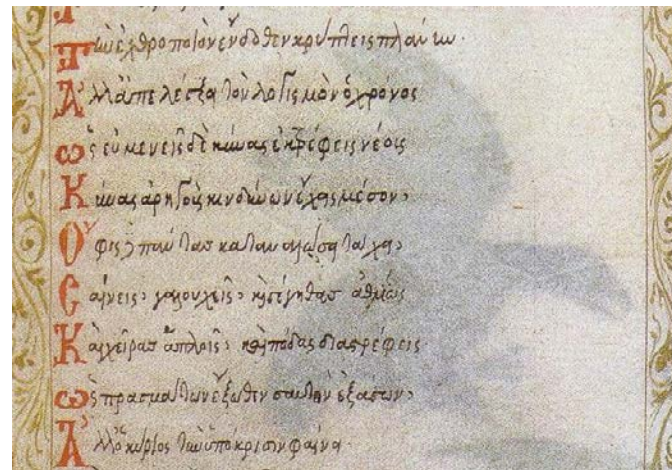
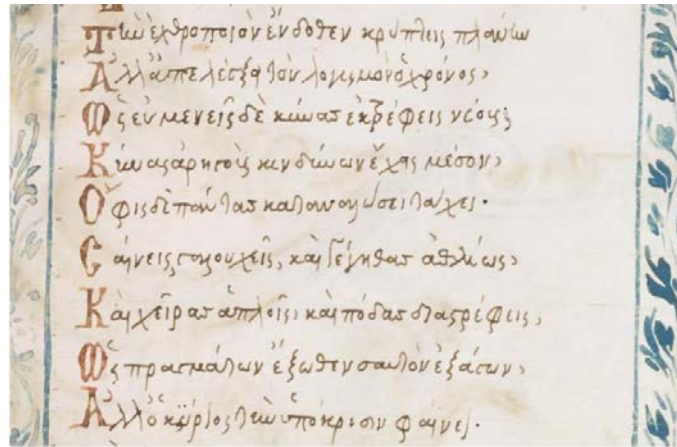
Γράμμα “p”: Paris. Lat. 7218, 101v (αριστερά)· Berg, 16r (κέντρο)· BB2, 10r (δεξιά).

έναν και μόνο γραφέα που γράφει λατινικά, και έναν και μόνο γραφέα που γράφει ελληνικά. Φτάνουμε λοιπόν σε κρίσιμο σταυροδρόμι: μήπως δεν έχουμε δύο γραφείς, αλλά έναν δίγλωσσο γραφέα; Πώς μπορούμε άραγε να διαγνώσουμε αν στα δύο εδώ επιλεγμένα παραδείγματα (εικόνα 6.100) τα κείμενα είναι γραμμένα από έναν και μόνο γραφέα ή από δύο;

Οι μελετητές των BB2 & PP, ενώ έχουν κατά ορισμένους τρόπους ασχοληθεί με τη «δίγλωσσία» τής εικονογράφησης, δεν παρατήρησαν ότι ανάλογο πρόβλημα παρουσιάζει και το κείμενο – ίσως μάλιστα πρόκειται για άλλη πτυχή τού ίδιου ενός προβλήματος. Μου φαίνεται ότι το δίγλωσσο κείμενο δεν αντιμετωπίστηκε ως πρόβλημα, διότι οι περισσότεροι μελετητές θεώρησαν αυτονόητο ότι ο γραφέας είναι ένας. Μόνο η Vereecken πιθανολόγησε δύο διαφορετικούς γραφείς,¹ αλλά ούτε επέμεινε, ούτε θεώρησε πρόβλημα τη γειννίαση ελληνικού και λατινικού κειμένου.

Ο Paris. Lat. 7218 ίσως δίνει μία λαβή να σκεφτούμε πάνω στο ερώτημα. Αν και “Iatinus”, ο κώδικας αυτός περιέχει και ελληνικά. Βρίσκονται ενσωματωμένα στο κείμενο των φ. 100r-105v, ένα εκτενές απόσπασμα σχετικό με τους χρησμούς τής Ερυθραίας Σίβυλλας. Ο γραφέας, ο οποίος θυμίζω είναι ο ίδιος που έγραψε τα λατινικά κείμενα στους Berg, BB2 & PP, αντέγραψε το απόσπασμα από την σχολιασμένη κριτική έκδοση του Juan Luis Vives στο *De civitate Dei* του Αυγουστίνου. Το βιβλίο είχε εκδοθεί στη Βασιλεία το 1522, και ένα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του είναι ότι το λατινικό κείμενο του Αυγουστίνου εγκιβωτίζει τα

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 56: “La partie grecque et la partie latine ... probablement par deux mains différentes”. Στη σ. 60, όπως είδαμε και στην αρχή τού κεφ. 6.4, η Vereecken, μιλώντας για τον BB2, υποθέτει είτε έναν, είτε πολλούς γραφείς. Δεν προσδιορίζει αριθμό, αλλά, καθώς λίγο πιο πάνω ξεχωρίζει τα φ. 29v-30r ως άλλου γραφέα, ο αριθμός μπορεί να ανέρχεται και σε τρεις: ένας για το ελληνικό κείμενο, ένας για το λατινικό, και ένας για τα φ. 29v-30r.

Εικόνα 6.99. Από άνω προς τα κάτω: BB2, 6r PP, 5r M22, 98r M22, 98v Mo, IIIr.

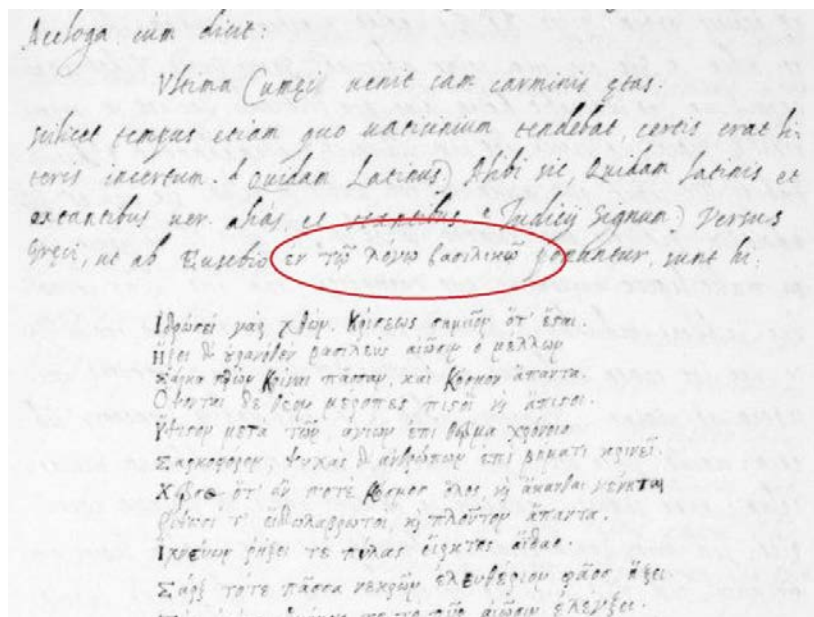
ελληνικά συβιλικά χωρία, και εγκιβωτίζεται με τη σειρά του στα πλούσια λατινικά σχόλια τού Vives.¹ Ενσκήπτει λοιπόν εδώ και πάλι το ερώτημα αν ο γραφέας των

¹ VIVES, *Commentaria*, 1569, στ. 1060-1067. Από τις επτά στήλες τού αποσπάσματος μόνο οι δύο περιέχουν κείμενο του Αυγουστίνου, ενώ οι υπόλοιπες πέντε περιέχουν τα σχόλια του Vives.

Εικόνα 6.100. BB2, 22v (άνω)· PP, 5v (κάτω).

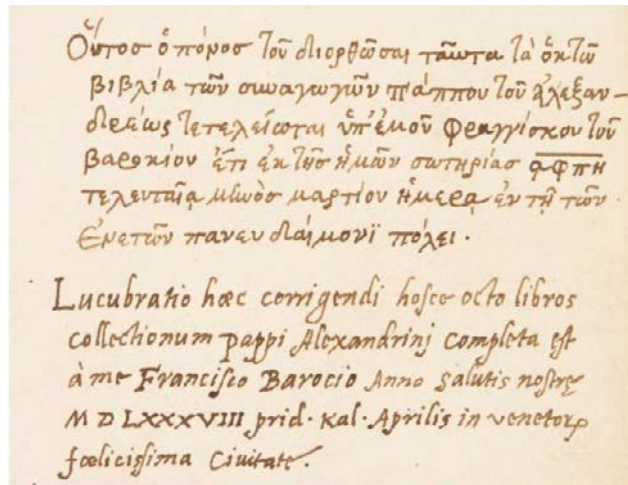
λατινικών και των ελληνικών είναι ο ίδιος. Με μεγαλύτερη δριμύτητα, όμως, διότι η εναλλαγή από τη μία γραφή στην άλλη δεν γίνεται σε διπλανές στήλες ή σε διαδοχικές αράδες, αλλά ακόμη και μέσα στην ίδια αράδα (εικόνα 6.101). Μού

Εικόνα 6.101. Paris. Lat. 7218, 104r. Τμήμα τού φύλλου.

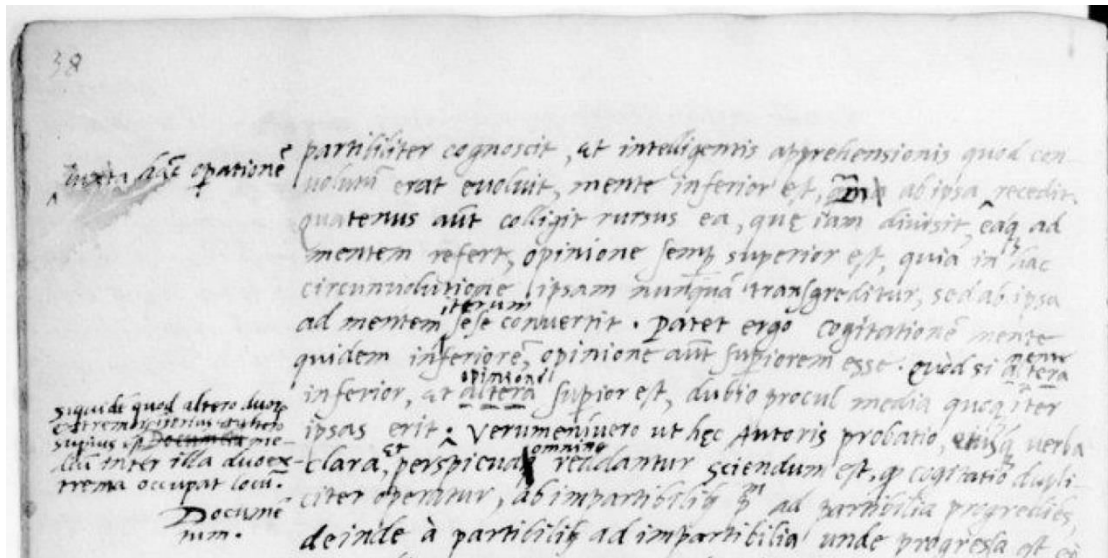
φαίνεται εξεζητημένο να δεχθούμε ότι έχουμε δύο διαφορετικούς γραφείς, άλλον για τα ελληνικά και άλλον για τα λατινικά - μάλλον πρέπει να δεχθούμε ότι ο γραφέας των λατινικών και των ελληνικών είναι το ίδιο πρόσωπο. Εφόσον όμως τα ελληνικά

αυτά δεν ταυτίζονται με τα ελληνικά των BB2 & PP, τότε σε αυτούς τους τελευταίους κώδικες ο γραφέας των ελληνικών είναι άλλος από τον γραφέα των λατινικών. Το

Εικόνα 6.102. British Library, Burney 105, 226r. Τμήμα τού φύλλου.

πρόβλημα αποκτά μία επιπλέον διάσταση, διότι τα ελληνικά στον Paris. Lat. 7218 θυμίζουν κάπως τον «καλλιγραφικό» ελληνικό γραφικό χαρακτήρα τού Μπαρότσι, όπως τον είδαμε στον Burney 105 (εικόνα 6.102). Τη λατινική γραφή τού Μπαρότσι

Εικόνα 6.103. Paris. Lat. 7218, 72v. Τμήμα τού φύλλου.

τη βλέπουμε, εκτός από τον Burney 105, και στα φ. 44r-98r του Paris. Lat. 7218 (εικόνα 6.103).¹ Η γραφή αυτή αφενός ταυτίζεται με τού Burney 105 (εικόνα 6.102), αφετέρου διαφοροποιείται από τη λατινική γραφή των φ. 100r-105v του Paris. Lat. 7218 (εικόνα 6.101). Άρα το πιθανότερο είναι πως τα ελληνικά στο φ. 104r του Paris. Lat. 7218 μοιάζουν, αλλά δεν είναι του Μπαρότσι. Με αυτές τις παραδοχές, το

¹ ROSE, “Francesco Barozzi”, 1977, 150, αριθ. 3.

συμπέρασμα είναι ότι στα BB2 & PP δεν έχουμε έναν δίγλωσσο γραφέα, αλλά δύο διαφορετικούς γραφείς, έναν για τα ελληνικά, τον οποίο θα αποκαλέσω Ανώνυμο 7, και έναν για τα λατινικά, τον οποίο θα αποκαλέσω Ανώνυμο 8. Τη δραστηριότητα του καθενός υποδεικνύω συνοπτικά στο Διάγραμμα 6.11. Οι παραδοχές αυτές σημαίνουν επίσης πως εγκαταλείπω τις ιδέες ότι ο Μπαρότσι είναι γραφέας τού Berg ή των φ. 100r-105v τού Paris. Lat. 7218.¹

Το Διάγραμμα 6.11 συνοψίζει τα συμπεράσματά μου για τους γραφείς τής οικογένειας Γ και συμπληρώνει το Διάγραμμα 6.1, που συνόψιζε τους γραφείς τής οικογένειας Α. Έχω αφήσει μία εκκρεμότητα αναφορικά με τους γραφείς τού M22 (ο ένας είναι ο Ανώνυμος 7), την οποία θα διευκρινίσω σε επόμενες σελίδες τού παρόντος κεφαλαίου. Η αντιγραφική δραστηριότητα που αποδίδω στον Ανώνυμο 8, η οποία, θυμίζω, συμπεριλαμβάνει και τα φ. 1r-40v και 100r-105v του Paris. Lat. 7218, τον καθιστά αναγκαστικά πρόσωπο οικείο και έμπιστο τού Μπαρότσι, το οποίο είχε πρόσβαση ακόμη και στην αλληλογραφία του. Με αυτή του την ιδιότητα προφανώς ακολουθούσε τον Μπαρότσι στις μετακινήσεις του: βρισκόταν μαζί με τον Φραγκίσκο στον Χάνδακα κατά το διάστημα 1577-1581 (BB2 & PP), και τον ακολούθησε στη Βενετία, όπου έγραψε τον Berg.

Διάγραμμα 6.11

Φάση	Γραφείς & Κώδικες	Ανών. 1	Γραφέας Γ ²	Φραγκίσκος Μπαρότσι («Διορθωτής») ³	Ανών. 7	Ανών. 8	Ανών. 9
A	BB1d*	+	+	+			
B	BB2 αφιέρωση			(;)		(;)	
	BB2 ελληνικό κείμενο				+		
	BB2 λατινικό κείμενο					+	
	PP αφιέρωση			(;)**		(;)**	
	PP ελληνικό κείμενο				+		
	PP λατινικό κείμενο					+	
Γ	Berg					+	
	M22			+ (;)	+		+
	Mo				+		
		Γραφέας Γ = Συνεργάτης του Φραγκίσκου Μπαρότσι. Ανώνυμος 7 = Paris. Lat. 7218. * Στον BB1d ο Ανώνυμος 1 έγραψε τα φ. 70r-79r και ο Γραφέας Γ τα φ. 80v-97v. ** Δεν έχουν δημοσιευτεί τα σχετικά φύλλα.					

Ως προς την ταυτότητα των ζωγράφων στους BB2 & PP, εφόσον η υπογραφή τού Κλόντζα βρίσκεται στον PP, και μάλιστα όχι μία αλλά τρεις φορές,¹ μπορούμε να

¹ Βλ. Κατάλογο κωδίκων, Berg: Γραφέας. Τα φ. 100r-105v τού Paris. Lat. 7218 θεωρεί αυτόγραφο του Μπαρότσι ο RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 17.

² Βλ. και κεφ. 6.2.5.

³ Βλ. και κεφ. 6.2.5.

αποδώσουμε αποκλειστικά στον Κλόντζα την εικονογράφηση του κώδικα, ίσως με μία επιφύλαξη για το φ. 3ν και για το φ. 4r. Το ερώτημα είναι αν πρέπει να δούμε τον Κλόντζα και στον BB2. Στο κεφ. 8 θα δείξω για ποιον λόγο καταλήγω σε αρνητική απάντηση στο ερώτημα αυτό.

Μπορούμε εδώ να διερευνήσουμε πώς συνεργάστηκαν οι γραφείς και οι ζωγράφοι στην παραγωγή των BB2 & PP. Καθώς έχουν δημοσιευτεί μόνο τα φύλλα εκείνα του PP που περιέχουν την εικονογράφηση και όχι και εκείνα που περιέχουν μονάχα κείμενο, με μοναδική εξαίρεση το φ. 5r,² τα συμπεράσματά μου θα προκύψουν κυρίως μέσω της μελέτης τού BB2, θα θεωρήσω δηλαδή ότι ο τρόπος εργασίας στον PP ήταν ανάλογος.

Το ερώτημα που θέτω αφορά τον βαθμό αυτονομίας τής εργασίας τού γραφέα από την εργασία τού ζωγράφου. Από την άποψη αυτή, τα χρησιμολόγια της οικογένειας Γ δεν διαφοροποιούνται από το γενικό μοτίβο των άλλων οικογενειών και των χειρογράφων «περί το Ams»: σε όλες τις περιπτώσεις οι δύο εργασίες εκτελούνται στο πλαίσιο σχετικής, αλλά αξιοσημείωτης αυτονομίας. Λίγες και μεμονωμένες είναι οι περιπτώσεις των χρησιμολογίων (Vin1, Bero, M22), όπου η συμπλοκή κειμένου και εικόνας μάς υποχρεώνει να διαπιστώσουμε εξαιρέσεις στον κανόνα.

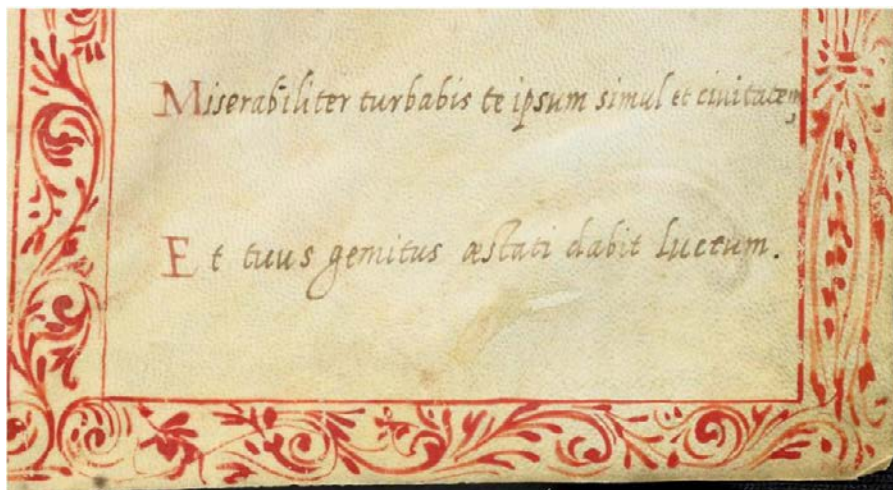
Η ειδική μορφή που λαμβάνει η σχέση γραφέα και ζωγράφου στην περίπτωση των BB1d, Berg, BB2 και PP είναι ότι το μεγαλύτερο μέρος τού κειμένου βρίσκεται μεν σε διαφορετική σελίδα από την εικόνα, αλλά ταυτοχρόνως, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις, στο ίδιο φύλλο: η recto πλευρά φέρει κείμενο, η verso φέρει εικόνα. Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι ο γραφέας και ο ζωγράφος εργάστηκαν αναγκαστικά σε διαφορετικό τόπο ή σε διαφορετικό χρόνο: την ώρα που ο ζωγράφος δούλευε σε ένα τετράδιο, ο γραφέας μπορούσε να εργάζεται σε άλλο. Από την άλλη, τα εσωτερικά τεκμήρια επιτρέπουν εύρος υποθέσεων για το πώς ακριβώς συνεργάστηκαν ο γραφέας και ο ζωγράφος στα BB2 & PP.

Οι σελίδες που περιέχουν το δίγλωσσο κείμενο έχουν οργανωθεί σε δύο στήλες. Ορίζονται με συνεχόμενη παραλληλόγραμμη ταινία από επαναλαμβανόμενα φυτικά διακοσμητικά μοτίβα, όχι πάντοτε τα ίδια, η οποία περιτρέχει τη σελίδα και, διχοτομώντας τη καθ' ύψος πλαισιώνει τους χώρους τού κειμένου (εικόνα 6.85). Η

¹ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 230 (Σχήμα 4), 233 (Σχήμα 7), 242 (Σχήμα 16).

² VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 289, πίν. VII.

ταινία επέχει λειτουργικό ρόλο «στηλοθέτη». Το ελληνικό κείμενο καταγράφεται πάντοτε στην αριστερή στήλη, το λατινικό στη δεξιά. Σε ορισμένες από τις «λατινικές» στήλες, και μόνο σε αυτές, μπορούμε σε πολλές περιπτώσεις να δούμε τον γραφέα να «φρενάρει» την αράδα,¹ προκειμένου να αποφύγει την πρόσκρουση στον στηλοθέτη (εικόνα 6.104). Συνήθως, το «φρενάρισμα» μειώνει το μέγεθος των

Εικόνα 6.104. BB2, 7r.

γραμμάτων, συρρικνώνει τις μεταξύ τους αποστάσεις, και καταλήγει στην τοποθέτηση του σημείου στίξης, και ενίοτε μέρους τής τελευταίας λέξης, κάτω από

Εικόνα 6.105. BB2, 17v.

την αράδα. Ο ένας από τους δύο γραφείς (Ανώνυμος 7 και Ανώνυμος 8) ήταν πιθανώς ο σχεδιαστής των στηλοθετών. Στην περίπτωση των εικονογραφημένων σελίδων που περιέχουν ταυτοχρόνως κείμενο μέσα σε καρτούς, το ίδιο φαινόμενο

¹ Βλ. BB2, φ. 7r, 8r, 9r, 13r, 13v, 16r, 21r, 23r.

παρατηρείται (εικόνα 6.105). Στις σελίδες αυτές τον κύριο ρόλο είχε ο ζωγράφος, ο οποίος προηγήθηκε του γραφέα. Οι δημιουργοί τού χειρογράφου είχαν επομένως σημαντικό βαθμό αυτονομίας, καθένας στις σελίδες ή στήλες του, αν και οι γραφείς επεμβαίνουν ενίοτε στην εικονογραφημένη σελίδα για να γράψουν ένα λιγότερο ή

Εικόνα 6.106. BB1d, 83v (άνω) και 84r (κάτω).

περισσότερο εκτενές κείμενο. Ο κανόνας ότι στις εικονογραφημένες σελίδες ο ζωγράφος προηγείται του γραφέα επιβεβαιώνεται στον Χρησμό 5+4 τού BB1d, λόγω της γειτνίασης του κειμένου με την εικόνα (εικόνα 6.106).

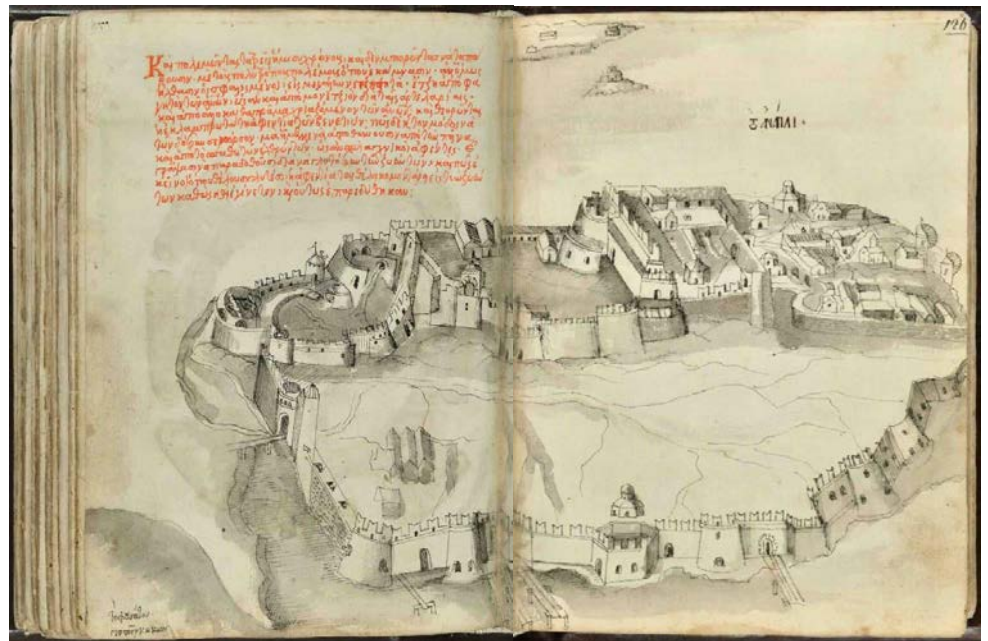
Αυτές οι ελάχιστες παρατηρήσεις δεν μας διαφωτίζουν και πολύ για το πώς ακριβώς οργάνωσαν την εργασία τους οι γραφείς και οι ζωγράφοι στα BB2 & PP. Προφανώς η εργασία εκτελέστηκε στον Χάνδακα. Ήταν άραγε οι δύο ζωγράφοι συνεργάτες, εργάζονταν δηλαδή μαζί στο πλαίσιο του ίδιου εργαστηρίου, ή μήπως δούλευαν ανεξάρτητα ο ένας από τον άλλο; Και ποια ήταν η σχέση τους με τους δύο γραφείς και με τον Φραγκίσκο Μπαρότσι, ιθύνοντα νου του όλου εγχειρήματος; Ποια ήταν επίσης η σχέση τού Γεώργιου Κλόντζα ως ζωγράφου τού BB1d με τον Γραφέα Γ τού χειρογράφου αυτού; Πώς θα μπορούσαμε να διακριβώσουμε αν ο Κλόντζας υπήρξε και γραφέας των ελληνικών σε κάποιον από τους κώδικες, αν δηλαδή ταυτίζεται με τον Γραφέα Γ ή με τον Ανώνυμο 7;

6.4.4 Τρίτη φάση: 1590-1595 (M22, Berg)

Αν ο κώδικας BB1 αποτελεί το αίνιγμα της ελληνόφωνης χρησμολογικής γραμματείας, ο M22 είναι η συνθετότερη δημιουργία της. Ο M22 είναι έργο μακράς πνοής από την άποψη της αφήγησης, όπως θα δούμε στο κεφ. 8, ενώ ο τρόπος της κατασκευής του, τον οποίο θα εξετάσουμε εντελώς συνοπτικά εδώ, είναι πιο περίπλοκος από κάθε άλλο χρησμολόγιο. Όπως φαίνεται στο Διάγραμμα 6.11 έχω την υποψία ότι το χέρι τού Φραγκίσκου Μπαρότσι απαντάται στον M22. Ανεξαρτήτως της παρουσίας ή όχι της γραφής του, πάντως, πιστεύω ότι ο Μπαρότσι συνέβαλε στον M22 κυρίως ως επιμελητής, ρόλος ανάλογος με αυτόν που είχε στα BB1d, BB2, PP και Berg. Η πεποίθησή μου προκύπτει κυρίως από την εξέταση του περιεχομένου του M22, από τη χρησμολογική του ερμηνεία, γεγονός που σημαίνει ότι η γνώμη μου αιτιολογείται κατά το ήμισυ στο κεφ. 8. Το άλλο ήμισυ της στήριξής της, όμως, βρίσκεται εδώ, και συγκεκριμένα στο γεγονός ότι στον M22 βλέπουμε να εκτελούνται εργασίες διόρθωσης και επιμέλειας παρόμοιες με αυτές που εκτέλεσε ο Μπαρότσι στον BB1. Αυτή η παραλληλία βέβαια δεν αρκεί από μόνη της για να στηρίξει τον ισχυρισμό ότι ο Μπαρότσι εκτέλεσε τις εργασίες αυτές και στον M22. Ο ισχυρισμός πρέπει να στηριχθεί στην παλαιογραφική εξέταση, η οποία θα επιβεβαιώνει πέρα από κάθε αμφιβολία, όπως νομίζω ότι συμβαίνει στην περίπτωση του BB1, την ύπαρξη της γραφής τού Μπαρότσι και στον M22. Πρέπει να πω καθαρά ότι τέτοια επιβεβαίωση δεν προκύπτει. Δεν εκφράζω λοιπόν έναν ισχυρισμό, αλλά μία υπόθεση βασισμένη σε ενδείξεις, καθεμιά από τις οποίες προσκόπτει σε διαφορετικές αντενδείξεις. Παρ' όλα αυτά, νομίζω ότι αξίζει να παρουσιάσω τις ενδείξεις αυτές, ώστε να εκτιμήσουμε τη βαρύτητα της συγκεκριμένης υπόθεσης. Η γενική προϋπόθεση που τη στηρίζει είναι η παρατήρηση που έκανα στο κεφ. 6.2.5, δηλαδή ότι η ελληνική γραφή τού Μπαρότσι παρουσιάζει κάποια αστάθεια, και η δυσκολία μου να στηρίξω ή να αποκλείσω την υπόθεσή μου με βάση τα παλαιογραφικά δεδομένα, οφείλεται στο ότι δεν είμαι σε θέση να εκτιμήσω το εύρος της αστάθειας αυτής.

Θα εξετάσω ορισμένα δείγματα γραφής από διάφορα σημεία τού M22, τα οποία κατά τη γνώμη μου θα μπορούσαν να έχουν γραφτεί από τον Μπαρότσι, και ταυτοχρόνως θα εκθέσω ορισμένα ζητήματα σχετικά με τον τρόπο κατασκευής τού χειρογράφου.

Στα φ. 125v-126r μια εντυπωσιακή δισέλιδη απεικόνιση της Ακροναυπλίας συνοδεύεται από κείμενο, που αφηγείται τα καθέκαστα της παράδοσης του κάστρου μετά από τριετή πολιορκία στους Οθωμανούς, τον Οκτώβριο του 1540 (εικόνα 6.107). Η εικόνα μοιάζει ανολοκλήρωτη και έχει σχεδιαστεί με μαύρο μελάνι. Το μελάνι τού κειμένου είναι ερυθρό. Το χέρι που έγραψε το κείμενο είναι διαφορετικό από εκείνο που έγραψε τη σημείωση *τὸ φουσατόν το τούρκικων* στην κάτω αριστερή γωνία τού φ. 125v. Η σημείωση αυτή είναι επίσης γραμμένη με μαύρο μελάνι και θα μπορούσε να έχει γραφτεί από τον Μπαρότσι. Σε σχέση με άλλα δείγματα της γραφής του (εικόνα 6.107: κάτω) υπάρχουν ομοιότητες, υπάρχουν όμως και διαφορές. Η λειτουργία τής σημείωσης σε σχέση με την εικόνα δεν είναι σαφής. Ίσως επιδίωκε να αναπληρώσει την εικονογραφική έλλειψη της απεικόνισης της πολιορκίας. Η φράση

1
19
Τοφθσαίου
γιοτούρκικων

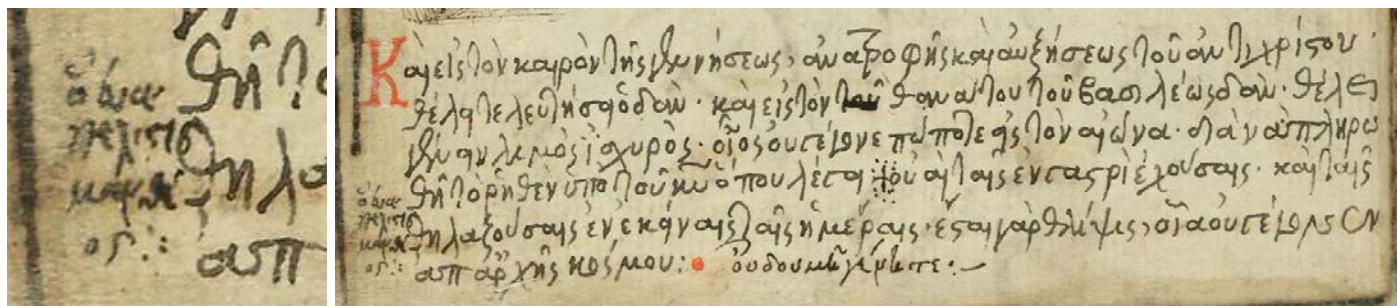
Ὅτι οὗτος ὁ πόρος τοῦ διορθῶσαι ταῦτα ἵα ὅτι
βιβλία τῶν σωαγωγῶν πιάππου τοῦ ἄρχεαν-
δραῖως τετελείωται ὑπ' ἐμοῦ φεαγγίσκου τοῦ
βασιλίου ἐπὶ ἐκ τῆς ἡμῶν σατηρίας φφππ
τεχενταῖα μινδὸς μαρτίου ἡμερᾶ ἐν τῇ τῶν
ἐμετῶν παναν διαίμονι πόχει.

ἵα
Δραβισῶν τῶν γβ βε ενθωῶν τῆν μαβ
μαβερτῆ ἄρμοριῆ μεσδ' ἡτη ενβῶν
Δ
Πεξ

Εικόνα 6.107. M22, 125v-126r με λεπτομέρεια (άνω)· British Library, Burney 105, 226r: τμήμα τού φύλλου (κάτω αριστερά)· 17v (λεπτομέρεια από την αριστερή ὠα, κάτω δεξιά).

γράφτηκε με χαρακτήρες που έχουν μέγεθος όσο και οι χαρακτήρες του ερυθρόγραφου κειμένου, επομένως δεν πρόκειται για κάποια πρόχειρη υπόδειξη προς τον ζωγράφο, η οποία θα είχε γραφτεί με πολύ μικρότερα στοιχεία.

Στο φ. 179v (εικόνα 6.108) μια σειρά από εργασίες φιλολογικής επιμέλειας θυμίζουν τις παρεμβάσεις του Μπαρότσι στον ΒΒ1. Στην αριστερή όα του κειμένου,

Εικόνα 6.108. M22, 179v. Τμήμα του φύλλου και λεπτομέρεια.

σημειώθηκε μία συμπλήρωση: *ὁ εὐαγγελιστὶς μανθῆος*, η θέση τῆς ὁποίας μέσα στο κείμενο ἐπισημάνθηκε με περίστικτο σταυρό. Λίγο πιο πάνω στο κείμενο διαγράφηκε ἓνα *τοῦ*, ἐνῶ στο τέλος τοῦ χωρίου σημειώθηκε ἡ φράση: *οὐδοῦμῃ γένητε*, μία ἀντίδραση που ἀφορᾶ το περιεχόμενο του κειμένου, το ὁποῖο ἀναφέρεται στην ἔλευση του Ἀντίχριστου. Ἡ τελευταία αὐτὴ φράση εἶναι γραμμὴν ἀπὸ το ἴδιο χέρι που καταχώρισε τὴ συμπλήρωση στην ἀριστερὴ ὄα.

Ὅπως εἶναι γνωστό, πολλὰ ἀπὸ τα φύλλα τοῦ M22 περιέχουν στην ἄνω ἢ στην κάτω ἄκρη τους, κάποτε ὁμως και κοντὰ στις ἐρυθρόγραφες ἐπεξηγηματικὲς λεζάντες των εικόνων ἢ ἀκριβῶς κάτω ἢ δίπλα ἀπὸ τα ὀρθογώνια πλαίσιά τους, μικροσκοπικὰ γραμμένες φράσεις, μονολεκτικὲς ἢ και πιο ἐκτενεῖς, οἱ ὁποῖες ἀφοροῦν το κατασκευαστικὸ μέρος των ἐργασιῶν που ἐκτελέστηκαν ἀπὸ τους γραφεῖς και τον ἢ τους ζωγράφους προκειμένου να δημιουργηθεῖ ὁ κώδικας. Πρόκειται δηλαδὴ για «οδηγίες». Ἀπ' ὅσο γνωρίζω, ὁ Antonio Rigo ἐπέσυρε πρῶτος τὴν προσοχὴ σε αὐτὰ τα μικροσκοπικὰ σημειώματα το 1988, ἀποκαλώντας τα “*didascalia pronvisoria*”.¹ Σε λίγες περιπτώσεις τέτοιες οδηγίες ἐντοπίζονται και ἐντὸς τοῦ χώρου τῆς εικόνας (φ. 100v, 101r, 101v). Στον βαθμὸ που σώζονται σήμερα, αὐτὲς τις οδηγίες μπορούμε να τις παρατηρήσουμε στο ἓνα ὄγδοο περίπου τῆς συνολικῆς ἔκτασης του κώδικα, και ἰδιαίτερα στο πρῶτο ἡμισὺ του. Τα μη ἀναγνώσιμα πλέον ἰχνη στις ἀιχμές πολλῶν φύλλων, ὠστόσο, φανερώνουν ὅτι ἦταν πολὺ περισσότερες και πυκνές: φύλλα ὅπως το 107r και 107v ἦταν σημειωμένα ἀπ' ἄκρη σε ἄκρη στην πάνω ἀιχμὴ τους. Οἱ πιο

¹ RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 70 σημ. 3.

πολλές από αυτές τις φράσεις έχουν πια χαθεί εξαιτίας τού ξακρίσματος, το οποίο μάλιστα ίσως να στόχευε στο «σβήσιμό» τους, παρά στην αντιμετώπιση της φθοράς των φύλλων.

Τα σημειώματα παρατήρησε ξανά η Γκράτζιου, που διαπίστωσε σε όλα το ίδιο ανορθόγραφο χέρι και τα αποκάλεσε «οδηγίες για την εικονογράφιση αλλά και για τον τίτλο της εικόνας».¹ Σε γενικές γραμμές είναι πράγματι έτσι, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε στο φ. 69v (εικόνα 6.109). Στην άνω ακμή τής σελίδας τρεις τέτοιες φράσεις διακρίνονται. Η αριστερή δεν μπορεί πια να διαβαστεί, η μεσαία ίσως έγραφε: «τα γραματα», ενώ η δεξιά διαβάζεται ακόμη σήμερα με άνεση: «ο θανατος του αμουρατ & ο σκοτομος του». Με τη φράση *τα γράμματα*, η οποία απαντάται και αλλού,² ο γραφέας των οδηγιών εννοούσε ότι στο συγκεκριμένο φύλλο προβλεπόταν όχι μόνο εικονογράφιση, αλλά και κάποιο κείμενο, το οποίο έπρεπε να βουλευτεί. Στα περισσότερα φύλλα, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε, ο ζωγράφος προηγείτο

Εικόνα 6.109. M22, 69v. Λεπτομέρεια από την άνω ακμή τού φύλλου (άνω) και το άνω ήμισυ της σελίδας (κάτω).

¹ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 239.

² M22, φ. 23v, 38v, 51v, 102r, 102v.

του γραφέα, και το πρώτο που έπρεπε να υπολογίσει ήταν το μέγεθος και την ακριβή θέση της εικόνας, έπρεπε δηλαδή να ξέρει αν προβλεπόταν να υπάρχει και κείμενο στη σελίδα και ποια θα ήταν η θέση του σε σχέση με την εικονογράφηση. Οι οδηγίες, δηλαδή, δεν αφορούν μόνο την εικονογράφηση ή μόνο το κείμενο, αλλά τη σελίδα ως όλον: εικόνα και κείμενο μαζί, ουσιαστικά δηλαδή αυτό που λέμε σελιδοποίηση (*mise en page*). Στην περίπτωση του φ. 38v (εικόνα 6.110), από τις δύο οδηγίες που έχουν γραφτεί στην κάτω ακμή της σελίδας η αριστερή ανακοινώνει στον ζωγράφο ποιο πρόσωπο πρέπει να απεικονιστεί από πάνω της και η άλλη ανακοινώνει στον ζωγράφο και στον γραφέα τη θέση του κειμένου. Πιθανότατα στην άνω ακμή της σελίδας άλλη οδηγία, η οποία χάθηκε με το ξάκρισμα, αναφερόταν στην εικόνα που καταλαμβάνει το άνω ήμισυ της σελίδας. Κατά τη γνώμη μου, τούτο λογικά σημαίνει ότι, στη συγκεκριμένη τουλάχιστον σελίδα, πρώτα εκτελέστηκαν οι εικόνες και στη συνέχεια, στον χώρο που είχε απομείνει κενός στο κάτω δεξί μέρος της σελίδας, γράφτηκε το κείμενο.

Αν έτσι έχουν τα πράγματα, τότε η υπόθεσή μου για τον ιθύνοντα ρόλο του Μπαρότσι στον Μ22 συναντάται με τον ρόλο που παίζουν οι οδηγίες στον κώδικα,

Εικόνα 6.110. Μ22, 38v. Στην κάτω ακμή διακρίνονται δύο φράσεις: *έδο θελι· ιώ ό δια κονος* (αριστερά) και: *εδό από κάτω τα γραματα* (δεξιά).

διότι αυτές υλοποιούν ακριβώς τη βούληση, η οποία ελέγχει συνολικά τη διεύθυνση του υλικού στις σελίδες του. Νομίζω ότι ο γραφικός χαρακτήρας των οδηγιών, πρόχειρος και κάπως ακατάστατος, όπως είναι φυσικό για τέτοιου είδους κειμενικά

στοιχεία, βρίσκει πράγματι αντιστοιχία στον γραφικό χαρακτήρα τού Μπαρότσι, όπως τον βρίσκουμε στον ΒΒ1. Το πρόσκομμα στην ταύτιση, ωστόσο, είναι η ανορθογραφία των οδηγιών. Τόσο συστηματική και, θα έλεγα, επίμονη ανορθογραφία δεν παρατηρείται ούτε στον Burney 105, ούτε στον ΒΒ1. Η εξήγηση ότι ο Μπαρότσι λησμόνησε στα γεράματά του την κατάρτισή του στην ελληνική δεν είναι φυσικά πιθανή. Εξίσου δύστροπη είναι και η ιδέα ότι ο Μπαρότσι υπαγόρευε τις οδηγίες σε έναν ανορθόγραφο γραφέα. Είμαι λοιπόν υποχρεωμένος να αφήσω εκκρεμές ένα ερώτημα, το οποίο πραγματικά δημιουργεί πρόβλημα στην αποδοχή τής υπόθεσής μου.

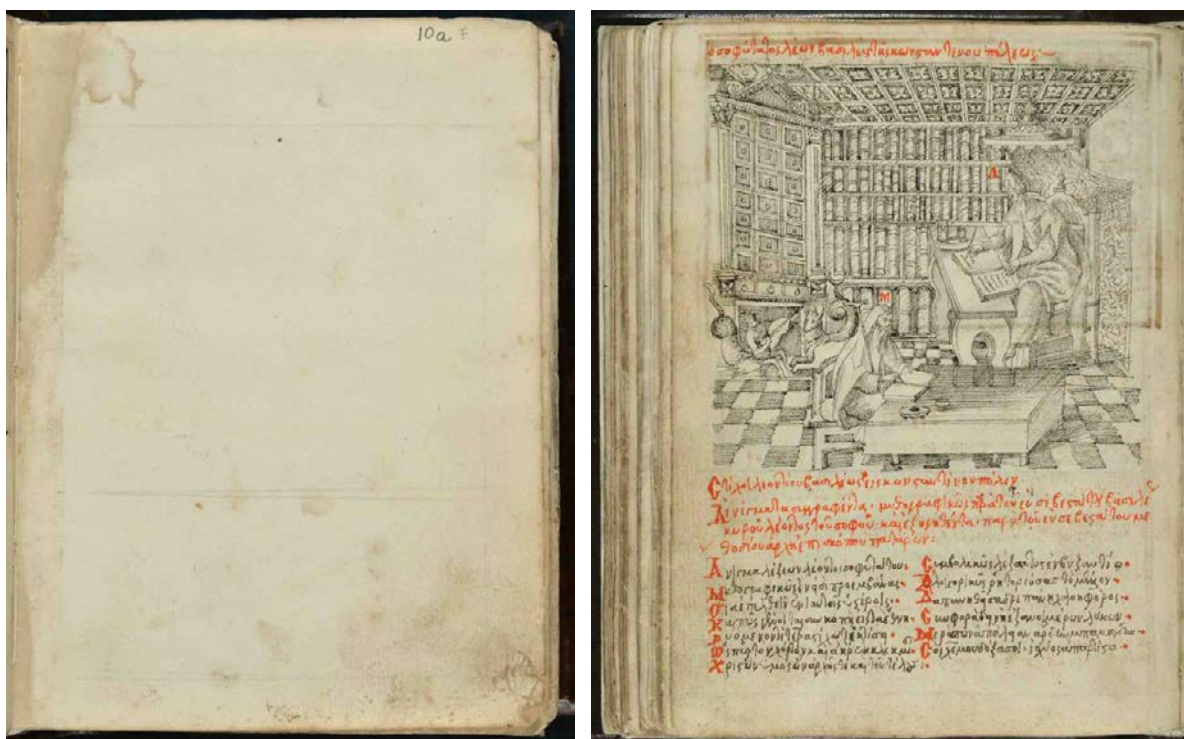

Εικόνα 6.111. Μ22, φ. 71v. Η οδηγία ακολουθεί την κάτω γραμμή του πλαισίου της επάνω εικόνας Ξεκινά: *εδο θέλι περασοντας τουτι υ νικυ· ο μπαησιτ*. Άλλη σημείωση μετά, γραμμένη λίγο πριν ή λίγο αργότερα: *,ατζε'* (1385), χρονολογεί εσφαλμένα την απεικονιζόμενη μάχη τής Νικοπόλεως (1396).

Τρίτη οδηγία, πιο δεξιά, μισοκαλύπτεται από τη γραμμή τού πλαισίου.

Ένας άλλος τύπος οδηγίας που αφορά ειδικότερα το κείμενο δεν υποδεικνύει μόνο τη θέση του, αλλά και το *incipit*. Τέτοια είναι η περίπτωση του φ. 71v (εικόνα

6.111), αλλά υπάρχουν και άλλες τέτοιες περιπτώσεις.¹ Το φ. 71v ξεκίνησε και αυτό από τις εικόνες. Ζωγραφίστηκαν σύμφωνα με μια χαράκωση που προέβλεπε κενό χώρο για κείμενο ανάμεσά τους. Έπειτα γράφτηκε η οδηγία, η οποία έδινε το *incipit* αυτού τού κειμένου. Παρέπεμπε προφανώς τον γραφέα σε κάποιο άλλο χειρόγραφο, απ' όπου θα αντλούσε το απόσπασμα που περιέχεται εδώ. Πριν γραφτεί το κείμενο, γράφτηκε από πάνω του η ερυθρόγραφη επεξηγηματική λεζάντα τής άνω εικόνας. Το κείμενο γράφτηκε σε κάπως επόμενο χρόνο, βάσει της οδηγίας: ο γραφέας, ίδιος με τον γραφέα τής λεζάντας, μίκρυνε κάπως τα γράμματά του, εκτιμώντας ότι ο χώρος δεν επαρκεί. Πράγματι, την τελευταία μισή αράδα την έγραψε στο κάτω μέρος τής σελίδας, κάτω από τη δεύτερη εικόνα, σε αντίθεση ας πούμε με τα φ. 37r ή 69v, όπου το κείμενο περιορίζεται ανάμεσα στις δύο εικόνες, αλλά σε συμφωνία με το φ. 50r, όπου στο κάτω μέρος τής σελίδας έχουν τοποθετηθεί εσκεμμένα οι πρώτοι στίχοι τού έμμετρου κειμένου που συνεχίζεται πίσω, στο φ. 50v. Η περίσσεια της μισής αράδας δεν πρέπει να ενόχλησε ιδιαίτέρως τον γραφέα, διότι, ούτως ή άλλως, η αφήγηση ήταν μία και ενιαία και η διαδοχή κειμένου και εικόνας συνεχής. Συμπλήρωσε την

Εικόνα 6.112. M22, 10a r (αριστερά)· 79v (δεξιά). Η χαράκωση του φύλλου 10a r δεν είναι αποτύπωμα ούτε της απέναντι, ούτε της πίσω σελίδας.

¹ M22, φ. 55r, 68v, 70v, 101r, 179r.

69v, 72r. Οι εικόνες λοιπόν δεν ζωγραφίζονταν εντός τού πλαισίου που βλέπουμε σήμερα. Ο χώρος τους, όπως και ο χώρος τού κειμένου, καθοριζόταν από τη χαράκωση, τα ίχνη της οποίας βλέπουμε καθαρά σε κάποια από τα κενά φύλλα τού κώδικα (εικόνα 6.112). Αρχικά οι εικόνες είχαν τη μορφή που βλέπουμε στα φ. 71r, 79v, 83r, 83v, 84r, δίνοντας άλλη εντύπωση από τις περιχαρακωμένες εικόνες.

Ένα ενδιαφέρον παράδειγμα για τις διαφοροποιημένες χρήσεις των οδηγιών βλέπουμε στο φ. 74r (εικόνα 6.113). Στην άνω ακμή τού φύλλου είναι ακόμη ορατά τα υπολείμματα οδηγίας, που χρησίμευσε στη συγγραφή τής ερυθρόγραφης επεξηγηματικής λεζάντας τής επάνω εικόνας: *Εδῶ εἶναι ὁ μέγας πόλεμος ὅπου εἴκαμεν ὁ Καλεπίνος με τὸν υπερατόρε Γισμόντον· καὶ ἐνίκησεν ὁ Χαλεπίνος.*¹ Η εικόνα κάτω αριστερά έχει τρόπον τινά δύο ερυθρόγραφες λεζάντες. Μία εν είδει τίτλου: *ὁ θάνατος τοῦ Καλεπίνου*, και μία πιο επεξηγηματική εντός της εικόνας: *καὶ ἔπειτα ἐπόθανεν βασιλεύοντας χρόνους ἕξ εἰς τὸν καιρὸν τοῦ πάπα Ἀλεξάνδρου τοῦ Ε΄*. Ακριβώς πάνω από τη φράση *καὶ ἔπειτα ἐπόθανεν* είναι γραμμένη η οδηγία: *θανατος του καλεπινου*, η οποία ταυτίζεται ακριβώς με την πρώτη από τις δύο λεζάντες. Η δεύτερη λεζάντα επαναλαμβάνει την πληροφορία τής εξαετούς βασιλείας που έχει ήδη αναφερθεί στο κυρίως κείμενο, προσθέτοντας μόνο ένα στοιχείο συγκριτικής χρονολόγησης. Η πιο καίρια λειτουργία τής δεύτερης λεζάντας είναι να δείξει στον αναγνώστη ότι η είσοδος στην εικόνα των δύο δολοφονιών γίνεται από κάτω: *Ἐτζη ἐπόμηναν τούτου τοῦ Καλεπίνου δύο υἱοὶ, ὁ πρῶτος ὀνόματι οὐρχάν, καὶ ὁ δεύτερος μαουμέτ*. Στη συνέχεια ο αναγνώστης ανεβαίνει προς τα πάνω και διαβάσει πρώτα: *ὁ ουρχάν ἐσκοτώθη ἀπὸ ἕναν του μπαρμπα διὰ νὰ βασιλεύσει ἐκεῖνος*, και ἔπειτα μία μικροσκοπική φράση ακριβώς από πάνω: *ο μαουμετ εσκοτοσεν τον μπαρμπα του & πομινε ριγας*. Εδώ, ο αναγνώστης γυρίζει σελίδα. Το ότι η μικροσκοπική αυτή σημείωση προϋπήρχε των άλλων κειμένων, δηλαδή το ότι αρχικά ήταν οδηγία, τεκμαίρεται από το ότι η φράση *ὁ ουρχάν ἐσκοτώθη ἀπὸ ἕναν του μπαρμπα διὰ νὰ βασιλεύσει ἐκεῖνος* στερείται τονισμού που, αν υπήρχε, θα ἔπεφτε πάνω της και θα την καθιστούσε δυσανάγνωστη. Την κυκλική ανάγνωση στο κάτω ἡμισυ της σελίδας την επιβάλλει η τοποθέτηση των ερυθρόγραφων λεζαντών στο αριστερό εικονίδιο. Σε ὅλο το χειρόγραφο η λειτουργία τού ερυθρού κειμένου είναι να ἔλκει το βλέμμα, σε ένα επίπεδο ανάγνωσης ιεραρχικά ισχυρότερο από το υπόλοιπο κείμενο.² Τα κείμενα

¹ «Καλεπίνος ή Χαλεπίνος: ένας από τους γιους τού Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1403).

² Η εκτίμηση του Παλιούρα ότι «Η ἐναλλαγή ἐρυθρῶν καὶ μελανῶν γραμμῶν, τὰ κεφαλιογράμματα κοσμήματα, αἱ ἀπλαῖ βραχυγραφίαι, τὰ μικρὰ σημεῖα εἰς τὸ τέλος τῶν

εντός τού εικονίδιου των δύο δολοφονιών δεν είναι ερυθρόγραφα: μόνο το αρχικό τους γράμμα είναι κόκκινο. Παρ' ότι έχουν μέγεθος λεζάντας, ιεραρχικά «εξέπεσαν» στο επίπεδο τού κυρίως κειμένου για την εξυπηρέτηση των σκοπών της αφήγησης, ενώ αντίθετα η μικροσκοπική φράση που κλείνει την ανάγνωση, παρ' ότι αρχικά προοριζόταν να είναι οδηγία με περιορισμένη περίοδο χρήσης, ιεραρχικά «αναβιβάστηκε» με την ενσωμάτωσή της στην αφήγηση.¹

Η υπόθεση ότι ο Μπαρότσι υπήρξε ο ιθύνων νους στον M22 ασκεί πίεση στην επικρατούσα έως τώρα αντίληψη ότι ο Κλόντζας ήταν «ο δημιουργός» τού M22,² ή ακόμη ότι ο M22 αποτελεί προσωπική δημιουργία τού Κλόντζα.³ Από την άποψη αυτή η Vereecken υπέδειξε την κατεύθυνση στην οποία κινούμαι, με τον εξής συλλογισμό:

“Il est peu probable que Klontzas lui-même soit le compilateur de cet ouvrage si unique. L'énorme érudition en matière de littérature prophétique, apocryphe et historique, siérait, d'après nous, davantage à un savant, par exemple à un membre de l'Académie des Stravaganti de Candie. Barozzi lui-même aurait-il joué un rôle dans cette compilation?”⁴

Κατά τη γνώμη μου, το στοιχείο που ασκεί πίεση στον Κλόντζα να παραχωρήσει χώρο στον Μπαρότσι ως προς την επιμέλεια του M22 δεν είναι το έλλειμμα λογιουσύνης του, όπως υποθέτει η Vereecken, αλλά η σχέση τού περιεχομένου τού M22 με το περιεχόμενο των BB2 & PP. Όπως θα δείξω στο κεφ. 8.5.3, το ιδεολογικό περιεχόμενο των BB2 & PP δεν ταυτίζεται με το ιδεολογικό περιεχόμενο του M22. Ωστόσο, η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να εξηγηθεί ικανοποιητικά, αν λάβουμε υπόψη την περιπέτεια στην οποία υποβλήθηκε ο Μπαρότσι μετά τη σύλληψή του από

έπεξηγήσεων, προσδίδουν διακοσμητικόν τόνον» (ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 75) παραβλέπει τον αυστηρά λειτουργικό ρόλο των μορφολογικών διαφοροποιήσεων εντός του χειρογράφου.

¹ Υπάρχουν πάντως περιπτώσεις όπου το τελικό αποτέλεσμα παρεκκλίνει ή και ακυρώνει το περιεχόμενο οδηγιών που είχαν ήδη γραφτεί στις ακμές ορισμένων φύλλων. Βλ. M22, φ. 68v, 69v, 77v, 85v, 101v, 102v.

² ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόντζας*, 1977, 65: [ο Κλόντζας] έδημιούργησε τὸ πολύμοχθον πράγματι έργον του διὰ τὸ να ικανοποιήσει τὸν έαυτὸν του»: 76: «ὁ δημιουργὸς ἦτο ζωγράφος».

³ ΚΥΡΙΑΚΟΥ, *Ιστορημένοι χρησμοί*, 1995, 70: «Πρόκειται για ένα συμπίλημα από χρονογραφίες, ιστορίες και χρησμολογικά κείμενα που εκπόνησε ο Γεώργιος Κλόντζας, για να πλαισιώσει τις εκατοντάδες μικρογραφικές συνθέσεις του, με τις οποίες εικόνισε τη συνέχεια της ζωής τού ανθρώπου στην γη και το τέλος τού κόσμου». Ο Rigo επίσης αντιλαμβάνεται τον M22 “*illustrati e narrati dal Klontzas*” (RIGO, *Oracula Leonis*, 1988, 49).

⁴ VEREECKEN & HADERMANN-MISGUICH, *Oracles*, 2000, 83. Η Vereecken ταλαντεύεται μέχρι τη σ. 84 σε ποιον πρέπει να αποδώσει τον ρόλο τού “*rédacteur*” του M22. Πρβλ. ΙΩΑΝΝΟΥ, «Πατρότητα», 2005, 232 με υποσημ. 79.

την Ιερά Εξέταση – ώστε η διαφοροποίηση του περιεχομένου επιβεβαιώνει τη δυναμική εξέλιξη των χρησολογικών ερμηνειών και, αντί να προσκόπτει, αντιθέτως ενισχύει την πιθανότητα της εμπλοκής του Μπαρότσι στον M22.

Αν έστω προσωρινά δεχθούμε ότι ο Μπαρότσι ήταν ο ιθύνων νους τού M22 και ο Κλόντζας ο μοναδικός ή έστω ο κύριος ζωγράφος τού κώδικα, πώς πρέπει να αντιληφθούμε τη συνεργασία τους; Πρώτα-πρώτα πρόκειται για μία συνεργασία που διαρκεί από το 1574-1575 (BB1d) έως το 1592-1594 (M22), πιθανώς με διακοπές, αλλά πάντως μακροχρόνια. Έχει ήδη παρατηρηθεί ότι το εικονογραφικό αρχειακό υλικό που είχαν στη διάθεσή τους οι δημιουργοί τού M22 ήταν εκτενέστατο.¹ Σίγουρα υπήρχε και ένα αρχείο κειμένων, το οποίο είχε κι αυτό ικανή έκταση.² Το εικονογραφικό αρχείο ήταν ασφαλώς το πιο σημαντικό κατά το στάδιο της υλοποίησης τού κώδικα, ενώ το αρχείο των κειμένων ήταν εκείνο που παρήγαγε τη σκοπούμενη αφήγηση κατά το προγενέστερο στάδιο του σχεδιασμού του. Εδώ κείται η προτεραιότητα του ρόλου τού επιμελητή (η *érudition* τής Vereecken), εκφρασμένη στις οδηγίες τού κώδικα. Το αρχείο των κειμένων είναι πιθανότερο να βρισκόταν στην κατοχή τού Μπαρότσι, παρά του Κλόντζα. Όχι επειδή ο Κλόντζας ήταν υποδεέστερης λογιосύνης (η διαφοροποίηση της λογιосύνης του από τη λογιосύνη του Μπαρότσι φέρει τη σφραγίδα τής κοινωνικής διαφοράς ανάμεσά τους), αλλά επειδή η ενασχόληση του Μπαρότσι με το χρησολογικό υλικό πρέπει να θεωρηθεί η εμβριθέστερη κάθε άλλης, στην Κρήτη τού 16ου αιώνα. Επιπλέον, το γεγονός ότι η αφήγηση του M22 εκτυλίσσεται με άξονα κυρίως την εικονογράφιση (όπως θα διαπιστώσουμε πιο συγκεκριμένα στο κεφ. 8.5.3) και όχι με άξονα το κείμενο, όπως συμβαίνει στα χειρόγραφα της οικογένειας A, δείχνει ότι οι άνθρωποι που είχαν αποφασιστικό λόγο στην παραγωγή τού M22 είχαν σπουδαιολογήσει τη σημασία τής εικονογράφισης, και μία τέτοια εκτίμηση, εκτός φυσικά από τον ίδιο τον Κλόντζα, μόνο ίσως ο Μπαρότσι θα μπορούσε να κάνει, έχοντας και αυτός, όπως ο Κλόντζας, την εκ του σύνεγγυς εμπειρία τής παραγωγής των BB2 & PP.

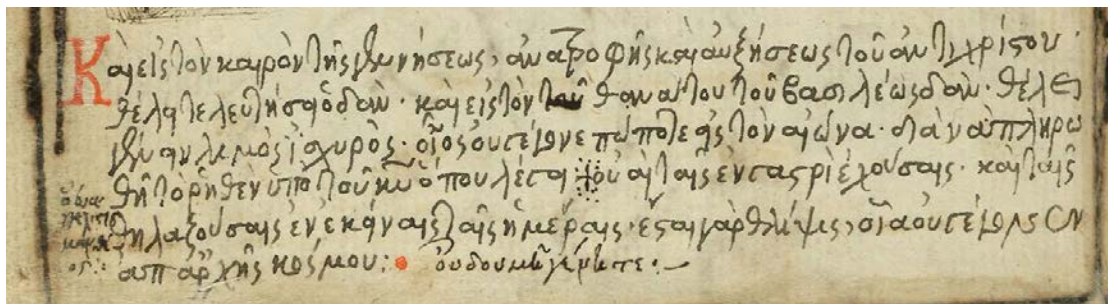
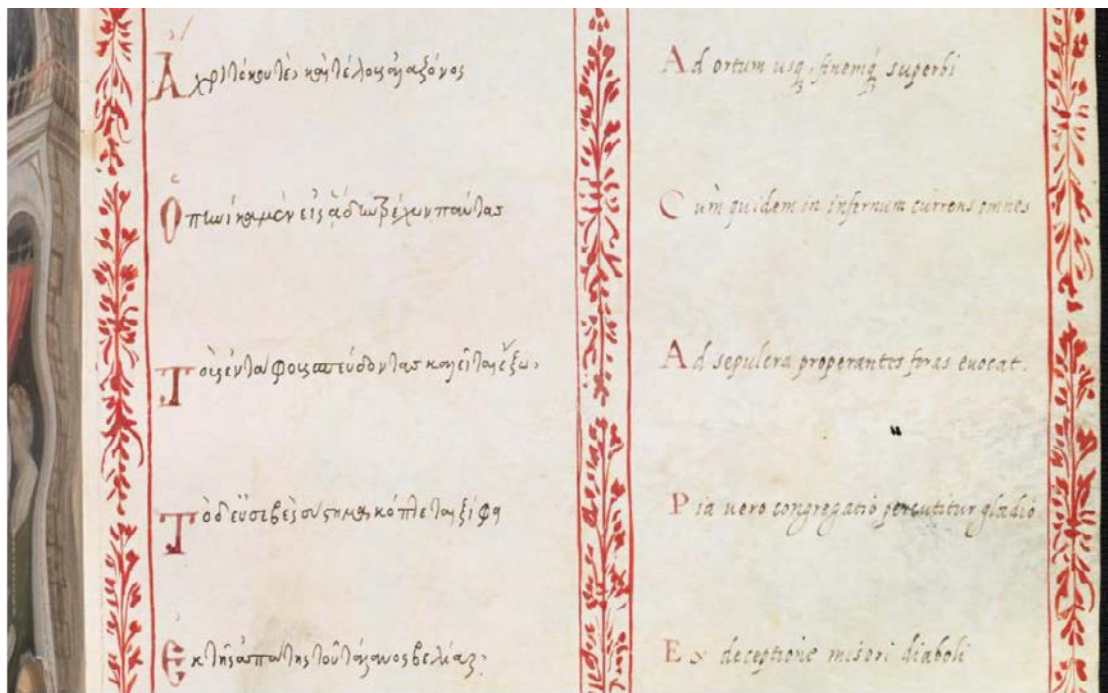
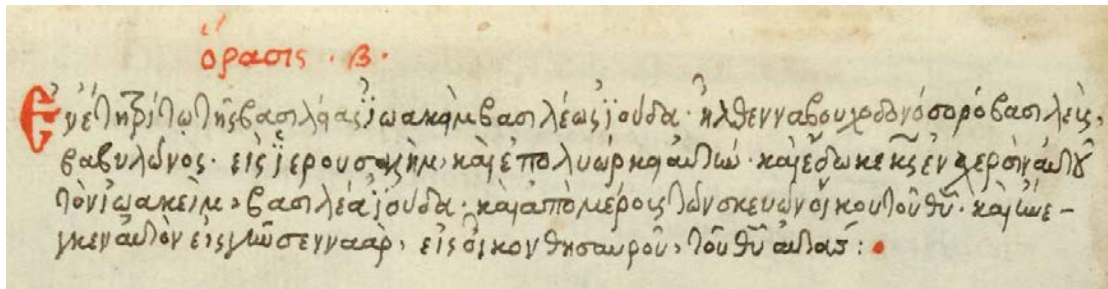
Το ερώτημα δηλαδή γύρω από τον εντοπισμό των δημιουργών τού M22 αφορά πριν απ' όλα το ποιοι θα μπορούσαν, ποιοι θα είχαν *την ικανότητα και την εμπειρία* να είναι. Η απάντηση προϋποθέτει αναγκαστικά την ενσωμάτωση της εμπειρίας των BB2 & PP, ώστε είτε θα πούμε πως ιθύνων νους τού M22 ήταν ο

¹ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 230-232.

² Το ζήτημα των κειμενικών πηγών τού M22 διερευνά ο Στέφανος Κακλαμάνης (ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 217).

ζωγράφος τού PP (ο Κλόντζας), είτε ο ζωγράφος τού BB2 (άγνωστος), είτε ο Μπαρότσι, είτε κάποιος συνδυασμός τους. Επίσης, ο γραφέας των ελληνικών που αποκαλέσαμε Ανώνυμο 7 συμμετείχε οπωσδήποτε στην ομάδα που παρήγαγε τον M22 τουλάχιστον ως ο κύριος γραφέας τού κώδικα.

Στρέφομαι τώρα πιο συστηματικά στη διερεύνηση των γραφέων τού κώδικα. Σε όλα τα φύλλα που εξετάσαμε μέχρι τώρα (38v, 69v, 71v, 74r, 125v) ο γραφέας τού

Εικόνα 6.114. M22, 7v (άνω)· BB2, 26r (κέντρο)· M22, 179v (κάτω). Τμήματα των φύλλων.

κυρίως κειμένου (μικρογράμματο με καφέ μελάνι), αλλά και των μικρογράμματοςτων ερυθρόγραφων επεξηγηματικών φράσεων, λεζαντών και τίτλων μέσα ή έξω από τις

εικόνες είναι ο Ανώνυμος 7, ο ίδιος με τον γραφέα των ελληνικών στα BB2, PP και Mo (εικόνα 6.114). Ο Ανώνυμος 7 έχει γράψει το μεγαλύτερο μέρος του M22. Σε αντίθεση προς τον γραφέα των οδηγιών, ο Ανώνυμος 7 δεν ξεχνά ποτέ τα σημεία τονισμού, είναι έμπειρος και σχετικά ορθογράφος.¹ Τα φύλλα του M22 από τα οποία δεν πέρασε το χέρι του είναι λίγα. Τα περισσότερα φύλλα του κώδικα τα έγραψε αποκλειστικά αυτός. Υπάρχει ωστόσο ένας ακόμη γραφέας, τον οποίο θα αποκαλέσω Ανώνυμο 9 (βλ. Διάγραμμα 6.11). Αυτός εμφανίζεται πρώτος στον κώδικα, γράφει μόνος του τα πρώτα έξι φύλλα, και έχει συστηματικές παρουσίες στη συνέχεια, είτε μόνος του σε κάποια φύλλα, είτε μαζί με τον Ανώνυμο 7 σε άλλα. Η διάκριση των δύο χεριών στον κώδικα είναι σχετικά εύκολη: στο άνω μέρος του φ. 23r, όπου τα δύο χέρια γράφουν το ένα δίπλα στο άλλο, ο Ανώνυμος 7 με ερυθρό μελάνι και ο Ανώνυμος 9 με καφέ (εικόνα 6.119, άνω), μπορεί κάποιος να δει ότι οι δύο γραφικοί

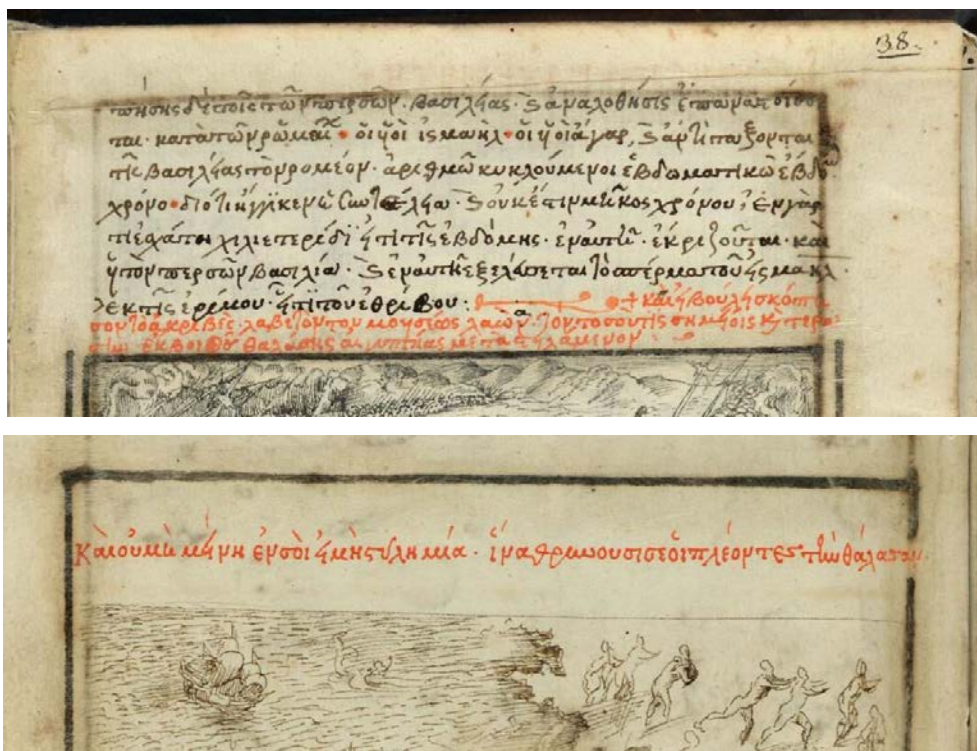
Διάγραμμα 6.12

Ανώνυμος 9	Ανώνυμος 7	κενά φύλλα
1r-6v	7r-16r	16v-17v
18r-18v	19r-22r	
22v-23r	23r-29v	
29v-38r	38v-66r	46v-47v
48r		52r-52v
	68r-87v	88r
88v	89r-90r	
90v-91v	91v-148r	108r-108v
		126v
136r		137v
		144v
		148v-149r
		150v
	151r-168r	
151v		
154v		
157v-160v		
	169r-175r	
175v-180r	176r-176v	
	177v-204v	183v
188r		
189r		
190r-190v		
192r-193v		
195r		
196r-197r		
201r-201v		
202v		
205r-206r		

¹ Ο Παλιούρας, μη διακρίνοντας τους δύο διαφορετικούς γραφείς, αποκόμισε διαφορετική εντύπωση (ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, *Γεώργιος Κλόνητσας*, 1977, 76).

χαρακτήρες διαφοροποιούνται σημαντικά. Έτσι, αν ξεφυλλίσουμε τον M22 επικεντρώνοντας στο μικρογράμματο κείμενο, βλέπουμε ότι τα δύο χέρια εναλλάσσονται κατά τον τρόπο που δείχνει το Διάγραμμα 6.12.

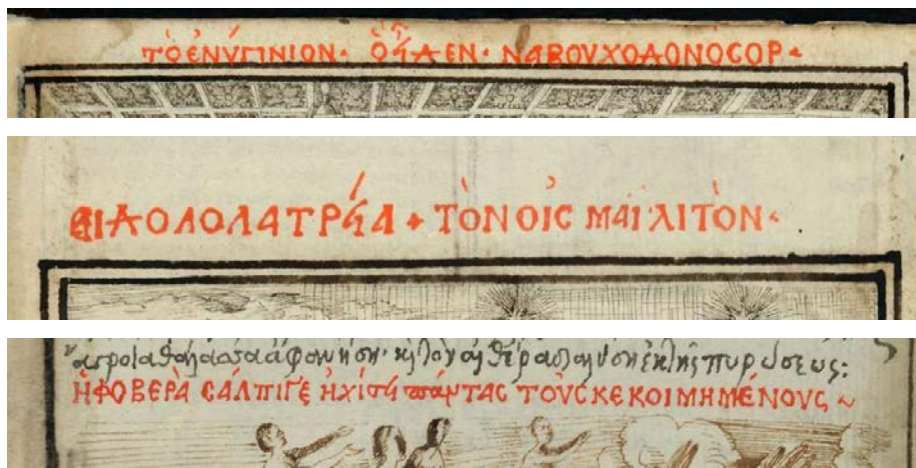
Αναφορικά προς το μικρογράμματο κείμενο λίγες είναι οι περιπτώσεις που δημιουργούν αμηχανία ως προς την ταύτιση του γραφέα (π.χ. φ. 100v). Τις ερυθρόγραφες επεξηγηματικές λεζάντες, τους ερυθρόγραφους τίτλους των εικόνων και των κειμένων, καθώς και τις ερυθρόγραφες μονολεκτικές επιγραφές που ταυτίζουν τα πρόσωπα εντός των εικόνων τα γράφει ως επί το πλείστον ο Ανώνυμος 7, υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου τέτοια στοιχεία έχουν γραφτεί και από τον Ανώνυμο 9 (εικόνα 6.115). Αναφορικά προς το κεφαλαιογράμματο κείμενο, όμως,

Εικόνα 6.115. M22, 38r (άνω)· 173v (κάτω).

τα πράγματα είναι πιο περίπλοκα. Τα κειμενικά στοιχεία που γράφονται με κεφαλαία γράμματα είναι εντοπισμένα ιδιαίτεως στα πρώτα πενήντα φύλλα τού κώδικα – στη συνέχεια η χρήση τους μειώνεται αρκετά. Πρόκειται συνήθως για ερυθρόγραφες επεξηγηματικές λεζάντες, ερυθρόγραφους τίτλους εικόνων και κειμένων, καθώς και ερυθρόγραφες μονολεκτικές επιγραφές που ταυτίζουν τα πρόσωπα εντός των εικόνων. Όπως θα δούμε παρακάτω, τέτοια στοιχεία γράφτηκαν και με μαύρο μελάνι, κατά τη διάρκεια μιας δεύτερης, συμπληρωματικής προσέγγισης του χειρογράφου από τον Ανώνυμο 9. Όσον αφορά την ερυθρόγραφη κεφαλαιογράμματη γραφή είναι

δύσκολο να την ταυτίσουμε με κάποιον από τους δύο γραφείς. Ο Ανώνυμος 9 γράφει συχνά στη μικρογράμματη γραφή του το «ει» με έναν ιδιαίτερο συμπληρωματικό τρόπο, που τον συναντούμε και σε ερυθρόγραφα κεφαλαιογράμματα κειμενικά στοιχεία (εικόνα 6.116), τα οποία μπορούμε ίσως να πούμε ότι τα έγραψε και αυτά ο

Εικόνα 6.116. M22, 10r (άνω)· 43r (κέντρο)· 194v (κάτω).

Ανώνυμος 9. Η συγκεκριμένη κεφαλαιογράμματη γραφή ομοιάζει και σε άλλα ερυθρόγραφα κείμενα με κεφαλαία, που όμως δεν περιλαμβάνουν «ει». Την κεφαλαιογράμματη γραφή τού Ανώνυμου 7 δυσκολεύομαι να την εντοπίσω στον

Εικόνα 6.117. BB2, 1r (άνω)· PP, 1r (κάτω).

M22. Στα BB2 & PP τα μόνα ελληνικά κεφαλαία βρίσκονται στον τίτλο των χειρογράφων (εικόνα 6.117) και στην πολλάκις επαναλαμβανόμενη λέξη ΣΧΗΜΑ. Τα

κεφαλαία αυτά θυμίζουν πρωτογράμματα του M22 (εικόνα 6.118),¹ δεν ταυτίζονται όμως με τα στοιχεία των κεφαλαιογράμμάτων κειμένων εκεί. Αυτό βέβαια δεν αποδεικνύει ότι ο Ανώνυμος 7 δεν έγραψε τέτοια κείμενα στον M22, διότι τα κεφαλαιογράμματα κείμενα στα BB2 & PP έχουν γραφτεί με μεγαλύτερη φροντίδα από όση στον M22.

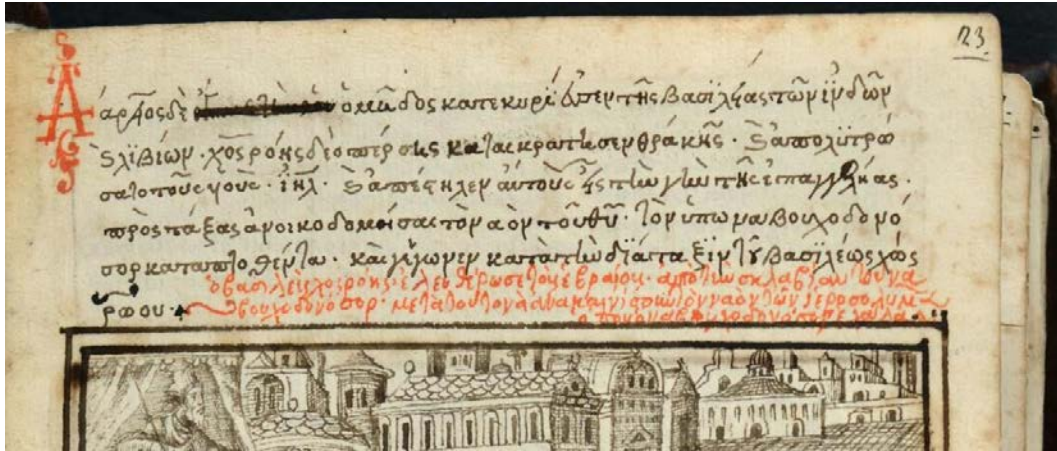

Εικόνα 6.118. M22, 1v (άνω αριστερά)· 40v (άνω κέντρο)· 115v (άνω δεξιά)· 3r (κάτω αριστερά)· 3v (κάτω κέντρο)· 3v (κάτω δεξιά).

Υπάρχει πιθανότητα να ταυτίζεται ο Μπαρότσι με τον Ανώνυμο 9; Και πάλι οι παλαιογραφικές μου ικανότητες δεν με βοηθούν. Η σύγκριση της γραφής τού Ανώνυμου 9 με το ακροτελεύτιο σημείωμα του Μπαρότσι στον Burney 105 δείχνει διαφορές, αλλά υπάρχουν και ορισμένες ομοιότητες, τις οποίες δεν τις θεωρώ αμελητέες (εικόνα 119). Το σημείωμα του Burney 105 χρονολογείται στο 1588, δεν απέχει δηλαδή παρά το πολύ πέντε-έξι χρόνια από τον M22. Ανεξαρτήτως από την ενδεχόμενη ταύτιση του Μπαρότσι με τον Ανώνυμο 9, πάντως, έχει ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι, πολύ συχνά, στο πέρας των αποσπασμάτων ή των τίτλων που γράφει ο Ανώνυμος 9 σχεδιάζεται ένα φυτικό κόσμημα. Το κόσμημα αυτό, στο ίδιο μοτίβο πάντοτε, συνοδεύει τα κείμενα τού Ανώνυμου 9 σαν «σήμα» από την αρχή έως το τέλος τού χειρογράφου, και μάλιστα το βλέπουμε να εξελίσσεται (εικόνα 6.120). Καθώς τα φύλλα τού χειρογράφου περνούν, το κόσμημα γίνεται πιο

¹ Το M22 διαθέτει τριών κατηγοριών πρωτογράμματα: απλά, διακοσμημένα, και μία ενδιάμεση κατηγορία (εικόνα 6.118: δεξιά, αριστερά και κέντρο αντιστοίχως). Τα διακοσμημένα πρωτογράμματα πυκνώνουν στα πρώτα σαράντα φύλλα τού κώδικα, όπου συνοδεύουν κατ' αποκλειστικότητα αποσπάσματα που έχει γράψει ο πρώτος γραφέας. Από εκεί και πέρα, τα απλά ή ενδιάμεσα πρωτογράμματα κυριαρχούν, με εξαίρεση τα διακοσμημένα πρωτογράμματα των φύλλων 90v, 151v, 157v, 159r-160v, 175v-176v, τα οποία, αν και σε κάποιες περιπτώσεις θα έπρεπε ίσως να τα ταξινομήσουμε στην ενδιάμεση κατηγορία, ωστόσο συνοδεύουν και πάλι αποκλειστικά αποσπάσματα γραμμένα από τον πρώτο γραφέα. Εφόσον «ακολουθούν» τη γραφή του, είναι πιθανό ότι ο πρώτος γραφέας εκτέλεσε όλα τα διακοσμημένα πρωτογράμματα του τόμου.

ευλύγιστο και κερδίζει χώρο. Πρόκειται δηλαδή για έναν γραφέα που προβαίνει με συστηματικό τρόπο σε διακοσμητικές παρεμβάσεις, ξεπερνώντας ίσως μια κάποια

Οὗτος ὁ πόρος τοῦ διορθῶσαι τῶντα τὰ ὅκτῳ
βιβλία τῶν σωαγωγῶν πᾶσι τοῦ ἀρχε-
δραῖως τετελείωται ὑπὲρ μου Φραγγίσκου τοῦ
βασικίου ἐπὶ ἐκ τῆς ἡμῶν σωτηρίας φφπη
τελευτήσῃ μῦθος μαρτίου ἡμερᾶ ἐν τῇ τῶν
ἐρετῶν πανεν δαίμονι πτόχει.

Εικόνα 6.119. M22, 23r (άνω: η ερυθρόγραφη επεξηγηματική λεζάντα ανήκει στον Ανώνυμο 7)·
British Library, Burney 105, 226r (κέντρο)· M22, 33v (κάτω).

αρχική αμηχανία, γεγονός που δείχνει ότι μάλλον δεν συνήθιζε να κάνει κάτι τέτοιο σε προηγούμενες εργασίες του.

Η Γκράτζιου έχει παρατηρήσει ότι στον M22 «τόσο οι γραφείς όσο και ο μικρογράφος εργάζονταν κατά κάποιο τρόπο παράλληλα». ¹ Οι διάφορες εργασίες και

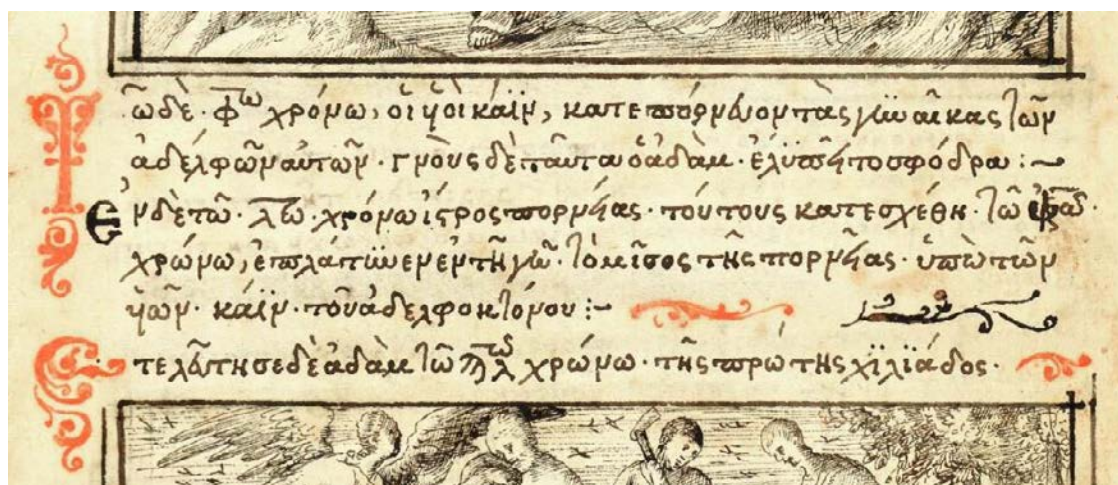
Εικόνα 6.120. M22, 1v (άνω)· 177r (κάτω).

παρεμβάσεις δεν είναι βέβαιο ότι εκτελέστηκαν σε όλα τα φύλλα με την ίδια σειρά. Φαίνεται ότι η εκτέλεση του χειρογράφου προχωρούσε τμηματικά, ανά πακέτα φύλλων, και ανάλογα με τις πηγές τις οποίες χρησιμοποιούσαν οι γραφείς. Ο αριθμός των φύλλων κάθε πακέτου καθορίστηκε ίσως από την ίδια την αφήγηση. Μολονότι οι γραφείς και ο ένας ή περισσότεροι ζωγράφοι επιδίωξαν την αφήγηση συνεχή, δεν κάλυψαν εντελώς τις ραφές της, οι οποίες αντανακλούν τις διαφορετικές πηγές που χρησιμοποιήθηκαν για την κατάρτισή της. Δεν μπορούμε να πούμε ποια τμήματα εκτελέστηκαν πρώτα και ποια ύστερα. Η αφήγηση περιλαμβάνει τρία μέρη: την ιστορία του κόσμου έως την εμφάνιση του ισλάμ (φ. 1-50 περίπου), την εξάπλωση του ισλάμ (φ. 50-150 περίπου) και το καθαρά προφητικό μέρος (φ. 150-200). Ο Ανώνυμος 9 έγραψε περισσότερο στο πρώτο και στο τρίτο μέρος, ενώ ο Ανώνυμος 7 στο δεύτερο, το κεντρικό και μεγαλύτερο μέρος. Βάσει αυτής της ανάθεσης, η οποία ζύγισε το χειρόγραφο δίκαια στα δύο, οι γραφείς ίσως δούλευαν ταυτοχρόνως σε δύο διαφορετικά πακέτα τού χειρογράφου, την ώρα που ο ζωγράφος προετοίμαζε ένα τρίτο, βάσει των οδηγιών και των εικονογραφικών προτύπων που είχαν συζητηθεί και αποφασιστεί. Αφού οι εικόνες είχαν εκτελεστεί, τα εικονογραφημένα φύλλα προωθούνταν στους γραφείς. Αυτοί ξεκινούσαν μάλλον από τις επεξηγηματικές

¹ ΓΚΡΑΤΖΙΟΥ, «Κείμενο και εικόνα», 2005, 239.

λεζάντες ή τους τίτλους, και συνεχίζαν με το κυρίως κείμενο – όλα με βάση τις οδηγίες, στις περισσότερες τουλάχιστον περιπτώσεις. Αυτές ήταν οι βασικές εργασίες. Συμπληρώνονταν επί τόπου ή λίγο αργότερα από άλλες, δευτερεύουσες εργασίες: τα πρωτογράμματα, ορισμένα κοσμήματα, εγγραφές τίτλων και ονομάτων εντός των εικόνων, επίτιτλα (φ. 29v, 80r, 86v, 89r), καθώς και διακοσμητικά πλαίσια (καρτούς) για κάποιες εικόνες ή για ορισμένα εικονίδια, που εμπεριέχονται σε μεγαλύτερες εικόνες. Επίσης εκτελούνταν και διορθωτικού χαρακτήρα παρεμβάσεις: μέρη κειμένου αποξέστηκαν (φ. 111r), υπέστησαν διαγραφή,¹ ή συμπληρώθηκαν.²

Ο χρόνος στον οποίο εκτελέστηκαν οι δευτερεύουσες εργασίες συγγέεται με τον χρόνο που πάρθηκε η απόφαση να περιχαρακωθούν οι εικόνες με πλαίσια.³ Η απόφαση αυτή ίσως σχετίζεται με την επιθυμία του Μπαρότσι να εκδώσει έντυπους τους Χρησμούς του Λέοντος. Συγγέεται επίσης με τον χρόνο που κάποιο ή κάποια πρόσωπα έλεγξαν εκ νέου το χειρόγραφο και παρενέβησαν σε αυτό διορθώνοντας ή

Εικόνα 6.121. M22, 3r.

συμπληρώνοντας με σκούρο μελάνι. Η πυκνότητα των παρεμβάσεων δείχνει μια επιθεώρηση αρκετά συστηματική.⁴ Οι παρεμβάσεις είναι διεσπαρμένες σε όλη την έκταση του κώδικα, με πρώτες αυτές στο φ. 3r (εικόνα 6.121). Ένα ξεχασμένο πρωτόγραμμα, ένα «Ε», συμπληρώθηκε και ένα «ξ» αντικαταστάθηκε με «ψ» στο

¹ Σε κάποιες περιπτώσεις το διαγραμμένο μέρος μετατράπηκε σε ερυθρόγραφο κόσμημα. Βλ. φ. 5r, 5v, 71v, 151v, 179v.

² M22, φ. 14r, 99v, 119v, 179v.

³ Στο φ. 4r, π.χ., το πλαίσιο της κάτω εικόνας διαγράφει ταυτόχρονα δύο αράδες κειμένου.

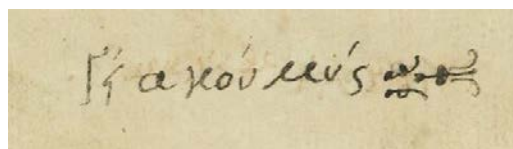
⁴ Συμπληρώνει κόσμημα (3v, 4r, 4v, 5r, 5v, 6r, 167r): συμπληρώνει κείμενο εντός της εικόνας (4v, 21v): συμπληρώνει κείμενο εκτός της εικόνας (5v, 179v): συμπληρώνει ονόματα προσώπων ή τόπων εντός της εικόνας (8r, 12v, 34r, 34v, 35r, 36v, 37r, 67r, 69v, 99r, 99v, 180r): συμπληρώνει ονόματα προσώπων ή τόπων εκτός της εικόνας (5v, 179r): συμπληρώνει τίτλους ή επεξηγηματικές λεζάντες εικόνων (66v, 67r, 67v, 125v-126r, 135r, 136v, 150r, 167v, 168v).

κείμενο. Το ότι τη συγκεκριμένη επέμβαση την έκανε μάλλον ο Ανώνυμος 9 φαίνεται στο κόσμημά του, το «σήμα» του, με σκούρο μελάνι αυτή τη φορά, δίπλα ακριβώς στο προϋπάρχον ερυθρό κόσμημα που είχε σχεδιάσει όταν έγραφε (ζωγράφιζε) τα ερυθρά πρωτογράμματα του κειμένου. Άλλες παρεμβάσεις έχουν τον γραφικό χαρακτήρα αφενός των οδηγιών στον ίδιο τον Μ22, αφετέρου των σχολίων τού Μπαρότσι στις ώες των BB1e και του Burney (εικόνα 6.122). Στις επεμβάσεις αυτές,

Εικόνα 6.122. Μ22, 8r (άνω)· Μ22, 67v (κέντρο)· BB1e, ὡα 256r (κάτω αριστερά)· British Library, Burney 105, ὡα 17v (κάτω δεξιά).

αλλά και στο γνωστό και ανορθόγραφο «Γιακουμής», γραμμένο στο φ. 207v και συνοδευόμενο από ένα κόσμημα (εικόνα 6.123), βλέπουμε πάλι το συμπίλημα «ει»,

Εικόνα 6.123. Μ22, 207v.

το οποίο εντοπίσαμε παραπάνω στη γραφή τού Ανώνυμου 9, το οποίο όμως λείπει από το BB1e και τον Burney 105. Το ότι οι παρεμβάσεις έγιναν εκ των υστέρων, σε

δεύτερο χρόνο ως προς το υπόλοιπο κείμενο, το δείχνει συχνά η θέση τους σε σχέση με την εικόνα, και η διαφοροποίηση του γραφικού τους χαρακτήρα ως προς το κείμενο είτε του φύλλου στο οποίο βρίσκονται (όταν υπάρχει κείμενο στο φύλλο αυτό), είτε των γειτονικών φύλλων (όταν δεν υπάρχει στο φύλλο κείμενο πέραν αυτών των παρεμβάσεων). Ο χρόνος των παρεμβάσεων δεν είναι πάντοτε σαφής. Στο φ. 69ν και αλλού, οι παρεμβάσεις πρέπει να έγιναν με την αφορμή τής ολοκλήρωσης της εικόνας.¹ Στο φ. 167ν και αλλού, οι παρεμβάσεις έγιναν μάλλον όταν οι εικόνες περιχαρακώθηκαν. Στο φ. 135r φαίνεται πως, αφότου περιχαρακώθηκε η εικόνα,

Εικόνα 6.124. M22, 135r.

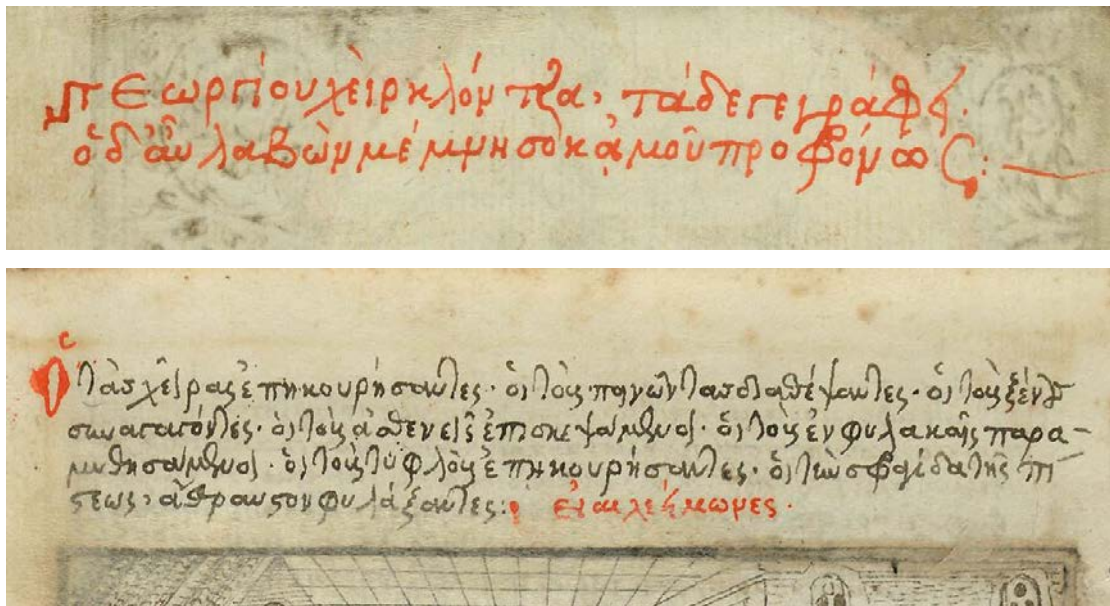
γράφτηκε με σκούρο μελάνι η λεζάντα *Ο ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑΣ*, και σε επόμενο χρόνο συμπληρώθηκαν με ερυθρό μελάνι η φράση *ἤγουν η πόρτα του παντόκράτορου* και το όνομα *Ματθαῖος Καλιέργης* (εικόνα 6.124).

Έτσι, ο M22 δεν ήταν απλώς προϊόν μιας μακράς και επίπονης διαδικασίας πολλών φάσεων που εξελίσσονταν παράλληλα και άφησαν πολλά ίχνη στα φύλλα του χειρογράφου, αλλά και συλλογική δημιουργία, στην οποία μετείχαν με τον ένα ή τον

¹ Η λέξη *ΑΜΟΥΡΑΤ* πρέπει να γράφτηκε όταν ποικίλθηκε και χρωματίστηκε η εικονιζόμενη σαρκοφάγος.

άλλο τρόπο από δύο έως και πέντε πρόσωπα (οι δύο γραφείς, ένας τουλάχιστον ζωγράφος, ο γραφέας των οδηγιών, ο γραφέας των συμπληρώσεων του φ. 67ν: εικόνα 6.122).¹ Αυτά τα πρόσωπα, στα οποία πρέπει να προσθέσουμε τον Γραφέα Γ τού BB1d, τον γραφέα των λατινικών στα BB2, PP και Berg, και τον ανώνυμο ζωγράφο τού BB2, τα αποκαλώ «κύκλο τού Μπαρότσι». Αναφέρομαι και εδώ σε «κύκλο» και όχι σε εργαστήριο, μολονότι είναι σχεδόν βέβαιο πως τα BB1d, BB2, PP και M22 παρήχθησαν όλα στον ίδιο ένα τόπο (στον Χάνδακα), και παρ' όλο που ο Γεώργιος Κλόντζας φαίνεται να εμπλέκεται ως ζωγράφος στα περισσότερα από τα χειρόγραφα αυτά. Ο λόγος είναι ότι και εδώ τα πρόσωπα είναι πολλά και οι μεταξύ τους σχέσεις ασαφείς και ότι, αν ο Μπαρότσι ήταν όντως εμπλεγμένος στην παραγωγή τού M22 με τον εντατικό τρόπο που υποθέτω, η έννοια του εργαστηρίου δύσκολα θα μπορούσε να τον συμπεριλάβει, ενώ αντίθετα η έννοια του «κύκλου», όντας ευρύτερη στο κοινωνικό της περιεχόμενο, υπερβαίνει ίσως αυτές τις επιφυλάξεις.

Θα κλείσω το κεφάλαιο αυτό με το ζήτημα του ζωγράφου τού M22, όπως αυτό προκύπτει μέσα από το κωδικολογικό σημείωμα που έχει γραφτεί στο τέλος τής

Εικόνα 6.125. M22, 204v (άνω)· 201r (κάτω).

χρησμολογικής αφήγησης. Σε κάθε άλλη περίπτωση το κωδικολογικό σημείωμα θα μπορούσε φυσικά να ληφθεί τοις μετρητοίς (εικόνα 6.125). Αφήνοντας έξω το ερώτημα αν στον M22 ο ζωγράφος είναι ένας ή δύο, υπάρχουν όμως δύο ακόμη

¹ Τα πρόσωπα θα μπορούσαν να είναι δύο μόνο στην περίπτωση όπου ο ζωγράφος θα ταυτιζόταν με τον Ανώνυμο 7 ή με τον Ανώνυμο 9, και αν ταυτοχρόνως αποδίδαμε τις οδηγίες και τις συμπληρώσεις στον Ανώνυμο 7 ή/και στον Ανώνυμο 9.

λόγοι, για τους οποίους το συγκεκριμένο κωδικολογικό σημείωμα δεν διασκεδάζει την αβεβαιότητα για την ταυτότητα του ζωγράφου. Ο πρώτος λόγος είναι το γεγονός ότι ο κώδικας στο σύνολό του ξεφεύγει από τους συμβατικούς κανόνες κατασκευής ενός χειρογράφου – είναι μία εντελώς ιδιαίτερη περίπτωση. Ο δεύτερος λόγος προκύπτει από το ίδιο το κωδικολογικό σημείωμα. Το έχει γράψει άραγε ο Κλόντζας; Ως γνωστόν, δύο έργα, μία φορητή εικόνα τού αγίου Τίτου στην Πινακοθήκη τού Βατικανού και ένα τρίπτυχο στη μονή τού Αγίου Ιωάννη Θεολόγου στην Πάτμο, είναι υπογεγραμμένα από τον Κλόντζα με την ίδια ακριβώς εκφώνηση: *Γεωργίου χειρ Κλόντζα τάδε γεγράφει, ό δ' αὐ λαβὼν μέμνησο κάμοῦ προφρόνως*.¹ Οι υπογραφές εκείνες είναι βέβαια κεφαλαιογράμματες. Σε εκείνη του αγίου Τίτου η γραφή είναι τόσο στυλιζαρισμένη, ώστε δεν είναι με κανέναν τρόπο συγκρίσιμη με του M22. Η υπογραφή τού τριπτύχου, ωστόσο, μπορεί να συγκριθεί ως προς το «ζ» και τα συμπλήματα «ει» και «φρ». Αυτές οι ενδείξεις δεν είναι αρκετές, και φαίνεται ότι θα χρειαστεί χρόνος μέχρι να καταλάβουμε τι ακριβώς «έγραψε» ο Κλόντζας στον κώδικα.

Υπάρχει όμως και άλλη όψη τού κωδικολογικού σημειώματος, την οποία αξίζει να επισημάνουμε. Η εξοικείωση με τον κώδικα δημιουργεί την εντύπωση ότι ο γραφικός χαρακτήρας τού κωδικολογικού σημειώματος υπάρχει και αλλού μέσα στο χειρόγραφο, δεν ταυτίζεται όμως με καμία από τις δύο βασικές γραφές. Είναι βέβαια πιθανό να πρόκειται απλώς για (τι πιο απλό) ένα τρίτο χέρι, το χέρι τού Κλόντζα, η γραφή τού οποίου μοιάζει σε κάποια σημεία με τα δύο άλλα. Υπάρχει όμως και μία άλλη πιθανότητα. Ο γραφέας τού κωδικολογικού σημειώματος να είναι ο ένας από τους δύο γραφείς τού χειρογράφου, ο οποίος, όταν ήρθε να γράψει το κωδικολογικό σημείωμα, στυλιζάρισε τον γραφικό του χαρακτήρα. Η παλαιογραφική διερεύνηση αυτής τής πιθανότητας φαίνεται στην αρχή να κλίνει υπέρ του Ανώνυμου 9,² ο οποίος υπέθεσα, αν και με μικρή πιθανότητα, ότι μπορεί να είναι ο Μπαρότσι. Έχω όμως τελικά τη γνώμη ότι ο γραφικός χαρακτήρας που θα μπορούσε περισσότερο να συνάδει με το σημείωμα είναι εκείνος του Ανώνυμου 7 (εικόνα 6.125, κάτω),³ και ότι

¹ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ & ΔΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, *Έλληνες ζωγράφοι*, τ. 2, 1997, 86-87, εικ. 37-38· ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ, *Εικόνες Πάτμου*, 1977, 107-108, πίν. 40.

² Μπορεί κάποιος να βρει πολλά όμοια «β» (1r-23r), «γ» (3r), «ε», «ζ», «ν», «ς», «ει» (40r, 65r, 65v, 173v, 176r, 176v, 177r, 179v, 192v). Με το «γρ» όμως το πράγμα αρχίζει να αλλάζει (31v-32r).

³ Εντοπίζονται πολλά όμοια «γ», «γρ», «φρ», «χ» και «ς» (170r). Βασική διαφορά ανάμεσα στον Μπαρότσι και στον Ανώνυμο 7 είναι ότι ο Μπαρότσι γράφει σχεδόν πάντοτε το «λ» με ελαφρώς κοίλο το δεξί, ψηλό πόδι, ενώ ο Ανώνυμος 7 το γράφει κυρτό – όπως είναι γραμμένο και στο σημείωμα.

εκείνο που συνηγορεί υπέρ του Ανώνυμου 9 είναι μια ορισμένη απόσταση ανάμεσα στη ρέουσα γραφή τού Ανώνυμου 7 μέσα στο χειρόγραφο, και στην καθαρή και στρογγυλή γραφή τού σημειώματος. Η ταύτιση του Ανώνυμου 7 με τον Γεώργιο Κλόντζα σημαίνει ότι αποδίδουμε στον Κλόντζα προσωπικά την ελληνική *γραφή των* BB2, PP, M22 και Mo, και ότι ο Κλόντζας ήταν συνεργάτης τού Φραγκίσκου πολύ στενότερος απ' όσο υποθέτουμε όταν του αποδίδουμε μόνο *τις εικονογραφήσεις των* BB1d, PP και M22.

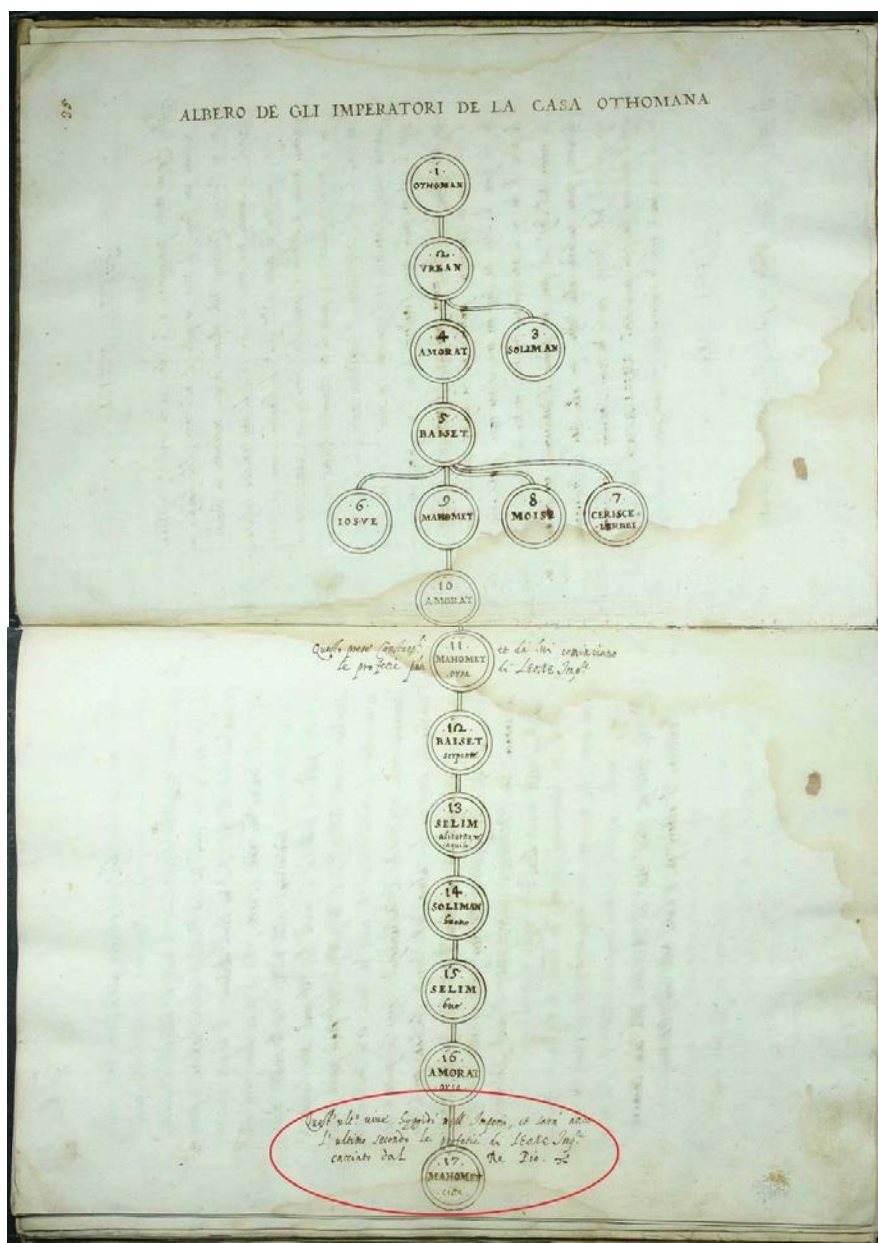
Ο M22 είναι μια εντυπωσιακή δημιουργία, ακριβώς επειδή δεν ήταν ένα συνηθισμένο χειρόγραφο. Ένα ιδιαίτερο χειρόγραφο, είναι πιθανό να προκύψει από μία συνεργασία με ιδιαιτερότητες. Η συνεργασία ενός τουλάχιστον ζωγράφου (του Κλόντζα) και δύο γραφέων (του Ανώνυμου 7 και του Ανώνυμου 9) με έναν Βενετό ευγενή (τον Μπαρότσι), μέλος τής γαιοκτητικής αριστοκρατίας τής Κρήτης και του Μεγάλου Συμβουλίου τής Βενετίας,¹ δεν είναι από μόνη της ιδιόμορφη – εκπλήσσει επειδή ο Μπαρότσι τείνει να προβάλλει κι αυτός κατά τη γνώμη μου πίσω από τον M22 ως γραφέας ορισμένων κειμενικών στοιχείων στον κώδικα. Πάντως, είτε μετείχε στο έργο ως γραφέας είτε όχι, ο Μπαρότσι ήταν πιθανώς ο επιμελητής και ο εμπνευστής τής όλης εργασίας. Προφανώς αυτή δεν ήταν μια συνεργασία επί ίσοις όροις ανάμεσα στους συμβαλλόμενους. Κι όμως, από την άλλη μεριά είναι φανερό ότι η εμπλοκή τού Μπαρότσι στο εγχείρημα είχε χαρακτήρα υπέρβασης των κανόνων κι ακόμη ότι το προσέγγισε με διανοητική ελευθεριότητα, προκειμένου να εκφράσει βαθιά εδραιωμένες πεποιθήσεις, οι οποίες τον είχαν οδηγήσει λίγα χρόνια νωρίτερα μπροστά στην Ιερά Εξέταση, όπως θα δούμε στο κεφ. 9. Το τελικό προϊόν, ο M22, εκπέμπει ακόμη τις στενές σχέσεις και, θα έλεγα, την οικειότητα που καλλιεργήθηκε ανάμεσα στους συνεργάτες μέχρι να ολοκληρωθεί. Αλλά ολοκληρώθηκε; Ασφαλώς όχι. Εύκολα εντοπίζει κάποιος τις ατέλειωτες εικόνες,² την πρόβλεψη κενών χώρων για επίτιτλα ή κείμενα που δεν ζωγραφίστηκαν και δεν γράφτηκαν ποτέ.³ Το χειρόγραφο έμεινε ατέλειωτο, όπως και πολλά άλλα χρησιμολόγια στο παρελθόν. Αν το καλοσκεφτούμε, ωστόσο, τα χρησιμολόγια ήταν ούτως ή άλλως δύσκολο να ολοκληρωθούν. Όταν το 1595 πέθανε ο Μουράτ Γ' (1574-1595) και στον θρόνο ανήλθε ο Μωάμεθ Γ' (1595-1603), ο γραφέας τού Berg, ο Ανώνυμος 8, επανήλθε στο χειρόγραφο για να συμπληρώσει μια φράση στο “Sommario”. Αφορούσε το *Σχήμα 6*,

¹ ΓΙΑΛΑΜΑ, «Φραγκίσκος Μπαρότσι», 1990, 302.

² M22, φ. 110r, 112v, 113r, 120r, 125v-126r, 136r, 148r, 149v-150r.

³ M22, φ. 29r, 147v, 149v και αλλού. Στους κενούς χώρους πρέπει να συνυπολογιστούν οι κενές σελίδες τού χειρογράφου.

δηλαδή τον Χρησμό 7, που αναφερόταν στη δεύτερη άρκτο, τον τελευταίο σουλτάνο πριν από την ανάκτηση της Κωνσταντινούπολης, κατά την αφήγηση του Μουράτ Γ΄:

Εικόνα 6.126. Berg, 34v-35r.

“nota, che il Comentatore s’è ingannato perche la ‘divisione de membri’ figura s’intende nel figliolo Mehemet, non in Amorat, però fà che l’orsa calta 3 orsacchi, et nella figura seguente mostra la perdita di Costantinopoli”.¹

¹ Berg, φ. 33v.

Στο επόμενο δισέλιδο, όπου είχε σχεδιάσει το γενεαλογικό δένδρο του οίκου των Οθωμανών, έγινε επίσης η σχετική συμπλήρωση (εικόνα 6.126).

Στο αντίστοιχο σημείο της αφήγησής του ο M22 (εικόνα 6.127) παρουσιάζει στη μία σελίδα (φ. 147v) τον Μουράτ Γ΄, και στην απέναντι τον διάδοχό του (φ. 148r). Αντίθετα προς το Berg, ο M22 προέβλεψε εκ των προτέρων χώρο για τον διάδοχο του Μουράτ Γ΄ χωρίς να αναφέρει το όνομά του (Μωάμεθ), γεγονός που μας αφήνει αμήχανους για το αν θα έπρεπε να δούμε το M22 να γράφεται ακόμη το 1595 ή όχι. Η

Εικόνα 6.127. M22, 147v-148r (άνω αριστερά)· 148v-149r (άνω δεξιά)· 149v-150r (κάτω αριστερά)· 150v-151r (κάτω δεξιά).

φράση που είναι γραμμένη με ερυθρό μελάνι πάνω από την ανολοκλήρωτη εικόνα του διαδόχου, δηλαδή του Μωάμεθ Γ΄: *τὸ ἀπόγονον αὐτοῦ βασιλεύσει ἔλαττον μικρὸν ὀλίγον*, δεν μας διαφωτίζει περισσότερο. Στο σημείο είχαν αφεθεί κι άλλες κενές σελίδες, ὅσες θεωρήθηκε ὅτι απαιτούνταν, ἔως ὅτου ἡ ἱστορία συναντηθεῖ ἐπιτέλους με τὴν προφητεία. Ἡ εικόνα τοῦ πανολόβλητου Χάνδακα (φ. 149v-150r) ζωγραφίστηκε μάλλον λίγο αργότερα (βλ. κεφ. 8.5.3.1). Ἡ ἔννοια τοῦ ἀτέλειωτου, τοῦ μὴ ολοκληρωμένου χειρογράφου ἀποδεικνύεται στενὴ γιὰ νὰ χωρέσει τα

χρησιμολόγια, όπως άλλωστε και πολλές ακόμη έννοιες, με τις οποίες προσπαθούμε να κατανοήσουμε τις διαδικασίες παραγωγής και χρήσης των χειρόγραφων βιβλίων. Τα χρησιμολόγια έμεναν αναγκαστικά «ανολοκλήρωτα», επειδή η ανθρώπινη ιστορία δεν είχε ολοκληρωθεί. Καθώς το προνοιακό σχέδιο τού θεού εξελισσόταν, το χρησιμολόγιο μπορούσε κι αυτό να συμπληρώνεται ή να γραφεί ξανά, αν οι χρησιμοί δεν είχαν ερμηνευτεί σωστά. Τα πολλά χειρόγραφα ήταν στην ουσία *ένα και μόνο*, πάντοτε το ίδιο με τα προηγούμενα, και πάντοτε διαφορετικό από αυτά.